ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÂNE
MUZEUL NAȚIONAL DE ANTICHITĂȚI

# STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

3-4

ANUL IV

IULIE — DECEMBRIE 1953

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE

Nr. 13

ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÂNE
MUZEUL NAȚIONAL DE ANTICHITĂȚI



# STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

3-4

ANUL IV

IULIE — DECEMBRIE 1953

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE

ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÂNE
MUZEUL NAȚIONAL DE ANTICHITĂȚI

# STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

Tomul IV, Nr. 3 — 4 Iulie — Decembrie 1953

## SUMAR



EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE

ACADÉMIE DE LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE ROUMAINE
MUSÉE NATIONAL DES ANTIQUITÉS

# ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE

Tome IV, Nos 3 — 4 Juillet — Décembre 1953

## SOMMAIRE



ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE DE LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE ROUMAINE

АКАДЕМИЯ РУМЫНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ДРЕВНОСТЕЙ

# ТРУДЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ

Том IV, № 3—4 Июль — декабрь 1953

## СОДЕРЖАНИЕ



ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ РУМЫНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# CONTRIBUŢII LA PROBLEMA SFÂRŞITULUI EPOCII BRONZULUI ŞI ÎNCEPUTULUI EPOCII FIERULUI ÎN MOLDOVA

DE

M. PETRESCU-DÂMBOVIŢA

Prin epoca denumită în mod curent la noi sfârşitul bronzului şi începutul fierului se înţelege un interval de timp de câteva secole dela sfârşitul mileniului al II-lea şi începutul mileniului I î.e.n., în care metalurgia bronzului capătă cea mai mare desvoltare. Acum bronzul este întrebuinţat în mod frecvent în Transilvania, confecţionându-se din el arme, unelte de producţie, vase şi obiecte de podoabă. In schimb, în regiunile extracarpatice, producţia de obiecte de bronz din această vreme este mai redusă decât în Transilvania. In ceea ce priveşte fierul, sunt unele indicii că începuse şi el să fie întrebuinţat în Transilvania pentru confecţionarea unor obiecte.

Această epocă a fost cercetată mai mult şi mai bine în Transilvania, de unde provin cele mai multe depozite, turnătorii şi descoperiri izolate de obiecte de bronz. In comparaţie cu acestea, mormintele din această epocă, ca şi aşezările, au fost luate aici în consideraţie într'o măsură mai redusă sau chiar neglijate.

In ceea ce priveşte regiunile extracarpatice, până în anul 1949 s'a dat o atenţie mai mare descoperirilor din Muntenia şi Oltenia. Incă din 1915, I. Andrieşescu, în studiul său « Asupra epocei de bronz în România », a emis ipoteza că şi în regiunea extracarpatică a fost desvoltată epoca bronzului [1]. De asemenea, în acelaşi studiu a arătat că epoca cunoscută sub numele de epoca bronzului ungaro-transilvănean trece dincolo de Carpaţi, neoprindu-se la aceşti munţi cum se credea în general, avându-se în vedere contrastul dintre neolitic şi epoca bronzului din regiunea extracarpatică [2]. Ulterior, în anul 1925, aceste sugestii şi afirmaţii sunt confirmate de acelaşi autor cu prilejul publicării importantului depozit de obiecte de bronz dela Drajna de Jos [3].

---

[1] I. Andrieşescu, Asupra epocei de bronz în România: 1. Un depozit de bronz dela Sinaia. 2. Obiecte de bronz la Predeal, în « Bul. Com. Mon. Ist. », 1915, VIII, p. 166.

[2] Ibidem, p. 156 şi 166.

[3] Idem, Nouvelles contributions sur l'âge du bronze en Roumanie. Le dépôt de bronze de Drajna de Jos et l'épée de Bucium, în « Dacia », 1925, v. II, p. 345.

In Moldova, până în anul 1949, sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului erau foarte slab cunoscute, datorită numărului redus de materiale descoperite. Unele din descoperirile mai vechi de obiecte de bronz au fost descrise de către Gr. C. Buţureanu în lucrarea sa în manuscris din 1898, intitulată « Preistoria în România », depusă la Muzeul Naţional de Antichităţi şi încredinţată pentru publicare lui I. Andrieşescu [1]. Din nefericire, manuscrisul lui Gr. C. Buţureanu nu a mai fost publicat, şi în anul 1944, cu prilejul războiului, a ars împreună cu celelalte cărţi din biblioteca Seminarului de Arheologie şi Preistorie dela Universitatea din Bucureşti. Alte descoperiri de obiecte de bronz din Moldova au fost publicate mai mult sau mai puţin amănunţit de către diferiţi cercetători locali pasionaţi pentru arheologie. Aceştia, în lucrările lor, au încercat să încadreze tipologic şi cronologic obiectele de bronz descoperite, folosindu-se pentru aceasta în special de analogii din Transilvania, Muntenia, R.P. Polonă şi R.S.S. Ucraineană. Necunoscându-se însă în general evoluţia diferitelor unelte şi arme de bronz de pe teritoriul ţării noastre, din lipsă de studii speciale, analogiile citate de aceşti cercetători nu sunt uneori din cele mai potrivite. Inafară de aceasta, unele din descoperirile mai importante de obiecte de bronz din Moldova au fost amintite şi în lucrările de sinteză ale lui V. Pârvan [2] şi I. Nestor [3], fără însă ca pe baza lor să se facă vreo generalizare asupra epocii respective.

Din anul 1949, această epocă începe să fie cunoscută din ce în ce mai bine în Nordul Moldovei, datorită săpăturilor şi recunoaşterilor arheologice întreprinse în această regiune de către Academia R.P.R. Cu prilejul acestor cercetări s'au identificat numeroase aşezări din această vreme, în special pe văile Jijiei şi Bahluiului, efectuându-se săpături deocamdată numai la Corlăteni, Larga Jijia şi Truşeşti. De asemenea, la Truşeşti s'a săpat aproape în întregime şi un cimitir de inhumaţie cu schelete chircite, iar la Holboca s'au descoperit mai multe morminte dintr'un cimitir distrus în cea mai mare parte.

Prin recentele cercetări arheologice din Nordul Moldovei s'a ajuns la o documentare mai amplă asupra epocii respective, bazată în special pe studierea aşezărilor şi a mormintelor. Din acest punct de vedere, cercetările din ultima vreme din Nordul Moldovei depăşesc pe celelalte din restul regiunii extracarpatice şi Transilvania.

Cu toate acestea, datele oferite de cercetările recente din Nordul Moldovei sunt încă insuficiente pentru întocmirea unei sinteze asupra sfârşitului epocii bronzului şi începutului epocii fierului chiar în această regiune. Astfel, cercetările făcute în aşezări sunt încă la început, din care motiv rezultatele obţinute nu pot fi considerate decât ca simple indicaţii, de care va trebui să se ţină seama în viitor. In ceea ce priveşte mormintele, nu s'au cercetat decât cele două cimitire, dela Truşeşti şi Holboca.

Inafară de aceasta, nu se poate încă întocmi un studiu de sinteză asupra acestei epoci în întreaga Moldovă şi datorită desvoltării inegale a cercetărilor din această provincie. Astfel, dacă se cunoaşte mai bine şi mai complex Nordul Moldovei, în schimb centrul este cunoscut mai puţin şi unilateral, iar Sudul nu este cunoscut aproape deloc. Apoi depozitele, ca şi descoperirile izolate de

---

[1] V. Pârvan, Getica. O protoistorie a Daciei, în Ac. Rom., Mem. Secţ. Ist., s. III, v. III, m. 2, 1926, p. 390, nota 8.

[2] Ibidem, p. 390.

[3] I. Nestor, Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien, în 22. Bericht der römisch-germanischen Kommission, Frankfurt am Main, 1932, p. 138 şi notele 548, 552.

obiecte de bronz sunt încă insuficiente, pentru concluzii mai ample relativ la metalurgia bronzului.

Din aceste motive în momentul de faţă nu se poate încerca decât o prezentare a stadiului problemei, pe baza descoperirilor de aşezări, morminte, depozite şi descoperiri izolate de obiecte de bronz. Pornindu-se dela datele cunoscute până în prezent, se va încerca să se lămurească cultura materială dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului din Moldova, şi în măsura posibilităţilor să se reconstitue stadiul de desvoltare social-economic al triburilor locale din această vreme.

## AŞEZĂRI

Prin cercetările arheologice efectuate în ultimii ani în Nordul Moldovei de către Academia R.P.R., s'au identificat numeroase aşezări dela începutul primei epoci a fierului în Depresiunea Prutului Mijlociu, cunoscută şi sub numele de Câmpia Moldavă. Cele mai multe din aceste aşezări au fost semnalate în 1951, cu prilejul recunoaşterilor arheologice efectuate în cadrul şantierului Valea Jijiei [1]. Inafară de acestea, numeroase alte aşezări din aceeaşi vreme au fost identificate aici de către Muzeul de Antichităţi din Iaşi, în colaborare cu colectivele de geografi şi medici igienişti.

In urma acestor cercetări se cunosc până în prezent 39 locuri cu resturi de locuire sigură dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul primei epoci a fierului, precum şi alte 7 cu resturi din prima epocă a fierului, care nu pot fi atribuite cu siguranţă începutului acestei epoci, în următoarele 32 localităţi din Depresiunea Prutului Mijlociu [2] (fig. 1):

1. *Albeşti* (r. Truşeşti, Reg. Suceava).
   *a)* Pe botul de deal dela capătul de Vest al satului, lângă apa Jijiei, pe locul denumit « Malul Jijiei ».
   *b)* Pe martorul de terasă din albia majoră a Jijiei, între apa Jijiei şi calea ferată, la SV de Albeşti şi la Sud de drumul spre gara Zlătunoaia, pe locul denumit « Silişte » sau « La ostrov ».
2. *Băiceni* (r. Tg. Frumos, Reg. Iaşi). Pe dealul « Gosanul », la Sud de sat. Nesigur.
3. *Borzeşti* (r. Dorohoi, Reg. Suceava), pe terasa inferioară de pe malul drept al Jijiei, pe marginea drumului spre Ungureni, la cca. 400 m spre SE de gara Borzeşti.
4. *Călăraşi* (r. Truşeşti, Reg. Suceava). La locul « Bulgăria lui Gâlcă », de pe partea inferioară a unei pante de deal, la cca 4 km Vest de sat.
5. *Cârlig* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe botul dealului bisericii care coboară dela Nord la Sud către pârâul Cacaina la Vest şi alt pârâiaş la Est, la cca 2,5 km Nord de Tg. Copou (Iaşi). Movile plate de cenuşă.
6. *Cerneşti* (r. Botoşani, Reg. Suceava). Pe locul « Dealul Curţii » de pe terasa stângă de deasupra şesului Sihnei, în marginea de Sud a satului.
7. *Coada Stâncii* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe versantul de Vest al dealului Zăvoiul, la jumătatea distanţei dela pârâul Bulgarilor până la culme, în dreptul satului. Nesigur.

---

[1] «Studii şi Cercetări de Istorie Veche», III, 1952, p. 20 şi urm. şi harta dela fig. 1.

[2] Ibidem. Pentru localităţile dela Nr. 1, 3, 6, 7, 13, 16—17, 19—20, 23, 25, 30. Movilele plate de cenuşă s'au indicat numai pentru locurile unde s'au constatat prin săpături sau s'au observat destul de clar la suprafaţa solului.

8. *Cogeasca Veche* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). La Sud de sat. Fără alte precizări.
9. *Corlăteni* (r. Dorohoi, Reg. Suceava). Sub « Dealul Cetăţii », la locul numit « Pe Ţarină, » de pe terasa joasă care înaintează spre Jijia. Probabil, movile plate de cenuşă.

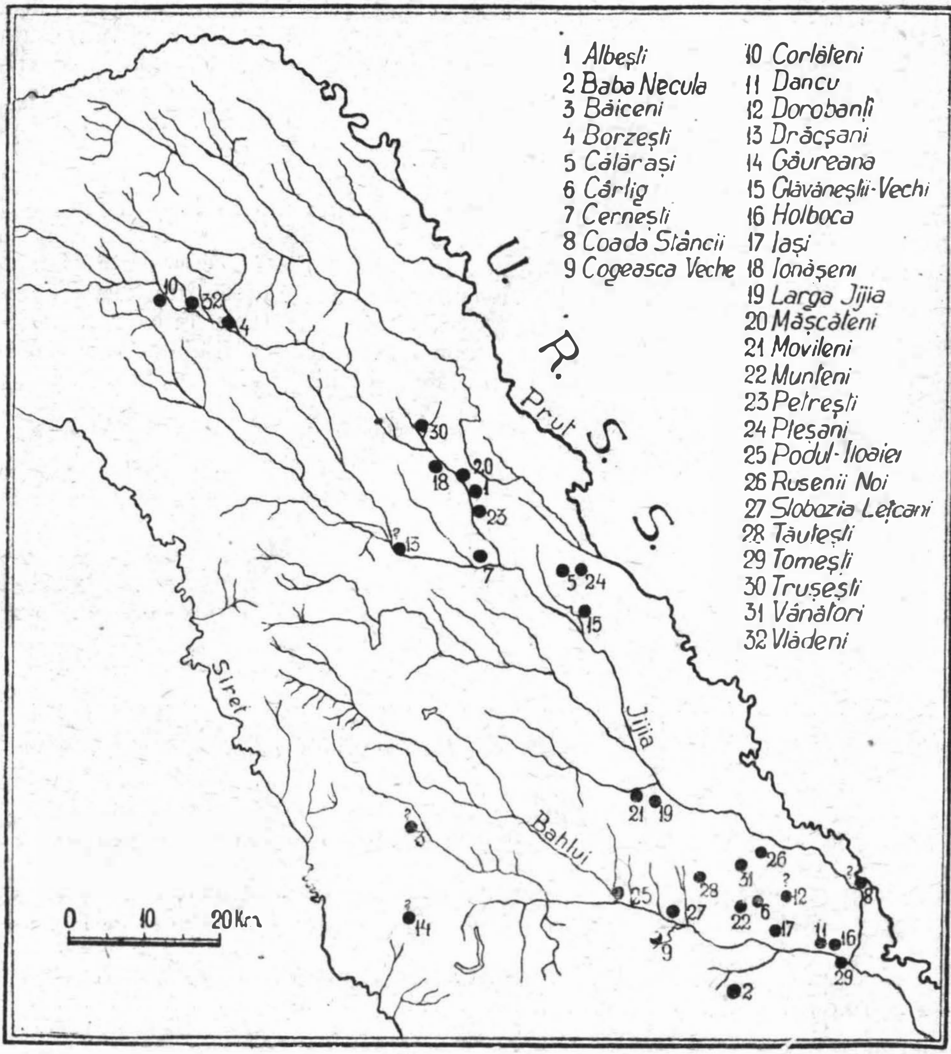



Fig. 1. — Harta aşezărilor dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului din Depresiunea Prutului Mijlociu.

10. *Dancu* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe panta botului de deal şi pe podişul de lângă Iazul lui Chiriţă. Movile plate de cenuşă.
11. *Dorobanţi* (r. Iaşi, Reg. Iaşi).

*a)* Pe terasa inferioară cuprinsă în unghiul dintre cele două văi, care duc la Coada Iazului. Ceramică probabil din epoca târzie a bronzului.

*b)* Pe o terasă la Vest de iaz, către iezătură. Nesigur.

*c)* Pe terasa inferioară din marginea satului la cca. 500 m Sud de iaz. Nesigur.

*d)* Pe drumul care taie terasa, la intrarea de pe latura de Sud a satului. Nesigur.

12. *Drăcşani* (r. Botoşani, Reg. Suceava). Pe terasa Sihnei. Nesigur.
13. *Dumbrava cu Baba Necula* (r. Iaşi, Reg. Iaşi), pe podiş, în apropierea drumului către Iezăreni, la cca 2 km NV de gara Ciurea.
14. *Găureana* (r. Tg. Frumos, Reg. Iaşi). In curmătura dela SE de sat. Nesigur.
15. *Glăvăneştii Vechi* (r. Iaşi, Reg. Iaşi).

*a)* Pe locul « Bulgărie », la 1 km SSV de sat.

*b)* Pe locul « La Iaz », pe botul dealului Pogoroaia, la 1,5 km NNE de sat. Ceramică probabil din epoca târzie a bronzului, alături de alta dela începutul primei epoci a fierului.

16. *Holboca* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe terasa Bahluiului, la SV de cartierul Pârliţi.
17. *Iaşi* (r. Iaşi, Reg. Iaşi).

*a)* Pe podişul denumit « In lungul vântului » (= Ceairul lui Periţ) în marginea de Nord a cimitirului israelit. Movile plate de cenuşă.

*b)* In marginea sudică a podişului Copou, în cartierul Crucea Roşie, în apropiere de bariera Păcurari.

18. *Ionăşeni* (r. Truşeşti, Reg. Suceava). Pe locul « La Ţintirim » de pe terasa inferioară a Jijiei.
19. *Larga Jijia* (r. Iaşi, Reg. Iaşi).

*a)* Pe locul « La Grădină » de pe terasa inferioară a Jijiei, în apropiere de movila mare din dreptul cartierului Satul Nou. Movile plate de cenuşă.

*b)* Pe terasa inferioară a Jijiei, la cca 50 m Nord de « Movila Başceauş ».

20. *Măşcăteni* (r. Truşeşti, Reg. Suceava).

*a)* Pe restul din terasă înaltă a Jijiei din marginea de Est a satului, pe care se află biserica.

*b)* In câteva locuri dela capătul de Sud al satului, pe prelungirile terasei inferioare a Jijiei.

21. *Movileni* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe martorul din terasa inferioară a Jijiei, denumit « La Podiş ».
22. *Munteni* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe prelungirea de lângă şes a botului de deal, la cca 1 km spre Sud de sat.
23. *Petreşti* (r. Truşeşti, Reg. Suceava). Pe restul din terasa inferioară a Jijiei, denumit « Şendreanu », spre malul stâng al Jijiei, pe unde trece drumul Todireni-Albeşti.
24. *Pleşani* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe Dealul Cracalia, la cca 3,5 km NE de satul Glăvăneştii Vechi.
25. *Podul Iloaiei* (r. Tg. Frumos, Reg. Iaşi).

*a)* Pe marginea terasei stângi a Bahluiului între drumul Erbicenilor şi şesul Bahluiului. Movile plate de cenuşă.

*b)* Pe panta de ENE a dealului Popeşti.

*c)* Pe terasa stângă a Bahluieţului, către marginea de SV a târgului.

26. *Rusenii Noi* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe panta de sub podişul din marginea de Nord a satului. Movile plate de cenuşă.
27. *Slobozia-Leţcani* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe locul « La lutărie » de pe terasa mijlocie a Bahluiului, lângă marginea de Vest a satului.

28. *Tăuteşti* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe locul «Vatra Apăreştilor» de pe dealul Lingurarului, la Est de Tăuteşti şi în apropiere de pădurea Mârzeşti. Movile plate de cenuşă.
29. *Tomeşti* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe terasa joasă a Jijiei, pe dreapta la 400 m Sud de confluenţa cu Bahluiul.
30. *Truşeşti* (r. Truşeşti, Reg. Suceava).
   *a)* Pe malul drept al Jijiei, la cantonul C.F.R. Nr. 47 de pe terasa inferioară a Jijiei.
   *b)* Pe martorul de terasă mai mare şi mai înalt, din albia majoră a Jijiei, denumit «La Capac», pe malul stâng al Jijiei, la NV de înălţimea Ţuguieta, între şoseaua Măşcăteni-Truşeşti şi apa Jijiei.
   *c)* Pe martorul de terasă mai mic şi mai scund denumit Movila Şesul Jijiei, la SV de înălţimea Ţuguieta, pe malul drept al Jijiei, lângă podul de lemn peste care trece drumul Măşcăteni-Truşeşti. Movile plate de cenuşă.
31. *Vânători* (r. Iaşi, Reg. Iaşi).
   *a)* Pe locul «Hârtopul Ghindei», pe panta dela Est de pădurea Mârzeşti.
   *b)* Pe o prelungire a Dealului Rufeni spre şoseaua Iaşi-Vânători, la cca 1 km Sud de sat.
32. *Vlădeni* (r. Dorohoi, Reg. Suceava). Pe martorul din terasa inferioară de pe valea Godinescu, la cca 300 m Nord de sat.

Aşezările descoperite se află pe martori din terasă, din albia majoră a râurilor, cât şi pe terasele inferioare, fiind ferite de inundaţii prin poziţia lor mai mult sau mai puţin înaltă.

Din cartarea aşezărilor cunoscute până în prezent se constată că cele mai multe se află pe axul Poarta-Ruginoasa-Iaşi, în regiunea de confluenţă a Jijiei şi Bahluiului spre linia de contact cu Podişul Moldovenesc şi apoi pe valea Jijiei, în apropiere de linia Copălău-Cozancea şi la Nord de aceasta, în spre contactul Depresiunii Prutului Mijlociu cu coasta Ibăneştilor.

In general, se constată o intensitate a aşezărilor la contactul dintre pădure şi stepă şi o grupare mai rară a lor în regiunea de stepă accentuată de pe cursul mijlociu al Jijiei, în spre Sitna şi Bahlui. Desigur că aceste rezultate ale cartării vor trebui verificate cu prilejul cercetărilor viitoare.

Numărul mare al aşezărilor din această vreme în Depresiunea Prutului Mijlociu se datoreşte condiţiilor prielnice de aşezare şi de existenţă, pe care le oferea această importantă unitate geografică, izolată în cea mai mare parte prin formele de relief şi vegetaţie. Astfel, formele de teren amintite mai sus, caracteristice aşezărilor din această vreme, au fost căutate cu predilecţie de către om, pentru avantajele pe care le prezentau, atât din punctul de vedere al mijloacelor de trai, cât şi al circulaţiei.

In ceea ce priveşte mijloacele de trai, bogăţia de ape, terenurile întinse şi pădurile din apropiere au creat oamenilor condiţii avantajoase pentru creşterea vitelor, vânat, pescuit şi cultura plantelor.

Circulaţia era înlesnită în interiorul Depresiunii Prutului Mijlociu prin văile principale şi secundare, iar înafară, în spre regiunea subcarpatică şi podişul Sucevei, prin şeile Bucecea şi Ruginoasa, pe unde s'a concentrat în trecut, ca şi astăzi, toată circulaţia spre această depresiune [1].

---

[1] Pentru circulaţia prin şeile Bucecea şi Ruginoasa, cf. V. Tufescu, Dealul Mare Hârlău, Observări asupra evoluţiei reliefului şi aşezărilor omeneşti, extras din «Bul. Soc. Geogr.», 1937, v. LVII, p. 135 şi urm.

Trebue să fi fost şi în restul Moldovei aşezări dela începutul primei epoci a fierului. Această presupunere se bazează pe descoperirea unui vas din această vreme în aşezarea de pe Cetăţuia dela Poiana [1]. De asemenea, nu este exclus ca unele din aşezările din prima epocă a fierului, semnalate în 1939 în Nordul fostului judeţ Covurlui, să dateze tot dela începutul acestei epoci [2]. Aceste din urmă aşezări se află în regiunea denumită recent de geografii dela Iaşi platforma Covurluiului, care este socotită ca regiune de transiţie între Podişul Central Moldovenesc şi Câmpia Română.

★

Majoritatea aşezărilor descoperite sunt sălaşe mai mult sau mai puţin întinse, constituite din una sau mai multe depuneri subţiri suprapuse. Uneori pe locul acestor sălaşe se observă pete mari de cenuşă de formă ovală, în dreptul cărora terenul este drept sau foarte uşor înălţat, în formă de movilă mică şi plată.

Până în prezent nu s'au cercetat prin săpături decât aşezările dela Corlăteni, Larga Jijia şi Truşeşti, efectuându-se cu acest prilej observaţii interesante în legătură cu felul şi succesiunea depunerilor stratigrafice.

Primele observaţii de acest fel s'au efectuat la Corlăteni [3]. Astfel, prin cercetările din 1950 şi 1951 de pe locul « Pe Ţarină » dela Corlăteni, pe care se află aşezarea neolitică din faza Cucuteni A—B, s'a constatat că a existat aici şi un strat din prima epocă a fierului. In 1951 s'a precizat că acest strat în partea de Sud a aşezării, unde terenul este mai puţin înalt, cuprinde trei nivele de locuire, suprapuse peste o depunere mai veche dela sfârşitul epocii bronzului, care depunere, după ceramică, corespunde culturii Monteoru din Nordul Moldovei. Atât depunerea din epoca bronzului, cât şi celelalte trei din prima epocă a fierului, se caracterizează printr'o mare cantitate de cenuşă, provenită dela arderea colibelor, care au fost construite din crengi şi nuiele.

Observaţiile stratigrafice dela Corlăteni vor trebui verificate şi completate cu prilejul cercetărilor viitoare, întru cât, după cum s'a arătat în raportul preliminar de săpături din 1951, ele s'au bazat pe situaţii care nu au fost totdeauna sigure [4].

Din punct de vedere cronologic, deocamdată nu s'a putut stabili decât că cel mai vechi nivel de locuire din stratul din prima epocă a fierului dela Corlăteni datează dela începutul epocii fierului, aparţinând grupului de cultură materială Noa, ca şi cimitirul dela Truşeşti [5]. Rămâne ca prin cercetările viitoare să se precizeze şi poziţia cronologică a celorlalte două nivele de locuire din aşezarea din prima epocă a fierului dela Corlăteni.

Alte observaţii stratigrafice s'au făcut pe locul « La Grădină » dela Larga Jijia, unde în 1951 s'au secţionat mai multe movile plate de cenuşă, constituite dintr'o singură depunere de cenuşă, suprapusă de stratul negru mâzgos din secolul al IV-lea e. n. şi la baza căreia zăceau urme de arsură, pământ ars şi bucăţi mici de chirpic [6]. Numai una din aceste movile a fost secţionată de două

---

[1] « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », II, 1951, 1, p. 191, fig. 13, 2.

[2] « Dacia » 1937—1940, v. VII—VIII, p. 427 şi urm., şi harta dela figura 1, pe care sunt indicate aşezările hallstattiene prescitice.

[3] « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », III, 1952, p. 91 şi urm.

[4] Ibidem, p. 93.

[5] Ibidem, p. 91.

[6] Ibidem, p. 52 şi urm.

ori, prin două şanţuri perpendiculare unul pe altul, precizându-se cu acest prilej că este o movilă mică de formă ovală, cu axul lung de 26 m şi înălţimea maximă de 0,50 m. In legătură cu această movilă au fost puse şi două gropi în formă de pâlnie, din apropiere.

In sfârşit, observaţiile stratigrafice relativ la aceste aşezări au fost continuate în 1952, cu prilejul sondajelor efectuate la Truşeşti pe locul Movila Şesul Jijiei din albia majoră a Jijiei [1]. Aici, cercetându-se o suprafaţă mai mare de teren, s'a stabilit că centrul principal de locuire nu a fost pe înălţimea propriu zisă, ci în şes, lângă poala de Vest a Movilei Şesul Jijiei, unde locul fiind mai ferit de vânturi, era mai propice pentru locuit. Aşa se explică de ce pe acest loc, pe un spaţiu mai redus, s'au suprapus trei nivele de locuire, dintre care două cu foarte multă cenuşă.

Prin suprapunerea acestor trei nivele de locuire s'a format o movilă mică, probabil ovală, cu înălţimea maximă de 1 m şi diametrul de peste 17 m. Această movilă nu se observa la suprafaţa solului, ci numai în secţiune. Prin săpăturile viitoare va trebui să se precizeze lungimea şi lăţimea maximă, precum şi forma exactă în plan a celor trei depuneri din această movilă.

In schimb, pe înălţimea propriu zisă şi pantele ei, s'au găsit resturi sporadice de locuire, care corespund acelora din ultimul nivel de locuire din movila de cenuşă, cu deosebirea numai că ele zac acolo direct la baza solului cu humus, nefiind suprapuse de un strat de cenuşă. Inafară de acestea, în suprafaţa cercetată din acest sector s'a găsit o singură groapă, de dimensiuni reduse şi cu pereţii drepţi, în care se aflau puţine materiale ceramice, câteva oase de animale şi un nucleu de silex.

Din punct de vedere cronologic, s'a constatat că ultimul nivel de locuire aparţine aspectului de cultură materială Noa, fiind contemporan cu cimitirul de inhumaţie cu schelete chircite din apropiere, de pe înălţimea Ţuguieta, şi cel puţin şi cu primul nivel de locuire din stratul din prima epocă a fierului dela Corlăteni. Celelalte două nivele de locuire mai vechi, caracterizate printr'o ceramică înrudită cu aceea a culturii Monteoru, datează dintr'o fază anterioară, probabil de transiţie dela cultura Monteoru la cultura Noa.

Din datele stratigrafice obţinute până în prezent la Corlăteni, Larga Jijia şi Truşeşti, rezultă că aşezările de acolo se caracterizează prin aglomerări de cenuşă, în formă de movile plate, corespunzătoare *zolniki*-lor (= cenuşarelor) din R. S. S. Ucraineană [2] şi tumulilor plaţi din Oltenia [3].

In cuprinsul acestor aşezări s'au găsit resturi din colibe şi vetre.

La construcţia pereţilor colibelor s'au folosit mai puţin vălătucii şi mai mult crengile, nuielele şi probabil trestia, care prin arderea colibei s'au transformat în cenuşă.

Vetrele sunt reprezentate prin unele fragmente şi probabil, la Truşeşti, prin porţiuni compacte mai mult sau mai puţin regulate, constituite din bucăţi de lut amestecate cu nisip, feţuite la partea superioară şi având sub ele pământ

---

[1] «Studii şi Cercetări de Istorie Veche», IV, 1953, 1—2, p. 29 şi urm.

[2] Pentru cercetările recente asupra culturii *zolnicinaia* din zona meridională de silvostepă de pe stânga Niprului, a se vedea articolele lui I. I. Leapuşkin, Poseleniea zolnicinoi kulturi («skifov-paharei»), în «Sov. Arh.», 1950, XII, p. 41 şi urm., şi Itogi polevih iziskanii 1945 g.v basseine r. Vorskli i nekotorie vivodi iz nih, în «Sov. Arh.», 1951, v. XV, p. 17 şi urm.

[3] I. Nestor, op. cit., p. 111, şi D. Berciu, Arheologia preistorică a Olteniei, în «Arhivele Olteniei», 1939, Nr. 101—102 şi 103—104, p. 144 şi urm.

ars. Forma şi dimensiunile iniţiale ale acestor porţiuni nu pot fi delimitate exact, din cauza stării lor fragmentare de conservare.

Inafară de acestea, în ultimul nivel de locuire din stratul din prima epocă a fierului dela Corlăteni, s'au găsit resturile unei construcţii de vălătuci, despre care încă nu se poate afirma cu precizie la ce a putut servi.

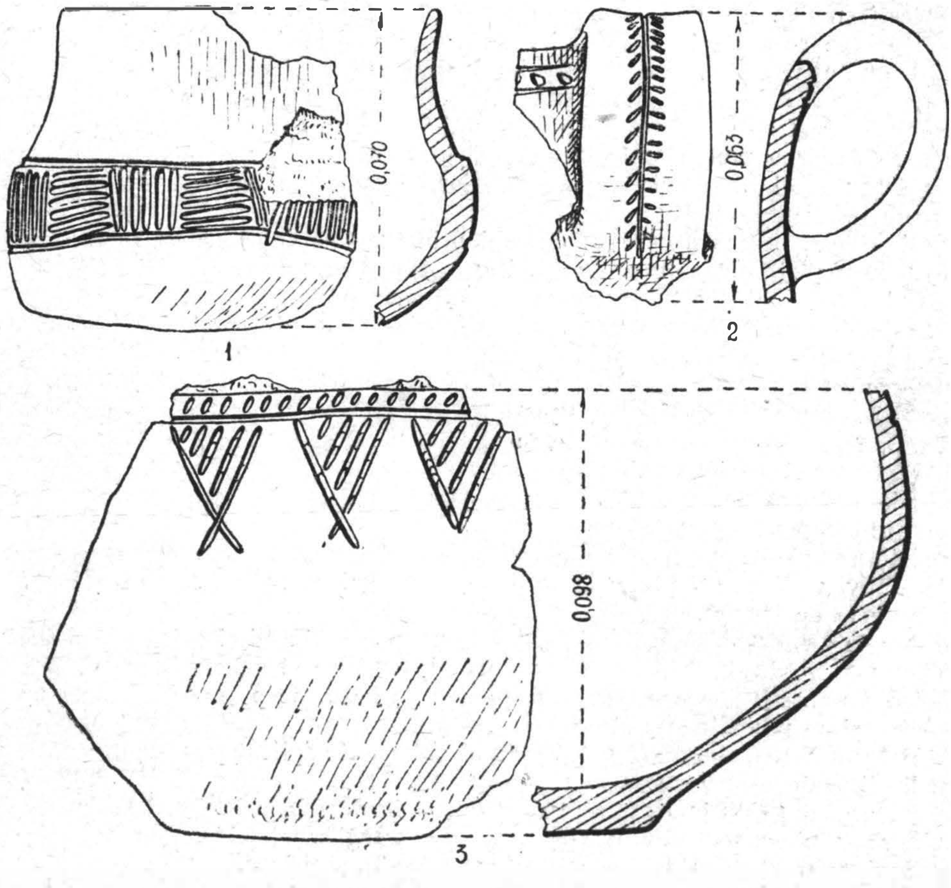



Fig. 2. — Fragmente ceramice dela sfârşitul epocii bronzului: 1. Dorobanţi; 2—3 Truşeşti-Movila Şesul Jijiei.

In inventarul aşezărilor predomină ceramica şi oasele de animale. Inafară de acestea, s'au mai găsit câteva obiecte de lut ars, os şi bronz.

In ceea ce priveşte ceramica, s'a încercat o clasificare a ei la Corlăteni şi Truşeşti. Avându-se în vedere însă situaţia nu totdeauna concludentă dela Corlăteni, ca şi numărul redus de fragmente ceramice descoperite la Truşeşti, rezultatele obţinute până în prezent în legătură cu ceramica vor trebui verificate cu prilejul cercetărilor viitoare.

Din punctul de vedere al tehnicii pastei, s'au deosebit vase din pastă de calitate foarte bună, bună şi grosolană. Uneori, pasta vaselor grosolane

conţine bucăţele de calcar şi pietricele. Specia brună-cărămizie şi cu lustru negru la exterior, caracteristică pentru prima epocă a fierului, este în genere mai rară şi din observaţiile stratigrafice dela Truşeşti, rezultă că ea aparţine ultimului nivel de locuire de acolo.

Din repertoriul formelor de vase fac parte vasele în formă de sac, vasele cu gâtul înalt, buza plată şi pântecul bombat, vase şi urne bitronconice, străchini şi ceşti cu una sau două toarte.

In ceea ce priveşte străchinile, în aşezarea dela Truşeşti s'au deosebit mai multe variante. Astfel, în primul şi al doilea nivel de locuire de acolo s'au găsit străchini cu marginea plată îngroşată înafară, iar în al treilea nivel de locuire, străchini cu pereţi oblici, decoraţi la exterior cu caneluri orizontale şi cu proeminenţe late şi străchini cu marginea scundă sau înaltă, plată sau subţiată şi îndoită spre interior, decorate la exterior cu şiruri de caneluri orizontale puţin adânci.

Ceştile se caracterizează în deosebi prin toartele supraînălţate, trase din buza vasului şi prevăzute cu creastă (fig. 3, 4) sau cu butoni cilindrici (fig. 3,2) sau plan-convecşi (fig. 3, 5—6), pe capătul lor superior. Uneori, pe capul toartei este doar o indicaţie de început de buton sau o mică prelungire. Inafară de acestea, sunt şi toarte uşor supraînălţate din bandă îngustă de secţiune plan-convexă sau din bandă lată de secţiune rectangulară. In acest din urmă caz, toarta prezintă uneori o uşoară şănţuire la extremitatea ei superioară (fig. 3, 1). Pe lângă aceste toarte, în ultimul nivel de locuire dela Truşeşti s'a mai întâlnit şi o toartă tubulară, perforată orizontal.

Din observaţiile stratigrafice de până acum dela Truşeşti rezultă că în timp ce toartele cu creastă, cu buton incipient sau desvoltat şi toarta tubulară aparţin numai ultimului nivel de locuire de acolo, toartele înguste de secţiune plan-convexă şi acelea plate de secţiune rectangulară se găsesc în toate cele trei nivele de locuire.

Vasele au fost decorate mai adeseori cu un brâu în relief orizontal şi mai rar cu motive din linii incizate sau din înţepături, caneluri, motive imprimate cu *torques*-ul, alveole organice sau aplicate pe brâul de pe marginea vasului, precum şi cu proeminenţe plate.

Brâul în relief, simplu (fig. 3, 7) sau alveolat, este aplicat pe marginea vaselor la distanţe care variază.

Decorul din linii incizate este reprezentat în deosebi prin benzi înguste de linii orizontale cu spaţiul dintre ele umplut cu dungi scurte oblice sau cu impresiuni triunghiulare sau oval ascuţite (fig. 2, 2—3), şi prin motive triunghiulare lungi cu câmpul haşurat prin dungi oblice. Aceste motive decorative, înrudite cu acelea de pe vasele din cultura Monteoru din epoca bronzului, s'au întâlnit la Truşeşti numai în primele două nivele de locuire, iar la Corlăteni numai în depunerea din epoca bronzului. De asemenea, s'au mai găsit motive similare la Dorobanţi, în staţiunea dela « Coada Iazului » şi la Glăvăneştii Vechi, în staţiunea « La Iaz » de pe botul dealului Pogoroaia.

Din coroborarea observaţiilor stratigrafice dela Corlăteni şi Truşeşti, rezultă că ceramica astfel decorată aparţine unei faze imediat anterioare aceleia caracterizate prin ceştile cu toarte, cu creastă şi buton, care datează dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului.

Uneori, liniile triunghiulare, ca şi haşurile din interiorul lor, sunt executate cu linii de înţepături (fig. 2, 3). Asemenea motive decorative se întâlnesc la Truşeşti numai în cele mai vechi nivele de locuire.

Decorul canelat apare la Truşeşti atât în primul nivel de locuire, cât şi în al treilea, alături de vasele cu creastă şi cu buton pe toartă. De obicei, canelurile din primul nivel sunt mai adânci, late şi regulate şi au crestele dintre ele

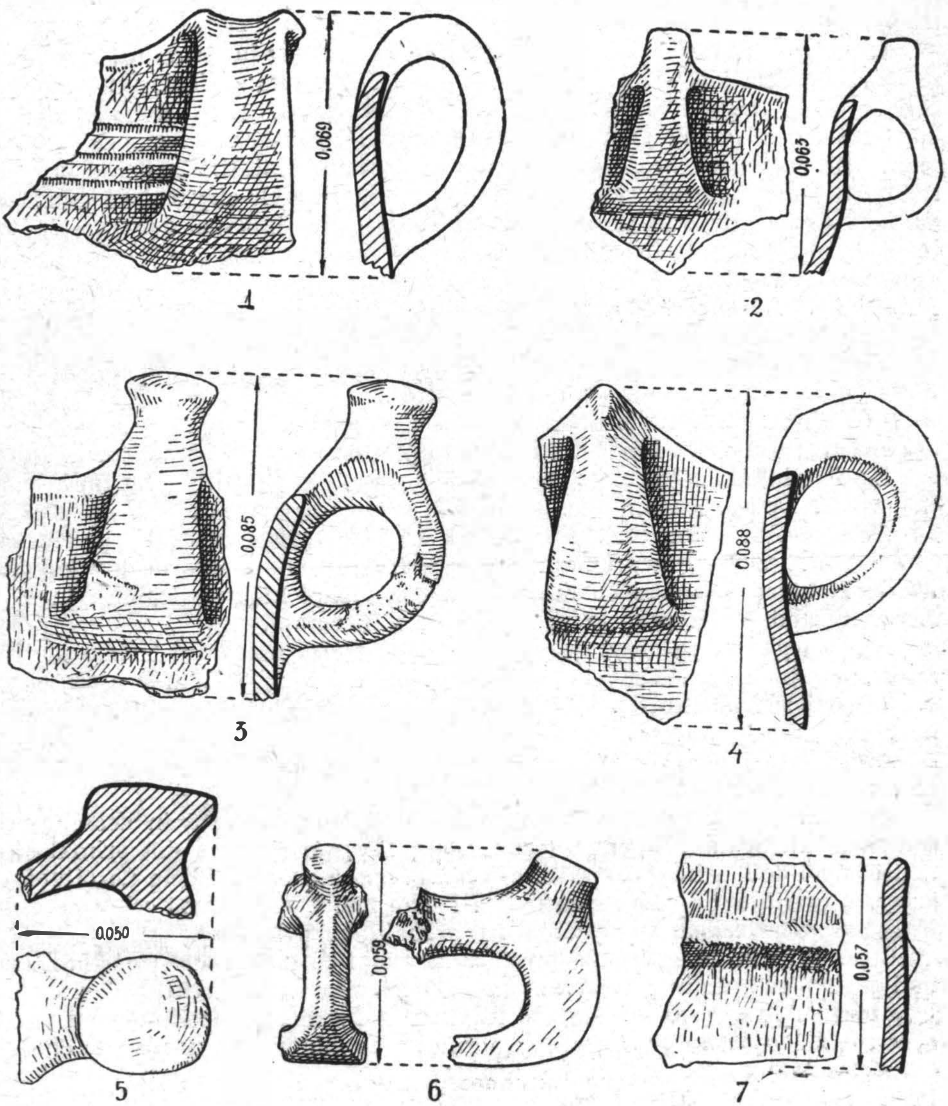



**Fig. 3. — Fragmente ceramice dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului:** 1—2. Cârlig; 3. Iaşi-Crucea Roşie; 5. Iaşi-In lungul Vântului; 4, 6, 7. Truşeşti-Movila Şesul Jijiei.

înguste şi reliefate, iar acelea din al treilea nivel sunt mai neregulate şi late, apărând pe gâtul vasului, de obicei, sub formă de dungi late adâncite, cu porţiunea cruţată dintre caneluri lată şi neregulată. Inafară de acestea, canelurile mai decorează şi specia brună-cărămizie, cu lustru negru la exterior.

In sfârşit, în timp ce motivele imprimate cu *torques*-ul se întâlnesc numai în ultimul nivel de locuire dela Truşeşti, brâurile aplicate, orificiile pe margine, alveolele organice sau aplicate pe brâul de pe marginea vasului, precum şi proeminenţele plate îndreptate în jos, sunt comune pentru toate nivelele de locuire din această aşezare.

Din datele pe care le avem până în prezent relativ la ceramică, rezultă că în aşezările dela începutul epocii fierului dela Corlăteni şi Truşeşti se poate urmări evoluţia locală a ceramicii din această epocă. Astfel, după formele şi motivele decorative ale unor vase, se pot stabili legături cu ceramica culturii Monteoru din epoca bronzului. Relativ la aceasta, amintim în deosebi ceştile cu toarte supraînălţate, trase din buza vasului, şi vasele cu gâtul desvoltat şi corpul rotunjit, precum şi motivele decorative din linii incizate şi caneluri care se întâlnesc atât în cultura Monteoru din epoca bronzului, cât şi în aceea dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului. Spre deosebire însă de Nordul Moldovei, în aşezările de tipul *zolniki*-lor de pe teritoriul R.S.S. Ucrainene, motivele geometrice incizate şi incrustate cu alb dela începutul epocii fierului sunt prezentate ca întâlnindu-se împreună cu toartele cu buton, de o formă, ce e drept, puţin deosebită [1].

Prin cercetările recente dela Corlăteni s'a ajuns la rezultatul că ceramica din aşezarea din epoca bronzului de acolo aparţine unui grup al culturii Monteoru din Nordul Moldovei, care corespunde aceluia din cimitirul dela Balinteşti-Covurlui [2]. De asemenea, pornindu-se dela ceea ce se cunoaşte până în prezent relativ la cultura Monteoru, s'a sugerat că acest grup cultural reprezintă o evoluţie mai departe a grupului dela sfârşitul primului nivel de locuire dela Sărata-Monteoru, care se va desvolta în continuare în mod deosebit în Moldova, trecând mai repede la prima epocă a fierului [3].

Tot în legătură cu acest grup cultural din epoca bronzului trebue pusă şi ceramica primelor două nivele de locuire dela Truşeşti, precum şi o ceaşcă cu două toarte supraînălţate şi un vas cu buton pe toartă, decorat cu benzi înguste haşurate, ambele descoperite într'o aşezare sau într'un cimitir dintr'o localitate din fostul judeţ Vaslui şi păstrate astăzi în colecţiile Muzeului de Antichităţi din Iaşi.

După această primă etapă urmează o alta, caracterizată în deosebi prin ceramica din ultimul nivel de locuire dela Truşeşti şi aceea din primul şi al doilea nivel de locuire din stratul din prima epocă a fierului dela Corlăteni, cu excepţia eventuală a cupelor cu toartă foarte înaltă, care, după cele constatate în R.S.S. Ucraineană, au fost folosite probabil ca polonice [4].

Ceramica din această etapă prezintă analogii cu o ceramică mai mult sau mai puţin înrudită din Transilvania, regiunea subcarpatică a U.R.S.S. şi R.S.S. Ucraineană. In special se constată legături mai strânse cu ceramica cu toarte cu creastă sau cu buton din unele morminte de inhumaţie cu schelete chircite din Transilvania, dela sfârşitul mileniului al II-lea î. e. n. şi începutul mileniului I î.e.n., care aparţin grupului cunoscut sub numele de Noa.

---

[1] Cf. A. Potapov, Inkrustierte Keramik von Belsk, în « ESA », 1929, v. IV, p. 165 şi urm.

[2] « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », III, 1952, p. 91.

[3] Ibidem.

[4] Cf. N. Makarenko, La civilisation des Scythes et Hallstatt, în « ESA », 1930, v. V, p. 31 şi urm.

In ceea ce priveşte restul inventarului, obiectele de lut ars sunt reprezentate doar prin următoarele două piese găsite în al treilea nivel de locuire dela Truşeşti: un idol zoomorf, reprezentând probabil un mistreţ şi o fusaiolă bitronconică.

La fel şi inventarul obiectelor de piatră este până în prezent sărac, negăsindu-se decât doar câteva percutoare şi o râşniţă de piatră.

In schimb, obiectele de os sunt mai numeroase şi se disting uneori prin tehnica lor superioară. In deosebi sunt caracteristice capetele de omoplat de bou crestate, care se întâlnesc frecvent în aşezările din această vreme (fig. 4,

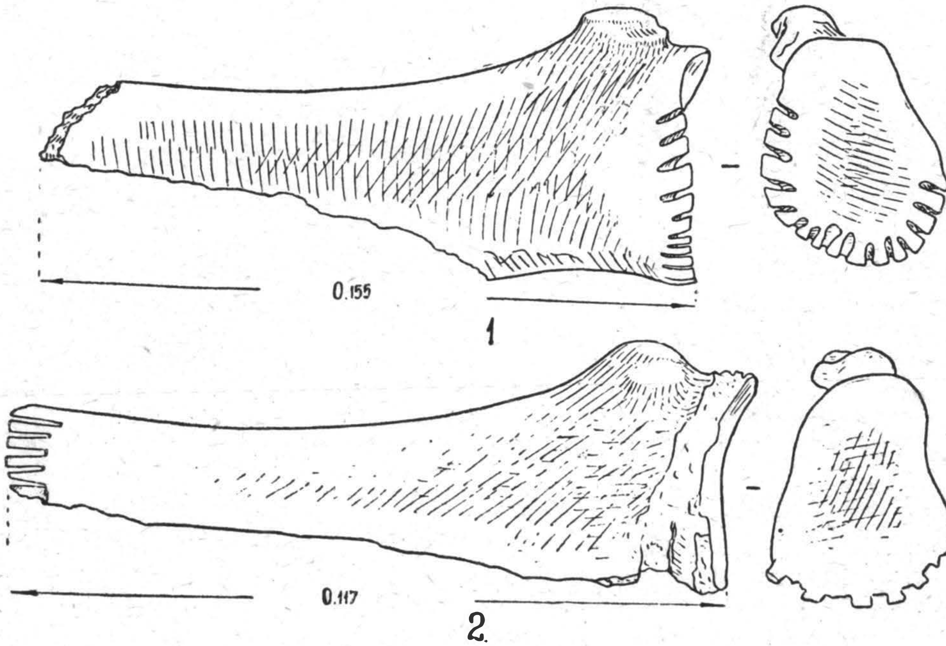



Fig. 4. — Unelte de os:
1. Truşeşti-Movila Şesul Jijiei; 2. Rusenii Noi.

1—2). Obiecte de acest fel s'au găsit mai ales în al treilea nivel de locuire din aşezarea dela Truşeşti. Crestăturile acestea, mai mult sau mai puţin îngrijit executate, formează în majoritatea cazurilor un şir continuu şi numai excepţional sunt dispuse în două grupe, separate printr'un mic interval. Scopul pentru care au fost confecţionate aceste obiecte nu este încă lămurit. In niciun caz nu au servit ca « piepteni pentru ceramică », cum s'a crezut de către unii. Poate mai curând să fi fost folosite pentru bătutul firelor dela războiul de ţesut. In sprijinul acestei ipoteze se poate aduce un exemplar descoperit recent la Rusenii Noi (r. Iaşi, Reg. Iaşi), care, pe lângă crestăturile de pe capul omoplatului mai prezintă şi o a doua serie de crestături, în formă de dinţi de pieptene, pe partea plată dela extremitatea opusă (fig. 4, 2).

Inafară de acestea, tot din inventarul caracteristic al obiectelor de os, care se disting prin execuţia lor tehnică superioară, mai fac parte următoarele

obiecte, găsite în al treilea nivel de locuire din aşezarea dela Truşeşti: un vârf de săgeată în trei muchii, prezentând câte o uşoară concavitate la capătul lor inferior[1], o sulă, precum şi partea superioară a unui ac cu patru protuberanţe pe corp, cu capul perforat, şi cu impresiuni orizontale la exterior, provenite probabil dela aţa care s'a înfăşurat pe ea (fig. 5). Acest ac imită o formă corespunzătoare de bronz, din Moldova şi Transilvania, care datează din subfazele Uriul-Domăneşti şi Tăuteu-Guruslău, dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului. Avându-se în vedere analogiile acului dela Truşeşti cu exem-

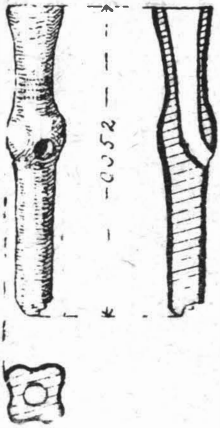



Fig. 5. — Truşeşti Movila Şesul Jijiei. Ac de os cu protuberanţe pe corp şi cu capul perforat.

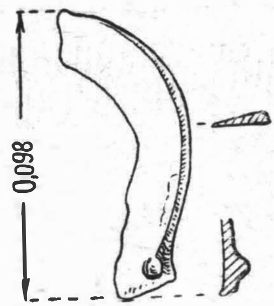



Fig. 6. — Iaşi-In lungul Vântului. Seceră de bronz cu buton.

plarele de bronz din Moldova şi Transilvania, se poate admite că şi acesta datează din aceeaşi vreme. In felul acesta se poate considera că nivelul de locuire din aşezarea dela Truşeşti în cuprinsul căreia s'a găsit acest ac este şi el contemporan cu aceste subfaze dela sfârşitul mileniului al II-lea î. e.n şi începutul mileniului I î.e.n.

Obiectele de metal sunt foarte rare. Până în prezent cunoaştem doar un ac cu protuberanţe pe corp din aşezarea dela Corlăteni, o sulă de bronz, descoperită în aşezarea dela Truşeşti şi o seceră de bronz de tipul cu buton, găsită recent la suprafaţa solului la Iaşi, în aşezarea de pe podişul denumit « In lungul Vântului ». Această seceră, prin dimensiunile şi arcuirea lamei, se apropie mai mult de exemplarele cu lama îngustă din Transilvania, Nord-Estul R.P. Ungare şi Slovacia, care datează din aceeaşi vreme cu acul cu protuberanţe.

## MORMINTE

In stadiul actual al cercetărilor, informaţiile noastre asupra mormintelor din această epocă din Moldova sunt încă reduse. Cunoaştem doar cimitirul

---

[1] Un exemplar înrudit, de provenienţă necunoscută, fără adâncituri pe capetele inferioare ale muchiilor, se află în colecţia de studiu a Academiei Militare « I. V. Stalin » din Bucureşti.

de inhumaţie cu schelete chircite dela Truşeşti, care datează din această epocă, precum şi mai multe morminte de inhumaţie dela Holboca (r. Iaşi, Reg. Iaşi), care au fost atribuite unei faze timpurii a primei epoci a fierului.

Avându-se în vedere numărul mare al aşezărilor dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului din Depresiunea Prutului Mijlociu, este foarte posibil ca în viitor să se găsească în această regiune şi alte cimitire care să dateze din aceeaşi vreme.

Cimitirul dela Truşeşti se află pe latura sudică a capătului de Vest al aşezării neolitice de pe înălţimea Ţuguieta. După descoperirile întâmplătoare mai vechi de morminte, datorită săpăturilor pentru lut din malul sudic al terenului, în 1943, cu prilejul sondajelor efectuate de Seminarul de Arheologie şi Preistorie din Iaşi, s'au găsit alte patru morminte, dintre care numai unul avea ca inventar un vas mic în formă de strachină.

Pentru prima dată, în 1951, Academia R.P.R. a efectuat aici săpături mai mari, care au fost continuate apoi în 1952[1]. Cu prilejul acestor săpături, s'a cercetat o suprafaţă de cca 1200 m², descoperindu-se 118 morminte de inhumaţie cu schelete chircite. Prin descoperirea acestor morminte se poate considera că s'a cercetat aproape în întregime ceea ce s'a mai păstrat din acest cimitir. Inafară de acestea, spre Est, dincolo de cimitir, s'au mai găsit încă patru morminte de inhumaţie izolate, cu schelete chircite, care datează din aceeaşi vreme.

Până în prezent cele mai multe morminte din aceeaşi epocă de pe teritoriul R.P.R. s'au descoperit în cimitirul de la Truşeşti, care este singurul dela noi din ţară cercetat aproape în întregime.

In rapoartele preliminare de săpături din 1951 şi 1952, s'au prezentat rezultatele mai importante în legătură cu ritul funerar şi inventarul, încercându-se ca pe baza lor să se facă determinarea şi încadrarea cronologică a aspectului de cultură materială din acest cimitir.

In ceea ce priveşte ritul funerar, s'a constatat că din cele 118 morminte descoperite, 116 sunt individuale şi numai 2 duble. Adâncimea mormintelor variază între 0,10 m în sectorul de NV al cimitirului unde terenul a fost lavat şi 1,48 m în dreptul movilei de pe latura de Sud, majoritatea scheletelor găsindu-se până la 1 m adâncime. Din punctul de vedere al adâncimii nu se pot stabili deosebiri după vârstă, întru cât scheletele de copii şi oameni maturi s'au găsit în general cam la aceeaşi adâncime. Relativ la vârstă, majoritatea scheletelor sunt de oameni maturi şi de copii, şi mai puţine de adolescenţi. Procentajul pe sexe se va putea face numai după determinările antropologice. Majoritatea scheletelor sunt în poziţie chircită accentuată şi numai foarte puţine schelete de oameni maturi sunt în poziţie chircită foarte accentuată. Aproape jumătate din numărul total al scheletelor chircite sunt culcate pe partea stângă şi altă jumătate pe partea dreaptă, neputându-se face din acest punct de vedere nicio deosebire după vârstă şi sex. In cele mai multe cazuri, braţele sunt îndoite din cot şi au mâinile aduse în dreptul feţii.

Poziţia scheletelor în cele două morminte duble este şi ea diferită. Astfel, într'un mormânt, scheletele, probabil de mamă şi fiică, sunt aşezate spate în spate, iar în alt mormânt, cele două schelete, probabil bărbat şi femeie, se află ambele în aceeaşi poziţie, pe partea stângă şi cu bustul în jos.

---

[1] Pentru rezultatele acestor săpături, a se vedea rapoartele preliminare din «Studii şi Cercetări de Istorie Veche», III, 1952, p. 75 şi urm., şi IV, 1953, Nr. 1—2, p. 23 şi urm.

Din planul cimitirului se pot distinge mai multe şiruri, fără însă a se putea constata o regularitate în ceea ce priveşte intervalele dintre morminte.

Din cele 118 morminte descoperite, numai 67 au inventar, dintre care 49 conţin un singur vas, 16—două vase, 1—un vas şi o verigă mică de aur şi 1—o grămadă de arşice. Inafară de acestea, în unele morminte s'au mai găsit şi câteva oase de animale.

Majoritatea vaselor s'au găsit în mormintele de oameni maturi şi copii, fiind aşezate de obicei în dreptul capului şi mai rar în regiunea mâinilor sau între corp şi picioare. Vasele acestea au una sau chiar ambele toarte rupte ritual.

Din punctul de vedere al tehnicii pastei, se deosebesc două categorii de vase, unele din pastă de calitate mai bună şi altele din pastă mai poroasă.

In ceea ce priveşte formele, majoritatea vaselor sunt bitronconice simple sau cu pântecul mai mult sau mai puţin desvoltat şi cu pereţii arcuiţi spre fund. In legătură cu acestea sunt vasele cu pereţii rotunjiţi şi cu sau fără profilare în dreptul gurii sau al fundului. Aceste forme de vase sunt fără toartă sau au una sau două toarte supraînălţate, trase pieziş din marginea vasului şi lăţite treptat spre bază. Aceste toarte prezintă pe capătul lor superior o uşoară şănţuire (fig. 7, 2) sau în deosebi creastă (fig. 7, 3-4) sau un buton, care este mai adesea cilindric (fig. 7, 5) şi mai rar plan-convex (fig. 7, 6). Inafară de aceasta, butonul plan-convex se desvoltă direct pe capul superior al toartei şi nu pe o prelungire de pe el, ca la unele vase din Transilvania [1]. Alteori, pe unele vase cu corpul rotunjit sau bitronconic, în loc de toarte din bandă sunt doar urechiuşe prinse vertical pe umăr.

Inafară de aceste forme de vase, se mai întâlnesc altele cu gâtul şi pântecul desvoltat sau cu marginea uşor răsfrântă şi cu corpul arcuit, străchini mici tronconice etc.

Majoritatea vaselor sunt nedecorate. Astfel, din cele 66 de vase descoperite, numai 7 sunt decorate cu motive de benzi simple de linii incizate, caneluri orizontale şi oblice, creste verticale în relief, brâuri aplicate, simple şi alveole.

Grupele de câte două vase sunt izolate, nelegându-se între ele prin asocieri crucişe. Din acest motiv nu se pot determina în cuprinsul cimitirului prin asemenea asocieri grupe mai mari de vase, care să corespundă poate şi la faze de locuire deosebite.

Ţinându-se seamă de poziţia topografică a vaselor în cimitir, s'a observat că în sectorul de Est există o grupă de vase, caracterizate prin exemplare cu pântecul şi fundul profilat şi prin toarte cu creastă sau cu buton plat. Vasele din această grupă apar alături de altele, care se întâlnesc în sectoarele central şi vestic al cimitirului. Din acest motiv nu se poate şti dacă vasele care apar numai în grupa estică datează dintr'o fază mai nouă sau sunt contemporane cu celelalte vase din restul cimitirului. Indiferent însă de aceasta, avându-se în vedere şi forma terenului, se poate presupune că cimitirul a început pe capătul de Vest al Ţuguietei, de unde apoi s'a extins treptat spre Est până în sectorul de SV al movilei.

Ceramica din cimitirul dela Truşeşti, prin analogiile cu ceramica din mormintele de inhumaţie cu schelete chircite dela Noa (r. Stalin), Cluj (str. Banatului) şi Teiuş, aparţine aspectului de cultură materială denumit Noa, dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului.

Această ceramică este contemporană cu aceea din cel mai nou nivel de

[1] De exemplu vasele dela Jigodin şi Turia din Muzeul dela Sf. Gheorghe.

locuire din aşezarea dela Movila Şesul Jijiei. Deci aşezarea oamenilor din acest cimitir trebue să fi fost la Movila Şesul Jijiei şi în apropiere de locul numit «La Capac», tot un rest de terasă din albia majoră a Jijiei, unde s'au găsit la suprafaţă fragmente ceramice din aceeaşi vreme.

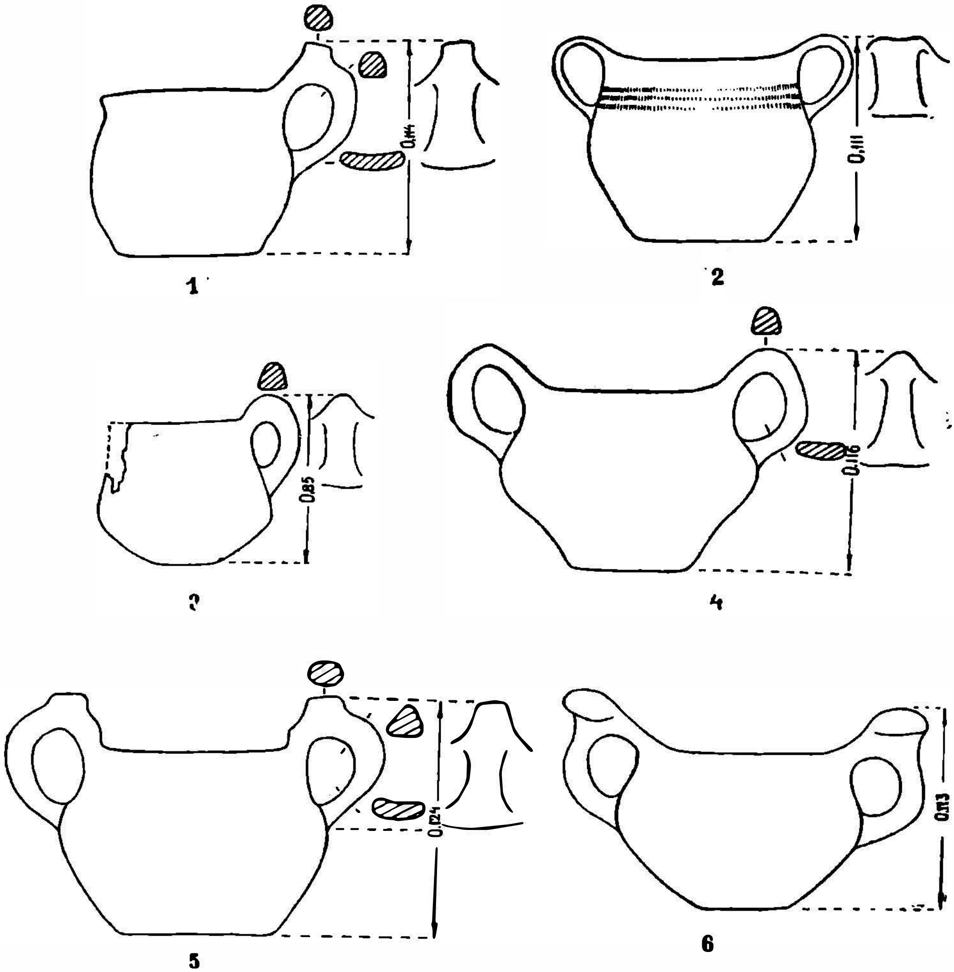



Fig. 7. — Truşeşti-Ţuguieta. Vase din cimitirul dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului.

Oasele de animale din unele morminte sunt în legătură cu creşterea vitelor, care era ocupaţia economică principală a oamenilor din această vreme, după cum ne-o dovedesc recentele săpături din aşezările contemporane dela Corlăteni, Larga Jijia şi Truşeşti.

In genere, resturile de cultură materială din cimitir sunt prea puţin numeroase pentru a se putea trage pe baza lor concluzii mai ample, relativ la starea social-economică a celor îngropaţi acolo. Pentru aceasta va trebui să se completeze datele obţinute în cimitir cu cele din aşezările contemporane din apropiere şi din alte părţi din Depresiunea Prutului Mijlociu.

La Holboca, cu prilejul săpăturilor arheologice din 1951, s'au descoperit, pe platou şi în mantaua movilei, 15 morminte de inhumaţie cu scheletele uşor chircite şi de obicei prost conservate, aşezate fără nicio ordine precisă, pe partea dreaptă sau stângă, la adâncimi care variau între 0,30 m şi 1,18 m[1]. După inventarul sărăcăcios din morminte, compus din vase de lut ars şi un ac sau un rest de colier de bronz cu capul răsucit spiralic, în care mai supravieţuesc elemente din epoca bronzului, s'a presupus că mormintele din acest cimitir datează dintr'o fază timpurie a primei epoci a fierului[2].

Din ceea ce se cunoaşte până în prezent din acest cimitir dela Holboca, se poate deduce că aspectul de cultură materială reprezentat acolo este deosebit de acela al grupului Noa din cimitirul dela Truşeşti. Poziţia cronologică a acestui aspect de cultură materială faţă de grupul Noa nu este încă lămurită. S'ar putea totuşi bănui, după chircirea puţin accentuată şi forma vaselor, că el datează dintr'o fază ulterioară aceleia căreia îi aparţine grupul Noa.

Inafară de cimitirul dela Truşeşti şi probabil şi de mormintele dela Holboca, nu avem în Moldova nicio altă descoperire de mormânt, care să dateze dela începutul primei epoci a fierului. In legătură cu aceasta, din informaţiile transmise, mormintele de inhumaţie dela Găureana (r. Tg. Frumos, Reg. Iaşi), descoperite întâmplător cu prilejul unor lucrări de sapă, s'ar putea să aparţină grupului Monteoru din Moldova sau poate chiar grupului Noa.

## DEPOZITE ŞI DESCOPERIRI ÎNTÂMPLĂTOARE DE OBIECTE DE BRONZ

Până în prezent s'au descoperit în Moldova următoarele depozite de obiecte de bronz :

1. *Basarabi* (r. Fălticeni, Reg. Suceava). In cuprinsul staţiunii neolitice cu ceramică pictată, cercetată de Beldiceanu şi Buţureanu, s'a descoperit înainte de anul 1900 un depozit care, din informaţiile transmise, era compus din trei topoare, dintre care primul cu tub de înmănuşare şi cu tăişul bine ascuţit şi recurbat, al doilea din aramă (?) şi al treilea fragmentat şi cu tăişul mai redus ; vârfuri de lance şi un vârf de săgeată ; securi ; un cuţit ; o brăţară şi un fragment dintr'un vas de bronz[3].

2. *Dersca* (r. Dorohoi, Reg. Suceava). Pe teritoriul comunei s'a găsit mai demult un depozit, compus din 12 seceri cu cârlig, dintre care s'a păstrat doar un singur exemplar în colecţiile Muzeului Industrial din Cracovia (fig. 8, 1)[4].

3. *Moşna* (r. Codăeşti, Reg. Iaşi). In 1886 s'a descoperit întâmplător pe locul « Cetăţuia » un depozit de obiecte de bronz, dintre care 10 seceri şi 2 celturi au ajuns la Muzeul Naţional de Antichităţi[5]. Ulterior, în 1938, s'a adus la Muzeul de Antichităţi din Iaşi o altă secere cu cârlig, care provine probabil

---

[1] Cf. « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », III, 1952, p. 103 şi urm.

[2] Ibidem, p. 106 şi urm.

[3] Cf. « Dacia », III—IV, 1927—1932, p. 51, fără ilustrare. Din informaţiile lui I. Nestor, depozitul a fost reprodus în Ms. lui Buţureanu din 1898.

[4] Tadeusz Sulimirski, Einige rumänische Funde in polnischen Museen, în « Revista de Preistorie şi Antichităţi Naţionale », anul I, 1937, Nr. 1, p. 35 şi fig. 11.

[5] Dosar Muzeul Naţional de Antichităţi, 1886, Nr. 45, p. 129. Descoperirea a fost amintită de C. Moisil în « Bul. Com. Mon. Ist. », 1910, III, p. 174. Mai târziu, câteva celturi din acest depozit au fost citate de I. Andrieşescu, op. cit., p. 362 (notă), şi după el de I. Nestor, în Der Stand..., p. 138.

din acelaşi depozit (fig. 8, 2). Această seceră se păstrează astăzi în colecţiile Muzeului de Antichităţi din Iaşi.

4. *Rafaila* (r. Negreşti, Reg. Iaşi). Intr'o colecţie particulară se păstrau 2 fibule de tipul «passementerie» (fig. 9, 1—2), găsite înainte de 1900, împreună cu un vârf de lance şi un fragment de celt [1]. Se păstrează în colecţiile Muzeului Naţional de Antichităţi.

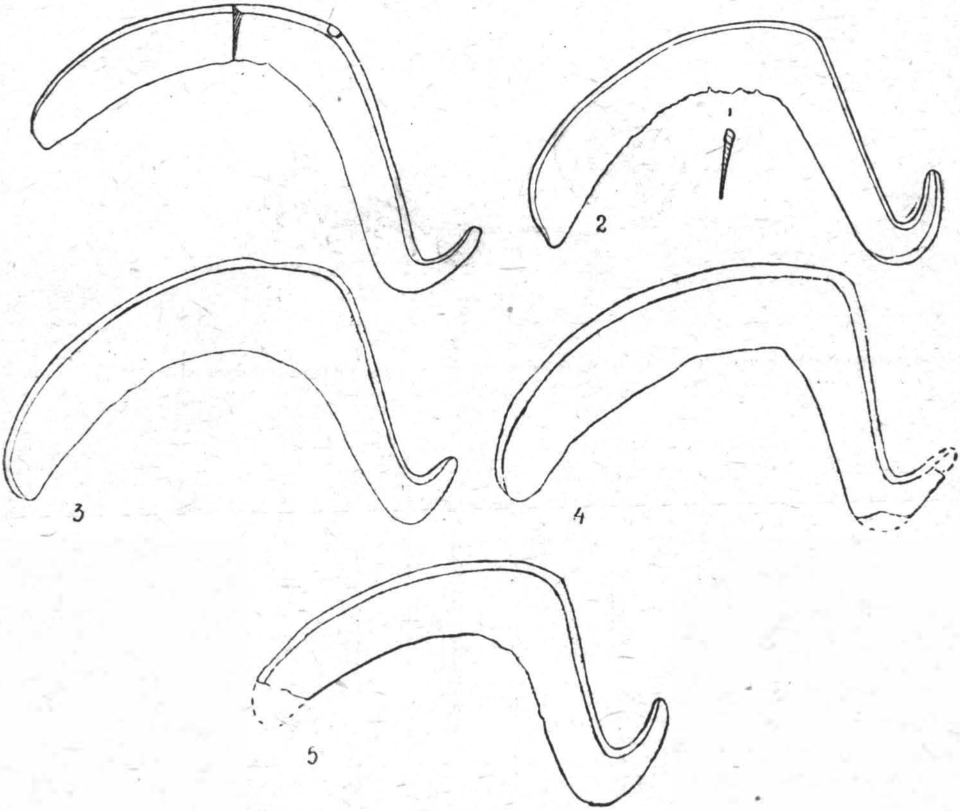



Fig. 8. — Seceri de bronz cu cârlig:
1. Dersca (după Sulimirski); 2. Moşna; 3—5. Şerbeşti. 1/4.

5. *Râşeşti* (r. Huşi, Reg. Iaşi). Un depozit compus din 4 celturi de tip ardelean, varianta răsăriteană (fig. 10, 1—4), şi o daltă (fig. 10, 5), o secere cu două orificii pe limba mânerului (fig. 10, 6) şi un ac cu patru protuberanţe pe corp, cu capul semisferic şi cu un orificiu pornind dela cap şi continuat până în dreptul protuberanţelor (fig. 10, 7) [2]. Aceste 7 piese de bronz au fost găsite

[1] V. Pârvan, Getica, p. 390, pl. 19, 2. Autorul, în nota dela p. 390, arată că fibulele au fost menţionate şi de Gr. C. Buţureanu la p. 103 din Ms. din 1898, şi de C. Moisil, loc. cit., p. 173. Pentru această descoperire, precum şi pentru bibliografia şi răspândirea fibulelor de tipul «passementerie», cf. şi I. Nestor, Der Stand..., p.137 şi urm. şi n. 547.

[2] Depozitul a fost publicat cu multe detalii de către C. D. Vasiliu în Movila Răbâii (Hantepesi), Bucureşti, 1933, p. 105. şi urm.

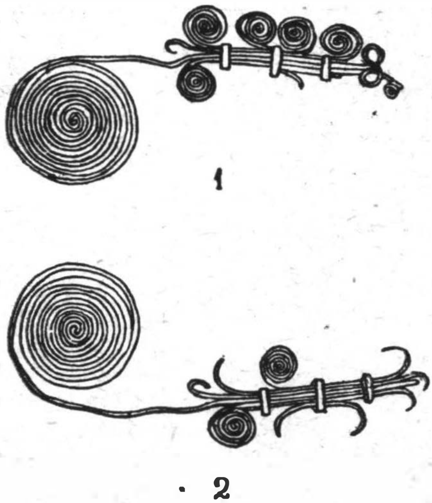


Fig. 9. — Rafaila. Fibule de bronz de tipul « passementerie » (după Pârvan).

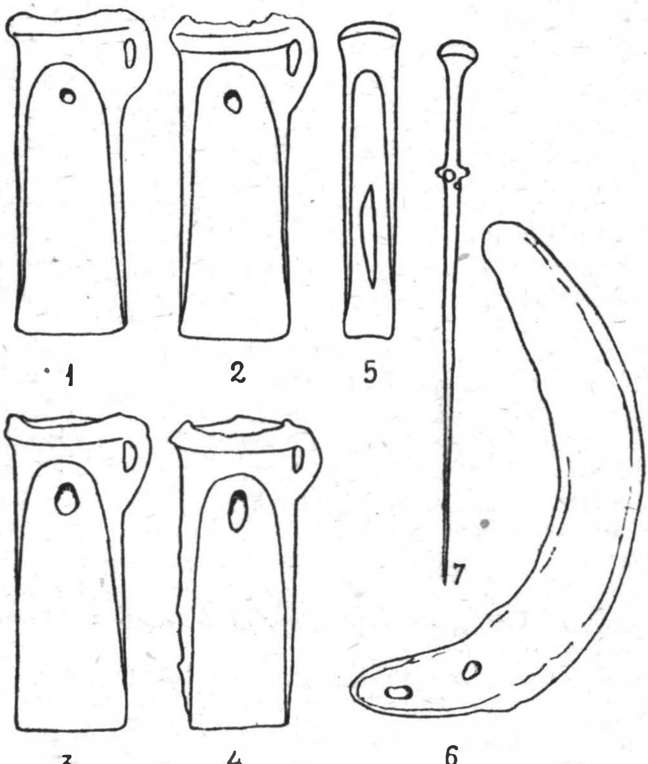


Fig. 10. — Râşeşti. Depozitul de obiecte de bronz (după Vasiliu). Cca 1/2.

la un loc, la o dată neprecizată, între anii 1893—1901, probabil lângă Movila Răbâii [1]. Ele se păstrează astăzi într'o colecţie particulară din Bucureşti.

6. *Şerbeşti* (r. P. Neamţ, Reg. Bacău). In 1948 s'a descoperit întâmplător pe teritoriul comunei un depozit compus din 5 seceri şi mai multe obiecte de bronz, din care s'au salvat doar 3 seceri cu cârlig, care se păstrează la Muzeul din P. Neamţ (fig. 8, 3—5) [2].

7. *Tansa* (r. Negreşti, Reg. Iaşi). In 1943, cu prilejul aratului, s'a descoperit un mic depozit, compus din 3 seceri cu cârlig (fig. 11, 1—3) [3].

Inafară de depozite, obiectele de bronz din Moldova mai provin şi din următoarele descoperiri întâmplătoare:

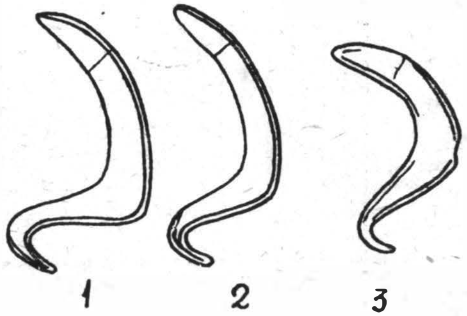



Fig. 11. — Tansa. Seceri de bronz cu cârlig (după Mărculescu).

1. *Bucium* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). O sabie lungă cu rame pe limba mânerului, uşor umflată la mijloc şi prevăzută cu câte două găuri de nit pe placa mânerului şi cu alte cinci pe mânerul propriu zis (fig. 12) [4]. In colecţiile Muzeului de Istorie şi Arheologie al Bucureştilor [5].

2. *Buneşti* (r. Huşi, Reg. Iaşi). Un celt din aceeaşi serie cu exemplarele din depozitul dela Râşeşti [6]. In fosta colecţie Ursăchescu din Curteni-Fălciu.

3. *Cândeşti* (r. Buhuşi, Reg. Bacău). Pe Dealul Verniţelor s'a găsit un celt de tip ardelean, decorat la partea superioară cu dungi unghiulare în relief asociate cu altele simple verticale (fig. 14, 2). Exemplar inedit în colecţia Muzeului din P. Neamţ.

4. *Cotnari* (r. Hârlău, Reg. Iaşi). Pe teritoriul comunei, în puncte neprecizate, s'au găsit două celturi de bronz, dintre care unul de tip ardelean şi altul, varianta răsăriteană a acestui tip, prevăzut cu câte un orificiu la partea superioară a ambelor feţe late [7]. In colecţia Istrate-Capşa dela Turnu-Severin.

5. *Cozia* (r. Codăeşti, Reg. Iaşi). S'a descoperit un celt de bronz.

6. *Grinţieş* (r. Ceahlău, Reg. Bacău). Vârful unei seceri, probabil cu cârlig. găsit în prundişul pârâului Bistricioara. Exemplar inedit în colecţia Muzeului din P. Neamţ.

7. *Mogoşeşti* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). In fosta vie Negrei, înainte de cel de al doilea război mondial, s'a descoperit un pumnal de bronz cu mânerul ajurat. Intr'o colecţie particulară din Bucureşti.

---

[1] Ibidem, p. 105.

[2] După informaţiile lui C. Mătasă.

[3] O. Mărculescu, Seceri de bronz din Tansa, Jud. Vaslui, în « Rev. Ist. Rom. », 1944, v. XVI, p. 513—514, şi o figură fără număr; «An. Lic. Kogălniceanu», Vaslui, 1935—1936, p. 74. Toate trei secerile sunt de tipul cu cârlig, şi nu numai două, cum afirmă greşit autorul, a treia fiind cu limbă la mâner.

[4] Această sabie, considerată ca un fals de Prof. O. Tafrali dela Iaşi, a fost apoi identificată şi publicată de I. Andrieşescu în « Dacia », 1925, II, p. 356, fig. 3. Cf. şi I. Nestor, Der Stand ..., p. 138.

[5] Sabia, neputând fi achiziţionată pentru Muzeul Naţional de Antichităţi, a ajuns în colecţia Dr. G. Severeanu, de unde a trecut apoi în colecţiile Muzeului Municipal Bucureşti.

[6] Piesa ne-a fost comunicată de I. Nestor, după o fotografie din 1939.

[7] Cf. C. Moisil în « Bul. Com. Mon. Ist.», 1911, v. I, p. 84.

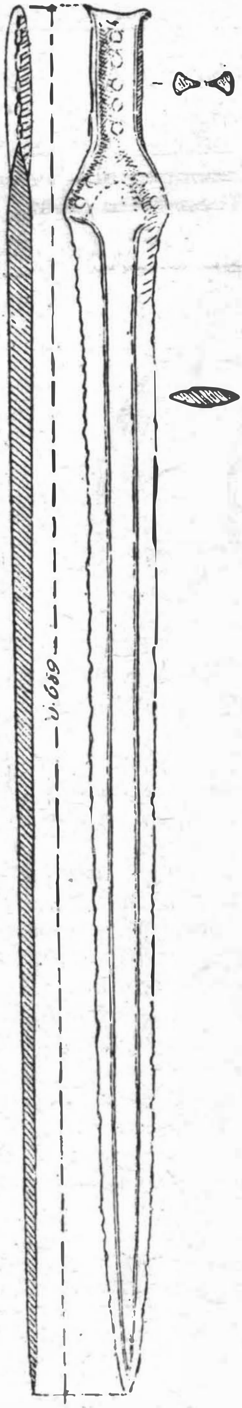


Fig. 12. — Bucium.
Sabie de bronz.

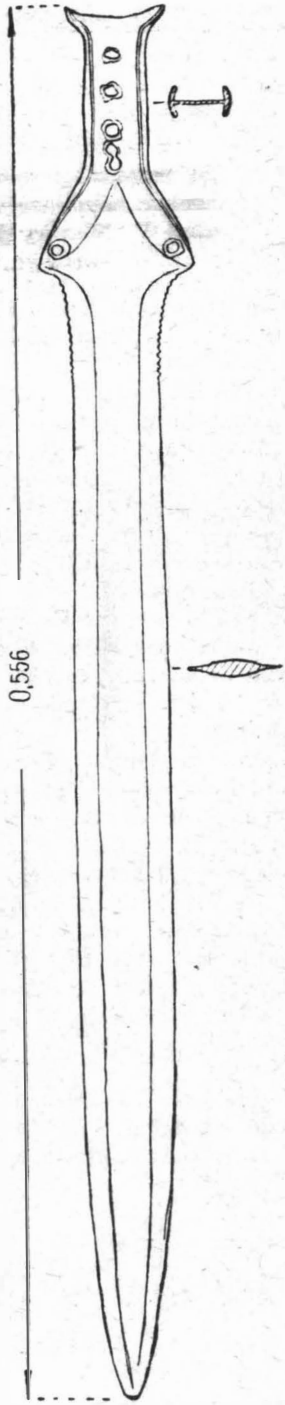



Fig. 13.—Poieneşti. Sabie de bronz.

8. *Poieneşti* (r. Vaslui, Reg. Iaşi). La punctul Cheia de pe Dealul Cetatea s'a descoperit o sabie de bronz cu ramă pe limba mânerului, prevăzută cu câte o gaură de nit pe placă şi cu alte patru pe mânerul propriu zis (fig. 13)[1]. Această sabie, găsită împreună cu fragmente ceramice fărâmiţate, din vremea orânduirii comunei primitive (nu se precizează epoca), se păstrează în colecţiile Muzeului de Antichităţi din Iaşi.

9. *Preuteşti* (r. Fălticeni, Reg. Suceava). Pe malul stâng al Şomuzului Mare în cuprinsul staţiunii neolitice (?) de pe «Cetăţuia», s'a descoperit înainte de 1916 un celt de bronz, varianta răsăriteană, decorat pe ambele feţe cu un motiv unghiular în relief, cu vârful în sus (fig. 14, 4)[2]. In colecţiile Muzeului din Fălticeni.

10. *Pueşti* (r. Bârlad, Reg. Bârlad). Un celt de bronz, de tip neprecizat, găsit mai de mult pe teritoriul comunei[3].

11. *Rotunda* (r. Fălticeni, Reg. Suceava). In malul unui pârâu în pădurea prin care trece drumul din spre valea Siretului spre valea Moldovei, s'a descoperit în 1929 un celt de bronz, varianta răsăriteană, decorat pe ambele feţe late cu un motiv unghiular în relief cu vârful în jos (fig. 14, 6)[4]. In colecţiile Muzeului din Fălticeni.

12. *Tazlău* (r. Buhuşi, Reg. Bacău). Pe Dealul Fluturelui, cu prilejul săpăturilor făcute pentru construcţia unui drum, s'au descoperit resturi din vremea orânduirii comunei primitive (nu se precizează epoca) şi un celt de bronz cu gura concavă şi corpul de secţiune ovală, decorat cu o dungă în relief imediat sub marginea gurii şi paralelă cu ea (fig. 14, 4)[5]. In colecţiile Muzeului din P. Neamţ.

13. *Târgul Bereşti* (r. Murgeni, Reg. Bârlad). La cca 2,5 km Sud de Târg, pe Dealul Ghibarţului, s'a găsit un vârf de lance de bronz. In colecţiile Muzeului Naţional de Antichităţi.

14. *Ţibucani* (r. Tg. Neamţ, Reg. Bacău):

*a)* Un celt cu marginea îngroşată, decorat pe ambele feţe cu două dungi unghiulare în relief în formă de V (fig. 14, 5)[6]. In colecţiile muzeului din P. Neamţ.

*b)* Un vârf de lance cu nervuri în relief pe lama foliformă, descoperit pe Vârful Umbrarului, în drum, aproape de Poiana Mangului[7]. In colecţiile Muzeului din P. Neamţ.

15. *Ţigăneşti* (r. Tecuci, Reg. Bârlad). In pădurea Roicu, în 1927, s'a descoperit întâmplător un cuţit de bronz cu limbă la mâner şi lama arcuită, prevăzut cu un mic prag între lamă şi limba mânerului şi decorat cu motive liniare pe partea îngroşată a lamei (fig. 15). Pe limba mânerului se văd clar două găuri rotunde de nit. Nu se poate însă preciza dacă la capătul mânerului

---

[1] C. Cihodaru, Poeneşti-Tamasidava, O aşezare carpică în Moldova centrală, în « Arta şi Arheologia », 1937—1938, fasc. 13—14, p. 32, 56 şi fig. 56. A se vedea şi notiţa bibliografică din « Rev. Ist. Rom. », 1939, IX, p. 383, în care I. Nestor datează sabia în bronzul târziu şi respinge analogia dela Uriul de Sus, citată de Cihodaru, ca nefiind justă.

[2] Cf. I. Nestor, Der Stand . . ., p. 131, n. 530, unde este citat acest celt ca o variantă răsăriteană.

[3] Dosar Muzeul Naţional de Antichităţi, 1915, Nr. 176.

[4] « Natura », 1931, XX, 7, p. 31.

[5] C. Mătasă, op. cit., p 35 şi fig. 72.

[6] Ibidem, op. cit., p. 37 şi fig. 75.

[7] Ibidem, fără ilustrare.

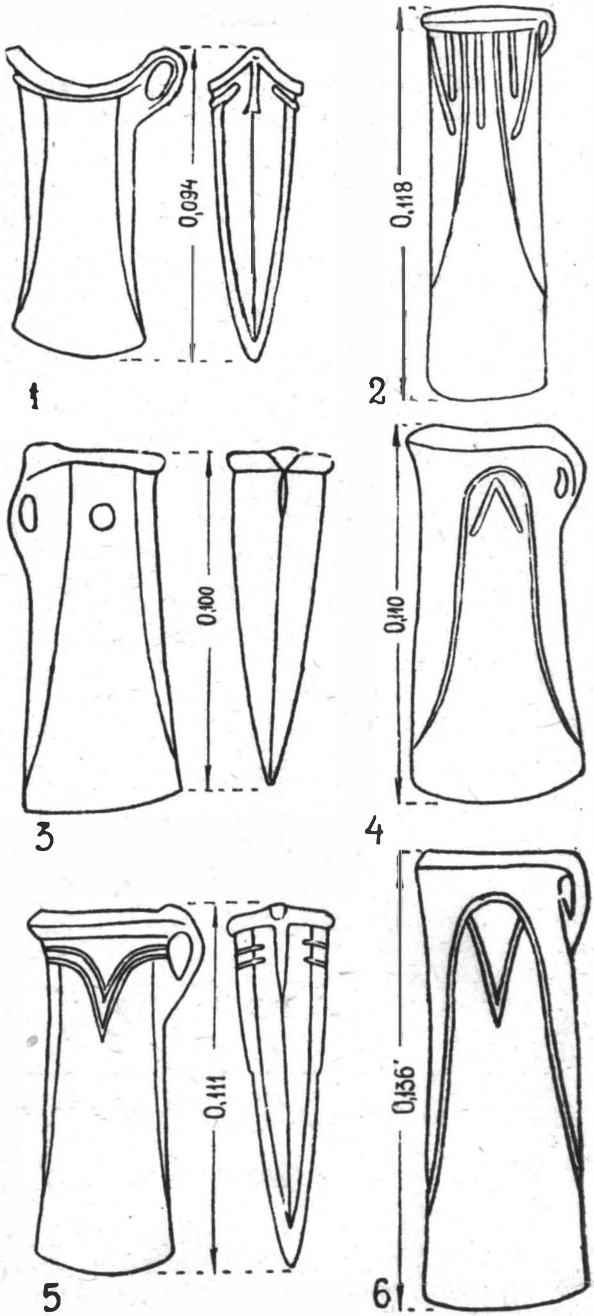



**Fig. 14. — Celturi de bronz:**
1. Tazlău; 2. Cândești; 3. Vlădeni; 4. Preuțești; 5. Țibucani; 6. Rotunda.

a mai fost şi a treia gaură de nit, din cauza unei spărturi vechi din acest loc. Exemplar inedit în colecţiile Muzeului din Tecuci.

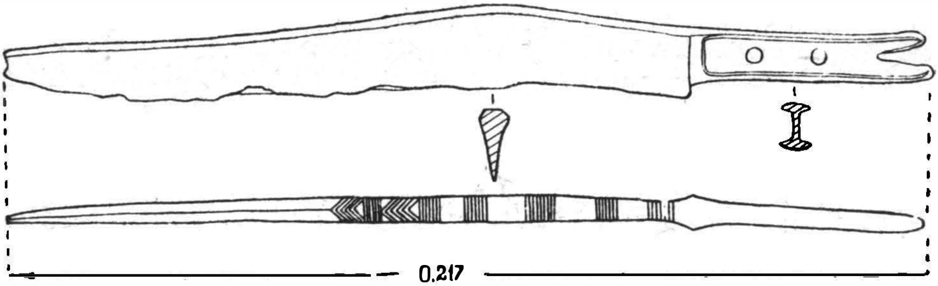



Fig. 15. — Ţigăneşti. Cuţit de bronz.

16. *Vlădeni* (r. Botoşani, Reg. Suceava). Un celt de tip ardelean, prevăzut cu câte un orificiu la partea superioară a feţelor late (fig. 14, 3). Exemplar inedit, în colecţiile Muzeului din Fălticeni.

★

Din cele de mai sus rezultă că din Moldova provin până în prezent 7 depozite şi 16 descoperiri întâmplătoare de obiecte de bronz dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului.

Depozitele de bronz descoperite se caracterizează în genere printr'un număr redus de obiecte de bronz şi printr'o mică varietate de tipuri. In cele mai multe cazuri, inventarul exact al depozitelor este greu de reconstituit, întru cât s'au pierdut multe din obiectele descoperite, iar descrierile sunt uneori prea generale. Din acest motiv, nu se pot determina prin asocieri directe şi crucişe grupe mai mari de obiecte, pe baza cărora să se construiască apoi şi o cronologie a acestei epoci, aşa cum s'a făcut nu de mult pentru Transilvania.

Din ceea ce s'a mai păstrat din inventarul depozitelor din Moldova, precum şi din descoperirile întâmplătoare de acolo, fac parte următoarele categorii de obiecte:

## A. UNELTE DE PRODUCŢIE

### 1. CELTURI

a. *Celtul ardelean*. S'au descoperit două exemplare, unul la Cotnari şi altul la Vlădeni.

Tipul acesta de celt, denumit aşa după principalul centru de confecţionare şi răspândire, care este Transilvania, mai este cunoscut în literatura de specialitate şi ca tipul I Andrieşescu dela Drajna [1] sau sub numele de *celt ardelean vechi* spre a se deosebi de celtul cu gura concavă, denumit *celt ardelean de tip nou* [2]. De asemenea, s'a mai denumit şi *celt românesc*, ţinându-se seama de marea lui răspândire la noi, care nu se limitează numai la Transilvania.

---

[1] I. Nestor, op. cit., p. 131.

[2] Cf. M. Roska, Über die Herkunft der sog. Hackensicheln, în «ESA», v. XII, 1938, p. 154.

Prima determinare precisă a acestui tip de celt s'a făcut de I. Nestor, după care tipul acesta se caracterizează prin gura dreaptă, îngroşată şi prin corpul svelt şi decorat [1]. Acelaşi autor a dat şi răspândirea celor mai importante exemplare provenite din descoperiri întâmplătoare şi depozite [2]. O cartare mai recentă pentru Transilvania s'a făcut de către M. Roska [3].

Din cele cunoscute până în prezent, tipul acesta de celt este cel mai bine reprezentat în Transilvania, atât pe văile Someşurilor şi ale Mureşului Mijlociu şi Superior, cât şi în colţul de SE al acestei provincii.

Centrul principal de confecţionare se presupune că a fost la Sud de Munţii de Aramă, într'o regiune cunoscută prin bogăţiile ei naturale, mai ales sarea şi arama, care au permis o deosebită desvoltare turnătoriilor dela Uioara, Spălnaca şi Guşteriţa [4]. Din acest centru, celturile acestea s'au răspândit mai departe prin văile Someşului şi ale Mureşului.

Exemplare izolate se întâlnesc pe cursul superior al râului Er, în regiunea Crişurilor şi în R. P. Ungară, în ţara noastră în Muntenia şi Moldova şi în sudul U.R.S.S. [5].

Din punct de vedere cronologic, tipul acesta de celt, după inventarul depozitelor unitare din Transilvania în care se întâlneşte, se plasează în cele două subîmpărţiri ale primei faze a ultimei epoci de bronz, Uriul-Domăneşti şi Tăuteu-Guruslău [6].

b. *Celtul ardelean, varianta răsăriteană.* Această variantă de celt este reprezentată în Moldova prin mai multe exemplare. Astfel, până în prezent s'au identificat în Moldova opt celturi de acest tip, dintre care patru provin din depozitul de la Râşeşti şi alte patru din descoperirile dela Buneşti, Cotnari, Preuţeşti şi Rotunda.

Celturile acestea au feţele laterale late, arcuite la capătul lor superior, ceva mai jos de marginea puţin îngroşată a gurii toporului. De asemenea, caracteristic pentru multe din exemplarele acestei variante este o adâncitură ovală, uneori chiar perforată, la capătul superior al bandei decorative. Alteori capătul superior al acestei bande este decorat cu un motiv unghiular în relief, cu vârful în sus sau în jos.

Varianta răsăriteană a celtului ardelean este răspândită în Estul şi Sud-Estul Transilvaniei, în Moldova, Muntenia, regiunea subcarpatică a U.R.S.S. şi Sudul U.R.S.S. Intr'un număr mai mic de exemplare ea se întâlneşte şi în centrul Transilvaniei unde este însoţită de celtul ardelean.

S'a constatat că această variantă se întâlneşte de obicei împreună cu secerile cu cârlig în descoperirile din Transilvania, Muntenia şi Sudul U.R.S.S., ca şi exemplarele mai evoluate ale celtului de tip ardelean [7]. Pornindu-se dela

---

[1] I. Nestor, op. cit., p. 131, n. 530.

[2] Ibidem.

[3] M. Roska, op. cit., p. 154, fig. 1.

[4] Ibidem, p. 165.

[5] In ceea ce priveşte Sudul U.R.S.S., a se vedea T. Sulimirski, Die thrako-kimmerische Periode in Südostpolen, în « WPZ », 1938, v. XXV, pi. III, dr. jos (pozitivul din ghips), pentru un celt din turnătoria dela Koblevo, cu decorul plasat ceva mai sus de mijlocul înălţimii toporului; A. M. Tallgren, op. cit., p. 147, fig. 87, 1, pentru o formă de turnat dela Malak, care prezintă pe una din valve în spre gura toporului un motiv treflat, şi I. Nestor, loc. cit., care menţionează două variante în regiunea Iekaterinoslav, pe Niprul Mijlociu.

[6] Pentru aceste subfaze, a se vedea M. Petrescu-Dâmboviţa, Depozitul de bronzuri dela Bârsana, în « Anuarul Institutului de Studii Clasice », 1949, V, p. 273, n. 1 şi 2.

[7] M. Roska, op. cit., p. 154 şi urm.

această asociere s'a ajuns la concluzia că în Transilvania varianta aceasta de celt datează din faza a doua a ultimei epoci de bronz, denumită Moigrad-Hajdu-Böszörmény, care urmează imediat după aceea căreia îi aparţine celtul obişnuit de tip ardelean [1].

Spre deosebire însă de Transilvania, în Moldova varianta aceasta de celt este însoţită în depozitul dela Râşeşti de acul cu protuberanţe, care pe baza asocierilor elementelor de inventar din depozitele unitare din Transilvania a fost datat în subfazele Uriul-Domăneşti şi Tăuteu-Guruslău din prima fază a ultimei epoci a bronzului.

In faţa acestei situaţii se pune problema, dacă, în Moldova varianta răsăriteană a celtului ardelean datează tot din faza a doua a ultimei epoci a bronzului, în care caz acul cu protuberanţe se menţine aici mai târziu decât în Transilvania, sau în Moldova varianta răsăriteană a celtului ardelean este mai veche decât în Transilvania, fiind asociată cu un element de inventar, care acolo o datează din prima fază a acestei epoci.

Avându-se în vedere că celtul ardelean mai evoluat datează din subfaza Tăuteu-Guruslău şi că acul cu protuberanţe se menţine şi în această subfază, este mai probabil că varianta răsăriteană a celtului ardelean este mai veche în Moldova decât în Transilvania, datând dela sfârşitul primei faze a ultimei epoci a bronzului.

Din contaminarea celtului ardelean mai evoluat cu celtul din grupa estică se va ajunge în această vreme în Moldova la varianta răsăriteană a celtului ardelean.

Exemplarele acestei variante din Moldova se deosebesc de piesele din grupa de celturi de caracter estic din Sudul U.R.S.S. şi din regiunea subcarpatică a U.R.S.S., care se caracterizează prin forme mai scurte şi mai late, de aspect mai masiv şi uneori cu tăişul mai îngust decât gura toporului.

Acelaşi caracter local îl prezintă şi celtul dela Cândeşti, care este o altă variantă a celtului ardelean contaminat de celturile estice.

c. *Celtul cu gura concavă.* Acest tip de celt este reprezentat în Moldova printr'un exemplar cu corpul de secţiune ovală, descoperit la Tazlău.

Celturile cu gura concavă şi corpul de secţiune ovală sunt mai răspândite decât celturile cu corpul de secţiune rectangulară. Ele provin atât din NV Transilvaniei, Nord-Estul R. P. Ungare şi Sudul Slovaciei, în care se întâlnesc aproape exclusiv celturile cu gura concavă şi corpul de secţiune rectangulară, cât şi din podişul şi colţul SE al Transilvaniei, regiunile extracarpatice şi din restul R.P.Ungare [2].

Deocamdată este greu de precizat în care regiune din R.P.Ungară sau Transilvania trebue căutate centrele de confecţiune şi de răspândire ale acestei variante de celt.

Din punct de vedere cronologic s'a constatat că în Transilvania celturile acestea apar în subfaza Tăuteu-Guruslău şi se menţin şi în faza următoare Moigrad-Hajdu-Böszörmény.

d. *Celtul cu marginea îngroşată înafară.* Acest tip de celt este reprezentat în Moldova prin exemplarul dela Ţibucani, decorat pe ambele feţe late cu motive unghiulare în relief.

---

[1] Pentru faza Moigrad-Hajdu-Böszörmény, a se vedea « Anuarul Institutului de Studii Clasice », loc. cit.

[2] Ibidem, p. 273 şi urm.

Celturile cu marginea îngroşată înafară şi cu decor unghiular se întâlnesc frecvent în spaţiul româno-ungar, alături de celturile cu gura concavă şi cu corpul de secţiune ovală, pe care le-au contaminat atât în ceea ce priveşte forma, cât şi decorul. Alte exemplare s'au găsit în U.R.S.S. şi Iugoslavia. In ceea ce priveşte celturile de acest tip din U.R.S.S., s'a observat că, în timp ce în R.S.S. Ucraineană sunt mai numeroase exemplarele care prezintă multe legături cu tipurile corespunzătoare din ţările dunărene, în partea orientală a U.R.S.S., piesele din această categorie sunt influenţate de tipurile ucrainene [1].

Această categorie de celturi nu ne poate servi deocamdată pentru determinări cronologice mai precise, întru cât ea apare încă din prima fază a ultimei epoci de bronz şi se menţine şi în faza a doua a aceleiaşi epoci. Cele mai multe exemplare provin din subfaza Tăuteu-Guruslău, ca şi celturile cu gura concavă şi cu corpul de secţiune ovală.

2. SECERI

a. *Secera cu limbă la mâner.* Se cunoaşte un singur exemplar din depozitul dela Râşeşti care reprezintă un tip neobişnuit la noi, caracterizat atât prin forma simplă a limbii mânerului, cât şi mai ales prin cele două orificii de pe el.

Această variantă de seceră este probabil de caracter răsăritean. In legătură cu aceasta amintim că la Fłuste (districtul Skalat), în regiunea subcarpatică a U.R.S.S., s'a găsit o seceră cu limbă la mâner, simplă, prevăzută tot cu două orificii, dar cu lama altfel arcuită şi cu vârful îndreptat în sus [2]. Un alt exemplar, îngustat mult spre vârf şi cu un singur orificiu pe limba mânerului provine din Siberia [3].

In momentul de faţă nu se poate încă preciza în ce măsură tipul acesta de seceră reprezintă o contaminare între secera obişnuită cu limba la mâner din spaţiul româno-ungar şi secera corespunzătoare din Est.

Din punct de vedere cronologic, secerea aceasta, prin asocierea ei cu celturile ardelene, varianta răsăriteană, în depozitul dela Râşeşti este contemporană cu prima fază a ultimei epoci a bronzului din Transilvania.

b. *Secera cu cârlig.* Această variantă de seceră se întâlneşte cel mai frecvent în depozitele şi descoperirile întâmplătoare din Moldova. Astfel, din informaţiile de până acum, s'au descoperit în Moldova 32 de seceri cu cârlig, dintre care s'au păstrat numai 9, după cum urmează: 1 la Dersca, 1 la Grinţieş, 1 la Moşna, 3 la Şerbeşti şi 3 la Tansa.

Aceste seceri se caracterizează prin mânerul în formă de cârlig subţiat şi arcuit semicircular sau în unghi, lama netedă, lată şi cu partea opusă tăişului îngroşată şi prin vârful lat şi bont sau ascuţit.

In genere, după arcuirea lamei şi a mânerului se deosebesc două variante. Din prima fac parte majoritatea exemplarelor dela Tansa, Şerbeşti şi Moşna, caracterizate printr'o lamă arcuită mai puţin şi prin mânerul îndoit în unghi,

---

[1] A. M. Tallgren, La pontide préscythique après l'introduction des métaux, în « ESA », 1926, II, fig. 107, 6.

[2] Żurowski Kazimierz, Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaża z dorzecza górnego Dniestru, în « Przegląd Archeologiczny », anul 25 (1949), v. VIII, partea a 2-a, pl. XXIV, 6. Din aceeaşi serie face parte şi exemplarul mai evoluat dela Nowosiolka (distr. Skalat), reprodus în pl. XXIV, 7.

[3] A. M. Tallgren, op. cit., p. 191, fig. 107, 6.

iar din a doua numai două exemplare dela Dersca şi Tansa, cu lama arcuită mai mult şi cu mânerul îndoit semicircular.

Aceste variante prezintă analogii cu tipurile corespunzătoare de seceri cu cârlig din depozitul dela Drajna, pe care I. Andrieşescu le-a ilustrat, fără însă a arăta prin ce se caracterizează.

Secerile cu cârlig se întâlnesc des în Transilvania şi R.P. Ungară, fiind socotite de către unii ca originare din Transilvania, unde, după cum s'a arătat, apar deseori însoţite de celturile de tip vechi ardelean [1]. Ele însă nu se limitează numai la spaţiul acesta, ci se întâlnesc şi mai departe, în regiunea subcarpatică a U.R.S.S. şi în Sudul U.R.S.S. până în Caucaz [2]. Avându-se în vedere această răspândire şi spre Est, s'a propus pentru această formă de seceră denumirea de « transilvano-pontică », ca fiind mai exactă decât aceea de « transilvăneană » [3].

Cei care susţin originea transilvăneană a acestei seceri cred că centrul ei de confecţionare trebue căutat la Sud de Munţii de Aramă, într'o regiune bogată în sare şi metale [4]. Apoi, din Transilvania, secerile acestea, prin pasul Oituz şi Ghimeş, au pătruns în Moldova şi de acolo mai departe în spre Sudul U.R.S.S. [5].

Spre deosebire de secerile cu buton şi limbă la mâner, care se întâlnesc în spaţiul româno-ungar în ambele faze ale ultimei epoci a bronzului, secerile cu cârlig apar acolo numai în depozitele din faza a doua (Moigrad-Hajdu-Böszörmény), servind ca element de datare a depozitelor din Transilvania, în inventarul cărora se găsesc. Deocamdată nu putem şti în ce măsură această constatare cronologică este valabilă şi pentru Moldova, întru cât acolo nu se cunoaşte şi restul inventarului depozitelor, cu care erau asociate secerile cu cârlig, care ni s'au păstrat.

### 3. CUŢITE

Se cunoaşte un singur exemplar decorat, descoperit la Ţigăneşti, care face parte din seria cuţitelor de tip central-european cu limba la mâner şi lama arcuită, din Transilvania şi regiunea subcarpatică a U.R.S.S. [6].

Cuţitele acestea, cu o largă răspândire în Europa centrală şi Nordul Germaniei, se întâlnesc izolat în Italia şi Estul Europei centrale [7].

---

[1] Cu răspândirea secerilor cu cârlig în Transilvania, în asociaţie cu celtul de tip vechi transilvănean, s'a ocupat M. Roska, op. cit., p. 155 şi urm., care a întocmit lista şi harta răspândirilor acestor două elemente de inventar. De asemenea, autorul, după ce expune diferite păreri relativ la originea acestor seceri, susţine originea lor în Transilvania.

[2] Cf. I. Andrieşescu, op. cit., p. 380; T. Sulimirski, op.cit., p. 135 şi urm., şi M. Roska, op. cit., p. 162 şi urm.

[3] T. Sulimirski, op. cit., p. 136.

[4] M. Roska, op. cit., p. 165.

[5] Ibidem, p. 164.

[6] Cea mai apropiată analogie pentru cuţitul dela Ţigăneşti provine din depozitul dela Tăuteu (r. Marghita, Reg. Bihor), publicat în « Dacia », 1935–1936, v. V–VI, p. 228. fig. 3, 1, cu observaţiunea că numirea justă a localităţii este Tăuteu şi nu Tăuteni (Cf. « Anuarul Institutului de Studii Clasice », 1949, v. V, p. 273, n.2). In ceea ce priveşte regiunea subcarpatică a U.R.S.S., amintim exemplarele înrudite dela Szumlany (distr. Podhajce) şi Niedzieliska (distr. Przemyslany), publicate în 1949 de Żurowski Kazimierz, op. cit., pl. XXIX, 2–4, precum şi cuţitul dela Hlinica, publicat de T. Sulimirski, Einige rumänische Funde in polnischen Museen, fig. 9.

[7] A se vedea Ernst Sprockhoff, Die Hortfunde Norddeutschlands, harta 8 şi 69 şi urm. (listele de răspândire). In ce priveşte ţara noastră, sunt citate greşit, ca provenind din Ungaria, cuţitele din depozitele dela Săcueni (din r. Săcueni, Reg. Oradea, şi din comitatul

In genere, în comparaţie cu celturile şi secerile, cuţitele de bronz apar rar în depozitele şi turnătoriile din ultima epocă a bronzului din spaţiul româno-ungar.

Din punct de vedere cronologic, în Transilvania şi Nord-Estul R. P. Ungare, cuţitele cu limba la mâner se încadrează în subfaza Tăuteu-Guruslău, iar în Sud-Vestul R. P. Ungare probabil mai târziu, fiind însoţite de unele elemente de inventar din faza următoare Moigrad-Hajdu-Böszörmény.

### 4. DĂLŢI

Se cunoaşte un singur exemplar, care provine din depozitul dela Râşeşti. Acesta, prin forma lui, face parte din grupul dălţilor cu gaură de înmănuşare dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului.

Piese înrudite cu exemplarul dela Râşeşti se mai întâlnesc în descoperirile din spaţiul româno-ungar şi din Sudul U.R.S.S.

In Moldova, tipul de daltă dela Râşeşti, prin asocierea cu celelalte elemente de inventar din depozitele de acolo, datează dintr'o fază care este contemporană cu prima fază a ultimei epoci a bronzului din Transilvania.

## B. ARME

### 1. SĂBII

Din Moldova provin două săbii întregi cu limbă la mâner, dela Bucium şi Poieneşti. Inafară de acestea, s'au mai găsit un vârf de sabie la Isvoare (r. Piatra Neamţ, Reg. Bacău) şi o bucată dintr'un tipar pentru lama unei săbii la Gura Idrici (r. Vaslui, Reg. Iaşi). Ambele piese fiind fragmentare, nu putem şti dacă au aparţinut sau nu sfârşitului epocii bronzului şi începutului epocii fierului. Din acest motiv, ele nu au fost menţionate în lista descoperirilor obiectelor de bronz din această vreme din Moldova.

Săbiile cu limbă la mâner dela Bucium şi Poieneşti aparţin aceloraşi variante caracterizate prin forma mânerului şi a lamei, precum şi prin trecerea dela mâner la lamă. Astfel, limba la mâner foarte puţin arcuită la mijloc, cu capătul superior terminat cu două prelungiri în formă de coarne şi cu umerii plăcii drepţi sau foarte uşor arcuiţi, este prevăzută cu găuri de nit şi cu o ramă scundă pentru a se fixa mai bine de prăselele mânerului. Lama sabiei de secţiune oval—ascuţită se caracterizează printr'o nervură mediană lată şi prin tăişurile paralele. In sfârşit, trecerea dela baza lăţită a mânerului la lamă este accentuată, începutul lamei fiind tras înăuntru şi chiar zimţat, ca la Poieneşti.

Inafară de caracterele comune, între cele două exemplare dela Bucium şi Poieneşti sunt şi unele deosebiri. Astfel, sabia dela Poieneşti este puţin mai scurtă decât aceea dela Bucium. Inafară de aceasta, umerii plăcii mânerului

---

Bihor), şi Tăuteu (nu Janteu) din regiunea Bihor, iar exemplarul menţionat ca fiind dela Blaj, provine de fapt dintr'o descoperire de provenienţă necunoscută, fiind numai păstrat în colecţiile Muzeului din Blaj, după informaţiile lui I. Nestor. Inafară de acestea, în spaţiul româno-ungar se cunosc mai multe exemplare ale acestui tip de celt decât acelea amintite de Sprockhoff.

sunt foarte uşor arcuiţi la Poieneşti şi drepţi la Bucium, iar numărul găurilor de nit este mai mare la sabia dela Bucium decât la aceea dela Poieneşti.

Ambele piese, după formă şi distribuirea greutăţii către partea inferioară a massei lamei, sunt săbii de tăiat, care s'au putut folosi şi pentru împuns [1].

Săbiile cu limba la mâner sunt foarte răspândite la sfârşitul epocii bronzului în Europa occidentală, centrală şi nordică şi se întâlnesc şi mai departe în Grecia continentală, Italia centrală, R. P. Ungară, Balcani [2], Siberia [3] şi chiar în Egipt, unde pe un exemplar este gravat numele faraonului Sethos al II-lea din dinastia 19 (1214—1210).

Cele două săbii cu limbă la mâner, din Moldova, fac parte din grupul săbiilor cu limba la mâner şi cu umerii plăcii drepţi sau foarte uşor arcuiţi, din spaţiul româno-ungar şi din regiunea subcarpatică a U.R.S.S. [4]. Tot aceluiaşi grup îi aparţin şi săbiile din depozitul dela Drajna de Jos [5].

In provincia culturală din NV Transilvaniei şi Nord-Estul R. P. Ungare, tipul acesta de sabie, pe baza elementelor de inventar care-l însoţesc în descoperiri unitare, datează din subfaza Tăuteu-Guruslău spre deosebire de săbiile cu umerii plăcii rotunjiţi, care apar în subfaza Uriul-Domăneşti şi se menţin şi în subfaza Tăuteu-Guruslău.

In ceea ce priveşte săbiile din Moldova, avându-se în vedere analogiile cu săbiile corespunzătoare din provincia culturală amintită, se poate deduce, că datează din aceeaşi vreme.

## 2. PUMNALE

S'a descoperit un singur exemplar la Mogoşeşti, caracterizat prin mânerul ajurat şi lama scurtă, lăţită către mijloc şi cu nervura mediană accentuată. O descriere mai amănunţită a acestei piese se va face odată cu publicarea ei. Tot atunci se vor cita şi cele mai apropiate analogii.

Prin forma lui, pumnalul dela Mogoşeşti face parte din categoria pumnalelor estice, ajunse aici pe calea legăturilor triburilor de pe teritoriul ţării noastre cu cele de pe teritoriul sudic al U.R.S.S.

---

[1] Pentru caracteristicile săbiilor de tăiat şi de împuns, a se vedea I. Nestor, Sabia de bronz dela Boiu. Contribuţie la studiul unei săbii cu limba la mâner din Europa centrală, în « Sargetia » 1937, v. I, p. 162.

[2] Cf. I. Andrieşescu, op. cit., p. 351, şi Ernst Sprockhoff, op. cit. şi urm. De asemenea pentru răspândirea acestor săbii din Europa centrală în Balcani, a se vedea şi V. Gordon-Childe, The Danube in Prehistory, Oxford, 1929, p. 399, 410.

[3] Ernst Sprockhoff, op. cit., p. 18.

[4] Dintre exemplarele acestei variante, citâm aici pe acelea din depozitul dela Aranyos din com. Borsod (J. Hampel, A Bronzkor emlékei Magyarhonban, Budapest, 1896, v. III, pl. CCXVI, 2, 3) şi din descoperirile dela Balicze şi Burkánów din regiunea subcarpatică a U.R.S.S. (Żurowski Kazimierz, op. cit., pl. XXXII, 1—2). In genere, exemplarele acestei variante aparţin tipului comun de sabie cu limba la mâner din clasificarea lui E. Sprockhoff (ibidem, pl. 25,6) sau tipului C3 din clasificarea lui V. Gordon-Childe (op. cit., pl. II).

[5] I. Andrieşescu, op. cit., p. 351, pl. I. Cf. şi I. Nestor, op. cit., p. 128, după care săbiile cu limba la mâner dela Drajna de Jos par mai curând prehallstattiene decât hallstattiene, datând dela sfârşitul bronzului pur puţin înainte de Hallstatt-ul timpuriu. In stadiul actual al cercetărilor, depozitul dela Drajna, prin elementele caracteristice de inventar (săbii cu limba la mâner, seceri cu cârlig, celturi etc.), datează dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului şi nu dela sfârşitul bronzului pur, cum au susţinut I. Andrieşescu şi I. Nestor, care au accentuat asupra caracterului vechi al descoperirii dela Drajna.

### 3. VÂRFURI DE LANCE

In Moldova se cunosc două vârfuri de lance foliforme cu tub de înmănuşare şi cu nervuri în relief pe lamă, dintre care unul provine din depozitul dela Rafaila, iar altul din descoperirea dela Ţibucani. Inafară de acestea, un alt vârf de lance s'a găsit la Târgul Bereşti, iar alte trei, de un tip nedeterminat, s'au descoperit în depozitul dela Basarabi.

Prin analogie cu piesele corespunzătoare din spaţiul româno-ungar şi din U. R. S. S., vârfurile de lance de bronz din Moldova, decorate cu nervuri pe lamă, datează dela sfârşitul epocii bronzului şi dela începutul epocii fierului. In cuprinsul acestei epoci exemplarul dela Rafaila, prin asocierea cu fibula de tip «passementerie», se plasează într'o vreme care este contemporană cu faza Moigrad-Hajdu-Böszörmény din Transilvania.

## C. OBIECTE DE PODOABĂ

### 1. ACE

Din depozitele şi descoperirile întâmplătoare din Moldova provine un singur ac de bronz, descoperit în depozitul dela Râşeşti. Acest ac face parte din seria acelor cu protuberanţe pe corp, care se caracterizează prin capul semisferic, trei sau patru protuberanţe, plasate la 3/4 din înălţimea acului şi printr'un orificiu, care străpunge oblic capul sau sub formă de canal prin mijlocul acului, dela vârful capului semisferic şi până în dreptul protuberanţelor [1].

Originea acestor ace, socotită de către unii transilvăneană, nu este cunoscută [2]. Se constată doar că ele se întâlnesc în Transilvania, R. P. Ungară, regiunea subcarpatică a U.R.S.S., R.S.S.Ucraineană şi Caucaz, având aceeaşi răspândire ca şi secerile «ardelene» şi celturile şi datând din aceeaşi vreme cu ele [3].

In spaţiul româno-ungar, această variantă de ac, prin asociere cu celelalte elemente de inventar, datează din prima fază a ultimei epoci de bronz (subfazele Uriul - Domăneşti şi Tăuteu - Guruslău) [4].

In ceea ce priveşte Moldova, această datare este confirmată prin descoperirile din aşezările de tipul movilelor plate de cenuşă din Depresiunea Prutului Mijlociu, în care s'au găsit două ace cu protuberanţe, dintre care unul de bronz la Corlăteni şi altul fragmentar de os la Truşeşti [5].

### 2. FIBULE

In Moldova s'au descoperit numai două fibule de tipul «passementerie» în depozitul dela Rafaila, caracterizate prin câte patru spirale de o parte şi

---

[1] Pentru caracteristicile acestor ace, a se vedea T. Sulimirski, op. cit., p.138.

[2] Ibidem, p. 139. Cf. şi C. D. Vasiliu, op. cit., p. 116, unde autorul, din lipsă de dovezi, presupune mai mult intuitiv şi într'un mod neclar, că centrul de radiaţie al acelor cu protuberanţe ar fi în regiunea carpatică.

[3] T. Sulimirski, op. cit., p. 138, 140. Cf. şi K. Horedt, Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra şi Teiuş, în «Materiale Arheologice privind Istoria Veche a R.P.R.», 1953, v. I, p. 808 şi urm. şi fig. 13.

[4] Pentru vechimea acestor ace în Transilvania, a se vedea şi K. Horedt, op. cit., p. 808. Autorul, deşi admite că tipul acesta de ac datează din perioada a II-a a bronzului, totuşi nu exclude posibilitatea folosirii lui în Transilvania şi în bronzul târziu.

[5] Pentru aceste două ace, dela Corlăteni şi Truşeşti, a se vedea capitolul «Aşezări» din acest text.

de alta a arcului, ca şi fibula asemănătoare din depozitul dela Corneşti (r. Turda, Reg. Cluj)[1]. Spre deosebire de acestea, fibula dela Suseni (r. Reghin, Reg. Autonomă Maghiară) se caracterizează prin disc şi pandantive[2].

Fibulele acestea, de tip central european, răspândite în Nordul regiunii Dunării Mijlocii şi mai rar spre Est, reapar după cum s'a arătat, în mod «surprinzător» la Rafaila, unde au ajuns probabil pe drumul de peste Nordul Moldovei şi Carpaţi[3].

Având-se în vedere că fibulele de tipul «passementerie» dela Corneşti şi Suseni datează din faza Moigrad-Hajdu-Böszörmény se poate presupune că şi fibula dela Rafaila, corespunzătoare celei dela Corneşti, datează tot din această vreme.

★

Din cele prezentate mai sus, se desprind câteva concluzii de ordin general relativ la originea, răspândirea şi cronologia obiectelor de bronz din depozitele şi descoperirile întâmplătoare din Moldova.

Astfel, în ceea ce priveşte originea obiectelor, s'au constatat patru grupuri: transilvănean, central-european, răsăritean şi transilvano-răsăritean.

Din grupul obiectelor de origine transilvăneană fac parte celturile transilvănene, secerile cu cârlig şi acele cu protuberanţe. La acest grup trebue adăugate şi celturile cu gura concavă sau cu marginea îngroşată la exterior şi decorate, care sunt foarte numeroase în spaţiul româno-ungar.

Obiectele de origine central-europeană sunt reprezentate prin cuţite cu limbă la mâner şi lama arcuită, săbiile cu limba la mâner şi fibulele de tipul «passementerie».

In schimb, grupa obiectelor de origine răsăriteană este reprezentată printr'un singur pumnal de bronz şi probabil prin secera cu perforaţii pe limba mânerului.

In sfârşit, din grupul obiectelor de origine transilvano-răsăriteană fac parte celturile ardelene, varianta răsăriteană, piese care prezintă anumite caracteristici locale, prin care se deosebesc de prototipurile originale.

Obiectele de bronz din aceste grupuri nu sunt izolate, ci se întâlnesc asociate în inventarul depozitelor din Moldova. Astfel, în depozitul dela Râşeşti sunt asociate obiectele de origine transilvano-răsăriteană cu cele de origine transilvăneană, iar în depozitul dela Rafaila obiectele de origine central-europeană cu cele de origine transilvăneană.

In general, în depozitele şi descoperirile de obiecte de bronz din Moldova, se constată un aflux de obiecte de origine transilvăneană şi central-europeană, ajunse aici, probabil pe calea schimburilor cu triburile din Transilvania. Inafară de aceasta, nu este exclus ca unele din aceste obiecte să fi fost confecţionate chiar în Moldova. Până în prezent nu avem însă nicio dovadă precisă pentru susţinerea acestei ipoteze.

Din cartarea depozitelor şi descoperirilor întâmplătoare de obiecte de bronz din Moldova, rezultă că ele sunt răspândite pe axul văii Siretului şi afluenţilor săi carpatici, în special în regiunea subcarpatică şi apoi în şesul Siretului şi podişul Sucevei, în Podişul Central Moldovenesc, între Siret, Bahlui şi Prut, în special în preajma confluenţei Bahluiului cu Prutul, în Câmpia Bârladului,

[1] Pentru fibula dela Corneşti, a se vedea I. Nestor, op. cit., p. 137, fig. 30,1.

[2] V. Pârvan, Getica, pl. XIX, 1, rândul trei, de sus în jos, dreapta.

[3] I. Nestor, op. cit., p. 137 şi urm. şi n. 547, în care se indică bibliografia şi răspândirea fibulei de tip «passementerie».

pe cursul mijlociu şi superior al Bârladului, în Câmpia Tecuciului şi la marginea Depresiunii Prutului Mijlociu (fig. 16). Din regiunea muntoasă provine o singură descoperire, cea de pe valea Bistricioarei.

In general, se constată un mare număr de descoperiri pe valea Siretului, unde circulaţia este mai uşoară, din cauza teraselor continui şi uscate, şi în

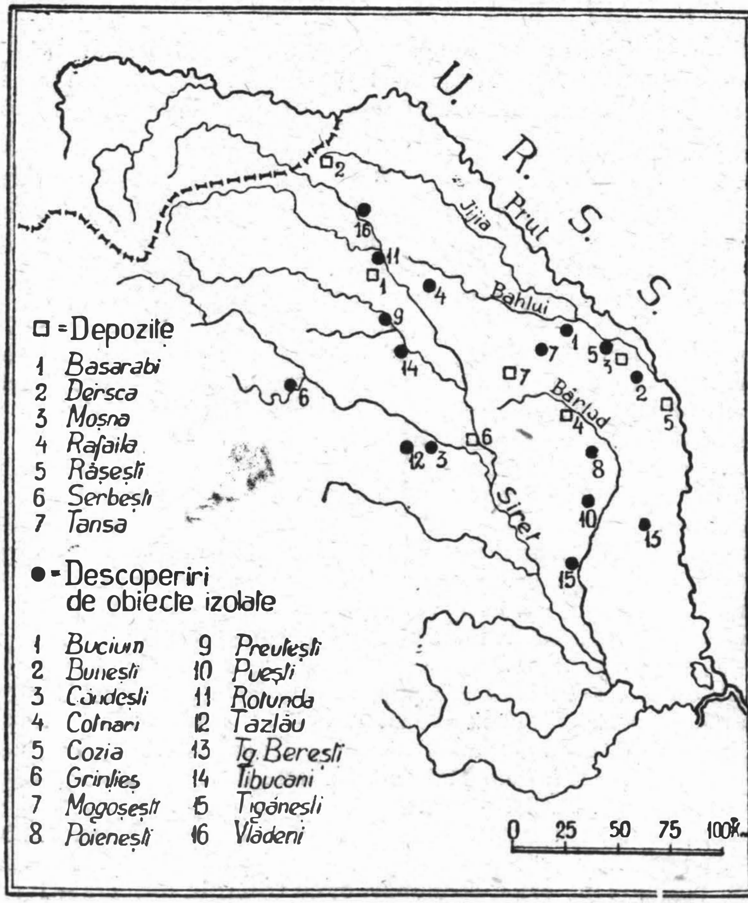



Fig. 16. — Harta depozitelor şi descoperirilor de obiecte izolate de bronz dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului din Moldova.

regiunea subcarpatică, între Moldova şi Trotuş, în care abundă zăcămintele de sare şi isvoarele saline. Restul descoperirilor se concentrează în Podişul Central Moldovenesc şi Câmpia Bârladului, probabil în locuri mai ferite, de mai mică circulaţie şi împădurite.

In schimb, din datele pe care le avem până în prezent, se pare că descoperirile ocolesc depresiunea Prutului Mijlociu, în care predomină aşezările de tipul movilelor plate de cenuşă. Se cunosc de aici doar două descoperiri, dela Dersca şi Bucium, care provin dela limitele de Nord şi Sud ale acestei depresiuni. In legătură cu aceasta, în stadiul actual al cunoştinţelor noastre, nu se

poate încă preciza dacă lipsa depozitelor şi descoperirilor de obiecte de bronz din interiorul acestei unităţi geografice, în special de pe văile Jijiei şi ale Bahluiului, este o realitate sau se datoreşte hazardului descoperirilor.

Inafară de aceasta, s'a constatat că grupele de obiecte de origini deosebite se întâlnesc de obicei în aceleaşi unităţi geografice, nefiind caracteristice fiecare în parte numai pentru una din ele.

Obiectele de origine transilvăneană şi central-europeană s'au introdus în Moldova pe drumul ce trece prin Nordul Moldovei şi peste Carpaţi, sau prin valea Trotuşului, neputându-se preciza pentru fiecare în parte, direcţia de vehiculare.

Valea Bistriţei, aflându-se în partea cea mai masivă a Carpaţilor răsăriteni, prin caracteristicele ei geografice nu a putut servi în această vreme pentru circulaţia dintre Transilvania şi Moldova. Fragmentul de seceră dela Grinţieş, din regiunea muntoasă de pe valea Bistricioarei, este izolat, ajungând acolo tot din spre Transilvania.

Descoperirile de origine răsăriteană din Moldova s'au introdus aici din Sudul U.R.S.S., probabil prin stepa din Sudul R.S.S. Moldoveneşti şi apoi pe valea Prutului Inferior şi Mijlociu.

Numărul mic de descoperiri de pe valea Prutului se datoreşte şi faptului că pe aici circulaţia este mai grea, din cauza luncii largi şi umede a acestei văi.

Din punct de vedere cronologic, pe baza obiectelor de bronz din descoperirile din Moldova, nu s'a putut ajunge încă la determinări cronologice proprii pentru Moldova. Deocamdată, numărul redus al depozitelor cu mai multe obiecte de inventar, ca şi lipsa multor elemente de inventar din cuprinsul depozitelor, împiedecă determinarea unor faze cronologice ale sfârşitului epocii bronzului şi începutului epocii fierului în Moldova.

Din aceste motive, încadrarea cronologică a obiectelor de bronz din depozitele şi descoperirile din Moldova s'a făcut prin comparaţie cu cronologia ultimei epoci a bronzului din Transilvania, mai ales că majoritatea obiectelor provin din Transilvania.

Pornindu-se dela datele cronologice din Transilvania, se poate presupune că în Moldova au existat două faze ale ultimei epoci a bronzului, care sunt contemporane cu primele două faze ale aceleiaşi epoci din Transilvania (Uriul-Domăneşti şi Tăuteu-Guruslău şi subfazele Moigrad-Hajdu-Böszörmény) dela sfârşitul mileniului al II-lea şi începutul mileniului I î. e. n.

Prima fază se caracterizează prin celtul transilvănean obişnuit şi varianta răsăriteană, care în Moldova este mai veche decât în Transilvania, cuţitele cu limbă la mâner şi lama arcuită, săbiile cu limbă la mâner şi acul cu protuberanţe, iar a doua prin secera cu cârlig şi fibula de tipul «passementerie». Inafară de aceasta, mai sunt şi alte elemente de inventar, care se menţin în ambele faze, ca de exemplu: celturile cu gura concavă sau cu marginea îngroşată la exterior şi decorată.

Avându-se în vedere elementele de inventar din cuprinsul depozitelor şi din descoperiri, se poate presupune că din prima fază fac parte depozitul dela Râşeşti şi descoperirile întâmplătoare dela Bucium, Buneşti, Cândeşti, Izvoare, Poieneşti, Preuţeşti, Rotunda, Ţigăneşti şi Vlădeni, iar din a doua fază depozitele dela Basarabi (?), Dersca, Moşna, Rafaila, Şerbeşti şi Tansa, precum şi descoperirea întâmplătoare dela Grinţieş. Inafară de acestea, descoperirile întâmplătoare dela Tazlău şi Ţibucani s'ar putea să dateze din prima sau a doua fază.

Desigur că aceste determinări cronologice au un caracter provizoriu, urmând a fi verificate atât cu prilejul noilor descoperiri de depozite, cât mai ales cu ajutorul observaţiilor stratigrafice din aşezări şi prin analiza inventarelor funerare din aceeaşi epocă.

## CONCLUZII

Epoca denumită sfârşitul bronzului şi începutul fierului era până nu de mult una din cele mai puţin cunoscute epoci din arheologia societăţii primitive a Moldovei. Recent, din 1949 încoace, în urma cercetărilor întreprinse de către Academia R.P.R. şi de Muzeul de Antichităţi din Iaşi, această epocă începe să fie cunoscută din ce în ce mai bine şi mai complet, avându-se în vedere nu numai depozitele şi descoperirile întâmplătoare de obiecte de bronz, ci şi aşezările şi mormintele. Totuşi, în stadiul actual al cercetărilor arheologice din Moldova, datele adunate cu privire la această epocă sunt încă insuficiente pentru concluzii mai ample. Din acest motiv, în momentul de faţă nu se poate prezenta decât stadiul problemei, pe baza celor cunoscute din aşezări, morminte, depozite şi descoperiri întâmplătoare de obiecte de bronz.

Până în prezent se cunosc în Moldova următoarele descoperiri dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului:

*a)* 46 de aşezări, dintre care 39 sigure şi 7 nesigure, în 32 de localităţi. Dintre acestea, nu s'au cercetat prin săpături decât aşezările dela Corlăteni, Larga Jijia şi Truşeşti.

*b)* Două cimitire cu schelete chircite, dintre care unul la Truşeşti cu 118 morminte, care a fost săpat aproape în întregime şi altul la Holboca, distrus în cea mai mare parte şi din care s'au descoperit numai 15 morminte, care datează dintr'o fază mai nouă decât aceea căreia îi aparţine cimitirul dela Truşeşti.

*c)* 7 depozite şi 16 descoperiri întâmplătoare de obiecte de bronz.

Cercetându-se aceste descoperiri, s'a constatat că în timp ce aşezările şi mormintele se întâlnesc numai în Depresiunea Prutului Mijlociu, depozitele şi descoperirile întâmplătoare de obiecte de bronz apar cu totul excepţional în această regiune, fiind massate în deosebi pe valea Siretului şi a afluenţilor săi carpatici, în Podişul Central Moldovenesc şi în Câmpia Bârladului, unde până în prezent nu s'au descoperit aşezări şi morminte dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului.

Prin aceasta nu se exclude însă posibilitatea ca în viitor să se descopere aşezări şi morminte din această vreme şi înafara Depresiunii Prutului Mijlociu, în regiunile în care sunt răspândite depozitele şi descoperirile izolate de obiecte de bronz.

Aspectul de cultură materială din aşezările din Depresiunea Prutului Mijlociu, precum şi din cimitirul dela Truşeşti, se caracterizează în deosebi printr'o ceramică cu toarte cu creastă sau cu buton, care prezintă analogii în descoperirile din Transilvania [1], regiunea subcarpatică a U.R.S.S. [2] şi R.S.S. Ucrai-

---

[1] Pentru răspândirea acestei ceramice în Transilvania, a se vedea I. Nestor, op. cit., p. 117, n. 481, şi K. Horedt, op. cit., p. 806 şi urm., care menţionează 39 descoperiri de asemenea vase. Aceste vase, probabil, provin din morminte şi aşezări şi nu numai din morminte, cum s'a presupus de către Horedt.

[2] Cf. Tadeusz Sulimirski, op. cit., p. 144 şi urm.

neană [1]. In special, se constată legături mai strânse cu ceramica înrudită din unele morminte cu schelete chircite din Transilvania, dintre care amintim pe cele mai cunoscute dela Noa (r. Stalin, Reg. Stalin) [2], Cluj-strada Banatului [3], şi din primul grup dela Teiuş (r. Alba, Reg. Hunedoara) [4].

Aceste morminte aparţin grupului de cultură materială Noa din Transilvania, ale cărui caracteristici şi răspândiri au fost arătate mai de mult de I. Nestor [5], şi recent de K. Horedt [6].

Din punct de vedere cronologic, grupul Noa, după obiectele de bronz descoperite în mormintele dela Cluj şi Teiuş, se încadrează la sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului, în subfazele Uriul-Domăneşti şi Tăuteu-Guruslău dela sfârşitul mileniului al II-lea şi începutul mileniului I î.e.n. [7].

După cum s'a arătat şi cu alt prilej, în stadiul actual al cercetărilor nu se poate preciza dacă această datare este valabilă în Transilvania pentru tot grupul sau numai pentru o fază târzie din evoluţia lui, începutul grupului plasându-se în acest din urmă caz în perioada de transiţie dela bronzul mijlociu la bronzul târziu [8].

Aspectul de cultură materială din aşezările şi mormintele din Depresiunea Prutului Mijlociu este autohton. Astfel, atât formele şi decorul unor vase, cât şi ritul funerar, morminte de inhumaţie cu schelete chircite, ne arată că acest aspect se desvoltă acolo dintr'un grup al culturii Monteoru din Nordul Moldovei, corespunzător aceluia din cimitirul dela Balinteşti, din Sudul Moldovei.

In legătură cu aceasta, se poate presupune, că în evoluţia lui, probabil către sfârşitul epocii bronzului, grupul Monteoru din Nordul Moldovei a venit în contact în Depresiunea Prutului Mijlociu cu grupul Noa din Transilvania. In urma acestui contact, fondul autohton mai vechi, din epoca bronzului, va face o evoluţie deosebită în Depresiunea Prutului Mijlociu, atât în ceea ce priveşte aspectul culturii materiale, cât şi desvoltarea economică, trecând mai repede către prima epocă a fierului.

Astfel, aspectul culturii materiale dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului din această regiune se caracterizează atât prin ceramica amintită, cu toarte cu creastă sau buton, cât şi printr'o desvoltată producţie a obiectelor de os, care predomină în comparaţie cu restul materialului, din care fac parte doar câteva obiecte de lut ars, piatră şi bronz.

Relativ la desvoltarea economică, din cele constatate recent în aşezările dela Corlăteni, Larga Jijia şi Truşeşti, precum şi din cimitirul dela Truşeşti, rezultă că triburile din această vreme sălăşluiau aci, îndeletnicindu-se în primul rând cu creşterea vitelor. Prin aceasta, centrul de greutate al desvoltării

---

[1] Cf. I. Nestor, loc. cit. A se vedea de asemenea O. Lagodovskaia, Boitehivschiy moghilnic bronzova dobl na Volini, în « Arheologhia », 1948, v. II, Kiev, p. 64, fig. 1, 2.

[2] Cf. I. Nestor, op. cit., n. 480 şi 481.

[3] K. Horedt, op. cit., p. 806. In mormintele dela Cluj, înafară de vase cu toartă cu creastă şi cu buton, s'au mai găsit o brăţară de bronz de tip mai vechi, cu capetele deschise şi lăţite, şi două ace cu patru protuberanţe dispuse în cruce pe corp şi cu capul perforat (ibidem, p. 808).

[4] Ibidem, p. 807. Din inventarul mormintelor fac parte vase cu toartă cu creastă şi cu buton, două brăţări de bronz cu capetele deschise şi cu bara îngroşată la mijloc, decorate cu grupe de crestături şi două inele de bronz decorate la fel ca brăţările.

[5] I. Nestor, op. cit., p. 117, n. 481.

[6] K. Horedt, op. cit., p. 805 şi urm.

[7] A se vedea « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », III, 1952, p. 81 şi urm.

[8] Ibidem, p. 82. Pentru o apariţie mai timpurie a grupului, probabil către sfârşitul bronzului mijlociu, a se vedea şi K. Horedt, op. cit., p. 810.

economice se deplasase acum dela cultura primitivă a plantelor la creşterea vitelor, care a fost favorizată atât de condiţiile geografice prielnice, cât, probabil, şi de legăturile cu triburile grupului Noa din Transilvania. Astfel, în condiţii geografice şi istorice deosebite, se pare că grupul uman din Depresiunea Prutului Mijlociu s'a desvoltat diferit în cadrul societăţii tribale patriarhale din Moldova.

In ceea ce priveşte forţele de producţie, se constată o perfecţionare a triburilor de păstori în prelucrarea uneltelor, armelor şi obiectelor de podoabă de os. In schimb, din descoperirile de până acum, rezultă că aceste triburi foloseau foarte puţin obiectele de bronz, pe care, din lipsă de aramă şi le procurau prin schimb şi că nu cunoşteau încă fierul. Din acest punct de vedere, este o mare deosebire faţă de triburile din aceeaşi vreme din Transilvania, care încep să folosească fierul şi la care producţia de obiecte de bronz este foarte desvoltată, desigur în legătură cu bogăţia zăcămintelor de aramă de acolo.

Desvoltarea economică din această vreme în Depresiunea Prutului Mijlociu a depins mult de creşterea vitelor în turmă. Prin schimburi, în care intrau pe de o parte produsele locale, în primul rând animalele, şi surplusurile obţinute prin folosirea la maximum a calităţilor lor utile, iar pe de alta, produsele străine, ca obiecte de bronz şi chiar aur, se vor accentua diferenţierile social-economice la triburile locale. Prin aceasta se va accelera procesul de descompunere al orânduirii comunei primitive, început mai înainte, odată cu prima mare diviziune socială a muncii, ca rezultat tot al desvoltării creşterii vitelor. In felul acesta, în locul relaţiilor de colaborare şi de ajutor reciproc ale oamenilor în procesul de producţie, apar altele, care corespund nivelului de desvoltare a forţelor de producţie dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului din această regiune.

Inafară de acestea, avându-se în vedere unele forme şi motive decorative ale ceramicii din cimitirul din epoca bronzului dela Balineşti, s'ar putea sugera ipoteza că este posibil ca şi grupul Monteoru dela Balinteşti, cât eventual şi altele corespunzătoare lui din Sudul şi centrul Moldovei, să fi venit în contact, probabil tot către sfârşitul epocii bronzului, cu unele dintre primele elemente ale grupului Noa din Transilvania care, ca şi în Nordul Moldovei să fi contribuit la o evoluţie deosebită a acestui grup. Intru cât însă până în prezent nu se cunoaşte încă în centrul şi Sudul Moldovei aspectul de cultură materială analog grupului Noa dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului, s'ar putea bănui că în aceste regiuni contactul dintre grupurile Monteoru şi Noa a fost de mai scurtă durată şi mai slab ca intensitate. In acest caz, va trebui să se urmărească evoluţia grupului Monteoru din aceste regiuni către începutul primei epoci a fierului.

In ceea ce priveşte depozitele şi descoperirile întâmplătoare de obiecte de bronz, majoritatea elementelor de inventar fiind de origine transilvăneană, se poate presupune că ele s'au introdus în Moldova la sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului, tot din Transilvania, pe calea schimburilor cu triburile locale. Chiar dacă unele din piese sunt de origine central-europeană, ele au ajuns acolo prin schimb, tot din Transilvania, prin Nordul Moldovei şi peste Carpaţi sau prin valea Trotuşului. Din acest punct de vedere, munţii Carpaţi nu au constituit o barieră pentru legăturile triburilor din Transilvania cu cele din Moldova, din regiunea subcarpatică a U.R.S.S. şi chiar mai departe, din Sudul R.S.S. Ucrainene.

Restul inventarului depozitelor şi descoperirilor întâmplătoare de obiecte de bronz din Moldova ne arată că triburile locale de acolo au fost în legătură de schimb şi cu triburile din regiunea subcarpatică a U.R.S.S. şi din Sudul R.S.S. Ucrainene. In urma acestor legături, s'au introdus în Moldova pumnalul cu mânerul ajurat dela Mogoşeşti şi probabil tipul de seceră cu limbă la mâner perforată, din depozitul dela Râşeşti. Inafară de acestea, celturile de tip ardelean se vor contamina cu cele estice, ajungându-se în acest fel în Moldova la varianta răsăriteană a celtului ardelean, care, după datele pe care le avem până în prezent, este mai veche în Moldova decât în Transilvania.

Legăturile acestea prin schimb ale triburilor locale din Moldova, pentru procurarea uneltelor de producţie, a armelor şi obiectelor de podoabă, se explică dacă se ţine seama că acolo, lipsind arama, nu s'a putut desvolta o metalurgie a bronzului, ca în Transilvania sau R.S.S. Ucraineană. Cu toate acestea, nu ar fi exclus ca unele piese de origine transilvăneană, sau transilvano-răsăriteană din Moldova, să fi fost confecţionate şi la faţa locului de către autohtoni.

Apoi, avându-se în vedere faptul că majoritatea descoperirilor obiectelor de bronz din Moldova se află în afara Depresiunii Prutului Mijlociu, se poate deduce că schimbul cu obiecte de bronz a fost acolo mai activ, contribuind la grăbirea procesului de descompunere al orânduirii gentilice patriarhale.

In sfârşit, relativ la fazele de evoluţie ale culturii materiale din descoperirile din Moldova dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului nu s'a ajuns încă la determinări cronologice mai precise.

Astfel, din datele pe care le avem până în prezent, din aşezările şi mormintele din Depresiunea Prutului Mijlociu, rezultă că grupul de cultură materială Noa de acolo datează dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului.

Grupul acesta este precedat în aşezările dela Corlăteni şi Truşeşti de grupul Monteoru din Nordul Moldovei, care datează dintr'o fază de transiţie dela bronzul mijlociu la bronzul târziu, iar în aşezarea dela Corlăteni este urmat de un altul, care face trecerea către o fază şi mai nouă, din prima epocă a fierului, probabil ca şi aspectul de cultură materială din cimitirul dela Holboca.

Din aceeaşi vreme cu aşezările şi mormintele din Depresiunea Prutului Mijlociu datează şi o parte din depozitele şi descoperirile de obiecte de bronz din restul Moldovei, care, pe baza analogiilor din Transilvania s'a dedus că sunt contemporane cu subfazele Uriul-Domăneşti şi Tăuteu-Guruslău. Inafară de acestea, tot pe baza analogiilor din Transilvania, s'a presupus existenţa în Moldova şi a unei faze mai noi, contemporană cu faza Moigrad-Hajdu-Böszörmény. In schimb însă, în Moldova, spre deosebire de Transilvania, nu se cunosc până în prezent descoperiri de obiecte de bronz, care să corespundă în timp ultimei faze dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului, denumită în Transilvania Fizeşul Gherlei-Sf. Gheorghe-Pădureni.

Deocamdată, aceste determinări cronologice făcute pe baza depozitelor şi descoperirilor întâmplătoare de obiecte de bronz din Moldova, prin analogie cu descoperirile corespunzătoare din Transilvania, au un caracter provizoriu, urmând a fi verificate cu prilejul cercetărilor viitoare.

# НОВЫЕ ОТКРЫТИЯ В МОЛДАВИИ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К КОНЦУ БРОНЗОВОГО ВЕКА И НАЧАЛУ ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА

## (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Благодаря открытию в 1949 г. новых поселений и погребений, а также кладов и случайных находок бронзовых предметов, конец бронзового века и начало железного века в Молдавии изучены теперь полнее и глубже.

До настоящего времени в Молдавии известны следующие открытия, относящиеся к этой эпохе:

— 46 поселений, из которых 39 не подлежащих сомнению и 7 сомнительных, расположенных в 32 местностях. Среди них только поселения в Корлэтени, Ларга Жижия и Трушешти были исследованы посредством раскопок.

— Два могильника со скорченными костяками, из которых один в Трушешти с 118 погребениями, где раскопки были произведены почти полностью; другой могильник в Голбоке, большей частью разрушенный, в котором было раскрыто только 15 погребений, которые относятся к более новой эпохе, чем те, что принадлежат могильнику в Трушешти.

— 7 кладов и случайных находок бронзовых предметов.

При нанесении этих открытий на карту было установлено, что тогда как могильники встречаются только в области обмеления Среднего Прута, клады и случайные находки бронзовых предметов встречаются в этой области в исключительных случаях, будучи сконцентрированы в долине Сирета, в области его карпатских притоков, на Центральном молдавском плоскогории и в низменности Бырлада.

Аспекты материальной культуры поселений, расположенных в области обмеления Среднего Прута, а также могильника в Трушешти, характеризуются главным образом керамикой с ручкой с выпуклостью и представляют собой более тесную аналогию с родственной керамикой из группы материальной культуры Ноа в Трансильвании, конца II тысячелетия и начала I тысячелетия до нашей эры.

В связи с происхождением этого вида материальной культуры в области обмеления Среднего Прута, можно предположить, что он развился там из группы культуры Монтеору в Северной Молдавии, соответственно могильнику в Балинтешти в Южной Молдавии. В своем развитии, должно быть к концу бронзового века, группа Монтеору в Северной Молдавии, а, возможно, и в Южной и Средней Молдавии, пришла в соприкосновение с группой Ноа в Трансильвании. В результате этого контакта, более древняя туземная основа бронзового века пойдет по пути особого развития в области обмеления Среднего Прута, как в отношении аспекта материальной культуры, так и экономического развития, переходя быстрее к первой эпохе железного века. Что же касается Южной и Центральной Молдавии, вследствие того, что там еще не изучен аспект материальной культуры, аналогичной группе Ноа конца бронзового века и начала железного века, можно было бы предположить, что в этих областях контакт между группами Монтеору и Ноа был менее длителен и менее интенсивен.

В это время племена, осевшие в области обмеления Среднего Прута, занимались в первую очередь скотоводством, которому благоприятство-

вали с одной стороны географические условия, а, с другой стороны, возможно, связь с группой Ноа в Трансильвании.

Что же касается развития производительных сил, у скотоводческих племен замечается усовершенствование по обработке орудий, вооружения и костяных предметов украшения. Бронза была мало использована, будучи добыта путем обмена на местные продукты, в первую очередь на скот и на излишки, полученные благодаря максимальному использованию полезных качеств. Благодаря этому обмену ускорился процесс разложения первобытно-общинного строя, начавшийся еще на много раньше вместе с первым большим общественным разделением труда.

Инвентарь кладов и случайных находок бронзовых предметов в Молдавии показывает, что туземные племена в эту эпоху были в связи прежде всего с племенами из Трансильвании, а затем и племенами из Прикарпатской области СССР и с юга Украинской ССР. Эти связи, основанные на обмене туземных племен в Молдавии можно объяснить отсутствием меди, что мешало развитию бронзовой металлургии, как в Трансильвании и УССР. То обстоятельство, что большинство открытий бронзовых предметов в Молдавии находится вне области обмеления Среднего Прута, говорит о том, что обмен бронзовыми предметами был там менее активным, способствуя усилению процесса разложения патриархального родового строя.

Нужно указать, что относительно этапов развития материальной культуры открытой в Молдавии конца бронзового века и начала железного века еще не пришли к более точным хронологическим определениям.

Из данных, которыми мы располагаем в настоящее время относительно поселений и могильников в области обмеления Среднего Прута, следует, что группе Ноа конца бронзового века и начала железного века предшествуют поселения, в Корлэтени и Трушешти, группе Монтеору Северной Молдавии, которая относится к переходному этапу от средней бронзы к поздней бронзе; за поселением в Корлэтени следует другая группа, которая является переходом к более позднему этапу, относящемуся к железному веку, должно быть, как и аспект материальной культуры могильника в Гоэлбоки.

К этой эпохе поселений и могильников в области обмеления Среднего Прута относится и часть кладов и открытых бронзовых предметов остальной Молдавии, которые по аналогии с открытиями в Трансильвании, возможно, принадлежат к той же эпохе как Урнул-Домэнешти и Тэутэу-Гуруслэу. Кроме того тоже на основе аналогов из Трансильвании предполагают, что в Молдавии существовала более новая эпоха, современная эпохе Мойград-Хайду-Бесермени.

Эти хронологические определения, установленные на основе кладов и случайных находок бронзовых предметов в Молдавии и аналогов соответствующих открытий в Трансильвании, носят временный характер и будут проверены в связи с будущими изысканиями.

## ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Карта поселений конца эпохи бронзы и начала эпохи железа в области обмеления Среднего Прута.

Рис. 2. — Фрагменты керамики конца эпохи бронзы: 1 — Доробанцы; 2, 3 — Трушешти-Мовила Шесул Жижией.

Рис. 3. — Фрагменты керамики конца эпохи бронзы и начала эпохи железа. 1, 2 — Кырлиг; 3 — Яссы—Круча Рошие; 5 — Яссы-Ын Лунгул Вынтулуй; 4, 6, 7 — Трутешти-Мовила Шесул Жижией.
Рис. 4. — Костяные орудия: 1 — Трушешти-Мовила Шесул Жижией; 2 — Русени Ной.
Рис. 5. — Трушешти-Мовила Шесул Жижией. Костяная игла с выпуклостями и просверленным ушком.
Рис. 6. — Яссы-Ын Лунгул Вынтулуй. Бронзовый серп.
Рис. 7. — Трушешти-Цугуета. Сосуды конца эпохи бронзы и начала эпохи железа, найденные в могильнике.
Рис. 8. — Бронзовые серпы с крючками: 1 — Дерска (после Сулимирску); 2 — Мошна; 3—5 — Щербешти. 1)4.
Рис. 9. — Рафаила. Бронзовые фибулы типа «passementerie» (по Пырвану).
Рис. 10. — Рышешти. Склад бронзовых предметов (по Василиу). Прибл. 1/2.
Рис. 11. — Танса. Бронзовые серпы с крючками (по Мэркулеску).
Рис. 12. — Бучум. Бронзовая сабля.
Рис. 13. — Поенешти. Бронзовая сабля.
Рис. 14. — Бронзовые секиры: 1 — Таэлэу; 2 — Кындешти; 3 — Влэдени; 4 — Преуцешти; 5 — Тибукани; 6 — Ротунда.
Рис. 15. — Цигэнешти. Бронзовый нож.
Рис. 16. — Карта складов и находок отдельных бронзовых предметов конца эпохи бронзы и начала эпохи железа в Молдавии.

## CONTRIBUTIONS AU PROBLÈME DE LA FIN DE L'ÂGE DU BRONZE ET DU DÉBUT DE L'ÂGE DU FER EN MOLDAVIE

### (RÉSUMÉ)

A partir de 1949, la fin de l'âge du bronze et le début de l'âge du fer en Moldavie commencent à être plus complètement et mieux connus, à l'aide des établissements et des sépultures, aussi bien que par des dépôts et des découvertes fortuites d'objets en bronze.

On connaît en Moldavie, jusqu'à présent, les suivantes découvertes de cette époque:

— 46 établissements, dans 32 localités, dont 39 sont certains et 7 incertains. Parmi ceux-ci seuls les établissements de Corlăteni, de Larga Jijia et de Trușești ont été le sujet de fouilles et de recherches.

— Deux nécropoles à squelettes accroupis, dont celle de Trușești contenant 118 tombes a été fouillée presqu'entièrement; la seconde, à Holboca, détruite en sa majeure partie et dont on n'a découvert que 15 tombes, provient d'une phase plus nouvelle que celle à laquelle appartient le cimetière de Trușești.

— 7 dépôts et 16 découvertes fortuites d'objets en bronze.

En répartissant ces découvertes sur une carte, on a constaté que, pendant que les établissements et les sépultures se trouvent surtout dans la dépression du cours moyen du Pruth, les dépôts et les découvertes fortuites n'apparaissent que de façon exceptionnelle dans cette région; en échange, on en trouve massés spécialement dans la vallée du Sireth et de ses affluents carpathiques, le plateau central moldave et la plaine du Bârlad.

L'aspect de la culture matérielle des établissements de la dépression du Pruth moyen ainsi que celui de la nécropole de Trușești est caractérisé notamment par une céramique à anses à bouton, présentant des analogies plus marquées avec la céramique apparentée, du groupe de culture matérielle de Noa, en Transylvanie, culture qui date de la fin du II-e millénaire et du début du I-er millénaire avant notre ère.

Relativement à l'origine de cet aspect de culture matérielle de la dépression du Pruth moyen, on peut supposer que cet aspect s'y développe à partir d'un groupe de la culture Monteoru du nord de la Moldavie, qui correspond à celui de la nécropole de Balinteşti, du sud de la Moldavie. Dans son évolution, le groupe Monteoru du nord de la Moldavie, et peut-être aussi du sud et du centre de la Moldavie, est venu en contact avec le groupe de Noa, de Transylvanie. A la suite de ce contact, le fond autochtone plus ancien de l'âge du bronze aura une évolution particulière dans la dépression du Pruth moyen, tant en ce qui concerne l'aspect de la culture matérielle que pour le développement économique, s'acheminant plus tôt vers le premier âge du fer. En ce qui concerne le sud et le centre de la Moldavie, étant donné que jusqu'à présent on n'a pas découvert l'aspect d'une culture matérielle analogue à celle de Noa, de la fin de l'âge du bronze et du début de l'âge du fer, on pourrait supposer que le contact des groupes Monteoru et Noa a été de plus courte durée et d'une moindre intensité dans ces régions.

Les tribus qui habitaient de ce temps-là la dépression du Pruth moyen, s'occupaient en premier lieu d'élevage, occupation favorisée autant par les conditions géographiques propices que, probablement, par les rapports avec le groupe Noa de Transylvanie.

En ce qui concerne les forces de production, on constate chez les tribus de bergers un perfectionnement dans la confection des outils, des armes et des objets de parure en os. Le bronze était très peu employé et on se le procurait par troc contre des produits locaux, en premier lieu les animaux et les excédents obtenus en utilisant au maximum toutes leurs possibilités. Ces trocs vont accélérer le processus de décomposition de la commune primitive, processus qui avait déjà commencé avec la première division sociale du travail.

L'inventaire des dépôts et des découvertes fortuites d'objets en bronze en Moldavie, indique que les tribus qui y vivaient à cette époque avaient été en rapports de troc avec les tribus de Transylvanie en premier lieu et puis avec celles de la région sous-carpathique de l'U.R.S.S. et du sud de la R.S.S Ukranienne. Ces rapports de troc des tribus locales de Moldavie sont expliquables si l'on tient compte du fait que le cuivre y faisant défaut, une métallurgie du bronze n'a pu s'y développer, comme en Transylvanie ou en Ukraine. De même, le fait qu'en Moldavie la majorité des découvertes d'objets en bronze se trouve en dehors de la dépression du Pruth moyen, montre que le troc contre des objets en bronze y a été plus actif, contribuant à accélérer le processus de décomposition de l'organisation patriarchale.

Enfin, en ce qui concerne les phases de l'évolution de la culture matérielle, par les découvertes de Moldavie datant de la fin de l'âge du bronze et du début de l'âge du fer, on n'a pas encore abouti à des déterminations chronologiques plus précises.

Des données que nous possédons à ce jour, à partir des établissements et des sépultures de la dépression du Pruth moyen, il résulte que le groupe de Noa, de la fin de l'âge du bronze et du début de l'âge du fer, est précédé — dans les stations de Corlăteni et de Truşeşti — par le groupe Monteoru du nord de la Moldavie, datant d'une phase de transition du Bronze moyen au Bronze tardif; dans l'établissement de Corlăteni, il est suivi par un autre, qui fait le passage vers une phase plus nouvelle encore du premier âge du fer, probablement de même que l'aspect de culture matérielle de la nécropole de Holboca.

Une partie des dépôts et des découvertes d'objets en bronze du reste de la Moldavie, qu'étant données les analogies de Transylvanie, on a supposé être contemporains des sous-phases Uriul-Domănești et Tăuteu-Guruslău, datent de la même époque que les établissements et les sépultures de la dépression du Pruth moyen.

Toujours étayés des analogies de Transylvanie, on a supposé que hormis ceux-là il existerait également en Moldavie une phase plus nouvelle, contemporaine de la phase Moïgrad-Hajdu-Böszörmény.

Pour le moment, ces déterminations chronologiques, fondées sur les dépôts et les découvertes fortuites d'objets en bronze en Moldavie, ont — par analogie avec les découvertes correspondantes de Transylvanie — un caractère provisoire et devront être vérifiées à l'occasion des futures recherches.

## EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Carte des établissements de la dépression du cours moyen du Pruth, qui datent de la fin de l'âge du bronze et du début de l'âge du fer.

Fig. 2. — Fragments de céramique de la fin de l'âge du bronze: 1. Dorobanți; 2—3. Trușești-Movila Șesul Jijiei.

Fig. 3. — Fragments de céramique de la fin de l'âge du bronze et du début de l'âge du fer: 1—2. Cârlig; 3. Jassy-Crucea Roșie; 5. Jassy-In lungul Vântului; 4, 6, 7. Trușești-Movila Șesul Jijiei.

Fig. 4. — Outils en os: 1. Trușești-Movila Șesul Jijiei; 2. Rusenii Noi.

Fig. 5. — Trușești-Movila Șesul Jijiei. Aiguille en os avec des protubérances sur le corps et ayant la tête perforée.

Fig. 6. — Jassy-In lungul Vântului. Faucille en bronze à bouton.

Fig. 7. — Trușești-Țuguieta. Vases provenant du cimetière qui date de la fin de l'âge du bronze et du début de l'âge du fer.

Fig. 8. — Faucilles en bronze à crochet: 1. Dersca (d'après Soulimirski); 2. Moșna; 3—5 Șerbești. 1/4.

Fig. 9. — Rafaila. Fibules en bronze du type « passementerie » (d'après Pârvan).

Fig. 10. — Râșești. Le dépôt d'objets en bronze (d'après Vasiliu). Cca 1/2.

Fig. 11. — Tansa. Faucilles en bronze à crochet (d'après Mărculescu).

Fig. 12. — Bucium. Sabre en bronze.

Fig. 13. — Poienești. Sabre en bronze.

Fig. 14. — Haches à douille en bronze: 1. Tazlău; 2. Cândești; 3. Vlădeni; 4. Preutești; 5. Țibucani; 6. Rotunda.

Fig. 15. — Țigănești. Couteau en bronze.

Fig. 16. — Carte des dépôts et des découvertes d'objets en bronze isolés qui datent de la fin de l'âge du bronze et du début de l'âge du fer, de Moldavie.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# HISTRIA ŞI CALLATIS ÎN SECOLELE III—II Î. E. N. CU PRILEJUL UNEI INSCRIPŢII INEDITE

DE

D. M. PIPPIDI

Este un fapt cunoscut că în istoria Histriei, aşa cum a fost reconstituită înainte de toate datorită descoperirilor epigrafice, secolul al III-lea î.e.n. reprezintă o perioadă obscură. Vina acestei lacune în cunoştinţele noastre o poartă lipsa inscripţiilor circumstanţiate de care dispunem pentru alte epoci, mai norocoase sub acest raport, cum şi împrejurarea — stingheritoare pentru cercetător — că, din documentele sporadice ce-i stau la îndemână, niciunul nu este datat cu precizie. Aşa se explică pentru ce informaţiile cu privire la vremea dintre moartea lui Lysimach şi distrugerea regatului din Tylis, două evenimente ale căror repercusiuni asupra desvoltării coloniilor greceşti din Pontul Stâng au fost fără îndoială importante, se reduc, dacă facem abstracţie de ştirile mărunte, la posibila implicare a Histrienilor în rezistenţa organizată de Apollonia împotriva Celţilor din Thracia [1], la precizările lui Memnon despre războiul purtat către jumătatea secolului al III-lea între Histria-Callatis, de o parte, şi Byzantion, de cealaltă parte, pentru controlul portului Tomis [2], în sfârşit, la decretul — până astăzi inedit — în onoarea lui Agathocles fiul lui Antiphilos, aşa cum îl cunoaştem din darea de seamă — din păcate sumară — a lui R. Vulpe.

In măsura în care ar putea fi considerată sigură, ipoteza ajutorului histrian oferit Apolloniei într'un moment de cumpănă pentru acest oraş, la o dată ce se situează în prima jumătate a secolului al III-lea î.e.n. [3], ar prezenta interesul de a dovedi că urmările stabilirii Celţilor în Peninsula Balcanică nu au fost pentru cetatea de pe ţărmul lacului Sinoe atât de grave cât se putea crede.

---

[1] Este presupunerea lui Chr. Danov, « Bull. Inst. Arch. Bulgare », XII, 1938, p. 248 — 58, în special p. 253 — 54, întemeiată pe dedicaţia publicată de V. Pârvan, Histria, IV (= A.A.R. t. XXXVIII, MSI, 1916), p. 546, Nr. 6. Despre regatul celt din Balcani, în general, v. C. Jullian, Histoire de la Gaule, I⁶, Paris, 1926, p. 303, n. 2 şi 366; H. Hubert, Les Celtes depuis l'époque de La Tène et la civilisation celtique, Paris, 1932, p. 52.

[2] Fr. 21 ( = F.H.G., III, p. 537).

[3] Dedicaţia lui Callicrates era datată de V. Pârvan, Histria, IV, p. 547 « cel mai târziu din sec. al II-lea a. Chr. ». Cu mai multă dreptate, credem, Chr. Danov, întemeiat pe forma literelor, o atribue primei jumătăţi a secolului al III-lea, când, pe de altă parte, ajutorul militar dat Apolloniei îşi găseşte explicaţia cea mai plauzibilă (op. cit., p. 254).

Dacă aceasta din urmă a trimis cetăţii-surori din Sud ajutor militar, dacă sfârşitul favorabil al campaniei a fost mai târziu comemorat printr'un relief închinat « Dioscurilor mântuitori » de comandantul corpului expediţionar, Callicrates al lui Callicrates, concluzia inevitabilă ar fi că — măcar pentru un timp — Histria a rămas în afara incursiunilor prădalnice ale oştilor lui Comontorios, că aşezarea ei geografică a cruţat-o de primejdia abătută asupra oraşelor de pe ţărmul thracic prin întemeierea, în imediata lor apropiere, a regatului din Tylis [1].

Către o asemenea încheiere îndeamnă, pe de altă parte, ştirea potrivit căreia, două decenii după sălăşluirea Celţilor în Thracia, în jurul anului 260 î.e.n. [2], Histria împreună cu Callatis ar fi purtat război împotriva Bizantinilor aliaţi cu Tomitanii. Desfăşurarea ostilităţilor ne scapă, dar împrejurările ce le-au prilejuit sunt expuse de Memnon cu suficientă claritate. Este vorba de ciocnirea de interese a unor cetăţi comerciale, mai precis de controlul « emporiului » Tomis, a cărui exploatare Callatienii ar fi dorit să şi-o rezerve exclusiv: περὶ Τόμεως τοῦ ἐμπορίου... μονοπώλιον τοῦτο διανοουμένων κατασκευάσαι τῶν Καλατιανῶν... [3]. Interesaţi să menţină acest port « deschis », Bizantinii s'au opus cu armele şi, oricare vor fi fost vicisitudinile războiului (probabil numai maritim) [4], până la urmă au învins, determinând în raporturile aşezărilor greceşti de pe teritoriul patriei noastre schimbări asupra cărora vom reveni.

Dintre istoricii moderni ai Dobrogei în antichitate, singur B. Pick a scos în evidenţă starea de slăbiciune în care trebue să se fi aflat Histria pe vremea conflictului cu Bizanţul [5]. Corect înţeles, pasajul din Memnon la care m'am referit arată, într'adevăr, că adversarul de căpetenie al cetăţii de pe malul Bosforului a fost în această împrejurare Callatis, Histria mărginindu-se să dea aliatei ei un sprijin mai mult sau mai puţin eficace. Situaţia nu este cu totul nouă. In lupta de eliberare a cetăţilor pontice de sub jugul lui Lysimach, la sfârşitul secolului al IV-lea, acţiunea Callatienilor fusese, după cum se ştie, mai viguroasă decât a oricăror alţi Greci de pe coasta vestică a Mării Negre [6]. Ceea ce caracterizează însă raporturile celor două πόλεις cu prilejul războiului purtat împotriva Bizanţului — şi, cum vom vedea îndată, cel puţin un veac după aceea — este faptul că poziţia de subordonare a Histriei nu pare acceptată în interesul unei mai bune apărări (cu alte cuvinte, ocazională), ci determinată de

[1] Cu titlu de exemplu, a se vedea mai departe. p. 61—62, informaţiile lui Polybiu despre raporturile Celţilor cu Bizantinii, a căror bună stare materială le dădea putinţa să reziste primejdioşilor vecini mai lesne decât alte oraşe greceşti, sărace.

[2] Pentru dată, B. Niese, Geschichte der griechischen u. makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea, II, Gotha, 1899, p. 137.

[3] După R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, Bucureşti, 1938, p. 85— 86, vina începerii ostilităţilor ar fi fost a Bizantinilor, doritori să cucerească un oraş a cărui stăpânire le-ar fi permis să controleze întregul negoţ al Pontului Stâng. In aceste condiţii, nu se înţelege pentru ce, biruitori pe toată linia, Bizantinii nu şi-au pus în aplicare planul de anexiune, despre a cărui aducere la îndeplinire nu avem nici cel mai mic indiciu. Asupra întregului conflict a se vedea şi M. Rostovtzev, Social and Economic History of the Hellenistic World, Oxford, 1941, v. I, p. 591.

[4] Este o presupunere cu totul necontrolabilă aceea a lui B. Niese, după care Bizantinii ar fi folosit trupe de Celţi pentru a-şi ataca adversarii pe uscat (op. cit., v. II, p. 137, n. 1).

[5] Die antiken Münzen Nordgriechenlands, I, 1, Berlin, 1899, p. 144.

[6] Asupra desfăşurării conflictului — început în anul 313 î.e.n. şi în cursul căruia cetăţile pontice au primit un sprijin puternic din partea lui Antigonos — v. Diodor, XIX, 73; XX 25, cu observaţiile lui B. Niese, op. cit., I, Gotha, 1893, p. 286-87, 311, 367 n. 3. Cf. şi Rostovtzev, C.A.H., VIII, 1930, p. 578.

o inferioritate economică şi militară ale cărei urmări aveau să se dovedească —cu trecerea timpului— grave. Originile depărtate ale acestei stări de inferioritate ne scapă. Ele devin sezisabile abia în deceniile următoare şi merită cu atât mai mult să ne reţină atenţia cu cât — în judecarea situaţiei Histriei în perioada de care vorbim — cercetătorii ce ne-au precedat au exprimat opiniile cele mai contradictorii [1].

Cea dintâi observaţie ce se impune, în această ordine de idei, este aceea că pricinile de slăbire a poziţiei altădată atât de solide a cetăţii noastre erau, în a doua jumătate a secolului al III-lea şi în prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n., de o potrivă economice şi politice, generale şi locale. Ca să începem cu acestea din urmă, este poate cazul să amintim că înnisiparea portului, care cu vremea avea să transforme colonia milesiană dintr'o aşezare marinărească în capitala unui district agricol, şi în care s'a văzut din totdeauna motivul de căpetenie al treptatei ei decăderi economice, nu a început, aşa cum se pretinde în deobşte, în primele veacuri ale erei noastre. Pârvan a exprimat în această privinţă o opinie neîntemeiată atunci când, discutând situaţia Histriei la jumătatea secolului I e.n., în legătură cu *horothesia* lui Laberius Maximus, scria: « Părerea mea este că la data privilegiilor Histriei . . . lacul Sinoe era încă un golf de Mare şi cordonul Chitucului . . . de sigur încă submarin . . . Cred că nu numai la anul 50 p. Chr., ci încă cel puţin două veacuri după aceasta, zidurile Histriei mai erau bătute de valurile Pontului Euxin, iar nu de ale lacului Halmyris » [2]. Temeiurile unei atât de răspicate luări de atitudine nu sunt arătate, dar credem că nu ne înşelăm presupunând că trebue căutate în interpretarea dată cu alt prilej de Pârvan unei informaţii a lui Zosimos, potrivit căreia, în anul 269 e.n., Goţii, pornind dela limanul Nistrului pe mare, s'ar fi oprit de-a-dreptul la Tomis [3]. « Faptul că ei nu atacă Histria — argumentează în marginea ştirii autorul « Zidului cetăţii Tomi » — ne face să credem că pe această vreme cordonul litoral care se formase la gura golfului în fundul căruia era aşezată Histria, va fi devenit destul de incomod navigaţiei, pentru ca Goţii să fixeze prima lor debarcare şi luptă la Tomi, lungindu-şi astfel întâia etapă . . . şi pierzând ocazia unei prăzi probabil nu tocmai grele de cucerit, la Histria, care se găsia încă slăbită dle catastrofa dela anul 238 » [4]. Argumentul nu este, abia dacă trebue s'o relevăm, peremptoriu. Lăsând la o parte numeroasele motive necunoscute pe care le-au putut avea Goţii în expediţia lor din 269 de a merge direct la Tomi, unul cel puţin ne este cunoscut, şi este tocmai împrejurarea că în Histria distrusă cu douăzeci de ani înainte — şi distrusă sistematic, cum se ştie astăzi mulţumită descoperirilor arheologice—nădejdea prăzii lesnicioase de care vorbeşte Pârvan ar fi fost iluzorie. Nu este însă locul să decidem dacă în împrejurarea amintită Goţii au fost sau nu stingheriţi în intenţiile lor agresive de obstacolul unui cordon litoral — apărut atunci şi databil, pe baza acestei indicaţii, în prima jumătate a secolului al III-lea. Nu este nici necesar, pentrucă

[1] Opinia lui V. Pârvan despre o excepţională înflorire economică, politică şi culturală a Histriei în secolul al III-lea î.e.n., exprimată în repetate rânduri în lucrările sale închinate descoperilor din acest oraş (cu titlul de exemplu: Raport as. activ. M.N.A. în cursul anului 1915, Bucureşti, 1916, p. 20; Histria VII, Bucureşti 1923, p. 12 — 13; Dacia. Civ. străvechi din reg. carpato-danubiene, Bucureşti, 1937, p. 92 urm.) este deplin împărtăşită şi de R. Vulpe în Histoire ancienne de la Dobroudja, p. 85. In sens opus, a se vedea părerea lui Pick citată înainte, p. 52 şi n. 5

[2] Histria IV, p. 587.

[3] I 42, 1 Mendelss.

[4] Anal. Acad. Rom., Seria II, t. XXXVII, M.S.I. 1915, p. 453, n. 3.

existenţa obstacolului în chestiune — Chitucul nostru de astăzi — este mai veche decât s'a presupus până acum, urcându-se în timp până în secolul al III-lea î.e.n. Menţiunea lui se găseşte în Polybiu, mai precis în cap. 41 al cărţii a IV-a, în care, vorbind despre riscul de umplere a Mării Negre prin aluviunile fluviilor pe care le primeşte, istoricul din Megalopolis aminteşte bancul de nisip format de apele Dunării, descriindu-l cu aceste cuvinte: « τοῦ γὰρ Ἴστρου πλείοσι στόμασιν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης εἰς τὸν Πόντον εἰσβάλλοντος, συμβαίνει πρὸς τοῦτον σχεδὸν ἐπὶ χίλια στάδια συνιστάναι ταινίαν, ἡμέρας δρόμον ἀπέχουσαν τῆς γῆς· ἥτις νῦν, συνέστηκεν ἐκ τῆς τοῖς στόμασιν εἰσφερομένης ἰλύος' ἐφ' ἥν,ἔτι πελάγιοι, τρέχοντες οἱ πλέοντες τὸν Πόντον, λανθάνουσι ἐποκέλλοντες νυκτὸς ἐπὶ τοὺς τόπους. Καλοῦσι δ'αὐτοὺς οἱ ναυτικοὶ Στήθη: Cum Istrul, care vine din Europa, se varsă în Pont prin mai multe guri, s'a întâmplat că mâlul adus de aceste guri a format o fâşie lungă de aproape o mie de stadii la o zi de cale depărtare de uscat. Crezându-se încă în larg, cei ce plutesc spre aceste meleaguri, mai ales la vreme de noapte, se înşeală şi-şi împotmolesc corăbiile. Locul este numit de marinari « Pieptul ».

Cu toate că interpretarea textului nu comportă obscurităţi, câteva desluşiri, din punctul de vedere al problemei care ne interesează, nu vor fi probabil de prisos. Inainte de toate, preciziunea că, ocupându-se de efectele depunerii aluviunilor unui fluviu de mărimea Dunării asupra navigabilităţii Mării Negre în deobşte, Polybiu nu menţionează situaţia Histriei în chip special. Aceasta este implicată, totuşi, în descrierea reprodusă, prin faptul că ταινία de care vorbeşte istoricul, şi în care trebue să vedem cordonul litoral dintre gura Sf. Gheorghe şi gura Buazului, în dreptul satului Vadu din zilele noastre, includea barajul Chitucului [1], a cărui formare, blocând intrarea golfului Sinoe şi transformându-l în lagună, a determinat în structura economică a Histriei schimbările ştiute. Fără să putem stabili cu certitudine dacă la data publicării cărţii a IV-a a lui Polybiu (înainte de anul 150 î.e.n., după cele mai îndreptăţite presupuneri [2]), Chitucul va fi fost aparent sau acoperit de ape [3], sub raportul care ne reţine atenţia diferenţa este mică: într'un caz şi în celălalt, navigabilitatea lagunei trebue să fi început a deveni anevoioasă, într'un caz şi în celălalt activitatea portului trebue să fi fost stingherită. Unită cu împrejurările de care va fi vorba mai departe, această primă cauză a declinului Histriei ca oraş marinăresc explică situaţia cetăţii la sfârşitul secolului al III-lea şi poziţia de al doilea plan în care ni se înfăţişează, în raport cu Callatis.

Altă pricină de slăbiciune asupra căreia ne propunem să atragem atenţia, mai mult pentru a o aduce în discuţie decât pentru a încerca să o lămurim în puţinele

---

[1] Fără de care nu ne-am putea explica lungimea — şi aşa, exagerată — atribuită bancului de nisip de Polybiu: 1000 stadii (167 km), câtă vreme în Periplurile mai noi, cum este acel al lui Arrian, distanţa dintre Histria şi Ἱερὸν στώμα este fixată cu mai multă exactitate la 500 stadii (Per. Pont. Eux., 35 = Geogr. Gr. Min., I 399). Asupra gurilor Dunării în antichitate, în general, v. Kiessling, R. E., VII,c. 2276 — 78; VIII, c. 1530 — 35, precum şi importantul memoriu al lui Gr. Antipa, Câteva probleme economice şi ştiinţifice privitoare la Delta Dunării, A.A.R., Seria II, t. XXXVI, 1913 — 14, MSS, p. 61 — 135.

[2] In ultimă instanţă, W. Christ-Schmid, Gesch. d. griech. Literatur, München, 1920, II, 1, p. 387. Cf. K. Svoboda, « Philologus », t. LXXII, 1913, p. 465 — 83 şi, pentru unele preciziuni de amănunt, M. Holleaux, Ét. d'Épigraphie et d'Antiquités grecques, Paris, 1938, t. I, p. 445 — 462.

[3] Pentru prima interpretare pledează împrejurarea că Polybiu nu stă la îndoială să indice poziţia cordonului aluvional, depărtarea de uscat şi lungimea sa aproximativă; pentru cea de a doua, împotmolirea corăbiilor (mai uşor explicabilă în această ipoteză) şi aprecierea inexactă a distanţelor: dela gura Sf. Gheorghe la Histria şi dela bancul de nisip la ţărm.

rânduri pe care i le putem închina aici, este aceea a vecinătăţii Bastarnilor, a căror stabilire la Nordul gurilor Dunării şi, dela o vreme, chiar în Deltă, n'a putut rămâne fără urmări pentru o cetate a cărei bună stare se întemeiase veacuri de-a-rândul pe circulaţia nestăvilită pe fluviu, şi în deosebi pe negoţul cu peştele de apă dulce prins în braţul Peuke. Libertatea pescuitului în aceste ape, posibilitatea procurării în condiţii avantajoase a articolului de primă necesitate pe care-l constituia peştele sărat sau marinat exportat spre Sud în mari cantităţi [1], lasă să se înţeleagă interesul vital pentru economia Histriei a unei stăpâniri prietene la gurile fluviului. Este uşor de închipuit, în aceste condiţii, turburarea pe care a trebuit să o provoace aşezarea în acest loc a unei populaţii necunoscute, numeroasă şi războinică [2], a cărei ostilitate nu putea fi înfruntată cu armele şi a cărei prietenie scump plătită însemna în cel mai bun caz ruina unui negoţ altădată înfloritor. De aceea apariţia Bastarnilor în spaţiul geografic dunărean reprezintă un moment crucial în desvoltarea economică şi politică a Histriei; de aceea cronologia deplasărilor lor la sfârşitul secolului al III-lea şi în prima jumătate a secolului al II-lea înfăţişează probleme a căror deslegare se cere încercată cu toată lipsa descoperirilor arheologice [3] şi oricât de mari ar fi riscurile de a greşi legate de folosirea unei informaţii exclusiv literare [4].

Din acest din urmă punct de vedere, dacă ipoteza Sehmsdorf-Stähelin, potrivit căreia în « Galaţii » din decretul olbian în onoarea lui Protogenes ar trebui să vedem Bastarni [5], s'ar putea verifica, dificultatea principală a situaţiei pe care o semnalăm — lipsa unui criteriu cronologic sigur — ar face loc unui început de clarificare, în sensul că — odată prezenţa Bastarnilor înaintea Olbiei în jurul anului 230 î.e.n. dovedită — înaintarea lor de-a-lungul coastei vestice a Mării Negre în direcţia Dunării, unde-i găsim în deceniile următoare, nu ar avea nimic neverosimil. Oricât de interesantă însă, şi în ciuda adeziunii primite din partea lui C. Patsch [6], identificarea amintită este departe de a apărea demonstrată: pentru data atribuită decretului de către Latîşev — prima jumătate a secolului al III-lea — pledează argumente serioase, lingvistice şi paleografice [7], fără a mai vorbi de designarea în text a vrăjmaşilor ca Γαλάται, într'un timp când vâlva stârnită de isprăvile Celţilor în Balcani şi în Asia Mică exclude posibilitatea ca Olbienii să-i fi confundat cu un neam până la această dată necunoscut [8].

---

[1] Polybiu, IV 38, 4. Cf. V. Pârvan, Dacia, p. 89 şi, în general J. Röhlig, Der Handel von Milet, Diss. Hamburg, 1933.

[2] Cf. caracterizarea pe care, după Polybiu, le-o face Plut., Aem. Paul., 12: ἄνδρες οὐ γεωργεῖν εἰδότες, οὐ πλεῖν, οὐκ ἀπὸ ποιμνίων ζῆν νέμοντες, ἀλλ'ἓν ἔργον καὶ μίαν τέχνην μελετοῦντες, ἀεὶ μάχεσθαι θαὶ κρατεῖν τῶν ἀντιταττομένων.

[3] Recentele cercetări ale lui R. Vulpe la Poeneşti, unde s'a săpat o întreagă necropolă bastarnă din secolul al II-lea î.e.n., nu aduc niciun element susceptibil să lumineze problema care ne interesează în aceste pagini (« Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R. », v. I, p. 492 — 496).

O trecere în revistă critică a ştirilor antice privind pe Bastarni, la Ec. Dunăreanu-Vulpe, « Bul. Com. Mon. Istorice », XVII, 1924, p. 177 — 184.

[5] Sehmsdorf, Die Germanen in den Balkanländern bis zum Auftreten der Goten. Leipzig, 1899, p. 4; Stähelin, Festschr. z. 60. Geburtstag von Th. Plüss. Basel, 1905, p. 46 şi urm.

[6] Akad. d. Wiss. in Wien, Philos.-hist. Kl., Sitzber. 214. Bd., 1. Abh., Wien, 1932, p. 5 — 7.

[7] IOSPE, I², Petropoli, 1916, Nr. 32 şi comentariul p. 52 şi urm.; M. Rostovtzev, C.A.H., VIII, p. 573, n. 3. La Dittenberger, Syll.², p. 361, inscripţia este datată între 278-213 î.e.n.

[8] Cf. B. Niese s. v. Galli, R. E., VII, col. 619; M. Rostovtzev, op. cit.

Rezerve asemănătoare se impun în privința încercării lui Fiebiger de a căuta în decretul histrian pentru Aristagoras ecoul pătrunderii Bastarnilor în Dobrogea, cu intenția de a se stabili în părțile Histriei, la o dată de situat în a doua jumătate a secolului al II-lea [1]. Intemeiată pe simplul argument că, la vremea arătată, stăpânii ținuturilor din Nordul Dunării erau Bastarnii și că, în aceste condiții, de ei trebue să fie vorba în rândurile inscripției unde este amintită misiunea fiului lui Apaturios... πρὸς τοὺς κρατοῦντας τῆς χώρας καὶ τοῦ ποταμοῦ Βαρβάρους [2], interpretarea de care vorbim nesocotește particularitățile de limbă și de scriere ale unui text pe care cei mai mulți epigrafiști îl fac să dateze dela jumătatea secolului I în e.n. [3]. Firește, nu este locul să examinăm astăzi chestiunea în ansamblul ei. La argumentele predecesorilor în favoarea datării târzii, am vrea să adăugăm totuși unul, inspirat de concluzia temerară pe care, într'o scriere la care ne-am referit, Patsch o trage din cuvintele... ἀτειχίστου τῆς πόλεως ὑπαρχούσης, în care, datorită unei curioase restrângeri a sensului adjectivului ἀτείχιστος, crede a fi găsit dovada că, până în zilele lui Aristagoras, deci vreme de 500 de ani de viață istorică cel puțin, Histria nu ar fi avut ziduri [4]. Neverosimilă în sine, dacă ne gândim că prima grijă a coloniștilor greci de pretutindeni era aceea de a-și dura întărituri cu ajutorul cărora să se poată apăra de posibilele atacuri ale localnicilor, încheierea păcătuiește în plus prin nesocotirea unor indicații explicite ale documentului. Este ușor de înțeles, într'adevăr, că în cuvintele citate, împrumutate considerentelor decretului, situația descrisă este aceea găsită de Aristagoras la întoarcerea în patrie (κατελθὼν εἰς τὴν πατρίδα) [5], când, în urma nenorocirii abătute asupra acesteia, și de care se vorbește în termeni învăluiți (μετὰ τὴν κατασχοῦσαν τὴν πόλιν περίστασιν), cetatea era lipsită de

---

[1] « Oesterr. Jahreshefte », XIV, 1911, Beibl. 61 — 76. Abia dacă trebue să mai amintim că, la sfârșitul secolului trecut, B. Pick socotea și el că decretul în cinstea lui Aristagoras trebue pus în legătură cu o pretinsă expediție a Scordiscilor spre gurile Dunării, în ultimii ani ai secolului al II-lea: presupunere nu mai puțin arbitrară decât aceea a lui Fiebiger, întru cât nu ține seamă de elementele relevate de o prudentă critică internă a documentului și întru cât niciun izvor antic nu a păstrat amintirea unei asemenea expediții (Die antiken Münzen, I 1, p. 144 — 145).

[2] Syll. ³, 708, rândurile 45 — 46.

[3] W. Dittenberger, Syll. ², p. 515; V. Pârvan, « Dacia », II, 1925, p. 209, n. 1.; « Dacia » III/IV, 1927 — 32, p. 405, n. 3; A. Salac, B. C. H., LV, 1931, p. 53 — 54.

[4] C. Patsch, Beiträge, V, p. 25.

[5] In legătură cu această « întoarcere », asupra căreia nu știm să se fi oprit vreodată atenția istoricilor Histriei, ni se va îngădui să observăm că mențiunea ei în decret nu este întâmplătoare, nici lipsită de semnificație. Este vorba, dacă nu ne înșelăm, de revenirea în patrie a personajului cinstit *nu* după o călătorie oarecare, de interes sau de agrement (cum ar vrea să ne convingă B. Pick, op. cit., I 1, p. 144, n. 2), ci după bejenia pricinuită de atacul împotriva Histriei. Riguros vorbind, acesta este și sensul lui κατέρχομαι, care la prozatorii attici înseamnă « a se întoarce din exil » (Plat., Rep. 566 a, Xenoph., Hell., V 4, 9). Altă considerație care sprijină această interpretare este împrejurarea că situații de felul celei abia pomenite se întâlnesc în cetățile pontice ori de câte ori acestea trec printr'o primejdie gravă. La Olbia, în zilele lui Protogenes, în fața amenințării Celților, locuitorii sunt pe punctul de a părăsi orașul: πολλῶν ἐχόντον ἀθύμως καὶ παρασκευασμένων ἐγλείπειν τὴμ πόλιν (IOSPE, I², 32, B, rândul 12 — 13); la Odessos, o inscripție contemporană cu Burebista menționează întoarcerea locuitorilor din refugiu... μετὰ τὴν κάθοδον (« Ath. Mitt »., X, 1885, p. 317, Nr. 5, cu interpretarea lui Latîșev, ibidem, XI, 1886, p. 200 — 202); în sfârșit, de o fugă în massă a locuitorilor pare să fie vorba și în inscripția din Apollonia publicată de Jirecek (secolul I î.e.n.?), în care un arhitect este lăudat pentru meritul de a fi reclădit orașul... μετὰ τὴν ἔκπτωσιν (AEMO, X, p. 163, Nr. 1; Cf. L. Robert, « Bull. de Corresp. Hellénique », LIX, 1935, p. 505, n. 1).

ziduri (ἀτείχιστος): nu însă pentrucă nu le-ar fi avut nicicând, aşa cum în chip arbitrar presupune Patsch, ci pentrucă fuseseră distruse de duşmanii de pe urma cărora oameni şi lucruri avuseseră de o potrivă de suferit. In zilele lui Aristagoras, Histria a fost dar cucerită de o armată în stare să facă faţă greutăţilor unui asediu. Această singură împrejurare arată încotro trebue să se îndrepte supoziţiile noastre, şi anume spre Geţii lui Burebista, mai curând decât spre ceata răsleaţă de Bastarni la activul căreia învăţatul austriac înscrie o ispravă atât de neobişnuită. Nici acest de al doilea document epigrafic nu poate prin urmare sluji ca punct de referinţă în problema încâlcită a apariţiei Bastarnilor pe meleagurile dunărene; ceva mai multe lumini sunt de aşteptat din partea izvoarelor literare, şi în direcţia aceasta trebue să se îndrepte acum atenţia noastră.

Ocupându-se de Geţii dintre Carpaţi şi Dunăre la sfârşitul secolului al III-lea, expuşi atacurilor unor vrăjmaşi din răsărit şi, într'un prim moment, copleşiţi de mulţimea acestora, Pârvan nu uită să înregistreze informaţia pe jumătate anecdotică păstrată de Iustinus într'un context dintre cele mai interesante [1]. Pe punctul de a relata pătrunderea Bastarnilor în Peninsula Balcanică — chemaţi de Filip al V-lea pentru a lupta împotriva Dardanilor — epitomatorul lui Pompeius Trogus aminteşte într'adevăr ascendenţa getică a Dacilor, după care, menţionând înfrângerea suferită de aceştia din partea Bastarnilor sub regele Oroles, arată mijloacele puţin comune întrebuinţate de acesta din urmă pentru a-şi pregăti revanşa: ... *Daci quoque suboles Getarum sunt; qui cum, Orole rege, aduersus Bastarnas male pugnassent, ad ultionem segnitiae capturi somnum capita loco pedum ponere iussu regis cogebantur; ministeriaque uxoribus, quae ipsis antea fieri solebant, facere. Neque haec ante mutata sunt, quam ignominiam bello acceptam uirtute delerent* [2]. După locul unde aceste rânduri se citesc în textul lui Iustinus (înainte de relatarea expediţiilor balcanice ale aliaţilor lui Filip, databile cu destulă precizie în anii 179 şi următorii [3]), Pârvan trăgea concluzia îndreptăţită că înfrângerea suferită de Daci trebue să fi avut loc în jurul anului 200 în. e.n., « curând — adăuga el — după luarea în stăpânire statornică a Moldovei de Nord-Est de către Bastarni [4]». Acceptată mai demult şi de Brandis, pe baza unei argumentări diferite [5], data nu ni se pare contestabilă, nici nu ştim să fi fost vreodată contestată. Indoieli trezeşte, în schimb, localizarea Bastarnilor în Moldova de Nord-Est la sfârşitul secolului al III-lea, când, atât cât se poate judeca, poporul în chestiune trebue să fi atins Dunărea de mai multe decenii — înţelegem regiunea gurilor fluviului, acolo unde ni-i înfăţişează Strabo în capitolul cunoscut din « Geographica [6] ». Faptul că Strabo relatează o stare de lucruri existentă la sfârşitul erei păgâne nu trebue să ne facă să credem că situaţia descrisă de el trebue să fi fost numaidecât recentă. Menţiunea Bastarnilor în ţinutul dintre Delta Dunării şi Nistru figurează în « Periegesa » lui Pseudo-Skymnos [7] şi, dacă ţinem seamă de declaraţia acestuia (care scria la începutul sec. I î.e.n.) că descrierea regiunilor pontice a făcut-o

---

[1] V. Pârvan, Getica, p. 67 — 68.
[2] XXXII 3, 16.
[3] In ultimă instanţă C. Patsch, Beiträge V, p. 8 — 22. Dar cf. Ad. J. Reinach, « Bull. de Corresp. Hellénique », XXXIV, 1910, p. 249 şi urm.
[4] V. Pârvan, Getica, p. 68.
[5] R. E., IV, col. 1956.
[6] VII 3, 15 şi 17.
[7] v. 797 (= Geogr. Gr. Min., I, p. 229): Οὗτοι δὲ Θρᾷκες Βαστάρναι τ'ἐπήλυδες...

după Demetrios din Callatis[1] care a trăit în a doua jumătate a secolului al III-lea, valoarea mărturiei lui apare considerabil sporită[2]. Fără teamă de a ne înşela, putem dar conchide că în ultimele decenii ale secolului al III-lea Bastarnii ocupau Delta, inclusiv insula după al cărei nume aveau să-şi zică Peucini[3], şi mai putem conchide că — stingheriţi în activitatea lor tradiţională de o vecinătate atât de primejdioasă — Histrienii trebue să fi cunoscut în vremea de care vorbim greutăţi materiale cu totul neobişnuite.

Imprejurări de ordin general, proprii secolului al III-lea, contribuiau de altminteri la minarea poziţiei economice şi a altor cetăţi greceşti din basinul Mării Negre. Una dintre acestea este apariţia pe piaţa comerţului de grâne a unui puternic producător, Egiptul lagid, al cărui prisos de cereale, administrat monopolistic de suveranii noii dinastii, făcea din aceştia concurenţi temuţi pentru modestele oraşe ale Pontului Stâng, şi chiar pentru Regatul Bosporan, incomparabil mai puternic, economiceşte şi politiceşte. Locul tot mai important ţinut de Egipt în aprovizionarea cu grâne a statelor deficitare sub raport agricol se oglindeşte, pe de o parte, în cererile de ajutor sau în adresele de recunoştinţă emanând dela cetăţi din Grecia europeană sau asiatică păstrate în inscripţii[4], pe de alta, în tentativa lui Pairisades al II-lea, din dinastia Spartokizilor, de a intra în legături directe cu Ptolemeu Philadelphul, de bună seamă pentru a rezolva prin bună înţelegere un conflict de interese devenit acut cu trecerea vremii[5].

In calitatea sa de principală putere maritimă a Mediteranei orientale[6], Egiptul avea, într'adevăr, putinţa să stingherească exportul spre Sud al grâului pontic şi altfel decât printr'un război de preţuri. Stăpână pe Marea Egee, chiar după înfrângerea dela Cos, flota egipteană era în măsură să captureze sau numai să împiedice de a ajunge la destinaţie convoaiele încărcate cu « pâne », care, din timpuri imemoriale, pornind din Pont la date fixe şi folosind bătaia vânturilor etesiene, atingeau porturile metropolitane spre sfârşitul lui Metageitnion, a doua lună a anului atenian[7]. In condiţiile navigaţiei antice, orice întârziere peste această dată putea deveni fatală şi orice pierdere de tonaj, reducând volumul importurilor, determina o ridicare a preţului grânelor de natură a pune probleme insolubile celor mai abili guvernanţi[8].

---

[1] v. 718 — 20 (= Geogr. Gr. Min., I, p. 221): μετὰ ταῦτα δ'ἔσθ'ὁ Πόντος οὗ δὴ τὴν θέσιν ὁ Καλλατιανὸς συγγράφων Δημήτριος ἔοικεν ἐπιμελεστάτως πεπισμένος şi observaţiile lui U. Hoeffer, « Rhein. Museum », LXXXII, 1933, p. 93.

[2] Despre Demetrios, în general, Ed. Schwartz, R.E., IV, col. 2806; despre importanţa operei lui în desvoltarea studiilor geografice asupra Pontului Euxin, M. Rostovtzev, Skythien und der Bosporus, Berlin, 1931, v. I, p. 27 şi urm., 32 şi urm.

[3] Din punctul nostru de vedere, prezintă puţină însemnătate chestiunea de a şti dacă numele Peucinilor derivă dela Peuce, cum se admite în deobşte, sau dacă este vorba de o simplă potrivire între numele tribului bastarn al *Peucennilor*, veniţi să se stabilească în Deltă, şi acel al insulei ce avea să le slujească drept aşezare, cum crede E. Polaschek s.v. Peucini, R. E., XIX, col. 1392.

[4] Cu titlu de exemplu, Syll.[3], Nr. 502 (Samothrake), 367 şi 409 (Athena). Pentru alte referinţe, Th. Sauciuc-Săveanu, Cultura cerealelor în Grecia antică şi politica cerealistică a Atenienilor, Bucureşti, 1925, p. 161 şi urm., în deosebi p. 169 şi 171.

[5] H. I. Bell, « Symb. Osloenses », V, 1927, p. 36 — 37. Cf. M. Rostovtzev, C.A.H., VIII, p. 579 — 80; A. B. Ranovici, Elenismul şi rolul său istoric. Bucureşti, 1953, p. 201 şi 236.

[6] Polybiu, V 34.

[7] Demosth., L 19. Cf. Th. Sauciuc-Săveanu, Cultura cerealelor în Grecia antică, p. 109.

[8] Din literatura extrem de abundentă, referitoare la această chestiune, ne mulţumim să cităm contribuţia lui H. Francotte, Le pain à bon marché et le pain gratuit dans les cités grecques, « Mél. Nicole », Génève, 1905,; L. Gernet, L'approvisionnement d'Athènes en blé

Lucrul se văzuse în anul 282 î.e.n., când atitudinea binevoitoare sau ostilă a lui Lysimach, închizând sau deschizând Bosforul pentru transporturile de cereale, provocase oscilaţii îngrijorătoare ale valorii grâului pe piaţa din Delos [1]. Două decenii mai târziu, războiul pentru Tomi trebue să fi pricinuit cetăţilor dobrogene pierderi serioase, dacă ne gândim că în timpul ostilităţilor comunicaţiile cu Sudul au fost fără îndoială oprite şi că buna stare a respectivelor cetăţi depindea de menţinerea cu orice sacrificiu a acestor legături. In fragmentul citat, Memnon nu uită să amintească suferinţele pricinuite de Bizantini adversarilor (desigur prin confiscarea de corăbii şi prin întreruperea operaţiunilor maritime), iar remarca finală, potrivit căreia Callatis nu şi-ar mai fi revenit din această înfrângere, nu poate avea nici ea alt înţeles decât acela că — loviţi în flotă şi în posibilităţile de plasare a produselor locale — Callatienii şi-au văzut sdruncinată excelenta lor poziţie comercială [2]. Tot atât de grave aveau să se dovedească, spre sfârşitul veacului al III-lea, urmările hotărîrii Bizantinilor de a institui asupra cerealelor în transit prin Strâmtori un « drept » (τέλος), al cărui venit trebuia să acopere contribuţia pe care, dela întemeierea regatului din Tylis, ei înşişi erau ţinuţi să o plătească Celţilor [3]. Alarmate, puterile maritime ale Greciei, în frunte cu Rhodos, s'au grăbit să ceară atunci anularea taxei, al cărei prim efect fusese scumpirea generală a vieţii, apoi, faţă de refuzul Bizantinilor de a reveni asupra măsurii, să le declare un război prelungit până în anul 219 î.e.n. [4]

Piedeci de felul acesta în calea liberului export al produselor pricinuiau, nici vorbă, pagube grele cetăţilor de pe o coastă sau alta a Pontului Euxin. Încă mai stingheritoare pentru obişnuita lor activitate trebue să fi fost însă turburările produse în cursul secolului al III-lea printre triburile de Thraci şi Sciţi cu care întreţineau raporturi seculare şi al căror echilibru politic era rupt, în cazul unora, de stabilirea în mijlocul lor a Celţilor, în cazul celorlalţi, de presiunea Sarmaţilor.

Asupra schimbărilor petrecute în situaţia oraşelor greceşti din Sudul U.R.S.S. pe urma destrămării puterii scite, şi care, până la urmă, aveau să ducă la instăpânirea pe coasta nordică a Mării Negre a lui Mithradates Eupator, devenit rege al Bosporului Cimmerian în împrejurări asupra cărora avem norocul să fim informaţi de decretul Chersonesiţilor în onoarea lui Diophantos [5], nu poate fi vorba să ne oprim. Trebue să relevăm totuşi, că în ciuda condiţiilor

---

au V-e et au IV-e siècles, Paris, 1909; Th. Sauciuc-Săveanu. Cultura cerealelor. . ., Cap. III — V; G. B. Grundy, Thucydides and the History of his Age, I, ed. a II-a, Oxford, 1948. p. 58 — 95., Asupra preţurilor, în special, Th. Sauciuc-Săveanu, « Ath. Mittheilungen », XXXVI, 1911, p. 11 — 14; G. Glotz, « Journal des Savants », 1913, p. 16 — 29; R. Scalais, « Musée Belge », XIX, 1925, p. 165 — 171.

[1] A. Jardé, Les céréales dans l'antiquité grecque, I, Paris, 1925, p. 164 şi urm., mai ales 170 — 171; cf. M. Rostovtzev, Soc. and Econ. History of the Hellenistic World, III, p. 1627, n. 189.

[2] Fr. 21.: πολλὰ δὲ οἱ τῆς Καλατίδος... παθόντες... ἀπὸ ταύτης τῆς συμφορᾶς οὐκέτι σχεδὸν ἀναλαβεῖν αὐτοὺς δυνηθέντες. Cei ce, întemeiaţi pe acesle rânduri, vorbesc de o ruină totală sau de un declin iremediabil al oraşului în anii imediat următori războiului, nu ţin seamă de numeroasele dovezi ale unei activităţi economice intense, păstrate în izvoare. A se vedea mai departe p. 61-66 şi notele.

[3] A se vedea mai departe, p. 60 , n. 3.

[4] Polybiu, IV, 45 — 52; Cf. B. Niese. Gesch. d. griech. u. mak. Staaten, II, p. 384 — 87 şi J. Miller s.v. Byzantion, R. E., III, col. 1137.

[5] IOSPE, I², 352 = Syll.³, 709. In legătură cu evenimentele la care se referă decretul, a se vedea în deosebi S. Jebelev, « Rev. des Ét. grecques », XLIX, 1936, p. 17 şi urm.

generale asemănătoare, evoluţia fiecărei cetăţi în parte se conformează unui ritm determinat de împrejurări locale speciale. Aceasta explică pentru ce, până la o vreme, unele aşezări sunt în criză, când altele cunosc momente de prosperitate. Dar timpul lucrează pentru ştergerea deosebirilor şi, dacă în secolul al III-lea Olbia trece prin încercări de care Chersonesul este scutit [1], în secolul al II-lea situaţia va deveni tot atât de apăsătoare pentru Grecii dela Borysthenes ca şi pentru cei din Peninsula Taurică [2].

Constatarea e, socotim, valabilă şi pentru cetăţile din Pontul Stâng, a căror desvoltare — cel puţin a celor de pe coasta thracă — este dominată în secolul al III-lea de prezenţa în vecinătatea lor a Celţilor din Tylis, iar după distrugerea acestora, la începutul secolului al II-lea, de fierberea pricinuită între triburile de localnici prin dispariţia organismului politic care timp de un veac exercitase asupra lor o opresiune brutală. Câtă vreme regatul întemeiat de Comontorios se menţinuse puternic, Bizanţul — ca să cităm un exemplu cunoscut mulţumită lui Polybiu — fusese silit să-i plătească un « dar » anual, neîncetat sporit, « pentru ca pământul cetăţii să nu fie pustiit »: ἐφ᾽ᾧ μὴ καταφθείρειν τὴν χώραν αὐτῶν . . . [3]. Acorduri similare trebue să fi fost încheiate, către aceeaşi vreme, şi cu alte cetăţi de pe teritoriul controlat de Celţi, fără a exclude Dobrogea, în privinţa căreia informaţiile de care dispunem sunt prea sărace pentru a permite să se întemeieze pe ele altceva decât presupuneri [4]. Măcar atât se poate totuşi spune despre o situaţie a cărei natură exactă rămâne să fie lămurită de viitoare descoperiri epigrafice: că, în măsura în care autoritatea regilor din Tylis se va fi întins asupra viitoarei Sciţii Mici, raporturile cu Grecii de pe coastă trebue să fi îmbrăcat un caracter de mai mare stabilitate: aspecte şi condiţii mai puţin supuse fluctuaţiilor decât acele ce aveau să caracterizeze legăturile aceloraşi Greci cu dinaştii thraci din vecinătate, după eliberarea de sub jugul duşmanului comun. Din punctul de vedere al şefilor de trib la care am făcut aluzie, dobândirea neatârnării însemna libertatea de a reţine pentru dânşii « darurile » pe care cetăţile pontice le plătiseră vreme de un veac Celţilor; din punctul de vedere al oraşelor greceşti, o schimbare de stăpân ce nu reprezenta numaidecât un câştig, întru cât, dacă posibilitatea stabilirii de relaţii mulţumitoare cu conducătorii triburilor băştinaşe nu era, fireşte, exclusă, instabilitatea politică rezultată pe urma prăbuşirii regatului din Tylis, şi care va caracteriza de aici înainte viaţa Thracilor din dreapta Dunării, făcea ca durata şi soliditatea unor asemenea acorduri să fie de fiecare dată precare.

---

[1] Cf. V. V. Latişev, Cercetări privitoare la istoria şi organizaţia statală a oraşului Olbia (în l. rusă). Petersburg, 1887; E. H. Minns, Scythians and Greeks, Cambridge, 1913, p. 517 şi urm. şi, mai de curând, N. V. Şafranskaia, « Vestnik Drevnei Istorii », 1951, fasc. 3, p. 9 — 20.

[2] Cf. M. Rostovtzev, C.A.H., VIII, p. 573; Social and Economic History of the Hellenistic World, v. II, p. 764 — 66.

[3] Polybiu, IV 46. Pentru interesul deosebit pe care îl prezintă, reproducem în întregime paragrafele 2 — 4 din acest capitol, al căror conţinut este lămuritor nu numai întru cât atinge raporturile dintre Bizantini şi Celţi, ci în privinţa raporturilor dintre Celţi şi Grecii din Pontul Stâng în deobşte: κρατήσαντες τῶν Θρᾳκῶν [scil. οἱ Γαλάται], καὶ κατασκευασάμενοι βασίλειον τὴν Τύλην, εἰς ὁλοσχερῆ κίνδυναν ἦγον τοὺς Βυζαντίους. Κατὰ μὲν οὖν τὰς ἀρχὰς ἐν τοῖς ἐφόδοις αὐτῶν, ταῖς κατὰ Κομοντόριον. . . . δῶρα διετέλουν οἱ Βυζάντιοι διδόντες, ἀνὰ τρισχιλίους, καὶ πεντακισχιλίους, ποτὲ δὲ καὶ μυρίους χρυσοῦς, ἐφ᾽ ᾧ μὴ καταφθείρειν τὴν χώραν αὐτῶν. Τέλος δ᾽ἠναγκάσθησαν ὀγδοήκοντα τάλαντα συγχωρῆσαι φόρον τελεῖν κατ᾽ ἐνιαυτόν.

[4] Puţinele ştiri literare şi câteva indicaţii toponomastice sunt strânse în lucrarea lui R. Vulpe, Histoire anc. de la Dobroudja, p. 84 — 85.

Stăpâne ale unor teritorii rurale pe care — la date diferite şi în măsuri variabile — toate şi le constituiseră [1] şi a căror exploatare reprezenta pentru cele mai multe dintre ele însăşi raţiunea de a fi, coloniile greceşti de pe coasta de Vest a Mării Negre se vedeau, în pragul secolului al II-lea, în situaţia descrisă de Polybiu atunci când, vorbind de raporturile Bizantinilor cu Thracii, cu prilejul invaziei celtice din anul 280, ni-i înfăţişează purtând între dânşii « un război neîntrerupt şi greu »: ἀΐδιον πόλεμον καὶ δυσχερῆ . . . [2]. Intr'adevăr, citim în capitolul 45 al cărţii a IV-a a « Istoriilor », « chiar dacă, pregătindu-se timp îndelungat, (Bizantinii) isbutesc să-şi înfrângă vreodată vrăjmaşii, nu pot să pună capăt luptelor, din pricina marei mulţimi a gloatelor şi a conducătorilor (thraci). In locul unui şef învins, alţi trei — mai amarnici — vin şi le atacă teritoriul. Iar dacă, resemnându-se şi căzând la pace, se învoiesc să plătească bir, nici aşa nu folosesc mare lucru, căci pentru cel mai mic dar consimţit unuia, îşi găsesc pe dată cinci duşmani noi: οὔτε γάρ, παρασκευασάμενοι, καὶ κρατήσαντες αὐτῶν εἰσάπαξ, ἀποτρίψασθαι τὸν πόλεμον οἷοί τε εἰσί, διὰ τὸ πλῆθος τῶν ὄχλων καὶ τῶν δυναστῶν. Ἐάν τε γὰρ ἑνὸς περιγένωνται, τρεῖς ἐπιβαίνουσιν ἐπὶ τὴν τούτων χώραν ἄλλοι βαρύτεροι δυνάσται. Καὶ μὴν οὐδ' εἴξαντες καὶ συγκαταβάντες εἰς φόρους καὶ συνθήκας, οὐδὲν ποιοῦσι πλέον. Ἂν γὰρ ἑνὶ πρόωνταί τι, πενταπλασίους δι'αὐτὸ τοῦτο πολεμίους εὑρίσκουσι ».

Ceea ce, în împrejurarea asupra căreia ne-am oprit, face ca situaţia Bizantinilor să fie vulnerabilă, obligându-i să accepte sacrificii fără de care întreaga lor activitate ar fi trebuit să se restrângă înăuntrul zidurilor, era — abia dacă trebue s'o mai spunem — posesiunea unui teritoriu rural, a cărui punere în valoare nu ar fi fost posibilă altfel decât cu învoirea puternicilor şefi ai triburilor vecine. « Stăpâni ai unui pământ din cele mai roditoare — precizează în această privinţă istoricul — după ce s'au trudit să-l muncească, iar belşugul roadei creşte peste măsură de frumos, iată că se înfăţişează Thracii (Polybiu zice: « Barbarii »): o parte din recoltă o distrug, alta o culeg şi o iau cu dânşii.

---

[1] Problema teritoriului rural al coloniilor greceşti de pe pământul patriei noastre este din acelea ce merită să li se consacre o cercetare specială, în ciuda dificultăţilor de care este legată şi a insuficienţei informaţiilor de care dispunem. Cum, fireşte, nu poate fi vorba aici de a privi chestiunea altfel decât în liniile ei generale, şi până la o viitoare tratare mai amănunţită, ne mulţumim să ne exprimăm convingerea că, în Dobrogea, terirorii rurale formal atribuite diferitelor πόλεις, exploatate în folosul acestora şi supuse jurisdicţiei lor, trebue să fi existat cel mai târziu din epoca stăpânirii macedonene — dacă nu din zilele lui Filip şi Alexandru, în orice caz din zilele lui Lysimach. Acest *terminus post quem* nu exclude posibilitatea ca în unele cazuri, ce rămân a fi stabilite, cetăţi dobrogene să fi dispus încă înainte de această dată de pământuri mai mult sau mai puţin întinse, obţinute dela localnici prin silnicie sau prin bună învoială. Sigur ni se pare doar că în secolul al III-lea-, ca urmare a organizării administrativ-fiscale a ţinuturilor dela Dunărea de Jos, pe care fără şovăire trebue să o postulăm pentru epoca stăpânirii macedonene, toate cetăţile greceşti trebue să fi fost înzestrate cu χῶραι oficial recunoscute, după pilda oraşelor vechi şi noi din Thracia, Asia Mică şi din provinciile răsăritene ale imperiului lui Alexandru. O confirmare a acestui mod de a vedea se poate găsi, credem, în faptul că, după Memnon, la data războiului dintre Tomi şi Callatis, de care a fost vorba mai sus, aceste două oraşe ar fi avut *holar comun* (περὶ Τόμεως τοῦ ἐμπορίου. . . ὃ τοῖς Καλατιανοῖς ὅμορον ἦν), exprimare de neconceput altfel decât dacă presupunem că istoricul grec înţelegea să vorbească de teritoriile lor respective. Tot aşa, în decretul pentru Aristagoras, termenul χώρα — atât de des întrebuinţat, şi uneori în opoziţie cu termenul πόλις: τήν τε πόλιν καὶ τὴν χώραν (rândurile 31 — 32) — nu poate avea nici el altă semnificaţie decât aceea de « teritoriu rural aparţinând oraşului », teritoriu despre care, fără teamă de a ne înşela, putem afirma că la data documentului de care vorbim se găsea sub controlul Histriei de cel puţin trei veacuri.

[2] IV, 45,1.

Iar Bizantinii, nemângâiaţi de frumuseţea roadelor irosite sub ochii lor, osebit de osteneala şi de cheltuiala reînnoite an de an, suportă greu o soartă atât de apăsătoare: ἔχοντες γὰρ χώραν γενναιοτάτην, ὅταν διαπονήσωσι ταύτην, καὶ γένηται τὸ τῶν καρπῶν πλῆθος τὸ κάλλει διαφέρον, κἄπειτα παραγενηθέντες οἱ βάρβαροι τοὺς μὲν καταφθείρουσι, τοὺς δὲ συναθροίσαντες ἀποφέρουσι. Τότε δή, χωρὶς τῶν ἔργων καί τῆς δαπάνης, καὶ τὴν καταφθορὰν θεώμενοι, διὰ τὸ κάλλος τῶν καρπῶν σχετλιάζουσι, καὶ βαρέως φέρουσι τὸ συμβαίνον.»[1]

Transpus în epoca de frământări create de prăbuşirea stăpânirii Celţilor în Peninsula Balcanică, exemplul raporturilor Bizanţului cu Thracii, aşa cum le prezintă Polybiu, oglindeşte, credem, cu destulă fidelitate condiţiile de viaţă ale aşezărilor greceşti din Dobrogea la sfârşitul secolului al III-lea, perioadă pentru cunoaşterea căreia o întâmplare fericită ne-a păstrat o serie de documente epigrafice — în parte inedite — descoperite la Histria în cursul ultimilor douăzeci de ani. Cel mai important din ele este decretul în onoarea lui Agathocles fiul lui Antiphilos [2], datând din jurul anului 200 î.e.n. şi în care — aşa cum este cazul cu decretul olbian în onoarea lui Protogenes, sau, la Histria chiar, cu decretul în onoarea lui Aristagoras — ni se înfăţişează un tablou al împrejurărilor în mijlocul cărora s'a desfăşurat activitatea personajului cinstit. Acest tablou, în textul nostru, este deosebit de sumbru. Sfâşiată de frământări lăuntrice, spre sfârşitul secolului al III-lea [3], cetatea este atacată mai târziu de duşmani dinafară, al căror nume nu este indicat [4]. Este primul prilej oferit lui Agathocles de a-şi sluji concetăţenii, organizând apărarea oraşului şi isbutind să îndepărteze primejdia. Altădată, în faţa ameninţărilor unui şef thrac, Zoltes, ale cărui cete ocupaseră şi prădaseră Bizone, acelaşi Agathocles găseşte mijloacele de a-şi salva patria şi, pentru a preveni repetarea atacurilor, solicită intervenţia unui rege de peste Dunăre, Rhemaxos.

După cum s'a relevat, cu drept cuvânt, interesul excepţional al inscripţiei — din vina descoperitorului, până astăzi nepublicată — stă în pomenirea «regelui» transdanubian, ale cărui bune raporturi cu cetatea greacă reprezintă poate mai mult decât o alianţă ocazională [5]. Mulţumită indicaţiilor pe care le cuprinde, cunoştinţele noastre despre viaţa politică a Geţilor între Dromichaites şi Burebista câştigă în precizie [6], şi acelaşi lucru se poate spune despre istoria Thracilor sud-dunăreni în perioada obscură ce precede reconstituirea

---

[1] IV, 45, 7 — 8.

[2] R. Vulpe, « Gândirea », XI, 1931, p. 362—64; idem, Histoire ancienne de la Dobroudja, p. 87 — 90. Cf. M. Rostovtzev, Skythien u. der Bosporus, I, p. 493, n. 1; Social and Economic History of the Hellenistic World, v. II, p. 765 — 766.

[3] R. Vulpe, « Gândirea », XI, 1931, p. 363; Idem, Histoire ancienne de la Dobroudja, p. 88.

[4] Dacă datarea inscripţiei — bazată înainte de toate pe argumente de ordin paleografic — ar putea fi considerată sigură, ipoteza cea mai plauzibilă în privinţa identităţii acestor duşmani ar fi că ne găsim în faţa uneia din cele dintâi ciocniri ale Histrienilor cu Bastarnii, de puţină vreme aşezaţi în Deltă.

[5] In lucrările citate în nota 2, R. Vulpe vorbeşte de un adevărat «protectorat» pe care Rhemaxos l-ar fi exercitat nu numai asupra Histriei, ci şi asupra tuturor cetăţilor greceşti de pe litoral. Până la editarea inscripţiei, preferăm să ne rezervăm judecata asupra naturii unor relaţii care, aşa cum sunt înfăţişate de autor prefigurează situaţia Dobrogei în zilele lui Burebista.

[6] Fireşte, în măsura în care « getismul » lui Rhemaxos nu ar lăsa loc niciunei îndoieli, ceea ce, în starea actuală a informaţiei noastre, nu este cazul. Relevăm, oricum, că într'o dare de seamă publicată câţiva ani după articolul din « Gândirea », rezumând cuprinsul decretului pentru Agathocles, Radu Vulpe însuşi îi atribue interesul de a ne informa asupra legăturilor Histriei cu « şefii thraci din vecinătate »: « Istros », 1934, I, p. 370.

regatului odrys. Intre unii şi ceilalţi, poziţia Histriei apare anevoioasă, şi nu este de mirare că — pentru a-şi salva existenţa — cetatea este silită, odată să ia armele, altădată să se răscumpere, în sfârşit, în împrejurări excepţionale, să recurgă la sprijinul vreunui βασιλεύς mai mult sau mai puţin puternic, a cărui intervenţie isbuteşte să-i asigure pentru un timp pacea. In astfel de condiţii, talentele diplomatice ale locuitorilor ei găsesc prilej să se manifeste şi menţiuni ale soliilor întreprinse pe lângă «regi» din părţile Dunării sau de dincolo de fluviu încep să-şi facă apariţia în decretele de cinstire ale binefăcătorilor oraşului.

Scurt timp după Agathocles, dacă nu chiar în aceeaşi perioadă, un alt εὐεργέτης, a cărui activitate ne este cunoscută numai în parte, îşi câştigă recunoştinţa Histrienilor prin merite de aceeaşi natură. Decretul care ne-a păstrat amintirea faptelor lui este extrem de fragmentar [1] şi numele însuşi al personajului va rămâne probabil neştiut, dacă un noroc excepţional nu ne va pune cândva în faţa unui al doilea exemplar al inscripţiei. Chiar aşa, din rândurile mutilate se desprinde impresia unei vremi de nesiguranţă pentru Histria, în care Anonimul a ştiut să-şi slujească patria îndeplinind o misiune — de sigur importantă — undeva spre Dunărea pe care Grecii de pe coastă se mulţumeau să o numească «fluviul» [2]. Mai mult nu se poate spune fără a forţa sensul textului, dar puţinul pe care l-am relevat, ca şi data pe care aproape fără greş o putem atribui documentului, sunt suficiente pentru a ne autoriza să afirmăm că situaţia grea dela sfârşitul secolului al III-lea trebue să fi continuat pentru Histria în prima jumătate a secolului al II-lea şi că factorul determinant al acestei stări de lucruri trebue căutat în instabilitatea politică din lumea thracogetă.

Dacă documente epigrafice datând din această perioadă ne-ar fi parvenit în număr îndestulător, tabloul vicisitudinilor Histriei la începutul veacului al II-lea, aşa cum l-am fi putut schiţa pe baza lor, ar fi fost, de sigur, mai nuanţat. Reduşi la câteva indicaţii fragmentare, separate de intervale lungi uneori de decenii, nu putem totuşi să nu subliniem intima lor coerenţă şi concordanţă cu informaţiile privitoare la celelalte colonii din Pontul Stâng, ameninţate de aceleaşi primejdii şi silite să facă faţă aceloraşi nevoi. Semnificativă, din acest punct de vedere, este înrăutăţirea situaţiei alimentare în cetăţile altădată socotite grânare ale lumii greceşti. Mărturisită de Polybiu într'un pasaj de o importanţă excepţională [3], lipsa ocazională a cerealelor în cetăţile pontice este confirmată de autoritatea documentelor locale. La Histria, ca să ne mărginim la exemplul care ne interesează direct, un prim indiciu al greutăţilor de aprovizionare întâmpinate de populaţie se desprinde dintr'un decret inedit din a doua jumătate a secolului al III-lea, în care un cetăţean generos, Diogenes al lui Diogenes, este lăudat, între altele, pentru meritul de a fi împrumutat

[1] Muz. Histria, inv. Nr. 154. După scris, din prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n.

[2] Cuvintele păstrate ţin de partea iniţială a textului, mai precis de considerentele pe temeiul cărora s'a făcut propunerea de cinstire. De aici interesul puţin comun al indicaţiilor pe care le-am relevat: [κ]ίνδυνοι, în rândul 3; [πε]πρέσβευκε, în rândul 7; în sfârşit, [πέραν] τοῦ ποταμοῦ în rândul 6, pentru al cărui înţeles cf. decretele lui Aristagoras din Histria (Syll.³. 708, rândurile 41 — 46) şi Acornion din Dionysopolis (Syll.³ 762, rândurile 22 — 24).

[3] IV, 38, 5:... σίτῳ δ'ἀμείβονται (scil. οἱ κατὰ τὸν Πόντον τόποι), ποτὲ μὲν εὐκαίρως διδόντες, ποτὲ δὲ λαμβάνοντες. Cf. M. Rostovtzev, Social and Economic History of the Hellenistic World, v. II, p. 674 — 75 şi v. III, p. 1462, n. 20.

cetăţii o sumă importantă, destinată cumpărării de grâne [1]. Mai târziu, între anii 201 şi 146, după supoziţia plauzibilă a editorului [2], un alt decret, din păcate fragmentar, ne desvălue amănuntul pe cât de interesant pe atât de surprinzător că, într'o împrejurare ale cărei circumstanţe nu sunt greu de imaginat, magistraţii Histriei ar fi recurs la serviciile unui importator cartaginez, convingându-l să cedeze oraşului o cantitate de grâu în condiţii avantajoase [3]. Cele două informaţii se completează şi, dacă impresia pe care ne-o lasă nu este înşelătoare, par a dovedi că strâmtorarea descrisă până aici trebue să se fi prelungit la Histria de-a-lungul celei mai mari părţi a secolului al II-lea.

Care va fi fost situaţia Callatidei în aceeaşi perioadă, este mai greu de spus, dar nu imposibil. Rarele ştiri ajunse până la noi, oglindind simptome ale crizei abătute asupra întregului Pont Stâng, nu implică — aşa cum am avut prilejul să o relevăm, referindu-ne la oraşele de pe coasta de Nord a Mării Negre — o desvoltare sincronică, nici din toate punctele de vedere uniformă, a coloniilor cuprinse în această arie geografică. Intr'un caz sau altul, împrejurările locale au putut să joace un rol hotărîtor şi, ca să ne restrângem la problema cercetată în această lucrare, între Callatis şi Histria, în perioada de care vorbim, existau deosebiri remarcabile, toate în favoarea celei dintâi. Este uşor de înţeles, bunăoară, că din cele două pricini «speciale» de slăbiciune a Histriei la sfârşitul secolului al III-lea, înnisiparea portului şi vecinătatea Bastarnilor, stingheritoare pentru pescuitul în Deltă — niciuna nu era de natură să afecteze situaţia Callatidei, situată la mare deschisă şi întemeindu-şi prosperitatea pe exploatarea unui teritoriu agricol şi pe o activitate meşteşugărească după toate aparenţele înfloritoare [4]. Că, în aceste condiţii, buna ei stare se prelungeşte într'o vreme când la Histria greutăţile se înmulţesc, este firesc, mai cu seamă dacă presupunem, aşa cum este verosimil, că mijloace băneşti abundente sau ziduri de apărare solide vor fi pus-o în situaţia de a trata dela egal la egal cu şefii thraci sau cu regişorii sciţi din vecinătate [5]. Semnificativ, din acest punct de vedere,

---

[1] Muz. Histria, inv. Nr. 35. Aluzia la banii oferiţi pentru procurarea de cereale este în rândurile 5 — 6 unde citim: χρυσοῦς πεντακοσίους... ὅπως σιτωνηθήτω.

[2] « Dacia », III/IV, 1927 — 32, p. 400, n. 3, în deosebi p. 405.

[3] R. 3: [... ὁ δεῖνα Διοσκουρί[δου Καρχηδόν[ιος σῖτον μεταπεμψάμεν]ος εἰς τὴν πόλιν, π[αρακληθεὶς ὑπὸ τῶν ἀρ]χόντων. Din punctul nostru de vedere în acest studiu, prezintă puţină importanţă chestiunea de a şti dacă grâul fiului lui Dioscurides era sau nu adus din Carthagina, aşa cum înclină să creadă M. Rostovtzev, Social and Economic History of the Hellenistic World, v. III, p. 1462, n. 20.

[4] Din păcate, suntem încă lipsiţi de un studiu circumstanţiat asupra produselor artistice şi meşteşugăreşti ale atelierelor din Callatis, în care să fie valorificate numeroasele materiale risipite prin muzee şi colecţii particulare. Mai cunoscută, până acum, este producţia ceramică, în legătură cu care cf. V. Pârvan, Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării, Bucureşti, 1923, p. 219; R. Vulpe, Deux terres cuites de Callatis, « Dacia » V/VI, 1935 — 1936, p. 329 — 339. Asupra problemei controversate a provenienţei aşa numitelor vase « megariene », descoperite în numeroase aşezări greceşti situate în sudul teritoriului actual al U.R.S.S. şi atribuite de B. N. Gracov activităţii meşterilor callatieni, a se vedea acum T. Cnipovici, « Bul. Acad. de Stat pt. st. Cult. mat. », CIV, 1935, p. 157 şi urm.; asupra transformărilor economice ale cetăţii, în general, oglindite în emisiunile ei monetare, Em. Condurachi, Vechi monete pontice şi importanţa lor, Bucureşti, 1951.

[5] Un exemplu revelator al raporturilor ce puteau să se stabilească între o colonie greacă şi un şef thrac din vecinătate — într'o vreme ce nu poate fi indicată cu precizie, dar care, oricum, cade în secolul al III-lea — se poate găsi în inscripţia din Burgas sau din Apollonia publicată de G. Kazarow, « JOAI », XV, 1912, Beibl. col. 95 — 100, în care vedem un βασιλεύς Cotys (probabil din familia regilor odrysi) trimiţându-şi fiul, Rhaiscuporis, *ca zălog* în cetatea de pe coastă (ἐξαπ[ο]σ[illegible]εἰς ὑπὸ τοῦ πατρὸς καθ' ὁμήρειαν) fără îndoială pentru garantarea [illegible] tură nu este greu de ghicit.

mi se pare faptul că în decretul pentru Agathocles, citat înainte, între isprăvile lui Zoltes, al cărui câmp de operaţiuni trebue să fi fost Sud-Estul Dobrogei, nu este pomenit vreun conflict cu Callatis, câtă vreme, aşa cum s'a văzut din expunerea precedentă, înainte de a porni împotriva Histriei aventurosul personaj atacase Bizone.

Oricare ar fi adevărul în această privinţă, sigur este faptul că, în ciuda informaţiilor lui Memnon, după ale cărui spuse Callatis nu şi-ar mai fi revenit în urma înfrângerii suferite dela Bizantini, semnele unei vii activităţi stărue în cetatea momentan învinsă, ale cărei legături exterioare se menţin numeroase şi ai cărei fii continuă să-şi poarte corăbiile în toate porturile unde se deschide pentru dânşii o posibilitate de câştig. Mai puţin de un deceniu după pretinsa catastrofă a războiului pentru Tomi, în 252 — 251 după cea mai plauzibilă conjectură, un Hieron al lui Apollodor, Callatian, este onorat la Delphi pentru servicii aduse sanctuarului cu prilejul unei călătorii întreprinse de misionarii acestuia pentru a vesti oraşelor din Pont apropierea *Pythiilor* sau a *Soteriilor* [1]. O măsură analoagă se înregistrează într'un an mai puţin precis stabilit — spre sfârşitul secolului al III-lea — în favoarea altor doi Callatieni, Heracleides şi Sostratos [2].

Lipsite de însemnătate în alte circumstanţe, cele două ştiri îmbracă în împrejurarea care ne reţine atenţia valoarea unor indicaţii cu privire la locul ocupat de Callatis în a doua jumătate a secolului al III-lea în ansamblul coloniilor greceşti din Marea Neagră. Trebue să subliniem, într'adevăr, că, după lista gratificaţilor cu onoruri din 252 — 251, «theorii» templului nu par să se fi oprit în cursul călătoriei în vreun alt port din Pontul Stâng afară de Callatis, şi că aceasta se întâmpla într'o vreme când, după indicaţiile izvoarelor literare, ar fi trebuit să ne închipuim cetatea cufundată în doliul unor pierderi ireparabile.

Alte informaţii spicuite în inscripţii ne îngădue să completăm tabloul relaţiilor întreţinute de Callatis în a doua jumătate a secolului al III-lea şi în prima jumătate a secolului al II-lea cu cetăţi din Pont sau de aiurea: decretul olbian de proxenie pentru Nautimos al lui Pasiadas din Callatis [3], decretele callatiene pentru Pasiadas al lui Herodotos din Chersonesul Tauric [4] şi pentru Philon al lui Hecataios din Apollonia [5], alt decret callatian pentru Heronax şi Bacchios din Mytilene [6] — toate aceste mărturii ale unor bune raporturi între cetatea dobrogeană şi cetăţile amintite [7] reprezintă totodată dovezi ale unei activităţi susţinute şi ale unei abilităţi comerciale puţin comune [8]. Nu

---

[1] R. Flacelière, Les Aitoliens à Delphes, Paris, 1937, p. 459, Nr. 46.

[2] R. Flacelière, op. cit., p. 447, Nr. 32, dar cf. n. 3.

[3] IOSPE, I [2] 27 (din secolul al III-lea î.e.n., iar nu din secolul al IV-lea, cum greşit afirmă V. Pârvan, Gerusia din Callatis, AAR, Seria II, t. XXXIX, 1920, MSI, p. 54).

[4] AEMO, XVII, p. 99, Nr. 41.

[5] «Dacia», IX/X, 1941 — 44, p. 287.

[6] V. Pârvan, «Arch. Anz.», 1915, col. 250.

[7] La documentele citate în notele precedente, se poate adăuga I.G., XI, 4, 1238 (dela începutul secolului al II-lea), în care apare un Γ[λ]αῦκος Γούρου Καλλατιανός, adorator al divinităţilor egiptene în Delos, într'o vreme când insula lui Apollo era pe punctul de a deveni principalul emporiu al Mediteranei orientale. După numele părintelui (Γούρας), acest Glaucos trebue să fi fost Thrac, cum relevă cu dreptate L. Robert, Études épigraphiques et philologiques. Paris, 1938, p. 185.

[8] Nu pot fi trecute cu vederea, în această ordine de idei, legăturile Callatidei cu Alexandria, confirmate de prezenţa în cetatea dobrogeană a unui Θέων Ποτάμωνος 'Αλεξανδρεύς (Th. Sauciuc-Săveanu, L'Archéologie en Roumanie, Bucureşti, 1938, fig. 74; M. Rostovtzev

trebue să ne mirăm, prin urmare, dacă situaţia economică a oraşului pare să fi continuat a se menţine mulţumitoare într'un timp când semnele crizei se înmulţesc în alte locuri şi dacă această bună stare se oglindeşte — între alte documente — în lista de ἐπιδόσεις pentru construirea unui templu lui Dionysos, la o dată ce trebue căutată în jurul anului 200 î.e.n. [1].

După cât se poate judeca, aceasta este vremea la care trebue raportată o inscripţie histriană descoperită nu se ştie în ce împrejurări şi până astăzi inedită, în ciuda interesului pe care-l prezintă şi care ne îndreptăţeşte să o prezentăm aici cu anticipaţie, în aşteptarea raportului unde se vor da la iveală materialele epigrafice nepublicate din depozitele Şanţierului. Este vorba de un decret onorific săpat pe o stelă de marmoră, la origine cu fronton, astăzi mutilată sus, jos şi la dreapta, fără a mai vorbi de o ruptură produsă probabil în momentul descoperirii şi care a împărţit câmpul în două fragmente inegale [2]. In actuala-i stare de conservare, stela măsoară 61 cm lungime, 31 cm lărgime şi 16 cm grosime. Literele, neobişnuit de mari pentru un text de asemenea proporţii, au 1,5 cm înălţime. Scrisul este îngrijit, deşi lipsit de eleganţă, gravura adâncă. După caracterele paleografice [3], inscripţia poate să aparţină ultimului sfert al secolului al III-lea sau primei jumătăţi a secolului al II-lea, datare confirmată de unele particularităţi lingvistice [4], precum şi de conţinutul documentului, aşa cum îl vom înfăţişa mai departe.

Am spus că piatra este ruptă la dreapta şi în partea inferioară, mai mult în lungime, mai puţin în lăţime. Pe baza întregirii sigure a celor mai multe rânduri, se poate afirma cu certitudine că numărul literelor căzute la sfârşitul

Soc. a. Ec. History of the Hellenistic World, v. III, p. 1644, n. 45). Asupra exportului egiptean în porturile de pe coasta de Vest a Mării Negre, în general, a se vedea Chr. Danov, op. cit., p. 256; asupra schimburilor comerciale cu Sudul U.R.S.S., B. A. Turaiev, Objets égyptiens et égyptisants trouvés dans la Russie méridionale, « Rev. arch. », 1911, XVIII (2), p. 20—35; A. B. Ranovici, Elenismul şi rolul său istoric, p. 235.

[1] Th. Sauciuc-Săveanu, « Dacia », I, 1924, p. 126, Nr. 1, şi p. 317; O. Tafrali, «Rev. Arch. », XXI (1), 1925, p. 258 şi urm. Cf. B. Haussoullier, « Rev. Arch. », XXII, 1925, p. 62 şi urm.; G. Glotz, CRAI, 1925, p. 287; Ad. Wilhelm, « Wien. Anzeiger », LXV, 1928, p. 129 şi urm.; M. Rostovtzev, Soc. a. Ec. History of the Hellenistic World, v. III, p. 1464, n. 22.

[2] Muz. Histria, inv. Nr. 27.

[3] Cu deosebire caracteristice, formele literelor Ω, Π, Κ, Σ şi Φ (a se vedea reproducerea documentului, fig. 1), care, toate, îşi găsesc corespondenţe în inscripţiile attice ale perioadei cuprinse între anii 225—150 î.e.n. Cf. W. Larfeld, Hdb. der griech. Epigraphik, II (Leipzig, 1902), p. 474—75.

[4] Dativele plurale ἔτεσιν, δύσιν în rândul 18, de pildă, devenite curente abia cu începere din secolul al III-lea e.n. şi pentru care v. Edw. Mayser, Gramm. der griech. Papyri aus der Ptolemäerzeit, Leipzig, 1906, p. 314; Blass-Debrunner, Gramm. des neutest. Griechischen, IV. Aufl., Göttingen, 1913, p. 38; B. Bondesson, De sonis et formis titulorum Milesiorum Didymaeorumque, Diss. Lund, 1936, p. 158, 173. In aceeaşi ordine de idei, se poate face observaţia că întrebuinţarea lui ν eufonic înaintea consoanelor, destul de capricioasă în limba papyrilor şi în inscripţiile attice ale epocii elenistice, cunoaşte o mai mare regularitate în documentele epigrafice din Milet, cu a căror limbă inscripţiile histriene prezintă multe asemănări şi în care, după Scherer, omis aproape de fiecare dată în cursul secolului al III-lea, ν reîncepe a fi notat sistematic în primii ani ai secolului al II-lea (Zur Laut- u. Formenlehre der milesischen Inschriften, Diss. München, 1934, p. 61—62). Nu poate fi de asemenea trecută cu vederea gravarea consecventă în decretul nostru al lui ἰῶτα ἀνεκφώνητον, semn şi acesta că inscripţia este anterioară anului 100 î.e.n. (Larfeld, Hdb. der griech. Epigraphik, v. I, p. 305). Coroborate de caracteristicile paleografice ale documentului, relevate într'o notă anterioară, observaţiile ce preced îndreptăţesc concluzia că decretul în cinstea lui Hefaistion trebue să dateze, aşa cum s'a arătat în text, dela sfârşitul secolului al III-lea sau începutul secolului al II-lea, cu mai multă probabilitate din primele decenii ale secolului al II-lea î.e.n.

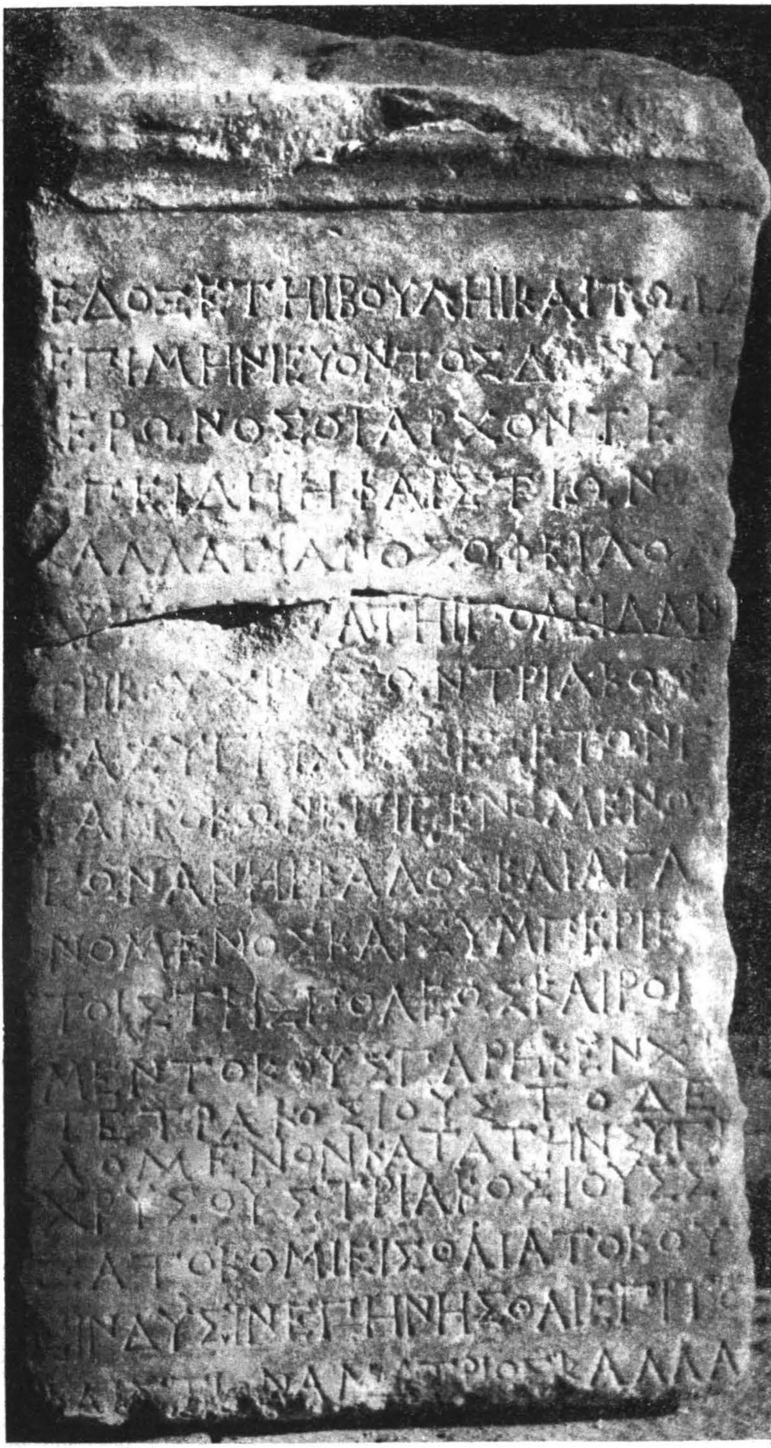


Fig. 1

fiecăruia din ele variază între patru și șase. Cât privește lungimea, ținând seama de natura inscripției și de redactarea formulară a acestui soi de texte, trebue să presupunem o lacună de 12 până la 15 rânduri, ușor de reconstituit ca sens și chiar ca exprimare, pe baza documentelor analoage din Histria și de aiurea [1].

Cu aceste observații preliminare, citim:

Ἔδοξε τῆι βουλῆι καὶ τῶι δ[ήμωι·]
ἐπιμηνιεύοντος Δ[ιο]νυσί[ου]
[Ἱ]έρωνος, οἱ ἄρχοντε[ς εἶπαν·]
ἐπειδὴ Ἡφαιστίων Μ[άτριος]
5 Καλλατιανός, ὀφειλομ[ένου]
[α]ὐτῶι πα[ρ]ὰ τῆι πόλει δαν[είου πα-]
τρικοῦ χρυσῶν τριακοσ[ίων κα-]
[τ]ὰ συγγραφ[ὴ]ν ἕξ ἐτῶν π[ολιτῶν]
καὶ τόκων ἐπιγενομένω[ν ἐπιλοί-]
10 πων, ἀνὴρ καλὸς καὶ ἀγα[θὸς γέ-]
νόμενος καὶ συμπεριε[νεγχθεὶς]
τοῖς τῆς πόλεως καιροῖ[ς, τοὺς]
μὲν τόκους παρῆκεν, χρ[υσοῦς]
τετρακοσίους, τὸ δὲ [ὀφει-]
15 λόμενον κατὰ τὴν συγγ[ραφήν,]
χρυσοῦς τριακοσίους, σ[υνεπρά-]
ξατο κομιεῖσθαι ἀτόκου[ς ἔτε-]
σιν δύσιν· ἐπηνῆσθαι ἐπὶ το[ύτοις Ἡ-]
φαιστίωνα Μάτριος Καλλα[τιανόν,]
20 [ἀρετῆς ἕνεκεν καὶ εὐνοίας τῆς]
[εἰς τὸν δῆμον· δεδόσθαι δὲ αὐτῶι]
[καὶ ἐκγόνοις προξενίαν πολιτείαν]
[ἰσοτέλειαν εἴσπλουν καὶ ἔκ-]
[πλουν καὶ πολέμου καὶ εἰρήνης]
25 [ἀσυλεὶ καὶ ἀσπονδεὶ . . . κτλ.]

Și traducem:

« Decret al Sfatului și Poporului (histrian). Sub președinția lui Dionysios al lui Hieron arhonții au propus: întru cât Hefaistion al lui Matris, Callatian, moștenind dela părintele său un împrumut contractat de Cetate la acesta, în valoare de 300 stateri de aur, pe termen de șase ani, osebit de dobânzile întârziate, dovedindu-se om ales și cu inimă, înțelegător față de greutățile Orașului, a renunțat la dobânzile ce se ridicau la 400 stateri, iar pentru

---

[1] In special decretul histrian în cinstea unui κολλυβιστής necunoscut (V. Pârvan, « Dacia », II, p. 205, Nr. 9), prin care i se acordă toată seria privilegiilor obișnuite în asemenea, împrejurări; apoi decretul pentru Delianul Mnesalkos al lui Telesarchides, publicat de F. Durrbach și A. Jardé în « Bull. de Coresp. Hellénique », XXIX, 1905, p. 201, Nr. 65, emendat și retipărit de Holleaux în aceeași revistă, XXXI, 1907, p. 374—77 (= Études d'épigr. et d'antiquités grecques, Paris, 1938, I, p. 369—72). Așa cum a încercat să dovedească pentru întâia oară Holleaux, ultimul document emană după toate probabilitățile dintr'un oraș de pe țărmul de Vest sau de Nord al Mării Negre, a cărui situație internă seamănă întocmai cu aceea a Histriei în perioada studiată de noi: aceleași greutăți de aprovizionare, pe care cetatea încearcă să le remedieze importând grâu din Sud (rândul 6), aceleași datorii neplătite către mânuitorii de fonduri din Delos, porniți să sechestreze transporturile destinate cetății (rândul 7), aceleași apeluri la generozitatea particularilor pentru obținerea unor credite pe termen lung (rândurile 9—11). Oricare ar fi orașul în discuție (singurul lucru ce se poate spune în această privință este că nu e vorba de o colonie dorică), documentul este revelator pentru starea de lucruri din cetățile pontice în perioada dintre moartea lui Alexandru și cucerirea romană. Serviciile aduse de Mnesalkos, pe de altă parte, nu se deosebesc decât prin numărul lor de serviciile aduse Histriei de Hefaistion, așa că onorurile acordate acestuia prin decretul pe care îl publicăm nu au putut fi mult diferite de onorurile acordate Delianului. In sfârșit, elemente de comparație mai poate oferi decretul olbiopolitan pentru Nautlmos al lui Pasiadas (IOSPE, I², 27), precum și altele a căror înșirare nu și-ar avea locul.

plata sumei datorate prin contract, 300 de stateri, a acordat Cetăţii o păsuire de doi ani fără dobânzi; pentru aceste temeiuri, să fie lăudat Hefaistion fiul lui Matris, din Callatis, pentru meritele şi bunăvoinţa arătate Poporului; să i se acorde, lui şi urmaşilor lui, calitatea de *proxen*, drepturile cetăţeneşti, egalitatea fiscală, îngăduinţa de a intra şi ieşi din port în timp de război şi în timp de pace nesupus vreunei vexaţii şi în chip neîntrerupt. . . ;»][1].

După cum se vede, ne aflăm înaintea unui document de un interes deosebit prin conţinutul lui şi prin momentul la care se referă, document privind de o potrivă istoria Histriei şi pe a vecinei ei mai norocoase, de vreme ce beneficiarul decretului este un callatian, iar motivarea hotărîrii aruncă o lumină sugestivă asupra condiţiilor financiare ale celor două cetăţi la începutul secolului al II-lea.

Relevăm că decretul aduce o informaţie binevenită şi în privinţa structurii statale a Histriei, oferindu-ne o nouă dovadă a existenţei printre organele constituţionale ale cetăţii a unui colegiu de ἄρχοντες, cu rosturi administrative şi politice [2]. Până aici, singura ştire în legătură că această magistratură în oraşul de pe ţărmul lacului Sinoe era — dacă exceptăm aluzia dintr'o inscripţie funerară aparţinând epocii Antoninilor, găsită la Nistoreşti [3] — menţiunea, în decretul pentru Cartaginezul pomenit atunci când am înfăţişat situaţia Histriei în veacul al II-lea, a unor ἄρχοντες, a căror intervenţie pe lângă exoticul negustor l-ar fi determinat pe acesta să cedeze Obştii grânele necesare. Dar textul la care ne referim este mutilat tocmai în acest punct şi citirea editorului, oricât de judicioasă, putea să lase loc îndoielii [4]. De data aceasta mărturia este limpede, şi cercetătorul instituţiilor politice ale Histriei poate înregistra în decretul pe care îl dăm la iveală particularitatea semnalată, comună vieţii publice a tuturor coloniilor milesiene din Marea Neagră [5].

Dar, ca să revenim la obiectul preocupărilor noastre, trebue să observăm că originea beneficiarului decretului, fără să constitue numaidecât o noutate în ansamblul documentelor epigrafice histriene (alţi doi callatieni onoraţi de cetate am mai putut identifica în inscripţii extrem de fragmentare, până astăzi nepublicate [6]), reprezintă şi ea un fapt a cărui semnificaţie nu poate fi trecută cu vederea. Dacă ţinem seamă de condiţiile istorice existente în Basinul Pontic între anii 250 şi 150 în.e.n., este uşor de înţeles pentru ce relaţiile dintre Histria şi Callatis — fără îndoială mai vechi, de nu ar fi să ne întemeiem decât pe textul

---

[1] Cu alte cuvinte, chiar şi fără un tratat formal între patria lui şi Histria.

[2] Mai bine cunoscuţi în Attica, unde informaţia asupra activităţii lor este abundentă, « arhonţii » nu apar niciodată în oraşe dorice (a se vedea Schoeffer s. v., R. E., II, col. 569). Pe coastele de Vest şi de Nord ale Mării Negre, prezenţa lor este atestată — în afară de Histria — la Apollonia (« Oesterr. Jahreshefte », XV, 1912, Beibl. 95—100; XXX, 1937, Beibl. 89—94), Tomi (AEMO, VI, 1883, p. 21; VIII, 1885, p. 8; XII, 1889, p. 129; XIV, 1891, p. 24, 25, 29); Tyras (IOSPE, I², 2, 3); Olbia (IOSPE, I², 26, 39, 31, 32, 33, 35, 39, 40 — şi numeroase alte inscripţii pentru care v. indicele II, p. 551).

[3] AEMO, XVII, 1894 (= C.I.L., III, 12489): « L. Pompeius Vale(n)s. . . munera fecit Histro in oppido *arc(h)ontium* et sacerdotium etc. ».

[4] A se vedea rândurile reproduse *supra*, p. 61, n. 3

[5] Cf. documentele epigrafice citate mai sus, n. 2. Asupra instituţiei arhonţilor în coloniile milesiene, în general, Fr. Bilabel, Die ionische Kolonisation (« Philologus » Supplbd. XIV, 1), Leipzig, 1920, p. 126, 133, 134, 188; asupra atribuţiilor lor obişnuite, în Histria şi la Olbia, T. V. Blavatskaia, Zapadnopontiskie goroda v. VII—I vekah do naşei erî. Moscova, 1952, p. 192.

[6] Muz. Histria, inv. Nr. 86 şi Nr. 106.

lui Memnon [1] — îmbracă tocmai în această vreme aspectul pe care îl vedem, adică acela al unei dependenţe economice, despre care nu este poate exagerat să spunem că va fi avut şi urmări de alt ordin. Semnificativă, din acest punct de vedere, este comportarea cetăţii mai sărace în războiul cu Tomi, care trezea uimirea lui B. Pick [2] şi pe care, în lumina documentului pe care-l publicăm, ne putem încumeta să o explicăm prin obligaţiile contractate faţă de cetatea bogată, cunoscută şi din alte ştiri ca sediul unui înfloritor comerţ de bancă.

Fără să putem afirma cu certitudine că Matris, primul creditor al Histrienilor, va fi fost de meserie τραπεζίτης [3], ca Bicon al lui Dioscuridas, cunoscut dintr'o inscripţie publicată la sfârşitul secolului trecut de Gr. Tocilescu şi comentată de V. Pârvan în memoriul despre « Gerusia din Callatis » [4], putem considera probabil, pe de o parte, că mijloacele pe care le avea la dispoziţie trebue să fi fost mari, de vreme ce-i permit să împrumute unui singur debitor, pe şase ani, o sumă de 300 de χρυσοῖ [5], pe de alta, că asemenea mânuitori de fonduri, în stare să trateze cu cetăţi şi să le impună condiţii, nu lucrau, de sigur, fără consultarea propriilor lor state, a căror încuviinţare era cerută înainte de încheierea anumitor transacţii [6].

In această ordine de idei, credem util să atragem atenţia asupra caracterului solemn al legământului dintre Histrieni şi Matris, înlocuit după moartea acestuia prin moştenitorul lui, Hefaistion [7]. Spre deosebire de obişnuitul χειρόδοτον sau ἀσύγγραφον, practicat între particulari şi lipsit de garanţii legale [8], împrumutul încheiat de cetate şi indicat în text cu numele de συγγραφή [9] este un contract scris, de caracter public (ceea ce numim astăzi un contract în formă autentică), semnat de părţi în prezenţa a numeroşi martori şi depus, pentru mai multă siguranţă, fie în păstrarea unei persoane de încredere (συγγραφοφύλαξ), fie — în statele unde o asemenea instituţie era cunoscută — într'o arhivă anume creată pentru păstrarea titlurilor de credit, aşa numitul χρεοφυλάκιον [10]. Pentru ca o πόλις să se poată lega în această formă, în cetăţile guvernate

---

[1] Supra, p. 52.

[2] Op. cit., p. 144.

[3] Asupra băncilor în perioada care ne interesează, E. Ziebarth, Hellenistische Banken, « Numism. Ztschr. », XXXIV, 1924, p. 36—50 şi art. Trapeza în R.E., VI A, col. 2200; asupra problemei creditului în lumea veche, în general, B. Laum, s.v. Banken, R.E., Suppl. IV, col. 68 şi urm.

[4] Gr. Tocilescu, AEMO, XIV, 1891, p. 32, Nr. 75. Cf. V. Pârvan, AAR, Seria II, T. XXXIX, 1920, MSI, p. 56—57.

[5] După toate probabilităţile, stateri cu chipul lui Lysimach — la data împrumutului contractat de Histrieni moneta de aur cu cea mai largă circulaţie în oraşele greceşti ale Pontului Stâng. Histria însăşi (şi nu mai puţin Callatis şi Tomi) a bătut asemenea « galbeni », la o dată ce nu a fost stabilită cu precizie; în lucrarea sa în mai multe rânduri citată, B. Pick opina pentru epoca lui Mithradates (Die ant. Münzen..., I, 1, p. 154); dar cf. obiecţiile lui Em. Condurachi, Vechi monete pontice şi importanţa lor, p. 12 şi urm.

[6] B. Laum, s. v. Anleihen. R.E., Supplbd. IV, col. 24—30.

[7] Contractul în chestiune fiind cesibil şi negociabil — ceea ce făcea din el un titlu la purtător — riguros vorbind nu ar fi fost nevoie ca Matris să fi încetat de a trăi pentru ca Hefaistion să îmbrace în documentul nostru calitatea de creditor al Histrienilor: era de ajuns, pentru aceasta, ca tatăl să fi transmis fiului pe o cale sau alta creanţa sa asupra cetăţii. Cum însă, în acest caz, este probabil că decretul ar fi menţionat oricât de laconic cesiunea contractului, ipoteza cea mai simplă este că trecerea asupra lui Hefaistion a creanţei aparţinând lui Matris s'a făcut prin moştenire.

[8] Demosth. c. Timoth., 1185, 12.

[9] R. Dareste, Sur la συγγραφή en droit grec et en droit romain, « Bull. de Corresp. Hellénique », VIII, 1884, p. 362—376. Cf. Kunkel s. v. în R.E., IV A, col. 1376—87.

[10] R. Dareste, « Bull. de Corresp. Hellénique », VI, 1882, p. 241—245.

democratic era nevoie de un vot al Adunării, aprobând operaţia şi numind pe delegaţii împuterniciţi să trateze condiţiile [1]. Aceşti πρεσβευταὶ ὑπὲρ τῆς προεγγυήσεως και προδανεισμοῦ (cum sunt numiţi într'un document milesian publicat de Rehm[2]) fixează cifra şi termenul împrumutului, stabilesc dobânda şi, în limitele mandatului primit dela Adunare, angajează statul prin semnătura lor [3]. Operaţia comportă, aşa dar, o publicitate ce ţine de esenţa ei şi fără de care nu se poate concepe. In aceste condiţii, controlul statului asupra plasamentelor cetăţenilor devenea nu numai posibil dar şi lesnicios, ceea ce îndreptăţeşte presupunerea că—aşa cum este cazul împrumutului obţinut de Milesieni pe piaţa Cnidosului, la care ne-am referit înainte — creditul obţinut de Histria dela un cetăţean din Callatis nu va fi fost nici el acordat fără o intenţie politică, independent de consideraţiile de ordin economic a căror greutate nimeni nu se va gândi să o tăgăduiască.

Tocmai în legătură cu acest din urmă aspect al operaţiei, aşa cum se oglindeşte în decret, trebue să ne oprim o clipă asupra nedumeririi în chip firesc prilejuite de modicitatea sumei pe care Histrienii arată a o fi luat cu împrumut şi pe care nu isbutesc să o plătească. Oricât de puţin cunoscute ne-ar fi condiţiile financiare ale cetăţilor pontice în deobşte şi ale Histriei în particular, 300 de stateri de aur reprezintă o sumă neînsemnată, raportată nu numai la mijloacele impresionante ale unui Protogenes—ale cărui liberalităţi faţă de Olbia se cifrează la mai multe mii de χρυσοῖ [4] — dar chiar la acele ale «evergeţilor» locali, dintre care unii, ca Diogenes al lui Diogenes, împrumută cetăţii până la 500 de stateri pentru procurarea de grâne [5]. Situaţia Histriei trebue să fi fost dar gravă, pentru ca oraşul să se fi văzut nevoit să recurgă la serviciile unui creditor de aiurea, solicitându-i o sumă pe care în condiţii normale i-ar fi putut-o împrumuta orice histrian cu stare. Nu trebue, într'adevăr, să facem greşeala de a crede că sărăcia cetăţii însemna numaidecât sărăcia cetăţenilor şi că, de vreme ce tezaurul public era secătuit, pungile bogătaşilor din oraş erau şi ele goale. Exemplul lui Protogenes dovedeşte contrariul, dacă ne gândim că în momentul celei dintâi danii a lui, în vederea «peşcheşului» oferit lui Saitapharnes, odoarele cetăţii (τὰ ἱερὰ ποτήρια), amanetate pentru 100 de stateri la un cămătar străin (ξένος), erau în primejdie de a fi topite din pricina insol-

---

[1] Cu titlu de exemplu, cf. considerentele decretului din Oropos (Syll.[3], 544: sfârşitul secolului al III-lea în.e.n.) în care, după arătarea scopului în vederea căruia cetatea caută să-şi procure fonduri (ὅπως ἂμ πόρος χρημάτων γίνηται εἰς τὴν οἰκοδομίαν τοῦ τείχου), se indică magistraţii autorizaţi să negocieze împrumutul: δεδόχθαι τῶι δήμωι τοὺς τειχοποιοὺς καὶ τοὺς πολεμάρχους δανείσασθαι χρήματα ἐάμ ποθεν δύνωνται, τόκων ὅτι ἂν ἐλαχίστων δύνωνται (rândurile 2—3 şi 7—8. Cf. G. Busolt, Griech. Staatskunde, I, München, 1920, p. 620 şi n. 3).

[2] G. Kawerau u. A. Rehm, Das Delphinion in Milet. «Milet. Die Ergebnisse der Ausgrabungen», III, Berlin, 1914, Nr. 138, rândul 6. Asupra acestui important document, de un excepţional interes nu numai pentru cunoaşterea împrejurărilor la care se referă, dar şi din punctul de vedere al tehnicii financiare în antichitate, a se vedea observaţiile lui A. Andreades, A History of Greek Public Finance, Cambridge Mass., 1933, v. I, p. 176—178.

[3] B. Laum, art. cit., col. 26. Din literatura mai veche privitoare la împrumuturile statelor greceşti, amintim studiile lui E. Szanto, «Wiener Studien», VII, 1885, p. 232 şi urm.; VIII, 1886, p. 1 şi urm.; C. Wachsmuth, «Rhein. Museum», XL, 1885, p. 283 şi urm. şi P. Wolters, «Rhein. Museum», LVIII, 1903, p. 154 şi urm., de completat acum cu A. Andreades, op. cit., I, p. 168—176 (la care întreaga bibliografie mai nouă).

[4] IOSPE, I[2], 32 passim.

[5] Supra, p. 64 şi n. 1. Cf. «Histria», VII, Nr. 11, 15.

vabilităţii oraşului [1]. Aceasta nu-l împiedică pe Protogenes să dispună de sume importante în bani lichizi, şi să facă obştii daruri repetate, aşa cum se ştie şi cum o proclamă cu recunoştinţă decretul. O situaţie analoagă se întâlneşte către jumătatea secolului I î.e.n. la Histria, unde, după numeroase servicii aduse concetăţenilor, într'un moment când nimeni nu cuteza să primească sacerdoţiul lui Apollo din pricina cheltuielilor legate de el, Aristagoras al lui Apaturios solicită această demnitate, de care se achită fără să se uite, cum se zice, la cheltuială: οὐδενὸς φεισάμενος οὔτε τῶν πρὸς τοὺς θεοὺς οὔτε τῶν πρὸς τοὺς πολείτας δικαίων [2]. Este limpede, în aceste condiţii, că, aşa cum o subliniam înainte, sărăcia tezaurului nu însemna sărăcia *tuturor* locuitorilor şi că, în ciuda strâmtorării cu care vor fi avut de luptat cei mai mulţi, proprietarii de pământ sau armatorii găseau putinţa să-şi salveze veniturile, poate chiar să şi le sporească, profitând de prilejurile de îmbogăţire oferite de mizeria obştească.

Dacă este aşa — şi, până la dovada contrară, aşa socotim că trebue privite lucrurile — cu atât mai insistent se pune întrebarea care ne-a prilejuit aceste consideraţii, şi anume din ce pricini Histria s'a văzut nevoită să caute la Callatis un credit pe care în condiţii obişnuite ar fi trebuit să-l găsească pe propria-i piaţă [3]; şi, în legătură cu această primă nedumerire, de ce natură va fi fost criza din vina căreia oraşul mărturiseşte a nu fi putut plăti la termen o datorie prin ea însăşi neînsemnată?

Inainte de a încerca să răspundem la aceste întrebări, trebue să înlăturăm posibila greşeală rezultând din presupunerea că insolvabilitatea cetăţii s'ar fi datorat dobânzii excesive pretinse de creditor. O aparentă justificare a acestui mod de a vedea s'ar putea căuta în indicaţia textului după care, în momentul votării decretului, arieratele procentelor întreceau «capetele», ridicându-se la 400 de stateri. Evident, situaţia este departe de a fi firească, dar ea se poate explica prin incapacitatea Histrienilor de a plăti vreme de mai mulţi ani dobânda obişnuită în acest gen de operaţii şi care, după informaţiile de care dispunem,

---

[1] . . . τῶν τε ἀρχόντων θέντων τὰ ἱερὰ ποτήρια εἰς τὴν τῆς πόλεως χρείαν πρὸς χρυσοῦς ἑκατὸν καὶ οὐκ ἐχόντων λύσασθαι, τοῦ δὲ ξένου φέροντος ἐπὶ τὸν χαρακτῆρα . . . (r. 14—18).

[2] Syll.³, 708, rândurile 36—37. Servicii analoage, pomenite în termeni asemănători, şi în decretul dionysopolitan pentru Acornion (Syll.³, 762).

[3] Că gândul magistraţilor histrieni se va fi îndreptat în primul rând spre deţinătorii de fonduri din interior, o putem presupune fără teamă de a ne înşela, după pilda altor oraşe greceşti strâmtorate, ale căror autorităţi, în ceasuri de cumpănă, adresează cetăţenilor cu stare apeluri mai mult sau mai puţin imperioase. La Olbia, ca să ne referim la un text pe care am avut prilejul să-l cităm, în decretul pentru Protogenes, se arată limpede cum în două împrejurări diferite — odată pentru a procura grâne, altădată pentru a face faţă unei primejdii dinafară — «poporul» cere ajutorul acelor pe care textul îi numeşte οἱ ἔχοντες sau οἱ ἰσχύοντες (fragm. A, rândurile 26—27: οἰομένου δεῖν τοῦ δήμου παραθέσθαι σῖτον ἱκανόν, καὶ εἰς ταῦτα παρακαλοῦντος τοὺς ἔχοντας; B, rândurile 22—25: . . . συνελθὼν ὁ δῆμος διηγωνιακῶς . . . παρεκάλει πάντας τοὺς ἰσχύοντας βοηθῆσαι). Lucrurile nu se petrec altfel în Grecia metropolitană, şi este cunoscut cazul cetăţii Crannon din Thessalia, care, înglodată în datorii, către jumătatea secolului al II-lea î.e.n., lansează un împrumut intern, invitând pe toţi cei în măsură s'o facă să subscrie o anumită sumă, pentru a uşura sarcinile comunităţii. Documentul la care ne referim — un decret destul de bine conservat, publicat în 1935 — începe prin a arăta greaua situaţie a vistieriei oraşului, nevoită să tot amâne obligaţiile scadente, după care explică nevoia şi urgenţa unor măsuri energice, solicitând din partea cetăţenilor angajamente precise în faţa Adunării: καὶ ἐπαγγέλασται τᾶ πόλι τὸς δεύμενος παρ'ἐκκλεισσίαι ἕκαστον βελλείτει δούρραντα τᾶ πόλι ἐν τὰ διεσαφείμενα δάνεια (Yves Béquignon, « Bull. de Corresp. Hellénique », LIX, 1935, p. 36 şi urm.).

în secolul al III-lea era de 10%, iar în secolul al II-lea ceva mai mică [1]. Dacă ne amintim că termenul stipulat în contractul cu Matris era de şase ani; dacă ţinem seamă de faptul că în momentul «aranjamentului» cu Hefaistion, pe urma căruia acesta renunţa la dobânzi pentru trecut şi pentru o nouă păsuire de doi ani, scadenţa iniţială trebue să fi fost depăşită; dacă ne raportăm, în sfârşit, la termenii în care în cuprinsul documentului se vorbeşte de împrumut şi de împrumutător, nu putem evita încheierea că, în condiţiile economice ale antichităţii, operaţia nu comporta după toate probabilităţile clauze oneroase şi că pricinile insolvabilităţii Histriei trebue căutate în propria-i situaţie.

Tocmai aici ne isbim însă de principala dificultate a cercetării pe care am întreprins-o, aceea de a stabili, pe baza informaţiilor ce ne stau la dispoziţie, natura exactă a unei crize care a putut fi economică sau politică, dar tot atât de bine *şi* economică *şi* politică. Exprimarea învăluită a decretului, care laudă pe Hefaistion pentru meritul de a se fi dovedit «înţelegător» cu greutăţile oraşului (συμπεριενεγχθεὶς τοῖς τῆς πόλεως καιροῖς), nu ne ajută din acest punct de vedere, căci dacă în frazeologia documentelor epigrafice termenul καιροί însemnează în general «vremuri grele, împrejurări nenorocite» [2], contextul nu ne lasă să bănuim motivul pentru care în cazul nostru cetatea trecea printr'o asemenea încercare. Teoretic, amândouă explicaţiile la care am făcut aluzie rămân dar posibile, şi, ca să ne oprim o clipă asupra celei dintâi, nu este câtuşi de puţin neverosimil ca pe slăbiciunea economică «cronică» ale cărei pricini le-am analizat, să se fi grefat într'un anumit moment o criză «acută», prilejuită de împrejurări neprevăzute, cum ar fi un cataclism natural sau o ameninţare dinafară. O asemenea situaţie, împiedecând activitatea normală a locuitorilor şi, mai ales, circulaţia mărfurilor, din a căror taxare cetăţile greceşti şi-au tras întotdeauna principalele venituri [3], ar explica, de bună seamă, o secătuire temporară a tezaurului cetăţii; nu ar explica însă pentru ce într'un moment ca acesta Histria nu a găsit la locuitorii ei sprijinul pe care era în drept să-l nădăjduiască, în speţă împrumutul de 300 stateri, în disperare de cauză contractat la Callatis! Pentru ca această soluţie să devină necesară, oraşul trebue să fi suferit la data documentului fie o pustiire necruţătoare, de felul celor îndurate la interval de câteva veacuri din partea Geţilor şi a Goţilor (pe care însă niciun izvor nu o aminteşte şi despre care decretul ar fi vorbit probabil în termeni mai puţin eufemistici[4]), fie consecinţele unor frământări interne, deslănţuite de înrăutăţirea situaţiei materiale, al cărei prim rezultat — la Histria, ca pretutindeni în lumea elenistică — nu a putut fi decât o înăsprire a luptei de clasă.

Faptele sunt prea cunoscute pentru a mai fi nevoie să revenim asupra lor. Intr'o carte recentă, tratând despre Elenism şi rolul său istoric, regretatul A. B. Ranovici a subliniat cu vigoare temeiurile social-economice ale acestei

[1] G. Billeter, Gesch. des Zinsfusses im griech.- röm. Altertum bis auf Justinian, Leipzig, 1898, p. 65—70; J. A. O. Larsen, An Economic Survey of Ancient Rome, IV, Baltimore, 1938, p. 368—379.

[2] ...διὰ τοὺς καιροὺς ἀποβαλὼν τὰ θιασιτικὰ χρήματα, în decretul callatian pentru Bicon al lui Dioscuridas, citat mai sus, p. 70, n. 4; ... τῶν αὐτῶν καιρῶν τήν τε πόλιν καὶ τὴν χώραν κατεχόντων în decretul pentru Aristagoras, rândurile 32—33. Cf. şi decretul fragmentar publicat de V. Pârvan, «Histria», VII, sub Nr. 16, cu exemplele citate în comentariu.

[3] In această privinţă, G. Busolt, Griech. Staatskunde, I, p. 612 şi urm.; A. Andreades, A History of Greek Public Finance, I, p. 297—299; A. H. M. Jones, The Greek City from Alexander to Justinian, Oxford, 1940, p. 244—45 şi 358—9.

[4] Cf., totuşi, în decretul pentru Aristagoras, reticenţa semnificativă cu care se pomeneşte o împrejurare ca ocuparea Histriei de către Geţi, dacă interpretarea dată mai sus unor anumite pasaje din acest document este exactă.

importante epoci din istoria omenirii. Pornind dela constatarea de ordin general că într'o societate împărţită în clase, cum era societatea sclavagistă, contradicţiile interne nu îngădue decât o desvoltare limitată, dincolo de care societatea trebue să se prăbuşească sau să fie supusă de o alta mai puternică, în cadrul căreia procesul de desvoltare a forţelor de producţie se repetă pe o treaptă mai înaltă, învăţatul sovietic a arătat că îngustarea bazei economice a societăţii greceşti clasice, prin pierderea pieţelor de desfacere a mărfurilor manufacturate în urma apariţiei unei producţii locale în coloniile altădată subordonate economic, trebuia să ducă şi a dus la supunerea Greciei de către Macedoneni, fenomenul repetându-se la două veacuri distanţă prin cucerirea întregului Orient elenistic de către Romani. Intrarea într'o nouă perioadă istorică nu putea să deslege însă, decât în parte, problemele prin natura lor irezolvabile ale statelor-cetăţi din Grecia metropolitană, obligate să trăiască din expediente şi, tocmai în această vreme, sfâşiate de lupte a căror violenţă trădează mizeria celei mai mari părţi a populaţiei. « Raportată la condiţiile de viaţă ale secolului al IV-lea — constată în această privinţă un specialist de seamă al epocii de care vorbim — prăpastia dintre sărac şi bogat nu face decât să se adâncească, şi acesta este fenomenul cel mai regretabil pe care-l înfăţişează în ansamblul ei perioada elenistică»[1]. Regretabil sau nu, faptul există şi el explică, pe de o parte, după cum am relevat, intensitatea luptei de clasă, care în unele πόλεις îmbracă forme de o îndârjire până atunci neegalată, pe de alta, lozincile în numele cărora se poartă lupta şi care sunt: « împărţirea pământului, iertarea datoriilor » (γῆς ἀναδασμός, χρεῶν ἀποκοπή).

Să se fi desfăşurat oare altfel evenimentele în cetăţile pontice ale ultimelor veacuri înainte de era noastră, sau să fi făcut Histria excepţie dela o stare de lucruri care ne întâmpină dela o extremitate la alta a lumii greceşti? Evident, răspunsul nu poate fi decât negativ. La fel cu lumea greacă metropolitană, cufundată — începând din secolul al IV-lea — în marasmul sărăciei endemice, al războaielor necurmate şi al unor lupte de clasă de o înverşunare rareori atinsă, coloniile pontice vădesc în secolele III şi II semnele trecerii la o perioadă istorică nouă, caracterizată prin destrămarea relaţiilor sclavagiste de tip tradiţional şi includerea într'o unitate economică pe măsura statelor elenistice din Sudul şi Estul mediteranean. Ceea ce este cucerirea macedoneană pentru Grecii din Grecia continentală şi insulară, este, pentru cei din Vestul şi Nordul Mării Negre, supunerea de către Mithradates, la sfârşitul secolului al II-lea, în împrejurări numai în aparenţă deosebite de cele ale unificării Greciei de Filip. Faptul că subordonarea faţă de regele pontic — devenit, prin abdicarea ultimului Spartokid, suveran al Bosporului şi stăpân al unei părţi din ţărmul nordic al Mării Negre — nu avea să dureze decât câteva decenii, nu trebue să ne înşele. Din punctul de vedere al oraşelor greceşti, integrarea în sistemul de alianţe pus la cale de marele adversar al Romei după pilda clasicelor confederaţii ateniene —şi care echivala în fapt cu o ἀρχή mai curând decât cu o adevărată συμμαχία — însemna, pe de o parte, înlăturarea piedecilor din calea schimbului de bunuri dintre membrele vastei uniuni pontice[2], pe de alta,

[1] W. W. Tarn, La civilisation hellénistique (tr. fr. J. Lévy). Paris, 1938, p. 118.

[2] Chr. Danov, Zur ant. Wirtschaftsgesch. der westl. Pontusküste, p. 255, care, întemeiat pe o inscripţie din Odessos, schiţează istoria legăturilor dintre regatul Pontului şi coasta vestică a Mării Negre, începând din zilele lui Pharnaces I. Cf. « Bul. Soc. Ist. Sofia », XIV, 1937, p. 54 şi urm. şi, mai recent, Ţărmul de Apus al Mării Negre în Antichitate (în l. bulg.). Sofia, 1947, p. 101.

sprijin împotriva populaţiilor băştinaşe, a căror presiune sporită nu ar fi putut fi susţinută cu propriile lor mijloace [1]. Laolaltă, aceasta echivala cu o consolidare — fie şi trecătoare — a poziţiei grecităţii periferice care este lumea coloniilor din Marea Neagră, consolidare externă dar totodată şi internă, în măsura în care ameliorarea condiţiilor generale economice [2] (fără să mai vorbim de prezenţa garnizoanelor lui Mithradates, recent revelată de o descoperire epigrafică din Apollonia [3]) a putut să contribue la atenuarea conflictelor sociale a căror menţiune reprezintă o particularitate isbitoare a documentelor din secolele al III-lea şi al II-lea în.e.n.

Odată mai mult, trebue să deplângem sărăcia informaţiilor noastre în această privinţă şi, înainte de toate, imposibilitatea de a data cu precizie frânturile de inscripţii ieşite la iveală din pământul Dobrogei în cursul ultimelor decenii. Dacă, cel puţin, decretul în cinstea lui Agathocles ar fi fost publicat, sau dacă piatra pe care a fost săpat ne-ar sta la îndemână, lămurirea problemei care ne reţine atenţia ar fi simţitor înlesnită. Reduşi la darea de seamă a unui cercetător care nu a avut putinţa să studieze personal documentul, singurul lucru pe care-l putem face este să afirmăm, aşa cum am mai făcut-o în treacăt, că vremea în care îşi desfăşura activitatea fiul lui Antiphilos a fost o epocă de frământări intense, de vreme ce Agathocles este lăudat pentru meritul de a fi isbutit să le pună capăt. Rolul atribuit în această împrejurare lui Agathocles îşi găseşte o analogie perfectă în activitatea desfăşurată la sfârşitul secolului al II-lea sau la începutul secolului I în Chersonesul Tauric de Olbianul Neikeratos al lui Papias, ale cărui fapte sunt înşirate într'un decret de cel mai înalt interes editat de Latîşev şi în care, tocmai în legătură cu problema care ne interesează, se spune că « văzând oraşul cufundat în lupte neîntrerupte, (Neikeratos) a pus capăt vrajbei dintre cetăţeni, reîntronând între dânşii pacea: [..... ἐπεὶ εἶ]δε συνεχέσι πολέμοις καταβυθισθ[ε]ῖ[σαν τὴν πόλιν], δ[ι]έ[λυσ]εν [μὲν] τὴν μεταξὺ α[ὐτῶν διαφοράν, κατέσ]τησεν δὲ τὴν πόλιν εἰς εἰρήνην . . .» [4].

Dovada este astfel făcută că în epoca de care se ocupă cercetarea noastră, în cetăţile pontice în general şi în Histria în particular, a cărei proastă stare economică era în deosebi prielnică unor asemenea conflicte, lupta dintre săraci şi bogaţi — mergând până la expulzarea din oraş a adversarilor şi însoţită de confiscarea reciprocă a bunurilor — îmbracă un caracter permanent. Este motivul pentru care turburări interne continuă să fie amintite la Histria într'un document inedit din ultimii ani ai secolului al II-lea [5], şi este motivul pentru care — în cazul care ne-a reţinut atenţia — posibilităţile de plasare a unui împrumut pe piaţa Histriei erau atât de reduse încât conducătorii cetăţii — înainte de toate colegiul de ἄρχοντες, al cărui rol în această împreju-

---

[1] V. considerentele decretului în cinstea lui Diophantos (mai sus, p. 59, n. 5) şi, în general, asupra împrejurărilor intervenţiei lui Mithradates în treburile cetăţilor de pe coasta de Nord a Mării Negre, Th. Reinach, Mithridate Eupator, Paris, 1890, p. 57 şi urm. Cf. Ad. Wilhelm, « Klio », XXIX, 1936, p. 50 şi urm.; M. Rostovtzev, Soc. and Econ. Hist. of the Hellen. World, III, p. 1559, n. 13; mai ales studiul lui Jebelev citat înainte, p. 59, n. 5.

[2] În acest sens pledează abundentele emisiuni monetare din Histria, Tomi, Callatis şi Odessos, înfăţişând pe avers, în locul efigiei tradiţionale a lui Lysimach, chipul lui Mithradates însuşi. B. Pick, op. cit., I, 1, p. 154; Em. Condurachi, « Bul. Ştiinţ. Acad. R.P.R. », Seria ştiinţe Ist., Filos. şi Econ.-Jur., t. II, Nr. 2—4, 1950, p. 68—69.

[3] Chr. Danov, « Oesterr. Jahreshefte », XXX, 1937, Beibl., col. 87—94.

[4] IOSPE, I², 34, r. 7—8 (= Syll.³, 730).

[5] Muz. Histria, inv. Nr. 115, rândul 13:... διὰ τὰς ταραχά[ς] . . .

rare trebue să fi fost hotărîtor — s'au văzut nevoiţi să caute credit într'un oraş străin, unde disponibilităţile de numerar nu dispăruseră şi unde perspectiva unui câştig substanţial putea încă atrage luarea aminte a mânuitorilor de fonduri.

In ce măsură socotelile acestora aveau să se dovedească iluzorii şi speranţa de câştig exagerată, credem că nu este nevoie să o subliniem, după toate cele până aici expuse. Poate că nu este totuşi inutil să adăugăm că soarta lui Hefaistion — obligat să renunţe la dobânzi şi primind în schimb un decret onorific — nu trebue nici ea să ne înduioşeze. Pentru un om de afaceri, cum va fi fost după toate probabilităţile fiul lui Matris, posibilitatea valorificării materiale a unor privilegii pe care în zilele noastre avem tendinţa să le subestimăm nu era câtuşi de puţin absurdă. Altminteri nu ar fi de înţeles pentru ce, în momente de strâmtorare financiară, cetăţi din Grecia asiatică sau insulară, printre care puternicul Efes, recurg la expedientul care consistă în vinderea în bloc sau cu amănuntul a unor drepturi cetăţeneşti pe sume care — la Thasos, ca să citâm un exemplu — se ridică la 2000 de drahme bucata [1]. Chiar pierzând cei 400 de stateri, la cât se ridicau dobânzile întârziate, Hefaistion nu făcea dar o afacere proastă, câtă vreme perspectiva recuperării « capetelor » nu era pentru dânsul exclusă. Tocmai în privinţa acestei ulterioare desvoltări a transacţiei, avem însă dreptul să ne arătăm sceptici.

## ИСТРИЯ И КАЛЛАТИС В III-II ВЕКАХ ДО Н. Э. ПО ПОВОДУ НЕОПУБЛИКОВАННОЙ НАДПИСИ


### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

В вступительной части сообщения автор рассматривает литературные и эпиграфические источники, касающиеся Истрии между 250 и 150гг. до н. э., которые указывают на ее ослабление в экономическом и политическом отношении, обусловленное причинами местного и общего характера. К первой категории причин относится занесение порта песком, вызванное образованием прибережной полосы, о чем впервые упоминается у Полибия (IV, 41), а также захват области, расположенной у устья Дуная, бастарнами, обосновавшимися в дельте реки в конце III века. Среди причин общего характера особенно важной является неустойчивость хлебного рынка в Греции, вызванная конкуренцией Египта и периодической блокадой проливов в течение III века, а также волнениями, происходившими в Тракии накануне и после уничтожения кельтского царства в Тиле.

Непосредственным следствием этого положения вещей явилось то, что в конце III века и в течение первой половины II века Истрия теряет свое материальное благосостояние, которого она достигла в первые годы своего существования. Эпиграфические надписи, относя-


[1] Efes: Inschr. von Priene, Nr. 494; Roussel, « Rev. de Philologie », XXXIX, 1913, p. 332; Holleaux, « Rev. des Ét. grecques », XXIX, 1916, p. 29. — Thasos: Picard, « Bull. de Corresp. Hellénique », XLV, 1921, p. 153, Nr. 6:... εἶναι πολίτας δόντας τῆι πόλει ἕκαστον στατῆρας ἑκατόν.

щиеся к этому периоду, свидетельствуют о внутренних волнениях, отстутствии денег в общественной казне и необходимости ввоза пшеницы для нуждающегося населения.

К ряду этих документов добавляется неопубликованный почетный декрет из Истрии, датированный первыми годами II века, касающийся жителя Каллатиса, Гефаистиона сына Матриса. Лицо, о котором идет речь, освободило жителей Истрии от уплаты процентов на просроченный долг в 300 золотых статеров, а также продлило на два года срок для их беспоцентного возвращения. Выясняя обстоятельства, вследствие которых Истрия была вынуждена прибегнуть к услугам кредитора извне для суммы, которую в нормальных условиях она должна была бы найти на собственном рынке, автор приходит к выводу, что тяжелое финансовое положение города было лишь отражением глубокого кризиса в то время, когда классовая борьба, дошедшая до крайнего ожесточения, являлась яркой характерной чертой истории греческих колоний западного и северного черноморского побережья.

## HISTRIA ET CALLATIS AUX III-e ET II-e SIÈCLES AVANT NOTRE ÈRE. À PROPOS D'UNE INSCRIPTION INÉDITE.

(RÉSUMÉ)

Dans la partie introductive de son étude, l'Auteur passe en revue les sources littéraires et épigraphiques concernant Histria à l'époque hellénistique, plus précisément entre 250 et 150 av.n.ère, en y relevant les preuves d'un état de dépression économique et politique dont les causes seraient à la fois générales et locales. De cette dernière catégorie, l'Auteur cite notamment l'ensablement du port par suite de la formation d'un cordon littoral, dont la mention apparaît pour la première fois chez Polybe (IV, 41), ainsi que l'occupation de la région des bouches du Danube par les Bastarnes, établis dans le delta de ce fleuve à la fin du III-e siècle. Parmi les causes d'ordre général, il attache une importance particulière à l'instabilité du marché des grains dans la Grèce métropolitaine, provoquée par la concurrence de l'Égypte et le blocus périodique des Détroits au cours du III-e siècle, et aussi aux troubles qui semblent avoir agité le monde thrace à la veille et au lendemain de la destruction du royaume celte de Tylis. Conséquence directe de cet état de choses, à la fin du III-e siècle et pendant la première moitié du II-e, Histria ne jouira plus de la prospérité matérielle qu'elle avait connue aux premiers temps de son existence: les inscriptions de cette période parlent de troubles intérieurs, de manque d'argent dans la caisse publique, enfin de disettes répétées, auxquelles les magistrats de la ville s'efforcent de remédier en important du blé étranger.

A la série des documents connus, il y a lieu d'ajouter maintenant un décret inédit d'Histria, datant des premières années du II-e siècle, en l'honneur d'Héphaistion, fils de Matris, un Callatien dont il est dit qu'il avait fait don à la cité des intérêts assez élevés que celle-ci lui devait par suite d'un prêt de 300 statères d'or. Bien qu'à la date du décret l'emprunt semble avoir remonté à plusieurs années, les Histriens n'étant toujours pas en état de l'acquitter, Héphaistion avait été obligé de leur accorder un nouveau délai de deux ans,

sans payement d'intérêts. S'efforçant de déterminer les raisons qui ont pu pousser les autorités histriennes à s'adresser à un étranger pour se faire prêter une somme qu'à d'autres moments elles n'auraient eu aucune difficulté à se procurer à Histria même, l'Auteur arrive à la conclusion que la crise financière dont souffrait la cité n'était qu'un reflet de la crise sociale qu'elle traversait, à un moment où la lutte acharnée des partis constitue un trait saillant de l'histoire des colonies grecques de l'ouest et du nord de la Mer Noire.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3–4, 1953

# BUREBISTA ŞI ORAŞELE PONTICE

DE

EM. CONDURACHI

Infrângerea şi apoi dispariţia de pe scena politică a Mării Negre a lui Mithridate al VI-lea Eupator au lăsat un gol de pe urma căruia s'au resimţit în primul rând oraşele pontice. Intr'un fel sau în altul, prezenţa lui Mithridate asigurase pe stăpânii de sclavi din oraşele pontice împotriva unei triple primejdii: a răscoalei sclavilor şi a sărăcimii, a atacurilor triburilor mai apropiate sau mai îndepărtate, şi a cotropirii romane. In proporţie variabilă, după loc şi împrejurări, fiecare dintre aceste primejdii se dovedise a fi în deajuns de îngrijorătoare pentru Grecii din Pontul Euxin.

Răscoala sclavilor din Panticapaeum, conduşi de Saumac, îndemnase pe negustorii greci din Regatul Bosporan să ceară sprijinul lui Mithridate. Presiunea triburilor scitice — ele înşile împinse de Sarmaţi — asupra Kersonesului sau a triburilor thrace asupra Apolloniei, obligase pe negustorii greci din Nordul şi Vestul Mării Negre să ceară şi să primească în interiorul zidurilor lor trupele pontice ale aceluiaşi Mithridate, comandate de Diophantos sau de Epitynchanon[1]. Ingrijorările în faţa cotropirii romane şi a tratamentului neomenos la care fuseseră supuşi Grecii din Asia Mică contribuiau în egală măsură la gruparea mai mult sau mai puţin nesilită a oraşelor pontice în jurul îndrăsneţului adversar al Romei.

Infrângerea sa însemna pentru aceste oraşe sclavagiste reînvierea vechilor îngrijorări şi primejdii, cărora ele n'ar fi putut să le facă faţă cu propriile lor mijloace. Aşa trebue desigur să ne explicăm desorientarea pe care o dovedeşte între anii 72 şi 60 î.e.n. politica oraşelor pontice. Supunerii brutale de către Lucullus a oraşelor pontice în anii 72-71, i-a urmat o perioadă de înţelegere cu triburile vecine, înţelegere îndreptată şi împotriva cotropitorului roman. La înfrângerea din anul 61 î.e.n., a lui Antonius Hybrida, au contribuit, alături de Bastarni, şi unele triburi getice. In cetatea acestora dela Genucla se vor

---

[1] Cf. I. P. Jébélev, « Rev. Et. Gr. », 1936, v. XLIX, p. 17 şi urm.; V. V. Struve, « Vestnic drevnei istorii », 1950, v. 3, p. 23 şi urm.; Chr. Danov, « Jahresh. des oesterr. arch. Instituts », 1936, v. XXX, Beibl., p. 87 şi urm.; F. V. Borosdina, « Vestnic drevnei istorii », 1946, v. 3, p. 197 şi urm.; Em. Condurachi, « Bul. Ştiinţ. Acad. R.P.R., Secţiunea de Ştiinţe Istorice, Filosofice şi Economico-Juridice », 1951, v. III, p. 31 şi urm.

găsi mai târziu stindardele capturate cu acest prilej [1]. La această înfrângere au mai participat şi «aliaţii» greci din oraşele noastre pontice, iritaţi de brutalitatea exploatării romane.

De voie, de nevoie, ei vor trebui totuşi să accepte din nou stăpânirea romană împotriva căreia, după această dată, părea că nimeni nu va mai putea să lupte. Oricât de dură şi apăsătoare era această stăpânire acolo unde ea pusese definitiv piciorul, oraşele pontice, conduse de o oligarhie negustorească, ale cărei interese se împleteau cu interesele cuceritorului, au trecut definitiv în tabăra romană. Cu preţul acesta, clasa dominantă din oraşele pontice îşi asigura un sprijin, atât împotriva eventualelor turburări interne — ştim, de pildă, că la Apollonia numeroase elemente indigene au îngroşat rândurile populaţiei [2] — cât şi împotriva triburilor vecine, în această vreme în plină frământare, generată de transformări şi deplasări petrecute ceva mai departe. In fond, neputincioasă să facă singură faţă situaţiei tot mai grave dinăuntru şi dinafară, clasa dominantă din oraşele pontice era din nou în căutarea unui stăpân. Din motive şi împrejurări pe care le-am analizat cu prilejul altei lucrări îl preferase în jurul anilor 90—72 î.e.n. pe Mithridate. După dispariţia acestuia şi din aceleaşi interese de clasă, conducătorii oraşelor pontice au trecut de partea Romanilor.

Este adevărat că prezenţa acestora în regiunea pontică nu s'a făcut permanent simţită. Frământările politice dela Roma din vremea anilor 60—50, programul militar al lui Pompei şi Caesar, au reţinut în altă parte atenţia statului roman. Oraşele pontice plătiseră însă scump unele momente de şovăire. Interesele clasei dominante au accentuat, pe de altă parte, apropierea de cotropitorul roman, în deajuns de preocupat el însuşi de lupta pentru libertate a triburilor thrace din Balcani pentru ca să aprecieze, cel puţin pentru moment, colaborarea oraşelor pontice.

Numai aşa se poate explica faptul că, în momentul în care o nouă forţă apare pe scena politică dela Dunărea de Jos, reluând într'un anumit sens tradiţia de luptă împotriva Romanilor, atât de puternic reprezentată de Mithridate, oraşele greceşti şi mai ales oligarhia lor conducătoare au stăruit de astădată pe linia alianţei romane. Această nouă forţă era statul geto-dac condus de Burebista. In condiţiile specifice luptei dârze împotriva Romei trebue privită şi politica, greşit sau insuficient înţeleasă până acum, a lui Burebista faţă de oraşele pontice.

Pentru unii dintre istoricii burghezi, conflictul dintre regele geto-dac şi oraşele pontice a însemnat oarecum un accident în marginea activităţii sale politice şi militare şi a avut mai mult caracterul unei expediţii de jaf. Alţi istorici, care au pus în centrul preocupărilor lor apariţia şi desvoltarea primului stat geto-dac şi rolul jucat de Burebista însuşi în deceniile VI şi V ale secolului I î.e.n., au considerat această activitate militară drept expresia unei tendinţe de expansiune politică în spre ţărmurile Mării Negre [3]. Activitatea lui Burebista în acest sector n'a fost însă cercetată în cadrul politicii generale a statului geto-dac şi a istoriei triburilor balcano-dunărene. De aceea, este necesară reluarea acestei

---

[1] Cassius Dio, LI, 26, 5.

[2] Aristotel, Politica, VIII (V), 2,11.

[3] E. H. Minns, Scythians and Greeks. Cambridge, 1913, p. 464; V. Pârvan, Getica. Bucureşti, 1926, p. 80 şi urm.: R. Vulpe, Hist. anc. de la Dobroudja. Bucureşti, 1938, p. 97.

probleme, la capătul căreia, dintr'o acțiune în aparență izolată, campania lui Burebista din Pontul Euxin va căpăta conturul unui capitol însemnat împotriva primejdiei cotropirii romane la Dunărea de Jos.

Dion Chrysostomul amintește atacul dat de Burebista împotriva orașelor pontice dela Olbia și până la Apollonia [1]. Se pare că primul obiectiv al atacului a fost bogata Olbie, în a cărei istorie cucerirea lui Burebista a însemnat o tragică cotitură.

Descriind un veac și jumătate mai târziu, cam pe la anul 100 e.n., imaginea dezolantă a Olbiei ruinate și depopulate, Dion Chrysostomul amintește că atacul a fost deosebit de puternic. Puținii dintre negustorii greci care reușiseră să scape pe mare s'au întors, de abia mai târziu, la cererea Sciților, pentru care comerțul cu Grecii devenise de mult o necesitate.

Chiar dacă campania lui Burebista s'ar fi limitat numai la cucerirea Olbiei și încă acest lucru dovedește forța militară a statului geto-dac. Intr'adevăr, așa cum reiese și din descrierea lui Dion Chrysostomul, dar mai ales cum au arătat cercetările arheologice, Olbia era înconjurată de ziduri de apărare deosebit de puternice. Decretul onorific în cinstea lui Nikeratos, datând cam din această vreme [2] — istoricii nu sunt de acord dacă e vorba în această inscripție chiar de momentul campaniei lui Burebista sau de evenimente puțin anterioare — și care amintește pe « dușmanii care se adunaseră de peste tot împotriva orașului », ne dă o imagine în deajuns de sugestivă a atacului concentrat în jurul Olbiei. Orașul nu putea să cadă decât în urma unui mare efort militar, în vederea căruia Geții și-au asigurat, probabil, și concursul Bastarnilor vecini. Vor fi contribuit oare și alte elemente, de astădată din interiorul orașului însuși, la ocuparea și distrugerea Olbiei de către trupele lui Burebista? Puternicele frământări sociale care s'au manifestat în aceeași Olbie cu prilejul atacului lui Zopyrion după 335 [3] sau cu acela al atacului Skirilor și Galatilor de mai târziu [4], nu au încetat, ci dimpotrivă, au putut fi încă și mai active în această perioadă care cunoscuse nu departe de Olbia, în Regatul Bosporan, câteva decenii mai înainte, răscoala sclavilor lui Saumac. Sclavii și sărăcimea — acei *mixhellenes* al căror rol activ este amintit cu prilejul gravelor crize prin care trecuse Olbia cu două veacuri și apoi cu un veac mai înainte — își vor fi spus poate și ei cuvântul lor în momentul în care, îngroziți de atacul Geților, negustorii greci din marele oraș pontic căutau, câți mai puteau, să-și încredințeze fugii pe mare singurul bun care le mai rămăsese, viața. Este drept că în acest sens și pentru această perioadă, pe care Dion Chrysostomul pare a o fixa în jurul anului 50 î.e.n., știrile ne lipsesc. Lucrul este departe însă de a fi improbabil. Vrem să spunem cu aceasta că numai cu propriile sale mijloace de asediu nedesvoltate încă, Burebista nu ar fi putut cuceri, în urma unui scurt asediu, un oraș atât de puternic, întărit cu ziduri de-a-dreptul impresionante, cu atât mai mult cu cât Olbia avea permanent deschis drumul pe mare. Această operație îndreptată împotriva celei mai puternice cetăți pontice nu s'a putut termina atât de rapid cum par a crede unii istorici și este probabil că putem vorbi de concursul triburilor vecine, dacă nu chiar al elementelor nemulțumite din interiorul Olbiei însăși. Distrugerea însăși a orașului, distrugere ale cărei urme se mai puteau vedea un veac și jumătate mai târziu, nu s'ar putea explica

[1] Dio Chrysostomos, XXXVI, 1.
[2] V. V. Latîșev, « IOSPE », I, 17; E.H. Minns, op. cit., p. 464.
[3] Iustinus II, 3,1; XII, 1,1; E. H. Minns, op. cit., p. 123.
[4] V. V. Latîșev, « IOSPE », I, 16; E. H. Minns, op. cit., p. 461.

decât tocmai prin îndârjirea pe care a produs-o rezistenţa oraşului în faţa atacului concentrat al geţilor.

Atacul împotriva Olbiei a fost prima etapă dintr'o acţiune de mare amploare, la capătul căreia întreg ţărmul de Nord-Vest şi de Vest al Pontului Euxin va intra în limitele extreme ale statului geto-dac. Inainte de a aminti felul în care s'au desfăşurat celelalte etape ale acestei acţiuni, trebue să ne oprim o clipă asupra unui fapt care nu a fost luat până acum în considerare, dar care prezintă o deosebită însemnătate, atât pentru momentul în care au avut loc aceste evenimente, cât mai ales pentru semnificaţia politică a acţiunii lui Burebista.

Ştim, adică, din informaţii sigure că la puţină vreme după cucerirea Olbiei de către Burebista — şi prin aceasta trebue permanent să avem în vedere cucerirea întregului ţărm de Nord-Vest al Pontului Euxin—urmaşul lui Mithridate al VI-lea Eupator, regele Farnace al Pontului, a ridicat la rândul său armele împotriva Romanilor, cărora le sacrificase, câţiva ani mai înainte, independenţa Regatului Bosporan, apărat cu atâta dârzenie de tatăl său. Trădarea lui Farnace prilejuise altădată moartea lui Mithridate, dar aceasta nu l-a împiedecat pe noul rege al Bosporului să folosească orice prilej pentru a se desprinde de sub autoritatea romană, apăsătoare, chiar dacă era încă departe. Nu este desigur o întâmplare faptul că acţiunea militară a lui Farnace are loc în anul 48 î.e.n. [1]. Ea a fost prilejuită de victoriile lui Burebista, ca şi de dificultăţile interne ale statului roman din cursul acestor ani şi ea completa, pe celălalt ţărm al Pontului Euxin, acţiunea antiromană, în plină desfăşurare la această dată, a regelui dac. Nu ştim în ce măsură este vorba de acţiuni concertate, ceea ce pare probabil, dar într'un caz sau altul, revolta lui Farnace apare ca un ecou al loviturilor date stăpânirii romane de către Burebista.

Este sigur, într'adevăr, că în această vreme presiunea geto-dacă asupra oraşelor pontice de pe coasta de Vest a Mării Negre se făcuse tot mai simţită. Alături de informaţiile categorice ale lui Dion Chrysostomul şi Strabon, câteva inscripţii pontice ne dau ştiri preţioase asupra acestei campanii. Vom începe cu acelea în care este vorba, fără putinţă de îndoială, de atacul lui Burebista, pentru a încerca apoi să vedem în ce măsură alte documente, a căror datare este încă supusă discuţiilor, pot fi atribuite aceleiaşi epoci şi folosite pentru istoria aceloraşi evenimente.

Din prima categorie face în primul rând parte o inscripţie din Mesembria, publicată parţial de Kalinka şi completată de G. Seure [2]. Ea cinsteşte numele câtorva strategi ai oraşului, care s'au ilustrat în luptele împotriva lui Burebista: στραταγήσαντας [ἐν τῶι πρὸς τὸν Γετῶν βασιλέα] Βυρεβίσταν πόλεμωι. Un pasaj al acestui document vorbeşte despre gărzile de zi şi de noapte organizate pentru a da semnalul în cazul unui atac prin surprindere. Nu se vorbeşte însă nimic despre sfârşitul asediului. In orice caz, teritoriul rural al oraşului pare a fi fost cucerit de Geto-Daci.

Un al doilea document care aminteşte de activitatea politică şi militară a lui Burebista în Dobrogea este cunoscutul decret onorific dat de oraşul Dionysopolis în cinstea lui Acornion. Legăturile oraşului cu conducătorii statului dac erau mai vechi. Acornion însuşi fusese trimis ca sol la Argedava, pe lângă tatăl lui Burebista. Datorită, în parte, acestor legături, dar mai ales accep-

[1] Appian, XII, 120; Dio Cassius, XLII, 9,2.
[2] G. Seure, Arch. thrace, 1913, v. I, pl. 17 şi urm. (Extras din « Rev. Arch. », 1923).

tând prin Acornion, să se supună regelui dac, oraşul Dionysopolis a fost cruţat de dezastrul pe care l-au suferit celelalte oraşe pontice. La această dată, spune textul inscripţiei, Burebista cucerise malul drept al Dunării şi întreaga regiune dobrogeană [1].

In calitate de supus şi de om de încredere al regelui, Acornion este trimis în anul 48, de către Burebista, pe lângă Pompei, care îşi pregătea la Heraclea Lynkestis, forţele în vederea luptei decisive cu Caesar. Este probabil că această misiune diplomatică avea de scop să asigure lui Burebista, în schimbul unui eventual ajutor militar, consolidarea poziţiilor câştigate la Dunărea de Jos.

Deşi nu conţin precizări atât de categorice ca acestea, câteva alte documente sunt considerate de unii istorici ca ilustrând momente ale aceleiaşi acţiuni militare a lui Burebista împotriva oraşelor pontice. Astfel, Latîşev, Dittenberger şi G. Seure sunt categoric de părere că pasajul amintind asediul Histriei, din decretul în cinstea lui Aristagoras, se referă la campania lui Burebista. Geţii au invadat teritoriul rural al Histriei (κρατοῦντες τῆς χώρας βάρβαροι) pe care îl ocupă timp de trei ani (τῶν πολειτῶν μετὰ ἔτη τρία διὰ τὰς τῶν κρατοῦντων τῆς χώρας βαρβάρων), încât cea mai mare parte dintre cetăţeni au fost obligaţi să ia, ca şi la Olbia, calea mării (κατὰ μέρος τῶν πολειτῶν ἀπὸ τῆς βαρβάρου καταπορευομένων εἰς τὴν πόλιν) [2]. C. Patsch înclină să creadă că « barbarii » care — spune inscripţia — veneau de peste Dunăre, nu puteau fi decât Bastarnii [3]. Pasajul din inscripţia lui Acornion, amintind cucerirea de către Burebista a malurilor Dunării şi a Dobrogei, trebue adus ca termen de comparaţie faţă de pasajul similar din inscripţia lui Aristagoras (δι πράξατο πρὸς τοὺς κρατοῦντας τῆς χώρας καὶ τοῦ ποταμοῦ βαρβάρους), încât argumentul invocat de învăţatul vienez în sprijinul Bastarnilor îşi pierde simţitor din conţinut. Nu este deloc exclus ca Bastarnii să fi făcut totuşi parte din corpul expediţionar al lui Burebista, aşa cum luaseră de sigur parte şi la asediul Olbiei.

Nu poate fi, pe de altă parte, vorba, aşa cum crede tot C. Patsch, interpretând un pasaj al aceluiaşi document, că oraşul Histria se mai găsea încă, la această dată, fără ziduri şi (ἀτειχίστου τῆς πόλεως ὑπαρχούσης), acestea ar fi fost construite de abia după terminarea luptelor, prin grija neobosită a lui Aristagoras. Exagerare izvorînd din dorinţa de a exalta meritele bogatului histrian, care, ca altădată Protogenes din Olbia, va fi refăcut o parte a incintei oraşului ruinat de atacurile Geto-Dacilor lui Burebista. Urmele impunătoare ale zidului, descoperit recent în cel de al treilea val de pământ al cetăţii Histria, ca şi monetele cu numele lui Aristagoras, ce s'au găsit lângă acest zid, ar putea reprezenta această refacere a sistemului de apărare a oraşului. Este în orice caz puţin probabil ca, timp de atâtea veacuri, Histria singură, făcând excepţie, să fi fost lipsită de apărare, bizuindu-se pe izolarea — de altfel cu totul relativă — pe care i-o oferea poziţia ei naturală [4].

Oraşul a fost de sigur asediat, şi dacă inscripţia lui Aristagoras se referă la aceste împrejurări, reiese că teritoriul său rural a fost ocupat timp de trei ani de invadatori. De fapt, ca şi la Mesembria, avem de a face cu un dur şi istovitor

---

[1] Syll. [3], 762.
[2] Syll. [3], 708.
[3] C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, 1922, v. V, p. 25.
[4] Cf. Raportul asupra cercetărilor arheologice dela Histria (1951). « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », I, anul III, 1952.

asediu, în timpul căruia unii cetăţeni histrieni au fost luaţi prizonieri, pentru a fi mai apoi răscumpăraţi prin grija lui Aristagoras. După tratative îndelungate, adaugă inscripţia, asediul a fost ridicat şi teritoriul cetăţii eliberat. La data când se redacta decretul în cinstea lui Aristagoras, noi primejdii ameninţau oraşul, încât Histrienii nu mai considerau necesar—poate şi dintr'un justificat sentiment de orgoliu —să specifice în ce condiţii anume a fost ridicat asediul. Probabil că, până la urmă, oraşul s'a supus şi a plătit scump o rezistenţă îndârjită ce s'a prelungit timp de trei ani. Evenimente neprevăzute au silit pe Geto-Daci să se retragă? Ne-am putea gândi adică la desorientarea politică a statului geto-dac care a intervenit odată cu moartea lui Burebista.

O situaţie la fel de tragică ne este descrisă într'o inscripţie din Tomis, pe care G. Dittenberger o consideră ca ilustrând acelaşi atac al Geţilor lui Burebista. Asediul a provocat o panică atât de mare, încât mulţi cetăţeni, pierzând nădejdea să-şi mai poată apăra patria, părăseau oraşul. Au fost numiţi doi strategi, în sarcina cărora cădea constituirea unei gărzi compuse din 40 de oameni aleşi, instruiţi special cu paza turnurilor şi a căilor de acces în cetate [1].

Puţin mai la Sud, în vechea colonie milesiană dela Odessos, tabloul este întru totul asemănător. Cel mai adânc cunoscător al documentelor pontice, Latîşev, pune în legătură tot cu atacul lui Burebista o inscripţie odessitană, care vorbeşte despre consacrarea preoţilor lui Apollon « după pribegia » prilejuită de atacul lui Burebista (μετὰ τὴν κάθοδον) [2].

In sfârşit, n'ar fi exclus ca, tot de pe urma distrugerilor provocate de atacul lui Burebista, să se fi refăcut unele edificii ruinate despre care vorbeşte o inscripţie din Callatis [3]. Un document cu informaţii asemănătoare din Apollonia pontică aminteşte în schimb refacerea unor porţi şi edificii publice ruinate în urma atacului lui Varro Lucullus din 72 î. e. n. [4].

Din toate aceste documente, fie că este vorba de cele care amintesc precis de expediţia militară a lui Burebista, fie că este vorba de cele al căror conţinut pare a ilustra aceleaşi evenimente, reiese limpede faptul că, departe de a constitui acţiuni izolate împotriva unuia sau altuia dintre oraşele pontice, campania lui Burebista a însemnat o largă desfăşurare de forţe, pornind, aşa cum de altminteri o spune categoric Dion Chrysostomul, dela Olbia şi până la Apollonia. Nu poate fi, pe de altă parte, vorba de scurte atacuri, ci de o campanie prelungită, care a dus la cucerirea ţărmului drept al Dunării de Jos şi a teritoriului dobrogean, cucerire încheiată, după lungi asedii, cu supunerea celor mai multe dintre oraşele pontice şi încadrarea lor în sistemul politic al statului geto-dac.

Din unele documente, amintite mai sus, pare a reieşi că nu toate oraşele pontice au fost până la sfârşit cucerite de Burebista. Nu trebue să uităm însă că toate informaţiile noastre provin dintr'o singură tabără şi că, chiar aşa fiind, multe dintre documentele ajunse până la noi au fost redactate într'o epocă mult mai târzie. Poate că tot la o etapă a acestei acţiuni militare se referă şi acel pasaj din epistolele lui Ovidiu care pomeneşte de asediul şi de cucerirea de către Geţi a cetăţii dunărene dela Aegyssos [5].

---

[1] Syll.³, 731.
[2] Syll.³, 730.
[3] « Arch.-epigr. Mitt. », v. VI, 5,5.
[4] E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien. Viena, 1906, Nr. 156.
[5] Ep. ex. Ponto, I, 8.

In orice caz, cu toată rezistenţa Grecilor din oraşele pontice, pe care îi vedem fugari în faţa atacurilor geto-dace, obiectivul final al acţiunii lui Burebista a fost în mare parte atins. Asediul oraşelor pontice, prelungit mai ales din cauza lipsei de mijloace tehnice şi a experienţei unor asemenea operaţii militare, n'ar fi fost dus însă cu atâta stăruinţă, dacă cucerirea acestor oraşe n'ar fi fost necesară desvoltării ulterioare a acţiunii sale politice.

Intr'adevăr, acţiunea pontică a lui Burebista nu poate fi înţeleasă decât în raport cu întreaga sa activitate politică şi militară din Balcani, îndreptată esenţial împotriva Romanilor. La această dată, Burebista îşi consolidase nu numai situaţia internă a statului său, dar reuşise, între anii 63—60, împingând spre Apus triburile celtice, să-şi asigure o graniţă mult mai sigură la Dunărea de Mijloc [1]. Care au fost, după această dată, etapele politicii sale la Sudul Dunării, este mai greu de precizat. In stadiul actual al cercetărilor, pare totuşi probabil că activitatea sistematică a lui Burebista la Sudul Dunării, în spre Macedonia, unde se găsea la această dată centrul de greutate al forţelor romane, a fost precedată de cucerirea ţărmului pontic. Şi aceasta, nu numai datorită faptului că înfrângerea lui Antonius Hybrida din anul 61 a însemnat o eclipsă temporară a stăpânirii romane în această regiune, eclipsă pe care Burebista a ştiut să o folosească pentru a cuceri noi poziţii în vederea ciocnirii cu duşmanul roman definitiv stabilit în Macedonia. Experienţa ultimelor decenii dovedise că, în neputinţa lor de a ataca frontal Nordul Dunării, Romanii încercaseră să învăluiască acest front prin Dobrogea. Din acest punct de vedere, cucerirea oraşelor pontice — tot atâtea puncte de sprijin pentru cuceritorul roman — se impunea cu necesitate, cu riscul, de care Burebista şi-a dat seama, ca flancul stâng al frontului său balcanic să rămână permanent descoperit. Este evident, pe de altă parte, că ocuparea oraşelor pontice corespundea şi intereselor economice ale statului geto-dac în plină desvoltare, pentru care expansiunea spre ţărmul pontic, cu oraşele sale bogate, putea fi deosebit de fructuoasă.

De abia după luarea acestei măsuri de precauţie militară şi politică, de abia după ce primul războí civil între Pompei şi Caesar va sdruncina din temelii statul roman, se vor intensifica, la Sudul Dunării, atacurile geto-dace despre al căror rezultat ne vorbeşte în primul rând Strabon: (Βοιρεβίστας) διαβαίνων ἀδεῶς τὸν Ἴστρον καὶ τὴν Θρᾴκην λεηλατῶν μέχρι Μακεδονίας καὶ τῆς Ἰλλυρίδος [2].

In aceste împrejurări, are loc, poate tot ca o consecinţă a atacurilor lui Burebista, şi răscoala Dalmaţilor, care va pune în grea cumpănă stăpânirea romană din regiunea Adriaticei [3]. Răscoala a avut ca efect, printre altele, nu numai slăbirea poziţiei romane în Vestul Balcanilor, dar şi o creştere sensibilă a prestigiului regelui dac la Sudul Dunării. Poate că Burebista însuşi nu va fi fost străin de deslănţuirea acestei răscoale, care mărea preţul unei atitudini binevoitoare faţă de Pompei. Acornion, spune inscripţia din Dionysopolis, « fiind trimis de regele Burebista ca sol la autocratorul Romanilor, Gnaeus Pompeius, fiul lui Gnaeus, şi întâlnindu-se cu acesta în părţile Macedoniei, lângă Heraclea Lynkestis, nu numai că şi-a împlinit însărcinările ce avea dela rege, câştigând bunăvoinţa Romanilor pentru rege, dar a dus şi cele mai rodnice negocieri în folosul patriei sale [4].

---

[1] C. Patsch, op. cit., p. 44 şi urm.; V. Pârvan, op. cit., p. 220.
[2] Strabon, VII, 3, 11.
[3] Strabon, VII, 5,2; cf. C. Patsch, op. cit., p. 49.
[4] Syll.³, 762.

★

Aşa precum am spus mai sus, adevăratul ţel al politicii lui Burebista în această etapă a conflictului, în care atenţia lui Pompei era reţinută în chip firesc de îngrijorările legate de războiul civil, era consolidarea poziţiei sale militare şi politice la Sudul Dunării. Din acest punct de vedere, politica lui Burebista poate fi comparată — *mutatis mutandis* — cu aceea pe care, cu trei veacuri mai înainte, o desfăşurase cu egală iscusinţă şi energie, Filip al II-lea al Macedoniei. Ca şi regele dac de mai târziu, Filip al II-lea începuse prin a-şi asigura frontiera de Nord a Macedoniei prin înfrângerea triburilor ilirice şi trace. Ca şi regele dac, Filip al II-lea continuase, prin integrarea în sistemul politic al statului său a bogatelor oraşe greceşti de pe coasta Thraciei, aliaţii fireşti ai rivalei sale, Athena. De abia după această dată va interveni în chip direct în afacerile interne ale Greciei. Şi tot ca şi regele dac, Filip al II-lea îşi încheiase în urma unui complot cariera sa politică, în timpul căreia reuşise totuşi să asigure unitatea şi forţa regatului macedonean. Rămăşiţele gentilice încă puternice în luptă cu noile elemente sclavagiste, au frânat pentru un timp desvoltarea statului dac, a cărui unitate politică a slăbit şi s'a destrămat timp de peste un veac. Tendinţa de luptă împotriva cotropitorului roman va continua însă şi după dispariţia lui Burebista, deşi, desigur, nu cu aceeaşi intensitate. Un pasaj al lui Appian aminteşte că, chiar după moartea lui Caesar, deci şi a lui Burebista, Geţii se pregăteau din nou să atace Macedonia romană [1].

Contradicţiile interne ale statului geto-dac ar putea explica, pe de altă parte, şi de ce, după atâtea succese, activitatea lui Burebista nu pare a se mai face prea mult simţită în Balcani după anul 48, deşi atenţia învingătorului dela Pharsale va fi permanent reţinută în altă parte a lumii romane. Faptul că Caesar intenţiona să organizeze o expediţie de mare amploare împotriva lui Burebista puţin înainte de dispariţia celor doi protagonişti, dovedeşte însă că lipsa informaţiilor noastre sau chiar o temporară slăbire a activităţii militare a regelui dac nu micşora întru nimic pericolul grav pe care-l prezenta pentru statul roman constituirea, la frontierele sale, a unui puternic stat dac, capabil să polarizeze energiile şi tendinţele antiromane ale triburilor ameninţate tot mai mult de expansiunea romană [2].

Privită din acest punct de vedere, cucerirea de către Burebista a ţărmului pontic şi a oraşelor sclavagiste greceşti, dela Olbia până la Apollonia, capătă semnificaţia unei acţiuni militare şi politice de o mai mare amploare decât s'a crezut în deobşte până acum. Tendinţa firească de expansiune teritorială, de lărgire a bazei economice a noului stat dac, coincide, la mijlocul secolului I î. e. n., cu desfăşurarea unui mare plan politic al cărui scop final era, fără îndoială, oprirea înaintării romane la Dunărea de Jos. Şi deoarece interesele de clasă ale negustorilor greci din oraşele pontice îi mânau de astădată în tabăra romană, ameninţând astfel permanent flancul stâng al frontului organizat de Burebista, campania regelui dac din anii 50-48 — prelungită poate şi după această dată pentru unele puncte mai greu de cucerit — a reuşit, în urma unor lovituri puternice, să-i asigure în egală măsură şi noi mijloace economice şi întărirea frontului în zona pe care, cu drept cuvânt, el o putea considera periculoasă pentru organizarea luptei împotriva cotropitorului roman.

[1] Bell. civ., II, 459.
[2] Strabon, VII, 3,5; Appian, III, 13; Suetoniu, Caes. 44; Aug. 8.

## БУРЕБИСТА И ПОНТИЙСКИЕ ГОРОДА

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Литературные источники (Дион Хрисостом, Страбон) и эпиграфические документы доказывают, что около 50—48 гг. до н. э., дакийский король Буребиста предпринял ряд походов против греческих городов, расположенных на северном и западном побережьях Эвксинского Понта, от Ольбии до Аполлонии. Эти походы считались обыкновенными грабежами или территориальными экспансиями с строго экономическими целями.

Анализируя все источники, которые упоминают об этих походах, длительных из-за осад и выполняемых в тяжелых условиях, в рамках общей политики дакийского государства, автор рассматривает военные действия Буребисты как действия, вызванные в первую очередь необходимостью обеспечения балканского фронта против римских вторжений. Дипломатические связи с Помпеем, документированные декретом в честь Акорниона из Дионисополиса, подтверждают эту точку зрения, которой до настоящего времени не придавалось значения историками древней истории, и доказывают большие политические способности царя даков, которые он пытался осуществить с неуклонной настойчивостью.

## BURÉBISTA ET LES CITÉS PONTIQUES

### (RÉSUMÉ)

Les sources littéraires (Dion Chrysostome, Strabon), ainsi que les documents épigraphiques rappellent les campagnes entreprises par Burébista, roi des Daces, contre les cités grecques du Pont Euxin, d'Olbie à Apollonie (environ 50—48 avant notre ère.) Considérées isolément, ces campagnes ont donné à la plupart des historiens, l'impression de simples actions de pillage ou, tout au plus, d'une expansion territoriale à objectif purement économique.

L'Auteur reprend l'analyse des sources où il est question de ces campagnes. Menées dans des conditions souvent difficiles, prolongées par des sièges pénibles, ces opérations militaires doivent être considérées dans le cadre général de la politique de Burébista. Ce fut surtout la nécessité d'assurer le front balkanique contre la poussée romaine qui obligea le roi dace d'empêcher l'oligarchie grecque des cités pontiques de serrer les rapports avec l'ennemi. Les difficultés politiques et économiques des cités pontiques, après la défaite de Mithridate VI Eupator, avaient poussé cette oligarchie vers l'alliance romaine. La conquête des villes grecques assurait en même temps au roi dace de grands avantages économiques. Les tratatives diplomatiques avec Pompée, préoccupé surtout par son conflit avec César, avaient pour but d'assurer à Burébista la possession de ses nouvelles positions du Sud du Danube. Cela prouve une fois de plus, l'ampleur des vues politiques du roi dace.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# ECONOMIA AGRICOLĂ LA VARRO

DE

H. MIHĂESCU

După moartea lui Cato cel Bătrân, întâmplată în anul 149, procesul de diferenţiere economico-socială şi creşterea proprietăţii mari în Italia fac progrese uimitoare şi deosebirile pot fi văzute în mod lămurit şi mai bine ca oriunde în cartea lui M. Terentius Varro, scrisă în anul 37 î.e.n. şi intitulată: « Rerum rusticarum libri III». Cauzele acestor schimbări nu sunt de natură politică şi militară, cum susţin unii istorici burghezi, ci pornesc dintr'un complex de împrejurări şi interacţiuni caracteristice formaţiunii sclavagiste în faza ei de ascensiune, când micile capitaluri provenite din comerţ sau camătă, sprijinite de plusprodusul acumulat din munca sclavilor împreună cu priceperea şi experienţa în producţie aduse de aceştia din ţinuturile mai avansate ale Orientului, precum şi averile adunate din exploatarea provinciilor sau războaiele de cotropire, tind spre economia sclavagistă, adică sunt plasate cu precădere în cumpărături de pământuri şi sclavi [1]. Dar creşterea proprietăţii mari duce nu numai la răspândirea formelor extensive de exploatare şi la sporirea numărului sclavilor, ci promovează şi agricultura intensivă, mai ales în preajma oraşelor şi ţărmurilor, determină o oarecare îmbunătăţire a uneltelor şi dă impuls procesului de circulaţie a valorilor, care acţionează în chip distructiv asupra relaţiilor mai vechi şi fac cu putinţă atingerea unui nivel mai înalt al forţelor de producţie.

Cartea lui Varro urmăreşte scopuri practice şi răspunde unor nevoi de multă vreme simţite, iar sfaturile ei « oglindesc interesele acelor sclavagişti care se străduesc să-şi mărească veniturile pe calea unei raţionalizări maxime a economiei lor » [2]. Cerinţele acestea sunt satisfăcute mai întâi prin opera lui Cato, apoi, după căderea Cartaginei, prin traducerea latină a cunoscutei lucrări în 28 de cărţi a cartaginezului Mago [3], pe care Cicero o presupune prezentă în mod obligatoriu în casa oricărui cultivator conştient din Italia timpului său [4]. In jurul anului 100 î.e.n. apar lucrările despre agricultură ale celor doi

---

[1] K. Marx, Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Meissner, Hamburg, 1904 ed. Fr. Engels, v. III, p. 316, pt. 1.

[2] N. A. Maşkin, Istoriia drevnevo Rima. Moscova, 1950, p. 287.

[3] Plinius, Naturalis Historia, XXVIII, 22.

[4] Cicero, De oratore, I, 58, 249.

Saserna (tatăl şi fiul) care-şi însuşesc experienţa necesară pe o proprietate a lor din Gallia, în întindere de cca 200 de *iugera* [1], iar activitatea lui Varro este precedată în chip nemijlocit de scrierile (acum pierdute) ale lui C. Licinius Stolo şi Cn. Tremelius Scrofa [2].

Varro îşi scrie opera la vârsta de 80 de ani, adică în anul 37, la cererea soţiei sale Fundania, care are o moşie (*fundus*) cumpărată de curând şi doreşte s'o exploateze în mod raţional pentru a obţine cât mai multe roade, folosindu-se de un manual îndrumător (I, 1, 1-4). Acesta este scris sub forma unei discuţii la care iau parte câţiva reprezentanţi de seamă ai vieţii economice a timpului, anume latifundiarul C. Fundanius, cavalerul roman C. Agrius, publicanul P. Agrasius şi agronomii C. Licinius Stolo şi Cn. Tremelius Scrofa (I, 2, 1). Cartea întâia se ocupă de cultura cerealelor, viţei de vie şi măslinului, a doua cu creşterea animalelor, iar a treia cu păstoritul, albinăritul, pescuitul, şi mai ales cu îngrăşarea păsărilor de curte (I,1,11; III, 1,9). Informaţiile autorului pornesc din trei izvoare mai de seamă, şi anume: 1. experienţa personală (*quae ipse in meis fundis colendo animadverti*); 2. lecturile (*quae legi*) şi 3. indicaţiile practicienilor (*quae a peritis audii* I, 1, 11). In introducere ni se dă o listă de 50 de autori greci specialişti în domeniul agriculturii (I, 1, 8—9), iar în cursul lucrării sunt citate în total 26 de nume, însă nu putem şti dacă aceste autorităţi au fost citite şi folosite în mod nemijlocit sau dacă informaţiile provin numai din câteva izvoare mai de seamă pe care autorul le urmează de aproape. Considerăm că deocamdată stabilirea paternităţii are mai puţină importanţă decât punerea în valoare a materialului transmis care ne înlesneşte într'o măsură esenţială cunoaşterea procesului istoric din Italia între anii 150 şi 37 î.e.n. Este adevărat că acest material nu reuşeşte să ne înfăţişeze o imagine clară despre întinderea şi mijloacele tehnice ale unei gospodării romane privite ca un organism economic de sine stătător [3], dar în schimb ne ajută să pricepem mai bine felul cum se desfăşoară procesul de producţie, adică întrevedem o mulţime de aspecte ale relaţiilor dintre oameni. Pentru moment putem afirma că varietatea informaţiilor şi bogăţia lecturilor pornesc din dorinţa sinceră de a instrui şi spori interesul pentru agricultură, căci asemenea «Georgicelor» lui Vergiliu, cartea lui Varro urmăreşte un scop politic precis, anume menţinerea poziţiei privilegiate a proprietarilor de sclavi prin introducerea unor îmbunătăţiri agricole care să înlăture primejdia empirismului şi să asigure o exploatare raţională (*sequentes non aleam, sed rationem aliquam*, 1,18,8).

Spre deosebire de predecesorul său Cato, care-şi mărgineşte observaţiile numai asupra agriculturii din Latium şi Campania, autorul nostru îmbrăţişează întreaga Italie şi încearcă uneori comparaţii timide cu alte regiuni ale Mediteranei. După un secol dela apariţia celui dintâi tratat de agricultură în limba latină, Italia face progrese incontestabile şi devine ţara cea mai bine cultivată şi mai bogată din lume. Inafară de cereale, de măslini şi viţă de vie, se desvoltă culturile intensive de legume şi arbori fructiferi, apoi albinăritul, piscinele şi creşterea vitelor, iar irigaţiile, asolamentul, folosirea îngrăşămintelor, aratul de două-trei ori pe an şi altoirea pomilor ajung metode răspândite şi aplicate cu toată

---

[1] Varro, Rerum Rusticarum, I, 2, 22; 1, 19, 1.

[2] Varro, I, 18, 6.

[3] H. Gummerus, Der römische Gutsbetrieb als wirtschaftlicher Organismus. Leipzig, 1906, p. 54.

grija [1]. Varro insistă în deosebi asupra necesităţii alternarii semănăturilor (I, 44,3; III, 16,33) şi recomandă să se are de trei ori pe an: prima arătură se numeşte *proscindere*, a doua *offringere*, a treia *lirare*, iar grăpatul *occare* (I, 29, 2).

Faţă de epoca lui Cato, care ne vorbeşte de întinderi între 25 până la 60 de hectare, proprietatea mare apare considerabil sporită şi atinge acum sute şi uneori mii de hectare. Tradiţionalul lot *(heredium)* de 2 *iugera* de pe timpul lui Romulus face loc unei unităţi de o sută de ori mai mare, *centuria* (200 de *iugera*), iar patru centurii unite împreună alcătuesc un *saltus* (800 de *iugera*, I, 10, 1—2). Plantaţiile de măslini se întind pe 480 sau 720 şi chiar mai multe *iugera* (I, 18, 3), iar cavalerul roman Gaberius posedă un domeniu de 1000 de *iugera* în imediata apropiere a capitalei (I,3, 10). Cicero ne spune că, în jurul anului 82, Sextus Roscius din Ameria în Umbria dispune de şase milioane de sesterţi în numerar şi de treisprezece moşii pe Tibru, cu posibilităţi de desfacere a produselor în oraşul Roma [2], iar Mamurra, acolitul lui Caesar, are un *saltus* în Picienum cu ogoare de cereale, livezi de pomi roditori crescătorii de păsări şi parcuri de animale sălbatice [3]. Cezar ne transmite o butadă care, dacă nu pare autentică, în schimb caracterizează bine un aspect al relaţiilor sociale din epoca sa: în anul 49 Domitius Ahenobarbus ar fi făgăduit să distribue din proprietăţile sale câte 4 *iugera* fiecărui soldat din cele 30 de cohorte comandate de el, ceea ce înseamnă aproximativ 18.000 hectare [4].

Această sporire a proprietăţii mari nu poate fi concepută fără o creştere corespunzătoare a forţei de muncă servile. Intre una şi alta există o continuă acţiune reciprocă, schimbările din domeniul forţelor de producţie impun schimbări în domeniul relaţiilor dintre oameni, iar procesul de separaţie dintre mijloacele de muncă şi proprietarii acestor mijloace se desfăşoară într'un ritm rapid în ultimii ani ai republicii. Pe timpul lui Cato numărul sclavilor dintr'o unitate economică nu trece cu mult peste o duzină, iar la Varro se vorbeşte de «turme de vânduţi» (*venalium greges*, I, 2, 21), deşi se vede şi acum multă grijă pentru proporţionarea forţei de muncă pe măsura mijloacelor de producţie. Modul de producţie antic îşi are legile sale specifice de desvoltare şi acţiunile dintr'un domeniu determină schimbări corespunzătoare în alt domeniu, iar acestea se răsfrâng asupra celor dintâi într'un proces *sui generis* care n'are nimic haotic şi întâmplător, ci se condiţionează reciproc şi de aceea nu pot fi înţelese pe deplin decât în cadrul modului de producţie respectiv privit în totalitatea sa. Deşi moşiile sunt întinse, există totuşi o preocupare constantă de a limita numărul sclavilor la strictul necesar, de a-l adapta la nevoile gospodăriei, de a evita cumpărăturile de prisos, de a încuraja naşterile la sclavii existenţi şi de a-i ataşa de stăpân prin mici daruri sau prin îngăduinţa de a se uni între ei prin căsătorie; toate acestea pentru a ridica productivitatea muncii şi pentru a instaura o economie bine gospodărită din care să rezulte un cât mai mare plusprodus în folosul stăpânului. Varro consideră că sclavii nu trebue să fie neapărat bătuţi pentru a munci cu tragere de inimă, ci e mai bine să fie atraşi prin îndemnuri sau mici atenţii

---

[1] Cicero, De senectute, 51—56; Vergilius, Georgica, I, 1—4, 71—83; II, 32—34; 47—48, 136—176 şi 347.

[2] Cicero, Pro Sex. Roscio Amerino, 2, 6, şi 7, 20.

[3] Catul, 114.

[4] Caesar, De belio civili, I, 17.

materiale, care să le deschidă perspectiva unei eventuale eliberări prin mijlocirea unui *peculium* pentru a trece într'o pătură socială mai favorizată (I, 17, 5—6; II, 1, 26). Aceasta, cel puțin în teorie, deoarece în practica de toate zilele, sclavul este un mijloc de muncă *(instrumentum vocale)* întocmai ca și boul *(instrumentum semivocale)* sau unealta neînsuflețită *(instrumentum mutum,* I, 17. 1), adică corespunde capitalului fix, nu capitalului circulant, din orânduirea capitalistă și proprietarul de sclavi are tot interesul să nu-și vadă primejduite sau micșorate mijloacele sale de producție. Apoi metoda extremistă a folosirii cătușelor sau pedepselor corporale rămâne de multe ori inoperantă, prin faptul că unii sclavi lucrează dispersați și la depărtări mari, în păduri sau pășuni, și tocmai aceștia trebue să fie angrenați în procesul economic prin oarecare libertate de mișcare și de inițiativă, prin oarecare interese materiale, spre a deveni mai statornici *(adsiduiores,* II, 10, 6). Uneori sclavii sunt siliți să apere cu arma în mână avutul stăpânului de atacurile fiarelor sălbatice sau hoților și de aceea economia sclavagistă este nevoită să găsească un *modus vivendi,* adică să cedeze și să se adapteze (II, 10, 1),dar măsurile elementare de asemenea natură nu pot elimina contradicțiile inerente sistemului de exploatare antic, ci mai curând apropie pe cei exploatați și le întărește conștiința de clasă. De obicei, turmele sunt încredințate unui sclav instruit (*magister pecoris*), care ține evidența avutului și supraveghiază procesul de producție, iar munca acestuia este condiționată de felul cum hrănește și adăpostește pe sclavii de sub ascultarea sa (I, 13, 1), deoarece ei se răslețesc în timpul zilei, dar seara se strâng laolaltă și iau masa împreună (II, 10,5). Ingrijitorii turmelor de vite *(armentarii),* de oi *(opiliones)* și porci *(subulci)* sunt toți sclavi, fiind repartizați în proporție de un cioban la 80 sau 100 de oi sau porci. Există turme de 700 sau 800 și chiar 1000 de capete și ni se spune că turmele mai mari costă mai ieftin, adică folosesc proporțional mai puțini sclavi (II, 10, 10-11). Constatarea aceasta, alături de grija de a feri pe sclavi de locurile mlăștinoase și malarie (I, 2, 8; I, 4, 3; I, 12, 2) ne arată că concentrarea avuției favorizează pe cei mai puternici, iar aceștia se străduesc să realizeze valorile necesare cu o forță de muncă cât mai redusă, adică urmăresc o raționalizare a producției pe socoteala elementului uman de care dispun.

Unitatea economică sclavagistă nu poate fi autarhică decât în cazuri excepționale și într'o măsură incompletă. Moșiile mari au un anumit număr de sclavi, repartiția medie fiind de aproximativ un sclav la două hectare cultivabile (I, 18, 2), și din mijlocul lor se selecționează meseriașii necesari ca lemnarii, medicii (I, 16, 4), pescarii *(piscatores),* țesătorii *(textores)* sau meșterii din atelierele de olărie *(figlina),* nisipării *(harenariae)* și carierele de piatră (*lapidicinae,* I, 2, 21—23), însă la muncile sezoniere se utilizează și forța de muncă din afara gospodăriei. Ogoarele sunt lucrate de sclavi *(servi)* și oameni liberi *(liberi),* adică mici arendași *(coloni),* muncitori cu ziua *(mercenarii)* sau datornici *(obaerarii),* iar arendarea locurilor insalubre și darea în antrepriză a muncilor sezoniere ca seceratul *(messis),* cositul *(foenisicia)* și culesul viei *(vindemia)* ne sunt înfățișate ca o practică curentă (I, 8, 6; I, 17, 2). De asemenea este menționată prezența țăranului sărac[1] cu mijloace de muncă neîndestulătoare, care pentru a putea trăi muncește împreună cu familia sa (*plerique pauperculi cum sua progenie,* I, 17, 2) pe un petec arendat dela latifundiar, fiind exploatat de către acesta. Alături de el există arendași bo-

[1] Properțiu, II, 19, 7—8 *spectabis...pecus et fines pauperis agricolae.*

gaţi care iau în arendă întinderi mari pentru crescătorii de păsări (III, 4, 2), păşuni (III, 1, 8) sau culturi de cereale[1]. Unii ţărani săraci îşi fac o profesie din cărăuşie (*vecturis vivunt*, I, 2, 14), alţii învaţă o meserie şi se refugiază în oraşe, iar o parte din ei sunt siliţi de concurenţa muncii servile şi de relaţiile bazate pe exploatare să apuce în mâini armele disperării, săvârşesc furturi (*latrocinia*, I, 16, 2) şi se organizează în cete de hoţi (*praedonum manus*, I, 12, 4), spre a se opune celor care au acaparat şi monopolizat în puterea lor bogăţia socială.

Procesul de concentrare a proprietăţii agricole şi posibilităţile relativ desvoltate de desfacere a produselor determină o îmbunătăţire a uneltelor, iar perfecţionarea uneltelor dă impuls procesului de concentrare a proprietăţii funciare, deoarece gospodăria mare dispune de mijloace de muncă mai scumpe şi mai bune. Unitatea economică de pe timpul lui Varro posedă un inventar mai întins şi mai complex decât cea din epoca lui Cato sau a primului război punic, iar progresul realizat este în parte o consecinţă a contactului cu cultura materială mai înaintată din cuprinsul Mediteranei orientale. Proprietarul ţine un registru scris de evidenţa acestor unelte (I, 22, 6), dela fierul şi butucul plugului (*vomis, robur inflexi aratri*), la grapa de treerat (*tribulum, trahea*) şi vânturătoarea de cereale (*mystica vannus*)[2], dela uneltele de stors şi păstrat uleiul (*molae oleariae, trapetes, vasa olearia*, I, 55, 6) sau vinul (*torcula vasa vindemiatoria*, III, 2, 8) la mijloacele de tracţiune (*plaustra, vehicula*, 1, 13, 2). Numai o parte din uneltele necesare pot fi confecţionate în gospodăria proprie, de pildă coşurile de nuiele (*corbes, corbulae, fiscinae*), butoaiele (*dolia*), greblele (*rastelli*), funiile (*funes, restes*) sau păturile (*tegetes*), iar restul, şi mai ales uneltele de metal, se cumpără dela meseriaşii stabiliţi în centrele orăşeneşti (I, 22, 1—2). Prin urmare, unitatea economică sclavagistă mare nu reuşeşte să se dispenseze de forţa de muncă specializată dela oraşe şi, cumpărând cele necesare, este nevoită să vândă produse proprii, adică desvoltă într'o oarecare măsură producţia de mărfuri simplă, iar faptul acesta pledează împotriva concepţiei acelor economişti burghezi, care văd în ea o economie casnică închisă[3].

Trecând la analiza obiectelor muncii, observăm că baza economiei antice rămâne agricultura, că mama valorilor esenţiale este *tellus* «glia», iar tatăl lor *labor*, adică munca omului. Cultura cerealelor ocupă un loc de seamă, prin faptul că ele susţin viaţa mijloacelor de producţie, anume sclavii şi animalele, şi pot deveni în anumite regiuni cu posibilităţi de transport, chiar valori de schimb, dar pieţele de desfacere sunt încă prea slab desvoltate spre a putea vorbi de un comerţ normal de cereale. Sclavagiştii care se gândesc la rentabilitatea şi la desfacerea produselor sunt nevoiţi să organizeze culturi speciale de măslini, viţă de vie, legume sau crescătorii de păsări, peşte, oi şi vite. Un domeniu (*fundus*) cu cereale poate aduce un venit mediu de 10.000 de sesterţi, iar o crescătorie de păsări 20.000 de sesterţi şi o piscină instalată lângă mare, cu posibilităţi de transport, chiar 100.000 de sesterţi, adică de zece ori mai mult (III, 2, 17). Aceste cifre desvăluie pe de o parte importanţa economică a mijloacelor de comunicaţie, iar pe de alta, caracterul parazitar,

---

[1] Cicero, Pro Caecina, 6, 17, *Caesennia fundum possedit locavitque*; 32,94 *qui colonus habuit conductum de Caesennia fundum.*

[2] Vergilius, Georgica, I, 160–168.

[3] In deosebi Karl Bücher, Die Entstehung der Volkswirtschaft. Tübingen, 1920, v. I, p. 83—160.

de simplu consum, al clasei proprietarilor de sclavi, care nu lărgeşte baza de producţie spre a îndestula pe producători, ci reţine numai pentru ea plusprodusul muncii sub forma unor manifestări extravagante în îmbrăcăminte, mâncare sau locuinţă. Câmpul de cereale necesită forţă de muncă pricepută şi devotată, unelte, vite de tracţiune şi răspunde în medie cu abia de zece ori cantitatea de sământă care a fost aruncată în pământ (I, 44, 2), pe când păşunile, piscinele livezile de măslini folosesc un personal mai puţin numeros şi produc în special valori de schimb. Aşa se şi explică creşterea şi concentrarea culturilor speciale dela sfârşitul republicii în comparaţie cu epoca lui Cato, dar lipsa cifrelor spectaculoase cu privire la randamentul culturilor de cereale nu trebue să ne ascundă cu totul realitatea tăcută, modestă şi trainică, anume stăruinţa primatului culturilor de cereale în ansamblul economiei din timpul lui Varro.

In imediata apropiere a oraşelor se cultivă legume şi flori (*violaria ac rosaria*, I, 16, 3), pentru vânzare, iar în unităţile economice izolate şi îndepărtate se amenajează grădini, alei sau parcuri, care răspund nevoilor de lux sau de prestanţă ale stăpânilor (I, 35, 1). Arborii plantaţi pe câmp servesc uneori la delimitarea proprietăţii, dar au şi un scop practic, adică oferă frunziş pentru animale, lemn de foc sau pari şi nuiele pentru legatul viei (1, 15, 1). Ceea ce impresionează în primul rând este frecvenţa şi bogăţia grădinilor de pomi roditori care se bucură de o îngrijire deosebită, fiind plantaţi în şir spre a avea soare mai mult (1, 7, 2) şi altoiţi spre a produce varietăţi superioare (1, 59, 1). Atât climatul, cât şi iscusinţa omului, fac ca Italia să devină o adevărată grădină, iar producţia ridicată de fructe rămâne unul din aspectele economice pozitive din această epocă, în comparaţie cu epoca anterioară. Măslinele sunt folosite sub formă de fructe conservate (1, 60) sau sunt sdrobite spre a obţine uleiul comestibil, care este un aliment de bază şi o valoare de schimb de cea mai largă răspândire (1, 55). De asemenea şi cultura viţei de vie se desăvârşeşte faţă de epoca mai veche (I, 7, 2) şi rodul se consumă sub formă de struguri sau vin amestecat cu apă *(lora)* de către sclavi în timpul iernii (*pro vino operariis datur hieme*, 1, 54, 3), însă partea cea mai însemnată se vinde, constituind principalul izvor de câştig al stăpânului, mai ales că productivitatea atinge uneori cifre impresionante, de pildă în Picenum şi Faventia 5200 până la 7800 litri de *iugerum*, adică între 20.800 şi 31.200 de litri la hectar (I, 2, 7). Se înţelege că viţa de vie continuă să fie o cultură intensivă şi prin urmare ocupă întinderi relativ mici, având nevoie de muncă stăruitoare şi de pricepere, potrivit preceptului vergilian *(laudato ingentia rura: exiguum colito*, «Georgica», II, 412—413), totuşi, luată în ansamblul culturilor agricole din Italia, rămâne una din ramurile de bază ale economiei dela sfârşitul republicii.

Creşterea animalelor este o îndeletnicire nu numai necesară, complementară în agricultură, ci de-a-dreptul indispensabilă în cuprinsul proprietăţii mari, atât pentru foloasele imediate ca lapte, lână, piei, carne, cât şi pentru nevoia de îngrăşăminte sau mijloace de tracţiune. Prisosurile de cereale sau furaje nu pot fi vândute şi transportate cu uşurinţă, ci trebue consumate în propria gospodărie (II, pref. 5), pe când animalele reprezintă o valoare de schimb care se mişcă singure spre piaţa de desfacere, în orice anotimp şi pe terenurile cele mai accidentate sau chiar lipsite cu totul de drumuri [1]. Caracterul acesta

[1] K. Marx, Capitalul. Ed. P. M. R., Bucureşti, 1948, v. I, ed. a 2-a, p. 113: « Popoarele nomade sunt primele care desvoltă forma bani, pentrucă toată averea lor se găseşte în

mobil, precum şi cheltuielile restrânse necesare întreţinerii animalelor şi belşugul de pământ potrivit sunt motive esenţiale în procesul de transformare a Italiei de Sud în imense păşuni de oi, cai sau vite cornute. Varro deplânge părăsirea ogoarelor de cereale, punând-o pe seama sgârceniei sau poftei de câştig a proprietarilor mari, şi este de părere că sclavul agricol sau boul construesc, adică transformă şi îmbunătăţesc natura, pe când turmele distrug şi consumă (II, pref. 4) şi din cuvintele sale se desprinde concluzia că creşterea vitelor a devenit pentru unii o îndeletnicire independentă de agricultură, fiind practicată în stil mare sub numele de *pecuaria* sau *pastio agrestis* de către oameni bogaţi pe pământuri arendate sau proprii, în întindere de sute de hectare *(homines locupletes ob eam rem aut conductos aut emptos habent saltus*, III, 1, 8). Veniturile lor depăşesc în genere câştigurile obţinute în culturile de cereale (III, 2, 13), iar faptul că se dă foarte multă importanţă rentabilităţii rămâne simptomatic şi vorbeşte şi el împotriva teoriei izolării unităţii economice sclavagiste. Dimpotrivă, tendinţa acesteia este de a restrânge suprafeţele de cereale la strictul necesar pentru nevoile interne şi de a desvolta anumite culturi speciale din care să rezulte valori de schimb capabile să acopere mai uşor nevoile de prestigiu şi de lux ale stăpânilor.

Vitele de rasă se cumpără din Epir sau Gallia şi se transportă în cirezi până la locul de destinaţie, după ce se alcătuesc în prealabil contracte scrise de vânzare-cumpărare (II, 5, 7—11). Operaţiunea aceasta presupune deci prezenţa a cel puţin două unităţi economice care mijlocesc produse cu ajutorul monetei curente. Boii sunt folosiţi la tracţiunea grea, la cărat sau la arat (I, 8, 5; I, 37, 5), iar caii, măgarii şi catârii la tracţiunea mai uşoară sau pentru nevoile armatei (*ad rem militarem*, II, 7, 15). In Apulia şi Lucania pasc cirezi de iepe sub supravegherea sclavilor, în proporţie de aproximativ 50 de iepe la un sclav (II, 10, 11), iar rostul acestor crescătorii nu poate fi altul decât nevoia de desfacere, de câştig, şi fenomenul se mai întâlneşte în Peloponez şi Tesalia (III, 7, 1—6). Măgarii (*asini*) sunt utilizaţi la învârtitul morilor *(ad molas)*, la cărat sau arat şi la transportarea spre mare a uleiului, vinului sau cerealelor, mai ales în ţinuturile lipsite de drumuri din Apulia şi Calabria (II, 6,5). Varro posedă o crescătorie de măgari la Rosea (III, 17, 6), alta de iepe şi catâri la Reate şi vinde uneori cirezi întregi de catâri *(mulorum greges vendidisses*, II, 8, 6) necesari pentru tracţiune (*redarias*...*mulas*, III, 17, 7). Creşterea porcilor pentru vânzare pare a fi o ocupaţie mai puţin frecventă, deşi ni se vorbeşte şi în acest domeniu de culturi mari *(magnis pecuariis)* şi de contracte de vânzare-cumpărare (II, 4, 3—5) care presupun prezenţa unor transacţii importante. Turmele de oi sunt răspândite în Sudul Italiei, mai ales în Bruttii (II, 1, 2), hibernând în ţinuturile mai joase din extremitatea de Sud şi mişcându-se vara către Nord, spre munţii Sabini (II, 1, 16; III, 17, 9), iar fenomenul de transhumanţă este exprimat în mod lămurit în cuvintele următoare: «Turmele rătăcesc prin ţinuturi deosebite la distanţe mari, aşa încât păşunile din timpul iernii se află la mai multe mii de paşi depărtare de cele din timpul verii, iar turmele care iernează în Apulia vin să petreacă vara în Munţii Reatini» (II, 2, 9). La Casinum şi în ţinutul Sallentinilor din Calabria pasc sute de capre *(ad centenas pascunt*, II, 2, 10) producătoare de lapte, carne şi păr

---

**formă *mişcătoare*, deci imediat alienabilă, şi pentrucă propriul lor fel de viaţă le duce în contact continuu cu alte comunităţi, ele fiind astfel îndemnate la schimbul de produse ».**

pentru funii de corăbii, maşini de război, diferite aplicaţii meşteşugăreşti sau îmbrăcăminte. Unii sclavagişti împrejmuiesc cu ziduri un teren de mai multe hectare *(complura iugera maceriis concludunt*, III, 3, 8) pentru a creşte în rezervaţii speciale *(in saeptis)* mistreţi, cerbi, căprioare, iepuri etc. şi Varro ne informează că un oarecare Fulvius Lippinus posedă un parc de 40 de *iugera* în Tarquinia (III, 12, 1), iar avocatul Q. Hortensius unul de 50 de *iugera* în Laurentum (III, 13, 2—3).

Un alt izvor important de câştig este creşterea şi îngrăşarea păsărilor de curte, ca raţe *(anates)*, gâşte *(anseres)*, găini *(gallinae)*, porumbei *(columbae, palumbi)*, turturele *(turtures)*, sturzi *(turdi)*, mierle *(merulae)*, prepeliţe *(coturnices)*, presuri *(miliariae)*, păuni *(pavones)* sau papagali *(psittaci)* Unele sunt căutate pentru grăsimea sau gustul lor plăcut, iar altele pentru frumuseţe sau raritate *(delectationis causa*, III, 4, 2) fiind arătate cu mândrie vizitatorilor şi admiratorilor. Cererea este atât de mare, încât oul de păun se vinde uneori cu 20 de sesterţi şi păuniţa cu 200, iar 100 de păuni aduc un venit anual de 40.000 până la 60.000 de sesterţi (III, 6, 6). Un oarecare Seius primeşte pentru trei pui de păun 600 de sesterţi (III, 6, 3), iar M. Aufidius Lurco câştigă anual 60.000 de sesterţi din vânzarea păunilor (III, 6, 1). O fermă din Ostia vinde anual păsări în valoare de 50.000 de sesterţi (III, 2, 14), iar Varro posedă o crescătorie de sturzi care îi aduce un venit de 60.000 de sesterţi pe an, adică de două ori mai mult decât moşia de 200 de *iugera* din Reate (III, 2, 15). Instalaţiile şi cheltuelile de întreţinere a porumbeilor îi costă pe unii 100.000 de sesterţi (III, 7, 11) şi un *ornithon* instalat la Casinum îi produce lui Varro pagube impresionante (II, 5, 9—17), totuşi el stărue şi se mândreşte cu realizările sale «gospodăreşti». Toate acestea constitue o dovadă că crescătoriile de păsări sunt o modă costisitoare, un capriciu cu consecinţe economice negative, un mijloc de consum rafinat şi o mărturie în plus că clasa stăpânitoare nu este interesată în scopuri productive, deoarece lipsesc condiţiile economice necesare, ci risipeşte avuţia în banchete, clădiri luxoase, parcuri, îmbrăcăminte sau manifestări de paradă.

Un exemplu asemănător îl oferă piscinele, care mai curând încântă ochiul decât stomacul şi « mai mult golesc punga stăpânului decât o umplu » *(potius marsippium domini exinaniunt quam implent*, III, 17, 2). Deşi peştele este mâncarea săracului (*plebeiae cenae piscis*, III, 17, 7) şi deşi unii câştigă din piscinele lor 40.000 de sesterţi, iar *villa* lui Hirrus se vinde cu 4.000.000 de sesterţi din pricina piscinilor ei bogate (III, 17,3), totuşi cheltuelile de instalaţie şi lipsa mijloacelor de transport adecvate sau de frigorifere fac ca desfacerea peştelui pe o piaţă mai largă şi cu un preţ mai ieftin să fie cu neputinţă. Quintus Hortensius posedă la Bauli piscine costisitoare, dar pentru masă cumpără peşte dela Puteoli (I, 17, 5), şi, din materialul documentar adunat de Varro, se vede în mod lămurit că piscinele alimentează numai pe cei din apropiere, în primul rând pe stăpânul din *villa* dela ţară, fiind deci mai curând un element care oglindeşte stăruinţa economiei naturale.

In schimb, mierea poate fi transportată mai uşor şi de aceea albinăritul se desvoltă cu precădere în anumite regiuni speciale, de pildă, Sicilia şi Corsica, de unde produsele apicole sunt duse pe mare şi vândute în toată Italia (III, 2, 12). De altfel cheltuelile de instalaţie sunt mai mici decât în cazul piscinelor, stupii fiind confecţionaţi din material ieftin ca nuiele *(ex viminibus)*, lemn şi scoarţă de copac *(e ligno ac corticibus)*, trunchiuri scobite *(ex arbore cava)*, lut *(fictiles)* sau vergele *(ex ferulis*, III, 16, 15). Materia depusă de albine la

intrare *(propolis)* găseşte aplicaţii în medicină şi se vinde uneori mai scump decât mierea, iar vinul amestecat cu miere *(mulsum)* se serveşte invitaţilor la ospeţe (III, 16, 1). Ingrijirea albinelor cade în sarcina unui sclav priceput sau stupii sunt arendaţi unui specialist din afara gospodăriei, şi, de pildă, proprietarul Axius primeşte pentru ei *(alvearia sua)* o rentă anuală de 1.666 kg de miere (III, 16, 10), dar se ivesc şi stupine independente de unitatea economică mare, cum este cazul fraţilor Veianii care posedă o căsuţă şi o grădină de flori de un sfert de hectar şi recoltează anual produse agricole în valoare de 10.000 de sesterţi (III, 16, 10—11).

In procesul de circulaţia valorilor, mijloacele de transport oferite de condiţiile naturale, ca apropierea mării sau râurilor, precumpănesc încă asupra celor create de munca omului şi de aceea la cumpărarea unei moşii se ţine seama de comoditatea transporturilor *(invectus idonei*, I, 16, 2), o dovadă că unitatea economică antică are nevoie de schimburi cu lumea dinafară şi e legată de ea prin numeroase fire. Se întâmplă că multe latifundii au drumuri de acces pe uscat *(viae)* sau se află în apropierea unor râuri navigabile *(flumina propinqua qua navigari possit)* şi autorul consideră acest fapt cu deosebire prielnic pentru importul sau exportul produselor *(quibus utrisque rebus evehi atque invehi ad multa praedia scimus*, I, 16, 6), deoarece numai aşa pot fi vândute prisosurile *(quae supersunt venire possint*, I, 16, 3) şi se aduc cele necesare pentru bunul mers al gospodăriei *(fructus nostros exportare . . . quae opus sunt adportare*, I, 16,1). Aşa dar, cel puţin în teorie şi în deosebi pentru gospodăriile mari, schimbul de produse apare ca un element important care contrazice teoria autarhiei unităţii economice sclavagiste. O relativă dependenţă de oraş se vede şi la gospodăriile mici şi poetul Vergiliu ne înfăţişează pe ţăranul sărac transportând la târg cu un măgăruş ulei şi fructe şi aducând de acolo smoală sau o piatră pentru râşniţa de măcinat, iar păstorul duce la oraş în fiecare zi lapte [1]. Interdependenţa dintre sat şi oraş, dintre munte şi câmpie, dintre o regiune mai depărtată şi alta mai apropiată este promovată de progresul diviziunii muncii, de climatul favorabil, de uşurinţele de transport pe apă şi mai ales de nivelul relativ înalt al forţelor productive [2] sau de prezenţa unei clase stăpânitoare puternice care consumă plusprodusul în formele cele mai rafinate şi mai variate cu putinţă, de aceea nu numai Italia, ci şi celelalte ţinuturi din jurul Mediteranei sunt legate într'un mănunchi de relaţii comerciale şi alcătuesc un sistem economic închegat, care se resimte uşor în întregul său la orice lovitură parţială [3]. Nevoile apărării sau unificării administrative dau naştere unei reţele de drumuri pietruite care uşurează schimbul de produse şi de experienţe în domeniul muncii şi grăbesc procesul de concentrare a proprietăţii funciare, sporind astfel contradicţiile sociale, iar schimbul de produse condiţionează creşterea oraşelor şi porturilor înfloritoare, despre care ne vorbesc cu mândrie poeţii latini. Stă-

---

[1] Vergiliu, Georgica, I, 273—275; III, 401—403.

[2] K. Marx, Capitalul. Ed. P.M.R., Bucureşti, 1948, ed. a 2-a, v. I, p. 105: « In modurile de producţie ale Asiei vechi, ale antichităţii etc., transformarea produsului în marfă, şi deci existenţa oamenilor ca producători de mărfuri, joacă un rol subordonat, care devine însă cu atât mai important, cu cât comunităţile intră mai mult în stadiul dispariţiei lor ».

[3] La Roma şi în alte oraşe mari, preţul grâului este în funcţie de transporturile pe mare şi distrugerea piraţilor în anul 67 î.e.n. aduce o ieftinire bruscă, Cicero, *Pro imperio Cn. Pompei*, 15,44. Interdependenţa economică şi solidaritatea clasei posedante sunt scoase în relief de către Cicero în opera citată, 7,19: « Non enim possunt una in civitate multi rem ac fortunas amittere, ut non plures secum in eandem trahant calamitatem ».

ruința culturilor intensive în apropierea orașelor, predilecția arătată cultivării viței de vie și măslinului cu scopuri comerciale, sporirea turmelor de animale pentru vânzare presupun deci o circulație relativ desvoltată, într'un timp când « capitalul comercial, de transacții bănești și uzurar atinge punctul culminant în interiorul formațiunii antice »[1].

Pe uscat, circulația produselor se face prin mijlocirea tracțiunii animale (*vectura*), folosindu-se vehicule (*vehicula, plaustra*) trase de boi, vaci, măgari sau catâri (*muli*, I, 20, 3—4). In regiunile muntoase din Apulia se organizează caravane (*greges fiunt fere mercatorum*), care duc la țărmul mării, pe spatele măgarilor (*asellis dossuariis comportant*), vin, ulei sau alte valori de schimb (II, 6,5), iar obiectele de întrebuințare necesare ciobanilor în munți sunt transportate de asemenea cu ajutorul animalelor de povară (*iumenta dossuaria*), în deosebi iepe, măgari sau catâri (II, 10, 5). Varro concepe unitatea economică din timpul său ca un organism care în mod normal vinde și cumpără (*convehuntur fructus et evehuntur, cum veneunt*, I, 2, 14), adică înstrăinează tot ce este non-valoare de întrebuințare pentru sine și-și însușește ceea ce ajunge non-valoare de întrebuințare pentru alții, săvârșind astfel un act necesar, pozitiv, într'un proces continuu în care circulația valorilor întreține și îmbogățește viața societății, fiind « *un schimb de materii social, analog celui fiziologic* »[2]. Deci roadele de prisos și care nu pot fi conservate multă vreme se vând fără întârziere, iar celelalte se pun de o parte pentru timpul când sunt mai scumpe (*cum caritas est*) și când prețurile se dublează (*fructum duplicant*, I, 69, 1). In primul rând procesul de schimb absoarbe prisosurile de cereale, vin și ulei (I, 7, 4), iar Varro se ridică în mod hotărît împotriva importurilor de grâu din Africa și Sardinia sau de vinuri alese din insulele Cos și Chios, deoarece ele pun în primejdie interesele marilor proprietari din Italia (II, pref. 3). Produsele viei se desfac sub formă de struguri (I, 65) sau vinul este păstrat câțiva ani în butoaie (*cullei*) spre a obține un preț mai ridicat (I, 22, 4). Animalele trec ușor dintr'o mână în alta (*pecudes emptionibus et traditionibus dominum mutant*, II, 6, 3) și exemplarele selecționate necesare reproducerii ating uneori 40.000 de sesterți (III, 2,7), iar turmele de oi cumpărate în Umbria, însoțite de păstori, străbat până la partea de Sud a Italiei, spre pășunile din Metapont sau târgul din Heraclea (*în Metapontinos saltus et Heracleae emporium*, II, 9, 6). Porcii masculi sunt vânduți măcelarului (*lanius*) din oraș, iar mistreții negustorului de vânat (*macellarius*, III, 2, 11) și la Roma se găsesc destui cumpărători pentru specialitățile superioare (*succidiae optimae*) aduse din Gallia sub formă de șunci și jamboane (*pernae comatinae et cavarae et petasiones*, II, 4, 10). Unii *macellarii* posedă sau iau în arendă locuri îngrădite, în special în Sabina (III, 5,2), unde cresc sturzi (*turdi*), prepelițe (*coturnices*) mierle (*merulae*) sau presuri (*miliariae*) pe care le îngrașă și le vând scump (*pingues veneunt care*, III, 52, 2). Perechea de porumbei (*columbae*) atinge la Roma 200 și uneori chiar 1000 de sesterți, iar cavalerul roman L. Axius cere 2000 și faptul acesta dovedește caracterul parazitar al avuției concentrate în mâinile clasei stăpânitoare (III 7, 10). Fructele de prisos se vând în oraș, de unde sunt duse de către unii din nou la țară și rânduite în magazii speciale (*oporothecae*) spre a fi servite la ospețe (I, 59, 2). Circulația produselor și a călătorilor face necesară apariția hanurilor (*tabernae devorsoriae*, I, 2, 23) care sunt construite cu cheltuiala proprietarilor

[1] K. Marx, Das Kapital, v. III, p.a II-a, p. 132. Cf. și p. 316.
[2] K. Marx, Capitalul. Ed. P.M.R., București 1948, ed. a 2-a, v. I, p. 125.

mari şi administrate de sclavi, formând o parte integrantă a unităţii economice desvoltate.

Agricultura din timpul lui Varro produce valori de întrebuinţare sau vinde prisosurile, dar acestea nu intră într'un proces de prelucrare şi transformare spre a deveni valori de schimb cu o potenţă superioară prin adăugarea unei valori suplimentare. Lipsa unei industrii prelucrătoare, posibilităţile restrânse de desfacere a produselor, prezenţa neîndestulătoare a muncitorului liber gata să-şi vândă puterea de muncă şi slaba desvoltare a mijloacelor de transport creează piedeci serioase în calea organizării unei producţii complexe şi masive, de aceea valorile acumulate se îndreaptă cu predilecţie spre consum sau risipă şi aceste împrejurări trezesc sentimentul că numai agricultura este cu adevărat productivă, pe când munca din ateliere şi comerţ formează numai o anexă sau o simplă prelungire a ei. Aşa se face că lauda vieţii dela ţară se impune în literatură ca o temă obligatorie, ca o sarcină pozitivă şi patriotică, cu scopul de a încetini sau stăvili exodul populaţiei rurale spre oraşe ,de a păstra pe ogoare o forţă de muncă complementară celei servile şi de a menţine neatins sistemul de exploatare existent [1]. Varro se ridică cu hotărîre împotriva luxului şi cheltuelilor inutile din vilele urbane (I, 13, 7), împotriva oraşului care consumă şi petrece (II, pref. 1) şi împotriva celor care părăsesc secera şi plugul (*relictis falce et aratro)* şi se stabilesc în oraş, « preferând să-şi pună în mişcare mâinile în teatru şi circ, decât în semănături şi podgorii » (II, pref. 3). Idilizarea vieţii dela ţară (II pref. 2) rămâne un semn vădit că forţele productive sunt încă prea slab desvoltate pentru a îngădui înfiriparea unei industrii orăşeneşti care să pună în valoare produsele agricole, să desăvârşească mijloacele de muncă şi să îmbunătăţească traiul păturilor largi ale populaţiei. Cu toată strălucirea ei aparentă, epoca lui Varro nu promovează deajuns tehnica şi productivitatea muncii, iar faptul acesta explică politica războinică a minorităţii conducătoare şi cruditatea relaţiilor de dependenţă [2].

Cercetarea cărţii lui Varro ne îngădue să desprindem trei concluzii mai de seamă. In primul rând, ea ne arată că lupta pentru pământ şi sclavi a dus la triumful proprietăţii mari şi la distrugerea ţărănimii, confirmând astfel cuvintele lui Marx care spune: « După ce camăta patricienilor romani a ruinat în întregime pe plebeii romani, pe micii ţărani, această formă de exploatare a luat sfârşit şi economia sclavagistă pură a păşit în locul celei mici ţărăneşti [3]. Prin urmare, în relaţiile de producţie se află acum faţă în faţă două clase antagoniste fundamentale, anume, proprietarii mari de pământ şi sclavii, iar restul populaţiei se rândueşte în clase — pături nefundamentale alcătuite din ţărani mijlocaşi, ţărani săraci, meseriaşi, negustori sau plebei din oraşe. Trăsătura caracteristică, dominantă, tipică a economiei este existenţa unităţii economice mari, în care forţa de muncă esenţială şi permanentă o formează sclavii, iar mijloacele de muncă aparţin proprietarilor de sclavi. Toate celelalte forme de economie apar ca rămăşiţe ale trecutului şi rămân neconcluzive la aprecierea modului de producţie din această epocă.

---

[1] Cato, De agricultura, 1; Cicero, De senectute, 51—60; Vergilius, Georgica, II, 458—474; 490—531; Horaţiu, Epode, 2.

[2] K. Marx, Capitalul. Ed. P.M.R., Bucureşti, 1948, ed. a 2-a, v. I, p. 187: « Epocile economice se deosebesc nu prin *ceea ce* se produce, ci prin modul *cum* se produce, cu ce mijloace de muncă. Mijloacele de muncă indică nu numai gradul de desvoltare a forţei de muncă omeneşti, dar şi raporturile sociale în care se lucrează ».

[3] K. Marx, Das Kapital, v. III, p. a II-a, p. 134.

In al doilea rând, înflorirea economică a Italiei este mai puţin o consecinţă a jafului exercitat asupra popoarelor subjugate şi într'o măsură mult mai însemnată rezultatul muncii productive a sclavilor. Războaiele îmbogăţesc numai o minoritate restrânsă, care risipeşte repede sau acumulează în scopuri neproductive, pe când munca şi experienţa sclavilor creează valori noi şi fac cu putinţă organizarea unui proces de producţie cu o potenţă superioară. Poate că mijloacele de muncă din această epocă nu depăşesc nivelul atins în Mediterana orientală, dar fără îndoială, ele lasă cu mult în urmă vechea societate romană patriarhală, iar progresul acesta incontestabil este rezultatul muncii productive depuse în Italia. Respingând concepţia economistului liberal Bastiat, care credea că Romanii trăiau numai din jaf, Marx scrie: « Dar dacă trăeşti multe secole de-a-arândul din jaf, trebue doar într'una să ai ce jefui, cu alte cuvinte *obiectul* jafului trebue să se reproducă în mod continuu. Se pare deci că şi Grecii şi Romanii aveau un proces de producţie, adică o economie a lor, care forma baza materială a lumii lor, exact în felul în care economia burgheză formează baza lumii actuale ... [1].

In al treilea rând, în sfârşit, constatăm că circulaţia valorilor şi a banilor este activă şi răspândită, încât poate trezi în unii iluzia unor analogii cu epoca modernă. Aşa se şi explică de ce mulţi istorici burghezi vorbesc de un « capitalism antic » şi de un « comerţ masiv pe scară mondială ». Marx nu tăgădueşte epocii antice schimbul de mărfuri relativ intens, apoi desvoltarea diviziunii muncii şi existenţa banilor sub înfăţişările cele mai variate, de pildă, de simplu echivalent de mărfuri, de mijloc de circulaţie, de mijloc de plată, de tezaurizare şi de monetă universală, dar susţine că toate acestea nu sunt suficiente pentru a îndreptăţi folosirea expresiei capitalism, deoarece lipsesc doi factori hotărîtori, anume mijloacele de producţie perfecţionate şi forţa de muncă de vânzare, adică muncitorul liber, astfel că « imensa majoritate a masei de produse, destinate în mod direct satisfacerii trebuinţelor proprii, nu se transformă în *marfă* » şi « deci procesul social de producţie este încă departe de a fi dominat în toată întinderea şi adâncimea lui de valoarea de schimb » [2]. Pe de altă parte, câţiva reprezentanţi ai burgheziei neagă cu totul caracterul de schimb al economiei antice şi operează cu noţiuni ca « economie naturală » (Naturalwirtschaft) sau « economie casnică închisă » (geschlossene Hauswirtschaft). Nădăjduim că materialul discutat mai sus pledează cu prisosinţă atât împotriva teoriei « capitalismului », cât şi împotriva teoriei « economiei casnice închise », şi constitue în acelaşi timp o contribuţie la studiul forţelor productive ale formaţiunii antice, deoarece încercarea de faţă nu face decât să răspundă cu modestie la îndemnul stăruitor al lui Marx, care constată cu amărăciune că până la el istoriografia « nu cunoaşte evoluţia producţiei materiale, deci baza oricărei vieţi sociale, şi prin urmare a oricărei istorii adevărate » [3].

## ЭКОНОМИКА СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА У ВАРРО

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Настоящая статья является попыткой опровергнуть установки буржуазных историков относительно «капитализма» и «замкнутого хозяй-

[1] K. Marx, Capitalul. Ed. P.M.R., Bucureşti, 1948, ed. a 2-a, v. I, p. 107, nota 33.
[2] Ibidem, p. 178.
[3] Ibidem, p. 187, nota 5.

ства», якобы имевших место в экономических процессах античного мира в I веке до нашей эры.

Исходя из указаний Маркса, данных в «Капитале», касательно характера производства и производственных отношений в древнем мире, автор подчеркивает значение процесса концентрации земель, обрабатываемых рабским трудом , которая становится исключительно компактной в эту эпоху. Концентрация земель ведет к интенсивному земледелию, в особенности вблизи городов и побережья, определяя собой видимое повышение производительных сил. Этому прогрессу в экономической жизни Италии соответствуют такие литературные произведения как книга Варро Rerum rusticarum libri III. Труд Варро преследует практические цели, а именно дать в руки крупных землевладельцев ценное орудие по введению рациональных элементов в экономический процесс. Книга Варро, написанная в 37 году до нашей эры, включается в целую серию подобных произведений, перечисленных автором, и это свидетельствует об интересе римской публики к такого рода произведениям. Труд Варро, как и другие ему подобные, стремится к сохранению привилегированной позиции землевладельцев и рабовладельцев, к укреплению господства этой категории римских граждан за счет неимущих слоев населения, находящихся в состоянии постоянного политического возбуждения.

На основании материалов, заключающихся в книге Варро, автор занимается сначала состоянием земледелия в I веке до нашей эры, а потом и другими отраслями хозяйства, как садоводство; животноводство, рыболовство и пчеловодство. Установив необходимую диалектическую связь между производительными силами и производственными отношениями, автор отмечает усиления роста численности в применении рабского труда и некоторые другие изменения в отношениях между рабовладельцами и рабами, происшедшие в пользу последних. Это объясняется необходимостью выжимать как можно больше прибавочной стоимости, чего невозможно было добиться только путем колодок и избиения.

Анализ экономического рабовладельческого единства Италии I века до нашей эры приводит автора к выводу, что на этапе наибольшего экономического развития рабовладельческого типа уже не может быть и речи об «автаркии». Хотя большинство рабов является ремесленниками и работают в хозяйстве крупных землевладельцев, только часть орудий производства может производиться на месте. Распространение различных видов земледельческих культур требует наличия орудий производства, главным образом металлических, которые покупаются в городе. Таким образом устанавливается тесный обмен между городом и деревней, доказывающий явную ошибочность взглядов некоторых буржуазных историков (в том числе и Карла Бюхера) относительно существования замкнутого домашнего хозяйства в рабовладельческой формации на этапе ее наибольшего развития.

При всем том, повышение уровня рабовладельческого производства, как результат концентрации земель, не может привести к «капитализму», так как в древности были ограничены возможности сбыта земледельческих продуктов, существовал рабовладельческий труд и были слабо развиты пути сообщения. Накопление ценностей было направлено

главным образом к потреблению и излишеству и ни в коем случае не вело к расширению производства в промышленности и земледелии. Автор правильно отмечает, что перечисленные выше обстоятельства повлияли на римский мир, заставляя верить, что среди различных экономических процессов, область земледелия является самой надежной и прибыльной. Поэтому в римской современной литературе появилось так много произведений, идеализирующих земледелие и сельскую жизнь.

В заключительной части статьи указываются следующие важные аспекты социально-экономической формации в Риме в I веке до нашей эры: господство крупного землевладения, основанного на рабском труде и делящего римское общество на 2 основных антагонистических категории — рабов и рабовладельцев; концентрация земель и рост производительных сил, которые становятся все более заметными в этот период; кроме того, на основе богатого материала, извлеченного из книги Варро, автор пытается доказать, что на этом этапе развития не может быть и речи о существовании «автаркии» или же «капитализма».

## L'ÉCONOMIE AGRICOLE DANS L'OEUVRE DE VARRON


(RÉSUMÉ)

On essaie, dans cette Note, de réfuter les thèses bourgeoises du « capitalisme » ou de « l'économie en circuit fermé » dans les processus économiques du monde romain au I-er siècle avant notre ère.

Partant des indications que Marx donne dans le « Capital » sur le caractère de la production et des relations de production dans le monde antique, l'Auteur souligne l'importance des concentrations de terres travaillées par des esclaves, concentrations particulièrement massives à cette époque. L'agrandissement des propriétés détermine le progrès de l'agriculture intensive — surtout à proximité des villes et des rivages — ainsi qu'une amélioration marquée des forces de production. Sur le plan littéraire, le livre de Varron, *Rerum rusticarum libri III* correspond à ce progrès de la vie économique en Italie. L'oeuvre de Varron poursuit un but pratique, celui de mettre à la portée des grands propriétaires possesseurs de *latifundia*, un instrument précieux pour la rationalisation du processus économique. Écrit en l'an 37 avant notre ère, le livre fait partie de toute une série d'oeuvres similaires que l'Auteur énumère, ce qui prouve l'intérêt du public romain pour ce genre d'ouvrages. Le livre de Varron et tous les autres qui traitent de sujets similaires, montrent une tendance à soutenir la situation privilégiée des grands propriétaires de *latifundia* et d'esclaves — à raffermir la domination de cette classe de citoyens romains sur les couches dépossédées, en état de perpétuelle agitation politique.

L'Auteur traite successivement de l'agriculture au I-er siècle avant notre ère — telle qu'elle ressort des données du livre de Varron — des cultures maraîchères et d'arbres fruitiers, de l'élevage, de la pisciculture et de l'apiculture. Établissant le rapport dialectique nécessaire entre le caractère des forces de production et les relations de production, l'Auteur constate une importante augmentation numérique de la main d'oeuvre esclavagiste ainsi que certains changements qui interviennent dans les rapports de maître à esclave,

en faveur du dernier. Ce fait s'explique par le besoin de soutirer un maximum de plus-value qui ne pouvait être obtenu uniquement à l'aide de chaînes et de coups.

De l'analyse de l'unité économique esclavagiste de l'Italie du I-er siècle avant notre ère, l'Auteur conclut à l'impossibilité de parler d'autarchie en plein essor de l'économie de type esclavagiste. Bien qu'un grand nombre d'esclaves soient des artisans travaillant dans le cadre des *latifundia* respectifs, seule une partie des outils nécessaires à la production peuvent être confectionnés sur place. L'extension des cultures de toutes sortes exige des outils, surtout métalliques, qui s'achètent en ville. De cette manière, des échanges actifs s'établissent entre la ville et la campagne qui prouvent d'une façon évidente l'erreur commise par certains historiens bourgeois (dont Karl Bücher) en ce qui concerne l'économie domestique en circuit fermé à l'époque de l'organisation esclavagiste.

Néanmoins, le peu de facilités pour la vente des produits agricoles, le travail esclavagiste, le faible développement des moyens de transport dans le monde antique, malgré le niveau élevé de la production esclavagiste par suite de la concentration des terres, ne peuvent conduire au « capitalisme ». Il y a une tendance très nette à dépenser et gaspiller les valeurs accumulées, au lieu de les rendre à la production à plus grande échelle, dans l'industrie et l'agriculture. L'Auteur démontre, avec raison, que ces circonstances induisent le monde romain à penser que, parmi les divers secteurs économiques, le plus sûr et le plus profitabile est celui de l'agriculture. De là le grand nombre d'oeuvres à la louange de l'agriculture et de la vie à la campagne, dans la littérature romaine contemporaine.

Pour finir, l'Auteur esquisse dans cette Note trois importants aspects de la formation sociale-économique romaine au I-er siècle de notre ère. Il montre d'abord le triomphe de la grande propriété esclavagiste — qui divise la société romaine en deux classes fondamentales, antagonistes: esclaves et propriétaires d'esclaves. En second lieu, l'Auteur souligne l'accroissement des forces productives au cours de cette période de concentration de la propriété foncière. Et enfin, s'étayant de l'abondance de matière de l'oeuvre de Varron, l'Auteur tâche de démontrer qu'au stade d'alors de développement des forces productives de l'organisation esclavagiste, il ne peut être question d'« autarchie » et encore moins de « capitalisme ».

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# O NOUĂ DIPLOMĂ MILITARĂ DIN DACIA

DE

C. DAICOVICIU

In cursul săpăturilor executate în toamna anului 1929, la castrul roman dela Căşei (r. Dej, Reg. Cluj), a ieşit la iveală, din interiorul «bastionului stâng al porţii nordice, poarta principalis dextra», o diplomă militară[1] relativ bine păstrată.

Deşi de o importanţă deosebită (după cum se va vedea) pentru istoria Daciei din timpul cotropirii ei de către Romani, conducătorul oficial al săpăturilor, Em. Panaitescu, nu a ţinut de a sa elementară datorie să publice în cel mai scurt timp acest preţios document, mulţumindu-se să promită, atunci când i se cereau lămuriri asupra conţinutului diplomei, o publicare apropiată. După câte ştim, însă, diploma nu este publicată nici acum. Ea nici nu se mai găseşte în ţară, ci a fost dusă peste hotare de fugarul descoperitor al ei, Em. Panaitescu.

Cercetând notiţele şi însemnările păstrate de pe timpul când, în calitate de asistent, colaborasem la descifrarea diplomei, am dat de copia textului ce se afla săpat pe exteriorul diplomei, copie suficient de bună şi exactă pentru a cunoaşte esenţialul conţinutului[2].

Credem că aducem un serviciu ştiinţei istorice publicând, împotriva voinţii deţinătorului diplomei, acest document, chiar cu unele lipsuri de detaliu neînsemnate. Aceasta, cu atât mai vârtos, cu cât originalul ar putea fi pierdut pentru totdeauna sau tăinuit până la infinit de cel care-l deţine, în dauna cunoaşterii cât mai exacte a istoriei patriei[3].

Textul săpat pe faţa externă a tabelei I este următorul[4] (transcriu desvoltând obişnuitele abreviaţii din textul original):

---

[1] A se vedea raportul despre aceste săpături în « Anuarul Com. Mon. Istorice », Secţia pt. Transilvania, pe anul 1929, Cluj, 1930, p. 324.

[2] In interior, după cum se ştie, se repetă doar, pe ambele tăbliţe, mai neglijent, textul propiu zis al diplomei care este scris pe exteriorul *unei* tăbliţe din cele două care constitue documentul. Pe exteriorul celeilalte tăbliţe se găsesc sigiliile şi numele martorilor.

[3] Un caz asemănător se petrece cu inscripţia dela Histria, pomenind de un « rege » băştinaş Rhemaxos şi care este, de asemenea, tăinuită de descoperitorul ei, S. Lambrino, şi nepublicată până acum.

[4] Neavând originalul şi dispunând numai de o *ciornă* a copiei făcută acum cca 22 de ani, nu putem da, fireşte, obişnuitele referinţe asupra dimensiunilor etc. ale documentului. Impărţirea pe rânduri a textului credem că este, însă, fidelă.

1 *Imp (erator) Caesar, divi Traiani Parthi-*
*ci [f (ilius)]* [1], *divi Nervae nepos Traianus*
*Hadrianus, Aug(ustus), pontifex maximus, tri-*
*bunicia potestat(e)*

5 *(quartum), co(n)s(ul) (tertium)*
*Palmyrenis sagitariis · ex Syri(a) qui*
*sunt in Dacia Superiore sub*
*Iulio Severo civitatem dedit*
*iis quorum nomina subscrip-*
*ta sunt a(nte) d(iem) (tertium) K (alendas) Iul (ias)*
10 *G(aio) Publicio Marcello*
*co (n) s (ulibus)*
*L(ucio) Rutilio Propinquo*
*Bari(o?) Male f(ilio) Palmyr(a).*
*Descriptum et recognitum ex tabula*
*aenea quae fixa est Romae in muro*
*post templum divi Aug(usti) ad Minervam*

Pe faţa externă a tabelei II, se citesc numele următorilor 7 martori (la genetiv, însemnând «sigiliul lui... »):

*L(uci) Attei Atteiani*
*[Iuni] Eutychi*
*P(ubli) Atini Flori*
*Q(uinti) Fabri [T] iti*
*L(uci) Pulli Anthi*
*Ti(beri) Claudi Erotis*
*P(ubli) Atini C [rescentis]*

In traducere liberă, cuprinsul sună în felul următor:

*Faţa externă a tabelei I.* Impăratul Hadrian, fiul lui Traian celui trecut între zei şi biruitor al Parţilor, nepotul lui Nerva celui trecut între zei, preaslăvitul, marele preot, în anul al patrulea al puterii sale de tribun, consul a treia oară, a dat cetăţenia arcaşilor palmyrieni din Siria care sunt în Dacia de Sus, sub (conducerea) lui Iulius Severus şi anume celor însemnaţi mai jos [2].

In ziua de 29 Iunie, în anul când erau consuli Gaius Publicius Marcellus şi Lucius Rutilius Propinquus (=120 e.n.).

Lui Bari (us?), fiul lui Male din Palmyra.

Scris şi cercetat după tabla de bronz pusă, la Roma, în zidul din spatele templului de lângă Minerva [3], închinat lui Augustus celui trecut între zei.

*Pe faţa externă a tabelei II* sunt înşiraţi cei 7 martori, necesari autentificării copiei: Lucius Atteius Atteianus, Iunius Eutychus, Publius Atinius

[1] Nu ne putem da seama dacă *f(ilius)* lipseşte din original sau este o scăpare a noastră în timpul copierii.

[2] Formula vorbeşte de mai mulţi; în diplomă apare însă numai cel interesat, pentru care s'a făcut copia-extrasul după decretul-lege original din Roma.

[3] Templul (Templum Divi Augusti) se găsea între Forul roman şi Palatin, în cartierul Vicus Tuscus. Expresia «ad Minervam» se referă, după toate probabilităţile, nu la un templu al Minervei, ci fie la *Atrium Minervae* (Tabularium M.), fie la o statue a zeiţei ce se afla în preajma templului lui Augustus. A se vedea G. Lugli, I monumenti antichi di Roma e suburbio, v. I, p. 142 şi urm., precum şi Platner-Ashby, A topographical dict. of ancient Rome, p. 342—343.

Florus, Quintus Fabius (T)itus (?), Lucius Pullius Anthus, Tiberius Claudius Eros şi Publius Atinius Crescens. Toţi martorii, fiind cetăţeni romani, poartă întreitul nume (*praenomen*-ul lui Iunius Eutychus sau Eutyches nu s'a păstrat şi nici nu-l putem întregi).

Inainte de a trece la valorificarea istorică a documentului de mai sus, este necesar să precizăm anumite lucruri de ordin epigrafic.

Data diplomei (29 Iunie 120 e.n.) e asigurată prin indicaţia clară a zilei, lunii (a.d.III k. Iul.) şi a anului determinat prin cei doi consuli suffecţi (supleanţi), cunoscuţi ca atari pentru lunile Mai-Iunie ale anului 120. Numele celui de al doilea consul apare, uneori, cu *praenomen*-ul T(itus). Aici, *praenomen*-ul e sigur, L(ucius). Tribunicia potestas IIII (quartum), ca şi titlul de cos. III al împăratului trimit la acelaşi an, 120 e.n.

Martorii diplomei noastre sunt identici cu cei din diploma cu aceeaşi dată, publicată sub Nr. 68 din C.I.L.,XVI, diplomă găsită în două fragmente mici la Porolissum şi asupra căreia vom reveni în comentariul istoric. Cu ajutorul diplomei de faţă, în schimb, se pot face unele completări şi rectificări la diploma Nr. 68 din C.I.L., XVI.

Astfel: *a)* numele complet al primului martor e sigur L(ucius) Atteius Atteianus; *b) praenomen*-ul martorului al doilea nu s'a păstrat nici în diploma Nr. 68, nici în diploma noastră; *nomen*-ul lui este păstrat, în schimb, numai în diploma Nr, 68, de unde l-am putut întregi şi în diploma de faţă; *cognomen*-ul însă este greşit dat în diploma Nr. 68 ca... *nitelli*, căci în diploma ce o publicăm acum lectura *Eutychi* este sigură. O verificare pe fotografia diplomei dela Porolissum confirmă *acelaşi* nume de Eutychi şi în diploma Nr. 68; *c) praenomen*-ul celui de al treilea martor este P(ublius), nu L(ucius), cum, tot eronat, s'a citit în diploma Nr. 68; *d) cognomen*-ul lui Q(uintus) Fabius nu este sigur. In diploma Nr. 68 el este complet şters, iar în diploma noastră nu se văd decât trei litere I T I, ceea ce ar putea fi completat în Titi, Titus, întrebuinţându-se uneori şi ca *cognomen*; *e) praenomen*-ul lui Pullius Anthus este clar în diploma noastră: L(ucius); *f) cognomen*-ul ultimului martor din diploma noastră a putut fi întregit, în schimb, în C[rescens], după diploma dela Porolissum.

Identitatea martorilor nu este, fireşte, întâmplătoare între diploma dela Porolissum (C.I.L., XVI, Nr. 68) şi cea dela Căşei. Anul emiterii, ziua şi luna sunt aceleaşi. Mai mult decât atât: însăşi formularea legii, după cum se poate constata acum, este la fel, cu excepţia numelui ostaşului care în diploma dela Porolissum este *Hamasaeus* fiul lui *Alapatha*. Diploma dela Căşei ne permite să întregim acum precis, acele părţi din diploma dela Porolissum care fuseseră restabilite în mod ipotetic. Dar exemplarul dela Căşei confirmă în chip neîndoielnic, că cele două fragmente de diplomă dela Porolissum constitue, într'adevăr, o singură diplomă şi că întregirea numelui guvernatorului Daciei Superioare propusă de noi în 1936 [1], ca fiind Iulius Severus, este justă, îndoielile editorului din C.I.L., XVI, p. 62, dovedindu-se neîntemeiate. De asemenea, se justifică şi restabilirea corpului de trupă în *Sagittarii* [2], cu indicaţia în plus că este vorba de arcaşii din *Palmyra* pe care îi mai întâlnim în Porolissum şi aiurea ca *Numeri Palmyrenorum* [3].

---

[1] « Anuarul Institutului de Studii Clasice », 1936, v. II, p. 71 şi urm.

[2] A se vedea op. cit., p. 74, cf. « Dacia » v. VII—VIII, p. 329.

[3] A se vedea W. Wagner, Die Dislokation der röm. Auxiliarform., p. 211 şi urm.; cf. « Dacia », v. VII—VIII, p. 328 şi urm., unde se dă şi bibliografia cealaltă; cf. şi C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité, p. 94, n. 1.

Prin noua diplomă dela Căşei prin urmare, unele fapte deduse pe baza unor combinaţii logice, totuşi ipotetice, se dovedesc ca reale, iar altele se desvălue documentat ca o noutate ce ne face să vedem mai bine evenimentele petrecute în Dacia în timpul cuceririi şi după subjugare.

Şi unele şi altele au o accentuată importanţă istorică. Să le examinăm pe rând.

Vom începe, mai întâi, cu cele ce se desvălue ca noutate prin diploma dela Căşei; specificul şi rolul trupei amintite în acest document istoric.

Titularul diplomei este *Barius*, fiul lui *Male*, de loc din Palmyra. Numele Barius se deduce destul de sigur din dativul Bari(o) deşi ultima literă din nume (o) nu se poate citi limpede. Este fără îndoială un nume oriental — semit, pentru care dicţionarele onomastice oferă anologii destule [1].

Aceeaşi origine trebue să aibă, fireşte, şi numele tatălui (Male), cu toate că litera *l* este notată în copia ce-mi stă la dispoziţie, ca nesigură [2]. Dată fiind compoziţia corpului de trupă — Palmyreni — şi locul de origine a ostaşului încetăţenit, faptul nici nu prezintă ceva neobişnuit, orientalii fiind numeroşi în Dacia.

Ceea ce constitue însă o curiozitate oarecare e faptul că nu se arată nici gradul ostaşului, ca de obicei, nici nu se face vreo aluzie la calitatea lui de « eliberat » *(demissus honesta missione)* din cadrele armatei şi nici nu se specifică împrejurarea specială, în asemenea cazuri, că este vorba de o acordare a dreptului de cetăţenie « *ante emerita stipendia* », dintr'un motiv oarecare. Este sigur însă, că, atât ostaşul din diploma dela Căşei, cât şi cel din diploma dela Porolissum (textul fiind, după cum am văzut, identic în cele două diplome), au fost încetăţeniţi fiind încă sub arme şi continuând a rămânea sub drapel.

Motivul acestor « omisiuni » (din punctul nostru de vedere) trebue căutat în cea de a doua particularitate a diplomei, particularitate de care ne vom ocupa chiar acum. Această particularitate se manifestă prin faptul că trupa de arcaşi palmyrieni nu poartă denumirea vreunei formaţii de corp de trupă regulată *(ala, cohors, numerus)*. Cazul nu este, însă, fără precedent. Se cunosc şi din Dacia (ca şi din restul imperiului) asemenea formaţii etnice, ca trupe « neregulate » în cadrul armatei romane de ofensivă sau ocupaţie. Este deajuns să ne gândim la acei Suri sagittarii, Mauri *(gentiles)* sau Astures symmachiarii atestaţi tot în Dacia [3]. Puse sub comanda unui ofiţer superior *(praefectus* sau *praepositus)* roman şi încadrate, poate, şi cu alte elemente ofiţereşti romane, aceste formaţii etnice, încadrate în armata romană, ridicate din rândul populaţiilor războinice din imperiu, sau ajunse în dependenţă politică faţă de acesta, luptau alături de legiuni şi de restul de trupe auxiliare cu armamentul şi tactica lor proprie, cu limba de comandă naţională, sub gradaţii direcţi din rândurile lor. Este vorba, de cele mai multe ori, de o « armă uşoară », în special de arcaşi, pedeştri sau călăreţi, de aruncători cu praştia etc. Formaţiile acestea

---

[1] A se vedea *Barios*, Fr. Freisigke, Namenbuch, p. 71 (din Egipt), dat ca nume semit de H. Wuthnow, Die semit. Menschennamen. Leipzig, 1930, p. 33; cf. şi Th. L. L. s. v. *Baria*, nom. vlr. hebr. şi *Barionabar Iona*, nom. vir. aram.

[2] Numele de Male, fiu al lui Yarhay, este atestat chiar în Palmyra; a se vedea J. G. Février, La religion des Palmyréniens. Paris, 1931, p. 107; cf. şi p. 245 (indexul).

[3] A se vedea W. Wagner, op. cit., la numirile respective. Cf. « Dacia », VII—VIII, p. 329.

sfârşesc apoi, în caz că rămân în provincia respectivă, prin a fi încorporate de obicei în armata regulată sub forma unui nou corp de trupă, organizat, mai întâi, de Hadrian: *numerus* [1].

Din această categorie de formaţii etnice de luptă fac parte şi arcaşii palmyreni din cele două diplome. Din ei se creează, apoi, poate, sub Hadrian, dar mai curând sub Antoninus Pius, acele *Numeri Palmyrenorum* pe care le întâlnim în Dacia. Pentru o dată mai târzie a transformării formaţiunii neregulate de arcaşi palmyreni într'un *numerus* pledează şi inscripţia greacă din Palmyra [2] în care se pomeneşte de un eparchos *(praepositus* sau ev. *praefectus)* al arcaşilor înrolaţi în Porolissum din Dacia Superioară [3].

Despre două din formaţiile de trupe etnice şi «neregulate» ştim că au luat parte la războaiele de cotropire a Daciei: Mauri şi Symmachiarii Astures. Nimic nu ne împiedecă să presupunem — cu cea mai mare probabilitate — că şi celelalte formaţii etnice, deci şi arcaşii palmyreni, au participat la aceste lupte între anii 102—106. Dacă acest lucru este adevărat, prin diploma dela Căşei se aduce o dovadă în plus că mult discutata dată la care Palmyra a ajuns sub stăpânirea Romei (ca stat clientelar pare-se) trebue împinsă înapoi până la începutul domniei lui Traian [4], căci tocmai din teritoriul Palmyrei se recrutau vestiţii arcaşi palmyreni [5]. Aşa se explică şi prezenţa de comercianţi palmyreni în Dacia, veniţi odată cu constituirea provinciei.

Dat fiind acest caracter etnic al formaţiei de trupă, cunoscând şi abila politică a Romei de a-şi crea devotaţi în rândurile fruntaşilor populaţiilor pe care este pe cale să le înjuge, nu este nimic extraordinar în faptul că nici denumirea organizată a trupei de arcaşi nu apare în diplomă, nici gradul celui încetăţenit nu este pomenit, acesta având, desigur, un rol conducător printre conaţionalii săi, neasimilabil cu gradele militare din armata romană. Fie ca o răsplată a serviciilor aduse în interesul cotropitorului stăpân, fie ca un îndemn, fruntaşul arcaş palmyrean Barius, ca şi Hamasaeus din diploma dela Porolissum, au fost gratificaţi, încă în timpul serviciului militar, cu cetăţenia romană.

Pentru istoria poporului dac, noua diplomă contribue la o şi mai bună sezisare a forţelor aruncate în luptă de Roma pentru îngenunchierea statului liber dacic. Acestea erau, în cea mai mare parte, recrutate din aceiaşi « barbari » care fuseseră subjugaţi de Roma în deceniile trecute. Asturii din Spania, Maurii din Africa, Sirienii din Siria şi Palmyrenii din teritoriul oraşului caravanier din Asia anterioară, alături de nenumărate trupe regulate, alcătuite şi ele, în majoritatea lor, din provinciali *(auxilia)*, au îndeplinit politica de cotropire a Romei.

Numărul extraordinar de trupe concentrate în Dacia pentru a o cuceri şi, apoi, a o ţine sub cea mai straşnică ocupaţie, se oglindeşte în două diplome

---

[1] A se vedea s. v. *Numerus*, col. 1327 şi urm.

[2] A se vedea « Syria », v. 22, p. 231 şi urm.

[3] Expresia κατειλεγμένων τοξοτῶν din inscripţie nu ne îndeamnă să vedem constituirea lor într'un numerus (κατάλογος s. ἀριθός). Este adevărat că inscripţia nu este datată mai precis decât prin faptul bifurcării Daciei (119—158).

[4] Cf. N. A. Maşkin, Istoria Romei Antice, Bucureşti, 1951, p. 342; A. Piganiol, Hist. de Rome, p. 387; O. Eissfeldt, Tempel und Kulte syrischer Städte... Leipzig, 1941, p. 65 şi urm. Totuşi, nu este exclus ca aceste trupe de arcaşi să fi fost aduse în Dacia în vederea potolirii revoltei generale din 117—119 (a se vedea mai jos).

[5] R. E. s. v. *Numerus*, col. 1333 (4).

militare datând din anul 110 [1]. Nu mai puţin de 28 de corpuri de trupă auxiliare sunt amintite aici, la care se adaugă cel puţin două legiuni care rămân în provincie (a se vedea mai jos) şi un număr însemnat de corpuri auxiliare sau formaţii etnice neînregistrate de cele două diplome. De reţinut contingentele numeroase de arcaşi, trupe de elită, aduse în mod special atât pentru războaiele din anii 102—106, cât şi pentru reprimarea revoltelor şi împotriva atacurilor dinafară. Teatrul de luptă din Dacia, ca şi calitatea de arcaşi vestiţi a Geţilor [2], pedeştri, dar mai ales călăreţi, au impus comandamentului roman întrebuinţarea pe scară largă a trupelor de arcaşi mobilizabile din imperiu, din care cele mai multe erau şi călări. Palmyrenii dela Porolissum erau, de sigur, şi călăreţi. Un rol însemnat trebue să fi avut aceste trupe uşoare în misiunile de patrulare şi supraveghere a pădurilor şi munţilor din Dacia — locuri prielnice pentru regrupările celor învinşi — ca şi împotriva răsculaţilor în cursul luptelor de guerillă, mod de luptă potrivit şi terenului şi posibilităţilor de împotrivire [3].

Aceste necontenite mişcări şi lupte ale băştinaşilor împotriva stăpânilor nepoftiţi iau foarte des proporţii de revolte generale, mai ales atunci când atacurile fraţilor liberi de dincolo de hotarele provinciei şi ale triburilor vecine cu Dacia oferă un moment oportun. Una din aceste revolte generale, după câte ştim până acum, cea dintâi de după cucerire, a fost aceea din anii 117—119, despre care va fi vorba mai departe [4].

Am spus mai sus că noua diplomă dela Căşei confirmă fără îndoială unele evenimente *presupuse* ca întâmplate.

Evenimentele confirmate de diplomă privesc organizarea noii provincii, pentru ca ea să asigure în mod cât mai desăvârşit exploatarea şi pe dregătorii supremi ai acestei exploatări organizate.

Se ştie — şi dovada absolută a fost dată printr'o diplomă militară din anul 106, 11 August [5] — că războiul al doilea dacic a fost terminat încă în vara anului 106, provincia fiind constituită chiar din acest an, aproximativ, în hotarele pe care le cunoaştem mai târziu [6]. Organizarea noii provincii [7], ca o singură unitate — Provincia Dacia — a fost încredinţată senatorului *D. Terentius Scaurianus*, fost consul, pe care-l şi găsim pomenit în această calitate

---

[1] Una publicată în C.I.L., XVI, Nr. 57, iar cealaltă în « Dacia », v. VII—VIII, p. 333 şi urm.

[2] V. Pârvan, Getica, p. 149, 397. Părerea lui V. Pârvan că Dacii din munţii Transilvaniei nu ar fi folosit în egală măsură şi arcul, nu ni se pare deloc întemeiată. Pentru valoarea arcaşilor, în luptele împotriva Germanilor, a se vedea Hist. Aug. Maxim. duo, p. 11, 8 — 9.

[3] Prezenţa atâtor trupe însemna pentru populaţie şi o sarcină de nesuportat, fie prin obligaţia de a furniza cele necesare întreţinerii lor, fie prin asignarea de întinse teritorii pe seama corpurilor de trupă — lucrate, apoi, tot de ţărani — din pământurile băştinaşilor. Că formaţiilor etnice, ca şi numeri-lor, li se acordau pământuri, este sigur; acestea veneau în provincii cu toată familia lor, unde se şi aşezau de obicei definitiv.

[4] Din Vita Hadriani, 3,9, aflăm că acest împărat, pe timpul când era guvernator al Pannoniei Inferioare, imediat după cucerirea Daciei, în anul 106—107, a înnăbuşit o mişcare a Iazigilor dintre Dunăre şi Tisa. Nu ar fi exclus ca, cu acest prilej, să se fi produs o răscoală şi în Dacia, despre care însă nu avem nicio ştire directă.

[5] Publicată în « Dacia », v. VII—VIII, p. 330 şi urm.

[6] A se vedea inscripţia din Corint (« Ann. ép. », 1934, 2): « ...*secunda expedition(e), qua universa Dacia devicta est* ».

[7] Constituirea provinciei Dacia a trebuit să se facă printr'un act special şi nu s'a petrecut automat prin însuşi faptul cuceririi. A se vedea A. Stein, Die Reichsbeamten von Dazien, 1944, p. 9, n. 1, unde se dă şi bibliografia.

de *legatus Aug. pro praetore* în inscripţia din Sarmizegetusa [1]. El se află în fruntea provinciei sigur din 11 August 106 (data diplomei de mai sus), iar pentru ultima oară, este pomenit, ca guvernator al Daciei, în 2 Iulie 110 (diploma B din Porolissum [2]). Nu se ştie când a părăsit acest post şi dacă între el şi noul guvernator, cunoscut nouă, *C. Avidius Nigrinus* au mai fost şi alţi guvernatori şi câţi anume.

Al doilea guvernator cunoscut, *C. Avidius Nigrinus*, tot consular, ocupă, după cele mai recente cercetări, acest post între anii 112 şi 117 [3]. Nu este exclus, însă, ca între aceşti ani să se fi perindat şi alţi guvernatori la cârma Daciei, cu toate că este puţin probabil.

In anul 117, în fruntea provinciei Dacia, tot ca guvernator consular, se găseşte bătrânul senator şi general *C. Iulius Quadratus Bassus* [4]. Este posibil, totuşi, ca acesta să fi ocupat postul de guvernator cu 1—2 ani mai înainte. Sigur este că, nu mult timp după urcarea pe tron a lui Hadrian (întâmplată la 11 August 117), pe la sfârşitul acestui an sau, mai degrabă, pe la începutul anului 118, bătrânul Bassus moare (după cât se pare de moarte naturală) [5] în campania dusă împotriva Sarmaţilor (Iazigi şi Roxolani) şi a Dacilor răsculaţi. Un alt lucru cert este că Bassus, cu o vechime de consular mult mai mare decât predecesorul său Nigrinus, cu un prestigiu şi experienţă superioară predecesorului, a fost trimis în Dacia tocmai în vederea reprimării atacului general pornit de Sarmaţi şi de Daci. Acest atac, deşi este pomenit numai la începutul domniei lui Hadrian (Vita Hadriani, 5,2), trebue să se fi pregătit şi să fi isbucnit încă de pe la începutul anului 117 [6].

Vedem, prin urmare, că teritoriul cucerit al Daciei, în prima fază, este lăsat pe mâna unor consulari cu menirea de a-l organiza şi apăra în anii tulburi şi grei ce au urmat cotropirii. Să nu uităm că, nu numai pentru Dacii învinşi, dar şi pentru celelalte populaţii «barbare» din Nordul Dunării de Jos şi Mijlocii ca şi pentru cele din Nordul Mării Negre, încuibarea Romei pe malul stâng al Dunării a constituit o primejdie din cele mai grave şi un motiv de justificată alarmă. Era firesc ca nemulţumirile şi ura împotriva intrusului în lumea lor să ducă la o serie de atacuri vehemente şi concertate. In primele rânduri ale nemulţumirilor — înafară de Daci — se aflau Iazigii Sarmaţi, aceştia poate şi din pricina nerespectării de către Roma a unei înţelegeri cu privire la teritorul Banatului, dar sigur că nu numai pentru aceasta [7].

Prezenţa atâtor forţe armate în Dacia, în anii imediat următori cotropirii, încredinţarea conducerii pe seama unor generali cu experienţă şi prestigiu se explică prin situaţia precară a noii stăpâniri. Noi nu putem şti în mod sigur care au fost intenţiile pentru viitor ale lui Traian, cu privire la forma de orânduire a teritoriului cucerit. Ni se pare însă că tocmai situaţia neclară şi greutăţile primei organizări au impus şi aici, ca şi în Gallia, o unitate provizorie şi de teritoriu şi de comandă.

---

[1] C.I.L., III, 1443.

[2] «Dacia», v. VII—VIII, p. 333.

[3] A se vedea A. Stein, op. cit., p. 10

[4] A se vedea A. Stein, op. cit p. 11—14, cu discutarea tuturor izvoarelor şi a literaturii respective.

[5] C. Patsch, Der Kampf..., p. 160.

[6] A. Stein, op. cit., p. 13.

[7] Din această serie de atacuri face parte şi mişcarea iazigă reprimată de Hadrian în 107 (a se vedea mai sus).

Urmând norma generală, guvernatorul-comandant al provinciei nu putea fi decât un fost consul, deoarece pe teritoriul Daciei se aflau cel puţin două legiuni (legiunea XIII Gemina şi legiunea IV Flavia), dacă nu chiar trei (legiunea I Adiutrix) [1] pe lângă mulţimea de corpuri auxiliare şi neregulate. Consideraţii de ordin politico-economic, strategic şi administrativ-militar au împins întotdeauna Roma să găsească formele cele mai potrivite pentru asigurarea prăzii şi a exploatării din plin a acestei prăzi.

Revolta ce clocotea demult împotriva stăpânirii romane dela Nordul Dunării isbucneşte furtunos, după cum am arătat mai sus, probabil încă în primăvara anului 117. Biografia lui Hadrian (Hist. Aug. Vita Hadriani, 6, 6—8; cf. şi 7,3), relatează în puţine cuvinte această ofensivă ca pornită din partea Sarmaţilor (Iazigilor) din câmpia Tisei şi a Roxolanilor, din Moldova şi Muntenia de Est. Deşi Dacii nu sunt pomeniţi, ei nu puteau lipsi dela acest atac general dat de vecinii lor [2]. Inafară de deducţiile de ordin logic sau de concluziile mai mult sau mai puţin convingătoare, trase din date indirecte, noi avem şi o informaţie precisă că şi Dacii au luat parte la această ofensivă împotriva Romei. Intr'un papyrus se spune că Hadrian consideră acest răsboi ca « Δακικός Πόλεμος [3]. Această informaţie este coroborată de însuşi textul inscripţiei din Pergam (a se vedea mai jos) privind cariera lui Bassus, unde se afirmă despre acest general că murise στρατενόμενος ἐν Δακίᾳ [3] (luptând în *Dacia*) ». Impăratul însuşi vine pe câmpul de bătaie cel mai devreme prin Decembrie 117, după ce trimisese înainte trupele pe care le avea în Orient (« *praemissis exercitibus* », spune biograful Vita Hadriani, 6,6; cf. R E. v. XII, p. 1288).

Poate că odată cu aceste trupe să fi fost adus acum, pentru prima oară, în Dacia, şi contingentul de arcaşi palmyreni de care vorbeşte diploma noastră şi care se va stabili în Porolissum, iar mai târziu, şi în alte localităţi din Dacia Superior.

Hadrian reuşeşte, plătind, să ajungă la o înţelegere cu Roxolanii (Vita Hadriani, 6,8). Rămâneau, însă, Iazigii şi Dacii cu campania împotriva cărora, după moartea lui Bassus, este însărcinat un alt încercat general în suprimarea revoltelor, prieten al împăratului, cavalerul *Q. Marcius Turbo* [4], având şi o

[1] Trebue precizat încă odată că o absolută dovadă despre rămânerea în Dacia a legiunii I Adiutrix *nu există*; a se vedea R. E., v. XII, p. 1391 şi urm.; « Laureae Aquine », v. I, p. 276 şi urm. Ea a fost dusă, după cum se ştie, în războiul din Orient şi deci retrasă din Dacia, foarte probabil, imediat după terminarea celor două războaie dacice. Sigură este, în schimb, reţinerea în Dacia a legiunii IV Flavia, ale cărei urme în Sarmizegetusa — Ulpia Traiana — şi în împrejurimi, sunt numeroase (R.E.,v. XII, col. 1544; « Laurae Aquine », l.c.). Ei i s'a încredinţat, după cât se pare, şi paza temporară a regiunii fostelor cetăţi dacice din Munţii Orăştiei. In Cetatea dela Grădiştea Muncelului s'a găsit şi o inscripţie a acestei legiuni (a se vedea « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 1, Anul II, 1951, p. 103 şi urm.). Legiunea IV Flavia neparticipând la războiul din Orient, şederea ei în Dacia s'a prelungit probabil până prin anul 119, când, după reorganizarea nouă a provinciei (a se vedea mai jos) ea a fost retrasă în Moesia. Prezenţa dela început până la sfârşit în Dacia a legiunii XIII Gemina este bine atestată. Pentru timpul lui Antoninus Pius, avem chiar dovada sigură că ea este încă singura legiune în Dacia, şi anume la Apulum (a se vedea A. Stein, op. cit., p. 18, n. 2).

[2] A se vedea C. Daicoviciu, op. cit., p. 93.

[3] A se vedea C. Patsch, op. cit., p. 161, cu trimitere la bibliografia dată de Premerstein.

[4] Asupra lui Turbo, a se vedea A. Stein, op. cit., p. 14 şi urm. Evenimentele acestea sunt prezentate în general just de Gr. Florescu, în « Balcania », VII, 1, p. 45 şi urm. Precizări utile în privinţa carierei lui Turbo şi a desfăşurării acţiunilor dă însă şi A. Stein, l. c.

comandă specială, extraordinară, asupra Pannoniei Inferioare şi a Daciei «ad tempus» (provizoriu) — specifică biograful (l.c.), nu în calitate de *legatus* ci ca un procurator de grad superior cu titlul unui *preafectus Aegypti* [1].

Comanda extraordinară a lui Turbo se explică prin situaţia creată de moartea lui Bassus [2], prin viguroasa ofensivă iazigo-dacă şi prin neîncrederea pe care o nutrea împăratul în acel moment faţă de senat şi de generalii senatori în plină opoziţie şi conspiraţie.

Ţinând seama de înlănţuirea evenimentelor, se poate preciza acum că moartea lui Bassus coincide cu prezenţa în Dacia a lui Hadrian, prin luna Decembrie a anului 117 sau pe la începutul anului 118 [3] şi că Marcius Turbo trebue să se fi aflat în suita împăratului, pentru ca el să poată lua imediat comanda extraordinară.

In orice caz, Hadrian se întoarce încă în primăvara acestui an 118 la Roma, unde prezenţa lui este atestată prin actele Arvalilor [4] iar Marcius Turbo rămâne pe câmpul de luptă [5].

Lupta trebue să fi fost dârză şi grea, căci provizoratul lui Turbo durează până în 119. Ca o răsplată pentru sângeroasa reprimare a răsculaţilor, în acest an Marcius Turbo este numit în cel mai înalt post la care putea aspira un cavaler, postul de *praefectus praetorio* [6].

Dar în cei aproape doi ani cât a stat Marcius Turbo în Dacia, rolul lui nu s'a redus numai la înnăbuşirea răscoalei. In lipsă de alte informaţii sigure, aici intervine cu o precizare hotărîtoare diploma din Căşei, din care reiese clar că, cel mai târziu în 29 Iunie 120, Dacia «consulară» şi unitară este împărţită în două: în Dacia Superior şi Dacia Inferior. Reorganizarea trebue să se fi făcut în anul 119, după «restabilirea ordinii», cu concursul lui Turbo [7].

In fruntea Daciei Superioare se află, după cum arată diploma noastră, iarăşi un guvernator senatorial — legatus Aug. pro praetore — dar nu consular

---

[1] A. Stein, l. c., crede că Marcius Turbo a şi ocupat de fapt acest post de prefect al Egiptului între 5 Ianuarie şi 11 August 117.

[2] Comandantul guvernator al Pannoniei Inferioare era absent din provincie (Gr. Florescu, op. cit., p. 51).

[3] Aşa se explică şi dispoziţiile imediate date de Hadrian cu privire la alaiul înmormântării lui Bassus, de care se pomeneşte în inscripţia din Pergam.

[4] C.I.L., VI, 32374; A. Stein, 1. c.

[5] După expresia din Vita Hadriani, 7, 3, Turbo ar fi rămas după plecarea lui Hadrian numai cu comandamentul asupra Daciei (A. Stein, op. cit,.): încă o dovadă că *aici* era pericolul adevărat; cf. D. Berciu, « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, Anul II, 1951, p. 78.

[6] A. Stein, op. cit., p. 16.

[7] A. Stein, op. cit., p. 17. Se vorbeşte, în general, şi se admite pe temeiul informaţiei date de Eutropiu, 8, 6, 2, şi Fronto princ. hist., p. 206 (cf. şi Dio Cassius, 68, 13, 3) că Hadrian ar fi intenţionat să părăsească Dacia imediat după urcarea sa pe tron, dar că a renunţat la această idee, după spusele lui Eutropiu, la sfatul unor amici. Am crezut şi noi acest lucru. Ideea în sine pare însă nelogică, dacă ne gândim la interesul extraordinar pe care-l aveau Romanii în Dacia. A. Stein (op. cit., p. 17) şi înaintea lui şi alţii s'au îndoit de veracitatea acestor informaţii antice pe care le consideră tendenţioase. Biograful împăratului din H. A. nu ştie nimic despre o asemenea intenţie cu privire la Dacia. Măsurile luate de Hadrian pentru reprimarea cruntă a răscoalei din 117—119 şi pentru reorganizarea provinciei pledează iarăşi împotriva informaţiei lui Eutropiu. Prilej la această născocire poate să fi dat dărâmarea podului dela Drobeta (C. Patsch, op. cit., p. 160, dar şi D. Berciu « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche » Nr. 2, Anul II, 1951, p. 79), ca şi politica de defensivă inagurată, din nevoie, de Hadrian (C. Patsch, op. cit., p. 159, n. 4 şi A. Stein, p. 18 şi 17 în n. 4; pentru limesul alutan, întărit de Hadrian, a se vedea C. Daicoviciu, op. cit., p. 105).

ci numai de rang pretorian (fost pretor)[1] care este *în acelaşi timp şi comandantul legiunii XIII Gemina*, al singurei legiuni ce mai rămâne în Dacia (alături de trupele auxiliare). Această *dublă* atribuţie a guvernatorului Daciei Superioare este clar exprimată în inscripţii[2]. Trebue subliniat, cu această ocazie, că *procuratorii* ce se pomenesc în inscripţii, în Dacia Superior (şi din care nu se cunosc decât doi până acum), nu au avut un caracter presidial (ca cei din Dacia Inferioară), ci erau numai procuratori financiari şi că deci, Dacia Superior nu era o provincie procuratoriană[3], ci o provincie legatoriană condusă de un *legatus Aug. pro praetore.*

Dacia Inferior, în schimb, în care nu există nicio legiune, ci numai trupe auxiliare (reduse ca număr), este condusă de un procurator *presidial* — iar provincia este o *provincie procuratoriană.* Caracterul presidial al procuratorului se manifestă şi prin faptul că la eliberarea veteranilor el este pomenit ca guvernator-şef, la fel cu guvernatorul Daciei Superior, pentru trupele de sub ordinele sale[4]. O oarecare dependenţă faţă de guvernatorul pretorian din Dacia Superior admite acum şi A. Stein,[5] ceea ce ar indica totuşi, o oarecare legătură de unitate între cele două provincii.

Ca prim guvernator pretorian (legatus Aug. pro praetore) al Daciei Superioare este atestat ca sigur, abia acum, prin diploma dela Căşei, *Iulius Severus* (cu numele lui complet: Sex. Minicius Faustinus Cn. *Iulius Severus*). Guvernarea lui ţine, deci, fără îndoială, încă din anul 120[6] poate până în anul 126 sau 127. Acestea sunt pe scurt faptele.

Intrebarea ce se impune în chip necesar din această constatare a faptelor desprinse cu ajutorul diplomei dela Căşei şi a altor izvoare complementare este de a şti care au fost cauzele împărţirii în două a Daciei[7].

Din capul locului trebue să reamintim că fenomenul nu este limitat numai la Dacia, ci este oarecum obişnuit în imperiul roman. Analogiile sunt însă, dela sine înţeles, numai în general valabile.

E mai presus de orice îndoială că numai înalte interese de stat au putut sta la baza unor asemenea schimbări, interese ce corespundeau unei cât mai bune

---

[1] Cel dintâi, este, după cum reiese din diplomă (a se vedea mai jos), Iulius Severus. Acesta este promovat în postul de guvernator al Daciei Superioare dela comanda avută asupra unei legiuni. Dacă în inscripţia C.I.L. III, p. 2830 nu este o greşeală, această legiune a fost cea XIV din Carnuntum, pe Dunărea de Mijloc. Nu este imposibil deci ca şi această legiune să fi luat parte la războiul daco-iazigo-sarmatic. Nu e exclus însă, ca în inscripţia dela Burnum să fi fost XIII şi, în acest caz, Iulius Severus fusese chiar comandantul legiunii XIII Gemina din Dacia. Asupra carierei lui Iulius Severus, a se vedea R.E., v. XV, p. 1813—1816, şi A. Stein, op. cit., p. 19—20.

[2] A se vedea A. Stein, op. cit., p. 18 şi 27.

[3] Cum susţine, probabil datorită unei scăpări, Gr. Florescu, op. cit., p. 54, şi după el, şi alţii. Nici procuratori ai *Daciei Superioare* ca locţiitori ai guvernatorului pretorian nu se cunosc.

[4] A. Stein, op. cit., p. 18 şi 30, 31.

[5] A. Stein, op. cit., p. 20.

[6] Dată de care, pe nedrept, se îndoia editorul v. XVI, C.I.L. Iulius Severus urmând, după toate aparenţele, imediat lui Marcius Turbo, guvernarea lui începe încă în 119.

[7] Odată cu împărţirea în două a Daciei a avut loc, după părerea noastră, şi o *definitivare* a hotarelor ei. Acum, teritoriul din Sud-Estul Transilvaniei (cel dela Sud de Oltul ardelean, inclusiv Breţcu), care aparţinuse, după cum se ştie, până aici Moesiei, este repartizat Daciei Inferioare, iar Muntenia rămâne într'o situaţie de teritoriu în de aproape supraveghiat de guvernatorii Moesiei. In privinţa Moldovei de Sud (şi a unei fâşii din Muntenia de răsărit), înclinăm să credem că a făcut parte efectiv din provincia Moesia Inferior, după cum susţine C. Patsch şi Gr. Florescu.

asigurări a *dominației*, a *exploatării*, *apărării* și *administrării* din partea statului cotropitor.

Prezentând o importanță deosebită pentru siguranța hotarelor imperiului dela Dunărea de Jos (hotare ce nu au încetat nici după cucerirea Daciei să fie considerate ca adevărata limită *(limes)* a împărăției), pe de o parte, dar și pentru viața economică a statului sclavagist roman [1], pe de altă parte, Roma a avut toată grija întăririi acestui *propugnaculum* și cap de pod ce se înfigea adânc în lumea așa zisă barbară și atât de primejdioasă pentru scopurile sale expansioniste. Astfel se explică și concentrările de forțe puternice armate și graba cu care se apucă, imediat după înglobare, la exploatarea bogățiilor naturale și a resurselor omenești ale noii provincii. O atenție specială a fost acordată, după cum era de așteptat, centrului Daciei, cu regiunea minieră (aur, argint etc.), dar nici bogățiile de sare, păduri și pășuni nu au fost neglijate. In regiunea minieră se aduc în primul rând acele infinite mulțimi de coloniști « ex toto orbe Romano ».

Nu este de mirare că tocmai în apropierea acestui centru se întemeiază, într'un mod neobișnuit de grăbit, încă din anul 106—107, prima colonie de drept italic a provinciei, Ulpia Traiana, iar la Apulum (Alba Iulia), tot pe timpul lui Traian, ia naștere o comunitate de cetățeni romani în canabele legiunii XIII Gemina, cu decurioni [2].

Ca orice teritoriu cucerit, pământul întreg al Daciei era considerat ca pradă *ager publicus* (pământ obștesc al poporului roman) și tratat, prin urmare, în consecință. Cu excepția unor așezări urbane (Sarmizegetusa, Apulum, Napoca, Potaissa și poate și Dierna) și teritoriile lor, înzestrate, în mod excepțional, cu dreptul Italic [3] (*jus Italicum*), tot restul teritoriului era supus impozitului funciar și altor sarcini. Intreg pământul a fost fie vândut coloniștilor sau dat veteranilor, în loturi mai mari sau mai mici, ca *ager privatus vectigalisque* (coloniștii și veteranii fiind cetățeni romani), fie arendat cetățenilor romani sau peregrinilor (necetățeni) pe o durată mai scurtă sau mai lungă.

Printre coloniști și arendași, foarte mulți au ajuns să stăpânească mari proprietăți de pământ. De asemenea, mari proprietari de pământuri sunt amintiți în inscripțiile din Apulum, locuind fie în oraș, fie în vilele lor dela țară.

Insemnate loturi de pământ au fost, desigur, asignate și corpurilor de trupă ce staționau în Dacia.

Doar unele teritorii dela periferia provinciei, și din cele nerentabile, au putut fi lăsate spre folosință și indigenilor, fără îndoială în schimbul unor servicii și în condiții speciale [4].

Odată cu pământul răpit dela băștinași și dat coloniștilor sau corpurilor de trupă, indiferent în ce formă, cei dintâi (băștinașii) deveneau fie ca sclavi fie ca simpli țărani legați de pământ (coloni) robotnici pe fostul lor ogor și supuși la o nemiloasă exploatare.

Din punct de vedere administrativ și pentru o mai rațională exploatare, teritoriul Daciei era împărțit în două mari categorii: în teritorii urbane, cu

---

[1] A se vedea G. Kruglikova, Cu privire la romanizarea Daciei, « V.D.I. » 1947, p. 232 și N. A. Mașkin, op. cit., p. 324.

[2] C.I.L., III, p. 1100.

[3] Ceea ce înseamnă scutirea acestora de impozitul funciar obișnuit în provincii.

[4] *Ager stipendiarius*.

centrul într'unul din oraşele (colonii sau municipii) ale provinciei, cuprinzând mai multe sate (*vici* sau *pagi*) de băştinaşi sau de colonişti. Prima comună urbană (colonia) a fost, după cum am văzut, Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) şi comunitatea de cetăţeni romani de la Apulum, ambele datând încă de pe timpul lui Traian. După toate semnele, acestor începuturi de urbanizare trebue să le urmeze încă din primele timpuri, şi alte înfiinţări de colonii sau municipii. Numai stărilor excepţional de tulburi şi nesigure ce au domnit în Dacia, după cotropire, se datoreşte, de sigur, faptul că acest program iniţial nu a putut fi realizat decât treptat şi destul de încet.

Astfel, Romanii fură nevoiţi să organizeze restul teritoriului în a doua categorie şi pe o scară mult mai întinsă, anume, în *teritorii rurale*, ce îşi aveau centrele în câte un sat mai răsărit din regiunea respectivă.

Unele din aceste centre rurale devin, cu timpul, comune urbane (Ampeium, Tibiscum, Porolissum, Potaisa etc.); cele mai multe însă rămân până la sfârşit în situaţia de centre rurale, cu toată importanţa economică pe care o aveau unele din ele (Brucla, Germisara, Micia etc.). Această situaţie este în deosebi caracteristică regiunilor periferice, în Estul Transilvaniei (Cumidava, de pildă), în Banatul de Vest, dar şi în Sudul Olteniei (Sucidava-Celei), regiuni care îşi păstrează aproape nealterat aspectul lor etnic tradiţional [1].

O categorie oarecum aparte o constitue *domeniile imperiale* din cuprinsul provinciei. In primul rând, trebue pomenite ca atare minele de aur, de argint, fier etc. (cu centre ca Alburnus maior, Salinae) trecute în patrimoniul împăratului direct din patrimoniul «regilor» daci, în a căror stăpânire fuseseră înainte de cucerirea romană. In al doilea rând, sunt întinsele terenuri de păşuni (pascus), mai ales în ţinuturile muntoase, dar (deşi neatestate până acum epigrafic), fără îndoială şi latifundiile mari din câmpia Dunării şi din Banat, administrate şi exploatate, atât minele cât şi păşunile şi latifundiile, fie prin arendaşi (conductores), fie prin slujbaşi speciali împărăteşti (procuratores), ajutaţi de un întreg personal, sclavi şi liberţi.

După cum am arătat mai sus, caracterul acesta predominant rural al Daciei se datoreşte permanentei stări de revoltă a populaţiei băştinaşe, împletită cu neliniştea alarmantă dela hotarele provinciei, care a lăsat prea puţin răgaz cotropitorului să-şi îndeplinească programul iniţial de urbanizare a noului teritoriu. Din când în când, în clipe de scurtă şi relativă linişte, se mai întemeiază câteva municipii şi colonii [2]. Istoriografia sovietică, prin iluştrii săi reprezentanţi, ne-a demonstrat, în urma lucrărilor lui I. V. Stalin, adevăratele raporturi dintre băştinaşi şi cotropitori. Amintim aici pe N. A. Maşkin, Alpatov, A. D. Dmitriev, I. Kruglikova [3].

---

[1] A se vedea Kruglikova, op. cit.; C. Patsch, op. cit., p. 179 şi urm. Pentru Oltenia: D. Tudor, Oltenia Romană, p. 67 şi urm.; cf. şi Gr. Florescu, « Balcania », VII, 1, p. 53,

[2] A se vedea pentru Dacia intracarpatică, C. Daicoviciu, op. cit., p. 128, iar pentru Oltenia, D. Tudor, l. c. Deşi, alături de Traian, Hadrian trece ca cel mai harnic întemeietor de oraşe, el nu creează în Dacia decât două municipii: Napoca şi Drobeta.

[3] O bună punere în valoare a acestor învăţături cu ample citate din autori, dă, în « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, anul II, 1951, p. 97 şi urm., F. Horovitz, în cadrul studiului său: Situaţia precară a stăpânirii romane în Dacia şi poziţia specială a consularilor Daciilor, ca expresie a acestei situaţii. Cu unele informaţii greşite sau incomplete ale lui F. Horovitz şi cu unele precizări de ordin cronologic şi organizatoric nu suntem, însă, în total, de acord. A se vedea şi D. Berciu, Lupta băştinaşilor din Dacia împo-

In lumina acestor învăţăminte şi sezisând just situaţia din Dacia, ca şi raporturile dintre băştinaşi şi venetici, trebue căutate şi cauzele bifurcării Daciei, întâmplată în anul 119, după sângeroasa represiune a mişcării de eliberare din partea lui Marcius Turbo.

Nu vom repeta aici, ci doar vom accentua ceea ce s'a arătat mai nou, de către alţii: nevoia unei mai bune supravegheri, a unei mai uşoare reprimări a oricărei mişcări interne sau externe îndreptate împotriva stăpânirii. Interese de ordin militar, în primul rând, atât în ceea ce priveşte apărarea împotriva unui atac dinafară, cât şi în ceea ce priveşte menţinerea « ordinii » interne. Pericolul abia trecut şi cu greu înlăturat servise Romei ca avertisment.

Dar aceasta este numai o latură a chestiunii. Impărţirea în două provincii nu se explică numai pe plan ultim, de măsură de pură represiune « manu militari». Impărţirea în două a teritoriului avea la bază un principiu preventiv bine cunoscut în politica Romei şi care viza nu atât teritoriul, cât mai ales *populaţia*: este acel principiu concretizat în proverbul « divide et impera »[1]. Prin împărţirea teritoriului în două provincii separat constituite, cu toată unitatea teoretică şi militară, s'a urmărit de către Roma şi aici, ca şi aiurea, şi în 119, ca şi în 158, *ruperea oricărei legături de trib şi comunitate gentilică, de interese şi de solidaritate* dintre membrii populaţiei băştinaşe, punându-i sub regimul a două provincii diferite[2]. Fr. Engels văzuse just acest rol al Romei: «Administraţia şi dreptul roman disolvaseră pretutindeni, vechile uniuni de ginţi...»[3].

Şi în Galia, împărţirea în trei nu coincide cu vechile diviziuni etnice: Aquitani, Belgae, Celtae, ci se amestecă aceste grupuri străvechi. Fără îndoială că şi în Dacia s'a procedat la fel. Acum înţelegem mai bine de ce în Dacia Inferior au fost înglobate teritorii din Sud-Estul Transilvaniei şi regiunea de Sud-Est a Banatului, ambele de dincoace de Carpaţi.

Cu toate aceste măsuri ce denotă o abilă şi consecventă politică de subjugare şi exploatare, Roma nu se va putea menţine multă vreme.

« Ostenită de atâtea rele » — cum spune atât de plastic N. Bălcescu — « ce o rodeau în sineşi, împărăţia romană trebui să cază; unitatea falsă la care ea supusese prin silă lumea, trebui să se farme »[4],

---

triva cotropitorilor romani. « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2. Anul II, 1951, p. 73 şi urm.

Ţinem să precizăm cu acest prilej că îngropările de tezaure întâmplate în Dacia, în cursul anilor 245—247, relevate de B. Mitrea în articolul său, publicat în acest număr al revistei, reflectă o stare de totală nelinişte şi de revolte interne isbucnite în toată provincia, în legătură cu incursiunea Carpilor. In acest fel pot fi explicate mai just aceste îngropări, simptomatice şi pentru alte provincii şi epoci.

[1] Proverbul nu este atestat în literatura antică. Cu atât mai mult a fost, în schimb, aplicat de Romani. A se vedea F. Stähelin, Die Schweiz in römischer Zeit, 1927, p. 90.

[2] Cazul este identic cu cel practicat, de pildă, în Galia (a se vedea F. Stähelin, l. c.). Autorul sovietic A. D. Dmitriev, Căderea Daciei, « V. D.I. », 1949, Nr. 1, p. 77—85, a sezisat just problema când, vorbind de împărţirea Daciei în trei, în anul 158, considera acest act ca o măsură de « preîntâmpinare » a răscoalei poporului dac.

[3] Fr. Engels, Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului. Ed. P.M.R., Bucureşti 1950, p. 155.

[4] Gândul prăbuşirii imperiului a încolţit şi în minţile celor antici. Din multele preziceri, citez pe aceea, cunoscută, a lui Lactanţiu: « *Romanum nomen quo nunc regitur orbis — horret animus dicere, sed dicam quia futurum est — tolletur e terra et imperium in Asiam revertetur ac rursus oriens dominabitur atque occidens serviet...* ».

# НОВЫЙ ВОЕННЫЙ ДИПЛОМ В ДАКИИ

## (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Военный диплом, публикуемый в настоящее время, был обнаружен в 1929 г. при раскопке римского лагеря в Кашэй, район Деж, область Клуж.

Этот диплом был дан 29 июня 120 г. сирийскому стрелку в Пальмире Barius, сыну Male, состоявшему в иррегулярных войсках пальмирских стрелков из лука, находившихся в Верхней Дакии под командованием Iulius Severus — первого наместника Верхней Дакии с 119/20 по 126/7 г. н. э.

Этот военный диплом достоверно подтверждает, что Дакия была разделена на Верхнюю и Нижнюю Дакию до 29 июня 120 г., а именно в 119 г., в царствование Адриана, при содействии чрезвычайного наместника кавалера R. Marcius Turbo. Этот последний состоял военноначальником во время войны, вспыхнувшей в 117 г. и длившейся до 118 г., возможно, даже до 119 г.

Но эта язиго-сарматская война (роксоланская) усложнилась из-за общего восстания даков, подавленного с большим трудом М. Турбо.

Возможно, что в 107 г. имело место также восстание даков, одновременно с язигским мятежем того же года, подавленным Адрианом в качестве legatus Pannoniae Infer.

В связи с военным дипломом из Кэшей уточняются вопросы, касающиеся первоначальной организации дакийской провинции, хронологии и последовательности ее наместников между 106 и 117 гг., в период, в котором Дакия управлялась как унитарная провинция, legati Aug. viri consulares. Указывается на значение иррегулярных войск, состоящих из стрелков из лука, переброшенных в Дакию ввиду захватнической войны и подавления мятежей автохтонных стрелков из лука.

Указывается на принцип, которым руководился Рим при организации новых провинций: систематически обеспечить защиту и эксплоатацию богатых естественных источников побежденной территории.

Показывается, что первоначальный план, относящийся к организации провинции, не мог быть выполнен из-за непрерывных мятежей и войны в Дакии и ее окрестностях.

Разделение дакийской провинции на две части мотивируется не только необходимостью улучшения защиты территории против внешних врагов и подавления внутренних мятежей, но еще в качестве предупредительной меры, применяемой последовательно римлянами, стремящимися уничтожить старые племенные и родовые отношения автохтонного населения, согласно девизу « divide et impera ».

Подчеркивается факт, что из двух провинций, созданных в 119 г. только одна (Dacia inferior) была procuratoiana, возглавляемая procurator presidial; вторая (Dacia superior) продолжала оставаться легатарной, управляемой legatus Augusti prorpraetore в ранге претора, являвшегося одновременно и военноначальником единственного легиона Верхней Дакии, легиона gemina.

# UN NOUVEAU DIPLÔME MILITAIRE DECOUVERT EN DACIE


## (RÉSUMÉ)

Le diplôme militaire qu'on publie actuellement, a été découvert en 1929, pendant les fouilles du camp romain de Căşei, rég. de Cluj, arr. de Dej.

Ce diplôme fut délivré, le 29 juin 120, à un archer palmyréen de Syrie, *Barius*, fils de *Malé* qui faisait partie de la troupe irrégulière *d'archers palmyréens de Syrie* qui se trouvait en Dacie supérieure sous le commandement de *Iulius Severus*, ce dernier étant le premier gouverneur de la Dacie supérieure, à partir de 119/20 à 126/7 de n. è.

Ce diplôme militaire confirme de façon certaine la division de la Dacie en Dacia Superior et Dacia Inferior, avant le 29 juin 120, à savoir en 119, sous le règne d'Hadrien, au temps et avec l'aide du cavalier *R. Marcius Turbo*, gouverneur extraordinaire. Ce dernier avait la commande des troupes et avait conduit la guerre qui, ayant éclaté en 117, avait duré jusqu'en 118, peut-être même jusqu'en 119.

Mais cette guerre iazygo-sarmate (roxolane) s'est compliquée d'un soulèvement général des Daces, jugulé à grand' peine par M. Turbo.

L'Auteur suppose qu'en 107 il y a également eu un soulèvement des Daces, en même temps que la révolte iazyge de la même année, réprimée par Hadrien en sa qualité de legatus Pannoniae Infer.

En rapport avec le diplôme militaire de Căşei, l'Auteur précise quelques questions au sujet de l'organisation initiale de la province Dacie et de la chronologie et la succession de ses gouverneurs entre 106 et 117, laps de temps pendant lequel la Dacie a été gouvernée en tant que province unitaire, par des *legati Aug. viri consulares.* Il montre l'importance des troupes irrégulières d'archers, amenées en Dacie en vue de la guerre de conquête et de la répression des révoltes des autochtones, eux aussi archers renommés.

Il insiste notamment sur le principe conducteur de Rome dans l'organisation de la nouvelle province: assurer systématiquement la défense et l'exploitation des riches ressources naturelles dont disposait le territoire conquis.

L'Auteur montre que le plan initial ayant trait à l'organisation de la province n'a pu être réalisé, à cause de l'état permanent de révolte et de guerre qui persistait en Dacie et alentour.

Il considère que la division en deux parties de la province Dacia est motivée non seulement par la nécessité d'une meilleure défense du territoire contre les ennemis de l'extérieur et de répression des révoltes intérieures, mais encore, comme une mesure préventive, appliquée avec conséquence par les Romains, ayant tendance à supprimer les anciennes relations tribales et gentilices des autochtones, selon la devise « divide et impera ».

L'Auteur souligne le fait que des deux provinces créées en 119, une seule (Dacia inferior) a été *procuratorienne* ayant à sa tête un *procurateur présidial;* la seconde (Dacia Superior) a continué d'être une province légatoire, gouvernée par un *legatus Augusti pro praetore* de rang prétorien, qui était en même temps le commandant de l'unique légion demeurée en Dacie Supérieure, la légion XIII Gemina.


---

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# *CANABENSES* ŞI *TROESMENSES* DOUĂ INSCRIPŢII INEDITE DIN TROESMIS

DE

RADU VULPE

In Nord-Vestul Dobrogei, la 15 km Sud de Măcin şi la 4 km Nord de satul Turcoaia, la punctul Igliţa, pe malul Dunării, se află resturile importantului oraş roman *Troesmis*, care a fost lagăr de legiune până în vremea lui Marcu Aureliu, iar după aceea *municipium*. Printre aceste resturi atrag atenţia în primul rând ruinele a două cetăţi: una, « Cetatea de Vest », situată pe un promontoriu impunător, care se vede dela o mare depărtare de pe Dunăre, şi alta, « Cetatea de Est », alături, la o depărtare numai de vreo 400 m, aşezată pe platoul de deasupra unui depozit al carierelor de granit de la Cotul Armanului. Prima se află pe poziţia unei străvechi aşezări traco-getice fortificate de Romani. Cealaltă este un castru pur roman. Zidurile lor, aşa cum s'au păstrat până în vremea noastră, reprezintă construcţii târzii, din secolele III-VI, care au utilizat ca material de placaj monumente romane dintr'o epocă anterioară: piese arhitectonice, reliefe funerare, altare, pietre cu inscripţii etc. Diferitele monumente epigrafice, care se cunosc până acum cu privire la Troesmis, provin aproape exclusiv din dărâmăturile acestor construcţii[1].

Din aceleaşi ziduri au fost scoase în ultimele decenii alte două inscripţii inedite, care se găsesc în prezent în lapidariul Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti. Este vorba de două fragmente de altare de calcar, purtând texte epigrafice latine din categoria dedicaţiilor onorifice. Ambele datează din epoca lui Antoninus Pius şi conţin importante date noi relative la organizarea administrativă a centrului roman dela Troesmis în acea vreme. Fiind vorba de monumente de acelaşi caracter, referindu-se la aceeaşi problemă şi având un formular comun, cu texte care se completează reciproc, am considerat util să le prezentăm aici împreună, în ordinea lor cronologică.

1. Cel mai vechi dintre ele, adus la muzeu în toamna anului 1951 prin străduinţa colectivului arheologic dela Dinogetia, a fost descoperit cu prilejul săpăturilor pe care Emil Coliu le-a executat în 1939 în Cetatea de Vest dela Troesmis, pe curtina de Nord, din spre cătunul Igliţa. El constă dintr'un altar paralelipipedic de calcar fin, omogen, are o înălţime de 1,61 m şi o grosime

[1] Cf. Th. Mommsen, C.I.L., III, p. 145 şi 999; Gr. Tocilescu, Monumente epigrafice şi sculpturali, Bucureşti, 1902, p. 68 şi urm.; A. Betz, P.—W., Realenc., s. v. Troesmis, col. 591 şi urm.

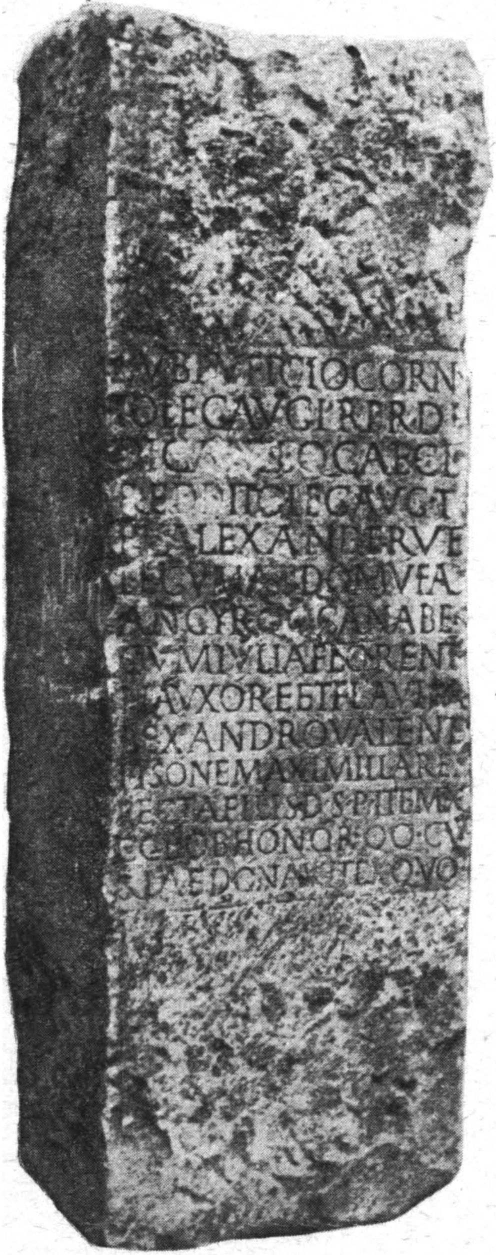


Fig. 1. — Inscripţia Nr. 1, a lui T. Flavius Alexander.

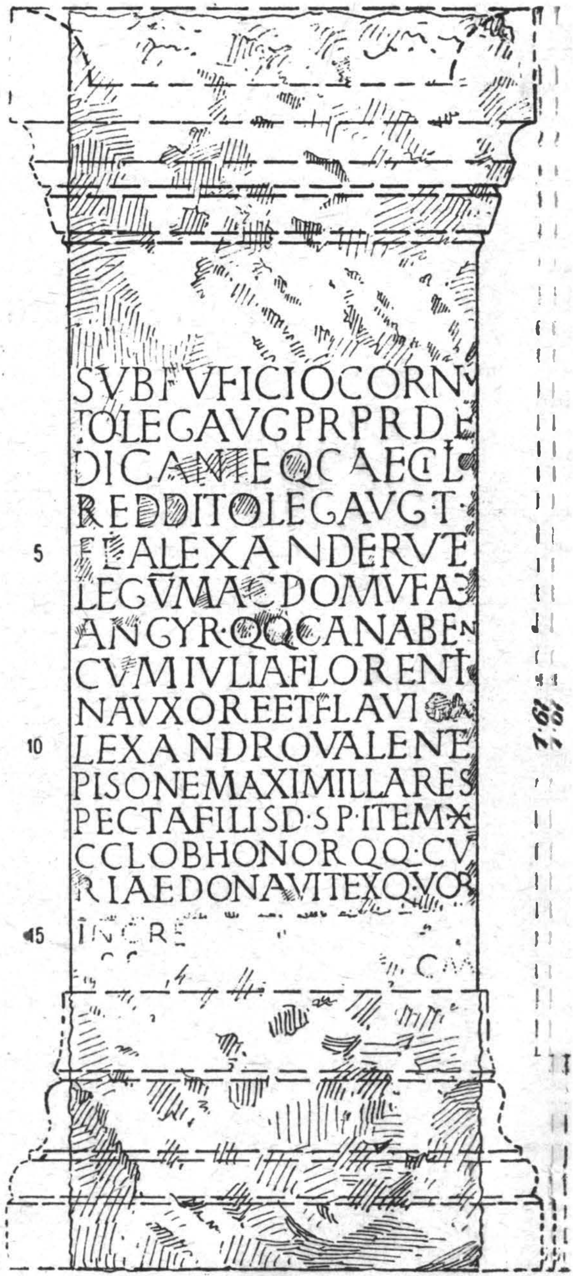



Fig. 2. — Aceeaşi inscripţie.

de 0,50 — 0,53 m şi, pentru a fi folosit ca piatră de placaj în zidul din care a fost scos, a fost cioplit încă din antichitate, nivelându-i-se baza şi cornişa. Pe una din laturi se mai păstrează profilul variat al cornişei (fig. 2). Cu prilejul acestei prelucrări au fost distruse şi părţile dela începutul şi dela sfârşitul inscripţiei, care fusese gravată pe una din feţele altarului. Partea centrală a inscripţiei, constând din 14 rânduri, atinsă numai prin ciocănituri neînsemnate, s'a păstrat bine şi se citeşte foarte clar (fig. 1 şi 2).

Inălţimea rândurilor descreşte progresiv de sus în jos în ordinea importanţei onorifice a conţinutului, procedeu obişnuit în inscripţiile latine şi întâlnit în mai multe cazuri chiar la Troesmis. Astfel, în textul de faţă, rândurile 1—4, care se referă la legaţi, au o înălţime de 0,038—0,040 m. Rândurile 5—8, privitoare la personajul care pune inscripţia şi la soţia sa, descresc la 0,036 m. Rândurile 9 şi 10, în care este vorba de fiul lor cel mai mare, au 0,034—0,035 m, iar rândurile următoare, conţinând numele celorlalţi fii şi formulele complimentare, ajung la 0,030—0,031 m.

Literele, gravate elegant şi cu îngrijire, prezintă elemente caracteristice epocii antonine, vizibile mai ales la Q (cu coada ondulată şi foarte lungă), R (cu piciorul prelungit spre dreapta), G (cu extremitatea inferioară curbată înăuntru), M (cu barele exterioare uşor oblice), L (cu bara orizontală ondulată), C (cu extremitatea inferioară ridicată în sus).

Ligaturile, impuse de lipsa spaţiului, sunt rare şi se găsesc numai la sfârşitul rândurilor: L cu I la sfârşitul rândului 3, E cu T în rândul 5, T cu I în rândul 8, O cu A în rândul 9, T cu E în rândul 10 şi O cu R în rândul 14. De asemenea, tot la sfârşitul rândurilor, pentru aceleaşi motive de economie de spaţiu, câteva litere au fost gravate în miniatură, cum este cazul lui V dela sfârşitul rândului 1, al lui I înscris în concavitatea ultimului C din rândul 3 şi al lui N dela sfârşitul rândului 7. Sensul de cifră al siglei V din rândul 6 a fost scos în evidenţă printr'o bară orizontală gravată deasupra sa. In acelaşi rând, B a rămas cu bara verticală negravată. Intre cuvinte nu s'au lăsat intervale, iar punctele despărţitoare sunt rare: nu se văd decât în rândurile 4—5 şi 12—13.

Partea distrusă dela începutul inscripţiei pare a fi cuprins 4—5 rânduri, din care nu se poate distinge nici cea mai mică urmă de literă. Totuşi, această parte, care conţinea o formulă de consacrare către divinitatea supremă, probabil sub forma scurtă: I.O.M.SACRVM, şi numele împăratului, poate fi reconstituită. Acest împărat a fost Antoninus Pius, având ca asociat la domnie pe Marcu Aureliu ca Caesar. Este ceea ce deducem cu siguranţă din numele lui Fuficius Cornutus, care a fost *legatus Augusti pro praetore* în provincia Moesia Inferior (de care depindea Troesmis), prin anii 156—157.

In partea ciocănită dela sfârşitul inscripţiei, comportând cca trei rânduri, era o formulă referitoare la depunerea sumei onorarii, menţionate în rândurile 12—14. Din această formulă se mai pot distinge cu oarecare greutate, la începutul rândului 15, literele INC urmate de un R foarte clar, toate raportându-se la termenul INCR[*ementis*] cerut de textul precedent. La sfârşitul rândului 16 se văd urmele literelor OM, făcând parte probabil din cuvântul OM[*nibus*]. Din rândul 17 nu s'a mai salvat nimic.

Lectura completă a inscripţiei este următoarea:

*[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) sacrum. Pro salute Imp(eratoris) T(iti) Aelii Hadriani Antonini Aug(usti) Pii et Aurelii Veri Caes(aris)] / sub Fuficio Cornu / to, leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) de / dicante Q(uinto) Caecilio / Reddito leg(ato) Aug(usti), T(itus) / Fl(avius) Alexander vet(eranus) / leg(ionis)*

*V̄ Mac(edonicae), domu Fab(ia) / Ancyr(a), q(uin)q(uennalis) canaben-(sium) / cum Iulia Florenti / na uxore et Flavio A / lexandro, Valente, / Pisone, Maximilla, Res / pecta fili(i)s, d(e) s(uo) p(osuit), item (denarios) / CCL ob honor(em) q(uin)q(uennalitatis) cu / riae donavit ex quor(um) / incr[emen-tis sportulae dividerentur?] om[nibus decurionibus?...].*

În traducere: «Lui Iupiter Optimus Maximus, consacrare. In sănătatea împăratului Titus Aelius Hadrianus Antoninus Pius şi a lui Aurelius Verus Caesar, sub comandamentul lui Fuficius Cornutus, legatus Augusti pro praetore, dedicant fiind Quintus Caecilius Redditus, legatus Augusti; Titus Flavius Alexander, veteran al Legiunii V Macedonica, având domiciliul legal în Fabia Ancyra, quinquennal al celor din canabe, dimpreună cu Iulia Florentina, soţia sa şi cu Flavius Alexander, cu Valens, cu Piso, cu Maximilla şi cu Respecta, fiii şi fiicele sale, a pus acest altar pe cheltuiala sa şi de asemenea a donat curiei, pentru cinstea quinquennalităţii sale, 250 denari, din ale căror venituri să se împartă daruri tuturor decurionilor».

Este vorba prin urmare de un fost ostaş, *Titus Flavius Alexander*, cetăţean roman de origine din oraşul Ancyra din Asia Minoră care, după ce a servit în Legiunea V Macedonica, s'a stabilit ca veteran în canabele acestei legiuni, la Troesmis, izbutind să ajungă la o situaţie materială şi morală proeminentă şi să obţină cea mai înaltă demnitate civică locală, aceea de *quinquennalis*. Familia sa, formată desigur prin concubinaj pe vremea când el era încă militar în activitate şi legitimată cu prilejul liberării sale, se compune din soţie, *Iulia Florentina*, şi din cinci copii: trei băieţi, *Alexander*, *Valens* şi *Piso*, şi din două fete, *Maximilla* şi *Respecta*. Băiatul cel mai mare, menţionat în frunte, cu acelaşi cognomen de *Alexander* ca al tatălui, trebue să fi devenit între timp major: e cel puţin deducţia sugerată de diferenţa pe care o face lapicidul între el şi ceilalţi fraţi, înscriindu-i numele cu litere mai mari. Cât despre amănuntul că numai lui i se adaugă gentiliciul de *Flavius* al tatălui, nu ar putea servi ca o dovadă sigură în această privinţă. E mai probabil ca acest *nomen*, menţionat o singură dată, la începutul seriei de fraţi, să fi fost subînţeles ca valabil pentru toţi, repetiţia lui la fiecare în parte fiind superfluă şi în contradicţie cu nevoia economiei de spaţiu din inscripţie.

În dedicaţia lui T. Flavius Alexander, de care ne ocupăm aici, este pomenit, ca guvernator al provinciei, *Fuficius Cornutus*, un personaj a cărui carieră nu ne este cunoscută decât pe bază de texte epigrafice. Numele său complet este *Q. Fuficius Cornutus*. Dintr'un *cursus honorum* al său, păstrat fragmentar într'o inscripţie din Histonium (Dessau 8975) [1], rezultă printre altele că a fost comandant al unei legiuni *quae est in Moesia* [...], fără a se şti în care din cele două Moesii, că a fost guvernator al Pannoniei Inferioare, lucru confirmat mai recent de o diplomă militară (C.I.L., XVI, 91) şi de o inscripţie pe piatră din Aquincum [2], că a fost consul şi că a deţinut funcţia de *legatus Aug.pr.pr.*, sub Antoninus Pius, într'o provincie din al cărei nume nu s'a păstrat decât iniţiala M[...] [3]. Incă dela început s'a presupus că este vorba de una din cele două

[1] Numele [Fufi]*cio Cornu*[to] din această inscripţie a fost completat cu ajutorul unei cărămizi găsite în aceeaşi localitate (C.I.L., IX, 6078, 91) purtând stampila [...]*re Fufici Cornut*[*i*] *şi* cu ajutorul unei diplome militare (C.I.L., III, p. 1984).

[2] G. Korbuly, « Dissertationes Pannonicae »: Budapesta, 1934, s. I, fasc. 3, p. 8, fig. 2.

[3] D. Vaglieri, I Consoli di Roma. Spoleto, 1905 (extr. din E. De Ruggiero, Diz. epigr., II, s. v. Consules, p. 142; W. Hüttl, Antoninus Pius, Praga, 1933—1936, I, p. 365; II, p. 123—124, 144, 305; A. Stein, Die Legaten von Moesien. Budapesta, 1940, p. 71—72.

Moesii, dar abia după descoperirea unor fragmente ale unei inscripţii greceşti din Tomis, în care apar împreună numele împăratului Antoninus Pius şi numele mutilat [Φ] ουφικίου Κο[ρνούτου][1], s'a putut înclina cu un temei de probabilitate spre Moesia Inferioară. Acum, în sfârşit, această probabilitate devine pentru prima oară certitudine, datorită inscripţiei noastre, în care *Fuficius Cornutus* apare în mod clar ca guvernator al Moesiei Inferioare, de care depindeau canabele dela Troesmis[2]. In ceea ce priveşte data când Fuficius şi-a exercitat acest comandament, nu putem contribui cu nimic la discuţiile de până acum şi nu ne rămâne decât să luăm act de concluziile conjecturale ale lui A. Stein[3], după care consularul roman a condus provincia dela Dunărea de Jos în anul 156 — 157. După acelaşi învăţat, consulatul lui Fuficius Cornutus, neînregistrat în fastele apărute până acum, avusese loc în anul 147. Cât despre comandamentul de legiune pe care îl îndeplinise mai înainte într'una din cele două Moesii, chestiunea rămâne mai departe cu impreciziunile inscripţiei menţionate din Histonium. Având în vedere obiceiul ca guvernatorii să fie trimişi în provinciile în care îşi creaseră o experienţă în funcţii subalterne, am putea presupune că şi în calitate de *legatus legionis*, Fuficius comandase tot în Moesia Inferioară, dar nu am putea deduce nici măcar ipotetic, de care legiune anume va fi fost vorba.

Al doilea personaj important din dedicaţia lui Flavius Alexander dela Troesmis, *Q.Caecilius Redditus*, *legatus Augusti*, adică *legatus legionis V Macedonicae* din localitate, apare acum pentru prima oară în această demnitate. Este exclusă identitatea sa cu omonimul *Q.Caecilius Redditus*, prefect al unor cohorte auxiliare din Pannonia (C.I.L., XVI, 47) şi din Moesia Superior (C.I.L., XVI, 49) în anii 102—105, şi *procurator Augusti* în Noricum (C.I.L., III, 5163) şi poate în Mauretania Tingitana (C.I.L., XVI, 73) în vremea lui Traian şi la începutul domniei lui Adrian[4]. Chiar trecând cu uşurinţă peste diferenţa de clasă socială, funcţia de *legatus legionis* fiind de rang senatorial, iar cele de *praefectus cohortis* şi de *procurator Augusti* ţinând de cariera ecvestră, nu am putea admite că un om de peste 70 de ani, cât ar fi trebuit să aibă la epoca inscripţiei noastre Caecilius Redditus din vremea lui Traian şi a lui Adrian, ar mai fi putut deţine comanda unei legiuni. Intr'un mic fragment de inscripţie găsit mai demult la Troesmis s'a putut reconstitui numele [*C*]*aecilius Re*[*dditus*] (C.I.L., III, 14214 [23]) şi câteva cuvinte izolate: [...]*t.tres mil*[itiae?...] şi [...]*eis.procou*[...]. Borman a interpretat ultimele litere ca reprezentând titlul de *procurator*, gândindu-se la o identificare cu personajul de rang ecvestru din vremea lui Traian şi a lui Adrian[5]. A. Stein[6], însuşindu-şi această iden-

---

[1] I.G.R., I, 609, unde R. Cagnat completează fragmentul în felul acesta, corectând lectura mai veche [Φ]ουφικίου Κοι[ντιανοῦ] a lui Gr. Tocilescu, primul editor al inscripţiei (Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie. Bucureşti, 1900, p. 218—220). Intregirea făcută de R. Cagnat a fost adoptată de Groag (P.—W., Realenc. s. v. Fuficius, 4 col. 198—199) şi de A. Stein, l. c. Lectura nejustificată a lui Gr. Tocilescu este păstrată totuşi de W. Hüttl., op. cit., v. II, p. 320.

[2] Intr'un fragment tot din Troesmis (C.I.L., III, 6175) figurează un nume de guvernator din care nu s'a păstrat decât iniţiala F: *sub F* [.........] *pr. pr.* Cf. A. Stein, op. cit., p. 111. Inclinăm a crede că este vorba tot de Fuficius Cornutus.

[3] A. Stein, op. cit., p. 71—72.

[4] Ibidem, p. 113.

[5] E. Borman, « A.E.M. », XIX, 1896, p. 91. Acest fragment nu a mai putut fi găsit în lapidariul Muzeului Naţional de Antichităţi, unde se afla la data publicării sale. S'a rătăcit desigur, cu prilejul uneia din desele mutări pe care colecţiile instituţiei le-a suferit de atunci încoace.

[6] A. Stein, l. c.

tificare, presupune, pe baza fragmentului dela Troesmis, că acel personaj ar fi îndeplinit funcţia de *procurator Augusti*, cu atribuţii financiare, şi în Moesia Inferioară. El a încercat chiar să dateze procuratura lui Redditus în provincia dela gurile Dunării în preajma anului 120. In urma descoperirii inscripţiei noastre, în care apare un alt *Q. Caecilius Redditus*, cu rangul precis de comandant al unei legiuni staţionate chiar la Troesmis, aceste concluzii în legătură cu fragmentul amintit nu ar mai putea fi susţinute cu aceeaşi insistenţă, fiindcă intră în discuţie şi posibilitatea ca în acel fragment să fie vorba de acest Caecilius Redditus, *legatus legionis V Macedonicae*.

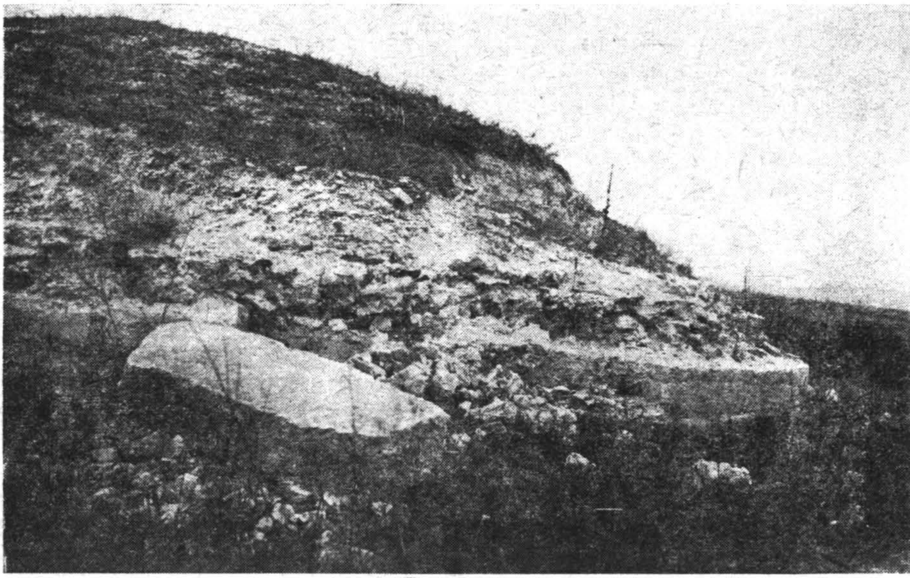


Fig. 3. — Situaţia inscripţiei Nr. 2 în momentul descoperirii, la baza unula din turnurile Cetăţii de Est dela Troesmis.

Formula finală a inscripţiei noastre Nr.1, prin care se arată că altarul a fost pus de quinquennalul Flavius Valens pe cheltuiala sa şi că tot din banii săi a vărsat la cassa curiei 250 denari ca *summa honoraria*, corespunde unei formalităţi obişnuite, asupra căreia vom avea prilejul să revenim după ce vom fi examinat şi cealaltă inscripţie.

2. Reprezentând tot o dedicaţie onorifică pusă cu ocazia alegerii unui veteran local în rangul de quinquennal, această a doua inscripţie a fost descoperită de noi la 4 Octombrie 1930 în « Cetatea de Est » dela Troesmis, la baza unui turn de pe curtina care priveşte spre Turcoaia (fig. 3) [1]. Cu câteva zile mai înainte fusese scoasă din zidul turnului de către nişte săteni din localitate care voiau să o întrebuinţeze pentru scopuri practice. După ce a fost fotografiată pe loc (fig. 4), am adus-o la Muzeul Naţional de Antichităţi din Bucureşti, unde se află în prezent.

[1] Este vorba despre primul turn din spre Nord al laturii de Est a Cetăţii, situat în imediată apropiere de turnul de Nord—Est; cf. planul la Gr. Tocilescu, op. cit, p. 74. La această inscripţie facem aluzie în Histoire ancienne de la Dobroudja, p. 184, n. 4.

Monumentul constă dintr'o placă de calcar de 1,58 m lungime, pe 0,62 m lăţime şi 0,35 m grosime, reprezentând jumătatea unui altar, care în antichitate a fost despicat longitudinal spre a fi întrebuinţat ca material brut în structura turnului amintit. Pentru a fi adaptată la forma rotundă a turnului, placa ce ni s'a păstrat a căpătat prin cioplire un contur uşor arcuit. Tot cu prilejul acestei fasonări, resturile extremităţilor proeminente ale altarului, baza şi cornişa, au fost nivelate, nerămânând decât pe una din laturile înguste câteva urme din profilul cornişei (fig. 5). Suprafaţa scrisă a fost de asemenea atinsă de ciocănituri, care au distrus total un rând dela începutul inscripţiei şi unul dela sfârşit. Şi la mijloc aceste ciocănituri au avariat părţi întinse, nelăsând din cele mai multe litere decât urme slabe, iar pe câteva nimicindu-le complet (fig. 4 şi 5). De aceea lectura este anevoioasă; totuşi, textul inscripţiei se poate descifra cu destulă siguranţă, fără a fi nevoie decât în foarte puţine cazuri să se recurgă la completări indirecte.

In comparaţie cu inscripţia precedentă Nr. 1, aceasta prezintă un aspect mai puţin estetic, datorită avariilor menţionate, dar şi impurităţii calcarului, presărat pe alocuri cu găuri mici şi cu concreţiuni silicioase, precum şi dificienţelor lapicidului, mai puţin îndemânatic decât acela care a gravat dedicaţia lui Flavius Alexander. Literele, deşi săpate în general cu măsură şi cu regularitate, sunt mai îndesate între ele, au excesiv de multe ligaturi, iar ductul lor, mai cu seamă în rândurile din spre sfârşit, dovedeşte o oarecare nesiguranţă. In schimb, textul inscripţiei Nr. 2 este mai cuprinzător, cu rânduri mai lungi şi mai bogate şi prezintă mai puţine lacune la extremităţile pietrei.

Acest text are înfăţişarea din figurile 4 şi 5.

In total sunt 16 rânduri păstrate. Inălţimea lor, ca şi în inscripţia lui Flavius Alexander, descreşte progresiv de sus în jos, pe grupe, corespunzând importanţei conţinutului exprimat. Avem astfel 0,046—0,050 m pentru rândurile 1—3, conţinând numele împăratului şi al Caesarului; 0,041—0,042 m pentru rândurile 4—6 în care sunt menţionate numele legaţilor, 0,038—0,04 m pentru rândurile 7—9, conţinând titlurile veteranului care a ridicat monumentul, 0,036—0,039 m pentru rândurile 10—14, care se referă la membrii familiei acestuia şi, în sfârşit, 0,033—0,034 m pentru rândurile 15—16, unde figurează formulele finale. S'a căutat să se utilizeze la maximum spaţiul disponibil. De aici extrema frecvenţă a ligaturilor, mai ales către sfârşit. Pe când în inscripţia precedentă erau numai şase asemenea combinaţii de litere, aici pot fi numărate nu mai puţin de 44 ! Cele mai multe ligaturi sunt între două litere: TE în rândurile 1 şi 5; LI în rândurile 1 şi 3; NI în rândurile 2 (de două ori), 9,10 şi 12; AV în rândurile 2,3,4,6 şi 12; ET, de nouă ori, în rândurile 3,9,11 (de două ori), 12,13 (de trei ori) şi 14 (posibil); AE, o singură dată, în rândul 3; OO în rândul 6; ME în rândurile 7 şi 13; LE în rândurile 8, 11, 12 (de două ori), şi 13 (de două ori); MA în rândul 8; NE în rândurile 10 şi 14; OC în rândurile 11,12,13,14; NT în rândul 12; QQ o singură dată în rândul 15. Se constată şi o ligatură între trei litere: NTE în rândul 11 şi una chiar între patru litere: NTIE, în rândul 13. Şi în această inscripţie s'a recurs, pentru economie de spaţiu, la intercalări de litere de format minuscul; este cazul unui A, dela sfârşitul rândului 9 şi poate al unui S, în cea mai mare parte distrus, dela sfârşitul rândului 7. Această ultimă literă făcea parte din numele *Cleme*[ṣ], formă provincială foarte obişnuită pentru *Clemens* [1].

---

[1] *Cf.*, e.g., C.I.L., III, 6010, 65 (Rhaetia; pe ceramică); 6162 (chiar din Troesmis: *P. Va-*



Fig. 4. — Inscripţia Nr. 2, a lui L. Licinius Clemens.

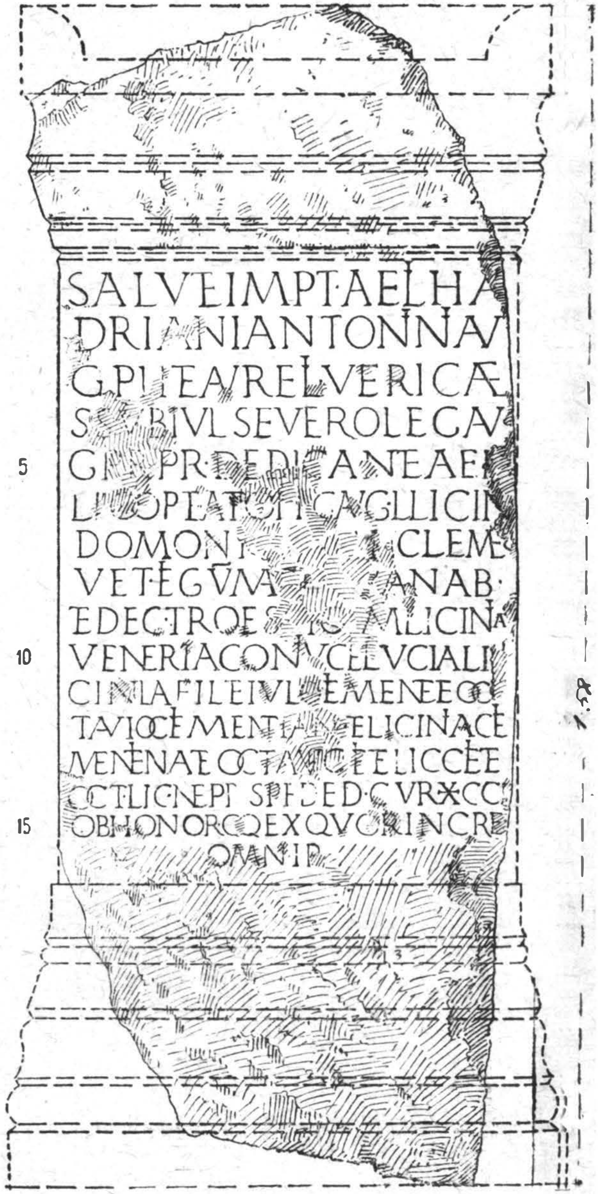



Fig. 5. — Aceeaşi inscripţie.

La sfârşitul rândului 5, L din AEL(*io*), gravat lângă o concreţiune silicioasă, s'a stricat chiar în timpul lucrului lapicidului, ceea ce l-a determinat pe acesta să-l repete la începutul rândului următor: (*Ae*)LIO. De altfel şi literele dela sfârşitul rândurilor 11—16 au fost săpate penibil în nodulele silicioase, foarte dese, din această parte a pietrei.

Formele literelor din inscripţie, ca şi celelalte particularităţi menţionate până aici, sunt caracteristice epocii antonine şi se acordă cu acelea din dedicaţia lui Flavius Valens. De remarcat bara de jos ondulată a lui Q, formele largi ale literelor rotunde O, Q, C şi G, barele oblice ale lui M, lăţimea lui N. Apicele sunt executate scrupulos. Litera G prezintă extremitatea de jos rectilinie verticală, cu excepţia sfârşitului abreviaţiei AVG din rândul 6, unde această literă apare sub forma uncială, cu extremitatea respectivă curbată în interior. Sensul de cifră al siglei V din LEG V MA[*c*] (rândul 8) este şi în această inscripţie indicat printr'o trăsătură ondulată orizontală suprapusă.

Intre cuvinte nu s'au lăsat spaţii, însă pentru claritate, în numeroase locuri, în rândurile 1, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 11, 12, 14 şi 15, s'au pus puncte, reprezentate prin mici triunghiuri ascuţite, gravate fugitiv.

Rândul distrus dela începutul inscripţiei, de sub cornişă, conţinea formula de consacrare, pe care, pentru motive de economie de spaţiu şi prin comparaţie cu alte monumente epigrafice de genul şi de epoca acestuia, trebue s'o socotim redusă la minimum, foarte probabil sub forma I.O.M. SACRVM, la care urmează să adăugăm prepoziţia PRO, cerută de primul rând din textul conservat ([*pro*]/*salute*).

Din numele localităţii scrise în rândul 7 nu s'a păstrat decât iniţiala N şi o hastă verticală a literei următoare, care nu poate fi decât un I. Spaţiul ciocănit ar permite reconstituirea unui nume ca NI[*copoli*] sau NI[*comedia*], dar niciun indiciu nu ne ajută cu siguranţă în această privinţă. Câteva mici şi slabe urme de apice şi de contururi rămase dela literele distruse par a se acorda cu forma NI[*copoli*], dar în mod cu totul insuficient pentru a putea exclude alte eventuale completări.

In rândul 8, spaţiul dintre LEG V MA[*c*] şi [*c*]ANAB, capabil să conţină două litere, este distrus cu desăvârşire. Totuşi, expresia *ob honor*(*em*) *q*(*uin*)-*q*(*uennalitatis*) dela sfârşitul textului şi comparaţia cu inscripţia precedentă a lui Flavius Alexander ne obligă să-l completăm fără nicio ezitare prin siglele QQ, adică *q*(*uin*)*q*(*uennalis*).

In rândul 14 cifra CC se află chiar pe marginea tăiată a pietrei, care lasă să se vadă urma hastei verticale a unei alte cifre, probabil L. După exemplul inscripţiei lui Flavius Alexander, trebue să fi fost şi aici vorba de o sumă tot de CCL denari.

In rândul 16, cuvântul OMNIB[*us*] este asigurat. Litera B are bucla de jos stricată, dar forma sa întreagă se poate distinge. Din literele care au precedat acest cuvânt nu se văd de cât la începutul rândului urmele slabe ale unei haste verticale, poate dela un E, şi bara oblică a unui N, ceea ce ar reprezenta continuarea silabelor INCRE dela sfârşitul rândului precedent, pentru a da în forma integrală termenul INCRE[*m*]EN[*tis*]. După OMNIB[*us*] nu se mai poate distinge nici cel mai mic indiciu de literă. De asemenea nici în rândul următor, care trebue să se fi aflat imediat deasupra bazei altarului.

---

*lerius Clemes*, tot din vremea lui Antoninus Pius); 12012,30 (pe un opaiţ din Noricum); 12397 (tot în Moesia Inferior, la Bregare, pe teritoriul R.P.Bulgaria: *L. Baebius Clemes Iunior*, pune inscripţia pentru fratele său care este *domo Nicopolis*).

Ţinând seama de observaţiile făcute, textul inscripţiei se reconstitue în modul următor:

[*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) sacrum. Pro*] / *salute Imp(eratoris) T(iti) Aeli (i) Ha* / *driani Antonini Au* / *g(usti) Pii et Aureli(i) Veri Cae* / *s(aris)*, [*s*]*ub Iul(io) Severo leg(ato) Au* / *g(usti) pr(o) pr(aetore), dedicante Ae*<*l*> / *lio Optato l*[*e*]*g(ato) Aug(usti), L(ucius) Licin(ius)*, / *domo Ni*[*copoli?*] *Cleme(n)s*, / *vet(eranus) leg(ionis) $\widetilde{V}$ Ma*[*c(edonicae), q(uin)q(uennalis) c*]*anab(ensium)*, / *et dec(urio) Troesm(ensium), c*[*u*]*m Licinia* / *Veneria coniuge, Lucia Li* / *cinia fil(ia) et Iul(io)* [*C*]*lemente et Oc* / *tavio Clementian(o) et Licinia Cle* / *mentiena et O*[*c*]*t*[*av(io) C*]*le(mente) et Lic(inio) Cle(mente) et* / *Oct(avio) Lic(inio) nep(otibus), d(e) s(uo) p(osuit) et de*[*d*]*(it) cur(iae) (denarios) CCL*, / *ob honor (em) q(uin)q(uennalitatis), ex quor(um) incre* / [*m*]*en*[*tis*] *omnib(us)* [*decurionibus sportulae dividerentur?*].

In traducere: «Lui Iupiter Optimus Maximus, consacrare. In sănătatea împăratului Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius şi a lui Aurelius Verus Caesar, sub Iulius Severus, legatus Augusti pro praetore, dedicant fiind Aelius Optatus, legatus Augusti, Lucius Licinius Clemens, cu domiciliul legal la Ni [copolis?], veteran al legiunii V Macedonica, quinquennal al locuitorilor din *canabae* şi decurion al locuitorilor din *Troesmis*, împreună cu Licinia Veneria, soţia sa, cu Lucia Licinia, fiica sa, şi cu Iulius Clemens, cu Octavius Clementianus, cu Licinia Clementiena, cu Octavius Clemens, cu Licinius Clemens şi cu Octavius Licinius, nepoţii săi, a pus acest altar pe cheltuiala sa şi a dat curiei, pentru cinstea quinquennalităţii sale, 250 denari, din ale căror venituri să se împartă daruri tuturor decurionilor».

Este vorba de o inscripţie onorifică întru totul analoagă aceleia dela Nr. 1. Veteranul *Lucius Licinius Clemens*, care a servit în legiunea V Macedonica din Troesmis, întocmai ca şi commilitonul său T. Flavius Alexander, s'a stabilit în canabele legiunii, împreună cu familia pe care şi-o formase în timpul serviciului militar şi pe care şi-o legitimase cu prilejul liberării. Şi el a ajuns la o situaţie de frunte în localitate, fiind înscris printre decurionii senatului din Troesmis şi izbutind să se facă ales quinquennal al canabelor. Dobândirea acestei importante demnităţi îi dă prilejul de a ridica altarul cu dedicaţia de care ne ocupăm aici.

Ca şi Flavius Alexander, originar din oraşul Ancyra, *L. Licinius Clemens* după numele său pare a fi fost cetăţean roman de multe generaţii. Numele localităţii sale de origine nu poate fi reconstituit în inscripţie cu certitudine. In cazul când s'ar confirma lectura *Ni* [*copolis*], pe care ar indica-o unele slabe urme de litere din partea distrusă a pietrei, am avea de ales printre numeroasele localităţi antice cu acest nume, ca *Nicopolis* din Iudeea *(Emmaus)*, *Nicopolis* din Cilicia, *Nicopolis* de pe Lycus din Armenia Minor, *Nicopolis* din Epir *(Actium)*, *Nicopolis ad Bosporum* în Bithynia, *Nicopolis ad Nestum* în Thracia, *Nicopolis ad Istrum* lângă Balcani etc. Cea mai atrăgătoare dintre ipoteze ar fi în favoarea localităţii *Nicopolis* din Iudeea, unde se afla un castru pe care, în cursul războiului din acea provincie, în vremea lui Vespasian şi a lui Titus, îl ocupase tocmai Legiunea V Macedonica, transferată după aceea în Moesia [1].

[1] Cf. Ritterling, P.—W., Realenc., s.v. Legio, col. 1576; G. Hölscher, ibidem, s. v. Nikopolis, 6, col. 533—535.

Nu am risca să ieşim din ordinea normală a lucrurilor, dacă am presupune că L. Licinius Clemens, veteranul dela Troesmis din vremea lui Antoninus Pius, va fi fost eventual descendentul vreunuia din veteranii acestei legiuni, rămaşi în Iudeea pe timpul lui Vespasian. In sânul unei asemenea unităţi militare era natural ca să se creeze legături personale ce se menţineau şi după transferarea sa în altă garnizoană. De altfel, soldaţii originari din provinciile orientale ale imperiului se întâlnesc frecvent în compoziţia legiunilor dela Dunăre, inclusiv Leg. V Macedonica, încă din secolul I e.n. [1].

Familia lui L. Licinius Clemens este destul de numeroasă. Pe lângă soţia sa *Licinia Veneria*, participă la punerea inscripţiei fiica sa *Lucia Licinia* şi nu mai puţin de şase nepoţi. Gentiliciul soţiei, repetând pe acela al lui *Licinius Clemens*, este o dovadă că înainte de a-i fi devenit *coniux*, aceasta i-a fost sclavă şi apoi libertă, ceea ce se întâmpla adesea în familiile foştilor soldaţi [2]. De altfel şi cognomenul *Veneria*, obişnuit numai printre cei din clasele inferioare, pare a indica o origine servilă.

Fiica, *Lucia Licinia*, poartă, normal, prenumele şi numele tatălui. Cât despre cei şase nepoţi, dintre care cinci prezintă cognomenul bunicului lor, fie direct: *Clemens*, fie prin derivaţie: *Clementianus*, *Clementiena* (formă provincială în loc de *Clementiana*), nu este sigur dacă toţi erau fiii Luciei Licinia. Gentiliciile lor: *Iulius*, *Octavius*, *Licinius*, se referă la taţi diferiţi. Este de presupus sau că Lucia Licinia a fost căsătorită de mai multe ori, sau că respectivii nepoţi descind din alţi fii ai veteranului Licinius Clemens, care nu figurează în inscripţie fiind absenţi din localitate ori decedaţi.

Altarul ridicat de L. Licinius Clemens, ca şi acela al lui Flavius Alexander, datează din epoca domniei lui Antoninus Pius, după adoptarea lui Marcu Aureliu ca Caesar, deci din intervalul cuprins între anii 139 şi 161. Cum numele împăratului nu este urmat de titlurile sale, de cifra puterilor tribunicii, a consulatelor ori a salutaţiilor imperiale, nu putem spera o datare mai precisă decât apelând la numele guvernatorului provinciei. Acesta este menţionat sub forma simplă de *Iulius Severus*, fără *praenomen* şi fără vreo altă indicaţie distinctivă. Dar în Moesia Inferioară, de care ţinea Troesmis, se cunosc până acum trei guvernatori cu acest nume [3]. Unul, care a servit sub Adrian, pe la anul 130, *Sextus Minicius Faustinus Cnaeus Iulius Severus*, iese din discuţie. Ceilalţi doi însă, au funcţionat deopotrivă în vremea lui Antoninus Pius. Dintre ei, *T. Statilius Iulius Severus*, probabil identic cu guvernatorul din inscripţia recent publicată referitoare la plângerile ţăranilor din preajma Histriei [4], este menţionat ca *legatus Augusti pr.pr.* şi pe un stâlp miliar dela Sinoe (Casapchioi), datat precis în anul 159 (C. I. L., III, 12513). Celălalt, *L. Iulius Statilius Severus*, apare în aceeaşi demnitate într'o inscripţie onorifică (C.I.L., III, 12371) din Kutloviţa-Mihailovgrad (*Municipium Montanensium*) pe teritoriul R.P.Bulgaria, şi pe un stâlp miliar din anul 160 găsit la Seimeni în Dobro-

[1] B. Gherov, Romanizmăt mejdu Dunava i Balkana — La romanisation entre le Danube et les Balkans, Sofia, 1949, p. 12—15, 15—30, 85—86. Cf. şi E. M. Ştaerman, « V.D.I. », 1946, 3, p. 256 şi urm. — La Troesmis, din zece inscripţii care indică originea soldaţilor şi a veteranilor din Legiunea V Macedonica, nu mai puţin de şase se referă la oraşe orientale: Ancyra (de două ori), Amastris (de două ori), Laodicea din Syria, Hemesa: C.I.L., III, 6184, 6186, 6188, 7500, 7501, 7502.

[2] B. Gherov, op. cit., p. 21—25 şi 86—87 (cu privire la soldaţii legiunii V Macedonica din secolul I e.n.). Cf. şi E. M. Ştaerman, l. c.

[3] A. Stein, op. cit., p. 66, 75, 76.

[4] I. Stoian, « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, anul II, 1951, p. 144—147.

gea şi publicat în 1924[1]. N'am putea preciza, nici măcar cu titlu de probabilitate, despre care anume din aceşti doi guvernatori este vorba în inscripţia noastră. Dar, în orice caz, prin menţionarea numelui *Iulius Severus*, spaţiul de datare al acestei inscripţii se reduce la anii 159—160, în care Moesia Inferioară a fost condusă pe rând de amândoi[2]. Suntem prin urmare la sfârşitul domniei lui Antoninus Pius, cu puţini ani mai târziu decât data quinquennalităţii lui Flavius Alexander din inscripţia precedentă. Diferenţa de cifre dintre anul 156, data aproximativă atribuită lui Fuficius Cornutus, guvernatorul pomenit în inscripţia lui Flavius Alexander, şi anul 160 (inclusiv), data cea mai recentă a inscripţiei lui Licinius Clemens, corespunde intervalului de cinci ani dintre două alegeri de *quinquennales*, ceea ce dovedeşte că cei doi veterani au avut această dregătorie imediat unul după celălalt.

Numele dedicantului onorar din inscripţia lui Licinius Clemens, *Aelius Optatus, legatus Augusti* (se subînţelege *legatus Legionis V Macedonicae*), apare pentru prima oară în seria de comandanţi ai acestui corp de trupă. Ca şi predecesorul său *Q. Caecilius Redditus* din dedicaţia lui Flavius Alexander, *Aelius Optatus* deţinea — în calitate de comandant al legiunii — autoritatea supremă atât asupra canabelor aferente, cât şi asupra întregului teritoriu din jurul castrelor. De aceea figurează în inscripţie cu titlul de *dedicans* (la fel cu Redditus), actul dedicaţiei fiind considerat ca îndeplinindu-se în numele său şi cu autoritatea sa.

★

Noutăţile principale, prin care cele două inscripţii prezentate în această lucrare se impun atenţiei noastre, se referă la demnităţile civile ale veteranilor menţionaţi. Amândoi poartă titlul de *quinquennalis canabensium*, care era cu totul necunoscut până acum nu numai la Troesmis, dar în întregul imperiu roman. Se ştia că aşezarea cu numele comun de *canabae*, formată în jurul lagărului Legiunii V Macedonica din această localitate, era condusă de doi *magistri*[3], că avea un *aedilis*[4], că era locuită de *veterani et cives Romani*[5]. Dar nimic nu lăsa a se presupune existenţa unui *quinquennalis* special al său. La Troesmis, această demnitate nu apare decât mai târziu, în faza municipală sub denumirea de *duumvir quinquennalis municipii*[6]. In plus, în restul Scythiei

[1] Gr. Florescu, « Bul. Com. Mon. ist. », XVII, 1924, p. 89; V. Pârvan, Municipium Aurelium Durostorum, « Rivista di Filologia e di Istruzione classica », Torino, II, 1924, p. 317, n. 2.

[2] A. Stein, op. cit., p. 75—76. Cf. şi W. Hüttl, op. cit., v. II, p. 125.

[3] C.I.L., III, 6162 (*P. Valerius Clemes et L. Cominius Valens, veterani Leg. V Mac., magistri, et L. Valerius Crispus, aedilis*) şi 6166 (*C. Valerio Pudente veterano Leg. V Mac. et M. Ulpio Leontio, magistris canabensium et Tuccio Aeliano aedili*).

[4] C.I.L., III, 6162 şi 6166 (cf. n. precedentă).

[5] C.I.L., III, 6166 (*donum dant veterani et cives Romani consistentes ad canabas Leg. V Mac.*).

[6] C.I.L., III, 7504 (*duumvir quinquennalis municipii Troesmensium*). Aceeaşi demnitate figurează şi pe un mic fragment de placă de calcar cu inscripţie, păstrat în lapidariul Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti şi provenind, probabil dela Troesmis. Fragmentul, inedit, măsoară 0,364 m lungime, 0,27 m lăţime şi 0,13 m grosime. Monumentul din care făcea parte a fost reutilizat în antichitate, după cum arată marginea sa cioplită din dreapta (fig. 6). Literele, înalte de 0,04 m, prezintă trăsături frumoase, îngrijit gravate, cu forme caracterizând secolul al II-lea e.n. Intervalele dintre rânduri, egale, măsoară o lăţime de 0,04 m. Textul păstrat este următorul: [...*mun(icipium) T*]ROESM*(ensium)* [.../...] OSACO[.../...*(duum)vi*] R. Q*(uin)*Q*(uennalis)* [.../...*p?*} OSV [*it?*....]. In total sunt păstrate litere din patru rânduri. Numărul de inventar din muzeu este 1151.

Minore, se mai cunoştea titlul de *quinquennalis territorii* pentru magistratura principală a unei regiuni rurale, la Capidava [1] şi poate la Noviodunum,[2] dar nicăeri un *quinquennalis vici* ori un *quinquennalis canabensium.*

Pe de altă parte, inscripţia lui L. Licinius Clemens conţine un detaliu, de asemenea inedit, care ne obligă să reluăm în discuţie întreaga problemă a organizaţiei administrative a localităţii Troesmis în faza premunicipală. Este vorba de menţionarea simultană, ca reprezentând două noţiuni diferite, a termenului *canabae* şi a numelui *Troesmis*, respectiv a derivatelor lor *Canabenses* şi *Troesmenses*. L. Licinius Clemens este *quinquennalis canabensium*, dar în acelaşi timp apare ca *decurio Troesmensium*. Câtă vreme, în inscripţii, aceste denumiri toponimice apăreau separat, puteau fi considerate ca referindu-se la unul şi acelaşi lucru. Chiar când ar fi părut cam ciudat ca nişte canabe să posede un nume propriu, având în vedere că normal nu puteau avea decât numele legiunii tutelare [3], se putea sfârşi prin a se accepta ceea ce părea o situaţie de fapt, trăgându-se concluzia că era vorba de adoptarea prematură a unor forme de autonomie municipală [4]. Denumirile de *canabae* şi de *Troesmis* puteau să apară ca reprezentând variante ale aceleiaşi noţiuni administrative, întrebuinţate facultativ, după capriciul acelora care redactau inscripţiile [5]. Acum însă va trebui să revizuim acest fel de a privi lucrurile, deoarece din momentul în care cele două nume îşi fac apariţia în acelaşi text, referindu-se la funcţii îndeplinite de aceeaşi persoană, *quinquennalis canabensium* şi *decurio Troesmensium*, fără îndoială este vorba de două elemente administrative diferite şi anumite: L. Licinius Clemens este *quinquennalis* în *canabae*, dar ca *decurio* ţine de *Troesmis.*

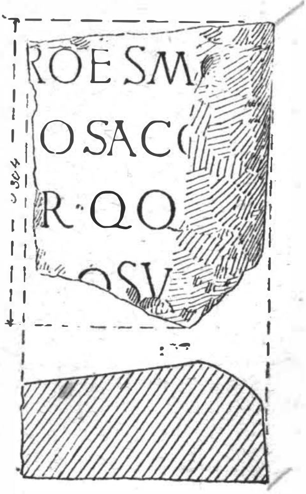



Fig. 6. — Fragmentul unei inscripţii inedite din Troesmis referitoare la faza municipală a acestui oraş.

De ce elemente ar putea fi vorba? Este firesc ca din capul locului să ne gândim la dualitatea topografică dela Igliţa, unde, după cum am arătat la începutul prezentei lucrări, există două cetăţi foarte apropiate una de alta. Bineînţeles, nu intră în discuţie resturile zidurilor aşa cum se văd azi, aceste ziduri datând din epoci ulterioare inscripţiilor noastre. Insă, vetrele celor două cetăţi trebue să fie mult mai vechi. Dualitatea lor este postulată de însăşi evoluţia istorică a localităţii, evoluţie care are la bază continuitatea unei aşezări preromane, alături de desvoltarea unui lagăr de legiune.

Din vechi vremuri, Troesmis a fost un centru strategic autohton. A apar-

---

[1] C.I.L., III, 12.491 (Ulmetum): *C. Iulius c. f. Quadratus..., loci princeps, quinquennalis territorii Capidavensis.* Cf. V. Pârvan, Cetatea Ulmetum, v. I, p. 91; idem, Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării, p. 52—54, 117—121; Gr. Florescu, Capidava, Bucureşti, 1944, p. 254—256.

[2] V. Pârvan, Descoperiri nouă în Scythia Minor, p. 502—509; idem, Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării, p. 123—124.

[3] A. Schulten, P.—W., Realenc., s. v. Canabae, col. 1454; D. Vaglieri, Canaba, în E. De Ruggiero, Diz. Epigr., II, p. 61.

[4] V. Pârvan, Descoperiri nouă în Scythia Minor, p. 499; A. Betz, în P.—W., Realenc., s. v. Troesmis, p. 595.

[5] V. Pârvan, op. cit., p. 501.

ţinut, foarte probabil, căpeteniei gete Zyraxes, apoi, după înfrângerea acestuia de către M. Licinius Crassus în anul 28 î.e.n., a trecut, împreună cu toată Scythia Minoră, sub supravegherea regelui get Roles, iar ulterior sub aceea a regilor odrysi, clienţi ai Romei [1]. In anul 15 e.n. a fost cucerit de Geţii din stânga Dunării, din mâna cărora nu a putut fi smuls decât după lupte sângeroase, în urma intervenţiei directe a trupelor romane conduse de Pomponius Flaccus, după cum ne spune Ovidiu într'una din «epistolele» sale *ex Ponto* (IV, 9, 75 şi urm.)[2]. După desfiinţarea regatului clientelar al Thraciei şi după extinderea provinciei Moesia până la gurile Dunării, în anul 46 e.n., Troesmis a trecut în mod paşnic sub stăpânirea romană directă. Până în vremea lui Traian apărarea localităţii a fost încredinţată unei trupe auxiliare, probabil *ala I Pannoniorum* [3], în colaborare cu flota de pe fluviu, *classis Flavia Moesica.* Fapt este că *Legio V Macedonica* nu a putut fi adusă la Troesmis decât sub Traian [4] şi că primele inscripţii cunoscute până acum care o atestă aici datează din vremea lui Adrian [5].

Avem, prin urmare, aproape un întreg secol în care s'a prelungit viaţa străvechii aşezări geto-trace, sub autoritatea romană, fără prezenţa acestei legiuni. Desigur, în acest interval au început să se aşeze aici, ca pretutindeni în Scythia Minor, numeroşi venetici din imperiu, în scopuri lucrative, ca funcţionari fiscali, neguştori, proprietari de pământuri, care exploatau în diferite moduri bunurile şi munca autohtonilor [6]. Când a venit legiunea, această invazie de elemente romane a devenit deodată covârşitoare, atât în vechea aşezare băştinaşă, cât şi în teritoriul său dimprejur.

Legiunea nu şi-a putut instala lagărul chiar pe locul vechii aşezări, fiindcă acel loc continua a fi ocupat de locuinţele autohtonilor şi de ale coloniştilor români veniţi între timp. Cum nici nu se putea instala mai departe, fiindcă, ar fi însemnat să renunţe la o poziţie strategică de primul ordin pe care avea misiunea de a o păzi, şi-a construit castrele în imediată apropiere. In jurul castrelor, ca de obicei, au luat naştere canabele, adică locuinţele populaţiei civile legate de viaţa legiunii: familiile nelegitime ale soldaţilor, veteranii, meseriaşii, negustorii, alcătuindu-se în scurtă vreme o nouă aşezare [7].

Şi astfel s'a ajuns la desvoltarea simultană a două centre civile vecine, care arheologic pot fi identificate, la origine, prin ariile ocupate de cele două cetăţi de epocă târzie de la Igliţa. Cetatea de Vest, cu poziţia sa impunătoare, este fără îndoială vechea aşezare de obârşie autohtonă [8]. Cetatea de Est, cu zidurile sale de epocă târzie, ocupă, după toate probabilităţile, spaţiul castrelor

---

[1] V. Pârvan, Getica, p. 89 şi 97 şi urm.; A. Betz, l.c., col. 592; R. Vulpe, Hist. anc. de la Dobr., p. 103—107.

[2] Cf. V. Pârvan, op. cit., p. 97; R. Vulpe, op. cit., p. 110—111.

[3] C.I.L., III, 6242 (cărămidă găsită la Troesmis): [. . .] *alae I Pan*[*n(oniorum)*]. Cf. C. Cichorius, P. W., Realenc., s. v. Ala, col. 1253; W. Wagner, Die Dislokation d. röm. Auxiliarformationen, Berlin, 1938, p. 58.

[4] Ritterling, P.-W., Realenc., s. v. Legio, col. 1576; A. Betz, ibidem, s. v. Troesmis, col. 592.

[5] C.I.L., III, 6166 şi 6178. Cf. şi A. Stein, op. cit., p. 67.

[6] V. Pârvan, Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării, p. 72—116. Pentru interpretarea materialistă a acestui fenomen, cf. T. Zlatkovskaia, « V.D.I. », 1951, Nr. 1, p. 240; idem, *Mĕziia v I-II vekah naşei ert*, Moscova, 1951, p. 84 şi urm.

[7] Cf. T. Zlatkovskaia, « V.D.I. », 1951, Nr. 1, p. 241.

[8] Gr. Tocilescu, op. cit., p. 81. J. Jung, Roemer u. Romanen, Innsbruck 1887, p.81, n. 1, admitea de asemenea, bazându-se pe numele *Troesmis*, de origine peregrină, că alături de canabele romane de aici trebue să fi continuat şi vechiul *vicus* autohton.

Legiunii V Macedonica, în jurul cărora s'au format canabele. Ambele centre s'au întins repede, acoperind spaţiul care le despărţea şi contopindu-se de fapt într'un singur oraş, care după plecarea legiunii în Dacia, în vremea lui Marcu Aureliu, va fi recunoscut legal cu rangul de *municipium* [1]. Inscripţiile noastre din vremea lui Antoninus Pius, corespund fazei premunicipale, când legiunea încă se mai găsea la Troesmis şi când canabele se desvoltaseră în forma unui adevărat oraş, ajungând desigur de pe acum în contiguitate cu vechiul *vicus*.

Dualitatea constatată la Troesmis este departe de a reprezenta un caz excepţional. In principiu, ea a trebuit să existe, cel puţin până la o anumită dată, oriunde a cantonat permanent o legiune alături de un centru mai vechi şi chiar acolo unde a convieţuit un *conventus* oarecare de *cives Romani*, alături de o aşezare autohtonă. O asemenea dualitate este vădită de pildă în Dacia, la *Apulum* (Alba Iulia), unde inscripţiile atestă existenţa simultană a unei colonii şi a unui municipium [2], o intâlnim foarte frecvent în Africa (cf. studiile postume ale lui N.A. Maşkin despre această provincie [3]) şi nu lipseşte nici în alte părţi [4].

Materialul epigrafic descoperit mai demult la Troesmis, privit din punctul de vedere al dualităţii pe care o relevă inscripţia veteranului Licinius Clemens, confirmă această dualitate. Astfel, într'o inscripţie făcând parte din acest material, este vorba de *c(ives) R(omani) Tr*[*oesmi consistentes*] (C.I.L., III, 6167), pe când într'o alta vedem nişte *veterani et c(ives) R(omani) consistentes ad canabas Leg. V Mac.* (C.I.L., III, 6166). Că este vorba de două comunităţi deosebite şi nu de două nume ale aceluiaşi *conventus*, cum se credea până acum, rezultă din termenul *veterani*, care este menţionat numai în legătură cu canabele, unde foştii militari liberaţi formau o categorie specială şi caracteristică, pe când vechiului centru *Troesmis* era natural să nu-i aparţină decât civilii aşezaţi înainte de venirea legiunii.

In acelaşi mod se poate lămuri şi un amănunt, care părea obscur, dintr'o inscripţie dela Durostorum, din vremea lui Antoninus Pius (C.I.L., III, 7474) [5], unde este vorba de *cives Romani et consistentes in canabis Aeliis Legionis XI Claudiae*. A. Schulten [6] considera copulativa *et* din această expresie drept o greşeală de lapicid, propunând ca să fie suprimată sau întregită prin *(v)ET (erani)*. Insă, o eroare grosolană de acest fel nu se potriveşte cu aspectul corect al restului inscripţiei, care a fost gravată pe marmoră cu foarte multă îngrijire şi chiar cu o remarcabilă eleganţă [7]. Pe de altă parte, termenul *veterani* nu ar fi

---

[1] Cf. Gr. Tocilescu, op. cit., p. 77—78; V. Pârvan « Riv. di filol. e di istr. cl. », II, 1924, p. 319; A Betz, l. c., col. 596.

[2] C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité, Bucureşti, 1945, p. 128—129; idem, « Stud. şi cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, anul I, 1950, p. 225—228.

[3] N. A. Maşkin, « V.D.I. », 1951, 1, p. 66 şi 71—72; 2, p. 70—83. Cf. E. Kornemann, Colonia, P.—W., Realenc., s. v., col. 584; idem, Municipium, ibidem, s v. col., 609.

[4] Cf. E. Kornemann, P.—W., Realenc., s. v. Colonia, col. 584 şi Municipium, col. 609.— Această dualitate se reflectă şi în Geografia lui Ptolemeu, care de obicei pomeneşte în mod separat numele oraşului civil şi al legiunii cantonate alături, de exemplu (III, 9, 5): Νοοῦαι, Λεγίων πρώτη 'Ιταλική; Δουροστόρον, Λεγίων; Τροισμίς Λεγίων ε' Μακεδονική. Cf. A. Schulten, Das Territorium Legionis, în « Hermes », XXIX, 1891, p. 512.

[5] Cf. V. Pârvan, Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării, p. 60, fig. 37 şi 155; idem, « Riv. di Filol. e di Istr. cl. », II, 1924, p. 315.

[6] A. Schulten, P.—W., Realenc., s. v. Canabae, col. 1453.

[7] Cf. reproducerea la V. Pârvan, Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării, p. 60, fig. 37. Singura abatere ortografică din inscripţie este scrierea cuvântului *consistentes* cu doi *s*: *consisstentibus*. V. Pârvan (l.c.,p.155) traduce respectivul pasaj (*civibus Romanis et consi<s>*

putut fi pus după *cives Romani*. Nicăieri nu se întâlneşte o asemenea inversiune, incompatibilă cu prioritatea de care se bucurau foştii militari printre cetăţenii din canabe. In schimb lucrurile se explică lesne dacă distingem de o parte pe *cives Romani*, ca locuitori din afara canabelor, din vechiul Durostorum, iar de altă parte pe *consistentes in canabis*, subînţelegându-se: *veterani et cives Romani consistentes in canabis*. Cuvântul *et* era tocmai elementul care avea de exprimat lapidar această simetrie. De altfel, chiar A. Schulten ar fi putut să ajungă la o asemenea soluţie dacă nu ar fi pierdut din vedere un exemplu din Mainz, pe care el însuşi îl remarcă într'o altă parte a articolului citat, cu *c(ives) R(omani) Mogontiaci* şi cu *canabenses*, grupaţi în două organizaţii deosebite [1].

Dar considerarea în ansamblu a materialului epigrafic dela Troesmis pare a aduce şi oarecare complicaţii în problema dualităţii. Observăm că unele din instituţiile atestate în inscripţiile mai vechi din această localitate se raportează numai la *canabae*, pe când altele sunt menţionate exclusiv în legătură cu *Troesmis*. Avem astfel o inscripţie cu *magistri canabensium* (C.I.L., III, 6166) şi nu mai puţin de trei cu *ordo Troesmensium* (C.I.L., III, 774 = 6182, 775 = 6183, 776=6195), fără să întâlnim niciun exemplu în care să figureze vreo magistratură cu referinţă precisă la *Troesmis* ori vreun *ordo decurionum* cu indicaţia *canabensium*. Această deosebire este de remarcat şi în cele două inscripţii inedite pe care le-am prezentat aici: veteranii pomeniţi în aceste texte epigrafice sunt *quinquennales canabensium*, nu *Troesmensium*, iar L. Licinius Clemens, care apare şi ca decurion, este *decurio Troesmensium*, nu *canabensium*. Pare a fi vorba, prin urmare, de o discriminare consecventă, acreditată prin nu mai puţin de şase inscripţii. O a şaptea, în care apar doi veterani ai Legiunii V Macedonica în calitate de *magistri*, precum şi un *aedilis*, fără indicaţia unităţii administrative căreia aparţineau (C.I.L., III, 6162), este de pus alături de inscripţia menţionată, cu *magistri canabensium*.

Insă, am putea oare să deducem de aici că în canabele Legiunii V Macedonica lipsea un *ordo decurionum*, deşi existau *quinquennales*, *magistri* şi *aediles*? Pe de altă parte am putea concepe aşezarea vechiului Troesmis condusă numai de un asemenea *ordo*, fără magistraţi? Evident, răspunsul la ambele chestiuni nu poate fi decât negativ. Canabele Legiunii V Macedonica trebuiau să-şi aibă un sfat al lor, aşa cum aveau şi canabele altor legiuni, de pildă acelea ale Legiunii XIII Gemina dela Apulum, unde două inscripţii ne vorbesc de *decuriones kanabensium* sau *kanabarum* [2]. Magistraţii atestaţi în canabele dela Troesmis ca *quinquennales* şi ca *aediles* nu puteau fi recrutaţi decât dintre decurioni. De asemenea şi *magistri*-i. Apoi chiar în inscripţiile inedite care fac subiectul lucrării de faţă, este vorba de o *curia*, adică de un *ordo decurionum*, căruia cei doi veterani, Flavius Alexander şi Licinius Clemens, sunt obligaţi să-i verse o *summa honoraria* tocmai cu prilejul alegerii lor ca *quinquennales canabensium*. Acea *curia* aparţinea, deci, canabelor. Pe de altă parte, dacă vechiul *Troesmis* avea un *ordo decurionum* deosebit, era logic să-şi aibă şi magistraţi proprii. Lipsa lor din inscripţii se datoreşte mai mult unui capriciu al descoperirilor. Am putea să obţinem un indiciu în această privinţă, dacă ne fixăm

---

*stentibus in canabis Aeliis Legionis XI Claudiae)* în felul acesta: « pentru cetăţenii romani şi cei aşezaţi în târgul de barace întemeiat pe lângă lagărul legiunii a XI-a Claudia ».

[1] A. Schulten, P.-W., Realenc., s. v. Canabae, col. 1454.

[2] Ibidem, col. 1453. Cf. şi Kübler, ibidem, s. v. Decurio, col. 2323; D. Vaglieri, Canaba, în E. de Ruggiero, Diz. Epigr., s.v., p. 61.

asupra conţinutului real al numelui de *Troesmis* în faza premunicipală a localităţii.

Prin numele *Troesmis* nu avem de înţeles numai un punct anumit, o aşezare, ci şi *teritoriul* dimprejur în întregime. Comunitatea de *cives Romani Troesmi consistentes* aşezaţi aici înainte de venirea legiunii era compusă în majoritate din proprietari de pământuri care nu locuiau într'un singur loc, ci în bună parte, erau răspândiţi pe la *villae*-le lor, pe tot cuprinsul acestui teritoriu. După instalarea legiunii, vechea aşezare dela Troesmis a rămas tot mai mult pe planul al doilea faţă de *canabae*, care prin desvoltarea lor au ajuns să o eclipseze, de fapt chiar absorbind-o, aşa că sub numele de *Troesmis* a rămas să se înţeleagă mai mult teritoriul rural. In schimb, în acest sens s'a păstrat în mod ferm, reprezentând o unitate aministrativă net deosebită de canabe. Intr'adevăr, canabele, cu toată importanţa lor economică şi urbanistică, formau juridic simple anexe ale castrelor. Nu aveau o existenţă politică, nu puteau poseda un teritoriu şi nu aveau un nume propriu [1]. Numele de *Troesmis* nu le cuprindea. Dacă ele prezintă o organizaţie separată, cu elemente quasi-municipale, este datorită acelor *veterani et cives Romani* care locuesc înăuntrul lor şi care alcătuiau un *conventus* cu o autonomie recunoscută juridic [2]. Dar nici sub acest aspect locuitorii canabelor nu au un nume propriu, ci se cheamă simplu *canabenses* ori *consistentes ad canabas*. Cu totul altfel stau lucrurile cu *Troesmis*: acesta este un *vicus* cu un *territorium*, are numele său de veche origine geto-tracă [3], posedă o existenţă juridică anterioară intrării sale, ca *territorium legionis*, sub autoritatea comandantului legiunii [4] şi este organizat ca o comună unitară deosebită. Când în documentele epigrafice întâlnim numele de *Troesmenses*, trebue să înţelegem pe locuitorii de pe *territorium* şi, invers, când ni se prezintă acest termen de *territorium* trebue să-l completăm cu atributul *Troesmensium*.

Este cazul unei inscripţii, a opta în seria care ne interesează, găsită întâmplător în afara cetăţilor dela Igliţa, la vreo 3 km spre Sud-Est, în marginea satului Turcoaia, şi publicată în 1913 concomitent de J. Weiss la Viena [5] şi de V. Pârvan la Bucureşti [6]. Această inscripţie constă dintr'un fragment de placă de marmoră cu o dedicaţie făcută lui Antoninus Pius, în anul 162, cu prilejul construirii unui templu ori a unui alt edificiu [7]. Sfârşitul său, foarte mutilat,

---

[1] Cf. Schulten, op. cit., col. 1455 şi urm.; A. Grenier, ln Daremberg-Saglio, op. cit., s. v. Vicus, p. 860.

[2] A. Schulten, op. cit., col. 1453; idem, « Hermes », XXIX, 1894, p. 508. Calitatea juridică de *conventus* a canabelor se vede şi din comparaţia cu organizaţia diverselor colegii religioase şi profesionale, care au de asemenea o *curia, decuriones, magistri*, un *aedilis, quinquennales* (eventual un *quinquennalis perpetuus*). Cf., e. g., C.I.L.,XIV, indice. p. 582; F. Gayet, Daremberg-Saglio, Dict. des antiquités, s. v. Collegium, p. 1295; E. Kornemann, P.-W., Realenc., s. v. Collegium, col. 420—423.

[3] W. Tomaschek, Die alten Thraker, « Sitzungsber. d. Akad. d. Wiss., Philol. hist. Cl. », 1894, v. CXXXI, Viena, p. 76.

[4] V. Pârvan, Descoperiri nouă ln Scythia Minor, p. 499—500. Pentru noţiunea de *territorium legionis*, cf. A. Schulten, « Hermes », XXIX, 1894, p. 481—516 şi ln P.-W., Realenc., s. v. Canabae, col. 1452.

[5] J. Weiss, Bauinschrift aus Troesmis, « Jahreshefte d. oest. archaeol. Inst. », XVI, 1913, Beibl., col. 209—210.

[6] V. Pârvan, op. cit., p. 493—502.

[7] Lectura J. Weiss: *Imperatoribus* [*Caess.?*] / *M. Aurelio Antoni*[*no Aug. et*] / *L. Aurelio Vero* [*Aug. Armeniaco*] / *sub M. Servili*[*o Fabiano leg. Aug.*] / *pr. pr. C. Planc*[*ius...*] / *Ancyr(a), M. H*[*ammonius...q(uin)q(uennales)*] / *territor*[*ii Troesmensis baline*] / *um*

prezintă, la distanţă de un rând între ele, cuvintele fragmentare *territor[ii]* şi *[con]sistenti[bus]*, fără alte preciziuni. Din context rezultă că termenul *territorium* este la genetiv, în legătură cu nişte personaje (două), ale căror titluri nu s'au păstrat. J. Weiss le reconstitue prin *[quinquennales] territor[ii Troesmensis]*. V. Pârvan, fără a exclude eventualitatea titlului de *quinquennales*, înclină spre acelea de *[praefecti]* ori de *[principes] territor[ii Troesmensis]* [1]. Fără să intervenim în această discuţie de amănunt, care momentan nu poate fi decât conjecturală, remarcăm valoarea inscripţiei ca document hotărîtor pentru existenţa unui *territorium* la Troesmis în sensul de unitate administrativă deosebită, cu magistraţii săi proprii [2]. Acest *territorium* este identic, desigur, cu ceea ce celelalte inscripţii numesc *Troesmis*. In ceea ce priveşte fragmentul de cuvânt *[...]sistenti[...]*, pe care J. Weiss îl completează *[c.R. con]sistenti[bus ad canabas Leg. V Mac.]*, iar V. Pârvan *[vet(eranis) et c(ivibus) R(omanis) con]sistenti[bus Troesmi ad legionem V Mac.]*, în lumina consideraţiilor noastre discriminatorii nu poate avea nicio legătură cu canabele legiunii, aşa cum înţeleg cei doi cercetători, ci trebue să se refere numai la acel *conventus*, pur civil, de *c.R.Troesmi consistentes*, de pe *territorium*.

Este clar că cele două elemente administrative dela Troesmis, *canabae* şi *Troesmis*, îşi au organizaţiile lor complet separate. In canabe există, pe lângă magistraţii pomeniţi în inscripţii, cu indicaţia de *canabenses*, şi o *curia* proprie, iar în *Troesmis*, adică în *vicus* şi mai cu seamă în *territorium*, avem, înafară de *ordo Troesmensium*, şi magistraţi teritoriali deosebiţi de cei din canabe. Dacă inscripţiile scot în evidenţă în canabe numai pe magistraţi, iar în *Troesmis* — propriu zis în *territorium* — numai ordinul decurionilor, este din cauza importanţei diferite pe care o aveau de fapt cele două categorii de instituţii, ca elemente caracteristice ale autonomiei, în fiecare din organizaţiile administrative respective. Personajele din fruntea teritoriului, indiferent de titlurile lor, erau de fapt nişte *praepositi*: ei reprezentau mai mult autoritatea fiscală şi juridică a comandantului legiunii decât comunitatea cetăţenilor. Aceştia sunt cu adevărat reprezentaţi prin *ordo decurionum territorii*, adică prin *ordo Troesmensium*, care este anterior venirii legiunii şi este compus din locuitorii cei mai de frunte de pe *territorium*, în primul rând din agricultorii înstăriţi. După cum conclude N. A. Maşkin, în «Istoriia drevnevo Rima», în viaţa pro-

---

*a so[lo restituerunt et c. R(omanis) con] / sistenti[bus ad canabas Leg. V Mac. lavationem gratuitam in perpetuum dederunt?].* — Lectura Pârvan: *Imperatoribus [Caes(aribus)] / M. Aurelio Antoni[no Aug(usto) et] / L. Aurelio Vero [Aug (usto) Armeniaco], / sub M. Servil(io) [Fabiano leg(ato) Aug(usti)] / pr(o) pr(aetore), C. Planc[ius...domo] / Ancyr(a) M. In[steius?... praef(ecti)] / territor[ii Troesmensis templ] / um a so[lo fecerunt vet(eranis) et c(ivibus) R(omanis) con]/ sistenti[bus Troesmi ad legionem V Mac(edonicam)].* — După o informaţie inedită, din 1915, fragmentul a fost găsit în Turcoaia, la cca 3 km Sud-Est de Cetatea de Est dela Cotul Armanului. Apoi a fost dus la Muzeul din Hârşova, de unde a dispărut cu prilejul războiului din 1916—1918.

[1] V. Pârvan, op. cit., p. 500.

[2] Individualitatea administrativă a unui *territorium* a mai fost constatată până acum în Dobrogea la Capidava (cf. în această lucrare, p. 569, nota 1; *quinquennalis territorii Capidavensis*) şi la Histria. Cu privire la această ultimă localitate a fost publicată recent o inscripţie pomenind ca noţiuni separate *civitas et regio Histriae* (D. Tudor, Vicus Quintionis, Iaşi, 1951, « Stud. şi Cerc. Ştiinţ. », Acad. R.P.R., fil. Iaşi, fasc. 1—2, II, 1951, p. 498), ceea ce lămureşte sensul inscripţiei C.I.L., III, 12489 a lui L. Pompeius Valens *(consistit regione Histri muneraque fecit Histro in oppido)*. Cf. şi V. Pârvan, « Dacia », II, 1925, p. 241 şi urm., Nr. 41.

[3] A. Schulten, « Hermes », XXIX, 1894, p. 500—503.

vinciilor din vremea imperială romană, numai calitatea de proprietar de pământ dădea omului o situaţie privilegiată în societate [1].

Se înţelege că în actele solemne ale organizaţiei teritoriului, demne de a fi înscrise pe piatră, colectivitatea decurionilor, *ordo*, avea prilejul să apară mult mai frecvent decât magistraturile individuale. Dimpotrivă, în oraşul pe care îl constituiau canabele, *curia* locală, compusă dintr'un număr redus de decurioni, era eclipsată de importanţa magistraţilor, ale căror atribuţii erau mai grele şi mai complicate decât puteau fi în *territorium*.

In principiu între *canabae* şi *territorium Troesmensium* (cuprinzând juridic şi vechiul *vicus Troesmis*) nu sunt raporturi administrative directe. Ambele organizaţii ţin de autoritatea comandantului legiunii [2], dar fiecare îşi are instituţiile sale separate, fără ca una să impieteze asupra competenţei celeilalte. Totuşi, în practică, era firesc ca viaţa care se desvolta în canabe să aibă o strânsă legătură cu aceea din teritoriul rural vecin. Agricultorii din *territorium* aveau case în oraşul canabelor şi puteau exercita şi magistraturile importante ale acestora şi, invers, veteranii şi ceilalţi canabensi puteau stăpâni moşii în *territorium* şi ca atare să fie înscrişi eventual ca decurioni în *ordo Troesmensium*. Astfel se explică dubla calitate a lui Licinius Clemens, care este *quinquennalis* în canabe, din al căror *conventus* face parte ca veteran, dar cumulează această calitate cu aceea de *decurio Troesmensium*, fiindcă este cetăţean de seamă şi în *territorium*, unde, desigur, posedă un *praedium*.

Titlul de *quinquennalis canabensium*, pe care îl poartă cei doi veterani din inscripţiile noastre inedite, neîntâlnit până acum, dovedeşte şi mai clar decât cum se ştia mai înainte [3], gradul de desvoltare la care ajunseseră canabele dela Troesmis în vremea lui Antoninus Pius, îngăduindu-li-se să aibă magistraturi de caracter quasi-municipal. Faptul se încadrează de altfel în atitudinea de încurajare a organizaţiei municipale în provincii, atitudine pe care, din motive de ordin financiar, pentru o mai bună asigurare a încasărilor, imperiul o adoptase încă din vremea lui Adrian [4]. Funcţia de *quinquennalis*, adică de censor ales odată la cinci ani, era în legătură tocmai cu preocupările financiare în primul rând [5]. Investit cu o autoritate excepţională, quinquennalul, ca şi censorul dela Roma, avea misiunea de a face recensământul averilor, de a revizui lista cetăţenilor locali şi de a fixa compoziţia ordinului decurionilor. In municipii, aceste oficii erau îndeplinite de quattuorvirii sau de duumvirii ordinari, care odată la cinci ani obţineau şi demnitatea specială de *quinquennales*, adică *censoria potestas*. In canabele dela Troesmis, după cum reiese şi din inscripţiile noastre, este vorba de un singur *quinquennalis*, deosebit de cei doi *magistri* anuali. O asemenea situaţie este confirmată şi de o inscripţie dela Isaccea (*Noviodunum*), unde apar

---

[1] N. A. Maşkin, Istoriia drevnevo Rima, Moscova, 1950, p. 508; trad.: Istoria Romei antice, Bucureşti, 1951, p. 340.

[2] V. Pârvan, op. cit., p. 500. Dependenţa teritoriului Troesmis de legiune este atestată, cel puţin în principiu, prin două dedicaţii pe care *ordo Troesmensium* le face către comandantul Legiunii V Macedonica (C.I.L., III, 775=6183: *P. Vigellio Raio Plario Saturnino Atilio Braduano Aucidio Tertullo leg. Aug., ordo Troesmensium ex decreto suo*) şi către comandantul lagărului (C.I.L., III, 776=6195: *Tib. Veturio, Tib. fil., Aemiliano Mauretano, Fundis, praefecto castrorum Leg. V Mac., ordo Troesmensium)*.

[3] V. Pârvan, op. cit., p. 499; A. Schulten, Canabae, P. W., Realenc., s. v., col. 1453 şi urm.; A Betz, ibidem, s. v. Troesmis, col. 595.

[4] E. Kornemann, P.-W., Realenc., s. v. Municipium, col. 601.; N. A. Maşkin, p. 328.

[5] G. Humbert, Censor municipalis, Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités, s. v., p. 1000.

împreună un *quinquennalis* şi doi *magistri*. După V. Pârvan, care a publicat inscripţia [1], ar fi vorba de un *quinquennalis territorii Noviodunensis* şi de *magistri*-i unui *vicus* în subordine. Insă lipsa de indicaţii toponimice în legătură cu aceste titluri face mult mai probabilă apartenenţa lor la aceeaşi unitate administrativă, care este desigur centrul civil dela *Noviodunum*. Un singur *quinquennalis* este menţionat, de asemenea, într'o inscripţie dela Şendreni, în Moldova de Jos, în apropiere de cetatea romană dela Bărboşi [2].

Autoritatea quinquennalului din *canabae* trebue să se fi mărginit la cuprinsul aşezării pe care o constituiau acestea, fără să treacă şi asupra teritoriului, care, precum am arătat, avea o organizaţie separată. Altminteri nu ar fi putut lipsi din inscripţiile noastre indicaţia *quinquennalis territorii Troesmensium* sau *quinquennalis Troesmensium*, care ar fi fost mai cuprinzătoare şi ar fi prezentat şi o resonanţă mai municipală decât aluzia la anonimele *canabae*. Până acum nu avem încă atestat un *quinquennalis territorii Troesmensium*, dar ne putem aştepta ca să-l releve descoperirile viitoare, deosebit de magistraturile din canabe, aşa precum la Capidava ştim, din inscripţia menţionată mai înainte, că exista un *quinquennalis territorii Capidavensis*, cu o atribuţie teritorială diferită de aceea de *loci princeps*, valabilă numai în interiorul localităţii de reşedinţă [3].

In principiu, misiunea unui *quinquennalis* dura un singur an [4]. In practică puteau fi şi excepţii, această atribuţie temporară transformându-se într'una permanentă pentru tot răstimpul celor cinci ani dintre două alegeri de *quinquennales* [5]. Ar fi greu însă ca, numai pe baza ştirilor de până acum să precizăm dacă quinquennalii din canabele dela Troesmis se aflau într'o situaţie ori în cealaltă. V. Pârvan afirma că quinquennalii teritoriilor din Scythia Minor îşi exercitau funcţia efectiv în tot cursul celor cinci ani [6]. Situaţia specială a comunităţilor romane din această parte a Moesiei Inferioare, care nu aveau magistraturi prea numeroase şi se aflau şi sub autoritatea comandamentelor militare, face plauzibilă o asemenea părere. In orice caz, chiar dacă puterile sale excepţionale erau exercitate în cursul unui singur an, quinquennalul din unităţile administrative minore, cum erau teritoriile şi canabele, trebue să-şi fi păstrat prestigiul şi autoritatea şi în anii următori, până la alegerea unui succesor.

---

[1] V. Pârvan, op. cit., p. 502—506: [...]*d(...) cu/ra(m) agent(ibus) Ti(berio) Cl(audio) Valent(e) / q(uin)q(uennale) et Celsio / Celerian(o) et Cl(audio)/* [...] *mag(istris)*.

[2] V. Pârvan, Castrul dela Poiana şi drumul roman prin Moldova de Jos, « Anal. Acad. Rom., m. s. ist.», XXXVI, p. 103—106: [*Her*]*cu*[*li*] / *Victori / L. Iul(ius) Iulia / nus qui et / Rundacio, / q(uin)q(uennalis) /, ex voto po /* [*s*]*uit, l(ocus) d(atus) e(x) d(ecreto) o(rdinis)*.

[3] Cf. mai sus, în această lucrare, p. 105, n. 1. Inscripţia fiind găsită la Pantelimonul-de-Sus, V. Pârvan (Ulmetum, I, p. 587 şi urm.; Descoperiri nouă în Scythia Minor, p. 467) crede că funcţiunea de *loci princeps* a lui C. Iulius; Quadratus, *quinquennalis territorii Capidavensis*, se referă la *vicus Ulmetum* din acea localitate, care ar fi făcut parte din teritoriul menţionat. Această părere a fost emendată cu bune argumente, de Gr. Florescu (op. cit., p. 254 şi urm.), care socoate că e vorba, şi pentru *loci princeps*, numai de *Capidava*, inscripţia fiind transportată ulterior din acest centru de pe Dunăre la Ulmetum. Exemplele similare, cu pietre aduse din alte părţi, sunt frecvente în ruinele cetăţii dela Ulmetum, care a fost construită într'o epocă târzie, cu material adunat de pretutindeni (V. Pârvan, op. cit., I, p. 594 şi urm.; şi p. 357).

[4] G. Humbert, l. c.

[5] C.I.L., XIV, indicele, p. 582. Cf. E. Kornemann, P.—W., Realenc., s. v. Collegium, col. 420—423.

[6] V. Pârvan, Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării, p. 119.

Inainte de a încheia comentariile noastre relative la inscripţiile lui Flavius Alexander şi Licinius Clemens, mai avem de examinat formula finală a acestor două documente epigrafice. Această formulă, în partea care ni s'a păstrat, este aceeaşi în ambele texte: *item denarios CCL, ob honorem quinquennalitatis, curiae donavit, ex quorum incrementis* [....] şi: *et dedit curiae denarios CCL, ob honorem quinquennalitatis, ex quorum incrementis omnibus* [...]. Completarea sa, care trebue să fie cât mai scurtă, ţinând seama de spaţiul disponibil pe pietrele respective, urmează să fie cam aceeaşi în ambele exemplare, de exemplu: *omnibus decurionibus sportulae dividerentur*, sau *omnibus decurionibus fieret divisio.*

In orice caz, este vorba de o *summa honoraria*, pe care orice magistrat provincial, la intrarea sa în funcţiune, era obligat, după datini şi după norme fixate de instanţele locale, s'o verse la cassa curiei, cu scopul de a servi la diverse daruri *(largitiones)*, în primul rând la banchete oferite decurionilor şi eventual şi altor categorii de cetăţeni[1]. Acest scop este exprimat în inscripţii în felurite moduri, de exemplu: *ex quorum reditu III k. Sept. omnibus annis decuriones in publico cenarent et municipes praesentes acciperent aeris octonos* (C.I.L. XI, 4815, Spoletum); *datis ob dedicationem eius triduo ludis et sportulis decurionibus omnibus et gymnasio unius diei et epulis universis popularibus* (C.I.L., VIII, 1577, Mustis, Africa); *gymnasium populo, epulum decurionibus dederunt* (C.I.L., VIII, 860, Mun. Giufitanum, Africa) etc. Exemple de asemenea formule se găsesc deosebit de frecvente, înafară de Italia, în Africa. In celelalte provincii ale imperiului roman sunt destul de rare, deşi este vorba de o obligaţie curentă a magistraţilor. In Scythia Minor apar pentru prima oară în inscripţiile inedite pe care le-am prezentat aici.

Sumele variau foarte mult, dela localitate la localitate şi dela caz la caz. Peste minimul legal fixat de ordinul decurionilor, magistraţii deosebit de bogaţi şi doritori de popularitate puteau adăuga cât voiau. Uneori sunt precizate sume onorare de 20.000, 40.000, 70.000 sesterţi şi chiar mai mult, din care se puteau acoperi cheltuelile necesitate de ospeţele ori de spectacolele publice. Dar în cele mai dese cazuri figurează în inscripţii cifre foarte reduse, reprezentând, desigur, numai minimul stabilit. Sumele de câte 250 denari oferite de quinquennalii noştri dela Troesmis sunt dintre cele mai modeste. Oricâte concesii am face: ieftinătatea alimentelor, puterea de cumpărare a denarului, numărul mic al decurionilor, este greu să înţelegem cum s'ar fi putut susţine chiar cel mai sărăcăcios banchet numai din veniturile acestor sume. Un calcul mediu ne-ar arăta că nu se ajungea nici măcar la 2 denari de decurion. Chiar fără banchet, ci numai ca simple distribuţii *(sportulae)*, asemenea daruri neînsemnate nu puteau corespunde unor reale liberalităţi. In studiul său «Iz istorii afrikanskih gorodov v II-III vv. n .e.» (Din istoria oraşelor africane în secolele II-III e. n.), N. A. Maşkin[2], tratând aceeaşi chestiune în municipiile din Africa, unde noii magistraţi plăteau adesea cam între $1^1/_2$ şi 5 denari de decurion, spune: « Sună cam straniu ca decurionii — oameni cu dare de mână — să fi primit pomeni ridicule care nici nu treceau măcar de 5 denari, dar sunt indicii că, de fapt, banii mergeau în asemenea cazuri la construcţia vreunui edificiu ori în cassa municipală».

---

[1] R. Cagnat, Honoraria summa, Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités, s. v., p. 236—237; Kübler, P.—W., Realenc., s.v. Summa honoraria, 2, col. 896—897.

[2] Publicaţie postumă în « V.D.I. », 1951, Nr. 2, p. 80.

Soluţia realistă pe care învăţatul sovietic a dat-o acestei probleme se impune şi în cazul sumelor onorare oferite de cei doi veterani dela Troesmis cu prilejul quinquennalităţii lor. Cei 250 denari menţionaţi în inscripţiile noastre au fost efectiv plătiţi curiei, dar stipulaţiile referitoare la distribuţia dobânzilor lor nu reprezintă decât satisfacerea simbolică a unei formalităţi tradiţionale. Curia nu era obligată să le execute până la ultima literă, ci putea dispune de sumă, inclusiv veniturile, numai pentru interesul public. De altfel, membrii curiei, care hotărau, erau înşişi beneficiarii acestor stipulaţii, decurionii, care puteau să renunţe fără regret la micile *sportulae* ce le reveneau personal.

In această privinţă este de observat, în inscripţii în general, că formulele referitoare la destinaţia sumelor onorare precizează ospeţe şi spectacole oferite şi altor categorii de cetăţeni înafară de decurioni numai atunci când aceste sume sunt mari şi puteau într'adevăr să corespundă liberalităţilor stipulate. In cazurile sumelor moderate ca acelea dela Troesmis, formulele sunt sobre şi se mărginesc la menţionarea decurionilor (de exemplu: *ut omnibus decurionibus fieret divisio*), fiindcă numai aceştia puteau consimţi din capul locului ca ideea de distribuţie să se reducă la o simplă ficţiune.

Inscripţiile noastre ne dau astfel prilejul să surprindem un moment din evoluţia sumei onorare, care la origine a reprezentat un act spontan de dărnicie ocazională în favoarea masselor de cetăţeni, pentru a deveni în epoca imperială o contribuţie obligatorie pusă la dispoziţia ordinului decurionilor pentru sporirea fondului municipal [1]. Evoluţia este în strânsă legătură cu întregul fenomen al transiţiei lumii sclavagiste dela forma statului-cetate la statul-imperiu, dela autonomia locală la centralismul autoritar. In vremea Antoninilor, caracterul de conglomerat de cetăţi autonome al imperiului roman se află la apogeu, dar tot atunci se înregistrează şi primele simptome ale imixtiunii centrale, care, evoluând tot mai covârşitor, sub apăsarea grelelor condiţii economice şi financiare caracteristice veacurilor următoare, va sfârşi peste un secol prin a transforma onorurile municipale, altădată atât de căutate, în sarcini oneroase până la insuportabil [2].

Formula finală a inscripţiilor noastre cuprinde termenul *incrementa* « venituri », din care rezultă că sumele onorare mergeau la acea parte a fondurilor publice care putea fi fructificată, fie prin investiţii în întreprinderi lucrative, fie mai ales prin acordări de credite. Comunităţile cu organizare autonomă aveau dreptul de a proceda la asemenea operaţii şi erau uneori chiar exceptate dela legile care limitau procentele [3]. Este însă pentru prima oară că acest drept este atestat şi în ce priveşte canabele unei legiuni, ceea ce constitue în general o dovadă de autonomia largă care se acorda în practică acestor aşezări de origine militară, şi, în special un indiciu în plus pentru a înţelege rapida desvoltare economică a canabelor dela Troesmis.

★

Cele două inscripţii care au făcut obiectul lucrării noastre ne-au dat o bogată recoltă de ştiri reprezentând fie preciziuni adăugate la fapte incomplet cunoscute mai înainte, fie date cu totul noi. In rezumat, aceste contri-

---

[1] R. Cagnat, l.c.; Ch. Lécrivain, Magistratus municipales, în Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités, s. v., p. 1547; ibidem, s. v. Munus, p. 2045.

[2] Cf. N. A. Maşkin, Istoria Romei antice, p. 340 şi 390.

[3] E. Cuq, Usura, Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités, s. v., p. 609.

buții, limitate la ceea ce putem considera ca bunuri câștigate, sunt următoarele: confirmarea precisă a lui *Fuficius Cornutus* ca guvernator în Moesia Inferioară, mențiunea a doi comandanți ai Legiunii V Macedonica necunoscuți până acum *(Q. Caecilius Redditus* și *Aelius Optatus)*, revelarea funcției de *quinquennalis canabensium*, total nouă față de ce se știa mai înainte cu privire la canabe, precizarea dualității *Canabenses-Troesmenses* și, în sfârșit, apariția formulei cu *summa honoraria*, inedită în Scythia Minor și ne mai întâlnită nicăeri în canabe.

Dintre aceste noutăți, am insistat, în comentariile noastre, asupra acelora care privesc desvoltarea orașului Troesmis în epoca lui Antoninus Pius, scoțând în evidență în special dualitatea *Canabenses-Troesmenses*, adică deosebirea dintre o aglomerare urbană și un teritoriu rural, ca organizații separate de caracter quasi-municipal, prin fuziunea cărora se va forma viitorul *municipium Troesmensium*. Stăruința noastră se justifică prin noutatea constatării și prin rodnicia sugestiilor prilejuite de această constatare pentru o înțelegere mai clară a fenomenului pe care îl reprezintă stăpânirea romană la gurile Dunării. Acest fenomen nu s'a produs nici aici, precum nu s'a produs nici în alte părți, dintr'odată în formele depline înregistrate de istorie, ci a urmat o evoluție, în care factorul autohton, cotropit și exploatat, umilit și ignorat de izvoare, și-a imprimat pecetea influenței sale. Această pecete este evidentă prin individualitatea teritoriului rural *Troesmis*, străveche moștenire geto-tracă, în limitele căreia și sub numele căreia s'a creat importantul centru economic, administrativ și cultural al cotropitorilor.

Resturile materiale ale vieții desfășurate în acest centru și în teritoriul vecin sunt abundente și încă departe de a ne fi desvăluit toată taina pe care o dețin. Săpături întinse nu s'au mai făcut acolo de aproape un veac. Lucrările din 1939 s'au întrerupt încă din faza lor preliminară. Ar fi util ca să fie reluate și incluse în vastul plan de explorare arheologică a țării. Exemple ca acelea oferite de inscripțiile pe care le-am analizat aici ne dau dreptul să nădăjduim, dela o viitoare excavare a cetăților dela Troesmis, contribuții hotărîtoare la îmbogățirea istoriei antice a Scythiei Minore și chiar la revizuirea unor puncte de vedere care au predominat până acum în considerarea acestei istorii.

## *CANABENSES* И *TROESMENSES*

## ДВЕ НЕОПУБЛИКОВАННЫЕ НАДПИСИ В TROESMIS

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Опубликовываются фрагменты алтарей с посвятительными надписями, найденными в Добрудже в Troesmis (Иглица, село Туркоая, район Мэчин, область Галац). Оба эпиграфические памятника относятся к царствованию Антонина Пия и представляют неизвестные до настоящего времени посвящения, сделанные двумя ветеранами V легиона Македоника в честь T. Flavius Alexander и L. Licinius Clemens по случаю их избрания на должность quinquennalis canabensium. Они внесли в курию summa honoraria в 250 динаров, ob honorem quinquennalitatis. Хотя уплата этой суммы является общепринятой формальностью, все же упоминание о ней отмечается впервые в надписях Малой Скифии.

Равным образом она нигде не встречалась в связи с canabae. На обеих надписях также упоминается о двух легатах V легиона Македоника: Q. Caecilius Redditus и Aelius Optatus, имена которых впервые появляются среди полководцев этих воинских частей, а также и имена двух наместников Нижней Мезии (legati Augusti pro praetore), один из которых, Fuficius Cornutus, до сих пор только предполагался правителем этой провинции; теперь это достоверно установлено. Другой, Iulius Severus, бесспорно является одним из двух одноименных наместников, состоявших военноначальниками Нижней Мезии во время царствования Антонина в 159 и 160 гг., но, за недостаточностью подробных данных, дальнейшие уточнения невозможны.

Среди новых данных, вытекающих из обоих эпиграфических контекстов, важнейшим является одновременное упоминание о должностях quinquennalis canabensium и decurio Troesmensium, носителем которых был ветеран Л. Лициниус Клеменс, упомянутый во второй надписи (рис. 4 и 5). Очевидно, что Troesmis и canabae представляют два различных административных понятия, а не два наименования, обозначающие одну и ту же вещь, как это предполагалось раньше. Эта двойственность, повидимому, относится, с одной стороны, к canabae, а, с другой стороны, к древнему гето-фракийскому поселению Troesmis равным образом и к territorium, колонизированной римскими земледельцами задолго до прибытия V легиона Македоника в эту местность. Позже, после ухода этого легиона в Дакию, во времена Марка Аврелия, эти два учреждения сливаются в одно, в виде муниципия. Но в эпоху надписей, о которых идет речь, они составляли две отличных административных единицы с отдельными организациями. Туземное наименование Troesmis принадлежало древнему поселению (vicus) и его территории (ставшей в принципе territorium legionis). S Canabae, являющиеся простыми принадлежностями лагерей легионов, лишенных земли и, следовательно, и юридического значения, не могли иметь собственного имени. Их жители, canabenses, пользовались автономной организацией благодаря их сообществу в форме экстратерриториального conventus, имевшего как таковой законное положение.

В смысле этого распознавания, можно объяснить две другие, давно известные надписи в Troesmis, в которых речь идет о cives Romani Troesmi consistentes (C.I.L., III, 6167), с одной стороны, о veterani et cives Romani consistentes ad canabas Leg. V Mac. (C.I.L., III, 6166), с другой стороны. Аналогичный случай установлен в Durostorum (Силистрия), на надписи, в которой упоминается о cives Romani et consistentes in canabis Aelis Leg. XI Cl. (C I.L., III, 7474) и выделяется община cives Romani, поселившихся в туземном vicus и в territorium от других граждан consistentes in canabis. Такая двойственность должна была существовать вообще везде, где легион был расположен рядом с более древним поселением.

В комментариях особенно настаивается на территориальном смысле наименования Troesmenses, так как между двумя элементами, включенными в наименование Troesmis: vicus и territorium, в последнем выявляется более явный контраст с канабами, тогда как vicus стушевывается и со временем полностью поглощается этими последними наименованиями.

В примечании 6, стр. 104 представлена третья надпись Troesmis, в разрушенном состоянии (рис. 6), неопубликованная, сохраняемая в Бухарестском национальном музее древностей. В этом эпиграфическом фрагменте, состоящем лишь из нескольких букв, к тому же хорошего выполнения, принадлежащих ко второй половине II века н. э., можно различить выражения [municipium T[roesm(ensium) и [(duum)vi]r q(uin)-q(uennalis), относящиеся к муниципальной фазе местности, наступившей после ухода легиона.

### ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Надпись 1 T. Flavius Alexander.
Рис. 2. — Надпись 1 T. Flavius Alexander.
Рис. 3. — Положение надписи 2 в момент ее обнаружения у основания одной из башен восточной крепости в Troesmis.
Рис. 4. — Надпись 2 L. Licinius Clemens.
Рис. 5. — Надпись 2 L. Licinius Clemens.
Рис. 6. — Фрагмент неопубликованной надписи из Troesmis, касающейся муниципальной фазы этого города.

## *CANABENSES* ET *TROESMENSES*
## DEUX INSCRIPTIONS INÉDITES DE TROESMIS

### (RÉSUMÉ)

L'Auteur publie deux fragments d'autels à inscriptions honorifiques trouvés en Dobroudja, à *Troesmis* (Igliţa, comm. de Turcoaia, rayon de Măcin, Région de Galatz). Les deux monuments épigraphiques datent du règne d'Antonin-le-Pieux et représentent des dédicaces faites par deux vétérans de la légion V Macedonica, *T. Flavius Alexander* et *L. Licinius Clemens*, à l'occasion de leur élection à la charge de *quinquennalis canabensium*, inconnue jusqu'à présent. Ils ont versé à la curie la *summa honoraria* de 250 deniers, *ob honorem quinquennalitatis*. Bien que correspondant à une formalité courante, la mention de cette somme est d'une apparition inédite dans les inscriptions de la Scythie Mineure. De même, on ne l'avait rencontrée nulle part jusqu'à présent par rapport aux canabes. Les deux inscriptions font aussi mention de deux légats de la légion V Macedonica: *Q. Caecilius Redditus* et *Aelius Optatus*, dont les noms paraissent pour la première fois dans la série des commandants de ce corps de troupes, ainsi que de deux gouverneurs de la Mésie Inférieure *(legati Augusti pro praetore)*, dont l'un, *Fuficius Cornutus*, supposé seulement jusqu'à présent à la tête de cette province, l'est attesté maintenant d'une façon catégorique. L'autre, *Iulius Severus*, est à coup sûr un des deux gouverneurs de ce nom qui ont eu le commandement de la Mésie Inférieure sous Antonin, en 159 et 160, mais, faute d'indications de détail, on ne saurait préciser davantage.

Parmi les nouveautés qu'apportent les deux textes épigraphiques, la plus importante consiste dans la mention simultanée des charges de *quinquennalis canabensium* et de *decurio Troesmensium*, cumulées par le vétéran *L. Licinius Clemens* de l'inscription n° 2 (fig. 4—5). Il est évident que *canabae* et *Troesmis* représentent deux notions administratives différentes, au lieu de deux noms désignant la même chose, comme on le croyait généralement.

Selon l'Auteur, cette dualité se rapporte d'un côté aux canabes, de l'autre au vieux *vicus* géto-thrace de *Troesmis*, ainsi qu'à son *territorium* colonisé par des agriculteurs romains bien avant l'arrivée de la légion V Macedonica dans cette localité. Plus tard, après le départ de cette légion pour la Dacie, sous Marc-Aurèle, les deux établissements feront leur fusion sous la forme d'un municipe. Mais, pour le moment, à l'époque des inscriptions dont il est question, ils constituaient deux unités administratives distinctes, avec des organisations séparées. Le nom pérégrin de *Troesmis* appartenait au *vicus* et à son territoire (devenu en principe *territorium legionis*). Quant aux canabes, simples annexes du camp de la légion, dépourvues de territoire et, par conséquent, sans une existence juridique, ils ne pouvaient avoir leur nom en propre. Si leurs habitants, les *canabenses*, jouissaient d'une organisation autonome, c'est en vertu de leur association sous la forme d'un *conventus* extra-territorial, qui, comme tel, possédait une situation légale.

Dans le sens de cette discrimination on peut expliquer deux autres inscriptions de Troesmis, depuis longtemps connues, dans lesquelles il s'agit d'une part de *cives Romani Troesmi consistentes* (C.I.L., III, 6167), de l'autre de *veterani et cives Romani consistentes ad canabas Leg. V Mac.* (C.I.L., III, 6166). On constate un cas analogue à *Durostorum* (Silistra), dans une inscription qui fait mention de *cives Romani et consistentes in canabis Aeliis Leg. XI Cl.* (C.I.L., III, 7474), en discernant la communauté des *cives Romani* habitant dans le *vicus* indigène et dans le *territorium*, des autres citoyens *consistentes in canabis*. C'est une dualité qui a dû exister en général partout où une légion a tenu garnison à côté d'un établissement plus ancien.

Dans ses commentaires, l'Auteur insiste spécialement sur le sens territorial du nom *Troesmenses*, pour le motif qu'entre les deux éléments compris dans le nom de *Troesmis*, le *vicus* et le *territorium*, c'est ce dernier qui contraste d'une manière plus nette avec les canabes, tandis que le *vicus* s'est effacé en fait jusqu'à être totalement absorbé par celles-ci.

Dans la note 6, de la page 104, on présente incidemment une troisième inscription de Troesmis, très mutilée (fig. 6), inédite, conservée au Musée National des Antiquités de Bucarest. Dans ce fragment épigraphique, qui contient à peine quelques lettres, d'une bonne exécution d'ailleurs, accusant la seconde moitié du II^e^ s. de notre ère, on peut distinguer les expressions [*municipium T*]*roesm*(*ensium*) et [(*duum*)*vi*]*r q*(*uin*)*q*(*uennalis*), qui se rapportent à la phase municipale de la locatité, ultérieure au départ de la légion.

## EXPLICATION DES FIGURES

**Fig. 1. — Inscription n° 1, de T. Flavius Alexander.**
**Fig. 2. — La même Inscription.**
**Fig. 3. — Situation de l'inscription n° 2 au moment de sa découverte à la base de l'une des tours de la forteresse Est de Troesmis.**
**Fig. 4. — Inscription n° 2, de L. Licinius Clemens.**
**Fig. 5. — La même inscription.**
**Fig. 6. — Fragment d'une inscription inédite de Troesmis ayant trait à la phase municipale de cette ville.**

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# «INTERFECTI A LATRONIBUS» ÎN INSCRIPŢIILE DIN DACIA

DE

D. TUDOR

Pentru descoperirea unor fapte istorice, din pricina sărăciei informaţiilor literare, mulţi cercetători din şcoala istorică burgheză sunt determinaţi să stoarcă dintr'un material arheologic. în special din cel epigrafic, date forţate şi false referitoare la unele frământări prin care a trecut societatea sclavagistă antică. Edificiile acestea construite pe nisip se nărue uşor în faţa superiorităţii istoriografiei sovietice înarmată cu metoda de cercetare marxist-leninistă.

Una dintre controversele epigrafiei latine o constitue expresia *interfecti a latronibus* (=omorîţi de hoţi), ce apare în multe inscripţii funerare. Istoricii burghezi au explicat-o în diferite feluri. Unii au văzut în aceşti *latrones*, hoţi obişnuiţi; alţii—năvălitori barbari veniţi în număr mare de peste hotarele imperiului, iar câţiva, răscoale în massă ale populaţiilor neromane din provincii etc. Niciunul nu a îmbrăţişat această problemă în ansamblul ei, ci a împărţit-o în jurul unor cazuri izolate, din una sau mai multe inscripţii, fără să fie analizate paralel ştirile date de către istoricii şi literatura juridică antică.

In prezentul studiu vom urmări problema acestor *latrones* printr'o cercetare amănunţită, felul în care se prezintă ea în textele epigrafice latine. Ne rezumăm numai la adâncirea problemei pe baza acestor izvoare, deoarece cele literare şi juridice, folosind în acelaşi timp şi datele epigrafiei, au fost recent cercetate şi elucidate de către istoricul sovietic A. D. Dmitriev, binecunoscut pentru competenţa sa în lămurirea unor aspecte ale istoriei provinciilor romane dunărene [1]. In cercetarea noastră avem în vedere prudenţa pe care o recomandă istoricul sovietic: « Bineînţeles că nu putem considera toate indiciile izvoarelor noastre cu privire la mişcările acestor *latrones*, ca privind mişcările sociale ale masselor înrobite. Noi ştim că în imperiul roman a fost foarte larg răspândit şi banditismul ordinar, care adesea însoţea în mod inevitabil mişcările spontane ale masselor. Dar pe de altă parte, pentru noi trebue să fie neîndoios faptul că nu toţi aceşti *latrones* amintiţi de izvoarele romane erau nişte hoţi obişnuiţi » [2].

[1] A. D. Dmitriev, Mişcarea « latrones » ca una dintre formele luptei de clasă în imperiul roman, în « V.D.I. », 1951, Nr. 4, p. 62 şi urm.
[2] Ibidem, p. 65.

Cel care s'a gândit prima dată la posibilitatea că atari *latrones* nu sunt hoţi obişnuiţi şi că în dosul expresiei *interfecti a latronibus* se ascund anumite fapte istorice, a fost cercetătorul vienez Carl Patsch, binecunoscut în istoriografia burgheză din prima jumătate a acestui secol, prin studiile ce a publicat asupra provinciilor romane dela Dunărea de Jos. C. Patsch poseda temeinice cunoştinţe asupra izvoarelor legate de regiunile vestice ale Peninsulei Balcanice (Bosnia, Herţegovina, Dalmaţia etc.). Cât priveşte Dacia, pe care se pare a nu o fi cunoscut prin călătorii ştiinţifice, el are adesea informaţii şi teorii cu totul curioase şi greşite [1]. Mai e de adăugat faptul că, în lucrările sale, el rămâne totdeauna pe una dintre cele mai tipice poziţii burgheze.

Cu ocazia publicării unei inscripţii funerare romane descoperită în Valea Timocului [2], în care apărea expresia controversată, Patsch [3] punea în discuţie fiinţa acestor *latrones* şi-şi fixa ca axă de bază a investigaţiei trei alte pietre de mormânt romane, găsite după el, «în Dacia Malvensis» [4]. Inscripţiile sunt următoarele:

I. «C.I.L», III, 8009 (= 1559) (*Gagmis*, azi Slatina lângă Caransebeş): *D(is) M(anibus). P(ublio) Aelio Ariorto (?).* IIII *vir(o) an(nuali?) m(unicipii) D.. interfect(o) a latronibus, vix(it) an(nos) L. L(ucia) Ulp(ia) Digna con(iugi) pientissimo et P(ublius) Ael(ius) et P(ublius) Ael(ius) Valens e[t] Audarus n(epotes) b(ene) [m(erenti)] p(osuerunt)* [5].

2. «C.I.L», III, 1579 (*Admediam=Mehadia*): *D(is) M(anibus). L(ucio) Iul(io) L(ucii) f(ilio) Sergia (tribu) Basso dec(urioni) mun(icipii) Drobetae, quaestori, interfecto a latronib(us), vix(it) an(nis) XXXX. Iul(ius) Iulianus et Bassus patri piissimo et Iul(ius) Valerianus frater mortem eius executus f(aciendum) c(uraverunt)* [6].

3. «C.I.L», III, 8021 (=1585) (*Zegaia* r. T. Severin): [*D(is) M(anibus)*]... *iac... interfecta a latro. et vindicata. Ulcudius Baedari et Sutta Epicadi p(arantes) p(ientissimae) fil(iae) tit(ulum) p(osuerunt). D(is) I(nferis) M(anibus). Ulcudius B(ae)dari v(i)xi(t) an(nis) L* [7].

---

[1] E cunoscută hazardata sa teorie despre existenţa oraşului Drobeta ca *municipium Flavium*, sub Domiţian (a se vedea C. Patsch, în Jahreshef. öster. arch. Inst., 1904, VII, p. 71 şi urm.), în realitate fiind vorba de *muncipium Aelium*, deci în vremea lui Hadrian, aşa cum a dovedit-o W. Kubitschek, Klio, 1910, X, p. 253. Tot Patsch este autorul localizării provinciei Dacia Malvensis în Banat, cu centrul la Denta, cf. acelaşi, Banater Sarmaten (Anz. Wiss. Wien. Akad., 1925, 62, p. 203 şi urm., şi Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Traian, Viena 1937, p. 170). Pentru falsitatea acestei localizări, a se vedea D. Tudor, în volumul omagial C. Giurescu, Bucureşti, 1944, p. 528 şi urm., şi A. Alföldi, Zu den Schiksalen Siebenbürgens im Altertum. Budapesta, 1944, p. 71.

[2] C.I.L., III, 14587 = Dessau 8504.

[3] C. Patsch, Wiss. Mitt. Bosn. und Herceg., 1900, VIII, p. 123 şi urm.

[4] Curios că, aici înglobează în pretinsa Dacie Malvensis bănăţeană şi o parte din Oltenia.

[5] «Zeilor Mani, Lui Publius Aelius Ariortus? quattuorvir anual? al municipiului D., omorît de hoţi, a trăit ani 50. Lucia Ulpia Digna pune soţului prea pios şi care a binemeritat, cu nepoţii Publius Aelius şi Publius Aelius Valens şi Audarus». Această inscripţie e reprodusă şi de D. Berciu, în «Stud. şi Cerc. de Ist. Veche», Nr. 2, anul II, 1951, p. 94, n. 30.

[6] «Zeilor Mani. Lui Lucius Iulius Bassus, fiul lui Lucius, din tribul Sergia, decurion şi questor al municipiului Drobeta, omorît de hoţi, a trăit 40 ani. Au îngrijit a se pune (piatra) părintelui lor prea pios, Iulianus cu Bassus (fii) şi Iulius Valerianus, frate, care i-a răzbunat moartea». Faptul că defunctul făcea parte din tribul Sergia, nu constitue deloc o indicaţie că acesta-şi primise cetăţenia dela împăratul Hadrian, cf. D. Berciu, op. cit., p. 30, n. 29.

[7] «Zeilor Mani.....iac.....omorîtă de hoţi şi răzbunată. Ulcudius al lui Baedar şi Sutta lui Epicad, părinţi, au pus monumentul prea pioasei fiice. Zeilor Mani ai Infernului.

Cercetând aceste inscripţii, C. Patsch face o serie de erori. Mai întâi, el afirmă două lucruri din care se deduce cât de puţin cunoaşte geografia regiunii în care au fost găsite. El scrie că cele trei localităţi în care s'au descoperit monumentele reproduse mai sus (adică Slatina, Mehadia şi Zegaia) se înglobau în teritoriul oraşului roman Drobeta [1]. Afirmaţia îi era necesară pentru a-şi susţine teoria pretinsei identificări a acestor *latrones* cu Jazygii şi o invazie a lor în teritoriul drobetan (pentru care a se vedea mai jos). Dar din organizaţia teritorială a acestui oraş a făcut parte numai *vicus*-ul dela Zegaia (unde până acum nu avem urme arheologice despre existenţa lui). Intre Drobeta şi Admediam se interpunea teritoriul oraşului Dierna (Orşova), cum de altfel constată însuşi Patsch cu altă ocazie [2]. Prezenţa lui Lucius Iulius Bassus, locuitor al Drobetei, la Admediam nu constitue o dovadă că această localitate aparţinea teritoriului municipiului respectiv. Admediam era o renumită staţiune cu băi termale, unde veneau pentru căutarea sănătăţii numeroşi funcţionari romani dintre cei cu o bună stare materială, ce cădeau adesea victimă atacurilor hoţilor. Aceste atacuri puteau fi frecvente pe un drum ca cel ce lega Drobeta - Dierna-Admediam - Gaganis - Tibiscum, într'un ţinut cu codri seculari şi o regiune de circulaţie redusă la o vale strâmtă, mult accidentată. De asemenea, depărtarea, configuraţia reliefului geografic, ca şi vecinătatea altor centre urbane de seamă (Sarmisegetuza, Tibiscum şi Dierna), se opun categoric unei pretinse înglobări a aşezării *Gaganis* = Slatina în teritoriul Drobetei.

A doua curioasă afirmaţie a lui Patsch ne declară că cele trei localităţi în care s'au găsit inscripţiile de mai sus nu erau aşezate pe un drum roman, ca pe lângă acesta să fi putut opera cu succes obişnuiţii hoţi de drumul mare [3]. După el, localităţile respective stăteau mult în interiorul drobetan, pe unde se puteau răspândi la jaf numai puternice detaşamente de barbari, din faţa cărora lumea de pe căile de circulaţie ştia să se retragă din timp. In schimb, hoţii lucrau prin surprindere şi cu succes numai la drumul mare. In realitate, toate hărţile lumii antice ne arată că Admediam şi Gaganis stăteau pe unul dintre cele mai de seamă drumuri din Dacia sudică, de mare importanţă strategică, comercială şi vamală, care plecând dela Dunăre, din Dierna, mergea la Sarmisegetuza şi în inima Transilvaniei [4]. Nici anonimul *vicus* roman dela Zegaia (la Est de T. Severin) nu era izolat, fiindcă se găsea lângă principala şosea ce străbătea inima Daciei inferioare, prin Drobeta-Admutrium-Pelendava-Castranova - Romula [5].

Nici o încadrare cronologică sigură în a doua jumătate a secolului al II-lea e. n., propusă de Patsch [6] pentru cele trei inscripţii funerare în discuţie, nu are sorţi de probabilitate, din lipsa unor date temeinice de datare. Singura piatră a lui Bassus (Nr. 2) ne oferă termeni *postquem* şi *antequem* de încadrare cronologică,

---

Ulcudius al lui Baedar a trăit ani 50 ». Ultima propoziţiune a fost scrisă mai târziu, după decesul tatălui anonimei fete. La indice, cf. C.I.L. III. p. 2597, editorii dau întregirea *interfecta a latro(ne)*, deci ar fi vorba de un singur asasin. Pentru interpretarea părţii sculptural-funerare a pietrei, a se vedea Gr. Florescu, Mon. funer. rom. Dacia inferiore, Bucureşti, 1944, p. 23, nr. 17. Inscripţia s'a reprodus de asemenea cu o interpretare de D. Berciu, op. cit., p. 94, n. 31.

[1] C. Patsch, Wiss. Mitt. Bos. u. Herceg., 1900, p. 124.

[2] RE. V, col. 476.

[3] C. Patsch, Wiss. Mitt. Bos. u. Herceg, loc. cit.

[4] H. Kiepert, Atlas antiquus, tab. XI.

[5] D. Tudor, Oltenia romană, Bucureşti, 1924, harta anexă.

[6] Loc. cit.

prin faptul că Drobeta îmbracă titlul de *municipium* între Hadrian (117—138) şi Septimiu Sever (193—211) [1]. Inscripţia dela Slatina (Nr. 1) impune o deosebită prudenţă. Dacă defunctul ucis de hoţi a fost într'adevăr dregător comunal în municipiul Drobeta, atunci nici pentru monumentul lui nu se poate da o încadrare cronologică, decât ca şi pentru al lui Bassus (Nr. 2). Epitaful lui Ariortus ni-l arată pe acesta ca *quattuorvir municipii D.* După cum s'a arătat şi altă dată [2], literele M. D. nu pot fi întregite *m(unicipii) D(robetae)*, ci *m(unicipii) D(iernae).* E mai probabilă această lectură, deoarece Dierna a fost şi ea *municipium* şi ea se interpune, după cum am văzut, între Drobeta şi Gaganis, fiind mult mai aproape de locul descoperirii monumentului, decât Drobeta.

Pentru inscripţia lui Baedarus (Nr. 3), ca elemente cronologice ne stau la îndemână numai caracterele epigrafice ale textului gravat şi puţinele resturi sculpturale păstrate, ce o situează în secolele II-III e. n. [3].

C. Patsch a mai încercat a lega soarta acestor trei inscripţii de războaiele sarmato-germane din 167—170 e. n. şi de năvălirile barbare pe care le sufere Dacia sub Marcu Aureliu [4]. El formula următoarele concluzii:

Aceşti *latrones* erau duşmani năvălitori de peste graniţele imperiului roman asupra regiunii Drobetei şi în primul rând, se poate vedea în ei pe Jazygii din câmpia Tisei. In al doilea rând, ei pot fi şi Dacii locali răsculaţi împotriva administraţei romane [5].

Imaginaţia sa constructivă de fapte istorice ireale, merge mai departe şi descopere în faţa acestui prăpăd, pe locuitorii din Drobeta organizaţi într'o « miliţie orăşenească », cu scopul de a se apăra, confirmarea existenţei ei fiind întărită de expresiile din două inscripţii: *mortem eius exsecutus* şi *vindicata* (Nr. 2 şi 3) !! [6].

Problema acestor *latrones* a fost reluată cu mai multă prudenţă de către A. von Premerstein [7], cu prilejul revizuirii unei inscripţii înrudite şi descoperită la Ravna (Serbia): « C.I.L. » III 14.587 = Dessau, 8504: *D(is) M(anibus). Val. Marcus vixit annis XVIIII, a latronibus interfectus. Val. Eutychus et Sext[i]la Frontina b. m* [8].

Concluziile lui Premerstein sunt diametral opuse celor stabilite de Patsch. Nici vorbă de Jazygi, barbari năvălitori de peste hotare sau răscoale ale autohtonilor Daci, ci aceşti *latrones* sunt hoţi obişnuiţi. El arată că în terminologia dreptului roman public nu există o identitate între termenii *hostis* şi *latro*, iar pentru denumirea duşmanului din afara hotarelor imperiului, monumentele scrise folosesc numai expresia *barbarus* sau *hostis* [9]. Piedecile principale

---

[1] V. Pârvan, Ştiri nouă din Dacia Malvensis. Bucureşti, 1913, p. 3 şi urm. (An. Ac. Rom., Mem. sec. ist). Acesta arată că oraşul devine colonie în 198 e.n.

[2] D. Tudor, op. cit., p. 71. Dierna apare ca *municipium* în C.I.L., III, 14468, inscripţie care poate fi şi din secolul al II-iea, cf. V. Pârvan, op. cit., p. 5.

[3] Gr. Florescu, loc. cit.

[4] Asupra lor, a se vedea C. Daicoviciu, La Transylv. dans l'Antiq., Bucureşti, 1945, p. 102, n. 3. Cf. şi M. Macrea, « An. Inst. St. Clas »., 1936—1940, III, p. 275. Nu sunt indicii că Sarmizegetuza ar fi fost prădată atunci, C. Daicoviciu, loc. cit.

[5] C. Patsch, op. cit., p. 124.

[6] Ibidem.

[7] Jahreshef. öster. arch. Inst., 1900, III, Beibl. col. 144 şi urm.

[8] « Zeilor Mani. Valerius Marcus a trăit 19 ani şi a fost ucis de hoţi. Valerius Eutychus şi Sextila Frontina i-au pus celui ce a binemeritat ».

[9] A. von Premerstein, loc. cit. Faptul a fost definitiv stabilit de către A. D. Dmitriev, op. cit., p. 64, care arată că în textele juriştilor romani, *latrones* nu erau consideraţi ca *hostes*.

pentru identificarea acestor *latrones*, cu populaţii migratorii, ni le oferă înseşi inscripţiile citate, unde se spune categoric că rudele celor omorîţi îi răzbună (un frate şi părinţii), deci nu poate fi vorba de o acţiune a unei miliţii orăşeneşti, cum socotea Patsch, ci de o răzbunare privată împotriva unuia sau a mai multor răufăcători [1]. In sprijin, el citează o serie de surse în legătură cu înmulţirea tâlhăriilor de drumul mare, mai ales în provinciile danubiene ale imperiului roman [2]. Premerstein nu s'a preocupat a vedea dacă în această acţiune a latronilor din inscripţii se poate oglindi o reflectare a luptei de clasă, în provincii ce ştim că erau dintre cele mai exploatate sub cotropirea romană, deoarece el rămânea pe poziţia istoricilor burghezi.

Nici Mihail Rostovţev nu admitea interpretările atât de ingenioase date de către Patsch. Fără a adânci problema, identifica pe aceşti *latrones* foarte probabil cu o mică parte din populaţia băştinaşă a proviincilor romane, care în vremuri tulburi pentru imperiu se răscoală şi masacrează « burghezia » orăşenească [3]. El constată că în general, populaţia din regiunile muntoase se ocupa cu brigandajul (Alpii Isaurici, Dalmaţia, Dacia etc.) şi, deşi majoritatea inscripţiilor nu oferă elemente de datare, plasarea lor cronologică trebue făcută în vremurile tulburi ale imperiului (sfârşitul sec. II şi vremea anarhiei militare) [4]. M. Rostovţev făcea greşeala de a descoperi răscoale în inscripţii ce nu le arată, ca să-şi susţină teza sa favorită în legătură cu una din cauzele ce au dus la descompunerea imperiului roman: lupta dintre sat şi oraş, în secolul al III-lea e. n., pentru care foloseşte şi anacronica expresie « burghezia orăşenească » [5].

In legătură cu natura acestor *latrones* în inscripţiile vremii din regiunea Drobetei, ne-am spus părerea acum zece ani. Arătam că o invazie asupra Drobetei, din partea Jazygilor, în vremea lui Marcu Aureliu, aşa cum o găsea Patsch, constitue o ipoteză ce nu se sprijină pe un material documentar sigur. Provincia Dacia era adesea cutreerată de cete de barbari locali sau infiltraţi de peste graniţe, ce jefuiau şi omorau şi lume nevinovată, şi pe aceştia trebue să-i identificăm în acei *latrones* pomeniţi în cele trei inscripţii discutate [6]. Concluziile mele se sprijineau pe constatările mai vechi făcute de alţii, care se ocupaseră în mod special cu problema acelor *latrones* şi care nu admiteau tezele lui Patsch (Premerstein, Rostovţev, Alföldi etc.).

Apărător al tezelor lui Patsch este numai *C. Daicoviciu*. El susţine că Patsch, « neîntrecut cercetător al istoriei Sud-Estului european », are perfectă dreptate când în inscripţiile drobetane găseşte pe Jazygii năvălitori ce se ascund în aceşti *latrones*, fiindcă monumentele apar pe timpul războaielor marcomane [7]. In sprijin se citează şi studiul documentat al lui Alföldi [8], ce ar îmbrăţişa opiniile lui Patsch şi ar dovedi că *latrones* = *latrunculi*, ultimii fiind cete de invadatori de peste hotare [9].

---

[1] A. von Premerstein, loc. cit. Asupra felului în care se pedepseau aceşti *latrones* a se vedea A. D. Dmitriev, op. cit., p. 66.

[2] A. von Premerstein, loc. cit. Cf. şi Humbert în Daremberg-Saglio, Dict. Ant., III, 2, p. 991.

[3] M. Rostovţev, Gesellsch. u. Wirt. im röm. Kaiserreich. Leipzig, 1929, v. I, p. 339. Impotriva acestei păreri este A. Alföldi, op. cit., p. 71 şi Daci e Romani in Transilvania, Budapest, 1940, p. 34, n. 39.

[4] M. Rostovtzev, op. cit., p. 361.

[5] N. A. Maşkin, Istoria Romei vechi. Bucureşti, 1951, p. 45.

[6] D. Tudor, op. cit., p. 56.

[7] C. Daicoviciu, « An. Inst. Stud. Clas. » 1941—1943, IV, p. 287.

[8] A. Alföldi, « Arch. Ért. », 1940, II, p. 40 şi urm.

[9] C. Daicoviciu, loc. cit.

La o lectură atentă, putem constata că studiul invocat al lui *A. Alföldi* nu vine deloc în sprijinul acestei teorii fiindcă se referă la altceva şi la alte regiuni geografice. Intr'un documentat articol, el revizueşte o serie de inscripţii descoperite pe hotarul pannonic al Dunării din regiunea Intercisa-Aquincum [1]. Toate sunt stereotipe, puse sub Commodus (180—192) şi conţin menţiunea... *ripam omnem burgis a solo extructis, item praesidiis per loca opportuna ad clandestinos latrunculorum transitus oppositis munivit* [2]. In opoziţie cu vechea părere, care identifică pe aceşti *latrunculi* cu contrabandişti de graniţă, Alföldi dovedeşte cu succes, că ei sunt de fapt briganzi locali şi numai pe graniţă, care în bande mai mici sau mai mari, făceau incursiuni pentru jaful aşezărilor romane din imediata vecinătate a hotarelor. Deci, ei aveau o zonă de acţiune redusă şi nu pătrundeau în inima provinciilor romane. Commodus ridică acei *burgi* cu *praesidia* spre a le paraliza trecerile clandestine peste graniţă [3]. Dat fiind obiectul trecerii clandestine a graniţei (jaful), este natural ca *latrunculi* din inscripţiile pannonice să fie clasaţi între hoţi (*latrones*). Tot aşa de clară este şi naţionalitatea lor, deoarece vin la jaf dintr'o *regio barbarica* ce corespunde cu ţinutul ocupat de Jazygi [4]. Este de asemenea demn de remarcat faptul că linia de fortificaţii a lui Commodus se limita numai la malul dunărean, fiindcă terenul de operaţii al acestor bande se reducea la o îngustă zonă de frontieră. Numai invaziile barbare organizate în stil mare atingeau interiorul provinciilor şi în acest caz, acţiunea devenea un *bellum*. De aceea, o identitate între caracterul atribuit *latrunculi*-lor de pe pietrele pannonice şi natura acelor *latrones* din epitafele inscripţiilor din Dacia, Alföldi nu o încearcă.

Toate cercetările arătate mai sus s'au făcut unilateral de istoricii burghezi şi din ele ar reieşi că prezenţa acestor *latrones* se constată numai în inscripţiile Daciei şi Moesiei. Dar aceasta nu constitue un fenomen epigrafic local şi se constată în multe părţi ale imperiului roman. Nu avem posibilitatea bibliografică a trece în revistă întregul material informativ din izvoarele antice, lucru ce s'a făcut recent de alţii mai competenţi în studiul acestei probleme [5]. Dar o examinare a celor mai caracteristice texte epigrafice din imperiul roman, ne va arăta că problema este complexă şi în unele cazuri mai clară decât informaţiile date de textele istorice şi juridice antice.

Mai întâi trebue reamintit că termenul *latro* are un înţeles foarte larg şi este folosit pentru denumirea banditului ordinar, până la pretendentul la purpura imperială [6]. A. D. Dmitriev ne arată că termenul *latrones* avea o accep-

---

[1] A. Alföldi, Epigr. IV: Die latrunculi der Bauinschriften der unter Commodus gebauten burgi et praesidia, « Arch. Ért », 1940 II, p. 40 şi urm.

[2] « C.I.L. » III, 3385 şi 10312/3:.... « a întărit întregul mal prin turnuri construite din temelii, de asemenea prin garnizoane de apărare la locurile favorabile trecerii clandestine a jefuitorilor ».

[3] A. Alföldi, art. cit., p. 41, Independent de acesta, la aceleaşi concluzii ajunsese şi L. Homo, Le Haut Empire, Paris 1933, p. 597 (Hist. Rom. în Hist. Gén. a lui Glotz).

[4] La fel vede problema şi V. Pârvan, Dacia Giv. străv. etc., trad. R. Vulpe, Bucureşti, 1937, p. 169, ca şi A. Dobó, în « Arch. Ért. », 1940, p. 194.

[5] A. D. Dmitriev, art. cit. şi urm.

[6] A. Alföldi, art. cit., p. 43; Pfaff, RE. XII, col. 978 şi A. D. Dmitriev, art. cit., p. 69 şi urm. Luptele pentru tron contribuiau la înmulţirea brigandajului. Partizanii înfrânţi ai lui Niger şi Albinus se transformă în bande de hoţi, contra cărora Septimiu Sever duce lupte serioase şi creează o serie de posturi poliţieneşti în provincii (Tertull., Apoll., 2:...*latronibus investigandis per universas provincias militaris statio sortitur*). Pe aceşti *latrones* din vremea lui Sept. Sever inscripţiile îi numesc *defectores et rebelles* (C.I.L., III, 10471/3 = Dessau 1153, cu n. 3) sau *saevissimi latrones* (C.I.L., VI, 234 = Dessau 2011). Asupra acestei chestiuni

țiune largă în jurisprudența romană, ceea ce contribue «a ascunde adevăratul fond al chestiunii și denaturează sensul social propriu al manifestărilor săvârșite de acei *latrones*»[1]. Aceasta se vede din faptul că el era «întrebuințat pentru orice fel de rebeli în general și în cazul respectiv, acest termen capătă nu atât un sens penal, cât unul politic[2].» Sclavii fugiți dela stăpânii lor, briganzii obișnuiți, creștinii urmăriți, nesolvabilii la plata impozitelor, soldații rebeli sau din tabăra adversă, răsculații, uzurpatorii tronului etc., toți sunt numiți de juriștii romani, *latrones*. Constatăm că în secolul anarhiei militare, termenul se aplică cu foarte multă ușurință, mai ales competitorilor tronului imperial[3].

E de notat faptul, accentuat în special de Pfaff[4], că inscripțiile cu *latrones* s'au descoperit în regiunele cu un relief accidentat, muntos, păduros și în locuri de mare aglomerație omenească. Astfel, la Sud de Dunăre, în regiunea muntoasă dintre Marea Neagră și Marea Adriatică se cunosc următoarele pietre cu *latrones* (în afară de cea dela Ravna, pentru care a se vedea mai sus)

In Moesia superioară, la Orachovaț (Serbia), un *Scerviaedus Sites*, în vârstă de 30 de ani, își sfârșește viața ca *interfectus a latronibus*[5].

Din aceeași provincie avem un epitaf pus: *Flavio Kapitoni liberto qui casu Viminacium Dasmini a latronibus atrocissimam mortem perpessus est*[6]. Uciderea acestui libert s'a întâmplat într'o regiune accidentată și el a fost supus unor chinuri atroce din partea hoților.

Dela Batkum (Thracia) avem o interesantă inscripție în care apare un Αὐρ Λιονυσόδωρος ὡρδ ιναριος) ληστολογήσας[7]. Termenul ληστολογω este just interpretat de editor=a urmări hoții iar personajul respectiv în calitate de *ordinarius* avea misiunea de a urmări pe hoți[8], deci, poate fi socotit ca șef al unei *statio* pentru acest scop, iar regiunea înțesată de briganzi.

Pe coasta carstică a Adriaticii, știrile despre *latrones* se înmulțesc. La *Aquileia*, un *Lucius Atilus Saturninus*, originar din *Scarabantia*, este *interfectus a*

---

a se vedea de asemenea: M. Rostovțev, op. cit., II. p. 339; J. Hasebroek, Unters. z. Gesch Kais. Sept. Severus, Heidelberg, 1921, p. 102, precum și studiul mai vechi al lui O. Hirchfeld, Die Sicherheitspolizei im röm. Kaiserreich, în «Sitzungsber. Berl. Akad.», 1891 p. 861 și urm.

[1] Art. cit., p. 63.

[2] Ibidem, p. 64.

[3] Un exemplu și din secolul I e.n., când Valerius Asiaticus e numit *latro* de către Claudius I, cf. Dessau, op. cit., p.212, col. II, v. 15. Maximin Thracul (235—238) și soldații săi sunt socotiți *latrones* de către competitorii tronului (Vita Max. et Balb., II, 5,10). Pentru Aurelian (270—275), Firmus organizatorul rebeliunii din Alexandria Egiptului era socotit *latro et tyrannus* (Vit. Aur. 2,3 și 5,3).

[4] RE. XII, col. 978.

[5] C.I.L. III, 8242.

[6] N. Vulic, în «Spomenik Acad. Serbe», 1934, p. 51, n. 47: «libertului Flavius Capito pe care soarta l-a făcut a suferi din partea hoților, o moarte prea atroce, la Viminacium Dasmini».

[7] D. Zontschew, în «Wien. Jahreshefte», 1940, XXXIII, Beibl. col. 89 și urm.

[8] Ibidem, p. 90. Semnalarea acestei inscripții o datorăm lui I. I. Russu. Despre briganzii din Thracia găsim aluzii și în Hist. Aug. unde i se atribue lui Maximin Thracul (Vit. Max. II) «*Et in prima quidem pueritia fuit pastor, nonnunquam procer, qui latronibus insidiaretur et suos ab incursionibus vindicaret*». Intr'o scrisoare a lui Fronto către Antoninus Pius (ad Ant. Pium, 8, et. Nabler, p. 169), din anii 153—154, în drum ca proconsul spre provincia Asia, și-a asigurat ajutorul prietenului său Iulius Senex din Mauretania:...*cuius non modo fide et diligentia sed etiam militari industria circa quarendos et continendos latrones adiuvarer*». Cf. și M. Rostovțev, op. cit., v. II, p. 315. Brigandajul ordinar era așa de numeros în sec. II e. n., încât a fost nevoie de măsuri energice pentru stârpirea lui, a se vedea pentru aceasta A. D. Dmitriev, art. cit., p. 68.

*latronibus in Rlusis*[1]. Lângă *Tergeste* (Triest) s'a descoperit o lespede funerară pusă: *Antonio Va[len]tino princi[p]. leg(ionis) XIII Germin(ae) interfecto a latro[ni]bus in Alpes Iul(ias) loco quod appellantur Scelerata*[2]. Documentul este foarte preţios pentru a ne arăta în ce fel de locuri operau unii dintre aceşti *latrones*, hoţi de drumul mare aici, într'o regiune cu un nume atât de sugestiv ca *Scelerata*. « Ei se ascundeau în adăposturile lor, în peşteri, în desişul pădurilor, în locurile mlăştinoase acoperite cu stuf sau în văgăunele sălbatice din munţi, unde nu puteau să pătrundă trupele romane... »[3].

Din Salona cităm două documente: un gladiator, *Maximianus cui et Aureo*, în vârstă de 22 de ani fu *deceptus a latronebus* (sic)[4] iar *C. Tadius Severus abductus a latronibus*[5].

Prezenţa unor puternice cete de *latrones* în regiunea muntoasă a Dalmaţiei şi Dardaniei ne este atestată şi de *Historia Augusta*, în care ni se spune că Marcu Aureliu, din lipsă de ostaşi pentru războaiele marcomanice, « a făcut soldaţi chiar şi pe *latrones* din Dalmaţia şi Dardania »[6]. Dacă împăratul filosof a reuşit a înrola aceste cete de *latrones* în rândurile armatei sale, este o dovadă că nu erau hoţi obişnuiţi şi în număr mic. Aceşti *latrones* din Dalmaţia şi Dardania trebue identificaţi cu grupuri puternice de populaţie locală sărăcită şi nemulţumită împotriva exploatării romane care se retrag în regiuni inaccesibile controlului roman, unde rup cu administraţia stăpânilor şi nu se luptă decât atunci când aceasta caută a-i readuce sub legile statului. Cele două provincii constituiau ţinuturi de veche şi continuă ură împotriva Romei, care s'a manifestat puternic în timpul marei răscoale pannonice şi ilirice din vremea sfârşitului domniei împăratului Augustus. Inrolarea lor de către Marcu Aureliu se va fi făcut nu forţat, ci în urma unor avantaje şi amnistii acordate de împărat, într'un moment greu din istoria imperiului roman. Inrolarea acestor *latrones* în armată se făcea adesea numai cu scopul de a se amesteca printre soldaţi, ca astfel camuflaţi, ei să poată mai uşor prăda, cum ne este cunoscut un caz din anul 238 e.n.[7]. Când cetele se organizau defensiv într'o anumită regiune, ocupau localităţi şi puncte rutiere sau strategice importante, încât stăpânirea romană trebuia să ducă un adevărat război împotriva lor. In situaţii militare nefericite pentru Romani, din secolele III şi IV, cetele de *latrones* provocau răscoale în massă ale populaţiei sărace. Este cazul cunoscut din Sicilia, în vremea domniei lui Gallienus, când ei s'au unit cu colonii, păstorii şi sclavii locali[8]. In

---

[1] Dessau, 8507, care înţelege prin Rlusis, *regio barbarica in qua Saturninus interfectus est*.

[2] Dessau, 2646: « Lui Antoninus Valentinus, gradat al legiunii XIII Gemina, omorît de hoţi în Alpii Iulieni, la locul ce se numeşte Scelerata ».

[3] A. D. Dmitriev, art. cit., p. 66.

[4] C.I.L., III, 8830 = Dessau, 5112.

[5] C.I.L. III, 2544 = Dessau, 8506. Tot aici, o tânără *interfecta...causa ornamentorum*, C.I.L., III, 2399.

[6] Vit. Marci, 2 I : « *Latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit* ».

[7] Vit. Max. et Balb., 10; « *Nam latrones se militibus miscuerunt ad vastanda quae ubi reperirent* ».

[8] Vit. Gall. duo, 4,9 « ...*denique quasi coniuratione totius mundi concussis orbis partibus etiam in Sicilia quasi quoddam servile bellum extitit latronibus evagantibus qui vix oppresis sunt* ». Analizând această informaţie, M. Rostovţev, op. cit., v. II, p. 546, n. 21, ajunge la concluzia că aceşti *latrones* ce devastau Sicilia sub Gallienus (259—266), erau ţărani coloni, păstori de pe domenii şi sclavi, cu toţii răsculaţi. Tot astfel, sub Aurelian (Vit. Aurel. 26 şi 27) sunt pomeniţi *latrones* ce atacă pe Romani în pustiurile palmiriene (Cf. Aur. Vict. De Caes., 35, 3) şi care se identifică cu triburile locale, a se vedea Altheim Soldatenkaiser, p. 236, n. 1.

Sicilia, către sfârşitul domniei lui Constanţiu al II-lea (337—361), ci ajunseseră a se fortifica în cetăţi din care cu greu îi scoate armata romană [1].

Se întâlnesc *latrones* şi în capitala imperiului, unde desigur că nu puteau ajunge ca bande de năvălitori veniţi de peste hotare. La Roma, un Iulius Thimotheus, de 28 ani apare ca *deceptus a latronibus cum alumnis n(umero)* VII [2]. In Roma erau aşa de numeroşi şi activi, încât Caracalla (211—217), pentru a acoperi asasinarea ordonată a lui Pompeianus din casa lui Marcu Aureliu, poate uşor insinua că el a fost ucis de către *latrones* [3].

Pentru a arăta prezenţa acestor *latrones* şi în provinciile vestice ale imperiului roman, în aceeaşi formă ca în inscripţiile citate din Dacia, sunt clare câteva texte:

La Trever, în Belgia, apare un *Sabinus* despre al cărui sfârşit ştim că... *periit deceptus fraude latronum* [4].

In Hispania Tarraconensis, un Lusius e arătat de epitaful său... *caeditu*[*r*] *infesto concur*[*s*]*u forte latronum* [5]. Din aceeaşi peninsulă, tânărul *Calaetus Equesi f(ilius)*, din localitatea *Carenses*, este şi el *a latronibus occisus* [6]. Un bătrân, *C. Manlius Sertolo* este de asemenea *occisus a latronibus* [7].

Pe continentul african, aceşti *latrones* apar în diferite inscripţii ce au fost analizate de către A. D. Dmitriev [8]. Aici ei nu cruţau nici templele păgâne, cum se observă dintr'o piatră scrisă ce s'a gravat cu ocazia restaurării unui atare sanctuar [9].

In lista pierderilor de efectiv militar înşirate de un papir descoperit în Egipt, ce conţine un *pridianum* al cohortei *I Hispanorum veterana quinquenaria equitata*, datând din vremea lui Traian, găsim alături de soldaţi înnecaţi sau căzuţi în luptă şi pe un anonim ostaş care pierise *interfectus a latronibus* [10].

Pe cât am putut cerceta, faţă de culegerile de inscripţii ce mi-au stat la îndemână, n'am reuşit a găsi niciun document epigrafic în care să întâlnim persoane din provinciile romane *interfecti a latrunculis*, ceea ce constitue o bună dovadă că pentru lumea provincială exista o deosebire între *latrones* întâlniţi pe pietrele funerare amintite şi aceştia. Termenul *latrunculus*, în inscripţii, se foloseşte pentru denumirea unor jefuitori ce vin din afara graniţelor şi operează pe acestea, sau când e vorba de piraţi [11]. In schimb, *latro* e înregistrat de aceleaşi monumente, când se amintesc acţiuni duse în interiorul provinciilor.

Inafară de inscripţiile menţionând întăriturile făcute de Commodus pe hotarul pannonic, în legătură cu specificul acestor *latrunculi*, mai sunt de

---

[1] C.I.L., III, 6733 = Dessau, 740 «...*castellum diu ante a latronibus possessum et provinciis perniciosum, Bassidius Lauricius v. c. com. et praeses occupavit adque ad perpetuam quietis firmitatem militum praesidio nuntium Antiochiam nuncupavit*».

[2] C.I.L., VI, 20307 = Dessau, 8505 = «Carm. epigr.», p. 818.

[3] Vit. Caracallae, 3: «...*et ita quidem ut videretur a latronibus interemptus*». Pentru brigandaj în Italia, a se vedea şi Homo, op. cit. p. 12.

[4] C.I.L., 3689 = «Carm. epigr.», 618.

[5] C.I.L., II, 3479.

[6] C.I.L. II, 2968.

[7] C.I.L. II, 1389 (Carmo în Baetica).

[8] Art. cit., p. 69.

[9] C.I.L. VIII, 15881 = Dessau, 5505: «...*ob restauratum deae simulacrum quod iam dudum a latronibus fuerat interrupta templi munitione sublatum*».

[10] Gh. Cantacuzino, în «Rev. hist. SE. europ.» 1928, V, p. 40, r. 46 şi W. Wagner, Dislok. röm. Auxiliarform., Berlin, 1938, p. 148 şi urm.

[11] Acelaşi înţeles li se dă şi în Dig. XLIX, 15,6 unde prin *latrunculi* se înţeleg *exterae gentes*.

citat alte două texte epigrafice caracteristice. La *Troesmis* (Igliţa, în Dobrogea), prin anii 337—340, cei trei fii succesori ai lui Constantin cel Mare iau măsuri de întărire militară a hotarului dunărean, mereu tulburat în această regiune de către *latrunculi*, ce în bună parte erau Goţi: ...*locum in parte limitis positum gentilium Goth[oru]m [t]emeritati semper apitissimum, ad confirmandam provincialium suorum aeternam securitatem erecta istius fabri[c]ae munitione clauserunt latrunculorumque impetum perennis mun[imi]nis dispositione tenuerunt*... [1].

In secolul al III-lea sunt consideraţi ca *latrunculi* şi piraţii, aşa cum rezultă dintr'o inscripţie a unui soldat din garda pretoriană ce a luptat împotriva lor: ...*Aurelius Munatianus evocatus ex cohorte VI pr(aetoria...) agens at latrunculum, cum militibus n. XX classis pprr. Raven(n)atis* [2].

Până în prezent, nu putem avea o dovadă epigrafică concludentă din care să rezulte că în unele provincii romane, termenul *latro* = *hostis* = *barbarus*. Dimpotrivă, numeroase inscripţii când vor să indice vexaţii aduse locuitorilor imperiului roman de către barbarii invadatori, îi designează pe aceştia prin etniconul respectiv [3], ori prin termenii generici de *hostis* sau *barbarus* [4], iar deloc prin *latrones*.

Obiceiul de a se indica în inscripţii uciderea unor persoane de către hoţi, nu constitue un caz specific, ceea ce ne arată rezerva pe care trebue să o avem pentru unele dintre atare monumente, atunci când căutăm a descoperi în spagele acestei indicaţii evenimente istorice de seamă. Simpla consultare a culeterilor de inscripţii latineşti ne poate indica un frecvent obicei de a se înscrie în text, cauzele morţii violente, ca asasinate, accidente etc. Acestea constitue aşa zisele *mortes singulares* şi i-a determinat pe editorii *corpus*-ului de inscripţii romane sau pe alţi colecţionari de monumente mai de seamă din domeniul epigrafiei, să le menţioneze la index într'o rubrică specială [5].

Intr'una din ultimele sale cărţi, luând notă de obiecţiile ce i s'au adus de A. von Premerstein, Rostovţev şi alţii, după ce rezumă stadiul discuţiei, vedem că Patsch nu mai susţine teoria pe care o construise cu aproape 40 de ani mai înainte asupra identificării acestor *latrones* cu Jazygii năvălitori sau cu unele

---

[1] C.I.L., III, 12483 = Dessau, 724.

[2] C.I.L., XI, 6107 = Dessau, 509.

[3] La Adamclisi un Daizus Comozoi este *interfectus a Castabocis* (C.I.L.. III, 14214,14= Dessau, 8501); în Celeia (Noricum) apare un Aur (elius) Victor... *bello desideratus hoste Gutica* (C.I.L., III, 11700); un C. Valerius Sarapio din Apulum mulţumeşte zeilor că a scăpat din captivitatea Carpilor: *a Carpis liberatus* (C.I.L., III, 1054); pentru fapte de arme *adversus hostes Ca[rpos]*, e recompensat în Oescus un T. Aur. Flavianus (C.I.L. III, 14416 = Dessau, 7178), iar în Mauretania numeroşi locuitori sunt omorîţi de Bavares (C.I.L., VIII 21630, 21644, 9047 = Dessau, 8500 şi 2767). Cf. şi C.I.L., III, 5234, un *interfectus a Maltzaris*.

[4] C.I.L., III, 12392 (Moes. inf.): *Ael. Mucianus mil (es)*... *[d]eceptus a barbaris*; C.I.L., III, 3660 = Dessau, 2308: *Aur. Satullinus*... *incursu hostis Daciae decedit;* C.I.L., III 13405 *şi p.* 2328, 28 din Noviodunum: *occisus a barbaris;* tot *interfecti a barbaris;* C.I.L., III 4880 şi 11045, iar C.I.L. III, 4850: *in canapa leg(ionis) interfectus a barbaris*. Un A. Sentius apare *occius finibus Varvariorum* (barbariorum?) în C.I.L., III, 6418 = Dessau, 2259. Tot aşa, C.I.L. III, 3800... *quem ostes hocidit* (sic). Din alte regiuni decât *Illyricum*: *L. Flaminius*... *ab hostem* (sic) *in pugna occissus* (sic), cf. C.I.L., VIII, 14603=Dessau, 2305, şi un Secundus *a barbaris interemptus* (C.I.L., VIII, 9158).

[5] C.I.L., şi urm. şi Dessau, 8499—8530. Astfel, morţii din naufragii nu pot indica bătălii navale (C.I.L., III, 8910 = Dessau, 8515; 3224; 1899= Dessau, 8516; 817 = Dessau, 3107), iar dacă unul moare *tegula Romae prolapsa* (C.I.L., III, 2083) nu trebue să ne gândim la cutremure de pământ.

bande de tâlhari scăpate de peste hotare. El constată de astădată că « pe marele drum comercial ce duce spre Porţile de Fier şi Valea Cernei, pe unde se scurgea în deosebi aurul Transilvaniei, aceşti *latrones* constituiau nesiguranţă pe şosea »[1] şi fără să afirme categoric, lasă a se înţelege că ei nu puteau fi decât hoţi obişnuiţi de drumul mare.

Rezultă din cele expuse până aici, că în istoriografia burgheză, problema acestor *latrones* din inscripţii a fost înţeleasă în diferite chipuri şi nerezolvată satisfăcător. Principalele cauze ce au lăsat-o nerezolvată se datoresc studiului unilateral al ei, precum şi poziţiei de clasă a acestor istorici care i-a împiedecat a avea o optică justă în problemele de istorie socială.

In noianul de păreri contradictorii scoase de istoricii burghezi, istoriografia sovietică înarmată cu alte metode de cercetare şi interpretare a faptelor istorice a pus ordine.

Pentru prima dată, cercetătorii sovietici J. Kruglikova[2] şi A. D. Dmitriev[3] au indicat clar cine poate fi identificat în aceste inscripţii cu *latrones* întâlnite în Dacia, ca şi în alte regiuni ale statului sclavagist roman. Savanţii sovietici arată că natura acestor *latrones* trebue examinată atent pentru fiecare inscripţie în parte, deoarece ea prezintă mai multe aspecte. Nu e niciun indiciu că *latrones* din inscripţiile latineşti ascund invazii ale barbarilor veniţi de peste hotare. Ele nu conţin nicio informaţie temeinică despre anumite răscoale în massă ale populaţiei exploatate prin cotropirea romană. In multe dintre inscripţii avem de-a-face cu hoţi obişnuiţi. Dar în multe dintre atare *latrocinia*, mai ales în textele epigrafice aflate în provincii în care ghiarele exploatării romane au fost adânc înfipte, se reflectă lupta de partizani, dusă de către localnici, cum este cazul cu unele inscripţii din Dacia. Aceşti partizani se constituiau în grupuri mici şi astfel luptau în locuri accidentate sau păduroase, dar cu drumuri mult bătute de către cei bogaţi şi de persoane oficiale. Atare partizani au luptat tot timpul cât a ţinut cotropirea romană în Dacia şi se alimentau continuu cu elemente din clasele oprimate, ca sclavi, coloni, sărăcime etc., toţi intraţi în conflict cu ocupanţii romani, din pricina cărora trebuiau să ia drumul codrului. Astfel, unele documente epigrafice ne pot ajuta să reconstituim în mişcarea acestor *latrones*, una din formele luptei de clasă din statul sclavagist roman. « Studiul minuţios al mişcării *latrones* ne dă posibilitatea să stabilim că aceasta a fost o formă spontană de protest a masselor largi populare împotriva înrobirii şi o formă specifică a luptei de clasă, pe care o duceau cei asupriţi, care erau nevoiţi în faţa duşmanului puternic şi crud, în condiţiile regimului de teroare, să recurgă la un fel de luptă de partizani »[4]. Lupta apare în tot cursul imperiului roman, chiar şi în aşa zisa vreme fericită de *pax Romana* din timpul Antoninilor, preamărită de istoricii de curte romani şi de o mare parte a istoriografiei burgheze. A. D. Dmitriev a demascat falsitatea acestui «secol fericit» şi a arătat că, datorită caracterului sclavagist unit cu crunta exploatare, lupta claselor asuprite a continuat cu dârzenie şi îşi găseşte în parte expresia chiar prin mişcările acestor *latrones* ieşiţi din rândul autohtonilor sau al scla-

---

[1] C. Patsch, Der Kampf, p. 8 şi urm. n. 1 şi p. 167.

[2] J. Kruglikova, Cu privire la romanizarea Daciei, în « V.D.I. », 1947, Nr. 3, p. 229 şi urm.

[3] A. D. Dmitriev, Căderea Daciei, în « VDI », 1949, Nr. 1, p. 79 şi în special de acelaşi, Mişcarea « *latrones* » ca una dintre formele luptei de clasă în imperiul roman, în « V.D.I. », 1951, p. 62.

[4] A. D. Dmitriev, Mişcarea « *latrones* », ca una dintre formele luptei de clasă în imperiul roman, în « V.D.I. », 1951, Nr. 4, p. 65.

vilor [1]. Cele mai bogate ştiri au fost scoase de el, din *Digeste*, unde atare fugari sunt consideraţi de legislatorii romani ca hoţi şi duşmani ai statului şi aceasta în plină epocă de descompunere a societăţii sclavagiste romane, când mişcarea luase caracter de amploare [2].

Faţă de argumentele adunate mai sus, putem trage o serie de concluzii în legătură cu natura acelor *latrones* din inscripţiile dacice.

Un atac al Jazygilor asupra oraşului Drobeta, cu ocazia războaielor sarmato-germanice duse de Marcu Aureliu, nu se vede deloc din cele trei inscripţii discutate, aflate la mare depărtare de acest oraş, şi una referindu-se la Dierna. Pentru o încadrare cronologică a celor trei inscripţii în epoca aceluiaşi împărat, ne lipsesc elemente epigrafice şi arheologice. Răzbunarea morţii, făcută de către rudele răposaţilor, indicată prin expresiile *mortem eius exsecutus* (de către un singur om) şi *vindicata* (de către familia moartei), sunt probe categorice că nu se putea face aceasta asupra Jazygilor veniţi în mare număr pentru pradă şi nici împotriva unor cete de năvălitori-hoţi sosiţi de peste hotare, contra cărora nu putea lupta decât armata romană.

După locul unde au fost găsite cele trei pietre funerare, omorurile s'au întâmplat la drumul mare, dintre Drobeta şi Tibiscum. In acelaşi timp, cei omorîţi sunt dintre elementele de conducere de care se folosea stăpânirea romană (inscr. Nr. 1 şi 2), asasinaţi departe de localitatea de domiciliu, deci într'o călătorie. Intr'o inscripţie (Nr. 3) am putea crede că cea asasinată se găsea în acel moment la *villa* părinţilor săi, a căror stare materială se deduce din mărimea şi frumuseţea pietrei de mormânt. Zona în care se află cele trei localităţi unde s'au descoperit pietrele respective, este una dintre cele mai accidentate şi păduroase din antichitate şi de întunecimea codrilor ei s'au speriat, prima dată, şi armatele romane [3]. Deci atare regiune putea oferi condiţii optime pentru atacurile unor *latrones* izolaţi sau organizaţi în mici cete. După atac, ei puteau dispărea uşor în desişul codrilor, unde găseau adăpost şi condiţii de trai, numai organizaţi în mici grupuri.

Intr'o provincie cucerită prin războaie dure şi exploatată crunt, cum a fost Dacia, aceste grupuri de *latrones* sau chiar elemente izolate, nu puteau fi decât autohtoni în conflict cu stăpânitorii. De aceea, pe bună dreptate, singuri istoricii sovietici i-au identificat cu un fel de partizani ce contribuiau la lupta de eliberare a provinciei.

## « INTERFECTI A LATRONIBUS » НА ДАКИЙСКИХ НАДПИСЯХ

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Автор анализирует три латинских надписи, найденные на юге Дакии, в которых речь идет о туземных провинциальных аристократах, убитых ворами (interfecti a latronibus). Этот анализ опирается на другие аналогичные надписи, обнаруженные в других провинциях римской империи. Опровергается ряд мнений, высказанных буржуазными историками, согласно которым слова «убитые ворами», якобы, означают

[1] A. D. Dmitriev, Mişcarea «*latrones*», ca una dintre formele luptei de clasă în imperiul roman, în « V.D.I », 1951, Nr. 4, p. 62 şi urm.

[2] Ibidem, p. 63 şi urm.

[3] Florus, I, 39.

набеги варваров на территорию Дакии, местные восстания, обычные грабежи и т. д.

Опираясь на современные труды советского ученого А. Д. Дмитриева, автор приходит к выводу, что под словами «убитые ворами» надо понимать борьбу подвластного дакийского населения с римскими эксплоататорами. «Latrones» — это партизаны из рядов туземного населения, которые проявляли свою деятельность вдоль больших римских путей в Дакии и в лесных областях, где они совершали нападения на римских плутократов и эксплоататоров.

## « INTERFECTI A LATRONIBUS » DANS CERTAINES INSCRIPTIONS DE DACIE

(RÉSUMÉ)

L'Auteur analyse trois inscriptions latines, découvertes dans la partie méridionale de la Dacie, dans lesquelles il s'agit de personnes de l'endroit, appartenant à l'aristocratie provinciale, tuées par des malfaiteurs *(interfecti a latronibus)*. Cette analyse s'appuie également sur des inscriptions similaires découvertes dans d'autres provinces de l'empire romain. L'Auteur réfute les opinions de certains historiens bourgeois, selon lesquels la mention «tués par des malfaiteurs » indiquerait des invasions barbares de l'audelà des frontières de la Dacie, des révoltes locales, des actes de brigandage, etc.

S'aidant des études récentes du savant soviétique A. D. Dmitriev, l'Auteur arrive à la même conclusion que, par ces « tués par des malfaiteurs » il faut comprendre la lutte du peuple dace opprimé contre les exploiteurs romains. Ces « *latrones* » représentent des troupes de partisans des rangs de la population autochtone, qui agissaient le long des grandes voies de la Dacie et dans des contrées boisées où ils s'attaquaient à l'élément romain, ploutocrate et exploiteur.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# SISTEME CONSTRUCTIVE ROMANE LA HISTRIA*

DE

GR. FLORESCU

Dacă pentru edificiile scoase la iveală prin săpăturile executate dela 1949 până azi s'a putut fixa o ordine cronologică a lor datorită observaţiilor stratigrafice şi contextului arheologic, unite cu tehnica constuctivă, pentru cele descoperite înainte de 1949 operaţia aceasta se prezintă cu mult mai dificil. Nu avem la dispoziţie nicio observaţie culeasă în timpul săpăturilor cu privire la stratificaţia sau la obiectele găsite în interiorul clădirii. Monumentul singur stă în faţa noastră şi se cere lămurit. Numai lui deci, considerat în forma sa istorică, i se poate cere secretul originii, al vârstei lui.

In studierea unora din monumentele descoperite la Histria înainte de 1949, în vederea monografiei, am căutat să aplic metoda pe care arheologia a împrumutat-o din domeniul artei medievale şi moderne, unde, pentru prima dată, a fost aplicată de Giovanni Morelli [1]. Această metodă, în câteva cuvinte, constă din analiza amănunţită a materialului şi tehnicii şi comparaţia cu alte monumente bine cunoscute şi datate.

In felul acesta am ajuns la determinarea câtorva sisteme constructive romane întrebuinţate în construcţiile dela Histria, cu ajutorul cărora am stabilit ordinea cronologică a monumentelor şi care, pe viitor, pot servi ca mijloace de lucru, cel puţin pentru Dobrogea.

Construcţiile, în care am putut determina aceste sisteme constructive, sunt cele trei incinte ale cetăţii, din trei epoci diferite, şi complexul termelor.

---

* Scopul acestui studiu a fost stabilirea unor criterii de datare a monumentelor arhitectonice prin analiza tehnicii constructive. Determinarea acesteia în timp mi-a fost înlesnită, în parte, şi de poziţia stratigrafică a monumentelor analizate. Pentru analogii m'am referit la monumentele din Roma şi împrejurimi care au fost studiate amănunţit şi pe baza acestor studii s'a fixat şi cronologia diferitelor sisteme constructive.

Inafară de studiile mai generale privitoare la aceste chestiuni ca: R. Cagnat, în Daremberg-Seglio, Dict. des ant., v. III Murus; A. Choisy, Art de batir; Chapot et Cagnat, Man. d'arch. rom. v.I, menţionez ca un studiu de bază, întemeiat pe o analiză amănunţită a monumentelor din Roma şi împrejurimi, pe acela făcut de E. Boise van Deman, Methods of determining the date of roman concrete monuments, publicat în « Amer. Journal of Archeol.», 1912. Pe acesta l-am verificat pe monumente, la Roma, în 1924—1926, luându-mi notiţe mai precise, mai conforme cu realitatea şi mai complete, pe care le-am utilizat în studiul de faţă.

[1] Studiile lui sunt publicate sub pseudonimul Ivan Lemorlieff. Vezi, de pildă, Le opere dei Maestri italiani nella Galeria di Monaco, Dresda e Berlino, Bologna, 1886, etc.

Prima dintre incinte, adică cea mai veche, se întinde dela o margine la alta a platoului dela Vest de cetate, mărginit în acea vreme de apa mării. La prima impresie, după paramentul zidului, s'ar părea că această incintă n'ar putea fi datată mai devreme de secolul al IV-lea. Intr'adevăr, acest parament e construit din blochete dintr'o piatră calcaroasă cu bob mărunt și deasă, dar destul

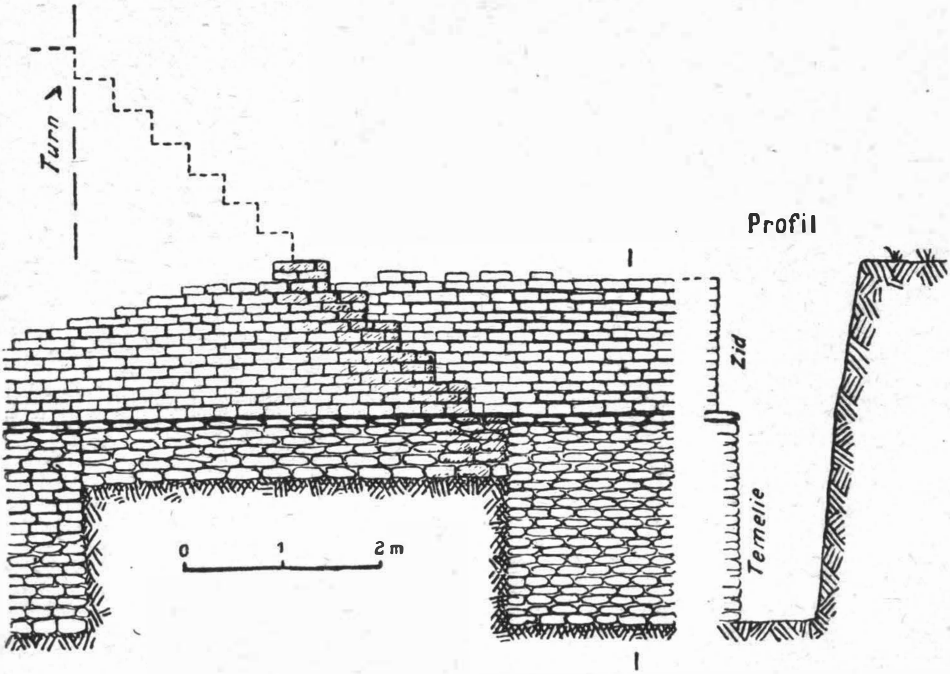



Fig. 1. — Incinta veche, fața interioară, cu scările care duc la turnul porții.

de moale ca să poată fi ușor fasonată din câteva lovituri de ciocan. De aceea blochetele au o formă paralelipipedică aproape regulată cu dimensiuni mici — lungimea 15—20 cm, iar înălțimea 10—12 cm—și așezate în rânduri orizontale și paralele. (fig. 1). Este deci cu totul asemănător acest sistem cu «*opus tufaceum*» care intră în uz la Romani după Constantin cel Mare. Totuși datarea zidului într'o epocă așa de târzie este în isbitoare contradicție atât cu forma cât și cu structura lui internă.

In ce privește forma, zidul nostru își găsește analogie în zidurile castrelor cu caracter ofensiv, care nu trec dincoace de secolul al II-lea. Grosimea lui e numai de 1,80 m, deci cu aproape un metru mai mică decât a acestui fel de ziduri începând din secolul al III-lea înainte. Turnurile, de asemenea, nu sunt exterioare, ca în epoca târzie, ci interioare, de dimensiuni mici și pline în interior, deci mai mult platforme pentru instalat mașini și, în general, *missilia tela*, ca la castre.

Nepotrivirea pentru o dată târzie e tot atât de categorică și din punctul de vedere al structurii interne a zidului, emplectonul. Acesta e făcut după siste-

mul cunoscut sub numele de *opus caementicium*, adică pietre de dimensiuni mici şi mijlocii amestecate în mortar şi bine bătute, formând un bloc ca şi monolit. Acest sistem este propriu roman şi e şi mai economicos şi mai susceptibil de a căpăta formele cele mai variate şi îndrăsneţe şi tot atât de solid ca şi zidurile construite numai din blocuri de talie după *opus quadratum*, care era foarte costisitor. Ba chiar acest opus *caementicium* a permis înlocuirea blocurilor paralelipipedice şi din parament şi, anume, cu un material mai mărunt, piatră sau cărămidă, ceea ce costa cu mult mai puţin.

Secretul solidităţii acestei structuri, la Romani, constă din cunoaşterea puterii de coeziune a materialelor, de unde anumite norme speciale pentru amestecul lor. Şi în special mortarul era elementul căruia i se aplicau aceste norme. Cu privire la acesta, Vitruvius (II, 5, 1) spune: « Cum ea (calx) erit extincta, tunc materia ita misceatur, ut, si erit fossicia, tres harenae et una calcis infundantur; si autem fluviatica aut marina, duo harenae una calcis coiciatur. Ita enim erit iusta ratio mixtionis temperaturae ». Adică: « după ce a fost stins varul, să se amestece nisipul, astfel încât, dacă acesta e de carieră (pozzolana), să se pună trei părţi de nisip şi una de var; dacă însă este de râu sau marin, să se pună două părţi de nisip şi una de var. Aceasta este proporţia justă pentru coeziune ».

Din monumentele păstrate, în special în Roma şi Italia, dar şi în unele provincii unde s'au făcut cercetări mai intense, ca Africa şi valea Rinului, s'a constatat că grija de o proporţie justă în amestecul varului cu nisipul se menţine până către începutul secolului al III-lea, după aceea numai în monumentele mai importante se mai poate vorbi de o proporţie justă.

Inafară de proporţia de var şi nisip, care nu permite datarea monumentelor decât în limite largi de cel puţin un secol, se mai ţine seama şi de calitatea materialului întrebuinţat în emplecton, adică de nisip şi de bucăţile de piatră, *caementa*, amestecate în mortar. In ce priveşte nisipul, se observă că în anumite epoci el e supus unei prelucrări îngrijite pentru a-l face propriu unei coeziuni perfecte. Astfel, în special în vremea Flavilor şi Antoninilor, el e curăţat bine de toate materiile străine, fie prin cernere de mai multe ori, fie chiar prin spălare, ca să se înlăture materiile teroase care împiedecă coeziunea. Tot aşa şi *caementa*. In perioada dela începutul imperiului până pe la jumătatea secolului al II-lea, ele sunt omogene şi, în general, de dimensiuni mici şi, în cantităţi mai mici, mijlocii. Cu cât se înaintează în timp şi încep turburările externe şi interne, *caementa* din emplecton sunt foarte variate: piatră de tot felul, dela cele mai mici până la cele mai mari dimensiuni, unele chiar cioplite şi bucăţi de cărămidă, iar din secolul al IV-lea înainte chiar fragmente arhitectonice, sculpturale şi epigrafice. Toate acestea din urmă sunt culese din monumentele ruinate şi aruncate în emplectonul zidului incintă, care desigur, era cel dintâi care trebuia refăcut.

Analizând după aceste criterii structura internă a zidului nostru, am făcut constatarea că e făcută în *opus caementicium* caracteristic epocii Flavilor şi primilor Antonini. Coeziunea între elemente este atât de puternică, încât putem spune că întreg zidul e ca un singur bloc de piatră. Mortarul este alcătuit, după o justă proporţie, din var de bună calitate şi nisip marin bine curăţat, care conţine, fireşte, multe fragmente de scoici însă foarte mărunte şi de o coloare ce bate în roz, de unde şi mortarul, în general pare a avea această coloare. *Caementa*, de asemenea, sunt omogene, în sensul că majoritatea bucăţilor de piatră sunt de şist verde, care se găseşte pretutindeni în Dobrogea la mică adâncime

dela suprafaţa solului, şi numai în cantitate foarte mică sunt amestecate printre ele aşchii rezultate din cioplirea blochetelor de calcar pentru parament.

Aşa dar, după aceste elemente, tehnica structurii interne şi forma istorică a zidului, nu putem admite că paramentul ar reprezenta *opus tufaceum* care e practicat de Romani abia după două secole dela data zidului nostru şi e însoţit de o cu totul altă tehnică în structura internă şi de noi forme monumentale.

De fapt acest *opus tufaceum*, în Italia, nu e o invenţie a secolului al IV-lea, ci devine de o aplicaţie curentă începând după Constantin cel Mare şi până târziu în Evul Mediu, în special în timpul stăpânirii saracine, de unde şi numele modern de sistem saracin. Intrebuinţarea lui curentă în această vreme se explică pe de o parte prin dificultatea de à se fabrica cărămizi noi în vremea târzie a imperiului, iar pe de alta, prin abundenţa materialului de tuf rezultat din dărâmăturile vechilor edificii din care, fiind uşor de fasonat numai prin câteva lovituri de ciocan, s'au putut obţine blochete paralelipipedice, care, aşezate în rânduri orizontale şi paralele, ofereau şi un aspect estetic şi soliditate.

In realitate, invenţia acestui sistem se datorează tot intensei activităţi constructive din timpul Flavilor şi primilor Antonini. Incă din timpul lui Domiţian, marginile reticulatului se făceau din blochete paralelipipedice de tuf, «tufelli», aşezate în rânduri orizontale şi paralele. Mai pe urmă, acest sistem se întrebuinţează pe toată lungimea zidului în fâşii care alternează cu altele de cărămidă, după sistemul numit *opus listatum*. Acest sistem apare în timpul lui Hadrian şi se găsesc exemple edificatoare în villa sa dela Tivoli, în special în construcţiile din spatele teatrului şi sub Casino. La început blochetele de tuf n'au făcut decât să substitue *reticulatum* din *opus mixtum* (adică fâşii de *reticulatum* alternând cu rânduri de cărămizi), pe fâşii de trei picioare faţă de unul de cărămizi, aşa cum se găseşte în corpul Nr. 3 din villa Sette Bassi datat în perioadă hadrianică.

Revenind acum la zidul nostru, observăm că blochetele de calcar întrebuinţate în parament au aceeaşi formă paralelipipedică şi sunt aşezate în rânduri la fel ca în exemplele citate. Nu ştim însă dacă pe înălţimea zidului era alternanţă între fâşii de astfel de blochete şi rânduri de cărămidă, pentrucă din această înălţime nu ni se păstrează decât cca 1m dela temelie în sus. Dar chiar dacă ar fi lipsit rândurile de cărămizi, aceasta n'ar aduce nicio infirmare apropierii paramentului nostru de cele menţionate mai sus, întru cât se ştie că sistemele constructive romane se adaptau şi locului, iar belşugul de piatră din Dobrogea putea scuti de fabricarea costisitoare a cărămizii. Un alt argument în favoarea acestei afirmaţii ni-l oferă însăşi piatra din care sunt făcute blochetele. Este un calcar albicios, cu bob fin şi des, care poate fi fasonat uşor. Acest soi de piatră nu se găseşte întrebuinţat în niciunul din edificiile târzii decât ca material reutilizat, cum se găseşte ici-colo câte un bloc în incinta cea mare construită în secolul al IV-lea. In schimb se găsesc în clădirea termelor fragmente de ziduri — ca cel rămas în afara incintei şi cel cuprins în zidul care desparte sala cea mare de camerele cu *hipocaust* — construite din aceeaşi piatră şi pe care le-am datat în secolul al II-lea.

In sfârşit, sistemul, în vremea respectivă, era de o aplicaţie curentă şi răspândită şi în provincii. Astfel, în castrul Drobeta (T. Severin), distrus, în parte, în timpul răscoalei populaţiei indigene ajutate de Jazygi şi Roxolani, 117—118, se găsesc unele ziduri, în *praetorium*, refăcute în timpul lui Hadrian, după

Aşa dar, în concluzie, putem spune că în zidul de pe platoul dela Vest de cetate, este aplicat sistemul constructiv roman obişnuit în perioada de timp dela Domiţian la Hadrian [1].

Dar trebue să observăm că nu în tot zidul este întrebuinţat acelaşi sistem constructiv. Astfel, partea dela Sud până la prima poartă e lucrată după o tehnică inferioară. Paramentul nu mai e făcut din blochete orizontale şi paralele, ci din piatră de tot felul — şist verde, calcar cioplit şi chiar, într'un loc, şi un tub de canal şi, numai ici-colo, printre ele câte un blochet paralelipipedic.

In emplecton, de asemenea, *caementa* sunt foarte variate atât ca soi de piatră cât şi ca dimensiuni, iar mortarul diferă prin coloarea lui mai întunecată care provine din nisipul necurăţit. Mai jos însă, în temelie, mortarul şi *caementa* sunt aceleaşi ca în cealaltă parte a zidului. Aceasta înseamnă că zidul a fost dărâmat şi refăcut după aceea, în împrejurări care cereau o refacere grabnică a lui. E probabil că a fost dărâmat în timpul invaziei Costobocilor de către aceştia şi refăcut în grabă, după ce aceştia au pornit în spre Sud, în Peninsula Balcanică. O datare mai târzie a acestei reparaţii nu poate fi propusă, pentrucă zidul îşi păstrează aceeaşi formă, ca grosime şi ca turnuri mici interioare, cu excepţia turnurilor porţilor, care, într'adevăr, sunt scoase înafară, dar grosimea zidurilor lor nu sporeşte.

A doua incintă a fost descoperită în cursul săpăturilor din ultimii ani, de fapt, nu toată ci numai o parte din latura din spre Sud. Traseul ei urmează marginea stâncii pe care e aşezat vechiul oraş, lăsând înafară sectorul economic, ceea ce înseamnă că acest sector a fost adăugat la cetate după dărâmarea incintei noastre. După descoperirile din primul strat de jos al acestui sector, el ia fiinţă prin secolul al IV-lea, deci în această vreme a fost dărâmată şi incinta. Pe de altă parte, din contextul din spatele termelor din care incinta taie o parte, rezultă că ea a fost construită după epoca Severilor, în urma unei distrugeri a cetăţii. Cum însă în această vreme singura distrugere pe care a suferit-o cetatea este aceea din partea Goţilor, în 248, înseamnă că incinta noastră a fost construită după această dată, deci în a doua jumătate a secolului al III-lea.

Forma şi tehnica constructivă întrebuinţate în zidul acestei incinte confirmă această dată. Grosimea zidului de peste 2,60 m şi turnurile scoase înafară — pe latura descoperită nu sunt, ca şi la incinta mai nouă, pentrucă era apărată de apă, dar fără îndoială că pe latura de Vest se vor găsi — sunt elemente care definesc forma istorică a monumentului cu caracter pronunţat defensiv care apare în secolul al III-lea la toate cetăţile din interiorul limesului care încep să fie fortificate după Gallienus. In ceea ce priveşte tehnica constructivă, se observă aceeaşi atenţie pentru emplecton, construit după *opus caementicium*. *Caementa* sunt mai variate, e drept, decât în prima incintă — calcar de diferite soiuri şi, în majoritate, şist verde, dar nicio cărămidă şi niciun fragment sculptural sau arhitectonic. Mortarul, în schimb, e de o consistenţă care egalează pe a celui din prima incintă. Aceasta dovedeşte că s'a lucrat cu grijă de proporţia amestecului între var şi nisip, acesta din urmă fiind bine cernut şi curăţat de materiile teroase. Mortarul, în general, are coloarea albă bătând puţin în vânăt din cauza fragmentelor de scoici de această coloare din nisip.

---

[1] Şi stratigrafic se impune aceeaşi concluzie. In secţiunile făcute în 1949—1950 se vede clar că deasupra bermei — prelungită în exterior cu un şanţ, apoi un val şi iar un şanţ — nu e decât un strat de dărâmături, iar sub nivelul bermei, în jos, context arheologic elenistic.

Paramentul însă, spre deosebire de acela al primei incinte, aici e făcut din blocuri paralelipipedice. Desigur, în vremea aceasta barbarii cunoşteau maşinile de asediu ale Romanilor şi le adoptaseră şi ei, încât cetăţile romane trebuiau să-şi facă fortificaţii puternice ca să poată rezista. Deci, un parament ca cel din prima incintă nu mai era potrivit în astfel de condiţii. De aceea, paramentul incintei noastre e făcut din blocuri mari, paralelipipedice, dintr'un calcar compact, sau cochilifer, de coloare gălbuie. Blocurile sunt tăiate regulat în formă paralelipipedică de dimensiuni mari — lungimea până la 1 m, iar înălţimea între 0,45—0,50 m. Sunt aşezate în zid în rânduri orizontale, fără un sistem precis, întru cât rândurile nu au aceeaşi înălţime, ba chiar, în acelaşi rând, câteodată blocurile variază ca înălţime. Bineînţeles că în această vreme *opus quadratum* cu blocurile de aceeaşi înălţime în rânduri şi aşezate alternativ, într'un rând pe lung în altul pe lat, formând ca o dentatură care se fixa solid în emplecton, dispăruse din uz şi nu i se mai cunoşteau principiile. De altfel, din bucata descoperită până acum din zidul nostru nu se poate determina mai precis structura paramentului, întru cât el nu se păstrează decât foarte puţin, unul până la cel mult două rânduri de blocuri dela bază. E posibil totuşi ca această lipsă de sistem în structura lui să se datoreze şi grabei în care a fost făcut, dată fiind situaţia critică în care se găsea Sudul Dunării în a doua jumătate a secolului al III-lea. Trebue subliniat însă că în paramentul atât cât se păstrează azi, al incintei, nu se găseşte niciun bloc cu ornamente arhitectonice sau cu inscripţii. Poate că numai blocurile simple de construcţie să fi fost luate din edificii dărâmate şi reutilizate în acest parament, ceea ce s'ar confirma şi prin faptul că sunt două soiuri de piatră — calcar compact şi cochilifer — întrebuinţate în structura lui. In cazul acesta neregularitatea lui e mai uşor de înţeles.

In concluzie, reţinem ca roman în acest zid structura internă în *opus caementicium*, iar paramentul, ca o formă decadentă a vechiului *opus quadratum*.

Incinta cea mare — a treia în ordinea cronologică — are un traseu cu mult mai restrâns decât a doua, tăind vechiul oraş în două. Numai la Sud — poate şi la Nord — se lărgeşte puţin şi, în consecinţă, taie vechea incintă în dreptul termelor.

In ea se disting trei faze de construcţie, adică, după ce a fost construită a fost dărâmată de două ori şi refăcută. După indiciile de până acum, se pare că prima dărâmare a fost provocată de un cutremur.

Forma incintei corespunde epocii de frământări continue, care destramă sistemul sclavagist al imperiului. Zid gros de 2,60 m şi chiar mai mult, turnuri puternice scoase înafară, şanţuri şi valuri în faţă sunt elemente de caracter pur defensiv, care arată situaţia critică în care se afla dominaţia romană. Această formă o păstrează zidul în toate cele trei faze, cu singura deosebire că în fazele din urmă el se mai îngroaşe, ajungând în unele locuri până la 3 m sau mai mult şi aceasta, ca rezultat al reparaţiilor fie pe faţa interioară, fie în exterior, prin deplasarea zidului dărâmat până aproape de temelie, cu 60—70 cm înafară, ca să aibă priză cu pământul. Tot ulterior se mai adaugă în faţă încă un val cu şanţul respectiv. Deci schimbările ulterioare aduse zidului tind să accentueze mai mult caracterul lui defensiv.

In ceea ce priveşte tehnica constructivă, şi ea diferă de cea din epocile mai vechi. Astfel, structura internă este lucrată, e drept, tot după *opus caementicium*, însă *caementa* aici sunt foarte variate — şist verde, calcar, ba chiar fragmente arhitectonice, epigrafice şi sculpturale — şi de dimensiuni, la unele, foarte

mari, ceea ce face ca mortarul să fie întrebuinţat în cantitate mare, ca să umple golurile dintre pietrele mari care nu se pot tasa bine.

Mortarul de asemenea e de o calitate inferioară. In primul rând, varul are o putere de coeziune mai mică. Probabil a fost extras din piatră variată culeasă din dărâmăturile edificiilor vechi şi aleasă fără prea mare atenţie—poate unele din ele să fi fost chiar arse în incendiul cetăţii, încât după arderea ei şi în cuptor, să se fi prăfuit şi să-şi fi pierdut gradul de temperatură. Aşa se explică, cred, porozitatea acestui mortar şi lipsa de uniformitate în coeziune. Nisipul în schimb e încă bine curăţit.

In faza a doua, mortarul prezintă o caracteristică nouă. El este amestecat cu cioburi mărunte de cărămidă. Sistemul acesta de mortar se întrebuinţa şi mai înainte însă numai în edificiile în care era circulaţie mare de apă, cum erau în deosebi camerile de baie din terme, iar cărămida era pisată în bucăţele cu mult mai mici. Rostul ei era de a opri umezeala să pătrundă în zid şi să-l desagrege. In zidul nostru, ştiindu-se că, în orice caz, nu dăunează rolului mortarului, s'a urmărit, fără îndoială, şi economisirea acestuia care, după cum am văzut, se cerea în cantitate mare ca să umple golurile dintre bolovanii mari aruncaţi în emplecton.

In faza a treia, mortarul e de o calitate cu totul inferioară. Nu mai e amestecat cu cioburi de cărămidă, în schimb nisipul e întrebuinţat aşa cum e adus de pe locul lui, amestecat cu tot felul de corpuri străine, în special scoici, chiar întregi şi destul de mari, şi pământ. De aceea, coloarea întunecată a mortarului şi lipsa lui de consistenţă, fiind sfărâmicios. Se pare că în unele locuri s'a pus în var şi moloz din dărâmături; aşa se explică prezenţa în acele locuri şi a cioburilor de cărămidă mai rare.

In sfârşit, paramentul acestui zid, în primele două faze—a treia fază nu se păstrează peste tot întru cât zidul, atunci, a fost reparat numai în partea lui superioară care, azi, e dărâmată— prezintă o caracteristică cu totul nouă. Anume, e construit din blocuri mari paralelipipedice, dar acestea nu sunt lucrate atunci pentru parament, ci sunt luate, lucrate gata, din edificii vechi dărâmate şi reutilizate în zid. Intre ele sunt multe monumente epigrafice sau arhitectonice — ca arhitrave, frize etc.— ba chiar, la baza zidului, se află şi tamburi de coloane trântiţi de-a-curmezişul ca nişte buşteni. Cu toată varietatea lor, ele sunt totuşi aranjate în zid după un sistem, şi anume, după *opus quadratum pseudisodomon,* adică blocurile au fost potrivite ca să aibă aceeaşi înălţime în rând, însă aceasta variază dela rând la rând. Apoi, blocurile sunt aşezate în zid în aşa fel ca să facă legătură cu emplectonul, însă această legătură nu se mai face prin acea dentatură obişnuită în *opus quadratum* roman, adică, prin aşezarea lor alternativ într'un rând pe lung şi în altul pe lat, ci acum sunt aşezate, în acelaşi rând, un bloc pe lung, altul pe lat. Sistemul îl găsim aplicat cu stricteţe în special în locurile unde s'au întrebuinţat blocuri lucrate anume pentru zid şi în porţiuni care n'au suferit reparaţiuni ulterioare, de exemplu: latura de front a turnului mare (fig. 2) şi cele

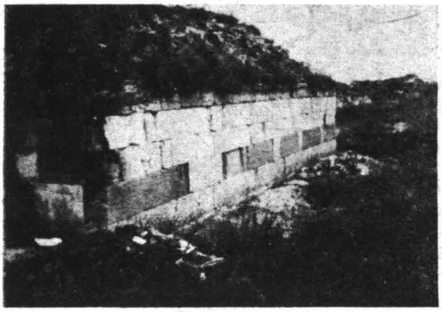


Fig. 2.—*Opus quadratum* de caracter grecesc.

două bastioane din dreapta şi stânga lui. Nici în restul zidului sistemul nu e neglijat, dar nu urmează în mod regulat după fiecare bloc pe lung, unul pe lat. Aceasta desigur din cauză că la distrugerea zidului, blocurile s'au amestecat, unele se vor fi spart, şi, în graba refacerii, s'a aplicat sistemul pecât a fost posibil.

Dar sistemul acesta de parament nu mai e de caracter roman, ci grecesc. Deci zidul nostru nu mai poate fi aşezat în seria arheologică romană, ci în cea grecească. Noi ştim însă că, dacă în Occident arheologia romană se limitează la anul 476, în partea de răsărit a imperiului ea se opreşte la Constantin cel Mare, căci de aici înainte se grecizează. Deci, în felul acesta, data zidului nostru, în prima lui fază de construcţie, poate fi fixată în mod neîndoelnic în secolul IV-lea [1].

In concluzie, din analiza tehnicii constructive în resturile zidurilor - incintă ale oraşului Histria, rezultă că până în secolul al IV-lea sistemele constructive întrebuinţate în ele sunt romane, corespunzând fiecare unei anumite perioade de timp, iar din secolul al IV-lea înainte, ele sunt greceşti sau sub influenţa grecească.

Rămâne acum să cercetăm aceste sisteme constructive şi în clădirile din interiorul cetăţii. Din acest punct de vedere cea mai indicată este clădirea termelor pentrucă, fiind refăcută de mai multe ori, la fiecare refacere s'au păstrat crâmpee din zidurile vechi încorporate în cele noi şi din ele ne putem de seama de sistemul constructiv corespunzător epocii. Astfel, din cea mai veche fază a termelor se păstrează două fragmente de ziduri: unul în afara incintei din secolul al IV-lea, iar altul încorporat în zidul care desparte sala cea mare de camerele cu *hipocaust*. Ele sunt construite din blocuri paralelipipedice, frumos cioplite şi legate între ele printr'un strat de mortar foarte subţire, abia de 0,5 cm. Blocurile sunt din aceeaşi piatră de calcar ca şi în paramentul zidului-incintă de pe platoul dela Vest de cetate şi tot aşa se aseamănă şi mortarul. Deci aceste două resturi de ziduri aparţin aceleiaşi perioade de timp, dela Domiţian la Hadrian. Sistemul constructiv întrebuinţat în aceste ziduri este, fără îndoială, *opus quadratum*, însă cu modificările suferite în cursul timpului. Intr'adevăr, după Augustus, *opus caementicium* devenind elementul constructiv obişnuit, *opus quadratum* nu se mai întrebuinţează decât foarte rar şi numai în edificii monumentale ca temple, arcuri de triumf, incinte etc. Dispare însă acea metodică exactitate din timpul lui Augustus şi nu mai poate fi datat decât în limite foarte largi, dacă nu mai sunt şi alte elemente care să precizeze data.

---

[1] S'a crezut până acum că acest zid este cel care a fost construit după distrugerea Histriei de Goţi în 248, deci în a doua jumătate a secolului al III-iea. Singurul argument pe care se bazează această părere, este că monumentele epigrafice, întrebuinţate ca material de construcţie în paramentul zidului, nu trec dincoace de anul 246. Eu am dovedit însă (Histria I, capitolul: Incinta cea mare) că acest parament, existent astăzi, nu aparţine primei faze a zidului, ci refacerii lui în urma, probabil, a unui cutremur, care l-a retezat până la temelie. Această refacere, pe baza stratigrafiei şi contextului arheologic constatat în Sectorul de Sud, a fost fixată pe la începutul secolului al IV-lea e. n. Se pune deci întrebarea: De ce, nici în această vreme, nu s'au întrebuinţat în paramentul zidului monumente epigrafice mai noi de anul 246? Răspunsul, pentru un epigrafist, e simplu şi eu l-am dat în studiul citat: In vreme târzie — începând chiar cu a doua jumătate a secolului al III-lea — inscripţiile devin tot mai rare în imperiu, mai ales în provinciile de graniţă, şi, atunci când mai apare câte una, este scrisă pe piatră de dimensiuni mici, de obicei în formă de placă subţire, care nu putea figura in paramentul zidului nostru construit din blocuri mari paralelipipedice. De altfel şi stratigrafic eu am dovedit, în capitolul menţionat din Histria I, că zidul nu poate fi datat mai de vreme de secolul al IV-iea.

Celelalte ziduri ale termelor sunt toate construite după acelaşi sistem în care o zonă de rânduri de piatră alternează cu alta de rânduri de cărămizi. Acest sistem a fost numit impropiu *opus mixtum* şi considerat că ar apărea la sfârşitul secolului al III-lea [1]. *Opus mixtum* se numeşte de fapt sistemul după care alternarea se face între *reticulatum* şi *testaceum* şi el apare în timpul lui Domiţian, se perfecţionează în timpul lui Hadrian şi dispare în timpul lui

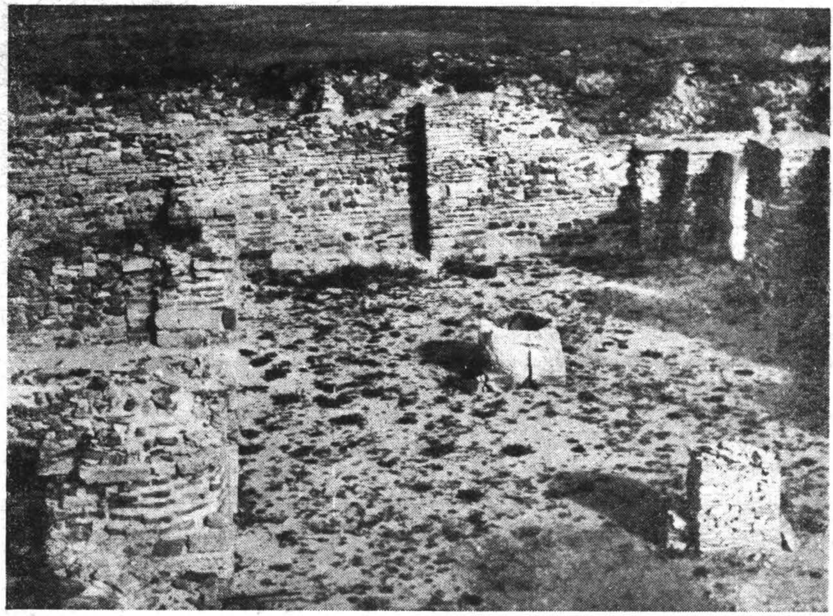


Fig. 3. — Terme. *Opus listatum.*

Commodus. Construcţiile de pe Albano făcute de Septimiu Sever se explică prin belşugul de material mărunt rămas din tăerea pietrelor mari de peperin pentru terase, dar nu mai putem spune că ele sunt construite în *reticulatum*, pentrucă *tesserae*-le sunt foarte neregulate şi cu mult mortar între ele. Paralel însă cu *opus mixtum*, începând dela Hadrian, apare un alt sistem în care *reticulatum* este înlocuit cu blochete de formă paralelipipedică aşezate în rânduri orizontale şi paralele. Acesta este *opus listatum*. Ca şi *opus mixtum*, pe la sfârşitul secolului al II-lea, el suferă aceaşi schimbare, adică blochetele de formă paralelipipedică sunt înlocuite cu pietre de formă neregulată (fig 3). In felul acesta *opus listatum* durează tot timpul imperiului şi continuă şi după aceea până târziu în Evul Mediu când zonele se îngustează câteodată, până la un singur rând de piatră şi unul de cărămidă.

Totuşi, în această lungă durată a sistemului se pot deosebi perioade de timp după materialul întrebuinţat şi tehnica structurii lui în zid. Astfel, cel mai vechi zid construit după acest sistem, în termele noastre, este zidul cel gros (de 1,40 m) care limitează spre Sud basinul de apă rece, *frigidarium*. Din el se păstrează numai parte din zona de piatră dela bază, pe

[1] R. Cagnat în Dahremberg-Seglio, Dict. des Ant., v. III, art. *Murus*.

o înălţime de cca 0,50 m, însă la baza acesteia sunt trei rânduri de cărămizi şi e probabil că aceste rânduri de cărămizi reveneau, în alternanţă cu rândurile de piatră, şi mai sus, pe înălţimea zidului. Cărămida e de o coloare roşie-vie şi de mărimea unui *sesquipedalis* (44,4 cm), iar mortarul, de bună calitate, are o grosime de 2 cm între rânduri, iar între o cărămidă şi alta, în acelaşi rând, de cca 1,5 cm. Aceste caractere sunt proprii perioadei Severilor, în special coloarea şi mărimea cărămizilor, căci dela Elagabal înainte *sesquipedales* cad în desuetudine.

E probabil că acest zid reprezintă un adaus din vremea Severilor, împreună cu pavajul pe sub care se află reţeaua de canale de scurgere.

A doua perioadă a acestui sistem e reprezentată: de zidul care limitează spre Nord camera cu cisternă, de un fragment în afara incintei, prins în zidul de Nord al turnului I şi de mai multe alte fragmente prinse în celelalte ziduri ale termelor, în partea lor de jos. In primul rând, cărămizile întrebuinţate în aceste fragmente au dimensiuni după piciorul roman (29,6 cm). Apoi ele sunt foarte variate atât ca coloare a pastei, cât, mai ales, ca grosime. Aceasta înseamnă că, pentru construirea acestor ziduri, nu s'au fabricat cărămizi noi, ci ele au fost luate din dărâmăturile unor edificii din epoci diferite. De aceea rândurile nu au, fiecare în parte, o grosime uniformă dela un capăt la altul, şi, ca să se egaleze, a trebuit să se pună între ele straturi de mortar mai groase (2,50—3,50 cm). De asemenea şi între cărămizi, pe acelaşi rând, depărtarea e mai mare până la 2,50 cm. Aceasta este o tehnică decadentă, care se întâlneşte şi în edificiile din Roma, din perioada Elagabal-Carinus, ca de pildă, în restaurările amfiteatrului Flavilor făcute de Alex. Sever, zidul Aurelian şi tot grupul de clădiri din Villa Quintillilor atribuite acestei perioade. In termele noastre aceste ziduri nu pot fi datate decât în a doua jumătate a secolului al III-lea, adică după distrugerea cetăţii de către Goţi în anul 248.

In sfârşit, toate celelalte ziduri din terme, construite după sistemul numit *opus listatum*, aparţin perioadei a III-a. Ele se deosebesc prin aceea că, în general, toate cărămizile din parament sunt uniforme, deci au fost fabricate anume pentru zid. Faptul acesta nu e ceva propriu Histriei, ci se constată şi în Roma în prima jumătate a secolului al IV-lea. Şi aici materialul latericiu vechi este aruncat în emplecton, iar pentru parament se fabrică altul nou. Cărămida nouă creşte în grosime, între 3,5—4 cm, iar stratul de mortar dintre rânduri creşte şi el egalând grosimea cărămizilor. De asemenea, altă caracteristică a acestei vremi este că în mortar se amestecă bucăţi fărâmiţate de cărămidă în toate zidurile termelor. Important însă în zidurile din această vreme este lungimea cărămizilor care e de cca 32—33 cm, deci după piciorul grec, ceea ce înseamnă încă o dovadă că arta constructivă dela Histria se află acum sub influenţa greacă şi, după cum am văzut mai sus, aceasta se petrece în secolul al IV-lea.

Recapitulând, din această analiză a tehnicii constructive dela Histria, se desprind următoarele concluzii:

1. — In edificiile importante analizate vara trecută, sunt întrebuinţate sisteme constructive proprii Romanilor şi a căror provenienţă se poate urmări până în centrul imperiului.

Desigur că vehiculul de răspândire a acestor sisteme, ca şi a oricărei tehnici, au fost trupele militare cu convoiul lor de civili. Dar nu mai puţin au contribuit la aceasta şi construcţiile, oarecum oficiale, care, impresionând populaţia locală până la intimidare, prin somptuozitatea şi proporţiile lor colosale,

constituiau pentru Romani un instrument politic în plus de ţinere în supunere a acestei populaţii. Să ne gândim, de pildă, la monumentele triumfale — cum e *Tropaeum Traiani* dela Adamclissi — sau la termele şi amfiteatrele răspândite prin toate provinciile.

2. — Cu cât se înaintează în timp, cu atât tehnica constructivă decade, massa luând locul perfecţiunii. Aceasta, fără îndoială, este în strânsă legătură cu decăderea societăţii romane, al cărei sistem sclavagist de producţie intră în descompunere. Invăţătura stalinistă cu privire la legea concordanţei între relaţiile de producţie şi caracterul forţelor de producţie se aplică aici cu deplin succes. Nivelul scăzut al producţiei e primul semn al dispariţiei acestei concordanţe, ceea ce în chip inevitabil, duce la descompunerea modului de producţie şi deci a societăţii respective.

3. — In sfârşit, începând cu secolul al IV-lea, în sistemele de construcţie dela Histria se constată o schimbare. Ele nu mai vin din Roma ci din Bizanţul greco-oriental, care devine capitala acestei părţi a imperiului şi ia locul Romei în menţinerea sistemului sclavagist. Tot în această vreme se constată întrebuinţarea monumentelor de artă — fragmente arhitectonice şi sculpturale, sau de documentare — tot felul de inscripţii, ca material de construcţie. Aceasta înseamnă că Romanii au pierdut simţul de respect faţă de monumentele artistice sau de documentare a trecutului, deci o decădere a nivelului cultural. Desigur că la aceasta a contribuit în bună parte şi răspândirea creştinismului.

## РИМСКОЕ ЗОДЧЕСТВО В ИСТРИИ

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Производится анализ строительной техники трех римских построек, связанных с термическим ансамблем и принадлежащих к трем различным эпохам.

В самой древней из них, расположенной на возвышенности, к западу от крепости, установлен характер зодчества эпохи Домициана—Адриана. Наружная стена построена из мелких блоков известняка, имеющих форму параллелипипеда, уплотненных в горизонтальные и параллельные ряды, подобно некоторым зданиям на даче Адриана в Тиволи и стенам, ремонтированным во времена Адриана, из претории кастра Дробета (Т. Северин). Эмплектон состоит из caementa, однородной и малого размера, что же касается раствора, то он хорошего качества и хорошо приготовлен.

Форма этой стены, толщина которой 1,80 м, имеющей с внутренней стороны небольшие башни, является еще лишним доводом в установлении ее даты. О том же говорит и стратификация.

Вторая постройка, открытая во время раскопок в 1950—1952 гг., стратиграфически также может быть отнесена ко второй половине III в. Толщина ее в 2,60 м. Эмплектон составлен очень тщательно. Caementa состоит только из зеленого камня и известняка без примеси кирпича или обработанного камня, тогда как раствор сохраняет пропорциональную смесь. Наружная стена построена по образцу opus qua-

dratum эпохи упадка, блоки не имеют одинаковой толщины и не чередуются в определенном порядке с эмплектоном.

На третьей постройке можно проследить три самостоятельных периода. В первый период в эмплектоне рядом с caementa появляются кирпичи и обломки скульптурных и архитектонических украшений и т. д., а раствор имеет пористый вид, должно быть из-за качества извести, извлеченной из неподходящего камня. Во втором периоде в раствор примешивается раскрошенный кирпич, в третьем периоде раствор крошится из-за потребления неочищенного песка. Наружная стена, сохранившаяся в I и II периоде, отсутствует в III; кладка произведена также по образцу opus quadratum, но греческого характера, то есть блоки, расположенные в том же ряду, одни положены в ширину, а другие в длину. Большинство блоков наружной стены принадлежат старым постройкам, многие из них являются обломками фриз, архитрав или эпиграфических надписей. На основе стратиграфии первый период можно датировать IV, второй — началом VI, а третий — концом VI века.

В термах сохранились развалины стен, относящихся к четырем различным периодам. В первый строительный период стена была сложена из блоков по образцу opus quadratum. Остальные три периода употребляют кладку по образцу opus listatum. Самая древняя относится ко времени Северов; в рядах кирпича употребляют sesquipedales с тонким слоем известкового раствора между ними. Второй период строительной техники принадлежит второй половине III в. — кирпичи, уже бывшие в употреблении, различной толщины, но определенной длины римского фута и для того, чтобы сравнять ряды, употребляли между ними толстый слой раствора. Третий период относится к IV в.— кирпичи имеют длину греческого фута (32—33 см), известковый раствор сравнивает их толщину и смешан с толченым кирпичем.

В общем, автор отмечает, что техника зодчества в Истрии, как и общество в своем развитии, находится в состоянии упадка.

Начиная с IV в. эта техника возвращается к греческим образцам, которыми пользовались сначала.

## ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Старая постройка. Внутренняя сторона с лестницами, ведущими к башне у входа.

Рис. 2. — Opus quadratum греческого характера.

Рис. 3. — Термы. Opus listatum

## SYSTÈMES ROMAINS DE CONSTRUCTION À HISTRIA

(RÉSUMÉ)

L'Auteur analyse la technique de construction dans les trois enceintes romaines de trois époques différentes et dans l'ensemble des thermes.

Dans la plus ancienne de ces enceintes, située sur le plateau Ouest de la cité, on constate le système de construction de la période Domitien-Hadrien. Le parement est construit en petits blocs parallélipipèdiques de calcaire, posés

en rangées horizontales et parallèles, comme dans certaines constructions de la villa Hadrien de Tivoli et comme dans les murs, réparés au temps d'Hadrien, du prétoire du « castrum » de Drobéta (Turnu-Severin). L'emplecton se compose de *caementa* homogènes de petites dimensions, et de mortier de bonne qualité, très consistant.

La forme de ce mur, large de 1,80 m et muni de petites tours intérieures, plaide elle aussi en faveur de cette date. La stratigraphie également.

La seconde enceinte, découverte à l'occasion des fouilles de 1950—1952, se rattache au point de vue stratigraphique à la seconde moitié du III-e siècle. Son épaisseur est de 2,60 m. L'emplecton est encore travaillé soigneusement. Entre les *caementa*, rien que de la pierre — schiste vert et calcaire — pas un morceau de brique ou de pierre taillée, tandis que le mortier conserve les proportions du mélange. Mais le parement est exécuté d'après l'*opus quadratum* décadent — les blocs n'ont pas la même hauteur et ne sont pas reliés à l'emplecton selon un système précis.

Dans la troisième enceinte on distingue trois phases. Dans la première apparaissent dans l'emplecton des briques et des fragments sculpturaux, architectoniques etc. parmi les *caementa*, tandis que le mortier présente des porosités, probablement à cause de la chaux extraite d'une pierre impropre. Dans la seconde phase, le mortier est mélangé à des briques émiettées, et dans la troisième, le mortier est friable à cause du sable impur. Dans la première et dans la deuxième phases — la troisième ne s'est pas conservée — le parement est construit de la même manière, selon l'*opus quadratum*, mais de caractère grec, c'est-à-dire que les blocs sont posés, sur un même rang: l'un en longueur, l'autre en largeur. La majorité des blocs formant le parement proviennent d'édifices plus anciens — un grand nombre sont des fragments de frises, d'architraves ou de monuments épigraphiques. D'après la stratigraphie, la première phase remonte au IV-e siècle, la seconde, au début du VI-e et la troisième phase, à la fin du VI-e siècle.

Dans les thermes on trouve des restes de murs provenant de quatre phases. Dans la première phase, le mur était construit avec des blocs de taille *(opus quadratum)*. Dans les trois autres phases, on employait l'*opus listatum*. La plus ancienne remonte aux temps des Sévères — dans les rangées de briques on emploie des *sesquipedales* avec, entre elles, une mince couche de mortier. La deuxième phase appartient à la seconde moitié du III-e siècle — les briques, utilisées à nouveau, ont des grosseurs différentes mais leur longueur est celle du pied romain. Pour égaliser la largeur des rangées, on a mis entre elles une couche épaisse de mortier. La troisième phase se situe au IV-e siècle — les briques ont la longueur du pied grec (entre 32 et 33 cm.), le mortier qui les lie est égal à leur épaisseur et il est mélangé de briques pilées.

En général, on constate que la technique de construction à Histria, comme l'évolution de la société, commence à déchoir.

A partir du IV-e siècle, cette technique revient aux caractères grecs avec lesquels elle avait débuté.

## EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1 — L'ancienne enceinte, côté intérieur avec les escaliers conduisant à la tour de la porte.

Fig. 2 — *Opus quadratum* de caractère grec.

Fig. 3 — Thermes. *Opus listatum.*

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# TEZAURUL MONETAR DELA RUŞI-SIBIU ŞI ACŢIUNEA CARPILOR ÎMPOTRIVA STĂPÂNIRII ROMANE DIN DACIA ÎN TIMPUL LUI FILIP ARABUL

DE

B. MITREA

Populaţia locală din Dacia, supusă şi adusă în stare de sclavie, a dus o luptă continuă împotriva cotropitorilor romani. In lupta aceasta, îndelungată şi grea, şi care a îmbrăcat diferite forme, populaţia locală a folosit şi prilejul diferitelor incursiuni sau migraţiuni ale populaţiilor neromane, aflătoare dincolo de hotarele provinciilor romane, şi, împreună cu acestea a lovit şi a slăbit apărarea romană până la epuizarea ei şi a sfârşit prin a o prăvăli. Dacă aceasta este situaţia pe plan general, să vedem care sunt izvoarele vremii cu privire la aceste răscoale ale populaţiei din Dacia şi cum au fost valorificate din punct de vedere istoric.

Ca de obicei, în orice problemă de istorie veche, documentele sunt de două feluri: textele literare ale autorilor romani şi greci şi textele epigrafice.

Cercetătorul sovietic A. D. Dmitriev are meritul de a fi folosit pentru prima oară textele literare antice şi de a fi arătat — cu toată tăria — starea aproape permanentă de răscoală a populaţiei locale, de-a-lungul celor 165 de ani de stăpânire romană în Dacia.

Inscripţiile au fost supuse unei pătrunzătoare analize de către învăţata sovietică I. Kruglikova, care, pe baza repetatelor menţiuni a unei categorii de « *latrones* », reuşeşte să contureze o nouă formă de luptă a localnicilor, nu numai din Dacia, dar din întregul Illyric împotriva ocupanţilor romani.

Studiile amintite traseazâ liniile mari ale problemei de-a-lungul întregii istorii a Daciei sub ocupaţia romană. Ele deschid o cale nouă care trebue urmată şi este de datoria cercetătorilor locali, ca pe drumul trasat, să găsească şi alt material documentar care să contribue la lămurirea aceleiaşi probleme.

O altă categorie de izvoare care nu au fost încă întrebuinţate şi care aduc lumină în problema care ne preocupă, este aceea a tezaurelor monetare.

Intr'adevăr, studiul tezaurelor monetare, descoperite pe teritoriul R.P.R., aparţinând epocii romane imperiale, ne desvălue, prin faptul ascunderii sau îngropării lor în pământ, existenţa unei primejdii pentru clasa stăpânitorilor de sclavi, primejdie ce vine şi dinăuntrul provinciei, dela populaţia locală

subjugată, care se revoltă, şi dinafară dela populaţiile care făceau incursiuni în imperiu.

Iată de ce descoperirile numismatice trebue să fie examinate mai întâi cu toată atenţia, pentru ca apoi să putem trage concluziile istorice ce se impun.

Alături de tezaurele monetare, arheologia, care se ocupă cu orânduirea sclavagistă, va avea datoria să mai sezisEze diferitele distrugeri de aşezări, cetăţi, castre etc., din aceeaşi epocă romană, precum şi diferitele refaceri ce au urmat, care sunt de explicat în legătură cu aceiaşi factori.

In cele ce urmează, ne mărginim la studiul primului aspect, în legătură cu descoperirile monetare.

★

Prin grija Institutului de Istorie al Academiei R.P.R., s'a achiziţionat pe seama Muzeului Naţional de Antichităţi, în cursul anului 1951, un tezaur de

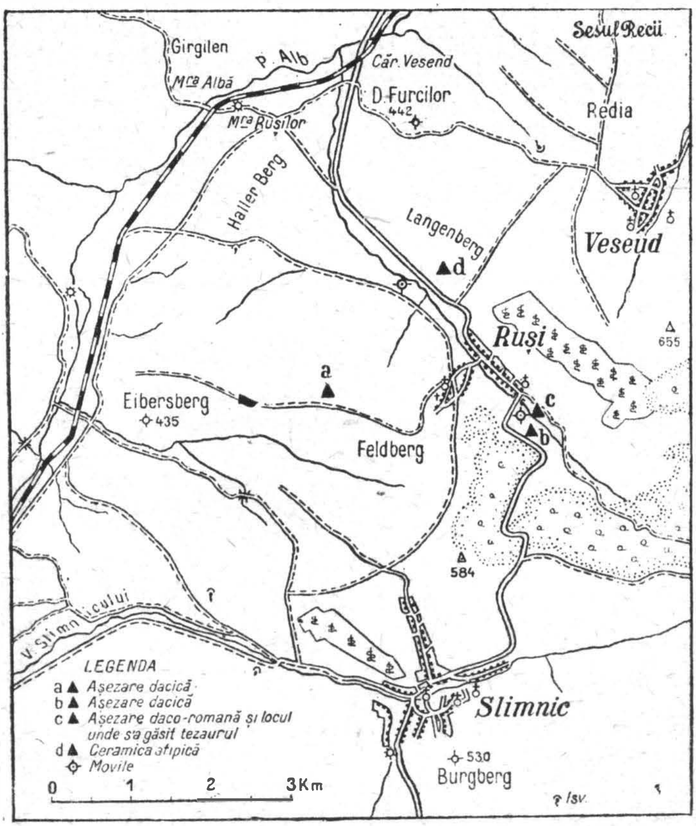



Fig. 1. — Harta împrejurimilor dela Ruşi-Sibiu.

denari romani din timpul imperiului, descoperit cu câţiva ani mai înainte în satul Ruşi, comuna Slimnic, raionul Sibiu.

Prin anul 1946 sau 1947, un locuitor din satul Ruşi, a descoperit, pe când muncea pământul său, un vas de lut ce conţinea un depozit monetar. In urma cercetărilor întreprinse la faţa locului, a putut fi stabilit şi locul exact al

descoperirii, care se află la cca 300 m distanţă de capătul ESE al satului, între drumul de care ce iese din sat şi pârâul satului, denumit şi Valea Ruşilor (fig. 1, *c*).

La suprafaţa solului, în acel punct, se află numeroase fragmente ceramice, parte aparţinând orânduirii sclavagiste romane, parte de un pronunţat caracter local, dacic. Avem, deci, de înregistrat în acest punct o aşezare daco-romană, căci tezaurul monetar a fost găsit în această aşezare.

Vasul în care au fost găsite monetele a fost distrus şi aruncat de către descoperitor, care a reţinut doar o mică parte din monetele conţinute, vânzând restul unui colecţionar particular din Sibiu.

Monetele ajunse în colecţia particulară, în număr de 130, au fost apoi achiziţionate prin Institutul de Istorie şi Filosofie pe seama Muzeului Naţional de Antichităţi [1].

Cum se întâmpla de obicei în trecut în asemenea ocazii, descoperitorul a oprit pentru sine un număr de monete, din care ulterior a donat opt bucăţi Muzeului Naţional de Antichităţi. Este probabil ca numărul monetelor reţinute să fi fost mai mare, dar cu toate încercările făcute, nu am reuşit să le vedem.

Din tezaurul descoperit în satul Ruşi cunoaştem în total 138 de monete care se înşirue cronologic, din timpul domniei lui Septimiu Sever până la Filip Arabul.

Iată distribuţia monetelor pe împăraţi sau membri ai casei imperiale:

| | | |
|---|---|---|
| 1. | Septimiu Sever | 13 bucăţi |
| 2. | Geta | 1 bucată |
| 3. | Caracalla | 5 bucăţi |
| 4. | Elagabal | 11 » |
| 5. | Iulia Maesa | 2 » |
| 6. | Severus Alexander | 10 » |
| 7. | Orbiana | 1 bucată |
| 8. | Iulia Mamaea | 7 bucăţi |
| 9. | Maximinus Thrax | 1 bucată |
| 10. | Balbinus | 1 » |
| 11. | Gordian | 62 bucăţi |
| 12. | Filip I. Arabul | 15 » |
| 13. | Otacilia Severa | 4 » |
| 14. | Filip al II-lea | 5 » |
| | total: | 138 bucăţi |

Monetele descoperite sunt denari de argint până pe vremea lui Balbinus inclusiv, iar restul sunt antoniniani din timpul lui Gordian şi Filip. La unii antoniniani, pojghiţa de argint este, într'o măsură mai mare sau mai mică, îndepărtată, rămânând doar sâmburele de *aramă*, dar slabele urme de argintare păstrate pe alocurea vin să ne confirme că este vorba de antoniniani.

Din punct de vedere cantitativ, domină antoninianii din timpul lui Gordian şi Filip Arabul (238—249), numeric fiind 86 de bucăţi sau reprezentând peste 62% din numărul monetelor recuperate din întregul tezaur, pe când denarii numără abia 52 de bucăţi, sau ceva peste 37% din totalul monetelor. Aceasta poate însemna că depozitul monetar s'a format, în cea mai mare parte, în timpul domniei acestor din urmă doi împăraţi, Gordian şi Filip Arabul. Restul monetelor pot fi interpretate sau ca monete rămase în circulaţie din timpul împăraţilor respectivi, păstrându-şi puterea circulatorie datorită aliajului mai bun

[1] M. N. A., Dosar 1951.

din care erau bătute, sau fiind *păstrate* ca o avere personală din primele decade ale secolului al III-lea. Este probabil ca tezaurul să reprezinte averea personală a vreunui reprezentant al clasei exploatatoare locale din acea aşezare.

Concluzii de caracter istoric vor putea fi trase după ce vom fi stabilit data şi cauzele îngropării tezaurului.

In asemenea ocazii, cel mai important lucru este de a şti dacă tezaurul este complet, adică dacă a ajuns în întregime la cunoştinţa noastră sau nu. In caz negativ, se fac rezerve şi noi înşine am făcut aceasta de multe ori [1]. In situaţia de faţă — după cum am notat şi mai sus — este foarte probabil ca o mică parte din monete să fi rămas încă la descoperitor şi astfel nu au putut fi examinate. Dar experienţa ne-a arătat că, de câte ori întâmplarea face să se înstrăineze o parte din tezaur, apoi aceeaşi întâmplare operează într'o relativă proporţie: din cele mai multe monete vor fi înstrăinate mai multe piese, iar din cele mai puţine un număr mai mic. In orice caz, repartizarea acestor împrăştieri nu depăşeşte cadrul cronologic fixat de massa principală a tezaurului. Cu alte cuvinte, cadrul cronologic al monetelor, cea mai veche şi cea mai recentă, rămâne fixat de massa principală şi nu este ştirbit cu nimic de eventuale reţineri, împrăştieri sau înstrăinări de monete. Experienţa ne-a dovedit acest lucru în diferite ocazii. Credem că nu este cazul să insistăm prea mult acum şi aici. Dar în cazul de faţă monetele reţinute de descoperitor şi ajunse apoi în mâinile noastre sunt dela următorii împăraţi: Septimiu Sever (în descrierea Nr. 3), Caracalla (Nr. 12), Elagabal (Nr. 27), Severus Alexander (Nr. 36), Gordian două bucăţi (Nr. 73 şi Nr. 102), Filip Arabul (Nr. 125) şi Otacilia, soţia sa (Nr. 131).

Chiar numai din situaţia aceasta se poate trage o concluzie şi anume că întâmplarea a reţinut în cazul de faţă, câte o monetă din timpul celor mai vechi împăraţi documentaţi în tezaur şi până la cel mai recent. Şi încă ceva în plus: împăraţii care sunt documentaţi în tezaur cu mai multe monete, Gordian şi Filip Arabul, figurează şi în monetele reţinute, cu câte două piese.

Concluzia, care credem că se impune şi care depăşeşte cadrul strict al lucrării, este că atunci când au fost înstrăinate un număr restrâns de monete dintr'o descoperire, massa principală a monetelor rămase poate fi întrebuinţată pentru concluzii istorice, ca şi când descoperirea ar fi întreagă. In cazul de faţă, depozitul monetar dela Ruşi-Sibiu, în starea în care se găseşte, ne îngădue să tragem concluzii istorice cu privire la îngroparea lui. Pentru acest fapt va trebui să stabilim care este moneta cea mai recentă din tezaur şi când poate fi datată.

Din descrierea cronologică a tezaurului, reiese faptul că monetele cele mai recente datează din timpul domniei lui Filip Arabul şi a familiei sale. Atât Filip, cât şi soţia şi fiul său, au murit în a doua jumătate a anului 249, deci monetele din tezaur nu au putut fi bătute mai târziu de această dată. Să încercăm acum să vedem dacă nu putem să stabilim o dată mai precisă în limitele domniei acestui împărat.

Din descrierea amănunţită a monetelor (Nr. 115 şi urm.) se poate vedea că, din timpul lui Filip Arabul, se pot data, pe baza titlurilor triumfale, patru monete (Nr. 115—118) între anii 245—247. Cele ale fiului lui Filip Arabul, Filip al II-lea, poartă numai titlul de Caesar şi Princeps iuventutis, deci trebue datate înainte de luna August 246 (după R. Cagnat) [2] sau 247 (după datarea

---

[1] « Rev. Ist. Rom. », 1935—1936, v. V—VI, p. 289.

[2] R. Cagnat, Cours d'épigraphie latine. Paris, 1914, ed. a IV-a, p. 218.

lui M. Bernhart)[1]. Acestea sunt singurele date pe care ni le indică monetele. Restul legendelor de pe monete sunt de tipul Aequitas Aug., Annona Aug., Felicitas Temporum, Fides Militum, Romae Aeternae, Virtus Exercitus etc. şi nu aduc nicio precizare din punctul de vedere al datării care ne interesează pe noi.

Se pare deci că cea mai recentă monetă datată din tezaur pe care ne putem sprijini este cea din anul 247, monetă care, după toate probabilităţile, ar trebui să ne indice şi data după care nu s'a mai adăogat nicio altă monetă la depozit. In sprijinul acestei date poate fi adus şi faptul că dela Filip iunior nu avem decât monete cu titlul de Caesar şi nu cele cu titlul de *Augustus*, titlu pe care îl ia după luna August 246 (după datarea lui Cagnat) sau după luna August 247 (după datarea lui Bernhart).

Este foarte probabil, deci, ca ultima monetă din tezaur să fie cea din anul 247 şi că tezaurul a fost îngropat chiar în acelaşi an.

★

Dar acest tezaur, care se încheie cu monete din timpul domniei lui Filip Arabul, nu este singurul pe care-l cunoaşte arheologia numismatică a Daciei. Dimpotrivă, el face parte dintr'o serie destul de bogată de astfel de descoperiri, astfel încât au putut fi strânse nu mai puţin de 24 de tezaure şi descoperiri monetare de pe teritoriul Daciei, în care cea mai recentă monetă datează din vremea acestui împărat.

Socotim că este necesar să le amintim mai întâi pe toate, pentru ca apoi, în completă cunoştinţă de cauză, să încercăm să formulăm o explicaţie valabilă pentru întregul complex de depozite monetare. Este adevărat că asupra celor mai multe descoperiri monetare nu posedăm decât date vagi, în sensul că se indică epoca din care fac parte monetele cuprinse în tezaur, dar, în acelaşi timp, ni se precizează în toate cazurile, că ultimele monete sunt din timpul domniei lui Filip Arabul.

Dar iată mai întâi, care sunt aceste depozite şi descoperiri monetare:

1. La *Ilişua*, r. Beclean, unde se află un castru militar roman, s'a găsit un tezaur format din 115 monete romane ce se înşiruiesc dela Vespasian până la Filip Arabul. Din timpul acestui ultim împărat s'au găsit numai două piese: una cu Rv. Felicitas temp. şi alta cu Rv. Provincia Dacia An. II.

C. Torma, «Érdely Múzeum-egylet évkönyvei», 1866, v. III, p. 31-34. Cf. şi C. Gooss, Chronik, «Archiv. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde», 1876, v. XIII, p. 281.

2. La *Moigrad*, r. Jibou, C. Torma a găsit 36 de monete, dintre care cea mai recentă era din timpul lui Filip Arabul.

C. Torma, A limes dacicus ..., 1880, p. 85, n. 2.

3. Dela *Gilău*, r. Cluj, unde şi-a avut garnizoana o unitate romană până în secolul al III-lea, cunoaştem un mare tezaur monetar descoperit pe la 1800, alcătuit din cca 1170 de piese, asupra cărora posedăm un amplu studiu, din care reiese că cele mai multe monete sunt din timpul dinastiei Severilor, iar cele mai recente sunt dela Gordian, 218 bucăţi, şi Filip Arabul, 16 bucăţi.

W. Kubitschek, «Jahrbuch f. Altertumskunde», 1909, v. III, p. 123-125.

4. Fără indicaţii mai precise, se cunosc din Valea Someşului Mic monete romane ce se înşiruiesc din timpul Faustinei şi până în vremea lui Filip Arabul.

---

[1] M. Bernhart, Handbuch zur Münzkunde d. röm. Kaiserzeit. Geneva, 1923, p. 298.

Orosz, «Numismatikai Közlöny», 1913, p. 115.

5. «Un mare tezaur de monete romane din timpul imperiului s'a descoperit la *Band*, r. Tg. Mureş, din care au putut fi salvate doar câteva piese: din timpul lui Elagabal, 1; Gordian al III-lea, 15, şi Filip Arabul, 4. Starea de conservare a monetelor este foarte bună».

J. H(ampel), «Arch. Ért.», 1873, v. VII, p. 26-27.

6. După o ştire destul de vagă, monete de argint şi bronz din timpul lui Severus Alexander, Maximinus Thrax, Filip şi mulţi alţii, au fost găsite la *Alba-Iulia*, r. Alba, în anul 1849. Dela Filip s'a aflat una cu «provincia Dacia An. I», deci anul 246 sau 247.

M. J. Ackner, «Mitth. d.C.C.», 1856, v.I, p. 101.

7. Cu ocazia săpăturilor întreprinse de B. Cserni în anul 1912 *în aceeaşi localitate*, s'au găsit în total un număr de 81 de monete. Dintre ele au putut fi identificate 71, ce se înşiruesc dela Hadrian până la Filip Arabul.

G. Finaly, «Arch. Anz.», 1913, al. 333.

8. La *Ghelinţa*, r. Tg. Săcuiesc, posedăm o informaţie după care «de aici ajung în colecţie particulară mai multe monete din timpul imperiului, până la Filip Arabul (Rv. «Provincia Dacia», An. III, a. 247-248)».

C. Gooss, «Chronik»..., ibidem, p. 295-296.

9. Dela *Mărtinuş*, r. Odorhei, informaţiile numismatice cunosc «o serie de denari romani din timpul imperiului, ce ajung până la Filip I, a. 248».

C. Gooss, «Chronik»..., ibidem, p. 292.

10. La *Odorhei*, r. Odorhei, s'au descoperit în anul 1874, pe lângă alte documente arheologice, şi «monete romane ce ajung până la Filip Arabul, anul 247».

C. Gooss, «Chronik»..., ibidem, p. 316.

11. Nu departe de valea Târnavei Mari, r. Mediaş, la *Ighişul Nou*, «s'a găsit în anul 1875, într'un vas de lut roşu, un număr de 156 de antoniniani, din timpul lui Gordian al III-lea şi Filip I-ul şi al II-lea».

C. Gooss, «Chronik»..., ibidem, p. 272.

12. Ar putea fi pomenit acum tezaurul dela *Ruşi*, Sibiu, despre care tratează acest studiu.

13. Lângă Sibiu, la Turnişor, r. Sibiu, s'a găsit în anul 1868 o ulcică cu monete romane din timpul imperiului. «Monetele erau de pe vremea următorilor împăraţi: Septimius Severus, Caracalla, Macrinus Severus Alexander, Maximinus Thrax, Gordianus şi un singur exemplar dela Filip Arabul».

C. Gooss, «Chronik»..., ibidem, p. 295-296.

14. Intre *Câineni* şi *Călineşti*, r. Loviştea, s'a descoperit prin anul 1890, un tezaur de 235 monete romane ce se înşiruesc cronologic dela Hadrian şi până la Filip Arabul. Acest din urmă împărat figurează cu patru piese.

H. M(üller), «Korrespondenzblatt des Ver. f. siebenb. Landeskunde». 1890, v. XIII, p. 37-42.

15. Dimitrie Sturza îi comunica lui Al. Odobescu faptul că la Reşca (*Romula*). r. Caracal, s'au aflat numeroase monete romane din timpul imperiului, ce ajung până la Filip Arabul.

D. Sturdza, la Al. Odobescu, «Analele Soc. Acad. Rom.» 1878, v. X, p. 323.

16. In anul 1923 s'a găsit la *Celei*, r. Corabia, într'o casă romană, un mare tezaur de cca 4000 de monete. Dintre acestea, cca 400 de piese au ajuns în colecţia lui Georgescu-Corabia; erau toate antoniniani din timpul lui Pupienus, Gordian al III-lea şi Filip Arabul.

D. Tudor, « Cronica numism. şi arh.», 1939, v. XIV, p. 159, şi acelaşi, ibidem, 1942, v. XVI, p 29.

17. La *Cuptoare*, r. Reşiţa, s'a descoperit în anul 1883 un tezaur de monete. Cca 30 ajung la Muzeul din Budapesta, unde se precizează că erau din timpul lui Septimius Severus şi până în vremea lui Filip Arabul.

I. Berkeszi, «Történelmi és régészeti értesitö», Timişoara, 1907, v. XXIII, p. 26.

18. La *Selişlea*, r. Baia de Aramă, Tudor semnalează antoniniani din timpul lui Gordian al III-lea şi Filip Arabul.

D. Tudor, «Cronica numism. şi arch. », 1939, v. XIV, p. 157-158.

19. După o informaţie păstrată la Muzeul Naţional de Antichităţi, în anul 1886 s'a găsit la *Brădiceni*, r. Tg. Jiu, un tezaur alcătuit din 815 monete, ce se înşiruesc din timpul Severilor şi până în vremea lui Filip Arabul.

M.N.A., Dos. 1886, p. 123. Cf. D. Tudor, Oltenia Romană, p. 60.

20. La *Slobozia*, r. Tg. Jiu, s'a descoperit un tezaur monetar de vreo 3000 de bucăţi, care însă s'au împrăştiat toate. După exemplarele strânse de Gr. Tocilescu, ele ar data din timpul lui Septimiu Sever şi până în vremea lui Filip Arabul.

D. Tudor, Oltenia Romană, p. 60.

21. Ca provenind din fostul judeţ *Gorj*, a ajuns la Cabinetul Numismatic al Academiei R.P.R. un tezaur monetar, a cărui ultimă monetă datează din timpul lui Filip Arabul.

D. Tudor, Oltenia Romană, p 60.

22. In anul 1934, s'a descoperit în *Belcinu*, r. Craiova, un tezaur de cca 1000 de monete, dintre care cea mai recentă este din vremea lui Filip Arabul.

D. Tudor, Oltenia Romană, p. 60

23. La *Bârca*, r. Băileşti, s'a găsit în anul 1937, un tezaur monetar din care 67 de piese au putut fi identificate şi se înşiruesc dela Elagabal la Filip Arabul.

D. Tudor, « Cronica numism. şi arh. », 1939, v. XIV, şi ibidem, Oltenia Romană, p. 59.

24. La *Moţăţei*, r. Calafat, s'a descoperit în anul 1932, un tezaur de cca 100 de monete, din care au fost salvate 80 de bucăţi. Acestea se înşiruiau cronologic dela Commodus până la Filip Arabul.

O. Iliescu, în « Oltenia », 1941, v. II, p. 160 — 169.

★

Ajungând la capătul acestui inventar, se impune să facem unele observaţii cu caracter general. Ar fi fost de dorit, pentru a putea întrebuinţa materialul monetar în vederea unor concluzii istorice, să-l avem descris amănunţit, fiecare monetă în parte, să precizăm apoi la cele mai recente monete din tezaur datarea lor, ca apoi, pe baza datelor obţinute să putem trage concluzii. Or, in această privinţă avem de înregistrat o mare deficienţă în publicaţiile de acest fel. De aceea va fi de dorit ca cel puţin tezaurele care se vor descoperi de acum înainte să fie publicate sistematic.

Dacă am fi posedat pentru fiecare descoperire monetară amintită o descriere amănunţită şi dacă, pe baza acestei descrieri, am fi putut *data* monetele din timpul celui mai recent împărat documentat în tezaur, am fi putut obţine anumite *date* cronologice de cea mai mare importanţă pentru obiectivul pe care îl urmărim în cercetarea noastră.

Dar chiar şi aşa, din massa de tezaure mai sus amintite, din informaţiile aşa cum sunt, putem încerca unele generalizări care pot fi întrebuinţate în încheierile de caracter istoric.

Din toată massa de 24 de tezaure mai sus pomenită şi care se încheie în timpul domniei lui Filip Arabul, posedăm o descriere completă numai asupra tezaurului descoperit între *Căineni* şi *Călineşti*, r. Vâlcea, asupra celui dela *Moţăţei*, Reg. Craiova (este doar o parte din descoperire), asupra celui dela *Ruşi*, iar asupra tezaurului descoperit în fostul jud. *Gorj*, în 1888 şi ajuns în colecţiile Cabinetului Numismatic al Academiei R.P.R., inedit încă, am făcut o cercetare prealabilă. Când se datează ultimele monete din aceste tezaure în timpul domniei lui Filip? Ne interesează acest fapt în mare măsură, spre a putea stabili anul în care se întâmplă anumite evenimente pe care le vom vedea în cele ce urmează.

Din examinarea titlurilor triumfale ale împăratului Filip Arabul ce apar pe monetele din aceste patru tezaure amintite, precum şi din cea a legendelor de pe rv., reiese că niciuna nu depăşeşte anul 247.

Examinarea monetelor din aceleaşi tezaure ce poartă efigia lui Filip al II-lea, fiul lui Filip I, ne duce la aceleaşi concluzii: ele poartă numai titlurile Caesar şi Princeps iuventutis, ceea ce înseamnă că trebue datate înainte de luna August 247, dată la care primeşte titlul de Augustus.

Pe baza acestor constatări, puţine, ce-i drept, faţă de massa celorlalte, putem conchide că acumulările de monete în aceste tezaure au putut fi încheiate cel mai târziu în cursul anului 247.

Dar şi o parte din restul descoperirilor monetare ne dau indicaţii în acelaşi sens. Astfel, în descoperirea dela Alba Iulia (Nr. 6), ni se precizează că moneta dela Filip este cu «Dacia An. I», deci anul 246, 247; pe când monetele din descoperirile dela Ghelinţa, care par a fi mai curând o colecţie, ca şi cele dela Mărtinuş, merg până în anul 248. Până în acelaşi an continuă şi monetele din tezaurul dela Ilişua.

Mai putem produce un argument, şi anume că monetele au fost ascunse în timpul lui Filip Arabul, şi din faptul că, *numeric*, monetele din timpul acestui împărat apar în tezaurele amintite într'un număr cu mult inferior celor aflate în aceleaşi tezaure, datând din timpul împăratului Gordian.

Şi putem da câteva exemple.

In tezaurul dela Gilău, dintr'un total de 1170 de monete, dintre care doar 10 bucăţi nu au fost identificate, 141 sunt emise în timpul lui Gordian al III-lea, iar din timpul lui Filip Arabul şi soţiei sale, abia 7. Aceeaşi situaţie este şi cu tezaurul dela Câineni-Călineşti, în care din 235 de piese, toate identificate, cunoaştem din timpul lui Gordian al III-lea, 38 de piese, pe când din vremea lui Filip şi a soţiei sale, abia cinci bucăţi. Am putea continua cu exemple de acest fel, dar le socotim suficiente deocamdată, pentru nevoile subiectului nostru.

Ce rezultă din întreaga documentare de mai sus?

1. Că o serie de tezaure monetare care au ajuns până la noi întregi şi au fost studiate, monetele respective fiind identificate şi clasificate cronologic, se încheie cel mai târziu în anul 247, iar unele în anul 248.

2. Că şi în tezaurele care s'au împrăştiat sau pentru care nu avem decât o repartizare numerică a monetelor pe împăraţi, numărul monetelor bătute în timpul lui Filip Arabul este cu mult mai mic decât cele aflate în acelaşi tezaur în timpul lui Gordian, împăratul anterior.

Aceste tezaure monetare au fost cunoscute, în cea mai mare parte, şi altor cercetători. Acelaşi material numismatic i-a prilejuit lui A. Alföldi [1] o serie de consideraţii cu care nu putem fi deloc de acord. Astfel, pornind dela faptul că depozitele monetare au fost îngropate pe la mijlocul secolului al III-lea şi în anii imediat următori, acesta a tras concluzia că Romanii au început să evacueze Dacia încă înainte de anul 271. Ceea ce este greşit sau mai bine zis fals la A. Alföldi este *poziţia* pe care s'a situat acest arheolog şi care este cea naţionalistă burgheză, şovină, urmărind în mod transparent anumite scopuri politice. In acelaşi timp, se mai poate vedea cum cercetătorul «ştiinţific», în lucrări cu caracter istoric nu face decât să exprime ideile clasei dominante burgheze, din care face parte. Poziţia de pe care arheologul mai sus amintit judeca lucrurile nu putea să-i îngădue să ajungă la alte concluzii decât cele amintite.

O teză asemănătoare a susţinut şi cercetătorul D. Tudor [2] în 1939. Folosind mereu acelaşi material numismatic, descoperit în Oltenia, autorul citat credea la acea dată că dominaţia romană în această parte a Daciei se încheie în timpul domniei lui Filip Arabul. Ca o dovadă esenţială în sprijinul acestei teze, autorul «Olteniei Romane» aducea în primul rând îngroparea a numeroase tezaure monetare pe teritoriul Daciei Inferior, în care cea mai recentă monetă este din vremea lui Filip Arabul.

Ambii cercetători şi-au limitat investigaţiile lor la un spaţiu restrâns, Dacia sau Dacia Inferior. Pentru a explica însă acest fenomen, cercetările trebue extinse şi la alte provincii, spre a putea avea astfel o perspectivă mai justă şi care, credem noi, ar fi influenţat chiar şi concluziile pe care le-au formulat aceşti cercetători.

Este adevărat faptul că au fost îngropate în Dacia, în timpul domniei lui Filip Arabul, o serie destul de bogată de tezaure monetare. Dar tot atât de adevărat este şi faptul că îngroparea acestor tezaure în aceeaşi vreme nu se limitează numai la teritoriul Daciei. Dimpotrivă, numeroase descoperiri monetare ne dovedesc că îngropări de tezaure în timpul aceluiaşi împărat s'au făcut şi în alte provincii, ca: Moesia şi Gallia.

Cu privire la îngropările de tezaure menetare efectuate în Moesia Inferior pe la mijlocul secolului al III-lea e. n., avem informaţii puţine, deoarece în trecut, depozitele monetare descoperite pe teritoriul R.P. Bulgaria nu au fost toate studiate şi publicate în mod ştiinţific [3]. Recent însă, cercetătorii bulgari au acordat o atenţie deosebită acestor descoperiri, astfel încât am putut strânge numai din volumul al XV-lea al revistei «Izvestia» dela Sofia, 1946, informaţia că şase tezaure au fost îngropate, după datele pe care le avem *numai în timpul lui Filip Arabul.*

1. *Trestenic* (Plevna), 250 de denari din secolele II şi III. Cele mai recente monete sunt din timpul lui Filip Arabul (ibidem, p. 243).

---

[1] A. Alföldi, «Egyetemes phil. közl.», 1929—1930 şi extr. p. 31—33. Amănunte la M. Macrea, «Anuarul Inst. de Studii Clasice», Cluj, 1936—1940, v. III, p. 277—279.

[2] D. Tudor, «Cronica numism. şi arh.», 1939, v.XIV,p. 157—160; Ibidem, Oltenia romană Bucureşti, 1942, p. 58 şi urm.; cf. şi observaţiile făcute de C. Daicoviciu, «Anuarul Inst. de Studii Clasice», Cluj. 1936—1940, v. III, p. 251, n. 2. şi M. Macrea, Ibidem, p. 187, n. 3.

[3] Azi posedăm un inventar sumar al acestor descoperiri, N. Musmov, «Izvestia», «Bull. de la Soc. archéol. bulgare», Sofia, 1914, v. IV, p. 270—275. *Cf.* idem, «Numism. Ztschr.», 1918, p. 43—51. Aceeaşi problemă a fost apoi reluată de către G. Seure, «Rev. Numism.», 1923, cu un bogat comentariu.

2. *Levca* (Svilengrad), 66 de denari din secolele II şi III, dintre care dela Filip Arabul 8 bucăţi (sunt monetele cele mai recente) (ibidem, p. 236).

3. *Mihailovo* (Stara Zagora). Monete de aramă bătute de oraşele Moesiei şi Traciei dela începutul secolului al III-lea, precum şi monete imperiale de aramă, bătute în timpul domniei lui Filip Arabul (ibidem, p. 236).

4. *Nadejda* (Hascov), 230 de denari romani, din secolele II şi III. Ultimile monete par a fi dela Filip Arabul (ibidem, p. 237).

5. *Ferdinand*, 438 de denari romani, secolele II şi III ce se înşiruesc din timpul lui Traian şi până pe vremea lui Filip Arabul (ibidem, p. 238).

6. *Belozem* (Plovdiv), denari de argint din secolele II şi III, dintre care ultimul pare a fi din vremea lui Filip Arabul (Otacilia Severa), (ibidem).

Dar fenomenul acesta al îngropării tezaurelor monetare nu este ceva caracteristic pentru regiunile dunărene şi balcanice ale imperiului roman, ci este documentat şi pentru părţile de apus ale imperiului, în Gallia, unde aproximativ în aceeaşi epocă sau cea imediat următoare, găsim că au fost îngropate o serie de asemenea tezaure monetare. Până în anul 1900 erau cunoscute ca descoperite pe teritoriul Galliei un total de cca 800 de tezaure monetare; dintre acestea, nu mai puţin de *164* au fost îngropate în timpul lui Gallienus [1]. Iar pe baza unei statistici suplimentare, ţinute la curent până în 1936, acelaşi autor a putut constata că între anii 255—280, deci într'un răstimp de numai 25 de ani, au fost îngropate în Gallia un număr de *528* tezaure monetare ! [2].

Ingropările acestea de tezaure monetare, documentate atât în provinciile dunărene ale imperiului roman: Dacia şi Moesia, cât şi în Gallia, în număr aşa de mare, nu pot fi datorate unei simple întâmplări, ci trebue să aibă la bază anumite cauze social-politice.

Tezaurul dela Ruşi-Sibiu şi, odată cu el, întreaga grupă de tezaure monetare îngropate în timpul lui Filip Arabul, şi care au fost amintite de noi, pune problema cauzei pentru care a fost îngropată întreaga massă de depozite monetare. Dela început trebue să spunem că nu poate fi vorba de o simplă întâmplare, după cum nu poate fi vorba de un fapt de circulaţie monetară, ci motivul trebue căutat mai adânc, în contradicţiile care frământau societatea sclavagistă de pe pământul Daciei: răscoalele sclavilor şi incursiunile « barbarilor ».

Pentru aceasta trebue să examinăm în de aproape ambele cauze, în lumina documentării istorice de care dispunem astăzi. Cu alte cuvinte, să vedem ce ne spun izvoarele contemporane, cu privire la aceste două mari mişcări din Dacia.

★

Contradicţiile proprii modului de producţie sclavagist au dus la răscoale interne şi la migraţiunea popoarelor. Importanţa fiecăruia din aceşti doi factori a fost scoasă în evidenţă de către I.V. Stalin, în două ocazii diferite.

Prima teză a fost formulată de I. V. Stalin la primul Congres al colhozni-

---

[1] A. Blanchet, Trésors de monnaies romaines..., Paris, 1900, p. 56, unde autorul a putut inregistra ingroparea in timpul domniei lui Gordian al III-iea, Filip Arabul şi Trebonianus Gallus, deci intr'un răstimp de 15 ani, a nu mai puţin de 48 de depozite monetare. Cf. şi J. Déchelette-Grenier, Manuel... 1934, v. VI, 2, p. 936, n. 1.

[2] A. Blanchet, «Rev. Numism.», 1936, p. 54—55.

cilor udarnici: « Revoluţia sclavilor a lichidat pe stăpânii de sclavi şi a desfiinţat forma sclavagistă de exploatare a oamenilor muncii »[1].

Cea de a doua teză a fost enunţată în raportul-dare de seamă ţinut la cel de al XVII-lea Congres al Partidului: «...ne-Romanii, adică toţi « barbarii », s'au unit împotriva duşmanului comun şi au răsturnat ca o vijelie Roma »[2].

Răscoalele sclavilor din imperiu, pe la mijlocul secolului al III-lea e. n., epocă ce ne interesează, sunt caracterizate în mod succint, dar judicios, de către N. A. Maşkin, cunoscutul istoric sovietic al imperiului roman. « Trăsătura caracteristică a mişcărilor de massă din secolul al III-lea a fost acţiunea comună a sclavilor şi colonilor. Timpul acesta poate fi considerat prima perioadă a revoluţiei sclavilor, care a dus la căderea imperiului roman. Răscoalele din secolul al III-lea au avut un caracter de masse, dar au fost în acelaşi timp şi mişcări spontane. Programul lor nu era destul de bine definit »[3]. Numeroasele răscoale ale băştinaşilor din Dacia împotriva ocupanţilor romani au fost urmărite de cercetători sovietici ca A. D. Dmitriev[4], I. Kruglikova[5], iar cercetătorii români[6], unii pe baza studiilor amintite mai sus, alţii chiar de mai înainte, au pus în lumină, atât cât ne îngădue documentarea de care dispunem, răscoalele populaţiei locale împotriva imperiului roman.

In sprijinul luptei duse de băstinaşi împotriva ocupanţilor romani, potrivit tezei staliniste, vin populaţiile aflate în migraţie, sau, poate mai exact, populaţiile locale *folosesc* şi ocazia diferitelor migraţii sau incursiuni şi se răscoală şi ele împotriva stăpânitorilor romani. Pentru epoca de care ne ocupăm noi, timpul domniei lui Filip Arabul, populaţia care face incursiuni în Dacia şi dincolo de aceasta este aceea a tribului getic al Carpilor. In acest răstimp el a jucat un rol de prim ordin în acţiunea de eliberare a Daciei. Asupra lui ne vom opri mai mult pentru a examina mai în de aproape rolul pe care l-a avut în evenimentele din timpul acestui împărat.

Să vedem mai întâi ce ne spun izvoarele cu privire la incursiunea Carpilor în Dacia pe timpul lui Filip Arabul.

Trebue să observăm dela început că izvoare literare contemporane nu avem nici referitor la acţiunea Carpilor şi nici referitor la domnia lui Filip. Singurul izvor literar de care dispunem astăzi este o lucrare târzie a lui Zosimos, scriitor de pe la mijlocul secolului al V-lea e. n.

In istoria lui Zosimos, I, 20, ni se spune că însuşi împăratul a condus expediţia contra Carpilor, care devastau împrejurimile Dunării. După începerea luptei, barbarii, deoarece nu puteau rezista presiunii, luând-o la fugă, au fost asediaţi într'un castel. Indată ce văzură că aceia dintre ei care se împrăştiaseră se adună iarăşi din toate părţile, redobândindu-şi curajul, se aruncară din nou asupra armatei romane. Dar, pentrucă nu puteau înfrânge atacul auxiliarilor Mauri, au făcut propuneri pentru un tratat de pace. După impunerea uşoară a acestui tratat cu Carpii, Filip s'a retras.

---

[1] I.V. Stalin, Problemele leninismului. Ed. pentru literatură politică, 1952, ed. a III-a, p. 434.

[2] Ibidem, p. 453—454.

[3] N. A. Maşkin, Istoria Romei antice, p. 389.

[4] A. D. Dmitriev, V.D.I., 1949, Nr. 1, p. 76—85.

[5] I.Kruglikova, V.D.I., 1947, Nr. 3, p. 219—232.

[6] Gr. Florescu, « Balcania », VII, 1, 1944, p. 55. Mai nou asupra aceleiaşi probleme, D. Berciu, « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », 2, Anul II, Iunie-Decembrie 1951, p. 73—95, şi F. Horovitz, ibidem, p. 97 şi urm.

După cum am constatat mai sus, ştirile literare referitoare la acţiunea Carpilor împotriva ocupanţilor romani sunt puţine, târzii şi rezumative. Dar alte izvoare, precum şi studiile pe care le-au făcut unii istorici, lasă să se întrevadă că lupta a fost *îndelungată* şi *grea*.

Să examinăm mai în de aproape întreaga acţiune desfăşurată de Carpi în această vreme şi la sfârşit să-i precizăm şi caracterul.

Pentru aceasta vom rezuma concluziile la care au ajuns istoricii în problema ce ne preocupă, folosind toate informaţiile de care ei dispuneau în acel timp.

.In anul 245 — spune A. Stein[1] —Carpii invadează din nou Sudul Dunării şi situaţia devine atât de serioasă, încât nici guvernatorul Moesiei Inferioare, Prastina Messalinus, nici Severianus, nu s'au putut opune cu succes; însuşi împăratul a socotit necesar să vină pe câmpul de luptă spre sfârşitul anului 245.

Pe la mijlocul anului următor, 246, împăratul a trebuit să fie în Dacia, căci acordă acestei provincii dreptul de a bate monetă, iar în anul 247 are loc o mare bătălie cu Carpii, pe care îi învinge datorită vitejiei trupelor maure. In urma acestei victorii, pe o monetă apare efigia Victoriei şi legenda *Victoria Carpica*[2], iar o singură monetă, bătută în anul următor, 248, va purta titlul de *Carpicus Maximus*[3]. Impăratul se va întoarce apoi la Roma, unde fiul său va primi, în luna August 247, titlul de *Augustus*.

Adăugăm faptul că în cursul luptelor cu Carpii, între 245—247, Goţii nu s'au amestecat în niciun chip, Carpii au luptat singuri, şi în această privinţă toate izvoarele sunt de acord.

Am văzut izvoarele de care dispunem, precum şi concluziile pe care le-au tras cercetătorii în legătură cu problema ce ne interesează. Lupta dusă de tribul Carpilor împotriva imperiului timp de doi ani, între 245—247, trebue să fie urmărită mai în de aproape.

Pentru a putea înţelege mai bine rostul şi amploarea acţiunii Carpilor, va trebui să încercăm să precizăm ce *teritorii* au ocupat şi care a fost *drumul* pe care au mers ei. In general, cercetătorii de până acum erau de acord că populaţia Carpilor a ocupat Moesia Inferior, trecând Dunărea, fie direct în spre Dobrogea, fie traversând Muntenia. Mai mult, unii cercetători îi aduc pe Carpi din regiunile Moldovei, îi fac să traverseze întreaga Muntenie, apoi Oltenia şi apoi îi trec spre regiunile din Sudul Dunării. Este cunoscut şi admis de toţi cercetătorii că tribul Carpilor locuia în această vreme în Moldova şi că cele mai multe acţiuni militare îndreptate împotriva ocupanţilor romani treceau peste Dobrogea[4] şi poate peste Muntenia[5]. Oare şi de data aceasta Dacia a fost ocolită? Credem că avem unele dovezi care să ne facă să admitem că acţiunea Carpilor, de data aceasta, s'a exercitat şi asupra Daciei transilvane. Drumul prim, drumul clasic al migratorilor prin Sudul Moldovei şi peste Scythia Minor sau peste Muntenia, a putut rămâne, dar credem că nu este singurul şi mai poate fi identificat un al doilea. Credem că de data aceasta Carpii, *genus hominum ad bella nimis expeditum, qui saepe fuere Romanis infesti*, « un neam de oameni totdeauna gata de luptă şi care deseori au fost primejdioşi pentru Romani » (Iordanes, Getica XVI, 91), au atacat de data aceasta şi Dacia transilvană. Despre

[1] A. Stein, P. W., Realenc. Iulius (386), col. 761—763
[2] Coh.[2], V, p. 117, Nr. 238.
[3] Ibidem, p. 135—136, Nr. 3.
[4] R. Vulpe, Hist. anc. de la Dobroudja. Bucureşti, 1938, p. 257.
[5] C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. Bucureşti, 1945 p. 167.

existența unui al doilea atac prin Sudul Moldovei, nu putem vorbi nici afirmativ, dar nici negativ. El a putut să existe, întru cât nu face decât să continue un drum mai vechi. Dar direcția și drumul pe care au atacat ei pare să fi fost Nord-Estul Daciei și regiunea care a fost atinsă mai întâi este Dacia transilvană.

Ce documente putem aduce în sprijinul acestei ipoteze?

In primul rând, un document epigrafic, cunoscut mai demult, inscripția C.I.L. III, 1054. Este vorba de o inscripție pusă de cetățeanul C. Iulius Sarapio, din Apulum, mulțumind zeilor că a scăpat din captivitatea Carpilor: *a Carpis liberatus*. Toți cercetătorii sunt de acord că acest monument epigrafic trebue pus în legătură cu această mare migrație a Carpilor [1]. Această inscripție a fost găsită în vechiul Apulum, Alba-Iulia de azi, localitate ce era sediul legiunii XIII Gemina. Or, pentru ca un cetățean roman din Apulum să fie luat prizonier, înseamnă că incursiunea Carpilor a atins și orașul Apulum și că aceștia au luat prizonieri cu acest prilej pe unii stăpânitori de sclavi, care apoi, prin răscumpărare, au putut să scape din captivitate. Iată deci, că această migrație a Carpilor a atins și provincia Dacia.

Dar credem că mai pot fi aduse și alte documente care să confirme prezența Carpilor în Dacia transilvană. Aici trebue așezate toate tezaurele monetare amintite de noi în cursul lucrării și *cauza îngropării* lor este tocmai atacul dat de Carpi împotriva stăpânitorilor de sclavi din Dacia. In același fel a interpretat J. Jung în 1894, îngroparea a două tezaure, cel dela Ilișua și din trecătoarea Turnu-Roșu [2], dar fără a fi vorba de o părăsire a provinciei.

Pe baza marcării pe harta a localităților cu tezaure monetare îngropate în timpul lui Filip Arabul, am putea încerca, cu titlu de ipoteză, să urmărim și traseul urmat de Carpi în incursiunea lor (fig. 2).

Este probabil că trebue să distingem două asemenea drumuri principale, unul care a pornit din Nordul Daciei și un altul din Estul ei. Drumul din spre Nord este documentat prin descoperirile dela Ilișua, Moigrad, Gilău, de unde se îndreaptă spre Apulum, centrul militar al Daciei, Un al doilea drum pe care au pătruns credem că este cel din spre Est, din Moldova, prin trecătoarea Oituz, documentat în special prin descoperirile dela Odorhei, Ighișul Nou, Ruși și Turnișor, Sibiu, și mai departe spre Sud pe valea Oltului, documentat prin descoperirea dintre Câineni și Călinești, precum și prin cea dela Romula (Reșca) și Celei și mai departe în Moesia.

Dela Apulum, o parte din Carpi s'au îndreptat spre Sarmizegetusa și de aici, peste pasul Vâlcanului, pe drumul roman din apropierea văii Jiului, unde este documentat prin descoperirile dela Brădiceni, Slobozia, fostul județ Gorj, Belcinu și Reșca, de unde se vor îndrepta spre Sudul Dunării.

Din faptul că îngropările de tezaure monetare sunt răspândite pe aproape întreaga suprafață a provinciei și nu numai de-a-lungul drumurilor de pătrundere, cu o lățime oarecare pe o parte și alta, am fi îndemnați să tragem concluzia, sau că incursiunea carpică a atins toate acele regiuni, sau că îngropările de tezaure monetare rămase în afara marilor drumuri de circulație au fost îngropate în urma răscoalelor interne ale populației locale nemulțumite, împotriva stăpânilor de sclavi. In cazul din urmă, descoperirile monetare ar

---

[1] B. Rappaport, Die Einfälle d. Goten..., 1899. « Dacia a avut de suferit în mod deosebit, pe urma acestei incursiuni (C.I.L. III 1054) », p. 32.
C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'Antiquité... București 1945, p. 169 și n. 2.

[2] A se vedea M. Macrea, « Anuarul Inst. Stud. Clasice », Cluj, v. III, p. 277.

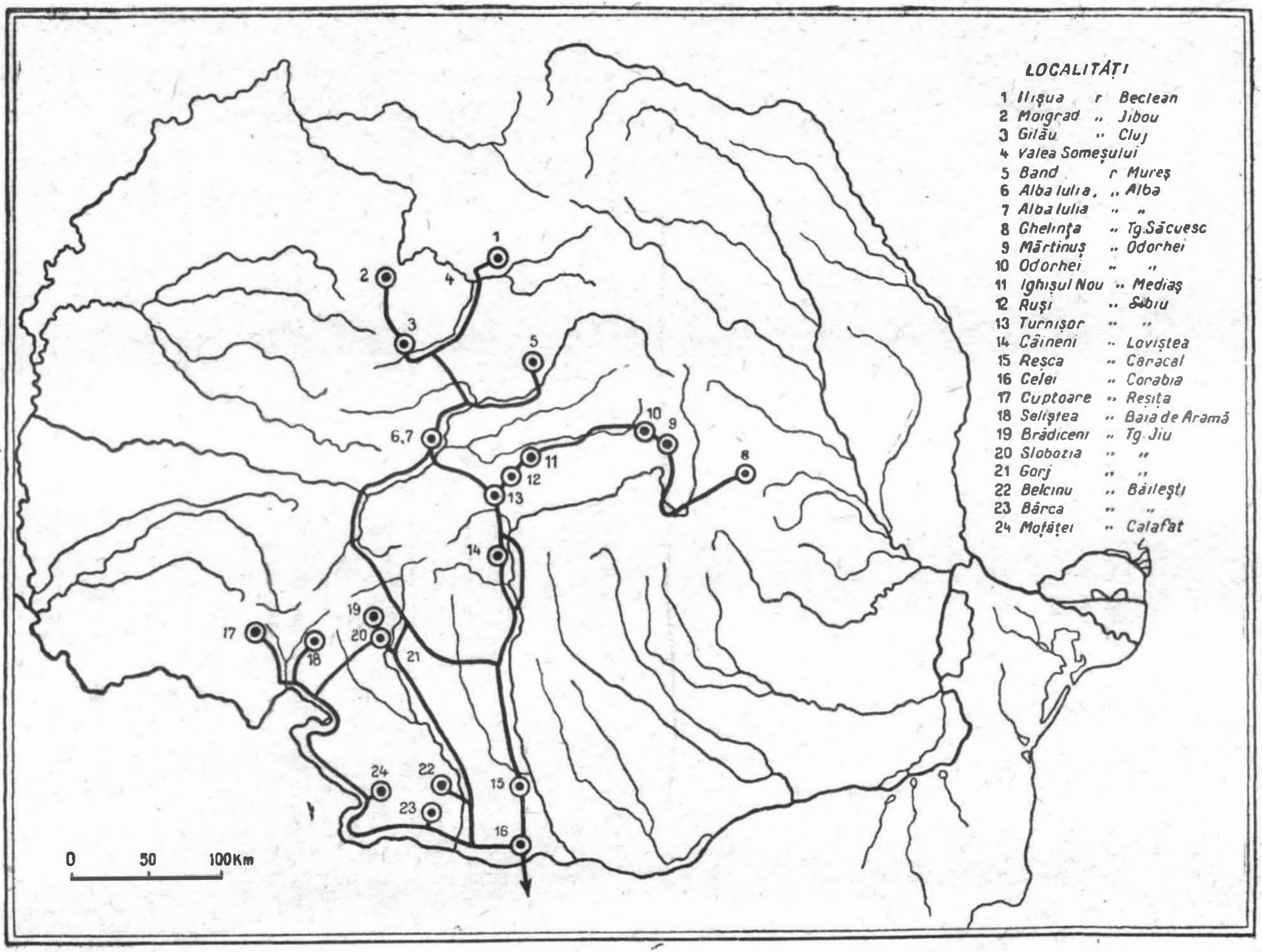



Fig. 2. — Harta tezaurelor monetare îngropate în Dacia în timpul lui Filip Arabul.

constitui o dovadă concretă, dacă nu singura, a acestor mişcări. Explicaţia este atrăgătoare şi este posibil să fi fost aşa, dar ne lipseşte documentarea necesară: tocmai aceste tezaure, oarecum «răsleţe» faţă de marile drumuri, au ajuns până la noi în stare fragmentară sau posedăm asupra lor informaţii cu totul vagi[1]. Ipoteza trebue reţinută însă, şi, dacă descoperirile monetare viitoare, făcute în condiţii obiective mulţumitoare, vor confirma acest fel de interpretare, atunci pot fi folosite în acelaşi sens şi indicaţiile sumare, primite dela tezaurele «răsleţe».

Tot în legătură cu lupta dusă de Carpi împotriva Romanilor trebue explicate, foarte probabil, şi îngropările de tezaure dela Sudul Dunării din Moesia Inferior, R.P. Bulgaria de astăzi.

Pe baza acestor documente — şi tezaurele monetare trebue interpretate în legătură cu incursiunea Carpilor, fiind singura bine cunoscută în timpul lui Filip Arabul — însăşi lupta dusă de Dacii liberi, de Carpi, împotriva ocupanţilor romani din Dacia şi Moesia, ne apare într'o lumină nouă, căreia i se fixează cadrul geografic.

Credem că se mai pot aduce şi alte documente în legătură cu lupta pe care Carpii au dus-o împotriva lui Filip Arabul şi din care se poate vedea cât de greu le-a fost stăpânitorilor de sclavi ca să învingă pe Carpi. Pentru a putea respinge puternicele atacuri ale Carpilor, împăratul nu poate face faţă situaţiei cu trupele de care dispunea provincia, şi este nevoit să-şi întărească forţele cu trupe aduse din provinciile mai apropiate sau mai îndepărtate. Astfel din Moesia Superior sunt prezente la Romula detaşamente din legiunea VII Claudia, care îşi aveau lagărul la Viminacium[2], iar din Germania Superior s'a dovedit prezenţa la Romula, tot pentru timpul domniei lui Filip Arabul a unor detaşamente din legiunea XXII Primigenia, care îşi aveau lagărul la Mainz[3].

Cu toate forţele puse în linie de împărat şi cu toate că izvoarele noastre vorbesc de o victorie a lui Filip Arabul, credem că avem destule motive să punem la îndoială exactitatea lor absolută.

Războiul cu Carpii se încheie în prima jumătate a anului 247 şi după terminarea lui, împăratul se duce la Roma, împreună cu fiul său, Filip junior. In urma acestei victorii, apare pe monete efigia şi legenda *Victoria carpica*, iar fiul împăratului va primi titlul de Augustus (Aug. 247). Dar titlul de *Carpicus Maximus* apare pe monete — după cum observă A. Stein[4] — abia în anul 248, ceea ce ne face să bănuim, împreună cu B. Rappaport[5] că acest titlu i-a fost confirmat de Senat abia în anul 248 şi aceasta, desigur, din cauza rezul-

---

[1] Printre tezaurele «răsleţe» putem aminti în primul rând două: cel dela Cuptoare, din fostul judeţ Severin, şi cel dela Selişte. Referitor la primul, aşa cum s'a notat în descriere sub Nr. 17, dintr'un întreg tezaur, abia «vreo 30 de monete» ajung la Muzeul din Budapesta; este probabil deci că ele constitue doar o mică parte a depozitului monetar şi nu le putem folosi pentru concluzii istorice. Acelaşi lucru şi pentru depozitul monetar dela Selişte (în descriere, sub Nr. 18), din care cunoaştem, în mai multe reprize, antoniniani găsiţi în mici cantităţi, astfel încât nu ştim ce cantităţi de monete conţinea şi până în timpul cărui împărat. Acelaşi lucru şi cu tezaurul dela Band (în descriere sub Nr. 5).

[2] C. I. L., III, 2047, şi D. Tudor, Oltenia Romană, p. 270—272, şi Ibidem, suppl. epigr. Nr. 81, 58.

[3] D. Tudor, Oltenia Romană, p. 57, şi suppl. epigr. Nr. 59, 60; cf. C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. Bucureşti, 1945, p. 169.

[4] A. Stein, Realenc., v. Carpicus, col. 1610.

[5] B. Rappaport, op. cit., p. 33.

tatului dubios al luptei. In orice caz, credem că putem şi trebue să tragem din acest fapt concluzia că lupta nu a fost uşoară pentru Romani, iar rezultatul la care s'a ajuns, cu tot efortul depus de Filip, nu numai că nu a împlinit aşteptările, dar Senatul *amână* pentru anul următor acordarea titlului triumfal de *Carpicus Maximus*. De altfel, chiar acest titlu apare doar pe o *singură* monetă (Coh. [2], V, p. 135—6, Nr. 3) şi *nu* şi pe inscripţii. Ţinând seama de sărăcia izvoarelor din această vreme şi de documentele prezentate în lucrarea de faţă, credem că putem formula ipoteza că acţiunea întreprinsă de Carpi în anii 245—247 a sdruncinat destul de profund temelia stăpânirii romane în Dacia. Că riposta oficială nu a corespuns aşteptărilor, astfel încât chiar în Senat exista convingerea şi se punea problema *amânării* acordării sau ratificării titlului de învingător al Carpilor *(Carpicus Maximus)* de către supremul for politic dela Roma.

Mişcările Carpilor în NE provinciei, este foarte probabil că nu se vor fi încheiat cu victoria vremelnică şi chiar discutabilă romană din anul 247. Este foarte probabil că incursiunile au continuat şi în anul următor, 248, în special în regiunea graniţei de Nord, NE a Daciei, unde găsim îngropate o serie de tezaure monetare în anul 248 [1]. In frământările acestea, Carpii au trebuit să fie ajutaţi, sau mai bine zis Carpii au ajutat populaţia localnică nemulţumită şi cu care împreună au trebuit să lovească în ocupanţii romani. Interpretată în acest fel, marea acţiune întreprinsă de Carpi în cei doi ani capătă o amploare cu totul deosebită. Ea porneşte, foarte probabil, din regiunile de NE ale Daciei, distruge sau alungă forţele romane (apărarea romană) din Dacia, îşi alătură, desigur, populaţia băştinaşă nemulţumită, probabil că aceasta din urmă îi serveşte drept ghid în cursul luptelor, şi pune în mare primejdie, pentru Romani, chiar stăpânirea lor mai departe în Dacia.

★

In timpul şederii sale în Dacia, Filip Arabul a putut să-şi dea seama de criza social-economică de care suferea în primul rând provincia.

Pentru a remedia situaţia gravă economică, împăratul a acordat provinciei dreptul de a bate monetă de bronz proprie, începând din Iulie-August 246.

Acelaşi împărat va lua o serie de măsuri pentru refacerea lagărelor militare distruse, precum şi pentru înconjurarea cu ziduri a unor importante centre sclavagiste, ca Romula [2].

Clasa stăpânilor de sclavi din Dacia va aplauda gestul împăratului prin inscripţii, ca cele dela Napoca şi Porolissum, ce vor fi puse în cinstea lui, iar capitala provinciei, Sarmizegetusa, îi va ridica chiar o statue în anul 247 [3].

Totul pare că vrea să lase impresia că a trecut criza şi că orânduirea sclavagistă va continua, ca şi mai înainte.

Cu toate aceste măsuri, procesul de descompunere în care ajunsese statul sclavagist, în primul rând în Dacia, dar şi în părţile orientale ale imperiului, s'a dovedit a fi prea înaintat, pentru a se mai putea face ceva.

---

[1] Poate în legătură cu aceste lupte, despre care izvoarele istorice nu amintesc nimic, este de explicat apariţia titlului de GERMANICVS MAXIMVS şi CARPICVS MAXIMVS titlu ce apare pe o singură monetă de bronz (Coh. [2], V, p. 135—136, Nr. 3) şi care este datată prin consulatul al III-lea şi al II-lea al celor doi Filipi, în anul 248.

[2] D. Tudor, Oltenia romană, p. 81.

[3] C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. Bucureşti, 1945, p. 170—171. Cf. şi M. Macrea, « Anuarul Inst. de Stud. Clasice », Cluj, 1936—1940, v. III, p. 277—279.

Pe latura economico-financiară, reforma făcută de împărat se va dovedi inoperantă, căci după 11 ani de funcţionare, emisiunile monetare de bronz ale provinciei Dacia vor înceta, şi cam în acelaşi timp îşi vor încheia emisiunile monetare şi celelalte oraşe greceşti sau colonii romane din răsăritul imperiului. Şi cifrele sunt mai elocvente decât oricând: dintr'un total de *550* [1] de oraşe ce băteau monetă proprie, *540* îşi vor înceta emisiunea în cei 20 de ani ce vor urma domniei lui. Filip.

★

La sfârşitul acestei expuneri credem că putem trage unele concluzii de un caracter mai restrâns şi altele de un caracter mai general ce depăşesc cadrul studiului de faţă.

Tezaurul dela Ruşi-Sibiu, şi odată cu el întreaga grupă de asemenea tezaure din care el face parte, după cum s'a văzut, trebue interpretat ca documentând, pe de o parte, o serie de răscoale ale băştinaşilor împotriva cotropitorilor romani, răscoale ce s'au produs concomitent cu incursiunile efectuate de triburile dace libere, anume Carpii, aflători în afara graniţelor imperiului.

Rezultatul acţiunilor acestor triburi a fost în primul rând *slăbirea*, desorganizarea şi apoi *sdrobirea* forţei oprimante a armatei romane, desigur în colaborare cu păturile locale exploatate şi nemulţumite. Dacă în studiul de faţă accentul principal cade pe un element extern, acel al triburilor din afara Daciei, cauza este că răscoalele interne, în stadiul actual al documentării noastre, nu pot fi deslipite de cele ale Carpilor. In prezenta cercetare s'a urmărit să se scoată în relief rolul pe care l-au avut triburile libere dace, Carpii, din Estul şi Nord-Estul Daciei, în acţiunea de pregătire a eliberării provinciei.

Nu este lipsit de semnificaţie faptul că primele elemente care încep să ducă o luptă continuă şi dârză împotriva ocupanţilor romani sunt tocmai triburile dace libere, aflate în afara provinciei şi care în spre mijlocul secolului al treilea şi următoarele sunt cunoscute sub numele de Carpi. Fapt mai important, Carpii îşi asociază în această etapă şi alte populaţii aflate în migraţie, cum sunt de exemplu Goţii, dar ei îşi menţin preponderenţa, ei au conducerea. Predominanţa aceasta o vor păstra un răstimp de câţiva ani, până în spre sfârşitul domniei lui Filip Arabul, iar mai târziu, acelaşi rol va trece pe seama Goţilor.

Direcţia generală a mişcărilor carpice, apoi carpo-gotice şi goto-carpice va fi prin Moldova spre Moesia Inferior. Este posibil însă, ca pe lângă aceste atacuri care vizau bazele înseşi ale armatei romane dela Dunărea de Jos, să fi fost şi altele, cum a fost acel al Carpilor din 245—247, care să fi pornit dinspre NE şi Est şi să fi atins întreaga Dacie şi prin ea apoi Sudul Dunării. In acest loc vin să se integreze tezaurele monetare prezentate mai sus, precum şi celelalte considerente scoase din analiza materialului menţionat la timpul său.

Din expunerea făcută s'a putut vedea că atacul Carpilor a avut un aspect mai profund decât se credea de obicei, că împăratul a trebuit să aducă forţe din alte provincii (Moesia şi Germania) spre a face faţă situaţiei. Deşi pentru un moment «ordinea» pare a fi restabilită, «turburările» vor continua în regiunile de graniţă ale Daciei. Măsurile luate de împărat pentru a prelungi orânduirea sclavagistă în Dacia, ca acordarea dreptului de a bate monetă proprie, sau refacerea sub împăraţii ulteriori a apărării romane (castre, castele) se vor

---

[1] E. Bosch, In Memoriam Halil Edhem, Ankara, 1947, v. I, p. 167.

dovedi inutile şi tardive, deoarece Dacia, roasă de contradicţiile specifice orânduirii sclavagiste, se va elibera printre primele de sub stăpânirea romană.

In această acţiune de eliberare, rolul de frunte pentru o anumită etapă l-a avut tribul getic al Carpilor.

Este ceea ce am încercat noi să dovedim mai sus.

Dar mai putem trage şi o altă concluzie în urma studiului tezaurului dela Ruşi-Sibiu. Acest material numismatic se dovedeşte că este un izvor istoric de prim ordin, izvor ce nu a fost încă folosit în deajuns. Pentru aceasta se cere ca pe viitor să fie publicat cu grije fiecare tezaur, ca apoi din gruparea depozitelor îngropate în aceeaşi epocă, să putem trage concluzii pe care alt material documentar nu ni le poate procura.

Datele pe care le oferă studiul tezaurelor monetare, coroborate cu toate celelalte izvoare, vor veni să întregească cunoştinţele pe care le avem cu privire la orânduirea sclavagistă din Dacia şi, în primul rând, în legătură cu răscoalele interne şi acţiunile desfăşurate de populaţiile aflate în migraţie, care au ajutat aceste răscoale şi, împreună, au contribuit la alungarea stăpânirii romane.

## DESCRIEREA CRONOLOGICĂ A MONETELOR DIN TEZAURUL DELA RUŞI, SIBIU*)

1. *Septimiu Sever.*
   [IMP CAE L SEP SEV PERT AVG COS I]. Capul împăratului laureat spre dr.
   Rv. VICTOR SEVER AVG. Victorie merge spre st. şi ţine în dr. o coroană, iar în st. o ramură de palmier.
   AR. 17 mm. Coh. ², 748. Anul 193. Conservarea mediocră.
2. *Acelaşi împărat.*
   IMP CAE L SEPT SEV PERT [AV]G COS II. Capul împăratului laureat spre dr..
   Rv. LIBER A AVG. Liberalitas în picioare spre st., ţine o tesseră în dr. şi un corn al abundenţei în st.
   AR. 18 mm. Coh. ², 283. Anul 194. Conservarea bună.
3. *Acelaşi împărat.*
   [IMP CAE L SEP SEV PERT AVG COS II]. Capul împăratului laureat spre dr.
   Rv. SPQR OP[TIM]O PRINCIPI. Impăratul călare spre st., în ţinută militară.
   AR. 17 mm. Coh. ², 652. Anul 194.
4. *Acelaşi împărat.*
   L. SEPT SEV [PERT] AVG IMP VII. Capul împăratului laureat spre dr.
   Rv. P M T R P III [COS II PP]. Pallas în picioare spre st., ţine o lance transversală şi un scut.
   AR. 16,5 mm. Coh. ², 391. Anul 195. Conservarea mulţumitoare.
5. *Acelaşi împărat.*
   [L SEPT] SEV PERT AVGIMP VIII. Capul laureat al împăratului spre dr.
   Rv. ADVENTVI AVG FELICISSIMO. Septimiu Sever călare spre dr., ridică mâna dr.
   AR. 19 mm. Coh. ², 6 (var.). Anul 195. Conservarea bună.
6. *Acelaşi împărat.*
   [M] AVR ANTO[NINV]S CAES. Bustul lui Caracalla tânăr, gol, drapat şi cuirasat spre dr.
   Rv. SECURITASPE R[PETVA]. Pallas în picioare spre st., se sprijină cu dr. pe scut, iar în st. ţine un sceptru.
   AR. 18 mm. Coh ², 562 (Caracalla). Anul 196—197. Conservarea mediocră.
7. *Acelaşi împărat.*
   [L] SEPT PERT [AVG IMP VI] II. Capul împăratului laureat spre dr.
   Rv. [P] MTRP V COS II [PP]. Pax şade spre st. şi ţine în dr. o ramură de măslin şi în st. un sceptru.
   AR. 17 mm. Coh. ², 444. Anul 197. Conservarea mediocră.

---

* Datările notate « Bernhart » sunt după lucrarea lui M. Bernhart, Handbuch zur Münzkunde, Halle a / S., 1926; iar cele notate « Cagnat » sunt după lucrarea lui R. Cagnat, Cours d'épigraphie latine, Paris, 1914.

8. *Septimiu Sever*
L SEPT SEV AVG IMP VI PART MA X. Capul laureat al împăratului spre dr.
Rv. C O S I I P P. Victorie în picioare spre st., ţine în dr. o coroană, iar în st. o ramură de palmier.
AR. 20 mm. Coh. 2, 95 (doar rv.), Anul...?
9. *Acelaşi împărat.*
L SE PT SEV PERT [AVG IM] P X. Capul împăratului laureat spre dr.
Rv. SALVTI AVGG. Salus şade spre st. şi hrăneşte un şarpe încolăcit în jurul unui altar.
AR. 17 mm. Coh. 2, 641. Anul 197. Conservarea mediocră.
10. *Acelaşi împărat.*
L SEPT SEV P[ERT] AVG IMP X. Capul împăratului laureat spre dr.
Rv. PM TRP [VI COS] II PP. Sol cu capul radiat, în picioare spre st., ridică mâna dr., iar în st. ţine un biciu.
AR. 16 mm. Coh. 2, 449. Anul 197 (Cagnat). Conservarea mediocră.
11. *Acelaşi împărat.*
L. SEPT SEV [AVG] IMP XI PART MAX. Capul împăratului laureat spre dr.
Rv. MART I [ VICTORI]. Marte, seminud, în picioare spre dr., se sprijină cu dr. într'un scut, iar în st. ţine o lance.
AR. 19 mm. Coh. 2, 320. Anul 198.
12. *Caracalla.*
[M AV] R ANTON [C] AES [P] ONTIF. Bustul tânăr al lui Caracalla, gol, drapat spre dr.
Rv. [I]MPERII FELIC[ITAS]. Felicitas în picioare spre st., ţine în dr. un caduceu, iar pe braţul st. un copil.
AR. 17,5 mm. Coh.2, 95. Anul 198 (Caracalla). Conservarea mediocră.
13. *Septimiu Sever.*
SEVERVS PIVSAVG. Capul laureat al împăratului spre dr.
Rv. COS I I I PP. Victorie înaintează spre st. şi ţine în dr. o coroană, iar în st. o ramură de palmier.
AR. 19 mm. Coh.2, 102. Anul: după 202.
14. *Caracalla.*
ANTONINVS PIVS AVG. Capul împăratului laureat şi imberb spre dr.
Rv. VOT[A] SV[S] C E[P]T A X. Caracalla în picioare spre st., lângă un tripied aprins, ţine o pateră şi un volumen.
AR. 19 mm. Coh. 2, 689. Anul 202. Conservarea mediocră.
15. *Septimiu Sever (Geta).*
P. SEPTIMIVS GETA CAES. Bustul lui Geta imberb, gol, drapat şi cuirasat spre dr.
Rv. PONTIF COS. Pallas în picioare spre st., se sprijină cu dr. pe scut, iar în st. ţine un sceptru.
AR. 20 mm. Coh.2, 104 (Geta). Anul 201—208. Conservarea bună.
16. *Acelaşi împărat.*
IMPC [AE LSEPT] SEV PERT AVG II C. Capul laureat al împăratului spre dr.
Rv. MONET A EAVG. Moneta în picioare spre st., ţine în dr. balanţa, iar în st. cornul abundenţei.
AR. 18 mm. Coh. 2, 347 (var.). Conservarea bună.
17. *Caracalla*
ANTONINVS PIVS AVG. Bustul imberb al lui Caracalla, laureat şi drapat spre dr..
Rv. LIBERALITAS AVG G. V. Liberalitas în picioare spre st., ţine o tesseră în dr. şi un corn al abundenţei în st.
AR. 18,5 mm. Coh. 2, 124. Anul 204. Conservarea bună.
18. *Acelaşi împărat.*
ANTONINVS PIVS AVG. Capul imberb al lui Caracalla spre dr.
Rv. PONTIF TRP X COS II. Marte, cu mantia în vânt, merge spre dr. şi poartă pe umărul st. un trofeu, iar în dr. o lance transversală.
AR. 19 mm. Coh. 2, 431. Anul 206 (după Cagnat).
19. *Acelaşi împărat.*
ANTONINVS PIVS AVG GERM. Bustul lui Caracalla radiat, drapat şi cuirasat spre dr.
Rv. PMTRP XVIII COS IIII PP. Sol radiat, în picioare, în faţă, privind spre st., ridică mâna dr. şi ţine în st. un glob.
Antoninian. 23 mm. Coh. 2, 287. Anul 214 Cagnat sau 215 Bernhart.
20. *Elagabal.*
ANTONINVS PIVS FEL AVG. Bustul laureat şi drapat al împăratului spre dr.

Rv. HILARITAS AVG. Hilaritas în picioare spre st., ţine în dr. o pateră, iar în st. un sceptru caduceu.
Antoninian. 21 mm. Coh. ² —

21. *Elagabal.*
[I]MP ANTONINVS PIVS AVG. Bustul laureat şi drapat al împăratului spre dr.
Rv. SVMMVS SACERDOS AVG. Elagabal în picioare spre st., sacrifică cu o pateră deasupra unui tripied, iar în mâna cealaltă ţine o ramură. In câmp, o stea.
AR. 19 mm. Coh. ², 276. Anul 221. Conservarea bună.

22. *Acelaşi împărat.*
IMP. CAES M AVR ANTONINVS AVG. Bustul împăratului radiat şi drapat spre dr.
Rv. SALVS ANTONINI AVG. Salus în picioare spre dr. hrăneşte un şarpe.
Antoninian. 23,5 mm. Coh. ², 254. Conservarea bună.

23. *Acelaşi împărat.*
IMP ANTONINVS PIVS AVG. Bustul împăratului laureat şi drapat spre dr.
Rv. CONSERVATOR AVG. Sol radiat, în picioare, merge spre st., ridică mâna dr., iar în st. ţine un bici. In câmp stânga, o stea.
Antoninian. 21 mm. Coh. ², 19. Conservarea mulţumitoare.

24. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES MAVR ANTONINVS AVG. Bustul împăratului radiat, drapat şi cuirasat spre dr.
Rv. FIDES EXERCITVS. Fides şade spre st. şi ţine un vultur şi un insemn militar. Inaintea ei, un altul.
Antoninian. 23,5 mm. Coh. ², 31. Conservarea bună.

25. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES MAVR ANTONINV [S AVG.] Bustul împăratului laureat şi drapat spre dr.
Rv. M A R S V I C T O R. Marte nud, merge spre dr. şi poartă un trofeu pe umărul st., iar în dr. are o lance.
AR. 21 mm. Coh. ², 109. Conservarea mulţumitoare.

26. *Acelaşi împărat.*
IMP ANTO NINVS AVG. Bustul său laureat şi drapat spre dr.
Rv. [LI] BERALI TAS AVG II. Liberalitas în picioare spre st., ţine o tesseră; la dr. pe un suport, un corn al abundenţei.
AR. 18 mm. Coh. ², 79. Anul 219. Conservarea bună.

27. *Acelaşi împărat.*
IMP ANTONINVS PIVS AVG. Bustul său laureat şi drapat spre dr.
Rv. LIBERALITAS AVG. II. Liberalitas în picioare spre st., ţine o tesseră şi un corn al abundenţei.
AR. 20 mm. Coh. ², 81. Anul 219. Conservarea mulţumitoare.

28. *Acelaşi împărat.*
ANTONINVS PIVS FEL AVG. Bustul împăratului laureat, drapat şi cuirasat spre dr.
Rv. PONT MAX TRP II COS II. Marte înaintează grăbit spre dr. şi ţine un trofeu şi o ramură de laur.
AR. 18 mm. Coh. ², 237. Anul 219 (Bernhart) Conservarea bună.

29. *Acelaşi împărat.*
IMP ANTONINVS AVG. Bustul împăratului laureat şi drapat spre dr.
Rv. PM TRP II COS II PP. Fortuna şade spre st. şi ţine cu dr. o cârmă, iar în st., o cornucopie. Sub scaun, o roată.
AR. 15. mm. Coh. ², 147. Anul 219 (Bernhart). Conservarea bună.

30. *Acelaşi împărat.*
IMP ANTONINVS PIVS AVG. Bustul laureat şi drapat al împăratului spre dr.
Rv. P M T R P III C O S III P P. Sol radiat merge spre st., ridică mâna dr. şi în st. ţine un bici.
AR. 19 mm. Coh. ², 153. Anul 220 (Bernhart). Conservarea bună.

31. *Iulia Maesa.*
IVLIA MAESA AVG. Bustul ei drapat spre dr.
Rv. PVDIC I TIA. Pudicitia şade spre st. şi ridică cu dr. vălul, iar în st. ţine un sceptru.
AR. 20 mm. Coh. ², 36. † 223.

32. *Aceeaşi împărăteasă.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
AR. 19 mm. Coh. ², 36. † 223.

33. *Severus Alexander.*
IMPCMAVR SEV ALEXAND AVG. Bustul său laureat şi drapat spre dr.
Rv. PM TRP II COS PP. Sanitas şade spre st. şi hrăneşte un şarpe încolăcit în jurul unui altar.
AR. 19,5 mm. Coh. $^2$, 239. Anul 222. Conservarea bună.
34. *Acelaşi împărat.*
IMPCM AVR SEV A[LE]XAND AVG. Bustul împăratului, ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
AR. 20 mm. Coh. $^2$, 239. Anul 222. Conservarea bună.
35. *Acelaşi împărat.*
IMPC MAVR SEV ALEXAND AVG. Bustul laureat şi drapat al împăratului spre dr.
Rv. PMTRP VI COS II PP. Severus Alexander, laureat, în picioare spre st., sacrifică cu o pateră deasupra unui tripied. In st. ţine o carte.
AR. 19,5 mm. Coh. $^2$, 325. Anul 226 (Cagnat). Conservarea bună.
36. *Acelaşi împărat.*
IMPC MAVRSEV [AL]EXAND AVG. Bustul laureat al împăratului spre dr.
Rv. PMTRP V I COS II PP. Pax aleargă spre st. şi ţine în dr. o ramură de măslin, iar în st. un sceptru.
AR. 20 mm. Coh. $^2$, 319. Anul 226 (Cagnat). Conservarea bună.
37. *Acelaşi împărat.*
IMPSEVALE X[AND] AVG. Bustul laureat şi drapat al împăratului spre dr.
Rv. VIC[T]ORIA AVG. Victorie alergând spre dr., duce o coroană şi o ramură de palmier.
AR. 20 mm. Coh. $^2$, 560. Anul 230. Conservarea mulţumitoare.
38 *Acelaşi împărat.*
IMPSEVALE X[A]ND AVG. Capul laureat al împăratului spre dr.
Rv. VICTORIA AVGVSTI. Victorie în picioare spre dr., scrie pe un scut VOT X.
AR. 20 mm. Coh. $^2$, 566 (var.). Anul 230. Conservarea bună.
39. *Acelaşi împărat.*
IMP ALEXANDER PIVS AVG. Bustul împăratului laureat şi drapat spre dr.
Rv. PMTRP XII COS III PP. Sol cu capul radiat, spre st., ridică mâna dr., iar în st. ţine un bici.
AR. 21 mm. Coh. $^2$, 440. Anul 232 (Cagnat). Conservarea bună.
40. *Acelaşi împărat.*
IMP C MAV R SEV ALEXAND AVG. Bustul laureat şi drapat al împăratului spre dr.
Rv. VIRT VSAVG. Virtus cu cască, în picioare spre dr., se sprijină cu st. pe un scut, iar în st. ţine o lance cu vârful în jos.
AR. 20 mm. Coh. $^2$, 576. Conservarea bună.
41. *Acelaşi împărat.*
IMPC M AVR SEV ALEXAND AVG. Bustul împăratului laureat şi drapat spre dr.
Rv. MARTI PACIFE RO. Mars în picioare spre st., ţine în dr. o ramură de măslin, iar în st. o lance cu vârful în jos.
AR. 19,5 mm. Coh. $^2$, 173. Conservarea bună.
42. *Acelaşi împărat.*
IMPSEVALE XANDAVG. Capul laureat al împăratului spre dr.
Rv. ANNO NAAVG. Abundenţa în picioare spre st., ţine în dr. spice deasupra unui modius, iar în dr., o ancoră.
AR. 19 mm. Coh. $^2$, 29. Conservarea bună.
43. *Orbiana.*
SALLBARBIA ORBIANAAVG. Bustul său drapat şi diademat spre dr.
Rv. CONCOR DI A AVGG. Concordia şade spre st. şi ţine în dr. o pateră, iar în st. un dublu corn al abundenţei.
AR. 19 mm. Coh. $^2$, 1. Conservarea mulţumitoare.
44. *Iulia Mamaea.*
IVLIA MAMAEA AVG. Bustul său spre dr.
Rv. IVNOCONS E R VATRIX. Juno diademată, voalată, în picioare spre st., ţine o pateră în dr. şi un sceptru în st. La picioare, un păun.
AR. 19 mm. Coh. $^2$, 35. † 235. Conservarea mulţumitoare.
45. *Aceeaşi împărăteasă.*
Ca mai sus.
Rv. [IV] NO, în rest. ca mai sus.
AR. 20,5 mm. Coh. $^2$, 35 † 235. Conservarea satisfăcătoare.
46. *Aceeaşi împărăteasă.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.

Rv. IVNO[CO]NS E RV[ATRI]X, în rest, ca mai sus.
AR. 19 mm. Coh.², 35 † 235. Conservarea satisfăcătoare.

47. *Julia Mamaea.*
Ca mai sus, dar legenda IVLIA MA[MAEA] AVG.
Rv. Ca mai sus, dar legenda întreagă.
AR. 18 mm. Coh.², 35 † 235. Conservarea bună.

48. *Aceeaşi împărăteasă.*
Ca mai sus, dar legenda: IVLIA MAMAE[A A]VG.
RV. Ca mai sus, dar legenda [IVN]O CON[SE]RVATRIX.
AR. 20,5 mm Coh.², 35 † 235. Conservarea mediocră.

49. *Aceeaşi împărăteasă.*
IVLIAMA MAE A AVG. Bustul său diademat spre dr.
Rv. IVN OA V GVSTAE. Juno şade spre st. şi ţine în dr. o floare, iar în st. un copil înfăşat.
AR. 20 mm. Coh.², 32 (dar bust) † 235. Conservarea satisfăcătoare.

50. *Aceeaşi împărăteasă.*
IVLIAMA MAEA AV[G]. Bustul său diademat spre dr.
Rv. V E S T A. Vesta în picioare spre st., ţine o pateră în dr. şi un sceptru transversal în st.
AR. 20 mm. Coh.², 85. † 235. Conservarea bună.

51. *Maximinus.*
MAXIMINVS PIVS[AV]G GERM. Bustul său laureat, drapat şi cuirasat spre dr.
Rv. VICTORIA GERM. Victorie în picioare spre st., ţine în dr. o coroană, iar în st. o ramură de palmier; jos, un captiv german.
AR. 20 mm. Coh.², 107. Anul 236. Conservarea bună.

52. *Balbinus.*
IMPCDCAEL BALBINVS AVG. Bustul împăratului laureat, drapat şi cuirasat spre dr.
Rv. PROVIDENTIA DEORVM. Providentia în picioare spre st., arată cu o baghetă un glob; în st. ţine un corn al abundenţei.
AR. 21 mm. Coh.², 23. Conservarea bună.

53. *Gordian.*
IMP CAES MANT GORDI [ANVS A]VG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. LIBERALITAS AVG. Libertas (?), în picioare spre st., ţine în dr. o bonetă şi în st. un sceptru transversal.
Antoninian. 22 mm. Coh.², 126. Anul 238. Conservarea bună.

54. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.
Rv. PMTRP II COS PP. Gordian în picioare spre st., sacrifică cu o pateră deasupra unui tripied şi ţine în st. un sceptru.
Antoninian. 23,5 mm. Coh.², 210. Anul 239 (Bernhart). Conservarea bună.

55. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS [PIVS FEL AVG]. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. PMTRPII COS PP. Gordian, ca mai sus.
Antoninian. 23 mm. Coh.², 216. Anul 239 (Bernhart). Conservarea mulţumitoare.

56. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. PMTRP II COS PP. Victorie în mers spre st., ţine în dr. o coroană, iar în st. o ramură de palmier.
Antoninian. 22 mm. Coh.², 199. Anul 239 (Bernhart). Conservarea bună.

57. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus la Nr. 54.
Antoninian. 24 mm. Coh.², 210. Anul 239 (Bernhart). Conservarea bună.

58. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul împăratului radiat şi drapat spre dr.
Rv. PMTRP II COS PP. Gordian în picioare spre st., sacrifică cu o pateră deasupra unui tripied. In st. ţine un sceptru.
Antoninian. 25 mm. Coh.², 216. Anul 239 (Bernhart). Conservarea bună.

59. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG. Bustul împăratului radiat şi drapat spre dr.
Rv. LIBERALITAS AVG II. Liberalitas în picioare spre st., ţine în dr. o tesseră, iar în st. un dublu corn al abundenţei.
Antoninian. 22 mm. Coh.², 130. Anul 239.

60. *Gordian.*
[I]MP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul împăratului radiat şi drapat spre dr.
Rv. PMTRP IIII COS II PP. Apollo seminud şade spre st. şi ţine în dr. o ramură de laur.
Antoninian. 22 mm. Coh. 2, 250. Anul 241 (Bernhart). Conservarea mediocră.
61. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.
Rev. Ca mai sus.
Antoninian. 23 mm. Coh. 2, 250. Anul 241 (Bernhart). Conservarea mediocră.
62. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda...[PIVS FEL].
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22 mm. Coh. 2, 250. Anul 241 (Bernhart). Conservarea mediocră.
63. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22 mm. Coh. 2, 250. Anul 241 (Bernhart). Conservarea mediocră.
64. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. PMTRP IIII COS [II] PP. Gordian în ţinută militară, în picioare spre dr., ţine în dr. o lance transversală, iar în st. un glob.
Antoninian. 25 mm. Coh. 2, 253. Anul 241 (Bernhart). Conservarea bună.
65. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus, dar legenda întreagă.
Antoninian. 21,5 mm. Coh. 2, 253. Anul 241 (Bernhart). Conservarea mediocră.
66. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda...[FEL AVG].
Rv. Ca mai sus, dar legenda...[COS II].
Antoninian. 23 mm. Coh. 2, 253. Anul 241 (Bernhart). Conservarea slabă.
67. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda...[PIVS FEL AVG].
Rv. PMTRP V COS II PP. Apollo seminud şade spre st. şi ţine în dr. o ramură de laur.
Antoninian. 23 mm. Coh. 2, 261. Anul 242 (Bernhart). Conservarea mediocră.
68. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul său radiat spre dr.
Rv. LIBERALITAS AVG IIII. Liberalitas în picioare spre st., ţine o tesseră şi un corn al abundenţei.
Antoninian. 23 mm. Coh. 2, 147. Anul 243? Conservarea mulţumitoare.
69. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. AETER N ITATI AVG. Sol, în picioare spre st., ţine dr. ridicată, iar în st., un glob.
Antoninian. 22 mm. Coh. 2, 39. Conservarea mediocră.
70. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 24 mm. Coh. 2, 39. Conservarea mediocră.
71. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 24 mm. Coh. 2, 39. Conservarea mediocră.
72. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus, dar legenda AETER[NIT]ATI AVG.
Antoninian. 23 mm. Coh. 2, 39. Conservarea mediocră.
73. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22,5 mm. Coh. 2, 39. Conservarea slabă.
74. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul împăratului radiat şi drapat spre dr.

Rv. AE Q V I T A S A V G. Aequitas în picioare spre st., ține în dr. o balanță, iar în st. un corn al abundenței.
Antoninian. 24 mm. Coh. [2], 25. Conservarea mediocră.

75. *Gordian.*
Ca mai sus, dar legenda în parte neclară.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 24 mm. Coh. [2], 25. Conservarea mediocră.

76. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda clară.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 25 mm. Coh. [2], 25. Conservarea mediocră.

77. *Acelaşi împărat.*
IMP C AES GORDIANVS PIVS AVG. Bustul împăratului radiat şi drapat spre dr.
Rv. A E Q V I T A S A V G. Aequitas, ca mai sus.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 22. Conservarea mediocră.

78. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES MANT GORDIANVS AVG. Bustul radiat şi laureat al împăratului spre dr.
Rv. AEQVIT AS AVG. Aequitas, ca mai sus.
Antoninian. 24 mm. Coh. [2], 17. Conservarea bună. Anul 238 sau 239.

79. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES MANT GORD[IANVS AVG]. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. CONCORDIA AVG. Concordia şade spre st. şi ține o pateră şi un dublu corn al abundenței.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 50. Conservarea bună.

80. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. Ca mai sus, dar legenda în parte sub crusta de rugină.
Antoninian. 21 mm. Coh. [2], 52. Conservarea mediocră (acoperit cu un strat de rugină, ce dădea impresia de *bronz*).

81. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES MANT GORDIANVS AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. FI[DE]S MILITVM. Fides în picioare spre st., ține în dr. un signum şi în st. un sceptru transversal.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 86. Conservarea mediocră.

82. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS PIVS [FEL A]VG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. FELICIT TEMPOR. Felicitas în picioare spre st., ține în dr. un caduceu şi în st. un corn al abundenței.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2],72. Conservarea mediocră.

83. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.
Rv. FORTVNA REDVX. Fortuna şade spre st., ține în dr. o cârmă, iar în st. un corn al abundenței, sub scaun, o roată.
Antoninian. 25 mm. Coh. [2], 98 var. (bust « radiat »). Conservarea mediocră.

84. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus, dar sub scaun nu se află roata.
Antoninian. 22,5 mm. Coh. [2], 98 var. (bust « radiat »). Conservarea mediocră.

85. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar...[PIVS FEL AVG].
Rv. Ca mai sus, dar [FORT] este în parte şters.
Antoninian. 24 mm. Coh. [2], 98 var. (bust « radiat »). Conservarea mediocră.

86. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. IOVI CONSERVATORI. Jupiter nud spre st., ține în dr. un fulger, iar în st. un sceptru; alături de el, Gordian.
Antoninian. 23,5 mm. Coh. [2], 105. Conservarea mediocră.

87. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar...GORDIA[NV]S...
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23,5 mm. Coh. [2], 105. Conservarea mediocră.

88. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.

Rv. Ca mai sus, dar...CONSE[R]VATORI.
Antoninian. 24 mm. Coh.[2], 105. Conservarea mediocră.
89. *Gordian.*
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. IOVI S T A T O R I. Jupiter în picioare, în faţă privind spre dr., ţine în dr. sceptrul şi în st. fulgerul.
Antoninian. 22 mm. Coh. [2], 109. Conservarea bună.
90. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda...[FELA]VG.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23,5 mm. Coh. [2], 109. Conservarea bună.
91. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22 mm. Coh.[2], 109. Conservarea bună.
92. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23,5 mm. Coh. [2], 109. Conservarea mediocră.
93. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22,5 mm. Coh.[2], 109. Conservarea mediocră.
94. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. LAETITIA AVG N. Laetitia în picioare spre st., ţine în dr. o coroană, iar în st. o ancoră.
Antoninian. 23 mm. Coh.[2], 120. Conservarea mediocră.
95. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul său radiat şi cuirasat spre dr.
Rv. ORIENS AVG. Sol în picioare spre st., ridică dr., iar în st. ţine un glob.
Antoninian. 23 mm. Coh.[2], 167. Conservarea mediocră.
96. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22,5 mm. Coh.[2], 167. Conservarea mediocră.
97. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES M AVR GORDIANVS AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr..
Rv. P A X AVGVSTI. Pax în picioare spre st., ţine în dr. o ramură de măslin, iar în st. un sceptru transversal.
Antoninian. 23 mm. Coh.[2], 173. Conservarea mediocră.
98. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar ultima parte a legendei este mai estompată.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22,5 mm. Coh. [2], 173. Conservarea mediocră.
99. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda [IMP CA]ES...
Rv. Ca mai sus. dar legenda...[AVG]...
Antoninian. 24 mm. Coh. [2], 173. Conservarea mediocră.
100. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. PROVID AVG..Providentia în picioare spre st., arată cu o baghetă un glob ce se află la picioarele sale. In st. ţine un sceptru.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 296. Conservarea mediocră.
101. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. PROVIDENTIA AVG; în rest, ca mai sus.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 299. Conservarea mediocră.
102. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES MANT GORDIANVS AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. ROMAE AETERNAE. Roma şade spre st. pe un scut şi ţine o Victorie şi un sceptru.
Antoninian. 22 mm. Coh. [2], 312. Conservarea bună.

103. *Gordian.*
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul său, ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23 mm. Coh. $^{2}$, 314. Conservarea bună.
104. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus, dar efigia mai ştearsă.
Antoninian. 23 mm. Coh. $^{2}$, 314. Conservarea mediocră.
105. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. SAECVLI FELICITAS. Gordian laureat, în picioare spre dr., ţine o lance transversală în dr. şi un glob în st.
Antoninian. 23 mm. Coh. $^{2}$, 319. Conservarea mulţumitoare.
106. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22,5 mm. Coh. $^{2}$, 319. Conservarea bună.
107. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar [IM]P...
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22,5 mm. Coh. $^{2}$, 319. Conservarea mediocră.
108. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22 mm. Coh. $^{2}$, 319. Conservarea mediocră (ruginit).
109. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23 mm. Coh. $^{2}$, 319. Conservarea mediocră.
110. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 25 mm. Coh. $^{2}$, 319. Conservarea mediocră.
111. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. VICTOR AETER. Victorie în picioare spre st., se sprijină cu dr. pe un scut, iar în st. ţine o ramură de palmier. Sub scut, un captiv.
Antoninian. 23,5 mm. Coh. $^{2}$, 348. Conservarea mediocră.
112. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES MANT GORDI[AN]VS [AV]G. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. V I R T V S A V G. Marte în picioare spre st., ţine în dr. o ramură de măslin, iar în st. o lance; la picioare un scut.
Antoninian. 23 mm. Coh. $^{2}$, 383.
113. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS PIVS AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. VIRTVTI AVGVSTI. Hercule nud, în picioare spre dr., cu dr. la spate şi cu st. se sprijină pe o măciucă.
Antoninian. 22,5 mm. Coh. $^{2}$, 403. Conservarea bună.
114. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda este acoperită în parte de rugină.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22,5 mm. Coh. $^{2}$, 403. Conservarea mediocră.
115. *Filip I Arabul.*
IMP M[IVL] PHILIPPVS AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. PMTRP III COS PP. Pax sau Felicitas în picioare spre st., ţine în dr. un caduceu şi în st. un corn al abundenţei.
Antoninian. 23 mm. Coh. $^{2}$, 124. Anul 245 (Cagnat). Conservarea bună.
116. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.
Rv. PMTRP IIII COS II [PP]. Ca mai sus.
Antoninian. 23 mm. Coh. $^{2}$, 135, dar bust « dreapta ». Anul 247 (Bernhart).
117. *Acelaşi împărat.*
IMP MIVL PHILIPPVS [AV]G. Bustul său radiat şi drapat spre dr.

Rv. LIBERALITAS AVGG II. Liberalitas în picioare spre dr., ţine în dr. o tesseră, iar în st. un corn al abundenţei.
Antoninian. 23 mm. Coh. 2, 87. Anul 247 (?). Conservarea mediocră.

118. *Filip I. Arabul.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22,5 mm. Coh.2, 87. Anul 247 (?). Conservarea mediocră.

119. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. AEQVITAS AVGG. Aequitas în picioare spre st., ţine în dr. balanţa şi în st. un corn al abundenţei.
Antoninian. 23 mm. Coh. 2, 9. Conservarea mediocră.

120. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar în legendă...[A]VG.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 24 mm. Coh. 2, 9. Conservarea mediocră.

121. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23 mm. Coh. 2, 9. Conservarea mediocră.

122. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. ANNONA AVGG. Abundentia în picioare spre st., ţine în dr. spice, iar în st. un corn al abundenţei. La picioare, un modius.
Antoninian. 22 mm. Coh. 2, 25. Conservarea mediocră.

123. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23,5 mm. Coh. 2, 25. Conservarea mediocră.

124. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda [IMP]...
Rv. Ca mai sus.
Antoninian, 23 mm. Coh. 2, 25. Conservarea submediocră.

125. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. FELICITAS TEMP. Felicitas în picioare spre st., ţine în dr. un caduceu şi în st. un corn al abundenţei.
Antoninian. 24 mm. Coh. 2, 43. Conservarea mediocră.

126. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. [F]IDES MILIT. Fides în picioare spre st., ţine în dr. un sceptru şi în st. un insemn militar.
Antoninian. 23 mm. Coh.2, 54. Conservarea bună.

127. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. ROMAE AETERNAE. Roma şade spre st. lângă un altar şi ţine în dr. o Victorie, iar în st. un sceptru. Lângă ea, un scut.
Antoninian. 24 mm. Coh. 2, 170. Conservarea mediocră.

128. *Acelaşi împărat.*
IMP C MIVL PHILIPPVS [PF AVG]. Bustul său radiat şi drapat spre dr..
Rv. [S]PES FELICITATIS ORBIS. Spes merge spre st. şi ţine în dr. o floare, iar cu st. îşi ridică faldurile rochiei.
Antoninian. 22 mm. Coh. 2, 218. Conservarea mediocră.

129. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. VIRTVS EXERCITVS. Virtus cu cască, în picioare spre dr., ţine o lance, se sprijină cu dr. într'un scut. Sub piciorul st., o cască.
Antoninian. 22 mm. Coh. 2, 243. Conservarea submediocră.

130. *Otacilia.*
[M OTA]CIL SEVERA AVG. Bustul său diademat şi cu cornul lunii spre dr.
Rv. CONCORDIA AVGG. Concordia şade spre st. şi ţine în dr. o pateră şi în st. un dublu corn al abundenţei.

Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 4. Conservarea mediocră.

131. *Otacilia.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23,5 mm. Coh. [2], 4. Conservarea mediocră.

132. *Aceeaşi Impărăteasă.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.
Rv. Ca mai sus, dar cornul abundenţei e simplu.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 17. Conservarea mediocră.

133. *Aceeaşi Impărăteasă.*
MARCIA OTACIL SEVERA AVG; în rest, ca mai sus.
Rv. PVDICITIA AVG. Pudicitia şade spre st. Cu dr. îşi ridică vălul, iar în st. ţine un sceptru transversal.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 53. Conservarea mediocră.

134. *Filip II.*
M IVL PHILIPPVS CAES. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. PRINCIPIIVVENT. Filip în ţinută militară, în picioare spre st., ţine în dr. un glob, iar în st. o lance.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 48. Anul: înainte de Aug. 246. Conservarea mediocră.

135. *Acelaşi.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23,5 mm. Coh.[2], 48. Acelaşi an. Conservarea mediocră.

136. *Acelaşi.*
Ca mai sus, dar legenda în parte neclară.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 24,5 mm. Coh. [2], 48. Acelaşi an. Conservarea mediocră.

137. *Acelaşi.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 48. Acelaşi an. Conservarea mediocră.

138. *Acelaşi.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 48. Acelaşi an. Conservarea mediocră.

## МОНЕТНЫЙ КЛАД В РУШЬ-СИБИУ И ВЫСТУПЛЕНИЕ КАРПОВ ПРОТИВ РИМСКОГО ВЛАДЫЧЕСТВА В ДАКИИ ВО ВРЕМЕНА ФИЛИППА АРАБА

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Находка клада римских серебряных монет, датируемых империей, в селе Рушь, района Сибиу, начиная с времен Септимия Севера и кончая эпохой Филиппа Араба, дали возможность сделать ряд исторических выводов, вытекающих из изучения этого монетного клада.

Монетный клад в Рушь был зарыт в землю в 247 г. во времена Филиппа Араба. Из более ранних нумизматических находок в статье упоминается о других 23 кладах, обнаруженных также на дакийской территории и заканчивающихся монетами времен Филиппа Араба. Объяснение того, как попали в землю 24 монетных клада во времена Филиппа Араба ставится в зависимость от народного движения в Дакии против римского владычества, а также от набегов карпов в 245—247 гг., которые вместе с недовольным местным населением сильно пошатнули римское владычество в Дакии. На основании отметок на картах населенных пунктов, в которых были обнаружены эти клады, намечаются

пути, по которым следовали карпы во время своих набегов. Один путь ведет с северо-востока провинции, через Апулум (где надпись CIL III, 1054, упоминает о неком римском гражданине a Carpis liberatus) и потом тянется к Сармизегетусе и дальше через ущелье Вылканул к Долине Жиу. Другой путь ведет с востока, пересекает ущелье Ойтуза и тянется по трассе римского пути вдоль Олта, до его впадения в Дунай.

Из исследования нумизматических находок, а также небольшого количества исторических документов того времени, вытекает, что война против восставшего населения и карпов была тяжелой и длительной, что заставило императора воспользоваться войсками, расположенными вне Дакии и переброшенными из Верхней Мезии и Германии.

Мероприятия императора после прекращения войны, как предоставление права на чеканку бронзовой монеты, реорганизация защиты, разрушенной восставшим населением и карпами, лишь отсрочили освобождение Дакии приблизительно на 25 лет.

Этот факт доставил новый материал, нумизматический, подтверждающий положение, сформулированное советскими учеными Дмитриевым и Кругликовой, впервые подчеркнувшими значение восстаний автохтонного населения Дакии против римского владычества.

## ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Карта окрестностей Рушь-Сибиу.
Рис. 2. — Карта монетных кладов, захороненных во времена Филиппа Араба.

## LE TRÉSOR MONÉTAIRE DE RUŞI (SIBIU) ET L'ACTION DES CARPES CONTRE LA DOMINATION ROMAINE EN DACIE, AU TEMPS DE PHILIPPE L'ARABE

### (RÉSUMÉ)

La découverte d'un trésor de monnaies romaines d'argent, datant de l'empire et allant du temps de Septime Sévère à celui de Philippe l'Arabe, découverte faite dans la commune de Ruşi, arr. de Sibiu, Rég. de Sibiu, a permis à l'Auteur toute une série de constatations historiques, issues de l'étude de ce dépôt de monnaies.

Le trésor de Ruşi a été enfoui en terre en 247, au temps de Philippe l'Arabe. Parmi les découvertes numismatiques plus anciennes, l'Auteur rappelle vingt-trois autres trésors, également découverts sur le territoire de la Dacie, dont les monnaies datent tout au plus de l'époque de Philippe l'Arabe. Le fait d'avoir trouvé vingt-quatre trésors monétaires enterrés sous le règne de Philippe l'Arabe, s'expliquerait par les soulèvements des populations de la Dacie contre la domination romaine, ainsi que par l'incursion des Carpes, dans les années 245—247, qui, unis aux autochtones mécontents, ont fortement ébranlé la domination romaine en Dacie. Ayant fixé sur la carte les diverses localités où ces trésors ont été trouvés, l'Auteur propose une réconstitution hypothétique des routes suivies par les Carpes au cours de ces incursions. L'une

venant du N-E de la province, passe par Apulum (où une inscription, CIL, III, 1054, mentionne un citoyen romain *a Carpis liberatus)*, puis va vers Sarmizegetusa et enfin, à travers le col du Vâlcan, vers la vallée du Jiu. L'autre, venant de l'est, traverse le col de l'Oituz et suit le tracé de la voie romaine qui longe les rives de l'Olt jusqu'à son confluent avec le Danube.

De l'analyse des découvertes numismatiques et des quelques documents historiques de l'époque, il ressort que la guerre menée par l'empereur contre les populations soulevées et les Carpes a été longue et acharnée, au point d'obliger l'empereur à avoir recours à des forces étrangères à la Dacie, amenées de Moesia Superior ou de Germanie.

Les mesures prises par l'empereur à la fin de la guerre, comme par exemple d'accorder le droit de frapper des monnaies de bronze et d'organiser à nouveau la défense, détruite par les rebelles et les Carpes, n'auront eu pour effet que de remettre la libération de la Dacie, d'environ 25 ans.

Ceci apporte de nouvelles données, numismatiques, à l'appui de la thèse des savants soviétiques Dmitriev et Krouglikova qui ont, les premiers, souligné les mouvements de rébellion de la population autochtone de Dacie contre les envahisseurs romains.

## EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Carte des environs de Ruşi-Sibiu.

Fig. 2. — Carte des trésors de monnaies enterrés en Dacie du temps de Philippe l'Arabe.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# RELAŢIILE DINTRE AŞEZAREA DELA BISERICUŢA-GARVĂN ŞI BIZANŢ ÎN SECOLELE X—XII

DE

I. BARNEA

Rezultatele săpăturilor arheologice executate până acum în aşezarea prefeudală dela Bisericuţa, de pe teritoriul comunei Garvăn, raionul Măcin, au ridicat o serie întreagă de probleme cu privire la istoria veche a patriei noastre. Una dintre aceste probleme este şi aceea a legăturilor dintre această aşezare de pe ruinele cetăţii *Dinogetia* şi Bizanţ, în secolele X—XII, adică în ultima ei fază de existenţă.

Izvoarele timpului, atâtea câte se cunosc, nu amintesc nimic despre aşezarea dela Bisericuţa-Garvăn. Ele ne dau însă unele ştiri menite să arunce oarecare lumină şi asupra acesteia. Una dintre cele mai vechi informaţii cu privire la aşezările dela Dunărea de Jos, după lunga perioadă de tăcere ce urmează sfârşitului secolului al VI-lea, este aceea a cronicii dela Kiev, cunoscută sub numele de « Povestî vremenîh liet, » care ne spune că, în anul 968, cneazul Sviatoslav al Kievului, chemat de împăratul bizantin Nichifor Focas, împotriva Bulgarilor, a luat dela aceştia « 80 de oraşe dela Dunăre şi s'a aşezat să cnezească în Pereiaslaveţ, luând dări dela Greci ». Este vorba aici de Preslavul Mic, situat de unii istorici în regiunea dintre Cernavodă şi Hârşova şi socotit un punct comercial foarte important, aşezat în cel mai îngust loc dintre Dunăre şi Marea Neagră. După interpretarea istoricului bulgar Zlatarski, interpretare pe care o confirmă şi academicianul sovietic Derjavin, expresia cronicărească « 80 de oraşe pe Dunăre » nu trebue înţeleasă în sensul strict al cuvântului: 80 de oraşe situate de-a-lungul malului Dunării, ci în sensul de 80 de oraşe din regiunea Dunării, adică din Bulgaria nord-estică [1]. In felul acesta, în prima sa expediţie împotriva Bulgariei, Sviatoslav, după interpretarea lui Zlatarski, a cucerit Dobrogea de astăzi şi o parte din Deliorman. Pentru a-l sili pe cneazul rus să părăsească Bulgaria, conducătorii acesteia au intrat în legătură cu Bizanţul, propunând în acelaşi timp Pecenegilor să atace Kievul. Sviatoslav a părăsit în grabă regiunea Dunării,

[1] N. S. Derjavin, Slavii în vechime. Bucureşti, 1949, p. 209—211.

lăsând aici o parte însemnată din armată. După înlăturarea pericolului peceneg, în anul 969, Sviatoslav s'a înapoiat însă din nou în Bulgaria, spunând mamei sale, bătrâna şi bolnava Olga, şi boierilor, cunoscutele cuvinte: «Nu-mi place să stau la Kiev, vreau să trăiesc în Pereiaslaveţul de pe Dunăre. Acolo este miezul ţării mele, acolo se adună toate bunurile: dela Greci, aurul, ţesăturile, vinul; dela Cehi, tot felul de fructe; dela Unguri, argintul şi caii; din Rusia, blănurile şi ceara, mierea şi robii».

A doua oară, cneazul dela Kiev a pătruns şi mai mult în Bulgaria de Est, ocupând Preslavul Mare, capitala ţaratului bulgar, luând prizonier pe ţarul Boris al II-lea şi înaintând până în teritoriul bizantin. Alarmat de înaintarea lui Sviatoslav, cu care s'a unit şi poporul bulgar înrobit conducătorilor feudali, într'o luptă comună împotriva Bizanţului [1], energicul împărat Ioan Tzimisces, urmaşul lui Nichifor Focas, încearcă mai întâi să se înţeleagă pe cale paşnică cu cneazul rus. Dar noul stăpânitor al Bulgariei voia, cu orice chip, să realizeze măreţul plan al ţarului Simeon, de a alunga pe Bizantini din Europa, pentru a le lua locul. In lupta îndârjită din Aprilie 971, Tzimisces a cucerit Preslavul Mare, alungând pe Sviatoslav şi declarând în chip făţarnic pe ţarul Boris singurul stăpân al Bulgariei. Dela Preslav, împăratul bizantin l-a urmărit pe cneazul Kievului până la Dunăre, unde acesta se refugiase, închizându-se în cetatea Dorostolon (Silistra). Cetatea a fost asediată de Bizantini, atât de pe uscat, cât şi de pe apă, unde, după cum ne informează mai departe cronica lui Leon Diaconul, cel mai preţios izvor pentru acest episod, tocmai sosiseră din spre gurile Dunării corăbiile cu renumitul foc grecesc. După lupte înverşunate, armata înfometată a lui Sviatoslav a trebuit să capituleze, în Iulie 971, acesta obligându-se să părăsească îndată şi pentru totdeauna Bulgaria. In schimb, împăratul bizantin a oferit armatei alimente şi a reînnoit vechile privilegii comerciale ale Ruşilor. Cât priveşte Bulgaria, Ioan Tzimisces a supus partea de Est a acesteia, ducând ca prizonier la Constantinopol pe ţarul bulgar [2]. In locul Bulgariei de răsărit, care stăpânise până în anul 971 şi Dobrogea de astăzi, a fost creat ducatul sau thema bizantină *Paristrion* sau *Paradunavon*, cu capitala la Dorostolon (Silistra), având în frunte un şef cu titlul de στρατηγός, κατεπάνω, ἄρχων sau δούξ. De acum înainte, graniţa imperiului bizantin se muta din nou la Dunăre şi în cronicile bizantine încep să reapară diferite menţiuni cu privire la această regiune.

In urma unor îndelungate şi temeinice cercetări cu privire la cele două ducate bizantine, al Paristrionului şi al Bulgariei, acesta din urmă creat în locul Bulgariei occidentale de împăratul Vasile al II-lea Bulgarohtonul, la 1018, au putut fi identificaţi până în prezent, cu ajutorul cronicilor şi al sigiliilor bizantine, nu mai puţin de 10 conducători ai ducatului Paristrion sau Paradunavon, între sfârşitul secolelor X şi XI e.n. Este semnificativ şi demn de reţinut faptul că unul sau altul dintre aceşti conducători este numit de izvoarele timpului: ἄρχων τῶν περὶ τὸν Ἴστρον πόλεων καί χωρίων, ἄρχων τῶν παριστρίων πόλεων sau ἄρχων τῶν περὶ τὸν Ἴστρον πόλεων adică, comandant al oraşelor şi ţinuturilor dela Dunăre, comandant al oraşelor dela Dunăre [3]. Alteori, aceleaşi izvoare oficiale şi îndeosebi sigiliile guvernatorilor acestei theme de

---

[1] Cf. P. Karîşkovski, «Voprosî Istorii», 1951, Nr. 8, p. 101—105.

[2] Leon Diaconul, Historia, ed. Bonn, 1828, p. 155 şi urm. Cf. G. Ostrogorsky, Geschichte des byzant. Staates. München, 1940, p. 208—209.

[3] N. Bănescu, Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie. Bucureşti, 1946, p. 58, 171 şi urm.

graniță, preferă pentru aceasta denumirea populară de « Paradunavon », denumire ce li se părea stăpânitorilor mai apropiată de graiul supușilor, obișnuiți să-i spună Dunării nu *Istros*, ci *Dunava* sau *Dunavis* [1].

Cu privire la populația orașelor și teritoriilor dela Dunărea de Jos, cronicarul bizantin Cedren ne informează, într'o știre din preajma jumătății secolului al XI-lea, că aici « neamurile se amestecau unele cu altele » (ἀνεμίγνυντο ἀλλήλοις τὰ γένη) [2]. Acelaşi cronicar vorbește despre șeful peceneg Kegen, care în anul 1048 trecuse Dunărea, intrând cu toată armata sa în serviciul împăratului bizantin Constantin al IX-lea Monomahul. Kegen, împreună cu conducătorul themei Paristrion, Mihail, a primit după aceea însărcinarea de a apăra frontiera Dunării împotriva celorlalți Pecenegi. In acest scop, le-au fost trimise pe Dunăre și 100 de vase de război [3].

Intr'o altă știre, datând din a doua jumătate a secolului al XI-lea, cronicarul bine informat, care este Mihail Attaleiates, numește această populație « pe jumătate barbară » și « gloată amestecată din toate limbile » (μιξοβάρβαρον și ἐκ πάσης γλώσσης συνηγμένον πλῆθος). [4]

Tot el ne dă știri prețioase cu privire la raporturile dintre această populație și imperiul bizantin. Astfel, în anii 1073—1074, în vremea împăratului Mihail al VII-lea Ducas, supranumit Parapinakes, populația pe jumătate barbară din « multele și marile orașe dela Dunărea de Jos, care întrețineau o armată nu mică », s'a răsculat din cauza măsurilor fiscale ale ministrului atotputernic al acestuia, logothetul Nichifor [5]. Intre altele, măsurile care i-au revoltat cel mai mult pe paristrieni, au fost instituirea monopolului grâului și refuzul de a mai plăti trupele dela frontieră. Pentru potolirea răscoalei a fost trimis dela Constantinopol vestarhul Nestor, dar acest nou comandant al themei Paradunavon a trecut și el de partea supușilor rebeli, toți la un loc chemând în ajutor pe Pecenegi și pornind împreună împotriva Bizanțului.

In anul 1078, ne informează mai departe cronicarul, aceeași populație dela Dunărea de Jos, temându-se de răzbunarea noului împărat, care este Nichifor al III-lea Botaneiates, a socotit necesar să trimită delegați la Constantinopol, pentru a face act de supunere și a condamna pe rebelii care se aliaseră cu Pecenegii [6]. Totuși, răscoala va continua și în vremea lui Botaneiates și chiar după înlăturarea dela tron a acestuia. Rebelilor din Paristrion și Pecenegilor li se vor adăuga ereticii pavlichieni și bogomili, situația devenind foarte critică pentru stăpânirea bizantină.

Către sfârșitul secolului al XI-lea, în vremea lui Alexios I Comnen, este cunoscută încercarea de formațiuni statale independente, dela Dunărea de Jos, în frunte cu cei trei conducători: Tatos, Sesthlav și Sacea, despre care vorbește Ana Comnena [7] și care au format mai multă vreme obiectul discuțiilor dintre

---

[1] N. Bănescu, op. cit., p. 60—66.

[2] Cedren, Historia, ed. Bonn, 1839, II, p. 599, rândurile 21—22.

[3] Ibidem, p. 585, rândurile 4—11.

[4] Mihail Attaleiates, Historia, ed. Bonn, 1853, p. 204, rândurile 19—21.

[5] Ibidem, p. 204—205. Părerea istoricului maghiar Mathias Gyóni, Zur Frage der rumänischen Staatsbildungen im XI. Jahrhundert in Paristrion (Ostmittel-europ. Bibliothek, 48), Budapesta, 1944, p. 18,30,106, după care în 1074 ar fi fost vorba numai de o răscoală a Pecenegilor angajați de Bizantini să păzească granița (Die Petschenegen-Grenzwachen), trebue socotită falsă și întemeiată pe concepții șovine.

[6] Mihail Attaleiates, op. cit., p. 302, 14 și urm.

[7] Alexiada, ed. B. Leib, Paris, 1943, II, VI, XIV, p. 81, rândurile 26—29.

unii istorici burghezi, fără să se ajungă la un rezultat, tocmai pentrucă problema era pusă pe plan strict naţional. In vremea aceluiaşi împărat (1087), flota bizantină [1] urcă din nou pe Dunăre, până la Sil stra, împotriva Pecenegilor care, trei ani mai târziu, vor fi sdrobiţi la Lebunion (1091). Cu prilejul acestor descrieri, Ana Comnena aminteşte şi Preslavul Mic (Pereiaslaveţul) de lângă Dunăre, pe care-l numeşte greşit Preslavul Mare (τὴν μεγάλην Περισθλάβαν... Πόλις δὲ αὕτη περιφανὴς περὶ τὸν Ἴστρον διακειμένη) [2].

In secolul al XII-lea, călătorul arab Idrisi, sau Edrisi, care scrie în jurul anului 1150, descrie în felul următor cursul inferior al Dunării: « Sunt patru zile de mers dela Deristra până la oraşul Berisklafisa [Πραισθλάβα], spre Est; acesta este aşezat pe Dunăre (Danu), în apropierea unor bălţi mari. De acolo sunt patru zile de mers de-a-lungul fluviului până la oraşul Disîna (Vicina), care este aşezat înainte de vărsarea Dunării şi care are mulţi locuitori şi un pământ roditor. Vicina scoate mari venituri din comerţul său » [3].

Pentru vremea lui Manuel Comnenul, cronicarul şi secretarul acestuia, Ioan Kinnamos, ne dă două informaţii preţioase cu privire la regiunea Dunării de Jos. Prima se referă la expediţia din 1148 a lui Manuil Comnenul împotriva Cumanilor, în regiunea Zimnicei (Δεμνίτζικος) [4], unde flota bizantină fusese de asemenea trimisă mai înainte pe Dunăre. A doua vorbeşte despre « marea mulţime de Vlahi, care se socotesc colonişti demult din Italia » (Βλάχων πολὺν ὅμιλον, οἳ τῶν ἐξ' Ἰταλίας ἄποικοι πάλαι εἶναι λέγονται), mulţime pe care Leon Vatatzes o recrutează în 1166 din ţinuturile de către Marea Neagră şi anume, foarte probabil din ducatul (thema) Paristrion [5], pentru a ataca pe Unguri peste Carpaţi.

Puţinele şi sumarele ştiri pe care izvoarele amintite le înregistrează cu privire la aşezările dela Dunărea de Jos, arată o stăpânire aproape neîntreruptă a Bizanţului asupra Dobrogei de astăzi, începând din vremea lui Ioan Tzimisces şi până în vremea lui Manuil I Comnen (971—1180). Este intervalul de timp care coincide aproape întocmai cu supunerea Bulgariei de către Bizantini, de al căror jug a fost eliberată în urma răscoalei din 1186 a păstorilor şi ţăranilor din Balcani, răscoală ce a dus la crearea statului Asăneştilor şi, în acelaşi timp, la alungarea stăpânirii bizantine dela Dunărea de Jos. In ceea ce priveşte caracterul acestei stăpâniri în Dobrogea de astăzi, sărăcia însăşi a ştirilor contemporane arată că ea nu a reuşit să aibă continuu caracterul asprei stăpâniri romane de altădată. Aceasta nu pentru alt motiv decât acela al slăbiciunii imperiului de răsărit, din ce în ce mai ameninţat de loviturile duşmanului dinafară şi dinăuntru. In tot acest timp, graniţa Dunării este mereu atacată şi trecută de triburile Pecenegilor, Uzilor şi Cumanilor. Impotriva lor, Bizanţul foloseşte pe de o parte forţa armată, pe de alta, politica de balanţă ce constă în alianţa când cu unul, când cu altul dintre duşmani, împotriva celuilalt. Un rol deosebit l-a jucat în apărarea imperiului puternica flotă din vremea dinastiei Macedonenilor şi Comnenilor, flotă pe care o vedem adesea urcând pe apele Dunării. Despre această flotă, împăratul Nichifor Focas putea spune

[1] Alexiada, ed. B. Leib, II, VII, II, 1,7, p. 89, rândurile 7—9; p. 92, 2 şi urm.

[2] Ibidem, VII, III, 4, p. 95—96. Mai problematică este identificarea Vicinei, pe care o aminteşte de asemenea Ana Comnena.

[3] W. Tomaschek, « Sitzungsberichte d. Wiener Akad., Phil. Hist. Classe, » v. CXIII, 1886, p. 302.

[4] Ioan Kinnamos, Historia, ed. Bonn, 1836, p. 93, rândul 19.

[5] Ibidem, p. 260, rândurile 8—9; cf. N. Bănescu, op. cit., p. 105.

cu mândrie în anul 968: «Mię singur îmi aparţine puterea navală»[1], iar în secolul al XI-lea, Katakalon Kekavmenos, renumitul comandant al themei Paradunavon, scria: «Flota este gloria Romaniei»[2]. Marx însuşi subliniază, în lucrarea «Extracte cronologice», că, în timpul lui Vasile al II-lea Bulgarohtonul, Bizanţul era cea mai mare put›re maritimă din Europa[3]. In a doua jumătate a secolului al XI-lea, cauze comune de desorganizare duc, atât la slăbirea armatei de uscat, cât şi a flotei bizantine, care cedează locul Normanzilor şi republicilor Italiei. La început, Alexios Comnen fusese silit să acorde Veneţienilor libertatea comercială în tot imperiul, cu condiţia ca aceştia să-i pună flota la dispoziţie. După aceea însă, dându-şi seama de pericolul pe care-l prezenta o astfel de alianţă, acest împărat face ultimul mare efort de reconstituire a flotei bizantine[4], pe care am văzut-o urcând apele Dunării, în expediţia din 1087—1088, împotriva populaţiei răsculate, aliată cu Pecenegii.

Cât despre condiţiile de viaţă internă ale populaţiei dela Dunărea de Jos din această vreme, ele vor fi fost asemănătoare cu acelea ale întregii lumi din imperiul bizantin şi din Peninsula Balcanică în deosebi. Asistăm în această perioadă de timp la desvoltarea unui proces general de feudalizare, la acel proces critic, « când — după cum spune Vasilievski — aristocraţia proprietară de pământ, înstărită, dă atacul cel mai furios şi duce un asalt îndârjit împotriva micilor gospodării ţărăneşti libere, care se înmulţiseră în decursul secolelor anterioare şi împotriva obştii ţărăneşti». «Cei puternici» (οἱ δυνατοί) formau aristocraţia provincială, biserica reprezentată prin mitropoliţi, episcopi, egumeni, funcţionarii superiori militari şi civili (magiştrii, patricii, strategii), In domeniul economiei rurale, situaţia producătorilor direcţi era diferită. Munca sclavilor încă nu dispăruse. Pe anumite domenii ei chiar se numărau cu miile. Majoritatea populaţiei ţărăneşti se împărţea în ţărani care se aflau pe pământurile reprezentanţilor supremi ai administraţiei regionale şi în ţărani care se grupau în comunităţi (obştii) libere. Acestea din urmă, departe de a fi sprijinite de stat, aşa cum s'a spus, erau exploatate de acesta[5], plătind tribut, care, în conformitate cu organizarea centralistă a statului, avea caracterul de rentă-impozit, obştea fiind responsabilă solidar pentru membrii ei. La început, statul exercita o presiune continuă asupra diferitelor categorii de producători direcţi, căutând să fixeze pe ţărani de pământ şi să-i menţină într'o dependenţă directă faţă de el, împiedecând pe cât posibil patronatul. După aceea însă, când activitatea comercială şi industrială a început să fie îngrădită de stat, «cei puternici» au văzut că este mai avantajoasă învestirea bogăţiilor băneşti în cumpărarea de proprietăţi rurale. Pe acestea le puteau obţine foarte uşor dela ţăranii săraciţi în ultimul grad din cauza impozitelor, a apăsării pricinuite de funcţionari, a calamităţilor pricinuite de natură sau de atacurile duşmanilor. In legătură strânsă cu proprietatea ţărănească de pământ se aflau aşa numitele στρατιωτικὰ κτήματα, mici proprietăţi (parcele) de pământ acordate militarilor, în schimbul serviciului pe care aceştia îl prestau şi care constituiau baza regimului temelor şi a recrutării indigene a armatei, a

---

[1] *Navigantium fortitudo mihi soli inest.* Citat după L. Bréhier, Les institutions de l'empire bzyantin. Paris, 1949, p. 409—410.
[2] Ὁ στόλος ἐστὶν ἡ δόξα τῆς Ῥωμανίας, citat după L. Bréhier, op. cit., p. 410.
[3] Citat după M. V. Levcenko, Istoria Vizanti. Moscova, 1940, p. 114.
[4] L. Bréhier, op. cit., p. 419—421.
[5] M. A. Zaborov, « Izvestia Akademii Nauk », Moscova, 1951, seria de Istorie şi Filosofie, VIII, 5, p. 473 şi urm.

apărării însăşi a statului bizantin. Aceste mici proprietăţi militare au fost apărate în mod deosebit împotriva elementelor acaparatoare, de legile din vremea lui Vasile al II-lea Bulgarohtonul. Abrogarea unor astfel de legi de către împăratul Roman Argyros, în anul 1028, a însemnat începutul dispariţiei treptate a pământurilor ostăşeşti şi, în acelaşi timp, al decăderii armatei bizantine.

Cei care expropriau cu succes pământurile ţărăneşti aparţineau îndeosebi puternicei aristocraţii militare feudale, bisericii şi mânăstirilor. Prima se formează treptat, începând din secolul al X-lea, mai ales în Asia Mică şi caută mereu să-şi impună voinţa sa autorităţii centrale. Celelalte două îşi sporesc în mod considerabil bogăţiile şi proprietăţile funciare în secolele X-XI. Mânăstirile, care erau îndeosebi fundaţii ale clasei exploatatoare şi care se bucurau de o serie întreagă de privilegii şi scutiri, devin adăposturi sigure pentru conducătorii politici, în vremea luptelor interne, atât de dese la Bizanţ. Acelaşi lucru devin mânăstirile şi pentru ţărani, care purtau denumirea caracteristică de «săraci» (οἱ πτωχοί, οἱ πένητες), şi care se refugiau în ele, pentru a scăpa de agenţii fiscului şi de asprimea autorităţilor. Toţi aceştia, în schimbul azilului pe care îl primeau, predau avutul lor mânăstirilor. La rândul lor, călugării bizantini din secolele X-XI obişnuiau adesea să iasă afară dintre zidurile mânăstirilor, pentru a se îndeletnici îndeosebi cu comerţul. Intr'una din scrisorile sale, eruditul scriitor al secolului al XI-lea, Mihail Psellos, vorbeşte despre un astfel de călugăr care călătorea mereu şi în toate direcţiile, nu din dorinţa de a cunoaşte oameni şi lucruri noi, ci numai pentru a cumpăra marfă dintr'un loc şi a o vinde în alt loc [1].

Descoperirile arheologice făcute până acum în aşezarea prefeudală dela Bisericuţa-Garvăn, confirmă informaţiile izvoarelor literare şi împlinesc totodată, în parte, lipsurile acestora. Dintre aceste descoperiri, prima care trebue amintită este un sigiliu de plumb adus la lumină în vara anului 1951 şi care poartă pe el numele lui « Simeon, vestis şi catepan al Paradunavului » (Συμεὼν βέστης καὶ κατεπάνω τοῦ Παραδουνάβου) (fig.1). Personajul era cunoscut datorită unui alt sigiliu asemănător, găsit la Constantinopol, în a doua jumătate a secolului trecut. El fusese identificat cu un mare demnitar bizantin purtând acelaşi nume, amintit de cronica lui Cedren şi aşezat ca guvernator al themei Paristrion în ultimii cinci ani ai împărăţiei lui Vasile al II-lea Bulgarohtonul (1020 — 1025) [2]. Un al treilea sigiliu, aparţinând aceluiaşi personaj, a fost găsit în 1927 la Preslav. Fiind publicat greşit de N. A. Muşmov, « Izvestia Inst. Arheol. Bulgar. », 1928-1929, v. V, p. 241 şi urm., fig. 127 — 128, acest sigiliu a fost trecut până acum cu vederea.

Condiţiile de găsire a sigiliului dela Garvăn confirmă în parte această datare. Importanţa descoperirii constă însă în dovada ce se face pentru prima dată că, într'adevăr, această aşezare prefeudală făcea parte din thema Paradunavului, a cărei capitală se ştie că era la Dorostolon (Silistra). Sigiliul a ajuns la Garvăn împreună cu vreun ordin sau scrisoare oficială, trimisă de catepanul dela Dorostolon vreunui şef sau căpetenii locale. Se ştie că strategul sau comandantul unui theme avea în primul rând atribuţii de ordin militar.

---

[1] M. V. Levcenko, op. cit., p. 150 şi urm; cf. N. Pigulevskaia, « Voprosi Istorii», 1950, Nr. 4, p. 44—54; E. E. Lipşiţ, « Vizantiiski Sbornik », Moscova, 1945, p. 117 şi urm.: L. Bréhier, op. cit., p. 383.

[2] N. Bănescu, op. cit., p. 70 - 73.

El era, așa cum s'a spus, « un fel de vice-rege, răspunzător numai în fața împăratului de securitatea unei provincii, ale cărei autorități civile îi erau subordonate și pe care o conducea cu ajutorul statului său major »[1]. De aceea, se poate presupune că și șeful local din așezarea de graniță dela Bisericuța-Garvăn, va fi avut atribuții *militare* și *administrative*, fiind în subordinele catepanului dela Dorostolon. In calitate de reprezentant al acestuia, el va fi




Fig. 1. — Sigiliu de plumb bizantin (sec. XI).

avut însărcinarea ca, împreună cu ceata lui de războinici, să apere sectorul încredințat, împotriva celor care l-ar fi atacat de dincolo de Dunăre.

Este adevărat că săpăturile de până acum nu au scos la iveală urme de construcții militare, iar numărul armelor este foarte redus în așezarea prefeudală dela Garvăn. Cu greu putem admite însă că poziția strategică a acestei așezări intens populate va fi scăpat din vedere stăpânitorilor bizantini și că tocmai această porțiune de frontieră va fi fost lăsată fără nicio apărare. Nu trebue, de sigur, să ne așteptăm în această vreme, nici la fortificații și nici la garnizoane militare de proporțiile acelora ale cotropitorilor romani de altădată. Totuși, interesul stăpânirii bizantine față de așezarea de la Bisericuța, punct cheie pe linia de apărare a Dunării în această parte, va fi fost

[1] L. Bréhier, op. cit., p. 362.



Fig. 2. — Monete bizantine de bronz, din vremea împăraţilor:
1) Ioan Tzimisces, 2) Vasile II Bulgarohtonul şi Constantin VIII, 3) Mihail IV Paflagonianul, 4) Theodora, 5) Isaac I Comnen, 6—7) Constantin X Ducas, 8) Mihail VII Ducas, 9) Alexios I Comnen.

deosebit. Ceea ce se urmărea şi aici ca şi aiurea, era pe de o parte recrutarea de soldaţi pentru paza graniţei, pe de alta, perceperea de impozite — şi una şi alta de neconceput fără ajutorul unui şef local. Obiceiul de a recruta soldaţi chiar din regiunea unde era nevoie de ei, este un lucru bine cunoscut în sistemul de organizare al themelor. In schimbul obligaţiei serviciului militar statul bizantin oferea supuşilor săi acele mici proprietăţi militare (parcele) — στρατωτικὰ κτήματα, pe care le-am amintit. Pentru aşezările dela Dunărea de jos, care întreţineau o armată numeroasă, am văzut de asemenea că, în cronica lui Mihail Attaleiates, se vorbeşte şi de subvenţii anuale în bani, a căror neplată la un moment dat, a dus la răscoala populaţiei.

Cu privire la necesitatea existenţei, în aşezarea prefeudală dela Garvăn, a unui şef local, care să se ocupe şi cu perceperea de impozite, este deajuns să ne gândim în primul rând la regimul de fiscalitate excesivă al Bizanţului. Insuşi titlul de *vestis*, pe care îl purta Simeon, catepanul Paradunavului, nu pare să fi fost un simplu mijloc de « a face să radieze prestigiul curţii bizantine în regiunile cele mai îndepărtate» [1], aşa cum s'a obişnuit să vadă istoriografia burgheză în moda acordării unor astfel de titluri. Catepanul dela Dorostolon şi ca el atâţia alţi guvernatori de provincii sau theme bizantine, va fi obţinut acest titlu înalt, în urma unor servicii deosebite aduse vistieriei imperiale βασιλικὸν βεστιάριον). După aceea, titlul, dacă nu va fi fost socotit şi ca o continuare a unei funcţii odată avute, datorită faptului că vistieria se afla la Constantinopol, iar titularul tocmai la Dorostolon, va fi constituit, probabil, un fel de obligaţie continuă pentru catepanul Paradunavului, de a menţine o cât mai strânsă legătură cu vistieria imperială. O astfel de obligaţie consta, după cum este uşor de bănuit, nu în a cere cât mai mulţi bani din vistierie, ci în a căuta mereu să o îmbogăţească, desigur, pe spinarea provincialilor. In felul acesta se cimenta, pe de o parte, legătura dintre guvernator şi curtea imperială, se consolida, pe de alta, poziţia acestuia în provincia bogată de la Dunărea de Jos. Acestea sunt consideraţiile ce par să se lege deocamdată de unicul sigiliu bizantin găsit până acum în aşezarea prefeudală dela Bisericuţa-Garvăn. Consideraţiuni mai amănunţite asupra acestui sigiliu, ca şi asupra celorlalte două asemănătoare lui, dela Constantinopol şi Preslav, vor fi făcute cu prilejul unei lucrări ulterioare.

Continuând şirul descoperirilor ce constitue o dovadă sigură a legăturilor acestei aşezări cu Bizanţul, trebue să amintim dintre ele pe cele mai numeroase şi mai preţioase din punct de vedere istoric şi anume, *monetele.*

Până acum au fost descoperite la Garvăn, un mare număr de monete bizantine din secolele X-XII e. n. Cea mai mare parte dintre acestea sunt din bronz, iar altele din aur. Toate se întind pe o perioadă de aproape 150 de ani, adică din vremea lui Ioan Tzimisces (969—976) şi până în vremea lui Alexios I Comnen (1081—1118) (fig. 2) [2]. Fără a face un studiu special, şi complet al lor, se poate constata totuşi că monetele bizantine dela Bisericuţa coincid, în general, cu cele ştiute din izvoarele literare despre subjugarea statului feudal al Bulgariei şi despre stăpânirea Bizanţului la Dunărea de Jos. Cele mai multe dintre acestea aparţin perioadei de cea mai mare înflorire a imperiului bizantin, care are loc în vremea lui Vasile al II-lea Bulgarohtonul. Este vorba

---

[1] J. Ebersolt, Mélanges Charles Diehl. Paris, 1930, v. I, p. 88.

[2] Identificările monetelor au fost făcute cu ajutorul lucrării lui W. Wroth, Catalogue of the imperial byzantine coins in the British Museum. Londra, 1908.

în primul rând de tezaurul de 106 monete de aur, găsit chiar cu prilejul primei campanii de săpături dela Garvăn, din 1939. Dintre acestea, 103 poartă efigia lui Vasile al II-lea şi a fratelui său, Constantin al VIII-lea (976—1025), două sunt dela urmaşii imediaţi ai lui Vasile al II-lea: Constantin al VIII-lea (1025—1028) şi Roman al III-lea Argyros (1028—1034), iar a treia, dela Constantin al IX-lea Monomahul (1042—1055)[1]. Tezaurul a aparţinut vreunui şef sau negustor şi a fost îngropat poate chiar în anul 1048, când, după cum ne informează istoricul Cedren, Pecenegii, profitând de gerul mare care făcuse să îngheţe Dunărea, altfel bine apărată de flota bizantină, au trecut în massă în imperiu, înaintând şi pustiind totul în calea lor, până în Thracia[2]. Alte câteva monete de aur şi mai multe monete de bronz, din vremea lui Vasile al II-lea Bulgarohtonul, au fost găsite izolat, în cursul diferitelor campanii de săpături. Din timpul dinastiei Macedonenilor sunt reprezentate, cu un număr mai mare de monete de bronz, domniile împăraţilor: Ioan Tzimisces (969—976), Mihail al IV-lea Paflagonianul (1034—1041) şi aceea a împărătesei Theodora (1055—1056). Prezenţa în număr mare a monetelor din perioada de scurtă durată, cât a fost împărăteasă a Bizanţului Theodora, confirmă pe de o parte cele spuse de Psellos, renumitul învăţat al timpului, cu privire la buna stare economică a imperiului şi lipsa oricărui atac «barbar», dinafară, în acea vreme,[3] contrazice, pe de altă parte, cele susţinute de unii istorici ai zilelor noastre, după care, între anii 1048—1059, a fost întreruptă orice stăpânire a Bizanţului asupra themei Paradunavului[4]. Din timpul domniei de abia un an a slabului împărat Mihail al V-lea Kalaphates (1041—1042), nu a putut fi identificată până acum nicio monetă.

Din vremea împăraţilor din dinastia Ducas şi a Comnenilor, cele mai multe monete sunt dela Constantin al X-lea Ducas (1059—1067), a cărui politică a fost îndreptată împotriva aristocraţiei militare şi în favoarea atotputerniciei birocraţiei. In timpul acestui împărat se reduc cheltuelile pentru armată şi se măresc cele pentru curte; se măresc de asemenea darurile pentru biserică şi cele pentru şefii popoarelor străine, pe care caută să-i îmblânzească în acest fel[5]. Demnă de amintit este următoarea informaţie a lui Psellos, cu privire la Constantin al X-lea Ducas: «Voinţa sa era de a rezolva neînţelegerile cu neamurile barbare nu prin războaie, ci prin trimiteri de daruri şi alte favoruri şi acest lucru pentru două motive: pentru a nu cheltui cu armata cea mai mare parte a veniturilor şi pentru a-şi asigura lui însuşi o viaţă liniştită»[6]. Este de presupus de aceea că monetele din vremea acestui împărat vor fi ajuns la Dinogetia-Garvăn mai curând pe cale comercială, decât ca soldă pentru armată, ori drept cheltueli pentru paza graniţei, aşa cum suntem înclinaţi să credem în multe alte cazuri[7].

Din vremea împăraţilor Isaac I Comnen (1057—1059), Roman al IV-lea Diogene (1068—1071) şi Mihail al VII-lea Ducas-Parapinakes (1071—1078), nu a fost găsită până acum în aşezarea dela Bisericuţa-Garvăn, decât câte o monetă de bronz. Pentru cel dintâi dintre aceşti împăraţi, care a fost ridicat

---

[1] Gh. Ştefan, «Dacia», v. VII—VIII, 1937—1940, Bucureşti, 1941, p. 422—424.
[2] Cedren, op. cit., ed. Bonn, II, p. 585, 13 şi urm.
[3] Psellos, Chronographia, cap. IV, ed. Em. Renault, Paris, 1928, v. II, p. 73.
[4] P. Mutafciev, «Byzantinische Ztschr.», 1926, v. 26, p. 251.
[5] M. V. Levcenko, op. cit., p. 195; G. Ostrogorsky, op. cit., p. 240 şi urm.
[6] Psellos, op. cit., cap. XVII, p. 146.
[7] Cf. Franz Dölger, «Byzantinische Ztschr.», 1926, v. 26, p. 106.

pe tron de partidul militar, explicația lipsei de monete poate fi căutată în domnia numai de doi ani a acestuia și în măsurile luate de el împotriva ruinării vistieriei statului[1]. Prezența unei singure monete din vremea viteazului Roman al IV-lea Diogene[2], de asemenea reprezentant al armatei și fost mai înainte chiar conducător (ἄρχων) al themei Paristrion[3], poate fi explicată prin angajarea acestui împărat în lupta grea și continuă, pe de o parte împotriva Turcilor Seldgiucizi, pe de alta, împotriva dușmanilor dinăuntrul imperiului[4]. Cauza lipsei de mai multe monete din timpul domniei mai lungi a lui Mihail al VII-lea Ducas, o constitue fără îndoială suspendarea subvențiilor anuale în bani și interzicerea comerțului liber al grâului, măsuri care am văzut că au dus la răscoala așezărilor dela Dunărea de Jos.

Pentru lipsa totală de monete din vremea lui Nichifor al III-lea Botaneiates (1078—1081), explicația este de căutat atât în continuarea revoltelor începute sub Parapinakes și în intețirea devastărilor pe care Pecenegii le fac la Dunăre și în întreaga Peninsulă Balcanică, cât și în domnia scurtă și ștearsă, ca și în orientarea mai degrabă către Asia Mică, de unde veneau Turcii Seldgiucizi, a politicii acestui împărat (o monetă răsleață din vremea lui Nichifor Botaneiates a fost totuși găsită la Piua Petrii)[5].

Ultimele monete găsite până acum la Garvăn aparțin domniei lui Alexios I Comnen (1081—1118). Acest energic împărat a pus capăt anarhiei militare care durase 30 de ani și a prelungit viața imperiului încă pentru mult timp[6]. La Dunăre, flota bizantină a fost mult întărită, diplomația și aurul bizantin au isbutit să scape imperiul de Pecenegi, separându-i de Cumani. Imperiul a rămas în schimb cu pericolul pe care îl prezentau aceștia din urmă. Poate acestor năvălitori li se datorește și părăsirea așezării dela Bisericuța, slăbită încă de la sfârșitul secolului al XI-lea[7].

Legăturile așezărilor dela Dunărea de jos cu Bizanțul continuă însă și mult după aceea. Dovadă evidentă, monetele bizantine din secolele XII, XIII și chiar XIV, care au fost găsite întâmplător în centre de pe amândouă malurile Dunării, cum sunt: *Prislava* (astăzi com. Ada Marinescu), *Tulcea*, *Isaccea*, *Piua Petrii*, *Zimnicea*, ori chiar mai departe, în interior: *Dolhești* (fostul jud. Fălciu), lângă București, la *Balș* (Reg. Craiova), *Cerna* etc[8]. Toate acestea într'o vreme în care Constantinopolul își pierduse poziția sa de centru economic al lumii de atunci, iar moneta bizantină ajunsese oarecum în stare de faliment. Se știe cum Alexios Comnen însuși a fost obligat să pună în circulație o nomismă ce reprezenta 1/3 din valoarea ce i se atribuia acesteia și să pretindă

[1] M. V. Levcenko. op. cit., p. 195; G. Ostrogorsky, op. cit., p. 238 și urm.
[2] Gh. Ștefan, op. cit., p. 422.
[3] N. Bănescu, op. cit., p. 81—84.
[4] M. V. Levcenko, op. cit., p. 196; G. Ostrogorsky, op. cit., p. 242—243.
[5] « Cronica numismatică și arheologică », 1945, v. XIX, p. 53.
[6] M. V. Levcenko, op. cit., p. 196 și urm.
[7] Cu prilejul campaniei de săpături arheologice din vara anului 1952, a apărut la Dinogetia-Garvăn și o monetă din vremea împăratului bizantin Ioan al II-lea Comnenul (1118—1143).
[8] Dos. Muzeului Național de Antichități, 1869, p. 10; C. Moisil, « Bibl. Acad. Rom. Bulet. lunar », 1947, II, 3, p. 11; Em. Condurachi, « Balcania », 1944, VII, 1, p. 40; Em. Condurachi, «Bul. Științ.Acad. R.P.R.», Secțiunea de Științe istorice, filosofice și economico-juridice, t. I, Nr. 3—4, Aprilie-Decembrie, 1949, p. 163—167; N. Bănescu, op. cit., p. 109 111. In Dobrogea au fost găsite și monete bizantine din secolele VIII și IX. N. Bănescu, « Bull. Sect. hist. Acad. Roum. », 1943, XXIII, 2, p. 193.

pe de altă parte, ca impozitele să fie plătite cu vechea monetă cu greutate deplină. Incepând din secolul al XII-lea, nomisma îşi pierde stabilitatea şi încetează să se mai bucure de încredere [1].

După monete, un loc de seamă în seria descoperirilor bizantine din secolele X-XII de la Bisericuţa, îl deţine *ceramica cu smalţ*. Ea confirmă, pe de o parte, legăturile directe ale aşezărilor dela Dunărea de Jos cu Constantinopolul şi cu alte centre de cultură bizantină din Europa sau din Asia Mică şi pe de alta, existenţa unei diferenţieri sociale, această ceramică găsindu-se în cantitate mult mai redusă decât cea locală de tip slav şi constituind, după cum rezultă din calitatea mai bună a ei, un articol de lux greu accesibil celor săraci. Din punct de vedere tehnic, ceramica cu smalţ dela Bisericuţa, executată totdeauna la roată, se împarte în două mari categorii: 1) ceramică cu smalţ de coloare verde închis (verde măsliniu) şi 2) ceramică cu sau fără sgraffito şi cu smalţ de una, două sau mai multe colori diferite.

Ceramica aparţinând primei categorii este cea mai numeroasă (fig.3). Ea constă dintr'o pastă de coloare cenuşie sau roşiatică şi are faţa exterioară acoperită cu un strat unitar de smalţ verde-măsliniu, care, în mod excepţional, s'a transformat în cafeniu, pe cât se pare, în urma procesului de ardere diferit. Smalţul este aplicat direct pe pasta vaselor. Acestea au de cele mai multe ori forma de ulcioare, mai rar forma de căni sau ceşti şi, într'un singur caz până acum, forma de pasăre (fig. 3, 3). Majoritatea vaselor sunt împodobite pe dinafară cu ornamente geometrice în relief sau incizate în pasta crudă înainte de aplicarea smalţului. Ornamentele în relief au fost executate, fie de-a-dreptul în însăşi pasta vasului, fie deosebit şi pe urmă lipite pe corpul sau pe toarta acestuia, cât timp pasta era încă moale. Ele constau cel mai adesea din şuviţe sau baghete cu muchia ascuţită sau plate şi din butoni de diferite forme şi mărimi (fig. 3, 9—12, 15). Uneori se întâlneşte câte un mic animal stilizat, lipit pe mănuşa vreunui vas, cu botul pe buza acestuia, ceea ce dovedeşte o influenţă de origină iraniană (fig. 3, 6—7). Ornamentele incizate în pasta crudă a vaselor sunt de obicei benzi de linii ori dungi orizontale, grupuri de linii oblice, curbe, în zig-zag şi în val, executate adesea cu o remarcabilă siguranţă şi regularitate. Originea mai îndepărtată a acestui fel de ceramică, ca şi aceea a întregii ceramice cu smalţ, se află în Orient. Aria de răspândire a ei cuprinde întregul basin al Mediteranei de Est, la care trebue adăugat Sudul U.R.S.S. In Dobrogea a mai fost găsită ceramică la fel cu cea dela Bisericuţa-Garvăn, la Prislava, Noviodunum, Troesmis, Carsium, Capidava, Axiopolis şi, desigur, şi în alte centre, care însă nu ne sunt cunoscute.

Una dintre cele mai importante probleme în legătură cu această categorie de ceramică priveşte marea ei vechime. Intr'adevăr, ceramica cu smalţ verde-măsliniu este cunoscută încă din primele secole ale erei noastre. Astfel, dela Tomis a fost publicat fundul unei patere, având pe dinăuntru smalţ verde-măsliniu, iar pe dinafară, ornamente în relief [2]. La Silistra au fost găsite, întâmplător, un opaiţ şi un mâner de pateră terminat cu cap de berbec, ambele aparţinând probabil secolelor III-IV e.n. [3]. La Dunapentele (Intercisa), în Pannonia, au fost descoperite ulcioare cu smalţ verde închis, în morminte datate cu monete

---

[1] M. V. Levcenko, op. cit., p. 214—215.

[2] D. M. Teodorescu, « Bul. Com. Mon. Ist. », 1915, VIII, p. 79, Nr. 62.

[3] Inedite.

din vremea lui Constanţiu Chlor (305) şi Liciniu tatăl (311—312)[1]. Ceramică asemănătoare, aparţinând perioadei cotropirii romane, a mai fost găsită la

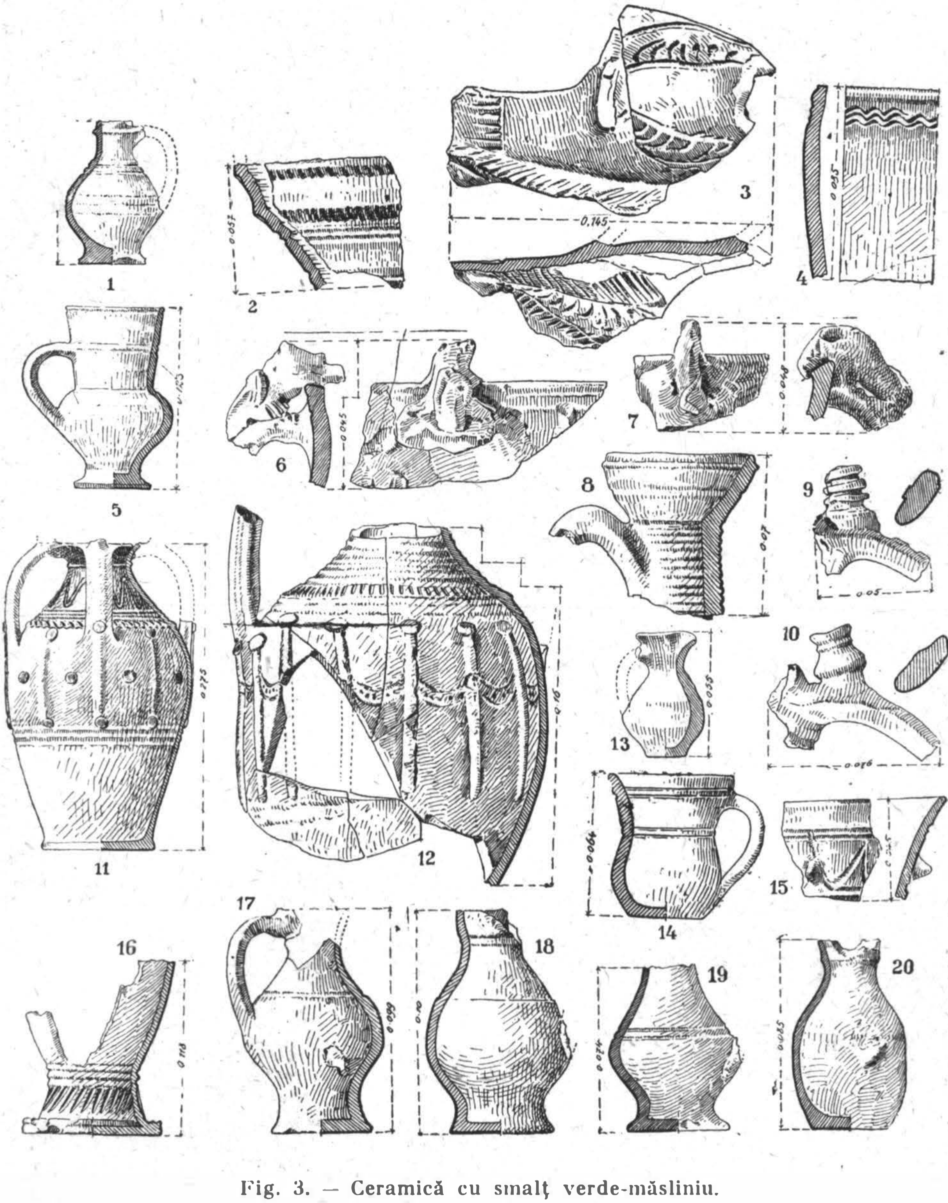


Fig. 3. — Ceramică cu smalţ verde-măsliniu.

Cristeşti pe Mureş (secolele III—IV), la Sucidava (Celei), în vreo două locuri

[1] St. Paulovics, Die römische Ansiedlung von Dunapentele (Intercisa) (Archaeologia Hungarica), II, Budapesta, 1927, p. 114, XII; p. 121, XXV; p. 122, XXVIII; p. 123, XXXII.

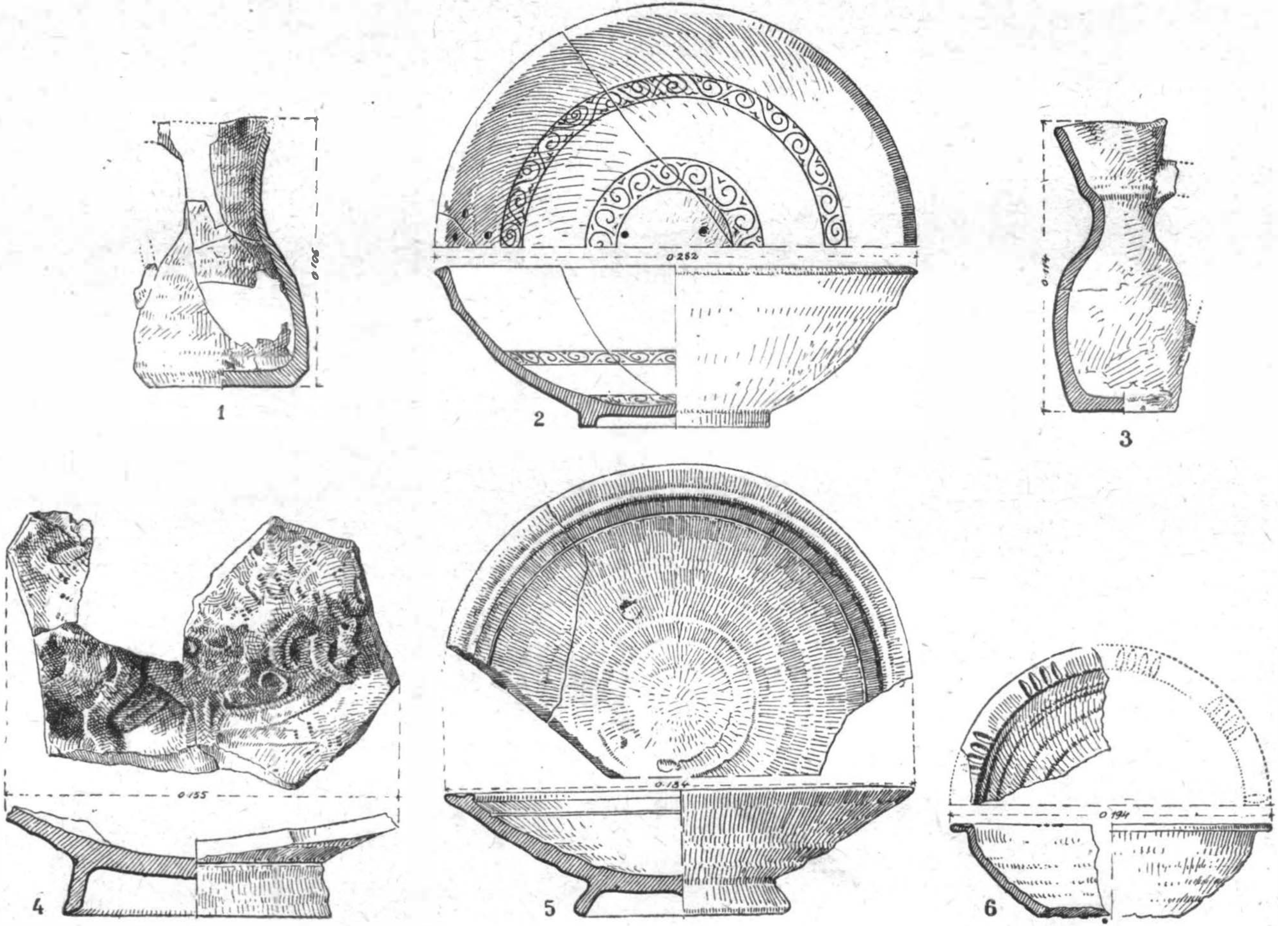



Fig. 4. — Ceramică bizantină (sec. X—XII).

(?) din Dobrogea şi chiar la Bisericuţa-Garvăn, de unde provine un fragment de opaiţ cu smalţ verde-măsliniu pe întreaga faţă exterioară, aflat în strat romano-bizantin [1]. Toate aceste descoperiri mai vechi, din centre izolate aparţinând imperiului roman, în afară de care, desigur, mai există şi altele rămase necunoscute, arată că această categorie de ceramică este mai veche decât imperiul bizantin. Ea a fost însă preluată de bizantini, care i-au dat o desvoltare mult mai mare, potrivindu-se îndeosebi gustului lor.

Ceramica cu smalţ verde-măsliniu dela Bisericuţa, înafară de excepţia amintită, aparţine ultimei faze de existenţă a acestei aşezări, găsindu-se la un loc cu ceramica de tip slav din secolele X—XII e.n. Deşi, după anumite indicii, chiar localnicii ar fi încercat să execute o astfel de ceramică, totuşi formele şi ornamentaţia deosebite de toată cealaltă ceramică, la care se adaugă şi calitatea superioară a majorităţii acesteia, o arată ca provenind din anumite centre mai de seamă ale imperiului bizantin din acea vreme. Lipsa unor date mai amănunţite nu ne îngădue deocamdată să precizăm şi centrele specializate în această categorie de ceramică.

A doua mare categorie de ceramică cu smalţ dela Bisericuţa se împarte, la rândul ei, după tehnica de împodobire, în patru grupe: 1) ceramică cu sgraffito; 2) ceramică cu smalţ de o singură coloare, de obicei verde deschis sau portocaliu; 3) ceramică cu ornamente executate în două sau mai multe colori (policromă) şi 4) ceramică cu ornamente în relief, executate cu tiparul. Toate aceste patru tipuri de ceramică se cunosc şi sunt studiate pentru prima oară la noi în ţară, în urma săpăturilor dela Bisericuţa-Garvăn[2]. Dar nici în alte părţi această ceramică nu a apărut în mare cantitate şi nici nu se poate spune că este cunoscută destul de bine. Puţinii cercetători străini, care s'au ocupat mai îndeaproape de ea, se mărginesc la prezentarea şi descrierea tipologică a materialului, ezitând întotdeauna să-i atribue o dată mai precisă. Datarea ei oscilează la aceştia între secolele X şi XIV. « Fixarea în timp a ceramicii bizantine este aşa dar încă mereu ipotetică », constată unul dintre cei mai buni cunoscători ai acesteia [3]. Centrele cele mai de seamă în care a fost găsită ceramică asemănătoare, de cele mai multe ori până la identitate, cu cea dela Bisericuţa, sunt următoarele: Constantinopol, Tesalonic, Pergamon, Milet, Efes, Niceea, insulele Samos şi Cipru, Atena, Sparta, iar mai aproape de noi, Mesembria, de unde au fost publicate câteva fragmente ce amintesc pe ale noastre. Nu cunoaştem încă ceramica bizantină, descoperită mai de multă vreme în Sudul U.R.S.S. Cea mai mare cantitate de ceramică bizantină cu smalţ se află în Muzeul Otoman din Constantinopol şi, cel puţin până înainte de ulti-

---

[1] Inedite. La Muzeul Naţional de Antichităţi din Bucureşti. Câteva opaiţe dela Sucidava, din secolele IV—V e.n., au fost publicate de D. Tudor, « Dacia », XI—XII, 1947, Bucureşti, 1948, p. 166 şi urm.

[2] Câteva cioburi cu sgraffito au fost găsite mai înainte la Turnu-Severin. B. Slătineanu, Ceramica românească, Bucureşti, 1938, p. 36—38. Atât ca factură, cât şi ca dată, ele se deosebesc într'o oarecare măsură de cele dela Garvăn. Alte cioburi cu smalţ, găsite la Enisala, Isaccea şi Piua Petrii, se păstrează la Muzeul din Tulcea şi în Muzeul Naţional de Antichităţi, din Bucureşti. Fragmente ceramice asemănătoare se pare că au fost găsite şi în câteva localităţi dela Nord de Dunăre. Nu poate fi vorba aici de ceramica veche românească cu smalţ (secolul al XIV-lea şi următoarele), descoperită la Curtea de Argeş, Zimnicea etc.

[3] M. F. Volbach, Mittelalterliche Bildwerke aus Italien und Byzanz (Bildwerke des Kaiser Friedrich Museum). Berlin, 1930, p. 186.

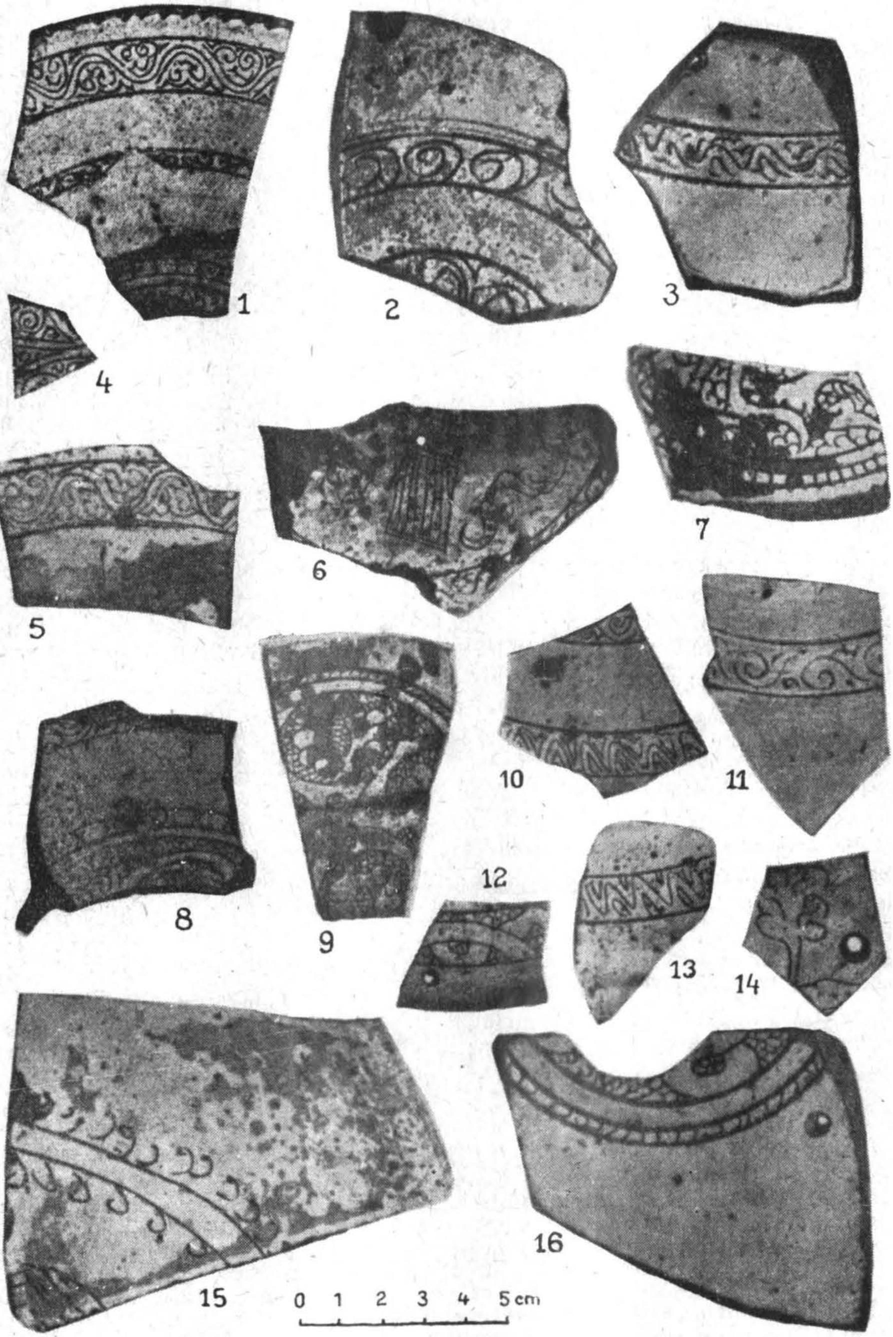



Fig. 5. — Ceramică bizantină cu sgraffito (sec. X–XI).

mul război, în Muzeul din Berlin, aceasta din urmă provenind aproape toată din săpăturile dela Constantinopol şi Pergamon [1].

Trecând la analiza tehnică şi ornamentală a celei de a doua mari categorii de ceramică cu smalţ din secolele X—XII, dela Bisericuţa-Garvăn, trebue să spunem mai întâi că forma acesteia este în cea mai mare parte aceea de strachină sau farfurie mai mult sau mai puţin adâncă şi de diferite mărimi, având fundul inelar (fig. 4, 2, 4—6). Vasele sunt lucrate din pastă de argilă sau de caolin, acesta din urmă întâlnindu-se pe ţărmul de Vest al Asiei Mici, de unde era adus şi pentru atelierele din Constantinopol. După ce se uscau, uneori chiar după ardere şi înainte de a fi smălţuite, vasele de argilă erau acoperite cu un strat subţire de caolin — este aşa numita angobă, care avea menirea să ascundă neregularităţile pastei şi să dea un fond albicios uniform, peste care se aplica smalţul [2]. Incepând din acest punct, cele trei grupe de ceramică, adică aceea a ceramicei cu sgraffito şi a ceramicei cu o singură coloare ori cu ornamente executate în două sau mai multe colori, încep să se diferenţieze, atât ca procedeu tehnic, cât şi ca aspect decorativ.

Ceramica, în cazul de faţă farfuriile sau străchinile cu sgraffito, sunt făcute numai din argilă de calitate bună, care prin ardere a căpătat o coloare uşor roşiatică (trandafirie). Inainte de ardere, acestea au fost împodobite pe faţa interioară cu desene sgâriate (incizate) cu un instrument cu vârful ascuţit, în stratul sau angoba de caolin, pătrunzând până la pasta crudă. Desenele constau din mici linii ondulate sau din lujeri ori cârcei de viţă de vie stilizaţi, repetânduse de cele mai multe ori la nesfârşit între două linii concentrice care ţin loc de chenar (fig. 4, 2; fig 5—6). Totul este simplu şi redat cât se poate de clar, fapt care contribue în mod deosebit la eleganţa decorului. In vreo două-trei cazuri, liniile fin sgâriate alcătuesc un ornament vegetal stilizat, mult mai complex (fig. 5, 4—5, 8—9). Câteva cioburi indică, pe de altă parte, o compoziţie cu reprezentări zoomorfe (fig. 5, 6—7). Este un sistem de decor pe care Bizanţul l-a împrumutat din lumea persană şi arabă, dându-i o deosebită desvoltare în urma triumfului împotriva iconoclasmului. Acest decor odată executat, vasul putea fi ars în cuptor. După aceea, el era acoperit fie numai pe dinăuntru, fie şi pe dinăuntru şi pe dinafară, cu un strat mai gros sau mai subţire de smalţ şi ars din nou. Sub stratul de smalţ incolor, angoba de coloare albă sau bătând în galben, a căpătat o strălucire deosebită, aşa cum arată aproape toate cioburile decorate cu sgraffito, care au fost găsite până acum la Bisericuţa. Observaţia care trebue făcută aici este că vasele care au un strat mai gros de smalţ pe amândouă feţele, erau, foarte probabil, muiate (afundate) în smalţul lichid, pe câtă vreme cele cu un strat subţire sau sărăcăcios de smalţ şi acesta numai pe o singură faţă, erau lustruite cu o pensulă sau alt instrument muiat în lichid. Desenele făcute prin sgâriere rămân la coloarea pastei vasului, sau, în urma combinaţiilor chimice, capătă un ton cafeniu, ajungând să se distingă foarte

---

[1] Pentru ceramica bizantină cu smalţ, singura lucrare de sinteză mai de seamă este aceea a lui Talbot Rice, Byzantine glazed pottery, Oxford, 1930, la care se adaugă capitolul respectiv şi de o egală valoare cu aceasta, din lucrarea monumentală a lui M. F. Volbach. Inafară de bibliografia întâlnită în cele două lucrări, mai trebuesc amintite: C. Miatev, « Izvestia Inst. Arh. Bulgar », V, 1928, p. 347—355; G. Sotiriou, Guide du Musée Byzantin d'Athènes, 1932, p. 122—123; fig. 73—74; Joan du Plat Taylor, « Ars Islamica », V, 1, 1938, p. 55—86. Ceramica dela Patleina şi Preslav, de pe teritoriul R.P.Bulgaria, are un aspect deosebit de cel al ceramicei dela Garvăn.

[2] B. Slătineanu, op. cit., p. 20.

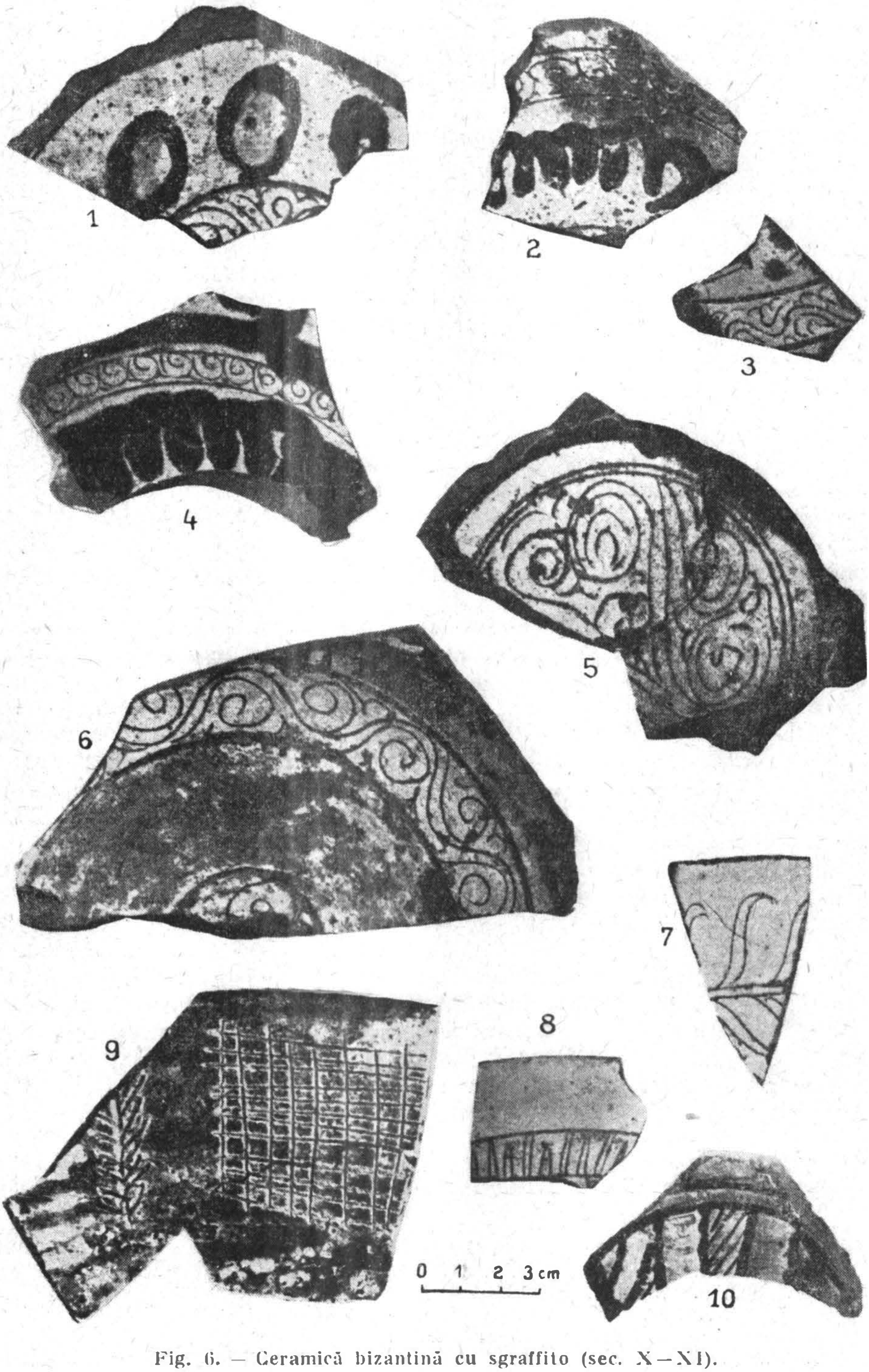



Fig. 6. — Ceramică bizantină cu sgraffito (sec. X—XI).

bine pe fondul lucitor al smalțului și angobei de coloare deschisă. Uneori, peste angoba de coloare albă a unor cioburi cu sgraffito, se văd ornamente sau simple pete neregulate de coloare verde ori cafenie, cu nuanță de violet (fig. 6, 1—2, 4, 6), această subcategorie de ceramică făcând oarecum legătura între ceramica cu sgraffito și ceramica cu mai multe colori. Demn de amintit este faptul că cioburile unor străchini cu sgraffito au fost găurite în margine, pentru a fi legate între ele, în vederea reîntregirii vaselor sparte (fig. 4, 2 și fig. 5, 12, 14, 16). Acest lucru arată greutatea de procurare a acestor vase de import și deosebita lor prețuire.

Diferite ca tehnică și colorit sunt câteva fragmente cu sgraffito, ce au apărut izolat în campaniile de săpături arheologice din anii 1950 și 1951. Sgârieturile de pe fața interioară a unora dintre aceste cioburi de farfurii, descoperite în jurul ruinelor bisericuței de cimitir, au fost executate cu un instrument cu vârful mai lat. Smalțul cu care vasul a fost acoperit pe dinăuntru este, în acest caz, de coloare galbenă. Adânciturile ce constituesc decorul sunt de coloare cafenie, ajungând la aceasta în urma combinațiilor chimice dintre smalțul galben și angoba ce acoperea suprafața interioară a vasului (fig. 6,10). Alte două-trei cioburi, găsite către colțul de Sud al cetății, provin din farfurii de caolin, a căror față interioară a fost împodobită cu sgârieturi neregulate mai adânci, în formă de rețea și cu mici frunzulițe de brad (?), pe fond verde deschis (fig. 6, 9).

In ceea ce privește datarea, ceramica cu sgraffito dela Bisericuța-Garvăn și, ca și aceasta, ceramica din marile centre bizantine amintite [1], nu poate data decât din secolele X—XI, cu observația că cea de calitate ceva mai proastă este, înăuntrul aceluiași spațiu de timp, mai târzie decât cea de calitate bună. Judecând după tehnică și după mediul în care au fost găsite, cioburile arătate ca fiind descoperite în jurul ruinelor bisericuței, par să aparțină unei date puțin mai târzii, și anume, probabil, primei jumătăți a secolului al XII-lea e. n.

Ceramica cu o singură coloare se află în cantitate mai redusă decât cea cu sgraffito și e reprezentată, pe lângă diferite fragmente (în deosebi funduri) de farfurii de diferite mărimi, și prin două mici ulcioraşe aproape întregi (fig. 4, 1, 3, 5, 6). Pasta din care a fost executată această ceramică este, judecând după exemplarele descoperite până acum, numai de coloare alburie (caolin). Coloarea unitară a smalțului este de regulă un verde deschis, de diferite nuanțe (fig. 4,1,5) și numai în câteva cazuri, galben sau portocaliu (fig. 4, 3, 6). Cel mai adesea, coloarea acopere ambele fețe ale vasului. Calitativ, această categorie de ceramică este superioară nu numai ceramicei locale de tip slav, dar chiar multor vase cu smalț. Cele câteva excepții nu pot fi considerate ca produse locale, deoarece caolinul din care sunt făcute, se pare că nu era cunoscut în regiune.

Ceramica cu două sau mai multe colori este ceva mai numeroasă decât cea cu sgraffito. Această categorie de ceramică a fost executată când din argilă, când din caolin și se prezintă, în general, în modul următor: interiorul și adesea și exteriorul vaselor (de argilă) este îmbrăcat cu un strat de angobă de coloare albă sau albă bătând în galben. Peste acest strat au fost desenate cu o pensulă mai mică sau mai mare și cu una sau două colori mai închise, cel mai adesea verde și castaniu, tot felul de dungi (benzi), unele pornind din centru spre marginea vașului, ca niște raze, altele în chip de rețea, altele în formă de

---

[1] Cf. Talbot Rice, op. cit., pl. XIII; M. F. Volbach, op. cit., pl. 18; G. Sotiriou, op. cit.

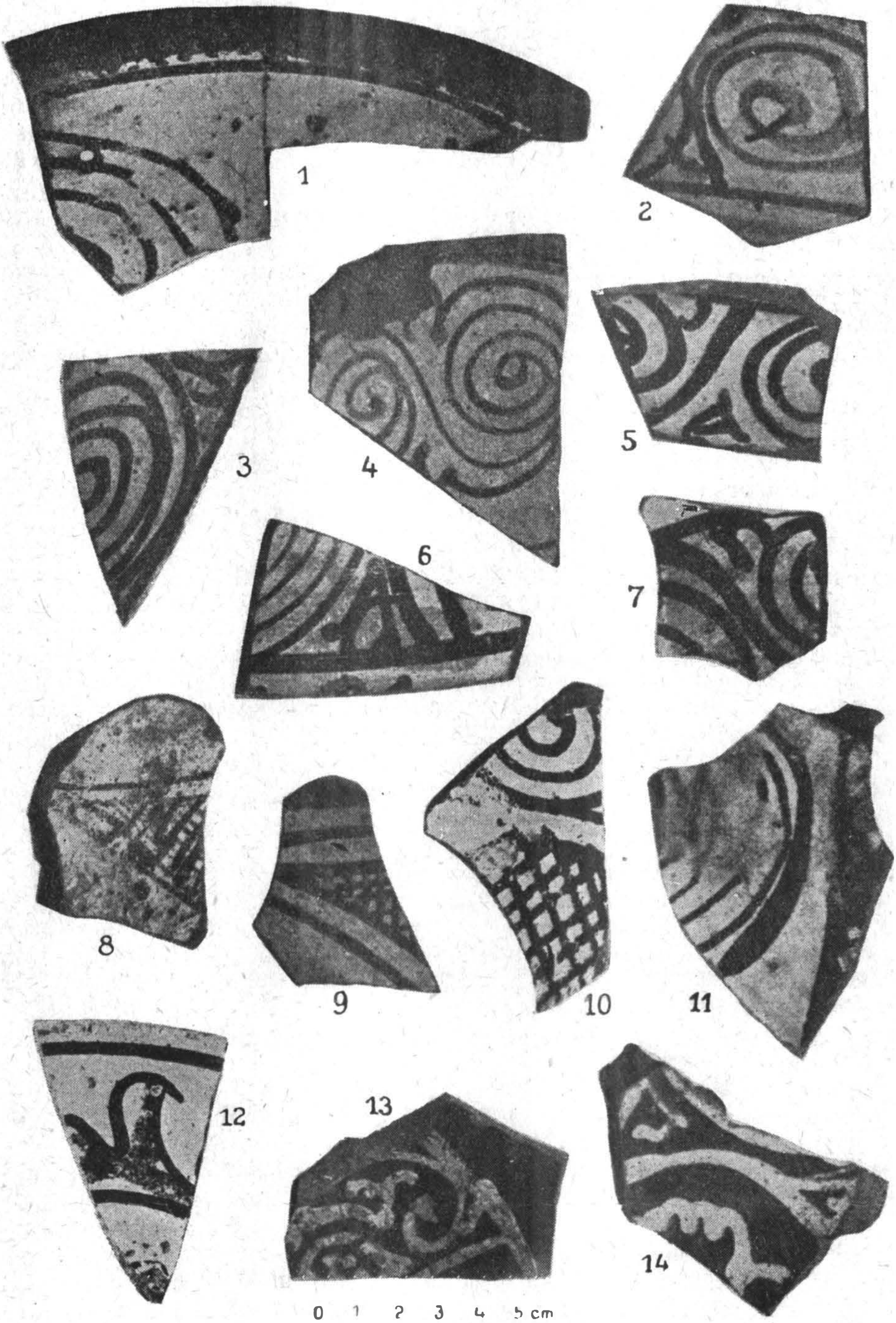



Fig. 7. — Ceramică bizantină cu smalț (sec. X—XII).

spirală ş. a. d. m. (fig. 7—8). Totul a fost după aceea acoperit cu un strat de smalţ incolor. Uneori fondul mai deschis a fost parcă stropit cu o coloare mai închisă, de regulă verde. In fundul unei mici farfurii a fost desenat un ornament cruciform (fig. 8,3). Ornamente asemănătoare rezultă indirect din încrucişarea pe fundul mai multor străchini sau farfurii, şi anume, tot mereu pe faţa interioară a acestora, a unor dungi de colori diferite (fig. 8,1). Deosebit de toate este un fragment dintr'o farfurie, pe a cărei faţă interioară, de coloare cafeniu-verzuie, se desprind, desenate cu galben, ornamente în formă de lujeri stilizaţi. Intregul complex ornamental aminteşte o origine persană (fig. 7, 13). Asemănător cu acest ultim fragment este un altul din fundul unei străchini prezentând un decor mai puţin reuşit, din lujeri (?) de coloare albă pe fond portocaliu, iarăşi o excepţie faţă de ceramica obişnuită (fig. 7, 14). In cele mai multe cazuri meşteşugarul olar s'a mărginit numai la două colori. Rar de tot a mai întrebuinţat şi o a treia şi, în mod excepţional, a patra coloare. Unele colori au provenit din diferitele combinaţii chimice, în urma procesului de ardere. Ca dată, această grupă de ceramică este contemporană cu ceramica cu sgraffito. De dată ceva mai veche (secolul al X-lea, începutul secolului al XI-lea) şi de netăgăduită origine constantinopolitană, este micul fund de vas cu ornament cruciform, amintit mai înainte [1].

A patra şi ultima grupă de ceramică cu smalţ, aceea cu ornamente în relief şi cu mai multe colori, este reprezentată la Bisericuţa-Garvăn printr'un singur fragment din fundul unei străchini de caolin (fig. 4, 4). Pe faţa interioară a acestuia, a fost executat, cu ajutorul unui tipar, un animal în relief, care, din cât se păstrează, nu îngăduie să se spună ce anume reprezintă. Colorile întrebuinţate în chip neregulat pentru acest decor, mai degrabă fantastic, sunt: castaniu, verde şi galben. Fundul circular, ceva mai înalt, al vasului este deosebit de aproape toate celelalte cunoscute până acum dela Bisericuţa şi arată o dată mai târzie, foarte probabil sfârşitul secolului al XI-lea şi începutul secolului al XII-lea [2].

O categorie importantă de mărturii ale legăturilor dintre aşezarea prefeudală dela Bisericuţa-Garvăn şi marile centre bizantine ale vremii, în frunte cu Constantinopolul, o constitue *obiectele de podoabă*. In perioada de timp ce ne interesează, păturile superioare feudale diriguitoare ale popoarelor romano-germanice şi slave manifestau, după cum observă istoricul sovietic M. V. Levcenko, cereri tot mai mari pentru ţesături bogate, mirodenii orientale, pietre şi metale scumpe şi alte obiecte de lux, pe care le putea furniza numai Bizanţul, iar pe de altă parte, încă nu apăruseră concurenţi periculoşi, care să ameninţe acest monopol [3]. Către sfârşitul acestei perioade, în secolul al XII-lea, Bizanţul pierde, ce este drept, acest monopol, dar el continuă să rămână mai departe centrul comerţului de schimb din acea vremea. Beniamin de Tudela (Spania), care a vizitat Constantinopolul în vremea lui Manuel Comnenul (pe la 1170), se minunează de bogăţiile extraordinare ce se scurgeau în acest oraş şi de traiul bun al claselor exploatatoare. Mai departe, el adaugă: « Negustori de tot felul vin aici din Babilon, Shinar (Mesopotamia) Media, Persia, Egipt, Chanaan, Rusia, Ungaria, Patzinakia, Chazaria, din Lombardia

[1] Cf. Talbot Rice, op. cit., pl. VI şi XVIII, b; M. F. Volbach, op. cit., pl. 27.

[2] Cu privire la vechimea acestei categorii de ceramică, a se vedea Fr. W. Deichman, « Arch. Anzeiger », 1941, 72—81; cf. Talbot Rice, op. cit., pl. XI; M. F. Volbach, op. cit., pl. 14.

[3] M. V. Levcenko, op. cit., p. 144.

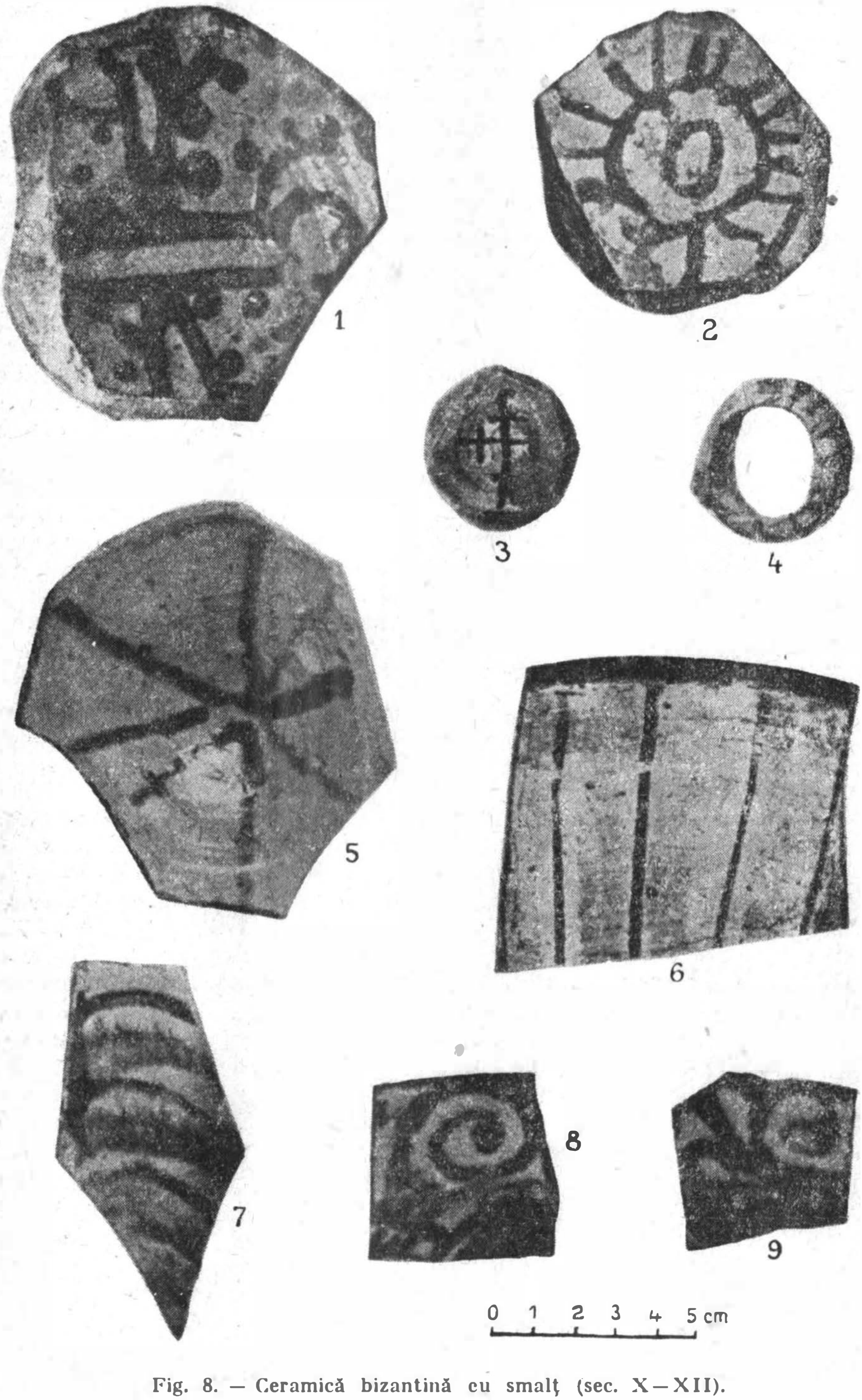



Fig. 8. — Ceramică bizantină cu smalț (sec. X—XII).

și din Sepharad (Spania). Este un oraș de afaceri, în care sosesc mărfuri din toate țările, pe uscat și pe mare. Nu este în toată lumea un oraș care să i se asemene, decât poate Bagdadul, marele oraș al Islamului »[1].

Marea însemnătate a Constantinopolului ca centru comercial al lumii de atunci se poate deduce și din faptul că izvoarele timpului menționează ca existând în secolul al X-lea, în acest oraș, colonii întregi comerciale de străini: Chazari, Ruși, Evrei, Bulgari, Italieni, Arabi, Sirieni. Bulgaria furniza Bizanțului miere, in, țesături de pânză și primea în schimb țesături de mătase de calitate mai proastă, admise la export și mărfuri siriene. Obiectul comerțului cu popoarele dela Nordul Mării Negre îl constituiau blănurile, ceara și sclavii, schimbați pe brocart de argint și de aur, pe țesături de mătase, vin, mirodenii și aromate orientale. Negustorii ruși puteau veni la Constantinopol pentru șase luni pe an și să se oprească în suburbia Sf. Mamant. Ei puteau să intre în oraș numai în grupuri mici, care să nu depășească numărul de 50 de persoane, neînarmați, însoțiți de un funcționar imperial. Aici se obligau să nu facă pagube, nu aveau dreptul să cumpere țesături mai scumpe de un anumit preț și mai bune de o anumită calitate. Mărfurile cumpărate erau prezentate funcționarului bizantin, care-și aplica pe ele sigiliul său. Dacă respectau aceste condiții, negustorii ruși se puteau bucura de întreținere gratuită cât timp ședeau la Bizanț, erau scutiți de anumite taxe vamale și li se da tot concursul pentru transport, la întoarcerea în țară.[2]

Constantinopolul era în același timp unul din cele mai mari centre industriale. Aici erau concentrate numeroase ateliere ale statului. Pe Mesa, artera principală a Constantinopolului bizantin, se aflau numeroase ateliere mici, în care se fabricau și se expuneau spre vânzare tot felul de obiecte de lux: țesături de diferite colori, cusute cu aur, cele mai bune produse în aur ale artei giuvaergiilor, podoabe femeiești cu pietre scumpe, obiecte de bronz, argint, fildeș, smalțuri bizantine, icoane, tot ce cunoștea Evul Mediu în materie de obiecte rare și de lux rafinat[3].

Inafară de Constantinopol, un mare centru comercial și industrial era Salonicul. Aici se aflau numeroase ateliere cu meșteșugari, care știau să prelucreze îndeosebi arama, fierul, plumbul și să fabrice obiecte de sticlă. La bâlciul care avea loc la Salonic, în fiecare an, la Sf. Dumitru, patronul orașului, se adunau aici negustori din diferite țări și orașe. Printre șirurile lungi de corturi, așezate în afara orașului, se expuneau mărfuri din Bulgaria, Sciția, Iberia, Grecia, Italia, Galia, Germania, Spania, Egipt. O parte din mărfuri erau aduse pe uscat, altă parte, și cea mai însemnată, cu corăbiile pe mare. Un târg asemănător avea loc la Efes, de ziua Sf. Ioan Teologul. Altele, în alte centre. In toate aceste centre comerciale și industriale bizantine, cele mai de seamă articole de vânzare erau obiectele de lux, accesibile numai clasei exploatatoare[4].

Dintre astfel de obiecte, apărute până acum în săpăturile dela Garvăn, cel dintâi care trebuie amintit este crucea de aur descoperită în vara anului 1950[5]. Aceasta dublă cruce pectorală-relicviar are dimensiunele de 7,85 ×

---

[1] Benjamin von Tudela, Reisebeschreibungen. Ed. L. Grünhut—Marcus N. Adler, Jerusalem, 1903 p. 16; Cf. V. Vasiliev, Histoire de l'empire byzantin. Paris, 1932, v. II, p. 138 și M. V. Levcenko, op. cit., p. 144.

[2] M. V. Levcenko, op. cit., p. 144—145.

[3] Ibidem, p. 146.

[4] Ibidem, p. 146—148.

[5] « St. și Cercet. de Istorie Veche », v. II, Nr. 1, 1951, p. 35, fig. 24.




Fig. 9. — Cruce pectorală - relicviar, de aur (sec. XI).

6,5 cm (numai crucea propriu zisă) și greutatea împreună cu lanțul compus din 174 de zale, de 77,4643 gr. Ea este lucrată din foaie de aur și are pe față, în relief, pe Hristos răstignit, iar de o parte și de alta a acestei figuri centrale, ornamente în filigran, patru opale și zece mici safire. Un al cincilea opal se află la capătul lanțului de aur (fig. 9). Inăuntru se mai păstrează o bucățică de pânză subțire de mătase și o mică părticică de lemn. Acest prețios obiect de artă ne duce cu gândul în primul rând la atelierele constantinopolitane, pe care le-am amintit. De acolo crucea va fi fost adusă și purtată de vreun ierarh sau egumen din așezarea prefeudală dela Bisericuța-Garvăn, așezare ce, judecând după exemplele mai vechi ale centrelor creștine din Dobrogea de azi, va fi păstrat o strânsă legătură cu metropolele dela Sud, în frunte cu Bizanțul. Condițiile istorice ale primei jumătăți a secolului al XI-lea, când credem că poate fi datată crucea de aur dela Garvăn, atât din punct de vedere stratigrafic, cât și tehnic și iconografic, erau din cele mai favorabile pentru astfel de legături [1].

Alte cruciulițe duble de bronz (fig. 10), atât de mult răspândite în vremea aceea, inele de argint și de bronz, aplice din același ultim metal (fig. 11), unele din bronz aurit și cu smalț, cercei, o cruciuliță de plumb etc., toate găsite în cursul săpăturilor, în locuințe aparținând secolelor X-XII sau izolat, vor fi fost aduse cel mai probabil tot dela Bizanț sau Salonic, pentru clerul și negustorii, care constituiau pătura dominantă a așezării. Cruciulițe de bronz asemănătoare cu cele de la Garvăn au mai fost găsite în Dobrogea la Dolojman [2] Măcin [3] și Capidava [4].

Cât despre tot felul de brățări și mărgele de sticlă, care au fost date la iveală, se pare că acestea provin din două centre diferite: Bizanțul și Kievul, acesta din urmă imitând produsele celui dintâi, fără să reproducă întocmai calitatea acelora.

In schimbul mărfurilor importate, negustorii locali vor fi dat diferite produse, ca: vite, blănuri, miere, ceară și altele. Căile comerciale erau Dunărea și Marea Neagră, iar pe uscat, drumurile ce treceau prin fostul stat bulgar, în vremea ce ne interesează, supus de Bizantini.

Ca o ultimă dovadă a legăturilor dintre așezarea dela Bisericuța-Garvăn și Bizanț în secolele X-XII, ar putea fi adusă și bisericuța descoperită în cursul campaniei de săpături din vara anului 1950 (fig. 12) [5]. Este adevărat că tehnica de construcție (piatră, brâu de cărămidă și o bucată de placă cu smalț verzui) precum și forma clădirii, care, foarte probabil, a fost acoperită de o cupolă, nu spun ceva precis în această privință. Dimensiunile prea mici ale acestei bisericuțe (cca 4 × 4 m, interior), o apropie de diferitele biserici mausolee din Bulgaria [6], dar nu o depărtează nici de Constantinopol, unde,

---

[1] Cf. G. Schlumberger, L'épopée byzantine. Paris, 1896, v. I., p. 113; II, 1900, p. 381, 532. Pentru tipul iconografic, cf. ibidem, v. II, fig. 217; v. III, 1905, p. 81, 249, 309, 816—817.

[2] P. Nicorescu, In memoria lui Vasile Pârvan, București 1934, p. 222—226, unde se află și o parte din bibliografia respectivă, la care adăugăm numai studiul mai nou al lui M. C. Kargher, « Sovietskaia Arheologhia », 1949, v. XI, p. 55 și urm., fig. 9,24,29.

[3] Gh. Ștefan, « Dacia », 1937—1940, v. VII—VIII, p. 417.

[4] Inedite.

[5] « St. și Cercet. de Istorie Veche », Nr. 1, anul II, 1951, p. 45 și fig. 1—2, 29,32 și 33.

[6] Cf. îndeosebi « Izvestia Inst. Arheol. Bulg. », 1928—1929, v. V, p. 334, fig. 194; 1934, v. VIII, p. 221, fig. 145; 1939, v. XIII, p. 228, fig. 272; Godišnik-Plovdiv, 1935—1936, p. 173, fig. 86.

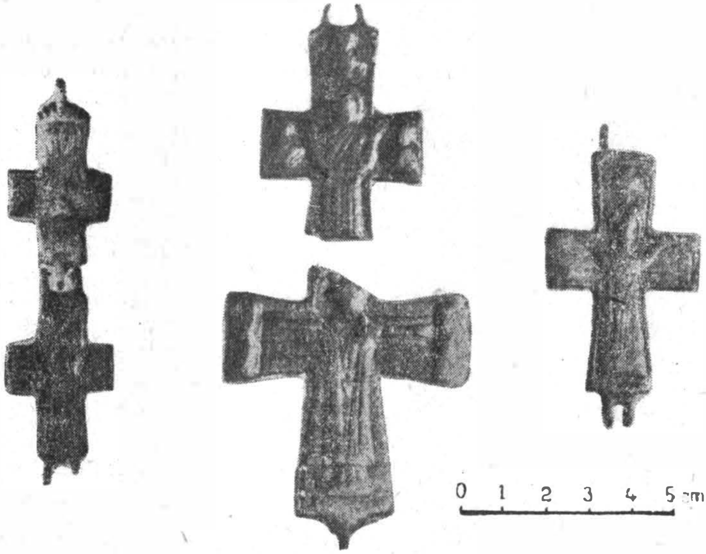



Fig. 10. — Cruciulițe de bronz (sec. X—XI).

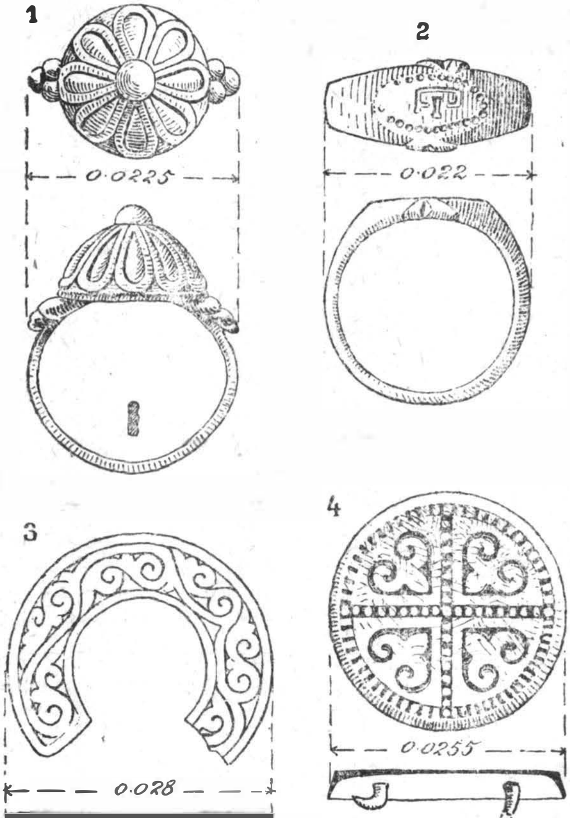



**Fig. 11. — 1) Inel de argint; 2) Inel de bronz; 3—4) Aplice de bronz.**

cu prilejul descrierii expediției din 971 împotriva lui Sviatoslav, cronicarul Leon Diaconul vorbește despre o bisericuță în care abia puteau încăpea 15 oameni [1]. Se știe, după aceea, că obiceiul înmormântării în biserici, pe care-l întâlnim și la Bisericuța, era practicat de Bizantini și că, mai târziu, tot Bizanțul a luat o serie de măsuri împotriva abuzurilor acestei practici [2]. In orice caz, fără a pierde vreun moment din vedere că Dobrogea cunoscuse creștinismul încă din primele secole ale erei noastre, plină de semnificație apare construirea bisericuței din așezarea prefeudală dela Garvăn tocmai în secolul al XI lea, adică în perioada de timp când stăpânirea bizantină ajungea din nou la Dunărea de Jos, înlocuind pe cea bulgară. Slabele urme de locuințe din piatră, descoperite până acum la Bisericuța, nu îngădue o apropiere cu Bizanțul și în această privință.

La capătul celor expuse mai înainte, se poate constata că studierea legăturilor, pe care așezarea prefeudală dela Bisericuța-Garvăn le-a avut cu diferitele centre ale vremii, ne ajută să cunoaștem mai bine înseși condițiile de viață economico-socială, politică și culturală, în care această așezare s'a desvoltat. Faptul că în secolele X-XII, așezarea noastră făcea parte din imperiul bizantin, ne obligă pe de o parte, să ținem mereu seama de evoluția societății din acest imperiu, în perioada respectivă de timp. Situația periferică a acestei așezări și vecinătatea ei cu lumea ce se întindea la Nord—Nord-Est de Dunăre, ne vor pretinde pe de altă parte, să cercetăm în de aproape legăturile pe care ea le-a avut cu diferitele popoare și centre de cultură, aflătoare atunci pe teritoriul de astăzi al U.R.S.S.

In lumina acestor considerații, tezaurul de 106 monete de aur, crucea pectorală-relicviar din același metal prețios, bisericuța, precum și descoperirca diferitelor obiecte de lux, alături de numeroase locuințe și resturi sărăcăcioase, în așezarea prefeudală dela Garvăn, sunt dovezi despre o diferențiere socială destul de pronunțată. Cei « puternici » în cazul de față erau reprezentanții oficiali ai stăpânirii bizantine, negustorii care aduceau diferitele articole de import și clerul local. Cei «săraci» nu puteau fi decât populația locală, de compoziție etnică diferită. Această populație era grupată în obște liberă, după modelul tuturor obștiilor, care, dăinuind până în secolele XIII — XIV, alcătuiau « izvorul principal de impozite și rezerva nesecată a armatelor bizantine, baza de existență a statului centralizat [3] ». Dar obștea dela Bisericuța-Garvăn, se desagrega, ca urmare a procesului de acumulări și a influenței dominației bizantine. In ea se recunosc trăsăturile acelui dualism, despre care Karl Marx spunea că alcătuește legea principală de desvoltare a obștii sătești, desagregând-o din interior. Lupta intereselor și a pasiunilor, ivite pe baza muncii parcelare, au subminat proprietatea colectivă asupra pământului arabil. Bunurile sunt pe calc de a se concentra în mâinile celor care vor deține mijloacele de producție [4].

Legăturile pe care atât așezarea prefeudală dela Bisericuța-Garvăn, cât și toate celelalte așezări din Dobrogea de azi le-au avut cu Bizanțul în special, și cu lumea bizantină în general, au dus la grăbirea procesului de feudalizare a întregii regiuni, influențând în această privință chiar așezările dela Nord de

---

[1] Leon Diaconul, Historia, ed. Bonn, 1, 828, p. 128.
[2] Cf. G. Sotirlu, Χριστιανική καὶ βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία. Atena, 1942, v. I, p. 62.
[3] E. E. Lipșiț, op. cit., p. 142.
[4] Ibidem, p. 129—130.

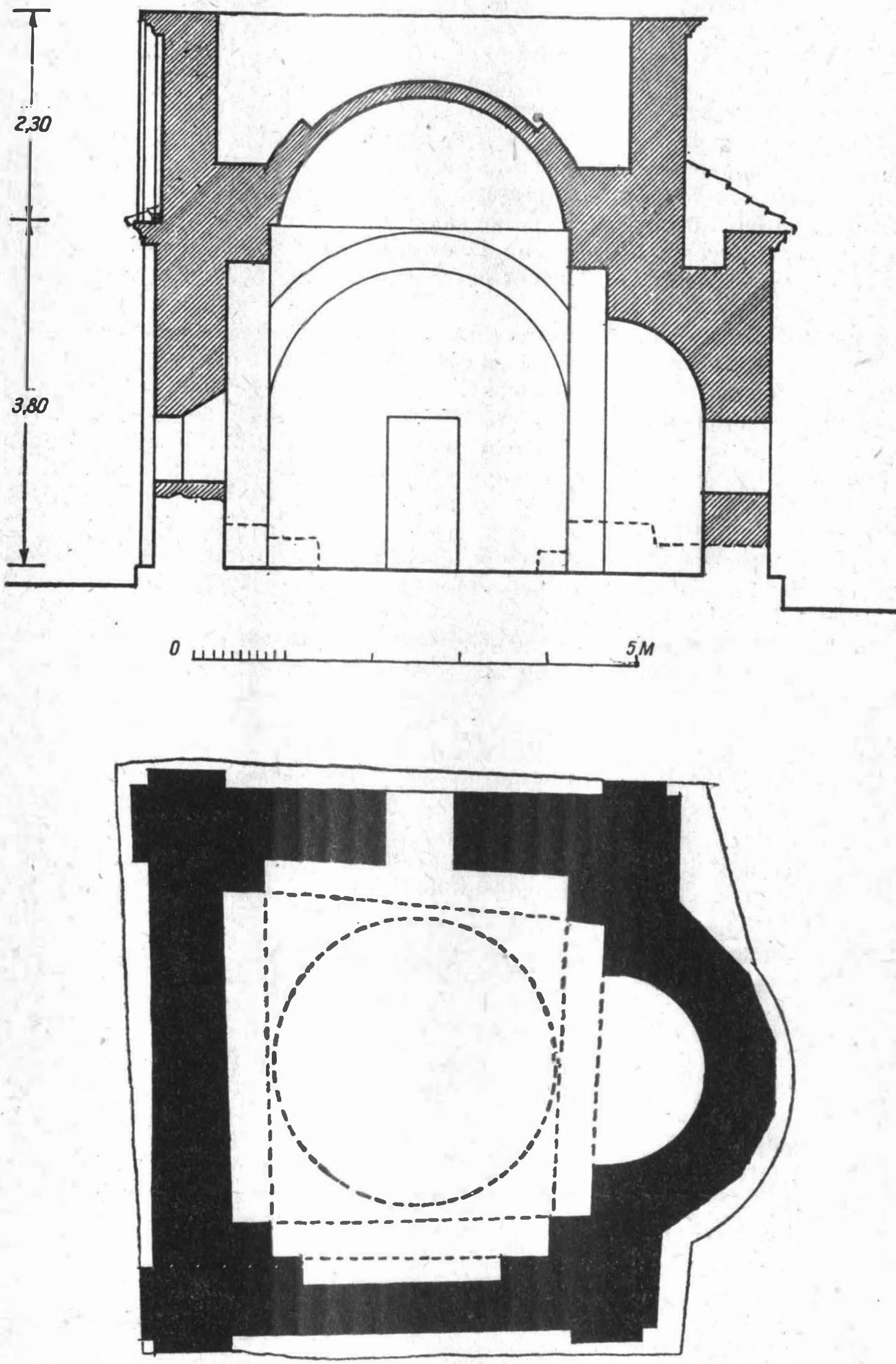



Fig. 12. — Bisericuța cimitirului (sec. XI)

Dunăre. Aceleaşi legături au contribuit la ridicarea nivelului cultural al societăţii de pe un anumit teritoriu al patriei noastre. Ele au fost însă stânjenite de condiţiile politice neprielnice, create odată cu sfârşitul secolului al XII-lea atât la Bizanţ, cât şi la Dunărea de Jos.

## ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ПОСЕЛЕНИЕМ В БИСЕРИКУЦЕ-ГАРВЭН И ВИЗАНТИЕЙ В X—XII ВЕКАХ

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Археологические раскопки, начатые в 1939 г. в дофеодальном поселении на развалинах города Диногетия, достигли особой интенсивности в течение последних лет (1949—1951) и между прочим подняли вопрос об отношениях Диногетии и Византии.

Различные литературные источники, например киевская летопись (Повесть Временных лет) и византийские летописцы, диакон Леон, Цедрен, Михаил Атталеатес, Анна Комнена, Иоанн Кинамос и др. описывают многочисленные события и поселения на нижнем Дунае, но не упоминают о городе Диногетия.

Археологические находки частично пополняют эти пробелы и подтверждают сведения литературных источников. Например, свинцовая печать с именем Симеона, vestis и катепана придунавского округа, доказывает, что поселение на развалинах города Диногетия относилось к этой θеме. Многочисленные бронзовые и золотые византийские монеты свидетельствуют о почти непрерывном, в этой области, византийском владычестве и о существовании коммерческих сношений с Византией, начиная с Иоанна Цимискеса и кончая Иоанном II Комненом. В дофеодальном поселении Бисерикуца-Гарвэн, византийская глазированная керамика встречается в значительно меньшем количестве, чем местная керамика славянского типа. Различные драгоценности имели отпечаток роскоши, среди них выделяется золотой крест, обнаруженный в 1950 г. Клад золотых монет, большинство которых принадлежит эпохе Василия II Булгарохтона, обнаруженный в 1939 г., различные ввозные объекты из главных византийских центров, золотой крест, другие кресты из бронзы и свинца меньших размеров, кладбищенская часовня и т. д. говорят о возникновении социальной дифференциации в дофеодальном поселении Бисерикуцы-Гарвэн. Главную роль играли представители византийского владычества, торговцы и духовенство.

Взаимоотношения с Византией ускорили процесс перехода к феодализму во всей области нижнего Дуная и оказали также влияние в этом смысле на провинции, расположенные на левом берегу Дуная.

### ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Византийская свинцовая печать (XI в.).

Рис. 2. — Византийские бронзовые монеты времен императоров: 1 — Иоанна Цимискеса; 2 — Василия II, Болгаробойцы и Константина VIII; 3 — Михаила IV

Пафлагонянина; 4 — Феодоры; 5 — Исаака I Комнена; 6, 7 — Константина X Дуки; 8 — Михаила VII Дуки; 9 — Алексея I Комнена.
Рис. 3. — Оливково—зеленая керамика с поливой.
Рис. 4. — Византийская керамика (X—XII вв.).
Рис. 5. — Византийская керамика с гравировкой (X—XI.).
Рис. 6. — Византийская керамика с гравировкой (X—XI вв.).
Рис. 7. — Византийская керамика с поливой (X—XII вв.).
Рис. 8. — Византийская керамика с поливой (X—XII вв.).
Рис. 9. — Золотой крест — реликвия XI в.).
Рис. 10. — Бронзовый крестик (X—XI вв.).
Рис. 11. — 1 — серебряное кольцо; 2 — бронзовое кольцо; 3, 4 — бронзовые бляшки.
Рис. 12. — Кладбищенская часовня (XI в.).

## LES RELATIONS ENTRE L'ÉTABLISSEMENT DE BISERICUŢA-GARVĂN ET BYZANCE, AUX X-e—XII-e SIÈCLES

### (RÉSUMÉ)

Les fouilles archéologiques commencées en 1939 dans la station préféodale des ruines de la cité de Dinogetia, ayant acquis une intensité particulière au cours des dernières années (1949—1951), ont posé, entre autres, la question des relations de cette dernière avec Byzance.

Différentes sources littéraires, telles par exemple: la Chronique de Kiew, et les chroniqueurs byzantins: Léon le diacre, Cedren, Michel Attaleiates, Anna Comnena, Jean Kinnamos et autres, mentionnent plusieurs événements et établissements de la région du Bas-Danube, mais ne font aucune allusion à l'ancienne Dinogetia.

Les découvertes archéologiques complètent en partie cette lacune et confirment les informations fournies par les sources littéraires. Par exemple: un plomb sigillaire, portant le nom de Symeon, *vestis* et catépano du thème de Paradounavon, prouve que la station des ruines de la cité de Dinogetia faisait partie de ce thème. Les nombreuses monnaies byzantines, en bronze et en or, plaident en faveur d'une domination byzantine presqu'interrompue en cet endroit, ainsi qu'en faveur de relations commerciales avec Byzance allant de l'époque de Jean Tzimisces à celle de Jean II Comnène. Dans la station préféodale de Bisericuţa-Garvăn la céramique byzantine émaillée est beaucoup moins nombreuse que la céramique locale, de type slave. Différents objets précieux avaient un caractère de luxe, telle, en premier lieu, la croix-réliquaire en or, découverte en 1950. Le trésor de monnaies d'or, découvert en 1939, dont la majeure partie date de l'époque de Basile II le Bulgarochtone, divers objets d'importation des principaux centres byzantins, la croix en or, d'autres, plus petites, en bronze et en plomb, une petite chapelle funéraire, etc., tout cela témoigne d'un commencement de différenciation sociale dans l'établissement préféodal de Bisericuţa-Garvăn. Les principaux rôles étaient détenus par les représentants de la domination byzantine, les marchands et le clergé.

Les relations avec Byzance ont hâté le procès de féodalisation de toute la région du Bas-Danube et ont également influencé dans ce sens les contrées de la rive gauche du Danube.

## EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Sceau byzantin en plomb (XI^e siècle).
Fig. 2. — Monnaies byzantines en bronze, de l'époque des empereurs: 1. Jean Tzimisces, 2. Basile II, le Bulgarochtone et Constantin VIII, 3. Michel IV, le Paphlagonien, 4. Théodora, 5. Isaac I Comnène, 6—7. Constantin X Ducas, 8. Michel VII Ducas, 9. Alexios I^er Comnène.
Fig. 3. — Céramique à émail vert olive.
Fig. 4. — Céramique byzantine (siècles X—XII).
Fig. 5. — Céramique byzantine à *sgraffito* (siècles X—XI).
Fig. 6. — Céramique byzantine à *sgraffito* (siècles X—XI).
Fig. 7. — Céramique byzantine émaillée (siècles X—XII).
Fig. 8. — Céramique byzantine émaillée (siècles X—XII).
Fig. 9. — Croix pectorale-reliquaire, en or (XI^e siècle).
Fig. 10. — Petites croix en bronze (siècles X—XI).
Fig. 11. — 1. Bague d'argent; 2. bague de bronze; 3—4. appliques de bronze.
Fig. 12. — La petite chapelle du cimetière (XI^e siècle).

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# UN ASPECT AL CONCEPŢIEI ISTORICE A LUI TUCIDIDE

## DESPRE SCOPUL OPEREI SALE ISTORICE

DE

ACAD. C. I. BALMUŞ

Referindu-se la scopul operei sale istorice, Tucidide face următoarele afirmaţii principiale: « Va fi, însă, deajuns pentru mine ca opera aceasta să fie socotită folositoare de acei care vor voi să observe cu preciziune cele întâmplate în trecut şi ce va fi iarăşi în viitor, la fel sau aproape la fel, după mersul lucrurilor omeneşti. Opera aceasta este mai degrabă o comoară pentru vecie decât o declamaţie menită să desfăteze o clipă auzul » [1].

Din aceste afirmaţii se vede în mod clar, după cum a observat şi B. G. Grundy [2] că Tucidide s'a silit să fie mai mult un istoric filosof decât un simplu istoric al evenimentelor. Este evident, în acest pasaj, că Tucidide se situează în opoziţie ascuţită faţă de Herodot, povestitorul de întâmplări care urmărea să încânte pe cititori prin legende şi prin tot felul de istorisiri din viaţa trecută a diferitelor popoare şi triburi, legate sau nelegate de viaţa contemporană a Grecilor. De aceea, Tucidide a voit să facă din opera sa istorică o comoară pentru vecie (κτῆμα ἐς αἰεί), adică o operă care să se menţină valabilă pentru toate timpurile.

Luchianos [3], scriitorul grec progresist din secolul al II-lea e.n. (125—180), spune, cu perfectă dreptate, că o operă valabilă pentru eternitate cum arată Tucidide, cere multă reflexiune. Tucidide — scrie mai departe Luchianos — văzând cât era de admirat Herodot, încât cărţile acestuia primiseră numele muzelor, a arătat calităţile şi defectele istoriei, a spus că el nu avea simpatie pentru întâmplările legendare şi a lăsat, astfel, posterităţii povestirea adevărată a evenimentelor (τὴν ἀλήθειαν τῶν γεγενημένων). El arată — scrie în continuare Luchianos — utilitatea şi scopul istoriei văzut de un om cu bun simţ. Dacă, după aceea, se întâlmplă evenimente asemănătoare, cititorii, aruncându-şi

---

[1] Tucidide, I, 22, 4: ὅσοι δὲ βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν καὶ τῶν μελλόντων ποτὲ αὖθις κατὰ τὸ ἀνθρώπινον τοιούτων καὶ παραπλησίων ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἕξει. κτῆμα ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν σύγκειται.

[2] B. G. Grundy, Thucydides and the history of his age. Oxford, 1948, ed. a II-a, v. II, p. 36.

[3] Lucianus, πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν. Ed. Didot, ex recensione G. Dindorfii, Paris, 1884, p. 256, § 5.

privirile asupra celor ce au fost scrise mai înainte, vor avea posibilitatea să înţeleagă evenimenetele în mijlocul cărora se află [1].

Aşa dar, scriitorul grec Luchianos confirmă şi susţine părerea lui Tucidide despre scopul şi valabilitatea operei lui istorice în decursul infinit al timpului.

Am subliniat mai înainte [2] legătura ştiinţifică dintre istoricul Tucidide şi marele medic Hippocrate, şi am văzut că Tucidide a folosit, în cercetarea şi documentarea faptelor istorice, metoda de lucru a celebrului medic materialist. Un exemplu caracteristic în această privinţă îl constitue descrierea ciumii la Atena de către Tucidide [3]. Astfel, el începe descrierea aceasta arătând de unde se ivise molima, care erau cauzele (αἰτίαι) unei atât de mari schimbări (τοσαύτης μεταβολῆς), şi, totodată, ce ar fi putut, mai ales, să prevadă din informaţiile pe care le avea, subliniind faptul că toate aceste date le înregistrase din propria sa experienţă concretă, deoarece el însuşi fusese atins de această boală (νοσήσας) şi văzuse pe atâţia în suferinţă [4]. Urmând aceste procedee hippocratice în cercetarea evenimentelor istorice trăite de el, Tucidide, după cum am mai arătat în lucrarea noastră, întrebuinţează un şir de cuvinte din terminologia ştiinţifică a marelui medic, de exemplu: αἰτία, πρόφασις, σημεῖα, τεκμήρια, πρόγνωσις, τὸ σαφές, ἀκρίβεια, φύσις, etc. Este însă absolut necesar să atragem atenţia asupra faptului că Tucidide a întrebuinţat această terminologie din ştiinţa medicală a lui Hippocrate în activitatea sa metodică de cercetare şi de justificare a documentării întâmplărilor istorice, fără să aplice principiile ştiinţei medicale în interpretarea fenomenelor istorice.

Charles Norris Cochrane comite o mare greşeală, când afirmă că originalitatea operei lui Tucidide stă în încercarea lui de a întrebuinţa principiile şi metodele ştiinţei medicale la studiul societăţii [5], la interpretarea istoriei. Mergând pe această cale greşită, Cochrane identifică legile ştiinţelor naturii cu legile ştiinţei istorice şi aplică principiile biologice la interpretarea ştiinţei istorice. Intr'un capitol din descrierea ciumii [6], Tucidide întrebuinţează expresia hippocratică ἀνθρωπεία φύσις (natura umană): « Asupra fiecăruia — scrie el — se abăteau şi alte nenorociri, care depăşeau natura omului ». Sensul acestei expresii întrebuinţate aici de Tucidide este cel biologic. Se ştie doar că, pentru Hippocrate, omul fiind o parte a naturii, el aplica la cunoaşterea omului principiile de cunoaştere a naturii. Pentru Hippocrate bolile erau cauzate de agenţi ai naturii. De aici necesitatea ca aceşti agenţi să fie cunoscuţi de către medici. Expresia ἀνθρωπεία φύσις este întrebuinţată de Tucidide cu sensul biologic, ca la Hippocrate, numai în acest capitol. In toate celelalte locuri din opera lui Tucidide, această expresie este întrebuinţată cu semnificaţie dialectică, istorică, după cum vom arăta în cele ce urmează.

---

[1] Luchianos, πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν. Ed. Didot, ex recensione G. Dindorfii. Paris, 1884, p. 269, § 42.

[2] In cuprinsul lucrării mele despre concepţia istorică a lui Tucidide.

[3] Tucidide, II, 47 — 53.

[4] Ibidem, 48,3

[5] Charles Norris Cochrane, Thucydides and the science of history. University Press, 1929, Oxford, p. 15 — 18.

[6] Tucidide, II, 50,1: γενομένων γὰρ κρεῖσσον λόγου τὸ εἶδος τῆς νόσου τά τε ἄλλα χαλεπωτέρως ἢ κατὰ τὴν ἀνθρωπείαν φύσιν προσέπιπτεν ἑκάστῳ καὶ ἐν τῷδε ἐδήλωσε μάλιστα ἄλλο τι ὂν ἢ τῶν ξυντρόφων τι:
« aspectul acestei boli era astfel, încât era cu neputinţă să-l înfăţişeze prin cuvinte; asupra fiecăruia se abăteau şi alte nenorociri, care depăşeau natura omului, ceea ce a dovedit că era ceva cu totul deosebit de bolile obişnuite ».

Dar, diferiţi cercetători burghezi, interpretând greşit ideea măreaţă exprimată de Tucidide cu privire la scopul operei lui istorice — κτῆμα ἐς αἰεί — « o comoară pentru vecie », pornesc dela ideea falsă că natura omenească rămâne aceeaşi, că istoria se repetă, şi astfel justifică ei folosirea eternă a operei istorice.

Werner Jäger, deşi afirmă că, «pentru conştiinţa istorică, nimic nu se repetă în istorie, că evenimentul istoric este cu totul individual » ( !), totuşi, neţinând seamă de concepţia istorică dialectică a lui Tucidide, îi atribue marelui istoric atenian o concepţie necorespunzătoare, asemănătoare aceleia a istoricilor burghezi: « Ideea că soarta oamenilor şi a popoarelor se repetă — scrie W. Jäger — deoarece natura omului rămâne aceeaşi, a fost de multe ori exprimată de Tucidide »[1]. Vom dovedi mai jos, în cuprinsul acestui capitol, că Tucidide, adânc pătruns de concepţia sofistică, priveşte omul în continuă desvoltare, şi că expresia κατὰ τὸ ἀνθρώπειον, întrebuinţată de el, nu trebue înţeleasă metafizic, ci în mod dialectic — « după mersul lucrurilor omeneşti ».

Cercetătorul idealist german în domeniul filosofiei, Wilhelm Nestle, ocupându-se de concepţia lui Tucidide, afirmă că orice întâmplare omenească se bazează pe legile inevitabile ale naturii (φύσις ἀναγκαία)[2] şi că, astfel, după el, Tucidide ajunge la o noţiune unitară, psihologică, a naturii omeneşti (ἡ ἀνθρωπεία φύσις), la o noţiune constantă în toate timpurile[3], şi, în conformitate cu aceasta, esenţa fundamentală a omului rămâne aceeaşi[4]. Această convingere a lui Tucidide — scrie Wilhelm Nestle — este pentru cercetarea istorică şi pentru concepţia istorică de cea mai mare importanţă, încât, prin concluzii analogice, el ajunge nu la legi istorice, ci la un fel de tipologie a evenimentelor istorice. Mai departe, W. Nestle, amestecând fenomenele din natură cu acelea din viaţa socială, atribue lui Tucidide fundamentarea noţiunii generale despre natura omenească (ἀνθρωπεία φύσις) pe legea constantă şi necesară a naturii, pe φύσις ἀναγκαία, după el, legea inevitabilă a oricărei întâmplări[5].

De asemenea, cercetătorul american John H. Finlay introduce în opera sa despre Tucidide o interpretare total greşită a noţiunii despre natura umană (ἡ ἀνθρωπεία φύσις), deşi recunoaşte adânca influenţă a sofiştilor asupra lui Tucidide, şi că atitudinea lui Tucidide reflectă sensul general al marelui progres contemporan[6]. Tot pe aceeaşi pagină, el scrie că « . . .opera lui Tucidide va fi valabilă pentru generaţiile viitoare, pentru că istoria se repetă, şi că Tucidide a adoptat părerea ciclică a istoriei, foarte mult asemănătoare cu aceea a lui Platon »( !). Spre sfârşitul cărţii sale[7], John H. Finlay reia această problemă insistând asupra ei, şi anume, afirmă că Tucidide, convins că diferitele stagii istorice se repetă în mod inevitabil, fixa forţele principale în acţiune în perioada pe care o observa, şi că cititorii săi dintr'o perioadă viitoare asemănătoare vor găsi opera lui folositoare, ca să-i ajute să înţeleagă şi chiar, în linii generale, să prezică ce se va întâmpla. John H. Finlay reaminteşte apoi că motivul pentru care Tucidide credea în repetarea evenimentelor era faptul că, pentru el,

---

[1] Werner Jäger, Paideia I-ter Band, 2-te Auflage, Berlin-Leipzig, Walter de Gruyter. 1936, p. 487.

[2] Wilhelm Nestle, Vom Mythus zum Logos, 2-te Auflage, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1942, p. 517.

[3] Ibidem, p. 519.

[4] Ibidem, p. 520.

[5] Ibidem, p. 523 — 524.

[6] John H. Finlay, Thucydides. Harvard University Press, 1947, p. 83.

[7] Ibidem, p. 292 — 294.

natura umană era uniformă, fixă, şi că această idee reiese bine din cuvintele κατὰ τὸ ἀνθρώπειον, pe care le include în afirmaţia sa cu privire la viitor.

Toate aceste greşeli făcute de către savanţii burghezi mai sus citaţi se datoresc concepţiei lor idealiste, reacţionare. Materialismul istoric a descoperit legile obiective de desvoltare a societăţii. Materialismul istoric ne învaţă că « viaţa spirituală a societăţii este o oglindire a condiţiunilor vieţii sale materiale »[1]. « Ideile şi teoriile sociale noi nu apar decât după ce desvoltarea vieţii materiale a societăţii a pus în faţa societăţii sarcini noi »[2].

Am arătat mai înainte[3] că, în a doua jumătate a secolului al V-lea î.e.n., a început criza societăţii sclavagiste în statul atenian, criză care, în timpul războiului peloponesiac, a atins apogeul. In timpul acestei crize, datorită creşterii producţiei sclavagiste şi relaţiilor băneşti, proprietatea particulară a stăpânilor de sclavi a crescut an cu an, fapt care a dus la intensificarea maximă a grijii pentru interesele materiale individuale, la desvoltarea puternică a individualismului în societatea *polis*-ului atic. Schimbările produse în baza societăţii atice au adus schimbări în suprastructura ei. Astfel au apărut teoriile sofistice, teorii sociale datorite creşterii proprietăţii particulare a stăpânilor de sclavi, datorite marii desvoltări a individualismului. In centrul atenţiei sofiştilor se afla omul individual cu întreaga lui viaţă spirituală, deoarece omul individual constituia pentru sofişti izvorul independent şi creator al normelor morale. Sofiştii luptau pentru emanciparea individului grec de legăturile gentilice tradiţionale, pentru stimularea iniţiativei individuale, în vederea desvoltării personalităţii. In aceste condiţii, ideea motrice a concepţiei lor despre viaţă o constituia afirmaţia lui Protagoras: «Omul este măsura tuturor lucrurilor ». Prin φύσις, adică prin «natura omenească », Protagoras înţelegea posibilitatea de creştere şi desvoltare individuală a omului, pentru a deveni izvorul independent şi creator al normelor morale. La sofişti, noţiunea de φύσις înseamnă dreptul natural, pârghia cea mai puternică a luptei de emancipare a păturilor negustoreşti şi meşteşugăreşti împotriva dreptului tradiţional — νόμος — pe care se baza aristocraţia sclavagistă. In timp ce dreptul tradiţional —νόμος-ul — era o noţiune statică, φύσις era o noţiune dinamică, în antiteză cu cea dintâi, o noţiune al cărei conţinut exprima individualismul ridicat la rangul de principiu social de desvoltare în a doua jumătate a secolului al V-lea î.e.n. Astfel, teoriile sofistice s'au răspândit în păturile înstărite ale comercianţilor şi meseriaşilor, pentru care viaţa colectivă a *polis*-ului devenise o povară.

Tucidide, a cărui concepţie era adânc sofistică, legată în special de ideologia dialectică a lui Protagoras, avea o gândire cu adevărat dialectică. El a urmărit societatea greacă în desvoltarea ei continuă, expunând trecerea dela societatea primitivă la cea sclavagistă, arătând succesele statului atenian prin victoria împotriva Medo-Perşilor, şi punând într'o lumină strălucitoare progresul Atenei în epoca lui Pericle.

Pentru a combate părerea greşită a cercetătorilor burghezi, care afirmă că Tucidide credea în repetarea evenimentelor istorice şi în fixitatea naturii umane, vom examina cu deosebită atenţie acele pasaje din opera lui Tucidide în care el întrebuinţează expresia ἀνθρωπεία φύσις, « natura umană ».

---

[1] Cursul scurt de Istorie al Partidului Comunist (bolşevic) al U.R.S.S. Editura Partidului Muncitoresc Român, 1948, ed. a III-a, p. 161.

[2] Ibidem, p. 162.

[3] In cursul lucrării mele despre Tucidide.

Chiar în pasajul citat la începutul acestei lucrări [1], în care Tucidide arată scopul operei sale, este întrebuinţată această noţiune sub forma κατὰ τὸ ἀνθώπειον, expresie cu conţinut dialectic, care nu poate fi tradusă în mod just decât astfel: « după mersul lucrurilor omeneşti », deoarece istoricul Tucidide nu se referă aici la evenimente istorice care se repetă întocmai, ci la evenimente « la fel sau aproape la fel ».

In alt capitol din cartea I-a a « Istoriei » sale, Tucidide ne înfăţişează pe solii Atenienilor veniţi la Lacedemona. Aceştia, încercând între altele să arate şi să justifice puterea Atenei, au spus următoarele [2].

« Voi, Lacedemonieni, conduceţi statele din Pelopones stabilind regimul folositor vouă. Şi dacă, având tot timpul puterea, aţi fi ajuns urâţi de aliaţi ca şi noi, ştim bine că voi nu aţi fi fost mai puţin urâţi de aliaţi şi aţi fi fost siliţi, fie să conduceţi ca usprime, fie să vă primejduiţi pe voi înşivă. Astfel, noi n'am făcut nimic de mirare, nici străin de mersul lucrurilor omeneşti, dacă am primit hegemonia oferită şi nu am părăsit-o, siliţi fiind de cele mai puternice motive: onoarea, teama şi interesul. N'am fost noi primii care am dat acest exemplu, ci, de când e lumea, cel mai slab e stăpânit de cel mai tare. Noi socotim, totodată, că suntem vrednici de hegemonie şi voi aveaţi această părere până la vremea când, calculându-vă interesele, folosiţi acum principiul dreptăţii pe care nimeni nu l-a luat în seamă, ori de câte ori i s'a ivit prilejul să capete ceva cu forţa şi, astfel, nimeni nu s'a abţinut să aibă mai mult. Sunt vrednici de laudă acei care, folosind forţa de desvoltare a omului, ajung să domine peste alţii, şi sunt mai drepţi decât le îngăduie puterea pe care o au. Credem că, dacă alţii ne-ar lua hegemonia, ar putea să arate foarte bine dacă suntem moderaţi. Noi, însă, din cauza modestiei noastre, am avut pe nedrept mai mult dispreţ decât laudă ».

După cum se vede din capitolul prezentat de noi în traducere, Tucidide pune în gura Atenienilor un discurs construit pe concepţia sofistică, prin care ei îşi justifică hegemonia asupra diferitelor *polis*-uri greceşti aflate în liga maritimă ateniană pe baza desvoltării forţelor lor şi, deci, pe baza dreptului celui mai tare asupra celui mai slab, fapt care dusese la antagonismul dintre Sparta şi Atena. Prin urmare, nici aici nu e vorba de repetarea evenimentelor istorice, nici de fixitatea naturii umane.

In cartea a III-a [3], Tucidide prezintă discuţia vehementă, care avusese loc într'o adunare din Atena între Cleon, conducătorul Atenei, « cel mai violent dintre toţi cetăţenii » şi cetăţeanul atenian Diodotos. Cleon cerea pedeapsa cu moartea pentru Mytilenieni, care se răsculaseră şi ieşiseră din alianţa cu Atena. Diodotos, luând cuvântul arată că masacrarea Mytilenienilor, fără a se face deosebire între democraţi şi aristocraţi, ar avea grave urmări asupra hegemoniei atice. Diodotos priveşte situaţia în perspectiva intereselor *polis*-ului atenian, de aceea se declară cu totul împotriva măsurilor nimicitoare propuse de Cleon, şi exprimă părerea că nu trebue să se răsbune împotriva unui aliat liber, care s'a răsculat pentru libertate. In cursul cuvântării sale, Diodotos spune [4]: «Intr'un cuvânt, este un lucru imposibil şi de o mare naivitate să credem că firea omului, pornind cu înfocare să facă ceva, poate fi împiedicată, fie prin puterea legilor, fie prin orice altă teamă ».

---

[1] Tucidide, I, 22, 1.
[2] Ibidem, I, 76.
[3] Ibidem, III, 36 şi urm.
[4] Ibidem, III, 45,7.

Şi aici, noţiunea de ἀνθρωπεία φύσις este întrebuinţată după concepţia sofistică a lui Tucidide, în antiteză cu noţiunea statică de νόμος. Diodotos se situează nu pe poziţia îngustă şi limitată a prezentului, ci pe aceea a viitorului [1], pe aceea a posibilităţii de desvoltare. « Nu trebue să nu lăsam răsculaţilor nicio nădejde » — spune Diodotos [2]. Părerea lui Diodotos a biruit.

Puţin mai departe, în cuprinsul aceleiaşi cărţi, Tucidide arată nenorocirile din Corcyra, din cauza luptei de clasă de acolo. El scrie: « Multe şi grele nenorociri s'au abătut în timpul răscoalei asupra statelor, nenorociri care se ivesc şi vor fi întotdeauna, atâta vreme cât firea oamenilor va fi aceeaşi; ele, totuşi, vor fi mai potolite şi deosebite în felul lor, după schimbările care apar în fiecare împrejurare » [3].

Din acest pasaj se vede clar că firea oamenilor, după concepţia lui Tucidide, nu este mereu aceeaşi, că ea este supusă schimbării. Câtă vreme condiţiile sociale sunt aceleaşi, şi firea oamenilor este aceeaşi; aşa dar, natura umană nu este considerată ca o realitate constantă.

Tot în aceeaşi carte, în legătură cu grozăviile întâmplate în Corcyra, găsim următorul pasaj:

« Indată ce viaţa s'a turburat atunci cu totul în oraş, firea omenească a ajuns stăpână pe legi, în obişnuinţa ei de a le călca, şi cu bucurie a arătat că nu-i în stare să stăpânească mânia, dar, fiind mai tare decât dreptul, e duşmană a tot ce e superior. Astfel oamenii, desigur, n'ar pune răzbunarea înaintea pietăţii, nici câştigul înaintea dreptului, când invidia nu ar avea puterea distrugătoare [4] ».

Aici e pusă în lumină lupta dintre φύσις şi νόμος, dintre concepţia dinamică şi cea statică, ceea ce constitue o contribuţie în plus la confirmarea celor subliniate de noi ceva mai înainte.

In sfârşit, în discursul lui Hermocrate din Syracusa, conducătorul apărării împotriva Atenienilor până la sosirea lui Gylippos, găsim o afirmaţie al cărei conţinut corespunde în totul concepţiei sofistice a lui Tucidide despre natura umană:

« Atenienii, desigur, pot avea îngăduinţa să dorească şi să prevadă din timp acestea; eu nu-i învinuiesc pe acei ce vor să aibă stăpânirea, ci pe acei ce-s mai hotărâţi să se supună; e doar în firea omului să pună stăpânire pe cel ce i se pleacă şi să se păzească de acela care îl atacă » [5].

Am văzut din cele expuse până aici că Tucidide, potrivit gândirii sale sofistice, nu înţelege natura umană ca pe o realitate fixă şi invariabilă. Această concepţie a istoricului Tucidide este una din dovezile cele mai temeinice ale atitudinii sale cu adevărat progresiste, care îl apropie foarte mult de cea mai înaltă concepţie istorică modernă, de teoria marxistă.

Problema privitoare la natura omului a fost pusă şi lămurită de G. Plehanov [6]. « Natura omului, care, deja în secolul al XVIII lea — scrie Plehanov — jucase un rol atât de mare în teoriile politice şi sociale ale filozofilor, şi din care Auguste Comte, pretinsul duşman al metafizicii, făcuse o adevărată entitate metafizică în pretinsa sa « sociologie », nu este decât o figură retorică.

---

[1] Tucidide, III, 44,3.
[2] Ibidem, 46,1.
[3] Ibidem, 82,2.
[4] Ibidem, 84,2.
[5] Ibidem, IV, 61,5.
[6] G. Plékhanov, Les questions fondamentales du marxisme, Éditions Sociales, Paris, 1947, p. 193 şi urm.

Natura omului este invariabilă? Atunci nu ea ne va explica schimbările care se produc în relațiile sociale și a căror totalitate constitue ceea ce noi numim procesul istoric. Variază ea la rândul ei? Atunci, trebue să găsim cauza variațiilor ei». Pe baza doctrinei marxiste, Plehanov arată că «omul, pentru a exista, trebue să acționeze asupra naturii exterioare, trebue să producă. Acțiunea omului asupra naturii exterioare este, în fiecare moment, determinată de mijloacele sale de producție, de starea forțelor de producție. Dar desvoltarea forțelor de producție aduce, în mod necesar, anumite schimbări în procesul social de producție. Deoarece aceste schimbări în starea de proprietate duc la schimbări în structura socială, se poate spune că desvoltarea forțelor de producție schimbă « natura » societății, și cum, de altă parte, omul este produsul mediului său social, este evident că desvoltarea forțelor de producție, schimbând « natura » mediului social, schimbă « natura » omului. Natura omului nu este cauză, ea este efect » — scrie Plehanov.

Prim urmare, după cum ne învață teoria marxistă, natura omului este determinată de modul de producție corespunzător. «. . .Istoria desvoltării societății este, înainte de toate, istoria desvoltării producției, istoria modurilor de producție, care se succed de-a-lungul veacurilor, istoria desvoltării forțelor de producție și a relațiilor de producție dintre oameni »[1]. Astfel, pentrucă istoria cunoaște cinci tipuri fundamentale de relații de producție: comunismul primitiv, orânduirea sclavagistă, orânduirea feudală, orânduirea capitalistă și orânduirea socialistă, [2] ea cunoaște, în acelaşi timp, cinci tipuri fundamentale de naturi umane, dintre care cel mai ridicat, cel mai desvoltat, cel cu mai strălucite perspective pentru viitor este *omul nou socialist*, omul sovietic.

Marele istoric atenian Tucidide, precizând în mod științific scopul operei sale, a văzut în ea o operă utilă pentru toate timpurile, « o comoară pentru vecie ». Şi prin această afirmație principială, Tucidide se apropie de concepția istorică cea mai înaltă, de concepția marxist-leninistă.

Intr'adevăr, după cum s'a arătat într'un foarte important articol editorial din « Voprosî istorii » [3], clasicii marxism-leninismului se ridică hotărît împotriva extinderii mecanice a legilor sociale a unei formații asupra altei formații. Pe lângă legile generale, în procesul de desvoltare a societății, avem de-a-face cu un mare număr de legi particulare, inerente numai unei anumite formații. Prin aceste legi specifice, formațiile sociale sunt deosebite una de alta. Dar, totodată, în acest editorial de o adâncă principialitate s'a pus un deosebit accent pe însemnătatea științei istorice în cunoașterea legilor de desvoltare socială:

« După cum geologului — se scrie în acest editorial — îi este necesară geologia istorică, pentru ca să nu se rătăcească orbește în cercetările diferitelor minereuri, după cum biologului pentru transformarea științifică a naturii vii îi este necesară istoria formării speciilor, așa și pentru construirea noii societăți comuniste este necesară cunoașterea adâncă a tuturor faptelor precedente din istoria omenirii. Cunoașterea trecutului ajută să se înțeleagă mai bine prezentul, ajută să se întrevadă viitorul și să fie construit conform scopului. In mâinile istori-

---

[1] Cursul scurt de Istorie a Partidului Comunist (bolșevic) al U. R. S. S. **Editura Partidului** Muncitoresc Român, 1948, ed. a III-a, p. 168.

[2] Ibidem, p. 172.

[3] « Voprosî istorii ». 1952, Nr. 7. Istoriceskii materializm — teoreticeskaia osnova istoriceskoi nauki. p. 10 — 12.

cului marxist, ştiinţa istorică nu este un capital mort, ci un mijloc de cunoaştere a trecutului pentru cunoaşterea şi construirea prezentului, şi pentru previziunea ştiinţifică a viitorului ».

Ţinând seamă de cele expuse de noi în cuprinsul acestei lucrări despre scopul operei istorice a lui Tucidide, precum şi de adevărul adânc ştiinţific din editorialul citat, putem reaminti cu deosebită bucurie caracterizarea făcută de ştiinţa sovietică [1] asupra lui Tucidide: « precursor îndepărtat al interpretării materialiste a istoriei ».

---

[1] Istoria drevnevo mira pod redakţiei V. N. Diakova i N. M. Nikolskovo. Moscova, 1952, p. 233.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# ECOURI ALE LUPTEI DE CLASĂ LA ISTROS ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL III-LEA ŞI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL II-LEA Î.E.N.

DE

IORGU STOIAN

După cum se ştie, cercetările, în primul rând arheologice, cu privire la colonia milesiană dela Istros, au o vechime destul de mare, iar materialul documentar recoltat este încă de mult suficient de bogat şi de variat. Cu toate acestea, istoriografia burgheză, românească şi străină, n'a reuşit, chiar când a avut pretenţia [1], să ne dea o imagine coerentă şi de ansamblu a vieţii din această aşezare, ci, cel mult, unele aspecte mai mult sau mai puţin importante, dar nu mai puţin izolate şi într'un anumit sens minore [2]. Insă problemele de bază ale oricărei cercetări istorice cu adevărat ştiinţifice, care, în ultimă analiză, se reduc la « cercetarea relaţiilor de producţie... în procesul lor de naştere, desvoltare şi decădere »[3] şi la corolarul lor — lupta de clasă, « adevăratul motor

---

[1] V. Pârvan, La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube (d'après les dernières découvertes archéologiques), « Bull. Sect. hist. Acad. Roum. », 1923, v. X, p. 24.

[2] A se vedea, înafară de lucrarea menţionată mai sus: Kleinsorge, De civitatium Graecarum in Ponti Euxini ora occidentali sitarum rebus, Halle, 1888; Pick-Regling, Die antiken Münzen von Dacien u. Moesien, Berlin, 1898 — 1910, v. I, p. 61 — 82; v. II, p. 588 şi urm.; J. Weiss, Die Dobrudscha im Altertum, Sarajevo, 1911 — passim; V. Pârvan, Raport provizoriu asupra primei campanii de săpături la Histria, în « Anuarul Com. Mon. Ist. », 1914, p. 117 — 121; idem, A doua campanie de săpături la Histria, ibidem, p. 190 — 199; Cf. şi « Archäologischer Anzeiger », Berlin, 1915, col. 250 — 270; Idem, Histria IV, extras din Mem. Secţ. Ist. Acad. Rom. », 1916, seria II, t. XXXVIII, p. 535 şi urm. şi Histria VII, 1923, seria III, t. II, p. 1 şi urm. ; idem, Memoriale 1923, p. 9 şi urm.; idem, « Dacia », Civilizaţiile străvechi din regiunile carpato-dunărene, trad. Radu Vulpe, Bucureşti, 1937, p. 77 şi urm.; idem, « Dacia », 1925, v. II, p. 198 şi urm.; idem, Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării, 1923, passim.; apoi: « Boabe de grâu », 1930, v. I, p. 575 şi urm.; « REL », 1931, Nr. IX, p. 77 şi urm. (cf. şi p. 22 şi urm.) şi 1933, Nr. XI, p. 457 şi urm. (cf. şi p. 24 şi urm.); « Dacia », 1933, III — IV, p. 378 şi urm.; « Istros », I, 1934, fasc. I, p. 117 şi urm.; « Mélanges Marouzeau », Paris, 1948, p. 319 şi urm.; Radu Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, Bucureşti, 1938, p. 61 şi urm.; etc., etc.

[3] V. I. Lenin, Karl Marx, O introducere în marxism. (In Karl Marx, Capitalul, Ed. P.C.R., 1947, v. I, p. 20).

al istoriei »[1] — , abia dacă au fost atinse, ca să nu mai vorbim de tratarea lor idealistă, deci neştiinţifică. Istoricii burghezi n'au văzut şi nici nu puteau să vadă, din cauza neînţelegerii noţiunii de formaţie social-economică şi a intereselor de clasă pe care le apărau, că « toată istoria de până acum (cu excepţia stărilor primitive) este istoria unor lupte de clasă, că aceste clase sociale, aflate în luptă, sunt totdeauna produse ale raporturilor de producţie şi de schimb, cu un cuvânt ale raporturilor economice din epoca respectivă; că deci, întotdeauna, structura economică a societăţii constitue fundamentul real, prin care urmează a se explica, în ultimă instanţă, întreaga suprastructură a instituţiilor juridice şi politice, ca şi aceea a concepţiilor religioase, filosofice şi de altă natură »[2].

De aceea, chiar când nu s'au aşezat pe poziţiile simpliste ale « poporului » ca un tot omogen sau pe acelea ale « colaborării » dintre clasele exploatate şi cele exploatatoare, istoricii burghezi, care s'au ocupat de aşezarea dela Istros, au căutat, cât au putut, să mascheze, sau, cel puţin, să minimalizeze problema luptei de clasă şi a manifestărilor ei. In felul acesta, chiar când nu o mărturisesc direct — ca unii istorici străini, un Pöhlmann de pildă[3] — istoricii burghezi din ţara noastră se situau de fapt, pe poziţiile cunoscutei teorii reacţionare, potrivit căreia luptele de clasă sunt o « stare bolnăvicioasă », « o stare anormală, deci trecătoare » sau, pur şi simplu, « o cauză de decădere », şi nu ceea ce sunt în realitate, adevărata cauză a progresului social şi « cheia pentru înţelegerea întregii istorii »[4]. Aşa se explică locul, cu totul minor, pe care îl ocupă, în istoriografia burgheză, problema claselor sociale şi a luptei de clasă la Istros, ca, de altfel, în orice aşezare omenească de pe teritoriul R.P.R. Sărăcia izvoarelor, în acest domeniu, în mare parte reală, dar şi uşor de înţeles, este o scuză cel puţin relativă, deoarece ea nu este mai mare decât în multe alte probleme, care 'au găsit, totuşi, o cu totul altă preocupare din partea istoricilor noştri burghezi.

O cotitură importantă a avut loc şi în această privinţă în urma eliberării patriei noastre de către glorioasa Armată Sovietică. Prin aceasta a devenit posibilă nu numai doborîrea regimului burghezo-moşieresc din ţara noastră şi preluarea puterii de către clasa muncitoare, care, în alianţă cu ţărănimea muncitoare, construeşte în momentul de faţă bazele socialismului, ci şi o schimbare radicală pe plan ideologic, deci şi în domeniul ştiinţei istorice. Insuşindu-şi tot mai mult teoria marxist-leninistă şi folosind din plin rezultatele obţinute de istoriografia sovietică, istoricii noştri luptă cu succes sporit împotriva denaturărilor burgheze ale istoriei Românei, căutând în acelaşi timp, pe baza

---

[1] V. I. Lenin, Opere. ed. rusă, v. 11, p. 51.

[2] Fr. Engels, Domnul Eugen Dühring revoluţionează ştiinţa (Anti-Dühring), Ed. P.C.R., 1946, p. 65; Cf. şi Manifestul Partidului Comunist, în Karl Marx, Scrieri alese, Ed. P.C.R., 1945, v. I, p. 235 — 236, 250, 260; Fr. Engels, Prefaţă la ediţia din 1883 a Manifestului Partidului Comunist, ibidem, p. 227 — 228; Fr. Engels, Despre materialismul istoric. ibidem, p. 479, etc., etc.

[3] R. Pöhlmann, Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt, München, 1925, ed. III, de Fr. Oertel. 2 vol. Lucrare foarte erudită, dar profund reacţionară. De aceea trebue folosită cu multă precauţiune, atât din cauza trunchierii izvoarelor, dar mai ales din cauza interpretării tendenţioase a lor, izvorîtă din ura împotriva socialismului modern, pe care îl atacă, la tot pasul, fie direct, fie sub forma pretinsului socialism antic (a se vedea G. Mathieu, « Revue de Philologie », 1912, v. XXXVI, p. 315 şi urm. şi, mai ales, V. S. Sergheev, Istoria Greciei Antice, Bucureşti, 1950, p. 42.

[4] V. I. Lenin, Karl Marx, loc. cit., p. 19; Cf. şi Karl Marx, Mizeria filosofiei, Răspuns la « Filosofia mizeriei » a d-lui Proudhon. Ed. P.C.R., 1947, p. 56.

unei interpretări juste a materialului existent sau nou, să prezinte o istorie cu adevărat ştiinţifică a patriei noastre. « Semnalul acestei orientări a fost dat — după cum subliniază învăţatul sovietic I. Zviaghin [1] — de apariţia « Istoriei României », de sub redacţia academicianului M. Roller, care se deosebeşte în mod principial de toate lucrările anterioare de istorie a României... Intreaga lucrare este străbătută ca de un fir roşu de analiza amănunţită a schimbărilor şi a desvoltării forţelor de producţie ca factor hotărîtor în schimbarea modului de producţie şi în determinarea întregului proces al desvoltării istorice ». De asemenea, în această lucrare — spune în continuare savantul sovietic amintit — « pentru prima oară în istoriografia română se pune problema luptei de clasă, ca forţă motrice a istoriei ».

Aşa cum subliniam mai sus, un ajutor nepreţuit a fost dat în această orientare nouă de rezultatele la care a ajuns ştiinţa istorică sovietică, de multe ori direct, prin valoroase lucrări privind chiar istoria patriei noastre. Aceste contribuţii sunt prea cunoscute, pentru a insista asupra lor. Vom aminti totuşi, pentru că se referă tocmai la problema care ne interesează aici, studiul atât de dens al savantei T. V. Blavatskaia, « Oraşele vestpontice în secolele VII — I î.e.n., publicat la Moscova în 1952 [2], la care putem adăuga, ca fiind, în fapt, fecundată tot de istoriografia sovietică, lucrarea ceva mai veche a savantului bulgar Hr. M. Danov, « Ţărmul apusean al Mării Negre în antichitate » [3].

Aşa cum era de aşteptat, noua orientare a istoriografiei noastre s'a făcut simţită şi în studiile privitoare la Istros, fie că este vorba de orientarea săpăturilor sau de publicarea rezultatelor obţinute, fie de tratarea unor probleme speciale, pe baza informaţiilor mai vechi sau mai noi. Este cazul — ca să dăm un singur exemplu, în legătură cu problema care ne preocupă — comunicării prof. Em. Condurachi, «Frământări politice şi sociale la Istros în preajma anului 400 î.e.n.[4].

In lumina aceleiaşi orientări, adică pe baza concepţiei marxist-leniniste şi a rezultatelor istoriografiei sovietice, înţelegem a încerca şi noi să înfăţişăm unele ecouri ale luptei de clasă la Istros, însă într'o altă epocă, adică în a doua jumătate a secolului al III-lea şi în prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n. Ne vom folosi, în acest scop, în primul rând, de documentele epigrafice locale contemporane, pe care le vom corobora, se înţelege atunci când va fi cazul, şi cu alte informaţii locale, dar şi din restul lumii greceşti.

Să vedem deci, mai întâi, documentele de bază, din păcate, nu prea numeroase.

Cel mai vechi, din punct de vedere al descoperirii, este un decret onorific, din nefericire, extrem de mutilat, descoperit, la Istros, şi publicat, cu un scurt

---

[1] I. Zviaghin, Prefaţă la « Istoria României », Moscova, trad. în « Studii », tomul IV, 1951, nr. 1, p. 90 şi urm.; citatul nostru este la p. 94.

[2] Cf. şi lucrarea mai veche (integrată de altfel în lucrarea pomenită), intitulată Organizarea internă a oraşelor vest-pontice în epoca autonomiei lor, în « Vestnik Drevnei Istorii », 1949, Nr. 3, p. 36 — 45.

[3] Sofia, 1947; cf. recenzia T. Zlatcovskaia, în « Vestnik Drevnei Istorii », 1950, Nr. 1, p. 162 — 166.

[4] Bul. Ştiinţ. Acad. R.P.R., Seria C, v. I, 1949, Nr. 2, p. 177 şi urm. (şi extras aparte). A se vedea şi rapoartele de săpături dela Histria, cum şi studiile ce apar regulat, începând cu anul 1949, în revista « Studii şi Cercetări de Istorie Veche »; în sfârşit, lucrările: Histria I, întocmită de colectivul săpăturilor (sub tipar) şi D. M. Pippidi, Histria şi Callatis în sec. III-II î. e. n., cu prilejul unei inscripţii inedite (acest volum. p. 487 şi urm).

comentariu, de Vasile Pârvan[1]. In el se cinsteşte un fruntaş al vieţii publice istriene, rămas, din cauza stării de conservare a documentului, anonim. Trebue să subliniem însă că, dacă Vasile Pârvan vede, pe bună dreptate, în acest document, pe care îl datează pe la sfârşitul secolului al III-lea î.e.n. « un document foarte rar[2] », interpretarea lui, extrem de sumară, nu corespunde, nici pe departe, acestei aprecieri, nici prin amploare, nici, mai ales, prin adâncime, care nu merge mai departe de suprastructura politică. Totul s'ar reduce adică la «luptele politice de partide şi exilurile, aşa de frecvente, ale oamenilor politici biruiţi », în care « unul din acei moderaţi », care putea fi, se pare, prieten cu ambele partide în luptă,... işi ia asupra sa greaua sarcină a reconcilierii şi întoarcerii celor plecaţi din patrie, ducându-se chiar el la dânşii şi avansându-le, din averea sa, banii trebuitori pentru repatriere »[3]. Despre interesele care stăteau la baza acestor lupte politice. despre clase şi lupta de clasă, nu se scrie niciun cuvânt. Fără îndoială, aşa cum subliniază Marx, « orice luptă de clasă este o luptă politică »[4]. Dar tocmai pentru aceasta, în orice luptă politică, trebue să vedem, « lupta de interese între clasele sociale şi fracţiunile de clasă existente, date de desvoltarea economică, şi să arătăm că diversele partide politice sunt expresia politică, mai mult sau mai puţin adecvată, a înşăşi acestor clase şi fracţiuni de clasă, reducând evenimentele politice la efectele unor cauze, în ultimă analiză, economice »[5]. In acest caz însă, nu mai poate fi, desigur, vorba nici de « generozităţi desinteresate », nici de « moderaţi idealişti ».

Trebue să recunoaştem, totuşi, că Vasile Pârvan are meritul de a fi semnalat măcar — dacă nu ne înşelăm, pentru prima oară — existenţa unor frământări, fie şi numai politice, la Istros. Acest fapt n'a fost însă, se vede, de natură a satisface exigenţele « ştiinţifice » ale lui Ad. Wilhelm, care, odată cu unele rectificări şi completări, mai mult sau mai puţin fericite, la lectura lui Pârvan, face şi unele, de natură a modifica, cu totul, sensul documentului[6]. Potrivit cu această nouă lectură, propusă de savantul vienez, n'ar fi vorba, nici de « dificultăţi politice » — πολιτικαὶ περιστάσεις —, nici de adversari exilaţi şi de revenirea lor ulterioară în patrie — ἀπαχθέντες εἰς ξένην τινὲς καὶ τοῦ ἀνακομίσασθαι —, cum admitea Pârvan, ci de cu totul altceva, şi anume de cetăţeni răpiţi şi duşi în altă parte (de ex.— spune Wilhelm — în Heracleia) ca prizonieri şi de sume plătite pentru răscumpărarea lor — σώματα τέ τινα πολιτικὰ ἁρπαχθέντα καὶ ἀπαχθέντα εἰς [*e. g.* ʽΗράκλειαν]. . . ἀπὸ τῶν ἰδίων τότε λύτρον αὐτοῖς προέθηκεν.[7]

---

[1] Vasile Pârvan, Histria IV, p. 510 — 511, Nr. 2.

[2] Ibidem, p. 541.

[3] Ibidem, p. 541.

[4] Karl Marx, citat de V. I. Lenin, Karl Marx. O introducere în marxism (în Karl Marx. Capitalul, Ed. P.C.R., 1947, v. I, p. 20.

[5] Fr. Engels, Introducere la: K. Marx, Luptele de clasă în Franţa, 1848 — 1850 (citat după Editions sociales, 1946, p. 8).

[6] Ad. Wilhelm, în « Anzeiger der Wiener Akademie, Phil.-hist. Klasse », 1922, XV — XVIII, p. 24 şi urm. = « SEG », I, p. 72 — 73, care acceptă în totul lectura lui Ad. Wilhelm.

[7] Pentru o mai bună comparare, dăm cele două lecturi, în partea care ne interesează aci (r. 5 şi urm.): *lectura Pârvan*: [γενομένων] τε τινῶν πολιτικῶν [περιστάσεων] καὶ ἀπαχθέντων [ε]ἰ[ς] | [ξένην τινῶν, ἀποδ]ημήσας ἀπὸ τῶν ἰ | [δίων οἴκων χρυσί]ον αὐτοῖς προήθη|[κεν καὶ παραίτιος ἐγέ]νετο τοῦ ἀνακο| [μίσασθαι τοὺς πολίτας] καὶ τὴν παρε| [πιδημίαν . . . : *lectura Wilhelm* (după « SEG », loc. cit.,): [σωμάτων] τέ τινων πολιτικῶν [ἁρπαχθέντων] καὶ ἀπαχθέντων εἰς [*e. g.* ʽΗράκλειαν ἀποδ]ημήσας ἀπὸ τῶν ἰ||[δίων τότε λύτρ]ον αὐτοῖς προέθη|[κεν, καὶ αἴτιος ἐγέ]νετο τοῦ ἀνακο|[μισθῆναι σύμπαντα]ς καὶ τὴν παρε|[πιδημίαν τοῦ τε *e. g.* ἡμετέρου δήμου καὶ τοῦ δήμου *e. g.* ʽΗρακλεωτῶν κ. τ. λ.

Nu se poate — socotim — o mai bună ilustrare a tendinței, de care vorbeam mai sus, caracteristică, cu foarte rare excepții, istoriografiei burgheze, de a masca şi minimaliza, cât mai mult cu putință, lupta de clasă, sub orice formă s'ar prezenta ea. Ţinem totuşi să subliniem că, şi după lectura lui Wilhelm, Vasile Pârvan, şi după el întreaga istoriografie românească au rămas la vechea lectură şi interpretare [1].

Lectura lui Pârvan este adoptată şi de savantul bulgar, pomenit mai sus, Hr. Danov, în lucrarea citată. In interpretarea textului, el merge însă ceva mai departe, vorbind nu numai de conflicte politice, ci şi de contradicţii de clasă [2]. Cu regret trebue să spunem însă că nici Hr. Danov nu se ocupă de cauzele adânci, social-economice, ale acestor conflicte şi contradicţii, ceea ce îl duce la apropierea mecanică între fenomene sociale aparent asemănătoare, dar cu o semnificaţie istorică cu totul deosebită. Numai aşa ne putem explica afirmaţia sa că răsvrătiţii dela Histria, din inscripţia de care ne ocupăm, « au fost în genul răzvrătiţilor despre care ne informează Aristotel »[3], referindu-se după cum s'a înţeles, la cunoscutul pasaj din « Politica » filosofului din Stagira [4], pe care îl analizează în altă parte a lucrării sale şi asupra căruia vom avea ocazia, noi înşine, să revenim mai pe larg, în cursul acestei expuneri.

Al doilea document, tot epigrafic, care interesează direct problema noastră, este faimosul decret onorific în cinstea lui Agathocles al lui Antiphilos, a cărui necunoaştere directă constitue una din marile ruşini ale ştiinţei istorice burgheze româneşti. Din fericire, cuprinsul său a fost pus însă la dispoziţia cercetătorilor, graţie unor ample dări de seamă şi comentarii făcute de Radu Vulpe, în legătură cu acest preţios document, pe baza unei comunicări a descoperitorului său [5]. Citâm din una din aceste dări de seamă, reprodusă, aproape identic, în « Histoire ancienne de la Dobroudja », a aceluiaşi autor: «Din decretul lui Agathocles, aflăm că, pe la sfârşitul secolului al III-lea..., Histria era zguduită de un război civil; că, profitând de această răzmeriţă, barbarii au început să ameninţe cetatea, care n'a scăpat decât mulţumită apărării organizate de Agathocles; că Histria ca şi alte cetăţi din Dobrogea, erau sub ascultarea unui rege indigen din stânga Dunării, numit *Rhemaxos;* că împotriva acestor cetăţi a pornit o serie de expediţii de pradă Zoltes, căpetenia Tracilor; că, într'una din aceste expediţii, Zoltes a ocupat Bizone (Cavarna actuală); că Histria, în mai multe rânduri, a scăpat de atacurile lui Zoltes, graţie devotamentului lui Agathocles, care, fie prin negocieri, fie prin cumpărare cu bani (odată a dat 600 monete de aur), fie prin întocmirea unei rezistenţe armate, a reuşit să întoarcă cetele căpeteniei trace din drumul Histriei; şi, în sfârşit, că, pentru a scăpa definitiv de ameninţările lui Zoltes, Histria a cerut ajutorul protectorului ei transdanubian Rhemaxos, la care a fost trimis pentru aceasta chiar Agathocles al lui Antiphilos [6].

---

[1] V. Pârvan, La pénétration, p. 8 cu nota 10; R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, p. 88; Emil Condurachi, Frământări..., p. 118.

[2] Hr. Danov, Ţărmul apusean al Mării Negre în antichitate, p. 55 — 56.

[3] Ibidem, p. 57.

[4] Aristotel, Politica, (ed. O. Immisch 1929), V (VIII), 5, 2.

[5] « Analele Academiei », 1930/31, Desbateri, p. 77; cf. şi « CRAI », 1933, p. 124.

[6] Radu Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, Bucureşti, 1938, p. 87 şi urm., cu trimiterile din nota 4, dela p. 87; cf. şi M. Rostovtzeff, Skythien und Bosporus, 1932, v. I, p. 493, nota 1, care pune inscripţia în legătură cu relaţiile Grecilor dela Histria cu Sciţii, nu cu Tracii. In ceea ce priveşte data inscripţiei, M. Rostovtzeff, The social a. economic history of the hellenistic world, Oxford, 1941, v. II, p. 764, (cf. şi p. 765 şi 1511, nota

Am ţinut să dăm, cât mai pe larg, cuprinsul acestui document, extrem de important, pentrucă, în cursul expunerii noastre, vom avea ocazia să ne referim destul de des la el, în legătură cu diferitele aspecte ale problemei ce ne reţine atenţia.

Ceea ce isbeşte, la prima vedere, în decretul nostru, este, desigur, puţinul loc pe care-l ocupă descrierea dificultăţilor interne prin care trece cetatea, faţă de dificultăţile externe. Nu ştim, din lipsa textului original, dacă această constatare corespunde sau nu realităţii redate de inscripţie. Este însă foarte probabil, dacă ţinem seama de natura oficială a documentului şi de interesul pe care l-au avut, întotdeauna, clasele dominante de a voala astfel de evenimente, deşi, chiar şi în asemenea cazuri, se găsesc uneori şi unele detalii mai circumstanţiate [1]. Acest fapt nu justifică însă, decât doar în sensul limitării burgheze, de care vorbeam la început, lipsa totală de preocupare şi de înţelegere, în comunicarea amintită, pentru o problemă atât de importantă, ridicată fie şi de o indicaţie atât de sumară şi de vagă, dar rară, deci cu atât mai preţioasă. Pentru că, după cum înţelegem din darea de seamă, la care ne-am referit, comunicarea s'a ocupat exclusiv de lămurirea dificultăţilor externe prin care trecea Istros, în acea vreme, şi de implicaţiile şi concluziile, pe care le comportă, ceea ce, desigur, este extrem de important, pentru cunoaşterea istoriei cetăţii şi a raporturilor ei cu populaţiile băştinaşe, mai mult sau mai puţin învecinate, dar nu ajută întru nimic la înţelegerea problemei capitale pentru orice aşezare omenească, anume problema procesului său intern de desvoltare, în epoca dată.

Pe aceeaşi linie de preocupări, se menţine şi Radu Vulpe, în comentariul din lucrarea sa « Histoire ancienne de la Dobroudja », cu adausul pozitiv, totuşi, că pune pasajul, privitor la războiul civil, din decretul lui Agathocles, în legătură cu fragmentul de decret, privitor la exilaţi, de care ne-am ocupat mai sus [2]. Cauzele acestor frământări sociale, în condiţiile de desvoltare ale *polis*-ului sclavagist grec dela Istros, în epoca respectivă, continuă însă să rămână absente şi în interpretarea sa.

Dar însuşi Hr. Danov, deşi în cu totul alte condiţii de cercetare, a căror influenţă pozitivă este totuşi evidentă, în general, în lucrarea amintită, nu merge, de data aceasta, în comentariul său asupra documentului la care ne referim, mult mai departe decât istoriografia burgheză românească. Aceeaşi greutate pusă, în primul rând, pe evenimentele externe, aceeaşi redusă preocupare pentru procesul antagonist de desvoltare internă, deşi, aşa cum am mai arătat, el nu este străin de modul de a concepe istoria al savantului bulgar [3]. Cu atât mai surprinzător ne apare deci comentariul, mai mult decât insuficient, privitor la partea din decret, care ne interesează, în mod special, aici, cu atât mai mult cu cât, nici formularea întrebuinţată nu este, după părerea noastră, din cele mai fericite. « Oraşul Histria — spune savantul bulgar — cinsteşte pe Agathocles al lui Antiphilos, pentru serviciile pe care el le-a făcut oraşului său, într'o vreme în care acesta trăia o grea criză, provocată de luptele fratricide, despre care am mai vorbit. Folosindu-se de slăbiciunea internă a His-

32), o socoteşte ceva mai veche decât data cunoscutei inscripţii în cinstea lui Aristagoras, pe care o plasează la sfârşitul sec. II î.e.n. (Cf., de acelaşi autor, « CAH », IX, p. 228).

[1] A se vedea mai departe, p. 696 şi urm.

[2] R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, p. 88.

[3] Hr. Danov, op. cit., p. 58 şi urm.

triei, barbarii vecini etc., etc.»[1]. Atât despre o problemă atât de importantă ca lupta de clasă, ceea ce — trebue să o spunem — este prea puţin din partea unui istoric marxist, care crede, de asemenea, că poate să vorbească, pur şi simplu, de lupte fratricide şi, încă şi mai surprinzător, să socotească aceste lupte drept cauză a crizei.

Trecem, în sfârşit, la al treilea document şi ultimul, până acum, de asemenea epigrafic, interesând direct problema noastră. Este vorba de o mare inscripţie (peste 30 de rânduri), încă inedită, dar cunoscută de noi prin D. M. Pippidi, care s'a ocupat de editarea ei [2]. Deşi într'o destul de proastă stare de conservare, sensul general al acestei inscripţii, cel puţin tot aşa de importantă ca şi aceea conţinând decretul lui Agathocles, este destul de clar. Avem adică, şi de data aceasta, tot un decret onorific, în care se cinsteşte un cetăţean de vază din Istros — al cărui nume nu figurează în partea păstrată a inscripţiei — pentru serviciile sale excepţionale, în împrejurări grele, atât interne cât şi externe, pentru cetate. Pentru un moment însă vom reţine numai că, printre greutăţile prin care trece oraşul în acea vreme, un loc important îl ocupă o serie de turburări sociale (ταραχαί), cu serioase repercusiuni asupra desfăşurării « normale » a vieţii cetăţii. Deci aproape ca în decretul lui Agathocles, cu care noul decret prezintă analogii isbitoare. Acest fapt nu trebue să ne surprindă, dată fiind situaţia Iistriei în epoca de care ne ocupăm, deoarece scrierea din noua inscripţie, comparată cu scrierea dintr'o serie întreagă de alte documente epigrafice dela Istros sau de aiurea, nu ne poate duce mult prea târziu de anul 200 î.e.n., dată aproximativă, general admisă, a decretului lui Agathocles. In orice caz, pentru a ne păstra în limitele unei prudenţe necesare, când este vorba de datare numai după caracterul scrierii întrebuinţate, noua inscripţie nu poate fi dintr'o epocă mai târzie decât prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n., poate chiar mai aproape de începutul, decât de sfârşitul ei [3]. Este — trebue să o subliniem încă odată — regretabil că nu avem la dispoziţie textul însăşi al inscripţiei lui Agathocles, pentru a stabili, mai exact, raportul dintre cele două decrete, atât de asemănătoare şi, poate, în sens larg, contemporane.

Ar fi fost, fără îndoială, de dorit, şi de data aceasta, să avem mai multe detalii, măcar asupra motivelor acestor turburări, dacă nu asupra desfăşurării lor concrete. Ar fi însă să cerem — aşa cum am mai subliniat — prea mult unor astfel de documente, deşi, în cazul de faţă, care nu este, de altfel, izolat în lumea greacă, se pare că întrezărim măcar unele indicaţii în această privinţă. Ne referim la pasajele în care se vorbeşte de lipsuri (ἀχορηγησία), aprovizionare (σι[τ]ηρέσιον, σιτικά) sau de anumite sume de bani (câteva sute de χρυσοῖ). Dar, asupra acestei chestiuni, vom mai reveni. Până atunci să ne mulţumim că ni s'a păstrat, fie şi sub această formă vagă, o informaţie în plus asupra frământărilor social-politice de la Istros, în preajma anului 200 î.e.n. [4].

---

[1] Hr. Danov, op. cit., p. 58.

[2] Histria I, Raport epigrafic, Nr. 4 (sub tipar.)

[3] Argumentele susţinute de D. M. Pippidi, în sprijinul unei datări mai târzii — sfârşitul sec. II sau începutul sec. I — nu ni se par convingătoare (loc. cit.).

[4] La aceste documente, în care este, în mod sigur, vorba de frământări social-politice, tot atâtea manifestări ale luptei de clasă, am mai putea adăuga decretul în cinstea unui oarecare Ἡφαιστίων Μάτριος Καλλατιανός, datat de editor (D. M. Pippidi, Histria I, Raport epigrafic, Nr. 2) între 225 — 150 î.e.n., în care nu este exclus ca prin οἱ τῆς πόλεως καιροί, să se înţeleagă tot anumite frământări sociale.

Cu această constatare, chiar precedată de unele consideraţii generale, ca cele de mai sus, n'am mers însă cu mult mai departe decât ştiinţa istorică burgheză, care, după cum am văzut, a trebuit, de voie sau de nevoie, să înregistreze, şi ea, astfel de fenomene, chiar dacă nu le-a dat nici importanţa cuvenită, nici, mai ales, interpretarea justă. Or, sarcina noii istoriografii româneşti tocmai aceasta este, ca, pe baza informaţiilor de care dispune, să caute să arate, printr'o justă interpretare, adevărata natură şi, mai cu seamă, cauza profundă a acestor frământări. Lucru, fără îndoială, nu tocmai uşor, totuşi, nu imposibil, dacă ne vom referi la procesul general de desvoltare a lumii greceşti din acea vreme, fără a neglija, se înţelege, condiţiile specifice, şi, mai ales, dacă ne vom călăuzi, neîncetat, de învăţătura marxist-leninistă despre societate şi de luminosul exemplu al ştiinţei istorice sovietice.

Ocupându-se în cartea a V-a (VIII-a) a « Politicii » sale, de mişcările social-politice şi de cauzele lor, Aristotel face o serie de observaţii, care merită a fi amintite aici, pentrucă ele conţin, după părerea noastră, cu toată inconsecvenţa şi limitarea lor, germenii, care, desvoltaţi ulterior, au dus la adevărata concepţie dialectică a oricărui proces istoric. Pornind dela constatarea că « revoltele nu se produc niciodată pentru motive neînsemnate, că deci oamenii se revoltă numai pentru motive serioase »[1], Aristotel reduce cauzele conflictelor şi frământărilor politice — ἀρχαὶ... τῶν πολιτικῶν ταραχῶν καὶ τῶν πρὸς ἀλλήλους στάσεων — la trei: « dispoziţia morală a celor ce se răzvrătesc, scopul răzvrătirii şi, în al treilea rând, împrejurările hotărîtoare, care aduc turburarea şi neînţelegerea între cetăţeni »[2]. Mai departe, înainte de a trece la analiza felului cum aceste cauze s'au manifestat, în mod concret, în diferite cetăţi greceşti, filosoful din Stagira dă unele explicaţii teoretice complimentare. Astfel, în ceea ce priveşte prima cauză, pe care o socoteşte « de căpetenie printre toate »[3] adaugă: « Pretutindeni revoltele provin din cauza inegalităţii — διὰ τὸ ἄνισον —, atunci când nu există nicio măsură pentru aceste inegalităţi, căci, în general, oamenii se revoltă pentru a obţine egalitatea »[4]. A doua cauză este desvoltată după cum urmează: « Scopul lor (al oamenilor) când se revoltă, este de a pune mâna pe averi şi pe demnităţi, ori de a scăpa de întunerec şi de mizerie ». In sfârşit, în ceea ce priveşte « cauzele şi influenţele particulare » — αἱ αἰτίαι καὶ ἀρχαὶ τῶν κινήσεων — Aristotel le reduce la şapte mai importante: goana după câştig (κέρδος), goana după onoruri (τιμή), jignirea (ὕβρις), teama (φόβος), excesul de autoritate (ὑπεροχή), dispreţul (καταφρόνησις), creşterea peste măsură (αὔξησις ἡ παρὰ τὸ ἄλογον) a unor părţi ale cetăţii[5].

Lăsând la o parte — aşa cum am spus — limitarea şi inconsecvenţa concepţiei şi a formulării, explicabile pentru epoca dată, nu se poate să nu subliniem, şi de data aceasta, profunzimea analizei Stagiritului, sub care surprindem,

---

[1] Aristotel, Politica (ed. Immisch, 1929), V (VIII), 3, 1 (17 — 19): γίγνονται μὲν οὖν αἱ στάσεις οὐ περὶ μικρῶν, ἀλλ᾽ ἐκ μικρῶν; στασιάζουσι δὲ περὶ μεγάλων.

[2] Ibidem, V (VIII), 2, 1 (21 şi urm.).

[3] Ibidem, V (VIII), 2, 1.

[4] Ibidem, V (VIII), 1, 6 (26 — 29): πανταχοῦ... διὰ τὸ ἄνισον ἡ στάσις, οὗ μὴ τοῖς ἀνίσοις ὑπάρχει ἀνάλογον...; ὅλως γὰρ τὸ ἴσον ζητοῦντες στασιάζουσιν; cp. şi II, 4, 7: στασιάζουσι... οἱ πολλοὶ διὰ τὸ περὶ τὰς κτήσεις ἄνισον.

[5] Ibidem, V (VIII), 2, 3. La aceste împrejurări particulare mai importante « se mai pot socoti, de asemenea, drept pricini de revoltă — spune Aristotel în continuare — intriga (ἐριθεία), neglijenţa (ὀλιγωρία), inferioritatea (μικρότης), în sfârşit deosebirea de origine (ἀνομοιότης).

desigur în embrion, distincţia pe care o face dialectica marxistă între cauza determinantă, cauze imediate şi motive. Mai mult, în ceea ce priveşte cauza determinantă, Aristotel a văzut, de asemenea, în general, just, atunci când o socoteşte, în condiţiile societăţii împărţită în clase, a fi inegalitatea, chiar dacă, în definirea ei, nu este consecvent, socotind-o când de natură materială, ca mai sus, când de natură morală, uneori cu exagerarea acestei din urmă laturi, ca în următorul pasaj: « cel mai puternic motiv de neînţelegere este virtutea de o parte şi viciul de cealaltă parte; bogăţia şi sărăcia vin numai pe urmă, apoi, în sfârşit, multe alte cauze, mai mult ori mai puţin influente »[1].

Desigur, nu putem pretinde lui Aristotel să fi avut noţiunea de formaţie social-economică, descoperită şi formulată abia de clasicii marxismului şi deci să fi văzut că, dacă, într'adevăr, cauza contradicţiilor şi conflictelor sociale o constitue inegalitatea social-economică, în concret această inegalitate nu se manifestă la fel în toate locurile şi în toate epocile, ci este în funcţie de orânduirea socială şi de faza ei de dezvoltare, în anumite condiţii date. Dar asupra acestei probleme vom mai reveni. Deocamdată, reţinând observaţia Stagiritului, să vedem cum se prezentau lucrurile la Istros, din acest punct de vedere, în epoca de care ne ocupăm. Ne vom folosi, în acest scop, de dovezile, pe care le avem la dispoziţie, încă de pe acum, cu privire la o tot mai accentuată diferenţiere socială, în vechea colonie milesiană din Pontul Stâng.

Aceste dovezi ne sunt furnizate, în primul rând, de o serie de decrete sau inscripţii onorifice, tocmai din această vreme, în care, ca şi în alte cetăţi greceşti, se cinstesc diferiţi binefăcători (εὐεργέται, φιλότιμοι) ai oraşului Istros, ale căror « binefaceri » presupun o situaţie, cel puţin uneori, considerabilă. Desigur, nu este uşor întotdeauna, a determina, fie şi aproximativ, această situaţie, fie din cauza stării de conservare a documentelor, fie din cauza formulării cu totul generale a « binefacerii »[2]. Sunt însă şi documente, în care, în afară sau în loc de formule generale, ca: « arătându-se plin de zel şi de generozitate, a participat întotdeauna la vreo binefacere » — παρα[σ]χό[μενος ἑαυτὸν] ἐκτενῆ καὶ φιλότιμον [ἀεὶ τινῶν ἐγ]ένετο παραίτιος ἀγαθῶν][3] sau « fiind un om de ispravă » — ἀνὴρ ἀγ[αθὸς γενόμενος][4] — sau, în sfârşit, « pentru generozitatea şi bunăvoinţa sa » — φιλο[τιμίας ἕνκεν καὶ εὐνοίας[5], găsim şi informaţii mai circumstanţiate cu privire la natura şi valoarea « binefacerii », deci şi a stării materiale a « binefăcătorului ». Este, de pildă, cazul cu însuşi decretul, amintit mai sus, privitor la repatrierea exilaţilor politici, în care, după cum ne reamintim, este vorba, între altele, de anumite sume, avansate acestora, pentru a face faţă cheltuelilor de deplasare[6]. Fără a ni se indica la cât se ridicau aceste sume, este uşor de închipuit că ele trebue să fi fost apreciabile, ceea ce evident, presupune o tot atât de apreciabilă bună stare materială din partea « binefăcătorului ».

---

[1] Aristotel, op. cit., V (VIII), 2, 12 (15 — 16): μεγίστη μὲν οὖν ἴσως διάστασις ἀρετὴ καὶ μοχθηρία, εἶτα πλοῦτος καὶ πενία καί, οὕτως δὴ ἑτέρα ἑτέρας μᾶλλον.

[2] « Dacia », II, 1925, p. 208, Nr. 10 (datat în a doua jumătate a sec. II î.e.n.); p. 210- 211, nr. 12 (tot din sec. II î.e.n.); Histria VII, p. 9 — 13, Nr. 5 (sec. III î.e.n.); Histria IV, p. 13 — 14, Nr. 5 — Ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος Καλλιάδην Καλλιάδου τὸν εὐεργέτην — (după editor, « de pe la sfârşitul sec. III sau începutul sec. II î.e.n.»).

[3] Histria IV, p. 8 — 9, Nr. 2.

[4] Histria VII, p. 6 şi urm., Nr. 4.

[5] Histria VII, p. 9 şi urm., Nr. 5.

[6] A se vedea mai sus, p. 684 şi urm.

Sume tot atât de importante, dacă nu chiar mai mari, au fost desigur, necesare unui alt « binefăcător », de care se vorbeşte în alt decret [1], de data aceasta pentru răscumpărarea prizonierilor, căzuţi la duşman, cu ocazia unui război, asupra căruia nu este cazul a insista aici. Aceasta, ca să nu mai vorbim de « binefăcători », ca acela, despre care ne informează un alt decret [2], « a fi contribuit, cu râvna şi averea sa, înainte de toate, la strălucirea cultului zeilor — care se ştie că cerea enorme jertfe, pentru prânzurile în comun, sărbătorile şi jocurile, cu întreceri de tot felul »[3]. Date şi mai concludente, pentru averea de care dispuneau unii membri ai oligarhiei istriote, ne sunt furnizate de o altă serie de decrete, în care nu mai este vorba de consideraţii vagi, ci de sume concrete donate de « binefăcătorii » oraşului. Ne referim, în primul rând, la decretul deja menţionat, în cinstea lui Agathocles al lui Antiphilos, care — după cum am văzut — a dat, într'o singură împrejurare, din averea sa, suma de 600 χρυσοῖ, pentru cumpărarea bunăvoinţei şefului trac Zoltes. O sumă mai mult sau mai puţin echivalentă, va fi donat, într'un scop care ne scapă, ca şi suma precisă, din cauza stării de conservare a documentului, de asemenea amintit mai sus, în care se vorbeşte de turburările sociale (ταραχαί) dela Istros; din ceea ce s'a păstrat, pe piatră, este clar însă că suma de care e vorba, nu putea fi mai mică de 400 stateri de aur [4]. La aceste două documente se mai poate adăuga, în sfârşit, un al treilea, care a făcut obiectul unei comunicări a lui D. M. Pippidi şi va apare în raportul epigrafic din monografia [Histria I. Din acest document -tot un decret onorific, datat de editor în preajma anului 200 î.e.n.—aflăm că un oarecare Diogenes al lui Diogenes a pus la dispoziţia cetăţii nu mai puţin de 1000 stateri de aur, odată cel puţin 200 stateri — pe piatră este numai -σίων — nu se poate determina pentru ce; a doua oară în mod sigur 500 de stateri, şi anume ca împrumut, pentru aprovizionarea cu grâu (σιτωνία), în sfârşit, a treia oară 300 de stateri — τῷ δήμῳ — probabil în legătură cu acel μουσεῖον al oraşului, de care este vorba în decret [5].

Desigur, suntem departe de averea unui Alexandros din Issa, care dispunea de o avere de 200 de talanţi, adică nu mai puţin de 60.000 de stateri de aur [6] sau, mai aproape de noi, a unui Protogenes, care, după socoteala lui Latişcev, a cheltuit pentru nevoile Olbiei suma impresionantă de 300.000 de drahme, adică 15.000 de stateri [7]; în sfârşit, chiar la Istros, este adevărat într'o epocă mai târzie, a unui Aristogoras al lui Apaturios [8]. Documentele înfăţişate nu sunt însă mai puţin semnificative pentru dovedirea accentuării diferenţierii de avere la Istros, în preajma anului 200 î.e.n. Am putea adăuga, în plus, că, uneori, surprindem chiar compoziţia acestei noi oligarhii, în care proaspeţii îmbogăţiţi (νεόπλουτοι) [9] vin să îngroaşe rândurile sau să se substitue vechilor

---

[1] Histria VII, p. 6 — 9, Nr. 4 (sec. III î.e.n.).

[2] Histria VII, p. 17 — 20, Nr. 11 (sec. II î.e.n.).

[3] Ibidem, p. 20.

[4] Pe piatră se citeşte, la începutul r. 20: - - ακοσίων χρυσῶν, iar la sfârşitul rândului precedent este loc de cel puţin cinci litere, din care, probabil, două completează cuvântul precedent.

[5] Histria I (în manuscris), Raport epigrafic, Nr. 1.

[6] Polybios, XXI, 26, 9, 14.

[7] « IOSPE » I², Nr. 32 = SIG I³, Nr. 495.

[8] « SIG » II³, Nr. 708. Pentru alte averi deosebit de mari în epoca elenistică, în diferite cetăţi greceşti, a se vedea între altele W. W. Tarn, La civilisation hellénistique, trad. fr. 1936, p. 106 — 107, 110 şi A. B. Ranovici, Elenismul şi rolul său istoric (trad. românească), 1953, p. 320 — 321.

[9] Platon, Legile, VIII, p. 831 c.

bogătaşi. Aşa cel puţin socotim că se poate deduce din menţiunea făcută într'un decret al vremii, în cinstea unui « *euergetes* » istrian, despre care se spune că se trage din strămoşi euergeţi — προγόνων εὐεργετῶν γε[γονότων] [1].

Ar fi, desigur, extrem de interesant de precizat ce reprezentau aceste averi, de care dispuneau reprezentanţii oligarhiei istriene, în raport cu valoarea locală a banilor. Din păcate, după ştiinţa noastră, nu ni s'a păstrat niciun document, nici literar, nici epigrafic, care să ne informeze asupra preţului diferitelor munci, servicii sau mărfuri, la Istros, aşa cum s'au păstrat — fie chiar şi sporadic — pentru unele locuri şi epoci din restul lumii greceşti [2]. Potrivit acestor informaţii, putem afla, de pildă, că, la Athena, la sfârşitul secolului al V-lea se pare că mâna de lucru era plătită cu 1 drahmă pe zi, indiferent că era vorba de un cetăţean, metec sau libert şi fără a se ţine seama de calificare [3], deşi, după un text al lui Aristophanes [4], s'ar putea deduce că hamalii, întrebuinţaţi la construcţii (πηλοφοροῦντες) primeau numai un τριώβολον, adică pe jumătate. Se prea poate însă, aşa cum observă Francotte [5], ca să fie vorba de sclavi. Cu circa 80 de ani mai târziu, după cum aflăm dintr'o inscripţie din Eleusis (329 — 328 î.e.n.)[6], situaţia se schimbă, în sensul că asistăm nu numai la o sporire sensibilă a plăţii muncii — ceea ce nu înseamnă şi o îmbunătăţire a situaţiei muncitorilor, dată fiind scumpirea vieţii — ci şi la o diferenţiere a ei, după calificare: 1 1/2 drahmă pentru un muncitor necalificat, faţă de 2 — 2 1/2 drahme pentru un muncitor calificat. Numai alocaţia pentru întreţinerea unui sclav rămâne aceeaşi [7].

Venind, în sfârşit, la o epocă mai apropiată de aceea de care ne ocupăm, adică între 283 — 180 î.e.n., de data aceasta însă la Delos, se pare că, în tot acest timp, plata muncii calificate s'a mentinut în jurul sumei de 2 drahme pe zi, cu unele variaţii mai mult sau mai puţin excepţionale [8].

Ce valoare pot avea însă toate aceste date, pentru situaţia dela Istros la sfârşitul secolului al III-lea şi începutul secolului al II-lea? Căci a le transpune, pur şi simplu aici, fără a ţine seama de împrejurările concrete, ar fi o gravă greşeală de metodă. Din fericire, unele informaţii provenite din aşezări greceşti mai apropiate, ne aduc un ajutor extrem de preţios în această privinţă. Este vorba, în primul rând, de unul din bine cunoscutele decrete ale unui thiasos din Callatis, după părerea noastră, insuficient, dacă nu deloc, folosit şi valorificat din acest punct de vedere şi care se referă tocmai la epoca de care ne ocupăm, adică la sfârşitul secolului al III-lea î.e.n., deci cu atât mai preţios [9].

---

[1] V. Pârvan, Histria VII, p. 17 — 20, r. 3 din text, care se află la p. 19.

[2] A se vedea: Paul Guiraud, La main-d'oeuvre industrielle dans l'ancienne Grèce, Paris, 1900, p. 182 şi urm.; cf. şi Francotte, L'industrie dans la Grèce ancienne, Bruxelles, 1900, p. 309 şi urm.; R. Pöhlmann, op. cit., p. 178 — 180.

[3] « CIA » I, Nr. 324 şi 325.

[4] Aristofan, Adunarea femeilor, 307 — 310.

[5] Op. cit., p. 314.

[6] « CIA » II, Nr. $834^b$; cf. şi $834^c$ (addenda et corrigenda p. 516 şi urm. şi 527 şi urm.).

[7] « IG », $II^2$, 1672 = « $SIG^3$ », nr. 587 şi Ch. Michel, « RIG », nr. 581.

[8] Paul Guiraud, op. cit., p. 187 — 188.

[9] « Dacia », 1924, v. I, p. 126 şi urm. Nr. 1; O. Tafrali, « Revue archéologique », 1924, p. 258 şi urm.; cf. şi B. Haussoullier, Ibidem, 1925, p. 62 şi urm.; G. Glotz, « CRAI », 1925, p. 287 şi « Journal des savants », 1925, p. 281; R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, Bucureşti, 1938, p. 87; T. V. Blavatskaia, Oraşele vest-pontice în sec. VII — I î.e.n., p. 119; Rostovtzeff, « SEHEW », p. 1464 şi urm.; A. Wilhelm, « Wien. Anzeiger », 1928, LXV, p. 129 şi urm.; Alte inscripţii dintr'o epocă sensibil mai nouă, de astă dată din Tomis (« AEM », 1882, v. VI, p. 8 şi urm., Nr. 14 = Ch. Michel, Recueil d'inscriptions grecques, 1899, p. 610,

După cum se ştie, la sfârşitul acestui decret, în care se hotărăşte construirea unui templu zeului protector al asociaţiei şi deschiderea unei liste de subscripţie în acest scop, cu arătarea onorurilor ce aşteaptă pe subscriitori, după valoarea subscripţiei, se dă, tocmai în această ordine, numele subscriitorilor şi al subscrierilor. Sunt trecuţi, astfel, mai întâi cei care au subscris un stater de aur (χρυσοῦς), apoi cei care au subscris câte 30 de monete de argint (ἀργυροῖ), în sfârşit, cei care, în loc de bani, au subscris diferite munci. Din punctul de vedere care ne preocupă aici, vom reţine însă numai pe cei care au subscris câte 30, respectiv 15 şi 10 lucrători (ἐργάται).

Nu încape niciun fel de îndoială, după felul cum este redactată lista subscriitorilor, adică imediat după cei cu 30 de ἀργυροῖ, cei cu 30 de lucrători şi după ei cei cu 15 şi 10 lucrători, că cei cu 30 de lucrători sunt asimilaţi cu subscritorii a 30 de ἀργυροῖ, ceea ce revine la a spune că mâna de lucru a acestor lucrători era socotită la o monetă de argint, evident pe zi. Dacă ţinem, în sfârşit, seama de faptul că, în niciun caz subscriitorii a 30 ἀργυροῖ sau 30 de zile de lucru nu au putut subscrie mai mult decât cei care au subscris câte un χρυσοῦς, nu sunt decât două alternative: ori să socotim, împreună cu unul din editorii inscripţiei [1], că «valoarea unui χρυσοῦς nu era aceea a unui stater simplu, ci a unui stater dublu sau tetradrahmă de aur», în care caz un ἀργυροῦς, plata unei zile de lucru, ar fi egală cu o drahmă, ori să admitem sugestia, mult mai plauzibilă, a lui Théodore Reinach, potrivit căreia un χρυσοῦς, şi aici, este cunoscutul stater de aur al lui Alexandru sau Lysimach, în valoare de 20 de drahme, dar atunci un ἀργυροῦς nu poate fi egal cu o drahmă, ci cu o demidrahmă, din care avem dela Callatis numeroase exemplare [2].

Această scăzută valorificare a zilei de lucru nu trebue să ne surprindă şi să o căutăm, numaidecât, în condiţiile locale, cum am fi înclinaţi, poate, la prima vedere. Mult mai plauzibilă ni se pare explicaţia ce se degajează din observaţia savantei sovietice T. V. Blavatskaia, care vede în ἐργάται din inscripţia callatiană, nu lucrători liberi, ci sclavi, aducând în sprijinul afirmaţiei sale serioase şi, după părerea noastră, concludente dovezi [3]. Or, dacă admitem această interpretare, urmează că mâna de lucru era plătită, la Callatis, în epoca de care ne ocupăm, aproximativ după acelaşi etalon ca şi în restul lumii greceşti, constatare, după noi, valabilă în linii generale, cu atât mai mult pentru Istros, care — după cum se ştie — s'a desvoltat mult mai repede decât colonia doriană a Heracleei Pontice. Aceasta înseamnă însă, dacă ne referim, de pildă, la cei 1000 de stateri de aur daţi sub diferite forme de Diogenes al lui Diogenes din averea sa, care, evident, era cu mult mai mare, că ei erau suficienţi pentru întreţinerea sau plata anuală, a mai mult de 100 de sclavi sau a mai mult de 50 de lucrători necalificaţi, respectiv a mai mult de 25 de lucrători calificaţi. Este — socotim — o dovadă sugestivă a averilor acumulate de reprezentanţii oligarhiei istriene.

La aceste dovezi epigrafice, de o tot mai accentuată diferenţiere de avere

---

Nr. 704 şi «AEM», 1891, v. XIV, p. 22 şi urm., Nr. 50 = «SIG», II³, p. 394 şi urm., Nr. 731), referindu-se la plăţi oarecum excepţionale — cumpărarea unei preoţii sau amenzi şi cheltueli «extraordinare» — nu ne pot da decât o vagă şi necomparabilă indicaţie asupra valorii banilor.

[1] «Dacia», 1925, v. I, p. 135.

[2] «Revue Archéologique», 1925, p. 63.

[3] T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 119 şi urm.

la Istros în preajma anului 200 î.e.n., am fi dorit să putem adăuga şi unele dovezi de natură arheologică. Cercetările de până acum, care, de altfel, au atins în cetate prea puţin stratul elenistic, cât se va fi păstrat, nu ne sunt încă, din nefericire, de prea mare ajutor în această privinţă. Până la descoperirea unor probe mai concludente, ni se pare a nu fi lipsite totuşi de interes unele indicaţii, este drept destul de vagi, care pot fi trase din unele descoperiri recente dintr'o epocă cu mult mai târzie.

Ne referim, în primul rând, la edificiul, de mari proporţii (27,50 × 25 m) şi de caracter sigur privat, descoperit în campaniile din anii 1951 şi 1952 şi datând din secolul al VI-lea e.n. Sunt însă dovezi sigure că această clădire a refolosit zidurile unei alte clădiri mai vechi; mai mult, din unele sondaje se desprinde clar existenţa, în acest loc, a unor mari edificii încă şi mai vechi, care n'ar fi cu totul exclus să meargă, ca la Chersones, de pildă, până în epoca elenistică [1]. Dacă cercetările ulterioare vor confirma această ipoteză, vom avea şi pe această cale, dovada constituirii, la Istros, în epoca ce ne preocupă, a unei puternice oligarhii, care a acaparat, printr'o tot mai cruntă exploatare a muncii servile şi prin pauperizarea masselor largi, cea mai mare parte a bogăţiilor cetăţii [2]. Rezultatul nu putea fi decât o tot mai mare adâncire a contradicţiilor sociale şi o tot mai ascuţită luptă de clasă, ale cărei ecouri, puţine desigur până acum, dar nu mai puţin semnificative, ni s'au păstrat în documentele de care ne-am ocupat.

Dar dacă până acum am admis, împreună cu Aristotel, drept cauză a frământărilor sociale dela Istros şi de aiurea, în epoca ce ne interesează, inegalitatea social-economică şi contradicţiile ce decurg din ea, nu trebue să scăpăm din vedere — aşa cum subliniam mai sus — că formele de manifestare concretă a acestei inegalităţi şi deci şi a contradicţiilor legate de ea, depind nu numai de formaţia social-economică — în speţă orânduirea sclavagistă —, ci şi de faza ei de desvoltare, în anumite condiţii date. De aceea, ca să ne referim la Istros, socotim că Hr. Danov greşeşte când afirmă — aşa cum am văzut — că răzvrătiţii dela Istros, din inscripţia privitoare la exilaţii politici dela sfârşitul secolului al III-lea î.e.n., «au fost în genul răzvrătiţilor despre care ne informează Aristotel» [3], referindu-se, cum am mai subliniat, la un pasaj des citat din «Politica» filosofului din Stagira. Aceasta înseamnă însă a privi lucrurile metafizic şi a nu ţine seama de situaţiile cu totul deosebite, pe care le înfăţişează cele două izvoare. Anume, în pasajul lui Aristotel, este vorba, în mod evident, de faza de ascensiune a orânduirii sclavagiste dela Istros, care îşi desăvârşeşte aşa zisa sa revoluţie politică, în sensul arătat de Engels pentru Athena [4], prin trecerea dela oligarhia sclavagistă la democraţia sclavagistă. Se poate chiar, aşa cum subliniază savanta sovietică Blavatskaia — fără îndoială, pe baza textului amintit al lui Aristotel — ca, la început, democraţia sclavagistă dela Istria «să se fi bazat pe caracterul de proporţionalitate a drepturilor politice

---

[1] «Studii şi Cercetări de Istorie Veche», anul III, 1952, p. 257 şi urm. şi anul IV, 1953, Nr. 1—2, p. 99 şi urm.; cf. şi anul I, 1950, 1, p. 78, 80. Pentru Chersones a se vedea G. D. Belov, O casă antică din Chersones, în «Vestnik Drevnei Istorii», 1950, Nr. 2, p. 108 şi urm.

[2] Mai bine informaţi suntem, deocamdată, pentru această epocă (sec. III — II î.e.n.) asupra locuinţelor modeste, ieşite la iveală în săpăturile recente (a se vedea, Rezultatele săpăturilor din 1949 dela Histria, în «Studii şi Cercetări de Istorie Veche», anul I, 1950, Nr. 1, p. 78 — 80).

[3] Hr. Danov, op. cit., p. 57.

[4] Fr. Engels, Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului. Ed. P.C.R., 1948. p. 122 şi urm.

ale cetăţenilor cu censul averii lor »[1]. Vom reaminti textul: « Aci (e vorba de Massalia), oligarhia a devenit mai politică (s'a apropiat adică de « politeia »), la Istros însă s'a transformat, până la urmă, în democraţie — εἰς δῆμον—, iar la Heracleia, s'a lărgit, dela un număr mic (al participanţilor la guvernare), la şase sute[2].

Nu vom intra aici, se înţelege, în amănuntele cunoscute ale concepţiei politice a lui Aristotel, cu toate că ea trebue să ne fie mereu prezentă când folosim o informaţie a sa. Pentru justa înţelegere a transformărilor social-politice prin care trece Istros, nu numai în epoca la care se referă Aristotel, ci şi mai târziu, deci şi în epoca de care ne ocupăm, socotim totuşi necesar să subliniem un fapt, care — pe câte ştim — n'a prea reţinut atenţia cercetătorilor, şi anume că, potrivit concepţiei şi terminologiei politice aristoteliene, democraţia de care este vorba, la Istros, în acest pasaj, nu poate fi decât forma radicală a democraţiei sclavagiste, iar nu democraţia moderată — πολιτεία —, cum înţelege, nu ştim după ce ediţie Hr. Danov[3].

Nu încape, de asemenea, nicio îndoială, că inscripţia amintită de Hr. Danov, ca şi celelalte de care ne-am ocupat în expunerea noastră, nu se referă la această fază de ascensiune a orânduirii sclavagiste dela Istros, ci, tocmai dimpotrivă, la procesul de desvoltare a primei faze de descompunere a acestei orânduiri, fază în care lumea greacă intrase încă dela începutul secolului al IV-lea î.e.n. Căci, oricât de deosebite ar fi fost condiţiile de desvoltare dela Istros, ele nu erau de aşa natură încât să constitue, mai ales în această epocă de relativă, dar nu mai puţin reală, unificare, o excepţie esenţială[4], cu atât mai mult cu cât criza *polis*-ului sclavagist grec a apărut mai repede şi s'a adâncit mai mult, mai cu seamă acolo unde economia de mărfuri era mai desvoltată, aşa cum era, desigur, cazul cu colonia milesiană dela gurile Dunării. Ceea ce nu înseamnă, se înţelege, că trebue să neglijăm condiţiile specifice, în care acţionează necesitatea istorică generală, în fiecare situaţie dată, în cazul nostru la Istros.

Nu poate fi vorba, fireşte, de a expune aici, în amănunte, toate aspectele pe care le îmbracă criza *polis*-ului sclavagist grec în epoca ce ne interesează. Problema este astăzi, în liniile ei mari, destul de bine cunoscută, datorită unei serii de lucrări remarcabile, în special sovietice, în care, desigur, locul de frunte îl ocupă, prin documentarea sa bogată, dar mai ales prin orientarea şi concluziile sale, lucrarea regretatului A. B. Ranovici, « Elenismul şi rolul său istoric »[5].

---

[1] T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 50.

[2] Aristotel, Politica, V. (VIII), 5, 2: Ἔνθα μὲν [*i.* e. ἐν Μασσαλίᾳ] πολιτικωτέρα ἐγένετο ἡ ὀλιγαρχία, ἐν Ἴστρῳ δ' εἰς δῆμον ἀπετελεύτησεν, ἐν Ἡρακλείᾳ δ'ἐξ ἐλαττόνων εἰς ἑξακοσίους ἦλθεν.

[3] In ceea ce priveşte data la care a avut loc această trecere, majoritatea cercetătorilor urmează, cu foarte puţine deosebiri, părerea lui Pick (op. cit., p. 143), în sensul că ea este de pus la sfârşitul sec. V şi începutul sec. IV, când Istros scapă de dominaţia odryză şi, în acelaşi timp, începe a-şi bate monetă proprie. Cf., între alţii, Hr. Danov, op. cit., p. 51 şi Em. Condurachi, op. cit., p. 119. Numai T. V. Blavatskaia, cu argumente — după părerea noastră — convingătoare, împinge această dată cel puţin în vremea lui Pericles. Dacă ţinem seama de distincţia noastră, lucrurile devin limpezi: democraţia moderată la Istros este cel puţin de la mijlocul sec. V î.e.n., democraţia radicală însă este foarte probabil să se fi instaurat, ca şi la Atena, către sfârşitul acestui secol sau începutul secolului următor.

[4] Cf. V. S. Sergheev, Istoria Greciei antice. Bucureşti, 1951, p. 289; A. B. Ranovici, op. cit., p. 231; T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 118.

[5] Apărută în limba rusă în 1950, iar în traducerea românească în 1953. Cf. şi V. S. Sergheev, op. cit. şi N. V. Şafranskaia, Problema crizei din Olbia în sec. al III-lea (în « Vestnik Drevnei Istorii », 1951, Nr. 3), iar pentru material W. W. Tarn, op. cit. şi M. Rostovtzeff, The social and economic history of the hellenistic world, Oxford, 1941.

Vom reaminti totuşi, pe baza acestor lucrări, că, cu toată înviorarea relativă ce a avut loc la începutul epocii elenistice, mai ales în cetăţile ce au putut beneficia de marile unităţi economice şi politice create de cuceririle lui Alexandru, criza *polis*-ului sclavagist grec şi, în general, a orânduirii sclavagiste continuă să se adâncească. Cauza acestei crize este de căutat, se înţelege, în ultimă analiză, în contradicţia de bază a orânduirii sclavagiste — aceea dintre sclavi şi stăpânii de sclavi —, care începuse să se manifeste tot mai mult, sub forma neconcordanţei dintre relaţiile de producţie şi caracterul forţelor de producţie, devenind astfel o frână pentru desvoltarea forţelor de producţie [1]. Ar fi însă o greşeală nepermisă de a simplifica procesul istoric, mult mai complex, şi de a reduce totul la această contradicţie de bază şi a neglija, cu totul existenţa şi a altor contradicţii din societatea sclavagistă [2]. Insuşi Marx atrage atenţia, în « Capitalul », asupra acestui fapt, atunci când subliniază: « Mica gospodărie ţărănească şi meşteşugul independent formează . . . baza economică a comunităţilor antice, în epoca lor cea mai bună, după ce proprietatea comună primitivă a Orientului fusese desfiinţată şi înainte ca sclavii să fi cuprins, în mod serios, producţia [3]». Mai mult — aşa cum just observă savantul sovietic S. L. Utcenko — în anumite perioade de desvoltare a societăţii sclavagiste, aceste contradicţii secundare pot chiar să ajungă, vremelnic, pe primul plan. Şi S. L. Utcenko, inspirându-se, în mod evident, din pasajul amintit al lui Marx, dă ca exemplu tot epoca timpurie de desvoltare a societăţii sclavagiste [4]. « Contradicţiile directe dintre clasele antagoniste principale ale societăţii sclavagiste, adică dintre sclavi şi proprietarii de sclavi — spune mai departe S. L. Utcenko — au ajuns la expresia mai deplină, mai acută şi mai largă, ca proporţii, numai în condiţiile desvoltării statului sclavagist roman. Putem afirma că, în istoria Greciei, exemplele cele mai vii ale luptei de clasă se referă la lupta dintre bogaţi şi săraci, dintre marii proprietari de pământ, negustori şi stăpânii de ateliere şi clasa micilor producători liberi, pe când manifestările sclavilor aveau un caracter sporadic » [5].

Chiar dacă nu am fi întru totul de acord cu această generalizare, atât de categorică, a savantului sovietic, trebue să recunoaştem că, pentru epoca de care ne ocupăm, observaţia sa este întru totul valabilă. Căci, dacă, în această vreme, mişcările sclavilor n'au fost cu totul absente, ba chiar cunoaştem una

---

[1] I. V. Stalin, Problemele economice ale socialismului în U.R.S.S. Ed. pentru literatură politică, 1952, p. 8 şi 53 — 54.

[2] A se vedea, între altele: Marx-Engels, Manifestul Partidului Comunist, în Marx-Engels, Scrieri alese, Ed. P.C.R., 1945, v. I, p. 236; Fr. Engels, Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului. Ed. P.M.R., 1950, p. 113 şi 172; I. Stalin, Problemele leninismului, Ed. P.C.R., 1945, p. 685 etc.; cf. şi Istoria Universală, Prospect, v. I, în « Vestnik Drevnei Istorii », 1952, Nr. 1, p. 281; Editorialul: Contribuţii la desbaterea problemei producătorilor de bunuri materiale în lumea veche, « Vestnik Drevnei Istorii », 1952, Nr. 3, p. 3 şi urm. şi în special, p. 5; etc., etc.

[3] Karl Marx, Capitalul, Ed. P.M.R., 1950, ed. a II-a, v. I, p. 316, nota 24.

[4] S. L. Utcenko, Despre clasé şi structura de clasă în societatea sclavagistă antică, « Vestnik Drevnei Istorii », 1952, Nr. 4, p. 17.

[5] S. L. Utcenko, op. cit. p. 20. Pentru întreaga problemă a se vedea A. B. Ranovici, op. cit., passim; V. S. Sergheev, op. cit., passim. Fustel de Coulanges, La cité antique, 1871, p. 406, şi urm. şi Questions historiques, p. 123 şi urm; P. Guiraud, La propriété foncière en Grèce, Paris, 1893, p. 600 şi urm.; H. Vallon, L'histoire de l'esclavage dans l'antiquité, Paris, 1847, v. I, p. 318 şi urm.; R. Pöhlmann, op. cit., v. I, p. 114 şi urm. şi în special p. 251 şi urm. şi 332 şi urm.; W. W. Tarn, op. cit., în special p. 119 şi urm.; M. Rostovtzeff, op. cit., indice (v. III), sub civil wars (revolution) şi slaves.

de oarecare proporţii, aceea a sclavilor din Chios [1], de sub conducerea lui Drimacos, ele n'au fost mai puţin sporadice şi, mai ales, subordonate mişcărilor sărăcimii [2]. In sensul acesta trebue interpretat — după părerea noastră — şi cunoscutul pasaj din pseudo-Demosthenes, cu privire la tratatul dela Corinth, în care se interzice, între altele, eliberările de sclavi în vederea revoluţiei sociale — δούλων ἀπελευθέρωσις ἐπὶ νεωτερισμῷ [3]. In schimb, mişcările sărăcimii, tot mai numeroase prin ruinarea păturilor mijlocii, sub lozinca ceva mai veche, dar niciodată mai actuală şi mai generalizată ca acum — a reîmpărţirii pământului (γῆς ἀναδασμός) şi a abolirii datoriilor (χρεῶν ἀποκοπή) — sunt un fenomen endemic al lumii elenistice şi, cu deosebire, al epocii de care ne ocupăm [4].

Ele sunt chiar mai numeroase decât ar părea, dacă ne-am referi numai la documentele în care ele sunt menţionate, în mod expres. Este însă aproape sigur că, la documentele în care se vorbeşte, în termeni mai mult sau mai puţin adecuaţi, de mişcări şi frământări sociale — μεταβολή, στάσις, ταραχή, νεωτερισμός etc. [5]—, va trebui să adăugăm o bună parte din documentele, mai ales epigrafice, în care se întrebuinţează, din motive uşor de înţeles, termeni vagi, ca «împrejurări», «dificultăţi» (περιστάσεις, καιροί, καιροί δυσχερεῖς) [6], etc.

Dar ruinarea păturilor mijlocii, în condiţiile fazei de descompunere a orânduirii sclavagiste, mai prezintă încă un aspect care trebue neapărat relevat, pentru că el explică, în bună măsură, nu numai o serie de manifestări proprii acestei faze, dar şi contradicţia fără putinţă de ieşire, de care era măcinat regimul sclavagist însuşi. Este vorba de faptul că, spre deosebire de ceea ce se întâmplă în societăţile sclavagiste timpurii, când ţăranii liberi ruinaţi erau transformaţi în ţărani dependenţi sau, pur şi simplu, în sclavi (sclavi proveniţi din starea de debitor) [7] de data aceasta, atât ei, cât şi micii meseriaşi ruinaţi erau sustraşi complet producţiei, îngroşând rândurile aşa numitului lumpenproletariat antic, categorie, şi atunci, ca în toate timpurile, în mare măsură, parazitară [8]. Explicaţia acestui fenomen specific sclavagismului, a fost dată de Engels: «Acolo unde — spune el — sclavagismul este forma dominantă de producţie, munca devine o activitate de sclav, adică ceva care dezonorează pe oamenii liberi. Datorită acestui fapt, se închide ieşirea din acest mod de producţie, în timp ce, pe de

---

[1] Nymphodoros, la Athenaios, p. 265 şi urm.; cf. H. Vallon, op cit., p. 319 şi urm.; V. S. Sergheev, op. cit., p. 265.

[2] A se vedea, între altele, Polybius, XVI, 13, 1; XXXVIII, 4, 5; XL, 2, 1 — 3.

[3] Περὶ τῶν πρὸς ᾿Αλέξανδρον συνθήκων, 15; cp. şi SIG³, p. 468 — 469, Nr. 260 şi, în special, SEG, 1923, I, 1 p. 13 şi urm. (reînoirea ligii şi a tratatului în 303 sau 302 î.e.n.), nr. 28.

[4] Insuşi Marx subliniază: «Lupta de clasă a lumii antice are, în special, forma unei lupte între creditor şi debitor» (Capitalul Ed. P.C.R., 1947, v. I, p. 150); cf. şi A. B. Ranovici, op. cit., p. 276; W. W. Tarn, op. cit., p. 119 şi urm.; etc. Texte numeroase. Dăm numai câteva mai caracteristice: Polybius, IV, 17, 4; 81; VII, 10 şi urm.; XIII, 1,1 — 4; 6, 3; XVI, 13, 1; XX, 61; XXI, 26, 14; XXXVIII, 3, 10; T. Livius, XXXIV, 31, 11 şi 32, 19; XLII, 4, 5 şi 5, 7 — 10; IG, IX, pars. sec., Nr. 1230; SIG³, Nr. 495, 497, 526, 643; a se vedea şi referinţele dela nota 3.

[5] Câteva exemple: SIG³, Nr. 326 (μεταβολή); «SIG»³, Nr, 528, IOSPE I², p. 41 — 42 (στάσεις); IG, IX, Nr. 1230; IG, XII, fasc. V, Pars prior, Nr. 7 şi pars altera, Nr. 1065; fasc. VII, Nr. 221; etc., etc. (ταραχή); SIG³, Nr. 326, 643; SEG, I, 1923, fasc. I, Nr. 75 (νεωτερισμός).

[6] OGIS, Nr. 194, 335; SIG³, Nr. 569, etc. (περίστασις); SIG³, Nr. 1108 (καιροί); OGIS, Nr. 219 (καιροὶ δυσχερεῖς; etc., etc.

[7] L. S. Utcenko, loc. cit., p. 16, nota 1.

[8] V. S. Sergheev, op. cit., p. 241 şi urm.

altă parte, se impune înlăturarea lui, pentru că sclavagismul este o piedică în desvoltarea producţiei. Orice producţie, care se bazează pe sclavagism şi orice societate, care se bazează pe el, pier de pe urma acestei contradicţii »[1].

Deocamdată, e drept, în epoca ce ne reţine atenţia, parazitismul, creat de ruinarea păturilor mijlocii, nu va duce chiar la acest rezultat. El va contribui însă, între altele, la complicarea, şi mai mult, a unei probleme, şi aşa destul de dificilă, pentru oraşele antice, aceea a aprovizionării, care devine o adevărată problemă de stat. Numai aşa se explică, pe de o parte, locul tot mai mare, pe care îl ocupă, în administrarea treburilor publice, magistraţii însărcinaţi cu aprovizionarea (ἀγορανόμος, σιτοφύλαξ), iar, pe de altă parte, frecvenţa decretelor onorifice, în cinstea « binefăcătorilor », care au contribuit la rezolvarea acestei grave probleme [2].

« Este uşor să fii generos — sună observaţia usturătoare a unui scriitor antic — când ai atâta de mâncare »[3], mai ales — adăugăm noi — când cu preţul acesta se cumpăra siguranţa, fie şi relativă, şi continuarea exploatării muncii altora. Iar când aceasta nu era suficient, era prezentă intervenţia statului, care se afla, de fapt, în mâna aceloraşi « binefăcători », recrutaţi din sânul minorităţii exploatatoare, susţinută, la nevoie, de monarhiile elenistice [4]. Căci, aşa cum subliniază savanta sovietică N. V. Şafranskaia, « inegalitatea de avere a dus la pierderea acelei ἰσονομία, care garanta tuturor cetăţenilor *polis*-ului participarea la conducerea statului. Forma democratică de conducere este înlocuită, aproape pretutindeni, cu forma oligarhică. Instituţiile juridice de stat, elaborate în decursul întregii vieţi a *polis*-ului, deşi se păstrează în mod formal, îşi pierd importanţa de mai înainte. Puterea reală se concentrează în mâinile unui mic număr de oameni cu vază » [5].

Aceasta era situaţia în aproape toate oraşele greceşti din secolele III — II î.e.n., se înţelege, cu unele caractere proprii determinate de condiţiile specifice de desvoltare.

Revenind deci la cauza determinantă a conflictelor sociale şi a luptei de clasă la Istros, în a doua jumătate a secolului al III-lea şi în prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n., ale căror ecouri le-am surprins în documentele înfăţişate, nu încape nicio îndoială că, în ultima analiză, această cauză trebue căutată, şi aici, în contradicţie fundamentală a oricărui regim sclavagist, con-

---

[1] Fr. Engels, Dialectica naturii, în Marx. Engels, Opere, ed. rusă, v. XIV, p. 450. A se vedea de asemenea Fr. Engels, Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului. Ed. P.C.R. 1948, p. 118: « Odată cu desvoltarea industriei şi negoţului, au loc acumularea şi concentrarea bogăţiilor în puţine mâini şi sărăcirea masei de cetăţeni liberi, cărora nu le mai rămâne decât să aleagă: sau să se apuce de meşteşuguri şi să facă astfel concurenţa sclavilor. prin munca lor proprie, ceea ce trecea drept înjositor, ruşinos şi nu prea făgăduia mare succes, sau să cadă în mizerie. Siliţi de împrejurări ei au ales această din urmă cale »; cf. şi Karl Marx, Prefaţa la ed. a II-a a lucrării: 18 Brumar a lui Ludovic Bonaparte, Ed. P.C.R., 1947, p. 7.

[2] W. W. Tarn, op. cit., p. 104 şi urm.

[3] Heracleides, în FHG, II, p. 257.

[4] A se vedea, pentru astfel de intervenţii, de « restabilirea ordinei », din partea monarhilor elenistici, între altele: « IG », XII fasc. V, pars prior, Nr. 7 şi pars altera, Nr. 1065; « Hermes », 1891, v. XXXVI, p. 444 şi urm.; « Revue de Philologie », 1902, v. XXVI, p. 310 şi urm.=BCH, 1879, v. III, p. 292.

[5] N. V. Şafranskaia, loc. cit., p. 19; cf. S. A. Jebelev, Jurământul din Chersones, în « Ştirile Academiei de Ştiinţe », Seria Ştiinţe sociale, 1935, p. 921 şi T. V. Blavatskaia, Organizarea internă a oraşelor vestpontice în vremea autonomiei lor, în « Vestnik Drevnei Istorii », 1949, Nr. 3, p. 45.

tradicţia dintre sclavi şi stăpânii de sclavi. Datele noastre asupra sclavilor la Istros, ca, de altfel, în majoritatea cetăţilor pontice, sunt însă foarte sărace, mai ales pentru epoca autonomiei lor, deşi este sigur — aşa cum subliniază, pe drept, T. V. Blavatskaia — că « atât meşteşugurile, cât şi gospodăria sătească din aceste cetăţi, erau bazate pe munca de sclav »[1]. Un început de dovadă concretă, dacă mai era nevoie, îl constitue, e drept pentru Callatis, inscripţia amintită a thiasiţilor, asupra căreia a atras atenţia, pentru prima oară din acest punct de vedere, aceeaşi savantă sovietică.

Aceasta, ca să nu mai vorbim de situaţia din Olbia vecină, unde « este cunoscută eliberarea masivă de robi în timpul asediului Olbiei de către Zopyrion[2] şi groaza de răscoala sclavilor, care se degajează din decretul lui Protogenes »[3].

Dar, dacă «se poate presupune că în luptele sociale dela Istros au participat şi sclavi »[4], este mai mult ca sigur că, şi aici, în epoca ce ne preocupă, sunt pe primul plan luptele dintre bogaţi şi săraci, al căror ecou îl găsim în documentele amintite, fără îndoială din aceleaşi motive şi, în general, cu aceleaşi manifestări pe care le-am văzut în restul Greciei [5]. Din nefericire, date concrete n'avem însă decât asupra unor aspecte, mai mult indirecte, ale acestor lupte.

Ne referim, în primul rând la problema aprovizionării, care devine, în aceste condiţii, din ce în ce mai acută, aşa cum o dovedeşte o serie de documente ale vremii. Este, mai întâi, cazul cu două inscripţii, deja citate: prima — decretul în cinstea lui Diogenes al lui Diogenes care, după cum ne reamintim, a împrumutat cetăţii, între altele, pentru aprovizionarea cu grâne (σιτωνία); a doua — decretul în care se vorbeşte de turburările sociale (ταραχαί) dela Istros, unde se pomeneşte, desigur în legătură cu ele, şi de unele preocupări de aprovizionare (τὰ σιτικά). La aceste două documente, mai adăugăm acum un al treilea, tot aşa de semnificativ, din acest punct de vedere. Este vorba de cunoscutul decret, din prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n., dat în cinstea unui negustor carthaginez, din al cărui nume s'a păstrat numai finala — δου a patronimicului. Din acest decret, reiese că, într'un moment de criză pentru Istros, numitul negustor a vândut oraşului grâul necesar, la un preţ redus — παρ<α>αποδόσθ[αι τῆι πόλει. . .] . . . τὰ σιτικά [6]

Nu ştim precis, deoarece documentele amintite nu ne spun nimic precis în această privinţă, cum vor fi fost distribuite aceste grâne. Este însă mai mult ca sigur că măcar o bună parte din ele au fost date la un preţ şi mai redus, poate chiar gratuit, sărăcimii oraşului, provenite, ca şi în alte părţi, din ruinarea

[1] T. V. Blavatskaia, Oraşele vestpontice în sec. VII — I î.e.n., p. 119.

[2] Macrobius, « Saturnalia », I, 11, 33.

[3] T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 121.

[4] Ibidem, p. 121.

[5] Din păcate, în stadiul actual al cercetărilor, nu se poate spune mai mult. Este de presupus, totuşi, că, înafară de problema datoriilor, va fi existat, şi la Istros, o problemă a pământului, cu a cărui exploatare trebue să se fi ocupat, ca în toate oraşele antice. (Karl Marx, Formele de producţie premergătoare producţiei capitaliste, «Vestnik Drevnei Istorii», 1940, Nr. 1, p. 15: « Istoria antichităţii clasice este istoria oraşelor întemeiate pe proprietatea funciară şi pe agricultură»; cf. şi Fr. Engels, Anti-Dühring, Ed. Sociales, Paris, 1950, p. 403) o mare parte a locuitorilor (T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 118), fie direct, fie, mai de grabă, cel puţin în bună parte, prin băştinaşii reduşi la situaţia de ţărani dependenţi (V. Pârvan, La pénétration, p. 4; E, Condurachi, Problema teritoriului Histrian, « Bul. ştiinţ. Acad. R.P.R. », Seria C, 1952, v. IV. p. 59 şi urm.; cf. V. V. Struve, Răscoala lui Saumac, în « Vestnik Drevnei Istorii», 1950, Nr. 3, p. 36 şi urm.). — Problema merită a fi reluată şi adâncită, chiar pe baza informaţiilor actuale.

[6] « Dacia », 1927 — 1932, v. III — IV, p. 400, Nr. 3.

păturilor mici şi mijlocii şi devenite — aşa cum am arătat — în condiţiile orânduirii sclavagiste, o pătură, în mare măsură, parazitară. Această situaţie nu putea lăsa însă indiferentă pătura conducătoare, pentru care acest «lumpenproletariat» al lumii antice constituia un permanent focar de agitaţie, de natură a-i pune în primejdie privilegiile. Este clar deci că, în aceste «liberalităţi», suportate, din interes de clasă, de bogătaşii oraşului, trebue să vedem nu numai o creştere a numărului celor săraci, dar şi o încercare de atenuare a antagonismelor dintre bogaţi şi săraci, în faţa primejdiei tot mai ameninţătoare a revoluţiei sclavilor [1].

Se poate ca socoteala oligarhiei istriene să nu se fi dovedit întotdeauna rea, chiar dacă aceasta însemna numai o atenuare — şi aceasta temporară — a contradicţiilor de clasă, şi nu o stingere a lor. Dovada am văzut-o în documentele de care ne-am ocupat. De aceea oligarhia dela Istros va lua şi alte măsuri, mai eficace, pentru a-şi menţine şi întări privilegiile ameninţate. Ne referim la tendinţele acestei oligarhii, de a restrânge drepturile politice ale poporului, fenomen cunoscut, aşa cum am mai văzut, şi în alte democraţii greceşti. O indicaţie, trebue să recunoaştem destul de vagă, a acestor tendinţe ar putea fi însuşi decretul privitor la exilaţii politici. O altă indicaţie, mult mai precisă, o constitue un pasaj, din cunoscutul decret, de pe la 200 î.e.n., dat în cinstea unui bancher (κολλυβιστής), în care citim: «să aibă scutire de taxe, pentru operaţiile sale bancare, aşa cum prevede legea, potrivit cu hotărîrea celor zece — ἀ[τέλειαν δὲ εἶναι αὐτῷ ἐπὶ]/τῷ κολλύβῳ ὅπως [ὑπάρχῃ ὁ νόμος, κατὰ τὸ δόγ]/μα τῶν δέκα [2].

Analizând acest pasaj din decret, însuşi Vasile Pârvan, fără a trage, în mod explicit, concluziile de ordin general politic, în sensul arătat de noi mai sus, nu exclude totuşi, în felul cum pune problema, o astfel de interpretare. «Până acum — spune într'adevăr Pârvan — n'avem nicio informaţie asupra autorităţii unui colegiu restrâns de zece magistraţi la Histria. Se pare totuşi că n'ar putea fi vorba aici de nişte simpli δεκάπρωτοι, ca la Chalkis sau aiurea, ci, mai degrabă de un fel de prytani, consilieri ai adevăraţilor magistraţi, ca la Aegiale [3]. De asemenea, adăugăm noi, nu poate fi vorba nici de un colegiu cu atribuţiuni limitate financiare [4], sau de alt fel [5], şi cu atât mai puţin de vreuna din acele comisii cu atribuţiuni temporare, destul de frecvente în cetăţile greceşti [6], ci, mai degrabă de un colegiu, mai mult sau mai puţin restrâns, dar cu un caracter net oligarhic, în genul acelor πρόβουλοι, pe care îi întâlnim în multe cetăţi greceşti, între altele şi la Callatis [7].

In sfârşit, printre dovezile, care pun în lumină tendinţa oligarhică a regimului politic dela Istros, mai putem aminti rolul tot mai mare al arhonţilor,

---

[1] Aceasta nu exclude, desigur, aşa cum subliniază A. B. Ranovici (op. cit., p. 314 — 315), vorbind de Rhodos, lupta poporului pentru obţinerea acestor «pomeni».

[2] «Dacia», 1925, v. II, p. 205, şi urm., Nr. 9, r. 5 — 7.

[3] «Dacia», v. II, p. 207 (cu numeroase referinţe).

[4] T. V. Blavatskaia, Oraşele vestpontice în sec. VII — I î. e.n., Moscova, 1952, p. 194 şi, de aceeaşi, Despre colegiile financiare ale Olbiei şi Histriei, în: Comunicări scurte ale Institutului de istorie a culturii materiale, p. 57 — 58 (ambele în l. rusă).

[5] Ca în «SIG»[3] 736 (*Messeniorum lex de mysteriis Andaniae faciendis*, din 92/1 î.e.n.), unde, după, Dittenberger, cei zece aveau conducerea supremă a serbărilor.

[6] SIG[3], 305 (Athena. 325 — 324 î.e.n.); 618 (Heraclea ad Latmum: 188 î.e.n.), etc.

[7] G. Glotz, La cité grecque. Paris, 1928, p. 101 — 103; E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien. Viena, 1906, Nr. 94; cf. şi T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 197, care atribue, după părerea noastră nejustificat, un rol neînsemnat.

ca reprezentanţi supremi ai puterii executive, şi poate, aşa cum observă, de altfel cu rezerve, savanta sovietică T. V. Blavatskaia [1] — reapariţia eponimatului sacerdotal, în locul sau împreună cu datarea după *epimeni*.

Toate acestea — subliniază aceeaşi savantă — « arată clar că păturile democratice ale populaţiei au sărăcit şi nu mai puteau să-şi îndeplinească obligaţiile cetăţeneşti. Ocuparea cu treburile statului şi totodată influenţa hotărîtoare asupra politicii trece cu totul asupra diferiţilor cetăţeni bogaţi. Intensificarea tendinţelor oligarhice ... oglindeşte creşterea generală a contradicţiilor, în interiorul societăţii sclavagiste, care s'a manifestat atât de puternic în toate cetăţile greceşti » [2], chiar în acelea, ca la Histria, în care formal şi oficial orânduielile democratice erau păstrate [3].

Rezumând deci cele spuse până acum, cu privire la cauzele luptelor de clasă dela Istros, în a doua jumătate a secolului al III-lea şi în prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n., al căror ecou l-am văzut în documentele contemporane, nu încape nicio îndoială că, ţinând seama de situaţia lumii greceşti în această epocă, fără a neglija, se înţelege, situaţia locală, cauza determinantă a acestor lupte o constitue contradicţiile interne, proprii *polis*-ului sclavagist grec, în faza sa de descompunere, în care Istros intrase cel puţin dela mijlocul secolului al III-lea, dacă nu chiar mai de vreme. A nu ţine seama de acest fapt şi a vorbi de o criză generală a Istriei, în această vreme, cum a făcut adesea istoriografia burgheză, înseamnă nu numai a nu înţelege dialectica procesului istoric şi a confunda fenomene cu totul deosebite, dar şi a ajunge la afirmaţii cu totul contradictorii. Astfel, ca să dăm numai un exemplu, Vasile Pârvan, după ce constată că « pe la mijlocul secolului al V-lea, Histria, ca toate coloniile din Pontul Euxin, ia un avânt cu adevărat admirabil spre civilizaţia cu adevărat creatoare şi acest elan nu slăbeşte decât spre mijlocul secolului al III-lea, în urma turburărilor aruncate în toate naţiunile barbare dela Dunărea de Jos de invazia celtă [4], în altă parte, acelaşi autor este silit de fapte să vorbească de « splendidul secol al III-lea » [5]. Greşeala lui Pârvan, ca şi a altor istorici burghezi, constă, mai ales, în faptul de a fi luat jena financiară a statului [6], legată de altfel, în mare măsură, de concepţia despre finanţe publice a celor vechi, drept criză generală, când însăşi faptele invocate — ajutorarea statului de către particularii bogaţi — dovedeau tocmai contrariul. Aceasta înseamnă însă, de asemenea, că Radu Vulpe nu are dreptate când vorbeşte de o jenă financiară generală, în cetăţile greceşti din Pontul Stâng, deci şi la Istros, bazându-se

[1] Pentru rolul sporit al arhonţilor, la Istros, a se vedea, în special, decretul în cinstea lui Hephaistion al lui Matris, în Histria I, Raport epigrafic, Nr. 2, în care propunerea, până acum făcută de un cetăţean oarecare, acum este făcută tocmai de arhonţi, fapt frecvent la Tomis în epoca elenistică, singura, de altfel, din care avem documente de acest fel (« AEM », XI, 1877, p. 41 şi urm.; Nr. 55 şi XII, p. 127 şi urm=«Vestnik Drevnei Istorii», 1939, Nr. 3, p. 310 şi urm.; « SIG » $^3$ 731), ca şi la Olbia (a se vedea, între altele, decretul în cinstea lui Protogenes, SIG$^3$ 495; cf. şi n. 629 şi « IOSPE », I, p. 27, n. 13 şi p. 57, Nr. 22). Asupra problemei, în general, a se vedea T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 195.

[2] T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 193.

[3] Ibidem, p. 156 — 157.

[4] V. Pârvan, La pénétration ... p. 8.

[5] V. Pârvan, Histria VII, p. 12; cf. de acelaşi, Raport asupra Muzeului Naţional de antichităţi în cursul anului 1915 (« Anuarul Com. Mon. Ist. », 1916), p. 27; idem, Castrul dela Poiana, « An. Acad. Mem. Sec. Inst », Seria II, v. XXXVI, p. 102—103; T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 116 — 117; « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », anul I, 1950, p. 78 — 80.

[6] De altfel reală: a se vedea, în special, decretul în cinstea callatianului Hephaistion al lui Matris, în Histria I, Raport epigrafic, nr. 2 (sub tipar).

pe faptul că, în această vreme, aceste cetăţi bat rar monetă de argint, şi dimpotrivă, mari cantităţi de monetă de bronz [1]. Constatarea este justă, explicaţia trebue căutată însă nu în jena financiară generală, ci în faptul, confirmat chiar de documentele istriene, că, « în această epocă rolul principal îl joacă, în majoritatea cetăţilor greceşti, moneta de aur, internaţională, deoarece centrul de greutate al afacerilor se mută pe piaţa largă externă, pentru piaţa internă fiind folosit bronzul » [2]. Prezenţa monetelor de aur şi de bronz, departe de a fi semnul unei crize, dovedeşte tocmai contrariul — aşa cum subliniază, pe bună dreptate, T. V. Blavatskaia — anume, înflorirea deosebită a economiei istriene şi o intensificare a relaţiilor ei cu băştinaşii [3]. Că « orice progres al civilizaţiei este, în acelaşi timp, un progres al inegalităţii » [4], aceasta a arătat-o de mult Engels şi o dovedesc din plin, după cum am văzut, informaţiile noastre asupra situaţiei dela Histria, în această vreme. Dar aceasta este în ordinea firească a lucrurilor, în orice societate bazată pe clase antagoniste. Deci, dacă este vorba de o criză — şi aceasta există — ea este o criză a orânduirii sclavagiste, provocată de cauzele amintite.

La acestea s'au adăugat, desigur, o serie de condiţii locale, care au fost supuse, de curând, unei analize amănunţite de către D. M. Pippidi [5]. De aceea nu vom reveni asupra lor, mulţumindu-ne a reaminti dintre ele numai împotmolirea treptată a portului şi, poate, ocuparea Deltei de către Bastarni. In schimb, vom sublinia, în încheierea expunerii noastre, două condiţii specifice în care se desfăşoară criza dela Istros, în această vreme, asupra cărora — după părerea noastră — nu s'a insistat niciodată suficient.

Ne referim, în primul rând la concurenţa, pe care începe a o face comerţului cu produse greceşti, fie numai în tranzit, fie locale, producţia locală băştinaşă. Extrem de sugestive, din acest punct de vedere, chiar dacă vor fi aparţinut unei epoci mai recente, sunt cunoscutele descoperiri dela Piscul Crăsanilor, unde, alături de ceramică propriu zis indigenă şi resturi de amfore greceşti, s'au găsit în număr destul de mare « acele cupe hemisferoidale » *à vernis mat*, cu ornamente simple florale, în relief, cupele deliene, cum le numeşte Courby, « megariene », cum se numeau înainte. . . găsite în număr mai mare la Crăsani, pentru simplul motiv că ele puteau fi fabricate chiar pe loc cu ajutorul tiparelor aduse din Sud, ori chiar cu tipare făcute la faţa locului, după originalele aduse din Sud. Intr'adevăr, s'a găsit şi la Crăsani, ca şi în Rusia sudică, un tipar de făcut « cupe megariene » [6]. In felul acesta, se repetă, adică, de data aceasta însă în sânul populaţiei băştinaşe propriu zise, geto-dacă, un fenomen, care avusese loc în cetăţile greceşti de pe litoral, încă mai dinainte, prin desvoltarea unei producţii locale în detrimentul produselor importate. Fenomen foarte

---

[1] R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, p. 93.

[2] N. V. Şafranskaia, op. cit., p. 13 (după A. I. Zograf, Monetele antice. Moscova, 1951, p. 129 şi urm. şi p. 177 — în l. rusă); cf. şi G. Seltman, Greeck coins, p. 206 şi urm.

[3] T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 124 şi 127, nota 2; cf. şi p. 159. O dovadă, în plus, o constitue, aşa cum s'a constatat în ultimele săpături, extinderea oraşului, e adevărat, după datele de până acum, cu locuinţe modeste (a se vedea Studii şi Cercetări de Istorie Veche, anul I, 1950, nr. 1, p. 78 — 80.)

[4] Fr. Engels, Anti-Dühring, Ed. P.C.R., 1946, p. 210.

[5] D. M. Pippidi, Histria şi Callatis în sec. III-II î.e.n. — cu prilejul unei inscripţii inedite (acest volum, p. 487 şi urm.)

[6] V. Pârvan, Getica: O protoistorie a Daciei. Bucureşti, 1926, p. 207 — 208 (fig. 172 dela p. 215); cf. T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 128 — 129.

explicabil, mai ales în condițiile producției sclavagiste. « Datorită unei slabe desvoltări a diviziunii sociale a muncii, în antichitate — spune A. B. Ranovici, în lucrarea citată — stabilirea unor elemente de unitate economică duce la faptul că producția bazată pe munca sclavilor şi ca atare nespecializată este lesne însuşită de țările consumatoare, care tind, aşa cum se întâmplă, în mod inevitabil, în cadrul producției pe bază naturală, spre o economie autarkică. In special datele arheologice arată că producția greacă de ceramică artistică, din perioada elenistică, devine o ramură economică independentă în țările care, până atunci, importau produse ceramice din Grecia » [1]. Aşa s'a întâmplat, de pildă, în cetățile greceşti din Nordul Mării Negre [2], aşa s'a întâmplat, de asemenea, în cetățile vest-pontice [3], pentru ca fenomenul să se repete — aşa cum am văzut — în aşezările băştinaşe.

Aceasta nu însemna, fireşte, o încetare a comerțului grecesc cu interiorul geto-dacic, care, aşa cum o dovedeşte o serie de descoperiri arheologice rămâne încă destul de activ [4], dar, în orice caz, o limitare a lui, ceea ce pentru Istros, mai ales după pierderea unor puncte comerciale de sprijin, ca Tomis [5], însemna o serioasă pierdere.

Al doilea aspect al condițiilor specifice în care se desvoltă criza *polis*-ului sclavagist dela Istros, asupra căruia nu s'a insistat suficient până acum de către istoricii noştri, îl constitue instabilitatea politică din această regiune periferică a lumii greceşti, de natură a menține, chiar în epoca elenistică, particularismul propriu *polis*-ului grec. Or, în condițiile modului de producție sclavagist, în care, după cum sublinia A. B. Ranovici, pe baza indicațiilor clasicilor marxism-leninismului, este posibilă numai o lărgire extensivă a pieții [6], această situație crea o condiție în plus, pentru adâncirea crizei, provocate de contradicțiile interne, cetățile greceşti din Pontul Stâng neputând beneficia, fie şi trecător, de înviorarea temporară, care a avut loc, acolo unde *polis*-ul a fost cuprins într'o mare unitate economică şi politică. Faptele sunt prea cunoscute pentru a insista asupra lor. Unitatea politică pe care Filip şi Alexandru o dăduseră Peninsulei Balcanice, s'a dovedit netrainică, chiar pentru regiunile mai centrale, puterea Macedoniei asupra Greciei însăşi nefiind niciodată nici deplină, nici permanentă [7]. Cu atât mai puțin putea fi vorba de altceva decât de o dependență mai mult formală, cu excepția, poate sub Lysimach, a Istriei de Macedonia [8]. Dar şi această situație ia sfârşit, prin înființarea statului celt dela Tylis, incapabil, prin structura lui, de a crea o astfel de unitate, compromisă încă şi mai mult, prin căderea lui.

---

[1] A. B. Ranovici. op. cit., p. 31 şi urm.

[2] Ibidem, p. 23.

[3] V. Pârvan, Raport asupra activității Muzeului Național de Antichități, în cursul anului 1915 (« An. Com. Mon. Ist. », 1916, p. 7 şi urm.), p. 27; idem, « Dacia », Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene, 1937, p. 94 şi urm.; idem, La pénétration . . . p. 12 şi urm.; « Dacia », v. III — IV, p. 467; L'archéologie en Roumanie, 1938 (Callatis), p. 62; « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », anul I, 1950, Nr. 1, p. 78 — 80, anul II, Nr. 1/1951, p. 177 şi urm. T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 116 — 117.

[4] V. Pârvan, Castrul dela Poiana, « An. Acad. Mem. Soc. Ist. », Seria II, v. XXXVI, p. 102 — 103; idem, « Dacia » loc. cit., idem, La pénétration . . . loc cit.

[5] V. Pârvan, « Dacia », p. 85; cf. Zidul cetății Tomi, 1915, p. 11.

[6] A. B. Ranovici, op. cit., p. 23.

[7] R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, p. 53 şi urm.; V. Pârvan, La pénétration . . . p. 11; Pick-Regling, op. cit., v. I, p. 62, 63 — 64.

[8] Pick-Regling, op. cit., p. 63 şi 143; cf. şi V. Pârvan, La pénétration..., p. 11 (33).

Aceasta, în ceea ce priveşte, dacă putem spune astfel, încercările venite dinafară. Dar nici încercările, mai mult sau mai puţin locale, n'au altă soartă. Nu vorbim de acţiunile unui Zoltes, de care pomeneşte decretul lui Agathocles şi care, cu siguranţă, nici nu s'a gândit la aceasta. Dar chiar Rhemaxos, care, probabil, a avut astfel de intenţii, privite, pe cât se pare, cu bunăvoinţă, măcar de unele pături din Istros, nu reuşeşte să realizeze altceva decât un protectorat trecător asupra Istriei şi poate şi asupra altor cetăţi vest-pontice. Şi tot o încercare, fără urmare, rămâne şi încercarea de constituire a unei ligi (κοινόν) a cetăţilor greceşti, sub egida coloniei doriene dela Callatis, care nu va depăşi, niciodată, limitele unei alianţe militare (συμμαχία), legate de anumite evenimente [1].

Explicaţia acestor insuccese trebue căutată, cu siguranţă, nu numai în particularismul legat de forma *polis*-ului, dar şi în inexistenţa unor condiţii obiective, niciuna din formaţiile politice amintite nereprezentând o suficientă forţă de atracţie unificatoare [2]. Astfel, că să ne referim în primul rând la Macedonia, « înapoiată din punct de vedere economic şi social, ea nu putea să constitue o bază pentru formarea unui puternic stat sclavagist, în deajuns de puternic, pentru a pune forţe noi la dispoziţia clasei proprietarilor de sclavi şi pentru a lărgi economia societăţii » [3]. Nu o putuse face în Grecia, o putea face cu atât mai puţin aci, într'o regiune periferică, de care, de altfel, este, după crearea statului celt dela Tylis, cu totul izolată. Acelaşi lucru se poate spune şi despre regatele locale, care puteau, cel mult, să fie folosite pe rând, pentru a menţine tocmai autarkia şi autonomia [4]. In ceea ce priveşte, în sfârşit, încercarea formării, sub egida Callatidei, a unei ligi (κοινόν) a cetăţilor greceşti din Pontul Stâng, după modelul, să zicem, al ligii etoliene sau acheene, ea nu a putut avea şanse de succes, cetatea amintită nereprezentând, nici ea, suficientă forţă pentru aceasta [5].

Incercarea de unificare va fi reluată, după cum ştim, în alte condiţii şi cu alte posibilităţi, mai întâi de Mithridates [6], apoi de Burebista [7], fără a se ajunge însă la rezultate mai pozitive şi, mai ales, mai trainice, de data aceasta din cauza concurenţei romane, care, în sfârşit, va oferi oligarhiei istriene condiţiile necesare rezolvării, fie şi trecătoare, a crizei şi economice, dar, mai ales, social-politice, la care, aşa cum am văzut aşezarea grecească dela gurile Dunării intrase cel puţin dela mijlocul secolului al III-lea î.e.n.

In această privinţă, oligarhia istriană va merge, este drept cu oarecare întârziere motivată de condiţiile locale arătate, pe urmele oligarhiei greceşti din celelalte cetăţi, « în care — după cum ne informează T. Livius, urmând pe Polybios — « era un lucru cunoscut că . . . toţi fruntaşii şi oamenii cu vază sunt pentru alianţa cu Romanii şi partizani ai ordinei existente, pe când massele şi cei nemulţumiţi voesc o răsturnare generală »— *inter omnia constabat in civitatibus principes et optimum quemque Romanae societatis esse et praesenti statu gaudere, multitudinem et quorum res non ex sententia ipsorum essent omnia novare velle* [8].

---

[1] T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 105; cf. şi p. 96.
[2] Ibidem, p. 93.
[3] A. B. Ranovici, op. cit., p. 284 — 285.
[4] T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 151 — 152.
[5] Ibidem, p. 191.
[6] Radu Vulpe, Histoire ancienne de la Doubroudja, p. 94 şi urm.
[7] Ibidem, p. 97 şi urm.
[8] T. Livius, XXXV, 34,3, ed. W. Weissenborn — M. Müller, pars III, Leipzig-Teubner 1887; cf. Polybius, XXVI, 2, 2 — 6; XXXVIII, 2, 7 — 8; 4, 4 — 6.

Mai mult, ideologul oligarhiei greceşti din acea vreme, acelaşi istoric Polybios, nu se sfieşte să socotească cucerirea romană ca un noroc deosebit — τύχη πανοῦργος καὶ τεχνική —, evident, pentru clasa dominantă, adăugând cu cinism, « pe vremea aceea toţi — citeşte oligarhii — aveau în gură acest proverb: dacă n'am fi pierit repede nu ne-am fi putut salva. Altfel zis: dacă n'ar fi pierit cei răi, Grecia n'ar fi fost salvată » — εἰ μὴ τάχεως ἀπωλόμεθα, οὐκ ἂν ἐσώθημεν. [ὡσανεὶ, εἰ μὴ κακοὶ ἀπώλοντο, οὐκ ἄν ἡ Ἑλλὰς διεσέσωστο. [1]

In ce a constat această « salvare » a Greciei, se vede clar din izvoarele vremii, care arată că, pretutindeni, Roma a suprimat democraţia şi a instaurat o conducere censitară (ἀπὸ τι ημάτων) [2], care să garanteze menţinerea « ordinei » existente, se înţelege cu sprijinul activ al aparatului de stat roman. Extrem de sugestiv, în această privinţă, este faptul relatat de scrisoarea preconsulului roman Q. Fabius Maximus, către magistraţii, sfatul şi locuitorii din Dyme. In Achaia [3]. Informat de către synedrii de « turburările » (σύγχυσις, ταραχή), în fruntea cărora se afla un oarecare Sosos din Tauromenion, care nu se mulţumise să ardă şi să distrugă arhivele şi registrele publice (τὰ ἀρχεῖα καὶ τὰ δημόσια γράμματα), dar dăduse şi legi noi, contrare intereselor Romanilor şi oligarhiei locale, din care nu lipsea aceea cu privire la abolirea datoriilor (χρεοκοπία), reprezentantul « ordinei » romane intervine energic, suprimând, pur şi simplu, pe capul răsvrătirii şi pe ajutoarele sale principale (Phromiscos şi Timotheos).

Aceasta era « ordinea » pe care o va introna şi la Istros, ceva mai târziu, Roma, « ordine » atât de necesară oligahiei istriene. Cu aceasta, se înţelege, lupta de clasă nu va înceta, ci va îmbrăca mereu alte forme, până la prăbuşirea regimului sclavagist [4].

## ОТГОЛОСКИ КЛАССОВОЙ БОРЬБЫ В ИСТРОСЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ III В. И ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ II В. ДО Н. Э.

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

В настоящем труде пытаются передать на основании обнаруженных в Истросе эпиграфических документов, засвидетельствованных современными источниками остального греческого мира, отголоски классовой борьбы в Истросе во второй половине III в. и в первой половине II в. до н. э., применяя марксистско-ленинскую теорию об обществе и пользуясь данными советской историографии (см. Т. В. Блаватская, Западнопонтийские города в VII — I вв. до н. э, Москва, 1952).

[1] Polybios, XL, 5, 12.

[2] Pausanias, VII, 16, 9 — 10, citat de A. B. Rancovici, op, cit., p. 304.

[3] «SIG» II³, p. 271—272, Nr. 684. Datarea scrisorii este controversată, pentru că ea poate fi atribuită, tot aşa de bine, lui Q. Fabius Maximus Aemilianus, consul în 145, lui Q. Fabius Maximus Servilianus, consul în 142, lui Q. Fabius Maximus (Allobrogicus), fiul lui Aemilianus, consul în 121, în sfârşit lui Q. Fabius Maximus Eburnus, consul în 116. W. Dittenberger şi, după el, A. B. Rancovici (op. cit., p. 321) înclină spre Q. Maximus Servilianus, datând scrisoarea, cu semn de întrebare, în 139. In chestiunea care ne interesează pe noi aici datarea are însă o valoare secundară.

[4] Pentru una din aceste forme, în sec. II e.n., a se vedea «Studii şi Cercetări de Istorie Veche», anul II, 1951, Nr. 2, p. 137 şi urm.

Документы, о которых идет речь сводятся к трем. В первом документе, открытом и опубликованном В. Пырваном (Истрия IV, стр. 540 — 541, №2), говорится о политических брожениях в конце III в. до н. э., во втором документе, давно открытом, но до настоящего времени неопубликованном и известном лишь из некоторых относящихся к нему отчетных докладов, говорится, что Истрия, также в конце III в., находилась в разгаре гражданской войны, осложненной внешними затруднениями (Раду Вульпе, Histoire ancienne de la Dobroudja, pag, 87). Наконец в третьем, еще неопубликованном документе, упоминается помимо других переживаемых в первой половине II в. до н. э. Истрией затруднениях, и о ряде беспорядков социального характера (ταραχαί). Имеющийся весьма скудный документальный материал все же достаточен, чтобы осветить этот вопрос, конечно, при условии, чтобы эти документы были тщательно исследованы, главное правильно истолкованы, то есть в свете строго научной концепции исторического материализма, что, конечно, не было сделано и не могло быть сделано буржуазными историками, разбиравшими эти документы. Буржуазные историки чаще всего отделывались перечислением фактов, в том случае если они не пытались их попросту искажать (как это сделал А. Вильгельм с первым документом) и во всяком случае не шли дальше политической надстройки (В. Пырван, Р. Вульпе), не видя в упомянутых документами политических брожениях борьбы интересов социальных классов и классовых фракций, существующих в данную эпоху в Истрии. Шаг вперед сделал болгарский ученый К. Данов, говоря не только о политических конфликтах, но и о классовых противоречиях, не интересуясь однако глубокими социально-экономическими причинами этих противоречий и не связывая их с соответствующим этапом развития рабовладельческого строя Истроса (сходство первого документа с пассажем из Аристотеля, Политика (VIII), 5,2).

Действительно, по имеющимся лакунарным источникам эти причины вскрыть не легко. Все же, на основании ряда эпиграфических документов, почетных декретов в честь некоторых «благодетелей» крепости (εὐεργέται), засвидетельствованных и некоторыми археологическими данными, в изучаемой эпохе можно найти доказательства создания в Истросе могучей олигархии, которая вследствие жестокой эксплоатации рабского труда и обнищания широких масс захватила большую часть богатств крепости, следовательно фактическую и политическую власть, как на это указывают некоторые политические учреждения, несмотря на то что демократические политические формы продолжают вообще существовать. Можно считать несомненным, что именно в этом процессе заключается углубление социального противоречия в Истрии и обострение классовой борьбы, отголоски которой были переданы вышеуказанными документами.

Среди этих противоречий первое место, безусловно, занимает основное противоречие рабовладельческого строя — противоречие между рабами и рабовладельцами, все более и более обостряющееся в условиях кризиса, протекающего в греческом рабовладельческом полисе как общее явление еще с конца V в., а в Истросе по меньшей мере с середины III в. до н. э. Поэтому, несмотря на отсутствие источников, нет никакого сомнения, что рабы принимали участие в борьбе социального

характера как в Истрии, так и в других местах. Все же было бы непозволительной ошибкой упрощать чрезвычайно сложный исторический процесс и все сводить к основному противоречию, совершенно не учитывая и существование других противоречий рабовладельческого строя. Более того, эти второстепенные противоречия, как это подчеркнул Маркс (Капитал I, изд. РРП, 1950, стр. 150 и 316, сообщ. 24) и советская историография (С. Л. Утченко, ВДИ, №4, 1952, стр. 17 и 20), в известные периоды развития рабовладельческого общества могут, хоть и временно, оказаться на первом плане. Именно такого рода явление наблюдалось в изучаемой эпохе, когда первое место в социальных брожениях занимало движение бедноты, все более многочисленной из-за разорения средних классов и часто превращающейся в паразитарный слой под слегка устаревшим, но никогда еще не бывшим таким актуальным и распространенным как в настоящее время лозунгом — новый раздел земли (γῆς ἀναδασμός) и аннуляция долгов (χρεῶν ἀποκοπή).

К этим причинам общего характера в городе Истрии, несомненно, прибавились и другие специфические причины, как например постепенное занесение илом порта и в особенности начало конкуренции местного производства с греческим и политическая неустойчивость этой области, не допустившая включения Истрии в крупную экономическую и политическую единицу по примеру других частей греческого мира. Ни попытки извне (Филипп, Александр, Лизимах, Митридат, Буребиста), ни местные попытки (крепость Каллатис) не привели к положительным результатам. Лишь римское владычество создаст наконец для истрийской олигархии условия, необходимые для хотя бы временного разрешения социально-экономического и в особенности социально-политического кризиса греческого поселения у устьев Дуная. Классовая борьба в Истросе продолжалась, принимая все новые формы, и после «порядка», восстановленного римским владычеством, вплоть до распада рабовладельческого строя.

## ÉCHOS DE LA LUTTE DES CLASSES À ISTROS AU COURS DE LA SECONDE MOITIÉ DU IIIe SIÈCLE ET DE LA PREMIÈRE MOITIÉ DU IIe SIÈCLE AVANT NOTRE ÈRE

### (RÉSUMÉ)

Le but de cette étude est de présenter certains échos de la lutte des classes à Istros, au cours de la seconde moitié du IIIe siècle et de la première moitié du IIe siècle avant notre ère, en s'étayant de certains documents épigraphiques que l'on y a découverts, corroborés par des informations contemporaines, du reste du monde grec, et en s'appuyant sur la théorie marxiste-léniniste de la société et sur les résultats obtenus par les historiens soviétiques (voir, surtout en ce qui concerne le problème qui fait l'objet de cet article, T. V. B l a v a t s k a ï a, *Les cités du Pont Gauche du VIIe au Ier siècles avant notre ère*, Moscou, 1952).

Les documents en question sont au nombre de trois seulement. Le premier, découvert et publié par V. P î r v a n (Histria IV, n° 2, pp. 540—541) relate cer-

tains troubles politiques vers la fin du III^e siècle a.n.. Le second, découvert depuis longtemps mais encore inédit et connu seulement par des rapports qui y ont trait, nous apprend que, vers la fin du III^e siècle, Histria était le théâtre d'une guerre civile, compliquée de difficultés à l'extérieur (R a d u V u l p e, *Histoire ancienne de la Dobroudja,* p. 87 et suivantes). Le troisième document, encore inédit, mentionne, entre autres difficultés auxquelles Istros était en proie au cours de la première moitié du II^e siècle a.n.è. des agitations sociales (ταραχαί). C'est bien peu, évidemment, mais suffisant pour un tel problème, à condition que ces documents soient mis en valeur et, surtout, interprétés comme il convient: à la lumière d'une doctrine réellement scientifique, à la lumière du matérialisme historique. Ce qui n'a pas été et ne pouvait être le cas des historiens bourgeois qui ont étudié ces documents: ils se sont le plus souvent contentés d'une simple mention des faits, lorsqu'ils n'ont pas cherché tout simplement à les escamoter (comme A d. W i l h e l m, pour le premier de ces documents). Les historiens bourgeois ne sont jamais allés plus loin que la superstructure politique (V. P î r v a n, R. V u l p e) et, dans les agitations politiques signalées par les documents en question, n'ont pas vu le conflit des intérêts des classes sociales et des fractions qui existaient à Histria à cette époque. Le savant bulgare C h r. D a n o v va plus loin, lorsqu'il parle non seulement de conflits politiques mais de contradictions de classe, sans pourtant s'occuper des causes profondes sociales-économiques de ces contradictions et surtout sans les rattacher à l'étape respective d'évolution de l'ordre esclavagiste à Istros (rapprochement entre le premier document et un passage d'A r i s t o t e, *Politica* V (VIII), 5,2).

Il est certain qu'il n'est pas facile de déterminer ces causes, étant donné les lacunes des sources d'information dont on dispose. Toutefois, s'appuyant sur un certain nombre de documents épigraphiques — décrets honorifiques en l'honneur de certains « bienfaiteurs » (εὐεργέται) de la cité—corroborés par des indications d'ordre archéologique, on peut déceler, à l'époque qui intéresse, la preuve de la constitution, à Istros, d'une puissante oligarchie. Par l'exploitation toujours plus impitoyable du travail servile et par un appauvrissement des masses, cette oligarchie a accaparé la plupart des richesses de la cité, donc le pouvoir politique effectif, comme cela ressort de certaines institutions politiques, même si, en général, les formes politiques démocratiques sont encore maintenues. Il est incontestable que c'est justement dans ce processus que l'on doit chercher la cause de l'accentuation des contradictions sociales à Istros et de l'aggravation de la lutte des classes, dont les documents mentionnés ci-dessus rendent les échos.

Il est certain que, parmi ces contradictions, le premier rang revient à la principale contradiction de l'ordre esclavagiste — entre esclaves et propriétaires d'esclaves — qui, en tant que phénomène général et dans les conditions de la crise que traversait le *polis* esclavagiste grec, va en s'accentuant dès la fin du V^e siècle et, à Istros, au plus tard vers le milieu du III^e siècle a.n.è. Pour cette raison, bien que les documents à ce sujet fassent défaut, il n'est pas douteux que, à Istros tout comme à d'autres endroits, les esclaves aient participé aux luttes sociales. Ce serait cependant une faute impardonnable que de simplifier le processus historique, beaucoup plus complexe, et de tout ramener à cette seule contradiction de base, en négligeant complètement l'existence des autres contradictions de la société esclavagiste. Comme l'ont souligné M a r x *(Le Capital,* I, éd. P.M.R., 1950 p. 150 et p. 316, note 24) et les histo-

riens soviétiques (S. L. Outchénko, Vestnik Drevnéi Istorii, n° 4, 1952, pp. 17 et 20) ces contradictions secondaires peuvent, en outre, se placer au premier plan, pour un certain temps, au cours de certaines périodes de l'évolution de la société esclavagiste. Ce qui est exactement le cas pour l'époque dont on traite ici, époque au cours de laquelle le premier rang revient, dans les troubles sociaux, aux agitations des pauvres — toujours plus nombreux, à cause de l'appauvrissement des couches moyennes, et, en une large mesure, parasites — dont le mot d'ordre, plus ancien mais jamais plus généralisé et plus actuel qu'alors, était: le partage de la terre (γῆς ἀναδασμός) et l'abolition des dettes (χρεῶν αποκοπή).

A ces causes, d'un ordre général, se sont certainement superposées, à Istros, des causes spécifiques, telles que l'ensablement graduel du port et surtout la concurrence que la production locale commence à faire aux produits grecs, ainsi que l'instabilité de la situation politique en cette région, instabilité qui a fait obstacle à l'incorporation d'Istros à une grande unité économique et politique comme cela s'était produit pour d'autres villes du monde grec.

Ni les tentatives parties du dehors (Philippe, Alexandre, Lysimaque, Mithridate, Burébista) ni les tentatives locales (telle celle de la cité de Callatis) n'ont abouti, à cet égard, à aucun résultat positif. Ce n'est que la conquête romaine qui offrira enfin à l'oligarchie histrienne les conditions nécessaires à la solution, fût elle passagère, de la crise sociale-économique, et surtout sociale-politique, que l'établissement grec des bouches du Danube subissait. Une fois « l'ordre » établi à Istros par la domination romaine, les luttes de classe n'y cesseront point mais renaitront, sous des formes toujours nouvelles, jusqu'à l'écroulement de l'ordre esclavagiste.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

## DISCUŢII

# CONSIDERAŢII ASUPRA UNEI STATUI INEDITE DIN TIMPUL ORÂNDUIRII COMUNEI PRIMITIVE ÎN DOBROGEA

DE

V. CANARACHE

Monumentele statuare antropomorfice, atât de mult răspândite în Europa răsăriteană şi în Siberia, n'au fost încă introduse în cadrele largi ale ştiinţei universale, deşi problema, vastă şi complicată, este socotită ca fiind de o mare importanţă pentru cercetările, care se fac asupra comunei primitive [1].

Nici până acum nu avem o tipologie şi nici o determinare exactă a culturilor şi apartenenţei monumentelor respective. In aceste condiţii, cercetătorii n'au putut construi o bază cronologică, cu atât mai mult cu cât ei nu cunoşteau nici locurile de găsire şi nici mediul arheologic al monumentelor de care se ocupau.

Abia în ultimul timp, graţie valorificării materialelor,recoltate din recentele săpături executate în Sudul U.R.S.S., problema a început să capete unele contururi mai luminoase. Nu doar că nu s'ar fi ocupat nimeni de aceste probleme. Cele mai vechi lucrări datează încă din anul 1722. De atunci şi până în 1915 [2] s'au făcut stăruitoare, dar adesea zadarnice, încercări pentru determinarea şi clasificarea monumentelor de piatră ale culturii curganelor siberiene dela Minusinsk. Savantul rus N. I. Veselovski a publicat un studiu [3], în care, pe lângă monumentele siberiene, a înregistrat şi comentat şi pe cele din Ucraina şi Caucaz. Mai târziu, în 1925, A. A. Miller lărgeşte cercetările, ocupându-se mai de aproape de grupul statuilor de piatră din Sudul U.R.S.S. [4], pe care le leagă, teritorial şi etnocultural, cu Caucazul de Nord. Dacă sinteza din 1929 a Tatianei Passek şi B. A. Latinin [5], în care sunt însă lăsate de o parte tipurile siberiene

---

[1] Tatiana Passek şi B. A. Latinin, Sur la question de « Kamennye baby », I, Le type scyto-sarmate. « ESA », 1929,v. IV.

[2] 1722, Messerschmidt şi Stralenberg — 1739, Miller şi Gmelin — 1785, Falck — 1847, Kastren—1869, Radlov — 1887, Aspelin (după M. P. Greazov, « Sovetskaia arheologhila », 1950, v. XII, p. 128, articolul « Babele de piatră dela Minusinsk în legătură cu unele noi materiale »).

[3] N. I. Veselovski, «Zapischi Odesskovo obşcestva istorii i drevnostei», 1945, v. XXXII, p. 422 şi urm.

[4] A. A. Miller, Une source nouvelle dans l'étude des liens entre la Scythie et le Caucase. Buletinul Academiei de cultură materială, 1925, v. IV:

[5] « ESA », 1929, v. IV, Tatiana Passek şi B. A. Latinin, op. cit.,

şi, în cele din urmă după studiul mai complex a lui A. M. Tallgren din 1934 [1] au mai urmat câteva înregistrări sporadice. In 1950, savantul sovietic M.P. Greazov tratează în « Sovietskaia Arheologiia », volumul XII, numai monumentele stepei Minusinsk, fără să se ocupe de monumentele din Sud.

O contribuţie cu adevărat esenţială aduc campaniile de săpături arheologice, făcute în Sudul U.R.S.S. In unele curganc au fost găsite statui de piatră, împreună cu alt material arheologic databil [2]. Alte monumente au fost descoperite în ziduri mai târzii [3], unde fuseseră întrebuinţate ca material de construcţie. Privite în ansamblu, toate aceste lucrări practice şi teoretice au dus la concluzii, care ar putea fi astfel rezumate:

*a)* Există trei grupuri distincte de monumente sculpturale antice: primul aparţine vechilor culturi de stepă Minusinsk; al doilea este acela din spaţiul ucrainean, cu centrul, în bazinul Niprului; în sfârşit, al treilea îl formează monumentele din Cuban şi Caucazul de Nord. Statuile târzii de piatră ale popoarelor turcmene răsăritene, cunoscute în deobşte sub numele de « camenâc babâ » nu urmează a fi luate în considerare în cadrul acestei comunicări limitate; nu ne vom ocupa acum nici de acele, relativ puţine, monumente pretins înrudite din Europa centrală şi nici de menhirii vest-europeni, care nu fac parte din subiectul nostru.

*b)* Monumentele siberiene aparţin epocii dintre 1600—1200 î.e.n., cele plate din Sudul U.R.S.S. aparţin populaţiilor cimeriene prescitice (1500—700 î.e.n.), iar al treilea grup, acela al şefilor războinici înarmaţi, aparţine începuturilor scitice, adică primelor secole ale celui dintâi mileniu înaintea erei noastre.

*c)* Insemnătatea funcţională a monumentelor n'a fost încă pe deplin lămurită, dar este aproape sigur acum că nu poate fi vorba de un simplu motiv religios sau rit funerar. Este mai probabil că ele reprezintă o manifestare a cultului pentru figura conducătorului ginţii, manifestare care arată astfel un început de concepţie despre viaţă la popoarele abia ieşite din stadiul neolitic. Această concepţie o găsim în trăinicia materialului întrebuinţat, în proporţiile neobişnuite ale statuilor, cum şi în faptul că ele au fost ridicate pe înălţimi. O mai găsim şi în însăşi posibilităţile artistice cu care este reprezentat omul, portul, armele şi diversele simboluri ale sale.

Apariţia primelor monumente sculpturale de piatră este strâns legată de momentul istoric al desvoltării regimului economic la diferitele triburi amintite, iar datarea lor pe calea ştiinţei arheologice nu face decât să confirme etapele acestei desvoltări.

Am făcut această scurtă prezentare asupra problemei în general şi credem că atunci când specialiştii noştri se vor ocupa de primele monumente de piatră din timpul orânduirii primitive la noi, vor trebui să facă o expunere de fond mai documentată. Scopul comunicării de faţă este doar acela de a da la lumină unele din aceste monumente găsite pe teritoriul nostru şi de a încerca să tragem apoi unele concluzii. Socotim că este mai întâi interesantă o analizare şi o interpretare a acestor monumente pe baza analogiilor, posibile astăzi.

Pentru a face mai clare aceste analogii, să ne oprim câteva minute asupra

---

[1] A. M. Tallgren, « ESA », 1934, v. IX; Minns volume, 1—46, în special capitolul VIII.

[2] Intre altele este de semnalat statuia care provine dela Krasnodar şi se află acum în Muzeul Academiei de cultură materială din Moscova. Ea a fost găsită într'un tumul, împreună cu ceramică şi alte obiecte ce aparţin în mod categoric epocii scito-sarmate despre care face menţiune Tatiana Passek în lucrarea mai sus citată.

[3] Cum este cazul cu cele trei statui găsite în zidul grecesc al vechiului oraş Tiritake.

celor trei statui găsite în săpăturile din Crimeea, şi anume la Kerci, pe teritoriul vechiului oraş Tiritake, de către expediţia arheologică sovietică din 1934. Imprejurările în care au fost găsite, cum şi caracterul lor au permis savantului sovietic P. N. Schultz să le atribue primelor trei secole ale primului mileniu dinaintea erei noastre, adică epocii cimeriene prescitice.

In planşa I, figura 1 reproducem, după o fotografie din ultima lucrare a lui V. F. Haidukievici [1] una din aceste trei statui. Asemănătoare cu aceste monumente din Tiritake sunt şi cele cinci statui femeieşti găsite în 1915 la Belogrudovsk, raionul învecinat cu Niprul mijlociu, aproape de Uman. Sculpturile din Belogrudovsk sunt mai primitive decât cele din Tiritake. Judecând după materialul ceramic care le însoţeşte, P. N. Schultz le datează aproximativ pe la începutul primului mileniu înaintea erei noastre. Şi mai primitive sunt sculpturile din regiunea Belozersk, în raioanele învecinate cu Niprul de jos. Acestea au fost găsite în 1886, de către arheologul Skandovski, în movilele dela Belozersk şi datează din cel de al doilea mileniu î.e.n.

Descoperirea statuilor dela Kerci a fost făcută în primul strat grecesc (sec. V î.e.n.), în condiţii nesatisfăcătoare: lespezile fuseseră mutate dela locul lor iniţial (probabil din vârful unor movile) şi puse într'un zid mai nou (sec. V î.e.n.) ca simplu material de construcţie. Arheologii T. N. Knipovici şi I. M. Slavin, care au făcut raportul asupra săpăturii [2] le consideră prescitice, iar V. F. Haidukievici, care arată [3] că odată cu statuile au fost găsite la Tiritake şi o serie de topoare-securi şlefuite din bazalt şi unelte de silex, crede că le poate data la sfârşitul mileniului al II-lea sau începutul primului mileniu.

Caracteristicile monumentelor dela Kerci, ca şi ale celor din movilele dela Belgrudovsk şi Belozersk sunt: placă de gresie, groasă de cca 25 cm, înaltă de 2 m şi lată de aproximativ 1 m. Capul mare, una cu umerii. Faţa rotundă. Sânii marcaţi cu două sfere aproape perfecte. Mâinile par că pornesc din umeri, dar continuă pe părţile laterale ale plăcii şi trec pe partea din spate, indicând omoplaţii. In jurul gâtului, colier subţire. Jos, urmele regiunii sacre, pe care o vom găsi mai bine accentuată la una din statuile de care ne vom ocupa acum, trecând la monumentele analoage descoperite la noi.

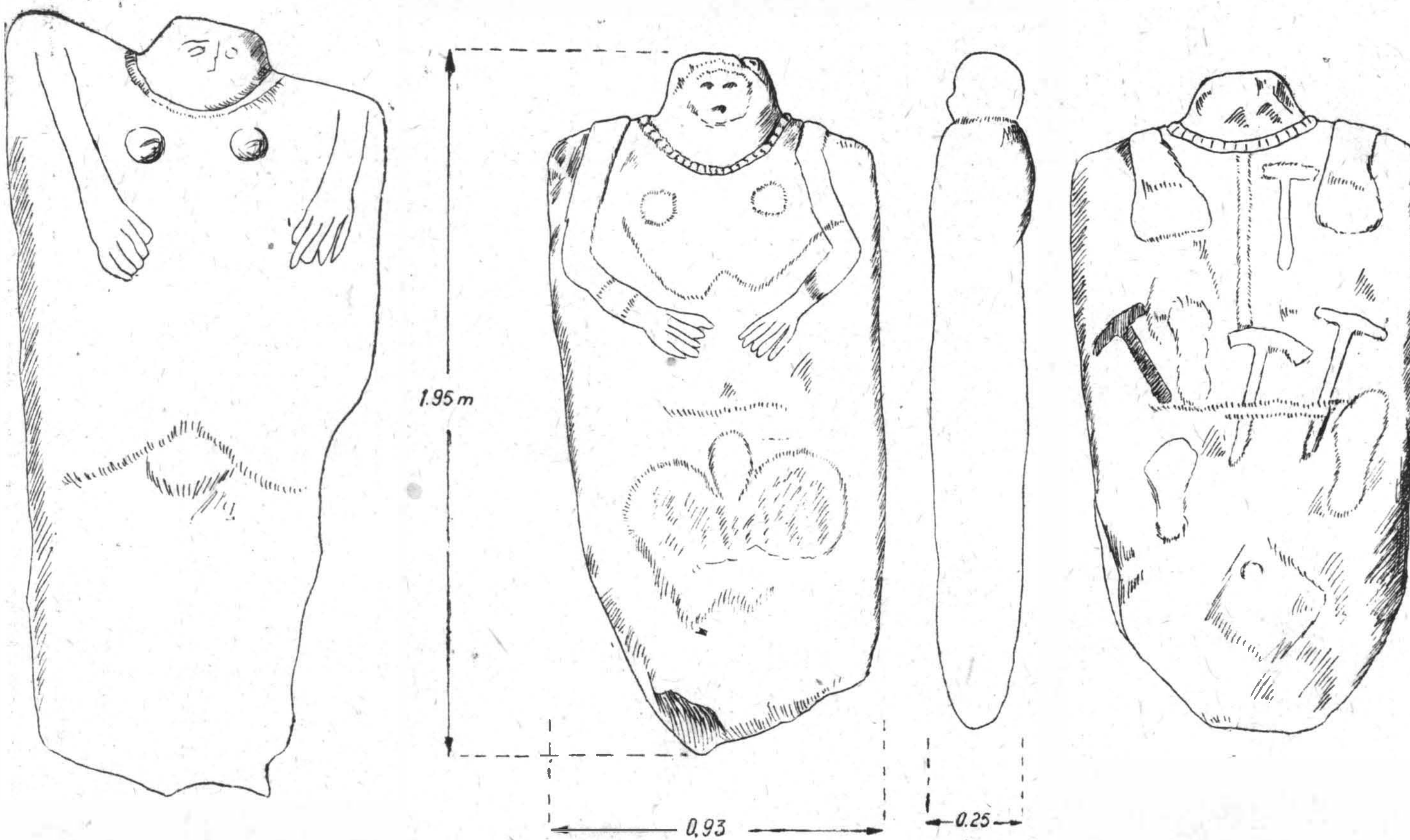
Este vorba de monumentul zis menhir, găsit după cum se ştie, din întâmplare, într'o movilă de pământ de lângă gara Baia (fost Hamamgia), la 20 km Nord de Istria, şi reprezentat aici într'un desen amănunţit în Pl. I, Nr. 2.

V. Pârvan, care l-a publicat în anul 1925 [4], l-a datat la începutul bronzului din Europa Centrală şi l-a atribuit unei culturi occidentale sau nordice. Pârvan s'a străduit să aducă în discuţie statuile de piatră, găsite în Transilvania, la Baia de Criş, pe care le socotea analoage cu cea dela Hamamgia. Dar monumentele dela Baia de Criş au cu totul altă înfăţişare. V. Pârvan nu reţine faptul că ele sunt tăiate în blocuri de piatră de granit, de formă perfect dreptunghiulară, cu muchiile foarte ascuţite şi cu cele patru feţe egale, adică adâncimea blocului este nelucrată şi neascuţită. Capul (care lipseşte la toate) pare a fi fost degajat de restul trupului prin gât. Dar cea mai importantă caracteristică a statuilor dela Criş este că ele sunt lucrate în relief pronunţat, adică avem

---

[1] V. F. Haidukievici, Regatul bosporan.
[2] Materiali i issledovania po arheologhie, SSSR, 1941, Nr. 4.
[3] V. F. Haidukievici, Unele rezultate ale descoperirilor dela Tiritake şi Mirmekion, « V.D.I. », 1947, 3, Nr. 3.
[4] V. Pârvan, La « statue-menhir » de Hamamgia. « Dacia », II, 1925, p. 422

PLANŞA I




1. Cherci-U.R.S.S.; 2. Hamamgia-Constanţa.

de-a-face cu o sculptură propriu zisă, ceea ce vom vedea imediat că nu este cazul la Hamamgia.

De altfel, V. Pârvan nici nu intră în amănunte de comparaţii, şi nu citează analogii, ci se mulţumeşte să afirme asemănarea cu monumentele din apus. Iată cum îşi încheie comunicarea:

*« Mormântul şi menhirul dela Hamamgia trebue să fie o apariţie extremă către răsăritul pontic al formelor de civilizaţie din Europa proprie, din centrul, din nordul, ca şi din apusul ei... ».*

Este caracteristică pentru arheologii noştri burghezi străduinţa de a găsi apropieri cu apusul, apropieri pe care V. Pârvan nici nu poate — şi nici nu încearcă — să le susţină cu argumente, căci faptele îi dădeau crude desminţiri. In Europa apuseană *nu se găsesc* statui de tipul celor dela Hamamgia. Statuile dela Baia de Criş *nu seamănă cu cele din Dobrogea.* In schimb, acele din Ucraina şi de pe Don au aceaşi factură ca ale noastre. Ele seamănă până la identitate cu cele dela Hamamgia. Ignorând aceste fapte, arheologii burghezi credeau că pot susţine extinderea unei culturi europene dela apus spre răsărit, care ar fi trecut şi peste Dobrogea noastră.

Deşi descrierea statuii dela Hamamgia se cunoaşte, fiind făcută de V. Pârvan în 1925, totuşi vom mai accentua câteva amănunte şi vom face câteva completări: statuia dela Hamamgia este făcută dintr'o placă de gresie de 25 cm grosime faţă de 2 m înălţime şi 1 m lăţime (la umeri). Capul nu este degajat de restul corpului, gâtul fiind marcat numai printr'un colier gros. Mâinile, care pornesc de deasupra umerilor sunt apropiate una de alta, lăsate în jos pe abdomen şi împodobite cu câte două brăţări. Sub ombilicul, bine marcat, apare linia unei cingători, sub care este indicat sexul şi regiunea sacră. Sub sâni se văd urmele unui vestmânt larg. Statuia este foarte « uvrajată » şi pe partea posterioară. Artistul a presupus modelul cu picioarele întoarse în sus şi ridicate până aproape de talie, unde a marcat, în chip naiv, conturul tălpilor. Aici se vede mai bine cingătoarea, în care sunt înfipte cozile a trei topoare-securi. Colierul dela gât apare clar şi la ceafă. Prelungirea pe care o vedem în jos este, probabil, coloana vertebrală. Lângă omoplatul drept — omoplaţii se disting foarte bine — vedem o a patra secure.

Spre deosebire de statuia dela Criş, aici — ca şi la monumentele de pe Nipru — nu există nicio linie cu muchie. Piatra are toate marginile şlefuite rotund, şi nu ascuţite. De fapt, nici nu avem de-a-face cu o sculptură propriu zisă, ca la Baia de Criş. Desenul nu este în relief, ci obţinut prin linii sgâriate cu silexul pe gresie.

Al doilea monument găsit pe teritoriul Dobrogei — şi anume la Sibioara — prezintă şi mai mare importanţă, cu atât mai mult cu cât n'a fost publicat până acum şi puţină lume ştie de existenţa lui. Dar pentru a-i înţelege mai bine semnificaţia, să dăm mai întâi puţină atenţie statuilor antropomorfice reproduse pe planşa III.

Planşa aceasta reprezintă statuile găsite la Dniepropetrovsk (1), Kiev (2), Alexandrovsk (3) şi Verhnedneprovsk (4), pe care le-am scos din studiile arheologilor sovietici, pentru a ilustra analogia cu monumentul dela Sibioara.

Să observăm pumnalul *akinakes,* care apare cu aceeaşi regularitate, cu care revine tolba de săgeţi şi arcul scitic. Pe unele statui se vede şi rhythonul, care la monumentele noastre lipseşte. Este de remarcat că la niciuna din statuile de piatră cunoscute până acum în Sudul U.R.S.S. nu este indicat sexul. Ar fi, poate, o indicaţie la Nr. 4, dar această piatră dela

PLANŞA II




Sibioara-Constanţa.

muzeul din Kerson este intrată în descompunere şi nu mai poate prilejui observaţii clare.

Să comparăm planşa aceasta cu planşa II. Ea înfăţişează monumentul descoperit acum câţiva ani în regiunea Constanţa, la Sibioara (fost Cicârci), 24 km Sud-Vest de Istria şi cam 40 km Sud de Baia (Hamamgia). Scos la iveală din întâmplare dintr'o movilă de pământ de pe malul lacului Taşaul, monumentul a fost transportat mai întâi în curtea unei case particulare, iar apoi trecut la Muzeul Regional din Constanţa [1]. Este un bloc rotunjit de granit (granit din cariera satului, care se află şi azi în exploatare). Inălţimea 1,28 m, lăţimea 0,50 m. Piatra este lucrată pe toate părţile. De astă dată oamenii comunei primitive dobrogene n'au mai gravat cu vârful silexului, aşa cum au făcut pe placa de gresie dela Hamamgia. Intr'o fază mai avansată, cu o tehnică mai ridicată şi posedând — de sigur — daltă şi ciocan de bronz, ei au obţinut reliefuri mai pronunţate şi au ajuns la un început de formă sculpturală.

Cea mai de seamă caracteristică a acestui monument o constitue faptul că, în opoziţie cu cel dela Hamamgia, el indică sexul masculin. Vom vedea mai departe importanţa acestui amănunt.

Intrând în detalii, observăm că nici aici capul nu este degajat de trup. Ochiul stâng este stricat. Să fi fost făcut aşa intenţionat? Interesant este că deşi omul e reprezentat cu mustăţi, nu se vede să fi avut şi barbă. Un colier excepţional de gros înconjură gâtul de jur împrejur. Pieptul este marcat cu aceleaşi forme sferice ale sânilor ca la statuile feminine. Mâinile, aduse către piept, ţin încleştate un obiect, care pare a fi un arc deschis. Imbrăcămintea, abia schiţată la Hamamgia, aici este mai bogată: haina scurtă, cu cingătoare lată. De sub haină apar indicaţiile sexului.

Pe faţa posterioară a statuii constatăm — pentru prima dată — amănunte mai precise: omoplaţii, coloana vertebrală şi capetele femurului, ca două bile. Ca ornamente: colier, cingătoare şi prelungirea tolbei cu săgeţi, pe care bărbatul o poartă la şoldul stâng.

Dacă faţa şi mai ales spatele statuii sunt încă destul de grosolane, în schimb privită din profil, ea începe să capete o linie mai expresivă şi mai apropiată de o formă omenească. Statuia pierde din rigiditatea de altă dată şi pare a căpăta o uşoară nuanţă de mlădiere. Forma capului este destul de corectă, gâtul e mai bine marcat, încheietura umărului e mai bine pusă în valoare, iar mişcarea braţului, îndoit dela cot, prezintă o linie destul de justă.

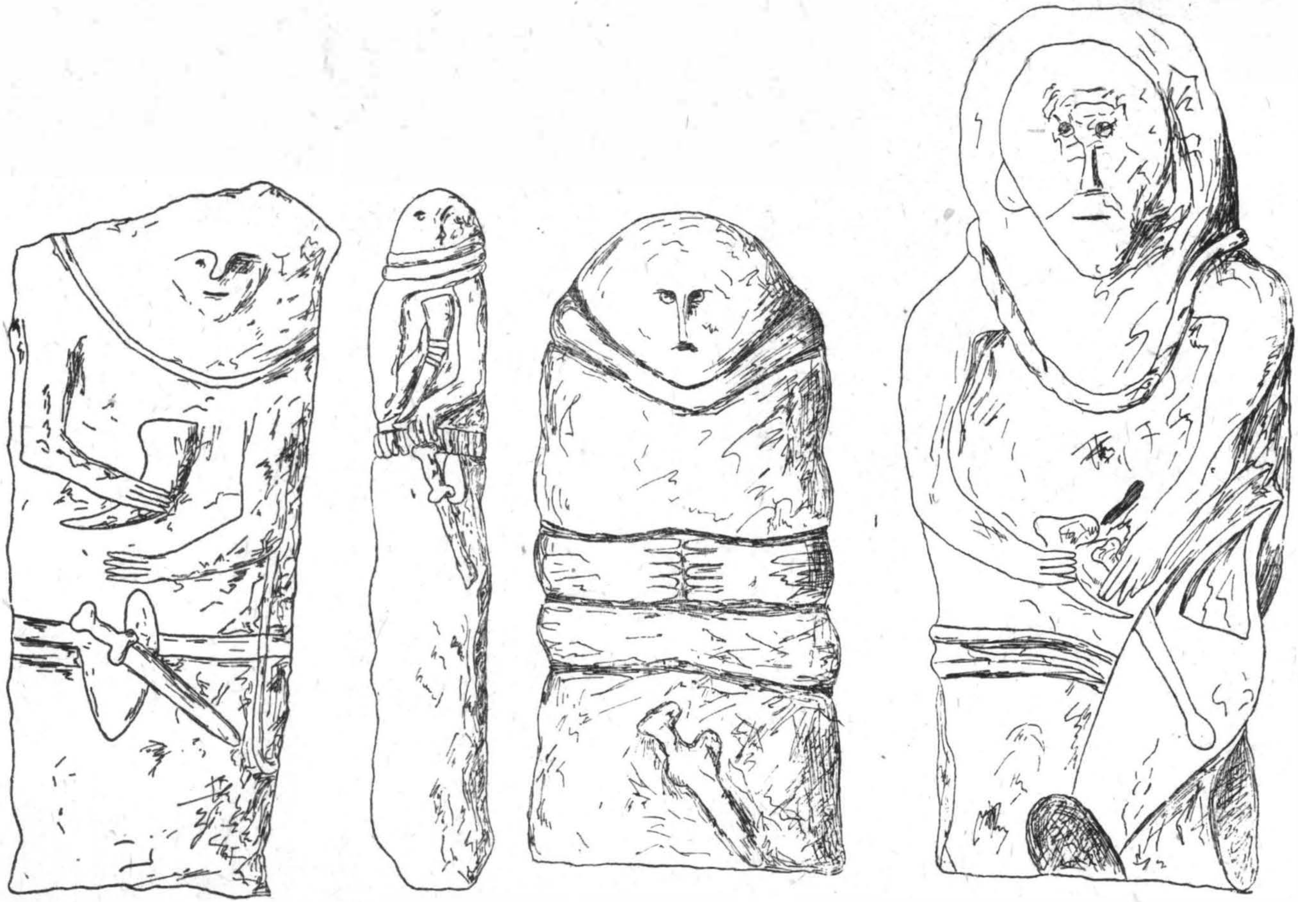
Dar profilul este interesant mai ales prin altceva. Niciodată până acum, în istoria artei sculpturale în piatră, nu întâlnim urechea, care prin anatomia ei este mai greu de executat. Pentru prima dată artistul « preistoric » abordează acest organ al omului, şi încercarea i-a reuşit destul de bine. Locul unde este plasată urechea a fost bine studiat şi bine ales, forma, proporţiile şi linia organului sunt juste.

Sub cotul mâinii drepte este indicată cingătoarea, cu un topor-secure şi pumnalul scurt de tip scitic, cunoscut sub denumirea de *akinakes*. Pe şoldul stâng o tolbă cu săgeţi foarte mare, din care iese capătul unui arc. Partea de jos a statuii e tot necioplită, şi doar uşor tăiată în formă de vârf, pentru a putea fi înfiptă în pământ.

---

[1] A fost descoperit într'o movilă pe malul lacului Taşaul în 1945. Monumentul a fost adus în curtea casei Suţu din Constanţa şi de aici transportat în 1950 la Muzeul Regional din Constanţa.

PLANŞA III



1. Dnepropetrovsk-U.R.S.S.; 2. Kiev-U.R.S.S.; 3. Alexandrovsk-U.R.S.S.; 4. Verhnedneprovsk-U.R.S.S.

După cum am spus, *faptul că statuia reprezintă un bărbat este de cea mai mare importanță*. In legătură cu aceasta este de remarcat că artistul a găsit necesar să împodobească pe acest bărbat și cu atribute femenine: pe piept apar aceleași sfere care marchează sânii la monumentele feminine din Kerci și Hamamgia.

★

Dacă descrierea tehnică a statuilor găsite pe teritoriul Dobrogei prezintă detalii interesante, nu mai puțin interesante sunt și unele detalii de ordin social-istoric ce se desprind din studierea lor. De obicei, toate figurile de oameni, cum și reprezentările animaliere din epoca primitivă, erau atribuite în arheologia vremurilor trecute domeniului mistico-religios. Numeroasele figurine din aceeași orânduire, reprezentând în special tipuri de femei, purtau în studiile arheologice simpla și unica denumire de «idoli». Cu această definiție comodă, cercetătorul se mărginea în genere la tot felul de elaborări de pură tehnicitate, dar nu se simțea obligat să interpreteze monumentul în cadrul concepțiilor unui materialism filosofic prin care să-și poată apoi deschide calea spre o adâncire a cercetărilor sale pe baze juste.

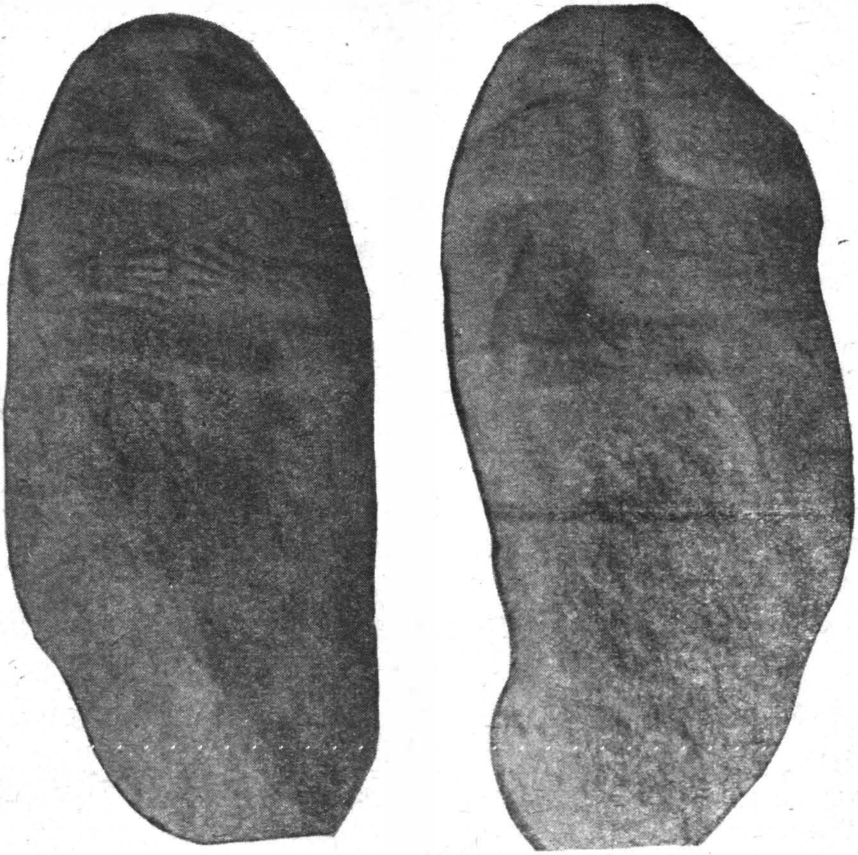
Admițând că monumentul nostru nu este întruchiparea izolată și pur materială a unei persoane oarecare și că el aparține unei opere la a cărei concepție a funcționat latura ideală a conștiinței, abia în acest caz problema merită să fie desbătută. Deoarece în manifestarea fenomenelor sociale, nu conștiința oamenilor este aceea care determină existența lor, ci dimpotrivă, existența socială a oamenilor determină conștiința lor, noi nu putem admite decât că oricare dintre monumentele cu caracter religios este mai întâi un produs al condițiilor materiale de viață și numai după aceea—potrivit cu mersul schimbării condițiilor materiale — el manifestă gândirea, morala și obiceiurile oamenilor.

Fără îndoială că dacă n'ar fi existat mai întâi chipul material, figura dominantă și supraautoritatea materială a femeii în societatea respectivă, ea n'ar fi putut deveni figura ideală a respectivei societăți. Acele condiții materiale ale societății, adică latura care conține organismul viu, constitue legile nașterii, desvoltării și schimbării conștiinței, deci și pe acelea ale gândirii și ale adorării. Tot așa putem vorbi și despre atributele atotputernicei femei, reprezentate în monumentul dela Hamamgia. Topoarele-secure au devenit simbol al puterii, numai după ce ele funcționaseră în viață ca topoare de luptă și unelte de muncă. Numai după afirmarea existenței și rolul lor însemnat în viața materială a societății, ele au putut îmbogăți tezaurul conștiinței aceleiași societăți și numai după aceea, ele au fost trecute în iconografia mistico-religioasă. Monumentul nostru face parte din forma suprastructurală însăși a societății epocii respective și el este rezultatul net a ceea ce se chiamă conținut, adică al vieții materiale a aceleiași societăți.

Trebue dar să înțelegem că într'adevăr, după cum spune Fr. Engels, «religia nu este nimic altceva decât oglindirea fantastică în capetele oamenilor a acelor forțe exterioare ce stăpânesc viața lor de toate zilele, o oglindire în care forțele pământești iau forma unor forțe supraomenești» [1].

Toți idolii și zeii antichității, toate atributele ce-i însoțeau în «exercitarea forțelor lor», toate formele rituale ale oamenilor de rând ca și întreaga manifestare plastică a omenirii în decursul mileniilor, n'au fost altceva decât oglindirea omului, real, precum și aceea a atâtor semne din viața materială.

[1] Fr. Engels, L. Feuerbach și sfârșitul filosofiei clasice germane. Ed. P. M. R., p. 62.



Statuia dela Sibioara văzută din faţă şi din spate.

Dacă plecăm dela această judecată şi gândim în spiritul şi interpretarea monumentului dela Hamamgia, putem aprecia că nu întâmplător, el întruchipează o femeie şi că nu dintr'un simplu capriciu au fost puse în cingătoarea femeii acele numeroase topoare-securi. Putem fi de acord că monumentul are un caracter religios, dar înţelegând idolatria şi religia în sensul în care am vorbit mai sus, trebue să constatăm că el este un reflex direct al lumii reale, că — oricum — statuia ne înfăţişează personajul având cea mai înaltă autoritate în viaţa societăţii primitive. In sprijinul acestei păreri putem aduce şi constatarea documentară a faptului că în tot cuprinsul arheologic al neoliticului bărbatul nu este reprezentat niciodată pe monumente de piatră şi că foarte numeroasele figurine de pământ ars au totdeauna numai reprezentări feminine. Puţinele excepţii din această ultimă categorie încep să apară într'o epocă mai târzie. Aşa dar, dacă am fi de acord că unicitatea reprezentării figurate a femeii este un fapt bine documentat, dacă atunci când monumentele au un caracter mistico-religios, ele nu fac decât să reflecte lumea reală, cred că ne putem opri la părerea că în perioada acestor monumente trebue să căutăm existenţa matriarhatului pe teritoriul patriei noastre. Monumentul dela Hamamgia, cum am arătat, trebue atribuit jumătăţii mileniului al doilea î. e. n. Putem dar să apreciem că la această epocă arheologică exista încă, pe teritoriul Dobrogei, organizarea gentilică, în care femeia predomina viaţa obştească.

In care anume stadiu din perioada desvoltării societăţii primitive matriarhale poate fi pus monumentul nostru? Aceasta nu ne-o va putea lămuri decât descoperirile şi cercetările organizate, care se vor face în viitor (monumentele de până acum nu sunt scoase din săpături regulate, ci se datoresc întâmplării). Deocamdată, din această datare se constată că ne găsim în plină epocă a bronzului; cam în această epocă se înfăptueşte trecerea treptată dela matriarhat la patriarhat. Suntem deci într'o *fază în care matriarhatul este încă în curs de descompunere* şi în care femeia mai predomina viaţa societăţii, fază în care mijloacele de producţie sunt în plină evoluţie. *Sistemul de producţie este în curs de schimbare.* Femeia însă nu-i mai poate face faţă şi începe să cedeze locul bărbatului. Odată început acest proces, el s'a desfăşurat în *chip lent* timp de câteva secole. Unele forme de viaţă matriarhală au *continuat chiar să supravieţuiască alături de unele forme incipiente ale patriarhatului.*

Să privim deci acum sub acelaşi unghi şi monumentul dela Sibioara. Descrierea tehnică ne-a arătat că el este dintr'o epocă posterioară Hamamgiei şi mai avansată ca expresie artistică. Am văzut că el reprezintă un bărbat, prevăzut cu aceleaşi semne ale puterii: topor-secure. Alături de acest simbol principal, pe care până acum îl purta femeia, omul de la Sibioara mai poartă şi tolba, arcul, precum şi pumnalul *akinakes*, cu garda în formă de inimă. Toate acestea sunt caracteristice primilor şefi de triburi scitice, în jurul secolelor VII-VI î. e. n.; încep să apară deci primele statui masculine. Statuia dela Sibioara ne dovedeşte clar începuturile deja închegate ale patriarhatului în această regiune. Topoarele femeii dela Hamamgia sunt repetate în cingătoarea bărbatului dela Sibioara. Sânii, care n'au ce căuta la un bărbat, având mustăţi şi cu sexul masculin bine marcat, apar la Sibioara întocmai ca pe pieptul femeii dela Hamamgia. Am mai putea lua în considerare şi amănuntul că, în locul triunghiului sacru marcat la toţi idolii feminini din pământ ars, cât şi pe statuia de piatră dela Hamamgia, pe monumentul dela Sibioara s'a marcat în chipul cel mai evident sexul masculin, ca şi cum ar fi fost necesar să se înlocuiască vechea concepţie de supremaţie a femeii prin exprimarea supre-

mației bărbatului. Faptul menținerii sânilor destul de pronunțați la acea statuie masculină învederează tocmai *o formă de tranziție* între idolul de tip feminin și idolul de tip masculin. Așa dar, dacă socotim Hamamgia ca una din formele de destrămare a matriarhatului și Sibioara ca una din primele manifestări ale patriarhatului, nu vom greși, poate, dacă încercăm să căutăm *desfășurarea acestui mare proces de transformare pe teritoriul patriei noastre* în cadrul celor trei secole dinainte și dela începutul mileniului întâi î. e. n.

## ПО ПОВОДУ НЕИЗВЕСТНОЙ СТАТУИ ИЗ ЭПОХИ ПЕРВОБЫТНО-ОБЩИННОГО СТРОЯ В ДОБРУДЖЕ

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Настоящая статья содержит исследование двух каменных статуй, принадлежащих ко времени первобытно-общинной формации в Добрудже, в первой части которой находится перечень подобных находок на юге СССР и в Кубанской области.

Указав вначале на необходимость более глубокого анализа в области памятников — статуй, изображающих мужчин и женщин, относящихся ко времени первых пластических изображений на камне, автор пробует установить классификацию древних экземпляров «Каменных баб» в СССР, чтобы перейти потом к размещению в соответствующие рубрики памятников Добруджи.

Одна из статуй, известная под названием «Камня», из Хаманджии (Бая, область Констанца), в 20 км севернее Истрии, была опубликована Пырваном в 1925 г.; ее появление приписывали западным влияниям, совершенно не принимая во внимание и не считаясь с тем, что подобные многочисленные «бабы» находятся на Днепре, в Крыму и на Кубани. Опровергая буржуазную точку зрения, совершенно лишенную убедительности и аналогий, автор приводит новые доказательства относительно типологического родства, идущего вплоть до тождественности.

Вторая статуя является неизвестной и была найдена на берегу озера Ташаул, в селе Сибиоара, в той же области, в 25 км к юго-западу от Истрии. Она представляет собой мужчину с символами женщины из Хаманджии (те же топоры). Мужской пол ярко выражен (статуя женщины из Хаманджии имеет священный треугольник). Кроме того, у человека с озера Ташаул, несмотря на то, что он изображен мужчиной, выпуклые груди женщины. В общем неизвестная статуя носит следы той же техники в работе, но становится вполне ясным, что она сработана на много совершеннее: у нее изображены более конкретно такие анатомические элементы как уши, нос, рот, спинной хребет.

Статуя из Хаманджии не имеет ушей, а только едва намеченные какие то анатомические знаки, нацарапанные на камне.

Здесь уже не имеем дела с каменной доской, покрытой царапинами, а с гранитным блоком, который приобретает отчетливые формы статуи.

Человек с озера Ташаул носит пояс, к которому прикреплены колчан со стрелами и скифский кинжал.

На основании этих соображений, относя датирование статуи из Хаманджии и других подобных ей из Керчи (СССР) к половине II

тысячелетия до н. э. и считая, что человек с озера Ташаул относится к появлению скифов в первой половине I тысячелетия до н. э., автор пытается установить дату перехода от матриархата к патриархату на территории Добруджи.

### ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Таблица I. — 1 — Керчь-СССР; 2 — Хаманджиа-Констанца.
Таблица II. — Сибиоара-Констанца.
Таблица III. — 1 — Днепропетровск-СССР; 2 — Киев-СССР; 3 — Александровск-СССР; 4 — Верхнеднепровск-СССР.
Таблица IV. — Статуя из Сибиоары, вид спереди и сзади.

## CONSIDÉRATIONS SUR UNE STATUE INÉDITE DE L'ÉPOQUE DE LA COMMUNE PRIMITIVE EN DOBROGEA

### (RÉSUMÉ)

L'étude concerne deux statues en pierre de l'époque de la commune primitive en Dobrogea et il est précédé par une énumération des découvertes similaires faites en U.R.S.S. et dans la région du Kouban.

Après avoir montré la nécessité d'une analyse plus approfondie des monuments anthropomorphes datant des premières manifestations de l'art plastique de la pierre, l'Auteur essaie d'établir une classification des exemplaires antiques des « Kamenï baba » de l'U.R.S.S. pour, passer ensuite, à la répartition aux secteurs respectifs, des monuments découverts en Dobrogea.

La statue connue sous l'appellation de « Menhir de Hamamgia » (Baia, région de Constanţa), qui se trouve à 20 km au nord d'Histria, avait déjà été publiée en 1925 par Pârvan, qui l'attribuait à l'influence occidentale, sans avoir compris et enregistré les nombreuses « baba » similaires du Dniepr, de Crimée et du Kouban. L'Auteur de l'ouvrage combat la thèse bourgeoise, totalement dépourvue de documentation et d'analogie, et il apporte des preuves qui montrent une parenté typologique allant jusqu'à l'identité.

La seconde statue, également en pierre, est inédite, et elle provient des bords du lac Taşaul (commune de Sibioara, région de Constanţa), à 25 km au sud-ouest d'Histria. La statue représente, cette fois-ci, un homme qui porte encore quelques-uns des symboles de la femme de Hamamgia (mêmes haches) Le sexe masculin y est bien marqué. (Sur la femme de Hamamgia le triangle sacré est bien indiqué. De plus, la statue découverte sur les bords du Taşaul quoiqu'étant celle d'un homme, a de proéminents seins de femme. En général on remarque sur la statue inédite les traces de la même technique de travail mais il apparaît clairement que, cette fois-ci, elle est beaucoup plus évoluée les éléments anatomiques tels que: les oreilles, le nez, la bouche, l'épine dorsale ont des formes concrètes.

La statue trouvée à Hamamgia n'a pas d'oreilles, mais certains signes anatomiques y sont à peine indiqués par l'éraflure de la pierre.

Il n'est plus question d'une simple plaque de grès incisée, mais bien d'un bloc de granit qui reçoit de véritables formes statuaires.

Mais l'homme de Taşaul porte une ceinture à laquelle pendent un carquois et un poignard scythique.

Etablissant, sur la base de ces arguments, la date de la statue de Hamamgia et des statues similaires de Kertch (U.R.S.S.) à la moitié du second millénaire avant notre ère, et considérant que l'homme de Taşaul appartient à la vague de pénétration scythique de la première moitié du millénaire avant notre ère l'Auteur essaie de rendre possible la détermination d'une date à laquelle se rattache le passage du matriarchat au patriarchat, sur le territoire de la Dobrogea.

## EXPLICATION DES FIGURES

**Planche I. 1. Kertch-U.R.S.S.; 2. Hamamgia-Constanţa.**
**Planche II. Sibioara-Constanţa.**
**Planche III. 1. Dniépropétrovsk-U.R.S.S.; 2. Kiew-U.R.S.S; 3. Alexandrovsk-U.R.S.S.; 4. Verhnednéprovsk-U.R.S.S.**
**Planche IV. La statue de Sibioara, vue de face et de dos.**

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# *LAI CONSISTENTES*

DE

ACADEMICIAN C. I. BALMUŞ

Această expresie, care apare în câteva inscripţii latine de pe la sfârşitul secolului al II-lea şi începutul secolului al III-lea e.n., găsite pe teritoriul patriei noastre (în Scythia Minor), pune o problemă importantă de istorie veche, încă nerezolvată de cercetătorii noştri din acest domeniu. Vasile Pârvan, cunoscutul istoric român burghez, a încercat în trei rânduri să lămurească această problemă în unele din lucrările sale [1], dar concluziile la care a ajuns, după părerea noastră, nu sunt valabile.

Astfel, în *Zidul cetăţii Tomi* (1915) el a explicat cuvântul *lae* în sensul că ar fi vorba de nişte nume tracice *Lae*[*ssi*] sau *Lae*[*pti*], însă în « *Histria VII* » (1923) renunţă la explicaţia dată şi se îndreaptă în altă direcţie, sprijinindu-se pe indicaţiile date de istoricul burghez M. Rostovţev, într'o carte [2] a acestuia, care a răspândit în istoriografia burgheză multe idei neştiinţifice şi reacţionare. Vasile Pârvan, în « *Histria VII* », admite că *lae* sau *lai* reprezintă transcrierea latină a cuvântului grec λαοί, care apare adeseori în inscripţiile din Siria şi Asia Mică din epoca elenistică, fie singur, fie în expresia βασιλικοὶ λαοί, cu sensul de « ţărani regali », « mici arendaşi ai domeniilor coroanei, şi care erau, în marea lor majoritate, străvechea populaţie indigenă de ţărani lipsiţi de pământ legaţi ca şerbi de pământul lor». Până la inscripţiile citate — după cum arată V. Pârvan — termenul λαοί, cunoscut în regiunile Siriei şi Asiei Mici din epoca elenistică, nu apăruse niciodată în partea europeană a imperiului roman. El a încercat să demonstreze că *lai* dela Histria şi *lae* dela Tomis erau λαοί, adică *gentes* libere venite din altă parte a graniţei imperiului, pentru a căpăta pământuri şi a deveni coloni în diferite *vici* ale regiunii romane dela Dunăre; că, deci, *cives Romani et lai consistentes vico Secundini* nu erau altceva decât Romani şi peregrini, care trăiau împreună, după felul de viaţă al Romanilor, aşa cum, cu câteva decenii mai înainte, trăiau *cives Romani et Bessi*.

In studiul său din « *Dacia* » 1925, v.II, V. Pârvan nu-şi mai menţine inter-

---

[1] V. Pârvan, Zidul Cetăţii Tomi, « Anal. Acad. Rom. », 1915, v. XXXVII, p. 432 şi urm.; V. Pârvan, « Histria VII », Bucureşti, 1923, p. 97-106, şi acelaşi în « Dacia », II, 1925, p. 241 şi urm.

[2] M. Rostowzew, Studien zur Geschichte des römischen Kolonates. Leipzig-Berlin, 1910.

pretarea dată. Reluând chestiunea acelor *consistentes* = κατοικοῦτες în provinciile dunărene ale imperiului roman, el părăseşte interpretarea cu caracter social şi introduce o explicaţie pur etnică, bazat pe o informaţie luată din istoricul grec Tucidide, care (în cartea II, 96, 3 şi 97, 2) printre triburile peoniene (tracice) citează pe Λαιαῖοι, locuitori de pe valea Strymonului. Sprijinindu-se pe această informaţie, V. Pârvan consideră că problema *lai*-lor din Scythia Minor este definitiv rezolvată, deoarece el stabileşte o identitate între *lai* şi Λαιαῖοι. După părerea lui V. Pârvan, micul trib tracic al Laiailor, vecin cu Bessii, va fi pornit — antrenat de Bessi — din valea Strymonului, şi va fi ajuns, în secolul al III-lea e.n., în Scythia Minor, în teritoriul rural al Histriei şi al cetăţii Tomis, unde a început să trăiască în bună înţelegere cu *cives Romani* şi cu veteranii fondatori de *vici*. Părerea aceasta a lui Pârvan, însă, este cu totul greşită. Identificarea cuvântului *lai* cu Λαιαῖοι este o gravă eroare ştiinţifică. Forma latină bisilabică *lai* sau *lae* nu poate fi decât forma corespunzătore a cuvântului grec λαοί, diftongul grec final οι neavând în limba latină altă corespondenţă decât *oe*, şi apoi forma închisă *i*, de ex. ἀδελφοί = *adelphoe*, apoi *adelphi*. Pe de altă parte, numele etnic trisilabic Λαιαῖοι în transcriere latină are forma corespunzătoare *Laeaei*. Aşa dar, trebue exclusă radical identificarea cuvântului grec λαοί cu numele etnic Λαιαῖοι, şi, implicit, înlăturată concluzia trasă de V. Pârvan din punct de vedere istoric.

O inscripţie greacă inedită, descoperită în 1934 la Histria — asupra căreia s'a încercat anul trecut o interpretare [1] — ne aduce un argument în plus în favoarea faptului că termenul *lai* din Scythia Minor nu constitue transcrierea latină a numelui tracic Λαιαῖοι, ci transcrierea latină a cuvântului λαοί, frecvent în inscripţiile greceşti din epoca elenistică, găsite în Siria şi Asia Mică, unde acest cuvânt, după cum vom vedea mai jos, serveşte la denumirea ţăranilor dependenţi. Lucru cu totul nou şi de mare importanţă pentru înţelegerea cuvântului *lai* din inscripţiile latine din Scythia Minor, care formează obiectul comunicării noastre, este faptul că, în inscripţia inedită, mai sus citată, apare expresia λαϊκὸς πύργος, nelămurită încă.

Asupra semnificaţiei cuvântului πύργος, apărut în inscripţiile din Teos (Asia Mică), s'a discutat de mai multe ori [2] şi au fost expuse diferite păreri.

Se ştie că sensul de bază al cuvântului πύργος este acela de « turn », « zid de apărare ». Istoricii burghezi reacţionari, ca Eduard Meyer, Wilamowitz — Moellendorf şi alţii, văd în acele πύργοι din Teos « vile dela ţară ale proprietarilor de moşii », «castele feudale»!... Acest punct de vedere retrograd este împărtăşit şi de istoricul american reacţionar D.W.S. Hunt, care, întocmai ca şi Rostovţev în ale sale « Studien zur Geschichte des römischen Kolonates » [3], vorbeşte despre « rămăşiţele feudale în Ionia » !

Pentru a ne apropia, însă, de semnificaţia justă a cuvântului πύργος în inscripţiile dela Teos, trebue să ţinem seama de formula foarte interesantă din inscripţia publicată de August Boeckh (CIG, 3064) [4]. Această inscripţie constă dintr'o

---

[1] In « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », Nr. 2, anul II, 1951, p. 137 şi urm.

[2] Cf. Y. Béquignon, Les «Pyrgoi» de Téos, în «Revue Archéologique», 1924, tome XXVIII, p. 185—202; de asemenea, D. W. S. Hunt, în « The Journal of Hellenic Studies », 1947, vol. 67, p. 68—75.

[3] Cf. Rostovzev, în Storia economica e sociale, trad. de G. Sanna, Firenze, 1933, p. 343, în notă: consideră că πύργος este un « edificiu agricol », o mare casă rurală a unui moşier !...

[4] A se vedea şi GDI, 5635, şi Michel, 666.

listă de nume proprii urmate fiecare de expresia τοῦ πύργου sau ἐκ τοῦ πύργου. Se poate, astfel, cita un şir de nume de persoane determinate de un nume de πύργος şi de unul de trib, de exemplu Σεύχης (?) τοῦ Μύστου πύργου, Εὐρυμηστρίδης ἄναρχα δύο [Θ]αρσύνων, ἐκ τοῦ 'Ιέρυος πύργου Ζωριάδης 'Απολλώνιος, etc. August Boeckh, gândindu-se la Attica, divizată în deme prin reforma instituită de Clistene, a identificat πύργος-ul din Teos cu *demos*-ul atenian. Deşi interpretarea lui August Boeckh a fost respinsă pentru prima oară de Scheffler (în « De rebus Teiorum », p. 35), totuşi Scheffler a arătat că toţi istoricii sunt de acord în a recunoaşte în πύργος o designaţie locală, un *locus*, dar că natura acestui loc dă naştere la discuţii. Scheffler aduce o contribuţie pozitivă la explicarea sensului acestui cuvânt întrebuinţat în inscripţiile dela Teos, prin faptul că el vede în πύργος o diviziune civilă şi teritorială [1].

Inscripţia inedită, descoperită la Histria în 1934, citată de noi mai sus, ne ajută, însă, efectiv la precizarea sensului pe care-l are cuvântul πύργος, care apare în această inscripţie. Ţăranii băştinaşi de pe teritoriul histrian, în plângerea lor împotriva apăsării romane, declară următoarele: « Noi, cei ce locuim satul (τὴν κώμην) de lângă drumul public..., nu mai putem îndeplini corvezile şi prestaţiile, precum nu le-au îndeplinit nici acei din aşa numitul λαϊκὸς πύργος (textual: οἱ ἐκ τοῦ λεγομένου λαϊκοῦ πύργου), de unde porneşte acest drum public... »

Prin urmare, ţăranii băştinaşi dintr'o κώμη (sat), indignaţi de apăsarea la care erau supuşi de organele administrative imperiale, au procedat, după exemplul ţăranilor din λαϊκὸς πύργος, care adresaseră mai înainte o plângere lui Antonius Hiberus, guvernatorul Moesiei. Deci, λαϊκὸς πύργος, aşezare situată în imediată apropiere, nu putea fi altceva decât un alt sat (κώμη), sau o subdiviziune a satului respectiv, locuită de λαοί, adică de ţărani veniţi în calitate de colonişti din Asia Mică şi care aduseseră cu ei denumirea de πύργος a aşezărilor rurale de acolo, şi duceau aici, pe teritoriul Scythiei Minor, un mod de viaţă la fel cu al băştinaşilor. Expresia specială λαϊκὸς πύργος arată că oamenii veniţi din Asia Mică în calitate de colonişti, deşi aveau acelaşi mod de viaţă ca şi băştinaşii, îşi întemeiaseră sate deosebite, în vecinătatea satelor găsite acolo. Dar mai e ceva foarte interesant şi caracteristic în inscripţia noastră: expresia λαϊκὸς πύργος este precedată de participiul λεγόμενος, « aşa numitul » laicòs pyrgos, formulă care subliniază şi pune în lumină caracterul de noutate al aşezării vecinilor veniţi din altă parte şi aşezaţi pe teritoriul Scythiei Minor. Iar pentru acei dintre cercetătorii noştri în domeniul istoriei vechi, care mai cred în identificarea *lai*-lor cu tribul tracic Λαιαῖοι, socotim că adjectivul λαϊκὸς derivat din λαοί trebue să constitue argumentul decisiv împotriva convingerilor fără o bază ştiinţifică. Trebue să adăugăm că acest adjectiv derivat din λαοί existent în inscripţia descoperită la Histria, se găseşte şi în expresia λαϊκὰ σώματα (= λαοί), care se întâlneşte în inscripţiile din Siria, Egipt şi Asia Mică [2], fapt ce confirmă pe deplin derivaţia adjectivului λαϊκός din λαοί, iar pe de altă parte, originea din Asia Mică a *lai*-lor.

După cele expuse mai sus, se poate pune acum, în mod firesc, întrebarea ce erau λαοί în Asia Mică?

---

[1] Y. Béquignon, op. cit., p. 196 şi 198, consideră că trebue să se vadă în πύργος o diviziune militară, afirmaţie cu totul necorespunzătoare realităţii.

[2] Cf. M. Rostzovtzeff, The social and economic History of the hellenistic world. Oxford 1941, v. I, p. 511.

Istoricul burghez M. Rostovţev — ignorând faptul că relaţiile de producţie sunt baza vieţii sociale — în lucrarea sa « Studien zur Geschichte des römischen Kolonates », ale cărei concluzii au fost în întregime adoptate şi generalizate în istoriografia burgheză contemporană, vorbeşte despre feudalism în Orientul antic şi consideră pe λαοί drept o clasă a populaţiei ţărăneşti supusă direct regilor, o clasă de ţărani iobagi. Astfel, în istoriografia burgheză, din cauza concepţiei ei reacţionare şi prin incapacitatea ei de a înţelege baza social-economică a societăţii, se vorbeşte de feudalism în Orientul antic şi de capitalism în antichitatea greacă şi romană. La răspândirea acestor idei false şi neştiinţifice a contribuit în largă măsură istoricul german reacţionar Eduard Meyer, autorul teoriei desvoltării ciclice a istoriei, după care antichitatea ar fi străbătut aceleaşi stadii de desvoltare ca şi societatea europeană: stadiul feudalismului şi al capitalismului, după care ar începe altă epocă feudală [1]. Introducerea noţiunilor de feudalism şi de şerbie în Orientul antic produce confuzie în caracterizarea monarhiilor elenistice. In ultima sa lucrare despre elenism [2], M. Rostovţev împarte posesiunile funciare din Asia Mică în trei grupe: 1. teritoriile templelor; 2. marile domenii cultivate de şerbi (?!); 3. aşezările băştinaşilor supuse direct regelui.

Toate aceste idei neştiinţifice, precum şi izvoarele folosite de Rostovţev şi de alţii, au fost supuse unei adânci analize de către eminentul istoric sovietic al antichităţii, răposatul A. B. Ranovici [3], care a elucidat, în mod strălucit, una din cele mai însemnate probleme de istorie veche.

A. B. Ranovici a arătat, pe baza învăţăturii lui Karl Marx [4], că antichitatea atât cea orientală, cât şi cea greco-romană, cunoştea diferite forme de dependenţă a cultivatorului de pământ. In Orient, massa ţărănească a fost întotdeauna legată, pe de o parte, de obştea sătească, şi, pe de altă parte, prin dependenţa ei, de proprietarul suprem al pământului, de rege sau de zeu. Odinioară, unitatea supremă a obştii săteşti era întruchipată în rege sau zeu, iar obligaţiile faţă de rege sau faţă de templu erau socotite ca fiind corespunzătoare pe plan ideal intereselor obştii. Cu timpul, contribuţiile în natură pentru nevoile comune, precum şi participarea membrilor comunităţii la muncile obşteşti, s'au transformat într'un tribut obligatoriu fată de proprietarul suprem al pământului şi în munca obligatorie « pentru casa regelui ». Aşa dar, subliniază A. B. Ranovici, dependenţa ţăranilor nu era o dependenţă de tip feudal, şi nici nu exista o proprietate funciară feudală. Ţăranii stăpâneau pământul numai în virtutea calităţii lor de membri ai obştii. Tot dela obşte obţinuseră dreptul de proprietate supremă asupra pământului atât regele cât şi zeul însuşi. Proprietatea privată asupra pământului apare în Orientul elenistic ca o proprietate de tip antic, care se formează prin alipirea fostelor pământuri regale la teritoriul cetăţilor greceşti. Din documentele epigrafice elenistice, pe care le interpretează A. B. Ranovici [5], rezultă limpede că, odată cu pământul, erau

---

[1] Cf. V. S. Sergheev, Istoria Greciei antice. Bucureşti, 1951, p. 41. şi urm., şi N. A. Maşkin, Istoria Romei antice, Bucureşti, 1951, p. 38 şi urm.

[2] M. Rostzovtzeff, The social and economic History of the hellenistic world. Oxford, 1941, v. I, p. 502.

[3] Cf. A. B. Ranovici, Ellinizm i ievo istoriceskaia roli. Moscova-Leningrad, 1950, p. 146—158.

[4] Cf. K. Marx, Formele de producţie premergătoare producţiei capitaliste, în « V.D.I. », 1940, Nr. 1, p. 3—26 (text scris în 1857—1858 şi apoi republicat).

[5] A. B. Ranovici, Ellinizm i ievo istoriceskaia roli. Moscova-Leningrad, 1950, p. 150 şi urm.

vânduţi şi ţăranii (λαοί), care plăteau biruri (a se vedea inscripţia privitoare la Laodike şi la Mnesimahos), şi erau obligaţi la prestaţii, dar ţăranii nu aparţineau regelui, ci satelor. Prin urmare, λαοί erau strâns legaţi de obştea lor sătească, rămăşiţă a obşcinei străvechi, încât vânzarea lor nu constituia o vânzare propriu zisă, ci trecerea unui oraş sau a unei întregi regiuni, cu toată populaţia ei, dela un stăpânitor la altul. Cuvântul λαοί, scrie A. B. Ranovici, trebue tradus prin мужики, люди, adică prin «ţărani», «oameni de rând». Ei erau oameni liberi, γεωργοὶ βασιλικοί, «muncitori agricoli pe moşia regelui», care era proprietarul suprem al pământului, dar numai în calitate de deţinător al puterii regale şi nu ca persoană. Elenizarea Orientului a avut drept urmare trecerea dela relaţiile agrare orientale la relaţiile agrare de tip antic, adică în favoarea desvoltării sistemului sclavagist, fenomen social caracteristic pentru Asia Mică.

După cum se ştie, în câteva inscripţii dela sfârşitul secolului al II-lea şi începutul secolului al III-lea e.n., găsite în Scythia Minor (pe teritoriul Dobrogei), se află formula *cives Romani et lai consistentes*. Este vorba, deci, de nişte locuitori, care încă nu primiseră cetăţenia romană, şi care locuiau în afara organizaţiei orăşeneşti. Intr'una din aceste inscripţii se arată că ei erau *consistentes reg* (*ione*) *Si* (*tri* ?) sau[= *Is(tri)* ] *vico secundini*, adică în satul în care ei locuiau. După cum observă, în mod just, savantul sovietic E. M. Ştaerman [1], întru cât toate inscripţiile care pomenesc despre *Bessi* şi *lai* provin din aceeaşi regiune, şi sunt compuse după aceeaşi formulă, se poate presupune că *lai* (λαοί) sunt *Bessi* de mai înainte, iar faptul că ei, în toate inscripţiile, sunt separaţi de cetăţenii romani, arată limpede că ei — *Bessi* şi *lai* — nu au primit dreptul de cetăţenie prin edictul lui Caracalla din 212. Numirea lor prin termenul λαοί acceptat în Asia Mică, după observaţia foarte justă a lui E. M. Ştaerman, explică originea lor. Vasile Pârvan [2], cu privire la această problemă, scrie următoarele: « Dar nu puţini erau Grecii şi Orientalii trecuţi încă de acasă dela ei la viaţa romană şi care vin de se aşează la noi. Numărul celor veniţi din Asia Mică e destul de mare pe pietrele scrise ale veacului al II-lea şi ale celei dintâi jumătăţi a veacului al III-lea. Toată Anatolia şi Siria au ajutat la creşterea populaţiei din Scythia Minor». E. M. Ştaerman [3] subliniază şi el rolul considerabil pe care l-au avut la Dunăre coloniştii aduşi din Orient, bazându-se pe informaţiile date de diplomele militare ale trupelor dela Dunăre. In a doua jumătate a secolului al II-lea — după cum arată aceste diplome militare — o serie întreagă de unităţi *auxilia* au fost transferate din Orient la Dunăre. Veteranii acestor unităţi căpătau pământuri în satele dunărene şi aduceau acolo obiceiurile şi terminologia lor socială. Astfel, într'o inscripţie găsită în aceeaşi regiune (C. I. L., III, 7532), sunt pomeniţi nişte *cives Romani*, care sunt originari din Tiana, Nicomedia Galatia, Bitinia şi Cappadocia. Printre cei citaţi în această inscripţie se întâlnesc numele Aelii şi Aurelii, ceea ce înseamnă că inscripţia e dela sfârşitul secolului al II-lea şi începutul secolului al III-lea, adică din vremea când apare cuvântul *lai* (λαοί) în unele din inscripţiile găsite pe teritoriul Scythiei Minor. Aceşti cetăţeni romani —spune E. M. Ştaerman —erau probabil veterani sau

[1] E. M. Ştaerman, Contribuţii la problema dediticiilor în edictul lui Caracalla, în « V. D.I. », 1946, Nr. 2, p. 86.

[2] V. Pârvan, Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării. Bucureşti, 1923, p. 153.

[3] E. M. Ştaerman, op. cit., p. 87.

pur şi simplu colonişti, care au primit pământ pe teritoriul tr.burilor locale şi au înţeles situaţia juridică a acestora din urmă prin termenul λαοί, pe care-l cunoşteau.

In strânsă legătură cu cele de mai sus, se află chestiunea proprietăţii rurale în Scythia Minor. Chestiunea proprietăţii rurale în imperiul roman a fost atinsă şi în parte lămurită de răposatul savant sovietic A. B. Ranovici[1]. «Imperiul roman—arată Ranovici—a distrus relaţiile agricole vechi orientale şi de comunitate primitivă în provinciile răsăritene. In locul pământului regesc, al templelor sau al obşcinelor în Egipt, Asia Mică, Tracia, apare proprietatea particulară mică şi mare asupra pământului. Trecerea unor însemnate teritorii sub conducerea oraşelor (πολιτικὴ χώρα), apariţia unor întinse posesiuni imperiale de pământ şi a unor latifundii particulare, într'un termen scurt, a distrus obşcina agricolă, care dăinuia de milenii, şi a grăbit procesul diferenţierii de clasă. Acest proces, desigur, n'a fost pretutindeni dus până la desăvârşire. In Tracia, încă în secolul al II-lea, alături de teritoriile orăşeneşti şi de marele posesiuni particulare, se păstrau obşcine rurale», etc.

O contribuţie de mare importanţă ştiinţifică la această problemă a adus, însă, anul acesta, savantul sovietic E. M. Ştaerman[2], în al cărui studiu găsim o serie de informaţii şi lămuriri care ne ajută din plin la înţelegerea unor chestiuni esenţiale în legătură cu situaţia populaţiei rurale pe teritoriul Scythiei Minor. Savantul sovietic E. M. Ştaerman notează următoarele categorii fundamentale ale proprietăţii agricole existente în ajunul crizei orânduirii sclavagiste din imperiul roman, în special în provinciile occidentale: 1) pământuri imperiale, lucrate în parte de sclavi şi în parte date în arendă colonilor; 2) pământuri ale marilor proprietari, care nu intrau în corpul teritoriilor orăşeneşti, unde, după toate datele, colonatul se desvoltase destul de timpuriu; 3) pământuri intrate în corpul teritoriilor orăşeneşti şi împărţite între reprezentanţii ordinului decurionilor, care, în anumită măsură, consta din veterani; acestea erau vile rurale, de mărime mijlocie, lucrate de sclavi; 4) pământurile pe care trăiau ţăranii liberi, membri ai triburilor, care nu primeau o organizare orăşenească, care păstrau încă într'o măsură mai mare sau mai mică resturi ale comunităţii (ale obşcinei) şi care trăiau în cătune şi sate (*pagi* şi *vici*).

Ţinând seama de categoriile de mai sus, dacă ne referim la situaţia din Scythia Minor, noi considerăm că în această regiune, în vremea cotropirii, romane existau numai două categorii de proprietăţi rurale şi anume: pământurile intrate în corpul teritoriului orăşenesc, care alcătuiau teritoriile rurale ale cetăţilor greceşti de pe coasta Mării Negre, ca Histria, Tomis, Callatis, Dionysopolis etc., şi pământurile pe care trăiau ţăranii liberi, membrii triburilor băştinaşe, cât şi coloniştii veniţi odată cu noua stăpânire, numiţi λαοί.

Constituirea teritoriului rural al diferitelor cetăţi greceşti din Scythia Minor a început încă din secolul al IV-lea î. e. n., în condiţiile economice şi politice ale oraşelor pontice, strâns legate de aristocraţia tribală d.n regiunea respectivă, aşa cum a arătat Em. Condurachi[3] într'o comunicare ţinută

[1] A. B. Ranovici, Vostocinîe provinţie rimskoi imperii, v I—II vv., Ed. Acad. de Ştiinţe, Moscova-Leningrad, 1949, p. 56 şi urm., şi mai ales în concluzii, p. 256 şi urm.

[2] E. M. Ştaerman, K voprosu o crestianstve v zapadnîh provinţiah rimskoi imperii, în «V.D.I.», 1952, Nr. 2 p. 100—121.

[3] Emil Condurachi, Cu privire la constituirea teritoriului rural al oraşului Histria şi funcţiunea sa socială, în «Bul. Ştiinţific Acad. R.P.R.» Secţia de ştiinţe istorice, filosofice şi economico-juridice, tom. IV, 1952, p. 59—69.

în cursul anului acesta. Cum informaţiile sărăcăcioase pe care le avem nu ne vorbesc despre existenţa unor mari proprietari de pământuri în Scythia Minor (Dobrogea), rămânem la ideea existenţei, în această regiune, a celor două forme de proprietate agricolă: prima, sub dominaţia directă a cetăţilor pontice, a doua, sub dominaţia împăraţilor romani, care, după cum se ştie, deveniseră stăpânitorii moşiilor, stăpânitorii principali ai pământurilor de pe teritoriile cotropite. Dovada despre realitatea acestei situaţii o aduce inscripţia găsită la Histria [1], prin care ţăranii din satul (κώμη) Dagis (?) în apropierea căruia se afla λαϊκὸς πύργος, se plângeau guvernatorului Moesiei Inferior împotriva corvezilor şi prestaţiilor excesive.

Pe baza unor decrete din a doua jumătate a secolului al III-lea e. n., privitoare la ţăranii liberi din regiunile dunărene, E.M. Ştaerman [2] arată, pe bună dreptate, că împăraţii se sileau să susţină ţărănimea liberă, pentrucă ţărănimea liberă era populaţia din care se recrutau soldaţii, elementul principal de susţinere a puterii împăraţilor, împotriva marilor proprietari de pământ. Ţăranii liberi din regiunea dunăreană ca şi cei din regiunea Rinului erau membri ai triburilor băştinaşe şi păstrau rămăşiţe ale orânduirii comunei primitive. Ţăranul recrutat în armată romană, după ce-şi făcea serviciul militar şi ajungea veteran şi cetăţean roman, în aceste noi condiţii sociale, primea pământ ca proprietate particulară şi, astfel, se rupea de obşcină, de comunitatea de viaţă cu ceilalţi săteni. Veteranii deveneau *possessores*, iar ceilalţi ţărani liberi, care-şi continuau viaţa lor în obşte, se numeau *vicani*. Relaţiile dintre *possessores* şi *vicani* sunt oglindite în inscripţii, unde, alături de altarele săteşti, figurează împreună veteranii, cetăţenii romani şi Bessii, sau cetăţenii romani şi laii *(cives Romani et lai consistentes)*. E.M. Ştaerman, în studiul său, subliniază de mai multe ori consecinţele de ordin social ale recrutărilor de soldaţi din rândurile ţărănimii libere din regiunea dunăreană cât şi din regiunea renană şi, în parte, ale celor din Africa. Aceste recrutări intense — susţine savantul sovietic — au jucat un rol însemnat în destinele ţărănimii din regiunile amintite, la sfârşitul secolului al II-lea şi la începutul secolului al III-lea e. n., căci ele au contribuit la cea mai grabnică descompunere a obşcinei şi, totodată, la desvoltarea proprietăţii private asupra pământului. Prezenţa, în inscripţiile din secolul al III-lea e. n. din aceste regiuni şi, în special la Dunăre, a numelui lui Silvanus, divinitatea păzitoare a semnului de hotar, a hatului, confirmă desvoltarea proprietăţii particulare asupra pământului.

Tot pe baza existenţei celor două forme fundamentale de proprietate rurală în Scythia Minor, în care, până la începutul secolului al III-lea, pământurile pe care trăiau ţăranii liberi cu viaţa tribală, şi coloniştii veniţi din Asia Mică (λαοί), erau precumpănitoare, putem susţine cu toată tăria că nici sclavajul nu a fost aici în mod special desvoltat. In general, în provinciile romane munca sclavilor avea un rol cu mult mai mic decât în Italia, deoarece elementul muncitor precumpănitor în provincii era alcătuit din populaţia liberă, cotropită — majoritatea populaţiei rurale fiind constituită din ţărănimea dependentă.

A doua consecinţă a recrutărilor militare intense din rândurile ţărănimii libere trebue considerată răspândirea limbii latine în regiunea dunăreană.

---

[1] Cf. « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », Nr. 2, anul II, 1951, p. 137 şi urm,

[2] E. M. Ştaerman, K voprosu o crestianstve zapadnih provinţiah rimskoi imperii, în « V.D.I. », Nr. 2, 1952, p. 103.

Foştii militari romani, deveniţi apoi *cives Romani*, însuşindu-şi in mod obligatoriu, în timpul activităţii lor militare romane, limba latină, reîntorşi în regiunea de unde plecaseră, se căsătoreau, îşi întemeiau, odată cu gospodăriile particulare, familiile lor, şi, astfel, ei contribuiau în mod intens la răspândirea limbii latine în noile lor aşezări, a acelei limbi care, în condiţiile noii lor vieţi sociale, servea ca mijloc de comunicare între oameni în regiunile dunărene.

## *LAI CONSISTENTES*

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Выражение lai consistentes, которое встречается в нескольких латинских надписях в конце II и начале III века нашей эры, найденных вблизи Истрии и Томи, поднимает вопрос, еще неразрешенный румынскими историками. В. Пырван высказал мнение в 1923 году в журнале «Истрия», VII, что lai, жители Истрии и Томи, были λαοί, то есть вольные gentes, прибывшие из других прирубежных областей империи с тем, чтобы стать колонистами в различных vici придунайского района. Позднее в журнале «Дакия», II в 1925 году он отказывается от мнения, высказанного им в 1923 году, и устанавливает тождество lai тракийского племени Λαιαῖοι (согласно Фукидиду, II, 96,3 и 97,2).

Академик К. И. Балмуш, напротив, указывает, что отождествление термина lai с наименованием Λαιαῖοι является научной ошибкой, так как форма из двух слогов lai или lae не может быть ничем иным как фонетической формой, соответствующей греческому слову λαοί ; для обоснования своей аргументации автор настоящей статьи приводит выражение λαϊκὸς πύργος из надписи, найденной в Истрии в 1934 году, в которой прилагательное λαϊκός, будучи производным от λαοί, является решающим доводом против ошибочных отождествлений терминов λαοί и Λαιαῖοι. Опровергая мнение некоторых буржуазных реакционных историков, он доказывает, что λαϊκὸς πύργος является названием другого села (κώμη) или же частью села, упомянутого в надписи, население которого носит название λαοί, являясь крестьянами, пришедшими из Малой Азии и осевшими здесь в качестве колонистов; они принесли с собой наименование πύργος, которое давалось там сельским населениям, и вели здесь, на территории Малой Скифии, образ жизни туземных жителей той области, откуда они пришли.

Опираясь на мнение представителей самой передовой исторической науки, а именно на правильную научную аргументацию советских историков А. Б. Рановича и Е. М. Шаермана, автор опровергает реакционные и запутанные положения буржуазных историков как Э. Мейера, М. Ростовцева и проч., говорящих о феодализме и крепостничестве в древности; автор доказывает, что λαοί были зависимые крестьяне, а также, что жители Добруджи, носящие название lai, имели одинаковое с ними общественное положение.

Касаясь вопроса земельной собственности в Малой Скифии, автор считает, что со времени римского завоевания существовали две категории такой собственности, а именно: земли, входившие в состав городских территорий, принадлежащих (polis) черноморским городам, как Истрия, Томи и проч., и земли, на которых жили вольные крестьяне,

члены туземных племен, а также и колонисты, прибывшие вместе с новыми завоевателями, которые назывались λαοί, то есть зависимые крестьяне, преобладающий трудовой элемент в восточных провинциях, который состоял из покоренного вольного населения, причем большинство сельского населения представляло собой зависимое крестьянство.

## *LAI CONSISTENTES*

### (RÉSUMÉ)

L'expression *lai consistentes* qui apparaît, vers la fin du II$^e$ et au début du III$^e$ siècle de notre ère, dans quelques inscriptions latines découvertes près d'Histria et Tomis, soulève un problème non encore résolu par nos historiens. En 1923, V. Pârvan a montré, dans *Histria VII*, que les *lai* d' Histria et de Tomis étaient les λαοί, c'est-à-dire des *gentes* libres, venues d'autres régions frontières de l'empire pour devenir colons dans les différents *vici* de la région danubienne. En 1925, dans la revue *Dacia II*, il renonce à l'opinion qu'il avait exprimée en 1923 et établit une identité entre *lai* et la tribu thrace Λαιαῖοι (cf. Thucydide, II, 96,3 et 97,2).

L'Auteur montre, par contre, que le fait d'identifier le mot *lai* avec le nom de tribu Λαιαῖοι constitue une erreur scientifique, vu que la forme bisyllabique *lai* ou *lae* ne peut être que la forme phonétique qui correspond au mot grec λαοί; à l'appui de son argumentation, l'Auteur cite l'expression λαϊκὸς πύργος d'une inscription découverte à Histria en 1934, dans laquelle l'adjectif λαϊκός, dérivant de λαοί, constitue un argument décisif contre une fausse identification des mots λαοί et Λαιαῖοι. Réfutant les opinions de certains historiens bourgeois réactionnaires, il démontre que λαϊκὸς πύργος était un autre village (κώμη) ou une sous-division du village cité dans l'inscription, et habité par les λαοί, c'est-à-dire par des paysans qui s'y sont installés en tant que colons arrivés d'Asie Mineure; ils avaient importé la dénomination πύργος, qu'on donnait là-bas aux établissements ruraux, et menaient ici, sur le territoire de la Scythia Minor, un mode de vie semblable à celui des aborigènes.

En s'appuyant sur les opinions des représentants de la science historique la plus avancée, à savoir, sur la juste argumentation scientifique des historiens soviétiques A. B. Ranovitch et E. M. Staerman, l'Auteur combat les thèses réactionnaires et confuses des historiens bourgeois, tels Ed. Meyer, M. Rostovtzev, etc., qui parlent de féodalisme et de servage dans l'antiquité. L'Auteur démontre que les λαοί étaient des paysans dépendants et, en même temps, que les *lai* de Dobrogea avaient la même situation sociale.

S'occupant également de la question de la propriété rurale en Scythia Minor, l'Auteur de cette Note considère que, du temps de l'envahissement romain, il existait dans cette région deux catégories de propriétés rurales, à savoir: les terres qui faisaient corps avec le territoire urbain des villes *(polis)* des côtes de la Mer Noire, comme Histria, Tomis, etc., et les terres sur lesquelles vivaient les paysans libres, les membres des tribus autochtones, aussi bien que les colons arrivés en même temps que la domination nouvelle, et appelés λαοί, c'est-à-dire paysans dépendants, l'élément travailleur prépondérant dans les provinces orientales étant composé de la population libre envahie — la majorité de la population y étant constituée par la paysannerie dépendante.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# PROBLEMA *LAI*-LOR

## (PE MARGINEA ARTICOLULUI « LAI CONSISTENTES »)

DE

RADU VULPE

Reluând discuţia asupra populaţiei menţionate în unele inscripţii romane din Dobrogea sub numele de *Lae* sau *Lai*, Acad. C. Balmuş caută să demonstreze că aceste nume, care n'ar reprezenta decât simple transcrieri ale termenului grecesc λαοί în sensul elenistic-oriental de « ţărani dependenţi », s'ar referi la o categorie socială.

Părerea nu este nouă. Ea a fost emisă pentru prima oară de V. Pârvan, care, în cele din urmă, determinat de serioase dificultăţi de ordin epigrafic şi istoric, a trebuit s'o părăsească de îndată ce i s'a prezentat posibilitatea de a explica pe *Lai* ca un element etnic, identic cu tribul Λαιαῖοι pomenit de Tucidide. Concomitent cu V. Pârvan, dar independent de el, o explicaţie similară, în legătură cu aceeaşi Λαιαῖοι, a fost dată *Lai*-lor de către S. Casson, care se sprijină pe câteva dovezi documentare în plus [1].

Problema *Lai*-lor s'a bucurat de un viu interes din partea învăţaţilor sovietici, deşi unii dintre ei nu au avut posibilitatea de a o examina pe baza unor informaţii directe. Dintre cele două interpretări formulate succesiv de V. Pârvan, acestora s'a întâmplat să le ajungă mai uşor la cunoştinţă tocmai interpretarea *Lai*-lor ca λαοί, la care autorul său renunţase, pe când a doua părere, privitoare la Λαιαῖοι, le-a rămas necunoscută. Astfel, în 1946, E. N. Ştaerman, informat numai de teza privitoare la λαοί, pe care a aflat-o prin intermediul unei referinţe din « Année épigraphique » (1924, Nr. 148), a adoptat-o, folosind-o în studiul său despre *dediticii* [2], fără să fi putut consulta direct comentariile lui V. Pârvan şi fără să fi cunoscut cea de a doua părere a acestuia. Dela E. M. Ştaerman, teza analogiei dintre *Lai* şi λαοί a fost împrumutată de A. B. Ranovici, care o utilizează în mod sumar în importantele sale lucrări despre Orientul elenistic şi roman [3], fără a cunoaşte nici el ultima

[1] S. Casson, Thracian tribes in Scythia Minor. « The Journal of Roman Studies », XVII, 1927, p. 97—101.

[2] « V.D.I. » 1946, Nr. 2, p. 81—88.

[3] A. B. Ranovici, «V.D.I», 1947, Nr. 2, p. 28—39; idem, Ellinizm i ievo istoriceskaia roli. Moscova, 1950 p. 156: Elenismul şi rolul său istoric (traducere), Bucureşti, 1953, p. 178.

concluzie a lui V. Pârvan despre caracterul etnic al numelui de *Lai*. De acord între ei în ceea ce priveşte identitatea *Lai* = λαοί, cei doi istorici se deosebesc în ipotezele prin care caută să explice provenienţa acestei populaţii în Dobrogea. Pe când Ştaerman crede că *Lai* ar reprezenta o altă denumire a populaţiei trace locale a *Bessi*-lor ca o aluzie la starea lor socială, A. B. Ranovici schiţează în treacăt presupunerea că ar fi vorba de o colonizare de λαοί aduşi din Asia Mică de către Romani.

Mai de curând, în lucrarea sa «Mëziia v I-II vekah naşei eri» (Moesia în secolele I-II e. n.), apărută în 1951, T. D. Zlatkovskaia, care a avut prilejul să studieze de aproape literatura referitoare la Scythia Minor, prezintă, la pagina 9, nota 6, o expunere succinctă a problemei *Lai*-lor, citând ambele teze ale lui V. Pârvan, părerea lui S. Casson, precum şi punctul de vedere al lui E. M. Ştaerman şi pronunţându-se în mod categoric pentru semnificaţia etnică a numelui acestei populaţii. «Nouă ni se pare — spune autoarea sovietică în nota sa — că în *Lai* trebue să vedem un neam trac mai mic, vecin cu Bessii, atras în migraţia Bessilor spre Dobrogea la sfârşitul secolului I î. e. n. El şi-a păstrat, în cursul secolelor I şi II e. n., individualitatea sa etnică, care se manifestă în inscripţiile de pe altarele din *vicus Secundini* din secolul al III-lea e. n. (aceste inscripţii încep cu cuvintele *Cives Romani et lai*... sau *Veterani* [1], *cives Romani et lai*...), când insuccesele Romanilor în luptele cu Geţii şi cu celelalte popoare i-au dat posibilitatea de a-şi ridica capul şi acestui mic trib care locuia pe teritoriul imperiului roman». Această concluzie care, faţă de părerea lui E. M. Ştaerman şi a lui A. B. Ranovici, prezintă avantajul de a se baza pe o informaţie mult mai cuprinzătoare, a fost împărtăşită şi de I. T. Kruglikova în recenzia pe care o face acestei lucrări[2]. Este singura părere care poate fi considerată ca reprezentând în momentul de faţă punctul de vedere al ştiinţei sovietice în chestiunea *Lai*-lor.

Era firesc să ne aşteptăm ca Acad. C. Balmuş, intervenind în această chestiune cu Comunicarea sa, să fi pornit dela cunoaşterea şi studierea atentă a tuturor elementelor problemei şi a tuturor interpretărilor care li s'au dat, iar în sprijinul tezei pe care o susţine să fi produs argumente noi. Numai în felul acesta ar fi putut aduce o contribuţie reală la progresul discuţiei asupra *Lai*-lor. Din nefericire, trebue să constatăm că expunerea sa nu corespunde acestor condiţii. Acad. C. Balmuş nu adaugă niciun element important la ceea ce s'a spus mai înainte, scapă din vedere o bună parte din izvoarele de bază referitoare la *Lai* şi trece complet sub tăcere unele lucrări moderne, inclusiv dintre cele sovietice, care s'au ocupat de toate datele problemei şi apelează, în schimb, fără atitudine critică, tocmai la studiile care n'au putut atinge chestiunea *Lai*-lor decât în mod unilateral.

D-sa omite cu desăvârşire să ia cunoştinţă de concluziile cele mai recente ale ştiinţei sovietice despre *Lai*, nefăcând nici cea mai mică aluzie la lucrarea despre «Moesia în secolele I-II e. n.» scrisă de T. D. Zlatkovskaia şi nici la comentariile favorabile pe care aserţiunile despre *Lai* din această lucrare le-a prilejuit. De altă parte, i-au rămas neştiute nu mai puţin de trei inscripţii noi relative la *Lai*, publicate în anii din urmă [3]. Astfel d-sa neglijează aproape jumătate din materialul de bază al discuţiei.

---

[1] De fapt, termenul *veterani* n'a apărut până acum în inscripţiile din Dobrogea privitoare la *Lai*, ci numai în acelea care se referă la *Bessi*.

[2] «V.D.I», 1952, Nr. 3, p. 92 şi urm.

[3] «Mélanges Marouzeau», Paris, 1948, p. 319 şi urm.

Din bibliografia sovietică, Acad. C. Balmuş se mărgineşte a folosi, pentru problema *Lai*-lor, numai studiul despre *dediticii* al lui E. M. Ştaerman şi două din cele trei lucrări citate aici, mai sus, ale lui A. B. Ranovici. Articolul acestuia despre « Ţăranii dependenţi din Asia Mică elenistică »[1] i-a scăpat, ceea ce dovedeşte cât de lacunară este informaţia sa bibliografică chiar în direcţia tezei care îl preocupă.

In ce priveşte această teză, Acad. C. Balmuş îşi însuşeşte în acelaşi timp şi ipoteza lui E. M. Ştaerman despre identitatea *Lai*-lor cu Bessii, în sensul că aceştia ar fi fost ei înşişi nişte λαοί, şi presupunerea lui A. B. Ranovici că *Lai*-i ar fi fost nişte ţărani dependenţi deportaţi din Asia Mică, fără să observe că între cele două păreri este o absolută incompatibilitate. Sau *Lai*-i erau Bessi şi atunci nu aveau cum să vină din Asia Mică, unde această populaţie tracă nu a existat niciodată, sau erau λαοί orientali colonizaţi şi în acest caz nu ar mai putea fi socotiţi identici cu Bessii.

De fapt, nici una, nici cealaltă dintre cele două ipoteze nu rezistă criticii. Argumentele lui E. M. Ştaerman că Bessii şi *Lai*-i se găsesc în Dobrogea în aceeaşi regiune şi că inscripţiile privind pe cei dintâi sunt mai vechi, iar cele referitoare la *Lai* mai recente[2], nu pot fi acceptate în sensul că la un moment dat Bessii ar fi încetat de a mai fi numiţi cu numele lor etnic propriu şi că ar fi fost designaţi numai sub calificativul, presupus social, de *Lai*, deoarece niciodată Bessii şi *Lai*-i nu apar ca locuind în aceleaşi sate. Nici în *vicus Ulmetum*, nici în *vicus Ultinsium*, nici în *vicus Quintionis*, nici în Dobrogea meridională, unde locuiau Bessii, nu apare vreodată numele de *Lai* şi, invers, nici în *vicus* [*T*]*urris Muca* [. . . ], nici în *vicus Secundini*, nici în λαϊκὸς πύργος, arătate de inscripţii ca aşezări ale *Lai*-lor, nu se întâlnesc Bessi.

Cealaltă părere, referitoare la provenienţa *Lai*-lor din Asia Mică, reprezintă o simplă sugestie exprimată de A. B. Ranovici în treacăt, fără explicaţii. Acad. C. Balmuş o reproduce ca şi când ar fi vorba de o concluzie devenită bun comun, nespecificând că îi aparţine exclusiv lui A. B. Ranovici şi neîncercând nici d-sa să o motiveze. Dar dacă înţelegem ca autorul sovietic să nu fi insistat asupra unei presupuneri incidentale, care nu prezenta decât o importanţă secundară pentru subiectele lucrărilor sale, referitoare la alte regiuni decât la Dobrogea, este mai greu de acceptat ca într'o comunicare ca aceea a Acad. C. Balmuş, special dedicată problemei *Lai*-lor, aceeaşi părere să fie afirmată fără nicio dovadă. Cu atât mai mult cu cât această părere joacă un rol de frunte în felul cum concepe d-sa identitatea dintre *Lai* şi λαοί. Acad. C. Balmuş ar fi trebuit să ne spună când, în ce fel, sub ce împărat şi pentru care motive au recurs Romanii la o colonizare de λαοί orientali în Scythia Minor, precum s'ar fi cuvenit să precizeze de ce aceştia ar fi fost aduşi anume din Asia Mică şi nu şi din Siria ori din Egipt, de asemenea ţări clasice ale exploatării agrare prin λαοί. Este drept, însă, că n'ar fi putut s'o facă. Niciun document nu îl ajută în această privinţă, niciun indiciu, oricât de slab, nu-i oferă vreun sprijin.

Dimpotrivă, totul arată că ipoteza colonizării de « ţărani dependenţi » orientali în Dobrogea nu constitue în expunerea Acad. C. Balmuş decât un expedient iluzoriu. Categoria de ţărani λαοί din Orient este pomenită în docu-

---

[1] « V.D.I », 1942, Nr. 2, p. 28—39.

[2] E. M. Ştaerman, pune apariţia numelui *Lai*, interpretat în sens social, în legătură cu edictul lui Caracalla din anul 212. Dar una din inscripţiile referitoare la *Lai*, datând din anul 202 e.n., este anterioară acestui edict (« Mélanges Marouzeau », p. 319 şi urm., inscr. Nr. 9).

mente numai în secolele III-II î. e. n., într'o vreme anterioară cuceririlor romane, pe când inscripţiile relative la *Lai*-i din Dobrogea datează din secolul al III-lea e. n. Oricât am ţine seama de supravieţuirea stărilor economice şi sociale elenistice sub dominaţia romană, trebue totuşi să ne gândim că este vorba de vreo patru secole, în cursul cărora termenul λαοί nu mai apare în nicio inscripţie, iar cel de *Lai* nu este atestat decât în Scythia Minor.

Nu putem vedea, în toată istoria Scythiei Minore, când s'ar fi putut produce aici o colonizare de λαοί orientali. Pentru lucrul pământului din acest colţ de provincie au existat totdeauna braţe de muncă oferite de populaţia locală şi de populaţiile barbare transferate din când în când de peste Dunăre, pe când provinciile orientale n'au suferit niciodată de un excedent de asemenea braţe care să poată fi colonizate tocmai în Dobrogea.

De altă parte, condiţiile agrare din provinciile dunărene erau deosebite de ale Orientului. Aici nu existau acele mari proprietăţi regale şi latifundiare din ţările elenistice, cu sistemul arendării forţate către ţăranii legaţi de pământ. V. Pârvan a arătat, tocmai ca o dificultate în calea analogiei dintre *Lai* şi λαοί — spre care înclina în acel moment — că « Scythia Minor este o ţară clasică a proprietăţii libere » şi că aici, ca şi în celelalte provincii dunărene şi ca în Thracia, « avem de a face cu o proprietate mică şi mijlocie », care n'a primit uşor sistemul colonatului oriental. Acad. C. Balmuş nu combate aceste aserţiuni. Mai mult, referindu-se la cele patru categorii de proprietăţi pe care E. M. Ştaerman le constată în Occidentul roman, admite că din aceste categorii nu se cunoşteau în Scythia Minor decât două: aceea a pământurilor orăşeneşti (pe care d-sa le rezumă la regiunile cetăţilor pontice, uitând teritoriile municipale dela Dunăre) şi aceea a pământurilor cu ţărani liberi, adică lipseau categoriile pământurilor imperiale şi latifundiare lucrate cu sclavi şi cu coloni. Este drept că, fără să evite de a intra în contradicţie cu sine însuşi, Acad. C. Balmuş include în aceeaşi categorie a pământurilor cu ţărani liberi, deci a proprietăţilor mici şi mijlocii, şi pământurile presupuşilor λαοί orientali colonizaţi, care, prin definiţie, nu puteau exista decât pe marile moşii imperiale sau pe latifundii, recunoscute totuşi de d-sa ca absente în Dobrogea.

Dar prin această situare forţată a λαοί-lor alături de ţăranii liberi, Acad. C. Balmuş nu face decât să confirme, fără să vrea, constatarea că, în secolul al III-lea e.n., în Scythia Minor lipseau condiţiile esenţiale pentru formarea unei clase de ţărani dependenţi, ajungând astfel într'un impas din care nu poate ieşi decât renunţând la teza d-sale: sau existau în Dobrogea condiţii convenabile pentru naşterea şi desvoltarea unei asemenea clase şi în acest caz importul de λαοί orientali era de prisos, sau nu existau, aşa precum în mod tacit rezultă şi din expunerea d-sale, şi atunci un atare import era şi mai lipsit de sens. In niciun caz nu poate fi marxist-ştiinţifică metoda de a recurge la colonizări ipotetice pentru a dovedi cu tot dinadinsul existenţa într'o regiune a unei clase sociale nejustificată prin împrejurările locale.

Atunci când şi-au formulat ipotezele lor, cu explicaţii atât de diferite, despre semnificaţia de ordin social a numelui de *Lai*, E. M. Ştaerman şi A. B. Ranovici nu au avut posibilitatea de a-şi pune problema unei accepţiuni pur etnice a acestui nume. Dacă ar fi cunoscut ultima concluzie a lui V. Pârvan, referitoare la Λαιαῖοι, poate atitudinea lor ar fi fost mai aproape de aceea pe care a exprimat-o T. D. Zlatkovskaia în pasajul citat mai sus. In orice caz, limitându-şi informaţia la conjecturile insuficient susţinute ale primilor doi

învăţaţi menţionaţi şi ignorând cu totul punctul de vedere, mai larg documentat şi mai recent, prezentat de autoarea lucrării « Moesia în secolele I—II e.n. », Acad. C. Balmuş nu şi-a îndrumat în direcţia cea mai indicată legitima sa dorinţă de a ţine seama, în chestiunea *Lai*-lor, de autoritatea ştiinţei sovietice.

Pentru a susţine teza pe care a adoptat-o despre semnificaţia socială a numelui *Lai*, Acad. C. Balmuş a trebuit să ia o atitudine şi faţă de concluzia în sens opus la care s'a oprit V. Pârvan, dar o face într'un mod superficial, lăsând neatinse aspectele cele mai hotărîtoare ale problemei. D-sa nu prezintă decât un singur argument, foarte discutabil, de caracter formal filologic, anume aparenta nepotrivire fonetică dintre formele *Lai* şi Λαιαῖοι. Ultimul nume ar fi trebuit, după d-sa, să apară în transcrierea latină sub forma de *Laeaei*, iar nu sub acelea de *Lai* sau *Lae*. V. Pârvan, prevăzând o asemenea obiecţiune facilă şi ruptă de viaţă, a explicat [1] că dubla ortografie *Lai-Lae*, care se constată în inscripţii, constitue tocmai o probă a dificultăţii de a se fixa în uzajul scrierii curente din Scythia Minor aspectul latin al unui nume local « prea exclamativ » (înţelegem: prea bogat în vocale repetate). Acad. C. Balmuş nu pomeneşte nimic despre această explicaţie realistă.

Dar d-sa omite şi alte lucruri care se opun speciosului său argument lingvistic. Astfel, uită că pentru consideraţii fonetice atât de subtile ca aceea pe care o reprezintă acest argument, este nevoie ca formele comparate să fie sigur atestate. Dar putem să spunem acest lucru despre un nume ca Λαιαῖοι, pomenit într'un singur pasaj din Tucidide (II, 96) ? Dacă ar fi consultat lucrările lui S. Casson, Acad. C. Balmuş ar fi putut afla că în aceeaşi regiune de pe cursul superior al Strymonului unde Tucidide îi aşează pe Λαιαῖοι, s'au găsit monete traco macedonene din secolul al V-lea î.e.n. (deci din vremea autorului « Istoriei războiului peloponesiac »), purtând numele unui trib local care apare când sub forma de ΛΑΙΑΙ, când sub aceea simplă de ΛΑ [2]. Evident, este vorba de variante ale unuia şi aceluiaşi nume, corespunzând uneia şi aceleiaşi populaţii. Prin urmare, suntem departe de o formă precisă, pe care Romanii ar fi trebuit să o transcrie neapărat prin *Laeaei*. Acad. C. Balmuş face complet abstracţie de caracterul epihoric, traco-peonic, al acestei populaţii, care îşi avea limba sa proprie, cu particularităţi fonetice deosebite şi de ale limbii greceşti şi de ale limbii latine. Formele Λαιαῖοι, ΛΑΙΑΙ, ΛΑ ca şi *Lai* şi *Lae*, transmise prin izvoare de provenienţă greacă sau latină, nu pot reprezenta decât într'un mod aproximativ aspectul real al numelui indigen la care se referă. Pe de altă parte, trebue să ţinem seama şi de distanţa de nu mai puţin de şapte secole care despart pe Λαιαῖοι-i lui Tucidide de *Lai*-i inscripţiilor din Dobrogea. In acest răstimp au putut evolua, în unele amănunte, şi pronunţia tracă a numelui şi modul redării sale în limbile clasice. Lapicidul rustic de limbă latină din secolul al III-lea e.n., din Scythia Minor, nu era deloc obligat să consulte ortografia grecească a lui Tucidide, din secolul al V-lea î.e.n., pentru a scrie numele unei populaţii locale în mijlocul căreia trăia.

---

[1] « Dacia », II, 1925, p. 243.

[2] S. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria, Oxford, 1926, p. 179, n. 4; p. 266, n. 1; idem, «The Journal of Roman Studies », XVII, 1927, p. 99. Casson citează şi forma Λάῖνοι, sub care această populaţie este menţionată de Ştefan din Bizanţ, în opera sa « Ethnica ». Dar cum această lucrare din secolul al V-lea e.n. nu ni s'a transmis decât prin extrase ulterioare şi cum informaţiile pe care se bazează sunt luate din autori mai vechi, printre care figurează şi Tucidide, trebue să contăm cu posibilitatea unei transmiteri greşite a însuşi numelui Λαιαῖοι, sub forma Λάῖνοι, uşor explicabilă prin scrierea cu majuscule, forma ΛΑΙΑΙΟΙ dela Tucidide devenind ΛΑΙΝΟΙ sub mâna unui copist neatent.

Exemple de ezitări în transcrierea numelor străine, indicând o pronunţie particulară, sunt sumedenie în izvoarele greco-romane. Menţinându-ne în domeniul lumii daco-trace, putem cita cazul Dentheleţilor (vecini cu Bessii şi cu Λαιαῖοι-i în valea superioară a Strymonului), care apar când sub forma *Dentheletae*, când sub aceea de *Denseletae*, când sub aceea de *Danthaletae* (Δανθαλῆται); al Costobocilor, care sunt menţionaţi sub formele de *Costobocae*, *Costoboci*, *Castaboci*, Κοστουβῶκοι, Κυστοβωκοί; al regelui Burebista, care este denumit în nenumărate feluri: *Burebista*, *Boerebista*, *Boirebista*, *Burobostes*, Βοιρεβίστας, Βειρεβύστας Βυραβείστας, Βυρεβίστας [1]. Mai amintim doar cazul Coelaleţilor din valea Hebrului şi din Rhodope, al căror nume, pe lângă variantele *Coelaletae* (Κοιλαλῆται), *Caelaletae*, *Cololetae* (> *Cololeticus*), o are şi pe aceea prescurtată de *Coeletae* [2], care reprezintă o caracteristică analogie pentru comprimarea lui Λαιαῖοι în *Lai* sau *Lae*. O asemenea comprimare nu mai constitue chiar « o gravă eroare ştiinţifică », aşa cum ţine să o califice Acad. C. Balmuş, ci, dimpotrivă, apare ca o tendinţă firească a foneticii latine de a simplifica numele străine rare şi de o pronunţie dificilă. Şi, implicit, şubredul argument lingvistic al Acad. C. Balmuş rămâne departe de a « înlătura concluzia trasă de V. Pârvan din punct de vedere istoric ».

Această concluzie a lui V. Pârvan are în favoarea sa şi o altă dovadă, de care Acad. C. Balmuş nu ţine deloc seama. Chiar numai pe baza celor cinci inscripţii pe care le citează cu privire la *Lai*-i dobrogeni, d-sa ar fi putut observa că această populaţie nu apare decât pe teritoriul restrâns dintre Histria şi Tomis şi încolo nicăieri în tot imperiul roman. Celelalte trei inscripţii, din « Mélanges Marouzeau », pe care d-sa le omite, se referă la acelaşi teritoriu, urcând în felul acesta la opt numărul documentelor care îi atestă pe *Lai* ca aşezaţi pe o fâşie de spaţiu din preajma litoralului pontic, nedepăşind 50 km în lungime. Din aceste opt monumente epigrafice, unul, vorbind de *cives Romani et Lae consistentes vico* [*T*]*urre Muca* [...], a fost găsit la Anadolchioi în marginea Constanţei şi toate celelalte şapte la Histria. Din acestea din urmă, unul menţionează un λαϊκὸς πύργος, iar celelalte, în număr de nu mai puţin de şase, pomenesc în mod invariabil despre *Cives Romani et Lai consistentes vico Secundini*. Aceste simple constatări, dacă nu i-ar fi scăpat Acad. Balmuş, ar fi fost deajuns să-i arate cât de grave sunt obstacolele din calea tezei pe care caută să o susţină. O limitare topografică atât de strictă este departe de a se potrivi unei categorii sociale, pe cât este de firească, în schimb, pentru un element etnic. Cum s'ar putea considera ca reprezentând o anumită clasă socială un nume de populaţie care în toată lumea romană nu este pomenit decât prin cele opt inscripţii din Dobrogea, dintre care şase se referă la un singur *vicus*?

Inscripţia dela Histria care atestă un λαϊκὸς πύργος în preajma acestei cetăţi i se pare Acad. C. Balmuş de o importanţă hotărîtoare în favoarea tezei sale social-migraţioniste. Termenul πύργος, care în principiu înseamnă « turn », « fortificaţie », prin extensiune a ajuns să desemneze, ca şi echivalentul său latin *turris* (mai târziu dublat de acela de *burgus*), o aşezare formată în jurul unei fortificaţii de caracter minor. Lucrul este bine cunoscut şi apariţia unui sat

---

[1] Cf. W. Tomaschek, Die alten Thraker, Viena, 1894, II, 2 (« Sitzungsber. d. Akad. d. Wissensch. », Philol.-hist. Kl., CXXXI,1); G. G. Mateescu, « Ephemeris Dacoromana », I, 1923, p. 57—290, passim.

[2] Plinius, IV, 18, 2; Ptolemaeus, Geogr., III, 149: Κοιλητική.

de *Lai* în jurul unui πύργος, întocmai ca acel *vicus* [*T*]*urris Muca* [...] dela Anadolchioi, nu reprezintă nimic excepţional. Inscripţia respectivă datează, de altfel, din vremea lui Antoninus Pius, când se ştie că s'au ridicat lucrări de apărare pe coasta de apus a Pontului Euxin. Totuşi Acad. C. Balmuş susţine că în această inscripţie termenul πύργος nu ar avea decât accepţiunea derivată, de «aşezare», fără nicio referinţă la vreo fortificaţie şi ca atare, conchide că ar fi fost introdus din Asia Mică odată cu acei pretinşi λαοί orientali colonizaţi în Dobrogea. Nu ne spune însă dacă şi *Turris Muca* [...], un alt *vicus* locuit de *Lai*, ar reprezenta un asemenea import. Desigur, i-ar fi fost foarte greu să explice numele de *Muca* [......], evident trac [1], ca adus din Orient într'o ţară ca Scythia Minor, atât de profund daco-tracă. Ar fi fost constrâns să recunoască, în mod logic, că unui asemenea nume de persoană, aparţinând fondatorului unui sat de *Lai*, nu i s'ar mai putea atribui o semnificaţie socială, ci numai una de ordin etnic, ceea ce anulează dintr'o trăsătură toată argumentaţia d-sale. Dar, până la urmă, tot acolo trebue să ajungă, deoarece înafară de acest *Muca* [....], în inscripţiile din Dobrogea referitoare la *Lai*, apar şi alte nume trace, ca *Bonunis* [2] şi *Cosenis* [3], pe care d-sa le trece de asemenea sub tăcere.

Limitându-şi astfel atenţia numai la cazul cu λαϊκὸς πύργος, crede a fi găsit argumentul cel mai «decisiv», în favoarea tezei d-sale, în forma adjectivală λαϊκός, care nu ar putea avea vreo legătură decât cu termenul λαοί, întocmai ca expresia λαϊκὰ σώματα din inscripţiile elenistice din Siria, Egipt şi Asia Mică, fapt care ar confirma şi «originea din Asia Mică a *lai*-lor». Dar dacă ar fi încercat să reconstitue adjectivul grecesc corespunzător numelui de *Lai*, admiţând sensul său etnic măcar numai ca un momentan procedeu dialectic, Acad. C. Balmuş ar fi constatat că acest adjectiv ar fi sunat tot λαϊκός şi că, deci, λαϊκὸς πύργος se poate referi foarte bine la *Lai*-i traci din regiunea dobrogeană unde este atestat, fără să fie nevoie de ipoteza lipsită de temeiuri a unor migraţii de «ţărani dependenţi» din Asia Mică.

In ce priveşte participiul λεγόμενος, «aşa zisul», care în textul epigrafic citat însoţeşte toponimicul λαϊκὸς πύργος şi care după d-sa ar sublinia «caracterul de noutate» al aşezării respective, nu poate constitui în niciun caz o indicaţie utilă în problema *Lai*-lor. De altfel, acest cuvânt este departe de a conţine în sine vreun sens de «noutate». Este un participiu care denotă aici o întrebuinţare restrânsă de ordin local şi de caracter neoficial a toponimicului pe care îl precede (οἱ ἐκ τοῦ λεγομένου λαϊκοῦ πύργου), ori, cel mult, având în vedere că textul inscripţiei respective nu s'a păstrat decât în mod fragmentar [4], ar putea reprezenta o referinţă la o menţiune deja făcută în partea pierdută a acestei text: «cei din mai sus pomenitul λαϊκὸς πύργος».

---

[1] Cf. mulţimea enormă de nume trace conţinând acest element: *Muca*, *Mucapor*, *Mucabithyris*, *Mucazales*, *Mucazenes*, *Mucacenthus*, *Mucapaibes*, *Mucatralis* etc. (G. G. Mateescu, loc. cit., p. 107).

[2] V. Pârvan, «Dacia» II, 1925, p. 246—247. Pentru comparaţie cf. *Bononia* (Vidin), Βονώλας, sufixul-*nis*: G. G. Mateescu, loc. cit., p. 72—73, n. 5; p. 110, n. 3; V. Pârvan, Histria, VII («Academia Română: Memoriile Secţiunii istorice», ser. III, v. II), p. 72—73; idem, «Dacia», II, 1925, p. 247.

[3] «Mélanges Marouzeau», loc. cit., Nr. 2. Comparaţii: Κοσίγγας, *Cosingis*, Κόσων, Κόζαρος, Κοζεικένθος, Κοζιβίθυς, sufixele-κόσης, -κώσης, -*nis*; cf. G. G. Mateescu, loc. cit., p. 110, n. 3; 119, n. 6; 141, n. 7; 167, n. 7; 179, n.2; 210, n.3; V. Pârvan, Histria, VII, p. 72—73; «Mélanges Marouzeau», loc. cit.

[4] I. Stoian, «Studii şi Cercetări de Istorie Veche», Nr. 2, anul II, 1951, p. 144.

Deşi materialul de bază al problemei *Lai*-lor constă prin excelenţă din inscripţii, Acad. C. Balmuş nu acordă nicio atenţie argumentelor de ordin special epigrafic. Dacă ar fi făcut-o, ar fi constatat că aceste argumente militează în favoarea caracterului etnic al numelui de *Lai*. Astfel, formula *cives Romani et Lai* (sau *Lae*) *consistentes vico Secundini* (sau *vico* [*T*]*urre Muca* [...]), care se întâlneşte în şapte din cele opt inscripţii referitoare la *Lai*, sună la fel cu formula numeroaselor inscripţii din aceeaşi regiune în care este vorba de Bessi: *cives Romani et Bessi consistentes vico Ulmeto* sau *veterani et cives Romani et Bessi consistentes vico Quintionis*. Dar cum numele de *Bessi* apare aici ca un element de caracter indiscutabil etnic, fără nicio aluzie la situaţia socială a acestei populaţii, nici numelui de *Lai* nu i se poate da o altă interpretare. De altfel, nicăieri, în nicio inscripţie din tot imperiul roman, formulele de acest fel nu conţin referinţe la clase sociale. Dacă vedem adesea menţionându-se în inscripţii *veterani et cives Romani consistentes in canabis* sau *consistentes ad legionem* sau *consistentes vico*, în asemenea cazuri nu avem a face nicidecum cu categorii sociale, fiindcă şi veteranii sunt cetăţeni romani cu aceleaşi drepturi ca şi ceilalţi, ci este vorba numai de grupuri corporative diferite, veteranii fiind constituiţi pretutindeni, precum se ştie, până pe la sfârşitul secolului al II-lea e. n., într'un *conventus* al lor. Iar când în asemenea formule se introduce şi un element peregrin, acesta are totdeauna un sens etnic. Dacă am adopta interpretarea Acad. Balmuş referitoare la *Lai*, ar fi pentru prima dată, în toată epigrafia latină, când s'ar ivi o excepţie dela această regulă.

Pe de altă parte, dacă există cazuri frecvente când cetăţenii romani apar în inscripţiile oficiale alături de peregrinii liberi, nu se poate cita măcar un singur exemplu când aceiaşi cetăţeni să figureze împreună cu o categorie de locuitori de condiţie socială inferioară, dependentă, cum ar fi λαοί-i. Pentru cine ştie ce înseamnă în mentalitatea antică cetăţenia romană şi apartenenţa la o clasă liberă, problema nici nu se mai poate pune.

Tocmai de aceea, convieţuirea pe picior de egalitate a cetăţenilor romani (inclusiv, uneori, a veteranilor) cu *Lai*-i şi cu Bessii, pe care o constatăm în inscripţiile din Dobrogea, ne obligă să conchidem nu numai la condiţia liberă a acestor elemente etnice, dar şi la o situaţie a lor oarecum privilegiată faţă de alţi peregrini locali.

Nu este vorba de o simplă asociere a cetăţenilor romani cu localnicii Lai şi Bessi pentru comemorarea în comun a unei sărbători religioase (monumentele epigrafice respective referindu-se la celebrarea anuală a Rosaliilor), ci de însăşi organizarea oficială a *vici*-lor în care locuiesc, cu magistraţi care apar sau în tovărăşie simultană: unii romani şi alţii peregrini (în satele cu *Bessi*) sau în alternanţă: uneori numai romani, alteori numai peregrini (în satele cu *Lai*). Dacă aceşti peregrini ar reprezenta o clasă socială inferioară, de λαοί ori de *dediticii*, o asemenea egalitate ar fi de neconceput. Nu vedem nicăieri pe Dacii locali, de pildă, apărând într'o situaţie analoagă. Dimpotrivă, pe aceşti autohtoni învinşi, aflaţi în adevărata condiţie de *dediticii*, documentele oficiale din vremea romană nici nu-i pomenesc, cu excepţii foarte rare cum este cazul cu inscripţia din *Civitas Ausdecensium*, prin care se interzice Dacilor locali de a mai încălca teritoriul acestei localităţi trace [1]. Prin urmare, avem

[1] C.I.L., III, 14437.

de o parte străvechea populaţie autohtonă a Geţilor (numiţi *Daci* în izvoarele romane), învinsă în războiul lui Licinius Crassus din anii 29—28 î. e. n., iar de alta, diferite enclave trace de *Bessi*, *Lai*, *Ausdecenses*, de provenienţă balcanică, aşezate în cuprinsul Dobrogei după această dată. Pe cei dintâi, reprezentanţii imperiului îi tratează cu asprime, pe ceilalţi îi ocrotesc şi chiar îi consideră uneori pe o treaptă de egalitate cu înşişi cetăţenii romani.

In general se crede că Bessii, ca şi ceilalţi Traci amintiţi, ar fi fost deportaţi în Scythia Minor în situaţia de *dediticii*, ca o măsură de pedepsire, fiindcă au rezistat şi ei lui Licinius Crassus. Nu avem motive să contestăm colonizarea lor în Dobrogea la sfârşitul secolului I î. e. n., după expediţia acestui general roman, dar trebue să observăm că tratamentul care li se aplică în secolele următoare nu corespunde deloc situaţiei unor învinşi pedepsiţi. De aceea, noi înclinăm a interpreta colonizarea lor în Dobrogea ca fiind, la origine, independentă de normele juridice romane.

Se uită prea adesea că organizarea în forme romane a regiunilor dintre Balcani şi gurile Dunării n'a fost o urmare directă a expediţiei lui Crassus, ci că s'a produs mai târziu, în cursul secolului I e. n., după o perioadă de stăpânire a regatului autonom al Odrysilor traci, cărora aceste regiuni le fuseseră încredinţate de către Romani. Administraţia romană a fost instaurată aici fără violenţe, printr'o simplă trecere dela un regim clientelar trac la unul provincial. Prin urmare, această administraţie nu a fost în situaţia de a proceda în Dobrogea ca într'o ţară cucerită, ci numai de a se adapta la opera de organizare pe care o făcuseră mai înainte regii odrysi. Cu această operă de organizare tracă trebue să punem în legătură enclavele de Bessi, de Lai şi de alţi Traci meridionali din Scythia Minor. Departe de a fi vorba de triburi de *dediticii* năpăstuiţi, aceste populaţii balcanice au fost colonizate în Dobrogea în condiţii favorabile, ca elemente de încredere, cu misiunea de a garanta siguranţa autorităţii odryse şi, indirect, a celei romane, în mijlocul Dacilor învinşi de Crassus şi împotriva incursiunilor de peste Dunăre. Romanii, preluând administrarea acestei ţări, au respectat stările de lucruri create de interpuşii lor odrysi şi i-au acceptat pe Bessi, pe Lai, pe Ausdecensi aşa cum i-au găsit, ca un element peregrin preferat, convenabil intereselor lor.

Desprinderea *Lai*-lor din rândul acestor grupuri etnice compuse din oameni liberi şi interpretarea lor ca o clasă de λαοί, nesprijinindu-se pe niciun argument valabil şi opunându-se unor mărturii documentare incontestabile, reprezintă o teză cu desăvârşire eronată. Când V. Pârvan a renunţat la acestă teză, nu a făcut decât să cedeze în faţa izvoarelor. Desigur, explicarea *Lai*-lor ca o clasă socială ar fi corespuns unei preocupări cu mult mai importante decât identificarea lor cu acel mărunt trib de Λααῖοι pomenit de Tucidide în Balcani. In primul caz s'ar fi adus o contribuţie la lămurirea unei probleme de istorie generală, pe când în al doilea caz nu s'a rezolvat decât o problemă de interes local, adăugându-se încă un element la seria de populaţii trace cunoscute mai înainte în Scythia Minor. Dar un rezultat pozitiv, oricât de modest, este totdeauna de preferat celei mai atrăgătoare dintre conjecturi, dacă aceasta nu poate avea în favoarea sa realitatea faptelor.

# К ВОПРОСУ О LAI

## (ПО ПОВОДУ СТАТЬИ «LAI CONSISTENTES»)

## (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Автор настоящего выступления утверждает, что исследование акад. К. Балмуша, воскресившего теорию тождественности *lai* Малой Скифии с λαοί эпохи эллинизма, является необоснованным. Он обратил внимание на факты, которые говорят об этническом характере этого населения, находящегося в связи с Λαιαῖοι из Тракии, засвидетельствованные Фукидидом на Балканах.

Мнение акад. Балмуша, основанное на случайном утверждении А. Б. Рановича, согласно которому Lai были теми же λαοί Малой Азии, колонизированные в Добрудже в римскую эпоху, не опирается ни на одно из указаний источников. Между Lai, упомянутыми в надписях Малой Скифии римской эпохи (II—III в. н. э.), и восточными λαοί, которых встречают лишь в эпоху эллинизма (III—II в. до н. э.), существует большая разница в пространстве и времени, которую нельзя свести на нет простыми предположениями. Напрасно было бы задавать вопрос по какому поводу, в правление какого императора и по каким причинам λαοί из Азии начали переселение на берега Добруджи. С другой стороны, земельные условия дунайских провинций, включая сюда и Малую Скифию, где не было крупных землевладельцев восточного типа, были неблагоприятны для колонизации зависимых крестьян, принадлежащих к категории λαοί эпохи эллинизма.

Довод лингвистического порядка, при помощи которого акад. К. Балмуш пытается опровергнуть сопоставление, установленное между Lai и балканскими Λαιαῖοι, то есть кажущееся несоответствие между формами Lai-Lae и Laeaei (латинская транскрипция Λαιαῖοι), опираясь на фонетическую тонкость, является очень слабым. То же тракийское население верхней долины Стримоны, которое Фукидид (II, 96) упоминает под названием Λαιαῖοι, встречается на монетах V в. до н. э. под формой LAIAI и ΛΑ. Это еще очень далеко от тех точных форм, которые римские граверы III в. н. э. должны были бы обязательно передать как Laeaei. Это один из многочисленных случаев тракийских названий с особым произношением, которые греческие и латинские источники не могли передать точно. Редукция формы Λαιαῖοι (—Lacaei) в Lae-Lai, обусловленная необходимостью упрощения, имеет аналогию в тракийском наименовании — Coelaletae, которое часто переходит в сокращенную форму Coeletae.

Непреодолимой трудностью, которая препятствует рассматривать Lai как обществен ныйкласс, является изолированность этого населения. Восемь надписей, относящихся к Lai, известных до сих пор, были найдены между Томи (Констанца) и Истрией на площади, которая не превосходит в длину 50 км. Среди этих восьми этнографических памятников один был найден около Констанцы, а остальные семь среди развалин крепости Истрия. Среди этих последних не менее шести относятся к одной и той же деревне — vicus Secundini. Эта территориальная замкнутость, столь определенная, но естественная для этнического содержания, была бы необычайно странной для общественного класса.

Греческая надпись Истрии, где фигурирует λαϊκὸς πύργος эпохи Антонина Пия не имеет ничего общего с λαοί Малой Азии. Это деревня Lai, образовавшаяся вокруг берегового укрепления по соседству с Истрией, сходная с vicus Turris Muca [....], в окружности Томи.

Название Muca [...] этого последнего vicus, населенного cives Romani et Lae consistentes, является по преимуществу тракийским, так же как названия Bonunis и Cosenis, которые встречаются среди Lai vicus Secundini. Если даже не имеется более никаких доводов против социальной теории, поддерживаемой акад. Балмушом, то достаточно и этих тракийских названий, чтобы доказать этнический характер Lai.

Формула cives Romani et Lai (или Lae) consistentes vico Secundini (или vico Turre Muca ...), которая встречается в семи из восьми надписей, содержащая название Lai, очень похожа на формулу cives Romani et Bessi consistentes vico Ulmeto или vico Quintionis, которая встречается в современных надписях в той же области Средней Добруджи. А Bessi, хорошо известный тракийский народ, является здесь несомненно этническим элементом, без какого бы то ни было намека на социальное положение. Сравнение это тем более знаменательно, что вообще в латинской эпиграфике, формулы подобного рода не заключают указаний на общественные классы.

В указанных надписях Lai как и Bessi находятся постоянно в связи с cives Romani и даже в состоянии равенства, разделяя с ними местные магистратуры, что было бы неудобным, если бы Lai представляли собой нечто другое, чем свободных даже привилегированных переселенцев.

Lai, равно как Bessies и Ausdecens Южной Добруджи были балканскими тракийцами, колонизированными в Малой Скифии королями Одризы, как население, внушающее доверие в борьбе против гетов, подчиненных силой. После превращения Тракии в провинцию, римляне сохранили положение вещей, созданное их предшественниками. Этим объясняется выгодное положение Lai, которое было вне всякого сравнения с λαοί эпохи эллинизма.

## LE PROBLÈME DES *LAI*

### (EN MARGE DE L'ARTICLE « LAI CONSISTENTES »)

### (RÉSUMÉ)

L'Auteur de la présente intervention s'inscrit en faux contre l'essai de l'Académicien C. Balmuş de ressusciter la thèse concernant l'identité des *Lai* de la Scythie Mineure avec les λαοί hellénistiques. Il met en évidence les faits qui plaident pour le caractère ethnique de cette population, en relation avec les Λαιαῖοι thraces attestés par Thucydide dans les Balkans.

La conjecture de l'Académicien Balmuş, partant d'une affirmation incidentelle de A.B. Ranovitch, selon laquelle les *Lai* seraient des λαοί de l'Asie Mineure colonisés en Dobroudja à l'époque romaine, ne s'appuie sur aucune indication documentaire. Entre les *Lai*, mentionnés dans les inscriptions de la Scythie Mineure de l'époque romaine (II$^{e}$ — III$^{e}$ siècles de notre ère) et les λαοί orien-

taux, qu'on ne rencontre qu'à l'époque hellénistique (III$^e$ — II$^e$ siècles avant notre ère), il y a une grande différence d'espace et de temps, qu'on ne saurait annuler par de simples suppositions. On se demanderait en vain à quelle occasion, sous quel empereur et pour quels motifs les λαοί asiatiques auraient pu émigrer vers les côtes de la Dobroudja. D'autre part, les conditions agraires des provinces danubiennes, y compris la Scythie Mineure, où les propriétés latifundiaires de type oriental faisaient défaut, n'étaient pas favorables à une colonisation de paysans dépendants appartenant à la catégorie des λαοί hellénistiques.

L'argument linguistique par lequel l'Académicien Balmuş cherche à repousser le rapprochement établi entre les *Lai* et les Λαιαῖοι balkaniques, à savoir l'apparente incompatibilité entre les formes *Lai—Lae* et *Laeaei* (transcription latine de Λαιαῖοι), repose sur une subtilité phonétique très fragile. La même population thrace de la vallée supérieure du Strymon que Thucydide (II, 96) désigne sous le nom de Λαιαῖοι paraît sur les monnaies du V$^e$ siècle avant notre ère, sous les formes ΛΑΙΑΙ et ΛΑ. On est donc bien loin d'une forme fixe, que les lapicides romains du III$^e$ siècle de notre ère auraient dû transcrire inévitablement par *Laeaei*. C'est un des nombreux cas de noms thraces à prononciation particulière, que les sources grecques et latines ne pouvaient pas reproduire d'une façon exacte. La réduction de la forme Λαιαῖοι (= *Laeaei*) en *Lae—Lai*, imposée par le besoin de simplicité, a son analogie dans le nom, toujours thrace, des *Coelaletae*, qui est souvent comprimé en *Coeletae*.

Une difficulté insurmontable qui s'oppose à l'interprétation des *Lai* comme une classe sociale résulte de l'isolement de cette population. Les huit inscriptions relatives aux *Lai*, qu'on connaisse jusqu'à présent, ont été trouvées entre Tomis (Constanţa) et Histria, sur un espace qui ne dépasse pas 50 km en longueur. De ces huit monuments épigraphiques, l'un fut découvert près de Constanţa et les sept autres dans les ruines de la cité d'Histria. De ces derniers, non moins de six se rapportent à un seul village, le *vicus Secundini*. Cette délimitation territoriale, si rigoureuse, mais si naturelle pour une enclave ethnique, serait tout à fait étrange pour une classe sociale.

L'inscription grecque d'Histria où figure un λαϊκὸς πύργος de l'époque d'Antonin-le-Pieux, n'a rien à voir avec les λαοί de l'Asie Mineure. Il s'agit d'un village de *Lai* formé autour d'une fortification du littoral voisin d'Histria, semblable au *vicus Turris Muca* [. . . ] des environs de Tomis.

Le nom *Muca* [. . .] de ce dernier *vicus*, habité par des *cives Romani et Lae consistentes*, est thrace par excellence, de même que les noms *Bonunis* et *Cosenis*, qu'on rencontre parmi les *Lai* du *vicus Secundini*. S'il n'y avait pas d'autres arguments contre la théorie sociale soutenue par l'Académicien Balmuş, ces noms thraces suffiraient à eux seuls pour prouver le caractère ethnique des *Lai*.

La formule *cives Romani et Lai* (ou *Lae*) *consistentes vico Secundini* (ou *vico Turre Muca*. . .), qu'on rencontre dans sept des huit inscriptions concernant les *Lai*, est tout à fait semblable à celles de *cives Romani et Bessi consistentes vico Ulmeto* ou *vico Quintionis*, qui se retrouvent dans les inscriptions contemporaines de la même région de la Dobroudja centrale. Or, les Besses, un peuple thrace bien connu, paraissent ici comme un élément incontestablement ethnique, sans aucune allusion à leur position sociale. La comparaison est d'autant plus significative qu'en général, dans l'épigraphie latine, les formules de cette sorte ne contiennent pas des références à des classes sociales.

Dans les inscriptions mentionnées, les Lai, de même que les Besses, se trouvent constamment associés à des *cives Romani* et même dans une situation d'égalité, partageant avec ceux-ci les magistratures locales, ce qui serait inconcevable si les *Lai* avaient représenté autre chose que des pérégrins libres, voire privilégiés.

Les *Lai*, à l'égal des Besses et des Ausdecenses de la Dobroudja méridionale, étaient des Thraces balkaniques colonisés dans la Scythie Mineure par les rois odryses, comme un élément de confiance contre les Gètes locaux, soumis par la force. Après la réduction de la Thrace en province, les Romains respectèrent l'état de choses créé par leurs prédécesseurs odryses. C'est ce qui explique la position avantageuse des *Lai*, qui se trouvaient loin de toute comparaison avec les λαοί hellénistiques.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

## NOTE ŞI INFORMAŢII

# CONTRIBUŢIE LA HARTA ARHEOLOGICĂ A DOBROGEI DE NORD-VEST

In vara anului 1951 am efectuat mai multe cercetări de suprafaţă pe teritoriul cuprins între localităţile Măcin-Garvăn-Luncaviţa. Scopul cercetărilor era de a descoperi resturi de vieţuire omenească din toate epocile istoriei vechi a regiunii, dar mai ales din timpul orânduirii comunei primitive, care este în general slab documentată pe întreg teritoriul Dobrogei [1].

★

Cercetările arheologice din această parte a Dobrogei au început de aproape o sută de ani. Cele mai vechi ştiri datează din cel de al şaptelea deceniu al secolului trecut, când Em. Desjardins cercetează şi ruinele romane din preajma Măcinului [2].

Primii cercetători români care au studiat şi aceste meleaguri au fost: P. Polonic (tatăl) şi în măsură mai mică, Gr. Tocilescu, care se bizuia pe informaţiile din rapoartele celui dintâi. P. Polonic a fost trimis între anii 1892—1898, de către Gr. Tocilescu, să cerceteze din punct de vedere arheologic teritoriul Dobrogei. In primăvara anului 1898 [3], P. Polonic străbate şi cercetează regiunea de care ne ocupăm, călătorind pe direcţia Luncaviţa-Garvăn-Măcin, fără să se abată prea mult în interiorul regiunii, căci preocuparea cercetătorilor de pe atunci era cunoaşterea cetăţilor romane înşirate de-a-lungul malului drept al Dunării. Pe atunci arheologia clasică se preocupa numai de ziduri, valuri şi inscripţii. Datorită zidăriilor şi cantităţilor însemnate de materiale arheologice din timpul epocii sclavagiste romane, cele mai multe dintre ele se cunosc încă dela sfârşitul secolului trecut.

Spre deosebire de această epocă şi numai datorită lui P. Polonic sunt amintite, ici şi colo, unele descoperiri din timpul orânduirii comunei primitive. De atunci şi până în 1939 puţini au fost arheologii care să se ocupe de trecutul îndepărtat al acestei regiuni. Din vara anului 1939 cercetările arheologice se intensifică; rând pe rând lucrează în regiune: Prof. Gh. Ştefan, Gr. Avachian, Em. Condurachi şi, în ultima vreme, membrii colectivului arheologic Garvăn-Dinogetia.

★

Din timpul « istoriei nescrise », la sfârşitul secolului trecut se cunoşteau prea puţine descoperiri în Dobrogea. Cea mai veche din regiunea noastră era descoperirea făcută de Polonic, care a vizitat, descris şi schiţat, cu deosebită grijă, în primăvara anului 1898, « Cetăţuia » de lângă satul Luncaviţa. Pe « Cetăţuie » el afirma că a găsit « cioburi de oale

---

[1] R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja. Bucureşti, 1938, p. 43—48.
[2] Em. Desjardins, « Revue archéologique », 1865, p. 430; 1868, XVII, p. 264.
[3] Raportul lui P. Polonic despre cercetările dintre Luncaviţa-Măcin a fost redactat la Giurgiu în ziua de 21 Aprilie 1898. Acad. R.P.R. ms. rom. Nr. 5132, f. 100 şi 101.

şi pământ ars cum se văd şi în celelalte cetăţi preistorice în Romînia »[1]. Cu aproximativ zece ani mai târziu, Acad. C. Moisil a vizitat şi împrejurimile localităţii Luncaviţa, amintind ntr'unul dintre articolele sale, de descoperirea pe teritoriul satului a unor « obiecte preistorice, probabil neolitice »[2]. Cercetările de arheologie primitivă au fost continuate în timpul primului război mondial când Paul Traeger găseşte în vecinătatea oraşului Măcin fragmente ceramice primitive[3] (despre care C. Schuchhardt scria că sunt « oarecum corespunzătoare cu Troia I »[4]).

Incepând din anul 1939, de când conduce săpăturile dela Garvăn-Dinogetia, Prof. Gh. Ştefan se interesează de resturile arheologice din preajma vechii cetăţi Dinogetia. In cursul unor cercetări arheologice de suprafaţă, Prof. Gh. Ştefan descoperă aşezarea (sau cimitirul) din prima epocă a fierului, de pe piscul « Mlăjitul Florilor »[5]. Cam în acelaşi timp achiziţionează pentru colecţiile Muzeului Naţional de Antichităţi un vas de tip Gumelniţa, vas despre care se spune că s'ar fi descoperit într'o viroagă dintre satele Garvăn şi Văcăreni[6]. Cu prilejul unei alte periegheze, conduse de Prof. Gh. Ştefan, a fost vizitată şi aşezarea gumelniţeană de lângă satul Luncaviţa.

In timpul săpăturilor mai vechi şi în campaniile de săpături din anii 1950 şi 1951, s'au descoperit pe Bisericuţa (Garvăn) fragmente ceramice din epoca getică[7]. Cu acestea din urmă se încheie numărul descoperirilor din timpul orânduirii comunei primitive, cunoscute până în anul 1951 în partea de NV a Dobrogei.

★

Motivele datorită cărora orânduirea sclavagistă este mult mai bine cunoscută le-am amintit mai înainte.

Cetăţile şi aşezările principale din timpul orânduirii sclavagiste romane au fost cunoscute încă din vremea lui P. Polonic, care a verificat şi completat datele care se ştiau până atunci. Prima fortificaţie romană, din spaţiul care ne interesează, este situată pe un promontoriu înalt şi stâncos la marginea din spre Dunăre a oraşului Măcin. Este cetatea care a fost identificată cu vechiul Arrubium[8]. La Nord de aceasta se găseşte cetatea de mici dimensiuni numită Ghermeà, care se află la marginea de miazănoapte a satului Jijila[9]. In imediata ei vecinătate se termină un val roman de pământ, ce despărţea platforma dealului Orliga de regiunea învecinată.

Pe popina Bisericuţei se găsesc ruinele cetăţii identificate pe baza izvoarelor antice cu vechea Dinogetia[10]. La Est de aceasta, pe teritoriul satului Luncaviţa, se află resturile de cetate de pe promontoriul numit Milanu[11]. Şirul de fortificaţii se continuă prin alte resturi de cetăţi, până la ţărmul Mării Negre. Acestea sunt câteva dintre cetăţile romane ce formau limesul Dunării, care păzea graniţele imperiului roman de atacurile şi migraţiile popoarelor dela Nordul şi NV Dunării.

---

[1] Acad. R.P.R., ms. rom. Nr. 5132, f. 100 verso.

[2] C. Moisil, « Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice », 1910, v. III, p. 174.

[3] Paul Traeger, Bilder aus der Dobrudscha. 1916—1918. Constanţa, 1918, p. 211.

[4] C. Schuchhardt, « Prähistorische Ztschr. », Berlin, 1924, v. XV, p. 9.

[5] Gh. Ştefan, Raport asupra activităţii ştiinţifice a Muzeului Naţional de Antichităţi în anii 1942 şi 1943, Bucureşti, 1944, p. 78.

[6] « Se spune », deoarece avem informaţii că vasul a fost găsit în alt loc.

[7] « St. şi Cercet. de Istorie Veche », Nr. 1, anul I, 1950, p. 69; « St. şi Cercet. de Istorie Veche », Nr. 1, anul II, 1951, p. 39.

[8] Victor Duruy, Histoire des Romains... Paris, 1883, v. V, p. 29, n. 1.; Em. Condurachi, Raport asupra activităţii ştiinţifice a Muzeului Naţional de Antichităţi în anii 1942 şi 1943, Bucureşti, 1944, p. 45—48.

[9] P. Polonic, Raport 1898. Acad. R.P.R., ms. rom. Nr. 5132, f. 101 verso.

[10] Victor Duruy, op. cit., p. 29, n. 3; P. Polonic, op. cit., f. 101 şi verso; Gh. Ştefan, « Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice », Bucureşti, 1943, p. 90—92.

[11] P. Polonic, « Natura », Bucureşti, 1935, v. XXIV, Nr. 7, p. 24.

Aşezările romane erau situate către interiorul teritoriului pe care ne-am propus să-l studiem. Mai întinsă era aceea de pe platforma din jurul cetăţii Arrubium. In legătură cu această aşezare s'au descoperit şi resturile unui apeduct, care pornea dela poalele munţilor Măcinului şi se îndrepta spre cetate şi aşezare. O altă aşezare era în preajma dealului lui Vodă, nu departe de cetatea de pe Bisericuţa, de o parte şi de alta a şoselei Garvăn-23 August. Nu departe, spre SE de satul Luncaviţa, este cunoscut locul pe care a fost o altă aşezare romană cu apeduct.

★

Rezultatele perieghezelor efectuate în anul 1951 pe teritoriul cuprins între Măcin-Garvăn-Luncaviţa, au fost destul de rodnice. Le vom expune ţinând seama de cele două direcţii ale perieghezelor:

— Dela Dinogetia la Măcin, şi
— Dela Dinogetia către Luncaviţa.

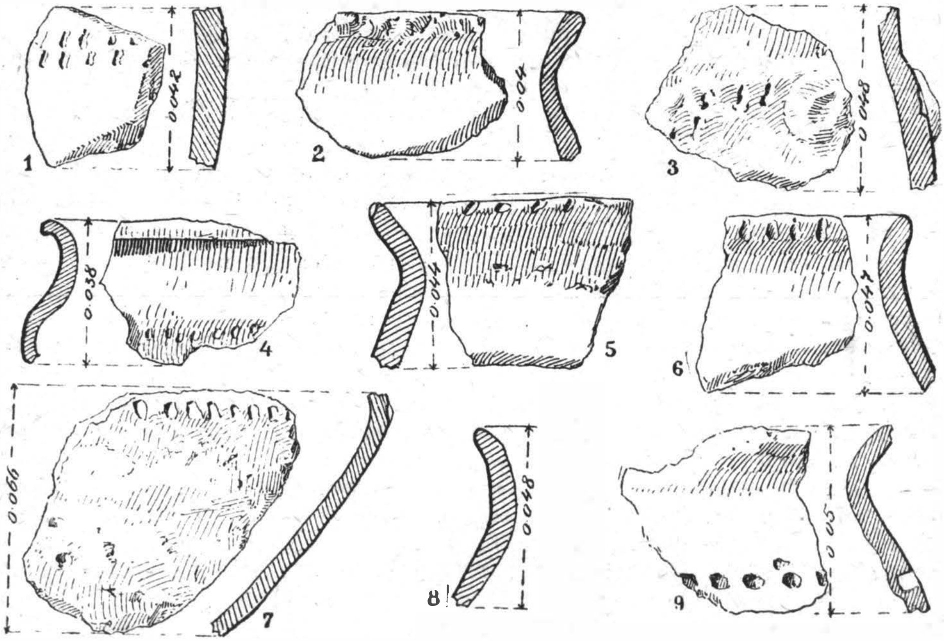



Fig. 1. — Garvăn. Fragmente ceramice de tip Gumelniţa *D*.

1. Nu departe de vechea cetate de pe Bisericuţa, la poalele pantei de Vest a dealului Crăcanele, se află un promontoriu stâncos numit Chiatra. In via de pe marginea promontoriului, panta este înclinată, din care cauză şuvoaiele de apă au brăzdat locul. Din albiile lor şi dela suprafaţa solului am adunat diverse cioburi. Fragmentele ceramice nu sunt numeroase dar sunt destul de caracteristice pentru ca să poată fi datate precis. Câteva dintre ele provin din vase romane târzii. Celelalte cioburi sunt din vase lucrate cu mâna din pastă grosolană; ele au căpătat prin ardere coloarea cenuşie sau roşcată (fig.1). Cele câteva fragmente din marginea vaselor au buza îngroşată şi crestată la exterior (fig.1,*2*,*5*,*6*) [1]. Mai caracteristic este

[1] Analogii: Decorul adâncit de pe fragmentele din fig. 1,1 şi 3 se aseamănă cu acela de pe cioburile reproduse de A. Langsdorf şi I. Nestor, «Prähistorische Ztschr.», Berlin, 1929, p. 207,. fig. 2, *8* şi 21 şi cu ornamentul de pe fragmentul descoperit la Folteşti şi reprodus în « St. şi Cercet. de Istorie Veche » Nr. 1, anul II, 1951, fig. 5, *1*.

un ciob ornamentat printr'un şir de adâncituri rotunde, prin imprimarea cărora se formau în interiorul vasului, mici gurguie (fig. 1,*9*). Prin tehnica lucrului, prin formă şi decor, materialul ceramic descris se plasează în perioada de început a epocii de bronz, sau mai exact în faza *D* a culturii materiale Gumelniţa, fază care în Moldova corespunde materialelor de tip Folteşti-Horodiştea, iar în SV U.R.S.S., cu materialele arheologice descoperite la Usatovo.

2. Trecând în via alăturată, ajungem pe un teren mult mai prielnic vieţuirii omeneşti. El coboară printr'o pantă lină şi se termină printr'un bot de terasă. In decursul timpurilor, apele şi oamenii i-au săpat malurile, astfel încât s'a format o secţiune lungă de 20 m şi inaltă de aproximativ 2 m. In mal se observă doar câteva gropi şi resturile unor temelii de piatră. Fragmentele ceramice scoase din mal şi cele adunate dela suprafaţa terenului pot fi atribuite, cu siguranţă, unor epoci cu totul diferite. Culturii materiale Gumelniţa îi aparţin fragmentele de străchini cu buza înaltă, subţire, puţin arcuită înafară. Pe alte câteva fragmente se observă decorul trasat cu degetele. Faptul că pe acest loc a fost o locuire de oarecare durată a purtătorilor culturii Gumelniţa, ne este dovedit şi prin bucăţile de chirpic ce se găsesc răspândite la suprafaţa solului.

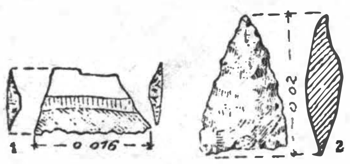


Fig. 2. — Garvăn. Unelte mici de silex.

Câteva toarte de amfore romane şi un fragment dintr'o tegula ne documentează vieţuirea omenească din prima jumătate a mileniului I e. n.

Ultima epocă reprezentată în această vie este etapa dela sfârşitul perioadei prefeudale sau chiar dela începutul celei feudale. Sunt fragmente de vase ce au fost lucrate la roată, în formă de borcane. Decorul de pe ele constă dintr'o linie dreaptă, trasată neglijent, în spirală, împrejurul vasului şi din linii în val. Trebue făcută precizarea că fragmentele de acest fel nu se aseamănă cu cele găsite în cuprinsul aşezării prefeudale de pe Bisericuţa.

3. Continuându-ne calea cu aproximativ 50 m spre Sud, de-a-lungul malului bălţii Jijila, intrăm într'o altă vie. Indată ce a auzit despre scopul vizitei, unul dintre locuitori ne-a informat că în fiecare an ştirbeşte fierul plugului atunci, când ară din pricina unor temelii de piatră situate lângă vie. O parte din aceste temelii le-a distrus proprietarul locului. Pietrele sunt mici, de formă neregulată. De acolo am adunat de asemenea cioburi şi toarte de amfore romane. Este foarte probabil că toate fragmentele de amfore, care s'au cules din cele trei vii învecinate, aparţin aceluiaşi complex.

De apele bogate în peşte ale bălţii Jijila au fost atraşi nu numai oamenii din epocile amintite până acum ci şi alţii din timpuri mai vechi.

4. Intre locul numit Mlăjitul Florilor şi viile despre care am vorbit mai sus, se întinde o plajă largă. Pe nisipul ei se găsesc cioburi şi obiecte din diferite epoci. Inafară de fragmentele de amfore romane, am constatat că pe acest loc se află numeroase aşchii de silex şi chiar câteva unelte întregi şi fragmentare, de caracter microlitic. Numărul mare de aşchii ne îndreptăţeşte să admitem că acolo a fost un loc pe care se ciopleau unelte de silex ale unui grup omenesc. Dintre unelte amintim: un trapez cu laturile oblice foarte fin retuşate (fig. 2,*1*) şi un mic vârf de săgeată (fig. 2,*2*), de formă triunghiulară. Vârful are baza puţin concavă şi a fost lucrat din silex de calitate inferioară. Pe plajă nu am găsit niciun fragment ceramic care să dateze dintr'o perioadă de timp corespunzătoare microlitelor. Uneltele de caracter microlitic dela Garvăn-Dinogetia datează din epoca neolitică. Această datare este confirmată prin prezenţa vârfului triunghiular de săgeată şi mai ales prin descoperiri făcute în alte părţi. In Germania şi pe teritoriul R.P. Polone s'au găsit unelte microlitice printre care trapeze, asociate cu vârfuri de săgeată, asemănătoare cu al nostru, în aşezări şi morminte neolitice, împreună cu ceramică de caracter răsăritean, ornamentată cu pieptenele şi prin adâncituri.

Pe aceeaşi plajă am mai găsit şi o mărgea de sticlă galbenă cu « ochişori » de aceeaşi coloare. Perla datează din a doua epocă a fierului.

5. La aproximativ 100 m spre Nord de punctul numit « la Cetate », din apropierea satului Jijila, într'o grădină de zarzavat şi pe plaja bălţii Jijila, am adunat diferite fragmente ceramice: unul din epoca neolitică, iar celelalte din prima epocă a fierului. Vasele din care provin fragmentele noastre au fost arse în aşa fel ca să aibă la exterior coloarea neagră, iar în interior coloarea roşie sau cafenie. Faptul că ele aparţin primei epoci a fierului este confirmat printr'un fragment dintr'o strachină cu marginea canelată oblic, la exterior.

6. Cetăţuia dela marginea de Nord a satului Jijila, numită de localnici « Ghermeà », care a fost desenată şi măsurată de Polonic, trebue menţionată aici, deoarece în preajma ruinelor ei am găsit o monetă mică de bronz din timpul lui Constanţiu al II-iea [1]. Moneta, fragmentele ceramice, cetăţuia cu turnurile de colţ, asemănătoare ca formă cu acelea dela Dinogetia, precum şi mortarul amestecat cu cărămidă pisată, ne îndreptăţesc să admitem că zidurile cetăţuii Ghermeà au fost construite pe la începutul secolului al IV-iea e.n.

7. Lângă malul bălţii Jijila, la marginea satului cu acelaşi nume, se află un teren inundabil, denumit de localnici « La Pisc ». Cercetând acea porţiune de teren, am cules o cantitate apreciabilă de cioburi din diferite epoci. Cu ajutorul unei apucători de vas şi a unui ciob de coloare neagră la exterior şi brun în interior, cele mai vechi fragmente ceramice sunt datate în prima epocă a fierului. Câteva fragmente de coloare cenuşiu-albăstrui, lucrate la roată, dovedesc vieţuirea Geţilor pe aceste locuri, iar cioburile de amfore datează din primele secole ale erei noastre.

8. Pe un platou, la gura văii Jijila, se găsesc numeroase fragmente de amfore romane.

9. La punctul de întâlnire al văii Jijila cu valea Grecilor, se află un bot de deal numit « La Sevastin », dela poalele căruia ţâşnesc apele unui izvor. De pe platforma botului de deal am adunat câteva cioburi, care după aspect şi pastă aparţin epocii neolitice.

10. Intre crestele cele mai înalte ale munţilor Măcinului, pe panta de Vest a văii Grecilor, în vecinătatea unui izvor, din malurile săpate de ape, am scos mai multe fragmente ceramice. Câteva dintre ele sunt de aspect primitiv şi documentează, probabil, epoca de bronz. Cele mai multe fragmente ceramice provin din amfore romane. Acestea nu pot fi puse în legătură cu vreo aşezare, căci locul nu este prielnic pentru aşa ceva, ci trebue legate de activitatea păstorească din acele timpuri.

★

Să ne reîntoarcem pe locul vechii Dinogetia şi apoi să vedem ce s'a descoperit pe direcţia şi în împrejurimile satului Luncaviţa.

11. Intre Bisericuţa şi satul Garvăn, pe locul numit « La plantaţie », este un teren format din nisipuri sburătoare, a căror fixare se încearcă prin plantare de salcâmi. La poalele dealului Chetriceaua, vântul a spulberat, într'un loc mai liber din cuprinsul plantaţiei, nisipul, desvelind resturile unei vetre antice cu diametrul de cca 1 m. Aceasta era formată dintr'o suprafaţă de pietre de diferite dimensiuni având deasupra lipitură de lut ars. Din

---

[1] Cu toate că moneta este corodată, la Cabinetul Numismatic al M.N.A. i s'a putut preciza tipul după cum urmează:

Av. [D.N. CONSTAN]TIVS [P.F. AVG]. Bustul împăratului, diademat şi drapat spre dreapta.

Rv. [FEL. TEMP. REPARATIO] Un soldat în picioare spre stânga, ţine un scut în mâna stângă; străpunge cu suliţa sa şi împinge cu piciorul un inamic, care cade de pe calul său.

AE. Greutatea 1,48 g, diam. 15,30 mm, Coh², 45. Acest tip monetar a fost bătut după anul 348 e.n. Cf. J. Maurice, Numismatique Constantinienne. Paris, 1908, I, p. 144.

jurul vetrei am adunat diferite fragmente ceramice. Unele, după aspect şi formă, sunt din prima epocă a fierului, iar altele sunt cioburi de amfore greceşti. Dintre acestea, amintim o toartă cu un capăt de ştampilă. Două cioburi care sunt de coloare cenuşie, le considerăm getice. Având în vedere faptul că toate aceste cioburi le-am găsit grupate în jurul vetrei, credem că avem de a face cu o epocă în timpul căreia se îmbină cele trei feluri de materiale arheologice. Tradiţiile ceramice din prima epocă a fierului se vor fi menţinut în părţile NV ale Dobrogei vreme mai îndelungată decât în alte părţi ale ţării noastre. Acolo, în Nord-Vestul Dobrogei, autohtonii vor fi întrebuinţat în acelaşi timp amfore greceşti primite pe calea Dunării şi vasele de coloare cenuşie lucrate la roată.

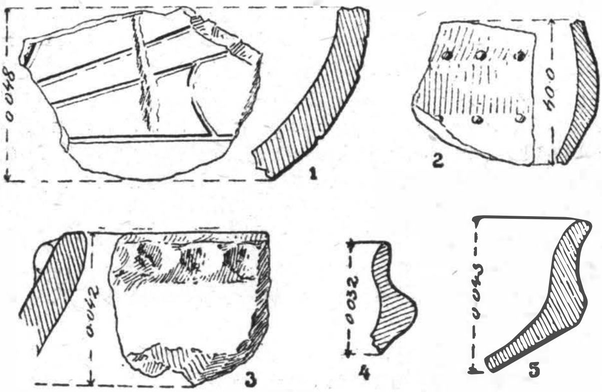



Fig. 3. — Văcăreni (Valea Nevestelniţa). Fragmente ceramice gumelniţene.

Continuându-ne calea pe şoseaua ce duce spre răsărit, trecând de satul Garvăn, ajungem la satul Văcăreni.

Intr'o colecţie se păstrau opt monete vechi. Toate au fost găsite pe teritoriul satului Văcăreni. Trebue să accentuăm faptul că ele datează din diferite epoci în cursul cărora circulaţia monetară a fost mai intensă în regiune şi în întreaga Dobroge, şi anume din secolele: IV, VI şi XI e.n. Din numărul de opt monete, trei datează din secolul al IV-lea (două din vremea lui Liciniu, iar a treia din timpul lui Constanţiu), una din secolul al VI-lea (Justinian sau Mauriciu Tiberiu) şi trei din secolul al XI-lea (una bătută din vremea împăratului Mihail al IV-lea şi două din timpul împărătesei Theodora); ultima monetă este de argint şi datează din anul 1627.

12. Aproape de marginea satului Văcăreni, între gura văilor Glodului şi Nevestelniţa, pe locul numit «La Ulmi», către malul gârlei, se află o padină. Pe acest loc se găsesc numeroase fragmente ceramice de vase arse la roşu şi toarte de amfore romane. După informaţiile culese, pe acel loc s'au găsit mai demult şi vase cu o capacitate de cca 200 kg.

13. Pe locul «La Vărărie», dela gura văii Nevestelniţa, s'au putut descoperi resturile unei aşezări neolitice. Podişul în acel loc coboară treptat spre malul gârlei, formând un bot de deal. Acesta a fost ales în antichitate drept loc de aşezare de către purtătorii culturii materiale Gumelniţa din epoca neolitică. Am adunat destul de multe fragmente de strachini gumelniţene şi câteva cioburi de amfore romane.

14. Către marginea de Est a satului Luncaviţa pe un deal, se găsesc răspândite, pe o suprafaţă mare de teren, fragmente ceramice din prima epocă a fierului. Pe acelaşi deal s'au descoperit, cu prilejul săpării unei gropi, două amfore pline cu cenuşă şi

oase calcinate. Din păcate, cum se întâmplă în majoritatea cazurilor cu astfel de descoperiri, vasele au fost sparte şi apoi aruncate. De sigur că avem de-a-face cu morminte de incineraţie.

Către Est, de-a-lungul văii Luncaviţa, se înşirue o serie de descoperiri.

15. Pe locul « La Păşunat », plugul scoate la arat cioburi de amfore şi de vase cenuşii de ale localnicilor Geţi (fig. 4), lucrate la roată.

16. Mai departe pe versantul de Sud al văii, aproximativ în dreptul km 2+300, pe panta lină a podişului, s'au adunat resturi din diferite epoci ale istoriei vechi. Câteva cioburi de coloare negru-brun sunt din prima epocă a fierului. Două fragmente ceramice de coloare cenuşie provin din vase ce au fost folosite de localnicii Geţi, iar celelalte cioburi de vase, lucrate din pastă grosolană, în formă de borcane, datează din perioada prefeudală. Decorul lor este format din linii în val.



Fig. 4. — Luncaviţa (la Păşunat). Fragmente ceramice din epoca getică.

17. Tot pe partea stângă a văii Luncaviţa, aproximativ în dreptul km 3+400, mai demult, s'a tăiat un bot de deal, pentru a se face un drum mai lesnicios spre pădure. Cu acel prilej, s'au distrus, în parte, resturile unei aşezări primitive. In marginea din spre drum a botului de deal, s'a format un mal pe alocuri înalt până la 2,5 m. In ruptura malului se văd depunerile arheologice, care ating în câteva porţiuni grosimea de 2 m. Ca şi alte locuri, botul de deal a fost ales pentru aşezare în diferite epoci. Cele mai vechi cioburi datează din timpul culturii materiale Gumelniţa. După un răstimp de peste o mie de ani, s'au aşezat pe acest loc oamenii din prima epocă a fierului. Fragmentele ceramice sunt caracteristice. Amintim ornamentul brâielor în relief alveolate şi apucătorile dela vase de coloare neagră la exterior şi gălbui-roşcat spre interior. Două fragmente de vase cenuşii atestă pe aceste locuri vieţuirea Geţilor. Dintr'o epocă mai târzie datează câteva fragmente de amfore romane.

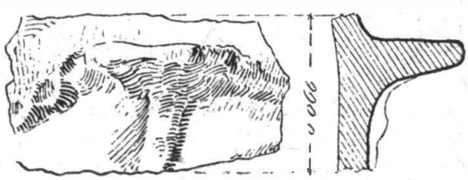


Fig. 5. — Luncaviţa. Fragment de vas getic.

18. Socotim că nu este rău să amintim şi aşezarea gumelniţeană de pe locul numit « Cetăţuie ». In cuprinsul ei s'au făcut în vara trecută sondaje de scurtă durată, care au dus la determinarea unui număr de şase nivele de locuire a purtătorilor culturii materiale Gumelniţa, la găsirea unor altor resturi datând din prima epocă a fierului, precum şi a unui cimitir creştin din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (datat printr'o monetă turcească din anul 1775).

19. Pe un ogor, la poalele «Cetăţuii» se pot aduna rare fragmente ceramice de vase lucrate la roată, în formă de borcane cu marginea răsfrântă înafară. Ornamentarea lor constă dintr'o linie în spirală trasată pe corpul vasului. Cioburile se plasează în epoca prefeudală, poate mai devreme în timp decât cele târzii de pe Bisericuţa.

20. La aproximativ 200 m spre Sud de Cetăţuie, pe Valea Ascunsă, s'a găsit izolat o dăltiţă lucrată din rocă vulcanică.

21. Lângă marginea pădurii, în apropierea locului unde se întâlneşte valea Luncaviţei cu valea Ţiganca, împreună cu un student am adunat mai multe fragmente ceramice, dintre care semnalez o apucătoare de vas, datând din epoca getică (fig. 5). Tot acolo s'au găsit şi câteva fragmente de vase lucrate din pastă cu pietricele foarte mici negre, vase care prin ardere au căpătat coloarea gălbuie. Par a fi fragmente de amfore greceşti.

22. Inainte de a încheia prezentarea materialelor, socotim că este bine să amintim şi descoperirea făcută în anul 1931 de către un locuitor din Luncaviţa, care, săpând o groapă pe Chetriceaua, a dat de osemintele unui schelet omenesc îngropat în poziţie chircită. Lângă craniu, spre ceafă, se găsea un vas de lut înalt de cca 10 cm, de formă globulară, cu gâtul mai strâmt decât corpul vasului. Lângă schelet s'a găsit şi o gresioară mai largă la un capăt. La una dintre extremităţi avea un orificiu. Mormântul datează din prima epocă a fierului. Chetriceaua se află în imediată apropiere a aşezării din prima epocă a fierului, dela marginea de Est a satului Luncaviţa.

★

Rezumând cele expuse mai sus, ajungem, pe baza datelor documentare actuale, la o primă concluzie şi anume:

— *că partea de Nord-Vest a Dobrogei a fost locuită aproape în toate epocile istoriei vechi a patriei noastre.*

In cele ce urmează ne vom restrânge numai la perioada de timp corespunzătoare orânduirii comunei primitive.

Materiale arheologice din timpul mai multor epoci lipsesc. Faptul necesită o explicaţie. Pentru moment ne lipsesc date cu privire la epoca paleolitică. Nu înseamnă însă că oameni nu au trăit aici şi în acele vremuri îndepărtate. De sigur, a fost o locuire foarte redusă. Dacă se vor face cercetări mai îndelungate şi mai atente decât cele făcute până acum, se va ajunge probabil la descoperirea uneltelor omului paleolitic. In această chestiune trebue să avem în vedere faptul că resturi atribuite paleoliticului superior s'au descoperit în Dobrôgea la Topalu, destul de aproape de spaţiul nostru, şi de faptul că printre stâncile munţilor Măcinului există numeroase adăposturi ce au putut fi folosite de oamenii din epoca paleolitică. Cea de a doua epocă, din timpul cărela nu avem încă materiale sigure, este epoca de bronz. Lipsa acesteia, aproape totală, se datoreşte în primul rând, metodei cercetărilor. Până acum nu s'a acordat atenţie decât piscurilor. Dacă vom ţine seama de obiceiurile oamenilor din epoca de bronz de a-şi alege terenul de aşezare şi pe pante line, în vecinătatea apelor, pe văi, pe cât posibil mai departe de căile principale de comunicaţie, aşa cum se întâmplă în câmpia Munteniei, vom găsi şi astfel de aşezări.

★

Ce precizări se pot aduce şi ce probleme referitoare la epoca orânduirii comunei primitive pot fi analizate în funcţie de materialul pe care-l avem la dispoziţie?

Din epoca neolitică datează cele mai vechi urme cunoscute până în prezent în Nord-Vestul Dobrogei. Descoperirea unor unelte microlitice pe plaja bălţii Jijila ne permite lărgirea sferei. Propunem colectivelor arheologice, mai ales acelora din vecinătatea Mării Negre şi a lacurilor dobrogene, să cerceteze plajele din punct de vedere arheologic, căci, cu siguranţă, ele păstrează încă multe surprize. Socotim însă că nu ar fi bine să ne mărginim doar la spaţiul dobrogean, ci ar trebui cercetate şi toate celelalte regiuni de dune din ţara noastră.

In legătură cu descoperirile eneolitice din epoca ţinând de cultura materială Gumelniţa, ne putem pune întrebarea cărei sau căror etape din evoluţia acestei culturi aparţin ele? Va fi destul de greu de dat un răspuns. Originea, deplasările şi etapele de desvoltare ale culturii Gumelniţa nu vor putea fi pe deplin lămurite decât atunci când se va publica în cât mai mare cantitate, din cât mai multe aşezări şi clasificat stratigrafic, materialul arheologic aparţinând acestei culturi. Până acum se cunosc zeci de aşezări gumelniţene de pe teritoriul R.P. Bulgaria şi din ţara noastră, însă nu s'a săpat niciuna în întregime.

In Dobrogea se cunosc până în prezent numai câteva aşezări. Cea mai importantă, căci a fost săpată mai intens, este aşezarea de lângă Cernavoda. In restul Dobrogei sunt cele de lângă: Mangalia, Enisala, şi aşezările din NV.

Materialele din primele două aşezări nu s'au publicat încă, aşa încât ele nu ne pot fi de ajutor. Ca forme şi decor, cele din NV se aseamănă mult cu materialul ceramic dela Cernavoda.

Având însă în vedere decorul format din şiruri de adâncituri rotunde de caracter protocucutenian, de pe două fragmente ceramice găsite la Văcăreni, pe valea Nevestelniţei, ajungem la cea de a doua concluzie, şi anume:

*— că în colţul de Nord-Vest al Dobrogei, până acum avem documentată şi o fază timpurie a culturii Gumelniţa, corespunzătoare în timp fazei protocucuteniene din Moldova.*

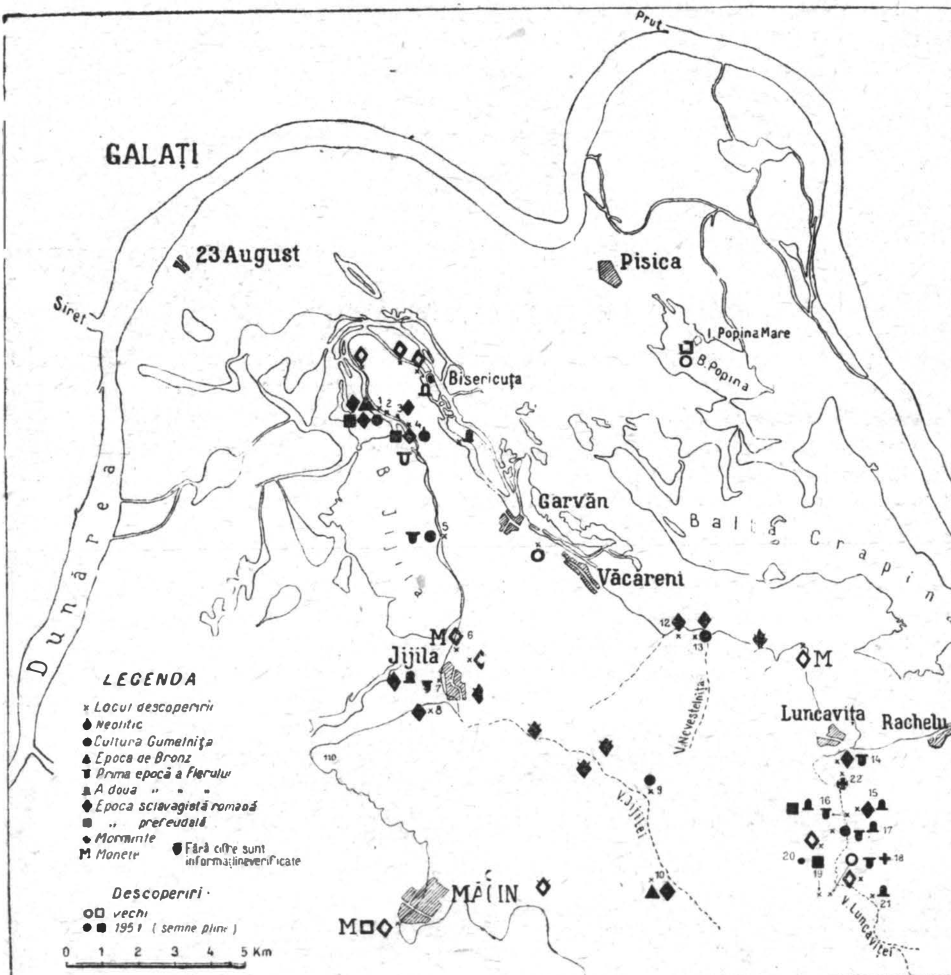



Fig. 6. — Harta arheologică a Dobrogei de Nord-Vest [1].

Ca şi în câmpia Munteniei, cultura Gumelniţa propriu zisă din Dobrogea este urmată de faza *D*. Materialele ceramice din această fază erau cunoscute de multă vreme dela Cernavoda [2], dar nu se putea şti din ce direcţie au venit purtătorii ei în Dobrogea: din câmpia munteană sau direct din spre NE? Astăzi, cu ajutorul fragmentelor găsite la Garvăn, suntem în măsură să spunem că grupurile omeneşti care au provocat transformările dela sfârşitul

[1] Numerele de pe hartă corespund cu cele din text.
[2] A. Langsdorf şi I. Nestor, op. cit., p. 207, fig. 2.

epocii eneolitice au pătruns concomitent atât în Muntenia, venind din spre răsărit prin Sudul Moldovei, cât şi în Dobrogea, venind din spre NE.

Punctele cu descoperiri din prima epocă a fierului sunt cele mai multe, dar de pe materialele ceramice lipsesc elementele decorative, care să ne permită legarea lor de restul descoperirilor din regiunile vecine. După constatarea făcută în legătură cu descoperirea dela poalele dealului Chetriceaua, tradiţiile olarilor din prima epocă a fierului s'au menţinut în aceste părţi în plină epocă getică, până când au fost aduse aici şi amforele greceşti, şi când acelaşi localnici Geţi au început să lucreze la roată vasele lor cenuşii. In sfârşit, prin materialele epocii getice se întregeşte continuitatea de viaţă din negura vremurilor până la primele secole ale erei noastre.

*EUGEN COMŞA*

# К АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТЕ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ДОБРУДЖИ

## (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Параллельно с раскопками в Гарвэне в 1951 г. были возобновлены поверхностные археологические расследования в окрестностях этого села, а также на территории соседних сел.

Несколько целых и фрагментарных орудий из кремня, найденных на берегу озера Жижила (Гарвэн), являются древнейшими следами человеческой деятельности, известными в этой области. Орудия носят микролитический характер и датируются неолитом.

Обильный документальный материал освещает материальную культуру Гумельницы (энеолитическая эпоха); из этой эпохи были обнаружены остатки двух поселений (одно вблизи села Гарвэн и другое вблизи села Вэкэрени). Орнаменты на двух фрагментах керамики, найденные в поселении вблизи села Вэкэрени, напоминают орнаменты, бывшие в употреблении у носителей материальной культуры Кукутени (протокукутенская фаза). Это наблюдение подтверждает существование взаимоотношений между двумя соседними материальными культурами.

Присутствие людей в первой половине первого тысячелетия до н. э. представлено рядом новых археологических пунктов. Более интересными являются остатки обширного поселения того времени, лежащего в настоящее время под восточной частью села Лункавица. Вблизи поселения было случайно открыто погребение с трупоположением. Оно датируется, если принять во внимание инвентарь, ранним железным веком.

Известно сравнительно много остатков гетских поселений этой области, но среди всех обнаруженных пунктов более обширным является лишь поселение, лежащее вблизи села Лункавица.

Продолжающееся поверхностное расследование облегчит подробное изучение археологической среды древних укреплений и поселений в Гарвэне.

## ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

# CONTRIBUTION À LA CARTE ARCHÉOLOGIQUE DE LA DOBROGEA DU NORD-OUEST


## (RÉSUMÉ)

En 1951, parallèlement aux fouilles de Garvăn, on a repris les recherches archéologiques de surface, tant dans les environs de ce village que sur le territoire des villages voisins.

Quelques outils en silex, entiers ou fragmentaires, trouvés sur la plage du lac Jijila (Garvăn) sont les traces les plus anciennes de l'activité humaine dans cette région. Les outils ont un caractère microlithique et datent de l'époque néolithique.

La culture matérielle Gumelnița (époque énéolithique) du temps de laquelle on a découvert les vestiges de deux établissements (l'un près du village de Garvăn et l'autre près de celui de Văcăreni), est celle qui est le mieux attestée.

Les ornements de deux fragments de céramique trouvés dans l'établissement voisin de Văcăreni, sont similaires à ceux utilisés par les porteurs de la culture matérielle Cucuteni (phase Protocucuteni). Cette observation confirme les relations existant entre ces deux cultures matérielles voisines.

La présence des hommes pendant la première moitié du I-er millénaire av. n. è., est attestée par une série de nouveaux points archéologiques. Plus intéressants sont les restes d'un vaste établissement datant de ce temps-là, recouvert à présent par la partie orientale du village de Luncavița. Dans le voisinage de l'établissement, on a découvert par hasard une tombe d'inhumation. Elle date également — en tenant compte de l'inventaire — de la première époque du fer.

On connait d'assez nombreux restes de la période d'habitation des Gètes dans cette région; mais parmi tous les points découverts, le plus vaste est l'établissement avoisinant le village de Luncavița.

Les recherches de surface, qu'on doit continuer, aideront beaucoup à la connaissance détaillée du milieu archéologique des anciennes fortifications et établissements de Garvăn.


## EXPLICATION DES FIGURES

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN RAIONUL GIURGIU (REGIUNEA BUCUREŞTI)

In urma unei sezisări a Muzeului Raional din Giurgiu, Secţiunea de Istorie a Academiei R. P. R. a luat hotărîrea să se facă o scurtă cercetare de suprafaţă în împrejurimile oraşului Giurgiu. Rezultatele cercetării efectuate în zilele de 1—3 Mai 1952 sunt următoarele (a se vedea harta, fig. 1. Numerotarea din text corespunde celei de pe hartă):

1. La o distanţă de aproximativ 2 km dela cimitirul oraşului Giurgiu, între şosea şi marginea terasei inferioare a Dunării, se află resturile unor aşezări antice. Cercetându-se terenul. s'au cules numeroase fragmente ceramice. Prin tehnica lucrului şi prin forme, ceramica aparţine mai multor epoci din istoria veche a regiunii. O parte dintre fragmentele culese datează dela sfârşitul epocii de bronz, altele sunt din epoca geto-dacică şi, în sfârşit, o ultimă categorie provine din vase în formă de borcan, caracteristice perioadei prefeudale.

*a)* Fragmentele ceramice din epoca de bronz sunt lucrate, in majoritatea cazurilor, din pastă grosolană amestecată cu cioburi pisate. Un singur fragment este ornamentat de-a-lungul buzei printr'o bandă largă mărginită cu linii incizate, iar la mijlocul ei se desfăşoară o spirală dublă trasată prin înţepături succesive (fig. 2,1). Pe alte câteva fragmente se păstrează porţiuni din brâuri alveolare în relief.

*b)* Epoca geto-dacică este reprezentată prin ceramică de coloare cenuşie, lucrată la roată. S'au găsit fragmente din marginea lată a unui strachini şi două toarte de ulcioare.

*c)* Din perioada prefeudală datează mai multe fragmente ceramice din vase care au fost modelate din pastă compactă, bine arsă. Ornamentarea constă dintr'o linie continuă, trasată în spirală în jurul vasului şi din benzi de linii în val.

2. La suprafaţa solului, în cuprinsul cimitirului, situat şi el lângă marginea terasei, s'au adunat o serie de fragmente ceramice, care, după tehnică şi pastă, aparţin unor epoci cu totul deosebite. Cele mai vechi provin din vase ce au fost lucrate din lut amestecat cu pleavă. In spărtură straturile superficiale sunt de coloare gălbuie, iar interiorul de coloare cenuşiu închis. Ele datează probabil din epoca neolitică timpurie. Alte câteva cioburi sunt din timpul epocii de bronz sau dela începutul primei epoci a fierului. Ele conţin în amestec cioburi pisate. Nu s'a găsit niciun ciob ornamentat care să ne ajute să putem data cu mai multă precizie materialul adunat.

Două fragmente ceramice provin din vase cenuşii, lucrate la roată, din lut amestecat cu pietricele. După tehnică şi aspect aparţin probabil secolelor IV — VI e. n.

3. La cca 300 m Est de punctul precedent, pe « Coasta Viilor », se găsesc resturile unei aşezări din prima epocă a fierului. Fragmentele ceramice culese au fost făcute din pastă amestecată cu cioburi pisate şi cu pietricele de calcar. Partea inferioară a unei toarte este de secţiune aproape triunghiulară. O altă toartă lucrată din pastă grosolană porneşte din buza vasului, fără a fi supraînălţată.

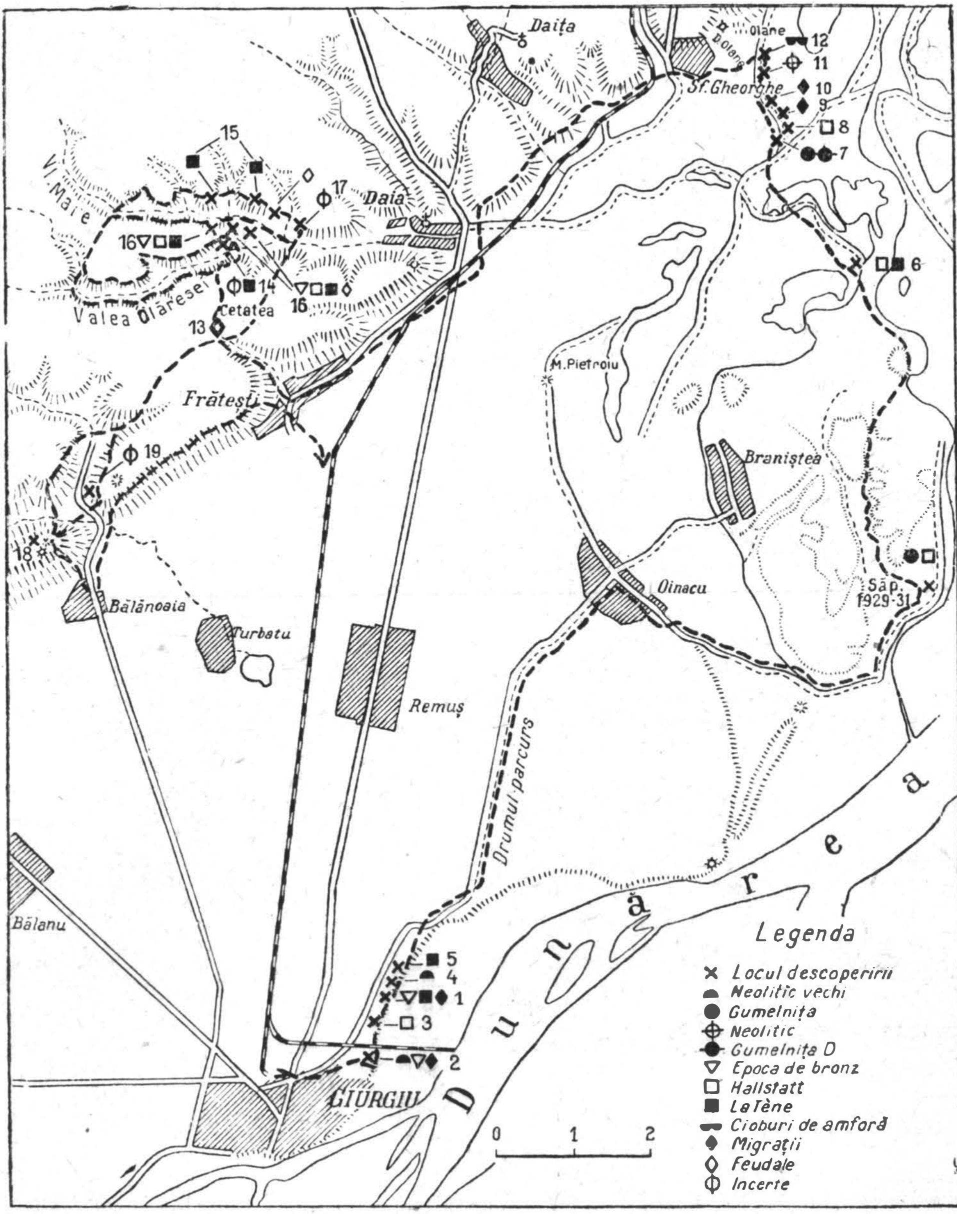



Fig. 1. — Regiunea cercetată.

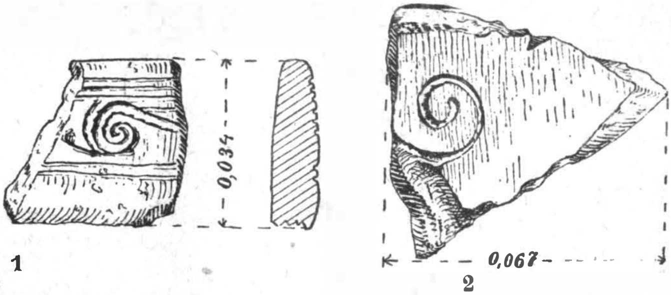



**Fig. 2. — Fragmente ceramice din epoca de bronz şi din prima epocă a fierului.**
1, Giurgiu, Coasta Viilor; 2, Sfântul Gheorghe, La Sfredel.

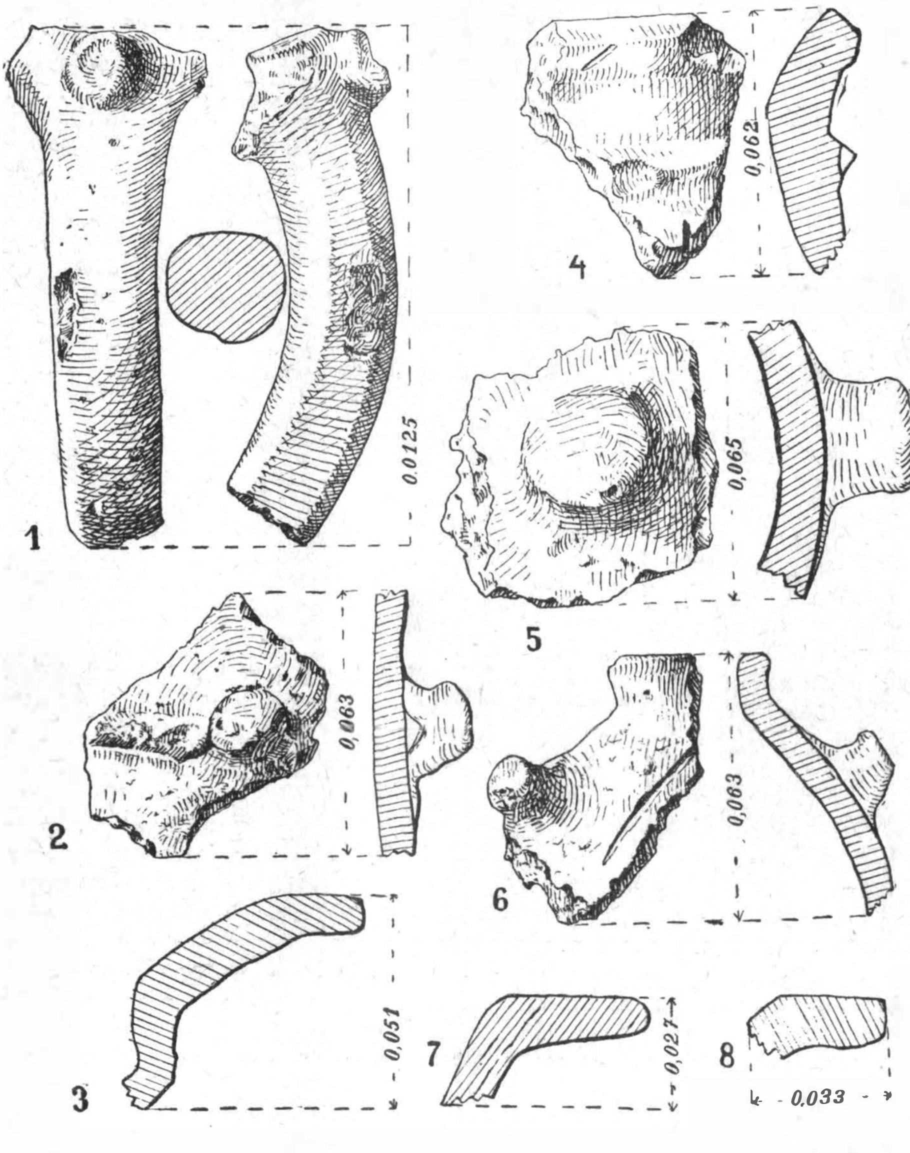



**Fig. 3. — Fragmente ceramice din a doua epocă a fierului.**
1, Sfântul Gheorghe, La Olane; 2, Sfântul Gheorghe, Stoalfele; 3-8, Frăteşti, Valea Olăresei.

4. La cca 150 m Est de punctul 1, de care am vorbit mai sus, marginea terasei este întreruptă de o scurtă viroagă. Partea răsăriteană a acesteia este lină şi a fost prielnică vieţuirii omeneşti. La 25 m Est de viroagă, cu prilejul săpării unor gropi, au fost scoase la iveală mai multe fragmente dintr'un vas lucrat din lut amestecat cu pleavă. Pe suprafaţa vasului se disting dungi verticale (vârci) trasate cu degetele pe pasta moale a vasului. Cioburile descrise datează probabil din epoca neolitică timpurie. Cu acelaşi prilej s'a tăiat şi distrus o parte dintr'o suprafaţă de chirpic ars, care reprezintă resturile unei locuinţe. Chirpicul se găseşte la 0,25 m adâncime faţă de nivelul actual al solului. După observaţiile făcute la faţa locului rezultă că avem de-a-face cu resturile unei locuinţe de suprafaţă, care a fost distrusă datorită unui incendiu puternic. Suprafaţa de chirpic poate fi datată, cu ajutorul fragmentelor ceramice descrise mai sus, tot în epoca neolitică timpurie.

5. In timpul cercetărilor a fost vizitată şi Măgura Mare de lângă braţul Comasca de pe teritoriul satului Braniştea iar nu Oinac, cum se ştia până acum. Această măgură, precum şi un cimitir din secolele III-IV e.n., au fost săpate în anii 1929-1930 de profesorul Ion Andrieşescu.

De pe măgură s'au adunat câteva fragmente ceramice neolitice (de tip Gumelniţa) şi câteva cioburi din prima epocă a fierului.

6. De pe un mic bot de deal în dreptul punctului de întâlnire al celor două văi pe care localnicii le numesc Purceaua şi Stoalfele (la SE de satul Sf. Gheorghe), s'au adunat o serie de fragmente ceramice. Majoritatea materialului ceramic cules de pe acest loc datează din a doua epocă a fierului (tip Piscul Crăsani) (fig. 3,*2*). Tot acolo se mai aflau şi cioburi dela sfârşitul epocii de bronz. Dintre ele amintim o « ansa lunata » cu piciorusul inelat.

7. La cca 800 m Sud de satul Sf. Gheorghe, marginea terasei se termină printr'un mic bot de deal care a fost săpat de oameni, ce au scos lut pentru nevoi casnice. In malul unei gropi se aflau bucăţi de chirpic dintr'o locuinţă arsă. Intr'o altă groapă s'a descoperit un strat de cultură gros de 1,20 m. Pământul e afânat şi are coloarea cenuşie. In el se găsesc din loc în loc: oase de animale, mici bucăţi de chirpic şi fragmente ceramice. Spărgând câteva din ele, am constatat că provin din vase lucrate din lut amestecat cu scoică pisată. Bizuindu-ne pe această observaţie relativă la tehnica ceramicii descoperite, atribuim cioburile perioadei de transiţie dela epoca neolitică la epoca de bronz.

Printre cioburile scoase din malurile gropilor sunt şi câteva fragmente neolitice de tip Gumelniţa şi o aşchie de cremene.

8. La poalele terasei (în locul numit Sfredelul), s'a găsit un fragment ceramic izolat, care datează din prima epocă a fierului. In spărtură este negru-brun. Vasul a fost ornamentat în interior prin motive spiralice. Pe ciobul nostru se păstrează capătul unei spirale (fig. 2,*2*).

9. La marginea aceleiaşi terase, într'un alt punct mai aproape de satul Sf. Gheorghe, s'au adunat fragmente ceramice dela începutul perioadei prefeudale. Vasele erau lucrate în formă de borcane. Ornamentul era alcătuit dintr'o linie trasată în spirală în jurul vasului. Pe un ciob, sub buză, ornamentul liniar se combină cu şiruri de înţepături oblice executate cu ajutorul unui pieptene cu dinţii subţiri (fig. 4, *2*).

10. La o distanţă de aproximativ 500 m de sat, într'un mal prăbuşit, s'au găsit resturile unei vetre antice. Ea era formată dintr'o mică suprafaţă acoperită cu cioburi, deasupra cărora s'a făcut feţuiala de lut a vetrei.

Cioburile sunt din vase în formă de borcan, lucrate din pastă bine frământată, amestecată cu nisip şi pietricele. Buza vaselor este îngroşată (fig. 4, *1—5*). Decorul se compune din linii orizontale drepte şi din benzi de linii în val.

Importanţa materialului arheologic scos din vatră constă în acea că el reprezintă un grup unitar de cioburi contemporane.

Ceramica descrisă mai sus datează dela începutul perioadei prefeudale.

11. Aproape de marginea satului Sf. Gheorghe, pe luncă şi la poalele terasei, s'au adunat mai multe fragmente ceramice, care datează, foarte probabil, din epoca neolitică. Dintre acestea merită a fi menţionat un fragment din piciorul unui vas.

12. La poalele terasei numită «la Olane», lângă cele două izvoare de acolo, s'au găsit un fragment din toarta unei amfore şi câteva cioburi din corpul unor vase de acelaşi tip.

13. La 1 km spre NE de satul Frăteşti, pe marginea terasei, la capătul văii ce coboară spre sat, se găseşte locul numit «Cetate». Este o fortificaţie de pământ de formă pătrată cu şanţ şi val. Intrarea era prin mijlocul laturii de Est, pe locul unde atât valul cât şi şanţul

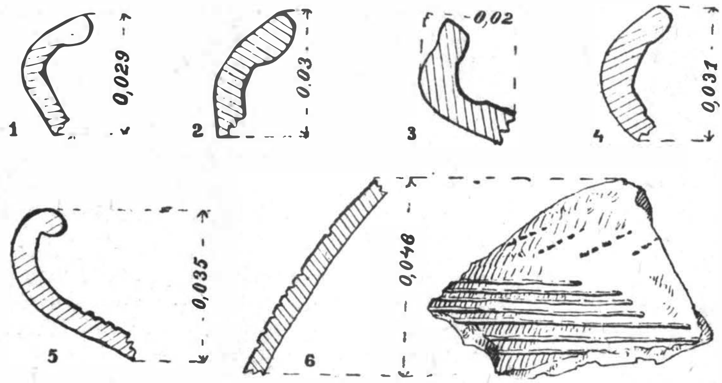


Fig. 4. — Fragmente ceramice din perioada prefeudală.
1-6, Sfântul Gheorghe, La Sfredel.

sunt întrerupte. Cetatea este orientată cu cele patru colţuri spre punctele cardinale. Mai mult de jumătate din lungimea valului şi anume partea de Vest, a fost în bună măsură nivelată prin arături. Lungimea unei laturi măsurată pe fundul şanţului este de 67 m. Şanţul este adânc de 1,35 m, iar valul de pământ se înalţă deasupra nivelului actual al solului din jur, dela 1,10 până la 1,50 m.

14. Pe panta de Nord a Văii Olăresei, vale ce se află la cca 2 km spre Nord de satul Frăteşti, în preajma punctului de întâlnire a acestei văi cu Valea Mare, deasupra celor două izvoare de acolo, este o veche carieră de pietriş. In jurul acestei cariere au fost culese numeroase fragmente ceramice din a doua epocă a fierului (fig. 3, *3—8*) şi alte câteva mai vechi.

S'a cercetat în continuare întreaga vale a Olăresei, fără să se mai găsească vreo altă urmă arheologică.

15. Pe Valea Mare, între punctul Izvoarele şi capătul sudic al eleşteului Frăteşti, pe versantul de răsărit al văii, s'au adunat mai multe fragmente din vase cenuşii lucrate la roată. Ele datează din epoca geto-dacică.

16. Pe versantul de apus al aceleiaşi văi, spre Sud de izvorul Duduita, s'au cules numeroase fragmente ceramice, care aparţin epocii de bronz, primei epoci a fierului şi epocii geto-dacice.

La punctul de întâlnire al Văii Mari cu Valea Olăresei şi pe pantele învecinate sunt răspândite rămăşiţele vechiului sat Frăteşti. După cum povestesc bătrânii din satul actual şi după cum s'a constatat la faţa locului, vechiul sat era format din bordee răspândite de-a-lungul Văii Mari. La suprafaţa solului şi în malurile formate de carierele de pietriş, se găsesc numeroase cioburi din vase româneşti. Dintre ele unele sunt smălţuite. Astăzi locul poartă denumirea de Silişte.

Locuitorii vechiului sat Frăteşti au început să se mute pe locul pe care se află astăzi dela 1877 încoace.

Menţionăm că, pe lângă gropile bordeelor, s'au găsit şi câteva oase omeneşti.

17. Pe un bot de deal între fântână şi Valea Făgădău, s'au cules câteva cioburi din timpul orânduirii comunei primitive.

18. In continuare s'au cercetat împrejurimile satului Bălănoaia, pentru precizarea locului exact al movilei în care s'a descoperit lebesul publicat de Vasile Pârvan. Pe teritoriul satului Bălănoaia există doar trei movile ce alcătuesc un grup situat pe creasta dealului dintre sat şi Valea Diului. Dintre movile, două sunt intacte, pe când cea de a treia, care se află la Nord de primele două, a fost săpată în cea mai mare parte. Din suprafaţa ei au rămas nesăpate două mici porţiuni laterale.

In prezent, adâncitura din mijlocul movilei este de 0,90 m faţă de nivelul solului înconjurător.

In anul 1911 — după datele referitoare la condiţiile descoperirii lebesului — s'a făcut o săpătură restrânsă.

Situaţia actuală, după cum am arătat mai sus, dovedeşte faptul că s'au mai făcut şi alte săpături în acea movilă. De pe suprafaţa solului, dintre cele trei movile s'au cules mai multe cioburi, dintre care unele sunt de aspect neolitic, iar unul singur este de coloare cenuşie şi provine dintr'un vas în formă de strachină din a doua epocă a fierului.

19. Intr'o carieră de pietriş, situată spre NE de satul Bălănoaia, s'a găsit izolată o lamă de silex. Intreaga unealtă poartă o patină gălbuie. Bulbul de percuţie este spart din vechime. Pe una din laturile lamei sunt retuşe verticale. Bizuindu-ne pe forma şi patina relativ groasă de pe unealtă şi pe faptul că era izolată în cuprinsul carierei de piatră, suntem de părere că ea datează probabil din epoca paleoliticului superior.

Descoperirile din raionul Giurgiu dovedesc existenţa unei serii întregi de aşezări omeneşti din cele mai vechi timpuri până în epoca feudală. In timp ce resturile aşezărilor neolitice sunt mai numeroase de-a-lungul marginii terasei superioare a Dunării, cele din a doua epocă a fierului sunt mai frecvente pe înălţimile terasei mijlocii a Dunării, pe locuri mai apropiate de şuvoaie şi mai lesne de apărat. Resturile de cultură materială din epoca prefeudală sunt mai rare şi se grupează pe locuri mai joase în preajma braţului Comasca.

Rezultatele cercetărilor efectuate în raionul Giurgiu au arătat bogăţia materialelor arheologice din această regiune şi ne îndeamnă la noi cercetări.

*EUGEN COMŞA şi SEBASTIAN MORINTZ*

## АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В РАЙОНЕ ДЖУРДЖУ (БУХАРЕСТСКАЯ ОБЛАСТЬ)

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

В начале мая 1952 г. в районе Джурджу, Бухарестской области, было произведено поверхностное исследование. Было открыто несколько античных поселений (см. карту рис. 1). Наибольшее число остатков неолитических поселений расположено у склонов верхней террасы Дуная, а поселения второй эпохи железа встречаются чаще на возвышенностях средней террасы, являющихся удобными оборонительными пунктами. Остатки материальной культуры ранней феодальной эпохи встречаются реже и группируются в низовьях вокруг рукава Комаска.

### ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Исследованная область.

Рис. 2. — Керамические фрагменты эпохи бронзы и первой эпохи железа. 1 — Джурджу, Коаста Виилор; 2 — Сфынтул Георге, Ла Сфредел.

Рис. 3. — Керамические фрагменты второй эпохи железа. 1 — Сфынтул Георге, Ла Олане; 2 — Сфынтул Георге, Стоалфеле; 3—8 — Фрэтешти, Валя Олэресей.

Рис. 4. — Керамические фрагменты дофеодального периода. 1—6 — Сфынтул Георге, Ла Сфредел.

## RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUE DANS LE DISTRICT DE GIURGIU (RÉGION DE BUCAREST)

### (RÉSUMÉ)

Au début du mois de mai de l'année 1952, on a effectué des fouilles en surface sur le territoire du district de Giurgiu, région de Bucarest. On a découvert à cette occasion plusieurs stations de l'antiquité (voir la carte de la figure 1). Les restes des établissements néolithiques sont plus nombreux le long de la terrasse supérieure du Danube. Les stations qui se rattachent au second âge du fer sont plus fréquentes sur les hauteurs de la terrasse moyenne, sur des emplacements plus faciles à défendre. Les restes de culture matérielle de l'époque féodale ancienne sont moins fréquents. Ils sont groupés en des terrains bas, à proximité du bras du Danube, Comasca.

### EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — La région étudiée.

Fig. 2. — Fragments de céramique de l'âge du bronze et du premier âge du fer. 1. Giurgiu, Coasta Viilor; 2. Sfântul Gheorghe, La Sfredel.

Fig. 3. — Fragments de céramique du second âge du fer. 1. Sfântul Gheorghe, La Olane; 2. Sfântul Gheorghe, Stoalfele; 3—8. Frăteşti, Valea Olăresei.

Fig. 4. — Fragments de céramique de la période préféodale. 1 — 6. Sfântul Gheorghe, La Sfredel.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN AŞEZAREA DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI DELA TĂMĂOANI (RAIONUL GALAŢI)

Prima epocă a fierului (Hallstatt) este cunoscută din ce în ce mai bine în Sudul Moldovei, datorită săpăturilor, sondajelor şi recunoaşterilor arheologice, întreprinse mai ales cu începere din anul 1949 de către Academia R.P.R.

In ceea ce priveşte sectorul cel mai sudic, dela Nord de Galaţi, primele cercetări s'au făcut în anul 1939 sub formă de recunoaşteri. Cu acest prilej s'au semnalat resturi de cultură materială din aceeaşi vreme la Sipeni, Găneşti, Vădeni, Tg. Bereşti, Bursucani şi Smulţi [1]. Alte resturi din aceeaşi epocă s'au descoperit în 1946 la Stoicani, cu ocazia sondajelor de pe Cetăţuie şi a recunoaşterilor din cimitirul cu schelete chircite din prima epocă a fierului de pe înălţimea aflată imediat la Vest de Cetăţuie [2]. Ulterior, prin sondajele din 1948 şi săpăturile din 1949 de pe Cetăţuie şi din cimitirul amintit dela Stoicani, s'a precizat că în ambele locuri este documentat un aspect al culturii materiale locale dela sfârşitul primei epoci a fierului (sec. VII-VI î.e.n.) [3]. Contemporan în parte cu acest aspect este şi acela din aşezarea dela Tămăoani de lângă Stoicani cercetat prin sondajele din 1949 [4].

Tot dela sfârşitul primei epoci a fierului datează descoperirea de vase de lut ars dintr'o groapă dela Frumuşiţa, cercetată în 1948 şi 1949 [5], şi mormintele cu schelete chircite dela Folteşti, găsite în 1950, în cuprinsul aşezării de tip Usatovo, dela punctul numit Ruptura [6]. In ambele descoperiri s'au găsit căni cu toartă, caracteristice, prin unele elemente, primei epoci a fierului. Inafară de aceasta, prezenţa *kylix*-ului grecesc în descoperirea dela Frumuşiţa contribue la datarea vaselor lucrate cu mâna de acolo la sfârşitul secolului al V-lea î.e.n. [7].

Alte resturi din prima epocă a fierului s'au descoperit în 1948 la Tg. Bereşti şi Cavandineşti [8].

Datele procurate de toate aceste cercetări ajută la o cunoaştere mai amănunţită a primei epoci a fierului în acest sector din Sudul Moldovei. Această cunoaştere este încă departe de a fi completă, atât în ceea ce priveşte definirea propriu zisă a diferitelor aspecte de cultură

---

[1] Cf. « Dacia », VII—VIII, 1937—1940, p. 430, 435—437, 440 şi urm.

[2] Rezultatele acestor cercetări împreună cu ale acelora din 1948 şi 1949 au fost prezentate într'un raport amplu asupra săpăturilor dela Stoicani. « Materiale arheologice privind Istoria Veche a R.P.R. », v. I, 1953, p. 132 şi urm.

[3] « Studii » I, anul 2, 1949, p. 105 şi urm. « St. şi Cercet. de Istorie Veche », Nr. 1, anul I, 1950, p. 63.

[4] « Studii » I, anul 2, 1949, p. 105 şi urm ; « St. şi Cercet. de Istorie Veche », Nr. I, 1950, p. 64.

[5] « Studii » I, anul 2, 1949, p. 106; « St. şi Cercet. de Istorie Veche », Nr. 1, anul I, 1950, p. 65.

[6] « St. şi Cercet. de Istorie Veche », Nr. I, anul II, Ianuarie-Iunie 1951, p. 254.

[7] « Studii », I, anul II, 1949, p. 106.

[8] « Ibidem, p. 100, 106. Resturile din prima epocă a fierului dela Tg. Bereşti nu sunt menţionate în raport.

materială şi succesiunea lor în timp, cât şi în ce priveşte precizarea organizării social-economice a triburilor locale din acea vreme.

In orice caz, rezultatele obţinute în acest sector din Sudul Moldovei, nu vor trebui considerate în mod izolat, ci în legătură cu acelea din aşezarea dela Poiana, controlându-se în ce măsură ele se verifică şi se completează reciproc. De asemenea, vor trebui cercetate şi legăturile cu celelalte aspecte de cultură materială dela noi din ţară şi din Sudul U.R.S.S. In felul acesta se vor putea încadra mai bine în timp şi spaţiu diferitele aspecte ale culturii materiale din prima epocă a fierului din Sudul Moldovei.

Desigur că rezolvarea acestor probleme presupune un studiu mai amplu, care necesită continuarea şi intensificarea cercetărilor pe teren.

In lucrarea de faţă sunt prezentate doar rezultatele primelor cercetări din aşezarea dela Tămăoani, încercându-se să se precizeze felul de aşezare şi să se definească aspectul culturii materiale a triburilor locale din această regiune în prima epocă a fierului.

★

La cca 2,5 km Sud de comuna Stoicani, la punctul numit Piscul, de pe teritoriul satului Tămăoani, s'a identificat în anul 1949 o aşezare din prima epocă a fierului.

Aşezarea se află pe terasa inferioară a Prutului, pe o porţiune de teren în formă de promontoriu, orientată EV şi izolată la Nord şi Sud prin câte o viroagă. Această formă de teren este mai îngustă la Est, în spre lunca Prutului şi mai lată la Vest în spre marginea de Est a satului Tămăoani. In spre Sud, aşezarea s'a întins şi pe promontoriul vecin.

In toamna anului 1949, s'au efectuat aici sondaje de către o parte din colectivul şantierului arheologic dela Stoicani. Cu acest prilej s'au săpat două şanţuri pe primul promontoriu şi un al treilea pe cel de al doilea promontoriu dela Sud. Materialul arheologic descoperit se află la Muzeul de Antichităţi din Iaşi.

Pe primul promontoriu, s'au săpat un şanţ mai lung (I) de 22 m × 1,20 m şi orientat ENE 80° — VSV 260°, pe axul longitudinal al aşezării şi cam pe la mijlocul ei şi un altul mai mic (II) la 5 m spre Nord şi paralel cu primul.

Şanţul I s'a adâncit până la 0,60 m. S'a constatat că sub solul vegetal actual, de coloare neagră şi gros de cca 0,15 — 0,20 m. urmează o pătură de pământ de coloare deschisă, groasă de cca 0,25 — 0,30 m, în care s'au găsit câteva fragmente ceramice din prima epocă a fierului. Sub această depunere se află solul virgin, în care s'a adâncit săpătura cca 0,10 m.

Şanţul II (fig. 1). Orientarea şanţului II este aceeaşi cu a şanţului I. De asemenea, s'au făcut aceleaşi observaţii stratigrafice. Spre deosebire însă de şanţul I, pereţii de Sud şi de Nord ai şanţului II au secţionat câteva gropi din prima epocă a fierului. Astfel, în profilul peretelui de Nord (fig. 2,*a*) s'au observat trei gropi (Nr. 2, 3 şi 4), dintre care două mai mari în formă de clopot (Nr. 2 şi 4) la 4 m interval şi între ele una mai mică, cu pereţii drepţi (Nr. 3). In profilul peretelui de Sud (fig. 2) s'au observat alte două gropi în formă de clopot (Nr. 1 şi 5), la cca 2 m depărtare una de alta.

S'au săpat complet numai două gropi cu pământul de umplutură cenuşiu (Nr. 1 şi 2), făcându-se câte o lărgire în peretele malului din dreptul lor. Celelalte trei gropi (Nr. 3 — 5), secţionate de pereţii şanţului, vor fi cercetate cu alt prilej.

Adâncimea medie a şanţului II este de 1 m pe porţiunea dintre gropile Nr. 2, 3 şi 4 şi de 0,70 m în regiunea dintre gropile Nr. 1 şi 5. Adâncimea maximă faţă de nivelul solului actual este de 1,75 m, în dreptul gropii Nr. 1.

*Groapa Nr. 1* este în secţiune în formă de clopot, iar în plan, ovală. Dimensiuni: lăţimea 1 m, în dreptul gurii, şi 2,36 m la fund, iar adâncimea 1,15 m faţă de baza stratului dela care s'a săpat şi 1,65 m faţă de nivelul actual al solului. Groapa, umplută cu pământ amestecat cu cenuşă, s'a observat clar în plan începând dela adâncimea de 1 m. In umplutura gropii s'au găsit fragmente din oase de animale, dintre care unele erau calcinate parţial.

*Groapa Nr. 2.* Forma gropii în secţiune este puţin deosebită de cea a gropii Nr. 1. Astfel, pereţii gropii sunt mai mult sau mai puţin drepţi la partea superioară şi oblici la cea inferioară, care se lăţeşte treptat spre fund. Forma gropii în plan este aproape rotundă. Dimensiuni: lăţimea 1,40 m în dreptul gurii şi 2,20 m la fund, iar adâncimea 1,10 m dela baza stratului dela care s'a săpat şi 1,45 m faţă de nivelul actual al solului. Groapa, care conţine multă cenuşă în pământul de umplutură, s'a observat în plan dela 0,50 m adâncime.

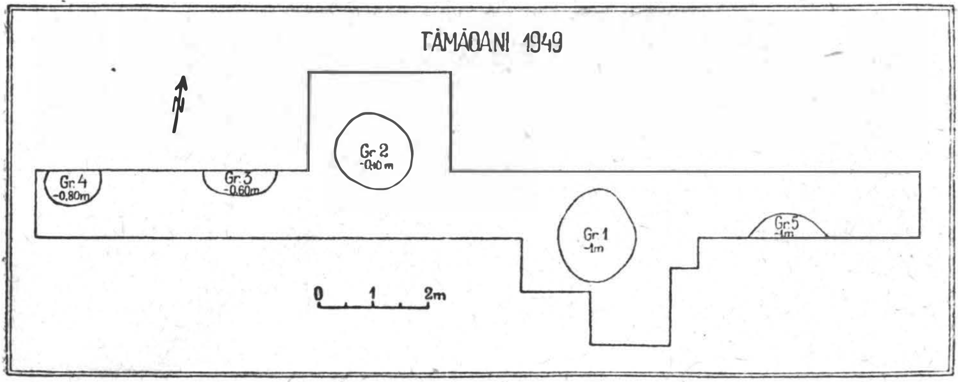



Fig. 1. — Planul gropilor din şanţul II.

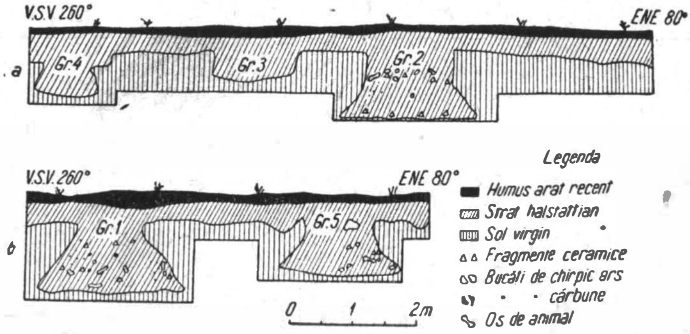



Fig. 2. — Profilele pereţilor de Nord (*a*) şi Sud (*b*) ale şanţului II.

In umplutura gropii până la 0,80 m adâncime s'au găsit fragmente ceramice, o fusaiolă (fig. 8,*1*) şi două căpăcele de lut ars (fig. 8, *3—4*), câteva oase de animale şi mai multe bucăţi de chirpic ars, dintre care unele prezintă urme de nuiele sau de trestie. La 1 m adâncime s'a descoperit un cuţit de bronz (fig. 8, *6 a* şi *6 b*), iar între 1m şi 1,30 m s'au găsit mai multe fragmente ceramice din diferite vase, dintre care unele sunt arse secundar. La 1,30 m adâncime, în jumătatea din spre Sud a gropii, s'au găsit femurul, tibia, peroneul şi câteva oase tarsiene din piciorul drept al unui schelet de om. După poziţia oaselor, piciorul era întins şi avea orientarea NV-SE. La cca 0,50 m NE de acest picior s'a descoperit un vas întreg mai mare (fig. 7,*1*), care zăcea în poziţie normală. Lângă acest vas se afla un fragment ceramic ceva mai mare prevăzut cu o toartă orizontală. In cuprinsul gropii, până la fund, înafară de acest vas, restul materialului ceramic este fragmentar. Din acest material s'a putut reconstitui numai un singur vas cu marginea răsfrântă înafară şi cu corpul bombat (fig. 7,*2*).

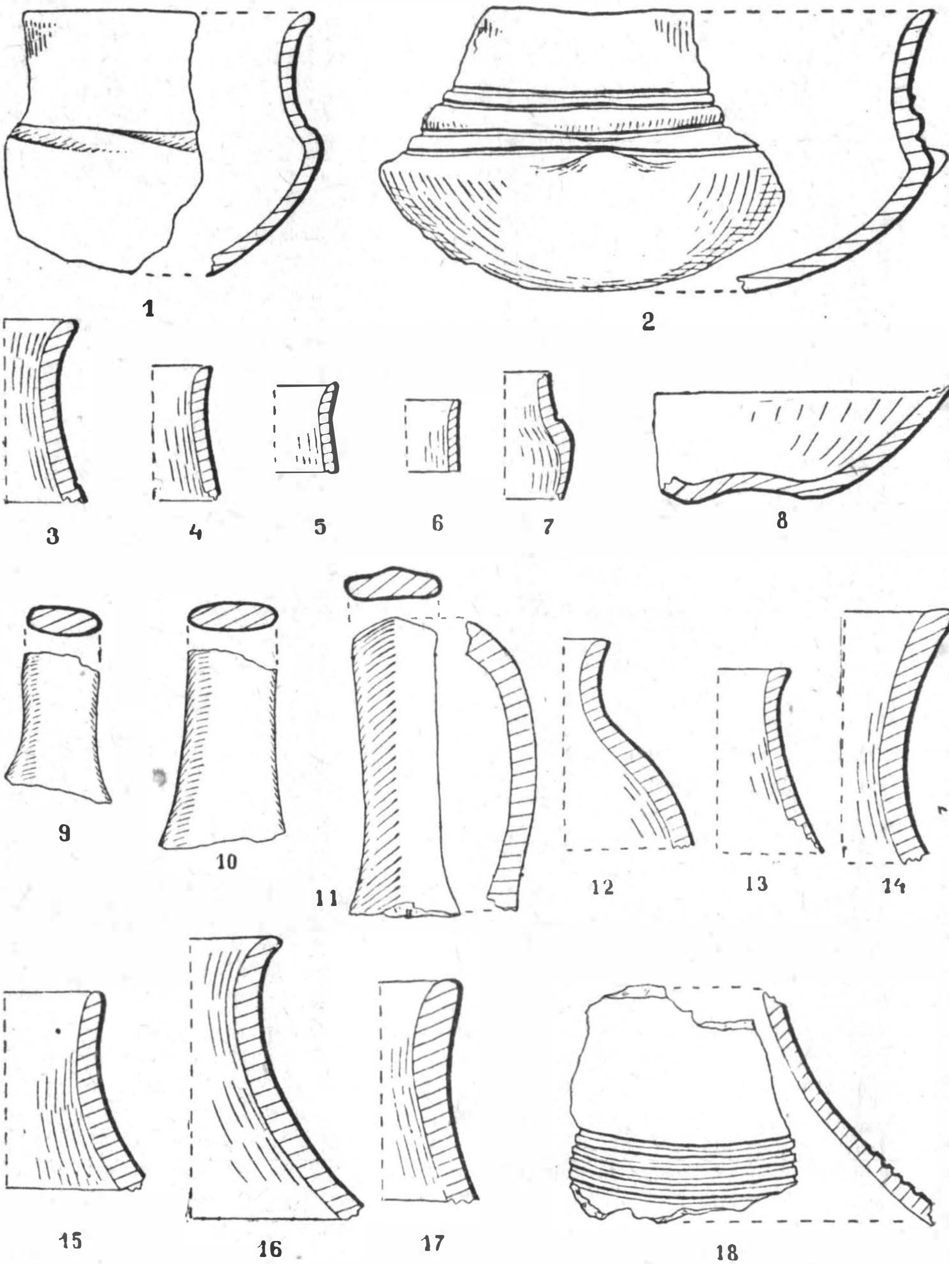



Fig. 3. — Fragmente de vase.

Este probabil că groapa s'a umplut încă din timpul locuirii din acestă aşezare cu resturi de ceramică, un vas întreg, câteva obiecte din inventarul locuinţelor şi oase de animale. Chirpicul ars, marea cantitate de cenuşă, ca şi unele oase calcinate şi fragmente ceramice arse secundar, ne arată că groapa s'a umplut apoi şi cu resturi din locuinţele arse ale acestei aşezări.

In ceea ce priveşte piciorul omenesc din spre fundul gropii, nu se pot face deocamdată decât presupuneri. El nu poate fi pus în legătură cu un mormânt mai nou sau mai vechi decât groapa, deoarece nu s'a găsit nimic din restul scheletului, nici în groapa propriu zisă, nici în caseta din jurul gropii. Este mai probabil că piciorul a fost introdus în groapă după ce a fost desprins din basin.

*Groapa Nr. 3* este în secţiune de formă rectangulară. Dimensiuni: lăţimea 1,30 m, iar adâncimea maximă, 0,50 m dela baza stratului dela care s'a săpat şi 0,90 m faţă de nivelul solului actual.

*Groapa Nr. 4* este în secţiune în formă apropiată de aceea de clopot şi prezintă pe latura de Est un mic prag, lat de 0,35 m şi înalt de 0,20 m. Dimensiuni: lăţimea, 0,75 m în dreptul gurii şi 1 m la fund, iar adâncimea 0,65 m dela baza stratului dela care s'a săpat şi 1,15 m faţă de nivelul solului actual.

*Groapa Nr. 5* este în secţiune în formă de clopot, iar în plan aproape rotundă sau ovală. Dimensiuni: lăţimea, 1,05 m în dreptul gurii şi 1,95 m la fund, iar adâncimea, 0,90 m dela baza stratului dela care s'a săpat şi 1,35 m faţă de nivelul solului actual.

Pe al doilea promontoriu s'a săpat şanţul III, de aceleaşi dimensiuni şi orientare ca şanţul I. S'au făcut aceleaşi observaţii stratigrafice. S'au descoperit câteva bucăţi de chirpic ars, dintre care unele prezintă urme clare de trestie, şi mai multe fragmente ceramice, care fac parte, în general, din vase grosolane şi mai rar din vase cu pereţii subţiri de calitate mai bună.

★

In inventarul aşezării dela Tămăoani predomină ceramica, care, în cea mai mare parte, provine din gropi şi mult mai puţin din stratul subţire dela baza căruia au fost săpate aceste gropi.

Din punctul de vedere al tehnicii pastei, se pot deosebi două categorii de vase: una din pastă de calitate bună şi alta din pastă grosolană.

Vasele din pastă de calitate bună au pereţii subţiri sau ceva mai groşi. Pasta vaselor cu pereţii subţiri este în genere mai omogenă şi mai compactă decât pasta de calitate bună a vaselor cu pereţii mai groşi. Inafară de acestea, pasta vaselor cu pereţii subţiri, de coloarea neagră în interior şi cafeniu deschis sau cenuşiu la exterior, are un aspect mai mult sau mai puţin sgrunţuros şi conţine fragmente ceramice pisate ca materie degresantă. Pasta vaselor cu pereţii mai groşi de coloare neagră în interior şi de obicei cărămizie pe o faţă şi neagră pe cealaltă, prezintă acelaşi aspect sgrunţuros şi conţine unele impurităţi foarte fin fărâmiţate. Vasele din această categorie au lustru pe ambele părţi sau uneori în întregime numai la interior sau exterior.

Vasele din pastă grosolană sunt de dimensiuni mai mari şi în genere au pereţii mai groşi. Vasele cu pereţii mai subţiri din această categorie sunt executate dintr'o pastă mai consistentă decât aceea a vaselor cu pereţii mai groşi. Pasta mai consistentă, de coloare neagră în interior, cenuşie pe o faţă şi cărămizie pe cealaltă, este sgrunţuroasă şi mai ales neomogenă, din cauza frământării puţin îngrijite; conţine destul de multă mică şi uneori chiar bucăţi mici de calcar, introduse intenţionat ca materie degresantă sau mai curând făcând parte din pasta, care nu a fost destul de bine curăţată de impurităţi. Pasta vaselor cu pereţii mai groşi este mai poroasă şi mult mai neîngrijit frământată.

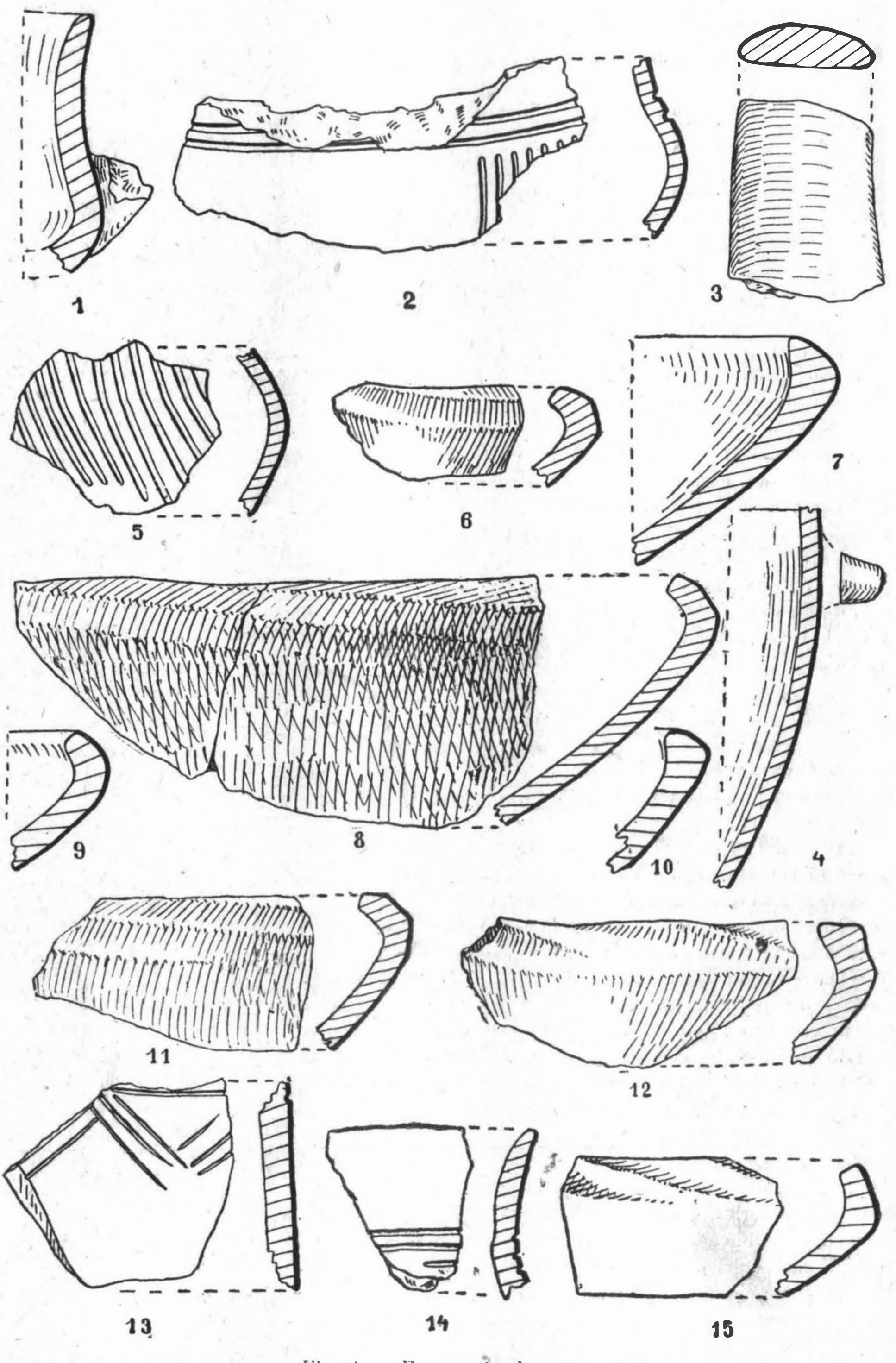



Fig. 4. — Fragmente de vase.

## A. VASE DIN PASTĂ DE CALITATE BUNĂ

1. Până în prezent, la Tămăoani s'au găsit doar patru margini (fig. 3,*3*,*4*), o porţiune de mijloc (fig. 3,*7*) şi un fund cu *umbo* (fig. 3,*8*) din vase de dimensiuni mici din pastă mai bună care din cauza stării fragmentare în care s'au păstrat nu pot fi atribuite cu siguranţă ceştilor sau vaselor mici bitronconice. Cele două părţi ale vasului sunt separate destul de accentuat. Partea superioară este uşor concavă şi prezintă în cinci cazuri buza subţiată şi puţin răsfrântă înafară. Partea inferioară este mai mult sau mai puţin semisferică. După un fragment din partea inferioară a unui vas din această serie se poate deduce că unele din aceste vase aveau fundul concav (fig. 3,*8*). In legătură cu formele de ceşti dela Tămăoani se pot pune trei toarte fragmentare, dintre care două din bandă de secţiune ovală (fig. 3,*9*,*10*) şi a treia din benzi de secţiune rectangulară şi cu o creastă mediană la exterior foarte puţin accentuată (fig. 3,*11*). In ceea ce priveşte decorul, pântecele vasului este ornamentat într'un caz cu faţete oblice (fig. 3,*1*), iar în altul, cu proeminenţe mici aplicate (fig. 3,*2*). In acest din urmă caz, şi partea superioară a vasului, pe porţiunea din spre pântece, este decorată cu o bandă orizontală în relief, mărginită de către două dungi orizontale adâncite.

2. Majoritatea fragmentelor ceramice provin din vase de dimensiuni mijlocii şi mari, din care s'au putut determina următoarele forme:

*a)* Vase în formă de oale, cu arcuirea corpului la partea superioară, gâtul desvoltat, marginea foarte uşor răsfrântă înafară şi cu buza rotunjită sau subţiată. Această formă de vas este reprezentată printr'un exemplar întreg (fig. 7,*1*) şi printr'un fragment (fig. 3,*12*). Exemplarul întreg a fost confecţionat cu grijă dintr'o pastă consistentă cenuşie, care prezintă pe faţa externă pete roşii dela flambare.

*b)* Vase cu arcuirea corpului la mijlocul înălţimii, cu gâtul desvoltat, marginea mai mult sau mai puţin răsfrântă înafară şi cu buza subţiată sau plată. Din această formă s'a putut întregi un singur vas, a cărui parte superioară s'a reconstituit cu o oarecare aproximaţie, deoarece s'a păstrat foarte fragmentar (fig. 7,*2*). Tot în legătură cu această formă de vas mai pot fi puse şi câteva fragmente de margine, cu buza plată (fig. 3,*13* şi *14*), rotunjită (fig. 3,*17*) sau subţiată (fig. 3,*15* şi *16*). Unul din exemplare este decorat pe partea superioară cu dungi orizontale adâncite (fig. 3,*2*). Nu se poate preciza dacă unele din aceste fragmente aparţin la această formă de vas sau la vasele bitronconice cu marginea dreaptă sau răsfrântă înafară.

*c)* Vase mari bitronconice din pastă de calitate bună, cu pereţii mai groşi, de coloare neagră cu lustru la exterior şi cărămizie la interior, sau din pastă de calitate mai puţin bună de coloare cenuşie şi cu lustru pe ambele feţe sau numai pe una din ele. Forma de vas din pastă de calitate bună este reprezentată prin câteva fragmente necaracteristice din corpul vasului, iar aceea din pastă de calitate mai puţin bună printr'o margine (fig. 3,*17*). Intr'un caz, umărul unui vas din pastă de coloare cenuşie, este decorat cu o bandă din dungi orizontale adâncite care amintesc fostele caneluri (fig. 3,*18*).

*d)* Vas bitronconic cu pereţii foarte uşor arcuiţi în partea superioară şi cu toarta, probabil supraînălţată, din bandă de secţiune ovală. S'a păstrat un singur fragment din partea superioară (fig. 4,*1*). In legătură cu această formă de vas s'ar putea pune eventual şi un fragment de toartă mai masivă cu banda din secţiune ovală (fig. 4,*3*).

*e)* Vase cu pântecele bombat, decorate cu benzi din dungi adâncite, dispuse orizontal şi vertical (fig. 4,*2*) sau oblic (fig. 4,*5*). Marginea şi fundul acestor vase sunt neprecizate.

*f)* Strachinile cu marginea îndoită drept şi cu buza plată, decorată cu caneluri oblice. S'au găsit în total douăsprezece margini din asemenea strachini. Dintre acestea, trei exemplare în loc de caneluri au o simplă faţetare a marginii (fig. 4,*6*,*8*,*11*), iar la alte două, canelurile fiind mai adâncite, se formează între ele un fel de creste (fig. 4,*15*). Restul exemplarelor se caracterizează prin marginea îndoită, necanelată şi subţiată în spre buza teşită oblic

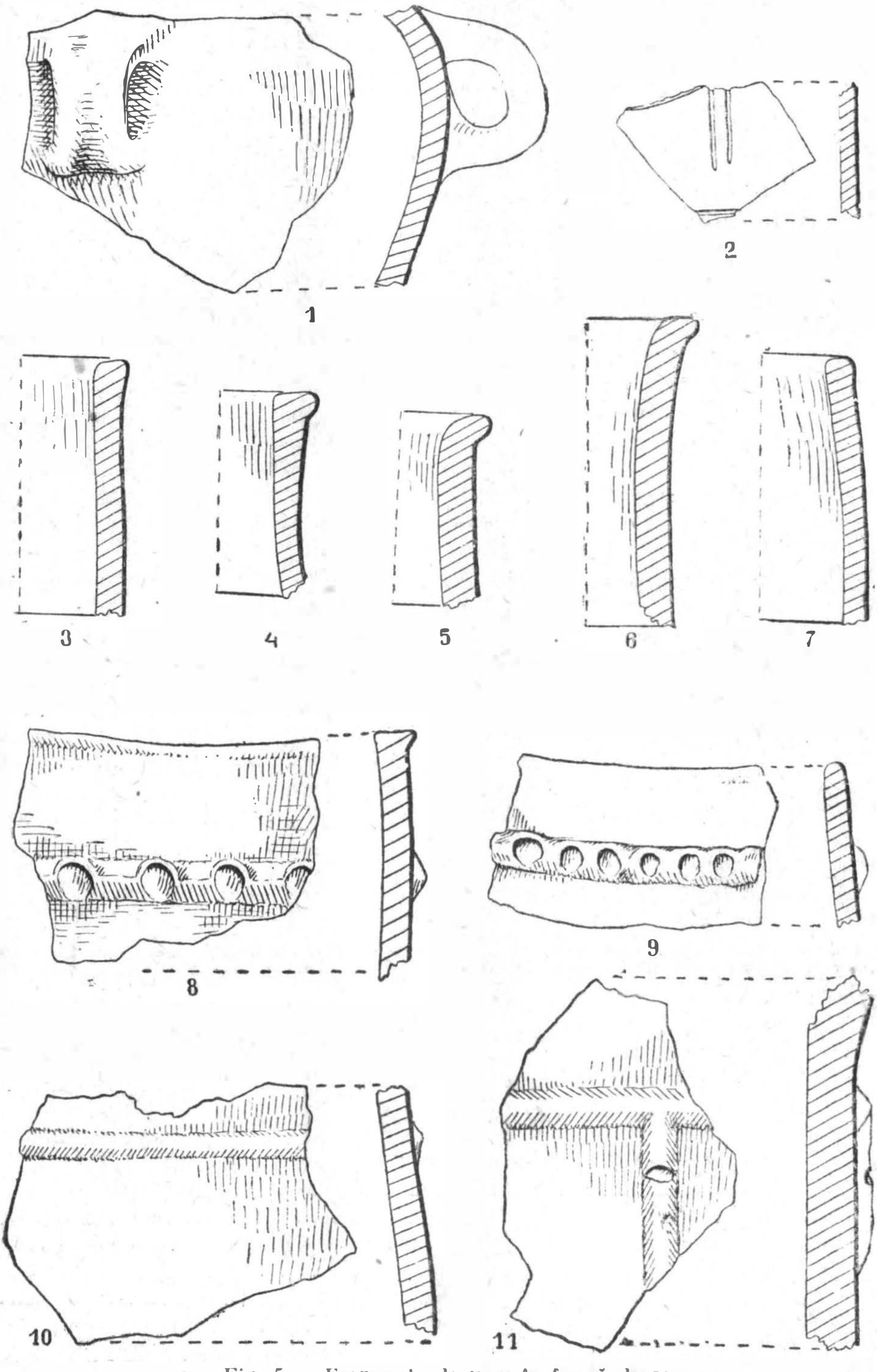



Fig. 5. — Fragmente de vase în formă de sac.

în spre interiorul vasului (fig. 4,*9*), marginea îndoită mai puţin spre interior şi cu buza ascuţită (fig. 4,*7*) şi marginea îngroşată în spre interior (fig. 4,*10*). Ultima variantă este executată dintr'o pastă de calitate mai puţin bună.

*g)* Forme neprecizate. In cuprinsul gropii Nr. 2 s'au depozitat două vase mari foarte fragmentare. Din primul s'a găsit numai partea inferioară cu pereţii nu prea groşi de coloare cenuşie şi cu urme de lustru pe faţa interioară, care este mai îngrijit netezită. In partea superioară a fragmentului păstrat se află o toartă orizontală din bandă de secţiune ovală (fig. 4,*4*). Diametrul maxim al părţii reconstituite al acestui vas ar fi de cca 0,50 m. Din al doilea vas s'a păstrat o porţiune despre care nu se ştie dacă provine din partea superioară sau inferioară. Spre deosebire de vasul anterior, acesta este lucrat dintr'o pastă de calitate mai bună, de coloare neagră pe porţiuni de pe faţa interioară şi cărămizie pe cea exterioară. Această pastă se aseamănă cu aceea a unor vase mari, bitronconice cu marginea răsfrântă şi cu gâtul înalt din aşezarea din prima epocă a fierului de pe Cetăţuia dela Stoicani. Pe un alt fragment din mijlocul bombat al unui vas cu pereţii destul de subţiri este prinsă o toartă din bandă de secţiune rectangulară şi cu o uşoară adâncitură mediană pe faţa externă (fig. 5,*1*).

Tot din această categorie fac parte două fragmente ceramice, dintre care unul decorat cu benzi din dungi incizate neregulat sau dispuse în zig-zag şi probabil încrustate cu alb (fig. 4,*13*), iar altul cu două dungi verticale paralele incizate neregulat şi incrustate cu alb (fig. 5,*2*).

## B. VASE DIN PASTĂ GROSOLANĂ

1. Majoritatea fragmentelor ceramice din această categorie provin din vase de dimensiuni mijlocii şi mari, executate din pastă consistentă. S'au putut determina următoarele forme:

*a)* Vase în formă de sac. Se pot deosebi două variante. Din prima fac parte vasele cu corpul mai mult sau mai puţin drept în partea superioară, gura larg deschisă şi cu marginea plată, depăşind de cele mai multe ori grosimea pereţilor vasului (fig. 5,*3-6*). Această variantă este reprezentată prin opt margini fragmentare. Din a doua variantă fac parte vasele cu pereţii părţii superioare mai mult sau mai puţin convecşi, gura larg deschisă şi marginea plată, care depăşeşte numai într'un singur caz foarte puţin grosimea pereţilor vasului (fig. 5,*8*). Din această variantă s'au găsit 13 exemplare, dintre care unul nedecorat (fig. 5,*7*), două decorate din partea superioară cu brâuri orizontale aplicate de secţiune triunghiulară sau ovală (fig. 5,*10*) şi alte nouă cu brâuri alveolare, aplicate orizontal (fig. 5,*8—9*), orizontal şi vertical (fig. 5,*11*) sau, într'un caz, oblic şi însoţite de proeminenţe (fig. 6,*1*). Pe un fragment şirul orizontal din alveole, mai mult sau mai puţin regulate, s'a executat direct pe pereţii vasului şi nu pe un brâu în relief (fig. 6,*2*).

*b)* Vase în formă de oale, cu marginea dreaptă sau uşor răsfrântă, buza plată sau rotunjită şi cu corpul mai mult sau mai puţin arcuit (fig. 6,*3—5*). S'au găsit în total cinci fragmente, dintre care trei provin din vase cu pereţii subţiri, iar alte două din vase cu pereţii mai groşi.

*c)* Vase mari cu corpul bitronconic sau bombat şi cu marginea răsfrântă înafară şi îngroşată în partea exterioară. Această formă este reprezentată prin două fragmente din marginea aceluiaşi vas (fig. 6,*7*).

*d)* Vase, probabil mai scunde şi cu pereţii foarte uşor arcuiţi, cu marginea plată îngroşată la exterior şi decorată pe partea superioară a corpului cu un brâu orizontal în relief de secţiune ovală. S'a găsit un singur fragment ars secundar (fig. 6,*6*).

Tot în legătură cu formele de vase din această categorie pot fi puse şi câteva fragmente din funduri, simple (fig. 6,*8*), cu început de ramă neregulată (fig. 6,*9*) sau cu profilare destul de accentuată (fig. 6,*10*).

2. Specia ceramică din pastă grosolană mai puțin consistentă este foarte slab reprezentată până în prezent în așezarea dela Tămăoani. S'au găsit numai câteva fragmente necaracteristice din vase mari de provizii.

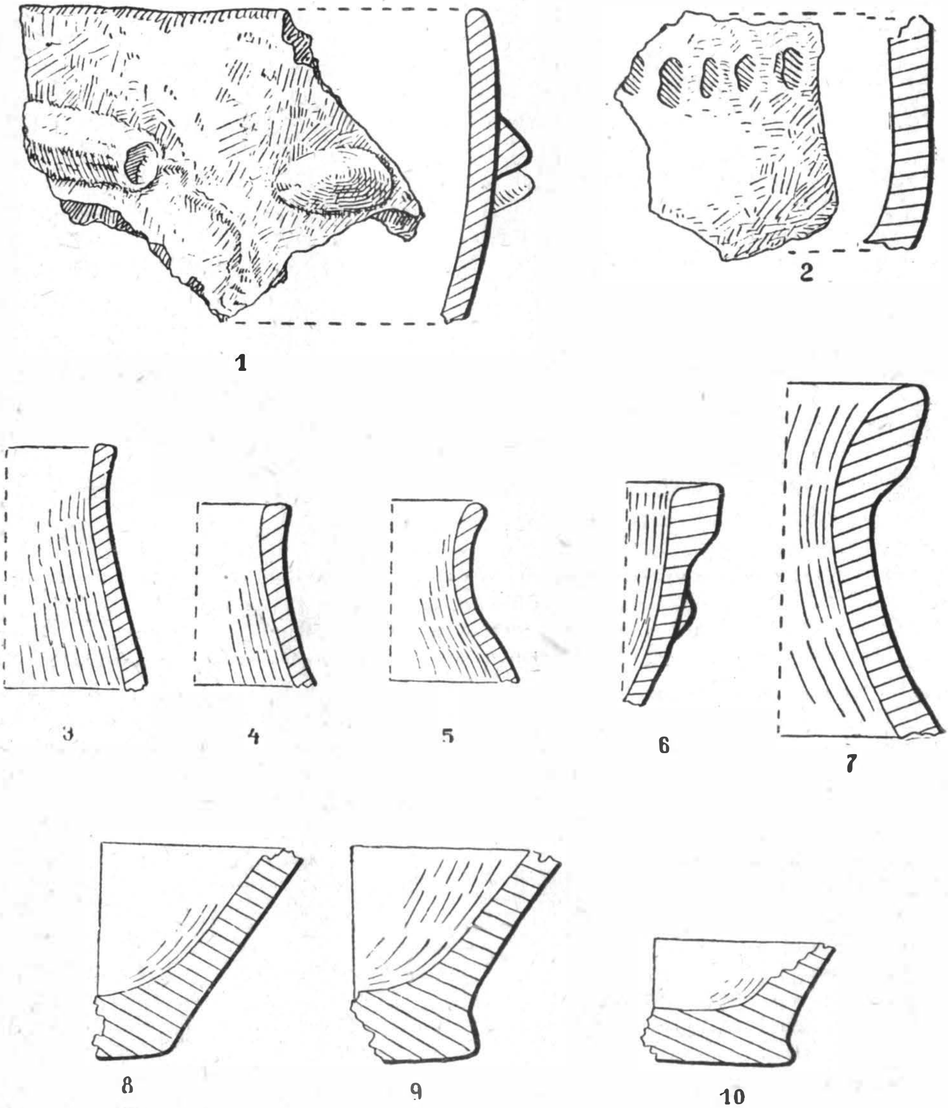


Fig. 6. — Fragmente de vase în formă de oale.

Inafară de ceramică, s'au mai descoperit la Tămăoani câteva obiecte de lut ars, piatră și bronz.

Obiectele de lut ars sunt reprezentate prin două fusaiole din pastă de calitate bună, (fig. 8,*1*,*2*), din care una întreagă și alta fragmentară și prin două căpăcele (fig. 8,*3*,*4*), dintre care unul este fragmentar. Fusaiola fragmentară, cu partea superioară mult mai desvoltată decât cea inferioară, este decorată cu două benzi orizontale incizate. Căpă-

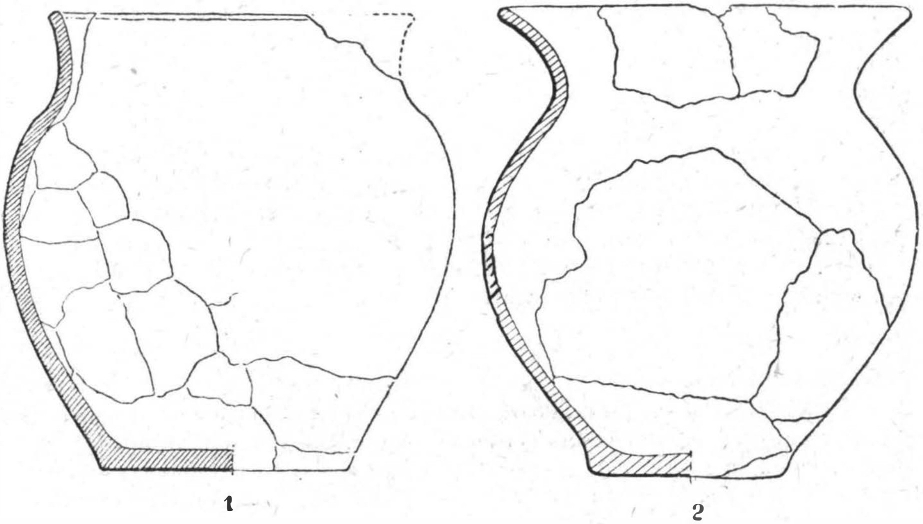



Fig 7. — Vase cu corpul bombat.

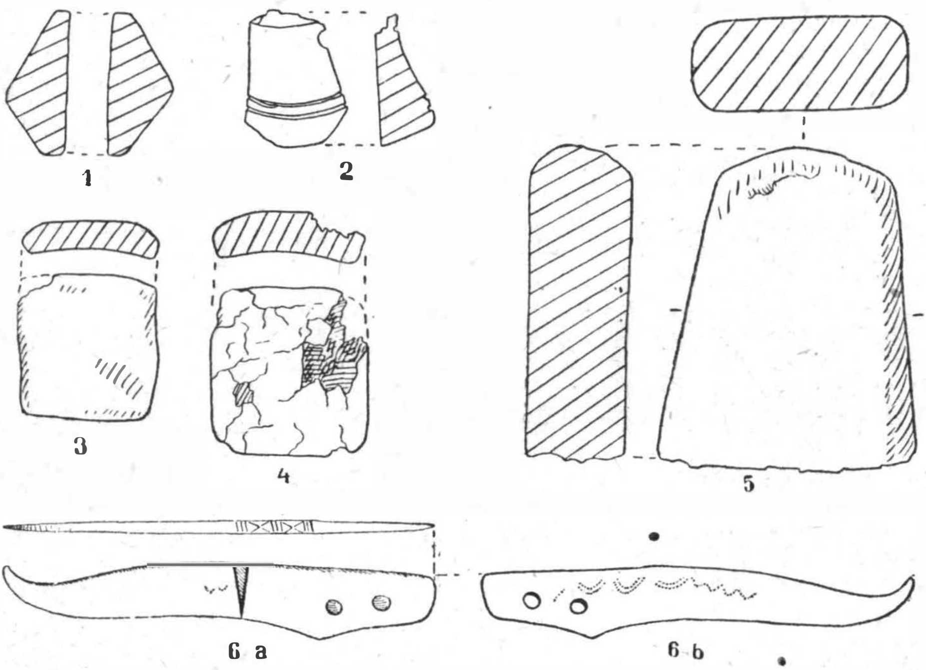



Fig. 8. — Fusaiole (1—2) și căpăcele de lut ars (3—4); frecător de piatră (5) și cuțit de bronz (6).

celele, confecţionate dintr'o pastă de calitate mai puţin bună şi cu materie degresantă, sunt uşor bombate.

Din inventarul litic al aşezării nu s'a găsit decât un singur frecător de piatră, de formă trapezoidală şi de secţiune rectangulară (fig. 8,5). Partea inferioară a frecătorului este dreaptă şi netezită, iar cea superioară, convexă.

Una din cele mai importante piese descoperite în aşezarea dela Tămăoani este cuţitul de bronz din groapa Nr. 2 (fig. 8, *6a* şi *6b*). Acest cuţit face parte din seria cuţitelor cu limbă la mâner şi cu lama arcuită şi îngustată în spre vârful ascuţit, care este îndoit în sus. Pe limbă la mâner sunt două găuri de nit. Lama este decorată pe ambele feţe cu motive din puncte. Pe o faţă sunt trei arcuri duble, cuprinse între o linie oblică şi alta în zig-zag, iar pe cealaltă faţă este doar o linie scurtă în zig-zag.

★

Aşezarea dela Tămăoani, ca şi aceea din apropiere de pe Cetăţuia dela Stoicani, se caracterizează printr'un strat subţire dela baza căruia s'au săpat numeroase gropi mai mari sau mai mici, dintre care majoritatea sunt în formă de clopot. După conţinutul gropilor se poate deduce că ele nu au servit pentru provizii, ci pentru depozitarea resturilor de bucătărie a vaselor de lut ars sparte sau uneori chiar întregi şi în genere a gunoaielor din cuprinsul aşezării.

Locuinţele oamenilor din aşezarea dela Tămăoani nu sunt cunoscute. După cele câteva bucăţi de chirpic descoperite până în prezent se poate presupune că s'ar fi folosit colibe simple, din trestie şi puţin chirpic, construite la suprafaţa solului, probabil ca şi în aşezarea dela Stoicani. Din acest punct de vedere s'ar părea că, atât la Stoicani, cât şi la Tămăoani, am avea de-a-face mai curând cu un fel de sălaşe de mai scurtă durată decât cu aşezări propriu zise.

Resturile de oase de animale descoperite până în prezent la Tămăoani ne dovedesc că oamenii din acest sălaş s'au ocupat cu creşterea vitelor şi poate şi cu vânatul. Inafară de aceasta, prin analogie cu cele descoperite la Stoicani, se poate presupune că s'au mai îndeletnicit şi cu pescuitul şi culegerea de moluşte din apa Prutului. Cu prilejul cercetărilor mai ample de pe teren, va trebui să se încerce să se lămurească în ce măsură aceşti oameni au practicat cultura primitivă a plantelor şi cât de desvoltată a fost la ei folosirea bronzului şi a fierului.

Incadrarea culturală şi cronologică a aspectului de cultură materială dela Tămăoani se poate face deocamdată numai cu ajutorul ceramicei, care este principalul element din inventarul acestei aşezări.

Astfel, prin tehnica pastei, forme şi decor, ceramica dela Tămăoani este de caracter local. Cele mai apropiate analogii pentru această ceramică se găsesc în aşezarea apropiată dela Stoicani [1].

Prezenţa în număr mai mare a fragmentelor de străchini cu marginea îndoită spre interior ca şi reminiscenţele de caneluri de pe partea superioară a unui vas mare bitronconic dela Tămăoani, ne-ar indica că această aşezare datează dintr'o fază mai târzie a aspectului de cultură materială din aceeaşi epocă dela Stoicani (probabil secolul al VI-lea î. e. n. ). In acest caz s'ar putea ca din inventarul fazei mai târzii să facă parte unele ceşti cu toarta supraînălţată, care reprezintă probabil o evoluţie a formelor locale anterioare.

*M. PETRESCU-DÂMBOVIŢA*

---

[1] Ceramica din aşezarea din prima epocă a fierului dela Stoicani a fost cercetată în mod amănunţit în raportul asupra săpăturilor dela Stoicani, « Materiale arheologice privind Istoria Veche R.P.R. », v. I, 1953, p. 132 şi urm.

# АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗВЕДКИ В ПОСЕЛЕНИИ ТЭМЭОАНИ (РАЙОН ГАЛАЦ) РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА


## (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

К северу от Галаца, на территории села Тэмэоани, в урочище называемом Писку, на нижней террасе Прута находится археологическое поселение раннего железного века. Институт истории и философии Академии Румынской Народной Республики произвел в 1949 г. зондирования этого поселения.

Это поселение, как и поселение, находящееся вблизи на Четэцуе в Стоикани, характеризуется тонким слоем, у основания которого было исследовано несколько котлованов, большинство которых имеет вид колпака. Человеческие жилища поселения Тэмэоани еще неизвестны.

Жители этого поселения занимались скотоводством и, вероятно, охотой, рыболовством и собиранием моллюсков. До сих пор еще неизвестно в какой мере они занимались примитивной культурой растений и какое развитие приобрело у них использование бронзы и железа.

Большую часть инвентаря в Тэмэоани составляет керамика; изготовление глины, форма и орнаменты носят местный характер. Она походит на керамику поселения той же эпохи в Стоикани. Помимо керамики, в Тэмэоани были еще обнаружены два пряслица и две покрышечки из обожженной глины, зернотерный камень и бронзовый нож.

Сравнивая керамический инвентарь из Тэмэоани с инвентарем в Стоикани можно заключить, что поселение Тэмэоани датируется более поздней фазой аспекта материальной культуры раннего железного века Стоикани, вероятно, VI веком до н. э.


## ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — План ям рва II.
Рис. 2. — Профиль северной (*a*) и южной (*b*) стен рва II.
Рис. 3. — Фрагменты сосуда.
Рис. 4. — Фрагменты сосуда.
Рис. 5. — Фрагменты сосудов формы мешка.
Рис. 6. — Фрагменты сосудов формы горшков.
Рис. 7. — Сосуды с выпуклым туловом.
Рис. 8. — Прясла (1—2) и покрышечки из обожженной глины (3—4): зернотерный камень (5) и бронзовый нож (6).

# RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DANS LA STATION DU PREMIER ÂGE DU FER DE TĂMĂOANI (DISTRICT DE GALAŢI)


## (RÉSUMÉ)

Au nord de Galaţi, sur le territoire du village de Tămăoani, au lieu dit Piscul, de la terrasse inférieure du Pruth, se trouve une station archéologique remontant au premier âge du fer. L'Institut d'Histoire et Philosophie de l'Académie de la R.P.R. y a effectué des sondages en 1949.

Cette station, comme celle qui se trouve à proximité, sur la Cetăţuia de Stoicani, est caractérisée par une couche mince, à la base de laquelle on a fouillé plusieurs fosses, dont la majorité est en forme de cloche. Les habitations de la station de Tămăoani ne sont pas encore connues.

L'occupation des habitants de cette station était l'élevage et, probablement, la chasse, la pêche et la récolte des mollusques. On ne connaît pas encore dans quelle mesure ils ont pratiqué la culture primitive des plantes; non plus que l'importance prise chez eux par l'emploi du bronze et du fer.

La majeure partie de l'inventaire de la station de Tămăoani est constituée par de la céramique dont la technique de la pâte, la forme et le décor sont d'un caractère local. Elle ressemble à la céramique, de la même époque, de la station de Stoicani. A part la céramique, on a encore découvert à Tămăoani, deux fusaïoles et deux petits couvercles en terre cuite, un broyeur en pierre et un couteau en bronze.

Il ressort de la comparaison entre l'inventaire céramique de Tămăoani et celui de Stoicani, que la station de Tămăoani date d'une phase plus récente de la culture matérielle du premier âge du fer, de Stoicani (probablement VI$^{e}$ siècle avant notre ère).

## EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Plan des trous du fossé II.
Fig. 2. — Profils des parois nord (*a*) et sud (*b*) du fossé II.
Fig. 3. — Fragments de vases
Fig. 4. — Fragments de vases
Fig. 5. — Fragments de vases en forme de sac.
Fig. 6. — Fragments de vases en forme de pot.
Fig. 7. — Vases au corps bombé.
Fig. 8. — Fusaïoles (1—2) et petits couvercles (3—4) en terre cuite; un broyeur (5) et un couteau en bronze (6).

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# NOTE EPIGRAFICE

## 1. *Monumentul dela Pantelimon*, r. Hârşova, Reg. Constanţa.

Printre monumentele epigrafice ale fostului Muzeu din Hârşova, se află şi o inscripţie fragmentară, latină, săpată pe un bloc de calcar, înalt de 57 cm, lung de 41 cm şi lat de 30 cm (fig. 1, *a*).

Inscripţia, în starea ei fragmentară, nu ne poate spune mare lucru, decât că a fost pusă de două persoane, dela una mai păstrându-se o parte a numelui : LONGI.....

Căutând în ce măsură această inscripţie poate fi întregită sau nu, şi încercând a identifica personajul al cărui nume a fost indicat parţial, am trecut în revistă inscripţiile găsite pe teritoriul ţării noastre. Astfel, printre cele câteva inscripţii ce pomenesc un Longinus, ori Longinia, se află în « C.I.L. », III, sub Nr. 12492, o inscripţie fragmentară, găsită la Pantelimon, Reg. Constanţa, datată din 150 e.n., având următoarea lectură:

Ion
ginVS ET LONGI
nianVS DE SVO POSVE
runt GALLICANO ET VE
tere COS

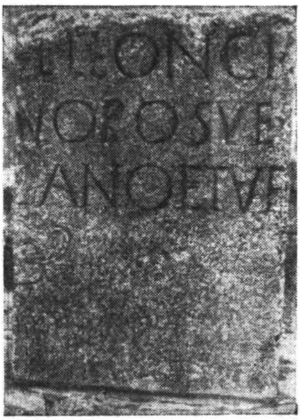
Cercetând cu atenţie aceste două inscripţii, ajungem să identificăm fragmentul nostru cu jumătatea din dreapta a celui publicat. Dela prima vedere ne atrage atenţia coincidenţa între conţinutul fragmentului nostru şi cu terminarea fiecărui rând din cel publicat. In rândul al treilea se mai observă la prima literă curba de jos a unui C, iar în rândul al patrulea frunza de iederă, remarcată în publicaţii în acelaşi loc (fig. 1, *b*).

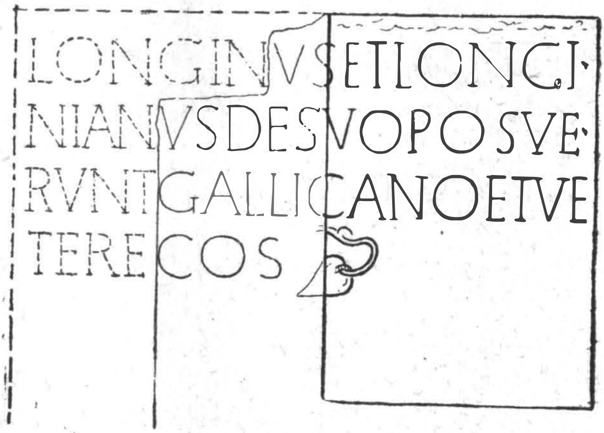
De altfel, faptul că monumentul nostru a fost adus dela construcţia podului de pe şoseaua Constanţa - Hârşova, în apropiere de satul Crucea, nu departe de Pantelimon, şi păstrată nu demult la Muzeul din Hârşova, contribue la această identificare. Deducem că blocul a fost tăiat din cel găsit anterior, publicat în « C.I.L. », III, sub Nr. 12492, după ce fusese prezentat cercetătorilor de Gr. Tocilescu în «A.E.M.»: XIV, p. 17 cu dimensiunile de atunci: înălţimea 90 cm, lungimea 86 cm, şi lăţimea 30 cm. Nevoia de a-l folosi la construcţia podului modern, au silit pe lucrători să-i taie atât din înălţime cât şi din lăţime, întru cât în partea stângă sus trebue să fi avut o deteriorare mai mare, pe lângă întreaga latură stângă, ce era probabil spartă în mod neregulat, fapt schiţat de altfel şi în « C.I.L. », III. Iar în partea de jos nu este exclus să fi fost bazamentul, care era proeminent şi stingherea incastrarea blocului în contrucţia modernă, sau era o deteriorare.

Presupunerea că cele trei litere dintâi ar fi fost deasupra primului rând actual, nu poate fi susţinută, întru cât atât spaţiul, cât şi caracterele literelor permit ca ele să fi început

acest prim rând. Faptul că nu ni s'a păstrat decât sfârşitul, stinghereşte în foarte mare măsură precizarea rostului ce l-a avut; totuşi e probabil că este o inscripţie votivă, cu un conţinut redus; foarte probabil ca să fi avut în plus un singur rând în care era specificat personajul căruia i se adresa inscripţia (de ex: I.O.M.).

Pe latura din dreapta, blocul prezintă o scobitură cioplită regulat, pentru a sluji la fixarea unei scoabe. Cu toate că acest amănunt a făcut să se presupună incastrarea iniţială a inscripţiei într'un edificiu, e mai probabilă o altă explicaţie: aceea că şi acest bloc ca multele de altfel, să fi slujit la o consolidare a zidurilor cetăţii Ulmetum, dela Pantelimon.






*a* Fig. 1 *b*

E necesar de remarcat punctuaţia dela sfârşitul primelor două rânduri, care e frumos săpată şi la aceeaşi înălţime. Cu toate că inscripţia nu are niciun semn de punctuaţie în interiorul ei, ci doar frunza de iederă dela sfârşit, totuşi putem nota ca punctuaţie cele două semne, chiar dacă sunt puse în interiorul cuvântului, considerându-le ca o particularitate a lapicidului, care voia să completeze rândul. Aceasta este o indicaţie că latura din dreapta era iniţială.

Salvarea acestui rest de monument de către un pasionat colecţionar cum era E. Cotovu, ne arată că până nu demult, vechile întreprinderi aveau ca principiu folosirea materialului din apropiere, fără să cumpănească în ce măsură aveau şi dreptul să jefuiască monumentele istorice de material arheologic. Nu era întâmplătoare prezenţa acestui bloc la construcţia podului. Era un obicei ca pentru economie de timp şi mai ales de bani, să se extragă din aşezările antice materialul de construcţie necesar. Acest material era gata prelucrat, cioplit în forme regulate, aşa că scutea o parte din mâna de lucru. Era mult mai ieftin să sape în pământ şi să scoată materialul gata confecţionat, decât să apeleze la o carieră, care să cioplească piatra necesară.

Dar odată cu desfiinţarea acestor societăţi, ce urmăreau doar un scop strâmt: acumularea de profituri maximale, s'a pus capăt şi distrugerii documentelor istorice, cu caracter arheologic. Astăzi marile şantiere de construire a socialismului în ţara noastră cer imediata participare a unui cercetător arheolog, oridecâteori întâlnesc în timpul lucrului obiective arheologice. Se strânge din ce în ce mai mult colaborarea dintre clasa muncitoare şi intelectualitatea progresistă, urmărind împreună ridicarea pe o treaptă mai înaltă a nivelului cultural în R.P.R.

## 2. *Altarul dela Cocargea,*
com. Deleni, r. Adamclisi, Reg. Constanţa.

In biserica satului Cocargea e folosit ca picior al mesei un altar pe care e săpată o inscripţie votivă în limba latină (fig. 2, *a*). Inscripţia e publicată în « C.I.L. », III, sub Nr. 7483, cu următoarea lectură:

Deo Invicto, pro salu(te) Imp(eratoris)
M(arci) (Ant(onini) Veri-Annius Saturninus
centurio Leg(ionis) XI Cl(audiae) — V(otum)
s(olvit) l(ibens) m(erito).




*a* *b*

Fig. 2

Faţă de publicaţie e necesar să adaug câteva observaţii. Altarul e aşezat în poziţie inversă, având primele două rânduri îngropate în duşumea, deoarece, după cum e specificat în « C.I.L. », III, prezintă o deteriorare în partea dreaptă. In mijlocul rândurilor 4 şi 5 e o spărtură care a distrus litera a 4-a, M, din rândul al 4-lea, păstrându-se o parte din bara oblică din dreapta; de asemenea e distrusă şi litera a 4-a, I, din rândul al 5-lea păstrându-se jumătatea de jos a literei. Intru cât nu sunt specificate aceste litere distruse, nici în « C.I.L.», III, nici în « A.E.M., VIII, p.5, rămâne să presupunem că deteriorarea s'a făcut ulterior. In tot cazul, atât spaţiul, cât şi bara păstrată, indică litera M, prescurtarea lui Marcus (fig. 2, b).

Din informaţii, acest altar a fost adus dintr'un cimitir turcesc. Locul de origine al acestui monument a fost desigur cetatea dela Adamclisi, care este în apropiere. Astfel şi acest

document arheologic a suferit aceeași soartă ca multele de acest fel, primind cu timpul altă destinație.

Deși inscripția e clară, părând că n'ar mai avea nevoie de niciun comentariu, totuși un amănunt caracteristic îi dă o importanță deosebită. Altarul e ridicat de un centurion din legiunea XI Claudia, Annius Saturninus, în onoarea împăratului M. Ant. Verus. Or, tocmai în această titulatură este caracteristica ce dă importanță inscripției noastre. Este vorba de Marcus Aurelius Verus, fiul adoptiv al lui Antoninus Pius și totodată și al lui Hadrian, care pe tot timpul adopțiunei a purtat titulatura de M. Aelius Aurelius Verus, spre deosebire de fratele său adoptiv L. Aelius Aurelius Verus, care își menține numele de Verus și după moartea tatălui său adoptiv, Antoninus. Astfel Marcus Aurelius, odată cu moartea lui Antoninus și cu suirea sa la tron în 161 e.n., primește titulatura de Imp. Caes. M. Aurelius Antoninus Augustus, lăsând pe fratele său adoptiv Lucius, pe care îl adoptă și el la rândul său, să poarte și mai departe numele de Verus în titulatura sa: Imp. Caesar L. Aurelius Verus. Vedem, așa dar, că odată cu suirea la tron a lui Marcus, numele Verus îl poartă numai Lucius.

Pe tot timpul vieții de împărat, Marcus are titulatura din care nu face parte numele Verus și care variază între:

— Imp. Caes. M. Aur. Antoninus Aug.

— Imp.M. Aurelius Antoninus

— Imp. M. Antoninus Aug.

— Imp. Antoninus Augustus.

In inscripția noastră apare o nouă titulatură : Imp. M. Ant. Verus, o nouă titulatură față de cea oficială și de cele de mai sus, cunoscute.

S'a adăogat Verus, deoarece așa s'a păstrat în mintea dedicantului, încă de pe când Marcus era fiu adoptiv ; totodată a fost omis Aurelius, crezându-se probabil suficient Antoninus, care indica pe fiul adoptiv.

Inafară de această inscripție mai există încă una găsită la Capidava, Reg. Constanța, și publicată în « Dacia », III—IV, p. 503, cu următoarea lectură:

I (ovi) O(ptimo) M(aximo) /Ton(anti) et/ Iunoni Re(ginae) et pro salute Imp(eratoris) M(arci) Aureli(i) Veri et L(uci) Veri posuit Eftacentus Bitimas — Aproniano II et Paulo II /co(n)s(ulibus)/.

Astfel titulatura din această inscripție este : Imp. M. Aurelius Verus, deosebită de cea de mai sus prin aceea că aici apare Aurelius în locul lui Antoninus, din prima inscripție; însă în ambele inscripții apare și Verus adăogat la numele împăratului Marcus.

Dacă ținem seamă de faptul că aceste inscripții nu sunt documente cu caracter oficial, ci dedicații ale unor particulari, putem cu ușurință să admitem omiterea anumitor părți din titulatură : Caesar, Aurelius, Antoninus, Augustus.

Interesant de remarcat este faptul că ambele documente se află în Moesia Inferior, în Dobrogea, astfel că se pune întrebarea dacă acest fenomen este un fapt peste care s'ar putea ușor trece cu vederea, sau este o particularitate locală.

E vorba așa dar de două documente, singurele din tot Imperiul Roman, unul dela Adamclisi, celălalt dela Capidava, care ne fac cunoscut faptul că în unele colțuri ale Imperiului Roman, departe de centrul, titlurile oficiale ale personalităților din acea vreme sunt ușor modificate prin forme învechite, în urma încetei transmiteri a noilor formule oficiale în provinciile romane.

*EXSPECTATUS BUJOR*

# ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ

## (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)


1. *Памятник в селе Пантелимон*, район Хыршова, область Констанца.

В Хыршове находится фрагмент надписи, являющейся правой частью надписи, опубликованной в каталоге латинских надписей III под № 12.492. Эта часть надписи была найдена при постройке моста на шоссе Констанца-Хыршова и принадлежала раньше крепости Улметум в селе Пантелнмон.

Предлагается, чтобы первая строчка начиналась тремя буквами, указанными в вышеупомянутом каталоге, находящимися над ней. Обращается внимание на пунктацию в конце первых двух строчек, несмотря на то, что знаки находятся в середине слова, которую нужно рассматривать как особенность резчика.

2. *Алтарь в Кокардже*, село Делени, район Адамклиси, область Констанца.

В селе Кокарджа находится алтарь с клятвенной надписью в честь императора Марка Аврелия Веруса. Характерной особенностью этой надписи является то, что к титулу Марка Аврелия прибавлено имя Веруса, которое он носил в период усыновления. Кроме нее существует еще одна надпись в Капидаве, где указано имя Веруса в титуле императора.

Эти два памятника являются единственными во всей Римской Империи, указывая на то, что в областях, отдаленных от центра, имена знатных личностей могли легко быть заменены устаревшими формами, как результат медленного проникновения новых формул.


# NOTES ÉPIGRAPHIQUES

## (RÉSUMÉ)


1. *Le monument de Pantelimon* (district de Hârşova, Rég. de Constanța)

À Hârşova il y a une inscription fragmentaire, la partie droite de l'inscription publiée dans C.I.L. III sous le no. 12492. On la découvrit lors de la construction d'un pont sur la route Constanța-Hârşova elle provenait de la forteresse d'Ulmetum (village de Pantelimon).

On propose que la première ligne commence par les trois lettres ajoutées au-dessus d'elle par C.I.L.III. On remarque la ponctuation à la fin des deux premières lignes, placée à l'intérieur du mot, fait qu'on considère comme une particularité du lapicide.

2. *L'autel de Cocargea* (Deleni, district d'Adamclisi, Rég. de Constanța).

À Cocargea il y a un autel avec une inscription votive, gravée à l'honneur de l'empereur Marcus Aurèlius Verus. Caractéristique pour cette inscription, est le fait qu'au titre de Marc Auréle on ajoute le nom de *Verus*, qu'il avait porté au temps de son adoption. Dans une seule autre inscription, celle de Capidava, on trouve le nom de *Verus* spécifié parmi les titres de l'empereur.

Ces deux monuments sont les seuls de tout l'Empire Romain, qui prouvent que, loin, de la capitale, les noms des personnalités sont modifiés par des titres surannés, à cause de la lente transmission des formules nouvelles.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# UN SCLAV ÎN SERVICIUL VAMAL DIN DACIA

Principala deficienţă a istoriografiei româneşti privind trecutul antic al ţării noastre a fost, până în ultimii ani, faptul că ea nu a cunoscut ori nu şi-a însuşit principiul de bază în cercetarea ştiinţifică, adică de a fi « istoria desvoltării sociale,... istoria a înşişi producătorilor de bunuri materiale, istoria masselor celor ce muncesc, care sunt forţele fundamentale ale procesului de producţie şi care produc bunurile materiale necesare existenţei societăţii. « Prin urmare, ştiinţa istoriei, dacă vrea să fie o adevărată ştiinţă,... trebue, înainte de toate să se ocupe cu istoria producătorilor de bunuri materiale, cu istoria masselor celor ce muncesc, cu istoria popoarelor »[1]. Este ştiut că perioada stăpânirii romane în Dacia a fost studiată (adesea până în cele mai nesemnificative amănunte accesibile, cunoscute ori presupuse) sub aspectul organizaţiei politice, militare, administrative, religioase, adică în primul rând manifestările păturilor sociale avute şi ale aparatului militar-administrativ roman de represiune, cucerire şi exploatare a muncii celor mulţi, a sclavilor şi a băştinaşilor subjugaţi, cărora — până în ultima vreme — li s'a acordat foarte puţină atenţie în studiul procesului de desvoltare socială şi economică a Daciei. Ignorarea, din partea cercetătorilor noştri, a masselor muncitoare, producătoare de bunuri, era în aparenţă justificată prin numărul redus de informaţii documentare asupra sclavilor şi a băştinaşilor înrobiţi; dar puţinătatea ştirilor este numai relativă, fiind cât se poate de firească şi explicabilă în condiţiile vieţii din societatea sclavagistă: sclavii şi băştinaşii, deposedaţi în propria lor ţară, numai rar (când isbuteau să se ridice la o situaţie materială şi socială mai bună) aveau putinţa de a-şi scrie şi perpetua numele. Despre ei nu vorbesc decât foarte rar cronicarii şi istoricii, ale căror scrieri erau puse în slujba intereselor de clasă ale acelor « beati possidentes » şi a aparatului de stat şi militar, pregnant şi concis definit de Engels « maşina uriaşă şi complicată, menită să stoarcă pe supuşi ».

Asupra sclavajului în Dacia romană lipsesc nu numai studii de ansamblu, dar şi cercetările pregătitoare, care să clasifice critic materialul documentar epigrafic ce prezintă multe lacune, nefiind controlat, uneori greşit publicat sau rău interpretat[2]. O cercetare

---

[1] I. Stalin, Problemele leninismului, Ed. pentru literatură politică, 1952 ed. a III-a, p.568.

[2] Prescurtări: « AÉrt » = « Archaeologiai Értesitö » (Budapesta); « C.I.L. » = Corpus Inscriptionum Latinarum (Berlin); ILS = Inscriptiones Latinae selectae, H. Dessau (Berlin, 1892—1916); R.E. = Realencyclopädie des class. Alt. (Pauly-Wissowa, Stuttgart, 1893); « TRÉ » = Történéti és régészeti Értesitö (Timişoara, 1883—1916).

Liste de sclavi şi liberţi din Dacia, după originea numelui lor şi după categoria proprietarilor (împăraţi, particulari) a dat A. Kerényi, « Dissert. Pannonicae », I, 9 Budapesta, 1941, p. 250—252, 278—279, 284. Articolul lui D. Tudor, « Studii şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. I, anul I, 1950, p. 205—212, se limitează la teritoriul oltenesc al provinciei romane (este omis un sclav din Drobeta, « C.I.L.», III, 8020 = Gr. Florescu, I monum. fun. romani delia Dacia inferiore, Bucureşti, 1942, p. 35; « Phile[t]us Iul (i) Rufini (servus:)», cf.«C.I.L.», III, p. 2404, indice; eventuala identitate între « Hylas vicesimar(ius) » «C.I.L.», III, 13798

integrală a elementelor productive, ale masselor muncitoare şi producătoare de bunuri în provincia carpatică, va trebui făcută în baza unei riguroase examinări a materialului documentar şi prin interpretarea lui ştiinţifică în lumina materialismului istoric, care — considerând sub toate aspectele procesul de viaţă şi muncă — să aşeze pe primul plan nu aparatul administrativ-fiscal şi militar-represiv, ci factorii de muncă: sclavii şi băştinaşii împilaţi şi exploataţi în carierele de piatră şi în mine, în agricultură şi în ateliere, la muncile grele şi în serviciul gospodăriei (de unde avem, după cum se ştie, informaţii reduse şi laconice). Fireşte, se va ţine seamă de elementele servile şi libertine pătrunse în aparatul roman de exploatare a provinciei: fiscul, administraţia minelor, a domeniilor, a vămilor etc., care se manifestă mai frecvent în documentele scrise (inscripţii) şi care pot servi ca bază de documentare şi analogie pentru massele despre care izvoarele sunt atât de sgârcite în informaţii. Paralelă şi inseparabil legată de sclavaj este problema foarte importantă a populaţiei autohtone a Daciei oprimate, a cărei viaţă şi luptă împotriva cotropitorilor a format obiectul unor cercetări în ţara noastră, la îndemnul dat de istoriografia sovietică [1].

Intre mijloacele de exploatare a teritoriilor anexate de Romani, unul din cele mai importante era serviciul vamal (*Portorium*) în care a fost înglobată şi Dacia îndată după cucerire. Organizarea şi activitatea acestui serviciu în Illyricum sunt destul de puţin şi incomplet cunoscute (din cauza sărăciei izvoarelor documentare). In deosebi lipsesc cele privitoare la circulaţia mărfurilor, a condiţiilor în care se făcea transportul şi a taxelor ce se percepeau la diferitele produse. Este adevărat că în legătură cu organizaţia vamală din Illyricum şi Dacia, s'a discutat şi s'a scris destul de mult, existând o bibliografie abundentă [2]; rezultatele sigure sunt însă foarte modeste, din cauza laconismului şi a caracterului fragmentar al ştirilor de care dispunem până acum (de natură aproape exclusiv epigrafică), ceea ce a lăsat câmp liber pentru variate ipoteze din partea cercetătorilor (care doreau de obicei să spună ceva nou, cu orice preţ), păreri care nu întotdeauna sunt justificate, uneori sunt chiar contrazise de materialul documentar (de exemplu, cum se va vedea, în privinţa staţiunilor vamale din Dacia).

din Reşca şi L. Aeli(us) Hylas (vicesimae) l(ibertus) » « C.I.L. », III, 7729 din Doştat, fusese relevată de A. Kerényi, op. cit., p. 171—172, Nr. 1997—1998).

Cu privire la Dacia preromană articolul lui D. Berciu, « Studii », III, 2, 1949, p. 113—120, interesant pentru atitudinea principială adoptată, nu pune la contribuţie ştirile literare care atestă precis şi direct existenţa sclavajului la Geţi (Artemidor, Strabo). Pentru stările interne din Dacia preromană, cf. C. Balmuş, « Bul. Ştiinţ. Acad. R.P.R. », Seria: Şt. Ist. Fil. Econ. — Jur., t. II, Nr. 1, 1950, p. 1—11; C. Daicoviciu, « Stud. şi Cerc. Ştiinţifice », Acad. R.P.R., Filiala Cluj, anul I, 1950, fasc. 2, p. 111—126.

[1] D. Berciu, « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », II, anul II, 1951, p. 73—95, 97—135, F. Horovitz, « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, anul I, 1951, p. 73—95, 97—135, care însă nu utilizează toate ştirile din autori, inscripţii, reliefe şi monete privitoare la prezenţa, importanţa şi lupta de rezistenţă a Dacilor din interiorul provinciei şi intervenţia celor dinafară (Dacii « mărginaşi », liberi) împotriva stăpânirii romane. Aceste informaţii vor trebui adunate şi utilizate integral pentru a spulbera definitiv, dacă mai este nevoie, afirmaţia pe cât de puerilă şi absurdă, pe atât de reacţionară, că un popor numeros, străvechi, puternic legat de glia sa ca Geto-Dacii ar fi fost suprimat ori alungat dintre hotarele provinciei Dacia de către cotropitorii romani care l-au îngenunchiat şi exploatat timp de 165 de ani.

[2] Lucrările mai recente asupra acestei teme sunt: A. Dobó, Publicum portorium Illyrici, « AÉrt », 1940, 144—185 (rez. it. 186—194), A római vámokról (Despre vămile romane), « AÉrt. » 1946—1948, p. 208—215, cu bibliografie mai veche şi amplă documentare, care adună toate ştirile privitoare la vămi în Illyricum, adăugând însă unele date ce nu au o legătură cu problema; vămile din teritoriul oltenesc: D. Tudor, Oltenia romană, Bucureşti, 1942, p. 152—155; monografia de mari proporţii a lui S. J. de Laet, Portorium, Étude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du haut-empire. Bruges, 1949, p. 510, prezintă problema, în ansamblul ei, dar pentru Dacia aduce puţine lucruri noi valabile; articolul lui N. Gostar, « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, anul II, 1951, p. 165—181 (care nu a putut utiliza monografia lui S.J. de Laet), încearcă să aducă noi elemente în discuţie, din care însă nu toate sunt valabile şi utile pentru problema atacată.

La puţinele ştiri sigure, mult discutate şi discutate de cercetători (uneori confundate cu cele nesigure sau nevalabile), privind vămile Daciei romane, avem de adăugat o nouă informaţie scoasă din abundentul material epigrafic al provinciei carpatice, care mai cuprinde încă unele date nerelevate şi neutilizate până acum, prezentând interes pentru viaţa economică şi pentru realităţile sociale şi demografice ale acestei regiuni dela periferia imperiului. Una din puţinele inscripţii dela Orşova (vechea Dierna, r. Almaş), deşi apărută în secolul al XIX-lea şi publicată de două ori, nu s'a bucurat de nicio atenţie din partea cercetătorilor: o lespede (sau altar) din piatră găsită pe la anul 1896 în Orşova, str. Caransebeşului (azi Decebal), cu prilejul săpării temeliilor pentru construirea unei case, Nr. 26, care se afla (la 1908) în proprietatea arhitectului J. Svoboda; monumentul epigrafic (cu suprafaţa scrisă de 0,35 × 0,40 m) a fost zidit într'un perete dela intrarea aceleiaşi case unde pare a se afla şi azi [1]. A fost publicat (împreună cu o altă inscripţie funerară fragmentară) de S. Mihalik în articolul despre « Antichităţile dela Orşova », cu o lectură ce lăsa impresia că ar fi vorba de un monument funerar [2]. Fără să observe că inscripţia nu este inedită, D. Laitin o publică din nou (împreună cu tot materialul dat de S. Mihalik) în 1943 [3], în formă completă şi cu lectura diferită în câteva puncte, datând această « inscripţiune cu litere foarte frumoase, probabil din secolul al II-lea e.n. », încadrare cronologică ce se va dovedi nu numai probabilă, ci absolut sigură, fiind posibilă o datare cu aproximaţie de câţiva ani. Reproducem textul (pe care nu am avut prilejul de a-l vedea în original) cu întregirile respective după cei doi autori dela Orşova:

| *Mihalik:* | *Laitin:* |
|---|---|
| (DIIS) M(ANIBVS) | [I O]. M |
| BELLINVS | BEL LINVS |
| T.I.SC.P.P | T.I.SC.P.P |
| SER QSCR | SER QSCR |
| V(OTVM) S(OLVIT) | V[OTVM] S[OLVIT] |
| L(IBENS) M(ERITO) | L[IBENS] M[ERITO] |

Ambele copii, a lui S. Mihalik şi a lui D. Laitin, sunt corecte, nu se abat dela realitate [4] şi pot fi luate cu toată încrederea ca bază de discuţie, necesitând foarte mici retuşări spre a obţine textul just. Din compararea celor două variante, se poate stabili textul şi caracterul adevărat al inscripţiei, care este evident (cum bine a văzut Laitin), un altar v o t i v, nu funerar:

[I.O.]M
BELLINVS
T.I.S.C.P.P
SER. QSCR
V S L M

---

[1] La aşezarea romană dela *Dierna* (C. Patsch, R.E., V, 476), peste care se suprapune actuala Orşova, se cunosc numeroase materiale arheologice, din cele mai variate, descoperite mai ales în ultima vreme: B. Milleker, Délmagyarország régiségleletei II, 1899, p. 51—53; III, 1909, p. 235—244; descoperirile monetare: I. Berkeszi, « TRÉ », XXIII, 1907, p. 30. In «C.I.L.», III, numai două pietre cu inscripţie, 6276—6277; un inel cu inscripţie, 1703 a; cărămizi ştampilate: 8064,13,8074,10,8075,42; lucerne: 6286, 8076,20,21. Numele roman de origine dacică al localităţii apare în variantele: *Dierna*, *Tsierna*, *Tierna*, *Zerne*.

[2] S. Mihalik, Múzeumi és könyvtári értesitö, Budapesta, 1908, v. II, p. 17. Necitind atent textul inscripţiei, şi alţii au considerat-o funerară: G. Finály, « Arch. Anzeiger », 1909; B. Milleker, op. cit., p. 240.

[3] D. Laitin, « Anuarul XXIV al gimnasiului mixt din Orşova », 1942—1943, p. 8.

[4] Observaţia categorică a lui B. Mitrea, apărută în « Revista istorică română », 1946, v. XVI, p. 308, «lipsind fotografiile, nu putem lua ca bază de discuţie transcrierea autorului (D. Laitin)», nu are altă justificare decât caracterul straniu la prima vedere, aproape cabalistic, al prescurtărilor din rândurile 3—4 ale inscripţiei orşovene, care a provocat în chip firesc nedumerirea cercetătorilor, dar care este absolut clară, lipsită de echivoc.

Rândurile 1 şi 5 au fost deslegate just de D. Laitin ca [*I(ovi)o(ptimo)*] *m(aximo)*. sau poate [S*(oli) i(nvicto)*] *M(ithrae)*? şi formula dedicatorie *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Restul a rămas o enigmatică succesiune de litere ce nu păreau să spună nimic la prima vedere. Ipoteza că în rândul 2 s'ar ascunde un epitet al lui Jupiter (Bel? Belhammon?) nu este îndreptăţită, aici fiind numele dedicantului (a se vedea mai jos). In rândurile 3—4 sunt o serie de abreviaţii având un rost precis şi analogii depline în materialul epigrafic al regiunilor dunărene. Deslegarea trebue începută dela grupa SER, de întregit ca *ser(vus)*, după care vine calitatea oficială, f u n c ţ i a sclavului respectiv: QSCR. Prima literă redată de ambii editori ca Q trebue să fie o lectură (sau incisiune) greşită pentru D (?) sau mai curând Ↄ (C inversat, ori un Q incomplet (jumătatea dreaptă), adică semnul de prescurtare a lui *c(ontra)* din cuvântul *c(ontra) scr(iptor)*, redat uneori în forma Ↄ (« C.I.L. », III, 5123 « ↃSC »; 4155, 13396, 14062, 15184,4), > (« C.I.L. », III, 5121, 5691, 4716, 4720), sau > (« C.I.L. », III, 4024 = p. 1746, 12399); cunoscută este chiar şi varianta D într'o inscripţie dela Kumanovo (« Oesterr. Jahreshefte », VI, 1903, Bbl. 39 = VII 1904, Bbl. 3 = N. Vulić, Spomenik, Belgrad, LXXI 1931, p. 86 = LXXV 1933, 48): SER. DSC STAT LAMVD, QVAM VOVERAT DSC STAT VIZI, şi probabil cSC în inscripţia din « Revue arch. » 1933, I, p. 190 ( = II, Nr. 160). Avem deci termenul *contrascriptor* (variantă a lui *contrascriba)* unul din funcţionarii subalterni ai întreprinderilor fiind întotdeauna sclav al împăratului ori al unei persoane particulare; era controlorul actelor şi socotelilor [1]. *Contrascriptor* în serviciul vamal (portorium) făcea controlul gestiunii (ori simpla verificare a calculelor) la oficiul de vamă (statio portorii)[2]. Dedicantul monumentului dela Orşova era un *ser(vus) c(ontra) scriptor*, evident la staţiunea Dierna-Orşova (stationis Tsier, nensis, « C.I.L. » III, 1568), lucru subînţeles pe care nu-l mai aminteşte inscripţia pusă în aceeaşi localitate.

In rândul 3, sub iniţialele T I S C P P se ascunde numele şi funcţia stăpânului (patronului), anume *T(itus) I(ulius) S(aturninus), c(onductor) p(ublici) p(ortori)*, se înţelege *Illyrici*. Este cunoscutul potentat şi bogătaş roman, arendaş al vămilor Illyricului în vremea lui Antoninus Pius, prin anii 146—161 e. n. Din aceşti ani este, evident, şi altarul sclavului contrascriptor dela Orşova, deci din jurul anului 150, confirmând şi precizând datarea aproximativă propusă de D. Laitin după forma frumoasă a literelor inscripţiei. Este remarcabilă scrierea abreviată a numelui prin cele trei iniţiale T I S, pentru care cea mai apropiată analogie este CAR CPP («C.I.L.», V, 820), just întregită mai demult de C. Patsch (« Röm. Mitt. », VIII, 1893, p. 197): *C.A(ntoni) R(ufi), c(onductoris) p(ublici) p(ortori)*. Asemenea prescurtare a acelor trei nume este explicabilă în cazul unor personaje bine cunoscute în partea locului, cum era şeful suprem al serviciului vamal T. Iulius Saturninus, ori C. Antonius Rufus [3].

N u m e l e dedicantului, servus contrascriptor al lui T. Iulius Saturninus dela staţiunea Dierna, se află în rândul 2 al inscripţiei: BEL LINVS. Judecând după punctul despărţitor, s'ar părea că este vorba de două nume, cum ar fi *Bel(licus?) Linus*; dar un servus contrascriptor în calitatea sa de sclav nu putea să aibă decât u n n u m e [4], adică *B e l l i n u s* deoarece punctul despărţitor (de a cărui prezenţă nu avem niciun motiv să ne îndoim, deşi este dat numai în copia lui D. Laitin) la mijlocul cuvântului nu este un lucru neobişnuit

---

[1] E. De Ruggero, « Dizionario epigraf. », 1910, v. II, p. 1186, cu numeroase exemple.

[2] A. Dobó, « AÉrt. », 1940, p. 154, De Laet, op. cit., p. 381, 394, 414.

[3] Din Dacia se mai poate cita P F S pentru P. Furius Saturninus («C.I.L.», III, 1412 = = 7902 = ILS, 7155), leg(atus) augustor. la a. 161. Nu lipsesc exemple pentru oameni de condiţie socială mai modestă; din Dacia amintim numai: «C.I.L.», III, 6263 M D P dec(urio) col.; 7780 un A C; 1561 (Băile Herculane) Iuniae Cyrillae — TBA eius (coniux); « Oesterr. Jahresh. », V, 1902, Bbl. 123 = Klio X 1910, 500 P C C.

[4] Pentru numele sclavilor la Romani: J. Baumgart, Die römischen Sklavennamen, «Dissert. ». Breslau, 1936; R. Cagnat, Cours d'épigraphie latine, ed. IV, 1914, p. 80-81.

la inscripţii[1]. Originea numelui *Bellinus* (cognomen) pare echivocă la prima vedere; ea trebue să fie mai curând italică-romană (purtătorul lui însă foarte probabil nu era din Italia, ci originar din rândul vreunei populaţii provinciale, de unde erau aduşi sclavii în epoca imperială), — variantă a lui Bellicnus, Billienus[2], decât celtică, deşi este frecvent în domeniu celtic[3].

Inscripţia dela Orşova se citeşte deci: [I*(ovi) o(ptimo)*] *m(aximo) Bellinus / T. I(uli) S(aturnini) c(onductoris) p(ublici) p(ortori) ser(vus) c(ontra) scr(iptor) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Este al treilea sclav din serviciul vamal în Dacia[4] şi primul cunoscut în funcţia de *contrascriptor* în această provincie; importanta inscripţie dela Orşova aduce a doua informaţie despre staţiunea vamală a Diernei. Prima menţiune o găsim în cunoscuta şi mult comentata dedicaţie lui Hercules Aug. («C.I.L.», III, 1568), pusă la Băile Herculane de un sclav al aceluiaşi « conductor » (T. Iulius Saturninus), Felix, venit în vilegiatură să-şi caute de sănătate. Textul acestei inscripţii celebre a fost transmis cu greşeli ce nu au putut fi emendate mulţumitor şi care i-au deformat înţelesul în câteva locuri, mai ales în punctele privitoare la vama Diernei şi funcţia sclavului dedicant. De aceea, câteva observaţii de amănunt nu sunt de prisos cu acest prilej.

Altarul dedicat de sclavul Felix a fost aflat împreună cu altele în anul 1736 la Băile Herculane (raionul Almaş) nu la Mehadia, cum greşit se spune de obicei; fiind publicat mai întâi de Pascale Garofalo, (Caryophilus), De thermis Herculaneis, dissertatio epistolaris (Viena, 1737), după copii primite dela generalul Andrei Hamilton şi scrise chiar « a peritissimis ac diligentioribus viris », cum spune autorul disertaţiei (p.14—15) care nu a văzut monumentele: HERCVLI AVG VALER ¦M / FELIX RVFI SATVRNINI G P P / T P EX PR IV STATIONIS / TSIERNEN IIII ID ANNO XI / BARBATO ET REGVLO COS / EX VOTO POSVIT. La 1780, afirmând că piatra se afla în biblioteca imperială din Viena, Griselini dă o copie diferită, scriind în rândul 3 T P EXPR L V STATIONIS, rândul 4 ID A ANNO XI[5]. Deşi unii autori (Ackner, Fr. Pesty etc.) pretind că piatra s'ar fi aflat (în vremea lor) la Viena, nu este probabil să fi fost văzută de altcineva decât de acel « anonymus »,

---

[1] De exemplu: C.I.L., III,1035 BVS.SVMARO: 1110 SOLVIT.OVE: 1140 PVL.CHRA; 12574 SA. CRVM; 13396 VICTI.G(alis) etc.

[2] W. Schulze, Zur Geschichte latein. Eigennamen, 1904, p. 430; Klebs, R.E., II, 252—254; Thesaurus Linguae Latinae I, 1815, cu exemple numeroase.

[3] A. Holder, Altceltischer Sprachschatz, v. I, 390—391; v. III, p. 839, care-l pune in legătură cu zeul Belenos.

[4] *Felix* cu funcţie necunoscută dela Orşova-Dierna («C.I.L.», III, 1568) şi *Felix* vilicus dela Micia resp. Pons Augusti («C.I.L.», III, 7853, n. 34). Despre sclavii din serviciul întregului portorium Illyrici: A. Dobó, « AÉrt. » 1940, p.154 şi 158—161; 1946 — 1948, p. 215; S. J. de Laet, op. cit., p.390-414 (lista sclavilor după funcţii).

[5] F. Griselini, Geschichte des Temesv. Banats, Viena, 1780, p. 264—265. Varianta lui Griselini este reprodusă de J.G.Schwarzott, Die Hercules-Bäder bei Mehadia, Viena, 1831, p. 33, care însă citează ca sursă pe Caryophilus, scriind TIERNEN în loc de TSIERNEN. J.F. Neigebaur, Dacien, 1851, p. 10, nr. 6; M. J. Ackner-F. Müller, Die röm. Inschriften in Dacien, Viena, 1865, Nr. 23 (TIERNEN); Fr. Pesty, A szörényi bánság és Szörényvármegye története, Budapesta, 1878, v. II, p. 311, afirmând (la fel ca Ackner) că inscripţia se afla la Viena între cele « zidite la intrarea în bibliotecă » (ceea ce cu greu ar putea fi adevărat, căci importanta inscripţie nu ar fi rămas neobservată de Mommsen ori de alţi epigrafişti), reproduce varianta lui Griselini (fără să-l citeze), adăugând apoi, în alt loc (p. 390), că « pe o piatră aflătoare acum în Mehadia e scris: Valerius Felix, miles coh. IV Stationis T s i e r n e n s i s din a 157». Este evident vorba de aceeaşi inscripţie, introdusă printr'o grosolană confuzie (vreo copie sau notă greşită a cuiva din secolul al XVIII-iea ori al XIX-iea) dela Băile Herculane (« C. I. L. », III, 1568), pe care au citit-o complet eronat toţi editorii până la Mommsen, unii chiar şi după aceea. Iată o variantă: « *Herculi augusto Valerius Maximus Felix Rufinus, Saturinini gener, pro praetore provinciae, expraefecto legionis V, stationis Tsiernensis* etc.» (M. J. Ackner-H. Müller; cf. şi B. Orbán, Torda Város, 1889, p.32) .

care a confecţionat copia pentru Caryophilus transcriind inscripţia cu unele greşeli explicabile la un nespecialist din secolul al XVIII-lea. Inscripţia altarului trebue să fi fost deteriorată în unele locuri (putând avea însă şi erori originale de incisiune ori mai probabil ligaturi dificile şi neclare); de aici greşelile grave din copie, cu interpolări şi greutatea emendării lor. Pentru literele VALER M din rândul 1, Mommsen propunea « fortasse fuit *Valenti* vel valetudine recuperata ». Dar mai probabil ni se pare ca al doilea epitet cuvântul SALVTIFERO corupt (cf. « C.I.L. », III, 1572 *Herculi Salutifero*: *Hercules Salutaris*, « C.I.L. », VI, 237, 338, 339, etc.), ori chiar SACRVM (cf. « C.I.L. » VI 341 *Herculi sancto sacrum* etc.). In loc de RVFI SATVRNINI, Mommsen scrie IVLI SATVRNINI [1]; mai potrivită ar fi însă, corectarea lui RVFI în TIVLI, în care din TI copistul dela 1736 a transcris R, iar din L a făcut F, TIVLI devenind RVFI; deci « Felix T. Iuli Saturnini c(ond.) p(ublici) p(ortori) ». In rândul 3, literele T P (aflătoare şi în « C.I.L. », III, 4015 şi 15184, 24, TR P în « C.I.L. », III, p. 958, cer. XXIV, putând fi acceptate deci ca reale), au fost interpretate de Mommsen ca *t(rium) p(ublicorum)*, însemnând că zona de acţiune a acelui « conductor » cuprindea trei provincii; dar semnificaţia adevărată a celor două litere rămâne deocamdată necunoscută [2]. Literele EXPR L V sau EXPR I V au fost înţelese de epigrafişti ca *ex priv(atins)*, ceea ce este puţin probabil, deoarece după numele sclavului dedicant (Felix) şi al stăpânului său (T. Iuli Saturnini c(onductoris) p(ublici) p(ortori) t.p.? trebue să vie *funcţia* sclavului în serviciul vamal, ca: ser. villcus, tabularius, arcarius etc. stationis Tsiernen (sis). Exemplul citat de obicei [3] ca analogie pentru « ex. priv. » « C.I.L. », III, 4716, este cu totul dubios: c(ontra) s(criptor) ex pr... şi arată că înainte de « ex pr... » se află cuvântul « contrascriptor », adică un apelativ pentru funcţia care în inscripţia lui Felix (« C.I.L. », III, 1568) ar lipsi dacă se citeşte « T. Iuli Saturnini c(ond.) p.p.t.p.ex priv(atis) ». Astfel este probabil că în EXPRLV (ori T.P. EXPRLV) se ascunde funcţia sclavului Felix (vilicus, ex arcarius, tabularius?) a cărei întregire nu o putem face deocamdată. Numele staţiunii TSIERNEN(sis) încă pare a fi corupt în această inscripţie din DIERNEN (forma etimologică originală), deşi există varianta *Tierna* în hartă numită Tabula Peutingeriana, şi *Zerne* (la istoricul Procopius, secolul al VI-lea e.n.). In sfârşit, literele IIII ID ANNO XI (pe care C. Patsch, « Röm. Mitt. », VIII, p. 199, le-a înţeles ca « anul XI al activităţii acelei *societas* de arendaşi, conductores ») sunt corupte din III ID IANVAR sau mai curând IIII KAL NOV, cum a observat Mommsen acum 80 de ani [4].

*Staţiunile vamale din Dacia.* In legătură cu altarul votiv al lui Felix, sclavul lui Iulius Saturninus dela vama Dierna (« C.I.L. », III, 1568), sunt oportune şi necesare câteva precizări asupra staţiunilor vamale din Dacia, care (în baza materialului documentar cunoscut până acum) nu au fost tocmai just localizate, persistând câteva păreri eronate. Prin recenta

---

[1] Părere admisă de cel mai mulţi. C. Patsch, « Röm. Mitt. », 1893, v. VIII, p. 197, propună RVFI şi SATVRNINI, considerând că ar fi cei doi conductores menţionaţi mai sus, ipoteze acceptată de V. Christescu, Viaţa economică a Daciei romane, 1929, p. 118; S.J. de Laet, op. cit., p. 238—239; N. Gostar, « Stud. şi Cerc. de Istorie veche », II, anul II, 1951, p. 168.

[2] M. Abramič, *Poetovio* 28, 68 întregeşte *t(ertiae)*, *p(artis)* ipoteză aflătoare anterior în « C.I.L. », III, 2565 şi 2675; H. Nesselhauf, Epigraphica, 1939, v. I, p. 337, admiţând că este vorba de ideea « împărţirii în trei », crede că în literele *t.p.* s'ar reflecta cele trei districte ale vămii Illyricului (Illyricum inferius, superius, Ripa Thraciae); A. Dobó, « AÉrt. » 1940, p. 150—151; 1946—1948, p. 214; S. J. De Laet, op. cit., p. 239—240.

[3] S.J. De Laet, op. cit., p. 394, 395—397.

[4] O lectură şi întregire sigură a acestei importante inscripţii ar fi posibilă numai dacă s'ar găsi un manuscris mai corect sau ar ieşi la iveală chiar monumentul epigrafic, ceea ce nu ar fi exclus, căci numeroase inscripţii considerate pierdute au reapărut (de exemplu, altarul dela Băile Herculane, « C.I.L. », III, 1572, care se află la Muzeul din Sibiu, a fost scos din pământ la Sibiu în 1912, dela adâncime de 2 m).

cercetare a lui N. Gostar (care combate pe unii erudiţi mai vechi şi pe Dobó, aducând precizări interesante, dar şi noi puncte de vedere, nu întotdeauna valabile), aceste observaţii nu devin inutile, mai ales că restabilesc paternitatea unor idei simple şi păreri curente, cu precizări de ordin epigrafic şi topografic. Primul care a studiat în de aproape vămile din Illyricum, A. Domaszevski (« Arch. - epigr. Mitt. », XIII, 1890, p. 142—143) considera ca « staţiuni dovedite » în Dacia: Tsierna-Orşova (« C.I.L. », III, 1568), Mehadia (1565), Pons Augusti (Marga? 1351=7853), Sarmisegetusa (753), Micia-Veţel (1351=7853), Ampelum-Zlatna (7837), părere admisă mai demult fără control şi de alţi cercetători [1], reluată şi desvoltată cu exagerări (influenţat mai ales de vechea părere a lui G. Téglás) de către A. Dobó, « AÉrt.», 1940, p. 168—169; 1946—8,215, la care partea cea mai puţin reuşită (datorită în primul rând penuriei şi uneori echivocului izvoarelor documentare) este — cum a relevat N. Gostar — tocmai cea privitoare la locul staţiunilor vamale (vámállomások) din Illyricum; cu nejustificată dărnicie, A. Dobó (şi J.S. de Laet) plasează oficii vamale într'un număr cam mare de localităţi, unde însă existenţa lor este departe de a fi dovedită în mod peremptoriu. In ceea ce priveşte provincia Dacia, este firesc, şi necesar a face [2] o distincţie netă între informaţiile directe atestând în chip evident existenţa unei statio portorii şi cele neprobabile, respectiv nevalabile. P. Téglás arăta la 1916 (op. cit. 273—275) că Domaszewski stabilise greşit câteva vămi, căci potrivit inscripţiilor, la Mehadia, Sarmizegetusa, Romula şi Zlatna nu este justificată existenţa vămii. Ignorând observaţiile lui G. Téglás, A. Dobó admite (urmat de către J.S. de Laet, care cunoaşte şi mai puţin topografia arheologică a Daciei) existenţa dovedită epigrafic a 9 respectiv 11 stationes, din care însă cele mai multe nu sunt (cum s'a spus şi se va vedea) atestate ca atare, iar inscripţiile invocate de el şi de alţii în acest sens nu se referă la stationes portorii.

*Mehadia.* In baza celor două altare votive («C.I.L.», III, 1565, 1568) dela Băile Herculane a fost plasată o vamă la... Mehadia (aşa zisa Ad Mediam). Altarele cu inscripţie au fost găsite, împreună cu altele similare (« C.I.L. », III, 1560—1575), la celebra staţiune balneară bănăţeană de pe valea Cernei, foarte frecventată în vechime [3] pentru efectul tămăduitor al apelor minerale calde. Această localitate era (la fel ca azi) complet deosebită de aşezarea romană cu castrul cohortei III Delmatarum, aflătoare la 3 km Nord de actuala Mehadia [4] deci la o distanţă, pe drum (prin vale), de vreo 13 km dela Băile Herculane. Din cauză că în secolul al XVIII-lea (când s'au descoperit primele monumente romane — cunoscute azi — la izvoarele termale), ca şi mai târziu, Băile Herculane nu exista ca unitate administrativă purtând numele de « băile Mehadia » (Băile Herculane) ca localitate deosebită numai din seco-

[1] G. Téglás « Értékezesék a történeti tudom, köréböl », Budapesta, 1891, v. XV, 1, p. 79; R. Cagnat, « Portorium » în Dict. des antiquités, Daremberg-Saglio, v. IV, p. 588; Gr. Tocilescu, Monumente epigrafice şi sculpt., 1902, v. I, p. 215; C. Patsch, « Röm. Mitt. », 1905, v. XX, p. 224 etc.

[2] Cum proceda în 1901 C. Brandis, R.E., v. IV, p. 1970, apoi G. Téglás revizuindu-şi părerile într'o lucrare—rămasă necunoscută lui A. Dobó—despre «litigiul graniţei dintre Dacia şi cele două Moesii » « Akademiai Értesitö », 1916, v. 316, p. 271—282.

[3] Descoperirile arheologice dela Băile Herculane; B. Milleker, op. cit., 1899, v. II, p. 33—35; S. Mihalik, Múzeumi és könyvtári Értesitö, 1910, v. IV, p. 154—159; inscripţiile: «C.I.L.», III, 1558, 1560—1575, 12598 (monument funerar); cărămizile stampilate; «C.I.L.», III, 1630, 8064, 8070, 8074, 30; monetele: I Berkeszi, TRE XXIII 1907, p. 20—21.-v. şi studiul lui G. Téglás, TRE, XXVIII, 1912; p. 10—26; I. Buracu, Muzeul gen. N. Cena în Băile Herculane, Turnu Severin, 1924; Al. Bărcăcilă. « Revista Ştiinţelor Medicale », 1932, p. 1142—1167 (cu bune ilustraţii).

[4] Antichităţile romane dela Mehadia: B. Milleker, op. cit., p. 45—47. Inscripţiile: F. Rómer, « Arch. Közlemények », 1866, v. VI, p. 163; «C.I.L.», III, 1576, 1577 (= 8010), 1578 (= 8013 = 12596), 1579, 1580, 8011, 8012, 12597, 12599, N. Cena, Anzeiger Akad. Viena, 1911, v. XIII; C. I. Buracu, op. cit.; Castrul şi aşezarea civilă dela Mehadia, săpate în câteva campanii (1942, 1943, 1946, 1948; cf. M. Macrea, « Studii », v.I, 2, 1949, p. 139 — 141; bogat material inedit, în care câteva inscripţii şi cărămizi stampilate).

lui al XIX-lea, cu nume propriu oficial dela anul 1817, inscripţiile aflate la 1736 (cu ocazia lucrărilor austriace de restaurare a băilor, conduse de generalul A. Hamilton) şi mai târziu au fost publicate de epigrafişti cu menţiunea greşită ca aparţinând aşezării romane dela Mehadia [1]. La izvoarele tămăduitoare dela Herculane a venit dela Dierna-Orşova în vilegiatură, spre a-şi căuta de sănătate, punând apoi lui Hercules un altar în semn de recunoştinţă pentru însănătoşire sclavul lui Iulius Saturninus, Felix («C.I.L.», III, 1568), care—element flotant, de sezon, la fel ca alţi numeroşi vilegiaturişti şi convalescenţi mai înstăriţi (dintre care unii au lăsat documente scrise în legătură cu timpul petrecut aici: inscripţii) — nu avea nicio legătură, înafară de « cura » urmată în localitatea balneară, nefiind stabilit aici, lucru relevat în 1916 de G. Téglás. Este deci complet greşit procedeul lui Domaszewski, A. Dobó, J.S. de Laet etc., care au plasat o statio portorii în Mehadia [2] pe baza acestei inscripţii pusă la Băile Herculane de către sclavul vameş Felix dela Dierna-Orşova (« C.I.L. », III, 1568), ca şi în baza altarului pus de Syntrophus vil (icus) « sub cura Iul. Paterni proc(uratoris)» (« C.I.L. », III, 1565), indiferent dacă Paternus era procurator al Daciei Apulensis (respectiv Malvensis), cum susţinuse A. Stein, sau procurator al vămilor Illyricului, cum se arăta dispus a admite acelaşi savant în ultima vreme[3]. Nici Syntrophus şi nici Iul. Paternus nu aveau vreo legătură cu aşezarea romană dela Nord de Mehadia (unde plasează epigrafiştii « staţiunea vamală »), iar cu localitatea balneară dela Herculane numai timpul petrecut la băi pentru căutarea sănătăţii.

*Sarmizegetusa.* S'a presupus o statio portorii în baza cărămizii cu ştampila privată a unui Ant. Rufus (« C.I.L. », III, 8075,4; alt exemplar poate dela Turda, în muzeul din Cluj), pe care-l consideră identic cu « conductorul » C. Antonius Rufus, şi în baza inscripţiei « C.I.L. », III, 753 (= 7429 = ILS 1465, Oescus), unde se spune că (între alte onoruri) şeful vămilor din Illyricum, T. Iulius Capito, a fost distins (pentru unele înlesniri făcute oraşului) « decurionalibus ornamentis honoratus ab ordine coloniae Traianae Sarmisegethusensium ex Dacia superiore » (ca la Romula, a se vedea mai jos).

*Ampelum* (Zlatna), statio de vamă în baza unei inscripţii onorare («C.I.L.», III, 7837) închinate de doi « vernae vilici »; faptul că la Sarmizegetusa şi Ampelum asemenea documente nu indică existenţa vămii a fost arătat de Brandis (« R.E. », IV, 1970, şi de G. Téglás în 1916), fiind inutil a mai insista asupra lui. Hirschfeld şi G. Téglás au observat că cei doi sclavi dela Ampelum sunt mai curând « vilici aurariarum ».

*Alburnus maior* (Roşia Montană), prezenţa vămii ar fi dovedită de menţiunea conducto-

[1] « Bad Mehadia » J. F. Neigebaur, Mehadia oder Herkulesbäder, M. J. Ackner, « Mehadiae ad flumen Cscrnam », Th. Mommsen etc. Numele « Băile Mehadia » a fost uşor simplificat de condeiul cercetătorilor în « Mehadia » (Ad Mediam), iar materialul epigrafic dela Herculane a fost socotit integral la Mehadia, împreună cu inscripţiile ieşite la iveală în preajma castrului (de exemplu, Fr. Pesty, op. cit., p. 309–323, care expune tot ce ştie despre materialul arheologic dela Băile Herculane şi Mehadia împreună). Din această confuzie topografică, unii eruditi, chiar în ultima vreme, au tras cu uşurinţă concluzii total deplasate, ca Fluss, R.E., XV, 1931, 67–68, art. Ad Mediam—Mehadia, şi I. Szilágyi, « Dissert. Pannon. », t. II, Nr. 21, 1946, p. 27–28 care (ignorând lucrarea lui G. Téglás cit., p. 290 n. 2) admite că la Mehadia (Ad Mediam) au staţionat ori au lăsat urme de activitatea lor toate unităţile militare (sau detaşamente din ele). dela care s'au aflat cărămizi ori ai căror comandanţi sau aparţinători sunt menţionaţi individual în inscripţiile votive dela staţiunea balneară Herculane: Legiunea IV Flavia felix, legiunea V Macedonica, legiunea VII Claudia, legiunea XIII Gemina, cohors I Ubiorum, « Vexillatio Daciarum » (?); cărămizile cu stampilă ar putea indica numai utilizarea acestor produse ale unităţilor militare ca material de construcţie în lucrările dela băi ori participarea unor efective ale lor la asemenea lucrări, dar nu staţionarea lor aici ca garnizoane permanente.

[2] J.S. de Laet, op. cit., p. 215, adaugă o «explicaţie» justificativă, pe cât de curioasă, pe atât de naivă şi inutilă: « e probabil că la Mehadia se percepea o taxă (accis) pentru trecerea pârâului Bela Reka » (!).

[3] A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien* « Dissert. Pannon. », 1944, v.I, 12, p. 81.

rilor Iulius Saturninus şi Sabinius Veranus în actele scrise pe table cerate (« C.I.L. », III, p. 958, XXIII şi XXV).

In *Porolissum* (Moigrad) adaugă o vamă romană S.J. de Laet (p. 217) şi N. Gostar în baza inscripţiei votive a sclavului Felix Aug. n(ostri) vil(icus) [1], a cărui « prezenţă aici se justifică numai punându-l în legătură cu existenţa unei staţiuni vamale la Porolissum » (« Stud. şi Cerc. de Istorie Veche», Nr. 2, anul II, 1951, p, 170). Dar în această inscripţie lipseşte un indiciu, şi anume că este vorba de un sclav vameş, putând fi un villcus al unui domeniu imperial (cum observă de Laet), iar « vilici » se găsesc şi în alte locuri în Dacia, fără să fie din Portorium [2].

Pentru teritoriul O l t e n i e i (Dacia Malvensis?), D. Tudor (Oltenia romană, p. 154) admite (ca mai înainte Domaszewski, Hirschfeld etc.) existenţa unei vămi la *Sucidava* (Celei, Romanaţi) în baza dedicaţiei « C.I.L. », III, 8042 « sub cura Cl(audii) Xenophontis proc. Aug. Zoticus et Sa[lvi]anus servi vi l(ici), posue[ru]n[t] »; G. Téglás acceptă, dar A. Dobó consideră nesigură această vamă, deoarece informaţia nu este lipsită de echivoc, Cl. Xenophon putând figura aici ca procurator al Daciei Apulensis (?), nu al serviciului vamal [3]. Inscripţia ar putea servi ca un indiciu pentru o statio portorii numai dacă s'ar adeveri aserţiunea lui N. Gostar (« Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, anul II, 1951, p. 175) că servi vilici de « sub cura » unui procurator ar fi fost întotdeauna (împreună cu patronii lor) în serviciul vamal. La *Romula* (Reşca, Romanaţi) prezenţa unui sclav *Hylas vicesimarius* (« C.I.L. », III, 13798; cf.. p. 284, n.2) nu poate constitui o dovadă pentru existenţa unei *statio portorii* [4]; despre lipsa de valoare în acelaşi sens a inscripţiei « C.I.L. », III, 7429 v. Sarmizegetusa. La *Drobeta* (Turnu-Severin) a fost pusă o vamă în baza inscripţiei [5] « sub cura Aurel. Heracliti proc. Auggg. Eutyches et Apulensis [ser(vi)] vil. tabularium a [solo]fecerun[t]»; inscripţia este echivocă, Aur. Heraclitus fiind mai curând procurator al Daciei Apulensis (ori Malvensis?), cum admite A. Stein (op. cit., p. 79—80), decât identic cu Heraclitus din « C.I.L. », III, 781 (cum preconizează D. Tudor, cf.şi Sucidava). La *Cioroiu*, D. Tudor (op. cit., p. 155) pune o staţiune vamală în baza inscripţiei dedicate lui Mercurius (op. cit., p. 350, Nr. 186), care însă este cu totul dubioasă.

In concluzie, din cele vreo 12 *stationes portorii* postulate până acum pentru Dacia (9 admise de A. Dobó; alţii presupuneau mai puţine), numai în trei dintre ele este atestată direct şi poate fi admisă fără echivoc prezenţa unui oficiu vamal: 1. *D i e r n a* (Tsierna, Orşova, « C.I.L. », III, 1568 şi inscripţia sclavului Bellinus comentată mai sus), 2. *M i c i a* (Veţel, Vest de Deva) şi 3. *P o n s A u g u s t i* (Marga, Severin?), ultimele două atestate ca atare în « C.I.L. », III, 7853 [6]. Rămâne deci valabilă şi azi (chiar în baza materialului documentar şi a cercetărilor existente acum) părerea emisă cu privire la teritoriul roman din Transilvania

---

[1] C. Daicoviciu, « Dacia », 1937—1940, v. VII—VIII, p. 323 = Année épigr. 1944, Nr. 47.

[2] La Zlatna «C.I.L.», III, 7837 şi probabil 1610 (revizuită de noi: lectura justă: « Scaurianus Caes. n(ostri) ser. vil »), dacă este din Zlatna (nu din Turda); la Potaissa-Turda fragment dubios publicat de B. Orban, op. cit. 76, Nr. 110 (G. Téglás, Erd. Muzeum, 1888, p. 65 Nr. 21); Sarmizegetusa « Epipodius Aug. n. Verna vilicus » C. Daicoviciu, « Anuarul com. mon. ist.», Cluj, 1929, p. 313, şi probabil «C.I.L.» III, 7949; la Băile Herculane, «C.I.L.», III, 1565 v. mai sus şi Sucidava, Drobeta.

[3] Cf.A. Stein, op. cit., p. 78; D. Tudor, « St. şi Cerc. de Istorie Veche », I, 1, 1950, p. 208.

[4] D. Tudor, Oltenia romană, p. 154; « St. şi Cerc. de Istorie Veche », I, anul I, 1950, p. 208; A. Dobó, « AÉrt. », 1940, p. 169.

[5] Publicată de Al. Bărcăcilă, L'archéologie en Roumanie. Bucureşti, 1938, p. 27. D. Tudor, op. cit., p. 324, Nr. 5 = Année épigr. 1944, p. 100.

[6] «C.I.L.», III, 1351=7853=ILS 1860: I(ovi) o(ptimo) m(aximo), terrae Dac(iae) et genio p(opuli) r(omani) et commerci, Felix Caes. n(ostri) ser. vil. statio (nis) Pont(is) Aug. prom(o) t(u)s ex st(atione) Mic(ia) ex vik(ario) N...

şi Banat, de către C. Torma în 1880 (« AÉrt. », XIV, p. 114) că în Dacia sunt dovedite în chip direct şi sigur numai *trei* stationes portorii, indiferent dacă vămile instituite de Romani se aflau (ceea ce deocamdată nu se poate şti cu siguranţă) la graniţele imperiului, respectiv limitele dintre provincii (opinia veche a lui Domaszewski, susţinută şi de N. Gostar) ori erau — cum este mai probabil, după C. Patsch şi J. S. Laet [1] — deopotrivă la graniţe şi în interiorul provinciilor la poduri, treceri, linii naturale de închidere, unde se percepeau taxe pentru mărfurile transportate, ori se făcea controlul lor. Din constatarea veche şi recentă a numai trei oficii vamale sigure în teritoriul Daciei ocupate de Romani, nu rezultă însă deloc ca exclusă ori neprobabilă existenţa staţiunilor de vamă în localităţi importante ca Ampelum, Alburnus, Porolissum etc., sau mai cu seamă, Drobeta şi Sucidava; dar ele nu sunt până acum dovedite ca atare în mod neîndoios [2].

In legătură cu relaţiile comerciale dintre provinciile dunărene şi teritoriul barbar (locuit mai ales de Iazygi) din regiunea Tisei inferioare, se pare că exista o staţiune vamală la *Seghedin* (Szeged, pe teritoriul R.P.Ungară), unde s'a găsit [3], împreună cu alte urme dintr'o probabilă aşezare (fortificaţie?) romană (cărămizi de padiment, cărămizi stampilate, fragmente sculpturale, ceramică etc., materiale de zidărie şi alte obiecte), un fragment de inscripţie votivă .. HICVL. / RVM / MERCATOR /VIL(icus) ... întregită [4] [...cond. p. p. et praef. vehicul[o]rum Mercato[r] vil(icus) [v.s.l.m.]. Dobó punea] la îndoială existenţa unei staţiuni vamale la Seghedin [5], pe care însă mai în urmă J.S. Laet şi N. Gostar o postulează, pare-se, pe bună dreptate. Rămâne să se lămurească semnificaţia materialelor de factură sigur romană la Seghedin, importanţa şi apartenenţa localităţii de aici la Dacia, ca şi epoca din care datează materialele descoperite, care cu greu ar putea fi aduse din altă parte (din Transilvania).

Există puţine şi vagi indicii asupra naturii, proporţiei şi condiţiilor de plată a taxelor vamale (care în Dacia erau probabil de 5 %, 2½ % ori 2 %), ca şi a desvoltării comerţului din regiunile dunărene [6]. Informaţiile epigrafice se rezumă la simpla menţionare a numelor, funcţiei şi locului unde şi-au exercitat profesiunea câţiva din slujbaşii serviciului vamal. Inscripţiile lapidare ori de altă natură care vor ieşi la iveală în viitor, vor aduce, desigur, noi informaţii lămuritoare mai ample cu privire la organizarea, funcţionarea şi amplasamentele staţiunilor vamale din Dacia şi Illyricum.

*ION I. RUSSU*

---

[1] S. J. Laet, op. cit., p. 211—212, 231; amplasamentele staţiunilor vamale nu sunt determinate de graniţele administrative ale provinciilor, ci de condiţiile geografice, « limitele unei circumscripţii vamale sunt formate de liniile de vamă stabilite de-a-lungul frontierelor naturale şi nu de-a-lungul graniţelor de provincii »; numeroase *stationes portorii* interioare erau probabil locuri de control şi de achitarea taxelor pentru trecere şi a accizelor.

[2] Relativ la presupusa desime şi la activitatea oficiilor vamale din Dacia Romană, ca şi la caracterul vexator al activităţii lor (după P. Király, Hunyadmegyei tört. rég. évk. t. VI. 1890, p.84—103=*Dacia provincia augusti*, 1893, v. I, p. 390—394; G. Téglás, Tanulmányok, 1891, a se vedea observaţiile spirituale făcute de R. Fröhlich, « AÉrt. », XI, 1891, p. 419—420.

[3] K. Sebestyén, « Dolgozatok », Szeged, 1926, v. II, p. 149—153; A. Dobó, « AÉtr. », 1940, 177, Nr. 62; A. Alföldi, Gli studii romani nel mondo, 1935 v. II, p. 281. « Századok », LXX, 1936, 154, Budapest története, 1942, v. I, p. 191; C. Patsch, Der Kampf, Beiträge V, 2, 1937, p. 131.

[4] N. Gostar, « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, anul II, p. 169.

[5] G. Finály, Pannonia, 1936, v. II, p. 281 afirmă că fragmentul de inscripţie ar fi fost adus în epoca medievală-modernă din Transilvania, dela Alba-Iulia, (?), ceea ce însă este prea puţin probabil.

[6] S. J. de Laet, op. cit., p. 242—245.

# РАБ НА ТАМОЖЕННОЙ СЛУЖБЕ В ДАКИИ

## (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Выявляется значение, которое имеет для исторических исследований «истории масс трудящихся и производящих материальные ценности, необходимые для существования общества», то есть изучение жизни рабов и порабощенного автохтонного населения Дакии, о которых было найдено на много меньше письменных источников (литературных текстов, надписей), чем об имущих слоях и о римском военно-административном аппарате эксплоатации провинций. Для Дакии, оккупированной римлянами, необходим предварительный, тщательный и полный пересмотр надписей, который сможет дать ценные сведения для ознакомления с жизнью рабов и автохтонных жителей провинций.

Среди такого рода эпиграфических памятников имеется памятник, касающийся раба, находившегося на таможенной службе в Диерне (Оршова, обл. Тимишоара) на берегу Дуная), обнаруженный в этой местности в 1896 г., опубликованный в 1908 г. и 1943 г., неправильно прочтенный и истолкованный, не вызвав никакого интереса у эпиграфистов; это клятвенная надпись: [IO] M (BELLINUS) TISCPP SERQSCR VSLM. Чтение надписи: I(ovi) o(ptimo) m(aximo) (Bellinus T.I (uli) S(aturnini) c(onductoris) p(ublici) p(ortori) ser(vus) c(ontra) scriptor v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). Божеством могло бы быть [I(nvicto] M(ithrae)но остальная часть текста и дополнения ясны: автор посвятительной надписи с италийским или кельтским именем Bellinus состоял contrascriptor таможенного отделения (statio portorii) в Диерне и был рабом известного между 146—161 гг. лица, T. Iulius Saturniens, заведующего таможнями в Иллирикуме (conductor publicii portorii Illyrici). Имеем здесь первое упоминание о servus contrascriptor и третью надпись о рабах на дакийских таможнях (CIL III 1568 и 1351=7853). Далее разбирается значение ныне затерянной надписи CIL III, 1568, (найденной в 1736 г. в Бэиле Геркулане), относящейся к statio portorli Dierna (Tsiernensis); текст надписи, повидимому, сохранился в одной единственной рукописи, точность которой весьма сомнительна; вследствие ошибок неизвестного переписчика были сделаны неправильные выводы относительно таможень Дакии (portorium illyrici); предлагается новое чтение: в 1-й строке вместо Herculi Aug. Valer, M. « Herculi Aug. Salutifero » (или sacrum?); во 2-й строке более вероятно Felix Rufi Saturnini (IVLI Saturnini, Mommsen,) вероятно, « Felix T. Iuli Saturnini в 3-й строке T. P. Èxperiv погрешность в прочитке слова, обозначающего должность (vilicus, tabularius или arcarius?) раба Феликса в Диерне.

Таможенные отделения, непосредственно и верно засвидетельствованные в Дакии: Dierna (Оршова), Micia (Вецель) и Pons Argusti (Марга?); прочие предполагаемые таможенные отделения, либо сомнительны, с наименованиями, замененными равноценными Drobeta, Sucidava, Porolissum), либо совершенно неправдоподобны или отпадают (Mehadia, Sarmisegetusa и т. д.) на основании имеющихся до сих пор эпиграфических сведений. Вероятным является сегединское таможенное отделение в Сегедине (Сегет) к западу от Тиссы (Венгрия), удостоверенного фрагментарной клятвенной надписью, найденной в этой области.

# UN ESCLAVE AU SERVICE DES DOUANES DE LA DACIE

## (RÉSUMÉ)

On relève tout d'abord l'importance pour les recherches de l'étude de « l'histoire des masses travailleuses et productrices de biens matériels. nécessaires à l'existence de la société »,

c'est-à-dire l'étude des esclaves et de la population autochtone asservie en Dacie, au sujet desquels les informations écrites (textes littéraires. inscriptions) sont beaucoup plus réduites que celles concernant les catégories sociales riches et l'appareil militaire-administratif romain d'exploitation des provinces. Pour la Dacie occupée par les Romains il est nécessaire de faire au préalable un examen détaillé et intégral des inscriptions qui offriront sans doute des informations précieuses pour la connaissance de la vie des esclaves et des provinciaux autochtones.

Parmi les matériaux de cette catégorie, l'auteur présente le monument épigraphique d'un esclave du service douanier de Dierna (Orşova, rég. de Timişoara, sur le bord du Danube), découvert en 1896, publié en 1908 et 1943, mais qui n'a pas été lu et interprété correctement jusqu'ici; c'est une inscription votive; [I O] M(BELLINUS)TISCPPSERQSCRV S L M. La lecture qu'il propose est la suivante: *[I(ovi) o(ptimo)] m(aximo) Bellinus T. I(uli) S(aturnini) c(onductoris) p(ublici) p(ortori) ser(vus) c(ontra) scriptor v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Le nom de la divinité pourrait être également *[I(nvicto) M(ithrae)*; mais le reste du texte et la signification sont clairs; le dédicateur au nom italique ou celtique *Bellinus* est un *contrascriptor* (contrôleur de la gestion) à la *statio portorii* de Dierna, étant l'esclave d'un personnage bien connu, T. Iulis Saturninus, *conductor publici portorii Illirici*, dans les années 146—161. On a ici la première mention d'un *servus contrascriptor* et la troisième inscription concernant, sans aucun doute les esclaves et les *stationes portorii* en Dacie («C.I.L.», III 1568,1351 = 7853).

On discute ensuite de l'importante inscription aujourd'hui perdue «C.I.L.», III, 1568 (trouvée en 1736 à Băile Herculane) relative à la *statio* de Dierna (Tsiernensis); le texte en a été conservé, semble-t-il, dans un seul manuscrit dont la fidélité laisse beaucoup à désirer; des erreurs de ce copiste anonyme on a tiré quelques conclusions fausses sur le *portorium* illyrien. L'auteur propose de nouvelles lectures: dans la ligne 1 au lieu de HERCVLI AVG VALER peut être « Herculi Aug. Salutifero » (ou bien sacrum?); l.2 FELIX RVFI SATVRNINI (TVIL SATURNINI, Mommsen), plutôt « Felix T. Iuli Saturnini »; l. 3 T P EXPRIV est sans doute une lecture fausse du mot qui exprimait la fonction (comme: villicus, tabularius, arcarius?) de l'esclave Felix dans la *statio portorii* de Dierna.

Les *stationes portorii* attestées directement et sans équivoque comme telles, en Dacie, sont *Dierna* (Orşova), *Micia* (Veţel) et *Pons Augusti* (Marga?); les autres offices qu'on a supposés ne sont pas sûrs: à propos des uns (Drobeta, Sucidava, Porolissum) il subsiste quelque équivoque; les autres sont improbables ou tout à fait exclus (comme Mehadia, Sarmizegetusa), d'après les informations épigraphiques connues jusqu'ici. Mais il est probable qu'un *statio portorii* a existé à l'ouest de la Tisa, à Seghedin (Szeged, Hongrie) attestée par un fragment d'inscription votive trouvé ici.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# RECTIFICĂRI LA UNELE INSCRIPŢII HISTRIENE PUBLICATE DE V. PÂRVAN

In « Histria » VII, apărută în 1923 şi conţinând materialul epigrafic descoperit în campaniile din 1916, 1921 şi 1922, sub Nr. 54, se publică o inscripţie latină a cărei caracteristică principală este aceea de a fi alcătuită din şase fragmente:

INVIC
XMAXIMV
III COS
LLVMVE
ABSUM
VIT

Numele împăratului sub care a fost săpată s'a pierdut, dar ceea ce ne-a rămas din titulatura imperială permite situarea ei fără şovăire în prima jumătate a secolului al III-lea. Supranumele INVIC(TUS), menţionat în primul rând, ca şi acel de (FE)LIX, care-l precedă şi care se citeşte pe un al şaptelea fragment al textului, publicat de Pârvan separat, sub Nr. 44 al culegerii care ne reţine atenţia [1], nu lasă îndoială asupra faptului că documentul este posterior domniilor lui Septimius Severus şi Caracalla, în timpul cărora, după unele indicii, editorul înclina să-l aşeze [2]. Ca să nu mai stăruim asupra lui Septimius Severus, care, aşa cum avea grijă să releve Pârvan însuşi, nu a purtat în chip obişnuit supranumele de INVICTUS şi a cărui putere tribuniciană III corespunde celui de al II-lea consulat (194) [3], Caracalla este exclus pentru motivul că atunci când este proclamat *imperator* pentru a treia oară (Octombrie 213) nu este simplu *consul*, ci *consul IV*, iar atunci când exercită pentru întâia oară consulatul (202), anii puterii tribuniciene sunt VI, şi nu III [4].

Şi într'un caz şi în celălalt, Pârvan făcea presupunerea — legitimă, dar nedovedită — că, după COS, în inscripţia noastră a putut urma o cifră, ceea ce, fireşte, deschide calea unei nesfârşite serii de posibilităţi. In fapt, totuşi, în consideraţiile pe care le închină monumentului, raţionează ca şi cum în anul săpării inscripţiei necunoscutul împărat ar fi fost consul pentru întâia oară, şi aceasta îi duce la concluzii cronologice şi istorice a căror noutate le-a impus atenţiei cercetătorilor, fără ca vreunul să se fi întrebat în ce măsură sunt îndreptăţite.

---

[1] Lucru de mirare, dar nu inexplicabil, nici fără precedent în cercetările epigrafice, Pârvan nu a băgat de seamă că este vorba de una şi aceeaşi inscripţie. Le-a editat, dar sub numere diferite, fără să fi încercat să le apropie, ceea ce l-ar fi convins că fragmentul Nr. 44 se îmbină perfect cu primul din fragmentele publicate sub Nr. 54, completând cu un element important titulatura imperială.

[2] Histria VII, p. 84.

[3] R. Cagnat, Cours d'Épigraphie latine. Paris 1914, IV[e] éd. p. 206.

[4] R. Cagnat, op. cit., p. 209—210.

« Inscripția fiind gravată pe o placă de marmoră, — argumenta Pârvan, — aceasta a servit desigur ca placaj la un zid sau monument, pe care, potrivit obiceiului, a fost eternizată pomenirea sărbătorească a evenimentului sau persoanei. Aici, se pare că le avem pe amândouă... Evenimentul pare a fi o mare biruință împotriva barbarilor de peste granițâ... După *tribunicia potestate III* și un singur consulat... inscripția s'ar potrivi atât pentru Severus Alexander cât și pentru Maximinus. Totuși, având în vedere războaiele de care e vorba în inscripție, Maximinus ar fi mai indicat » [1].

Abia dacă mai este nevoie să subliniem interesul acestor concluzii, pe care editorul le trăgea din întregirea rândurilor 4 și 5, unde, fără umbră de ezitare, credea că poate citi: ... *bell]um ul[tra* (scil. *fines prouinciae*)] ... *absum[psit]* [2]. Odată această lecțiune admisă, ideea de a atribui ipotetica biruință lui Maximinus, despre care există indicii că ar fi condus operații militare la Dunărea de Jos, se prezenta singură, și această împrejurare, unită cu faptul că, din zilele aceluiași împărat, s'au păstrat în Dobrogea o serie de miliarii [3], oglindind preocuparea de a menține în stare bună rețeaua de comunicații a acestei regiuni primejduite, l-a determinat pe R. Vulpe să accepte, în lucrarea sa « Histoire ancienne de la Dobroudja», inducția lui Pârvan, precizând-o în sensul că războiul la care se face aluzie s'ar fi desfășurat în Moldova meridională [4].

In măsura în care ar fi autorizată de text, ipoteza nu ar avea nimic neverosimil. Ea se întemeiază însă pe o citire arbitrară a rândului 4, și anume pe presupunerea că ultima literă păstrată a acestui rând ar fi un L. In realitate — și tocmai această observație ne-a dat îndemnul de a supune unui examen critic argumentația lui Pârvan — pe piatră se distinge în mod indiscutabil E. Bara orizontală dela mijloc este cât se poate de vizibilă, și ea se recunoaște deopotrivă de bine în desenul și în fotografia reproduse în « Histria VII » [5]. Pârvan însuși vorbește de existența ei în rândurile pe care le consacră descrierii fragmentelor, dar preferă să vadă în ea « mai mult o spărtură întâmplătoare decât o gravură a lapicidului » [6]. Cine a văzut inscripția, așa cum am recompus-o în lapidariul muzeului din Histria, nu are în această privință nicio șovăire: bara nu este câtuși de puțin « spărtură », și încă și mai puțin « întâmplătoare »; lungimea ei este aproape aceea pe care ar fi avut-o dacă piatra nu ar fi fost ruptă, iar marginile sunt netezi ca în cazul tuturor celorlalte litere, excepțional de îngrijit săpate. Indoiala nu este așa dar posibilă, și aceasta ruinează din temelii îndrăsneața construcție a editorului. Pentrucă, dacă în loc de L trebue să citim E, întregirea VL[TRA] este imposibilă; iar dacă ipoteza războiului în afara granițelor provinciei nu se poate susține, identificarea împăratului în persoana lui Maximinus devine problematică.

Intregirea *be]llum... ul[tra fines]...absum[psit...* înlăturată, rămâne să ne întrebăm care poate fi citirea adevărată. Cea dintâi bănuială care se prezintă minții este că ne găsim înaintea unei inscripții monumentale, destinată să veșnicească amintirea construirii sau reconstruirii unui edificiu de oarecare importanță, precum și numele ctitorului. Asemenea texte încep cu numele la nominativ al acestuia din urmă, continuă cu mențiunea monumentului în cauză și sfârșesc, în cazul când ctitorul este un împărat, cu arătarea agentului sub a cărui directă supraveghere s'a săvârșit lucrarea. In documentul de care ne ocupăm, toate

---

[1] Histria VII, p. 83.
[2] Histria VII, p. 83—84.
[3] C.I.L., III, 7605 (Carsium), 7612 (Slava Rusă: cf. V. Pârvan, Cetatea Ulmetum, v.I, p. 578, Nr. 4), 14.462 (Cogealac). Cf. și miliariul inedit comunicat de A. Stein, la G.M. Bersanetti, Studi sull'Imperatore Massimino il Trace. Roma, 1940, p. 42, n. 1.
[4] R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja. București, 1938, p. 262. Cf. G. M. Bersanetti, Studi sull'Imp. Massimino il Trace, p. 94, n. 1.
[5] Pagina 82 și pl. IX, 1.
[6] Histria VII, p. 83.

aceste elemente figurează mai mult sau mai puţin explicit, începând cu numele împăratului-ctitor, din a cărui titulatură s'au păstrat crâmpeie importante în rândurile 1—3 şi de a cărui identitate va fi vorba mai departe. Despre monumentul reconstruit se vorbeşte în rândurile 4—6, a căror întregire, cu titlu de exemplu, ar putea suna: ...*mac*]*ellum ue*[*tustate conl*] *absum*[ *a solo*(sau *a fundamentis*) *restit*]*uit*... [1]. In sfârşit, despre un personaj sub conducerea căruia s'ar fi adus la îndeplinire porunca imperială pare să fie vorba în partea finală a textului, începând din rândul 6, care, în forma în care ne-a parvenit, prezintă, în continuarea celor trei litere pe care le-am citat, dar izolat de ele printr'un semn despărţitor, un C distrus cu ciocanul, încă limpede şi citeţ. Ciocănirea se poate urmări şi în partea superioară a rândului 7, din care nu se distinge nimic, dar care, în starea jalnică în care ni se înfăţişează, arată până la evidenţă că ascunde numele unui individ a cărui memorie a fost condamnată.

In cele două pagini de comentariu pe care le-a închinat inscripţiei, Pârvan nu a acordat nicio luare aminte particularităţii pe care o semnalăm. Abia dacă trebue să mai relevăm, totuşi, că ea nu poate fi trecută cu vederea, dacă nu din alt motiv, fie şi numai pentrucă, aşa cum sperăm să dovedim mai departe, singură această particularitate ne poate pune pe urma împăratului al cărui nume a dispărut odată cu primele rânduri, ajutându-ne să fixăm monumentului o dată mai puţin aproximativă.

Intr'adevăr, dacă, aşa cum a procedat Pârvan, pornim dela indicaţiile rândului 3 pentru a încerca să stabilim cărui împărat se potrivesc crâmpeiele de titulatură păstrate, constatăm că ele ar putea privi nu numai pe Severus Alexander sau pe Maximinus, cum pare să fi crezut editorul şi cum reiese din pasajul citat, dar şi pe Gordianus al III-lea şi pe Filip Arabul. Fiecare din aceşti împăraţi s'a întâmplat să poarte titlul de *consul* în cursul celui de al III-lea an al puterii tribuniciene, mai precis: Severus Alexander în 223—224, Maximinus în 236—237, Gordianus al III-lea în 239—240 şi, în sfârşit, Filip Arabul în 245—246 [2]. Câtă vreme s'a putut crede că în rândurile 4—5 ale inscripţiei stărue amintirea unui război, raportarea documentului la Maximinus apărea plauzibilă, în măsura în care se ştia despre acest împărat că ar fi desfăşurat o activitate defensivă la hotarele Moesiei. Din moment ce, cu noua lectură, această posibilitate este exclusă, greutatea unei atribuiri convingătoare este cu atât mai mare cu cât repararea unui edificiu de folos obştesc putea fi săvârşită sub oricare din principii citaţi. Singurul indiciu de natură să ne uşureze alegerea rămâne, în aceste condiţii, găsirea unui legat al Moesiei proclamat « vrăjmaş public », a cărui misiune să coincidă cu vreuna din datele amintite. Din păcate, documentarea asupra guvernatorilor provinciilor dela Dunărea de Jos la începutul secolului al III-lea este departe de a fi completă, şi *fasti* Moesiei Inferioare prezintă în această perioadă lacune regretabile. O întâmplare fericită face totuşi ca, pentru anii ce ne interesează, să cunoaştem — fie şi cu oarecare aproximaţie — numele legaţilor în funcţie [3]: niciunul dintre ei nu pare să fi suferit o

---

[1] Pentru terminologie, cu titlu de exemplu, a se vedea « pisania » templului lui Jupiter Dolichenus din Colonia, refăcut de Caracalla în 211: « ...*templum uetustate conlabsum a solo restituit* » (J. Colin, Les antiquités romaines de la Rhénanie. Paris, 1927, p. 198). Cf. şi J. Jalabert et R. Mouterde, Inscr. gr. et lat. de la Syrie. Paris, 1929, I, Nr. 164: *Ti. Caesar... aquam augustam... adducendam curauit, curante Cn. Saturnino, leg. Caesaris Augusti* şi inscripţia din Porolissum, datând din anul 213, publicată de C. Daicoviciu, « Dacia », VII-VIII, p. 326, *a*.

[2] A se vedea, în tratatul clasic al lui R. Cagnat, tablourile dela p. 213, 215, 216, 217.

[3] Cine era guvernatorul Moesiei în anul 223, nu putem spune cu certitudine; în anul 224 locul era însă ocupat de L. Annius Italicus Honoratus (C.I.L., III 7591 = 6224). Tot aşa, pentru anii 236—237, nu avem decât greutatea alegerii intre Domitius Go...in(us) (C.I.L., III 14429) şi L.Fl. Honoratus Lucillianus (C.I.L., III 7605, 14462). In sfârşit, între anii 244—247, provincia pare să fi fost administrată de Prastina Messallinus (A. Stein, Die Legaten von Moesien. Budapesta, 1940, p. 102). Despre situaţia sub Gordianus al III-lea, va fi vorba mai departe.

*damnatio memoriae*, cu singura excepţie a unui, încă neidentificat, *C. Pe...*, guvernator al provinciei în zilele lui Gordianus al III-lea şi, dacă anumite indicii nu ne amăgesc, într'un an când acesta purta titlul de *consul*, simplu.

Potrivirea este prea semnificatitivă pentru a fi întâmplătoare. Pe de altă parte, de elucidarea satisfăcătoare a acestui punct depinzând unele concluzii de o deosebită importanţă, stăruim asupra lui cu mai multă luare aminte.

Cum este în deobşte ştiut, anii de domnie ai lui Gordianus al III-lea sunt cuprinşi între Iunie 238 şi Februarie sau Martie 244. Drept prim an al puterii tribuniciene, se socoteşte timpul dintre 1 Iunie şi 9 Decembrie 238. Dela 10 Decembrie 238 până la 9 Decembrie 239 curge anul al II-lea, iar dela 10 Decembrie 239 la 9 Decembrie 240, anul al III-lea al aceleiaşi demnităţi [1]. In ceea ce priveşte consulatele, situaţia este cum nu se poate mai clară: în 239, ca şi în 240, Gordianus se intitulează *consul*, simplu, aşteptând ca în 241 să devină *consul II*. Concluzia care se desprinde din aceste constatări este că, în măsura în care trebue raportată la Gordianus, inscripţia noastră ar putea să dateze dintre 10 Decembrie 239 şi 10 Decembrie 240, mai precis, din ultimele luni ale anului 240, judecând după datele de care dispunem în privinţa persoanelor ce s'au succedat la conducerea Moesiei în acest an, şi despre care este cazul să dăm unele amănunte.

Primul legat al Moesiei Inferioare sub domnia lui Gordianus al III-lea, a cărui prezenţă la Dunărea de jos ne este atestată prin monete emise în Marcianopolis [2], pare să fi fost Iulius sau Tullius Menophilus [3], despre care o informaţie târzie, păstrată de Petrus Patricius, arată că ar fi condus provincia timp de trei ani [4], din 238 până în 240, chiar dacă, aşa cum vom vedea mai departe, trebue să admitem că cei trei ani nu vor fi fost chiar întregi. Asupra activităţii lui Menophilus în Moesia nu este cazul să ne oprim, deoarece a făcut-o R. Vulpe [5], ceea ce ne dispensează de a mai stărui asupra laborioaselor tratative purtate de ei cu Goţii şi cu Carpii, sau asupra grijii de a întări un punct strategic atât de important ca Marcianopolis. Este preferabil să precizăm că data rechemării personajului din misiune este nesigură şi că, până nu demult, domnea între cercetători convingerea că această rechemare ar fi echivalat cu o disgraţie, pe urma căreia amintirea lui ar fi fost condamnată. Reprezentată în deosebi de istoricul italian G.M. Bersanetti [6], opinia de care vorbim se întemeia pe faptul că în două inscripţii din Nicopolis ad Istrum, datând din zilele lui Gordianus, numele legatului provinciei apare ciocănit [7]. Teza lui Bersanetti era că Menophilus ar fi fost destituit

---

[1] Trebue relevat, cu acest prilej, faptul că din acest ultim an datează şi a II-a şi a III-a salutaţie imperială a lui Gordianus, ceea ce face ca argumentarea desvoltată aci să rămână valabilă şi în ipoteza când, în loc de *tribunicia potestate III*, ar trebui citit în inscripţia noastră *imperator III*. Măcar în parte, afirmaţia este valabilă şi pentru Maximinus, proclamat *imp. III* şi *IV* în cursul anului 236. Cât priveşte pe Severus Alexander şi pe Filip Arabul, problema nu se pune, nici unul nici celălalt neavând parte în cursul întregii lui domnii de o salutaţie imperială.

[2] B. Pick, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien. I. 1, Berlin, 1898, p. 301–303, 307–311.

[3] Ambele forme ale gentiliciului apar în izvoare, dar mai verosimilă pare prima, păstrată de o inscripţie din Moesia Inferioară (C.I.L., III, 6225, cu observaţiile lui L. Cantarelli, «Ausonia» 1908, II, p. 305).

[4] F.H.G., IV, p. 187: οἱ δὲ (scil. Gothi) μετὰ ἀγανακτήσεως ἀνεχώρησαν, καὶ [κατὰ] τὴν τοῦ Μηνοφίλου ἀρχὴν εἰς τρία ἔτη ἀνυσθεῖσαν ἡσυχίαν ἔσχον...

[5] R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, p. 263 şi urm.

[6] «Athenaeum», 1938, XVI, p. 233–238.

[7] IGRRP., I 580 (cu corecturile de sub Nr. 1422): Ἀγαθῆι Τύχηι. Τὸν μέγιστον κὲ θειότατον Αὐτοκράτορα Κέσαρα Μᾶρκογ Ἀντώνιον Γορδιανὸν Εὐσεβῆ Εὐτυχῆ Σεβαστόν. ἡ βουλὴ κὲ ὁ δῆμος τῆς λανπροτάτης Νεικοπολειτῶν πρὸς Ἴστρῳ πόλεως ὑπατεύοντος τῆς ἐπαρχίου....; M. Britschkoff, «Athen. Mitteil.», 1923, XLVIII, p. 113 (= A.É., 1926, Nr. 99): Ἀγαθῆι Τύχηι. Τὸν μέγιστον κὲ θειότατον Αὐτοκράτορα Κέσαρα Μᾶρκον Ἀντώνιον Γορ-

de Timesitheus în cursul anului 241 şi că, pronunţându-se împotrivă-i *damnatio memoriae*, numele i-ar fi fost şters de pe monumentele consacrate în cursul guvernării lui.

Intr'adevăr, este demn de notat că într'una din dedicaţiile de care am pomenit, numele lui Gordianus este însoţit de precizarea ὕπατον τὸ α', ceea ce, după cum am văzut, se potriveşte atât pentru anul 239, cât şi pentru anul 240. Am avut prilejul să arătăm însă că, după Petrus Patricius, Menophilus a rămas în funcţie trei ani, deci cel mai devreme până în 240. S'a presupus, deci, că legatul pomenit în inscripţia nicopolitană ar fi el, şi că numele lui ar fi fost şters la o dată care nu intereseazä.

Părtaşii acestui mod de a vedea pierd însă din vedere un fapt a cărui semnificaţie nu a fost înţeleasă decât în ultima vreme de A. Stein, şi anume că, în timp ce nu există nici cel mai mic indiciu că legatul pomenit în inscripţiile din Nicopolis ar fi fost Menophilus, două milliarii, descoperite în împrejurimile Hârşovei şi figurând demult în *Corpus*, poartă, alături de numele împăratului Gordianus, menţiunea unui legat din al cărui nume — bătut cu ciocanul — nu s'au păstrat decât primele litere: un C (pronumele), urmat de PE..., începutul gentiliciului [1]. Despre acest legat nu avem alte informaţii, dar existenţa lui nu poate fi pusă la îndoială şi epoca misiunii moesice trebue să se situeze între aceea a lui Menophilus, despre care am arătat că a zăbovit la Dunăre până în 240, şi Sab(inius?) Modestus, al cărui nume apare pe monete din Nicopolis cu chipul Tranquillinei, altfel spus datând din a doua jumătate a anului 241, cel mai devreme [2].

Astfel stând lucrurile, a admite că în jurul aceleiaşi date, care este anul 240, s'au succedat în Moesia doi guvernatori a căror memorie a fost condamnată şi dintre care, unul, Menophilus, ar fi pomenit în inscripţiile din Nicopolis, iar celălalt, C. PE..., în milliariile dobrogene, este nu numai nemetodic dar în cel mai înalt grad neverosimil. Firesc este să presupunem că singurul condamnat trebue să fi fost necunoscutul ale cărui iniţiale se citesc pe pietrele din împrejurimile Hârşovei, şi că tot numele lui trebue să fi figurat şi în dedicaţiile nicopolitane [3]. Aceasta însemnează că, încă din a doua jumătate a anului 240, locul lui Menophilus trebue să fi fost ocupat de C. PE... [4], şi spre această concluzie ne duce şi fragmentara inscripţie histriană la care ne întoarcem astfel şi în care, aşa cum am semnalat înainte, ultima literă păstrată a rândului 6 este un C, ciocănit, dar citeţ...

Ce reprezenta acest C, este mai greu de spus, dar nu imposibil. Cum am avut prilejul să relevăm, potrivit frazeologiei folosite în asemenea împrejurări, după indicarea monumentului refăcut — în speţă « halele » cetăţii — trebue să aşteptăm un CVRANTE, întreg sau prescurtat, urmat de numele legatului la ablativ. Exclus nu ar fi, totuşi, nici ca întrebuinţarea unui alt formular să fi determinat menţionarea în primul rând a numelui legatului, al cărui *praenomen*, în cazul nostru, începea cu un C. In primul caz, ciocănirea a putut începe cu cuvântul care preceda imediat menţiunea condamnatului [5]; în al doilea, chiar cu numele lui [6]. Sigur, oricum, poate fi considerat faptul că opera de distrugere ale cărei urme sunt vizibile în rândurile 6 şi 7 nu se poate explica decât prin pomenirea în acest loc a unui demnitar proclamat *hostis publicus*. In Moesia, un astfel de demnitar, figurând într'o inscripţie oficială,

---

διανὸν Εὐσεβῆ Εὐτυχῆ Σεβαστόν, ὕπατον τὸ α', π. π., ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος τῆς λαμπροτάτης Νεικοπολειτῶν πρὸς Εἴστρω πόλεως ὑπατεύοντος τῆς ἐπαρχείου.... πρεσβ. Σεβ. ἀντιστρατήγου ...

[1] C.I.L., III 7606: « Imp. Cae[s.] M. Antonio Gordi[ano] pio fel[ici in]victo A[ug. p. m.], trib. p[ot., procos.,] p.p. [pontes] et ui[as restituit pe]r C. P[e...] leg. A[ug.] pr. [pr.] »; 7607: [...tri]b. pot., p.p.,procos., C.Pe...leg. Aug. pr. pr., m. p. ».

[2] B. Pick, op. cit., p. 516, Nr. 2096. Cf. A. Stein, PIR [2], I Berlin, 1933, p. 162.

[3] Cf. A. Stein, Die Legaten von Moesien, p. 100, despre posibilitatea ca amintirea lui C. PE.. să stăruie şi în C.I.L., III 14430 (Lomec).

[4] A. Stein, op. cit., p. 100.

[5] In sprijinul acestei ipoteze poate fi adus argumentul că, din litera imediat următoare lui C, în rândul 6, se distinge începutul unei haste oblice, care ar putea fi primul braţ al unui V.

[6] [illegible] C.I.L., III 7607, reprodus mai sus.

nu a putut fi decât guvernatorul provinciei. Pe de altă parte, în starea actuală a informaţiei noastre, alt guvernator « vrăjmaş public », în prima jumătate a secolului al III-lea, în această parte a Imperiului, nu cunoaştem, înafară de C. PE... Urmele ciocănirii situează dar inscripţia în timpul domniei lui Gordianus, iar crâmpeele din titulatura imperială încă citibile ne permit să-i fixăm ca dată anul 240. Un grad şi mai înalt de precizie se dobândeşte ţinând seamă de faptul că, în prima jumătate a anului 240, legat al Moesiei era încă Menophilus. Cu inevitabilele riscuri ale oricărei argumentări în care intră o parte de ipoteză, putem dar afirma că inscripţia care ne-a reţinut atenţia datează din a doua jumătate a anului 240, şi această încheiere ne permite să propunem, cu titlu de exemplu, citirea:

*[Imp. Caesar M. Antonius Gordianus]*
*Pius Fe]lix Invic[tus Aug(ustus)*
*Pontif]ex Maximu[s*
*Trib. pot.]'III Cos. [P.P.?*
*mac]ellum ve[tustate]*
*conl]absum [a solo (sau: a fundamentis)*
*restit]uit, c[ur(ante)*
*[C. Pe... leg(ato) Aug(usti pr(o) pr(aetore)]*

De o exactitate literală, în condiţiile în care ni s'a transmis inscripţia, fireşte, nu poate fi vorba. Mai important decât reconstituirea oricât de fidelă a unui formular banal, ni se pare însă rezultatul cronologic, a cărui temeinicie o considerăm greu contestabilă şi care îndreptăţeşte, credem, şi unele încheieri de ordin istoric. Cea dintâi, şi cea mai manifestă, este aceea că sfârşitul misiunii lui Menophilus în Moesia a avut loc înainte de 10 Decembrie 240, dată la care Gordianus intra în al IV-lea an al puterii tribuniciene. Locul lui trebue să fi fost luat de necunoscutul C. PE.., pentru a cărui prezenţă la Dunărea de Jos, într'o vreme când Gordianus se intitula *consul*, simplu, câştigăm astfel un argument nou [1]. Dar concluzia mai importantă este fără îndoială aceea că, dacă în a doua jumătate a anului 240 guvernatorul Moesiei se îngrijea de refacerea unui edificiu public ruinat de vechime, Histria nu a putut fi pustiită în 238, aşa cum s'a crezut prea multă vreme, pe baza unor indicaţii sumare din « Scriptores Historiae Augustae » [2]. Astăzi, în lumina informaţiilor oferite de o serie de texte epigrafice descoperite între timp şi datând din zilele lui Gordianus al III-lea şi ale lui Filip Arabul, problema nu se mai pune [3]. Atunci când Pârvan publica « Histria » VII, şi când în cetatea de pe malul lacului Sinoe nu ieşise la iveală vreo inscripţie posterioară anului 238, şovăiala era legitimă. Monumentul de care ne-am ocupat trebue dar socotit cel dintâi, în ordinea descoperirii, din cele ce, într'o vreme recentă, aveau să modifice cunoştinţele noastre despre distrugerea Histriei de către Goţi. Nu este exagerat să se afirme, prin urmare, că un mai aprofundat examen al lui, desvăluind adevărata-i dată şi îngăduind îndoiala asupra veracităţii tradiţiei literare, ar fi permis să se anticipeze cu aproape două decenii asupra soluţiei astăzi adoptate.

D. M. PIPPIDI

---

[1] A se vedea inscripţia din Nicopolis ad Istrum în care Gordianus figurează ca ὕπατος α' (A.É., 1926, Nr, 99), reprodusă mai sus.

[2] SHA, Vita Max. et Balb.,XVI 3: « *Sub his pugnatum est a Carpis contra Moesos. Fuit et Scythici belli principium, fuit et Istriae excidium eo tempore, ut autem Dexippus dicit, Istricae ciuitatis* ».

[3] Pârvan, « Dacia », 1925, II, p. 246, Nr. 43 (Gordianus); « Dacia », 1927 —1932, III—IV, p. 409, Nr.7 (Gordianus); « Rev. des Ét. latines », XI, 1933, p. 458 (Filip Arabul). Chiar înainte de descoperirea acestor documente epigrafice, atenţia cercetătorilor ar fi trebuit să fie reţinută de împrejurarea că, în loc să se oprească la jumătatea anului 238, cum ar fi fost de aşteptat, după interpretarea tradiţională a textului din SHA, emisiunile monetare ale Histriei continuă cu o neobişnuită abundenţă în tot timpul domniei lui Gordianus al III-lea. Cf. B. Pick, op. cit., I, 1, p. 178—179, Nr. 521—530 şi literatura citată în « Rev. des Ét. latines », 1933, XI, p. 459, n.4.

# ПОПРАВКИ НЕКОТОРЫХ ИСТРИЙСКИХ НАДПИСЕЙ, ОПУБЛИКОВАННЫХ В. ПЫРВАНОМ


## (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

При исследовании фрагментарной латинской надписи, опубликованной В. Пырваном в «Истрии» VII, № 54, стр. 82, датируемой издателем временами Максимина Трака, и рассматриваемой им как документ в память военной победы, одержанной вне моезских границ, на территории Молдавии, автор приходит к заключению, что надпись была высечена во времена царствования Гордиана III (более точно, в последние месяцы 240 г. н. э.), не по случаю победной войны, а по случаю полного восстановления одного общественного здания (macellum), разрушенного временем.


# RECTIFICATIONS APPORTÉES À CERTAINES INSCRIPTIONS D'HISTRIA PUBLIÉES PAR PÂRVAN


## (RÉSUMÉ)

L'Auteur examine à nouveau une inscription latine fragmentaire, publiée par V. Pârvan dans *Histria* VII, No. 54, p. 82, que l'éditeur faisait dater de l'époque de Maximin le Thrace et qu'il considérait comme un document commémorant une victoire militaire, remportée au delà des frontières de la Mésie, quelque part en Moldavie.

De cet examen, l'Auteur conclut que l'inscription a été gravée sous le règne de Gordien III (plus précisément pendant les derniers mois de l'an 240 de n. è.) et que l'événement auquel elle se rapporte n'est pas une guerre victorieuse, mais la reconstruction, à partir des fondations, d'un édifice d'intérêt public *(macellum)* ruiné par les ans.

# RECENZII

S. L. UTCENKO: *Despre clasa şi structura de clasă în societatea sclavagistă antică.* « V.D.I. », 1951, Nr. 4, p. 15—21.

Autorul prezintă în linii mari tabloul claselor, al structurii de clasă şi al luptei de clasă în societatea sclavagistă greacă şi romană, analizând câteva fapte din istoria celor două societăţi sclavagiste şi făcând totodată o comparaţie între structura claselor din Roma şi a celor din Grecia.

Societatea sclavagistă antică se compunea din oameni liberi şi sclavi. După S. L. Utcenco, la rândul el, populaţia liberă se împărţea tot în două clase: clasa marilor proprietari de sclavi (în care intrau şi proprietarii marilor ateliere în care lucrau sclavii, neguţătorii, cămătarii, etc.) şi clasa micilor producători care cuprindea ţărănimea şi meseriaşii. Sclavii şi stăpânii de sclavi alcătuiau, după terminologia lui Utcenco, *clasele fundamentale* ale societăţii sclavagiste, iar micii producători constituiau o *clasă nefundamentală.* In cursul desvoltării societăţii sclavagiste, o parte din micii producători s'au ruinat şi au căzut în sclavie, sau, din cauza datoriilor contractate, pierzându-şi întregul avut, au format un aşa zis Lumpenproletariat.

Primele texte scrise zugrăvesc o societate patriarhală, greacă şi romană, în descompunere. Epoca descompunerii sistemului gentilic începe să cunoască sclavajul, iar populaţia liberă se împarte încă de atunci în avuţi şi săraci. In literatura greacă, împărţirea în clase se reflectă destul de timpuriu, începând chiar cu poemele homerice. Aristotel şi Plutarh pomenesc despre aşa numita « Constituţie » a lui Tezeu, după care populaţia din Attica era împărţită la începutul orândulrli sclavagiste în trei clase: eupatrizi, geomori şi demiurgi. Totuşi aceste mărturii nu ne permit să afirmăm că în această perioadă era constituită societatea împărţită pe clase, cu instituţiile ei principale. In această perioadă au apărut doar forme sociale noi. Societatea sclavagistă greacă, cu clasele ei definitiv formate, apare pe deplin constituită abia în timpul lui Solon şi Clistene.

Autorul analizează apoi structura de clasă a demosului atenian în perioada de maximă înflorire a statului atenian, democraţia sclavagistă. In demosul atenian intrau pe de o parte proprietarii de pământ mijlocii şi mici, iar pe de altă parte, elemente orăşeneşti foarte felurite: negustori, meseriaşi, proprietari de ateliere, oameni care lucrau în flotă, Lumpenproletariatul dela oraşe. Compoziţia variată a demosului a dat luptei de clasă la Atena un caracter deosebit de complex şi încordat.

In ce priveşte Roma, vechea comunitate romană, se împărţea în patricieni şi clienţi, însă ştiinţa nu a precizat încă pe deplin cine erau aceşti patricieni şi clienţi. Nu se ştie nici dacă întreaga comunitate romană, dacă întregul popor roman *(populus romanus)* era împărţit astfel sau existau oameni care nu făceau parte din niciuna dintre aceste categorii. Odată cu apariţia plebei, tabloul claselor şi al relaţiilor sociale dela Roma se complică. Lupta dintre patricieni şi plebei, care la început apare ca o luptă între două comunităţi, a devenit cu timpul o luptă socială împotriva aristocraţiei. Contrazicerile sociale dintre patricieni şi plebei au apărut foarte devreme în istoria Romei. Luptele de clasă se reflectă încă în aşa zisa constituţie a lui Servius Tulius.

La sfârşitul secolului al IV-lea se produce fuziunea între ginţile patriciene care mai rămăseseră şi vârfurile plebei, formând împreună un grup social privilegiat, *nobilitas.* Massa plebeilor a obţinut anumite drepturi politice, dar situaţia ei economică nu s'a îmbunătăţit.

In procesul de formare a societăţii sclavagiste antice există deosebiri între Roma

şi Atena. Diferenţierea populaţiei libere dela Roma s'a făcut într'un ritm mult mai lent. Pe când la Atena noile vârfuri ale stăpânilor de sclavi, negustorii şi proprietarii de ateliere meşteşugăreşti ies din mijlocul demosului, la Roma, aceste pături se formează şi din plebe, care nu făcea parte din *populus*. La Atena, consolidarea puterii economice şi politice a păturilor demosului s'a produs într'o epocă în care se dădea o luptă înverşunată pentru lichidarea rămăşiţelor gentilice, împotriva aristocraţiei de sânge. La Roma această consolidare a avut loc abia în vremea când aristocraţia de sânge îşi pierduse dominaţia ei economică şi politică. De asemenea, spre deosebire de Atena unde vârfurile meseriaşilor şi ale negustorimii au rămas tot timpul în cadrul demosului, la Roma, aceste vârfuri, nereuşind să se încadreze în aşa numitul *populus*, cu timpul, în secolul al II-lea, se constitue, într'un ordin de sine stătător, ordinul cavalerilor.

In statul sclavagist roman contradicţiile dintre principalele clase antagoniste au luat o formă largă şi deosebit de ascuţită. In timp ce în Grecia, răscoalele sclavilor au fost sporadice şi lipsite de intensitate, la Roma ele au luat forme care au ameninţat în câteva rânduri însăşi existenţa claselor dominante. La Roma se agravează şi lupta dintre clasa micilor producători şi marii proprietari de pământuri şi sclavi. Aceste fapte au consecinţe şi în privinţa caracterului formei de stat. La Roma lupta dintre clasele dominante şi cele exploatate a dus la instaurarea dictaturii militare.

Articolul serveşte ca îndreptar mai ales pentru cercetătorii de istorie veche, dar poate servi tot atât de bine şi pentru studierea oricărei orânduiri sociale bazată pe clase antagoniste.

*J. Vilan*

A. D. DMITRIEV: *Mişcarea « latrones » ca una dintre formele luptei de clasă în Imperiul Roman.* « V.D.I. », 1951, Nr. 4, p. 62—72.

In ultimii ani, în publicaţia ştiinţifică « Vestnic Drevnei Istorii », au apărut câteva articole ale cercetătorului sovietic A. D. Dmitriev. Astfel, în Nr. 1, 1949, analizând cauzele care au contribuit la « Căderea Daciei », el încearcă în mod just să facă o « legătură între mişcările de eliberare din imperiul roman şi invaziile barbarilor ». In Nr. 1, 1950, cercetătorul sovietic aduce o nouă contribuţie îmbinând « răscoala Vizigoţilor de pe Dunăre şi revoluţia sclavilor ». In Nr. 4, 1951, el analizează şi adânceşte problema: « mişcarea *latrones* ca una dintre formele luptei de clasă în Imperiul Roman ». Am spus că el adânceşte problema pe care o ridică mişcările de eliberare, întru cât, după ce pomeneşte în articolele anterioare de *latrones*, de data aceasta analizează izvoarele istorice cu scopul de a da termenului o justă interpretare.

Era necesară această intervenţie, întru cât istoriografia burgheză a căutat să ne prezinte dominaţia romană asupra popoarelor cucerite ca un tablou idilic al « păcii romane » şi să ne înfăţişeze apogeul dominaţiei romane — epoca Antoninilor — ca un « secol fericit », în care dominaţia romană ar fi devenit o adevărată binefacere pentru toate popoarele cucerite. Dar aceşti cercetători burghezi nu fac altceva decât să repete aproape cu exactitate tezele scriitorilor romani dela curtea imperială din primele două secole.

Cu toată răspândirea largă şi generală a civilizaţiei romane, cea mai mare parte a populaţiei avea nivelul cultural şi standardul de viaţă foarte scăzut, fiind lipsită de mijloace de producţie şi de pământ. Concepţia « păcii romane » şi a « patriei unite » pentru toate popoarele a existat numai în mintea poeţilor şi a scriitorilor dela curtea imperială. In realitate, în toate provinciile, în tot timpul stăpânirii romane avea loc un război permanent, se desfăşura o luptă înverşunată dusă de populaţia băştinaşă împotriva cotropitorului « civilizat ».

Datorită metodelor teroriste cu care a fost instaurată « pax romana », s'au creat contradicţii ce se adânceau mereu între colonizatorii romani şi massele subjugate, făcând să crească ura acestora faţă de asupritori, şi să se ascută lupta de clasă. Toate acestea duceau în mod inevitabil la intensificarea şi creşterea luptei naţionale de eliberare în provinciile subjugate.

Această luptă căpăta diferite forme, dela o rezistenţă pasivă, tacită, sau manifestări izolate, până la răscoale mari şi făţişe, care adesea căpătau caracterul unor adevărate războaie. Lupta cetelor, compuse din sclavi fugari, la care se alăturau micii agricultori ruinaţi şi lipsiţi de pământ, a căpătat o deosebită desvoltare în vremea imperiului timpuriu; iar fuga sclavilor şi a colonilor a căpătat caracterul unei mari « calamităţi sociale ». « Fugarii » au devenit o ameninţare serioasă pentru liniştea şi prosperitatea cotropitorilor romani din toate provinciile, iar edictele îndemnau în mod insistent pe reprezentanţii autorităţilor locale să ducă o luptă energică împotriva fugarilor, dis-

punând ca cei prinşi să fie pedepsiţi în mod crunt. Interesele siguranţei statului prevalau faţă de interesele particulare ale proprietarilor sau faţă de interesele de ordin fiscal, deoarece din punct de vedere al legislatorului, « Sclavul fugar era considerat nu numai un hoţ, care s'a furat pe el însuşi dela stăpân, ci şi-un duşman periculos al bazelor statului ». Chiar gândul şi intenţia sclavului de a fugi este declarată ca pasibilă de pedeapsă.

Fuga sclavilor se intensifică, cu toate măsurile luate. Datorită proporţiilor pe care le ia fuga sclavilor în provinciile romane, guvernul arunca forţe militare însemnate, atrăgând în această luptă nu numai armata dar chiar şi poliţia, administraţia locală şi persoane particulare.

Toţi aceşti fugari care au luptat cu arma în mână, împotriva proprietarilor de sclavi, au fost numiţi *latrones*, hoţi. Acest termen care se întâlneşte des în monumentele literare, juridice şi epigrafice din epoca imperială, ne ascunde adevăratul fond al chestiunii şi denaturează sensul social propriu al manifestărilor săvârşite de aceşti *latrones*. Pentru prima dată noţiunea de *latro* (hoţ) şi *latrocinium* (hoţie) a fost introdusă în ultimul secol al republicii romane, special pentru a duce lupta împotriva mişcării sclavilor fugari şi a ţăranilor lipsiţi de pământ, care unindu-se în mici detaşamente înarmate atacau vilele proprietarilor de sclavi din Italia.

Termenul *latro* a fost împrumutat dela Greci, care aveau termenul λάτρις ceea ce însemna argat angajat, prizonier vândut ca sclav. Romanii împrumutând acest termen i-au atribuit sensul penal, pentru a putea denumi un sclav rebel, care fugind dela stăpânul său se apuca de hoţie *(latrocinium)*, adică ataca în mod deschis, cu arma în mână, pe cei avuţi. Din textele juridice se poate vedea că, în opoziţie cu termenii: *grassatores*, *depraedatores*, ce desemnau pe jefuitorii şi asasinii obişnuiţi, termenul *latrones* totdeauna avea un sens mai larg, fiind întrebuinţat pentru orice fel de rebel, în general faţă de toţi duşmanii ordinii existente, căpătând nu un sens penal, ci un sens politic.

Dacă s'ar scrie o istorie a mişcărilor sociale şi a luptei sociale din imperiul roman de pe poziţiile de clasă ale scriitorilor romani, aşa cum procedează de altfel istoricii burghezi, atunci într'adevăr ar rezulta: istoria mişcării hoţilor. Conducătorii acestei mişcări vor apare ca ai unor « bande de hoţi », iar massele ca nişte « hoţi sălbatici şi răi, drojdia societăţii romane » care pricinuesc numai « devastări, asasinate şi jafuri absurde », după cum apreciază istoriografia burgheză.

Această imitare oarbă a scriitorilor romani în aprecierea mişcărilor de masse din imperiul roman, arată caracterul denaturat al metodologiei burgheze şi concepţiile înguste ale istoricilor burghezi, care nu pot înţelege în mod just mişcările masselor asuprite de lumea antică şi în special mişcările aşa zişilor *latrones*.

Studiul minuţios al mişcării *latrones* ne dă posibilitatea să stabilim că aceasta a fost o formă spontană, de protest, a poporului împotriva înrobirii şi o formă specifică a luptei de clasă, pe care o duceau cei asupriţi, care, în faţa duşmanului puternic şi crud, în condiţii de teroare, erau nevoiţi să recurgă la un fel de luptă de partizani. De sigur, nu toate cazurile menţionate în izvoare pot fi încadrate în mişcarea socială a masselor înrobite. In Imperiul Roman era foarte răspândit banditismul ordinar, care adeseori însoţea şi mişcările spontane ale masselor. Dar nici toţi *latrones* amintiţi în izvoarele romane nu trebue consideraţi infractori obişnuiţi. Curăţind uşor de elementele secundare, care exprimă numai antipatiile de clasă ale scriitorului, putem întrezări că manifestările acestor *latrones* aveau un pronunţat caracter de clasă. Exploatarea, violenţa şi jaful coloniştilor romani au transformat pe oamenii muncii din provinciile subjugate în *latrones*. « Iată ce sileşte pe plugari să se facă hoţi, iată cine pune în mâinele lor fierul, dar nu fierul care este împrietenit cu pământul, ci fierul care ucide ».

Incă dela instaurarea imperiului, mişcarea *latrones* căpătă o forţă din ce în ce mai mare, iar în « secolul fericit » al Antoninilor cuprinde toate provinciile, cu toate măsurile energice luate pentru înnăbuşirea acestei mişcări. Proporţiile mari pe care le ia această formă a luptei de clasă şi simpatia populaţiei asuprite din provinciile subjugate în epoca dinastiei Severilor, faţă de aceşti « hoţi » le putem deduce din faptul că juriştii acordau o deosebită atenţie problemei privitoare la mişcarea *latrones*, precum şi la cei ce-i ascundeau pe aceştia, fixând atât pentru unii cât şi pentru ceilalţi pedepse grele.

Lupta dusă de guvernul roman împotriva acestor *latrones* în condiţiile nesfârşitelor atacuri ale populaţiilor migratoare nu dădea rezultatele dorite şi acest lucru supăra autoritatea romană. *Latrones*, conduşi de şefi curajoşi şi experimentaţi, provocau în unele regiuni răscoale făţişe împotriva autorităţilor romane. Aceasta a fost o mişcare largă care a sguduit statul la însăşi temeliile sale.

Autorul include în mişcarea *latrones* şi pe *bucoli*, *sicari*, *agnoislici* care sunt denumiţi de autorii din timpul imperiului: hoţi.

Provincia Dacia, care a fost ultima provincie cucerită de Romani şi prima care a fost cedată « lumii barbare », a dat o lovitură grea puterii romane la Dunăre. «Dacii liberi» dinafară împreună cu *latrones*, băştinaşi ascunşi în munţi, au colaborat în repetate rânduri la subminarea « ordinii » cuceritorului, ameninţând aşezările civile şi militare şi distrugându-le.

Luând ca bază articolul lui A. D. Dmitriev, sarcina noastră este de a contribui prin interpretarea izvoarelor istorice, epigrafice, din ţara noastră, şi în legătură cu cercetările din R.P.Bulgaria în această problemă, la documentarea cât mai amplă asupre mişcării *latrones* ca o formă a luptei de clasă.

*Exspectatus Bujork*

A. N. ZOGRAF: *Monetele antice* (1951). (Recenzie pe baza lucrării şi a două recenzii de L. P. Harco şi V. N. Diacov, în « V. D. I.» 1951, Nr. 4).

Studiul monetelor din oraşele greceşti nord-pontice a constituit, începând încă din secolul trecut, o preocupare de seamă pentru numismaţii şi arheologii ruşi.

Dar aceste preocupări n'au depăşit cadrul unor lucrări cu caracter de încercări, în care predomină interesul pentru strângerea şi interpretarea noilor tipuri de monete inedite şi care n'au reuşit să dea o lumină clară asupra cronologiei şi periodizării monetelor din oraşele greceşti nord-pontice.

Se impunea necesitatea unei lucrări de proporţii mai mari, care să cuprindă şi să redea tabloul general al desvoltării problemei monetare şi a circulaţiei băneşti în regiunea nord-pontică.

Meritul de a fi realizat o asemenea operă revine pe deplin marelui numismat, A.N. Zograf. Celebra sa lucrare intitulată « Monetele antice », care este rezultatul unei munci de peste 20 de ani, a rămas, la moartea autorului, în timpul Marelui Război pentru Apărarea Patriei, aproape gata pentru tipar.

Editura Academiei de Ştiinţe a Uniunii Sovietice a publicat opera cu unele completări de finisare, în anul 1951.

Trebue menţionat dela început că acest studiu, după cum precizează însuşi autorul în introducerea lucrării, este conceput şi realizat ca un fel de manual, putând fi accesibil şi folositor « tuturor acelora care se interesează de istoria lumii vechi, studenţilor, aspiranţilor, şcolilor de învăţământ superior, colaboratorilor institutelor ştiinţifice, cercetătorilor şi personalului muzeelor ».

Lucrarea propriu zisă se compune din două mari părţi. Partea I-a tratează probleme generale, iar partea a II-a este consacrată problemelor speciale. Prima parte, care cuprinde şapte capitole, constitue un fel de introducere în studiul numismaticii antice în general, şi are ca scop să familiarizeze şi să iniţieze pe cititor în problemele numismatice, pentru a putea înţelege cea de a doua parte specială a lucrării.

Primul capitol, intitulat « Studiu scurt asupra istoricului cercetării monetelor antice », este consacrat prezentării istoricului numismaticii, pornind din antichitate şi încheind cu studiile moderne.

In capitolele următoare unde sunt elaborate ipoteze noi, se tratează: capitolul II. « Geneza monetei şi tehnica prelucrării monetelor antice »; capitolul III. « Greutatea monetei, sistemele monetare, nominalele monetelor şi locul lor în circulaţia bănească »; capitolul IV. « Tipurile de monete »; capitolul V. « Elemente suplimentare ale tipului monetar »; capitolul VI. « Sistematizarea monetelor » şi capitolul VII « Datarea şi determinarea monetelor antice ».

Partea a doua a lucrării prezintă detaliat numismatica fiecărui oraş grecesc în parte, din Nordul Mării Negre, reuşind să aducă contribuţii importante la cunoaşterea istoriei acestor oraşe. De pildă, din studiul monetelor oraşului Tyras, A. N. Zograf ajunge la concluzia că cetatea respectivă a jucat un rol de bastion al Romei în NE, pe vremea Severilor, reuşind să reziste atacurilor barbare şi să bată monetă proprie timp mai îndelungat decât Olbia.

Concluzii cu caracter istoric, tot pe baza materialului numismatic, sunt elaborate şi în cazul oraşului Olbia. Spre exemplu, înlocuirea monetei de aur proprie, cu staterii lui Alexandru şi Lisimach, ar indica, după părerea autorului, o dependenţă a Olbiei faţă de oraşele greceşti de pe litoralul tracic şi faţă de Bizanţ.

Inafară de aceasta, calitatea inferioară a argintului din monetele secolelor III-I î.e.n. şi monetele de aramă contramarcate oglindesc dificultăţile de ordin economic şi politic ale Olbiei, în legătură cu presiunea scito-sarmată şi apoi getică, precum şi oscilările oraşului între Sciţi şi Roma, în vremea atacului getic.

In cadrul capitolului, tratând tot numismatica Olbiei, A. N. Zograf, mergând pe linia de gândire a lui Blarenberg şi Oreşnikov, citează şi descrie printre monetele olbiene, tipul monetar având pe Av. roata cu patru spiţe, iar pe Rv. legenda ΙΣΤ, şi le datează la sfârşitul secolului al VI-lea î.e.n. şi începutul secolului al V-lea î.e.n.

Săpăturile arheologice din ultimii ani dela Histria (reg. Constanţa), de sub conducerea Academiei R.P.R., au scos la iveală un număr foarte mare de monete de acest tip, întrecând cu mult pe cele descoperite la Olbia. Acest fapt ne îndreptăţeşte să afirmăm că acest tip de monetă aparţine cetăţii Histria, legenda de pe Rv. constituind prescurtarea numelui oraşului. In ceea ce priveşte datarea acestui tip monetar în cadrul numismaticii histriene aceasta, depăşeşte cadrul acestei recenzii, dar elementele de datare folosite de A. N. Zograf ne sunt de mare ajutor. Desigur că A. N. Zograf, necunoscând rezultatele săpăturilor arheologice dela Histria, n'a putut să prevadă o altă interpretare.

Tot în cadrul acestui capitol, autorul consideră că emiterea drahmelor de argint olbiene, având reprezentate pe Rv. vulturul cu delfin, a început în anul 330 î.e.n. In acest caz, drahmele histriene, care au aceeaşi reprezentare pe Rv. şi care sunt datate la sfârşitul secolului al V-lea î.e.n., nu mai pot fi considerate, cum s'a crezut până astăzi la noi, ca fiind o copie fidelă a celor olbiene.

De asemenea, preţioase contribuţii de ordin istoric şi numismastic aduce A. N. Zograf şi în ultimele două capitole, care tratează despre numismatica oraşelor: Kersonesului, Kerkinitidei şi Regatului Bosporan. Astfel, o serie de reprezentări de pe monetele Kersonesului sunt puse în legătură cu presiunea crescândă a Sciţilor şi cu dependenţa oraşului faţă de Bospor, iar nivelul ridicat în ceea ce priveşte durata execuţiei artistice monetare, duce pe autor la concluzia că oraşul şi-a păstrat în mare parte felul de viaţă grecesc.

La sfârşitul lucrării sunt ataşate un număr de 50 de planşe, care reproduc 1.027 tipuri monetare, dintre care 861 reproduse pe ambele feţe.

Lucrarea lui A. N. Zograf înglobează şi amplifică tezele sale iniţiale expuse cu alt prilej, în lucrări speciale şi redă o privire generală asupra tuturor aspectelor numismaticii nord-pontice.

Studiind întreg materialul numismatic cunoscut până la el, A. N. Zograf a reuşit să revizuiască în mod critic concepţiile ştiinţifice din trecut, completându-le cu noi teze temeinic argumentate.

A reuşit de asemenea să urmărească succesiunea înlocuirii unor emisiuni prin altele, reconstituind principalele jaloane cronologice ale desvoltării problemei şi circulaţiei monetare, pentru perioadele puţin cunoscute.

O atenţie deosebită este acordată, în acest studiu, problemelor metodologice de studiere şi folosire a datelor oferite de descoperirile monetare din aşezări, morminte şi tezaure, oglindind sferele de circulaţie ale diverselor tipuri de monete.

De asemenea, lucrarea oferă date noi cu privire la problema periodizării locale a monetelor din Nordul Mării Negre şi aduce noi teze referitoare la interpretarea tipologică şi iconografică a monetei. Intru cât monetele sunt acelea care pot data în mod precis, complexe arheologice, A. N. Zograf a adus preţioase rectificări şi completări în domeniul cunoaşterii desvoltării istoriei economice şi politice a litoralului de Nord al Mării Negre şi la cunoaşterea legăturilor acestei regiuni cu alte centre comerciale greceşti şi cu populaţia locală din stepele învecinate.

Un merit de seamă care trebue subliniat îl constituia concepţia de bază a lucrării, de a fi prezentată într'o formă ce permite să fie citită şi înţeleasă nu numai de specialişti, şi în acelaşi timp să fie un ajutor preţios pentru cei care se iniţiază în studiul numismaticii cât şi pentru cei care lucrează efectiv în domeniul istoriei vechi.

Caracterizările de mai sus oglindesc fidel valoarea operei lui A. N. Zograf.

Pentru cercetătorii noştri în domeniul istoriei oraşelor greceşti şi a istoriei vechi în general, lucrarea lui A. N. Zograf constitue în primul rând un ajutor preţios în munca lor de cercetare, iar, în al doilea rând, un exemplu de felul cum trebue concepută şi realizată o lucrare de acest gen, în care să iasă în evidenţă concepţia ştiinţifică şi contribuţia personală la desvoltarea istoriei vechi, ca ştiinţă.

*Constantin Preda*

A. L. IACOBSON, *Amforele medievale din regiunea dela Nordul Mării Negre* (Incercare de clasificare cronologică), în « Sovetskaia Arheologhia », 1951, XV, p. 325—344.

Pornind dela constatarea că amforele medievale constitue una dintre formele ceramice răspândite, că ele se întâlnesc în cantitate destul de mare în aşezările prefeudale din regiunea dela Nordul Mării Negre şi că o justă datare a lor are mare importanţă pentru studierea acestor aşezări, arheologul sovietic A. L. Iacobson îşi propune să încerce o clasificare cronologică a acestor amfore.

Un astfel de studiu este cu atât mai necesar, cu cât cronologia şi clasificarea acestui gen de material arheologic era încă nelămurită, el rămânând un capitol mort în colecţiile

muzeelor. Scopul urmărit de autor este acela de a arăta valoarea istorică a acestui material. Studiul se împarte în trei părţi. In prima parte sunt prezentate amforele din secolele V — IX; în a doua, amforele din secolele IX — X; iar în a treia parte, amforele din secolele X—XII şi chiar XIV.

Amforele « medievale timpurii », prin care autorul înţelege amforele din secolele V—VII e.n., se aseamănă foarte mult cu cele aparţinând epocii sclavagiste târzii (sec. III—IV) din care derivă acestea. O importanţă deosebită pentru datarea acestui tip de amfore prezintă descoperirile din ultimii ani dela Kersones.

Intr'unul din sectoarele săpate în anul 1947, s'au găsit nu mai puţin de 15 amfore sparte şi una întreagă (fig. 1). Aceasta din urmă a fost descoperită împreună cu monete din timpul împăraţilor Zenon, Anastasius, Justin I şi Justinian. Ea se caracterizează prin mărimea sa (înaltă de cca 0,90 m), e din lut galben, are corpul conic şi neted, iar fundul ascuţit. De pe umerii vasului se ridică toartele, prinse mai jos de jumătatea gâtului înalt şi drept. Pe teritoriul R.P.R. astfel de amfore s'au găsit în Dobrogea la Dinogetia şi în Oltenia la Sucidava (Celei) [1]. Unele dintre acestea din urmă poartă pe umăr inscripţii cu vopsea roşie, în limba greacă.

Există două tipuri de amfore medievale timpurii, care derivă din cele antice târzii. Cele mai multe dintre ele se aseamănă cu amfora descrisă, dela Kersones, de care se deosebesc numai prin dimensiunile lor mai mici (înalte până la 0,60 m). O variantă a acestui tip de amfore o constitue un exemplar din Muzeul dela Kersones, cu caneluri orizontale şi cu fundul tot ascuţit, dar mai puţin ca la celelalte (fig. 2,5). O amforă asemănătoare găsită la Dinogetia, a fost atribuită secolului al VI-lea e.n. [2]. Alta asemănătoare provine dela Preslav şi se păstrează în muzeul de acolo [3].

Al doilea tip de amfore medievale timpurii îl oferă tot săpăturile dela Kersones. Ele sunt de dimensiuni mari (înalte de cca 0,80 m), au corpul în formă de pară, fundul rotunjit, gâtul înalt şi buza îngroşată, toarte înalte ce se ridică vertical de pe umeri şi se lipesc orizontal de partea de sus a gâtului (fig 2,8). Trebue să observăm că amfore de acelaşi tip s'au folosit la Kiev [4] şi în aşezarea feudală timpurie dela Dinogetia-Garvăn, într'o vreme mult mai târzie (sec. XI—XII).

Inafară de aceste două tipuri de amfore, în secolele V—VI au existat şi altele care se deosebesc pronunţat de cele antice. Unul dintre ele îl prezintă amforele cu corpul cilindric, fundul rotund, gâtul larg, toartele în formă de inel şi având de obicei o canelare adâncă şi deasă pe partea superioară a corpului (fig. 3,9—10).

O altă variantă de amforă medievală timpurie are corpul cilindric, gâtul scurt şi strâmt, buza îngustă şi toartele larg arcuite (fig. 3,11). Inrudită ca formă cu aceasta este o amforă cu corpul aproape cilindric, cu gâtul strâmt, buza îngustă şi toartele mai mici. Ea se caracterizează prin aceea că fundul se îngustează brusc, terminându-se printr'un vârf cilindric (fig. 3,12). Aproape la fel cu această ultimă amforă este un exemplar din aceeaşi vreme, dela Sucidava [1]. Asemănătoare în parte cu fiecare din ultimele două categorii de amfore este o a treia categorie, care însă se deosebeşte prin aceea că are corpul uşor gâtuit la mijloc — după autor, pentru a fi mai uşor purtată pe umăr (fig. 3,13). Astfel de amfore, de dimensiuni mari, s'au găsit în ultimii ani pe teritoriul R.P.R., la Histria.

Dintre toate tipurile de amfore medievale timpurii, cele care au corpul în formă de pară şi fundul rotund constitue punctul de plecare pentru toate formele de amfore medievale, din regiunea dela Nordul Mării Negre. Cea mai apropiată verigă cronologică o constitue o amforă din secolul al VI-lea, găsită la Kersones (fig. 3,14). Corpul, gâtul şi toartele acestui tip de amfore s'au mai scurtat şi îngroşat în acelaşi timp. Numărul mare al acestor amfore îl face pe arheologul sovietic să presupună că ele, împreună cu altele asemănătoare, dar cu corpul ovoidal (fig. 2, 6—7), ar fi fost cel mai des întrebuinţate în centrele medievale timpurii ale regiunii dela Nordul Mării Negre.

Cu anumite modificări, uneori neînsemnate, amfora ovoidală s'a menţinut până în secolul al IX-lea inclusiv. Ea e cunoscută prin numeroase exemplare din partea de răsărit a Crimeii, din regiunea Donului Inferior şi din aşezările zonei de stepă — aşa numitele exemplare de Saltovo-Maiaţk. O deosebită importanţă prezintă amforele dela Verhnee-Saltovo (fig. 4,15—17), unde s'a descoperit şi un atelier în care se lucrau astfel de vase. Acestea datează, foarte probabil, din secolele VIII—IX.

Ca o variantă originală se înfăţişează

[1] D. Tudor, în « Dacia » 1945—1947, XI—XII, p. 173, fig. 24, Nr. 4—5,8—9.

[2] « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 1, anul II, 1951, p. 29, fig. 13.

[3] Kr. Miatev, Slavianska Keramika, Sofia, 1948, p. 59, fig. 48.

[4] Kratkie Soobscenia, 1946, v. XII, p. 137. Cf. Kr. Miatev, op. cit., p. 69.

[1] D. Tudor, op. cit., p. 173, fig. 24, Nr. 7.

amfora cu corpul oval, în adevăratul înţeles al cuvântului, găsită în apropiere de staţia Proletarskaia (pe Manâci) şi care se păstrează în Muzeul din Novocerkask (fig. 4,20). Foarte apropiată ca formă de aceasta, este o amforă cu inscripţie în limba rusă, găsită în anul 1949, într'un mormânt de inhumaţie dela începutul secolului al X-lea, în cimitirul din Gnezdo (în apropiere de Smolensk — fig. 6,23).

Faptul că amforele din secolele VIII—IX nu s'au răspândit la Kersones, arată pe de o parte că acestea nu se lucrau în acel loc, iar pe de alta, că regiunile în care se lucrau astfel de amfore (Taman, Saltovo ş.a), întreţineau slabe legături comerciale cu Kersonesul, care decăzuse din punct de vedere economic şi meşteşugăresc. Termenul de amfore de « tip Saltovo » a fost dat greşit întregului grup de amfore din secolele VIII—IX, deoarece astfel de amfore nu se găsesc numai în aşezările de stepă din grupul Saltovo-Maiaţk, ci şi în regiunea propriu zisă dela Nordul Mării Negre. Mai mult, a doua subgrupă din amforele secolelor VIII—IX nu se întâlneşte deloc la Saltovo. Observaţia autorului, că acest ultim tip de amfore au un caracter specific local, neîntâlnindu-se decât în regiunea dela Nordul Mării Negre şi în raioanele vecine cu această regiune, din stepa aflătoare în Sud-Estul U.R.S.S., e confirmată şi de cercetările şi săpăturile arheologice de pe teritoriul R.P.R., unde nu s'au găsit astfel de amfore.

In partea a doua a studiului său, A. L. Iacobson se ocupă de amforele din secolele IX—X. Asistăm în această vreme la un fel de standardizare a produselor ceramice, care din centrele dela Nordul Mării Negre se răspândesc şi în regiunile cu care acestea aveau legături comerciale, cum sunt de exemplu cele de pe Donul Inferior.

Amforele din secolele IX—X se reduc la două categorii. Unele sunt de dimensiuni mici (0,30—0,40 m), aproape în formă de pară, având corpul scund, fundul rotunjit şi gâtul scurt. Toartele se ridică de pe umeri şi, după o îndoitură în unghi drept, cu colţul rotunjit, se lipesc de gât, chiar sub buza vasului (fig. 6, 24—27). Astfel de amfore se găsesc în cantitate mare la Kersones, la un loc cu monete din vremea împăraţilor Vasile I Macedoneanul (877—886) până la Vasile al II-lea Bulgarochtonul (976—1025). Autorul notează că amfore asemănătoare s'au descoperit şi la Bizanţ, împreună cu materiale arheologice din aceeaşi perioadă de timp, ca şi cele dela Kersones.

Amforele din a II-a categorie aparţinând secolelor IX — X sunt de dimensiuni mai mari (0,53—0,55 m) şi de formă deosebită faţă de primele: corpul lor e bombat, umerii oblici, fundul lat, rotunjit. Toartele sunt fixate la gât, la nivelul marginii sale superioare (fig. 6,28). Astfel de amfore s'au găsit la Kersones şi la Sarkel.

O caracteristică importantă a unora dintre amforele secolului al X-lea o constitue stampilele de pe partea superioară a toartelor. Ele, erau, foarte probabil, semne ale meşteşugarilor. Autorul cunoaşte până acum 12 astfel de stampile, dintre care 8 din Kersones (fig. 7, 1—8) şi 4 din Sarkel (fig. 7, 9—12). Reproducerea în desen a acestor stampile ne arată că majoritatea reprezintă monograme greceşti, una singură purtând numele LEO, scris cu litere latine. Stampile asemănătoare cu cele amintite s'au găsit, după cum menţionează autorul, şi pe toartele unora dintre amforele din aceeaşi vreme dela Bizanţ.

Referindu-ne la descoperirile de pe teritoriul R.P.R., trebue să amintim că pe umărul unei amfore din aşezarea prefeudală dela Dinogetia-Garvăn, asemănătoare cu cele dela Kersones şi Bizanţ, se află imprimată în pasta crudă o stampilă circulară cu literile greceşti Αγω. Pe alte amfore de acelaşi tip şi din aceeaşi aşezare, au fost sgâriate de localnici, în pasta arsă a vaselor şi de obicei pe umărul acestora, diferite semne (cruci ş.a.) sau litere [1]. Faptul că aceste sgârieturi (graffiti) au fost făcute pe vasele gata arse arată, că astfel de amfore erau aduse din altă parte; stampila cu monograma grecească aminteşte un atelier dintr'un centru bizantin sau puternic influenţat de Bizanţ.

In ultima parte a studiului său, A. L. Iacobson se ocupă cu amforele din secolele XI—XIII şi chiar XIV. Acestea derivă din amforele secolului al X-lea. Ele se deosebesc de acelea printr'o oarecare modificare a corpului, care capătă din ce în ce mai mult forma de pară şi mai ales prin toartele ce se alungesc în sus, ajungând până la nivelul buzei şi chiar trecând de aceasta. Mai târziu, toartele se vor ridica şi mai mult deasupra gurii. Cele mai vechi amfore de acest tip s'au găsit în regiunea Niprului şi la Sarkel (fig. 10,33—34), fiind datate aproximativ în secolul al XI-lea. Deoarece amfore asemănătoare au fost găsite şi la Bizanţ, împreună cu amforele tipice pentru secolul al X-lea, autorul sovietic admite că ele au apărut în regiunea dela Nord de Marea Neagră încă din secolul al X-lea, dar s'au răspândit în deosebi în secolul al XI-lea e.n. Observaţii asemănătoare s'au făcut cu prilejul săpăturilor arheologice dela Dinogetia, unde s'au descoperit câteva

[1] Cf. « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 1, anul II, 1951, p. 30, fig. 17.

fragmente de amfore de acelaşi tip, toate la baza depunerilor prefeudale din secolele X—XII. Pe gâtul unei astfel de amfore este sgârlat semnul crucii.

Amforele în formă de pară, de tipul celor din regiunea Niprului şi dela Sarkel, n'au fost decât un tip intermediar, menţinându-se numai puţină vreme. Din ele s'a desvoltat o nouă categorie de amfore, care a dăinuit şi s'a răspândit intens în Sudul U.R.S.S. Aceste amfore sunt de dimensiuni mai mari, cu corpul puternic bombat, toartele în formă de arc, ridicate deasupra buzei vasului şi gâtul foarte mic (fig. 11, 37—38). Astfel de amfore s'au găsit la Kersones şi în alte centre, fiind datate începând dela sfârşitul secolului al XI-lea şi până în secolul al XIV-lea. Cele mai multe însă sunt atribuite secolelor XII—XIII. Ele serveau, între altele, pentru păstrarea cerealelor şi a peştelui mărunt. Intr'un bordei dela Dinogetia s'a găsit în anul 1951 o amforă asemănătoare, împreună cu o monetă din vremea împăratului bizantin Constantin al X-lea Ducas (1059—1067). Pe umărul acesteia abia se disting câteva semne, sgâriate în pasta coaptă a vasului.

Un ultim tip de amfore îl reprezintă o amforă în formă de pară, dar cu corpul mai îngust şi cu toartele înalte şi ovale în secţiune. Astfel de amfore s'au găsit tot la Kersones (fig. 10,36), împreună cu amfore mari în formă de pară, din secolele XI—XII e.n. O amforă asemănătoare era întrebuinţată ca vas de rezonanţă în biserica lui Mstislav, din anul 1160, dela Vladimir Volânsk (fig. 10,35). Altele s'au descoperit la Sarkel şi pe ţărmul caucazian al Mării Negre.

Acest tip de amfore era cunoscut şi în unele centre de pe malul dobrogean al Dunării. Un singur exemplar a apărut întâmplător în comuna Ada Marinescu (Prislava) şi se păstrează în Muzeul din Tulcea. La Dinogetia s'au găsit astfel de amfore întregi sau întregibile aproape în fiecare din bordeele cu puternice urme de incendiu, din a doua jumătate a secolului al XI-lea e. n. [1]. Multe dintre ele poartă pe umăr, pe gât sau pe toarte diferite semne sgâriate în pasta arsă a vasului, fapt ce arată că aceste amfore erau aduse din alte centre. De altfel, în sprijinul unei asemenea afirmaţii poate fi amintită şi constatarea că amforele cu « toartele supraînălţate » dela Dinogetia se găsesc totdeauna la un loc cu oale de tip slav, din pastă şi de execuţie tehnică inferioară, lucrate fără îndoială de populaţia localnică.

Studiul lui A. L. Iacobson se termină cu prezentarea unui tip de ulcioare cu două toarte, din secolele XII—XIII, care derivă din alte ulcioare cu gâtul înalt, din secolul al X-lea e.n.

Inafară de ajutorul pe care acest studiu de sinteză îl dă arheologiei sovietice, el constitue un sprijin de mare valoare şi un model pentru arheologia din R.P.R.

*I. Barnea*

[1] « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 1, anul II, 1951 p. 24, fig. 6.

E.M. STAERMAN, *Contribuţii la problema ţărănimii în provinciile occidentale ale Imperiului Roman* (K voprosu o crestianstve v zapadnâh provinţiiah rimscoi imperii). « V.D.I. ». 1952, Nr. 2, p. 100—121.

Articolul de faţă cuprinde o serie de consideraţii interesante şi deducţii de ordin principial cu privire la sfârşitul orânduirii sclavagiste romane şi începutul orânduirii feudale. Spre deosebire de O. L. Vainştain dela Universitatea din Leningrad, care credea că sclavagismul roman a continuat multă vreme şi că feudalismul a început să se desvolte abia în secolul al IX-iea, E.M. Ştaerman împreună cu V.S.Sergheev opiniază că colonatul nu este o simplă « cârpoceală » a sclavagismului în descompunere sau un sclavagism modificat, ci un fenomen calitativ nou. Concluziile se sprijină pe o analiză atentă a relaţiilor de producţie din secolele III—IV în comparaţie cu cele din secolul al II—lea şi în special pe schimbările esenţiale care au avut loc în domeniul agriculturii, baza modului de producţie sclavagist.

Autoarea observă că în secolul al III-lea centrul de greutate al vieţii economice se mută la ţară : plebeii părăsesc oraşele, relaţiile comercialo-băneşti slăbesc, domeniile întinse cu economie naturală devin regulă şi rolul principal în producţie începe să fie deţinut de populaţia muncitoare dela sate, pe când sclavii sunt folosiţi în special în muncile neproductive din vilele stăpânilor. Relaţiile din secolul al II-iea erau în esenţă următoarele: 1. pământuri imperiale lucrate în parte de sclavi, în parte de mici arendaşi (*coloni*); 2. latifundii particulare muncite de sclavi şi coloni; 3. teritorii municipale sau *villae* mijlocii deţinute de decurioni sau veterani şi muncite de sclavi sau oameni liberi; 4. pământuri ţărăneşti, resturi de obştii şi sate (*pagi*). In secolele III—IV tabloul se schimbă: 1. proprietăţile municipale sclavagiste mijlocii şi mici decad, pământurile oraşelor devin proprietate particulară; 2. latifundiile se transformă în unităţi cu economie naturală închisă şi în jurul lor gravitează agricul-

tori dependenți; 3. țărănimea liberă are o importanță mai mare.

Autoarea cercetează apoi o serie de texte spre a vedea dacă populația dela țară ține de orașe și conchide că începând din secolul al III-lea țăranii sunt despărțiți de orășeni, că imperiul este în fond o uniune de raioane agricole, că împărații se sprijină pe țărănime și o opun la nevoie proprietarilor mari care uneltesc împotriva puterii imperiale. In provinciile periferice există dela început o țărănime independentă care nu poate obține cetățenia romană prin decretul din anul 212, în schimb soldații proveniți din massele țărănești primesc acest drept, devin proprietari de pământ egali în drepturi cu decurionii, depind de orașe, sunt eliberați de sarcinile plebee și trec astfel în pătura suprapusă a exploatatorilor, pe când țăranii se ruinează, își pierd pământurile obștești, pădurile și pășunile și cad treptat în dependența proprietarilor mari, devenind coloni și rămânând legați de pământul pe care-l lucrează. In secolele IV—V țăranii liberi și colonii se găsesc aruncați de-a-valma în aceeași categorie și din punctul de vedere al situației de fapt nu mai pot fi deosebiți de sclavi, iar nivelarea treptată a populației dela țară împreună cu nevoile de oameni pentru apărarea imperiului, cu lipsa de rentabilitate a muncii servile, cu lipsa de interes a colonului pentru uneltele și vitele stăpânului etc., determină necesitatea înlocuirii rentei în bani prin renta în produse la care se adaugă uneori și renta în muncă, deși nu în aceeași măsură ca sub feudalism. Astfel, pe când în prima perioadă a imperiului problema capitală fusese pământul, în a doua ea este în funcție de elementul uman, iar renta în produse sau în muncă nu pornește atât din nevoi fiscale, cât mai ales dintr'un complex economico-social și « unul din mijloacele mai de seamă ale acestor fenomene a fost prefacerea țărănimii din clasă-pătură nefundamentală a societății sclavagiste într'o clasă-pătură care a trebuit să ajungă fundamentală în epoca feudală » (p. 118). Aceste relații noi reprezintă o fază de trecere spre feudalism și durează până în secolul al V-lea, când se poate vorbi de orânduire feudală în provinciile occidentale ale imperiului roman. Așa dar, « unul din procesele fundamentale din istoria imperiului începând cu secolul al III-lea este procesul constituirii unei clase-pături de țărănime care va forma fundamentul orânduirii viitoare » (p. 120). Ea se constitue din elementele orânduirii sclavagiste (în municipii și în provinciile mai înaintate) și din rămășițele relațiilor comunisto-primitive (în provinciile mai înapoiate), rezistă multă vreme creștinismului, care devenise între timp religie de stat, și ține aproximativ două secole, intrând apoi ca parte integrantă în orânduirea feudală.

*H. Mihăescu*

T. V. BLAVATSCAIA: *Orașele vest-pontice în secolele VII-I î.e.n.* Moscova, Editura Academiei de Științe a U.R.S.S., 1952. 263 pagini, 33 figuri și 1 hartă (Colecția « Țărmurile Mării Negre în antichitate » sub îngrijirea Prof. V. N. Diacov, fasc. 3).

Autoarea arată în introducere (p. 3—12) că orașele acestea sunt încă relativ puțin studiate, apoi expune intențiile și planul propriei sale lucrări, care își promite să țină seama de raporturile cu triburile din interior, de influențele reciproce și de particularitățile locale, mai ales cu prilejul periodizării, și în continuare analizează izvoarele literare, arheologice și numismatice, precum și studiile și cercetările de specialitate dela mijlocul secolului al XVIII-lea și până azi. După aceea menționează contribuția istoricilor români Vasile Pârvan, Radu Vulpe etc. pentru epoca cuprinsă între cele două războaie mondiale, și vorbește cu elogii despre campaniile de săpături arheologice organizate în cadrul Academiei R.P.R. dela 1948 încoace. In privința lucrărilor tipărite în România și Bulgaria între anii 1917 și 1944 spune următoarele: « Vasta literatură publicată în limbile bulgară și română în această perioadă are ca particularitate faptul că ignorează aproape cu desăvârșire problemele evoluției sociale și economice ale Traciei și orașelor grecești de pe țărmul mării » (p.9). Studiul istoricului bulgar Hristo M. Danov « Țărmul de Vest al Mării Negre în antichitate », Sofia, 1947, este considerat ca unul dintre cele mai bune din ultimul timp, din cauza bogăției de fapte și priceperii autorului, totuși se găsesc greșeli principiale ca necunoașterea deplină a marxism-leninismului, apoi nemenționarea rolului sclavilor, slaba atenție dată procesului de producție și insuficienta scoatere în relief a rolului jucat de populațiile locale. In încheiere este arătată pe scurt contribuția istoricilor sovietici la studiul orașelor de pe țărmul de Vest al Mării Negre în antichitate.

In capitolul întâi intitulat « Apariția orașelor grecești pe țărmul tracic al Pontului și perioada neatârnării lor » (p. 13—52) autoarea cercetează la început mediul geografic, adică relieful și climatul, apoi mijloacele de subsistență, în special pescuitul, agricultura și creșterea vitelor, arată

legăturile cu triburile din interior şi face incursiune în trecutul mai îndepărtat din mileniile III şi II î.e.n. Pentru secolele XIII-XII admite influenţa cariană (lidiană, păstrată în numiri ca Odessos şi Callatis şi crede că contactul cu Grecii a fost mai vechi decât începuturile colonizării, dovadă, între altele, urmele lăsate în mitologia antică. Ea este de părere că în secolele VIII-VII î.e.n. triburile locale erau destul de înaintate, dacă se ţine seama că în secolul al V-lea ele ajunseseră în faza formării claselor sociale şi a apariţiei statului, sub conducerea Odrizilor. Un alt argument în sprijinul acestei teze ar fi faptul că primele colonii greceşti Histria şi Apollonia, fondate pe insule, unde se aduceau mărfuri, erau emporii, şi nu aşezări agricole, iar existenţa unor centre comerciale nu poate fi concepută decât dacă se admite că populaţia din interior dispunea de mijloace de producţie relativ desvoltate. Trei din cele şase colonii mai de seamă de pe ţărmul de Vest, adică Tomis, Mesembria şi Odessos, purtau numiri negreceşti, un indiciu că ele au luat locul unor aşezări mai vechi, pregreceşti. Cauzele colonizării au fost, între altele, desvoltarea economică a oraşelor, lipsa de pământ şi creşterea comerţului, iar ordinea cronologică a fondării a fost aproximativ, următoarea: Histria 625, Apollonia 600, Odessos 580, Krounoi-Dionysopolis 560, Callatis 540, Mesembria 520. Motive de ordin topografic, mai ales, o îndeamnă pe autoare să creadă că Histria, Apollonia şi Mesembria au fost fondate de negustori şi marinari pentru scopuri comerciale, iar Odessos, Dionysopolis şi Callatis au luat fiinţă în vederea cultivării pământului roditor din jur. Ulterior, caracterul agricol a sporit în toate coloniile, deoarece baza economiei sclavagiste a rămas tot timpul agricultura. Totuşi activitatea meseriaşilor şi comercianţilor era remarcabilă, iar schimbul cu triburile locale a grăbit procesul de diferenţiere socială care începuse la ele cu câteva secole mai devreme. In veacul al cincilea Tracii din valea râului Hebru dispuneau de monetă metalică proprie şi de organizaţie statală destul de bine închegată, ceea ce presupune existenţa claselor antagoniste. Din Grecia se aduceau ţesături, vin, ulei, vase, obiecte de artă, pietre scumpe, cărţi etc., în schimbul cerealelor, vitelor, peştelui şi sclavilor locali.

Capitolul următor, intitulat « Oraşele vest-pontice în epoca predominării regatului odriz » (p. 53—91) îmbrăţişează secolele V şi IV î.e.n. până la apariţia lui Alexandru din Macedonia. Autoarea arată că regatul Odrizilor a avut ca punct de plecare valea largă şi mănoasă a Hebrului, cu posibilităţi mai mari de desvoltare a mijloacelor de producţie decât munţii, dar procesul de diferenţiere a fost grăbit mult în urma schimbului de produse cu Grecii din Pont şi din Egeea. Oraşele pontice au fost nevoite să plătească tribut spre a fi ocrotite şi apărate, dar o bună parte a acestui tribut s'a întors înapoi la ele în schimbul mărfurilor greceşti, de care aristocraţia tracă avea nevoie, întrucât dependenţa de Odrizi n'a împiedecat, ci dimpotrivă a favorizat înflorirea oraşelor de pe ţărm. In sprijinul acestei teze vorbesc numeroase documente care atestă legături comerciale intense cu Atena, Egeea, Asia Mică, Tyras, Olbia, Regatul Bosporan etc. Sosirea Sciţilor în Dobrogea în secolul al IV-lea a dus la slăbirea regatului Odriz. Autoarea ia atitudine împotriva acelor istorici sovietici care fixează apariţia statului scit în secolul al II-lea î.e.n., deoarece, în consecinţă, Sciţii din secolele V-III î.e.n. apar prea primitivi; ea propune, împreună cu B. I. Grakov, secolul al IV-lea. Despre cultura Tracilor spune următoarele: « Cultura tracă, după cât se pare, a avut multe puncte comune cu cultura Sciţilor, dar a fost cu desăvârşire originală. Chiar din timpurile cele mai vechi ea a influenţat cultura elenă, şi ca un exemplu despre faptul acesta poate servi răspândirea orfismului în Grecia. Venind în contact foarte strâns cu Sciţii, în secolul al IV-lea î.e.n., Tracii (în special aristocraţia tracă) au împrumutat câteva trăsături din cultura acelora, dar nu şi-au pierdut în acelaşi timp originalitatea propriei lor culturi. Numai arhitectura monumentelor funerare ale dinaştilor traci din secolele IV-III î.e.n. rămâne o mărturie clară de prezenţa mai multor tradiţii în tehnica de construcţie a Tracilor (fig. 20). Fără îndoială că în arta tracă pot fi găsite numeroase motive (fig. 21) care se întâlnesc în ornamentele popoarelor din Mediterana » (p. 82). Autoarea crede că relaţiile comerciale cu triburile din interior au fost mai active în valea Hebrului şi mai slabe în Dobrogea: «Este posibil că în timpul acesta au jucat un rol oarecare, în comerţul cu oraşele greceşti, comercianţii locali. In mijlocul triburilor trace din Sud, a căror organizare socială poate fi caracterizată drept sclavagistă primitivă, comercianţii locali au avut în chip necesar o importanţă mai mare. La triburile trace din Nord, care trăiau încă relaţii comunisto-primitive, e greu să presupunem o desvoltare asemănătoare a comerţului » (p.84). In continuare, pe baza unor analogii din istoria Olbiei, arată că oraşele de pe ţărmul de Vest al Pontului au luat atitudine împotriva politicii de expansiune a lui Filip al II-lea din Macedonia.

Capitolul al treilea (p.92—158) se ocupă cu perioada dela Alexandru până la Mitri-

date al VI-lea şi este extrem de preţios prin abundenţa materialului studiat şi analiza minuţioasă a schimburilor comerciale cu oraşele din Pont şi Mediterana. Creşterea considerabilă a comerţului rămâne o dovadă de netăgăduit că trecerea dela polis-ul sclavagist la statul mai întins de tip elenistic, cu scopul de a repeta procesul istoric pe o treaptă mai înaltă şi în unităţi politice mai puternice spre a salva orânduirea sclavagistă aflată în criză, era o consecinţă a creşterii mijloacelor de producţie care nu mai corespundeau vechilor relaţii de producţie.

O încercare asemănătoare de unificare în jurul oraşului Callatis a avut loc şi pe ţărmul de Vest al Pontului, pe la mijlocul secolului al III-iea. Autoarea descrie foarte amănunţit creşterea producţiei pe ogoare şi în ateliere, desvoltarea comerţului din interior, răspândirea monetei şi a scrisului, precum şi legăturile comerciale cu ţinuturi îndepărtate din Asia Mică, Egipt, Rhodos, Cartagina etc., şi conchide în felul acesta: « Toate informaţiile analizate mai sus arată că în epoca elenistică oraşele de pe ţărmul de Vest al Pontului se aflau în relaţii comerciale animate cu aproape toate centrele mai importante din Marea Neagră şi basinul Mediteranei » (p. 141).

Capitolul al patrulea (p. 159—190) înfăţişează lupta oraşelor pontice împotriva expansiunii romane în secolul I î.e.n. Autoarea crede că numai Histria, Tomis şi Callatis au căzut sub stăpânirea lui Burebista, pe când Dionysopolis, Mesembria şi Odessos s'au apărat cu succes şi au rămas independente. Despre regatul lui Burebista spune următoarele: « In deosebi o mare importanţă a avut apariţia unei noi unităţi puternice antiromane. Aceasta a fost regatul Geţilor de la Nord, a Tracilor de dincolo de Dunăre. Regele lor Burebista, în jurul anului 50 î.e.n., a supus triburile care ocupau tot Nordul Peninsulei Balcanice şi se întindeau până la cursul inferior al Niprului. Acest regat întins a pricinuit multă nelinişte la Roma... Trebue să ne înţelegem că regatul lui Burebista a fost, pe cât se pare, încă o formaţie prestatală — o uniune de triburi sub conducerea Geţilor. De aceea noi întrebuinţăm termenul « rege » şi « regat » în legătură cu Burebista şi locurile stăpânite de el în acel înţeles în care termenii aceştia se aplică la basileii din vremea lui Homer » (p. 172).

Capitolul al cincilea se ocupă cu organizaţia internă a oraşelor (p. 191—238), cu viaţa politică, financiară, culturală, artistică, religioasă etc. Concluzia desprinsă cu acest prilej este aceea că pe ţărmul de Vest al Pontului Grecii şi-au păstrat mai bine caracterul lor specific decât în Regatul Bosporan, unde amestecul, contopirea cu populaţiile locale au fost mai accentuate. In încheiere (p. 239—241), autoarea arată că oraşele greceşti de pe ţărmul de Vest şi-au păstrat independenţa timp de 600 de ani, au înlesnit creşterea diferenţierii economico-sociale la Traci, au mijlocit legăturile comerciale cu populaţiile locale, au cunoscut o perioadă de înflorire în secolele IV-III î.e.n., când au existat şi regate locale barbare, şi s'au unit cu localnicii în lupta împotriva expansiunii romane. In anexă sunt reproduse în original 36 de inscripţii însoţite de traducerea lor în limba rusă, din care 11 din Histria, 8 din Callatis şi 1 din Dionysopolis.

*H. Mihăescu*

S. L. UTCENKO, *Lupta ideologico-politică la Roma în ajunul căderii republicii. Din istoria ideilor politice ale secolului I î. e. n.* Moscova, Editura Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S., 1952. 300 pagini.

Dictatura militară a lui August a fost consecinţa unei crize politice profunde care ameninţa să distrugă până în temelii orânduirea sclavagistă romană. Principalele mijloace de producţie de atunci, adică pământul şi sclavii, fuseseră acaparate de o categorie restrânsă de cetăţeni, iar relaţiile dintre cetăţeni şi necetăţeni pe de o parte, dintre proprietari şi sclavi pe de alta, erau tulburate de contradicţii atât de adânci, încât numai folosirea forţei armate şi concentrarea puterii politice în persoana împăratului au fost în stare să salveze dela ruină, pentru un timp oarecare, clasa stăpânitoare din statul roman. Apoi statul însuşi, creat pe măsura vechiului polis minuscul, se dovedea neputincios în faţa greutăţilor imense ivite în urma sporirii considerabile a graniţelor sale. Cauzele care au dus la instaurarea principatului au fost cercetate în mod amănunţit în monumentala lucrare a lui N. A. Maşkin, « Principatul lui August » [1], Moscova, 1950, 685 p. In cartea de faţă profesorul S. L. Utcenko se ocupă în deosebi de lupta ideologică şi politică ce a precedat şi însoţit aceste evenimente.

Studiul începe cu o analiză a deosebirilor dintre *polis* şi *civitas*. Statul-oraş *(polis)* grecesc a apărut în perioada colonizării din secolele VIII—VI î.e.n., odată cu desvoltarea civilizaţiei de coastă, a comer-

[1] « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », anul III, 1951, p. 333—338.

ţului şi meseriilor, şi a păstrat totdeauna tendinţe spre particularism şi autarhie economică, explicabile în parte prin mediul geografic, între altele relieful muntos şi greutăţile de comunicaţie pe uscat. Diferenţierea socialeconomică şi formarea claselor s'au făcut treptat în însuşi procesul de producţie, prin exploatarea forţei de muncă a indivizilor mai slabi de către cei care reuşiseră să acapareze mijloace de muncă mai puternice. Statul roman *(civitas)* a avut un caracter agrar pronunţat şi s'a născut în chip deosebit: aici lupta între indivizi s'a transformat repede într'o luptă între comunităţi pentru stăpânirea pământului de cultură şi a vitelor, cu alte cuvinte a fost nevoie de aplicarea « forţei interne şi externe » şi de aceea nu este întâmplător faptul că « formarea polis-ului roman, adică trecerea dela orânduirea comunei primitive la societatea pe clase a coincis, în fond, cu perioada dominaţiei etrusce la Roma » (p. 11). Populaţia a trăit un timp răsfirată în *pagi*, fiind încă puţin diferenţiată, apoi în faţa primejdiilor s'a adăpostit în locuri întărite *(oppida)*, iar unificarea acestor *oppida* cu ajutorul armelor a dus la apariţia statului *(civitas)*. Lupta dintre patricieni şi plebei a fost la început o luptă între două comunităţi deosebite, apoi a luat forma rezistenţei împotriva nobilimii gentilice şi în cele din urmă a impus reforma lui Servius Tullius, care « a fost una din etapele cele mai timpurii ale antagonismului dintre patricieni şi plebei şi a marcat crahul orânduirii vechi gentilice şi constituirea societăţii sclavagiste pe clase la Roma» (p. 18). Autorul crede că au existat deosebiri între Grecia şi Roma nu numai în domeniul bazei, ci şi al suprastructurii, în primul rând al structurii de clasă: aşa, de pildă, *demos*-ul atenian din secolul al V-lea cuprindea ţărani mici şi mijlocii, negustori, meseriaşi, proprietari de întreprinderi, preoţi, marinari, Lumpenproletariat urban etc., pe când noţiunea de *populus* era mai restrânsă şi nu cunoştea decât o parte din aceste categorii de cetăţeni. Aşa se explică dece politica fraţilor Gracchi n'a găsit destul sprijin în oraş, ci numai la triburile rustice, tocmai pentru motivul că la Roma lipsea un *populus* corespunzător *demos*-ului atenian din vremea lui Pericle. Aceeaşi împrejurare a frânat constituirea unui partid democratic consecvent şi puternic, deoarece se ştie că aşa numiţii « populari » *(populares)* numărau în rândurile lor mulţi nobili ambiţioşi, care luptau pentru interese proprii şi se foloseau la nevoie de o frazeologie demagogică spre a-şi atinge mai uşor scopurile lor egoiste. Lupta politică s'a dat mai ales între proprietarii mari şi micii producători agricoli, iar mişcarea democratică a fost fructul acestui antagonism. Ea a atins punctul culminant sub Gracchi, care au impus o ieşire revoluţionară împotriva tendinţelor conservatoare, au lansat lozinci democratice, au căutat sprijin în *demos*-ul roman, din care făceau parte cavalerii *(equites)* şi au creat un partid politic democratic care a avut reprezentanţi de seamă în tribunii Appuleius, Saturninus, Marcus Livius Drusus, Servilius Rullus. Dar pauperizarea plebei rurale şi caracterul parazitar al plebei urbane au dus mai târziu la descompunerea democraţiei sclavagiste romane şi au deschis calea pentru triumful dictaturii militare a lui August, care a încurajat tendinţele conservatoare şi la adăpostul unei frazeologii suprapartinice, a eliminat plebea din viaţa politică şi a întărit poziţiile marilor proprietari de sclavi. Autorul cercetează cu atenţie începuturile literaturii latine şi pune în lumină curentele antagoniste, lupta dintre nou şi vechi, menţionează cruzimea cu care a fost reprimată mişcarea Bacchanalelor, arată rolul negativ al lui Cato, explică suspiciunile faţă de activitatea artistică, considerată ca o îndeletnicire minoră, şi consideră că curentul democratic al ideologiei de partid a găsit un reprezentant strălucit în istoricul Sallustius, iar curentul reacţionar al « armoniei intereselor », al înţelegerii între partide *(concordia ordinum)*, al condamnării luptei de clasă, a fost o lozincă înşelătoare propovăduită de Cicero în interesul clasei stăpânitoare, care a uşurat apariţia dictaturii militare.

Epoca războaielor civile aminteşte de criza *polis*-ului grecesc din secolul al IV-lea î.e.n., şi de aceea nu este de mirare că amândouă aceste epoci au constituit un teren prielnic pentru apariţia utopiilor social-politice. Incercările de reformă ale lui Platon şi Aristotel au fost urmate la Roma de programele utopice ale lui Sallustius şi Cicero. Primul şi-a expus ideile în scrisorile sale adresate lui Cezar, iar al doilea a compus un tratat special despre stat. Sallustius era originar din Amiternum, în Sabina, şi se trăgea din pătura de mijloc a populaţiei municipale. El reprezenta interesele acestui grup al clasei sclavagiste, adică pătura intermediară dintre vârfurile plutocratice şi massele de jos, şi considera drept nenorocire atât creşterea latifundiilor cât şi pauperizarea plebei. Apoi avea sentimentul că statul roman a crescut dincolo de limitele sale fireşti şi că singurul remediu împotriva relelor din epoca sa ar fi fost întoarcerea la vechea *civitas* de dinainte de expansiune, cu un senat puternic şi un *populus* independent şi stăpân pe mijloacele sale de muncă. Aşa dar, Sallustius era adeptul ideologiei polis-ului şi

« idealul său politic rămânea organizaţia de stat a Romei-polis, adică acea orânduire care nu mai corespundea condiţiilor activităţii romane din acel timp » (p. 90). El credea că statul roman trebuia organizat numai în Italia, iar provinciile urmau să fie privite ca anexe neorganice, adică simple domenii de exploatare. « Insă mersul mai departe al evenimentelor istorice, aşa de deosebit de căile şi directivele indicate de Sallustius, a arătat ce prăpastie exista între aceste proiecte utopice şi nevoile politice reale ale imperiului roman în procesul său de constituire » (p. 93). Politica urmată de Cezar răspundea mai bine intereselor clasei stăpânitoare în ansamblul ei şi avea drept ţel transformarea şi adaptarea aparatului de stat la nevoile momentului istoric, adică organizarea unui stat unitar şi puternic. In timp ce Sallustius lupta pentru ideea Romei-polis, Cezar tindea spre un stat universal, iar lupta ideologică avea ca punct de plecare nu atât influenţa grecească, cât mai ales condiţiile obiective de existenţă ale unui stat întins care îşi căuta noi forme de adaptare şi trebuia să ia atitudine împotriva ideii vechiului *polis*, care mai stăruia încă în minţile şi amintirea unor cetăţeni. Prin urmare, « pricina acestei crize a ideologiei romane antice şi, în parte, a moralei romane antice a fost criza *polis*-ului, care la rândul ei a întărit puterea de creştere a contradicţiilor interne ale societăţii sclavagiste romane » (p. 109). Unul din aspectele cele mai triste ale acestor contradicţii a fost parazitismul nobilimii romane. Tema decăderii moravurilor a slujit ca armă de luptă, iar Sallustius şi-a scris monografiile despre războiul cu Iugurta şi conjuraţia lui Catilina cu intenţia vădită de « a încerca să construiască un serios act de acuzare împotriva nobilimii » (p. 124). El s'a pronunţat cu încredere pentru ideea luptei de partid şi a lovit fără milă în reprezentanţii nobilimii parazitare pe care o făcea vinovată de dezastrul epocii sale. « Studiul ideilor sale ne dă putinţa să urmărim în domeniul ideilor politice una din tendinţele caracteristice ale luptei social-politice la Roma, definită ca tendinţă « democratică », ca tendinţă oglindită în lozinca luptei pentru interesele de partid » (p. 160). Impotriva ei s'a ridicat doctrina despre formarea mixtă de organizare socială, expusă de Cicero în tratatul său « Despre stat ». Cicero se trăgea şi el din pătura mijlocie a populaţiei municipale, adică era un *homo novus*, întocmai ca şi Sallustius, şi a avut la început o atitudine protestatară faţă de nobilimea decadentă, dar după anul 66 a trecut de partea ei şi a încercat chiar să împace şi să unească grupările disidente dinăuntrul clasei stăpânitoare, lansând lozinca « unire, înţelegere între aristocraţi » *(concordia ordinum, consensus bonorum omnium)*, cu scopul de a salva republica. Prin republică el înţelegea stăpânirea senatului şi a vârfurilor plutocratice, care erau ameninţate pe de o parte de lupta sclavilor şi plebeilor conduşi de tribunii poporului, iar pe de alta de rezistenţa şi invidia acelei părţi din nobilime care se ruinase şi pierduse orice influenţă în viaţa politică. In faţa primejdiei reprezentanţii clasei stăpânitoare căutau să-şi strângă rândurile şi făceau apel la « unire mai presus de partide », iar purtătorul lor de cuvânt cel mai autorizat era Cicero. In chipul acesta, « cu tot învelişul lor suprapartinic lozincile curente ale lui Cicero aveau din plin un conţinut determinat de clasă şi o direcţie de clasă bine precizată — ele exprimau interesele păturilor de sus ale clasei sclavagiste, aşa cum rezultă şi din formula: blocul senatului şi cavalerilor » (p. 183). Prin faptul că răspândea aceste lozinci, Cicero deschidea în fond drumul principatului, împotriva căruia pretindea că luptă. Deşi respingea ideile monarhice, el pregătea fără să vrea triumful acestor idei. « Tocmai în aceasta şi constă caracterul complex şi tragic al personalităţii lui Cicero, în aceasta se şi află secretul duplicităţii sale, că din punct de vedere subiectiv Cicero a rămas. până în clipa morţii sale tragice un partizan înflăcărat şi convins al republicii, cum au putut s'o ştie şi contemporanii săi, iar din punct de vedere obiectiv şi, fără îndoială, împotriva voinţei sale a fost pregătitorul ideologic al principatului, făcându-se propagandistul ideii general patriotice, suprapartinice » (p. 222).

Cartea profesorului S.L. Utcenko este o minunată analiză a societăţii romane dela sfârşitul republicii, a structurii ei de clasă, a tendinţelor fundamentale în lupta social-politică, precum şi a reflexului lăsat de ele în ideologie, şi în special în literatură. Ea cercetează cu multă pricepere şi fineţe fenomenele ideologice şi lozincile care au deschis drumul formei noi de putere politică a principatului.

*H. Mihăescu*

INTREPRINDEREA
POLIGRAFICĂ Nr. 4
BUCUREŞTI

c. 1722

Preţul Lei 5.—

ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÂNE
MUZEUL NAȚIONAL DE ANTICHITĂȚI



# STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

3-4

ANUL IV

IULIE — DECEMBRIE 1953

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE

ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÂNE
MUZEUL NAȚIONAL DE ANTICHITĂȚI

Pro domo

Diploma

# STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

3-4

ANUL IV

IULIE — DECEMBRIE 1953

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE

ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÂNE
MUZEUL NAȚIONAL DE ANTICHITĂȚI



# STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

3-4

ANUL IV

IULIE — DECEMBRIE 1953

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE

ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÂNE
MUZEUL NAȚIONAL DE ANTICHITĂȚI

# STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

Tomul IV, Nr. 3 — 4 Iulie — Decembrie 1953

SUMAR



EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE

ACADÉMIE DE LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE ROUMAINE
MUSÉE NATIONAL DES ANTIQUITÉS

# ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE

Tome IV, Nos 3 — 4 Juillet — Décembre 1953

## SOMMAIRE



ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE DE LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE ROUMAINE

АКАДЕМИЯ РУМЫНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ДРЕВНОСТЕЙ

# ТРУДЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ

Том IV, № 3—4 Июль — декабрь 1953

## СОДЕРЖАНИЕ



ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ РУМЫНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# CONTRIBUŢII LA PROBLEMA SFÂRŞITULUI EPOCII BRONZULUI ŞI ÎNCEPUTULUI EPOCII FIERULUI ÎN MOLDOVA

DE

M. PETRESCU-DÂMBOVIŢA

Prin epoca denumită în mod curent la noi sfârşitul bronzului şi începutul fierului se înţelege un interval de timp de câteva secole dela sfârşitul mileniului al II-lea şi începutul mileniului I î.e.n., în care metalurgia bronzului capătă cea mai mare desvoltare. Acum bronzul este întrebuinţat în mod frecvent în Transilvania, confecţionându-se din el arme, unelte de producţie, vase şi obiecte de podoabă. In schimb, în regiunile extracarpatice, producţia de obiecte de bronz din această vreme este mai redusă decât în Transilvania. In ceea ce priveşte fierul, sunt unele indicii că începuse şi el să fie întrebuinţat în Transilvania pentru confecţionarea unor obiecte.

Această epocă a fost cercetată mai mult şi mai bine în Transilvania, de unde provin cele mai multe depozite, turnătorii şi descoperiri izolate de obiecte de bronz. In comparaţie cu acestea, mormintele din această epocă, ca şi aşezările, au fost luate aici în consideraţie într'o măsură mai redusă sau chiar neglijate.

In ceea ce priveşte regiunile extracarpatice, până în anul 1949 s'a dat o atenţie mai mare descoperirilor din Muntenia şi Oltenia. Incă din 1915, I. Andrieşescu, în studiul său « Asupra epocei de bronz în România », a emis ipoteza că şi în regiunea extracarpatică a fost desvoltată epoca bronzului [1]. De asemenea, în acelaşi studiu a arătat că epoca cunoscută sub numele de epoca bronzului ungaro-transilvănean trece dincolo de Carpaţi, neoprindu-se la aceşti munţi cum se credea în general, avându-se în vedere contrastul dintre neolitic şi epoca bronzului din regiunea extracarpatică [2]. Ulterior, în anul 1925, aceste sugestii şi afirmaţii sunt confirmate de acelaşi autor cu prilejul publicării importantului depozit de obiecte de bronz dela Drajna de Jos [3].

[1] I. Andrieşescu, Asupra epocei de bronz în România: 1. Un depozit de bronz dela Sinaia. 2. Obiecte de bronz la Predeal, în « Bul. Com. Mon. Ist. », 1915, VIII, p. 166.

[2] Ibidem, p. 156 şi 166.

[3] Idem, Nouvelles contributions sur l'âge du bronze en Roumanie. Le dépôt de bronze de Drajna de Jos et l'épée de Bucium, în « Dacia », 1925, v. II, p. 345.

In Moldova, până în anul 1949, sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului erau foarte slab cunoscute, datorită numărului redus de materiale descoperite. Unele din descoperirile mai vechi de obiecte de bronz au fost descrise de către Gr. C. Buţureanu în lucrarea sa în manuscris din 1898, intitulată « Preistoria în România », depusă la Muzeul Naţional de Antichităţi şi încredinţată pentru publicare lui I. Andrieşescu [1]. Din nefericire, manuscrisul lui Gr. C. Buţureanu nu a mai fost publicat, şi în anul 1944, cu prilejul războiului, a ars împreună cu celelalte cărţi din biblioteca Seminarului de Arheologie şi Preistorie dela Universitatea din Bucureşti. Alte descoperiri de obiecte de bronz din Moldova au fost publicate mai mult sau mai puţin amănunţit de către diferiţi cercetători locali pasionaţi pentru arheologie. Aceştia, în lucrările lor, au încercat să încadreze tipologic şi cronologic obiectele de bronz descoperite, folosindu-se pentru aceasta în special de analogii din Transilvania, Muntenia, R.P. Polonă şi R.S.S. Ucraineană. Necunoscându-se însă în general evoluţia diferitelor unelte şi arme de bronz de pe teritoriul ţării noastre, din lipsă de studii speciale, analogiile citate de aceşti cercetători nu sunt uneori din cele mai potrivite. Inafară de aceasta, unele din descoperirile mai importante de obiecte de bronz din Moldova au fost amintite şi în lucrările de sinteză ale lui V. Pârvan [2] şi I. Nestor [3], fără însă ca pe baza lor să se facă vreo generalizare asupra epocii respective.

Din anul 1949, această epocă începe să fie cunoscută din ce în ce mai bine în Nordul Moldovei, datorită săpăturilor şi recunoaşterilor arheologice întreprinse în această regiune de către Academia R.P.R. Cu prilejul acestor cercetări s'au identificat numeroase aşezări din această vreme, în special pe văile Jijiei şi Bahluiului, efectuându-se săpături deocamdată numai la Corlăteni, Larga Jijia şi Truşeşti. De asemenea, la Truşeşti s'a săpat aproape în întregime şi un cimitir de inhumaţie cu schelete chircite, iar la Holboca s'au descoperit mai multe morminte dintr'un cimitir distrus în cea mai mare parte.

Prin recentele cercetări arheologice din Nordul Moldovei s'a ajuns la o documentare mai amplă asupra epocii respective, bazată în special pe studierea aşezărilor şi a mormintelor. Din acest punct de vedere, cercetările din ultima vreme din Nordul Moldovei depăşesc pe celelalte din restul regiunii extracarpatice şi Transilvania.

Cu toate acestea, datele oferite de cercetările recente din Nordul Moldovei sunt încă insuficiente pentru întocmirea unei sinteze asupra sfârşitului epocii bronzului şi începutului epocii fierului chiar în această regiune. Astfel, cercetările făcute în aşezări sunt încă la început, din care motiv rezultatele obţinute nu pot fi considerate decât ca simple indicaţii, de care va trebui să se ţină seama în viitor. In ceea ce priveşte mormintele, nu s'au cercetat decât cele două cimitire, dela Truşeşti şi Holboca.

Inafară de aceasta, nu se poate încă întocmi un studiu de sinteză asupra acestei epoci în întreaga Moldovă şi datorită desvoltării inegale a cercetărilor din această provincie. Astfel, dacă se cunoaşte mai bine şi mai complex Nordul Moldovei, în schimb centrul este cunoscut mai puţin şi unilateral, iar Sudul nu este cunoscut aproape deloc. Apoi depozitele, ca şi descoperirile izolate de

---

[1] V. Pârvan, Getica. O protoistorie a Daciei, în Ac. Rom., Mem. Secţ. Ist., s. III, v. III, m. 2, 1926, p. 390, nota 8.

[2] Ibidem, p. 390.

[3] I. Nestor, Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien, in 22. Bericht der römisch-germanischen Kommission. Frankfurt am Main, 1932, p. 138 şi notele 548, 552.

obiecte de bronz sunt încă insuficiente, pentru concluzii mai ample relativ la metalurgia bronzului.

Din aceste motive în momentul de faţă nu se poate încerca decât o prezentare a stadiului problemei, pe baza descoperirilor de aşezări, morminte, depozite şi descoperiri izolate de obiecte de bronz. Pornindu-se dela datele cunoscute până în prezent, se va încerca să se lămurească cultura materială dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului din Moldova, şi în măsura posibilităţilor să se reconstitue stadiul de desvoltare social-economic al triburilor locale din această vreme.

## AŞEZĂRI

Prin cercetările arheologice efectuate în ultimii ani în Nordul Moldovei de către Academia R.P.R., s'au identificat numeroase aşezări dela începutul primei epoci a fierului în Depresiunea Prutului Mijlociu, cunoscută şi sub numele de Câmpia Moldavă. Cele mai multe din aceste aşezări au fost semnalate în 1951, cu prilejul recunoaşterilor arheologice efectuate în cadrul şantierului Valea Jijiei [1]. Inafară de acestea, numeroase alte aşezări din aceeaşi vreme au fost identificate aici de către Muzeul de Antichităţi din Iaşi, în colaborare cu colectivele de geografi şi medici igienişti.

In urma acestor cercetări se cunosc până în prezent 39 locuri cu resturi de locuire sigură dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul primei epoci a fierului, precum şi alte 7 cu resturi din prima epocă a fierului, care nu pot fi atribuite cu siguranţă începutului acestei epoci, în următoarele 32 localităţi din Depresiunea Prutului Mijlociu [2] (fig. 1):

1. *Albeşti* (r. Truşeşti, Reg. Suceava).
   *a)* Pe botul de deal dela capătul de Vest al satului, lângă apa Jijiei, pe locul denumit « Malul Jijiei ».
   *b)* Pe martorul de terasă din albia majoră a Jijiei, între apa Jijiei şi calea ferată, la SV de Albeşti şi la Sud de drumul spre gara Zlătunoaia, pe locul denumit « Silişte » sau « La ostrov ».
2. *Băiceni* (r. Tg. Frumos, Reg. Iaşi). Pe dealul « Gosanul », la Sud de sat. Nesigur.
3. *Borzeşti* (r. Dorohoi, Reg. Suceava), pe terasa inferioară de pe malul drept al Jijiei, pe marginea drumului spre Ungureni, la cca. 400 m spre SE de gara Borzeşti.
4. *Călăraşi* (r. Truşeşti, Reg. Suceava). La locul « Bulgăria lui Gâlcă », de pe partea inferioară a unei pante de deal, la cca 4 km Vest de sat.
5. *Cârlig* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe botul dealului bisericii care coboară dela Nord la Sud către pârâul Cacaina la Vest şi alt pârâiaş la Est, la cca 2,5 km Nord de Tg. Copou (Iaşi). Movile plate de cenuşă.
6. *Cerneşti* (r. Botoşani, Reg. Suceava). Pe locul « Dealul Curţii » de pe terasa stângă de deasupra şesului Sihnei, în marginea de Sud a satului.
7. *Coada Stâncii* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe versantul de Vest al dealului Zăvoiul, la jumătatea distanţei dela pârâul Bulgarilor până la culme, în dreptul satului. Nesigur.

[1] «Studii şi Cercetări de Istorie Veche», III, 1952, p. 20 şi urm. şi harta dela fig. 1.

[2] Ibidem. Pentru localităţile dela Nr. 1, 3, 6, 7, 13, 16—17, 19—20, 23, 25, 30. Movilele plate de cenuşă s'au indicat numai pentru locurile unde s'au constatat prin săpături sau s'au observat destul de clar la suprafaţa solului.

8. *Cogeasca Veche* (r. Iași, Reg. Iași). La Sud de sat. Fără alte precizări.
9. *Corlăteni* (r. Dorohoi, Reg. Suceava). Sub « Dealul Cetății », la locul numit « Pe Țarină, » de pe terasa joasă care înaintează spre Jijia. Probabil, movile plate de cenușă.

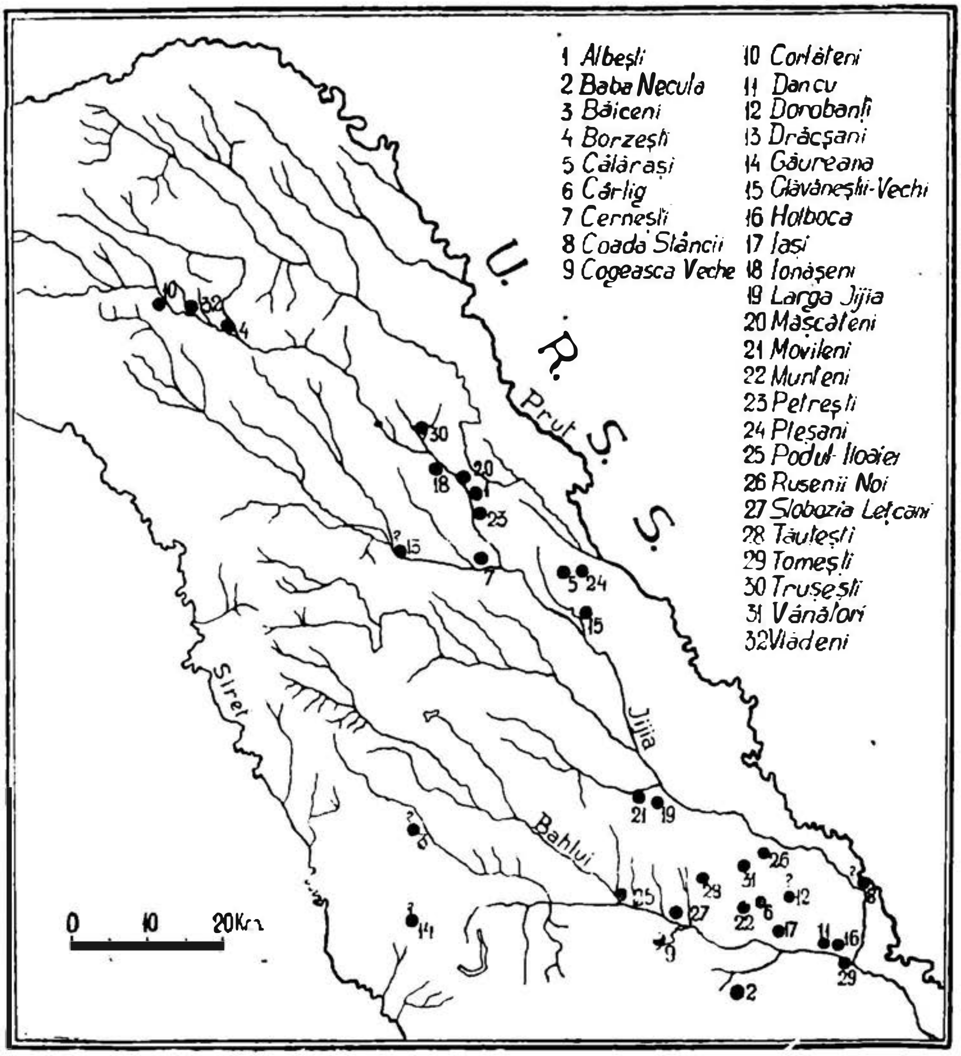



Fig. 1. — Harta așezărilor dela sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului din Depresiunea Prutului Mijlociu.

10. *Dancu* (r. Iași, Reg. Iași). Pe panta botului de deal și pe podișul de lângă lazul lui Chiriță. Movile plate de cenușă.
11. *Dorobanți* (r. Iași, Reg. Iași).

*a)* Pe terasa inferioară cuprinsă în unghiul dintre cele două văi, care duc la Coada Iazului. Ceramică probabil din epoca târzie a bronzului.

*b)* Pe o terasă la Vest de iaz, către iezătură. Nesigur.

*c)* Pe terasa inferioară din marginea satului la cca. 500 m Sud de iaz. Nesigur.

*d)* Pe drumul care taie terasa, la intrarea de pe latura de Sud a satului. Nesigur.

12. *Drăcşani* (r. Botoşani, Reg. Suceava). Pe terasa Sihnei. Nesigur.
13. *Dumbrava cu Baba Necula* (r. Iaşi, Reg. Iaşi), pe podiş, în apropierea drumului către Iezăreni, la cca 2 km NV de gara Ciurea.
14. *Găureana* (r. Tg. Frumos, Reg. Iaşi). In curmătura dela SE de sat. Nesigur.
15. *Glăvăneştii Vechi* (r. Iaşi, Reg. Iaşi).

*a)* Pe locul « Bulgărie », la 1 km SSV de sat.

*b)* Pe locul « La Iaz », pe botul dealului Pogoroaia, la 1,5 km NNE de sat. Ceramică probabil din epoca târzie a bronzului, alături de alta dela începutul primei epoci a fierului.

16. *Holboca* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe terasa Bahluiului, la SV de cartierul Pârliţi.
17. *Iaşi* (r. Iaşi, Reg. Iaşi).

*a)* Pe podişul denumit « In lungul vântului » (= Ceairul lui Periţ) în marginea de Nord a cimitirului israelit. Movile plate de cenuşă.

*b)* In marginea sudică a podişului Copou, în cartierul Crucea Roşie, în apropiere de bariera Păcurari.

18. *Ionăşeni* (r. Truşeşti, Reg. Suceava). Pe locul « La Ţintirim » de pe terasa inferioară a Jijiei.
19. *Larga Jijia* (r. Iaşi, Reg. Iaşi).

*a)* Pe locul « La Grădină » de pe terasa inferioară a Jijiei, în apropiere de movila mare din dreptul cartierului Satul Nou. Movile plate de cenuşă.

*b)* Pe terasa inferioară a Jijiei, la cca 50 m Nord de « Movila Başceauş ».

20. *Măşcăteni* (r. Truşeşti, Reg. Suceava).

*a)* Pe restul din terasă înaltă a Jijiei din marginea de Est a satului, pe care se află biserica.

*b)* In câteva locuri dela capătul de Sud al satului, pe prelungirile terasei inferioare a Jijiei.

21. *Movileni* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe martorul din terasa inferioară a Jijiei, denumit « La Podiş ».
22. *Munteni* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe prelungirea de lângă şes a botului de deal, la cca 1 km spre Sud de sat.
23. *Petreşti* (r. Truşeşti, Reg. Suceava). Pe restul din terasa inferioară a Jijiei, denumit « Şendreanu », spre malul stâng al Jijiei, pe unde trece drumul Todireni-Albeşti.
24. *Pleşani* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe Dealul Cracalia, la cca 3,5 km NE de satul Glăvăneştii Vechi.
25. *Podul Iloaiei* (r. Tg. Frumos, Reg. Iaşi).

*a)* Pe marginea terasei stângi a Bahluiului între drumul Erbicenilor şi şesul Bahluiului. Movile plate de cenuşă.

*b)* Pe panta de ENE a dealului Popeşti.

*c)* Pe terasa stângă a Bahluieţului, către marginea de SV a târgului.

26. *Rusenii Noi* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe panta de sub podişul din marginea de Nord a satului. Movile plate de cenuşă.
27. *Slobozia-Leţcani* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe locul « La lutărie » de pe terasa mijlocie a Bahluiului, lângă marginea de Vest a satului.

28. *Tăuteşti* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe locul «Vatra Apăreştilor» de pe dealul Lingurarului, la Est de Tăuteşti şi în apropiere de pădurea Mârzeşti. Movile plate de cenuşă.
29. *Tomeşti* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). Pe terasa joasă a Jijiei, pe dreapta la 400 m Sud de confluenţa cu Bahluiul.
30. *Truşeşti* (r. Truşeşti, Reg. Suceava).
 *a)* Pe malul drept al Jijiei, la cantonul C.F.R. Nr. 47 de pe terasa inferioară a Jijiei.
 *b)* Pe martorul de terasă mai mare şi mai înalt, din albia majoră a Jijiei, denumit «La Capac», pe malul stâng al Jijiei, la NV de înălţimea Ţuguieta, între şoseaua Măşcăteni-Truşeşti şi apa Jijiei.
 *c)* Pe martorul de terasă mai mic şi mai scund denumit Movila Şesul Jijiei, la SV de înălţimea Ţuguieta, pe malul drept al Jijiei, lângă podul de lemn peste care trece drumul Măşcăteni-Truşeşti. Movile plate de cenuşă.
31. *Vânători* (r. Iaşi, Reg. Iaşi).
 *a)* Pe locul «Hârtopul Ghindei», pe panta dela Est de pădurea Mârzeşti.
 *b)* Pe o prelungire a Dealului Rufeni spre şoseaua Iaşi-Vânători, la cca 1 km Sud de sat.
32. *Vlădeni* (r. Dorohoi, Reg. Suceava). Pe martorul din terasa inferioară de pe valea Godinescu, la cca 300 m Nord de sat.

Aşezările descoperite se află pe martori din terasă, din albia majoră a râurilor, cât şi pe terasele inferioare, fiind ferite de inundaţii prin poziţia lor mai mult sau mai puţin înaltă.

Din cartarea aşezărilor cunoscute până în prezent se constată că cele mai multe se află pe axul Poarta-Ruginoasa-Iaşi, în regiunea de confluenţă a Jijiei şi Bahluiului spre linia de contact cu Podişul Moldovenesc şi apoi pe valea Jijiei, în apropiere de linia Copălău-Cozancea şi la Nord de aceasta, în spre contactul Depresiunii Prutului Mijlociu cu coasta Ibăneştilor.

In general, se constată o intensitate a aşezărilor la contactul dintre pădure şi stepă şi o grupare mai rară a lor în regiunea de stepă accentuată de pe cursul mijlociu al Jijiei, în spre Sitna şi Bahlui. Desigur că aceste rezultate ale cartării vor trebui verificate cu prilejul cercetărilor viitoare.

Numărul mare al aşezărilor din această vreme în Depresiunea Prutului Mijlociu se datoreşte condiţiilor prielnice de aşezare şi de existenţă, pe care le oferea această importantă unitate geografică, izolată în cea mai mare parte prin formele de relief şi vegetaţie. Astfel, formele de teren amintite mai sus, caracteristice aşezărilor din această vreme, au fost căutate cu predilecţie de către om, pentru avantajele pe care le prezentau, atât din punctul de vedere al mijloacelor de trai, cât şi al circulaţiei.

In ceea ce priveşte mijloacele de trai, bogăţia de ape, terenurile întinse şi pădurile din apropiere au creat oamenilor condiţii avantajoase pentru creşterea vitelor, vânat, pescuit şi cultura plantelor.

Circulaţia era înlesnită în interiorul Depresiunii Prutului Mijlociu prin văile principale şi secundare, iar înafară, în spre regiunea subcarpatică şi podişul Sucevei, prin şeile Bucecea şi Ruginoasa, pe unde s'a concentrat în trecut, ca şi astăzi, toată circulaţia spre această depresiune [1].

---

[1] Pentru circulaţia prin şeile Bucecea şi Ruginoasa, cf. V. Tufescu, Dealul Mare Hârlău, Observări asupra evoluţiei reliefului şi aşezărilor omeneşti, extras din «Bul. Soc. Geogr.», 1937, v. LVII, p. 135 şi urm.

Trebue să fi fost şi în restul Moldovei aşezări dela începutul primei epoci a fierului. Această presupunere se bazează pe descoperirea unui vas din această vreme în aşezarea de pe Cetăţuia dela Poiana [1]. De asemenea, nu este exclus ca unele din aşezările din prima epocă a fierului, semnalate în 1939 în Nordul fostului judeţ Covurlui, să dateze tot dela începutul acestei epoci [2]. Aceste din urmă aşezări se află în regiunea denumită recent de geografii dela Iaşi platforma Covurluiului, care este socotită ca regiune de transiţie între Podişul Central Moldovenesc şi Câmpia Română.

★

Majoritatea aşezărilor descoperite sunt sălaşe mai mult sau mai puţin întinse, constituite din una sau mai multe depuneri subţiri suprapuse. Uneori pe locul acestor sălaşe se observă pete mari de cenuşă de formă ovală, în dreptul cărora terenul este drept sau foarte uşor înălţat, în formă de movilă mică şi plată.

Până în prezent nu s'au cercetat prin săpături decât aşezările dela Corlăteni, Larga Jijia şi Truşeşti, efectuându-se cu acest prilej observaţii interesante în legătură cu felul şi succesiunea depunerilor stratigrafice.

Primele observaţii de acest fel s'au efectuat la Corlăteni [3]. Astfel, prin cercetările din 1950 şi 1951 de pe locul « Pe Ţarină » dela Corlăteni, pe care se află aşezarea neolitică din faza Cucuteni A—B, s'a constatat că a existat aici şi un strat din prima epocă a fierului. In 1951 s'a precizat că acest strat în partea de Sud a aşezării, unde terenul este mai puţin înalt, cuprinde trei nivele de locuire, suprapuse peste o depunere mai veche dela sfârşitul epocii bronzului, care depunere, după ceramică, corespunde culturii Monteoru din Nordul Moldovei. Atât depunerea din epoca bronzului, cât şi celelalte trei din prima epocă a fierului, se caracterizează printr'o mare cantitate de cenuşă, provenită dela arderea colibelor, care au fost construite din crengi şi nuiele.

Observaţiile stratigrafice dela Corlăteni vor trebui verificate şi completate cu prilejul cercetărilor viitoare, întru cât, după cum s'a arătat în raportul preliminar de săpături din 1951, ele s'au bazat pe situaţii care nu au fost totdeauna sigure [4].

Din punct de vedere cronologic, deocamdată nu s'a putut stabili decât că cel mai vechi nivel de locuire din stratul din prima epocă a fierului dela Corlăteni datează dela începutul epocii fierului, aparţinând grupului de cultură materială Noa, ca şi cimitirul dela Truşeşti [5]. Rămâne ca prin cercetările viitoare să se precizeze şi poziţia cronologică a celorlalte două nivele de locuire din aşezarea din prima epocă a fierului dela Corlăteni.

Alte observaţii stratigrafice s'au făcut pe locul « La Grădină » dela Larga Jijia, unde în 1951 s'au secţionat mai multe movile plate de cenuşă, constituite dintr'o singură depunere de cenuşă, suprapusă de stratul negru mâzgos din secolul al IV-lea e. n. şi la baza căreia zăceau urme de arsură, pământ ars şi bucăţi mici de chirpic [6]. Numai una din aceste movile a fost secţionată de două

---

[1] « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », II, 1951, 1, p. 191, fig. 13, 2.

[2] « Dacia » 1937—1940, v. VII—VIII, p. 427 şi urm., şi harta dela figura 1, pe care sunt indicate aşezările hallstattiene prescitice.

[3] « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », III, 1952, p. 91 şi urm.

[4] Ibidem, p. 93.

[5] Ibidem, p. 91.

[6] Ibidem, p. 52 şi urm.

ori, prin două șanțuri perpendiculare unul pe altul, precizându-se cu acest prilej că este o movilă mică de formă ovală, cu axul lung de 26 m și înălțimea maximă de 0,50 m. In legătură cu această movilă au fost puse și două gropi în formă de pâlnie, din apropiere.

In sfârșit, observațiile stratigrafice relativ la aceste așezări au fost continuate în 1952, cu prilejul sondajelor efectuate la Trușești pe locul Movila Șesul Jijiei din albia majoră a Jijiei [1]. Aici, cercetându-se o suprafață mai mare de teren, s'a stabilit că centrul principal de locuire nu a fost pe înălțimea propriu zisă, ci în șes, lângă poala de Vest a Movilei Șesul Jijiei, unde locul fiind mai ferit de vânturi, era mai propice pentru locuit. Așa se explică de ce pe acest loc, pe un spațiu mai redus, s'au suprapus trei nivele de locuire, dintre care două cu foarte multă cenușă.

Prin suprapunerea acestor trei nivele de locuire s'a format o movilă mică, probabil ovală, cu înălțimea maximă de 1 m și diametrul de peste 17 m. Această movilă nu se observa la suprafața solului, ci numai în secțiune. Prin săpăturile viitoare va trebui să se precizeze lungimea și lățimea maximă, precum și forma exactă în plan a celor trei depuneri din această movilă.

In schimb, pe înălțimea propriu zisă și pantele ei, s'au găsit resturi sporadice de locuire, care corespund acelora din ultimul nivel de locuire din movila de cenușă, cu deosebirea numai că ele zac acolo direct la baza solului cu humus, nefiind suprapuse de un strat de cenușă. Inafară de acestea, în suprafața cercetată din acest sector s'a găsit o singură groapă, de dimensiuni reduse și cu pereții drepți, în care se aflau puține materiale ceramice, câteva oase de animale și un nucleu de silex.

Din punct de vedere cronologic, s'a constatat că ultimul nivel de locuire aparține aspectului de cultură materială Noa, fiind contemporan cu cimitirul de inhumație cu schelete chircite din apropiere, de pe înălțimea Țuguieta, și cel puțin și cu primul nivel de locuire din stratul din prima epocă a fierului dela Corlăteni. Celelalte două nivele de locuire mai vechi, caracterizate printr'o ceramică înrudită cu aceea a culturii Monteoru, datează dintr'o fază anterioară, probabil de transiție dela cultura Monteoru la cultura Noa.

Din datele stratigrafice obținute până în prezent la Corlăteni, Larga Jijia și Trușești, rezultă că așezările de acolo se caracterizează prin aglomerări de cenușă, în formă de movile plate, corespunzătoare *zolniki*-lor (= cenușarelor) din R. S. S. Ucraineană [2] și tumulilor plați din Oltenia [3].

In cuprinsul acestor așezări s'au găsit resturi din colibe și vetre.

La construcția pereților colibelor s'au folosit mai puțin vălătucii și mai mult crengile, nuielele și probabil trestia, care prin arderea colibei s'au transformat în cenușă.

Vetrele sunt reprezentate prin unele fragmente și probabil, la Trușești, prin porțiuni compacte mai mult sau mai puțin regulate, constituite din bucăți de lut amestecate cu nisip, fețuite la partea superioară și având sub ele pământ

---

[1] «Studii și Cercetări de Istorie Veche», IV, 1953, 1—2, p. 29 și urm.

[2] Pentru cercetările recente asupra culturii *zolnicinaia* din zona meridională de silvostepă de pe stânga Niprului, a se vedea articolele lui I. I. Leapușkin, Poseleniea zolnicinoi kulturî («skifov-paharei»), în «Sov. Arh.», 1950, XII, p. 41 și urm., și Itogi polevîh izîskanii 1945 g.v basseine r. Vorsklî i nekotorie vîvodî iz nih, în «Sov. Arh.», 1951, v. XV, p. 17 și urm.

[3] I. Nestor, op. cit., p. 111, și D. Berciu, Arheologia preistorică a Olteniei, în «Arhivele Olteniei», 1939, Nr. 101—102 și 103—104, p. 144 și urm.

ars. Forma şi dimensiunile iniţiale ale acestor porţiuni nu pot fi delimitate exact, din cauza stării lor fragmentare de conservare.

Inafară de acestea, în ultimul nivel de locuire din stratul din prima epocă a fierului dela Corlăteni, s'au găsit resturile unei construcţii de vălătuci, despre care încă nu se poate afirma cu precizie la ce a putut servi.

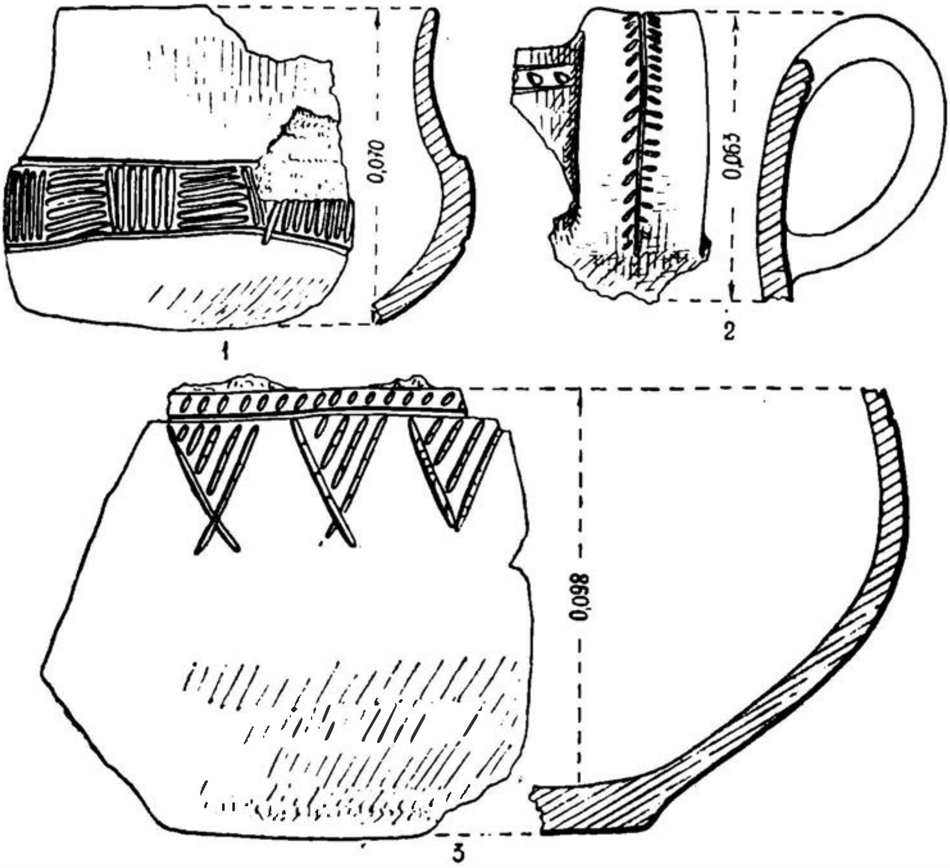



Fig. 2. — Fragmente ceramice dela sfârşitul epocii bronzului: 1. Dorobanţi; 2—3 Truşeşti-Movila Şesul Jijiei.

In inventarul aşezărilor predomină ceramica şi oasele de animale. Inafară de acestea, s'au mai găsit câteva obiecte de lut ars, os şi bronz.

In ceea ce priveşte ceramica, s'a încercat o clasificare a ei la Corlăteni şi Truşeşti. Avându-se în vedere însă situaţia nu totdeauna concludentă dela Corlăteni, ca şi numărul redus de fragmente ceramice descoperite la Truşeşti, rezultatele obţinute până în prezent în legătură cu ceramica vor trebui verificate cu prilejul cercetărilor viitoare.

Din punctul de vedere al tehnicii pastei, s'au deosebit vase din pastă de calitate foarte bună, bună şi grosolană. Uneori, pasta vaselor grosolane

conține bucățele de calcar și pietricele. Specia brună-cărămizie și cu lustru negru la exterior, caracteristică pentru prima epocă a fierului, este în genere mai rară și din observațiile stratigrafice dela Trușești, rezultă că ea aparține ultimului nivel de locuire de acolo.

Din repertoriul formelor de vase fac parte vasele în formă de sac, vasele cu gâtul înalt, buza plată și pântecul bombat, vase și urne bitronconice, străchini și cești cu una sau două toarte.

In ceea ce privește străchinile, în așezarea dela Trușești s'au deosebit mai multe variante. Astfel, în primul și al doilea nivel de locuire de acolo s'au găsit străchini cu marginea plată îngroșată înafară, iar în al treilea nivel de locuire, străchini cu pereți oblici, decorați la exterior cu caneluri orizontale și cu proeminențe late și străchini cu marginea scundă sau înaltă, plată sau subțiată și îndoită spre interior, decorate la exterior cu șiruri de caneluri orizontale puțin adânci.

Ceștile se caracterizează în deosebi prin toartele supraînălțate, trase din buza vasului și prevăzute cu creastă (fig. 3, 4) sau cu butoni cilindrici (fig. 3,2) sau plan-convecși (fig. 3, 5—6), pe capătul lor superior. Uneori, pe capul toartei este doar o indicație de început de buton sau o mică prelungire. Inafară de acestea, sunt și toarte ușor supraînălțate din bandă îngustă de secțiune plan-convexă sau din bandă lată de secțiune rectangulară. In acest din urmă caz, toarta prezintă uneori o ușoară șănțuire la extremitatea ei superioară (fig. 3, 1). Pe lângă aceste toarte, în ultimul nivel de locuire dela Trușești s'a mai întâlnit și o toartă tubulară, perforată orizontal.

Din observațiile stratigrafice de până acum dela Trușești rezultă că în timp ce toartele cu creastă, cu buton incipient sau desvoltat și toarta tubulară aparțin numai ultimului nivel de locuire de acolo, toartele înguste de secțiune plan-convexă și acelea plate de secțiune rectangulară se găsesc în toate cele trei nivele de locuire.

Vasele au fost decorate mai adeseori cu un brâu în relief orizontal și mai rar cu motive din linii incizate sau din înțepături, caneluri, motive imprimate cu *torques*-ul, alveole organice sau aplicate pe brâul de pe marginea vasului, precum și cu proeminențe plate.

Brâul în relief, simplu (fig. 3, 7) sau alveolat, este aplicat pe marginea vaselor la distanțe care variază.

Decorul din linii incizate este reprezentat în deosebi prin benzi înguste de linii orizontale cu spațiul dintre ele umplut cu dungi scurte oblice sau cu impresiuni triunghiulare sau oval ascuțite (fig. 2, 2—3), și prin motive triunghiulare lungi cu câmpul hașurat prin dungi oblice. Aceste motive decorative, înrudite cu acelea de pe vasele din cultura Monteoru din epoca bronzului, s'au întâlnit la Trușești numai în primele două nivele de locuire, iar la Corlăteni numai în depunerea din epoca bronzului. De asemenea, s'au mai găsit motive similare la Dorobanți, în stațiunea dela « Coada Iazului » și la Glăvăneștii Vechi, în stațiunea « La Iaz » de pe botul dealului Pogoroaia.

Din coroborarea observațiilor stratigrafice dela Corlăteni și Trușești, rezultă că ceramica astfel decorată aparține unei faze imediat anterioare aceleia caracterizate prin ceștile cu toarte, cu creastă și buton, care datează dela sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului.

Uneori, liniile triunghiulare, ca și hașurile din interiorul lor, sunt executate cu linii de înțepături (fig. 2, 3). Asemenea motive decorative se întâlnesc la Trușești numai în cele mai vechi nivele de locuire.

Decorul canelat apare la Truşeşti atât în primul nivel de locuire, cât şi în al treilea, alături de vasele cu creastă şi cu buton pe toartă. De obicei, canelurile din primul nivel sunt mai adânci, late şi regulate şi au crestele dintre ele

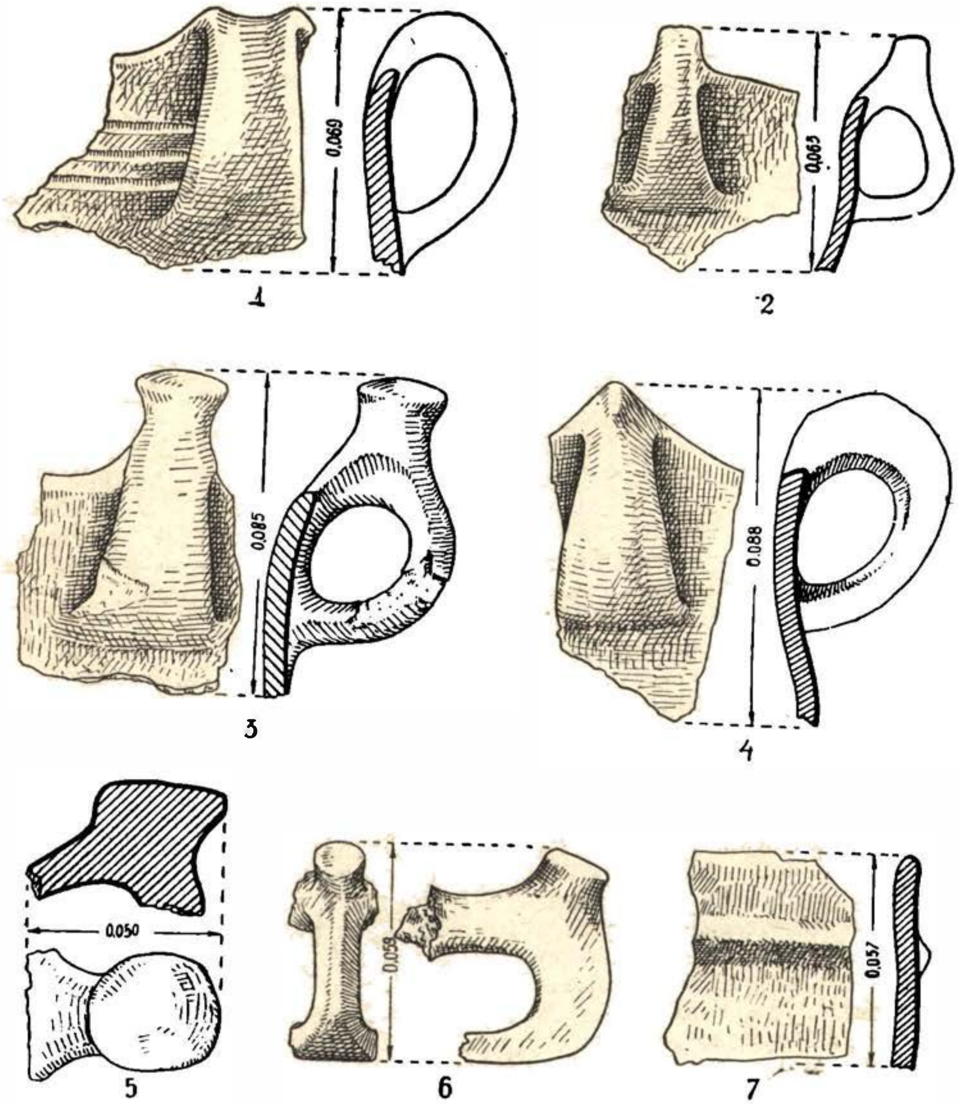



Fig. 3. — Fragmente ceramice dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului: 1—2. Cârlig; 3. Iaşi-Crucea Roşie; 5. Iaşi-In lungul Vântului; 4, 6, 7. Truşeşti-Movila Şesul Jijiei.

înguste şi reliefate, iar acelea din al treilea nivel sunt mai neregulate şi late, apărând pe gâtul vasului, de obicei, sub formă de dungi late adâncite, cu porţiunea cruţată dintre caneluri lată şi neregulată. Inafară de acestea, canelurile mai decorează şi specia brună-cărămizie, cu lustru negru la exterior.

In sfârşit, în timp ce motivele imprimate cu *torques*-ul se întâlnesc numai în ultimul nivel de locuire dela Truşeşti, brâurile aplicate, orificiile pe margine, alveolele organice sau aplicate pe brâul de pe marginea vasului, precum şi proeminenţele plate îndreptate în jos, sunt comune pentru toate nivelele de locuire din această aşezare.

Din datele pe care le avem până în prezent relativ la ceramică, rezultă că în aşezările dela începutul epocii fierului dela Corlăteni şi Truşeşti se poate urmări evoluţia locală a ceramicii din această epocă. Astfel, după formele şi motivele decorative ale unor vase, se pot stabili legături cu ceramica culturii Monteoru din epoca bronzului. Relativ la aceasta, amintim în deosebi ceştile cu toarte supraînălţate, trase din buza vasului, şi vasele cu gâtul desvoltat şi corpul rotunjit, precum şi motivele decorative din linii incizate şi caneluri care se întâlnesc atât în cultura Monteoru din epoca bronzului, cât şi în aceea dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului. Spre deosebire însă de Nordul Moldovei, în aşezările de tipul *zolniki*-lor de pe teritoriul R.S.S. Ucrainene, motivele geometrice incizate şi incrustate cu alb dela începutul epocii fierului sunt prezentate ca întâlnindu-se împreună cu toartele cu buton, de o formă, ce e drept, puţin deosebită [1].

Prin cercetările recente dela Corlăteni s'a ajuns la rezultatul că ceramica din aşezarea din epoca bronzului de acolo aparţine unui grup al culturii Monteoru din Nordul Moldovei, care corespunde aceluia din cimitirul dela Balinteşti-Covurlui [2]. De asemenea, pornindu-se dela ceea ce se cunoaşte până în prezent relativ la cultura Monteoru, s'a sugerat că acest grup cultural reprezintă o evoluţie mai departe a grupului dela sfârşitul primului nivel de locuire dela Sărata-Monteoru, care se va desvolta în continuare în mod deosebit în Moldova, trecând mai repede la prima epocă a fierului [3].

Tot în legătură cu acest grup cultural din epoca bronzului trebue pusă şi ceramica primelor două nivele de locuire dela Truşeşti, precum şi o ceaşcă cu două toarte supraînălţate şi un vas cu buton pe toartă, decorat cu benzi înguste haşurate, ambele descoperite într'o aşezare sau într'un cimitir dintr'o localitate din fostul judeţ Vaslui şi păstrate astăzi în colecţiile Muzeului de Antichităţi din Iaşi.

După această primă etapă urmează o alta, caracterizată în deosebi prin ceramica din ultimul nivel de locuire dela Truşeşti şi aceea din primul şi al doilea nivel de locuire din stratul din prima epocă a fierului dela Corlăteni, cu excepţia eventuală a cupelor cu toartă foarte înaltă, care, după cele constatate în R.S.S. Ucraineană, au fost folosite probabil ca polonice [4].

Ceramica din această etapă prezintă analogii cu o ceramică mai mult sau mai puţin înrudită din Transilvania, regiunea subcarpatică a U.R.S.S. şi R.S.S. Ucraineană. In special se constată legături mai strânse cu ceramica cu toarte cu creastă sau cu buton din unele morminte de inhumaţie cu schelete chircite din Transilvania, dela sfârşitul mileniului al II-lea î. e. n. şi începutul mileniului I î.e.n., care aparţin grupului cunoscut sub numele de Noa.

---

[1] Cf. A. Potapov, Inkrustierte Keramik von Belsk, în « ESA », 1929, v. IV, p. 165 şi urm.

[2] «Studii şi Cercetări de Istorie Veche», III, 1952, p. 91.

[3] Ibidem.

[4] Cf. N. Makarenko, La civilisation des Scythes et Hallstatt, în « ESA », 1930, v. V, p. 31 şi urm.

In ceea ce priveşte restul inventarului, obiectele de lut ars sunt reprezentate doar prin următoarele două piese găsite în al treilea nivel de locuire dela Truşeşti: un idol zoomorf, reprezentând probabil un mistreţ şi o fusaiolă bitronconică.

La fel şi inventarul obiectelor de piatră este până in prezent sărac, negăsindu-se decât doar câteva percutoare şi o râşniţă de piatră.

In schimb, obiectele de os sunt mai numeroase şi se disting uneori prin tehnica lor superioară. In deosebi sunt caracteristice capetele de omoplat de bou crestate, care se intâlnesc frecvent în aşezările din această vreme (fig. 4,

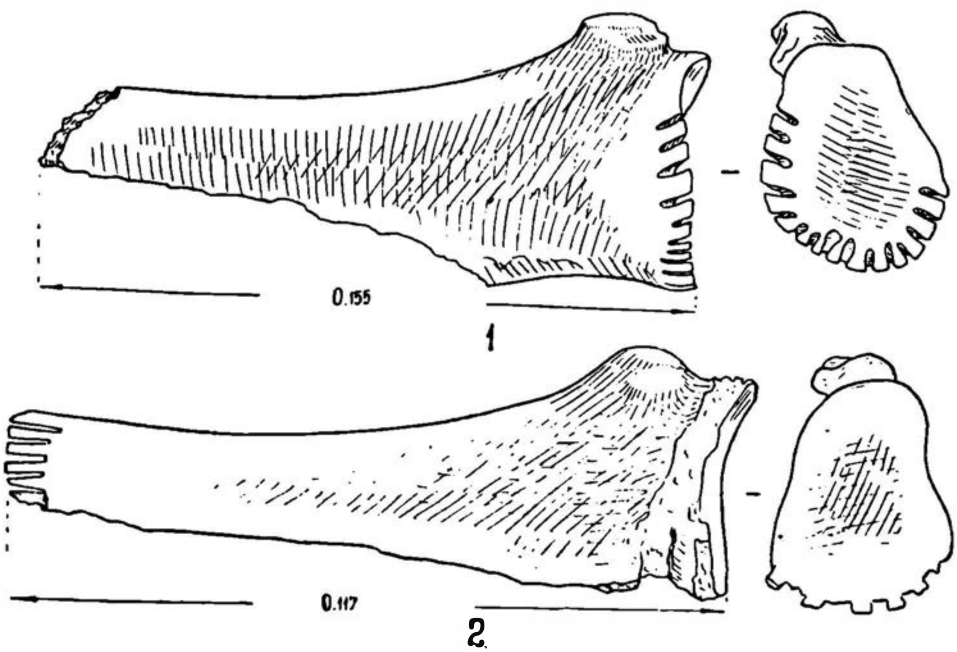



Fig. 4. — Unelte de os:
1. Truşeşti-Movila Şesul Jijiei; 2. Rusenii Noi.

1—2). Obiecte de acest fel s'au găsit mai ales în al treilea nivel de locuire din aşezarea dela Truşeşti. Crestăturile acestea, mai mult sau mai puţin îngrijit executate, formează în majoritatea cazurilor un şir continuu şi numai excepţional sunt dispuse în două grupe, separate printr'un mic interval. Scopul pentru care au fost confecţionate aceste obiecte nu este încă lămurit. In niciun caz nu au servit ca « piepteni pentru ceramică », cum s'a crezut de către unii. Poate mai curând să fi fost folosite pentru bătutul firelor dela războiul de ţesut. In sprijinul acestei ipoteze se poate aduce un exemplar descoperit recent la Rusenii Noi (r. Iaşi, Reg. Iaşi), care, pe lângă crestăturile de pe capul omoplatului mai prezintă şi o a doua serie de crestături, în formă de dinţi de pieptene, pe partea plată dela extremitatea opusă (fig. 4, 2).

Inafară de acestea, tot din inventarul caracteristic al obiectelor de os, care se disting prin execuţia lor tehnică superioară, mai fac parte următoarele

obiecte, găsite în al treilea nivel de locuire din aşezarea dela Truşeşti: un vârf de săgeată în trei muchii, prezentând câte o uşoară concavitate la capătul lor inferior[1], o sulă, precum şi partea superioară a unui ac cu patru protuberanţe pe corp, cu capul perforat, şi cu impresiuni orizontale la exterior, provenite probabil dela aţa care s'a înfăşurat pe ea (fig. 5). Acest ac imită o formă corespunzătoare de bronz, din Moldova şi Transilvania, care datează din subfazele Uriul-Domăneşti şi Tăuteu-Guruslău, dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului. Avându-se în vedere analogiile acului dela Truşeşti cu exem-

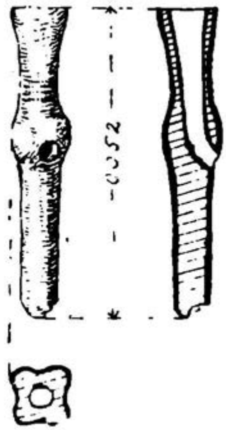


Fig. 5. — Truşeşti Movila Şesul Jijiei. Ac de os cu protuberanţe pe corp şi cu capul perforat.

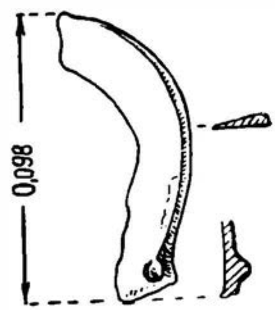



Fig. 6. — Iaşi-In lungul Vântului. Seceră de bronz cu buton.

plarele de bronz din Moldova şi Transilvania, se poate admite că şi acesta datează din aceeaşi vreme. In felul acesta se poate considera că nivelul de locuire din aşezarea dela Truşeşti în cuprinsul căreia s'a găsit acest ac este şi el contemporan cu aceste subfazc dela sfârşitul mileniului al II-lea î. e.n şi începutul mileniului I î.e.n.

Obiectele de metal sunt foarte rare. Până în prezent cunoaştem doar un ac cu protuberanţe pe corp din aşezarea dela Corlăteni, o sulă de bronz, descoperită în aşezarea dela Truşeşti şi o seceră de bronz de tipul cu buton, găsită recent la suprafaţa solului la Iaşi, în aşezarea de pe podişul denumit « In lungul Vântului ». Această seceră, prin dimensiunile şi arcuirea lamei, se apropie mai mult de exemplarele cu lama îngustă din Transilvania, Nord-Estul R.P. Ungare şi Slovacia, care datează din aceeaşi vreme cu acul cu protuberanţe.

## MORMINTE

In stadiul actual al cercetărilor, informaţiile noastre asupra mormintelor din această epocă din Moldova sunt încă reduse. Cunoaştem doar cimitirul

[1] Un exemplar înrudit, de provenienţă necunoscută, fără adâncituri pe capetele inferioare ale muchiilor, se află în colecţia de studiu a Academiei Militare « I. V. Stalin » din Bucureşti.

de inhumaţie cu schelete chircite dela Truşeşti, care datează din această epocă, precum şi mai multe morminte de inhumaţie dela Holboca (r. Iaşi, Reg. Iaşi), care au fost atribuite unei faze timpurii a primei epoci a fierului.

Avându-se în vedere numărul mare al aşezărilor dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului din Depresiunea Prutului Mijlociu, este foarte posibil ca în viitor să se găsească în această regiune şi alte cimitire care să dateze din aceeaşi vreme.

Cimitirul dela Truşeşti se află pe latura sudică a capătului de Vest al aşezării neolitice de pe înălţimea Ţuguieta. După descoperirile întâmplătoare mai vechi de morminte, datorită săpăturilor pentru lut din malul sudic al terenului, în 1943, cu prilejul sondajelor efectuate de Seminarul de Arheologie şi Preistorie din Iaşi, s'au găsit alte patru morminte, dintre care numai unul avea ca inventar un vas mic în formă de strachină.

Pentru prima dată, în 1951, Academia R.P.R. a efectuat aici săpături mai mari, care au fost continuate apoi în 1952 [1]. Cu prilejul acestor săpături, s'a cercetat o suprafaţă de cca 1200 m², descoperindu-se 118 morminte de inhumaţie cu schelete chircite. Prin descoperirea acestor morminte se poate considera că s'a cercetat aproape în întregime ceea ce s'a mai păstrat din acest cimitir. Inafară de acestea, spre Est, dincolo de cimitir, s'au mai găsit încă patru morminte de inhumaţie izolate, cu schelete chircite, care datează din aceeaşi vreme.

Până în prezent cele mai multe morminte din aceeaşi epocă de pe teritoriul R.P.R. s'au descoperit în cimitirul de la Truşeşti, care este singurul dela noi din ţară cercetat aproape în întregime.

In rapoartele preliminare de săpături din 1951 şi 1952, s'au prezentat rezultatele mai importante în legătură cu ritul funerar şi inventarul, încercându-se ca pe baza lor să se facă determinarea şi încadrarea cronologică a aspectului de cultură materială din acest cimitir.

In ceea ce priveşte ritul funerar, s'a constatat că din cele 118 morminte descoperite, 116 sunt individuale şi numai 2 duble. Adâncimea mormintelor variază între 0,10 m în sectorul de NV al cimitirului unde terenul a fost lavat şi 1,48 m în dreptul movilei de pe latura de Sud, majoritatea scheletelor găsindu-se până la 1 m adâncime. Din punctul de vedere al adâncimii nu se pot stabili deosebiri după vârstă, întru cât scheletele de copii şi oameni maturi s'au găsit în general cam la aceeaşi adâncime. Relativ la vârstă, majoritatea scheletelor sunt de oameni maturi şi de copii, şi mai puţine de adolescenţi. Procentajul pe sexe se va putea face numai după determinările antropologice. Majoritatea scheletelor sunt în poziţie chircită accentuată şi numai foarte puţine schelete de oameni maturi sunt în poziţie chircită foarte accentuată. Aproape jumătate din numărul total al scheletelor chircite sunt culcate pe partea stângă şi altă jumătate pe partea dreaptă, neputându-se face din acest punct de vedere nicio deosebire după vârstă şi sex. In cele mai multe cazuri, braţele sunt îndoite din cot şi au mâinile aduse în dreptul feţii.

Poziţia scheletelor în cele două morminte duble este şi ea diferită. Astfel, într'un mormânt, scheletele, probabil de mamă şi fiică, sunt aşezate spate în spate, iar în alt mormânt, cele două schelete, probabil bărbat şi femeie, se află ambele în aceeaşi poziţie, pe partea stângă şi cu bustul în jos.

---

[1] Pentru rezultatele acestor săpături, a se vedea rapoartele preliminare din «Studii şi Cercetări de Istorie Veche», III, 1952, p. 75 şi urm., şi IV, 1953, Nr. 1—2, p. 23 şi urm.

Din planul cimitirului se pot distinge mai multe şiruri, fără însă a se putea constata o regularitate în ceea ce priveşte intervalele dintre morminte.

Din cele 118 morminte descoperite, numai 67 au inventar, dintre care 49 conţin un singur vas, 16—două vase, 1—un vas şi o verigă mică de aur şi 1—o grămadă de arşice. Inafară de acestea, în unele morminte s'au mai găsit şi câteva oase de animale.

Majoritatea vaselor s'au găsit în mormintele de oameni maturi şi copii, fiind aşezate de obicei în dreptul capului şi mai rar în regiunea mâinilor sau între corp şi picioare. Vasele acestea au una sau chiar ambele toarte rupte ritual.

Din punctul de vedere al tehnicii pastei, se deosebesc două categorii de vase, unele din pastă de calitate mai bună şi altele din pastă mai poroasă.

In ceea ce priveşte formele, majoritatea vaselor sunt bitronconice simple sau cu pântecul mai mult sau mai puţin desvoltat şi cu pereţii arcuiţi spre fund. In legătură cu acestea sunt vasele cu pereţii rotunjiţi şi cu sau fără profilare în dreptul gurii sau al fundului. Aceste forme de vase sunt fără toartă sau au una sau două toarte supraînălţate, trase pieziş din marginea vasului şi lăţite treptat spre bază. Aceste toarte prezintă pe capătul lor superior o uşoară şănţuire (fig. 7, 2) sau în deosebi creastă (fig. 7, 3-4) sau un buton, care este mai adesea cilindric (fig. 7, 5) şi mai rar plan-convex (fig. 7, 6). Inafară de aceasta, butonul plan-convex se desvoltă direct pe capul superior al toartei şi nu pe o prelungire de pe el, ca la unele vase din Transilvania [1]. Alteori, pe unele vase cu corpul rotunjit sau bitronconic, în loc de toarte din bandă sunt doar urechiuşe prinse vertical pe umăr.

Inafară de aceste forme de vase, se mai întâlnesc altele cu gâtul şi pântecul desvoltat sau cu marginea uşor răsfrântă şi cu corpul arcuit, străchini mici tronconice etc.

Majoritatea vaselor sunt nedecorate. Astfel, din cele 66 de vase descoperite, numai 7 sunt decorate cu motive de benzi simple de linii incizate, caneluri orizontale şi oblice, creste verticale în relief, brâuri aplicate, simple şi alveole.

Grupele de câte două vase sunt izolate, nelegându-se între ele prin asocieri crucişe. Din acest motiv nu se pot determina în cuprinsul cimitirului prin asemenea asocieri grupe mai mari de vase, care să corespundă poate şi la faze de locuire deosebite.

Ţinându-se seamă de poziţia topografică a vaselor în cimitir, s'a observat că în sectorul de Est există o grupă de vase, caracterizate prin exemplare cu pântecul şi fundul profilat şi prin toarte cu creastă sau cu buton plat. Vasele din această grupă apar alături de altele, care se întâlnesc în sectoarele central şi vestic al cimitirului. Din acest motiv nu se poate şti dacă vasele care apar numai în grupa estică datează dintr'o fază mai nouă sau sunt contemporane cu celelalte vase din restul cimitirului. Indiferent însă de aceasta, avându-se în vedere şi forma terenului, se poate presupune că cimitirul a început pe capătul de Vest al Ţuguietei, de unde apoi s'a extins treptat spre Est până în sectorul de SV al movilei.

Ceramica din cimitirul dela Truşeşti, prin analogiile cu ceramica din mormintele de inhumaţie cu schelete chircite dela Noa (r. Stalin), Cluj (str. Banatului) şi Teiuş, aparţine aspectului de cultură materială denumit Noa, dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului.

Această ceramică este contemporană cu aceea din cel mai nou nivel de

[1] De exemplu vasele dela Jigodin şi Turia din Muzeul dela Sf. Gheorghe.

locuire din aşezarea dela Movila Şesul Jijiei. Deci aşezarea oamenilor din acest cimitir trebue să fi fost la Movila Şesul Jijiei şi în apropiere de locul numit «La Capac», tot un rest de terasă din albia majoră a Jijiei, unde s'au găsit la suprafaţă fragmente ceramice din aceeaşi vreme.

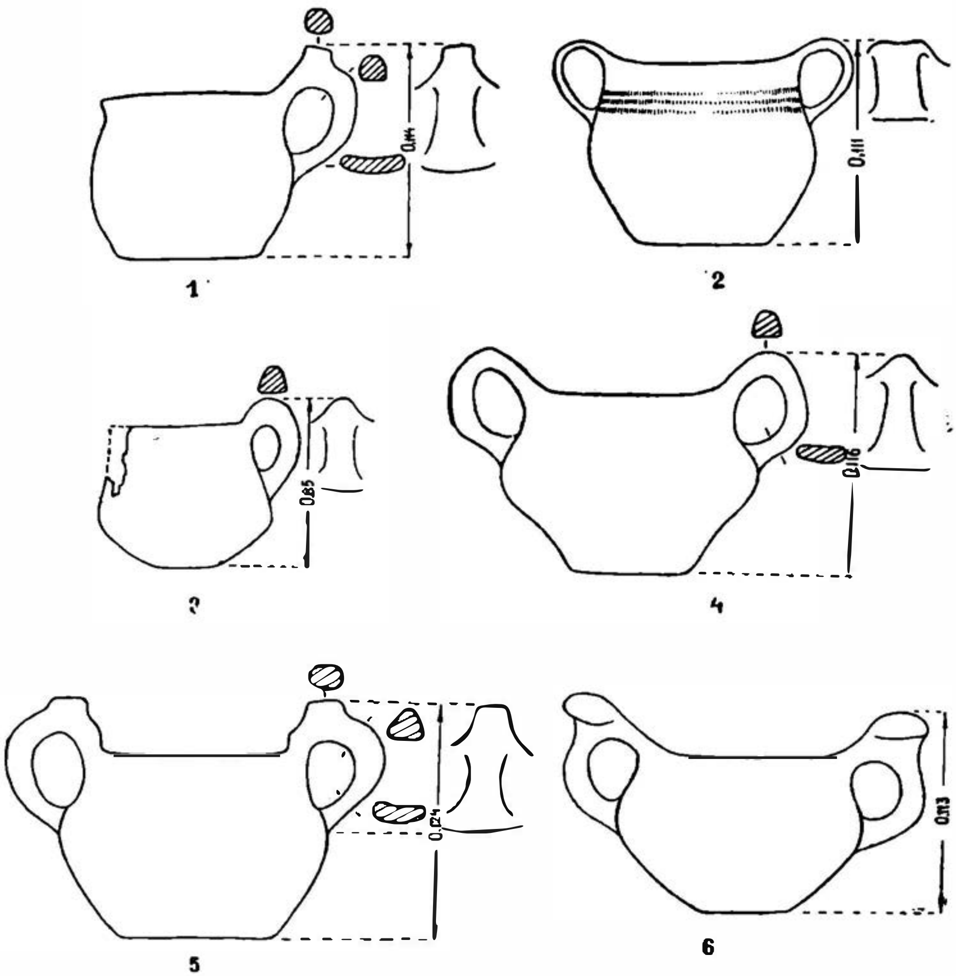



Fig. 7. — Truşeşti-Ţuguieta. Vase din cimitirul dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului.

Oasele de animale din unele morminte sunt în legătură cu creşterea vitelor, care era ocupaţia economică principală a oamenilor din această vreme, după cum ne-o dovedesc recentele săpături din aşezările contemporane dela Corlăteni, Larga Jijia şi Truşeşti.

In genere, resturile de cultură materială din cimitir sunt prea puţin numeroase pentru a se putea trage pe baza lor concluzii mai ample, relativ la starea social-economică a celor îngropaţi acolo. Pentru aceasta va trebui să se completeze datele obţinute în cimitir cu cele din aşezările contemporane din apropiere şi din alte părţi din Depresiunea Prutului Mijlociu.

La Holboca, cu prilejul săpăturilor arheologice din 1951, s'au descoperit, pe platou şi în mantaua movilei, 15 morminte de inhumaţie cu scheletele uşor chircite şi de obicei prost conservate, aşezate fără nicio ordine precisă, pe partea dreaptă sau stângă, la adâncimi care variau între 0,30 m şi 1,18 m [1]. După inventarul sărăcăcios din morminte, compus din vase de lut ars şi un ac sau un rest de colier de bronz cu capul răsucit spiralic, în care mai supravieţuesc elemente din epoca bronzului, s'a presupus că mormintele din acest cimitir datează dintr'o fază timpurie a primei epoci a fierului [2].

Din ceea ce se cunoaşte până în prezent din acest cimitir dela Holboca, se poate deduce că aspectul de cultură materială reprezentat acolo este deosebit de acela al grupului Noa din cimitirul dela Truşeşti. Poziţia cronologică a acestui aspect de cultură materială faţă de grupul Noa nu este încă lămurită. S'ar putea totuşi bănui, după chircirea puţin accentuată şi forma vaselor, că el datează dintr'o fază ulterioară aceleia căreia îi aparţine grupul Noa.

Inafară de cimitirul dela Truşeşti şi probabil şi de mormintele dela Holboca, nu avem în Moldova nicio altă descoperire de mormânt, care să dateze dela începutul primei epoci a fierului. In legătură cu aceasta, din informaţiile transmise, mormintele de inhumaţie dela Găureana (r. Tg. Frumos, Reg. Iaşi), descoperite întâmplător cu prilejul unor lucrări de sapă, s'ar putea să aparţină grupului Monteoru din Moldova sau poate chiar grupului Noa.

## DEPOZITE ŞI DESCOPERIRI ÎNTÂMPLĂTOARE DE OBIECTE DE BRONZ

Până în prezent s'au descoperit în Moldova următoarele depozite de obiecte de bronz:

1. *Basarabi* (r. Fălticeni, Reg. Suceava). In cuprinsul staţiunii neolitice cu ceramică pictată, cercetată de Beldiceanu şi Buţureanu, s'a descoperit înainte de anul 1900 un depozit care, din informaţiile transmise, era compus din trei topoare, dintre care primul cu tub de înmânuşare şi cu tăişul bine ascuţit şi recurbat, al doilea din aramă (?) şi al treilea fragmentat şi cu tăişul mai redus; vârfuri de lance şi un vârf de săgeată; securi; un cuţit; o brăţară şi un fragment dintr'un vas de bronz [3].

2. *Dersca* (r. Dorohoi, Reg. Suceava). Pe teritoriul comunei s'a găsit mai demult un depozit, compus din 12 seceri cu cârlig, dintre care s'a păstrat doar un singur exemplar în colecţiile Muzeului Industrial din Cracovia (fig. 8, 1) [4].

3. *Moşna* (r. Codăeşti, Reg. Iaşi). In 1886 s'a descoperit întâmplător pe locul « Cetăţuia » un depozit de obiecte de bronz, dintre care 10 seceri şi 2 celturi au ajuns la Muzeul Naţional de Antichităţi [5]. Ulterior, în 1938, s'a adus la Muzeul de Antichităţi din Iaşi o altă secere cu cârlig, care provine probabil

[1] Cf. « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », III, 1952, p. 103 şi urm.

[2] Ibidem, p. 106 şi urm.

[3] Cf. « Dacia », III—IV, 1927—1932, p. 51, fără ilustrare. Din informaţiile lui I. Nestor, depozitul a fost reprodus în Ms. lui Buţureanu din 1898.

[4] Tadeusz Sulimirski, Einige rumänische Funde in polnischen Museen, în « Revista de Preistorie şi Antichităţi Naţionale », anul I, 1937, Nr. 1, p. 35 şi fig. 11.

[5] Dosar Muzeul Naţional de Antichităţi, 1886, Nr. 45, p. 129. Descoperirea a fost amintită de C. Moisil în « Bul. Com. Mon. Ist. », 1910, III, p. 174. Mai târziu, câteva celturi din acest depozit au fost citate de I. Andrieşescu, op. cit., p. 362 (notă), şi după el de I. Nestor, în Der Stand..., p. 138.

din acelaşi depozit (fig. 8, 2). Această seceră se păstrează astăzi in colecţiile Muzeului de Antichităţi din Iaşi.

4. *Rafaila* (r. Negreşti, Rég. Iaşi). Intr'o colecţie particulară se păstrau 2 fibule de tipul «passementerie» (fig. 9, 1—2), găsite înainte de 1900, împreună cu un vârf de lance şi un fragment de celt [1]. Se păstrează în colecţiile Muzeului Naţional de Antichităţi.

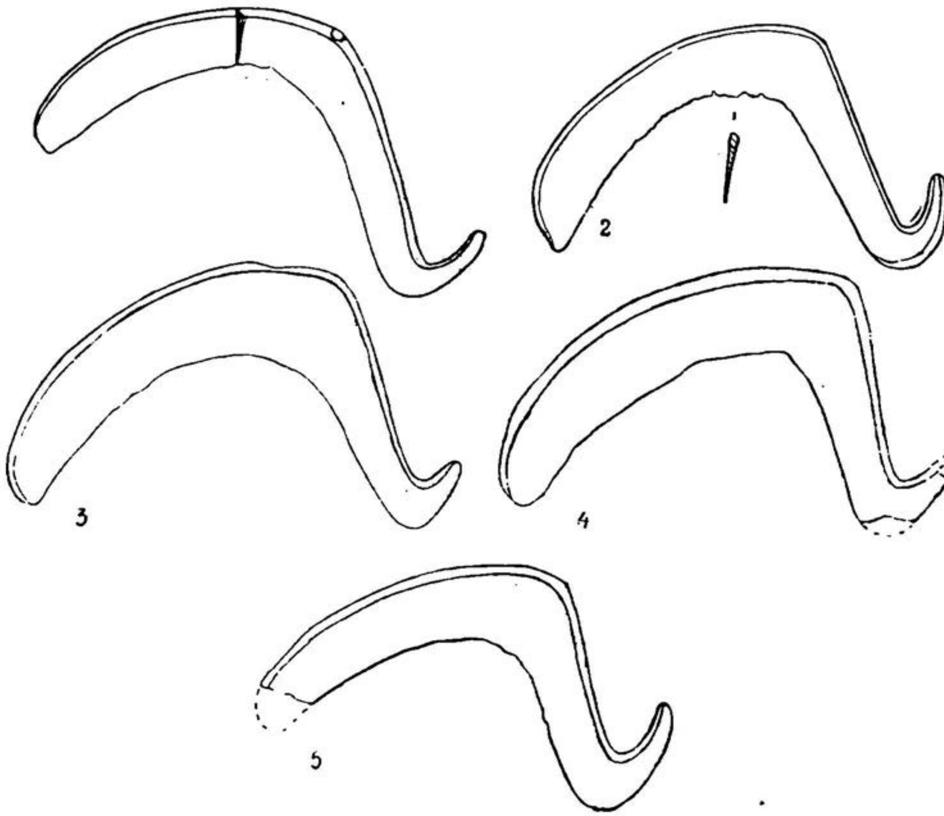


Fig. 8. — Seceri de bronz cu cârlig:
1. Dersca (după Sulimirski); 2. Moşna; 3—5. Şerbeşti. 1/4.

5. *Răşeşti* (r. Huşi, Reg. Iaşi). Un depozit compus din 4 celturi de tip ardelean, varianta răsăriteană (fig. 10, 1—4), şi o daltă (fig. 10, 5), o secere cu două orificii pe limba mânerului (fig. 10, 6) şi un ac cu patru protuberanţe pe corp, cu capul semisferic şi cu un orificiu pornind dela cap şi continuat până în dreptul protuberanţelor (fig. 10, 7) [2]. Aceste 7 piese de bronz au fost găsite

[1] V. Pârvan, Getica, p. 390, pl. 19, 2. Autorul, în nota dela p. 390, arată că fibulele au fost menţionate şi de Gr. C. Buţureanu la p. 103 din Ms. din 1898, şi de C. Moisil, loc. cit., p. 173. Pentru această descoperire, precum şi pentru bibliografia şi răspândirea fibulelor de tipul «passementerie», cf. şi I. Nestor, Der Stand..., p.137 şi urm. şi n. 547.

[2] Depozitul a fost publicat cu multe detalii de către C. D. Vasiliu în Movila Răbâii (Hantepesi), Bucureşti, 1933, p. 105. şi urm.

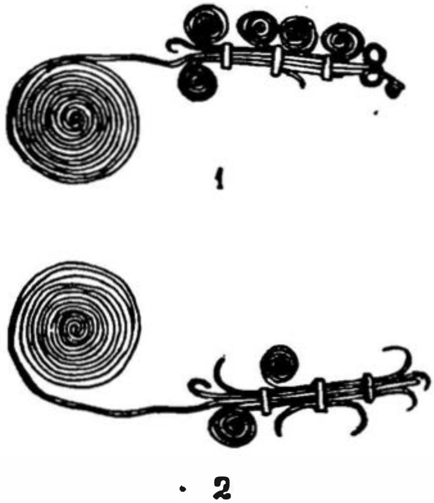



Fig. 9. — Rafaila. Fibule de bronz de tipul « passementerie » (după Pârvan).

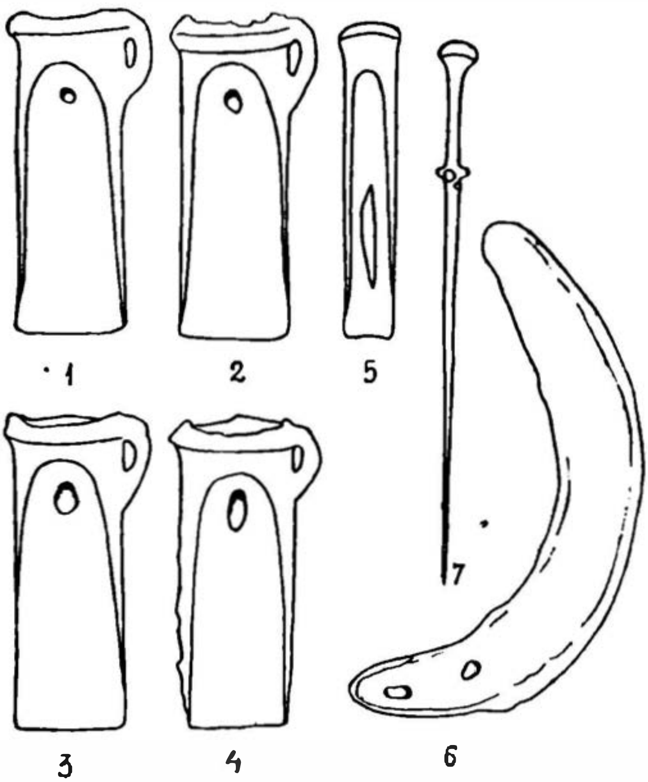



Fig. 10. — Râşeşti. Depozitul de obiecte de bronz (după Vasiliu). Cca 1/2.

la un loc, la o dată neprecizată, între anii 1893—1901, probabil lângă Movila Răbâii [1]. Ele se păstrează astăzi într'o colecţie particulară din Bucureşti.

6. *Şerbeşti* (r. P. Neamţ, Reg. Bacău). In 1948 s'a descoperit întâmplător pe teritoriul comunei un depozit compus din 5 seceri şi mai multe obiecte de bronz, din care s'au salvat doar 3 seceri cu cârlig, care se păstrează la Muzeul din P. Neamţ (fig. 8, 3—5) [2].

7. *Tansa* (r. Negreşti, Reg. Iaşi). In 1943, cu prilejul aratului, s'a descoperit un mic depozit, compus din 3 seceri cu cârlig (fig. 11, 1—3) [3].

Inafară de depozite, obiectele de bronz din Moldova mai provin şi din următoarele descoperiri întâmplătoare:

1. *Bucium* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). O sabie lungă cu rame pe limba mânerului, uşor umflată la mijloc şi prevăzută cu câte două găuri de nit pe placa mânerului şi cu alte cinci pe mânerul propriu zis (fig. 12) [4]. In colecţiile Muzeului de Istorie şi Arheologie al Bucureştilor [5].

2. *Buneşti* (r. Huşi, Reg. Iaşi). Un celt din aceeaşi serie cu exemplarele din depozitul dela Râşeşti [6]. In fosta colecţie Ursăchescu din Curteni-Fălciu.

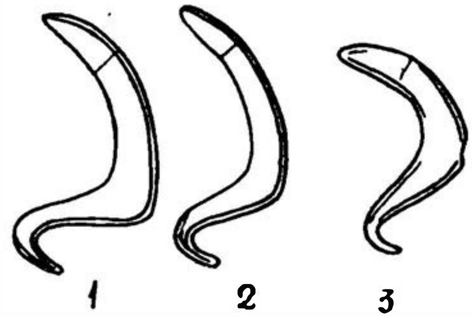


Fig. 11. — Tansa. Seceri de bronz cu cârlig (după Mărculescu).

3. *Cândeşti* (r. Buhuşi, Reg. Bacău). Pe Dealul Verniţelor s'a găsit un celt de tip ardelean, decorat la partea superioară cu dungi unghiulare in relief asociate cu altele simple verticale (fig. 14, 2). Exemplar inedit în colecţia Muzeului din P. Neamţ.

4. *Cotnari* (r. Hârlău, Reg. Iaşi). Pe teritoriul comunei, în puncte neprecizate, s'au găsit două celturi de bronz, dintre care unul de tip ardelean şi altul, varianta răsăriteană a acestui tip, prevăzut cu câte un orificiu la partea superioară a ambelor feţe late [7]. In colecţia Istrate-Capşa dela Turnu-Severin.

5. *Cozia* (r. Codăeşti, Reg. Iaşi). S'a descoperit un celt de bronz.

6. *Grinţieş* (r. Ceahlău, Reg. Bacău). Vârful unei seceri, probabil cu cârlig, găsit în prundişul pârâului Bistricioara. Exemplar inedit in colecţia Muzeului din P. Neamţ.

7. *Mogoşeşti* (r. Iaşi, Reg. Iaşi). In fosta vie Negrei, inainte de cel de al doilea război mondial, s'a descoperit un pumnal de bronz cu mânerul ajurat. Intr'o colecţie particulară din Bucureşti.

---

[1] Ibidem, p. 105.

[2] După informaţiile lui C. Mătasă.

[3] O. Mărculescu, Seceri de bronz din Tansa, Jud. Vaslui, în « Rev. Ist. Rom. », 1944, v. XVI, p. 513—514, şi o figură fără număr; «An. Lic. Kogălniceanu», Vaslui, 1935—1936, p. 74. Toate trei secerile sunt de tipul cu cârlig, şi nu numai două, cum afirmă greşit autorul, a treia fiind cu limbă la mâner.

[4] Această sabie, considerată ca un fals de Prof. O. Tafrali dela Iaşi, a fost apoi identificată şi publicată de I. Andrieşescu în « Dacia », 1925, II, p. 356, fig. 3. Cf. şi I. Nestor, Der Stand..., p. 138.

[5] Sabia, neputând fi achiziţionată pentru Muzeul Naţional de Antichităţi, a ajuns în colecţia Dr. G. Severeanu, de unde a trecut apoi în colecţiile Muzeului Municipal Bucureşti.

[6] Piesa ne-a fost comunicată de I. Nestor, după o fotografie din 1939.

[7] Cf. C. Moisil în « Bul. Com. Mon. Ist.», 1911, v. I, p. 84.

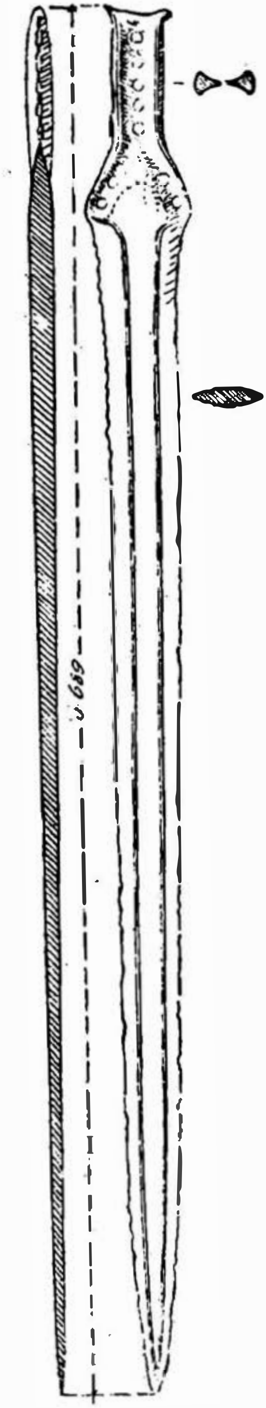


Fig. 12. — Bucium.
Sabie de bronz.

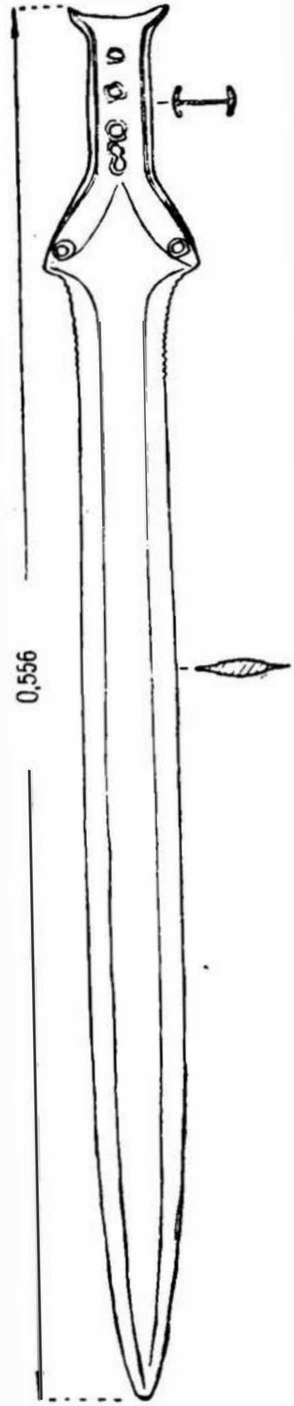



Fig. 13. — Poienești. Sabie
de bronz.

8. *Poieneşti* (r. Vaslui. Reg. Iaşi). La punctul Cheia de pe Dealul Cetatea s'a descoperit o sabie de bronz cu ramă pe limba mânerului, prevăzută cu câte o gaură de nit pe placă şi cu alte patru pe mânerul propriu zis (fig. 13)[1]. Această sabie, găsită împreună cu fragmente ceramice fărâmiţate, din vremea orânduirii comunei primitive (nu se precizează epoca), se păstrează în colecţiile Muzeului de Antichităţi din Iaşi.

9. *Preuţeşti* (r. Fălticeni, Reg. Suceava). Pe malul stâng al Şomuzului Mare în cuprinsul staţiunii neolitice (?) de pe «Cetăţuia», s'a descoperit înainte de 1916 un celt de bronz, varianta răsăriteană, decorat pe ambele feţe cu un motiv unghiular în relief, cu vârful în sus (fig. 14, 4) [2]. In colecţiile Muzeului din Fălticeni.

10. *Pueşti* (r. Bârlad, Reg. Bârlad). Un celt de bronz, de tip neprecizat, găsit mai de mult pe teritoriul comunei [3].

11. *Rotunda* (r. Fălticeni, Reg. Suceava). In malul unui pârâu în pădurea prin care trece drumul din spre valea Siretului spre valea Moldovei, s'a descoperit în 1929 un celt de bronz, varianta răsăriteană, decorat pe ambele feţe late cu un motiv unghiular în relief cu vârful în jos (fig. 14, 6)[4]. In colecţiile Muzeului din Fălticeni.

12. *Tazlău* (r. Buhuşi, Reg. Bacău). Pe Dealul Fluturelui, cu prilejul săpăturilor făcute pentru construcţia unui drum, s'au descoperit resturi din vremea orânduirii comunei primitive (nu se precizează epoca) şi un celt de bronz cu gura concavă şi corpul de secţiune ovală, decorat cu o dungă în relief imediat sub marginea gurii şi paralelă cu ea (fig. 14, 4) [5]. In colecţiile Muzeului din P. Neamţ.

13. *Târgul Bereşti* (r. Murgeni, Reg. Bârlad). La cca 2,5 km Sud de Târg, pe Dealul Ghibarţului, s'a găsit un vârf de lance de bronz. In colecţiile Muzeului Naţional de Antichităţi.

14. *Ţibucani* (r. Tg. Neamţ, Reg. Bacău):

*a)* Un celt cu marginea îngroşată, decorat pe ambele feţe cu două dungi unghiulare în relief în formă de V (fig. 14, 5)[6]. In colecţiile muzeului din P. Neamţ.

*b)* Un vârf de lance cu nervuri în relief pe lama foliformă, descoperit pe Vârful Umbrarului, în drum, aproape de Poiana Mangului[7]. In colecţiile Muzeului din P. Neamţ.

15. *Ţigăneşti* (r. Tecuci, Reg. Bârlad). In pădurea Roicu, în 1927, s'a descoperit întâmplător un cuţit de bronz cu limbă la mâner şi lama arcuită, prevăzut cu un mic prag între lamă şi limba mânerului şi decorat cu motive liniare pe partea îngroşată a lamei (fig. 15). Pe limba mânerului se văd clar două găuri rotunde de nit. Nu se poate însă preciza dacă la capătul mânerului

---

[1] C. Cihodaru, Poeneşti-Tamasidava, O aşezare carpică în Moldova centrală, în « Arta şi Arheologia », 1937—1938, fasc. 13—14, p. 32, 56 şi fig. 56. A se vedea şi notiţa bibliografică din « Rev. Ist. Rom. », 1939, IX, p. 383, în care I. Nestor datează sabia în bronzul târziu şi respinge analogia dela Uriul de Sus, citată de Cihodaru, ca nefiind justă.

[2] Cf. I. Nestor, Der Stand . . ., p. 131, n. 530, unde este citat acest celt ca o variantă răsăriteană.

[3] Dosar Muzeul Naţional de Antichităţi, 1915, Nr. 176.

[4] « Natura », 1931, XX, 7, p. 31.

[5] C. Mătasă, op. cit., p 35 şi fig. 72.

[6] Ibidem, op. cit., p. 37 şi fig. 75.

[7] Ibidem, fără ilustrare.

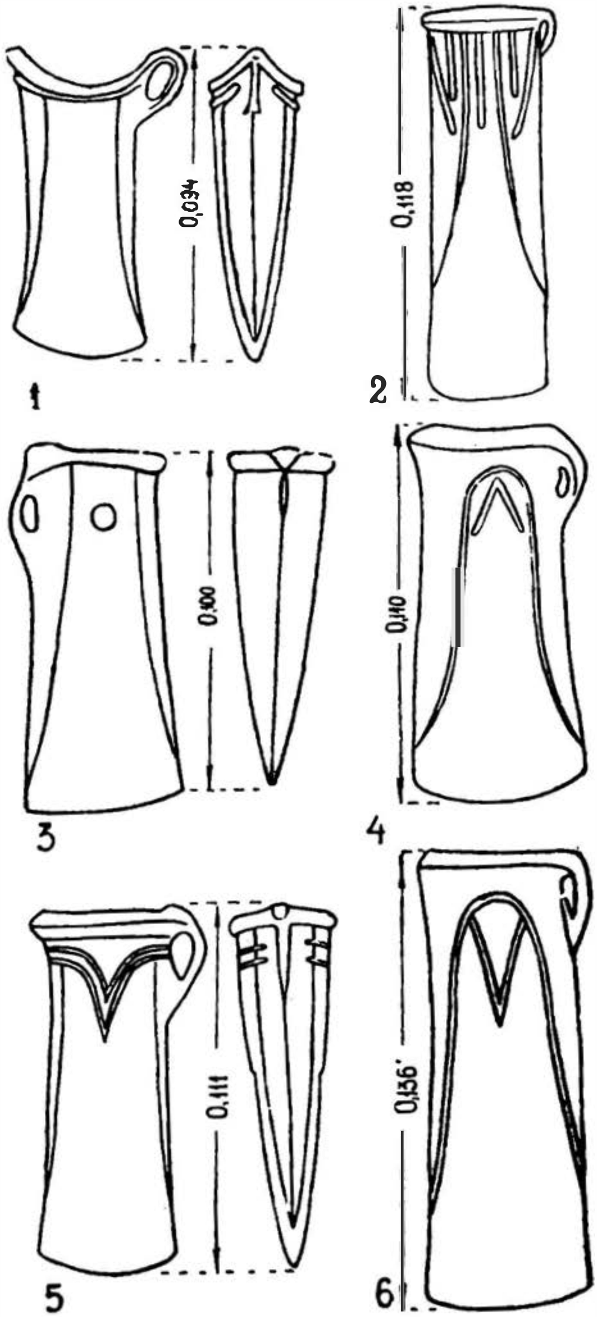



**Fig. 14. — Celturi de bronz:**
1. Tazlău; 2. Cândești; 3. Vlădeni; 4. Preuțești; 5. Tibucani; 6. Rotunda.

a mai fost şi a treia gaură de nit, din cauza unei spărturi vechi din acest loc. Exemplar inedit în colecţiile Muzeului din Tecuci.

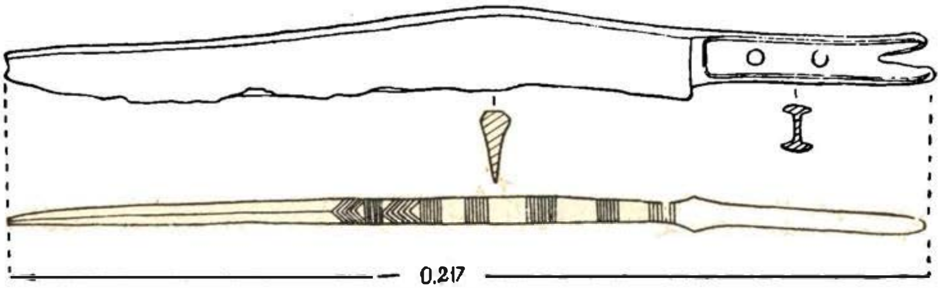



Fig. 15. — Ţigăneşti. Cuţit de bronz.

16. *Vlădeni* (r. Botoşani, Reg. Suceava). Un celt de tip ardelean, prevăzut cu câte un orificiu la partea superioară a feţelor late (fig. 14, 3). Exemplar inedit, în colecţiile Muzeului din Fălticeni.

★

Din cele de mai sus rezultă că din Moldova provin până în prezent 7 depozite şi 16 descoperiri întâmplătoare de obiecte de bronz dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului.

Depozitele de bronz descoperite se caracterizează în genere printr'un număr redus de obiecte de bronz şi printr'o mică varietate de tipuri. In cele mai multe cazuri, inventarul exact al depozitelor este greu de reconstituit, întru cât s'au pierdut multe din obiectele descoperite, iar descrierile sunt uneori prea generale. Din acest motiv, nu se pot determina prin asocieri directe şi crucişe grupe mai mari de obiecte, pe baza cărora să se construiască apoi şi o cronologie a acestei epoci, aşa cum s'a făcut nu de mult pentru Transilvania.

Din ceea ce s'a mai păstrat din inventarul depozitelor din Moldova, precum şi din descoperirile întâmplătoare de acolo, fac parte următoarele categorii de obiecte:

## A. UNELTE DE PRODUCŢIE

### 1. CELTURI

a. *Celtul ardelean*: S'au descoperit două exemplare, unul la Cotnari şi altul la Vlădeni.

Tipul acesta de celt, denumit aşa după principalul centru de confecţionare şi răspândire, care este Transilvania, mai este cunoscut în literatura de specialitate şi ca tipul I Andrieşescu dela Drajna [1] sau sub numele de *celt ardelean vechi* spre a se deosebi de celtul cu gura concavă, denumit *celt ardelean de tip nou* [2]. De asemenea, s'a mai denumit şi *celt românesc*, ţinându-se seama de marea lui răspândire la noi, care nu se limitează numai la Transilvania.

[1] I. Nestor, op. cit., p. 131.

[2] Cf. M. Roska, Über die Herkunft der sog. Hackensicheln, în « ESA », v. XII, 1938, p. 154.

Prima determinare precisă a acestui tip de celt s'a făcut de I. Nestor, după care tipul acesta se caracterizează prin gura dreaptă, îngroşată şi prin corpul svelt şi decorat [1]. Acelaşi autor a dat şi răspândirea celor mai importante exemplare provenite din descoperiri întâmplătoare şi depozite [2]. O cartare mai recentă pentru Transilvania s'a făcut de către M. Roska [3].

Din cele cunoscute până în prezent, tipul acesta de celt este cel mai bine reprezentat în Transilvania, atât pe văile Someşurilor şi ale Mureşului Mijlociu şi Superior, cât şi în colţul de SE al acestei provincii.

Centrul principal de confecţionare se presupune că a fost la Sud de Munţii de Aramă, într'o regiune cunoscută prin bogăţiile ei naturale, mai ales sarea şi arama, care au permis o deosebită desvoltare turnătoriilor dela Uioara, Spălnaca şi Guşteriţa [4]. Din acest centru, celturile acestea s'au răspândit mai departe prin văile Someşului şi ale Mureşului.

Exemplare izolate se întâlnesc pe cursul superior al râului Er, în regiunea Crişurilor şi în R. P. Ungară, în ţara noastră în Muntenia şi Moldova şi în sudul U.R.S.S. [5].

Din punct de vedere cronologic, tipul acesta de celt, după inventarul depozitelor unitare din Transilvania în care se întâlneşte, se plasează în cele două subîmpărţiri ale primei faze a ultimei epoci de bronz, Uriul-Domăneşti şi Tăuteu-Guruslău [6].

b. *Celtul ardelean, varianta răsăriteană.* Această variantă de celt este reprezentată în Moldova prin mai multe exemplare. Astfel, până în prezent s'au identificat în Moldova opt celturi de acest tip, dintre care patru provin din depozitul de la Râşeşti şi alte patru din descoperirile dela Buneşti, Cotnari, Preuţeşti şi Rotunda.

Celturile acestea au feţele laterale late, arcuite la capătul lor superior, ceva mai jos de marginea puţin îngroşată a gurii toporului. De asemenea, caracteristic pentru multe din exemplarele acestei variante este o adâncitură ovală, uneori chiar perforată, la capătul superior al bandei decorative. Alteori capătul superior al acestei bande este decorat cu un motiv unghiular în relief, cu vârful în sus sau în jos.

Varianta răsăriteană a celtului ardelean este răspândită în Estul şi Sud-Estul Transilvaniei, în Moldova, Muntenia, regiunea subcarpatică a U.R.S.S. şi Sudul U.R.S.S. Intr'un număr mai mic de exemplare ea se întâlneşte şi în centrul Transilvaniei unde este însoţită de celtul ardelean.

S'a constatat că această variantă se întâlneşte de obicei împreună cu secerile cu cârlig în descoperirile din Transilvania, Muntenia şi Sudul U.R.S.S., ca şi exemplarele mai evoluate ale celtului de tip ardelean [7]. Pornindu-se dela

---

[1] I. Nestor, op. cit., p. 131, n. 530.
[2] Ibidem.
[3] M. Roska, op. cit., p. 154, fig. 1.
[4] Ibidem, p. 165.
[5] In ceea ce priveşte Sudul U.R.S.S., a se vedea T. Sulimirski, Die thrako-kimmerische Periode in Südostpolen, în « WPZ », 1938, v. XXV, pl. III, dr. jos (pozitivul din ghips), pentru un celt din turnătoria dela Koblevo, cu decorul plasat ceva mai sus de mijlocul înălţimii toporului; A. M. Tallgren, op. cit., p. 147, fig. 87, 1, pentru o formă de turnat dela Malak, care prezintă pe una din valvein spre gura toporului un motiv treflat, şi I. Nestor, loc. cit., care menţionează două variante în regiunea Iekaterinoslav, pe Niprul Mijlociu.
[6] Pentru aceste subfaze, a se vedea M. Petrescu-Dâmboviţa, Depozitul de bronzuri dela Bârsana, în « Anuarul Institutului de Studii Clasice », 1949, V, p. 273, n. 1 şi 2.
[7] M. Roska, op. cit., p. 154 şi urm.

această asociere s'a ajuns la concluzia că în Transilvania varianta aceasta de celt datează din faza a doua a ultimei epoci de bronz, denumită Moigrad-Hajdu-Böszörmény, care urmează imediat după aceea căreia îi aparţine celtul obişnuit de tip ardelean [1].

Spre deosebire însă de Transilvania, în Moldova varianta aceasta de celt este însoţită în depozitul dela Râşeşti de acul cu protuberanţe, care pe baza asocierilor elementelor de inventar din depozitele unitare din Transilvania a fost datat în subfazele Uriul-Domăneşti şi Tăuteu-Guruslău din prima fază a ultimei epoci a bronzului.

In faţa acestei situaţii se pune problema, dacă, în Moldova varianta răsăriteană a celtului ardelean datează tot din faza a doua a ultimei epoci a bronzului, în care caz acul cu protuberanţe se menţine aici mai târziu decât în Transilvania, sau în Moldova varianta răsăriteană a celtului ardelean este mai veche decât în Transilvania, fiind asociată cu un element de inventar, care acolo o datează din prima fază a acestei epoci.

Avându-se în vedere că celtul ardelean mai evoluat datează din subfaza Tăuteu-Guruslău şi că acul cu protuberanţe se menţine şi în această subfază, este mai probabil că varianta răsăriteană a celtului ardelean este mai veche în Moldova decât în Transilvania, datând dela sfârşitul primei faze a ultimei epoci a bronzului.

Din contaminarea celtului ardelean mai evoluat cu celtul din grupa estică se va ajunge în această vreme în Moldova la varianta răsăriteană a celtului ardelean.

Exemplarele acestei variante din Moldova se deosebesc de piesele din grupa de celturi de caracter estic din Sudul U.R.S.S. şi din regiunea subcarpatică a U.R.S.S., care se caracterizează prin forme mai scurte şi mai late, de aspect mai masiv şi uneori cu tăişul mai îngust decât gura toporului.

Acelaşi caracter local îl prezintă şi celtul dela Cândeşti, care este o altă variantă a celtului ardelean contaminat de celturile estice.

c. *Celtul cu gura concavă.* Acest tip de celt este reprezentat în Moldova printr'un exemplar cu corpul de secţiune ovală, descoperit la Tazlău.

Celturile cu gura concavă şi corpul de secţiune ovală sunt mai răspândite decât celturile cu corpul de secţiune rectangulară. Ele provin atât din NV Transilvaniei, Nord-Estul R. P. Ungare şi Sudul Slovaciei, în care se întâlnesc aproape exclusiv celturile cu gura concavă şi corpul de secţiune rectangulară, cât şi din podişul şi colţul SE al Transilvaniei, regiunile extracarpatice şi din restul R.P.Ungare [2].

Deocamdată este greu de precizat în care regiune din R.P.Ungară sau Transilvania trebue căutate centrele de confecţiune şi de răspândire ale acestei variante de celt.

Din punct de vedere cronologic s'a constatat că în Transilvania celturile acestea apar în subfaza Tăuteu-Guruslău şi se menţin şi în faza următoare Moigrad-Hajdu-Böszörmény.

d. *Celtul cu marginea îngroşată înafară.* Acest tip de celt este reprezentat în Moldova prin exemplarul dela Ţibucani, decorat pe ambele feţe late cu motive unghiulare în relief.

---

[1] Pentru faza Moigrad-Hajdu-Böszörmény, a se vedea « Anuarul Institutului de Studii Clasice », loc. cit.

[2] Ibidem, p. 273 şi urm.

Celturile cu marginea îngroşată înafară şi cu decor unghiular se întâlnesc frecvent în spaţiul româno-ungar, alături de celturile cu gura concavă şi cu corpul de secţiune ovală, pe care le-au contaminat atât în ceea ce priveşte forma, cât şi decorul. Alte exemplare s'au găsit în U.R.S.S. şi Iugoslavia. In ceea ce priveşte celturile de acest tip din U.R.S.S., s'a observat că, în timp ce în R.S.S. Ucraineană sunt mai numeroase exemplarele care prezintă multe legături cu tipurile corespunzătoare din ţările dunărene, în partea orientală a U.R.S.S., piesele din această categorie sunt influenţate de tipurile ucrainene [1].

Această categorie de celturi nu ne poate servi deocamdată pentru determinări cronologice mai precise, întru cât ea apare încă din prima fază a ultimei epoci de bronz şi se menţine şi în faza a doua a aceleiaşi epoci. Cele mai multe exemplare provin din subfaza Tăuteu-Guruslău, ca şi celturile cu gura concavă şi cu corpul de secţiune ovală.

## 2. SECERI

a. *Secera cu limbă la mâner.* Se cunoaşte un singur exemplar din depozitul dela Râşeşti care reprezintă un tip neobişnuit la noi, caracterizat atât prin forma simplă a limbii mânerului, cât şi mai ales prin cele două orificii de pe el.

Această variantă de seceră este probabil de caracter răsăritean. In legătură cu aceasta amintim că la Fluste (districtul Skalat), în regiunea subcarpatică a U.R.S.S., s'a găsit o seceră cu limbă la mâner, simplă, prevăzută tot cu două orificii, dar cu lama altfel arcuită şi cu vârful îndreptat în sus [2]. Un alt exemplar, îngustat mult spre vârf şi cu un singur orificiu pe limba mânerului provine din Siberia [3].

In momentul de faţă nu se poate încă preciza în ce măsură tipul acesta de seceră reprezintă o contaminare între secera obişnuită cu limba la mâner din spaţiul româno-ungar şi secera corespunzătoare din Est.

Din punct de vedere cronologic, secerea aceasta, prin asocierea ei cu celturile ardelene, varianta răsăriteană, în depozitul dela Râşeşti este contemporană cu prima fază a ultimei epoci a bronzului din Transilvania.

b. *Secera cu cârlig.* Această variantă de seceră se întâlneşte cel mai frecvent în depozitele şi descoperirile întâmplătoare din Moldova. Astfel, din informaţiile de până acum, s'au descoperit în Moldova 32 de seceri cu cârlig, dintre care s'au păstrat numai 9, după cum urmează: 1 la Dersca, 1 la Grinţieş, 1 la Moşna, 3 la Şerbeşti şi 3 la Tansa.

Aceste seceri se caracterizează prin mânerul în formă de cârlig subţiat şi arcuit semicircular sau în unghi, lama netedă, lată şi cu partea opusă tăişului îngroşată şi prin vârful lat şi bont sau ascuţit.

In genere, după arcuirea lamei şi a mânerului se deosebesc două variante. Din prima fac parte majoritatea exemplarelor dela Tansa, Şerbeşti şi Moşna, caracterizate printr'o lamă arcuită mai puţin şi prin mânerul îndoit în unghi,

---

[1] A. M. Tallgren, La pontide préscythique après l'introduction des métaux, în « ESA », 1926, II, fig. 107, 6.

[2] Żurowski Kazimierz, Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaża z dorzecza górnego Dniestru, în « Przegląd Archeologiczny », anul 25 (1949), v. VIII, partea a 2-a, pl. XXIV, 6. Din aceeaşi serie face parte şi exemplarul mai evoluat dela Nowosiolka (distr. Skalat), reprodus în pl. XXIV, 7.

[3] A. M. Tallgren, op. cit., p. 191, fig. 107, 6.

iar din a doua numai două exemplare dela Dersca şi Tansa, cu lama arcuită mai mult şi cu mânerul îndoit semicircular.

Aceste variante prezintă analogii cu tipurile corespunzătoare de seceri cu cârlig din depozitul dela Drajna, pe care I. Andrieşescu le-a ilustrat, fără însă a arăta prin ce se caracterizează.

Secerile cu cârlig se întâlnesc des în Transilvania şi R.P. Ungară, fiind socotite de către unii ca originare din Transilvania, unde, după cum s'a arătat, apar deseori însoţite de celturile de tip vechi ardelean [1]. Ele însă nu se limitează numai la spaţiul acesta, ci se întâlnesc şi mai departe, în regiunea subcarpatică a U.R.S.S. şi în Sudul U.R.S.S. până în Caucaz [2]. Avându-se în vedere această răspândire şi spre Est, s'a propus pentru această formă de seceră denumirea de « transilvano-pontică », ca fiind mai exactă decât aceea de « transilvăneană » [3].

Cei care susţin originea transilvăneană a acestei seceri cred că centrul ei de confecţionare trebue căutat la Sud de Munţii de Aramă, într'o regiune bogată în sare şi metale [4]. Apoi, din Transilvania, secerile acestea, prin pasul Oituz şi Ghimeş, au pătruns în Moldova şi de acolo mai departe în spre Sudul U.R.S.S. [5].

Spre deosebire de secerile cu buton şi limbă la mâner, care se întâlnesc în spaţiul româno-ungar în ambele faze ale ultimei epoci a bronzului, secerile cu cârlig apar acolo numai în depozitele din faza a doua (Moigrad-Hajdu-Böszörmény), servind ca element de datare a depozitelor din Transilvania, în inventarul cărora se găsesc. Deocamdată nu putem şti în ce măsură această constatare cronologică este valabilă şi pentru Moldova, întru cât acolo nu se cunoaşte şi restul inventarului depozitelor, cu care erau asociate secerile cu cârlig, care ni s'au păstrat.

### 3. CUŢITE

Se cunoaşte un singur exemplar decorat, descoperit la Ţigăneşti, care face parte din seria cuţitelor de tip central-european cu limba la mâner şi lama arcuită, din Transilvania şi regiunea subcarpatică a U.R.S.S. [6].

Cuţitele acestea, cu o largă răspândire în Europa centrală şi Nordul Germaniei, se întâlnesc izolat în Italia şi Estul Europei centrale [7].

---

[1] Cu răspândirea secerilor cu cârlig în Transilvania, în asociaţie cu celtul de tip vechi transilvănean, s'a ocupat M. Roska, op. cit., p. 155 şi urm., care a întocmit lista şi harta răspândirilor acestor două elemente de inventar. De asemenea, autorul, după ce expune diferite păreri relativ la originea acestor seceri, susţine originea lor în Transilvania.

[2] Cf. I. Andrieşescu, op. cit., p. 380; T. Sulimirski, op.cit., p. 135 şi urm., şi M. Roska, op. cit., p. 162 şi urm.

[3] T. Sulimirski, op. cit., p. 136.

[4] M. Roska, op. cit., p. 165.

[5] Ibidem, p. 164.

[6] Cea mai apropiată analogie pentru cuţitul dela Ţigăneşti provine din depozitul dela Tăuteu (r. Marghita, Reg. Bihor), publicat în « Dacia », 1935—1936, v. V—VI, p. 228. fig. 3, 1, cu observaţiunea că numirea justă a localităţii este Tăuteu şi nu Tăuteni (Cf. « Anuarul Institutului de Studii Clasice », 1949, v. V, p. 273, n.2). In ceea ce priveşte regiunea subcarpatică a U.R.S.S., amintim exemplarele înrudite dela Szumlany (distr. Podhajce) şi Niedzieliska (distr. Przemyslany), publicate în 1949 de Żurowski Kazimierz, op. cit., pl. XXIX, 2—4, precum şi cuţitul dela Hlinica, publicat de T. Sulimirski, Einige rumänische Funde in polnischen Museen, fig. 9.

[7] A se vedea Ernst Sprockhoff, Die Hortfunde Norddeutschlands, harta 8 şi 69 şi urm. (listele de răspândire). In ce priveşte ţara noastră, sunt citate greşit, ca provenind din Ungaria, cuţitele din depozitele dela Săcueni (din r. Săcueni, Reg. Oradea, şi din comitatul

In genere, în comparaţie cu celturile şi secerile, cuţitele de bronz apar rar în depozitele şi turnătoriile din ultima epocă a bronzului din spaţiul româno-ungar.

Din punct de vedere cronologic, în Transilvania şi Nord-Estul R. P. Ungare, cuţitele cu limba la mâner se încadrează în subfaza Tăuteu-Guruslău, iar în Sud-Vestul R. P. Ungare probabil mai târziu, fiind însoţite de unele elemente de inventar din faza următoare Moigrad-Hajdu-Böszörmény.

### 4. DĂLŢI

Se cunoaşte un singur exemplar, care provine din depozitul dela Râşeşti. Acesta, prin forma lui, face parte din grupul dălţilor cu gaură de înmănuşare dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului.

Piese înrudite cu exemplarul dela Râşeşti se mai întâlnesc în descoperirile din spaţiul româno-ungar şi din Sudul U.R.S.S.

In Moldova, tipul de daltă dela Râşeşti, prin asocierea cu celelalte elemente de inventar din depozitele de acolo, datează dintr'o fază care este contemporană cu prima fază a ultimei epoci a bronzului din Transilvania.

## B. ARME

### 1. SĂBII

Din Moldova provin două săbii întregi cu limbă la mâner, dela Bucium şi Poieneşti. Inafară de acestea, s'au mai găsit un vârf de sabie la Isvoare (r. Piatra Neamţ, Reg. Bacău) şi o bucată dintr'un tipar pentru lama unei săbii la Gura Idrici (r. Vaslui, Reg. Iaşi). Ambele piese fiind fragmentare, nu putem şti dacă au aparţinut sau nu sfârşitului epocii bronzului şi începutului epocii fierului. Din acest motiv, ele nu au fost menţionate în lista descoperirilor obiectelor de bronz din această vreme din Moldova.

Săbiile cu limbă la mâner dela Bucium şi Poieneşti aparţin aceloraşi variante caracterizate prin forma mânerului şi a lamei, precum şi prin trecerea dela mâner la lamă. Astfel, limba la mâner foarte puţin arcuită la mijloc, cu capătul superior terminat cu două prelungiri în formă de coarne şi cu umerii plăcii drepţi sau foarte uşor arcuiţi, este prevăzută cu găuri de nit şi cu o ramă scundă pentru a se fixa mai bine de prăselele mânerului. Lama sabiei de secţiune oval—ascuţită se caracterizează printr'o nervură mediană lată şi prin tăişurile paralele. In sfârşit, trecerea dela baza lăţită a mânerului la lamă este accentuată, începutul lamei fiind tras înăuntru şi chiar zimţat, ca la Poieneşti.

Inafară de caracterele comune, între cele două exemplare dela Bucium şi Poieneşti sunt şi unele deosebiri. Astfel, sabia dela Poieneşti este puţin mai scurtă decât aceea dela Bucium. Inafară de aceasta, umerii plăcii mânerului

---

Bihor), şi Tăuteu (nu Janteu) din regiunea Bihor, iar exemplarul menţionat ca fiind dela Blaj, provine de fapt dintr'o descoperire de provenienţă necunoscută, fiind numai păstrat în colecţiile Muzeului din Blaj, după informaţiile lui I. Nestor. Inafară de acestea, în spaţiul româno-ungar se cunosc mai multe exemplare ale acestui tip de celt decât acelea amintite de Sprockhoff.

sunt foarte uşor arcuiţi la Poieneşti şi drepţi la Bucium, iar numărul găurilor de nit este mai mare la sabia dela Bucium decât la aceea dela Poieneşti.

Ambele piese, după formă şi distribuirea greutăţii către partea inferioară a massei lamei, sunt săbii de tăiat, care s'au putut folosi şi pentru împuns [1].

Săbiile cu limba la mâner sunt foarte răspândite la sfârşitul epocii bronzului în Europa occidentală, centrală şi nordică şi se întâlnesc şi mai departe în Grecia continentală, Italia centrală, R. P. Ungară, Balcani [2], Siberia [3] şi chiar în Egipt, unde pe un exemplar este gravat numele faraonului Sethos al II-lea din dinastia 19 (1214—1210).

Cele două săbii cu limbă la mâner, din Moldova, fac parte din grupul săbiilor cu limba la mâner şi cu umerii plăcii drepţi sau foarte uşor arcuiţi, din spaţiul româno-ungar şi din regiunea subcarpatică a U.R.S.S. [4]. Tot aceluiaşi grup îi aparţin şi săbiile din depozitul dela Drajna de Jos [5].

In provincia culturală din NV Transilvaniei şi Nord-Estul R. P. Ungare, tipul acesta de sabie, pe baza elementelor de inventar care-l însoţesc în descoperiri unitare, datează din subfaza Tăuteu-Guruslău spre deosebire de săbiile cu umerii plăcii rotunjiţi, care apar în subfaza Uriul-Domăneşti şi se menţin şi în subfaza Tăuteu-Guruslău.

In ceea ce priveşte săbiile din Moldova, avându-se în vedere analogiile cu săbiile corespunzătoare din provincia culturală amintită, se poate deduce, că datează din aceeaşi vreme.

## 2. PUMNALE

S'a descoperit un singur exemplar la Mogoşeşti, caracterizat prin mânerul ajurat şi lama scurtă, lăţită către mijloc şi cu nervura mediană accentuată. O descriere mai amănunţită a acestei piese se va face odată cu publicarea ei. Tot atunci se vor cita şi cele mai apropiate analogii.

Prin forma lui, pumnalul dela Mogoşeşti face parte din categoria pumnalelor estice, ajunse aici pe calea legăturilor triburilor de pe teritoriul ţării noastre cu cele de pe teritoriul sudic al U.R.S.S.

---

[1] Pentru caracteristicile săbiilor de tăiat şi de împuns, a se vedea I. Nestor, Sabia de bronz dela Boiu. Contribuţie la studiul unei săbii cu limba la mâner din Europa centrală, în « Sargetia » 1937, v. I, p. 162.

[2] Cf. I. Andrieşescu, op. cit., p. 351, şi Ernst Sprockhoff, op. cit. şi urm. De asemenea pentru răspândirea acestor săbii din Europa centrală în Balcani, a se vedea şi V. Gordon-Childe, The Danube in Prehistory, Oxford, 1929, p. 399, 410.

[3] Ernst Sprockhoff, op. cit., p. 18.

[4] Dintre exemplarele acestei variante, cităm aici pe acelea din depozitul dela Aranyos din com. Borsod (J. Hampel, A Bronzkor emlékei Magyarhonban, Budapest, 1896, v. III, pl. CCXVI, 2, 3) şi din descoperirile dela Balicze şi Burkánów din regiunea subcarpatică a U.R.S.S. (Żurowski Kazimierz, op. cit., pl. XXXII, 1—2). In genere, exemplarele acestei variante aparţin tipului comun de sabie cu limba la mâner din clasificarea lui E. Sprockhoff (ibidem, pl. 25,6) sau tipului C3 din clasificarea lui V. Gordon-Childe (op. cit., pl. II).

[5] I. Andrieşescu, op. cit., p. 351, pl. I. Cf. şi I. Nestor, op. cit., p. 128, după care săbiile cu limba la mâner dela Drajna de Jos par mai curând prehallstattiene decât hallstattiene, datând dela sfârşitul bronzului pur puţin înainte de Hallstatt-ul timpuriu. In stadiul actual al cercetărilor, depozitul dela Drajna, prin elementele caracteristice de inventar (săbii cu limba la mâner, seceri cu cârlig, celturi etc.), datează dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului şi nu dela sfârşitul bronzului pur, cum au susţinut I. Andrieşescu şi I. Nestor, care au accentuat asupra caracterului vechi al descoperirii dela Drajna.

### 3. VÂRFURI DE LANCE

In Moldova se cunosc două vârfuri de lance foliforme cu tub de înmănuşare şi cu nervuri în relief pe lamă, dintre care unul provine din depozitul dela Rafaila, iar altul din descoperirea dela Ţibucani. Inafară de acestea, un alt vârf de lance s'a găsit la Târgul Bereşti, iar alte trei, de un tip nedeterminat, s'au descoperit în depozitul dela Basarabi.

Prin analogie cu piesele corespunzătoare din spaţiul româno - ungar şi din U. R. S. S., vârfurile de lance de bronz din Moldova, decorate cu nervuri pe lamă, datează dela sfârşitul epocii bronzului şi dela începutul epocii fierului. In cuprinsul acestei epoci exemplarul dela Rafaila, prin asocierea cu fibula de tip «passementerie», se plasează într'o vreme care este contemporană cu faza Moigrad-Hajdu-Böszörmény din Transilvania.

## C. OBIECTE DE PODOABĂ

### 1. ACE

Din depozitele şi descoperirile întâmplătoare din Moldova provine un singur ac de bronz, descoperit în depozitul dela Râşeşti. Acest ac face parte din seria acelor cu protuberanţe pe corp, care se caracterizează prin capul semisferic, trei sau patru protuberanţe, plasate la 3/4 din înălţimea acului şi printr'un orificiu, care străpunge oblic capul sau sub formă de canal prin mijlocul acului, dela vârful capului semisferic şi până în dreptul protuberanţelor [1].

Originea acestor ace, socotită de către unii transilvăneană, nu este cunoscută [2]. Se constată doar că ele se întâlnesc în Transilvania, R. P. Ungară, regiunea subcarpatică a U.R.S.S., R.S.S.Ucraineană şi Caucaz, având aceeaşi răspândire ca şi secerile «ardelene» şi celturile şi datând din aceeaşi vreme cu ele [3].

In spaţiul româno-ungar, această variantă de ac, prin asociere cu celelalte elemente de inventar, datează din prima fază a ultimei epoci de bronz (subfazele Uriul - Domăneşti şi Tăuteu - Guruslău) [4].

In ceea ce priveşte Moldova, această datare este confirmată prin descoperirile din aşezările de tipul movilelor plate de cenuşă din Depresiunea Prutului Mijlociu, în care s'au găsit două ace cu protuberanţe, dintre care unul de bronz la Corlăteni şi altul fragmentar de os la Truşeşti [5].

### 2. FIBULE

In Moldova s'au descoperit numai două fibule de tipul «passementerie» în depozitul dela Rafaila, caracterizate prin câte patru spirale de o parte şi

---

[1] Pentru caracteristicile acestor ace, a se vedea T. Sulimirski, op. cit., p.138.

[2] Ibidem, p. 139. Cf. şi C. D. Vasiliu, op. cit., p. 116, unde autorul, din lipsă de dovezi, presupune mai mult intuitiv şi într'un mod neclar, că centrul de radiaţie al acelor cu protuberanţe ar fi în regiunea carpatică.

[3] T. Sulimirski, op. cit., p. 138, 140. Cf. şi K. Horedt, Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra şi Teiuş, în « Materiale Arheologice privind Istoria Veche a R.P.R. », 1953, v. I, p. 808 şi urm. şi fig. 13.

[4] Pentru vechimea acestor ace în Transilvania, a se vedea şi K. Horedt, op. cit., p. 808. Autorul, deşi admite că tipul acesta de ac datează din perioada a II-a a bronzului, totuşi nu exclude posibilitatea folosirii lui în Transilvania şi în bronzul târziu.

[5] Pentru aceste două ace, dela Corlăteni şi Truşeşti, a se vedea capitolul « Aşezări » din acest text.

de alta a arcului, ca şi fibula asemănătoare din depozitul dela Corneşti (r. Turda, Reg. Cluj)[1]. Spre deosebire de acestea, fibula dela Suseni (r. Reghin, Reg. Autonomă Maghiară) se caracterizează prin disc şi pandantive[2].

Fibulele acestea, de tip central european, răspândite în Nordul regiunii Dunării Mijlocii şi mai rar spre Est, reapar după cum s'a arătat, în mod «surprinzător» la Rafaila, unde au ajuns probabil pe drumul de peste Nordul Moldovei şi Carpaţi[3].

Avându-se în vedere că fibulele de tipul «passementerie» dela Corneşti şi Suseni datează din faza Moigrad-Hajdu-Böszörmény se poate presupune că şi fibula dela Rafaila, corespunzătoare celei dela Corneşti, datează tot din această vreme.

★

Din cele prezentate mai sus, se desprind câteva concluzii de ordin general relativ la originea, răspândirea şi cronologia obiectelor de bronz din depozitele şi descoperirile întâmplătoare din Moldova.

Astfel, în ceea ce priveşte originea obiectelor, s'au constatat patru grupuri: transilvănean, central - european, răsăritean şi transilvano - răsăritean.

Din grupul obiectelor de origine transilvăneană fac parte celturile transilvănene, secerile cu cârlig şi acele cu protuberanţe. La acest grup trebue adăugate şi celturile cu gura concavă sau cu marginea îngroşată la exterior şi decorate, care sunt foarte numeroase în spaţiul româno - ungar.

Obiectele de origine central - europeană sunt reprezentate prin cuţite cu limbă la mâner şi lama arcuită, săbiile cu limba la mâner şi fibulele de tipul «passementerie».

In schimb, grupa obiectelor de origine răsăriteană este reprezentată printr'un singur pumnal de bronz şi probabil prin secera cu perforaţii pe limba mânerului.

In sfârşit, din grupul obiectelor de origine transilvano-răsăriteană fac parte celturile ardelene, varianta răsăriteană, piese care prezintă anumite caracteristici locale, prin care se deosebesc de prototipurile originale.

Obiectele de bronz din aceste grupuri nu sunt izolate, ci se întâlnesc asociate în inventarul depozitelor din Moldova. Astfel, în depozitul dela Râşeşti sunt asociate obiectele de origine transilvano-răsăriteană cu cele de origine transilvăneană, iar în depozitul dela Rafaila obiectele de origine central-europeană cu cele de origine transilvăneană.

In general, în depozitele şi descoperirile de obiecte de bronz din Moldova, se constată un aflux de obiecte de origine transilvăneană şi central-europeană, ajunse aici, probabil pe calea schimburilor cu triburile din Transilvania. Inafară de aceasta, nu este exclus ca unele din aceste obiecte să fi fost confecţionate chiar în Moldova. Până în prezent nu avem însă nicio dovadă precisă pentru susţinerea acestei ipoteze.

Din cartarea depozitelor şi descoperirilor întâmplătoare de obiecte de bronz din Moldova, rezultă că ele sunt răspândite pe axul văii Siretului şi afluenţilor săi carpatici, în special în regiunea subcarpatică şi apoi în şesul Siretului şi podişul Sucevei, în Podişul Central Moldovenesc, între Siret, Bahlui şi Prut, în special în preajma confluenţei Bahluiului cu Prutul, în Câmpia Bârladului,

---

[1] Pentru fibula dela Corneşti, a se vedea I. Nestor, op. cit., p. 137, fig. 30,1.
[2] V. Pârvan, Getica, pi. XIX, 1, rândul trei, de sus în jos, dreapta.
[3] I. Nestor, op. cit., p. 137 şi urm. şi n. 547, în care se indică bibliografia şi răspândirea fibulei de tip «passementerie».

pe cursul mijlociu şi superior al Bârladului, în Câmpia Tecuciului şi la marginea Depresiunii Prutului Mijlociu (fig. 16). Din regiunea muntoasă provine o singură descoperire, cea de pe valea Bistricioarei.

In general, se constată un mare număr de descoperiri pe valea Siretului, unde circulaţia este mai uşoară, din cauza teraselor continui şi uscate, şi în

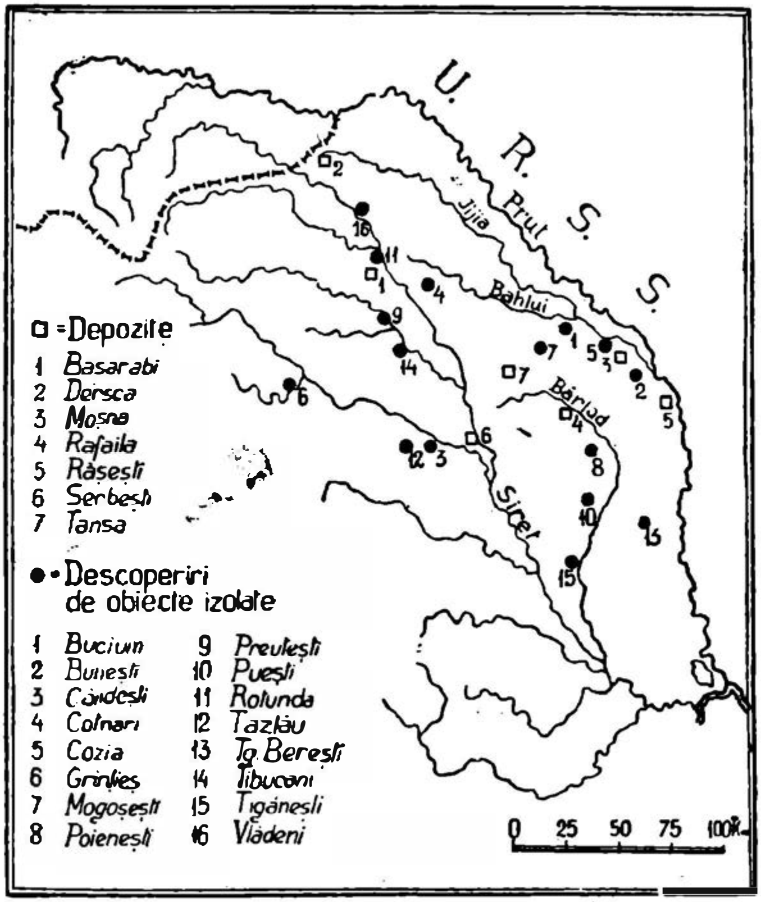



**Fig. 16. — Harta depozitelor şi descoperirilor de obiecte izolate de bronz dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului din Moldova.**

regiunea subcarpatică, între Moldova şi Trotuş, în care abundă zăcămintele de sare şi isvoarele saline. Restul descoperirilor se concentrează în Podişul Central Moldovenesc şi Câmpia Bârladului, probabil în locuri mai ferite, de mai mică circulaţie şi împădurite.

In schimb, din datele pe care le avem până în prezent, se pare că descoperirile ocolesc depresiunea Prutului Mijlociu, în care predomină aşezările de tipul movilelor plate de cenuşă. Se cunosc de aici doar două descoperiri, dela Dersca şi Bucium, care provin dela limitele de Nord şi Sud ale acestei depresiuni. In legătură cu aceasta, în stadiul actual al cunoştinţelor noastre, nu se

poate încă preciza dacă lipsa depozitelor şi descoperirilor de obiecte de bronz din interiorul acestei unităţi geografice, în special de pe văile Jijiei şi ale Bahluiului, este o realitate sau se datoreşte hazardului descoperirilor.

Inafară de aceasta, s'a constatat că grupele de obiecte de origini deosebite se întâlnesc de obicei în aceleaşi unităţi geografice, nefiind caracteristice fiecare în parte numai pentru una din ele.

Obiectele de origine transilvăneană şi central-europeană s'au introdus în Moldova pe drumul ce trece prin Nordul Moldovei şi peste Carpaţi, sau prin valea Trotuşului, neputându-se preciza pentru fiecare în parte, direcţia de vehiculare.

Valea Bistriţei, aflându-se în partea cea mai masivă a Carpaţilor răsăriteni, prin caracteristicele ei geografice nu a putut servi în această vreme pentru circulaţia dintre Transilvania şi Moldova. Fragmentul de seceră dela Grinţieş, din regiunea muntoasă de pe valea Bistricioarei, este izolat, ajungând acolo tot din spre Transilvania.

Descoperirile de origine răsăriteană din Moldova s'au introdus aici din Sudul U.R.S.S., probabil prin stepa din Sudul R.S.S. Moldoveneşti şi apoi pe valea Prutului Inferior şi Mijlociu.

Numărul mic de descoperiri de pe valea Prutului se datoreşte şi faptului că pe aici circulaţia este mai grea, din cauza luncii largi şi umede a acestei văi.

Din punct de vedere cronologic, pe baza obiectelor de bronz din descoperirile din Moldova, nu s'a putut ajunge încă la determinări cronologice proprii pentru Moldova. Deocamdată, numărul redus al depozitelor cu mai multe obiecte de inventar, ca şi lipsa multor elemente de inventar din cuprinsul depozitelor, împiedecă determinarea unor faze cronologice ale sfârşitului epocii bronzului şi începutului epocii fierului în Moldova.

Din aceste motive, încadrarea cronologică a obiectelor de bronz din depozitele şi descoperirile din Moldova s'a făcut prin comparaţie cu cronologia ultimei epoci a bronzului din Transilvania, mai ales că majoritatea obiectelor provin din Transilvania.

Pornindu-se dela datele cronologice din Transilvania, se poate presupune că în Moldova au existat două faze ale ultimei epoci a bronzului, care sunt contemporane cu primele două faze ale aceleiaşi epoci din Transilvania (Uriul-Domăneşti şi Tăuteu-Guruslău şi subfazele Moigrad-Hajdu-Böszörmény) dela sfârşitul mileniului al II-lea şi începutul mileniului I î. e. n.

Prima fază se caracterizează prin celtul transilvănean obişnuit şi varianta răsăriteană, care în Moldova este mai veche decât în Transilvania, cuţitele cu limbă la mâner şi lama arcuită, săbiile cu limbă la mâner şi acul cu protuberanţe, iar a doua prin secera cu cârlig şi fibula de tipul «passementerie». Inafară de aceasta, mai sunt şi alte elemente de inventar, care se menţin în ambele faze, ca de exemplu: celturile cu gura concavă sau cu marginea îngroşată la exterior şi decorată.

Avându-se în vedere elementele de inventar din cuprinsul depozitelor şi din descoperiri, se poate presupune că din prima fază fac parte depozitul dela Râşeşti şi descoperirile întâmplătoare dela Bucium, Buneşti, Cândeşti, Izvoare, Poieneşti, Preuţeşti, Rotunda, Ţigăneşti şi Vlădeni, iar din a doua fază depozitele dela Basarabi (?), Dersca, Moşna, Rafaila, Şerbeşti şi Tansa, precum şi descoperirea întâmplătoare dela Grinţieş. Inafară de acestea, descoperirile întâmplătoare dela Tazlău şi Ţibucani s'ar putea să dateze din prima sau a doua fază.

Desigur că aceste determinări cronologice au un caracter provizoriu, urmând a fi verificate atât cu prilejul noilor descoperiri de depozite, cât mai ales cu ajutorul observaţiilor stratigrafice din aşezări şi prin analiza inventarelor funerare din aceeaşi epocă.

## CONCLUZII

Epoca denumită sfârşitul bronzului şi începutul fierului era până nu de mult una din cele mai puţin cunoscute epoci din arheologia societăţii primitive a Moldovei. Recent, din 1949 încoace, în urma cercetărilor întreprinse de către Academia R.P.R. şi de Muzeul de Antichităţi din Iaşi, această epocă începe să fie cunoscută din ce în ce mai bine şi mai complet, avându-se în vedere nu numai depozitele şi descoperirile întâmplătoare de obiecte de bronz, ci şi aşezările şi mormintele. Totuşi, în stadiul actual al cercetărilor arheologice din Moldova, datele adunate cu privire la această epocă sunt încă insuficiente pentru concluzii mai ample. Din acest motiv, în momentul de faţă nu se poate prezenta decât stadiul problemei, pe baza celor cunoscute din aşezări, morminte, depozite şi descoperiri întâmplătoare de obiecte de bronz.

Până în prezent se cunosc în Moldova următoarele descoperiri dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului:

*a)* 46 de aşezări, dintre care 39 sigure şi 7 nesigure, în 32 de localităţi. Dintre acestea, nu s'au cercetat prin săpături decât aşezările dela Corlăteni, Larga Jijia şi Truşeşti.

*b)* Două cimitire cu schelete chircite, dintre care unul la Truşeşti cu 118 morminte, care a fost săpat aproape în întregime şi altul la Holboca, distrus în cea mai mare parte şi din care s'au descoperit numai 15 morminte, care datează dintr'o fază mai nouă decât aceea cărcia îi aparţine cimitirul dela Truşeşti.

*c)* 7 depozite şi 16 descoperiri întâmplătoare de obiecte de bronz.

Cercetându-se aceste descoperiri, s'a constatat că în timp ce aşezările şi mormintele se întâlnesc numai în Depresiunea Prutului Mijlociu, depozitele şi descoperirile întâmplătoare de obiecte de bronz apar cu totul excepţional în această regiune, fiind massate în deosebi pe valea Siretului şi a afluenţilor săi carpatici, în Podişul Central Moldovenesc şi în Câmpia Bârladului, unde până în prezent nu s'au descoperit aşezări şi morminte dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului.

Prin aceasta nu se exclude însă posibilitatea ca în viitor să se descopere aşezări şi morminte din această vreme şi înafara Depresiunii Prutului Mijlociu, în regiunile în care sunt răspândite depozitele şi descoperirile izolate de obiecte de bronz.

Aspectul de cultură materială din aşezările din Depresiunea Prutului Mijlociu, precum şi din cimitirul dela Truşeşti, se caracterizează în deosebi printr'o ceramică cu toarte cu creastă sau cu buton, care prezintă analogii în descoperirile din Transilvania [1], regiunea subcarpatică a U.R.S.S. [2] şi R.S.S. Ucrai-

---

[1] Pentru răspândirea acestei ceramice în Transilvania, a se vedea I. Nestor, op. cit., p. 117, n. 481, şi K. Horedt, op. cit., p. 806 şi urm., care menţionează 39 descoperiri de asemenea vase. Aceste vase, probabil, provin din morminte şi aşezări şi nu numai din morminte, cum s'a presupus de către Horedt.

[2] Cf. Tadeusz Sulimirski, op. cit., p. 144 şi urm.

neană [1]. In special, se constată legături mai strânse cu ceramica înrudită din unele morminte cu schelete chircite din Transilvania, dintre care amintim pe cele mai cunoscute dela Noa (r. Stalin, Reg. Stalin) [2], Cluj-strada Banatului [3], şi din primul grup dela Teiuş (r. Alba, Reg. Hunedoara) [4].

Aceste morminte aparţin grupului de cultură materială Noa din Transilvania, ale cărui caracteristici şi răspândiri au fost arătate mai de mult de I. Nestor [5], şi recent de K. Horedt [6].

Din punct de vedere cronologic, grupul Noa, după obiectele de bronz descoperite în mormintele dela Cluj şi Teiuş, se încadrează la sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului, în subfazele Uriul-Domăneşti şi Tăuteu-Guruslău dela sfârşitul mileniului al II-lea şi începutul mileniului I î.e.n. [7].

După cum s'a arătat şi cu alt prilej, în stadiul actual al cercetărilor nu se poate preciza dacă această datare este valabilă în Transilvania pentru tot grupul sau numai pentru o fază târzie din evoluţia lui, începutul grupului plasându-se în acest din urmă caz în perioada de transiţie dela bronzul mijlociu la bronzul târziu [8].

Aspectul de cultură materială din aşezările şi mormintele din Depresiunea Prutului Mijlociu este autohton. Astfel, atât formele şi decorul unor vase, cât şi ritul funerar, morminte de inhumaţie cu schelete chircite, ne arată că acest aspect se desvoltă acolo dintr'un grup al culturii Monteoru din Nordul Moldovei, corespunzător aceluia din cimitirul dela Balinteşti, din Sudul Moldovei. In legătură cu aceasta, se poate presupune, că în evoluţia lui, probabil către sfârşitul epocii bronzului, grupul Monteoru din Nordul Moldovei a venit în contact în Depresiunea Prutului Mijlociu cu grupul Noa din Transilvania. In urma acestui contact, fondul autohton mai vechi, din epoca bronzului, va face o evoluţie deosebită în Depresiunea Prutului Mijlociu, atât în ceea ce priveşte aspectul culturii materiale, cât şi desvoltarea economică, trecând mai repede către prima epocă a fierului.

Astfel, aspectul culturii materiale dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului din această regiune se caracterizează atât prin ceramica amintită, cu toarte cu creastă sau buton, cât şi printr'o desvoltată producţie a obiectelor de os, care predomină în comparaţie cu restul materialului, din care fac parte doar câteva obiecte de lut ars, piatră şi bronz.

Relativ la desvoltarea economică, din cele constatate recent în aşezările dela Corlăteni, Larga Jijia şi Truşeşti, precum şi din cimitirul dela Truşeşti, rezultă că triburile din această vreme sălăşluiau aci, îndeletnicindu-se în primul rând cu creşterea vitelor. Prin aceasta, centrul de greutate al desvoltării

---

[1] Cf. I. Nestor, loc. cit. A se vedea de asemenea O. Lagodovskaia, Boitehivschiy moghilnic bronzova dobl na Volini, în « Arheologhia », 1948, v. II, Kiev, p. 64, fig. 1, 2.

[2] Cf. I. Nestor, op. cit., n. 480 şi 481.

[3] K. Horedt, op. cit., p. 806. In mormintele dela Cluj, înafară de vase cu toartă cu creastă şi cu buton, s'au mai găsit o brăţară de bronz de tip mai vechi, cu capetele deschise şi lăţite, şi două ace cu patru protuberanţe dispuse în cruce pe corp şi cu capul perforat (ibidem, p. 808).

[4] Ibidem, p. 807. Din inventarul mormintelor fac parte vase cu toartă cu creastă şi cu buton, două brăţări de bronz cu capetele deschise şi cu bara îngroşată la mijloc, decorate cu grupe de crestături şi două inele de bronz decorate la fel ca brăţările.

[5] I. Nestor, op. cit., p. 117, n. 481.

[6] K. Horedt, op. cit., p. 805 şi urm.

[7] A se vedea « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », III, 1952, p. 81 şi urm.

[8] Ibidem, p. 82. Pentru o apariţie mai timpurie a grupului, probabil către sfârşitul bronzului mijlociu, a se vedea şi K. Horedt, op. cit., p. 810.

economice se deplasase acum dela cultura primitivă a plantelor la creşterea vitelor, care a fost favorizată atât de condiţiile geografice prielnice, cât, probabil, şi de legăturile cu triburile grupului Noa din Transilvania. Astfel, în condiţii geografice şi istorice deosebite, se pare că grupul uman din Depresiunea Prutului Mijlociu s'a desvoltat diferit în cadrul societăţii tribale patriarhale din Moldova.

In ceea ce priveşte forţele de producţie, se constată o perfecţionare a triburilor de păstori în prelucrarea uneltelor, armelor şi obiectelor de podoabă de os. In schimb, din descoperirile de până acum, rezultă că aceste triburi foloseau foarte puţin obiectele de bronz, pe care, din lipsă de aramă şi le procurau prin schimb şi că nu cunoşteau încă fierul. Din acest punct de vedere, este o mare deosebire faţă de triburile din aceeaşi vreme din Transilvania, care încep să folosească fierul şi la care producţia de obiecte de bronz este foarte desvoltată, desigur în legătură cu bogăţia zăcămintelor de aramă de acolo.

Desvoltarea economică din această vreme în Depresiunea Prutului Mijlociu a depins mult de creşterea vitelor în turmă. Prin schimburi, în care intrau pe de o parte produsele locale, în primul rând animalele, şi surplusurile obţinute prin folosirea la maximum a calităţilor lor utile, iar pe de alta, produsele străine, ca obiecte de bronz şi chiar aur, se vor accentua diferenţierile social-economice la triburile locale. Prin aceasta se va accelera procesul de descompunere al orânduirii comunei primitive, început mai înainte, odată cu prima mare diviziune socială a muncii, ca rezultat tot al desvoltării creşterii vitelor. In felul acesta, în locul relaţiilor de colaborare şi de ajutor reciproc ale oamenilor în procesul de producţie, apar altele, care corespund nivelului de desvoltare a forţelor de producţie dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului din această regiune.

Inafară de acestea, avându-se în vedere unele forme şi motive decorative ale ceramicii din cimitirul din epoca bronzului dela Balineşti, s'ar putea sugera ipoteza că este posibil ca şi grupul Monteoru dela Balinteşti, cât eventual şi altele corespunzătoare lui din Sudul şi centrul Moldovei, să fi venit în contact, probabil tot către sfârşitul epocii bronzului, cu unele dintre primele elemente ale grupului Noa din Transilvania care, ca şi în Nordul Moldovei să fi contribuit la o evoluţie deosebită a acestui grup. Intru cât însă până în prezent nu se cunoaşte încă în centrul şi Sudul Moldovei aspectul de cultură materială analog grupului Noa dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului, s'ar putea bănui că în aceste regiuni contactul dintre grupurile Monteoru şi Noa a fost de mai scurtă durată şi mai slab ca intensitate. In acest caz, va trebui să se urmărească evoluţia grupului Monteoru din aceste regiuni către începutul primei epoci a fierului.

In ceea ce priveşte depozitele şi descoperirile întâmplătoare de obiecte de bronz, majoritatea elementelor de inventar fiind de origine transilvăneană, se poate presupune că ele s'au introdus în Moldova la sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului, tot din Transilvania, pe calea schimburilor cu triburile locale. Chiar dacă unele din piese sunt de origine central-europeană, ele au ajuns acolo prin schimb, tot din Transilvania, prin Nordul Moldovei şi peste Carpaţi sau prin valea Trotuşului. Din acest punct de vedere, munţii Carpaţi nu au constituit o barieră pentru legăturile triburilor din Transilvania cu cele din Moldova, din regiunea subcarpatică a U.R.S.S. şi chiar mai departe, din Sudul R.S.S. Ucrainene.

Restul inventarului depozitelor şi descoperirilor întâmplătoare de obiecte de bronz din Moldova ne arată că triburile locale de acolo au fost în legătură de schimb şi cu triburile din regiunea subcarpatică a U.R.S.S. şi din Sudul R.S.S. Ucrainene. In urma acestor legături, s'au introdus în Moldova pumnalul cu mânerul ajurat dela Mogoşeşti şi probabil tipul de seceră cu limbă la mâner perforată, din depozitul dela Râşeşti. Inafară de acestea, celturile de tip ardelean se vor contamina cu cele estice, ajungându-se în acest fel în Moldova la varianta răsăriteană a celtului ardelean, care, după datele pe care le avem până în prezent, este mai veche în Moldova decât în Transilvania.

Legăturile acestea prin schimb ale triburilor locale din Moldova, pentru procurarea uneltelor de producţie, a armelor şi obiectelor de podoabă, se explică dacă se ţine seama că acolo, lipsind arama, nu s'a putut desvolta o metalurgie a bronzului, ca în Transilvania sau R.S.S. Ucraineană. Cu toate acestea, nu ar fi exclus ca unele piese de origine transilvăneană, sau transilvano-răsăriteană din Moldova, să fi fost confecţionate şi la faţa locului de către autohtoni.

Apoi, avându-se în vedere faptul că majoritatea descoperirilor obiectelor de bronz din Moldova se află în afara Depresiunii Prutului Mijlociu, se poate deduce că schimbul cu obiecte de bronz a fost acolo mai activ, contribuind la grăbirea procesului de descompunere al orânduirii gentilice patriarhale.

In sfârşit, relativ la fazele de evoluţie ale culturii materiale din descoperirile din Moldova dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului nu s'a ajuns încă la determinări cronologice mai precise.

Astfel, din datele pe care le avem până în prezent, din aşezările şi mormintele din Depresiunea Prutului Mijlociu, rezultă că grupul de cultură materială Noa de acolo datează dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului.

Grupul acesta este precedat în aşezările dela Corlăteni şi Truşeşti de grupul Monteoru din Nordul Moldovei, care datează dintr'o fază de transiţie dela bronzul mijlociu la bronzul târziu, iar în aşezarea dela Corlăteni este urmat de un altul, care face trecerea către o fază şi mai nouă, din prima epocă a fierului, probabil ca şi aspectul de cultură materială din cimitirul dela Holboca.

Din aceeaşi vreme cu aşezările şi mormintele din Depresiunea Prutului Mijlociu datează şi o parte din depozitele şi descoperirile de obiecte de bronz din restul Moldovei, care, pe baza analogiilor din Transilvania s'a dedus că sunt contemporane cu subfazele Uriul-Domăneşti şi Tăuteu-Guruslău. Inafară de acestea, tot pe baza analogiilor din Transilvania, s'a presupus existenţa în Moldova şi a unei faze mai noi, contemporană cu faza Moigrad-Hajdu-Böszörmény. In schimb însă, în Moldova, spre deosebire de Transilvania, nu se cunosc până în prezent descoperiri de obiecte de bronz, care să corespundă în timp ultimei faze dela sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului, denumită în Transilvania Fizeşul Gherlei-Sf. Gheorghe-Pădureni.

Deocamdată, aceste determinări cronologice făcute pe baza depozitelor şi descoperirilor întâmplătoare de obiecte de bronz din Moldova, prin analogie cu descoperirile corespunzătoare din Transilvania, au un caracter provizoriu, urmând a fi verificate cu prilejul cercetărilor viitoare.

# НОВЫЕ ОТКРЫТИЯ В МОЛДАВИИ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К КОНЦУ БРОНЗОВОГО ВЕКА И НАЧАЛУ ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА

## (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Благодаря открытию в 1949 г. новых поселений и погребений, а также кладов и случайных находок бронзовых предметов, конец бронзового века и начало железного века в Молдавии изучены теперь полнее и глубже.

До настоящего времени в Молдавии известны следующие открытия, относящиеся к этой эпохе:

— 46 поселений, из которых 39 не подлежащих сомнению и 7 сомнительных, расположенных в 32 местностях. Среди них только поселения в Корлэтени, Ларга Жижия и Трушешти были исследованы посредством раскопок.

— Два могильника со скорченными костяками, из которых один в Трушешти с 118 погребениями, где раскопки были произведены почти полностью; другой могильник в Голбокс, большей частью разрушенный, в котором было раскрыто только 15 погребений, которые относятся к более новой эпохе, чем те, что принадлежат могильнику в Трушешти.

— 7 кладов и случайных находок бронзовых предметов.

При нанесении этих открытий на карту было установлено, что тогда как могильники встречаются только в области обмеления Среднего Прута, клады и случайные находки бронзовых предметов встречаются в этой области в исключительных случаях, будучи сконцентрированы в долине Сирета, в области его карпатских притоков, на Центральном молдавском плоскогории и в низменности Бырлада.

Аспекты материальной культуры поселений, расположенных в области обмеления Среднего Прута, а также могильника в Трушешти, характеризуются главным образом керамикой с ручкой с выпуклостью и представляют собой более тесную аналогию с родственной керамикой из группы материальной культуры Ноа в Трансильвании, конца II тысячелетия и начала I тысячелетия до нашей эры.

В связи с происхождением этого вида материальной культуры в области обмеления Среднего Прута, можно предположить, что он развился там из группы культуры Монтеору в Северной Молдавии, соответственно могильнику в Балинтешти в Южной Молдавии. В своем развитии, должно быть к концу бронзового века, группа Монтеору в Северной Молдавии, а, возможно, и в Южной и Средней Молдавии, пришла в соприкосновение с группой Ноа в Трансильвании. В результате этого контакта, более древняя туземная основа бронзового века пойдет по пути особого развития в области обмеления Среднего Прута, как в отношении аспекта материальной культуры, так и экономического развития, переходя быстрее к первой эпохе железного века. Что же касается Южной и Центральной Молдавии, вследствие того, что там еще не изучен аспект материальной культуры, аналогичной группе Ноа конца бронзового века и начала железного века, можно было бы предположить, что в этих областях контакт между группами Монтеору и Ноа был менее длителен и менее интенсивен.

В это время племена, осевшие в области обмеления Среднего Прута, занимались в первую очередь скотоводством, которому благоприятство-

вали с одной стороны географические условия, а, с другой стороны, возможно, связь с группой Ноа в Трансильвании.

Что же касается развития производительных сил, у скотоводческих племен замечается усовершенствование по обработке орудий, вооружения и костяных предметов украшения. Бронза была мало использована, будучи добыта путем обмена на местные продукты, в первую очередь на скот и на излишки, полученные благодаря максимальному использованию полезных качеств. Благодаря этому обмену ускорился процесс разложения первобытно-общинного строя, начавшийся еще на много раньше вместе с первым большим общественным разделением труда.

Инвентарь кладов и случайных находок бронзовых предметов в Молдавии показывает, что туземные племена в эту эпоху были в связи прежде всего с племенами из Трансильвании, а затем и племенами из Прикарпатской области СССР и с юга Украинской ССР. Эти связи, основанные на обмене туземных племен в Молдавии можно объяснить отсутствием меди, что мешало развитию бронзовой металлургии, как в Трансильвании и УССР. То обстоятельство, что большинство открытий бронзовых предметов в Молдавии находится вне области обмеления Среднего Прута, говорит о том, что обмен бронзовыми предметами был там менее активным, способствуя усилению процесса разложения патриархального родового строя.

Нужно указать, что относительно этапов развития материальной культуры открытой в Молдавии конца бронзового века и начала железного века еще не пришли к более точным хронологическим определениям.

Из данных, которыми мы располагаем в настоящее время относительно поселений и могильников в области обмеления Среднего Прута, следует, что группе Ноа конца бронзового века и начала железного века предшествуют поселения, в Корлэтени и Трушешти, группе Монтеору Северной Молдавии, которая относится к переходному этапу от средней бронзы к поздней бронзе; за поселением в Корлэтени следует другая группа, которая является переходом к более позднему этапу, относящемуся к железному веку, должно быть, как и аспект материальной культуры могильника в Голбоки.

К этой эпохе поселений и могильников в области обмеления Среднего Прута относится и часть кладов и открытых бронзовых предметов остальной Молдавии, которые по аналогии с открытиями в Трансильвании, возможно, принадлежат к той же эпохе как Уриул-Домэнешти и Тэутэу-Гуруслэу. Кроме того тоже на основе аналогов из Трансильвании предполагают, что в Молдавии существовала более новая эпоха, современная эпохе Мойград-Хайду-Бесермени.

Эти хронологические определения, установленные на основе кладов и случайных находок бронзовых предметов в Молдавии и аналогов соответствующих открытий в Трансильвании, носят временный характер и будут проверены в связи с будущими изысканиями.

## ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Карта поселений конца эпохи бронзы и начала эпохи железа в области обмеления Среднего Прута.

Рис. 2. — Фрагменты керамики конца эпохи бронзы: 1 — Доробанцы; 2, 3 — Трушешти-Мовила Шесул Жижией.

Рис. 3. — Фрагменты керамики конца эпохи бронзы и начала эпохи железа. 1, 2 — Кырлиг; 3 — Яссы—Круча Рошие; 5 — Яссы-Ын Лунгул Вынтулуй; 4, 6, 7 — Трутешти-Мовила Шесул Жижией.

Рис. 4. — Костяные орудия: 1 — Трушешти-Мовила Шесул Жижией; 2 — Русени Ной.

Рис. 5. — Трушешти-Мовила Шесул Жижией. Костяная игла с выпуклостями и просверленным ушком.

Рис. 6. — Яссы-Ын Лунгул Вынтулуй. Бронзовый серп.

Рис. 7. — Трушешти-Цугуета. Сосуды конца эпохи бронзы и начала эпохи железа, найденные в могильнике.

Рис. 8. — Бронзовые серпы с крючками: 1 — Дерсна (после Сулимирску); 2 — Мошна; 3—5 — Шербешти. 1)4.

Рис. 9. — Рафаила. Бронзовые фибулы типа « passementerie » (по Пырвану).

Рис. 10. — Рышешти. Склад бронзовых предметов (по Василиу). Прибл. 1/2.

Рис. 11. — Танса. Бронзовые серпы с крючками (по Мэркулеску).

Рис. 12. — Бучум. Бронзовая сабля.

Рис. 13. — Поенешти. Бронзовая сабля.

Рис. 14. — Бронзовые секиры: 1 — Тазлэу; 2 — Кындештн; 3 — Влэдени; 4 — Преуцешти; 5 — Тибукани; 6 — Ротунда.

Рис. 15. — Цигэнешти. Бронзовый нож.

Рис. 16. — Карта складов и находок отдельных бронзовых предметов конца эпохи бронзы и начала эпохи железа в Молдавии.

## CONTRIBUTIONS AU PROBLÈME DE LA FIN DE L'ÂGE DU BRONZE ET DU DÉBUT DE L'ÂGE DU FER EN MOLDAVIE

### (RÉSUMÉ)

A partir de 1949, la fin de l'âge du bronze et le début de l'âge du fer en Moldavie commencent à être plus complètement et mieux connus, à l'aide des établissements et des sépultures, aussi bien que par des dépôts et des découvertes fortuites d'objets en bronze.

On connaît en Moldavie, jusqu'à présent, les suivantes découvertes de cette époque:

— 46 établissements, dans 32 localités, dont 39 sont certains et 7 incertains. Parmi ceux-ci seuls les établissements de Corlăteni, de Larga Jijia et de Truşeşti ont été le sujet de fouilles et de recherches.

— Deux nécropoles à squelettes accroupis, dont celle de Truşeşti contenant 118 tombes a été fouillée presqu'entièrement; la seconde, à Holboca, détruite en sa majeure partie et dont on n'a découvert que 15 tombes, provient d'une phase plus nouvelle que celle à laquelle appartient le cimetière de Truşeşti.

— 7 dépôts et 16 découvertes fortuites d'objets en bronze.

En répartissant ces découvertes sur une carte, on a constaté que, pendant que les établissements et les sépultures se trouvent surtout dans la dépression du cours moyen du Pruth, les dépôts et les découvertes fortuites n'apparaissent que de façon exceptionnelle dans cette région; en échange, on en trouve massés spécialement dans la vallée du Sireth et de ses affluents carpathiques, le plateau central moldave et la plaine du Bârlad.

L'aspect de la culture matérielle des établissements de la dépression du Pruth moyen ainsi que celui de la nécropole de Truşeşti est caractérisé notamment par une céramique à anses à bouton, présentant des analogies plus marquées avec la céramique apparentée, du groupe de culture matérielle de Noa, en Transylvanie, culture qui date de la fin du II-e millénaire et du début du I-er millénaire avant notre ère.

Relativement à l'origine de cet aspect de culture matérielle de la dépression du Pruth moyen, on peut supposer que cet aspect s'y développe à partir d'un groupe de la culture Monteoru du nord de la Moldavie, qui correspond à celui de la nécropole de Balinteşti, du sud de la Moldavie. Dans son évolution, le groupe Monteoru du nord de la Moldavie, et peut-être aussi du sud et du centre de la Moldavie, est venu en contact avec le groupe de Noa, de Transylvanie. A la suite de ce contact, le fond autochtone plus ancien de l'âge du bronze aura une évolution particulière dans la dépression du Pruth moyen, tant en ce qui concerne l'aspect de la culture matérielle que pour le développement économique, s'acheminant plus tôt vers le premier âge du fer. En ce qui concerne le sud et le centre de la Moldavie, étant donné que jusqu'à présent on n'a pas découvert l'aspect d'une culture matérielle analogue à celle de Noa, de la fin de l'âge du bronze et du début de l'âge du fer, on pourrait supposer que le contact des groupes Monteoru et Noa a été de plus courte durée et d'une moindre intensité dans ces régions.

Les tribus qui habitaient de ce temps-là la dépression du Pruth moyen, s'occupaient en premier lieu d'élevage, occupation favorisée autant par les conditions géographiques propices que, probablement, par les rapports avec le groupe Noa de Transylvanie.

En ce qui concerne les forces de production, on constate chez les tribus de bergers un perfectionnement dans la confection des outils, des armes et des objets de parure en os. Le bronze était très peu employé et on se le procurait par troc contre des produits locaux, en premier lieu les animaux et les excédents obtenus en utilisant au maximum toutes leurs possibilités. Ces trocs vont accélérer le processus de décomposition de la commune primitive, processus qui avait déjà commencé avec la première division sociale du travail.

L'inventaire des dépôts et des découvertes fortuites d'objets en bronze en Moldavie, indique que les tribus qui y vivaient à cette époque avaient été en rapports de troc avec les tribus de Transylvanie en premier lieu et puis avec celles de la région sous-carpathique de l'U.R.S.S. et du sud de la R.S.S Ukranienne. Ces rapports de troc des tribus locales de Moldavie sont expliquables si l'on tient compte du fait que le cuivre y faisant défaut, une métallurgie du bronze n'a pu s'y développer, comme en Transylvanie ou en Ukraine. De même, le fait qu'en Moldavie la majorité des découvertes d'objets en bronze se trouve en dehors de la dépression du Pruth moyen, montre que le troc contre des objets en bronze y a été plus actif, contribuant à accélérer le processus de décomposition de l'organisation patriarchale.

Enfin, en ce qui concerne les phases de l'évolution de la culture matérielle, par les découvertes de Moldavie datant de la fin de l'âge du bronze et du début de l'âge du fer, on n'a pas encore abouti à des déterminations chronologiques plus précises.

Des données que nous possédons à ce jour, à partir des établissements et des sépultures de la dépression du Pruth moyen, il résulte que le groupe de Noa, de la fin de l'âge du bronze et du début de l'âge du fer, est précédé — dans les stations de Corlăteni et de Truşeşti — par le groupe Monteoru du nord de la Moldavie, datant d'une phase de transition du Bronze moyen au Bronze tardif; dans l'établissement de Corlăteni, il est suivi par un autre, qui fait le passage vers une phase plus nouvelle encore du premier âge du fer, probablement de même que l'aspect de culture matérielle de la nécropole de Holboca.

Une partie des dépôts et des découvertes d'objets en bronze du reste de la Moldavie, qu'étant données les analogies de Transylvanie, on a supposé être contemporains des sous-phases Uriul-Domăneşti et Tăuteu-Guruslău, datent de la même époque que les établissements et les sépultures de la dépression du Pruth moyen.

Toujours étayés des analogies de Transylvanie, on a supposé que hormis ceux-là il existerait également en Moldavie une phase plus nouvelle, contemporaine de la phase Moïgrad-Hajdu-Böszörmény.

Pour le moment, ces déterminations chronologiques, fondées sur les dépôts et les découvertes fortuites d'objets en bronze en Moldavie, ont — par analogie avec les découvertes correspondantes de Transylvanie — un caractère provisoire et devront être vérifiées à l'occasion des futures recherches.

## EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Carte des établissements de la dépression du cours moyen du Pruth, qui datent de la fin de l'âge du bronze et du début de l'âge du fer.

Fig. 2. — Fragments de céramique de la fin de l'âge du bronze: 1. Dorobanţi; 2—3. Truşeşti-Movila Şesul Jijiei.

Fig. 3. — Fragments de céramique de la fin de l'âge du bronze et du début de l'âge du fer: 1—2. Cârlig; 3. Jassy-Crucea Roşie; 5. Jassy-In lungul Vântului; 4, 6, 7. Truşeşti-Movila Şesul Jijiei.

Fig. 4. — Outils en os: 1. Truşeşti-Movila Şesul Jijiei; 2. Rusenii Noi.

Fig. 5. — Truşeşti-Movila Şesul Jijiei. Aiguille en os avec des protubérances sur le corps et ayant la tête perforée.

Fig. 6. — Jassy-In lungul Vântului. Faucille en bronze à bouton.

Fig. 7. — Truşeşti-Ţuguieta. Vases provenant du cimetière qui date de la fin de l'âge du bronze et du début de l'âge du fer.

Fig. 8. — Faucilles en bronze à crochet: 1. Dersca (d'après Soulimirski); 2. Moşna; 3—5 Şerbeşti. 1/4.

Fig. 9. — Rafaila. Fibules en bronze du type « passementerie » (d'après Pârvan).

Fig. 10. — Râşeşti. Le dépôt d'objets en bronze (d'après Vasiliu). Cca 1/2.

Fig. 11. — Tansa. Faucilles en bronze à crochet (d'après Mărculescu).

Fig. 12. — Bucium. Sabre en bronze.

Fig. 13. — Poieneşti. Sabre en bronze.

Fig. 14. — Haches à douille en bronze: 1. Tazlău; 2. Cândeşti; 3. Vlădeni; 4. Preuţeşti; 5. Ţibucani; 6. Rotunda.

Fig. 15. — Ţigăneşti. Couteau en bronze.

Fig. 16. — Carte des dépôts et des découvertes d'objets en bronze isolés qui datent de la fin de l'âge du bronze et du début de l'âge du fer, de Moldavie.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# HISTRIA ŞI CALLATIS ÎN SECOLELE III—II Î. E. N. CU PRILEJUL UNEI INSCRIPŢII INEDITE

DE

D. M. PIPPIDI

Este un fapt cunoscut că în istoria Histriei, aşa cum a fost reconstituită înainte de toate datorită descoperirilor epigrafice, secolul al III-lea î.e.n. reprezintă o perioadă obscură. Vina acestei lacune în cunoştinţele noastre o poartă lipsa inscripţiilor circumstanţiate de care dispunem pentru alte epoci, mai norocoase sub acest raport, cum şi împrejurarea — stingheritoare pentru cercetător —că, din documentele sporadice ce-i stau la îndemână, niciunul nu este datat cu precizie. Aşa se explică pentru ce informaţiile cu privire la vremea dintre moartea lui Lysimach şi distrugerea regatului din Tylis, două evenimente ale căror repercusiuni asupra desvoltării coloniilor greceşti din Pontul Stâng au fost fără îndoială importante, se reduc, dacă facem abstracţie de ştirile mărunte, la posibila implicare a Histrienilor în rezistenţa organizată de Apollonia împotriva Celţilor din Thracia [1], la precizările lui Memnon despre războiul purtat către jumătatea secolului al III-lea între Histria-Callatis, de o parte, şi Byzantion, de cealaltă parte, pentru controlul portului Tomis [2], în sfârşit, la decretul — până astăzi inedit — în onoarea lui Agathocles fiul lui Antiphilos, aşa cum îl cunoaştem din darea de seamă — din păcate sumară — a lui R. Vulpe.

In măsura în care ar putea fi considerată sigură, ipoteza ajutorului histrian oferit Apolloniei într'un moment de cumpănă pentru acest oraş, la o dată ce se situează în prima jumătate a secolului al III-lea î.e.n. [3], ar prezenta interesul de a dovedi că urmările stabilirii Celţilor în Peninsula Balcanică nu au fost pentru cetatea de pe ţărmul lacului Sinoe atât de grave cât se putea crede.

---

[1] Este presupunerea lui Chr. Danov, « Bull. Inst. Arch. Bulgare », XII, 1938, p. 248 — 58, în special p. 253 — 54, întemeiată pe dedicaţia publicată de V. Pârvan, Histria, IV (= A.A.R. t. XXXVIII, MSI, 1916), p. 546, Nr. 6. Despre regatul celt din Balcani, în general, v. C. Jullian, Histoire de la Gaule, I[6], Paris, 1926, p. 303, n. 2 şi 366; H. Hubert, Les Celtes depuis l'époque de La Tène et la civilisation celtique, Paris, 1932, p. 52.

[2] Fr. 21 ( = F.H.G., III, p. 537).

[3] Dedicaţia lui Callicrates era datată de V. Pârvan, Histria, IV, p. 547 « cel mai târziu din sec. al II-lea a. Chr. ». Cu mai multă dreptate, credem, Chr. Danov, întemeiat pe forma literelor, o atribue primei jumătăţi a secolului al III-lea, când, pe de altă parte, ajutorul militar dat Apolloniei îşi găseşte explicaţia cea mai plauzibilă (op. cit., p. 254).

Dacă aceasta din urmă a trimis cetăţii-surori din Sud ajutor militar, dacă sfârşitul favorabil al campaniei a fost mai târziu comemorat printr'un relief închinat « Dioscurilor mântuitori » de comandantul corpului expediţionar, Callicrates al lui Callicrates, concluzia inevitabilă ar fi că — măcar pentru un timp — Histria a rămas în afara incursiunilor prădalnice ale oştilor lui Comontorios, că aşezarea ei geografică a cruţat-o de primejdia abătută asupra oraşelor de pe ţărmul thracic prin întemeierea, în imediata lor apropiere, a regatului din Tylis [1].

Către o asemenea încheiere îndeamnă, pe de altă parte, ştirea potrivit căreia, două decenii după sălăşluirea Celţilor în Thracia, în jurul anului 260 î.e.n. [2], Histria împreună cu Callatis ar fi purtat război împotriva Bizantinilor aliaţi cu Tomitanii. Desfăşurarea ostilităţilor ne scapă, dar împrejurările ce le-au prilejuit sunt expuse de Memnon cu suficientă claritate. Este vorba de ciocnirea de interese a unor cetăţi comerciale, mai precis de controlul « emporiului » Tomis, a cărui exploatare Callatienii ar fi dorit să şi-o rezerve exclusiv: περὶ Τόμεως τοῦ ἐμπορίου... μονοπώλιον τοῦτο διανοουμένων κατασκευάσαι τῶν Καλατιανῶν... [3]. Interesaţi să menţină acest port « deschis », Bizantinii s'au opus cu armele şi, oricare vor fi fost vicisitudinile războiului (probabil numai maritim) [4], până la urmă au învins, determinând în raporturile aşezărilor greceşti de pe teritoriul patriei noastre schimbări asupra cărora vom reveni.

Dintre istoricii moderni ai Dobrogei în antichitate, singur B. Pick a scos în evidenţă starea de slăbiciune în care trebue să se fi aflat Histria pe vremea conflictului cu Bizanţul [5]. Corect înţeles, pasajul din Memnon la care m'am referit arată, într'adevăr, că adversarul de căpetenie al cetăţii de pe malul Bosforului a fost în această împrejurare Callatis, Histria mărginindu-se să dea aliatei ei un sprijin mai mult sau mai puţin eficace. Situaţia nu este cu totul nouă. In lupta de eliberare a cetăţilor pontice de sub jugul lui Lysimach, la sfârşitul secolului al IV-lea, acţiunea Callatienilor fusese, după cum se ştie, mai viguroasă decât a oricăror alţi Greci de pe coasta vestică a Mării Negre [6]. Ceea ce caracterizează însă raporturile celor două πόλεις cu prilejul războiului purtat împotriva Bizanţului — şi, cum vom vedea îndată, cel puţin un veac după aceea — este faptul că poziţia de subordonare a Histriei nu pare acceptată în interesul unei mai bune apărări (cu alte cuvinte, ocazională), ci determinată de

[1] Cu titlu de exemplu, a se vedea mai departe. p. 61—62, informaţiile lui Polybiu despre raporturile Celţilor cu Bizantinii, a căror bună stare materială le dădea putinţa să reziste primejdioşilor vecini mai lesne decât alte oraşe greceşti, sărace.

[2] Pentru dată, B. Niese, Geschichte der griechischen u. makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea, II, Gotha, 1899, p. 137.

[3] După R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, Bucureşti, 1938, p. 85 — 86, vina începerii ostilităţilor ar fi fost a Bizantinilor, doritori să cucerească un oraş a cărui stăpânire le-ar fi permis să controleze întregul negoţ al Pontului Stâng. In aceste condiţii, nu se înţelege pentru ce, biruitori pe toată linia, Bizantinii nu şi-au pus în aplicare planul de anexiune, despre a cărui aducere la îndeplinire nu avem nici cel mai mic indiciu. Asupra întregului conflict a se vedea şi M. Rostovtzev, Social and Economic History of the Hellenistic World, Oxford, 1941, v. I, p. 591.

[4] Este o presupunere cu totul necontrolabilă aceea a lui B. Niese, după care Bizantinii ar fi folosit trupe de Celţi pentru a-şi ataca adversarii pe uscat (op. cit., v. II, p. 137, n. 1).

[5] Die antiken Münzen Nordgriechenlands, I, 1, Berlin, 1899, p. 144.

[6] Asupra desfăşurării conflictului — început în anul 313 î.e.n. şi în cursul căruia cetăţile pontice au primit un sprijin puternic din partea lui Antigonos — v. Diodor, XIX, 73; XX 25, cu observaţiile lui B. Niese, op. cit., I, Gotha, 1893, p. 286-87, 311, 367 n. 3. Cf. şi Rostovtzev, C.A.H., VIII, 1930, p. 578.

o inferioritate economică şi militară ale cărei urmări aveau să se dovedească —cu trecerea timpului— grave. Originile depărtate ale acestei stări de inferioritate ne scapă. Ele devin sezisabile abia în deceniile următoare şi merită cu atât mai mult să ne reţină atenţia cu cât — în judecarea situaţiei Histriei în perioada de care vorbim — cercetătorii ce ne-au precedat au exprimat opiniile cele mai contradictorii [1].

Cea dintâi observaţie ce se impune, în această ordine de idei, este aceea că pricinile de slăbire a poziţiei altădată atât de solide a cetăţii noastre erau, în a doua jumătate a secolului al III-lea şi în prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n., de o potrivă economice şi politice, generale şi locale. Ca să începem cu acestea din urmă, este poate cazul să amintim că înnisiparea portului, care cu vremea avea să transforme colonia milesiană dintr'o aşezare marinărească în capitala unui district agricol, şi în care s'a văzut din totdeauna motivul de căpetenie al treptatei ei decăderi economice, nu a început, aşa cum se pretinde în deobşte, în primele veacuri ale erei noastre. Pârvan a exprimat în această privinţă o opinie neîntemeiată atunci când, discutând situaţia Histriei la jumătatea secolului I e.n., în legătură cu *horothesia* lui Laberius Maximus, scria: «Părerea mea este că la data privilegiilor Histriei . . . lacul Sinoe era încă un golf de Mare şi cordonul Chitucului . . . de sigur încă submarin . . . Cred că nu numai la anul 50 p. Chr., ci încă cel puţin două veacuri după aceasta, zidurile Histriei mai erau bătute de valurile Pontului Euxin, iar nu de ale lacului Halmyris» [2]. Temeiurile unei atât de răspicate luări de atitudine nu sunt arătate, dar credem că nu ne înşelăm presupunând că trebue căutate în interpretarea dată cu alt prilej de Pârvan unei informaţii a lui Zosimos, potrivit căreia, în anul 269 e.n., Goţii, pornind dela limanul Nistrului pe mare, s'ar fi oprit de-a-dreptul la Tomis [3]. «Faptul că ei nu atacă Histria — argumentează în marginea ştirii autorul «Zidului cetăţii Tomi» — ne face să credem că pe această vreme cordonul litoral care se formase la gura golfului în fundul căruia era aşezată Histria, va fi devenit destul de incomod navigaţiei, pentru ca Goţii să fixeze prima lor debarcare şi luptă la Tomi, lungindu-şi astfel întâia etapă . . . şi pierzând ocazia unei prăzi probabil nu tocmai grele de cucerit, la Histria, care se găsia încă slăbită de catastrofa dela anul 238 » [4]. Argumentul nu este, abia dacă trebue s'o relevăm, peremptoriu. Lăsând la o parte numeroasele motive necunoscute pe care le-au putut avea Goţii în expediţia lor din 269 de a merge direct la Tomi, unul cel puţin ne este cunoscut, şi este tocmai împrejurarea că în Histria distrusă cu douăzeci de ani înainte — şi distrusă sistematic, cum se ştie astăzi mulţumită descoperirilor arheologice—nădejdea prăzii lesnicioase de care vorbeşte Pârvan ar fi fost iluzorie. Nu este însă locul să decidem dacă în împrejurarea amintită Goţii au fost sau nu stingheriţi în intenţiile lor agresive de obstacolul unui cordon litoral — apărut atunci şi databil, pe baza acestei indicaţii, în prima jumătate a secolului al III-lea. Nu este nici necesar, pentrucă

[1] Opinia lui V. Pârvan despre o excepţională înflorire economică, politică şi culturală a Histriei în secolul al III-lea î.e.n., exprimată în repetate rânduri în lucrările sale închinate descoperilor din acest oraş (cu titlul de exemplu: Raport as. activ. M.N.A. în cursul anului 1915, Bucureşti, 1916, p. 20; Histria VII, Bucureşti 1923, p. 12 — 13; Dacia. Civ. străvechi din reg. carpato-danubiene, Bucureşti, 1937, p. 92 urm.) este deplin împărtăşită şi de R. Vulpe în Histoire ancienne de la Dobroudja, p. 85. In sens opus, a se vedea părerea lui Pick citată înainte, p. 52 şi n. 5

[2] Histria IV, p. 587.

[3] I 42, 1 Mendelss.

[4] Anal. Acad. Rom., Seria II, t. XXXVII, M.S.I. 1915, p. 453, n. 3.

existenţa obstacolului în chestiune — Chitucul nostru de astăzi — este mai veche decât s'a presupus până acum, urcându-se în timp până în secolul al III-lea î.e.n. Menţiunea lui se găseşte în Polybiu, mai precis în cap. 41 al cărţii a IV-a, în care, vorbind despre riscul de umplere a Mării Negre prin aluviunile fluviilor pe care le primeşte, istoricul din Megalopolis aminteşte bancul de nisip format de apele Dunării, descriindu-l cu aceste cuvinte: « τοῦ γὰρ Ἴστρου πλείοσι στόμασιν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης εἰς τὸν Πόντον εἰσβάλλοντος, συμβαίνει πρὸς τοῦτον σχεδὸν ἐπὶ χίλια στάδια συνιστάναι ταινίαν, ἡμέρας δρόμον ἀπέχουσαν τῆς γῆς· ἥτις νῦν, συνέστηκεν ἐκ τῆς τοῖς στόμασιν εἰσφερομένης ἰλύος' ἐφ' ἣν, ἔτι πελάγιοι, τρέχοντες οἱ πλέοντες τὸν Πόντον, λανθάνουσι ἐποκέλλοντες νυκτὸς ἐπὶ τοὺς τόπους. Καλοῦσι δ'αὐτοὺς οἱ ναυτικοὶ Στήθη: Cum Istrul, care vine din Europa, se varsă în Pont prin mai multe guri, s'a întâmplat că mâlul adus de aceste guri a format o fâşie lungă de aproape o mie de stadii la o zi de cale depărtare de uscat. Crezându-se încă în larg, cei ce plutesc spre aceste meleaguri, mai ales la vreme de noapte, se înşeală şi-şi împotmolesc corăbiile. Locul este numit de marinari « Pieptul ».

Cu toate că interpretarea textului nu comportă obscurităţi, câteva desluşiri, din punctul de vedere al problemei care ne interesează, nu vor fi probabil de prisos. Inainte de toate, preciziunea că, ocupându-se de efectele depunerii aluviunilor unui fluviu de mărimea Dunării asupra navigabilităţii Mării Negre în deobşte, Polybiu nu menţionează situaţia Histriei în chip special. Aceasta este implicată, totuşi, în descrierea reprodusă, prin faptul că ταινία de care vorbeşte istoricul, şi în care trebue să vedem cordonul litoral dintre gura Sf. Gheorghe şi gura Buazului, în dreptul satului Vadu din zilele noastre, includea barajul Chitucului [1], a cărui formare, blocând intrarea golfului Sinoe şi transformându-l în lagună, a determinat în structura economică a Histriei schimbările ştiute. Fără să putem stabili cu certitudine dacă la data publicării cărţii a IV-a a lui Polybiu (înainte de anul 150 î.e.n., după cele mai îndreptăţite presupuneri [2]), Chitucul va fi fost aparent sau acoperit de ape [3], sub raportul care ne reţine atenţia diferenţa este mică: într'un caz şi în celălalt, navigabilitatea lagunei trebue să fi început a deveni anevoioasă, într'un caz şi în celălalt activitatea portului trebue să fi fost stingherită. Unită cu împrejurările de care va fi vorba mai departe, această primă cauză a declinului Histriei ca oraş marinăresc explică situaţia cetăţii la sfârşitul secolului al III-lea şi poziţia de al doilea plan în care ni se înfăţişează, în raport cu Callatis.

Altă pricină de slăbiciune asupra căreia ne propunem să atragem atenţia, mai mult pentru a o aduce în discuţie decât pentru a încerca să o lămurim în puţinele

---

[1] Fără de care nu ne-am putea explica lungimea — şi aşa, exagerată — atribuită bancului de nisip de Polybiu: 1000 stadii (167 km), câtă vreme în Periplurile mai noi, cum este acel al lui Arrian, distanţa dintre Histria şi Ἱερὸν στόμα este fixată cu mai multă exactitate la 500 stadii (Per. Pont. Eux., 35 = Geogr. Gr. Min., I 399). Asupra gurilor Dunării în antichitate, în general, v. Kiessling, R. E., VII,c. 2276 — 78; VIII, c. 1530 — 35, precum şi importantul memoriu al lui Gr. Antipa, Câteva probleme economice şi ştiinţifice privitoare la Delta Dunării, A.A.R., Seria II, t. XXXVI, 1913 — 14, MSS, p. 61 — 135.

[2] In ultimă instanţă, W. Christ-Schmid, Gesch. d. griech. Literatur, München, 1920, II, 1, p. 387. Cf. K. Svoboda, « Philologus », t. LXXII, 1913, p. 465 — 83 şi, pentru unele preciziuni de amănunt, M. Holleaux, Ét. d'Épigraphie et d'Antiquités grecques, Paris, 1938, t. I, p. 445 — 462.

[3] Pentru prima interpretare pledează împrejurarea că Polybiu nu stă la îndoială să indice poziţia cordonului aluvional, depărtarea de uscat şi lungimea sa aproximativă; pentru cea de a doua, împotmolirea corăbiilor (mai uşor explicabilă în această ipoteză) şi aprecierea inexactă a distanţelor: dela gura Sf. Gheorghe la Histria şi dela bancul de nisip la ţărm.

rânduri pe care i le putem închina aici, este aceea a vecinătăţii Bastarnilor, a căror stabilire la Nordul gurilor Dunării şi, dela o vreme, chiar în Deltă, n'a putut rămâne fără urmări pentru o cetate a cărei bună stare se întemeiase veacuri de-a-rândul pe circulaţia nestăvilită pe fluviu, şi în deosebi pe negoţul cu peştele de apă dulce prins în braţul Peuke. Libertatea pescuitului în aceste ape, posibilitatea procurării în condiţii avantajoase a articolului de primă necesitate pe care-l constituia peştele sărat sau marinat exportat spre Sud în mari cantităţi [1], lasă să se înţeleagă interesul vital pentru economia Histriei a unei stăpâniri prietene la gurile fluviului. Este uşor de închipuit, în aceste condiţii, turburarea pe care a trebuit să o provoace aşezarea în acest loc a unei populaţii necunoscute, numeroasă şi războinică [2], a cărei ostilitate nu putea fi înfruntată cu armele şi a cărei prietenie scump plătită însemna în cel mai bun caz ruina unui negoţ altădată înfloritor. De aceea apariţia Bastarnilor în spaţiul geografic dunărean reprezintă un moment crucial în desvoltarea economică şi politică a Histriei; de aceea cronologia deplasărilor lor la sfârşitul secolului al III-lea şi în prima jumătate a secolului al II-lea înfăţişează probleme a căror deslegare se cere încercată cu toată lipsa descoperirilor arheologice [3] şi oricât de mari ar fi riscurile de a greşi legate de folosirea unei informaţii exclusiv literare [4].

Din acest din urmă punct de vedere, dacă ipoteza Sehmsdorf-Stähelin, potrivit căreia în « Galaţii » din decretul olbian în onoarea lui Protogenes ar trebui să vedem Bastarni [5], s'ar putea verifica, dificultatea principală a situaţiei pe care o semnalăm — lipsa unui criteriu cronologic sigur — ar face loc unui început de clarificare, în sensul că — odată prezenţa Bastarnilor înaintea Olbiei în jurul anului 230 î.e.n. dovedită — înaintarea lor de-a-lungul coastei vestice a Mării Negre în direcţia Dunării, unde-i găsim în deceniile următoare, nu ar avea nimic neverosimil. Oricât de interesantă însă, şi în ciuda adeziunii primite din partea lui C. Patsch [6], identificarea amintită este departe de a apărea demonstrată: pentru data atribuită decretului de către Latîşev — prima jumătate a secolului al III-lea — pledează argumente serioase, lingvistice şi paleografice [7], fără a mai vorbi de designarea în text a vrăjmaşilor ca Γαλάται, într'un timp când vâlva stârnită de isprăvile Celţilor în Balcani şi în Asia Mică exclude posibilitatea ca Olbienii să-i fi confundat cu un neam până la această dată necunoscut [8].

---

[1] Polybiu, IV 38, 4. Cf. V. Pârvan. Dacia. p. 89 şi, în general J. Röhlig, Der Handel von Milet, Diss. Hamburg, 1933.

[2] Cf. caracterizarea pe care, după Polybiu, le-o face Plut., Aem. Paul., 12: ἄνδρες οὐ γεωργεῖν εἰδότες, οὐ πλεῖν, οὐκ ἀπὸ ποιμνίων ζῆν νέμοντες, ἀλλ'ἓν ἔργον καὶ μίαν τέχνην μελετοῦντες, ἀεὶ μάχεσθαι θαὶ κρατεῖν τῶν ἀντιταττομένων.

[3] Recentele cercetări ale lui R. Vulpe la Poieneşti, unde s'a săpat o întreagă necropolă bastarnă din secolul al II-lea î.e.n., nu aduc niciun element susceptibil să lumineze problema care ne interesează în aceste pagini (« Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R. », v. I, p. 492 — 496).

[4] O trecere în revistă critică a ştirilor antice privind pe Bastarni, la Ec. Dunăreanu-Vulpe, « Bul. Com. Mon. Istorice », XVII, 1924, p. 177 — 184.

[5] Sehmsdorf, Die Germanen in den Balkanländern bis zum Auftreten der Goten. Leipzig, 1899, p. 4; Stähelin, Festschr. z. 60. Geburtstag von Th. Plüss. Basel, 1905, p. 46 şi urm.

[6] Akad. d. Wiss. in Wien, Philos.-hist. Kl., Sitzber. 214. Bd., 1. Abh., Wien, 1932, p. 5 — 7.

[7] IOSPE, I², Petropoli. 1916, Nr. 32 şi comentariul p. 52 şi urm.; M. Rostovtzev, C.A.H., VIII, p. 573, n. 3. La Dittenberger, Syll.², p. 361, inscripţia este datată între 278-213 î.e.n.

[8] Cf. B. Niese s. v. Galli, R. E., VII, col. 619; M. Rostovtzev, op. cit.

Rezerve asemănătoare se impun în privinţa încercării lui Fiebiger de a căuta în decretul histrian pentru Aristagoras ecoul pătrunderii Bastarnilor în Dobrogea, cu intenţia de a se stabili în părţile Histriei, la o dată de situat în a doua jumătate a secolului al II-lea [1]. Intemeiată pe simplul argument că, la vremea arătată, stăpânii ţinuturilor din Nordul Dunării erau Bastarnii şi că, în aceste condiţii, de ei trebue să fie vorba în rândurile inscripţiei unde este amintită misiunea fiului lui Apaturios... πρὸς τοὺς κρατοῦντας τῆς χώρας καὶ τοῦ ποταμοῦ Βαρβάρους [2], interpretarea de care vorbim nesocoteşte particularităţile de limbă şi de scriere ale unui text pe care cei mai mulţi epigrafişti îl fac să dateze dela jumătatea secolului I în e.n. [3]. Fireşte, nu este locul să examinăm astăzi chestiunea în ansamblul ei. La argumentele predecesorilor în favoarea datării târzii, am vrea să adăugăm totuşi unul, inspirat de concluzia temerară pe care, într'o scriere la care ne-am referit, Patsch o trage din cuvintele... ἀτειχίστου τῆς πόλεως ὑπαρχούσης, în care, datorită unei curioase restrângeri a sensului adjectivului ἀτείχιστος, crede a fi găsit dovada că, până în zilele lui Aristagoras, deci vreme de 500 de ani de viaţă istorică cel puţin, Histria nu ar fi avut ziduri [4]. Neverosimilă în sine, dacă ne gândim că prima grijă a coloniştilor greci de pretutindeni era aceea de a-şi dura întărituri cu ajutorul cărora să se poată apăra de posibilele atacuri ale localnicilor, încheierea păcătuieşte în plus prin nesocotirea unor indicaţii explicite ale documentului. Este uşor de înţeles, într'adevăr, că în cuvintele citate, împrumutate considerentelor decretului, situaţia descrisă este aceea găsită de Aristagoras la întoarcerea în patrie (κατελθὼν εἰς τὴν πατρίδα) [5], când, în urma nenorocirii abătute asupra acesteia, şi de care se vorbeşte în termeni învăluiţi (μετὰ τὴν κατασχοῦσαν τὴν πόλιν περίστασιν), cetatea era lipsită de

---

[1] « Oesterr. Jahreshefte », XIV, 1911, Beibl. 61 — 76. Abia dacă trebue să mai amintim că, la sfârşitul secolului trecut, B. Pick socotea şi el că decretul în cinstea lui Aristagoras trebue pus în legătură cu o pretinsă expediţie a Scordiscilor spre gurile Dunării, în ultimii ani ai secolului al II-lea: presupunere nu mai puţin arbitrară decât aceea a lui Fiebiger, întru cât nu ţine seamă de elementele relevate de o prudentă critică internă a documentului şi întru cât niciun izvor antic nu a păstrat amintirea unei asemenea expediţii (Die antiken Münzen, I 1, p. 144 — 145).

[2] Syll.$^3$, 708, rândurile 45 — 46.

[3] W. Dittenberger, Syll.$^2$, p. 515; V. Pârvan, « Dacia », II, 1925, p. 209, n. 1.; « Dacia » III/IV, 1927 — 32, p. 405, n. 3; A. Salac, B. C. H., LV, 1931, p. 53 — 54.

[4] C. Patsch, Beiträge, V, p. 25.

[5] In legătură cu această « întoarcere », asupra căreia nu ştim să se fi oprit vreodată atenţia istoricilor Histriei, ni se va îngădui să observăm că menţiunea ei în decret nu este întâmplătoare, nici lipsită de semnificaţie. Este vorba, dacă nu ne înşelăm, de revenirea în patrie a personajului cinstit *nu* după o călătorie oarecare, de interes sau de agrement (cum ar vrea să ne convingă B. Pick, op. cit., I 1, p. 144, n. 2), ci după bejenia pricinuită de atacul împotriva Histriei. Riguros vorbind, acesta este şi sensul lui κατέρχομαι, care la prozatorii attici înseamnă « a se întoarce din exil » (Plat., Rep. 566 a, Xenoph., Hell., V 4, 9). Altă consideraţie care sprijină această interpretare este împrejurarea că situaţii de felul celei abia pomenite se întâlnesc în cetăţile pontice ori de câte ori acestea trec printr'o primejdie gravă. La Olbia, în zilele lui Protogenes, în faţa ameninţării Celţilor, locuitorii sunt pe punctul de a părăsi oraşul: πολλῶν ἐχόντον ἀθύμως καὶ παρασκευασμένων ἐγλείπειν τὴμ πόλιν (IOSPE, I$^2$, 32, B, rândul 12 — 13); la Odessos, o inscripţie contemporană cu Burebista menţionează întoarcerea locuitorilor din refugiu... μετὰ τὴν κάθοδον (« Ath. Mitt », X, 1885, p. 317, Nr. 5, cu interpretarea lui Latîşev, ibidem, XI, 1886, p. 200 — 202); în sfârşit, de o fugă în massă a locuitorilor pare să fie vorba şi în inscripţia din Apollonia publicată de Jirecek (secolul I î.e.n.?), în care un arhitect este lăudat pentru meritul de a fi reclădit oraşul... μετὰ τὴν ἔκπτωσιν (AEMO, X, p. 163, Nr. 1; Cf. L. Robert, « Bull. de Corresp. Hellénique », LIX, 1935, p. 505, n. 1).

ziduri (ἀτείχιστος): nu însă pentrucă nu le-ar fi avut nicicând, aşa cum în chip arbitrar presupune Patsch, ci pentrucă fuseseră distruse de duşmanii de pe urma cărora oameni şi lucruri avuseseră de o potrivă de suferit. In zilele lui Aristagoras, Histria a fost dar cucerită de o armată în stare să facă faţă greutăţilor unui asediu. Această singură împrejurare arată încotro trebue să se îndrepte supoziţiile noastre, şi anume spre Geţii lui Burebista, mai curând decât spre ceata răsleaţă de Bastarni la activul căreia învăţatul austriac înscrie o ispravă atât de neobişnuită. Nici acest de al doilea document epigrafic nu poate prin urmare sluji ca punct de referinţă în problema încâlcită a apariţiei Bastarnilor pe meleagurile dunărene; ceva mai multe lumini sunt de aşteptat din partea izvoarelor literare, şi în direcţia aceasta trebue să se îndrepte acum atenţia noastră.

Ocupându-se de Geţii dintre Carpaţi şi Dunăre la sfârşitul secolului al III-lea, expuşi atacurilor unor vrăjmaşi din răsărit şi, într'un prim moment, copleşiţi de mulţimea acestora, Pârvan nu uită să înregistreze informaţia pe jumătate anecdotică păstrată de Iustinus într'un context dintre cele mai interesante [1]. Pe punctul de a relata pătrunderea Bastarnilor în Peninsula Balcanică — chemaţi de Filip al V-lea pentru a lupta împotriva Dardanilor — epitomatorul lui Pompeius Trogus aminteşte într'adevăr ascendenţa getică a Dacilor, după care, menţionând înfrângerea suferită de aceştia din partea Bastarnilor sub regele Oroles, arată mijloacele puţin comune întrebuinţate de acesta din urmă pentru a-şi pregăti revanşa: ... *Daci quoque suboles Getarum sunt; qui cum, Orole rege, aduersus Bastarnas male pugnassent, ad ultionem segnitiae capturi somnum capita loco pedum ponere iussu regis cogebantur; ministeriaque uxoribus, quae ipsis antea fieri solebant, facere. Neque haec ante mutata sunt, quam ignominiam bello acceptam uirtute delerent* [2]. După locul unde aceste rânduri se citesc în textul lui Iustinus (înainte de relatarea expediţiilor balcanice ale aliaţilor lui Filip, databile cu destulă precizie în anii 179 şi următorii [3]), Pârvan trăgea concluzia îndreptăţită că înfrângerea suferită de Daci trebue să fi avut loc în jurul anului 200 în. e.n., « curând — adăuga el — după luarea în stăpânire statornică a Moldovei de Nord-Est de către Bastarni [4]». Acceptată mai demult şi de Brandis, pe baza unei argumentări diferite [5], data nu ni se pare contestabilă, nici nu ştim să fi fost vreodată contestată. Indoieli trezeşte, în schimb, localizarea Bastarnilor în Moldova de Nord-Est la sfârşitul secolului al III-lea, când, atât cât se poate judeca, poporul în chestiune trebue să fi atins Dunărea de mai multe decenii — înţelegem regiunea gurilor fluviului, acolo unde ni-i înfăţişează Strabo în capitolul cunoscut din « Geographica [6] ». Faptul că Strabo relatează o stare de lucruri existentă la sfârşitul erei păgâne nu trebue să ne facă să credem că situaţia descrisă de el trebue să fi fost numaidecât recentă. Menţiunea Bastarnilor în ţinutul dintre Delta Dunării şi Nistru figurează în « Periegesa » lui Pseudo-Skymnos [7] şi, dacă ţinem seamă de declaraţia acestuia (care scria la începutul sec. I î.e.n.) că descrierea regiunilor pontice a făcut-o

[1] V. Pârvan, Getica, p. 67 — 68.

[2] XXXII 3, 16.

[3] In ultimă instanţă C. Patsch, Beiträge V, p. 8 — 22. Dar cf. Ad. J. Reinach, « Bull. de Corresp. Hellénique », XXXIV, 1910, p. 249 şi urm.

[4] V. Pârvan, Getica, p. 68.

[5] R. E., IV, col. 1956.

[6] VII 3, 15 şi 17.

[7] v. 797 (= Geogr. Gr. Min., I, p. 229): Οὗτοι δὲ Θρᾷκες Βαστάρναι τ'ἐπήλυδες...

după Demetrios din Callatis [1], care a trăit în a doua jumătate a secolului al III-lea, valoarea mărturiei lui apare considerabil sporită [2]. Fără teamă de a ne înşela, putem dar conchide că în ultimele decenii ale secolului al III-lea Bastarnii ocupau Delta, inclusiv insula după al cărei nume aveau să-şi zică Peucini [3], şi mai putem conchide că — stingheriţi în activitatea lor tradiţională de o vecinătate atât de primejdioasă — Histrienii trebue să fi cunoscut în vremea de care vorbim greutăţi materiale cu totul neobişnuite.

Imprejurări de ordin general, proprii secolului al III-lea, contribuiau de altminteri la minarea poziţiei economice şi a altor cetăţi greceşti din basinul Mării Negre. Una dintre acestea este apariţia pe piaţa comerţului de grâne a unui puternic producător, Egiptul lagid, al cărui prisos de cereale, administrat monopolistic de suveranii noii dinastii, făcea din aceştia concurenţi temuţi pentru modestele oraşe ale Pontului Stâng, şi chiar pentru Regatul Bosporan, incomparabil mai puternic, economiceşte şi politiceşte. Locul tot mai important ţinut de Egipt în aprovizionarea cu grâne a statelor deficitare sub raport agricol se oglindeşte, pe de o parte, în cererile de ajutor sau în adresele de recunoştinţă emanând dela cetăţi din Grecia europeană sau asiatică păstrate în inscripţii [4], pe de alta, în tentativa lui Pairisades al II-lea, din dinastia Spartokizilor, de a intra în legături directe cu Ptolemeu Philadelphul, de bună seamă pentru a rezolva prin bună înţelegere un conflict de interese devenit acut cu trecerea vremii [5].

In calitatea sa de principală putere maritimă a Mediteranei orientale [6], Egiptul avea, într'adevăr, putinţa să stingherească exportul spre Sud al grâului pontic şi altfel decât printr'un război de preţuri. Stăpână pe Marea Egee, chiar după înfrângerea dela Cos, flota egipteană era în măsură să captureze sau numai să împiedice de a ajunge la destinaţie convoaiele încărcate cu «pâne», care, din timpuri imemoriale, pornind din Pont la date fixe şi folosind bătaia vânturilor etesiene, atingeau porturile metropolitane spre sfârşitul lui Metageitnion, a doua lună a anului atenian [7]. In condiţiile navigaţiei antice, orice întârziere peste această dată putea deveni fatală şi orice pierdere de tonaj, reducând volumul importurilor, determina o ridicare a preţului grânelor de natură a pune probleme insolubile celor mai abili guvernanţi [8].

---

[1] v. 718 — 20 (= Geogr. Gr. Min., I, p. 221): μετὰ ταῦτα δ'ἔσθ'ὁ Πόντος οὗ δὴ τὴν θέσιν ὁ Καλλατιανὸς συγγράφων Δημήτριος ἔοικεν ἐπιμελεστάτως πεπισμένος şi observaţiile lui U. Hoeffer, «Rhein. Museum», LXXXII, 1933, p. 93.

[2] Despre Demetrios, în general, Ed. Schwartz, R.E., IV, col. 2806; despre importanţa operei lui în desvoltarea studiilor geografice asupra Pontului Euxin, M. Rostovtzev, Skythien und der Bosporus, Berlin, 1931, v. I, p. 27 şi urm., 32 şi urm.

[3] Din punctul nostru de vedere, prezintă puţină însemnătate chestiunea de a şti dacă numele Peucinilor derivă dela Peuce, cum se admite în deobşte, sau dacă este vorba de o simplă potrivire între numele tribului bastarn al *Peucennilor*, veniţi să se stabilească în Deltă, şi acel al insulei ce avea să le slujească drept aşezare, cum crede E. Polaschek s.v. Peucini, R. E., XIX, col. 1392.

[4] Cu titlu de exemplu, Syll. [3], Nr. 502 (Samothrake), 367 şi 409 (Athena). Pentru alte referinţe, Th. Sauciuc-Săveanu, Cultura cerealelor în Grecia antică şi politica cerealistică a Atenienilor, Bucureşti, 1925, p. 161 şi urm., în deosebi p. 169 şi 171.

[5] H. I. Bell, «Symb. Osloenses», V, 1927, p. 36 — 37. Cf. M. Rostovtzev, C.A.H., VIII, p. 579 — 80; A. B. Ranovici, Elenismul şi rolul său istoric. Bucureşti, 1953, p. 201 şi 236.

[6] Polybiu, V 34.

[7] Demosth., L 19. Cf. Th. Sauciuc-Săveanu, Cultura cerealelor în Grecia antică, p. 109.

[8] Din literatura extrem de abundentă, referitoare la această chestiune, ne mulţumim să cităm contribuţia lui H. Francotte, Le pain à bon marché et le pain gratuit dans les cités grecques, «Mél. Nicole», Génève, 1905,; L. Gernet, L'approvisionnement d'Athènes en blé

Lucrul se văzuse în anul 282 î.e.n., când atitudinea binevoitoare sau ostilă a lui Lysimach, închizând sau deschizând Bosforul pentru transporturile de cereale, provocase oscilații îngrijorătoare ale valorii grâului pe piața din Delos [1]. Două decenii mai târziu, războiul pentru Tomi trebue să fi pricinuit cetăților dobrogene pierderi serioase, dacă ne gândim că în timpul ostilităților comunicațiile cu Sudul au fost fără îndoială oprite și că buna stare a respectivelor cetăți depindea de menținerea cu orice sacrificiu a acestor legături. In fragmentul citat, Memnon nu uită să amintească suferințele pricinuite de Bizantini adversarilor (desigur prin confiscarea de corăbii și prin întreruperea operațiunilor maritime), iar remarca finală, potrivit căreia Callatis nu și-ar mai fi revenit din această înfrângere, nu poate avea nici ea alt înțeles decât acela că — loviți în flotă și în posibilitățile de plasare a produselor locale — Callatienii și-au văzut sdruncinată excelenta lor poziție comercială [2]. Tot atât de grave aveau să se dovedească, spre sfârșitul veacului al III-lea, urmările hotărîrii Bizantinilor de a institui asupra cerealelor în transit prin Strâmtori un « drept » (τέλος), al cărui venit trebuia să acopere contribuția pe care, dela întemeierea regatului din Tylis, ei înșiși erau ținuți să o plătească Celților [3]. Alarmate, puterile maritime ale Greciei, în frunte cu Rhodos, s'au grăbit să ceară atunci anularea taxei, al cărei prim efect fusese scumpirea generală a vieții, apoi, față de refuzul Bizantinilor de a reveni asupra măsurii, să le declare un război prelungit până în anul 219 î.e.n.[4]

Piedeci de felul acesta în calea liberului export al produselor pricinuiau, nici vorbă, pagube grele cetăților de pe o coastă sau alta a Pontului Euxin. Incă mai stingheritoare pentru obișnuita lor activitate trebue să fi fost însă turburările produse în cursul secolului al III-lea printre triburile de Thraci și Sciți cu care întrețineau raporturi seculare și al căror echilibru politic era rupt, în cazul unora, de stabilirea în mijlocul lor a Celților, în cazul celorlalți, de presiunea Sarmaților.

Asupra schimbărilor petrecute în situația orașelor grecești din Sudul U.R.S.S. pe urma destrămării puterii scite, și care, până la urmă, aveau să ducă la instăpânirea pe coasta nordică a Mării Negre a lui Mithradates Eupator, devenit rege al Bosporului Cimmerian în împrejurări asupra cărora avem norocul să fim informați de decretul Chersonesiților în onoarea lui Diophantos [5], nu poate fi vorba să ne oprim. Trebue să relevăm totuși, că în ciuda condițiilor

au V-e et au IV-e siècles, Paris, 1909; Th. Sauciuc-Săveanu. Cultura cerealelor. . ., Cap. III — V; G. B. Grundy, Thucydides and the History of his Age, I, ed. a II-a, Oxford, 1948, p. 58 — 95., Asupra prețurilor, în special, Th. Sauciuc-Săveanu, « Ath. Mittheilungen », XXXVI, 1911, p. 11 — 14; G. Glotz, « Journal des Savants », 1913, p. 16 — 29; R. Scalais, « Musée Belge », XIX, 1925, p. 165 — 171.

[1] A. Jardé, Les céréales dans l'antiquité grecque, I, Paris, 1925, p. 164 și urm., mai ales 170 — 171; cf. M. Rostovtzev, Soc. and Econ. History of the Hellenistic World, III, p. 1627, n. 189.

[2] Fr. 21.: πολλὰ δὲ οἱ τῆς Καλατίδος... παθόντες... ἀπὸ ταύτης τῆς συμφορᾶς οὐκέτι σχεδὸν ἀναλαβεῖν αὐτοὺς δυνηθέντες. Cei ce, întemeiați pe aceste rânduri, vorbesc de o ruină totală sau de un declin iremediabil al orașului în anii imediat următori războiului, nu țin seamă de numeroasele dovezi ale unei activități economice intense, păstrate în izvoare. A se vedea mai departe p. 64-66 și notele.

[3] A se vedea mai departe, p. 60, n. 3.

[4] Polybiu, IV, 45 — 52; Cf. B. Niese, Gesch. d. griech. u. mak. Staaten, II, p. 384 — 87 și J. Miller s.v. Byzantion, R. E., III, col. 1137.

[5] IOSPE, I², 352 = Syll.³, 709. In legătură cu evenimentele la care se referă decretul, a se vedea în deosebi S. Jebelev, « Rev. des Ét. grecques », XLIX, 1936, p. 17 și urm.

generale asemănătoare, evoluţia fiecărei cetăţi în parte se conformează unui ritm determinat de împrejurări locale speciale. Aceasta explică pentru ce, până la o vreme, unele aşezări sunt în criză, când altele cunosc momente de prosperitate. Dar timpul lucrează pentru ştergerea deosebirilor şi, dacă în secolul al III-lea Olbia trece prin încercări de care Chersonesul este scutit [1], în secolul al II-lea situaţia va deveni tot atât de apăsătoare pentru Grecii dela Borysthenes ca şi pentru cei din Peninsula Taurică [2].

Constatarea e, socotim, valabilă şi pentru cetăţile din Pontul Stâng, a căror desvoltare — cel puţin a celor de pe coasta thracă — este dominată în secolul al III-lea de prezenţa în vecinătatea lor a Celţilor din Tylis, iar după distrugerea acestora, la începutul secolului al II-lea, de fierberea pricinuită între triburile de localnici prin dispariţia organismului politic care timp de un veac exercitase asupra lor o opresiune brutală. Câtă vreme regatul întemeiat de Comontorios se menţinuse puternic, Bizanţul — ca să cităm un exemplu cunoscut mulţumită lui Polybiu — fusese silit să-i plătească un «dar» anual, neîncetat sporit, «pentru ca pământul cetăţii să nu fie pustiit»: ἐφ'ᾧ μὴ καταφθείρειν τὴν χώραν αὐτῶν... [3]. Acorduri similare trebue să fi fost încheiate, către aceeaşi vreme, şi cu alte cetăţi de pe teritoriul controlat de Celţi, fără a exclude Dobrogea, în privinţa căreia informaţiile de care dispunem sunt prea sărace pentru a permite să se întemeieze pe ele altceva decât presupuneri [4]. Măcar atât se poate totuşi spune despre o situaţie a cărei natură exactă rămâne să fie lămurită de viitoare descoperiri epigrafice: că, în măsura în care autoritatea regilor din Tylis se va fi întins asupra viitoarei Sciţii Mici, raporturile cu Grecii de pe coastă trebue să fi îmbrăcat un caracter de mai mare stabilitate: aspecte şi condiţii mai puţin supuse fluctuaţiilor decât acele ce aveau să caracterizeze legăturile aceloraşi Greci cu dinaştii thraci din vecinătate, după eliberarea de sub jugul duşmanului comun. Din punctul de vedere al şefilor de trib la care am făcut aluzie, dobândirea neatârnării însemna libertatea de a reţine pentru dânşii «darurile» pe care cetăţile pontice le plătiseră vreme de un veac Celţilor; din punctul de vedere al oraşelor greceşti, o schimbare de stăpân ce nu reprezenta numaidecât un câştig, întru cât, dacă posibilitatea stabilirii de relaţii mulţumitoare cu conducătorii triburilor băştinaşe nu era, fireşte, exclusă, instabilitatea politică rezultată pe urma prăbuşirii regatului din Tylis, şi care va caracteriza de aici înainte viaţa Thracilor din dreapta Dunării, făcea ca durata şi soliditatea unor asemenea acorduri să fie de fiecare dată precare.

---

[1] Cf. V. V. Latîşev, Cercetări privitoare la istoria şi organizaţia statală a oraşului Olbia (în l. rusă). Petersburg, 1887; E. H. Minns, Scythians and Greeks, Cambridge, 1913, p. 517 şi urm. şi, mai de curând, N. V. Şafranskaia, «Vestnik Drevnei Istorii», 1951, fasc. 3, p. 9 — 20.

[2] Cf. M. Rostovtzev, C.A.H., VIII, p. 573; Social and Economic History of the Hellenistic World, v. II, p. 764 — 66.

[3] Polybiu, IV 46. Pentru interesul deosebit pe care îl prezintă, reproducem în întregime paragrafele 2 — 4 din acest capitol, al căror conţinut este lămuritor nu numai întru cât atinge raporturile dintre Bizantini şi Celţi, ci în privinţa raporturilor dintre Celţi şi Grecii din Pontul Stâng în deobşte: κρατήσαντες τῶν Θρᾳκῶν [scil. οἱ Γαλάται], καὶ κατασκευασάμενοι βασίλειον τὴν Τύλην, εἰς ὁλοσχερῆ κίνδυναν ἦγον τοὺς Βυζαντίους. Κατὰ μὲν οὖν τὰς ἀρχὰς ἐν τοῖς ἐφόδοις αὐτῶν, ταῖς κατὰ Κομοντόριον... δῶρα διετέλουν οἱ Βυζάντιοι διδόντες, ἀνὰ τρισχιλίους, καὶ πεντακισχιλίους, ποτὲ δὲ καὶ μυρίους χρυσοῦς, ἐφ' ᾧ μὴ καταφθείρειν τὴν χώραν αὐτῶν. Τέλος δ'ἠναγκάσθησαν ὀγδοήκοντα τάλαντα συγχωρῆσαι φόρον τελεῖνκατ' ἐνιαυτόν.

[4] Puţinele ştiri literare şi câteva indicaţii toponomastice sunt strânse în lucrarea lui R. Vulpe, Histoire anc. de la Dobroudja, p. 84 — 85.

Stăpâne ale unor teritorii rurale pe care — la date diferite şi în măsuri variabile — toate şi le constituiseră [1] şi a căror exploatare reprezenta pentru cele mai multe dintre ele însăşi raţiunea de a fi, coloniile greceşti de pe coasta de Vest a Mării Negre se vedeau, în pragul secolului al II-lea, în situaţia descrisă de Polybiu atunci când, vorbind de raporturile Bizantinilor cu Thracii, cu prilejul invaziei celtice din anul 280, ni-i înfăţişează purtând între dânşii « un război neîntrerupt şi greu »: ἀΐδιον πόλεμον καὶ δυσχερῆ . . . [2]. Intr'adevăr, citim în capitolul 45 al cărţii a IV-a a « Istoriilor », « chiar dacă, pregătindu-se timp îndelungat, (Bizantinii) isbutesc să-şi înfrângă vreodată vrăjmaşii, nu pot să pună capăt luptelor, din pricina marei mulţimi a gloatelor şi a conducătorilor (thraci). In locul unui şef învins, alţi trei — mai amarnici — vin şi le atacă teritoriul. Iar dacă, resemnându-se şi căzând la pace, se învoiesc să plătească bir, nici aşa nu folosesc mare lucru, căci pentru cel mai mic dar consimţit unuia, îşi găsesc pe dată cinci duşmani noi: οὔτε γάρ, παρασκευασάμενοι, καὶ κρατήσαντες αὐτῶν εἰσάπαξ, ἀποτρίψασθαι τὸν πόλεμον οἷοί τε εἰσί, διὰ τὸ πλῆθος τῶν ὄχλων καὶ τῶν δυναστῶν. Ἐάν τε γὰρ ἑνὸς περιγένωνται, τρεῖς ἐπιβαίνουσιν ἐπὶ τὴν τούτων χώραν ἄλλοι βαρύτεροι δυνάσται. Καὶ μὴν οὐδ' εἴξαντες καὶ συγκαταβάντες εἰς φόρους καὶ συνθήκας, οὐδὲν ποιοῦσι πλέον. Ἂν γὰρ ἑνὶ πρόωνταί τι, πενταπλασίους δι' αὐτὸ τοῦτο πολεμίους εὑρίσκουσι ».

Ceea ce, în împrejurarea asupra căreia ne-am oprit, face ca situaţia Bizantinilor să fie vulnerabilă, obligându-i să accepte sacrificii fără de care întreaga lor activitate ar fi trebuit să se restrângă înăuntrul zidurilor, era — abia dacă trebue s'o mai spunem — posesiunea unui teritoriu rural, a cărui punere în valoare nu ar fi fost posibilă altfel decât cu învoirea puternicilor şefi ai triburilor vecine. « Stăpâni ai unui pământ din cele mai roditoare — precizează în această privinţă istoricul — după ce s'au trudit să-l muncească, iar belşugul roadei creşte peste măsură de frumos, iată că se înfăţişează Thracii (Polybiu zice: « Barbarii »): o parte din recoltă o distrug, alta o culeg şi o iau cu dânşii.

[1] Problema teritoriului rural al coloniilor greceşti de pe pământul patriei noastre este din acelea ce merită să li se consacre o cercetare specială, în ciuda dificultăţilor de care este legată şi a insuficienţei informaţiilor de care dispunem. Cum, fireşte, nu poate fi vorba aici de a privi chestiunea altfel decât în liniile ei generale, şi până la o viitoare tratare mai amănunţită, ne mulţumim să ne exprimăm convingerea că, în Dobrogea, terirorii rurale formal atribuite diferitelor πόλεις, exploatate în folosul acestora şi supuse jurisdicţiei lor, trebue să fi existat cel mai târziu din epoca stăpânirii macedonene — dacă nu din zilele lui Filip şi Alexandru, în orice caz din zilele lui Lysimach. Acest *terminus post quem* nu exclude posibilitatea ca în unele cazuri, ce rămân a fi stabilite, cetăţi dobrogene să fi dispus încă înainte de această dată de pământuri mai mult sau mai puţin întinse, obţinute dela localnici prin silnicie sau prin bună învoială. Sigur ni se pare doar că în secolul al III-lea-, ca urmare a organizării administrativ-fiscale a ţinuturilor dela Dunărea de Jos, pe care fără şovăire trebue să o postulăm pentru epoca stăpânirii macedonene, toate cetăţile greceşti trebue să fi fost înzestrate cu χῶραι oficial recunoscute, după pilda oraşelor vechi şi noi din Thracia, Asia Mică şi din provinciile răsăritene ale imperiului lui Alexandru. O confirmare a acestui mod de a vedea se poate găsi, credem, în faptul că, după Memnon, la data războiului dintre Tomi şi Callatis, de care a fost vorba mai sus, aceste două oraşe ar fi avut *hotar comun* (περὶ Τόμεως τοῦ ἐμπορίου. . . ὁ τοῖς Καλατιανοῖς ὅμορον ἦν), exprimare de neconceput altfel decât dacă presupunem că istoricul grec înţelegea să vorbească de teritoriile lor respective. Tot aşa, în decretul pentru Aristagoras, termenul χώρα — atât de des întrebuinţat, şi uneori în opoziţie cu termenul πόλις: τήν τε πόλιν καὶ τὴν χώραν (rândurile 31 — 32) — nu poate avea nici el altă semnificaţie decât aceea de « teritoriu rural aparţinând oraşului », teritoriu despre care, fără teamă de a ne înşela, putem afirma că la data documentului de care vorbim se găsea sub controlul Histriei de cel puţin trei veacuri.

[2] IV, 45,1.

Iar Bizantinii, nemângâiaţi de frumuseţea roadelor irosite sub ochii lor, osebit de osteneala şi de cheltuiala reînnoite an de an, suportă greu o soartă atât de apăsătoare: ἔχοντες γὰρ χώραν γενναιοτάτην, ὅταν διαπονήσωσι ταύτην, καὶ γένηται τὸ τῶν καρπῶν πλῆθος τὸ κάλλει διαφέρον, κἄπειτα παραγενηθέντες οἱ βάρβαροι τοὺς μὲν καταφθείρουσι, τοὺς δὲ συναθροίσαντες ἀποφέρουσι. Τότε δή, χωρὶς τῶν ἔργων καί τῆς δαπάνης, καὶ τὴν καταφθορὰν θεώμενοι, διὰ τὸ κάλλος τῶν καρπῶν σχετλιάζουσι, καὶ βαρέως φέρουσι τὸ συμβαίνον.»[1]

Transpus în epoca de frământări create de prăbuşirea stăpânirii Celţilor în Peninsula Balcanică, exemplul raporturilor Bizanţului cu Thracii, aşa cum le prezintă Polybiu, oglindeşte, credem, cu destulă fidelitate condiţiile de viaţă ale aşezărilor greceşti din Dobrogea la sfârşitul secolului al III-lea, perioadă pentru cunoaşterea căreia o întâmplare fericită ne-a păstrat o serie de documente epigrafice — în parte inedite — descoperite la Histria în cursul ultimilor douăzeci de ani. Cel mai important din ele este decretul în onoarea lui Agathocles fiul lui Antiphilos [2], datând din jurul anului 200 î.e.n. şi în care — aşa cum este cazul cu decretul olbian în onoarea lui Protogenes, sau, la Histria chiar, cu decretul în onoarea lui Aristagoras — ni se înfăţişează un tablou al împrejurărilor în mijlocul cărora s'a desfăşurat activitatea personajului cinstit. Acest tablou, în textul nostru, este deosebit de sumbru. Sfâşiată de frământări lăuntrice, spre sfârşitul secolului al III-lea [3], cetatea este atacată mai târziu de duşmani dinafară, al căror nume nu este indicat [4]. Este primul prilej oferit lui Agathocles de a-şi sluji concetăţenii, organizând apărarea oraşului şi isbutind să îndepărteze primejdia. Altădată, în faţa ameninţărilor unui şef thrac, Zoltes, ale cărui cete ocupaseră şi prădaseră Bizone, acelaşi Agathocles găseşte mijloacele de a-şi salva patria şi, pentru a preveni repetarea atacurilor, solicită intervenţia unui rege de peste Dunăre, Rhemaxos.

După cum s'a relevat, cu drept cuvânt, interesul excepţional al inscripţiei — din vina descoperitorului, până astăzi nepublicată — stă în pomenirea «regelui» transdanubian, ale cărui bune raporturi cu cetatea greacă reprezintă poate mai mult decât o alianţă ocazională [5]. Mulţumită indicaţiilor pe care le cuprinde, cunoştinţele noastre despre viaţa politică a Geţilor între Dromichaites şi Burebista câştigă în precizie [6], şi acelaşi lucru se poate spune despre istoria Thracilor sud-dunăreni în perioada obscură ce precede reconstituirea

[1] IV, 45, 7 — 8.

[2] R. Vulpe, « Gândirea », XI, 1931, p. 362—64; idem, Histoire ancienne de la Dobroudja. p. 87 — 90. Cf. M. Rostovtzev, Skythien u. der Bosporus. I, p. 493, n. 1; Social and Economic History of the Hellenistic World, v. II, p. 765 — 766.

[3] R. Vulpe, « Gândirea », XI, 1931, p. 363; Idem, Histoire ancienne de la Dobroudja, p. 88.

[4] Dacă datarea inscripţiei — bazată înainte de toate pe argumente de ordin paleografic — ar putea fi considerată sigură, ipoteza cea mai plauzibilă în privinţa identităţii acestor duşmani ar fi că ne găsim în faţa uneia din cele dintâi ciocniri ale Histrienilor cu Bastarnii, de puţină vreme aşezaţi în Deltă.

[5] In lucrările citate în nota 2, R. Vulpe vorbeşte de un adevărat «protectorat» pe care Rhemaxos l-ar fi exercitat nu numai asupra Histriei, ci şi asupra tuturor cetăţilor greceşti de pe litoral. Până la editarea inscripţiei, preferăm să ne rezervăm judecata asupra naturii unor relaţii care, aşa cum sunt înfăţişate de autor prefigurează situaţia Dobrogei în zilele lui Burebista.

[6] Fireşte, în măsura în care « getismul » lui Rhemaxos nu ar lăsa loc niciunei îndoieli, ceea ce, în starea actuală a informaţiei noastre, nu este cazul. Relevăm, oricum, că într'o dare de seamă publicată câţiva ani după articolul din « Gândirea », rezumând cuprinsul decretului pentru Agathocles, Radu Vulpe însuşi îi atribue interesul de a ne informa asupra legăturilor Histriei cu « şefii thraci din vecinătate »: « Istros », 1934, I, p. 370.

regatului odrys. Intre unii şi ceilalţi, poziţia Histriei apare anevoioasă, şi nu este de mirare că — pentru a-şi salva existenţa — cetatea este silită, odată să ia armele, altădată să se răscumpere, în sfârşit, în împrejurări excepţionale, să recurgă la sprijinul vreunui βασιλεύς mai mult sau mai puţin puternic, a cărui intervenţie isbuteşte să-i asigure pentru un timp pacea. In astfel de condiţii, talentele diplomatice ale locuitorilor ei găsesc prilej să se manifeste şi menţiuni ale soliilor întreprinse pe lângă « regi » din părţile Dunării sau de dincolo de fluviu încep să-şi facă apariţia în decretele de cinstire ale binefăcătorilor oraşului.

Scurt timp după Agathocles, dacă nu chiar în aceeaşi perioadă, un alt εὐεργέτης, a cărui activitate ne este cunoscută numai în parte, îşi câştigă recunoştinţa Histrienilor prin merite de aceeaşi natură. Decretul care ne-a păstrat amintirea faptelor lui este extrem de fragmentar [1] şi numele însuşi al personajului va rămâne probabil neştiut, dacă un noroc excepţional nu ne va pune cândva în faţa unui al doilea exemplar al inscripţiei. Chiar aşa, din rândurile mutilate se desprinde impresia unei vremi de nesiguranţă pentru Histria, în care Anonimul a ştiut să-şi slujească patria îndeplinind o misiune — de sigur importantă — undeva spre Dunărea pe care Grecii de pe coastă se mulţumeau să o numească « fluviul » [2]. Mai mult nu se poate spune fără a forţa sensul textului, dar puţinul pe care l-am relevat, ca şi data pe care aproape fără greş o putem atribui documentului, sunt suficiente pentru a ne autoriza să afirmăm că situaţia grea dela sfârşitul secolului al III-lea trebue să fi continuat pentru Histria în prima jumătate a secolului al II-lea şi că factorul determinant al acestei stări de lucruri trebue căutat în instabilitatea politică din lumea thracogetă.

Dacă documente epigrafice datând din această perioadă ne-ar fi parvenit în număr îndestulător, tabloul vicisitudinilor Histriei la începutul veacului al II-lea, aşa cum l-am fi putut schiţa pe baza lor, ar fi fost, de sigur, mai nuanţat. Reduşi la câteva indicaţii fragmentare, separate de intervale lungi uneori de decenii, nu putem totuşi să nu subliniem intima lor coerenţă şi concordanţă cu informaţiile privitoare la celelalte colonii din Pontul Stâng, ameninţate de aceleaşi primejdii şi silite să facă faţă aceloraşi nevoi. Semnificativă, din acest punct de vedere, este înrăutăţirea situaţiei alimentare în cetăţile altădată socotite grânare ale lumii greceşti. Mărturisită de Polybiu într'un pasaj de o importanţă excepţională [3], lipsa ocazională a cerealelor în cetăţile pontice este confirmată de autoritatea documentelor locale. La Histria, ca să ne mărginim la exemplul care ne interesează direct, un prim indiciu al greutăţilor de aprovizionare întâmpinate de populaţie se desprinde dintr'un decret inedit din a doua jumătate a secolului al III-lea, în care un cetăţean generos, Diogenes al lui Diogenes, este lăudat, între altele, pentru meritul de a fi împrumutat

---

[1] Muz. Histria, inv. Nr. 154. După scris, din prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n.

[2] Cuvintele păstrate ţin de partea iniţială a textului, mai precis de considerentele pe temeiul cărora s'a făcut propunerea de cinstire. De aici interesul puţin comun al indicaţiilor pe care le-am relevat: [κ]ίνδυνοι, în rândul 3; [πε]πρέσβευκε, în rândul 7; în sfârşit, [πέραν] τοῦ ποταμοῦ în rândul 6, pentru al cărui înţeles cf. decretele lui Aristagoras din Histria (Syll.[3] 708, rândurile 41 — 46) şi Acornion din Dionysopolis (Syll.[3] 762, rândurile 22 — 24).

[3] IV, 38, 5:. . . σίτῳ δ'ἀμείβονται (scil. οἱ κατὰ τὸν Πόντον τόποι), ποτὲ μὲν εὐκαίρως διδόντες, ποτὲ δὲ λαμβάνοντες. Cf. M. Rostovtzev, Social and Economic History of the Hellenistic World, v. II, p. 674 — 75 şi v. III, p. 1462, n. 20.

cetății o sumă importantă, destinată cumpărării de grâne [1]. Mai târziu, între anii 201 și 146, după supoziția plauzibilă a editorului [2], un alt decret, din păcate fragmentar, ne desvălue amănuntul pe cât de interesant pe atât de surprinzător că, într'o împrejurare ale cărei circumstanțe nu sunt greu de imaginat, magistrații Histriei ar fi recurs la serviciile unui importator cartaginez, convingându-l să cedeze orașului o cantitate de grâu în condiții avantajoase [3]. Cele două informații se completează și, dacă impresia pe care ne-o lasă nu este înșelătoare, par a dovedi că strâmtorarea descrisă până aici trebue să se fi prelungit la Histria de-a-lungul celei mai mari părți a secolului al II-lea.

Care va fi fost situația Callatidei în aceeași perioadă, este mai greu de spus, dar nu imposibil. Rarele știri ajunse până la noi, oglindind simptome ale crizei abătute asupra întregului Pont Stâng, nu implică — așa cum am avut prilejul să o relevăm, referindu-ne la orașele de pe coasta de Nord a Mării Negre — o desvoltare sincronică, nici din toate punctele de vedere uniformă, a coloniilor cuprinse în această arie geografică. Intr'un caz sau altul, împrejurările locale au putut să joace un rol hotărîtor și, ca să ne restrângem la problema cercetată în această lucrare, între Callatis și Histria, în perioada de care vorbim, existau deosebiri remarcabile, toate în favoarea celei dintâi. Este ușor de înțeles, bunăoară, că din cele două pricini « speciale » de slăbiciune a Histriei la sfârșitul secolului al III-lea, înnisiparea portului și vecinătatea Bastarnilor, stingheritoare pentru pescuitul în Deltă — niciuna nu era de natură să afecteze situația Callatidei, situată la mare deschisă și întemeindu-și prosperitatea pe exploatarea unui teritoriu agricol și pe o activitate meșteșugărească după toate aparențele înfloritoare [4]. Că, în aceste condiții, buna ei stare se prelungește într'o vreme când la Histria greutățile se înmulțesc, este firesc, mai cu seamă dacă presupunem, așa cum este verosimil, că mijloace bănești abundente sau ziduri de apărare solide vor fi pus-o în situația de a trata dela egal la egal cu șefii thraci sau cu regișorii sciți din vecinătate [5]. Semnificativ, din acest punct de vedere,

---

[1] Muz. Histria, inv. Nr. 35. Aluzia la banii oferiți pentru procurarea de cereale este în rândurile 5 — 6 unde citim: χρυσοῦς πεντακοσίους. . . ὅπως σιτωνηθήτω.

[2] « Dacia », III/IV, 1927 — 32, p. 400, n. 3, în deosebi p. 405.

[3] R. 3: [. . . ὁ δεῖνα Διοσκουρί[δου Καρχηδόν[ιος σῖτον μεταπεμψάμεν]ος εἰς τὴν πόλιν, π[αρακληθεὶς ὑπὸ τῶν ἀρ]χόντων. Din punctul nostru de vedere în acest studiu, prezintă puțină importanță chestiunea de a ști dacă grâul fiului lui Dioscurides era sau nu adus din Carthagina, așa cum înclină să creadă M. Rostovtzev, Social and Economic History of the Hellenistic World, v. III, p. 1462, n. 20.

[4] Din păcate, suntem încă lipsiți de un studiu circumstanțiat asupra produselor artistice și meșteșugărești ale atelierelor din Callatis, în care să fie valorificate numeroasele materiale risipite prin muzee și colecții particulare. Mai cunoscută, până acum, este producția ceramică, în legătură cu care cf. V. Pârvan, Inceputurile vieții romane la gurile Dunării, București, 1923, p. 219; R. Vulpe, Deux terres cuites de Callatis, « Dacia » V/VI, 1935 — 1936, p. 329 — 339. Asupra problemei controversate a provenienței așa numitelor vase « megariene », descoperite în numeroase așezări grecești situate în sudul teritoriului actual al U.R.S.S. și atribuite de B. N. Gracov activității meșterilor callatieni, a se vedea acum T. Cnipovici, « Bul. Acad. de Stat pt. st. Cult. mat. », CIV, 1935, p. 157 și urm.; asupra transformărilor economice ale cetății, în general, oglindite în emisiunile ei monetare, Em. Condurachi, Vechi monete pontice și importanța lor, București, 1951.

[5] Un exemplu revelator al raporturilor ce puteau să se stabilească între o colonie greacă și un șef thrac din vecinătate — într'o vreme ce nu poate fi indicată cu precizie, dar care, oricum, cade în secolul al III-lea — se poate găsi în inscripția din Burgas sau din Apollonia publicată de G. Kazarow, « JOAI », XV, 1912, Beibl. col. 95 — 100, în care vedem un βασιλεύς Cotys (probabil din familia regilor odrysi) trimițându-și fiul, Rhaiscuporis, *ca zălog* în cetatea de pe coasta (ἐξαπ[ο]...λεὶς ὑπὸ τοῦ πατρὸς καθ' ὁμήρειαν) fără îndoială pentru garantarea [illegible] ...tură nu este greu de ghicit.

mi se pare faptul că în decretul pentru Agathocles, citat înainte, între isprăvile lui Zoltes, al cărui câmp de operaţiuni trebue să fi fost Sud-Estul Dobrogei, nu este pomenit vreun conflict cu Callatis, câtă vreme, aşa cum s'a văzut din expunerea precedentă, înainte de a porni împotriva Histriei aventurosul personaj atacase Bizone.

Oricare ar fi adevărul în această privinţă, sigur este faptul că, în ciuda informaţiilor lui Memnon, după ale cărui spuse Callatis nu şi-ar mai fi revenit în urma înfrângerii suferite dela Bizantini, semnele unei vii activităţi stărue în cetatea momentan învinsă, ale cărei legături exterioare se menţin numeroase şi ai cărei fii continuă să-şi poarte corăbiile în toate porturile unde se deschide pentru dânşii o posibilitate de câştig. Mai puţin de un deceniu după pretinsa catastrofă a războiului pentru Tomi, în 252 — 251 după cea mai plauzibilă conjectură, un Hieron al lui Apollodor, Callatian, este onorat la Delphi pentru servicii aduse sanctuarului cu prilejul unei călătorii întreprinse de misionarii acestuia pentru a vesti oraşelor din Pont apropierea *Pythiilor* sau a *Soteriilor* [1]. O măsură analoagă se înregistrează într'un an mai puţin precis stabilit — spre sfârşitul secolului al III-lea — în favoarea altor doi Callatieni, Heracleides şi Sostratos [2].

Lipsite de însemnătate în alte circumstanţe, cele două ştiri îmbracă în împrejurarea care ne reţine atenţia valoarea unor indicaţii cu privire la locul ocupat de Callatis în a doua jumătate a secolului al III-lea în ansamblul coloniilor greceşti din Marea Neagră. Trebue să subliniem, într'adevăr, că, după lista gratificaţilor cu onoruri din 252 — 251, « theorii » templului nu par să se fi oprit în cursul călătoriei în vreun alt port din Pontul Stâng afară de Callatis, şi că aceasta se întâmpla într'o vreme când, după indicaţiile izvoarelor literare, ar fi trebuit să ne închipuim cetatea cufundată în doliul unor pierderi ireparabile.

Alte informaţii spicuite în inscripţii ne îngădue să completăm tabloul relaţiilor întreţinute de Callatis în a doua jumătate a secolului al III-lea şi în prima jumătate a secolului al II-lea cu cetăţi din Pont sau de aiurea: decretul olbian de proxenie pentru Nautimos al lui Pasiadas din Callatis [3], decretele callatiene pentru Pasiadas al lui Herodotos din Chersonesul Tauric [4] şi pentru Philon al lui Hecataios din Apollonia [5], alt decret callatian pentru Heronax şi Bacchios din Mytilene [6] — toate aceste mărturii ale unor bune raporturi între cetatea dobrogeană şi cetăţile amintite [7] reprezintă totodată dovezi ale unei activităţi susţinute şi ale unei abilităţi comerciale puţin comune [8]. Nu

[1] R. Flacelière, Les Aitoliens à Delphes, Paris, 1937, p. 459, Nr. 46.

[2] R. Flacelière, op. cit., p. 447, Nr. 32, dar cf. n. 3.

[3] IOSPE, I² 27 (din secolul al III-lea î.e.n., iar nu din secolul al IV-lea, cum greşit afirmă V. Pârvan, Gerusia din Callatis, AAR, Seria II, t. XXXIX, 1920, MSI, p. 54).

[4] AEMO, XVII, p. 99, Nr. 41.

[5] « Dacia », IX/X, 1941 — 44, p. 287.

[6] V. Pârvan, « Arch. Anz. », 1915, col. 250.

[7] La documentele citate în notele precedente, se poate adăuga I.G., XI, 4, 1238 (dela începutul secolului al II-lea), în care apare un Γ[λ]αῦκος Γούρου Καλλατιανός, adorator al divinităţilor egiptene în Delos, într'o vreme când insula lui Apollo era pe punctul de a deveni principalul emporiu al Mediteranei orientale. După numele părintelui (Γούρας), acest Glaucos trebue să fi fost Thrac, cum relevă cu dreptate L. Robert, Études épigraphiques et philologiques, Paris, 1938, p. 185.

[8] Nu pot fi trecute cu vederea, în această ordine de idei, legăturile Callatidei cu Alexandria, confirmate de prezenţa în cetatea dobrogeană a unui Θέων Ποτάμωνος 'Αλεξανδρεύς (Th. Sauciuc-Săveanu, L'Archéologie en Roumanie, Bucureşti, 1938, fig. 74; M. Rostovtzev

trebue să ne mirăm, prin urmare, dacă situaţia economică a oraşului pare să fi continuat a se menţine mulţumitoare într'un timp când semnele crizei se înmulţesc în alte locuri şi dacă această bună stare se oglindeşte — între alte documente — în lista de ἐπιδόσεις pentru construirea unui templu lui Dionysos, la o dată ce trebue căutată în jurul anului 200 î.e.n. [1].

După cât se poate judeca, aceasta este vremea la care trebue raportată o inscripţie histriană descoperită nu se ştie în ce împrejurări şi până astăzi inedită, în ciuda interesului pe care-l prezintă şi care ne îndreptăţeşte să o prezentăm aici cu anticipaţie, în aşteptarea raportului unde se vor da la iveală materialele epigrafice nepublicate din depozitele Şanţierului. Este vorba de un decret onorific săpat pe o stelă de marmoră, la origine cu fronton, astăzi mutilată sus, jos şi la dreapta, fără a mai vorbi de o ruptură produsă probabil în momentul descoperirii şi care a împărţit câmpul în două fragmente inegale [2]. In actuala-i stare de conservare, stela măsoară 61 cm lungime, 31 cm lărgime şi 16 cm grosime. Literele, neobişnuit de mari pentru un text de asemenea proporţii, au 1,5 cm înălţime. Scrisul este îngrijit, deşi lipsit de eleganţă, gravura adâncă. După caracterele paleografice [3], inscripţia poate să aparţină ultimului sfert al secolului al III-lea sau primei jumătăţi a secolului al II-lea, datare confirmată de unele particularităţi lingvistice [4], precum şi de conţinutul documentului, aşa cum îl vom înfăţişa mai departe.

Am spus că piatra este ruptă la dreapta şi în partea inferioară, mai mult în lungime, mai puţin în lăţime. Pe baza întregirii sigure a celor mai multe rânduri, se poate afirma cu certitudine că numărul literelor căzute la sfârşitul

---

Soc. a. Ec. History of the Hellenistic World, v. III, p. 1644, n. 45). Asupra exportului egiptean în porturile de pe coasta de Vest a Mării Negre, în general, a se vedea Chr. Danov, op. cit., p. 256; asupra schimburilor comerciale cu Sudul U.R.S.S., B. A. Turaiev, Objets égyptiens et égyptisants trouvés dans la Russie méridionale, « Rev. arch. », 1911, XVIII (2), p. 20—35; A. B. Ranovici, Elenismul şi rolul său istoric, p. 235.

[1] Th. Sauciuc-Săveanu, « Dacia », I, 1924, p. 126, Nr. 1, şi p. 317; O. Tafrali, «Rev. Arch. », XXI (1), 1925, p. 258 şi urm. Cf. B. Haussoullier, « Rev. Arch. », XXII, 1925, p. 62 şi urm.; G. Glotz, CRAI, 1925, p. 287; Ad. Wilhelm, « Wien. Anzeiger », LXV, 1928, p. 129 şi urm.; M. Rostovtzev, Soc. a. Ec. History of the Hellenistic World, v. III, p. 1464, n. 22.

[2] Muz. Histria, inv. Nr. 27.

[3] Cu deosebire caracteristice, formele literelor Ω,Π,Κ,Σ şi Φ (a se vedea reproducerea documentului, fig. 1), care, toate, îşi găsesc corespondenţe în inscripţiile attice ale perioadei cuprinse între anii 225—150 î.e.n. Cf. W. Larfeld, Hdb. der griech. Epigraphik, II (Leipzig, 1902), p. 474—75.

[4] Dativele plurale ἔτεσιν, δύσιν în rândul 18, de pildă, devenite curente abia cu începere din secolul al III-lea e.n. şi pentru care v. Edw. Mayser, Gramm. der griech. Papyri aus der Ptolemäerzeit, Leipzig, 1906, p. 314; Blass-Debrunner, Gramm. des neutest. Griechischen, IV. Aufl., Göttingen, 1913, p. 38; B. Bondesson, De sonis et formis titulorum Milesiorum Didymaeorumque, Diss. Lund, 1936, p. 158, 173. In aceeaşi ordine de idei, se poate face observaţia că întrebuinţarea lui ν eufonic înaintea consoanelor, destul de capricioasă în limba papyrilor şi în inscripţiile attice ale epocii elenistice, cunoaşte o mai mare regularitate în documentele epigrafice din Milet, cu a căror limbă inscripţiile histriene prezintă multe asemănări şi în care, după Scherer, omis aproape de fiecare dată în cursul secolului al III-lea, ν reîncepe a fi notat sistematic în primii ani ai secolului al II-lea (Zur Laut- u. Formenlehre der milesischen Inschriften, Diss. München, 1934, p. 61—62). Nu poate fi de asemenea trecută cu vederea gravarea consecventă în decretul nostru al lui ἰῶτα ἀνεκφώνητον, semn şi acesta că inscripţia este anterioară anului 100 î.e.n. (Larfeld, Hdb. der griech. Epigraphik, v. I, p. 305). Coroborate de caracteristicile paleografice ale documentului, relevate într'o notă anterioară, observaţiile ce preced îndreptăţesc concluzia că decretul în cinstea lui Hefaistion trebue să dateze, aşa cum s'a arătat în text, dela sfârşitul secolului al III-lea sau începutul secolului al II-lea, cu mai multă probabilitate din primele decenii ale secolului al II-lea î.e.n.

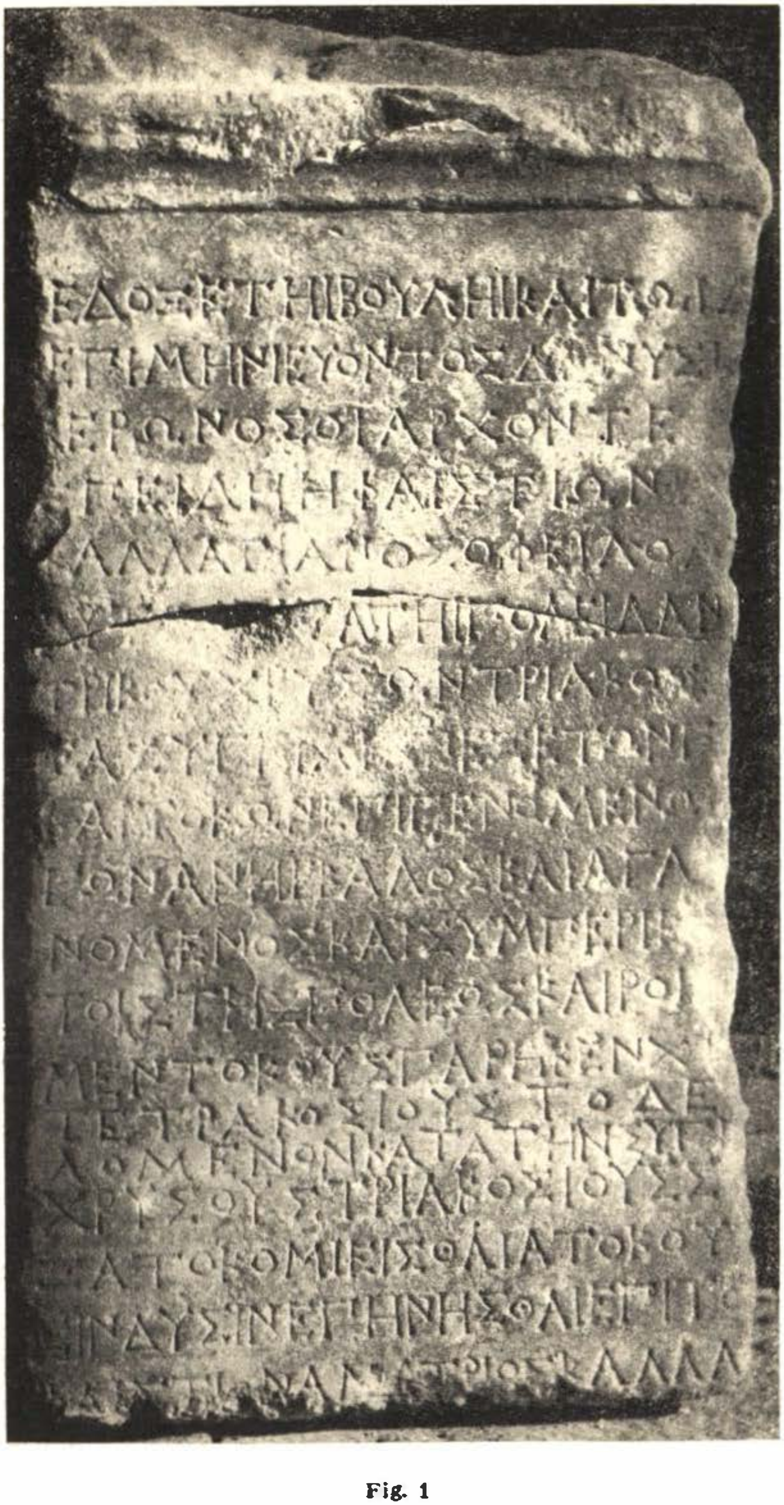


Fig. 1

fiecăruia din ele variază între patru şi şase. Cât priveşte lungimea, ţinând seama de natura inscripţiei şi de redactarea formulară a acestui soi de texte, trebue să presupunem o lacună de 12 până la 15 rânduri, uşor de reconstituit ca sens şi chiar ca exprimare, pe baza documentelor analoage din Histria şi de aiurea [1].

Cu aceste observaţii preliminare, citim:

''Εδοξε τῆι βουλῆι καὶ τῶι δ[ήμωι·]
ἐπιμηνιεύοντος Δ[ιο]νυσί[ου]
[῾Ι]έρωνος, οἱ ἄρχοντε[ς εἶπαν·]
ἐπειδὴ ῾Ηφαιστίων Μ[άτριος]
5 Καλλατιανός, ὀφειλομ[ένου]
[α]ὐτῶι πα[ρ]ὰ τῆι πόλει δαν[είου πα-]
τρικοῦ χρυσῶν τριακοσ[ίων κα-]
[τ]ὰ συγγραφ[ὴ]ν ἐξ ἐτῶν π[ολιτῶν]
καὶ τόκων ἐπιγενομένω[ν ἐπιλοί-]
10 πων, ἀνὴρ καλὸς καὶ ἀγα[θὸς γέ-]
νόμενος καὶ συμπεριε[νεχθεὶς]
τοῖς τῆς πόλεως καιροῖ[ς, τοὺς]
μὲν τόκους παρῆκεν, χρ[υσοῦς]
τετρακοσίους, τὸ δὲ [ὀφει-]
15 λόμενον κατὰ τὴν συγγ[ραφήν,]
χρυσοῦς τριακοσίοις, σ[υνεπρά-]
ξατο κομιεῖσθαι ἀτόκου[ς ἔτε-]
σιν δύσιν· ἐπῃνῆσθαι ἐπὶ το[ύτοις ῾Η-]
φαιστίωνα Μάτριος Καλλα[τιανόν,]
20 [ἀρετῆς ἕνεκεν καὶ εὐνοίας τῆς]
[εἰς τὸν δῆμον· δεδόσθαι δὲ αὐτῶι]
[καὶ ἐκγόνοις προξενίαν πολιτείαν]
[ἰσοτέλειαν εἴσπλουν καὶ ἔκ-]
[πλουν καὶ πολέμου καὶ εἰρήνης]
25 [ἀσυλεὶ καὶ ἀσπονδεὶ . . . κτλ.]

Şi traducem:

« Decret al Sfatului şi Poporului (histrian). Sub preşedinţia lui Dionysios al lui Hieron arhonţii au propus: întru cât Hefaistion al lui Matris, Callatian, moştenind dela părintele său un împrumut contractat de Cetate la acesta, în valoare de 300 stateri de aur, pe termen de şase ani, osebit de dobânzile întârziate, dovedindu-se om ales şi cu inimă, înţelegător faţă de greutăţile Oraşului, a renunţat la dobânzile ce se ridicau la 400 stateri, iar pentru

[1] In special decretul histrian în cinstea unui κολλυβιστής necunoscut (V. Pârvan, « Dacia », II, p. 205, Nr. 9), prin care i se acordă toată seria privilegiilor obişnuite în asemenea, împrejurări; apoi decretul pentru Delianul Mnesalkos al lui Telesarchides, publicat de F. Durrbach şi A. Jardé în « Bull. de Coresp. Hellénique », XXIX, 1905, p. 201, Nr. 65, emendat şi retipărit de Holleaux în aceeaşi revistă, XXXI, 1907, p. 374—77 (= Études d'épigr. et d'antiquités grecques, Paris, 1938, I, p. 369—72). Aşa cum a încercat să dovedească pentru întâia oară Holleaux, ultimul document emană după toate probabilităţile dintr'un oraş de pe ţărmul de Vest sau de Nord al Mării Negre, a cărui situaţie internă seamănă întocmai cu aceea a Histriei în perioada studiată de noi: aceleaşi greutăţi de aprovizionare, pe care cetatea încearcă să le remedieze importând grâu din Sud (rândul 6), aceleaşi datorii neplătite către mânuitorii de fonduri din Delos, porniţi să sechestreze transporturile destinate cetăţii (rândul 7), aceleaşi apeluri la generozitatea particularilor pentru obţinerea unor credite pe termen lung (rândurile 9—11). Oricare ar fi oraşul în discuţie (singurul lucru ce se poate spune în această privinţă este că nu e vorba de o colonie dorică), documentul este revelator pentru starea de lucruri din cetăţile pontice în perioada dintre moartea lui Alexandru şi cucerirea romană. Serviciile aduse de Mnesalkos, pe de altă parte, nu se deosebesc decât prin numărul lor de serviciile aduse Histriei de Hefaistion, aşa că onorurile acordate acestuia prin decretul pe care îl publicăm nu au putut fi mult diferite de onorurile acordate Delianului. In sfârşit, elemente de comparaţie mai poate oferi decretul olbiopolitan pentru Nautimos al lui Pasiadas (IOSPE, I², 27), precum şi altele a căror înşirare nu şi-ar avea locul.

plata sumei datorate prin contract, 300 de stateri, a acordat Cetăţii o păsuire de doi ani fără dobânzi; pentru aceste temeiuri, să fie lăudat Hefaistion fiul lui Matris, din Callatis, pentru meritele şi bunăvoinţa arătate Poporului; să i se acorde, lui şi urmaşilor lui, calitatea de *proxen*, drepturile cetăţeneşti, egalitatea fiscală, îngăduinţa de a intra şi ieşi din port în timp de război şi în timp de pace nesupus vreunei vexaţii şi în chip neîntrerupt. . . ;»][1].

După cum se vede, ne aflăm înaintea unui document de un interes deosebit prin conţinutul lui şi prin momentul la care se referă, document privind de o potrivă istoria Histriei şi pe a vecinei ei mai norocoase, de vreme ce beneficiarul decretului este un callatian, iar motivarea hotărîrii aruncă o lumină sugestivă asupra condiţiilor financiare ale celor două cetăţi la începutul secolului al II-lea.

Relevăm că decretul aduce o informaţie binevenită şi în privinţa structurii statale a Histriei, oferindu-ne o nouă dovadă a existenţei printre organele constituţionale ale cetăţii a unui colegiu de ἄρχοντες, cu rosturi administrative şi politice[2]. Până aici, singura ştire în legătură că această magistratură în oraşul de pe ţărmul lacului Sinoe era — dacă exceptăm aluzia dintr'o inscripţie funerară aparţinând epocii Antoninilor, găsită la Nistoreşti[3] — menţiunea, în decretul pentru Cartaginezul pomenit atunci când am înfăţişat situaţia Histriei în veacul al II-lea, a unor ἄρχοντες, a căror intervenţie pe lângă exoticul negustor l-ar fi determinat pe acesta să cedeze Obştii grânele necesare. Dar textul la care ne referim este mutilat tocmai în acest punct şi citirea editorului, oricât de judicioasă, putea să lase loc îndoielii[4]. De data aceasta mărturia este limpede, şi cercetătorul instituţiilor politice ale Histriei poate înregistra în decretul pe care îl dăm la iveală particularitatea semnalată, comună vieţii publice a tuturor coloniilor milesiene din Marea Neagră[5].

Dar, ca să revenim la obiectul preocupărilor noastre, trebue să observăm că originea beneficiarului decretului, fără să constitue numaidecât o noutate în ansamblul documentelor epigrafice histriene (alţi doi callatieni onoraţi de cetate am mai putut identifica în inscripţii extrem de fragmentare, până astăzi nepublicate[6]), reprezintă şi ea un fapt a cărui semnificaţie nu poate fi trecută cu vederea. Dacă ţinem seamă de condiţiile istorice existente în Basinul Pontic între anii 250 şi 150 în.e.n., este uşor de înţeles pentru ce relaţiile dintre Histria şi Callatis — fără îndoială mai vechi, de nu ar fi să ne întemeiem decât pe textul

---

[1] Cu alte cuvinte, chiar şi fără un tratat formal între patria lui şi Histria.

[2] Mai bine cunoscuţi în Attica, unde informaţia asupra activităţii lor este abundentă, « arhonţii » nu apar niciodată în oraşe dorice (a se vedea Schoeffer s. v., R. E., II, col. 569). Pe coastele de Vest şi de Nord ale Mării Negre, prezenţa lor este atestată — în afară de Histria — la Apollonia (« Oesterr. Jahreshefte », XV, 1912, Beibl. 95—100; XXX, 1937, Beibl. 89—94), Tomi (AEMO, VI, 1883, p. 21; VIII, 1885, p. 8; XII, 1889, p. 129; XIV, 1891, p. 24, 25, 29); Tyras (IOSPE, I², 2, 3); Olbia (IOSPE, I², 26, 39, 31, 32, 33, 35, 39, 40 — şi numeroase alte inscripţii pentru care v. indicele II, p. 551).

[3] AEMO, XVII, 1894 (= C.I.L., III, 12489): « L. Pompeius Vale(n)s. . . munera fecit Histro in oppido *arc(h)ontium* et sacerdotium etc. ».

[4] A se vedea rândurile reproduse *supra*, p. 61, n. 3

[5] Cf. documentele epigrafice citate mai sus, n. 2. Asupra instituţiei arhonţilor în coloniile milesiene, în general, Fr. Bilabel, Die ionische Kolonisation (« Philologus » Supplbd. XIV, 1), Leipzig, 1920, p. 126, 133, 134, 188; asupra atribuţiilor lor obişnuite, în Histria şi la Olbia, T. V. Blavatskaia, Zapadnopontiskie goroda v. VII—I vekah do naşei erî. Moscova, 1952, p. 192.

[6] Muz. Histria, inv. Nr. 86 şi Nr. 106.

lui Memnon [1] — îmbracă tocmai în această vreme aspectul pe care îl vedem, adică acela al unei dependenţe economice, despre care nu este poate exagerat să spunem că va fi avut şi urmări de alt ordin. Semnificativă, din acest punct de vedere, este comportarea cetăţii mai sărace în războiul cu Tomi, care trezea uimirea lui B. Pick [2] şi pe care, în lumina documentului pe care-l publicăm, ne putem încumeta să o explicăm prin obligaţiile contractate faţă de cetatea bogată, cunoscută şi din alte ştiri ca sediul unui înfloritor comerţ de bancă.

Fără să putem afirma cu certitudine că Matris, primul creditor al Histrienilor, va fi fost de meserie τραπεζίτης [3], ca Bicon al lui Dioscuridas, cunoscut dintr'o inscripţie publicată la sfârşitul secolului trecut de Gr. Tocilescu şi comentată de V. Pârvan în memoriul despre « Gerusia din Callatis » [4], putem considera probabil, pe de o parte, că mijloacele pe care le avea la dispoziţie trebue să fi fost mari, de vreme ce-i permit să împrumute unui singur debitor, pe şase ani, o sumă de 300 de χρυσοῖ [5], pe de alta, că asemenea mânuitori de fonduri, în stare să trateze cu cetăţi şi să le impună condiţii, nu lucrau, de sigur, fără consultarea propriilor lor state, a căror încuviinţare era cerută înainte de încheierea anumitor transacţii [6].

In această ordine de idei, credem util să atragem atenţia asupra caracterului solemn al legământului dintre Histrieni şi Matris, înlocuit după moartea acestuia prin moştenitorul lui, Hefaistion [7]. Spre deosebire de obişnuitul χειρόδοτον sau ἀσύγγραφον, practicat între particulari şi lipsit de garanţii legale [8], împrumutul încheiat de cetate şi indicat în text cu numele de συγγραφή [9] este un contract scris, de caracter public (ceea ce numim astăzi un contract în formă autentică), semnat de părţi în prezenţa a numeroşi martori şi depus, pentru mai multă siguranţă, fie în păstrarea unei persoane de încredere (συγγραφοφύλαξ), fie — în statele unde o asemenea instituţie era cunoscută — într'o arhivă anume creată pentru păstrarea titlurilor de credit, aşa numitul χρεοφυλάκιον [10]. Pentru ca o πόλις să se poată lega în această formă, în cetăţile guvernate

---

[1] Supra, p. 52.

[2] Op. cit., p. 144.

[3] Asupra băncilor în perioada care ne interesează, E. Ziebarth, Hellenistische Banken, « Numism. Ztschr. », XXXIV, 1924, p. 36—50 şi art. Trapeza în R.E., VI A, col. 2200; asupra problemei creditului în lumea veche, în general, B. Laum, s.v. Banken, R.E., Suppl. IV, col. 68 şi urm.

[4] Gr. Tocilescu, AEMO, XIV, 1891, p. 32, Nr. 75. Cf. V. Pârvan, AAR, Seria II, T. XXXIX, 1920, MSI, p. 56—57.

[5] După toate probabilităţile, stateri cu chipul lui Lysimach — la data împrumutului contractat de Histrieni moneta de aur cu cea mai largă circulaţie în oraşele greceşti ale Pontului Stâng. Histria însăşi (şi nu mai puţin Callatis şi Tomi) a bătut asemenea « galbeni », la o dată ce nu a fost stabilită cu precizie; în lucrarea sa în mai multe rânduri citată, B. Pick opina pentru epoca lui Mithradates (Die ant. Münzen..., I, 1, p. 154); dar cf. obiecţiile lui Em. Condurachi, Vechi monete pontice şi importanţa lor, p. 12 şi urm.

[6] B. Laum, s. v. Anleihen. R.E., Supplbd. IV, col. 24—30.

[7] Contractul în chestiune fiind cesibil şi negociabil — ceea ce făcea din el un titlu la purtător — riguros vorbind nu ar fi fost nevoie ca Matris să fi încetat de a trăi pentru ca Hefaistion să îmbrace în documentul nostru calitatea de creditor al Histrienilor: era de ajuns, pentru aceasta, ca tatăl să fi transmis fiului pe o cale sau alta creanţa sa asupra cetăţii. Cum însă, în acest caz, este probabil că decretul ar fi menţionat oricât de laconic cesiunea contractului, ipoteza cea mai simplă este că trecerea asupra lui Hefaistion a creanţei aparţinând lui Matris s'a făcut prin moştenire.

[8] Demosth. c. Timoth., 1185, 12.

[9] R. Dareste, Sur la συγγραφή en droit grec et en droit romain, « Bull. de Corresp. Hellénique », VIII, 1884, p. 362—376. Cf. Kunkel s. v. în R.E., IV A, col. 1376—87.

[10] R. Dareste, « Bull. de Corresp. Hellénique », VI, 1882, p. 241—245.

democratic era nevoie de un vot al Adunării, aprobând operaţia şi numind pe delegaţii împuterniciţi să trateze condiţiile [1]. Aceşti πρεσβευταὶ ὑπὲρ τῆς προεγγυήσεως και προδανεισμοῦ (cum sunt numiţi într'un document milesian publicat de Rehm[2]) fixează cifra şi termenul împrumutului, stabilesc dobânda şi, în limitele mandatului primit dela Adunare, angajează statul prin semnătura lor [3]. Operaţia comportă, aşa dar, o publicitate ce ţine de esenţa ei şi fără de care nu se poate concepe. In aceste condiţii, controlul statului asupra plasamentelor cetăţenilor devenea nu numai posibil dar şi lesnicios, ceea ce îndreptăţeşte presupunerea că—aşa cum este cazul împrumutului obţinut de Milesieni pe piaţa Cnidosului, la care ne-am referit înainte — creditul obţinut de Histria dela un cetăţean din Callatis nu va fi fost nici el acordat fără o intenţie politică, independent de consideraţiile de ordin economic a căror greutate nimeni nu se va gândi să o tăgăduiască.

Tocmai în legătură cu acest din urmă aspect al operaţiei, aşa cum se oglindeşte în decret, trebue să ne oprim o clipă asupra nedumeririi în chip firesc prilejuite de modicitatea sumei pe care Histrienii arată a o fi luat cu împrumut şi pe care nu isbutesc să o plătească. Oricât de puţin cunoscute ne-ar fi condiţiile financiare ale cetăţilor pontice în deobşte şi ale Histriei în particular, 300 de stateri de aur reprezintă o sumă neînsemnată, raportată nu numai la mijloacele impresionante ale unui Protogenes—ale cărui liberalităţi faţă de Olbia se cifrează la mai multe mii de χρυσοῖ [4] — dar chiar la acele ale «evergeţilor» locali, dintre care unii, ca Diogenes al lui Diogenes, împrumută cetăţii până la 500 de stateri pentru procurarea de grâne [5]. Situaţia Histriei trebue să fi fost dar gravă, pentru ca oraşul să se fi văzut nevoit să recurgă la serviciile unui creditor de aiurea, solicitându-i o sumă pe care în condiţii normale i-ar fi putut-o împrumuta orice histrian cu stare. Nu trebue, într'adevăr, să facem greşeala de a crede că sărăcia cetăţii însemna numaidecât sărăcia cetăţenilor şi că, de vreme ce tezaurul public era secătuit, pungile bogătaşilor din oraş erau şi ele goale. Exemplul lui Protogenes dovedeşte contrariul, dacă ne gândim că în momentul celei dintâi danii a lui, în vederea «peşcheşului» oferit lui Saitapharnes, odoarele cetăţii (τὰ ἱερὰ ποτήρια), amanetate pentru 100 de stateri la un cămătar străin (ξένος), erau în primejdie de a fi topite din pricina insol-

---

[1] Cu titlu de exemplu, cf. considerentele decretului din Oropos (Syll.[3], 544: sfârşitul secolului al III-lea în.e.n.) în care, după arătarea scopului în vederea căruia cetatea caută să-şi procure fonduri (ὅπως ἂμ πόρος χρημάτωγ γίνηται εἰς τὴν οἰκοδομίαν τοῦ τείχου), se indică magistraţii autorizaţi să negocieze împrumutul: δεδόχθαι τῶι δήμωι τοὺς τειχοποιοὺς καὶ τοὺς πολεμάρχους δανείσασθαι χρήματα ἐάμ ποθεν δύνωνται, τόκων ὅτι ἂν ἐλαχίστων δύνωνται (rândurile 2—3 şi 7—8. Cf. G. Busolt, Griech. Staatskunde, I, München, 1920, p. 620 şi n. 3).

[2] G. Kawerau u. A. Rehm, Das Delphinion in Milet. «Milet. Die Ergebnisse der Ausgrabungen», III, Berlin, 1914, Nr. 138, rândul 6. Asupra acestui important document, de un excepţional interes nu numai pentru cunoaşterea împrejurărilor la care se referă, dar şi din punctul de vedere al tehnicii financiare în antichitate, a se vedea observaţiile lui A. Andreades, A History of Greek Public Finance, Cambridge Mass., 1933, v. I, p. 176—178.

[3] B. Laum, art. cit., col. 26. Din literatura mai veche privitoare la împrumuturile statelor greceşti, amintim studiile lui E. Szanto, «Wiener Studien», VII, 1885, p. 232 şi urm.; VIII, 1886, p. 1 şi urm.; C. Wachsmuth, «Rhein. Museum», XL, 1885, p. 283 şi urm. şi P. Wolters, «Rhein. Museum», LVIII, 1903, p. 154 şi urm., de completat acum cu A. Andreades, op. cit., I, p. 168—176 (la care întreaga bibliografie mai nouă).

[4] IOSPE, I[2], 32 passim.

[5] Supra, p. 64 şi n. 1. Cf. «Histria», VII, Nr. 11, 15.

vabilităţii oraşului [1]. Aceasta nu-l împiedică pe Protogenes să dispună de sume importante în bani lichizi, şi să facă obştii daruri repetate, aşa cum se ştie şi cum o proclamă cu recunoştinţă decretul. O situaţie analoagă se întâlneşte către jumătatea secolului I î.e.n. la Histria, unde, după numeroase servicii aduse concetăţenilor, într'un moment când nimeni nu cuteza să primească sacerdoţiul lui Apollo din pricina cheltuielilor legate de el, Aristagoras al lui Apaturios solicită această demnitate, de care se achită fără să se uite, cum se zice, la cheltuială: οὐδενὸς φεισάμενος οὔτε τῶν πρὸς τοὺς θεοὺς οὔτε τῶν πρὸς τοὺς πολείτας δικαίων [2]. Este limpede, în aceste condiţii, că, aşa cum o subliniam înainte, sărăcia tezaurului nu însemna sărăcia *tuturor* locuitorilor şi că, în ciuda strâmtorării cu care vor fi avut de luptat cei mai mulţi, proprietarii de pământ sau armatorii găseau putinţa să-şi salveze veniturile, poate chiar să şi le sporească, profitând de prilejurile de îmbogăţire oferite de mizeria obştească.

Dacă este aşa — şi, până la dovada contrară, aşa socotim că trebue privite lucrurile — cu atât mai insistent se pune întrebarea care ne-a prilejuit aceste consideraţii, şi anume din ce pricini Histria s'a văzut nevoită să caute la Callatis un credit pe care în condiţii obişnuite ar fi trebuit să-l găsească pe propria-i piaţă [3]; şi, în legătură cu această primă nedumerire, de ce natură va fi fost criza din vina căreia oraşul mărturiseşte a nu fi putut plăti la termen o datorie prin ea însăşi neînsemnată?

Inainte de a încerca să răspundem la aceste întrebări, trebue să înlăturăm posibila greşeală rezultând din presupunerea că insolvabilitatea cetăţii s'ar fi datorat dobânzii excesive pretinse de creditor. O aparentă justificare a acestui mod de a vedea s'ar putea căuta în indicaţia textului după care, în momentul votării decretului, arieratele procentelor întreceau « capetele », ridicându-se la 400 de stateri. Evident, situaţia este departe de a fi firească, dar ea se poate explica prin incapacitatea Histrienilor de a plăti vreme de mai mulţi ani dobânda obişnuită în acest gen de operaţii şi care, după informaţiile de care dispunem,

---

[1] . . . τῶν τε ἀρχόντων θέντων τὰ ἱερὰ ποτήρια εἰς τὴν τῆς πόλεως χρείαν πρὸς χρυσοῦς ἑκατὸν καὶ οὐκ ἐχόντων λύσασθαι, τοῦ δὲ ξένου φέροντος ἐπὶ τὸν χαρακτῆρα . . . (r. 14—18).

[2] Syll.[3], 708, rândurile 36—37. Servicii analoage, pomenite în termeni asemănători, şi în decretul dionysopolitan pentru Acornion (Syll.[3], 762).

[3] Că gândul magistraţilor histrieni se va fi îndreptat în primul rând spre deţinătorii de fonduri din interior, o putem presupune fără teamă de a ne înşela, după pilda altor oraşe greceşti strâmtorate, ale căror autorităţi, în ceasuri de cumpănă, adresează cetăţenilor cu stare apeluri mai mult sau mai puţin imperioase. La Olbia, ca să ne referim la un text pe care am avut prilejul să-l citām, în decretul pentru Protogenes, se arată limpede cum în două împrejurări diferite — odată pentru a procura grâne, altădată pentru a face faţă unei primejdii dinafară — «poporul » cere ajutorul acelor pe care textul îi numeşte οἱ ἔχοντες sau οἱ ἰσχύοντες (fragm. A, rândurile 26—27: οἰομένου δεῖν τοῦ δήμου παραθέσθαι σῖτον ἱκανόν, καὶ εἰς ταῦτα παρακαλοῦντος τοὺς ἔχοντας; B, rândurile 22—25: . . . συνελθὼν ὁ δῆμος διηγωνιακῶς . . . παρεκάλει πάντας τοὺς ἰσχύοντας βοηθῆσαι). Lucrurile nu se petrec altfel în Grecia metropolitană, şi este cunoscut cazul cetăţii Crannon din Thessalia, care, înglodată în datorii, către jumătatea secolului al II-lea î.e.n., lansează un împrumut intern, invitând pe toţi cei în măsură s'o facă să subscrie o anumită sumă, pentru a uşura sarcinile comunităţii. Documentul la care ne referim — un decret destul de bine conservat, publicat în 1935 — începe prin a arăta greaua situaţie a vistieriei oraşului, nevoită să tot amâne obligaţiile scadente, după care explică nevoia şi urgenţa unor măsuri energice, solicitând din partea cetăţenilor angajamente precise în faţa Adunării: καὶ ἐπαγγέλασται τᾶ πόλι τὸς δεύμενος παρ'ἐκκλεισσίαι ἕκαστον βελλείτει δούρραντα τᾶ πόλι ἐν τὰ διεσαφείμενα δάνεια (Yves Béquignon, « Bull. de Corresp. Hellénique », LIX, 1935, p. 36 şi urm.).

în secolul al III-lea era de 10%, iar în secolul al II-lea ceva mai mică [1]. Dacă ne amintim că termenul stipulat în contractul cu Matris era de şase ani; dacă ţinem seamă de faptul că în momentul «aranjamentului» cu Hefaistion, pe urma căruia acesta renunţa la dobânzi pentru trecut și pentru o nouă păsuire de doi ani, scadenţa iniţială trebue să fi fost depășită; dacă ne raportăm, în sfârşit, la termenii în care în cuprinsul documentului se vorbeşte de împrumut și de împrumutător, nu putem evita încheierea că, în condiţiile economice ale antichităţii, operaţia nu comporta după toate probabilităţile clauze oneroase și că pricinile insolvabilităţii Histriei trebue căutate în propria-i situaţie.

Tocmai aici ne isbim însă de principala dificultate a cercetării pe care am întreprins-o, aceea de a stabili, pe baza informaţiilor ce ne stau la dispoziţie, natura exactă a unei crize care a putut fi economică sau politică, dar tot atât de bine *și* economică *și* politică. Exprimarea învăluită a decretului, care laudă pe Hefaistion pentru meritul de a se fi dovedit «înţelegător» cu greutăţile orașului (συμπεριενεγχθεὶς τοῖς τῆς πόλεως καιροῖς), nu ne ajută din acest punct de vedere, căci dacă în frazeologia documentelor epigrafice termenul καιροί însemnează în general «vremuri grele, împrejurări nenorocite» [2], contextul nu ne lasă să bănuim motivul pentru care în cazul nostru cetatea trecea printr'o asemenea încercare. Teoretic, amândouă explicaţiile la care am făcut aluzie rămân dar posibile, și, ca să ne oprim o clipă asupra celei dintâi, nu este câtuși de puţin neverosimil ca pe slăbiciunea economică «cronică» ale cărei pricini le-am analizat, să se fi grefat într'un anumit moment o criză «acută», prilejuită de împrejurări neprevăzute, cum ar fi un cataclism natural sau o amenintare dinafară. O asemenea situaţie, împiedecând activitatea normală a locuitorilor și, mai ales, circulaţia mărfurilor, din a căror taxare cetăţile grecești și-au tras întotdeauna principalele venituri [3], ar explica, de bună seamă, o secătuire temporară a tezaurului cetăţii; nu ar explica însă pentru ce într'un moment ca acesta Histria nu a găsit la locuitorii ei sprijinul pe care era în drept să-l nădăjduiască, în speţă împrumutul de 300 stateri, în disperare de cauză contractat la Callatis! Pentru ca această soluţie să devină necesară, orașul trebue să fi suferit la data documentului fie o pustiire necruţătoare, de felul celor îndurate la interval de câteva veacuri din partea Geţilor și a Goţilor (pe care însă niciun izvor nu o amintește și despre care decretul ar fi vorbit probabil în termeni mai puţin eufemistici [4]), fie consecinţele unor frământări interne, deslănţuite de înrăutăţirea situaţiei materiale, al cărei prim rezultat — la Histria, ca pretutindeni în lumea elenistică — nu a putut fi decât o înăsprire a luptei de clasă.

Faptele sunt prea cunoscute pentru a mai fi nevoie să revenim asupra lor. Intr'o carte recentă, tratând despre Elenism și rolul său istoric, regretatul A. B. Ranovici a subliniat cu vigoare temeiurile social-economice ale acestei

[1] G. Billeter, Gesch. des Zinsfusses im griech.- röm. Altertum bis auf Justinian, Leipzig, 1898, p. 65—70; J. A. O. Larsen, An Economic Survey of Ancient Rome, IV, Baltimore, 1938, p. 368—379.

[2] ...διὰ τοὺς καιροὺς ἀποβαλὼν τὰ θιασιτικὰ χρήματα, în decretul callatian pentru Bicon al lui Dioscuridas, citat mai sus, p. 70, n. 4; ... τῶν αὐτῶν καιρῶν τήν τε πόλιν καὶ τὴν χώραν κατεχόντων în decretul pentru Aristagoras, rândurile 32—33. Cf. și decretul fragmentar publicat de V. Pârvan, «Histria», VII, sub Nr. 16, cu exemplele citate în comentariu.

[3] In această privinţă, G. Busolt, Griech. Staatskunde, I, p. 612 şi urm.; A. Andreades, A History of Greek Public Finance, I, p. 297—299; A. H. M. Jones, The Greek City from Alexander to Justinian, Oxford, 1940, p. 244—45 şi 358—9.

[4] Cf., totuşi, în decretul pentru Aristagoras, reticenţa semnificativă cu care se pomeneşte o împrejurare ca ocuparea Histriei de către Geţi, dacă interpretarea dată mai sus unor anumite pasaje din acest document este exactă.

importante epoci din istoria omenirii. Pornind dela constatarea de ordin general că într'o societate împărţită în clase, cum era societatea sclavagistă, contradicţiile interne nu îngădue decât o desvoltare limitată, dincolo de care societatea trebue să se prăbuşească sau să fie supusă de o alta mai puternică, în cadrul căreia procesul de desvoltare a forţelor de producţie se repetă pe o treaptă mai înaltă, învăţatul sovietic a arătat că îngustarea bazei economice a societăţii greceşti clasice, prin pierderea pieţelor de desfacere a mărfurilor manufacturate în urma apariţiei unei producţii locale în coloniile altădată subordonate economic, trebuia să ducă şi a dus la supunerea Greciei de către Macedoneni, fenomenul repetându-se la două veacuri distanţă prin cucerirea întregului Orient elenistic de către Romani. Intrarea într'o nouă perioadă istorică nu putea să deslege însă, decât în parte, problemele prin natura lor irezolvabile ale statelor-cetăţi din Grecia metropolitană, obligate să trăiască din expediente şi, tocmai în această vreme, sfâşiate de lupte a căror violenţă trădează mizeria celei mai mari părţi a populaţiei. « Raportată la condiţiile de viaţă ale secolului al IV-lea — constată în această privinţă un specialist de seamă al epocii de care vorbim — prăpastia dintre sărac şi bogat nu face decât să se adâncească, şi acesta este fenomenul cel mai regretabil pe care-l înfăţişează în ansamblul ei perioada elenistică»[1]. Regretabil sau nu, faptul există şi el explică, pe de o parte, după cum am relevat, intensitatea luptei de clasă, care în unele πόλεις îmbracă forme de o îndârjire până atunci neegalată, pe de alta, lozincile în numele cărora se poartă lupta şi care sunt: « împărţirea pământului, iertarea datoriilor » (γῆς ἀναδασμός, χρεῶν ἀποκοπή).

Să se fi desfăşurat oare altfel evenimentele în cetăţile pontice ale ultimelor veacuri înainte de era noastră, sau să fi făcut Histria excepţie dela o stare de lucruri care ne întâmpină dela o extremitate la alta a lumii greceşti? Evident, răspunsul nu poate fi decât negativ. La fel cu lumea greacă metropolitană, cufundată — începând din secolul al IV-lea — în marasmul sărăciei endemice, al războaielor necurmate şi al unor lupte de clasă de o înverşunare rareori atinsă, coloniile pontice vădesc în secolele III şi II semnele trecerii la o perioadă istorică nouă, caracterizată prin destrămarea relaţiilor sclavagiste de tip tradiţional şi includerea într'o unitate economică pe măsura statelor elenistice din Sudul şi Estul mediteranean. Ceea ce este cucerirea macedoneană pentru Grecii din Grecia continentală şi insulară, este, pentru cei din Vestul şi Nordul Mării Negre, supunerea de către Mithradates, la sfârşitul secolului al II-lea, în împrejurări numai în aparenţă deosebite de cele ale unificării Greciei de Filip. Faptul că subordonarea faţă de regele pontic — devenit, prin abdicarea ultimului Spartokid, suveran al Bosporului şi stăpân al unei părţi din ţărmul nordic al Mării Negre — nu avea să dureze decât câteva decenii, nu trebue să ne înşele. Din punctul de vedere al oraşelor greceşti, integrarea în sistemul de alianţe pus la cale de marele adversar al Romei după pilda clasicelor confederaţii ateniene—şi care echivala în fapt cu o ἀρχή mai curând decât cu o adevărată συμμαχία — însemna, pe de o parte, înlăturarea piedecilor din calea schimbului de bunuri dintre membrele vastei uniuni pontice[2], pe de alta,

[1] W. W. Tarn, La civilisation hellénistique (tr. fr. J. Lévy). Paris, 1938, p. 118.

[2] Chr. Danov, Zur ant. Wirtschaftsgesch. der westl. Pontusküste, p. 255, care, întemeiat pe o inscripţie din Odessos, schiţează istoria legăturilor dintre regatul Pontului şi coasta vestică a Mării Negre, începând din zilele lui Pharnaces I. Cf. « Bul. Soc. Ist. Sofia », XIV, 1937, p. 54 şi urm. şi, mai recent, Ţărmul de Apus al Mării Negre în Antichitate (în l. bulg.). Sofia, 1947, p. 101.

sprijin împotriva populaţiilor băştinaşe, a căror presiune sporită nu ar fi putut fi susţinută cu propriile lor mijloace [1]. Laolaltă, aceasta echivala cu o consolidare — fie şi trecătoare — a poziţiei grecităţii periferice care este lumea coloniilor din Marea Neagră, consolidare externă dar totodată şi internă, în măsura în care ameliorarea condiţiilor generale economice [2] (fără să mai vorbim de prezenţa garnizoanelor lui Mithradates, recent revelată de o descoperire epigrafică din Apollonia [3]) a putut să contribue la atenuarea conflictelor sociale a căror menţiune reprezintă o particularitate isbitoare a documentelor din secolele al III-lea şi al II-lea în.e.n.

Odată mai mult, trebue să deplângem sărăcia informaţiilor noastre în această privinţă şi, înainte de toate, imposibilitatea de a data cu precizie frânturile de inscripţii ieşite la iveală din pământul Dobrogei în cursul ultimelor decenii. Dacă, cel puţin, decretul în cinstea lui Agathocles ar fi fost publicat, sau dacă piatra pe care a fost săpat ne-ar sta la îndemână, lămurirea problemei care ne reţine atenţia ar fi simţitor înlesnită. Reduşi la darea de seamă a unui cercetător care nu a avut putinţa să studieze personal documentul, singurul lucru pe care-l putem face este să afirmăm, aşa cum am mai făcut-o în treacăt, că vremea în care îşi desfăşura activitatea fiul lui Antiphilos a fost o epocă de frământări intense, de vreme ce Agathocles este lăudat pentru meritul de a fi isbutit să le pună capăt. Rolul atribuit în această împrejurare lui Agathocles îşi găseşte o analogie perfectă în activitatea desfăşurată la sfârşitul secolului al II-lea sau la începutul secolului I în Chersonesul Tauric de Olbianul Neikeratos al lui Papias, ale cărui fapte sunt înşirate într'un decret de cel mai înalt interes editat de Latîşev şi în care, tocmai în legătură cu problema care ne interesează, se spune că « văzând oraşul cufundat în lupte neîntrerupte, (Neikeratos) a pus capăt vrajbei dintre cetăţeni, reîntronând între dânşii pacea: [..... ἐπεὶ εἶ]δε συνεχέσι πολέμοις καταβυθισθ[ε]ῖ[σαν τὴν πόλιν], δ[ι]έ[λυσ]εν [μὲν] τὴν μεταξὺ α[ὐτῶν διαφοράν, κατέσ]τησεν δὲ τὴν πόλιν εἰς εἰρήνην . . .» [4].

Dovada este astfel făcută că în epoca de care se ocupă cercetarea noastră, în cetăţile pontice în general şi în Histria în particular, a cărei proastă stare economică era în deosebi prielnică unor asemenea conflicte, lupta dintre săraci şi bogaţi — mergând până la expulzarea din oraş a adversarilor şi însoţită de confiscarea reciprocă a bunurilor — îmbracă un caracter permanent. Este motivul pentru care turburări interne continuă să fie amintite la Histria într'un document inedit din ultimii ani ai secolului al II-lea [5], şi este motivul pentru care — în cazul care ne-a reţinut atenţia — posibilităţile de plasare a unui împrumut pe piaţa Histriei erau atât de reduse încât conducătorii cetăţii — înainte de toate colegiul de ἄρχοντες, al cărui rol în această împreju-

---

[1] V. considerentele decretului în cinstea lui Diophantos (mai sus, p. 59, n. 5) şi, în general, asupra împrejurărilor intervenţiei lui Mithradates în treburile cetăţilor de pe coasta de Nord a Mării Negre, Th. Reinach, Mithridate Eupator, Paris, 1890, p. 57 şi urm. Cf. Ad. Wilhelm, « Klio », XXIX, 1936, p. 50 şi urm.; M. Rostovtzev, Soc. and Econ. Hist. of the Hellen. World, III, p. 1559, n. 13; mai ales studiul lui Jebelev citat înainte, p. 59, n. 5.

[2] In acest sens pledează abundentele emisiuni monetare din Histria, Tomi, Callatis şi Odessos, înfăţişând pe avers, în locul efigiei tradiţionale a lui Lysimach, chipul lui Mithradates însuşi. B. Pick, op. cit., I, 1, p. 154; Em. Condurachi, « Bul. Ştiinţ. Acad. R.P.R. », Seria ştiinţe Ist., Filos. şi Econ.-Jur., t. II, Nr. 2—4, 1950, p. 68—69.

[3] Chr. Danov, « Oesterr. Jahreshefte », XXX, 1937, Beibl., col. 87—94.

[4] IOSPE, I², 34, r. 7—8 (= Syll.³, 730).

[5] Muz. Histria, inv. Nr. 115, rândul 13:... διὰ τὰς ταραχά[ς] . . .

rare trebue să fi fost hotărîtor — s'au văzut nevoiţi să caute credit într'un oraş străin, unde disponibilităţile de numerar nu dispăruseră şi unde perspectiva unui câştig substanţial putea încă atrage luarea aminte a mânuitorilor de fonduri.

In ce măsură socotelile acestora aveau să se dovedească iluzorii şi speranţa de câştig exagerată, credem că nu este nevoie să o subliniem, după toate cele până aici expuse. Poate că nu este totuşi inutil să adăugăm că soarta lui Hefaistion — obligat să renunţe la dobânzi şi primind în schimb un decret onorific — nu trebue nici ea să ne înduioşeze. Pentru un om de afaceri, cum va fi fost după toate probabilităţile fiul lui Matris, posibilitatea valorificării materiale a unor privilegii pe care în zilele noastre avem tendinţa să le subestimăm nu era câtuşi de puţin absurdă. Altminteri nu ar fi de înţeles pentru ce, în momente de strâmtorare financiară, cetăţi din Grecia asiatică sau insulară, printre care puternicul Efes, recurg la expedientul care consistă în vinderea în bloc sau cu amănuntul a unor drepturi cetăţeneşti pe sume care — la Thasos, ca să citâm un exemplu — se ridică la 2000 de drahme bucata [1]. Chiar pierzând cei 400 de stateri, la cât se ridicau dobânzile întârziate, Hefaistion nu făcea dar o afacere proastă, câtă vreme perspectiva recuperării « capetelor » nu era pentru dânsul exclusă. Tocmai în privinţa acestei ulterioare desvoltări a transacţiei, avem însă dreptul să ne arătăm sceptici.

## ИСТРИЯ И КАЛЛАТИС В III-II ВЕКАХ ДО Н. Э. ПО ПОВОДУ НЕОПУБЛИКОВАННОЙ НАДПИСИ

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

В вступительной части сообщения автор рассматривает литературные и эпиграфические источники, касающиеся Истрии между 250 и 150гг. до н. э., которые указывают на ее ослабление в экономическом и политическом отношении, обусловленное причинами местного и общего характера. К первой категории причин относится занесение порта песком, вызванное образованием прибережной полосы, о чем впервые упоминается у Полибия (IV, 41), а также захват области, расположенной у устья Дуная, бастарнами, обосновавшимися в дельте реки в конце III века. Среди причин общего характера особенно важной является неустойчивость хлебного рынка в Греции, вызванная конкуренцией Египта и периодической блокадой проливов в течение III века, а также волнениями, происходившими в Тракии накануне и после уничтожения кельтского царства в Тиле.

Непосредственным следствием этого положения вещей явилось то, что в конце III века и в течение первой половины II века Истрия теряет свое материальное благосостояние, которого она достигла в первые годы своего существования. Эпиграфические надписи, относя-

[1] Efes: Inschr. von Priene, Nr. 494; Roussel, « Rev. de Philologie », XXXIX, 1913, p. 332; Holleaux, « Rev. des Ét. grecques », XXIX, 1916, p. 29. — Thasos: Picard, « Bull. de Corresp. Hellénique », XLV, 1921, p. 153, Nr. 6:... εἶναι πολίτας δόντας τῆι πόλει ἕκαστον στατῆρας ἑκατόν.

щиеся к этому периоду, свидетельствуют о внутренних волнениях, отстутствии денег в общественной казне и необходимости ввоза пшеницы для нуждающегося населения.

К ряду этих документов добавляется неопубликованный почетный декрет из Истрии, датированный первыми годами II века, касающийся жителя Каллатиса, Гефаистиона сына Матриса. Лицо, о котором идет речь, освободило жителей Истрии от уплаты процентов на просроченный долг в 300 золотых статеров, а также продлило на два года срок для их беспоцентного возвращения. Выясняя обстоятельства, вследствие которых Истрия была вынуждена прибегнуть к услугам кредитора извне для суммы, которую в нормальных условиях она должна была бы найти на собственном рынке, автор приходит к выводу, что тяжелое финансовое положение города было лишь отражением глубокого кризиса в то время, когда классовая борьба, дошедшая до крайнего ожесточения, являлась яркой характерной чертой истории греческих колоний западного и северного черноморского побережья.

## HISTRIA ET CALLATIS AUX III-e ET II-e SIÈCLES AVANT NOTRE ÈRE. À PROPOS D'UNE INSCRIPTION INÉDITE.

### (RÉSUMÉ)

Dans la partie introductive de son étude, l'Auteur passe en revue les sources littéraires et épigraphiques concernant Histria à l'époque hellénistique, plus précisément entre 250 et 150 av.n.ère, en y relevant les preuves d'un état de dépression économique et politique dont les causes seraient à la fois générales et locales. De cette dernière catégorie, l'Auteur cite notamment l'ensablement du port par suite de la formation d'un cordon littoral, dont la mention apparaît pour la première fois chez Polybe (IV, 41), ainsi que l'occupation de la région des bouches du Danube par les Bastarnes, établis dans le delta de ce fleuve à la fin du III-e siècle. Parmi les causes d'ordre général, il attache une importance particulière à l'instabilité du marché des grains dans la Grèce métropolitaine, provoquée par la concurrence de l'Égypte et le blocus périodique des Détroits au cours du III-e siècle, et aussi aux troubles qui semblent avoir agité le monde thrace à la veille et au lendemain de la destruction du royaume celte de Tylis. Conséquence directe de cet état de choses, à la fin du III-e siècle et pendant la première moitié du II-e, Histria ne jouira plus de la prospérité matérielle qu'elle avait connue aux premiers temps de son existence: les inscriptions de cette période parlent de troubles intérieurs, de manque d'argent dans la caisse publique, enfin de disettes répétées, auxquelles les magistrats de la ville s'efforcent de remédier en important du blé étranger.

A la série des documents connus, il y a lieu d'ajouter maintenant un décret inédit d'Histria, datant des premières années du II-e siècle, en l'honneur d'Héphaistion, fils de Matris, un Callatien dont il est dit qu'il avait fait don à la cité des intérêts assez élevés que celle-ci lui devait par suite d'un prêt de 300 statères d'or. Bien qu'à la date du décret l'emprunt semble avoir remonté à plusieurs années, les Histriens n'étant toujours pas en état de l'acquitter, Héphaistion avait été obligé de leur accorder un nouveau délai de deux ans,

sans payement d'intérêts. S'efforçant de déterminer les raisons qui ont pu pousser les autorités histriennes à s'adresser à un étranger pour se faire prêter une somme qu'à d'autres moments elles n'auraient eu aucune difficulté à se procurer à Histria même, l'Auteur arrive à la conclusion que la crise financière dont souffrait la cité n'était qu'un reflet de la crise sociale qu'elle traversait, à un moment où la lutte acharnée des partis constitue un trait saillant de l'histoire des colonies grecques de l'ouest et du nord de la Mer Noire.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# BUREBISTA ŞI ORAŞELE PONTICE

DE

EM. CONDURACHI

Infrângerea şi apoi dispariţia de pe scena politică a Mării Negre a lui Mithridate al VI-lea Eupator au lăsat un gol de pe urma căruia s'au resimţit în primul rând oraşele pontice. Intr'un fel sau în altul, prezenţa lui Mithridate asigurase pe stăpânii de sclavi din oraşele pontice împotriva unei triple primejdii: a răscoalei sclavilor şi a sărăcimii, a atacurilor triburilor mai apropiate sau mai îndepărtate, şi a cotropirii romane. In proporţie variabilă, după loc şi împrejurări, fiecare dintre aceste primejdii se dovedise a fi în deajuns de îngrijorătoare pentru Grecii din Pontul Euxin.

Răscoala sclavilor din Panticapaeum, conduşi de Saumac, îndemnase pe negustorii greci din Regatul Bosporan să ceară sprijinul lui Mithridate. Presiunea triburilor scitice — ele inşile împinse de Sarmaţi — asupra Kersonesului sau a triburilor thrace asupra Apolloniei, obligase pe negustorii greci din Nordul şi Vestul Mării Negre să ceară şi să primească în interiorul zidurilor lor trupele pontice ale aceluiaşi Mithridate, comandate de Diophantos sau de Epitynchanon[1]. Ingrijorările în faţa cotropirii romane şi a tratamentului neomenos la care fuseseră supuşi Grecii din Asia Mică contribuiau în egală măsură la gruparea mai mult sau mai puţin nesilită a oraşelor pontice în jurul îndrăsneţului adversar al Romei.

Infrângerea sa însemna pentru aceste oraşe sclavagiste reînvierea vechilor îngrijorări şi primejdii, cărora ele n'ar fi putut să le facă faţă cu propriile lor mijloace. Aşa trebue desigur să ne explicăm desorientarea pe care o dovedeşte între anii 72 şi 60 î.e.n. politica oraşelor pontice. Supunerii brutale de către Lucullus a oraşelor pontice în anii 72-71, i-a urmat o perioadă de înţelegere cu triburile vecine, înţelegere îndreptată şi împotriva cotropitorului roman. La înfrângerea din anul 61 î.e.n., a lui Antonius Hybrida, au contribuit, alături de Bastarni, şi unele triburi getice. In cetatea acestora dela Genucla se vor

[1] Cf. I. P. Jébélev, « Rev. Et. Gr. », 1936, v. XLIX, p.17 şi urm.; V. V. Struve, «Vestnic drevnei istorii », 1950, v. 3, p. 23 şi urm.; Chr. Danov, « Jahresh. des oesterr. arch. Instituts », 1936, v. XXX, Beibl., p. 87 şi urm,; F. V. Borosdina, « Vestnic drevnei istorii », 1946, v. 3, p. 197 şi urm.; Em. Condurachi, « Bul. Ştiinţ. Acad. R.P.R., Secţiunea de Ştiinţe Istorice, Filosofice şi Economico-Juridice », 1951, v. III, p. 31 şi urm.

găsi mai târziu stindardele capturate cu acest prilej [1]. La această înfrângere au mai participat şi «aliaţii» greci din oraşele noastre pontice, iritaţi de brutalitatea exploatării romane.

De voie, de nevoie, ei vor trebui totuşi să accepte din nou stăpânirea romană împotriva căreia, după această dată, părea că nimeni nu va mai putea să lupte. Oricât de dură şi apăsătoare era această stăpânire acolo unde ea pusese definitiv piciorul, oraşele pontice, conduse de o oligarhie negustorească, ale cărei interese se împleteau cu interesele cuceritorului, au trecut definitiv în tabăra romană. Cu preţul acesta, clasa dominantă din oraşele pontice îşi asigura un sprijin, atât împotriva eventualelor turburări interne — ştim, de pildă, că la Apollonia numeroase elemente indigene au îngroşat rândurile populaţiei [2] — cât şi împotriva triburilor vecine, în această vreme în plină frământare, generată de transformări şi deplasări petrecute ceva mai departe. In fond, neputincioasă să facă singură faţă situaţiei tot mai grave dinăuntru şi dinafară, clasa dominantă din oraşele pontice era din nou în căutarea unui stăpân. Din motive şi împrejurări pe care le-am analizat cu prilejul altei lucrări îl preferase în jurul anilor 90—72 î.e.n. pe Mithridate. După dispariţia acestuia şi din aceleaşi interese de clasă, conducătorii oraşelor pontice au trecut de partea Romanilor.

Este adevărat că prezenţa acestora în regiunea pontică nu s'a făcut permanent simţită. Frământările politice dela Roma din vremea anilor 60—50, programul militar al lui Pompei şi Caesar, au reţinut în altă parte atenţia statului roman. Oraşele pontice plătiseră însă scump unele momente de şovăire. Interesele clasei dominante au accentuat, pe de altă parte, apropierea de cotropitorul roman, în deajuns de preocupat el însuşi de lupta pentru libertate a triburilor thrace din Balcani pentru ca să aprecieze, cel puţin pentru moment, colaborarea oraşelor pontice.

Numai aşa se poate explica faptul că, în momentul în care o nouă forţă apare pe scena politică dela Dunărea de Jos, reluând într'un anumit sens tradiţia de luptă împotriva Romanilor, atât de puternic reprezentată de Mithridate, oraşele greceşti şi mai ales oligarhia lor conducătoare au stăruit de astădată pe linia alianţei romane. Această nouă forţă era statul geto-dac condus de Burebista. In condiţiile specifice luptei dârze împotriva Romei trebue privită şi politica, greşit sau insuficient înţeleasă până acum, a lui Burebista faţă de oraşele pontice.

Pentru unii dintre istoricii burghezi, conflictul dintre regele geto-dac şi oraşele pontice a însemnat oarecum un accident în marginea activităţii sale politice şi militare şi a avut mai mult caracterul unei expediţii de jaf. Alţi istorici, care au pus în centrul preocupărilor lor apariţia şi desvoltarea primului stat geto-dac şi rolul jucat de Burebista însuşi în deceniile VI şi V ale secolului I î.e.n., au considerat această activitate militară drept expresia unei tendinţe de expansiune politică în spre ţărmurile Mării Negre [3]. Activitatea lui Burebista în acest sector n'a fost însă cercetată în cadrul politicii generale a statului geto-dac şi a istoriei triburilor balcano-dunărene. De aceea, este necesară reluarea acestei

[1] Cassius Dio, LI, 26, 5.

[2] Aristotel, Politica, VIII (V), 2,11.

[3] E. H. Minns, Scythians and Greeks. Cambridge, 1913, p. 464; V. Pârvan, Getica. Bucureşti, 1926, p. 80 şi urm.; R. Vulpe, Hist. anc. de la Dobroudja. Bucureşti, 1938, p. 97.

probleme, la capătul căreia, dintr'o acţiune în aparenţă izolată, campania lui Burebista din Pontul Euxin va căpăta conturul unui capitol însemnat împotriva primejdiei cotropirii romane la Dunărea de Jos.

Dion Chrysostomul aminteşte atacul dat de Burebista împotriva oraşelor pontice dela Olbia şi până la Apollonia [1]. Se pare că primul obiectiv al atacului a fost bogata Olbie, în a cărei istorie cucerirea lui Burebista a însemnat o tragică cotitură.

Descriind un veac şi jumătate mai târziu, cam pe la anul 100 e.n., imaginea dezolantă a Olbiei ruinate şi depopulate, Dion Chrysostomul aminteşte că atacul a fost deosebit de puternic. Puţinii dintre negustorii greci care reuşiseră să scape pe mare s'au întors, de abia mai târziu, la cererea Sciţilor, pentru care comerţul cu Grecii devenise de mult o necesitate.

Chiar dacă campania lui Burebista s'ar fi limitat numai la cucerirea Olbiei şi încă acest lucru dovedeşte forţa militară a statului geto-dac. Intr'adevăr, aşa cum reiese şi din descrierea lui Dion Chrysostomul, dar mai ales cum au arătat cercetările arheologice, Olbia era înconjurată de ziduri de apărare deosebit de puternice. Decretul onorific în cinstea lui Nikeratos, datând cam din această vreme [2] — istoricii nu sunt de acord dacă e vorba în această inscripţie chiar de momentul campaniei lui Burebista sau de evenimente puţin anterioare — şi care aminteşte pe « duşmanii care se adunaseră de peste tot împotriva oraşului », ne dă o imagine în deajuns de sugestivă a atacului concentrat în jurul Olbiei. Oraşul nu putea să cadă decât în urma unui mare efort militar, în vederea căruia Geţii şi-au asigurat, probabil, şi concursul Bastarnilor vecini. Vor fi contribuit oare şi alte elemente, de astădată din interiorul oraşului însuşi, la ocuparea şi distrugerea Olbiei de către trupele lui Burebista? Puternicele frământări sociale care s'au manifestat în aceeaşi Olbie cu prilejul atacului lui Zopyrion după 335 [3] sau cu acela al atacului Skirilor şi Galatilor de mai târziu [4], nu au încetat, ci dimpotrivă, au putut fi încă şi mai active în această perioadă care cunoscuse nu departe de Olbia, în Regatul Bosporan, câteva decenii mai înainte, răscoala sclavilor lui Saumac. Sclavii şi sărăcimea — acei *mixhellenes* al căror rol activ este amintit cu prilejul gravelor crize prin care trecuse Olbia cu două veacuri şi apoi cu un veac mai înainte — îşi vor fi spus poate şi ei cuvântul lor în momentul în care, îngroziţi de atacul Geţilor, negustorii greci din marele oraş pontic căutau, câţi mai puteau, să-şi încredinţeze fugii pe mare singurul bun care le mai rămăsese, viaţa. Este drept că în acest sens şi pentru această perioadă, pe care Dion Chrysostomul pare a o fixa în jurul anului 50 î.e.n., ştirile ne lipsesc. Lucrul este departe însă de a fi improbabil. Vrem să spunem cu aceasta că numai cu propriile sale mijloace de asediu nedesvoltate încă, Burebista nu ar fi putut cuceri, în urma unui scurt asediu, un oraş atât de puternic, întărit cu ziduri de-a-dreptul impresionante, cu atât mai mult cu cât Olbia avea permanent deschis drumul pe mare. Această operaţie îndreptată împotriva celei mai puternice cetăţi pontice nu s'a putut termina atât de rapid cum par a crede unii istorici şi este probabil că putem vorbi de concursul triburilor vecine, dacă nu chiar al elementelor nemulţumite din interiorul Olbiei însăşi. Distrugerea însăşi a oraşului, distrugere ale cărei urme se mai puteau vedea un veac şi jumătate mai târziu, nu s'ar putea explica

[1] Dio Chrysostomos, XXXVI, 1.
[2] V. V. Latîşev, « IOSPE », I, 17; E.H. Minns, op. cit., p. 464.
[3] Iustinus II, 3,1; XII, 1,1; E. H. Minns, op. cit., p. 123.
[4] V. V. Latîşev, « IOSPE », I, 16; E. H. Minns, op. cit., p. 461.

decât tocmai prin îndârjirea pe care a produs-o rezistenţa oraşului în faţa atacului concentrat al geţilor.

Atacul împotriva Olbiei a fost prima etapă dintr'o acţiune de mare amploare, la capătul căreia întreg ţărmul de Nord-Vest şi de Vest al Pontului Euxin va intra în limitele extreme ale statului geto-dac. Inainte de a aminti felul în care s'au desfăşurat celelalte etape ale acestei acţiuni, trebue să ne oprim o clipă asupra unui fapt care nu a fost luat până acum în considerare, dar care prezintă o deosebită însemnătate, atât pentru momentul în care au avut loc aceste evenimente, cât mai ales pentru semnificaţia politică a acţiunii lui Burebista.

Ştim, adică, din informaţii sigure că la puţină vreme după cucerirea Olbiei de către Burebista — şi prin aceasta trebue permanent să avem în vedere cucerirea întregului ţărm de Nord-Vest al Pontului Euxin—urmaşul lui Mithridate al VI-lea Eupator, regele Farnace al Pontului, a ridicat la rândul său armele împotriva Romanilor, cărora le sacrificase, câţiva ani mai înainte, independenţa Regatului Bosporan, apărat cu atâta dârzenie de tatăl său. Trădarea lui Farnace prilejuise altădată moartea lui Mithridate, dar aceasta nu l-a împiedecat pe noul rege al Bosporului să folosească orice prilej pentru a se desprinde de sub autoritatea romană, apăsătoare, chiar dacă era încă departe. Nu este desigur o întâmplare faptul că acţiunea militară a lui Farnace are loc în anul 48 î.e.n. [1]. Ea a fost prilejuită de victoriile lui Burebista, ca şi de dificultăţile interne ale statului roman din cursul acestor ani şi ea completa, pe celălalt ţărm al Pontului Euxin, acţiunea antiromană, în plină desfăşurare la această dată, a regelui dac. Nu ştim în ce măsură este vorba de acţiuni concertate, ceea ce pare probabil, dar într'un caz sau altul, revolta lui Farnace apare ca un ecou al loviturilor date stăpânirii romane de către Burebista.

Este sigur, într'adevăr, că în această vreme presiunea geto-dacă asupra oraşelor pontice de pe coasta de Vest a Mării Negre se făcuse tot mai simţită. Alături de informaţiile categorice ale lui Dion Chrysostomul şi Strabon, câteva inscripţii pontice ne dau ştiri preţioase asupra acestei campanii. Vom începe cu acelea în care este vorba, fără putinţă de îndoială, de atacul lui Burebista, pentru a încerca apoi să vedem în ce măsură alte documente, a căror datare este încă supusă discuţiilor, pot fi atribuite aceleiaşi epoci şi folosite pentru istoria aceloraşi evenimente.

Din prima categorie face în primul rând parte o inscripţie din Mesembria, publicată parţial de Kalinka şi completată de G. Seure [2]. Ea cinsteşte numele câtorva strategi ai oraşului, care s'au ilustrat în luptele împotriva lui Burebista: στραταγήσαντας [ἐν τῶι πρὸς τὸν Γετῶν βασιλέα] Βυρεβίσταν πόλεμωι. Un pasaj al acestui document vorbeşte despre gărzile de zi şi de noapte organizate pentru a da semnalul în cazul unui atac prin surprindere. Nu se vorbeşte însă nimic despre sfârşitul asediului. In orice caz, teritoriul rural al oraşului pare a fi fost cucerit de Geto-Daci.

Un al doilea document care aminteşte de activitatea politică şi militară a lui Burebista în Dobrogea este cunoscutul decret onorific dat de oraşul Dionysopolis în cinstea lui Acornion. Legăturile oraşului cu conducătorii statului dac erau mai vechi. Acornion însuşi fusese trimis ca sol la Argedava, pe lângă tatăl lui Burebista. Datorită, în parte, acestor legături, dar mai ales accep-

---

[1] Appian, XII, 120; Dio Cassius, XLII, 9,2.

[2] G. Seure, Arch. thrace, 1913, v. I, p. 17 şi urm. (Extras din « Rev. Arch. », 1923).

tând prin Acornion, să se supună regelui dac, oraşul Dionysopolis a fost cruţat de dezastrul pe care l-au suferit celelalte oraşe pontice. La această dată, spune textul inscripţiei, Burebista cucerise malul drept al Dunării şi întreaga regiune dobrogeană [1].

In calitate de supus şi de om de încredere al regelui, Acornion este trimis în anul 48, de către Burebista, pe lângă Pompei, care îşi pregătea la Heraclea Lynkestis, forţele în vederea luptei decisive cu Caesar. Este probabil că această misiune diplomatică avea de scop să asigure lui Burebista, în schimbul unui eventual ajutor militar, consolidarea poziţiilor câştigate la Dunărea de Jos.

Deşi nu conţin precizări atât de categorice ca acestea, câteva alte documente sunt considerate de unii istorici ca ilustrând momente ale aceleiaşi acţiuni militare a lui Burebista împotriva oraşelor pontice. Astfel, Latîşev, Dittenberger şi G. Seure sunt categoric de părere că pasajul amintind asediul Histriei, din decretul în cinstea lui Aristagoras, se referă la campania lui Burebista. Geţii au invadat teritoriul rural al Histriei (κρατοῦντες τῆς χώρας βάρβαροι) pe care îl ocupă timp de trei ani (τῶν πολειτῶν μετὰ ἔτη τρία διὰ τὰς τῶν κρατούντων τῆς χώρας βαρβάρων), încât cea mai mare parte dintre cetăţeni au fost obligaţi să ia, ca şi la Olbia, calea mării (κατὰ μέρος τῶν πολειτῶν ἀπὸ τῆς βαρβάρου καταπορευομένων εἰς τὴν πόλιν) [2]. C. Patsch înclină să creadă că « barbarii » care — spune inscripţia — veneau de peste Dunăre, nu puteau fi decât Bastarnii [3]. Pasajul din inscripţia lui Acornion, amintind cucerirea de către Burebista a malurilor Dunării şi a Dobrogei, trebue adus ca termen de comparaţie faţă de pasajul similar din inscripţia lui Aristagoras (δι πράξατο πρὸς τοὺς κρατοῦντας τῆς χώρας καὶ τοῦ ποταμοῦ βαρβάρους), încât argumentul invocat de învăţatul vienez în sprijinul Bastarnilor îşi pierde simţitor din conţinut. Nu este deloc exclus ca Bastarnii să fi făcut totuşi parte din corpul expediţionar al lui Burebista, aşa cum luaseră de sigur parte şi la asediul Olbiei.

Nu poate fi, pe de altă parte, vorba, aşa cum crede tot C. Patsch, interpretând un pasaj al aceluiaşi document, că oraşul Histria se mai găsea încă, la această dată, fără ziduri şi (ἀτειχίστου τῆς πόλεως ὑπαρχούσης), acestea ar fi fost construite de abia după terminarea luptelor, prin grija neobosită a lui Aristagoras. Exagerare izvorînd din dorinţa de a exalta meritele bogatului histrian, care, ca altădată Protogenes din Olbia, va fi refăcut o parte a incintei oraşului ruinat de atacurile Geto-Dacilor lui Burebista. Urmele impunătoare ale zidului, descoperit recent în cel de al treilea val de pământ al cetăţii Histria, ca şi monetele cu numele lui Aristagoras, ce s'au găsit lângă acest zid, ar putea reprezenta această refacere a sistemului de apărare a oraşului. Este în orice caz puţin probabil ca, timp de atâtea veacuri, Histria singură, făcând excepţie, să fi fost lipsită de apărare, bizuindu-se pe izolarea — de altfel cu totul relativă — pe care i-o oferea poziţia ei naturală [4].

Oraşul a fost de sigur asediat, şi dacă inscripţia lui Aristagoras se referă la aceste împrejurări, reiese că teritoriul său rural a fost ocupat timp de trei ani de invadatori. De fapt, ca şi la Mesembria, avem de a face cu un dur şi istovitor

---

[1] Syll. [3], 762.
[2] Syll. [3], 708.
[3] C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, 1922, v. V, p. 25.
[4] Cf. Raportul asupra cercetărilor arheologice dela Histria (1951). « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », I, anul III, 1952.

asediu, în timpul căruia unii cetăţeni histrieni au fost luaţi prizonieri, pentru a fi mai apoi răscumpăraţi prin grija lui Aristagoras. După tratative îndelungate, adaugă inscripţia, asediul a fost ridicat şi teritoriul cetăţii eliberat. La data când se redacta decretul în cinstea lui Aristagoras, noi primejdii ameninţau oraşul, încât Histrienii nu mai considerau necesar—poate şi dintr'un justificat sentiment de orgoliu — să specifice în ce condiţii anume a fost ridicat asediul. Probabil că, până la urmă, oraşul s'a supus şi a plătit scump o rezistenţă îndârjită ce s'a prelungit timp de trei ani. Evenimente neprevăzute au silit pe Geto-Daci să se retragă? Ne-am putea gândi adică la desorientarea politică a statului geto-dac care a intervenit odată cu moartea lui Burebista.

O situaţie la fel de tragică ne este descrisă într'o inscripţie din Tomis, pe care G. Dittenberger o consideră ca ilustrând acelaşi atac al Geţilor lui Burebista. Asediul a provocat o panică atât de mare, încât mulţi cetăţeni, pierzând nădejdea să-şi mai poată apăra patria, părăseau oraşul. Au fost numiţi doi strategi, în sarcina cărora cădea constituirea unei gărzi compuse din 40 de oameni aleşi, instruiţi special cu paza turnurilor şi a căilor de acces în cetate [1].

Puţin mai la Sud, în vechea colonie milesiană dela Odessos, tabloul este întru totul asemănător. Cel mai adânc cunoscător al documentelor pontice, Latîşev, pune în legătură tot cu atacul lui Burebista o inscripţie odessitană, care vorbeşte despre consacrarea preoţilor lui Apollon «după pribegia» prilejuită de atacul lui Burebista (μετὰ τὴν κάθοδον) [2].

In sfârşit, n'ar fi exclus ca, tot de pe urma distrugerilor provocate de atacul lui Burebista, să se fi refăcut unele edificii ruinate despre care vorbeşte o inscripţie din Callatis [3]. Un document cu informaţii asemănătoare din Apollonia pontică aminteşte în schimb refacerea unor porţi şi edificii publice ruinate în urma atacului lui Varro Lucullus din 72 î. e. n. [4].

Din toate aceste documente, fie că este vorba de cele care amintesc precis de expediţia militară a lui Burebista, fie că este vorba de cele al căror conţinut pare a ilustra aceleaşi evenimente, reiese limpede faptul că, departe de a constitui acţiuni izolate împotriva unuia sau altuia dintre oraşele pontice, campania lui Burebista a însemnat o largă desfăşurare de forţe, pornind, aşa cum de altminteri o spune categoric Dion Chrysostomul, dela Olbia şi până la Apollonia. Nu poate fi, pe de altă parte, vorba de scurte atacuri, ci de o campanie prelungită, care a dus la cucerirea ţărmului drept al Dunării de Jos şi a teritoriului dobrogean, cucerire încheiată, după lungi asedii, cu supunerea celor mai multe dintre oraşele pontice şi încadrarea lor în sistemul politic al statului geto-dac.

Din unele documente, amintite mai sus, pare a reieşi că nu toate oraşele pontice au fost până la sfârşit cucerite de Burebista. Nu trebue să uităm însă că toate informaţiile noastre provin dintr'o singură tabără şi că, chiar aşa fiind, multe dintre documentele ajunse până la noi au fost redactate într'o epocă mult mai târzie. Poate că tot la o etapă a acestei acţiuni militare se referă şi acel pasaj din epistolele lui Ovidiu care pomeneşte de asediul şi de cucerirea de către Geţi a cetăţii dunărene dela Aegyssos [5].

---

[1] Syll.³, 731.
[2] Syll.³, 730.
[3] «Arch.-epigr. Mitt.», v. VI, 5,5.
[4] E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien. Viena, 1906, Nr. 156.
[5] Ep. ex. Ponto, I, 8.

In orice caz, cu toată rezistenţa Grecilor din oraşele pontice, pe care îi vedem fugari în faţa atacurilor geto-dace, obiectivul final al acţiunii lui Burebista a fost în mare parte atins. Asediul oraşelor pontice, prelungit mai ales din cauza lipsei de mijloace tehnice şi a experienţei unor asemenea operaţii militare, n'ar fi fost dus însă cu atâta stăruinţă, dacă cucerirea acestor oraşe n'ar fi fost necesară desvoltării ulterioare a acţiunii sale politice.

Intr'adevăr, acţiunea pontică a lui Burebista nu poate fi înţeleasă decât în raport cu întreaga sa activitate politică şi militară din Balcani, îndreptată esenţial împotriva Romanilor. La această dată, Burebista îşi consolidase nu numai situaţia internă a statului său, dar reuşise, între anii 63—60, împingând spre Apus triburile celtice, să-şi asigure o graniţă mult mai sigură la Dunărea de Mijloc [1]. Care au fost, după această dată, etapele politicii sale la Sudul Dunării, este mai greu de precizat. In stadiul actual al cercetărilor, pare totuşi probabil că activitatea sistematică a lui Burebista la Sudul Dunării, în spre Macedonia, unde se găsea la această dată centrul de greutate al forţelor romane, a fost precedată de cucerirea ţărmului pontic. Şi aceasta, nu numai datorită faptului că înfrângerea lui Antonius Hybrida din anul 61 a însemnat o eclipsă temporară a stăpânirii romane în această regiune, eclipsă pe care Burebista a ştiut să o folosească pentru a cuceri noi poziţii în vederea ciocnirii cu duşmanul roman definitiv stabilit în Macedonia. Experienţa ultimelor decenii dovedise că, în neputinţa lor de a ataca frontal Nordul Dunării, Romanii încercaseră să învăluiască acest front prin Dobrogea. Din acest punct de vedere, cucerirea oraşelor pontice — tot atâtea puncte de sprijin pentru cuceritorul roman — se impunea cu necesitate, cu riscul, de care Burebista şi-a dat seama, ca flancul stâng al frontului său balcanic să rămână permanent descoperit. Este evident, pe de altă parte, că ocuparea oraşelor pontice corespundea şi intereselor economice ale statului geto-dac în plină desvoltare, pentru care expansiunea spre ţărmul pontic, cu oraşele sale bogate, putea fi deosebit de fructuoasă.

De abia după luarea acestei măsuri de precauţie militară şi politică, de abia după ce primul război civil între Pompei şi Caesar va sdruncina din temelii statul roman, se vor intensifica, la Sudul Dunării, atacurile geto-dace despre al căror rezultat ne vorbeşte în primul rând Strabon: (Βοιρεβίστας) διαβαίνων ἀδεῶς τὸν Ἴστρον καὶ τὴν Θρᾴκην λεηλατῶν μέχρι Μακεδονίας καὶ τῆς Ἰλλυρίδος [2].

In aceste împrejurări, are loc, poate tot ca o consecinţă a atacurilor lui Burebista, şi răscoala Dalmaţilor, care va pune în grea cumpănă stăpânirea romană din regiunea Adriaticei [3]. Răscoala a avut ca efect, printre altele, nu numai slăbirea poziţiei romane în Vestul Balcanilor, dar şi o creştere sensibilă a prestigiului regelui dac la Sudul Dunării. Poate că Burebista însuşi nu va fi fost străin de deslănţuirea acestei răscoale, care mărea preţul unei atitudini binevoitoare faţă de Pompei. Acornion, spune inscripţia din Dionysopolis, « fiind trimis de regele Burebista ca sol la autocratorul Romanilor, Gnaeus Pompeius, fiul lui Gnaeus, şi întâlnindu-se cu acesta în părţile Macedoniei, lângă Heraclea Lynkestis, nu numai că şi-a împlinit însărcinările ce avea dela rege, câştigând bunăvoinţa Romanilor pentru rege, dar a dus şi cele mai rodnice negocieri în folosul patriei sale [4].

---

[1] C. Patsch, op. cit., p. 44 şi urm.; V. Pârvan, op. cit., p. 220.
[2] Strabon, VII, 3, 11.
[3] Strabon, VII, 5,2; cf. C. Patsch, op. cit., p. 49.
[4] Syll.³, 762.

★

Aşa precum am spus mai sus, adevăratul ţel al politicii lui Burebista în această etapă a conflictului, în care atenţia lui Pompei era reţinută în chip firesc de îngrijorările legate de războiul civil, era consolidarea poziţiei sale militare şi politice la Sudul Dunării. Din acest punct de vedere, politica lui Burebista poate fi comparată — *mutatis mutandis* — cu aceea pe care, cu trei veacuri mai înainte, o desfăşurase cu egală iscusinţă şi energie, Filip al II-lea al Macedoniei. Ca şi regele dac de mai târziu, Filip al II-lea începuse prin a-şi asigura frontiera de Nord a Macedoniei prin înfrângerea triburilor ilirice şi trace. Ca şi regele dac, Filip al II-lea continuase, prin integrarea în sistemul politic al statului său a bogatelor oraşe greceşti de pe coasta Thraciei, aliaţii fireşti ai rivalei sale, Athena. De abia după această dată va interveni în chip direct în afacerile interne ale Greciei. Şi tot ca şi regele dac, Filip al II-lea îşi încheiase în urma unui complot cariera sa politică, în timpul căreia reuşise totuşi să asigure unitatea şi forţa regatului macedonean. Rămăşiţele gentilice încă puternice în luptă cu noile elemente sclavagiste, au frânat pentru un timp desvoltarea statului dac, a cărui unitate politică a slăbit şi s'a destrămat timp de peste un veac. Tendinţa de luptă împotriva cotropitorului roman va continua însă şi după dispariţia lui Burebista, deşi, desigur, nu cu aceeaşi intensitate. Un pasaj al lui Appian aminteşte că, chiar după moartea lui Caesar, deci şi a lui Burebista, Geţii se pregăteau din nou să atace Macedonia romană [1].

Contradicţiile interne ale statului geto-dac ar putea explica, pe de altă parte, şi de ce, după atâtea succese, activitatea lui Burebista nu pare a se mai face prea mult simţită în Balcani după anul 48, deşi atenţia învingătorului dela Pharsale va fi permanent reţinută în altă parte a lumii romane. Faptul că Caesar intenţiona să organizeze o expediţie de mare amploare împotriva lui Burebista puţin înainte de dispariţia celor doi protagonişti, dovedeşte însă că lipsa informaţiilor noastre sau chiar o temporară slăbire a activităţii militare a regelui dac nu micşora întru nimic pericolul grav pe care-l prezenta pentru statul roman constituirea, la frontierele sale, a unui puternic stat dac, capabil să polarizeze energiile şi tendinţele antiromane ale triburilor ameninţate tot mai mult de expansiunea romană [2].

Privită din acest punct de vedere, cucerirea de către Burebista a ţărmului pontic şi a oraşelor sclavagiste greceşti, dela Olbia până la Apollonia, capătă semnificaţia unei acţiuni militare şi politice de o mai mare amploare decât s'a crezut în deobşte până acum. Tendinţa firească de expansiune teritorială, de lărgire a bazei economice a noului stat dac, coincide, la mijlocul secolului I î. e. n., cu desfăşurarea unui mare plan politic al cărui scop final era, fără îndoială, oprirea înaintării romane la Dunărea de Jos. Şi deoarece interesele de clasă ale negustorilor greci din oraşele pontice îi mânau de astădată în tabăra romană, ameninţând astfel permanent flancul stâng al frontului organizat de Burebista, campania regelui dac din anii 50-48 — prelungită poate şi după această dată pentru unele puncte mai greu de cucerit — a reuşit, în urma unor lovituri puternice, să-i asigure în egală măsură şi noi mijloace economice şi întărirea frontului în zona pe care, cu drept cuvânt, el o putea considera periculoasă pentru organizarea luptei împotriva cotropitorului roman.

---

[1] Bell. civ., II, 459.

[2] Strabon, VII, 3,5; Appian, III, 13; Suetoniu. Caes. 44; Aug. 8.

## БУРЕБИСТА И ПОНТИЙСКИЕ ГОРОДА


### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Литературные источники (Дион Хрисостом, Страбон) и эпиграфические документы доказывают, что около 50—48 гг. до н. э., дакийский король Буребиста предпринял ряд походов против греческих городов, расположенных на северном и западном побережьях Эвксинского Понта, от Ольбии до Аполлонии. Эти походы считались обыкновенными грабежами или территориальными экспансиями с строго экономическими целями.

Анализируя все источники, которые упоминают об этих походах, длительных из-за осад и выполняемых в тяжелых условиях, в рамках общей политики дакийского государства, автор рассматривает военные действия Буребисты как действия, вызванные в первую очередь необходимостью обеспечения балканского фронта против римских вторжений. Дипломатические связи с Помпеем, документированные декретом в честь Акорниона из Дионисополиса, подтверждают эту точку зрения, которой до настоящего времени не придавалось значения историками древней истории, и доказывают большие политические способности царя даков, которые он пытался осуществить с неуклонной настойчивостью.


## BURÉBISTA ET LES CITÉS PONTIQUES


### (RÉSUMÉ)

Les sources littéraires (Dion Chrysostome, Strabon), ainsi que les documents épigraphiques rappellent les campagnes entreprises par Burébista, roi des Daces, contre les cités grecques du Pont Euxin, d'Olbie à Apollonie (environ 50—48 avant notre ère.) Considérées isolément, ces campagnes ont donné à la plupart des historiens, l'impression de simples actions de pillage ou, tout au plus, d'une expansion territoriale à objectif purement économique.

L'Auteur reprend l'analyse des sources où il est question de ces campagnes. Menées dans des conditions souvent difficiles, prolongées par des sièges pénibles, ces opérations militaires doivent être considérées dans le cadre général de la politique de Burébista. Ce fut surtout la nécessité d'assurer le front balkanique contre la poussée romaine qui obligea le roi dace d'empêcher l'oligarchie grecque des cités pontiques de serrer les rapports avec l'ennemi. Les difficultés politiques et économiques des cités pontiques, après la défaite de Mithridate VI Eupator, avaient poussé cette oligarchie vers l'alliance romaine. La conquête des villes grecques assurait en même temps au roi dace de grands avantages économiques. Les tratatives diplomatiques avec Pompée, préoccupé surtout par son conflit avec César, avaient pour but d'assurer à Burébista la possession de ses nouvelles positions du Sud du Danube. Cela prouve une fois de plus, l'ampleur des vues politiques du roi dace.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# ECONOMIA AGRICOLĂ LA VARRO

DE

H. MIHĂESCU

După moartea lui Cato cel Bătrân, întâmplată în anul 149, procesul de diferenţiere economico-socială şi creşterea proprietăţii mari în Italia fac progrese uimitoare şi deosebirile pot fi văzute în mod lămurit şi mai bine ca oriunde în cartea lui M. Terentius Varro, scrisă în anul 37 î.e.n. şi intitulată: « Rerum rusticarum libri III». Cauzele acestor schimbări nu sunt de natură politică şi militară, cum susţin unii istorici burghezi, ci pornesc dintr'un complex de împrejurări şi interacţiuni caracteristice formaţiunii sclavagiste în faza ei de ascensiune, când micile capitaluri provenite din comerţ sau camătă, sprijinite de plusprodusul acumulat din munca sclavilor împreună cu priceperea şi experienţa în producţie aduse de aceştia din ţinuturile mai avansate ale Orientului, precum şi averile adunate din exploatarea provinciilor sau războaiele de cotropire, tind spre economia sclavagistă, adică sunt plasate cu precădere în cumpărături de pământuri şi sclavi [1]. Dar creşterea proprietăţii mari duce nu numai la răspândirea formelor extensive de exploatare şi la sporirea numărului sclavilor, ci promovează şi agricultura intensivă, mai ales în preajma oraşelor şi ţărmurilor, determină o oarecare îmbunătăţire a uneltelor şi dă impuls procesului de circulaţie a valorilor, care acţionează în chip distructiv asupra relaţiilor mai vechi şi fac cu putinţă atingerea unui nivel mai înalt al forţelor de producţie.

Cartea lui Varro urmăreşte scopuri practice şi răspunde unor nevoi de multă vreme simţite, iar sfaturile ei « oglindesc interesele acelor sclavagişti care se străduesc să-şi mărească veniturile pe calea unei raţionalizări maxime a economiei lor » [2]. Cerinţele acestea sunt satisfăcute mai întâi prin opera lui Cato, apoi, după căderea Cartaginei, prin traducerea latină a cunoscutei lucrări în 28 de cărţi a cartaginezului Mago [3], pe care Cicero o presupune prezentă în mod obligatoriu în casa oricărui cultivator conştient din Italia timpului său [4]. In jurul anului 100 î.e.n. apar lucrările despre agricultură ale celor doi

---

[1] K. Marx, Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Meissner, Hamburg, 1904 ed. Fr. Engels, v. III, p. 316, pt. 1.

[2] N. A. Maşkin, Istoriia drevnevo Rima. Moscova, 1950, p. 287.

[3] Plinius, Naturalis Historia, XXVIII, 22.

[4] Cicero, De oratore, I, 58, 249.

Saserna (tatăl şi fiul) care-şi însuşesc experienţa necesară pe o proprietate a lor din Gallia, în întindere de cca 200 de *iugera* [1], iar activitatea lui Varro este precedată în chip nemijlocit de scrierile (acum pierdute) ale lui C. Licinius Stolo şi Cn. Tremelius Scrofa [2].

Varro îşi scrie opera la vârsta de 80 de ani, adică în anul 37, la cererea soţiei sale Fundania, care are o moşie (*fundus*) cumpărată de curând şi doreşte s'o exploateze în mod raţional pentru a obţine cât mai multe roade, folosindu-se de un manual îndrumător (I, 1, 1-4). Acesta este scris sub forma unei discuţii la care iau parte câţiva reprezentanţi de seamă ai vieţii economice a timpului, anume latifundiarul C. Fundanius, cavalerul roman C. Agrius, publicanul P. Agrasius şi agronomii C. Licinius Stolo şi Cn. Tremelius Scrofa (I, 2, 1). Cartea întâia se ocupă de cultura cerealelor, viţei de vie şi măslinului, a doua cu creşterea animalelor, iar a treia cu păstoritul, albinăritul, pescuitul, şi mai ales cu îngrăşarea păsărilor de curte (I,1,11; III, 1,9). Informaţiile autorului pornesc din trei izvoare mai de seamă, şi anume: 1. experienţa personală (*quae ipse in meis fundis colendo animadverti*); 2. lecturile (*quae legi*) şi 3. indicaţiile practicienilor (*quae a peritis audii* I, 1, 11). In introducere ni se dă o listă de 50 de autori greci specialişti în domeniul agriculturii (I, 1, 8—9), iar în cursul lucrării sunt citate în total 26 de nume, însă nu putem şti dacă aceste autorităţi au fost citite şi folosite în mod nemijlocit sau dacă informaţiile provin numai din câteva izvoare mai de seamă pe care autorul le urmează de aproape. Considerăm că deocamdată stabilirea paternităţii are mai puţină importanţă decât punerea în valoare a materialului transmis care ne înlesneşte într'o măsură esenţială cunoaşterea procesului istoric din Italia între anii 150 şi 37 î.e.n. Este adevărat că acest material nu reuşeşte să ne înfăţişeze o imagine clară despre întinderea şi mijloacele tehnice ale unei gospodării romane privite ca un organism economic de sine stătător [3], dar în schimb ne ajută să pricepem mai bine felul cum se desfăşoară procesul de producţie, adică întrevedem o mulţime de aspecte ale relaţiilor dintre oameni. Pentru moment putem afirma că varietatea informaţiilor şi bogăţia lecturilor pornesc din dorinţa sinceră de a instrui şi spori interesul pentru agricultură, căci asemenea «Georgicelor» lui Vergiliu, cartea lui Varro urmăreşte un scop politic precis, anume menţinerea poziţiei privilegiate a proprietarilor de sclavi prin introducerea unor îmbunătăţiri agricole care să înlăture primejdia empirismului şi să asigure o exploatare raţională (*sequentes non aleam, sed rationem aliquam*, 1,18,8).

Spre deosebire de predecesorul său Cato, care-şi mărgineşte observaţiile numai asupra agriculturii din Latium şi Campania, autorul nostru îmbrăţişează întreaga Italie şi încearcă uneori comparaţii timide cu alte regiuni ale Mediteranei. După un secol dela apariţia celui dintâi tratat de agricultură în limba latină, Italia face progrese incontestabile şi devine ţara cea mai bine cultivată şi mai bogată din lume. Inafară de cereale, de măslini şi viţă de vie, se desvoltă culturile intensive de legume şi arbori fructiferi, apoi albinăritul, piscinele şi creşterea vitelor, iar irigaţiile, asolamentul, folosirea îngrăşămintelor, aratul de două-trei ori pe an şi altoirea pomilor ajung metode răspândite şi aplicate cu toată

[1] Varro, Rerum Rusticarum, I, 2, 22; I, 19, 1.

[2] Varro, I, 18, 6.

[3] H. Gummerus, Der römische Gutsbetrieb als wirtschaftlicher Organismus. Leipzig, 1906, p. 54.

grija [1]. Varro insistă în deosebi asupra necesităţii alternarii semănăturilor (I, 44,3;III, 16,33) şi recomandă să se are de trei ori pe an: prima arătură se numeşte *proscindere*, a doua *offringere*, a treia *lirare*, iar grăpatul *occare* (I, 29, 2).

Faţă de epoca lui Cato, care ne vorbeşte de întinderi între 25 până la 60 de hectare, proprietatea mare apare considerabil sporită şi atinge acum sute şi uneori mii de hectare. Tradiţionalul lot *(heredium)* de 2 *iugera* de pe timpul lui Romulus face loc unei unităţi de o sută de ori mai mare, *centuria* (200 de *iugera*), iar patru centurii unite împreună alcătuesc un *saltus* (800 de *iugera*, I, 10, 1—2). Plantaţiile de măslini se întind pe 480 sau 720 şi chiar mai multe *iugera* (I, 18, 3), iar cavalerul roman Gaberius posedă un domeniu de 1000 de *iugera* în imediata apropiere a capitalei (1,3, 10). Cicero ne spune că, în jurul anului 82, Sextus Roscius din Ameria în Umbria dispune de şase milioane de sesterţi în numerar şi de treisprezece moşii pe Tibru, cu posibilităţi de desfacere a produselor în oraşul Roma [2], iar Mamurra, acolitul lui Caesar, are un *saltus* în Picienum cu ogoare de cereale, livezi de pomi roditori crescătorii de păsări şi parcuri de animale sălbatice [3]. Cezar ne transmite o butadă care, dacă nu pare autentică, în schimb caracterizează bine un aspect al relaţiilor sociale din epoca sa: în anul 49 Domitius Ahenobarbus ar fi făgăduit să distribue din proprietăţile sale câte 4 *iugera* fiecărui soldat din cele 30 de cohorte comandate de el, ceea ce înseamnă aproximativ 18.000 hectare [4].

Această sporire a proprietăţii mari nu poate fi concepută fără o creştere corespunzătoare a forţei de muncă servile. Intre una şi alta există o continuă acţiune reciprocă, schimbările din domeniul forţelor de producţie impun schimbări în domeniul relaţiilor dintre oameni, iar procesul de separaţie dintre mijloacele de muncă şi proprietarii acestor mijloace se desfăşoară într'un ritm rapid în ultimii ani ai republicii. Pe timpul lui Cato numărul sclavilor dintr'o unitate economică nu trece cu mult peste o duzină, iar la Varro se vorbeşte de «turme de vânduţi» (*venalium greges*, I, 2, 21), deşi se vede şi acum multă grijă pentru proporţionarea forţei de muncă pe măsura mijloacelor de producţie. Modul de producţie antic îşi are legile sale specifice de desvoltare şi acţiunile dintr'un domeniu determină schimbări corespunzătoare în alt domeniu, iar acestea se răsfrâng asupra celor dintâi într'un proces *sui generis* care n'are nimic haotic şi întâmplător, ci se condiţionează reciproc şi de aceea nu pot fi înţelese pe deplin decât în cadrul modului de producţie respectiv privit în totalitatea sa. Deşi moşiile sunt întinse, există totuşi o preocupare constantă de a limita numărul sclavilor la strictul necesar, de a-l adapta la nevoile gospodăriei, de a evita cumpărăturile de prisos, de a încuraja naşterile la sclavii existenţi şi de a-i ataşa de stăpân prin mici daruri sau prin îngăduinţa de a se uni între ei prin căsătorie; toate acestea pentru a ridica productivitatea muncii şi pentru a instaura o economie bine gospodărită din care să rezulte un cât mai mare plusprodus în folosul stăpânului. Varro consideră că sclavii nu trebue să fie neapărat bătuţi pentru a munci cu tragere de inimă, ci e mai bine să fie atraşi prin îndemnuri sau mici atenţii

---

[1] Cicero, De senectute, 51—56; Vergilius, Georgica, I, 1—4, 71—83; II, 32—34; 47—48, 136—176 şi 347.

[2] Cicero, Pro Sex. Roscio Amerino, 2, 6, şi 7, 20.

[3] Catul, 114.

[4] Caesar, De bello civili, I, 17.

materiale, care să le deschidă perspectiva unei eventuale eliberări prin mijlocirea unui *peculium* pentru a trece într'o pătură socială mai favorizată (I, 17, 5—6; II, 1, 26). Aceasta, cel puţin în teorie, deoarece în practica de toate zilele, sclavul este un mijloc de muncă *(instrumentum vocale)* întocmai ca şi boul *(instrumentum semivocale)* sau unealta neînsufleţită *(instrumentum mutum,* I, 17. 1), adică corespunde capitalului fix, nu capitalului circulant, din orânduirea capitalistă şi proprietarul de sclavi are tot interesul să nu-şi vadă primejduite sau micşorate mijloacele sale de producţie. Apoi metoda extremistă a folosirii cătuşelor sau pedepselor corporale rămâne de multe ori inoperantă, prin faptul că unii sclavi lucrează dispersaţi şi la depărtări mari, în păduri sau păşuni, şi tocmai aceştia trebue să fie angrenaţi în procesul economic prin oarecare libertate de mişcare şi de iniţiativă, prin oarecare interese materiale, spre a deveni mai statornici *(adsiduiores,* II, 10, 6). Uneori sclavii sunt siliţi să apere cu arma în mână avutul stăpânului de atacurile fiarelor sălbatice sau hoţilor şi de aceea economia sclavagistă este nevoită să găsească un *modus vivendi,* adică să cedeze şi să se adapteze (II, 10, 1),dar măsurile elementare de asemenea natură nu pot elimina contradicţiile inerente sistemului de exploatare antic, ci mai curând apropie pe cei exploataţi şi le întăreşte conştiinţa de clasă. De obicei, turmele sunt încredinţate unui sclav instruit *(magister pecoris),* care ţine evidenţa avutului şi supraveghiază procesul de producţie, iar munca acestuia este condiţionată de felul cum hrăneşte şi adăposteşte pe sclavii de sub ascultarea sa (I, 13, 1), deoarece ei se răsleţesc în timpul zilei, dar seara se strâng laolaltă şi iau masa împreună (II, 10,5). Ingrijitorii turmelor de vite *(armentarii),* de oi *(opiliones)* şi porci *(subulci)* sunt toţi sclavi, fiind repartizaţi în proporţie de un cioban la 80 sau 100 de oi sau porci. Există turme de 700 sau 800 şi chiar 1000 de capete şi ni se spune că turmele mai mari costă mai ieftin, adică folosesc proporţional mai puţini sclavi (II, 10, 10-11). Constatarea aceasta, alături de grija de a feri pe sclavi de locurile mlăştinoase şi malarie (I, 2, 8; I, 4, 3; 1, 12, 2) ne arată că concentrarea avuţiei favorizează pe cei mai puternici, iar aceştia se străduesc să realizeze valorile necesare cu o forţă de muncă cât mai redusă, adică urmăresc o raţionalizare a producţiei pe socoteala elementului uman de care dispun.

Unitatea economică sclavagistă nu poate fi autarhică decât în cazuri excepţionale şi într'o măsură incompletă. Moşiile mari au un anumit număr de sclavi, repartiţia medie fiind de aproximativ un sclav la două hectare cultivabile (I, 18, 2), şi din mijlocul lor se selecţionează meseriaşii necesari ca lemnarii, medicii (I, 16, 4), pescarii *(piscatores),* ţesătorii *(textores)* sau meşterii din atelierele de olărie *(figlina),* nisipării *(harenariae)* şi carierele de piatră *(lapidicinae,* I, 2, 21—23), însă la muncile sezoniere se utilizează şi forţa de muncă din afara gospodăriei. Ogoarele sunt lucrate de sclavi *(servi)* şi oameni liberi *(liberi),* adică mici arendaşi *(coloni),* muncitori cu ziua *(mercenarii)* sau datornici *(obaerarii),* iar arendarea locurilor insalubre şi darea în antrepriză a muncilor sezoniere ca seceratul *(messis),* cositul *(foenisicia)* şi culesul viei *(vindemia)* ne sunt înfăţişate ca o practică curentă (I, 8, 6; I, 17, 2). De asemenea este menţionată prezenţa ţăranului sărac[1] cu mijloace de muncă neîndestulătoare, care pentru a putea trăi munceşte împreună cu familia sa *(plerique pauperculi cum sua progenie,* I, 17, 2) pe un petec arendat dela latifundiar, fiind exploatat de către acesta. Alături de el există arendaşi bo-

[1] Properţiu, II, 19, 7—8 *spectabis...pecus et fines pauperis agricolae.*

gaţi care iau în arendă întinderi mari pentru crescătorii depăsări (III, 4, 2), păşuni (III, 1, 8) sau culturi de cereale[1]. Unii ţărani săraci îşi fac o profesie din cărăuşie (*vecturis vivunt*, I, 2, 14), alţii învaţă o meserie şi se refugiază în oraşe, iar o parte din ei sunt siliţi de concurenţa muncii servile şi de relaţiile bazate pe exploatare să apuce în mâini armele disperării, săvârşesc furturi (*latrocinia*, I, 16, 2) şi se organizează în cete de hoţi (*praedonum manus*, I, 12, 4), spre a se opune celor care au acaparat şi monopolizat în puterea lor bogăţia socială.

Procesul de concentrare a proprietăţii agricole şi posibilităţile relativ desvoltate de desfacere a produselor determină o îmbunătăţire a uneltelor, iar perfecţionarea uneltelor dă impuls procesului de concentrare a proprietăţii funciare, deoarece gospodăria mare dispune de mijloace de muncă mai scumpe şi mai bune. Unitatea economică de pe timpul lui Varro posedă un inventar mai întins şi mai complex decât cea din epoca lui Cato sau a primului război punic, iar progresul realizat este în parte o consecinţă a contactului cu cultura materială mai înaintată din cuprinsul Mediteranei orientale. Proprietarul ţine un registru scris de evidenţa acestor unelte (I, 22, 6), dela fierul şi butucul plugului (*vomis, robur inflexi aratri*), la grapa de treerat (*tribulum, trahea*) şi vânturătoarea de cereale (*mystica vannus*)[2], dela uneltele de stors şi păstrat uleiul (*molae oleariae, trapetes, vasa olearia*, I, 55, 6) sau vinul (*torcula vasa vindemiatoria*, III, 2, 8) la mijloacele de tracţiune (*plaustra, vehicula*, 1, 13, 2). Numai o parte din uneltele necesare pot fi confecţionate în gospodăria proprie, de pildă coşurile de nuiele (*corbes, corbulae, fiscinae*), butoaiele (*dolia*), greblele (*rastelli*), funiile (*funes, restes*) sau păturile (*tegetes*), iar restul, şi mai ales uneltele de metal, se cumpără dela meseriaşii stabiliţi în centrele orăşeneşti (I, 22, 1—2). Prin urmare, unitatea economică sclavagistă mare nu reuşeşte să se dispenseze de forţa de muncă specializată dela oraşe şi, cumpărând cele necesare, este nevoită să vândă produse proprii, adică desvoltă într'o oarecare măsură producţia de mărfuri simplă, iar faptul acesta pledează împotriva concepţiei acelor economişti burghezi, care văd în ea o economie casnică închisă[3].

Trecând la analiza obiectelor muncii, observăm că baza economiei antice rămâne agricultura, că mama valorilor esenţiale este *tellus* «glia», iar tatăl lor *labor*, adică munca omului. Cultura cerealelor ocupă un loc de seamă, prin faptul că ele susţin viaţa mijloacelor de producţie, anume sclavii şi animalele, şi pot deveni în anumite regiuni cu posibilităţi de transport, chiar valori de schimb, dar pieţele de desfacere sunt încă prea slab desvoltate spre a putea vorbi de un comerţ normal de cereale. Sclavagiştii care se gândesc la rentabilitatea şi la desfacerea produselor sunt nevoiţi să organizeze culturi speciale de măslini, viţă de vie, legume sau crescătorii de păsări, peşte, oi şi vite. Un domeniu (*fundus*) cu cereale poate aduce un venit mediu de 10.000 de sesterţi, iar o crescătorie de păsări 20.000 de sesterţi şi o piscină instalată lângă mare, cu posibilităţi de transport, chiar 100.000 de sesterţi, adică de zece ori mai mult (III, 2, 17). Aceste cifre desvăluie pe de o parte importanţa economică a mijloacelor de comunicaţie, iar pe de alta, caracterul parazitar,

[1] Cicero, Pro Caecina, 6, 17, *Caesennia fundum possedit locavitque*; 32,94 *qui colonus habuit conductum de Caesennia fundum.*

[2] Vergilius, Georgica, I, 160—168.

[3] In deosebi Karl Bücher, Die Entstehung der Volkswirtschaft. Tübingen, 1920, v. I, p. 83—160.

de simplu consum, al clasei proprietarilor de sclavi, care nu lărgeşte baza de producţie spre a îndestula pe producători, ci reţine numai pentru ea plusprodusul muncii sub forma unor manifestări extravagante în îmbrăcăminte, mâncare sau locuinţă. Câmpul de cereale necesită forţă de muncă pricepută şi devotată, unelte, vite de tracţiune şi răspunde în medie cu abia de zece ori cantitatea de sămânţă care a fost aruncată în pământ (I, 44, 2), pe când păşunile, piscinele livezile de măslini folosesc un personal mai puţin numeros şi produc în special valori de schimb. Aşa se şi explică creşterea şi concentrarea culturilor speciale dela sfârşitul republicii în comparaţie cu epoca lui Cato, dar lipsa cifrelor spectaculoase cu privire la randamentul culturilor de cereale nu trebue să ne ascundă cu totul realitatea tăcută, modestă şi trainică, anume stăruinţa primatului culturilor de cereale în ansamblul economiei din timpul lui Varro.

In imediata apropiere a oraşelor se cultivă legume şi flori (*violaria ac rosaria*, I, 16, 3), pentru vânzare, iar în unităţile economice izolate şi îndepărtate se amenajează grădini, alei sau parcuri, care răspund nevoilor de lux sau de prestanţă ale stăpânilor (I, 35, 1). Arborii plantaţi pe câmp servesc uneori la delimitarea proprietăţii, dar au şi un scop practic, adică oferă frunziş pentru animale, lemn de foc sau pari şi nuiele pentru legatul viei (1, 15, 1). Ceea ce impresionează în primul rând este frecvenţa şi bogăţia grădinilor de pomi roditori care se bucură de o îngrijire deosebită, fiind plantaţi în şir spre a avea soare mai mult (1, 7, 2) şi altoiţi spre a produce varietăţi superioare (1, 59, 1). Atât climatul, cât şi iscusinţa omului, fac ca Italia să devină o adevărată grădină, iar producţia ridicată de fructe rămâne unul din aspectele economice pozitive din această epocă, în comparaţie cu epoca anterioară. Măslinele sunt folosite sub formă de fructe conservate (1, 60) sau sunt sdrobite spre a obţine uleiul comestibil, care este un aliment de bază şi o valoare de schimb de cea mai largă răspândire (1, 55). De asemenea şi cultura viţei de vie se desăvârşeşte faţă de epoca mai veche (I, 7, 2) şi rodul se consumă sub formă de struguri sau vin amestecat cu apă *(lora)* de către sclavi în timpul iernii (*pro vino operariis datur hieme*, 1, 54, 3), însă partea cea mai însemnată se vinde, constituind principalul izvor de câştig al stăpânului, mai ales că productivitatea atinge uneori cifre impresionante, de pildă în Picenum şi Faventia 5200 până la 7800 litri de *iugerum*, adică între 20.800 şi 31.200 de litri la hectar (I, 2, 7). Se înţelege că viţa de vie continuă să fie o cultură intensivă şi prin urmare ocupă întinderi relativ mici, având nevoie de muncă stăruitoare şi de pricepere, potrivit preceptului vergilian *(laudato ingentia rura: exiguum colito*, «Georgica», II, 412—413), totuşi, luată în ansamblul culturilor agricole din Italia, rămâne una din ramurile de bază ale economiei dela sfârşitul republicii.

Creşterea animalelor este o îndeletnicire nu numai necesară, complementară în agricultură, ci de-a-dreptul indispensabilă în cuprinsul proprietăţii mari, atât pentru foloasele imediate ca lapte, lână, piei, carne, cât şi pentru nevoia de îngrăşăminte sau mijloace de tracţiune. Prisosurile de cereale sau furaje nu pot fi vândute şi transportate cu uşurinţă, ci trebue consumate în propria gospodărie (II, pref. 5), pe când animalele reprezintă o valoare de schimb care se mişcă singure spre piaţa de desfacere, în orice anotimp şi pe terenurile cele mai accidentate sau chiar lipsite cu totul de drumuri [1]. Caracterul acesta

[1] K. Marx, Capitalul. Ed. P. M. R., Bucureşti, 1948, v. I, ed. a 2-a, p. 113: « Popoarele nomade sunt primele care desvoltă forma bani, pentrucă toată averea lor se găseşte în

mobil, precum şi cheltuielile restrânse necesare întreţinerii animalelor şi belşugul de pământ potrivit sunt motive esenţiale în procesul de transformare a Italiei de Sud în imense păşuni de oi, cai sau vite cornute. Varro deplânge părăsirea ogoarelor de cereale, punând-o pe seama sgârceniei sau poftei de câştig a proprietarilor mari, şi este de părere că sclavul agricol sau boul construesc, adică transformă şi îmbunătăţesc natura, pe când turmele distrug şi consumă (II, pref. 4) şi din cuvintele sale se desprinde concluzia că creşterea vitelor a devenit pentru unii o îndeletnicire independentă de agricultură, fiind practicată în stil mare sub numele de *pecuaria* sau *pastio agrestis* de către oameni bogaţi pe pământuri arendate sau proprii, în întindere de sute de hectare *(homines locupletes ob eam rem aut conductos aut emptos habent saltus*, III, 1, 8). Veniturile lor depăşesc în genere câştigurile obţinute în culturile de cereale (III, 2, 13), iar faptul că se dă foarte multă importanţă rentabilităţii rămâne simptomatic şi vorbeşte şi el împotriva teoriei izolării unităţii economice sclavagiste. Dimpotrivă, tendinţa acesteia este de a restrânge suprafeţele de cereale la strictul necesar pentru nevoile interne şi de a desvolta anumite culturi speciale din care să rezulte valori de schimb capabile să acopere mai uşor nevoile de prestigiu şi de lux ale stăpânilor.

Vitele de rasă se cumpără din Epir sau Gallia şi se transportă în cirezi până la locul de destinaţie, după ce se alcătuesc în prealabil contracte scrise de vânzare-cumpărare (II, 5, 7—11). Operaţiunea aceasta presupune deci prezenţa a cel puţin două unităţi economice care mijlocesc produse cu ajutorul monetei curente. Boii sunt folosiţi la tracţiunea grea, la cărat sau la arat (I, 8, 5; I, 37, 5), iar caii, măgarii şi catârii la tracţiunea mai uşoară sau pentru nevoile armatei (*ad rem militarem*, II, 7, 15). In Apulia şi Lucania pasc cirezi de iepe sub supravegherea sclavilor, în proporţie de aproximativ 50 de iepe la un sclav (II, 10, 11), iar rostul acestor crescătorii nu poate fi altul decât nevoia de desfacere, de câştig, şi fenomenul se mai întâlneşte în Peloponez şi Tesalia (III, 7, 1—6). Măgarii (*asini*) sunt utilizaţi la învârtitul morilor *(ad molas)*, la cărat sau arat şi la transportarea spre mare a uleiului, vinului sau cerealelor, mai ales în ţinuturile lipsite de drumuri din Apulia şi Calabria (II, 6,5). Varro posedă o crescătorie de măgari la Rosea (III, 17, 6), alta de iepe şi catâri la Reate şi vinde uneori cirezi întregi de catâri *(mulorum greges vendidisses*, II, 8, 6) necesari pentru tracţiune (*redarias*...*mulas*, III, 17, 7). Creşterea porcilor pentru vânzare pare a fi o ocupaţie mai puţin frecventă, deşi ni se vorbeşte şi în acest domeniu de culturi mari *(magnis pecuariis)* şi de contracte de vânzare-cumpărare (II, 4, 3—5) care presupun prezenţa unor transacţii importante. Turmele de oi sunt răspândite în Sudul Italiei, mai ales în Bruttii (II, 1, 2), hibernând în ţinuturile mai joase din extremitatea de Sud şi mişcându-se vara către Nord, spre munţii Sabini (II, 1, 16; III, 17, 9), iar fenomenul de transhumanţă este exprimat în mod lămurit în cuvintele următoare: «Turmele rătăcesc prin ţinuturi deosebite la distanţe mari, aşa încât păşunile din timpul iernii se află la mai multe mii de paşi depărtare de cele din timpul verii, iar turmele care iernează în Apulia vin să petreacă vara în Munţii Reatini» (II, 2, 9). La Casinum şi în ţinutul Sallentinilor din Calabria pasc sute de capre *(ad centenas pascunt*, II, 2, 10) producătoare de lapte, carne şi păr

---

formă *mişcătoare*, deci imediat alienabilă, şi pentrucă propriul lor fel de viaţă le duce în contact continuu cu alte comunităţi, ele fiind astfel îndemnate la schimbul de produse ».

pentru funii de corăbii, maşini de război, diferite aplicaţii meşteşugăreşti sau îmbrăcăminte. Unii sclavagişti împrejmuiesc cu ziduri un teren de mai multe hectare (*complura iugera maceriis concludunt*, III, 3, 8) pentru a creşte în rezervaţii speciale (*in saeptis*) mistreţi, cerbi, căprioare, iepuri etc. şi Varro ne informează că un oarecare Fulvius Lippinus posedă un parc de 40 de *iugera* în Tarquinia (III, 12, 1), iar avocatul Q. Hortensius unul de 50 de *iugera* în Laurentum (III, 13, 2—3).

Un alt izvor important de câştig este creşterea şi îngrăşarea păsărilor de curte, ca raţe (*anates*), gâşte (*anseres*), găini (*gallinae*), porumbei (*columbae, palumbi*), turturele (*turtures*), sturzi (*turdi*), mierle (*merulae*), prepeliţe (*coturnices*), presuri (*miliariae*), păuni (*pavones*) sau papagali (*psittaci*) Unele sunt căutate pentru grăsimea sau gustul lor plăcut, iar altele pentru frumuseţe sau raritate (*delectationis causa*, III, 4, 2) fiind arătate cu mândrie vizitatorilor şi admiratorilor. Cererea este atât de mare, încât oul de păun se vinde uneori cu 20 de sesterţi şi păuniţa cu 200, iar 100 de păuni aduc un venit anual de 40.000 până la 60.000 de sesterţi (III, 6, 6). Un oarecare Seius primeşte pentru trei pui de păun 600 de sesterţi (III, 6, 3), iar M. Aufidius Lurco câştigă anual 60.000 de sesterţi din vânzarea păunilor (III, 6, 1). O fermă din Ostia vinde anual păsări în valoare de 50.000 de sesterţi (III, 2, 14), iar Varro posedă o crescătorie de sturzi care îi aduce un venit de 60.000 de sesterţi pe an, adică de două ori mai mult decât moşia de 200 de *iugera* din Reate (III, 2, 15). Instalaţiile şi cheltuelile de întreţinere a porumbeilor îi costă pe unii 100.000 de sesterţi (III,7,11) şi un *ornithon* instalat la Casinum îi produce lui Varro pagube impresionante (II, 5, 9—17), totuşi el stărue şi se mândreşte cu realizările sale «gospodăreşti». Toate acestea constitue o dovadă că crescătoriile de păsări sunt o modă costisitoare, un capriciu cu consecinţe economice negative, un mijloc de consum rafinat şi o mărturie în plus că clasa stăpânitoare nu este interesată în scopuri productive, deoarece lipsesc condiţiile economice necesare, ci risipeşte avuţia în banchete, clădiri luxoase, parcuri, îmbrăcăminte sau manifestări de paradă.

Un exemplu asemănător îl oferă piscinele, care mai curând încântă ochiul decât stomacul şi «mai mult golesc punga stăpânului decât o umplu» (*potius marsippium domini exinaniunt quam implent*, III, 17, 2). Deşi peştele este mâncarea săracului (*plebeiae cenae piscis*, III, 17, 7) şi deşi unii câştigă din piscinele lor 40.000 de sesterţi, iar *villa* lui Hirrus se vinde cu 4.000.000 de sesterţi din pricina piscinilor ei bogate (III, 17,3), totuşi cheltuelile de instalaţie şi lipsa mijloacelor de transport adecvate sau de frigorifere fac ca desfacerea peştelui pe o piaţă mai largă şi cu un preţ mai ieftin să fie cu neputinţă. Quintus Hortensius posedă la Bauli piscine costisitoare, dar pentru masă cumpără peşte dela Puteoli (I, 17, 5), şi, din materialul documentar adunat de Varro, se vede în mod lămurit că piscinele alimentează numai pe cei din apropiere, în primul rând pe stăpânul din *villa* dela ţară, fiind deci mai curând un element care oglindeşte stăruinţa economiei naturale.

In schimb, mierea poate fi transportată mai uşor şi de aceea albinăritul se desvoltă cu precădere în anumite regiuni speciale, de pildă, Sicilia şi Corsica, de unde produsele apicole sunt duse pe mare şi vândute în toată Italia (III, 2, 12). De altfel cheltuelile de instalaţie sunt mai mici decât în cazul piscinelor, stupii fiind confecţionaţi din material ieftin ca nuiele (*ex viminibus*), lemn şi scoarţă de copac (*e ligno ac corticibus*), trunchiuri scobite (*ex arbore cava*), lut (*fictiles*) sau vergele (*ex ferulis*, III, 16, 15). Materia depusă de albine la

intrare *(propolis)* găseşte aplicaţii în medicină şi se vinde uneori mai scump decât mierea, iar vinul amestecat cu miere *(mulsum)* se serveşte invitaţilor la ospeţe (III, 16, 1). Ingrijirea albinelor cade în sarcina unui sclav priceput sau stupii sunt arendaţi unui specialist din afara gospodăriei, şi, de pildă, proprietarul Axius primeşte pentru ei *(alvearia sua)* o rentă anuală de 1.666 kg de miere (III, 16, 10), dar se ivesc şi stupine independente de unitatea economică mare, cum este cazul fraţilor Veianii care posedă o căsuţă şi o grădină de flori de un sfert de hectar şi recoltează anual produse agricole în valoare de 10.000 de sesterţi (III, 16, 10—11).

In procesul de circulaţia valorilor, mijloacele de transport oferite de condiţiile naturale, ca apropierea mării sau râurilor, precumpănesc încă asupra celor create de munca omului şi de aceea la cumpărarea unei moşii se ţine seama de comoditatea transporturilor *(invectus idonei,* I, 16, 2), o dovadă că unitatea economică antică are nevoie de schimburi cu lumea dinafară şi e legată de ea prin numeroase fire. Se întâmplă că multe latifundii au drumuri de acces pe uscat *(viae)* sau se află în apropierea unor râuri navigabile *(flumina propinqua qua navigari possit)* şi autorul consideră acest fapt cu deosebire prielnic pentru importul sau exportul produselor *(quibus utrisque rebus evehi atque invehi ad multa praedia scimus,* I, 16, 6), deoarece numai aşa pot fi vândute prisosurile *(quae supersunt venire possint,* I, 16, 3) şi se aduc cele necesare pentru bunul mers al gospodăriei *(fructus nostros exportare . . . quae opus sunt adportare,* I, 16,1). Aşa dar, cel puţin în teorie şi în deosebi pentru gospodăriile mari, schimbul de produse apare ca un element important care contrazice teoria autarhiei unităţii economice sclavagiste. O relativă dependenţă de oraş se vede şi la gospodăriile mici şi poetul Vergiliu ne înfăţişează pe ţăranul sărac transportând la târg cu un măgăruş ulei şi fructe şi aducând de acolo smoală sau o piatră pentru râşniţa de măcinat, iar păstorul duce la oraş în fiecare zi lapte [1]. Interdependenţa dintre sat şi oraş, dintre munte şi câmpie, dintre o regiune mai depărtată şi alta mai apropiată este promovată de progresul diviziunii muncii, de climatul favorabil, de uşurinţele de transport pe apă şi mai ales de nivelul relativ înalt al forţelor productive [2] sau de prezenţa unei clase stăpânitoare puternice care consumă plusprodusul în formele cele mai rafinate şi mai variate cu putinţă, de aceea nu numai Italia, ci şi celelalte ţinuturi din jurul Mediteranei sunt legate într'un mănunchi de relaţii comerciale şi alcătuesc un sistem economic închegat, care se resimte uşor în întregul său la orice lovitură parţială [3]. Nevoile apărării sau unificării administrative dau naştere unei reţele de drumuri pietruite care uşurează schimbul de produse şi de experienţe în domeniul muncii şi grăbesc procesul de concentrare a proprietăţii funciare, sporind astfel contradicţiile sociale, iar schimbul de produse condiţionează creşterea oraşelor şi porturilor înfloritoare, despre care ne vorbesc cu mândrie poeţii latini. Stă-

[1] Vergiliu, Georgica, I, 273—275; III, 401—403.

[2] K. Marx, Capitalul. Ed. P.M.R., Bucureşti, 1948, ed. a 2-a, v. I, p. 105: « In modurile de producţie ale Asiei vechi, ale antichităţii etc., transformarea produsului în marfă, şi deci existenţa oamenilor ca producători de mărfuri, joacă un rol subordonat, care devine însă cu atât mai important, cu cât comunităţile intră mai mult în stadiul dispariţiei lor ».

[3] La Roma şi în alte oraşe mari, preţul grâului este în funcţie de transporturile pe mare şi distrugerea piraţilor în anul 67 î.e.n. aduce o ieftinire bruscă, Cicero, *Pro imperio Cn. Pompei,* 15,44. Interdepeudenţa economică şi solidaritatea clasei posedante sunt scoase în relief de către Cicero în opera citată, 7,19: « Non enim possunt una in civitate multi rem ac fortunas amittere, ut non plures secum in eandem trahant calamitatem ».

ruinţa culturilor intensive în apropierea oraşelor, predilecţia arătată cultivării viţei de vie şi măslinului cu scopuri comerciale, sporirea turmelor de animale pentru vânzare presupun deci o circulaţie relativ desvoltată, într'un timp când « capitalul comercial, de transacţii băneşti şi uzurar atinge punctul culminant în interiorul formaţiunii antice »[1].

Pe uscat, circulaţia produselor se face prin mijlocirea tracţiunii animale (*vectura*), folosindu-se vehicule (*vehicula, plaustra*) trase de boi, vaci, măgari sau catâri (*muli*, I, 20, 3—4). In regiunile muntoase din Apulia se organizează caravane (*greges fiunt fere mercatorum*), care duc la ţărmul mării, pe spatele măgarilor (*asellis dossuariis comportant*), vin, ulei sau alte valori de schimb (II, 6,5), iar obiectele de întrebuinţare necesare ciobanilor în munţi sunt transportate de asemenea cu ajutorul animalelor de povară (*iumenta dossuaria*), în deosebi iepe, măgari sau catâri (II, 10, 5). Varro concepe unitatea economică din timpul său ca un organism care în mod normal vinde şi cumpără (*convehuntur fructus et evehuntur, cum veneunt*, I, 2, 14), adică înstrăinează tot ce este non-valoare de întrebuinţare pentru sine şi-şi însuşeşte ceea ce ajunge non-valoare de întrebuinţare pentru alţii, săvârşind astfel un act necesar, pozitiv, într'un proces continuu în care circulaţia valorilor întreţine şi îmbogăţeşte viaţa societăţii, fiind « *un schimb de materii social, analog celui fiziologic* »[2]. Deci roadele de prisos şi care nu pot fi conservate multă vreme se vând fără întârziere, iar celelalte se pun de o parte pentru timpul când sunt mai scumpe (*cum caritas est*) şi când preţurile se dublează (*fructum duplicant*, I, 69, 1). In primul rând procesul de schimb absoarbe prisosurile de cereale, vin şi ulei (I, 7, 4), iar Varro se ridică în mod hotărît împotriva importurilor de grâu din Africa şi Sardinia sau de vinuri alese din insulele Cos şi Chios, deoarece ele pun în primejdie interesele marilor proprietari din Italia (II, pref. 3). Produsele viei se desfac sub formă de struguri (I, 65) sau vinul este păstrat câţiva ani în butoaie (*cullei*) spre a obţine un preţ mai ridicat (I, 22, 4). Animalele trec uşor dintr'o mână în alta (*pecudes emptionibus et traditionibus dominum mutant*, II, 6, 3) şi exemplarele selecţionate necesare reproducerii ating uneori 40.000 de sesterţi (III, 2,7), iar turmele de oi cumpărate în Umbria, însoţite de păstori, străbat până la partea de Sud a Italiei, spre păşunile din Metapont sau târgul din Heraclea (*in Metapontinos saltus et Heracleae emporium*, II, 9, 6). Porcii masculi sunt vânduţi măcelarului (*lanius*) din oraş, iar mistreţii negustorului de vânat (*macellarius*, III, 2, 11) şi la Roma se găsesc destui cumpărători pentru specialităţile superioare (*succidiae optimae*) aduse din Gallia sub formă de şunci şi jamboane (*pernae comatinae et cavarae et petasiones*, II, 4, 10). Unii *macellarii* posedă sau iau în arendă locuri îngrădite, în special în Sabina (III, 5,2), unde cresc sturzi (*turdi*), prepeliţe (*coturnices*) mierle (*merulae*) sau presuri (*miliariae*) pe care le îngraşă şi le vând scump (*pingues veneunt care*, III, 52, 2). Perechea de porumbei (*columbae*) atinge la Roma 200 şi uneori chiar 1000 de sesterţi, iar cavalerul roman L. Axius cere 2000 şi faptul acesta dovedeşte caracterul parazitar al avuţiei concentrate în mâinile clasei stăpânitoare (III 7, 10). Fructele de prisos se vând în oraş, de unde sunt duse de către unii din nou la ţară şi rânduite în magazii speciale (*oporothecae*) spre a fi servite la ospeţe (I, 59, 2). Circulaţia produselor şi a călătorilor face necesară apariţia hanurilor (*tabernae devorsoriae*, I, 2, 23) care sunt construite cu cheltuiala proprietarilor

---

[1] K. Marx, Das Kapital, v. III, p.a II-a, p. 132. Cf. şi p. 316.
[2] K. Marx, Capitalul. Ed. P.M.R., Bucureşti 1948, ed. a 2-a, v. I, p. 125.

mari şi administrate de sclavi, formând o parte integrantă a unităţii economice desvoltate.

Agricultura din timpul lui Varro produce valori de întrebuinţare sau vinde prisosurile, dar acestea nu intră într'un proces de prelucrare şi transformare spre a deveni valori de schimb cu o potenţă superioară prin adăugarea unei valori suplimentare. Lipsa unei industrii prelucrătoare, posibilităţile restrânse de desfacere a produselor, prezenţa neîndestulătoare a muncitorului liber gata să-şi vândă puterea de muncă şi slaba desvoltare a mijloacelor de transport creează piedeci serioase în calea organizării unei producţii complexe şi masive, de aceea valorile acumulate se îndreaptă cu predilecţie spre consum sau risipă şi aceste împrejurări trezesc sentimentul că numai agricultura este cu adevărat productivă, pe când munca din ateliere şi comerţ formează numai o anexă sau o simplă prelungire a ei. Aşa se face că lauda vieţii dela ţară se impune în literatură ca o temă obligatorie, ca o sarcină pozitivă şi patriotică, cu scopul de a încetini sau stăvili exodul populaţiei rurale spre oraşe ,de a păstra pe ogoare o forţă de muncă complementară celei servile şi de a menţine neatins sistemul de exploatare existent [1]. Varro se ridică cu hotărîre împotriva luxului şi cheltuelilor inutile din vilele urbane (I, 13, 7), împotriva oraşului care consumă şi petrece (II, pref. 1) şi împotriva celor care părăsesc secera şi plugul (*relictis falce et aratro)* şi se stabilesc în oraş, « preferând să-şi pună în mişcare mâinile în teatru şi circ, decât în semănături şi podgorii » (II, pref. 3). Idilizarea vieţii dela ţară (II pref. 2) rămâne un semn vădit că forţele productive sunt încă prea slab desvoltate pentru a îngădui înfiriparea unei industrii orăşeneşti care să pună în valoare produsele agricole, să desăvârşească mijloacele de muncă şi să îmbunătăţească traiul păturilor largi ale populaţiei. Cu toată strălucirea ei aparentă, epoca lui Varro nu promovează deajuns tehnica şi productivitatea muncii, iar faptul acesta explică politica războinică a minorităţii conducătoare şi cruditatea relaţiilor de dependenţă [2].

Cercetarea cărţii lui Varro ne îngădue să desprindem trei concluzii mai de seamă. In primul rând, ea ne arată că lupta pentru pământ şi sclavi a dus la triumful proprietăţii mari şi la distrugerea ţărănimii, confirmând astfel cuvintele lui Marx care spune: « După ce camăta patricienilor romani a ruinat în întregime pe plebeii romani, pe micii ţărani, această formă de exploatare a luat sfârşit şi economia sclavagistă pură a păşit în locul celei mici ţărăneşti [3]. Prin urmare, în relaţiile de producţie se află acum faţă în faţă două clase antagoniste fundamentale, anume, proprietarii mari de pământ şi sclavii, iar restul populaţiei se rândueşte în clase — pături nefundamentale alcătuite din ţărani mijlocaşi, ţărani săraci, meseriaşi, negustori sau plebei din oraşe. Trăsătura caracteristică, dominantă, tipică a economiei este existenţa unităţii economice mari, în care forţa de muncă esenţială şi permanentă o formează sclavii, iar mijloacele de muncă aparţin proprietarilor de sclavi. Toate celelalte forme de economie apar ca rămăşiţe ale trecutului şi rămân neconcluzive la aprecierea modului de producţie din această epocă.

---

[1] Cato, De agricultura, 1; Cicero, De senectute, 51—60; Vergilius, Georgica, II, 458—474; 490—531; Horaţiu, Epode, 2.

[2] K. Marx, Capitalul. Ed. P.M.R., Bucureşti, 1948, ed. a 2-a, v. I, p. 187: « Epocile economice se deosebesc nu prin *ceea ce* se produce, ci prin modul *cum* se produce, cu ce mijloace de muncă. Mijloacele de muncă indică nu numai gradul de desvoltare a forţei de muncă omeneşti, dar şi raporturile sociale în care se lucrează ».

[3] K. Marx, Das Kapital, v. III, p. a II-a, p. 134.

In al doilea rând, înflorirea economică a Italiei este mai puţin o consecinţă a jafului exercitat asupra popoarelor subjugate şi într'o măsură mult mai însemnată rezultatul muncii productive a sclavilor. Războaiele îmbogăţesc numai o minoritate restrânsă, care risipeşte repede sau acumulează în scopuri neproductive, pe când munca şi experienţa sclavilor creează valori noi şi fac cu putinţă organizarea unui proces de producţie cu o potenţă superioară. Poate că mijloacele de muncă din această epocă nu depăşesc nivelul atins în Mediterana orientală, dar fără îndoială, ele lasă cu mult în urmă vechea societate romană patriarhală, iar progresul acesta incontestabil este rezultatul muncii productive depuse în Italia. Respingând concepţia economistului liberal Bastiat, care credea că Romanii trăiau numai din jaf, Marx scrie: « Dar dacă trăeşti multe secole de-a-arândul din jaf, trebue doar într'una să ai ce jefui, cu alte cuvinte *obiectul* jafului trebue să se reproducă în mod continuu. Se pare deci că şi Grecii şi Romanii aveau un proces de producţie, adică o economie a lor, care forma baza materială a lumii lor, exact în felul în care economia burgheză formează baza lumii actuale ... [1].

In al treilea rând, în sfârşit, constatăm că circulaţia valorilor şi a banilor este activă şi răspândită, încât poate trezi în unii iluzia unor analogii cu epoca modernă. Aşa se şi explică de ce mulţi istorici burghezi vorbesc de un « capitalism antic » şi de un « comerţ masiv pe scară mondială ». Marx nu tăgădueşte epocii antice schimbul de mărfuri relativ intens, apoi desvoltarea diviziunii muncii şi existenţa banilor sub înfăţişările cele mai variate, de pildă, de simplu echivalent de mărfuri, de mijloc de circulaţie, de mijloc de plată, de tezaurizare şi de monetă universală, dar susţine că toate acestea nu sunt suficiente pentru a îndreptăţi folosirea expresiei capitalism, deoarece lipsesc doi factori hotărîtori, anume mijloacele de producţie perfecţionate şi forţa de muncă de vânzare, adică muncitorul liber, astfel că « imensa majoritate a masei de produse, destinate în mod direct satisfacerii trebuinţelor proprii, nu se transformă în *marfă* » şi « deci procesul social de producţie este încă departe de a fi dominat în toată întinderea şi adâncimea lui de valoarea de schimb » [2]. Pe de altă parte, câţiva reprezentanţi ai burgheziei neagă cu totul caracterul de schimb al economiei antice şi operează cu noţiuni ca « economie naturală » (Naturalwirtschaft) sau « economie casnică închisă » (geschlossene Hauswirtschaft). Nădăjduim că materialul discutat mai sus pledează cu prisosinţă atât împotriva teoriei « capitalismului », cât şi împotriva teoriei « economiei casnice închise », şi constitue în acelaşi timp o contribuţie la studiul forţelor productive ale formaţiunii antice, deoarece încercarea de faţă nu face decât să răspundă cu modestie la îndemnul stăruitor al lui Marx, care constată cu amărăciune că până la el istoriografia « nu cunoaşte evoluţia producţiei materiale, deci baza oricărei vieţi sociale, şi prin urmare a oricărei istorii adevărate » [3].

## ЭКОНОМИКА СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА У ВАРРО

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Настоящая статья является попыткой опровергнуть установки буржуазных историков относительно «капитализма» и «замкнутого хозяй-

[1] K. Marx, Capitalul. Ed. P.M.R., Bucureşti, 1948, ed. a 2-a, v. I, p. 107, nota 33.
[2] Ibidem, p. 178.
[3] Ibidem, p. 187, nota 5.

ства», якобы имевших место в экономических процессах античного мира в I веке до нашей эры.

Исходя из указаний Маркса, данных в «Капитале», касательно характера производства и производственных отношений в древнем мире, автор подчеркивает значение процесса концентрации земель, обрабатываемых рабским трудом , которая становится исключительно компактной в эту эпоху. Концентрация земель ведет к интенсивному земледелию, в особенности вблизи городов и побережья, определяя собой видимое повышение производительных сил. Этому прогрессу в экономической жизни Италии соответствуют такие литературные произведения как книга Варро Rerum rusticarum libri III. Труд Варро преследует практические цели, а именно дать в руки крупных землевладельцев ценное орудие по введению рациональных элементов в экономический процесс. Книга Варро, написанная в 37 году до нашей эры, включается в целую серию подобных произведений, перечисленных автором, и это свидетельствует об интересе римской публики к такого рода произведениям. Труд Варро, как и другие ему подобные, стремится к сохранению привилегированной позиции землевладельцев и рабовладельцев, к укреплению господства этой категории римских граждан за счет неимущих слоев населения, находящихся в состоянии постоянного политического возбуждения.

На основании материалов, заключающихся в книге Варро, автор занимается сначала состоянием земледелия в I веке до нашей эры, а потом и другими отраслями хозяйства, как садоводство; животноводство, рыболовство и пчеловодство. Установив необходимую диалектическую связь между производительными силами и производственными отношениями, автор отмечает усиления роста численности в применении рабского труда и некоторые другие изменения в отношениях между рабовладельцами и рабами, происшедшие в пользу последних. Это объясняется необходимостью выжимать как можно больше прибавочной стоимости, чего невозможно было добиться только путем колодок и избиения.

Анализ экономического рабовладельческого единства Италии I века до нашей эры приводит автора к выводу, что на этапе наибольшего экономического развития рабовладельческого типа уже не может быть и речи об «автаркии». Хотя большинство рабов является ремесленниками и работают в хозяйстве крупных землевладельцев, только часть орудий производства может производиться на месте. Распространение различных видов земледельческих культур требует наличия орудий производства, главным образом металлических, которые покупаются в городе. Таким образом устанавливается тесный обмен между городом и деревней, доказывающий явную ошибочность взглядов некоторых буржуазных историков (в том числе и Карла Бюхера) относительно существования замкнутого домашнего хозяйства в рабовладельческой формации на этапе ее наибольшего развития.

При всем том, повышение уровня рабовладельческого производства, как результат концентрации земель, не может привести к «капитализму», так как в древности были ограничены возможности сбыта земледельческих продуктов, существовал рабовладельческий труд и были слабо развиты пути сообщения. Накопление ценностей было направлено

главным образом к потреблению и излишеству и ни в коем случае не вело к расширению производства в промышленности и земледелии. Автор правильно отмечает, что перечисленные выше обстоятельства повлияли на римский мир, заставляя верить, что среди различных экономических процессов, область земледелия является самой надежной и прибыльной. Поэтому в римской современной литературе появилось так много произведений, идеализирующих земледелие и сельскую жизнь.

В заключительной части статьи указываются следующие важные аспекты социально-экономической формации в Риме в I веке до нашей эры: господство крупного землевладения, основанного на рабском труде и делящего римское общество на 2 основных антагонистических категории — рабов и рабовладельцев; концентрация земель и рост производительных сил, которые становятся все более заметными в этот период; кроме того, на основе богатого материала, извлеченного из книги Варро, автор пытается доказать, что на этом этапе развития не может быть и речи о существовании «автаркии» или же «капитализма».

## L'ÉCONOMIE AGRICOLE DANS L'OEUVRE DE VARRON

### (RÉSUMÉ)

On essaie, dans cette Note, de réfuter les thèses bourgeoises du « capitalisme » ou de « l'économie en circuit fermé » dans les processus économiques du monde romain au I-er siècle avant notre ère.

Partant des indications que Marx donne dans le « Capital » sur le caractère de la production et des relations de production dans le monde antique, l'Auteur souligne l'importance des concentrations de terres travaillées par des esclaves, concentrations particulièrement massives à cette époque. L'agrandissement des propriétés détermine le progrès de l'agriculture intensive — surtout à proximité des villes et des rivages — ainsi qu'une amélioration marquée des forces de production. Sur le plan littéraire, le livre de Varron, *Rerum rusticarum libri III* correspond à ce progrès de la vie économique en Italie. L'oeuvre de Varron poursuit un but pratique, celui de mettre à la portée des grands propriétaires possesseurs de *latifundia*, un instrument précieux pour la rationalisation du processus économique. Écrit en l'an 37 avant notre ère, le livre fait partie de toute une série d'oeuvres similaires que l'Auteur énumère, ce qui prouve l'intérêt du public romain pour ce genre d'ouvrages. Le livre de Varron et tous les autres qui traitent de sujets similaires, montrent une tendance à soutenir la situation privilégiée des grands propriétaires de *latifundia* et d'esclaves — à raffermir la domination de cette classe de citoyens romains sur les couches dépossédées, en état de perpétuelle agitation politique.

L'Auteur traite successivement de l'agriculture au I-er siècle avant notre ère — telle qu'elle ressort des données du livre de Varron — des cultures maraîchères et d'arbres fruitiers, de l'élevage, de la pisciculture et de l'apiculture. Établissant le rapport dialectique nécessaire entre le caractère des forces de production et les relations de production, l'Auteur constate une importante augmentation numérique de la main d'oeuvre esclavagiste ainsi que certains changements qui interviennent dans les rapports de maître à esclave,

en faveur du dernier. Ce fait s'explique par le besoin de soutirer un maximum de plus-value qui ne pouvait être obtenu uniquement à l'aide de chaînes et de coups.

De l'analyse de l'unité économique esclavagiste de l'Italie du I-er siècle avant notre ère, l'Auteur conclut à l'impossibilité de parler d'autarchie en plein essor de l'économie de type esclavagiste. Bien qu'un grand nombre d'esclaves soient des artisans travaillant dans le cadre des *latifundia* respectifs, seule une partie des outils nécessaires à la production peuvent être confectionnés sur place. L'extension des cultures de toutes sortes exige des outils, surtout métalliques, qui s'achètent en ville. De cette manière, des échanges actifs s'établissent entre la ville et la campagne qui prouvent d'une façon évidente l'erreur commise par certains historiens bourgeois (dont Karl Bücher) en ce qui concerne l'économie domestique en circuit fermé à l'époque de l'organisation esclavagiste.

Néanmoins, le peu de facilités pour la vente des produits agricoles, le travail esclavagiste, le faible développement des moyens de transport dans le monde antique, malgré le niveau élevé de la production esclavagiste par suite de la concentration des terres, ne peuvent conduire au « capitalisme ». Il y a une tendance très nette à dépenser et gaspiller les valeurs accumulées, au lieu de les rendre à la production à plus grande échelle, dans l'industrie et l'agriculture. L'Auteur démontre, avec raison, que ces circonstances induisent le monde romain à penser que, parmi les divers secteurs économiques, le plus sûr et le plus profitabile est celui de l'agriculture. De là le grand nombre d'oeuvres à la louange de l'agriculture et de la vie à la campagne, dans la littérature romaine contemporaine.

Pour finir, l'Auteur esquisse dans cette Note trois importants aspects de la formation sociale-économique romaine au I-er siècle de notre ère. Il montre d'abord le triomphe de la grande propriété esclavagiste — qui divise la société romaine en deux classes fondamentales, antagonistes: esclaves et propriétaires d'esclaves. En second lieu, l'Auteur souligne l'accroissement des forces productives au cours de cette période de concentration de la propriété foncière. Et enfin, s'étayant de l'abondance de matière de l'oeuvre de Varron, l'Auteur tâche de démontrer qu'au stade d'alors de développement des forces productives de l'organisation esclavagiste, il ne peut être question d'« autarchie » et encore moins de « capitalisme ».

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# O NOUĂ DIPLOMĂ MILITARĂ DIN DACIA

DE

C. DAICOVICIU

In cursul săpăturilor executate în toamna anului 1929, la castrul roman dela Căşei (r. Dej, Reg. Cluj), a ieşit la iveală, din interiorul «bastionului stâng al porţii nordice, poarta principalis dextra», o diplomă militară[1] relativ bine păstrată.

Deşi de o importanţă deosebită (după cum se va vedea) pentru istoria Daciei din timpul cotropirii ei de către Romani, conducătorul oficial al săpăturilor, Em. Panaitescu, nu a ţinut de a sa elementară datorie să publice în cel mai scurt timp acest preţios document, mulţumindu-se să promită, atunci când i se cereau lămuriri asupra conţinutului diplomei, o publicare apropiată. După câte ştim, însă, diploma nu este publicată nici acum. Ea nici nu se mai găseşte în ţară, ci a fost dusă peste hotare de fugarul descoperitor al ei, Em. Panaitescu.

Cercetând notiţele şi însemnările păstrate de pe timpul când, în calitate de asistent, colaborasem la descifrarea diplomei, am dat de copia textului ce se afla săpat pe exteriorul diplomei, copie suficient de bună şi exactă pentru a cunoaşte esenţialul conţinutului[2].

Credem că aducem un serviciu ştiinţei istorice publicând, împotriva voinţii deţinătorului diplomei, acest document, chiar cu unele lipsuri de detaliu neînsemnate. Aceasta, cu atât mai vârtos, cu cât originalul ar putea fi pierdut pentru totdeauna sau tăinuit până la infinit de cel care-l deţine, în dauna cunoaşterii cât mai exacte a istoriei patriei[3].

Textul săpat pe faţa externă a tabelei I este următorul[4] (transcriu desvoltând obişnuitele abreviaţii din textul original):

---

[1] A se vedea raportul despre aceste săpături în « Anuarul Com. Mon. Istorice », Secţia pt. Transilvania, pe anul 1929, Cluj, 1930, p. 324.

[2] In interior, după cum se ştie, se repetă doar, pe ambele tăbliţe, mai neglijent, textul propiu zis al diplomei care este scris pe exteriorul *unei* tăbliţe din cele două care constitue documentul. Pe exteriorul celeilalte tăbliţe se găsesc sigiliile şi numele martorilor.

[3] Un caz asemănător se petrece cu inscripţia dela Histria, pomenind de un « rege » băştinaş Rhemaxos şi care este, de asemenea, tăinuită de descoperitorul ei, S. Lambrino, şi nepublicată până acum.

[4] Neavând originalul şi dispunând numai de o *ciornă* a copiei făcută acum cca 22 de ani, nu putem da, fireşte, obişnuitele referinţe asupra dimensiunilor etc. ale documentului. Impărţirea pe rânduri a textului credem că este, însă, fidelă.

1 *Imp (erator) Caesar, divi Traiani Parthici [f (ilius)]* [1], *divi Nervae nepos Traianus Hadrianus, Aug(ustus), pontifex maximus, tribunicia potestat(e)*

5 *(quartum), co(n)s(ul) (tertium)*
*Palmyrenis sagitariis • ex Syri(a) qui*
*sunt in Dacia Superiore sub*
*Iulio Severo civitatem dedit*
*iis quorum nomina subscripta sunt a(nte) d(iem) (tertium) K (alendas) Iul (ias)*
10 *G(aio) Publicio Marcello*
*co (n) s (ulibus)*
*L(ucio) Rutilio Propinquo*
*Bari(o?) Male f(ilio) Palmyr(a).*
*Descriptum et recognitum ex tabula*
*aenea quae fixa est Romae in muro*
*post templum divi Aug(usti) ad Minervam*

Pe fața externă a tabelei II, se citesc numele următorilor 7 martori (la genetiv, însemnând «sigiliul lui... »):

*L(uci) Attei Atteiani*
*[Iuni] Eutychi*
*P(ubli) Atini Flori*
*Q(uinti) Fabri [T] iti*
*L(uci) Pulli Anthi*
*Ti(beri) Claudi Erotis*
*P(ubli) Atini C [rescentis]*

In traducere liberă, cuprinsul sună în felul următor:

*Fața externă a tabelei I.* Impăratul Hadrian, fiul lui Traian celui trecut între zei şi biruitor al Parților, nepotul lui Nerva celui trecut între zei, preaslăvitul, marele preot, în anul al patrulea al puterii sale de tribun, consul a treia oară, a dat cetățenia arcaşilor palmyrieni din Siria care sunt în Dacia de Sus, sub (conducerea) lui Iulius Severus şi anume celor însemnați mai jos [2].

In ziua de 29 Iunie, în anul când erau consuli Gaius Publicius Marcellus şi Lucius Rutilius Propinquus (=120 e.n.).

Lui Bari (us?), fiul lui Male din Palmyra.

Scris şi cercetat după tabla de bronz pusă, la Roma, în zidul din spatele templului de lângă Minerva [3], închinat lui Augustus celui trecut între zei.

*Pe fața externă a tabelei II* sunt înşirați cei 7 martori, necesari autentificării copiei: Lucius Atteius Atteianus, Iunius Eutychus, Publius Atinius

[1] Nu ne putem da seama dacă *f(ilius)* lipseşte din original sau este o scăpare a noastră în timpul copierii.

[2] Formula vorbeşte de mai mulți; în diplomă apare însă numai cel interesat, pentru care s'a făcut copia-extrasul după decretul-lege original din Roma.

[3] Templul (Templum Divi Augusti) se găsea între Forul roman şi Palatin, în cartierul Vicus Tuscus. Expresia « ad Minervam » se referă, după toate probabilitățile, nu la un templu al Minervei, ci fie la *Atrium Minervae* (Tabularium M.), fie la o statue a zeiței ce se afla în preajma templului lui Augustus. A se vedea G. Lugli, I monumenti antichi di Roma e suburbio, v. I, p. 142 şi urm., precum şi Platner-Ashby, A topographical dict. of ancient Rome, p. 342—343.

Florus, Quintus Fabius (T)itus (?), Lucius Pullius Anthus, Tiberius Claudius Eros şi Publius Atinius Crescens. Toţi martorii, fiind cetăţeni romani, poartă întreitul nume (*praenomen*-ul lui Iunius Eutychus sau Eutyches nu s'a păstrat şi nici nu-l putem întregi).

Inainte de a trece la valorificarea istorică a documentului de mai sus, este necesar să precizăm anumite lucruri de ordin epigrafic.

Data diplomei (29 Iunie 120 e.n.) e asigurată prin indicaţia clară a zilei, lunii (a.d.III k. Iul.) şi a anului determinat prin cei doi consuli suffecţi (supleanţi), cunoscuţi ca atari pentru lunile Mai-Iunie ale anului 120. Numele celui de al doilea consul apare, uneori, cu *praenomen*-ul T(itus). Aici, *praenomen*-ul e sigur, L(ucius). Tribunicia potestas IIII (quartum), ca şi titlul de cos. III al împăratului trimit la acelaşi an, 120 e.n.

Martorii diplomei noastre sunt identici cu cei din diploma cu aceeaşi dată, publicată sub Nr. 68 din C.I.L.,XVI, diplomă găsită în două fragmente mici la Porolissum şi asupra căreia vom reveni în comentariul istoric. Cu ajutorul diplomei de faţă, în schimb, se pot face unele completări şi rectificări la diploma Nr. 68 din C.I.L., XVI.

Astfel: *a)* numele complet al primului martor e sigur L(ucius) Atteius Atteianus; *b) praenomen*-ul martorului al doilea nu s'a păstrat nici în diploma Nr. 68, nici în diploma noastră; *nomen*-ul lui este păstrat, în schimb, numai în diploma Nr, 68, de unde l-am putut întregi şi în diploma de faţă; *cognomen*-ul însă este greşit dat în diploma Nr. 68 ca... *nitelli*, căci în diploma ce o publicăm acum lectura *Eutychi* este sigură. O verificare pe fotografia diplomei dela Porolissum confirmă *acelaşi* nume de Eutychi şi în diploma Nr. 68; *c) praenomen*-ul celui de al treilea martor este P(ublius), nu L(ucius), cum, tot eronat, s'a citit în diploma Nr. 68; *d) cognomen*-ul lui Q(uintus) Fabius nu este sigur. In diploma Nr. 68 el este complet şters, iar în diploma noastră nu se văd decât trei litere I T I, ceea ce ar putea fi completat în Titi, Titus, întrebuinţându-se uneori şi ca *cognomen*; *e) praenomen*-ul lui Pullius Anthus este clar în diploma noastră: L(ucius); *f) cognomen*-ul ultimului martor din diploma noastră a putut fi întregit, în schimb, în C[rescens], după diploma dela Porolissum.

Identitatea martorilor nu este, fireşte, întâmplătoare între diploma dela Porolissum (C.I.L., XVI, Nr. 68) şi cea dela Căşei. Anul emiterii, ziua şi luna sunt aceleaşi. Mai mult decât atât: însăşi formularea legii, după cum se poate constata acum, este la fel, cu excepţia numelui ostaşului care în diploma dela Porolissum este *Hamasaeus* fiul lui *Alapatha*. Diploma dela Căşei ne permite să întregim acum precis, acele părţi din diploma dela Porolissum care fuseseră restabilite în mod ipotetic. Dar exemplarul dela Căşei confirmă în chip neîndoielnic, că cele două fragmente de diplomă dela Porolissum constitue, într'adevăr, o singură diplomă şi că întregirea numelui guvernatorului Daciei Superioare propusă de noi în 1936 [1], ca fiind Iulius Severus, este justă, îndoielile editorului din C.I.L., XVI, p. 62, dovedindu-se neîntemeiate. De asemenea, se justifică şi restabilirea corpului de trupă în *Sagittarii* [2], cu indicaţia în plus că este vorba de arcaşii din *Palmyra* pe care îi mai întâlnim în Porolissum şi aiurea ca *Numeri Palmyrenorum* [3].

---

[1] « Anuarul Institutului de Studii Clasice », 1936, v. II, p. 71 şi urm.

[2] A se vedea op. cit., p. 74, cf. « Dacia » v. VII—VIII, p. 329.

[3] A se vedea W. Wagner, Die Dislokation der röm. Auxiliarform., p. 211 şi urm.; cf. « Dacia », v. VII—VIII, p. 328 şi urm., unde se dă şi bibliografia cealaltă; cf. şi C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité, p. 94, n. 1.

Prin noua diplomă dela Căşei prin urmare, unele fapte deduse pe baza unor combinaţii logice, totuşi ipotetice, se dovedesc ca reale, iar altele se desvălue documentat ca o noutate ce ne face să vedem mai bine evenimentele petrecute în Dacia în timpul cuceririi şi după subjugare.

Şi unele şi altele au o accentuată importanţă istorică. Să le examinăm pe rând.

Vom începe, mai întâi, cu cele ce se desvălue ca noutate prin diploma dela Căşei; specificul şi rolul trupei amintite în acest document istoric.

Titularul diplomei este *Barius*, fiul lui *Male*, de loc din Palmyra. Numele Barius se deduce destul de sigur din dativul Bari(o) deşi ultima literă din nume (o) nu se poate citi limpede. Este fără îndoială un nume oriental — semit, pentru care dicţionarele onomastice oferă anologii destule [1].

Aceeaşi origine trebue să aibă, fireşte, şi numele tatălui (Male), cu toate că litera *l* este notată în copia ce-mi stă la dispoziţie, ca nesigură [2]. Dată fiind compoziţia corpului de trupă — Palmyreni — şi locul de origine a ostaşului încetăţenit, faptul nici nu prezintă ceva neobişnuit, orientalii fiind numeroşi în Dacia.

Ceea ce constitue însă o curiozitate oarecare e faptul că nu se arată nici gradul ostaşului, ca de obicei, nici nu se face vreo aluzie la calitatea lui de « eliberat » *(demissus honesta missione)* din cadrele armatei şi nici nu se specifică împrejurarea specială, în asemenea cazuri, că este vorba de o acordare a dreptului de cetăţenie « *ante emerita stipendia* », dintr'un motiv oarecare. Este sigur însă, că, atât ostaşul din diploma dela Căşei, cât şi cel din diploma dela Porolissum (textul fiind, după cum am văzut, identic în cele două diplome), au fost încetăţeniţi fiind încă sub arme şi continuând a rămânea sub drapel.

Motivul acestor « omisiuni » (din punctul nostru de vedere) trebue căutat în cea de a doua particularitate a diplomei, particularitate de care ne vom ocupa chiar acum. Această particularitate se manifestă prin faptul că trupa de arcaşi palmyrieni nu poartă denumirea vreunei formaţii de corp de trupă regulată *(ala, cohors, numerus)*. Cazul nu este, însă, fără precedent. Se cunosc şi din Dacia (ca şi din restul imperiului) asemenea formaţii etnice, ca trupe « neregulate » în cadrul armatei romane de ofensivă sau ocupaţie. Este deajuns să ne gândim la acei Suri sagittarii, Mauri *(gentiles)* sau Astures symmachiarii atestaţi tot în Dacia [3]. Puse sub comanda unui ofiţer superior *(praefectus* sau *praepositus)* roman şi încadrate, poate, şi cu alte elemente ofiţereşti romane, aceste formaţii etnice, încadrate în armata romană, ridicate din rândul populaţiilor războinice din imperiu, sau ajunse în dependenţă politică faţă de acesta, luptau alături de legiuni şi de restul de trupe auxiliare cu armamentul şi tactica lor proprie, cu limba de comandă naţională, sub gradaţii direcţi din rândurile lor. Este vorba, de cele mai multe ori, de o « armă uşoară », în special de arcaşi, pedeştri sau călăreţi, de aruncători cu praştia etc. Formaţiile acestea

---

[1] A se vedea *Barios*, Fr. Freisigke, Namenbuch, p. 71 (din Egipt), dat ca nume semit de H. Wuthnow, Die semit. Menschennamen. Leipzig, 1930, p. 33; cf. şi Th. L. L. s. v. *Baria*, nom. vir. hebr. şi *Barionabar Iona*, nom. vir. aram.

[2] Numele de Male, fiu al lui Yarhay, este atestat chiar în Palmyra; a se vedea J. G. Février, La religion des Palmyréniens. Paris, 1931, p. 107; cf. şi p. 245 (indexul).

[3] A se vedea W. Wagner, op. cit., la numirile respective. Cf. « Dacia », VII—VIII, p. 329.

sfârşesc apoi, în caz că rămân în provincia respectivă, prin a fi încorporate de obicei în armata regulată sub forma unui nou corp de trupă, organizat, mai întâi, de Hadrian: *numerus* [1].

Din această categorie de formaţii etnice de luptă fac parte şi arcaşii palmyreni din cele două diplome. Din ei se creează, apoi, poate, sub Hadrian, dar mai curând sub Antoninus Pius, acele *Numeri Palmyrenorum* pe care le întâlnim în Dacia. Pentru o dată mai târzie a transformării formaţiunii neregulate de arcaşi palmyreni într'un *numerus* pledează şi inscripţia greacă din Palmyra [2] în care se pomeneşte de un eparchos *(praepositus* sau ev. *praefectus)* al arcaşilor înrolaţi în Porolissum din Dacia Superioară [3].

Despre două din formaţiile de trupe etnice şi «neregulate» ştim că au luat parte la războaiele de cotropire a Daciei: Mauri şi Symmachiarii Astures. Nimic nu ne împiedecă să presupunem — cu cea mai mare probabilitate — că şi celelalte formaţii etnice, deci şi arcaşii palmyreni, au participat la aceste lupte între anii 102—106. Dacă acest lucru este adevărat, prin diploma dela Căşei se aduce o dovadă în plus că mult discutata dată la care Palmyra a ajuns sub stăpânirea Romei (ca stat clientelar pare-se) trebue împinsă înapoi până la începutul domniei lui Traian [4], căci tocmai din teritoriul Palmyrei se recrutau vestiţii arcaşi palmyreni [5]. Aşa se explică şi prezenţa de comercianţi palmyreni în Dacia, veniţi odată cu constituirea provinciei.

Dat fiind acest caracter etnic al formaţiei de trupă, cunoscând şi abila politică a Romei de a-şi crea devotaţi în rândurile fruntaşilor populaţiilor pe care este pe cale să le înjuge, nu este nimic extraordinar în faptul că nici denumirea organizată a trupei de arcaşi nu apare în diplomă, nici gradul celui încetăţenit nu este pomenit, acesta având, desigur, un rol conducător printre conaţionalii săi, neasimilabil cu gradele militare din armata romană. Fie ca o răsplată a serviciilor aduse în interesul cotropitorului stăpân, fie ca un îndemn, fruntaşul arcaş palmyrean Barius, ca şi Hamasaeus din diploma dela Porolissum, au fost gratificaţi, încă în timpul serviciului militar, cu cetăţenia romană.

Pentru istoria poporului dac, noua diplomă contribue la o şi mai bună sezisare a forţelor aruncate în luptă de Roma pentru îngenunchierea statului liber dacic. Acestea erau, în cea mai mare parte, recrutate din aceiaşi « barbari » care fuseseră subjugaţi de Roma în deceniile trecute. Asturii din Spania, Maurii din Africa, Sirienii din Siria şi Palmyrenii din teritoriul oraşului caravanier din Asia anterioară, alături de nenumărate trupe regulate, alcătuite şi ele, în majoritatea lor, din provinciali *(auxilia)*, au îndeplinit politica de cotropire a Romei.

Numărul extraordinar de trupe concentrate în Dacia pentru a o cuceri şi, apoi, a o ţine sub cea mai straşnică ocupaţie, se oglindeşte în două diplome

---

[1] A se vedea s. v. *Numerus*, col. 1327 şi urm.

[2] A se vedea « Syria », v. 22, p. 231 şi urm.

[3] Expresia κατειλέγμένων τοξοτῶν din inscripţie nu ne îndeamnă să vedem constituirea lor într'un numerus (κατάλογος s. ἀριθμός). Este adevărat că inscripţia nu este datată mai precis decât prin faptul bifurcării Daciei (119—158).

[4] Cf. N. A. Maşkin, Istoria Romei Antice, Bucureşti, 1951, p. 342; A. Piganiol, Hist. de Rome, p. 387; O. Eissfeldt, Tempel und Kulte syrischer Städte... Leipzig, 1941, p. 65 şi urm. Totuşi, nu este exclus ca aceste trupe de arcaşi să fi fost aduse în Dacia în vederea potolirii revoltei generale din 117—119 (a se vedea mai jos).

[5] R. E. s. v. *Numerus*, col. 1333 (4).

militare datând din anul 110 [1]. Nu mai puţin de 28 de corpuri de trupă auxiliare sunt amintite aici, la care se adaugă cel puţin două legiuni care rămân în provincie (a se vedea mai jos) şi un număr însemnat de corpuri auxiliare sau formaţii etnice neînregistrate de cele două diplome. De reţinut contingentele numeroase de arcaşi, trupe de elită, aduse în mod special atât pentru războaiele din anii 102—106, cât şi pentru reprimarea revoltelor şi împotriva atacurilor dinafară. Teatrul de luptă din Dacia, ca şi calitatea de arcaşi vestiţi a Geţilor [2], pedeştri, dar mai ales călăreţi, au impus comandamentului roman întrebuinţarea pe scară largă a trupelor de arcaşi mobilizabile din imperiu, din care cele mai multe erau şi călări. Palmyrenii dela Porolissum erau, de sigur, şi călăreţi. Un rol însemnat trebue să fi avut aceste trupe uşoare în misiunile de patrulare şi supraveghere a pădurilor şi munţilor din Dacia — locuri prielnice pentru regrupările celor învinşi — ca şi împotriva răsculaţilor în cursul luptelor de guerillă, mod de luptă potrivit şi terenului şi posibilităţilor de împotrivire [3].

Aceste necontenite mişcări şi lupte ale băştinaşilor împotriva stăpânilor nepoftiţi iau foarte des proporţii de revolte generale, mai ales atunci când atacurile fraţilor liberi de dincolo de hotarele provinciei şi ale triburilor vecine cu Dacia oferă un moment oportun. Una din aceste revolte generale, după câte ştim până acum, cea dintâi de după cucerire, a fost aceea din anii 117 —119, despre care va fi vorba mai departe [4].

Am spus mai sus că noua diplomă dela Căşei confirmă fără îndoială unele evenimente *presupuse* ca întâmplate.

Evenimentele confirmate de diplomă privesc organizarea noii provincii, pentru ca ea să asigure în mod cât mai desăvârşit exploatarea şi pe dregătorii supremi ai acestei exploatări organizate.

Se ştie — şi dovada absolută a fost dată printr'o diplomă militară din anul 106, 11 August [5] — că războiul al doilea dacic a fost terminat încă în vara anului 106, provincia fiind constituită chiar din acest an, aproximativ, în hotarele pe care le cunoaştem mai târziu [6]. Organizarea noii provincii [7], ca o singură unitate — Provincia Dacia — a fost încredinţată senatorului *D. Terentius Scaurianus*, fost consul, pe care-l şi găsim pomenit în această calitate

[1] Una publicată în C.I.L., XVI, Nr. 57, iar cealaltă în « Dacia », v. VII—VIII, p. 333 şi urm.

[2] V. Pârvan, Getica, p. 149, 397. Părerea lui V. Pârvan că Dacii din munţii Transilvaniei nu ar fi folosit în egală măsură şi arcul, nu ni se pare deloc întemeiată. Pentru valoarea arcaşilor, în luptele împotriva Germanilor, a se vedea Hist. Aug. Maxim. duo, p. 11, 8 — 9.

[3] Prezenţa atâtor trupe însemna pentru populaţie şi o sarcină de nesuportat, fie prin obligaţia de a furniza cele necesare întreţinerii lor, fie prin asignarea de întinse teritorii pe seama corpurilor de trupă — lucrate, apoi, tot de ţărani — din pământurile băştinaşilor. Că formaţiilor etnice, ca şi numeri-lor, li se acordau pământuri, este sigur; acestea veneau în provincii cu toată familia lor, unde se şi aşezau de obicei definitiv.

[4] Din Vita Hadriani, 3,9, aflăm că acest împărat, pe timpul când era guvernator al Pannoniei Inferioare, imediat după cucerirea Daciei, în anul 106—107, a înnăbuşit o mişcare a Iazigilor dintre Dunăre şi Tisa. Nu ar fi exclus ca, cu acest prilej, să se fi produs o răscoală şi în Dacia, despre care însă nu avem nicio ştire directă.

[5] Publicată în « Dacia », v. VII—VIII, p. 330 şi urm.

[6] A se vedea inscripţia din Corint (« Ann. ép. », 1934, 2): « ...*secunda expedition(e), qua universa Dacia devieta est* ».

[7] Constituirea provinciei Dacia a trebuit să se facă printr'un act special şi nu s'a petrecut automat prin însuşi faptul cuceririi. A se vedea A. Stein, Die Reichsbeamten von Dazien, 1944, p. 9, n. 1, unde se dă şi bibliografia.

de *legatus Aug. pro praetore* în inscripţia din Sarmizegetusa [1]. El se află în fruntea provinciei sigur din 11 August 106 (data diplomei de mai sus), iar pentru ultima oară, este pomenit, ca guvernator al Daciei, în 2 Iulie 110 (diploma B din Porolissum [2]). Nu se ştie când a părăsit acest post şi dacă între el şi noul guvernator, cunoscut nouă, *C. Avidius Nigrinus* au mai fost şi alţi guvernatori şi câţi anume.

Al doilea guvernator cunoscut, *C. Avidius Nigrinus*, tot consular, ocupă, după cele mai recente cercetări, acest post între anii 112 şi 117 [3]. Nu este exclus, însă, ca între aceşti ani să se fi perindat şi alţi guvernatori la cârma Daciei, cu toate că este puţin probabil.

In anul 117, în fruntea provinciei Dacia, tot ca guvernator consular, se găseşte bătrânul senator şi general *C. Iulius Quadratus Bassus* [4]. Este posibil, totuşi, ca acesta să fi ocupat postul de guvernator cu 1—2 ani mai înainte. Sigur este că, nu mult timp după urcarea pe tron a lui Hadrian (întâmplată la 11 August 117), pe la sfârşitul acestui an sau, mai degrabă, pe la începutul anului 118, bătrânul Bassus moare (după cât se pare de moarte naturală) [5] în campania dusă împotriva Sarmaţilor (Iazigi şi Roxolani) şi a Dacilor răsculaţi. Un alt lucru cert este că Bassus, cu o vechime de consular mult mai mare decât predecesorul său Nigrinus, cu un prestigiu şi experienţă superioară predecesorului, a fost trimis în Dacia tocmai în vederea reprimării atacului general pornit de Sarmaţi şi de Daci. Acest atac, deşi este pomenit numai la începutul domniei lui Hadrian (Vita Hadriani, 5,2), trebue să se fi pregătit şi să fi isbucnit încă de pe la începutul anului 117 [6].

Vedem, prin urmare, că teritoriul cucerit al Daciei, în prima fază, este lăsat pe mâna unor consulari cu menirea de a-l organiza şi apăra în anii tulburi şi grei ce au urmat cotropirii. Să nu uităm că, nu numai pentru Dacii învinşi, dar şi pentru celelalte populaţii «barbare» din Nordul Dunării de Jos şi Mijlocii ca şi pentru cele din Nordul Mării Negre, încuibarea Romei pe malul stâng al Dunării a constituit o primejdie din cele mai grave şi un motiv de justificată alarmă. Era firesc ca nemulţumirile şi ura împotriva intrusului în lumea lor să ducă la o serie de atacuri vehemente şi concertate. In primele rânduri ale nemulţumirilor — înafară de Daci — se aflau Iazigii Sarmaţi, aceştia poate şi din pricina nerespectării de către Roma a unei înţelegeri cu privire la teritorul Banatului, dar sigur că nu numai pentru aceasta [7].

Prezenţa atâtor forţe armate în Dacia, în anii imediat următori cotropirii, încredinţarea conducerii pe seama unor generali cu experienţă şi prestigiu se explică prin situaţia precară a noii stăpâniri. Noi nu putem şti în mod sigur care au fost intenţiile pentru viitor ale lui Traian, cu privire la forma de orânduire a teritoriului cucerit. Ni se pare însă că tocmai situaţia neclară şi greutăţile primei organizări au impus şi aici, ca şi în Gallia, o unitate provizorie şi de teritoriu şi de comandă.

---

[1] C.I.L., III, 1443.
[2] «Dacia», v. VII—VIII, p. 333.
[3] A se vedea A. Stein, op. cit., p. 10
[4] A se vedea A. Stein, op. cit p. 11—14, cu discutarea tuturor izvoarelor şi a literaturii respective.
[5] C. Patsch, Der Kampf..., p. 160.
[6] A. Stein, op. cit., p. 13.
[7] Din această serie de atacuri face parte şi mişcarea iazigă reprimată de Hadrian în 107 (a se vedea mai sus).

Urmând norma generală, guvernatorul-comandant al provinciei nu putea fi decât un fost consul, deoarece pe teritoriul Daciei se aflau cel puţin două legiuni (legiunea XIII Gemina şi legiunea IV Flavia), dacă nu chiar trei (legiunea I Adiutrix)[1] pe lângă mulţimea de corpuri auxiliare şi neregulate. Consideraţii de ordin politico-economic, strategic şi administrativ-militar au împins întotdeauna Roma să găsească formele cele mai potrivite pentru asigurarea prăzii şi a exploatării din plin a acestei prăzi.

Revolta ce clocotea demult împotriva stăpânirii romane dela Nordul Dunării isbucneşte furtunos, după cum am arătat mai sus, probabil încă în primăvara anului 117. Biografia lui Hadrian (Hist. Aug. Vita Hadriani, 6, 6—8; cf. şi 7,3), relatează în puţine cuvinte această ofensivă ca pornită din partea Sarmaţilor (Iazigilor) din câmpia Tisei şi a Roxolanilor, din Moldova şi Muntenia de Est. Deşi Dacii nu sunt pomeniţi, ei nu puteau lipsi dela acest atac general dat de vecinii lor[2]. Inafară de deducţiile de ordin logic sau de concluziile mai mult sau mai puţin convingătoare, trase din date indirecte, noi avem şi o informaţie precisă că şi Dacii au luat parte la această ofensivă împotriva Romei. Intr'un papyrus se spune că Hadrian consideră acest răsboi ca « Δακικός Πόλεμος[3]. Această informaţie este coroborată de însuşi textul inscripţiei din Pergam (a se vedea mai jos) privind cariera lui Bassus, unde se afirmă despre acest general că murise στρατενόμενος ἐν Δακίᾳ[3] (luptând în *Dacia*) ». Impăratul însuşi vine pe câmpul de bătaie cel mai devreme prin Decembrie 117, după ce trimisese înainte trupele pe care le avea în Orient (« *praemissis exercitibus* », spune biograful Vita Hadriani, 6,6; cf. R E. v. XII, p. 1288).

Poate că odată cu aceste trupe să fi fost adus acum, pentru prima oară, în Dacia, şi contingentul de arcaşi palmyreni de care vorbeşte diploma noastră şi care se va stabili în Porolissum, iar mai târziu, şi în alte localităţi din Dacia Superior.

Hadrian reuşeşte, plătind, să ajungă la o înţelegere cu Roxolanii (Vita Hadriani, 6,8). Rămâneau, însă, Iazigii şi Dacii cu campania împotriva cărora, după moartea lui Bassus, este însărcinat un alt încercat general în suprimarea revoltelor, prieten al împăratului, cavalerul *Q. Marcius Turbo*[4], având şi o

[1] Trebue precizat încă odată că o absolută dovadă despre rămânerea în Dacia a legiunii I Adiutrix *nu există*; a se vedea R. E., v. XII, p. 1391 şi urm.; « Laureae Aquine », v. I, p. 276 şi urm. Ea a fost dusă, după cum se ştie, în războiul din Orient şi deci retrasă din Dacia, foarte probabil, imediat după terminarea celor două războaie dacice. Sigură este, în schimb, reţinerea în Dacia a legiunii IV Flavia, ale cărei urme în Sarmizegetusa — Ulpia Traiana — şi în împrejurimi, sunt numeroase (R.E., v. XII, col. 1544; « Laurae Aquine », l.c.). Ei i s'a încredinţat, după cât se pare, şi paza temporară a regiunii fostelor cetăţi dacice din Munţii Orăştiei. In Cetatea dela Grădiştea Muncelului s'a găsit şi o inscripţie a acestei legiuni (a se vedea « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 1, Anul II, 1951, p. 103 şi urm.). Legiunea IV Flavia neparticipând la războiul din Orient, şederea ei în Dacia s'a prelungit probabil până prin anul 119, când, după reorganizarea nouă a provinciei (a se vedea mai jos) ea a fost retrasă în Moesia. Prezenţa dela început până la sfârşit în Dacia a legiunii XIII Gemina este bine atestată. Pentru timpul lui Antoninus Pius, avem chiar dovada sigură că ea este încă singura legiune în Dacia, şi anume la Apulum (a se vedea A. Stein, op. cit., p. 18, n. 2).

[2] A se vedea C. Daicoviciu, op. cit., p. 93.

[3] A se vedea C. Patsch, op. cit., p. 161, cu trimitere la bibliografia dată de Premerstein.

[4] Asupra lui Turbo, a se vedea A. Stein, op. cit., p. 14 şi urm. Evenimentele acestea sunt prezentate în general just de Gr. Florescu, în « Balcania », VII, 1, p. 45 şi urm. Precizări utile în privinţa carierei lui Turbo şi a desfăşurării acţiunilor dă însă şi A. Stein, l. c.

comandă specială, extraordinară, asupra Pannoniei Inferioare şi a Daciei «ad tempus» (provizoriu) — specifică biograful (l.c.), nu în calitate de *legatus* ci ca un procurator de grad superior cu titlul unui *preafectus Aegypti*[1].

Comanda extraordinară a lui Turbo se explică prin situaţia creată de moartea lui Bassus[2], prin viguroasa ofensivă iazigo-dacă şi prin neîncrederea pe care o nutrea împăratul în acel moment faţă de senat şi de generalii senatori în plină opoziţie şi conspiraţie.

Ţinând seama de înlănţuirea evenimentelor, se poate preciza acum că moartea lui Bassus coincide cu prezenţa în Dacia a lui Hadrian, prin luna Decembrie a anului 117 sau pe la începutul anului 118[3] şi că Marcius Turbo trebue să se fi aflat în suita împăratului, pentru ca el să poată lua imediat comanda extraordinară.

In orice caz, Hadrian se întoarce încă în primăvara acestui an 118 la Roma, unde prezenţa lui este atestată prin actele Arvalilor[4] iar Marcius Turbo rămâne pe câmpul de luptă[5].

Lupta trebue să fi fost dârză şi grea, căci provizoratul lui Turbo durează până în 119. Ca o răsplată pentru sângeroasa reprimare a răsculaţilor, în acest an Marcius Turbo este numit în cel mai înalt post la care putea aspira un cavaler, postul de *praefectus praetorio*[6].

Dar în cei aproape doi ani cât a stat Marcius Turbo în Dacia, rolul lui nu s'a redus numai la înnăbuşirea răscoalei. In lipsă de alte informaţii sigure, aici intervine cu o precizare hotărîtoare diploma din Căşei, din care reiese clar că, cel mai târziu în 29 Iunie 120, Dacia «consulară» şi unitară este împărţită în două: în Dacia Superior şi Dacia Inferior. Reorganizarea trebue să se fi făcut în anul 119, după «restabilirea ordinii», cu concursul lui Turbo[7].

In fruntea Daciei Superioare se află, după cum arată diploma noastră, iarăşi un guvernator senatorial — legatus Aug. pro praetore — dar nu consular

[1] A. Stein, l. c., crede că Marcius Turbo a şi ocupat de fapt acest post de prefect al Egiptului între 5 Ianuarie şi 11 August 117.

[2] Comandantul guvernator al Pannoniei Inferioare era absent din provincie (Gr. Florescu, op. cit., p. 51).

[3] Aşa se explică şi dispoziţiile imediate date de Hadrian cu privire la alaiul înmormântării lui Bassus, de care se pomeneşte în inscripţia din Pergam.

[4] C.I.L., VI, 32374; A. Stein, 1. c.

[5] După expresia din Vita Hadriani, 7, 3, Turbo ar fi rămas după plecarea lui Hadrian numai cu comandamentul asupra Daciei (A. Stein, op. cit,.): încă o dovadă că *aici* era pericolul adevărat; cf. D. Berciu, « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, Anul II, 1951, p. 78.

[6] A. Stein, op. cit., p. 16.

[7] A. Stein, op. cit., p. 17. Se vorbeşte, în general, şi se admite pe temeiul informaţiei date de Eutropiu, 8, 6, 2, şi Fronto princ. hist., p. 206 (cf. şi Dio Cassius, 68, 13, 3) că Hadrian ar fi intenţionat să părăsească Dacia imediat după urcarea sa pe tron, dar că a renunţat la această idee, după spusele lui Eutropiu, la sfatul unor amici. Am crezut şi noi acest lucru. Ideea în sine pare însă nelogică, dacă ne gândim la interesul extraordinar pe care-l aveau Romanii în Dacia. A. Stein (op. cit., p. 17) şi înaintea lui şi alţii s'au îndoit de veracitatea acestor informaţii antice pe care le consideră tendenţioase. Biograful împăratului din H. A. nu ştie nimic despre o asemenea intenţie cu privire la Dacia. Măsurile luate de Hadrian pentru reprimarea cruntă a răscoalei din 117—119 şi pentru reorganizarea provinciei pledează iarăşi împotriva informaţiei lui Eutropiu. Prilej la această născocire poate să fi dat dărâmarea podului dela Drobeta (C. Patsch, op. cit., p. 160, dar şi D. Berciu « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche » Nr. 2, Anul II, 1951, p. 79), ca şi politica de defensivă inaugurată, din nevoie, de Hadrian (C. Patsch, op. cit., p. 159, n. 4 şi A. Stein, p. 18 şi 17 în n. 4; pentru limesul alutan, întărit de Hadrian, a se vedea C. Daicoviciu, op. cit., p. 105).

ci numai de rang pretorian (fost pretor) [1] care este *în acelaşi timp şi comandantul legiunii XIII Gemina*, al singurei legiuni ce mai rămâne în Dacia (alături de trupele auxiliare). Această *dublă* atribuţie a guvernatorului Daciei Superioare este clar exprimată în inscripţii [2]. Trebue subliniat, cu această ocazie, că *procuratorii* ce se pomenesc în inscripţii, în Dacia Superior (şi din care nu se cunosc decât doi până acum), nu au avut un caracter presidial (ca cei din Dacia Inferioară), ci erau numai procuratori financiari şi că deci, Dacia Superior nu era o provincie procuratoriană [3], ci o provincie legatoriană condusă de un *legatus Aug. pro praetore.*

Dacia Inferior, în schimb, în care nu există nicio legiune, ci numai trupe auxiliare (reduse ca număr), este condusă de un procurator *presidial* — iar provincia este o *provincie procuratoriană.* Caracterul presidial al procuratorului se manifestă şi prin faptul că la eliberarea veteranilor el este pomenit ca guvernator-şef, la fel cu guvernatorul Daciei Superior, pentru trupele de sub ordinele sale [4]. O oarecare dependenţă faţă de guvernatorul pretorian din Dacia Superior admite acum şi A. Stein, [5] ceea ce ar indica totuşi, o oarecare legătură de unitate între cele două provincii.

Ca prim guvernator pretorian (legatus Aug. pro praetore) al Daciei Superioare este atestat ca sigur, abia acum, prin diploma dela Căşei, *Iulius Severus* (cu numele lui complet: Sex. Minicius Faustinus Cn. *Iulius Severus*). Guvernarea lui ţine, deci, fără îndoială, încă din anul 120 [6] poate până în anul 126 sau 127. Acestea sunt pe scurt faptele.

Intrebarea ce se impune în chip necesar din această constatare a faptelor desprinse cu ajutorul diplomei dela Căşei şi a altor izvoare complementare este de a şti care au fost cauzele împărţirii în două a Daciei [7].

Din capul locului trebue să reamintim că fenomenul nu este limitat numai la Dacia, ci este oarecum obişnuit în imperiul roman. Analogiile sunt însă, dela sine înţeles, numai în general valabile.

E mai presus de orice îndoială că numai înalte interese de stat au putut sta la baza unor asemenea schimbări, interese ce corespundeau unei cât mai bune

---

[1] Cel dintâi, este, după cum reiese din diplomă (a se vedea mai jos), Iulius Severus. Acesta este promovat în postul de guvernator al Daciei Superioare dela comanda avută asupra unei legiuni. Dacă în inscripţia C.I.L. III, p. 2830 nu este o greşeală, această legiune a fost cea XIV din Carnuntum, pe Dunărea de Mijloc. Nu este imposibil deci ca şi această legiune să fi luat parte la războiul daco-iazigo-sarmatic. Nu e exclus însă, ca în inscripţia dela Burnum să fi fost XIII şi, în acest caz, Iulius Severus fusese chiar comandantul legiunii XIII Gemina din Dacia. Asupra carierei lui Iulius Severus, a se vedea R.E., v. XV, p. 1813—1816, şi A. Stein, op. cit., p. 19—20.

[2] A se vedea A. Stein, op. cit., p. 18 şi 27.

[3] Cum susţine, probabil datorită unei scăpări, Gr. Florescu, op. cit., p. 54, şi după el, şi alţii. Nici procuratori ai *Daciei Superioare* ca locţiitori ai guvernatorului pretorian nu se cunosc.

[4] A. Stein, op. cit., p. 18 şi 30, 31.

[5] A. Stein, op. cit., p. 20.

[6] Dată de care, pe nedrept, se îndoia editorul v. XVI, C.I.L. Iulius Severus urmând, după toate aparenţele, imediat lui Marcius Turbo, guvernarea lui începe încă în 119.

[7] Odată cu împărţirea în două a Daciei a avut loc, după părerea noastră, şi o *definitivare* a hotarelor ei. Acum, teritoriul din Sud-Estul Transilvaniei (cel dela Sud de Oltul ardelean, inclusiv Breţcu), care aparţinuse, după cum se ştie, până aici Moesiei, este repartizat Daciei Inferioare, iar Muntenia rămâne într'o situaţie de teritoriu în de aproape supraveghiat de guvernatorii Moesiei. In privinţa Moldovei de Sud (şi a unei fâşii din Muntenia de răsărit), înclinăm să credem că a făcut parte efectiv din provincia Moesia Inferior, după cum susţine C. Patsch şi Gr. Florescu.

asigurări a *dominației*, a *exploatării*, *apărării* şi *administrării* din partea statului cotropitor.

Prezentând o importanţă deosebită pentru siguranţa hotarelor imperiului dela Dunărea de Jos (hotare ce nu au încetat nici după cucerirea Daciei să fie considerate ca adevărata limită *(limes)* a împărăţiei), pe de o parte, dar şi pentru viaţa economică a statului sclavagist roman [1], pe de altă parte, Roma a avut toată grija întăririi acestui *propugnaculum* şi cap de pod ce se înfigea adânc în lumea aşa zisă barbară şi atât de primejdioasă pentru scopurile sale expansioniste. Astfel se explică şi concentrările de forţe puternice armate şi graba cu care se apucă, imediat după înglobare, la exploatarea bogăţiilor naturale şi a resurselor omeneşti ale noii provincii. O atenţie specială a fost acordată, după cum era de aşteptat, centrului Daciei, cu regiunea minieră (aur, argint etc.), dar nici bogăţiile de sare, păduri şi păşuni nu au fost neglijate. In regiunea minieră se aduc în primul rând acele infinite mulţimi de colonişti « ex toto orbe Romano ».

Nu este de mirare că tocmai în apropierea acestui centru se întemeiază, într'un mod neobişnuit de grăbit, încă din anul 106—107, prima colonie de drept italic a provinciei, Ulpia Traiana, iar la Apulum (Alba Iulia), tot pe timpul lui Traian, ia naştere o comunitate de cetăţeni romani în canabele legiunii XIII Gemina, cu decurioni [2].

Ca orice teritoriu cucerit, pământul întreg al Daciei era considerat ca pradă *ager publicus* (pământ obştesc al poporului roman) şi tratat, prin urmare, în consecinţă. Cu excepţia unor aşezări urbane (Sarmizegetusa, Apulum, Napoca, Potaissa şi poate şi Dierna) şi teritoriile lor, înzestrate, în mod excepţional, cu dreptul Italic [3] (*jus Italicum*), tot restul teritoriului era supus impozitului funciar şi altor sarcini. Intreg pământul a fost fie vândut coloniştilor sau dat veteranilor, în loturi mai mari sau mai mici, ca *ager privatus vectigalisque* (coloniştii şi veteranii fiind cetăţeni romani), fie arendat cetăţenilor romani sau peregrinilor (necetăţeni) pe o durată mai scurtă sau mai lungă.

Printre colonişti şi arendaşi, foarte mulţi au ajuns să stăpânească mari proprietăţi de pământ. De asemenea, mari proprietari de pământuri sunt amintiţi în inscripţiile din Apulum, locuind fie în oraş, fie în vilele lor dela ţară.

Insemnate loturi de pământ au fost, desigur, asignate şi corpurilor de trupă ce staţionau în Dacia.

Doar unele teritorii dela periferia provinciei, şi din cele nerentabile, au putut fi lăsate spre folosinţă şi indigenilor, fără îndoială în schimbul unor servicii şi în condiţii speciale [4].

Odată cu pământul răpit dela băştinaşi şi dat coloniştilor sau corpurilor de trupă, indiferent în ce formă, cei dintâi (băştinaşii) deveneau fie ca sclavi fie ca simpli ţărani legaţi de pământ (coloni) robotnici pe fostul lor ogor şi supuşi la o nemiloasă exploatare.

Din punct de vedere administrativ şi pentru o mai raţională exploatare, teritoriul Daciei era înpărţit în două mari categorii: în teritorii urbane, cu

---

[1] A se vedea G. Kruglikova, Cu privire la romanizarea Daciei, « V.D.I. » 1947, p. 232 şi N. A. Maşkin, op. cit., p. 324.

[2] C.I.L., III, p. 1100.

[3] Ceea ce înseamnă scutirea acestora de impozitul funciar obişnuit în provincii.

[4] *Ager stipendiarius*.

centrul într'unul din orașele (colonii sau municipii) ale provinciei, cuprinzând mai multe sate (*vici* sau *pagi*) de băştinaşi sau de colonişti. Prima comună urbană (colonia) a fost, după cum am văzut, Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) şi comunitatea de cetăţeni romani de la Apulum, ambele datând încă de pe timpul lui Traian. După toate semnele, acestor începuturi de urbanizare trebue să le urmeze încă din primele timpuri, şi alte înfiinţări de colonii sau municipii. Numai stărilor excepţional de tulburi şi nesigure ce au domnit în Dacia, după cotropire, se datoreşte, de sigur, faptul că acest program iniţial nu a putut fi realizat decât treptat şi destul de încet.

Astfel, Romanii fură nevoiţi să organizeze restul teritoriului în a doua categorie şi pe o scară mult mai întinsă, anume, în *teritorii rurale*, ce îşi aveau centrele în câte un sat mai răsărit din regiunea respectivă.

Unele din aceste centre rurale devin, cu timpul, comune urbane (Ampeium, Tibiscum, Porolissum, Potaisa etc.); cele mai multe însă rămân până la sfârşit în situaţia de centre rurale, cu toată importanţa economică pe care o aveau unele din ele (Brucla, Germisara, Micia etc.). Această situaţie este în deosebi caracteristică regiunilor periferice, în Estul Transilvaniei (Cumidava, de pildă), în Banatul de Vest, dar şi în Sudul Olteniei (Sucidava-Celei), regiuni care îşi păstrează aproape nealterat aspectul lor etnic tradiţional [1].

O categorie oarecum aparte o constitue *domeniile imperiale* din cuprinsul provinciei. In primul rând, trebue pomenite ca atare minele de aur, de argint, fier etc. (cu centre ca Alburnus maior, Salinae) trecute în patrimoniul împăratului direct din patrimoniul «regilor» daci, în a căror stăpânire fuseseră înainte de cucerirea romană. In al doilea rând, sunt întinsele terenuri de păşuni (pascus), mai ales în ţinuturile muntoase, dar (deşi neatestate până acum epigrafic), fără îndoială şi latifundiile mari din câmpia Dunării şi din Banat, administrate şi exploatate, atât minele cât şi păşunile şi latifundiile, fie prin arendaşi (conductores), fie prin slujbaşi speciali împărăteşti (procuratores), ajutaţi de un întreg personal, sclavi şi liberţi.

După cum am arătat mai sus, caracterul acesta predominant rural al Daciei se datoreşte permanentei stări de revoltă a populaţiei băştinaşe, împletită cu neliniştea alarmantă dela hotarele provinciei, care a lăsat prea puţin răgaz cotropitorului să-şi îndeplinească programul iniţial de urbanizare a noului teritoriu. Din când în când, în clipe de scurtă şi relativă linişte, se mai intemeiază câteva municipii şi colonii [2]. Istoriografia sovietică, prin iluştrii săi reprezentanţi, ne-a demonstrat, în urma lucrărilor lui I. V. Stalin, adevăratele raporturi dintre băştinaşi şi cotropitori. Amintim aici pe N. A. Maşkin, Alpatov, A. D. Dmitriev, I. Kruglikova [3].

---

[1] A se vedea Kruglikova, op. cit.; C. Patsch, op. cit., p. 179 şi urm. Pentru Oltenia: D. Tudor, Oltenia Romană, p. 67 şi urm.; cf. şi Gr. Florescu, « Balcania », VII, 1, p. 53,

[2] A se vedea pentru Dacia intracarpatică, C. Daicoviciu, op. cit., p. 128, iar pentru Oltenia, D. Tudor, l. c. Deşi, alături de Traian, Hadrian trece ca cel mai harnic întemeietor de oraşe, el nu creează în Dacia decât două municipii: Napoca şi Drobeta.

[3] O bună punere în valoare a acestor învăţături cu ample citate din autori, dă, în « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, anul II, 1951, p. 97 şi urm., F. Horovitz, în cadrul studiului său: Situaţia precară a stăpânirii romane în Dacia şi poziţia specială a consularilor Daciilor, ca expresie a acestei situaţii. Cu unele informaţii greşite sau incomplete ale lui F. Horovitz şi cu unele precizări de ordin cronologic şi organizatoric nu suntem, însă, în total, de acord. A se vedea şi D. Berciu, Lupta băştinaşilor din Dacia împo-

In lumina acestor învăţăminte şi sezisând just situaţia din Dacia, ca şi raporturile dintre băştinaşi şi venetici, trebue căutate şi cauzele bifurcării Daciei, întâmplată în anul 119, după sângeroasa represiune a mişcării de eliberare din partea lui Marcius Turbo.

Nu vom repeta aici, ci doar vom accentua ceea ce s'a arătat mai nou, de către alţii: nevoia unei mai bune supravegheri, a unei mai uşoare reprimări a oricărei mişcări interne sau externe îndreptate împotriva stăpânirii. Interese de ordin militar, în primul rând, atât în ceea ce priveşte apărarea împotriva unui atac dinafară, cât şi în ceea ce priveşte menţinerea « ordinii » interne. Pericolul abia trecut şi cu greu înlăturat servise Romei ca avertisment.

Dar aceasta este numai o latură a chestiunii. Impărţirea în două provincii nu se explică numai pe plan ultim, de măsură de pură represiune « manu militari». Impărţirea în două a teritoriului avea la bază un principiu preventiv bine cunoscut în politica Romei şi care viza nu atât teritoriul, cât mai ales *populaţia*: este acel principiu concretizat în proverbul « divide et impera »[1]. Prin împărţirea teritoriului în două provincii separat constituite, cu toată unitatea teoretică şi militară, s'a urmărit de către Roma şi aici, ca şi aiurea, şi în 119, ca şi în 158, *ruperea oricărei legături de trib şi comunitate gentilică, de interese şi de solidaritate* dintre membrii populaţiei băştinaşe, punându-i sub regimul a două provincii diferite[2]. Fr. Engels văzuse just acest rol al Romei: «Administraţia şi dreptul roman disolvaseră pretutindeni, vechile uniuni de ginţi...»[3].

Şi în Galia, împărţirea în trei nu coincide cu vechile diviziuni etnice: Aquitani, Belgae, Celtae, ci se amestecă aceste grupuri străvechi. Fără îndoială că şi în Dacia s'a procedat la fel. Acum înţelegem mai bine de ce în Dacia Inferior au fost înglobate teritorii din Sud-Estul Transilvaniei şi regiunea de Sud-Est a Banatului, ambele de dincoace de Carpaţi.

Cu toate aceste măsuri ce denotă o abilă şi consecventă politică de subjugare şi exploatare, Roma nu se va putea menţine multă vreme.

« Ostenită de atâtea rele » — cum spune atât de plastic N. Bălcescu — « ce o rodeau în sineşi, împărăţia romană trebui să cază; unitatea falsă la care ea supusese prin silă lumea, trebui să se farme »[4],

---

triva cotropitorilor romani. « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2. Anul II, 1951, p. 73 şi urm.

Ţinem să precizăm cu acest prilej că îngropările de tezaure întâmplate în Dacia, în cursul anilor 245—247, relevate de B. Mitrea în articolul său, publicat în acest număr al revistei, reflectă o stare de totală nelinişte şi de revolte interne isbucnite în toată provincia, în legătură cu incursiunea Carpilor. In acest fel pot fi explicate mai just aceste îngropări, simptomatice şi pentru alte provincii şi epoci.

[1] Proverbul nu este atestat în literatura antică. Cu atât mai mult a fost, în schimb, aplicat de Romani. A se vedea F. Stähelin, Die Schweiz in römischer Zeit, 1927, p. 90.

[2] Cazul este identic cu cel practicat, de pildă, în Galia (a se vedea F. Stähelin, l. c.). Autorul sovietic A. D. Dmitriev, Căderea Daciei, « V. D.I. », 1949, Nr. 1, p. 77—85, a sezisat just problema când, vorbind de împărţirea Daciei în trei, în anul 158, considera acest act ca o măsură de « preîntâmpinare » a răscoalei poporului dac.

[3] Fr. Engels, Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului. Ed. P.M.R., Bucureşti 1950, p. 155.

[4] Gândul prăbuşirii imperiului a încolţit şi în minţile celor antici. Din multele preziceri, citez pe aceea, cunoscută, a lui Lactanţiu: « *Romanum nomen quo nunc regitur orbis — horret animus dicere, sed dicam quia futurum est — tolletur e terra et imperium in Asiam revertetur ac rursus oriens dominabitur atque occidens serviet...* ».

# НОВЫЙ ВОЕННЫЙ ДИПЛОМ В ДАКИИ

## (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Военный диплом, публикуемый в настоящее время, был обнаружен в 1929 г. при раскопке римского лагеря в Кашэй, район Деж, область Клуж.

Этот диплом был дан 29 июня 120 г. сирийскому стрелку в Пальмире Barius, сыну Male, состоявшему в иррегулярных войсках пальмирских стрелков из лука, находившихся в Верхней Дакии под командованием Iulius Severus — первого наместника Верхней Дакии с 119/20 по 126/7 г. н. э.

Этот военный диплом достоверно подтверждает, что Дакия была разделена на Верхнюю и Нижнюю Дакию до 29 июня 120 г., а именно в 119 г., в царствование Адриана, при содействии чрезвычайного наместника кавалера R. Marcius Turbo. Этот последний состоял военноначальником во время войны, вспыхнувшей в 117 г. и длившейся до 118 г., возможно, даже до 119 г.

Но эта язиго-сарматская война (роксоланская) усложнилась из-за общего восстания даков, подавленного с большим трудом М. Турбо.

Возможно, что в 107 г. имело место также восстание даков, одновременно с язигским мятежем того же года, подавленным Адрианом в качестве legatus Pannoniae Infer.

В связи с военным дипломом из Кэшей уточняются вопросы, касающиеся первоначальной организации дакийской провинции, хронологии и последовательности ее наместников между 106 и 117 гг., в период, в котором Дакия управлялась как унитарная провинция, legati Aug. viri consulares. Указывается на значение иррегулярных войск, состоящих из стрелков из лука, переброшенных в Дакию ввиду захватнической войны и подавления мятежей автохтонных стрелков из лука.

Указывается на принцип, которым руководился Рим при организации новых провинций: систематически обеспечить защиту и эксплоатацию богатых естественных источников побежденной территории.

Показывается, что первоначальный план, относящийся к организации провинции, не мог быть выполнен из-за непрерывных мятежей и войны в Дакии и ее окрестностях.

Разделение дакийской провинции на две части мотивируется не только необходимостью улучшения защиты территории против внешних врагов и подавления внутренних мятежей, но еще в качестве предупредительной меры, применяемой последовательно римлянами, стремящимися уничтожить старые племенные и родовые отношения автохтонного населения, согласно девизу « divide et impera ».

Подчеркивается факт, что из двух провинций, созданных в 119 г. только одна (Dacia inferior) была procuratoiana, возглавляемая procurator presidial; вторая (Dacia superior) продолжала оставаться легатарной, управляемой legatus Augusti propraetore в ранге претора, являвшегося одновременно и военноначальником единственного легиона Верхней Дакии, легиона gemina.

## UN NOUVEAU DIPLÔME MILITAIRE DECOUVERT EN DACIE

(RÉSUMÉ)

Le diplôme militaire qu'on publie actuellement, a été découvert en 1929, pendant les fouilles du camp romain de Căşei, rég. de Cluj, arr. de Dej.

Ce diplôme fut délivré, le 29 juin 120, à un archer palmyréen de Syrie, *Barius*, fils de *Malé* qui faisait partie de la troupe irrégulière *d'archers palmyréens de Syrie* qui se trouvait en Dacie supérieure sous le commandement de *Iulius Severus*, ce dernier étant le premier gouverneur de la Dacie supérieure, à partir de 119/20 à 126/7 de n. è.

Ce diplôme militaire confirme de façon certaine la division de la Dacie en Dacia Superior et Dacia Inferior, avant le 29 juin 120, à savoir en 119, sous le règne d'Hadrien, au temps et avec l'aide du cavalier *R. Marcius Turbo*, gouverneur extraordinaire. Ce dernier avait la commande des troupes et avait conduit la guerre qui, ayant éclaté en 117, avait duré jusqu'en 118, peut-être même jusqu'en 119.

Mais cette guerre iazygo-sarmate (roxolane) s'est compliquée d'un soulèvement général des Daces, jugulé à grand' peine par M. Turbo.

L'Auteur suppose qu'en 107 il y a également eu un soulèvement des Daces, en même temps que la révolte iazyge de la même année, réprimée par Hadrien en sa qualité de legatus Pannoniae Infer.

En rapport avec le diplôme militaire de Căşei, l'Auteur précise quelques questions au sujet de l'organisation initiale de la province Dacie et de la chronologie et la succession de ses gouverneurs entre 106 et 117, laps de temps pendant lequel la Dacie a été gouvernée en tant que province unitaire, par des *legati Aug. viri consulares*. Il montre l'importance des troupes irrégulières d'archers, amenées en Dacie en vue de la guerre de conquête et de la répression des révoltes des autochtones, eux aussi archers renommés.

Il insiste notamment sur le principe conducteur de Rome dans l'organisation de la nouvelle province: assurer systématiquement la défense et l'exploitation des riches ressources naturelles dont disposait le territoire conquis.

L'Auteur montre que le plan initial ayant trait à l'organisation de la province n'a pu être réalisé, à cause de l'état permanent de révolte et de guerre qui persistait en Dacie et alentour.

Il considère que la division en deux parties de la province Dacia est motivée non seulement par la nécessité d'une meilleure défense du territoire contre les ennemis de l'extérieur et de répression des révoltes intérieures, mais encore, comme une mesure préventive, appliquée avec conséquence par les Romains, ayant tendance à supprimer les anciennes relations tribales et gentilices des autochtones, selon la devise « divide et impera ».

L'Auteur souligne le fait que des deux provinces créées en 119, une seule (Dacia inferior) a été *procuratorienne* ayant à sa tête un *procurateur présidial;* la seconde (Dacia Superior) a continué d'être une province légatoire, gouvernée par un *legatus Augusti pro praetore* de rang prétorien, qui était en même temps le commandant de l'unique légion demeurée en Dacie Supérieure, la légion XIII Gemina.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# *CANABENSES* ŞI *TROESMENSES* DOUĂ INSCRIPŢII INEDITE DIN TROESMIS

DE

RADU VULPE

In Nord-Vestul Dobrogei, la 15 km Sud de Măcin şi la 4 km Nord de satul Turcoaia, la punctul Igliţa, pe malul Dunării, se află resturile importantului oraş roman *Troesmis*, care a fost lagăr de legiune până în vremea lui Marcu Aureliu, iar după aceea *municipium*. Printre aceste resturi atrag atenţia în primul rând ruinele a două cetăţi: una, « Cetatea de Vest », situată pe un promontoriu impunător, care se vede dela o mare depărtare de pe Dunăre, şi alta, « Cetatea de Est », alături, la o depărtare numai de vreo 400 m, aşezată pe platoul de deasupra unui depozit al carierelor de granit de la Cotul Armanului. Prima se află pe poziţia unei străvechi aşezări traco-getice fortificate de Romani. Cealaltă este un castru pur roman. Zidurile lor, aşa cum s'au păstrat până în vremea noastră, reprezintă construcţii târzii, din secolele III-VI, care au utilizat ca material de placaj monumente romane dintr'o epocă anterioară: piese arhitectonice, reliefe funerare, altare, pietre cu inscripţii etc. Diferitele monumente epigrafice, care se cunosc până acum cu privire la Troesmis, provin aproape exclusiv din dărâmăturile acestor construcţii [1].

Din aceleaşi ziduri au fost scoase în ultimele decenii alte două inscripţii inedite, care se găsesc în prezent în lapidariul Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti. Este vorba de două fragmente de altare de calcar, purtând texte epigrafice latine din categoria dedicaţiilor onorifice. Ambele datează din epoca lui Antoninus Pius şi conţin importante date noi relative la organizarea administrativă a centrului roman dela Troesmis în acea vreme. Fiind vorba de monumente de acelaşi caracter, referindu-se la aceeaşi problemă şi având un formular comun, cu texte care se completează reciproc, am considerat util să le prezentăm aici împreună, în ordinea lor cronologică.

1. Cel mai vechi dintre ele, adus la muzeu în toamna anului 1951 prin străduinţa colectivului arheologic dela Dinogetia, a fost descoperit cu prilejul săpăturilor pe care Emil Coliu le-a executat în 1939 în Cetatea de Vest dela Troesmis, pe curtina de Nord, din spre cătunul Igliţa. El constă dintr'un altar paralelipipedic de calcar fin, omogen, are o înălţime de 1,61 m şi o grosime

---

[1] Cf. Th. Mommsen, C.I.L., III, p. 145 şi 999; Gr. Tocilescu, Monumente epigrafice şi sculpturali, Bucureşti, 1902, p. 68 şi urm.; A. Betz, P.—W., Realenc., s. v. Troesmis, col. 591 şi urm.

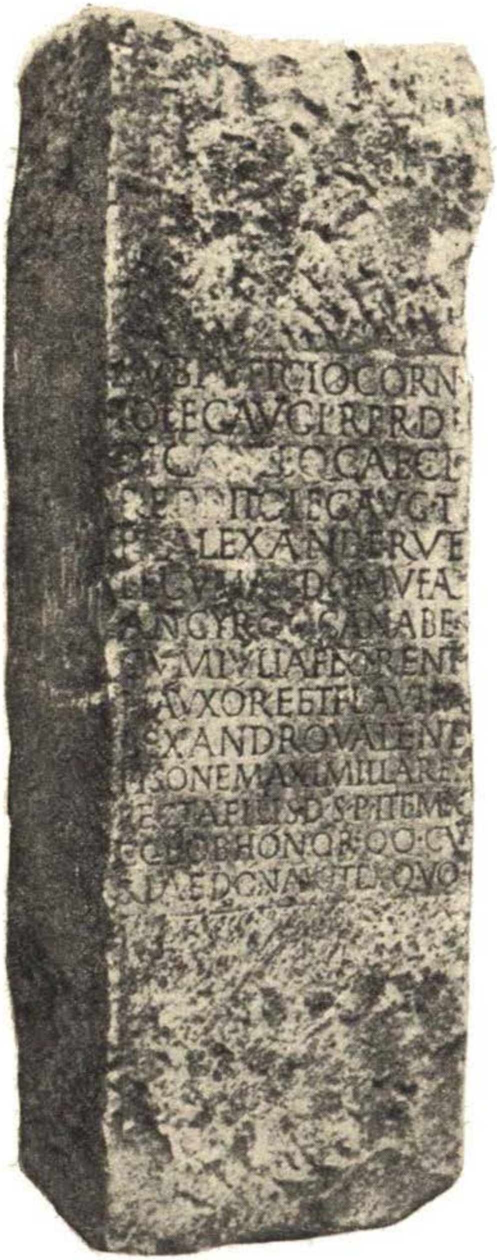


Fig. 1. — Inscripția Nr. 1, a lui T. Flavius Alexander.

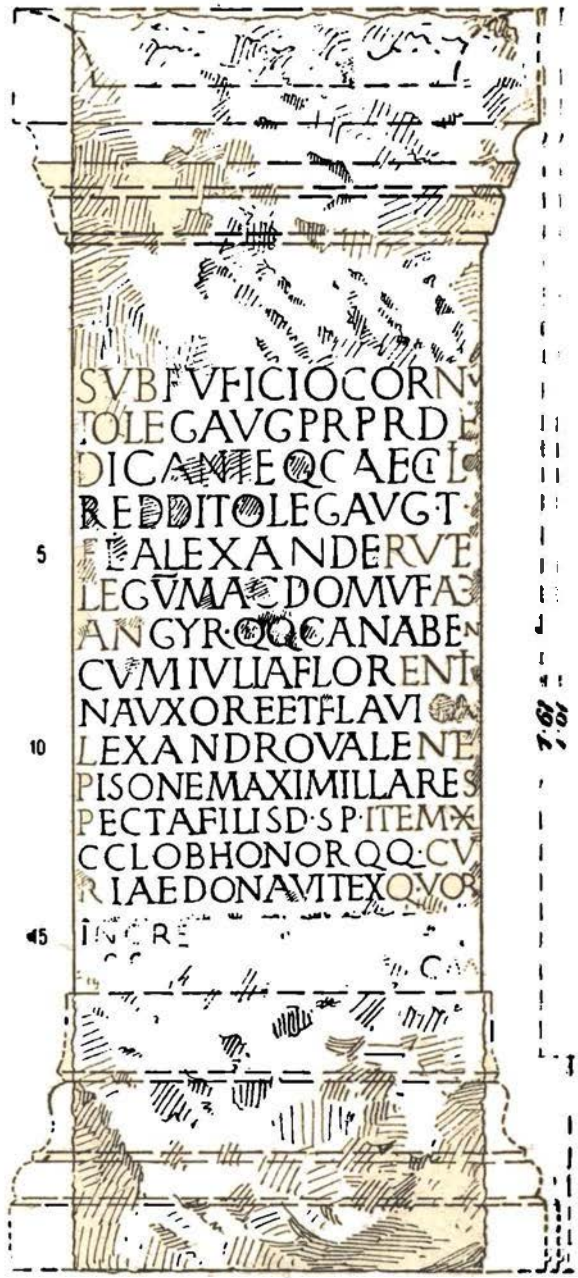



Fig. 2. — Aceeași inscripție.

de 0,50 — 0,53 m şi, pentru a fi folosit ca piatră de placaj în zidul din care a fost scos, a fost cioplit încă din antichitate, nivelându-i-se baza şi cornişa. Pe una din laturi se mai păstrează profilul variat al cornişei (fig. 2). Cu prilejul acestei prelucrări au fost distruse şi părţile dela începutul şi dela sfârşitul inscripţiei, care fusese gravată pe una din feţele altarului. Partea centrală a inscripţiei, constând din 14 rânduri, atinsă numai prin ciocănituri neînsemnate, s'a păstrat bine şi se citeşte foarte clar (fig. 1 şi 2).

Inălţimea rândurilor descreşte progresiv de sus în jos în ordinea importanţei onorifice a conţinutului, procedeu obişnuit în inscripţiile latine şi întâlnit în mai multe cazuri chiar la Troesmis. Astfel, în textul de faţă, rândurile 1—4, care se referă la legaţi, au o înălţime de 0,038—0,040 m. Rândurile 5—8, privitoare la personajul care pune inscripţia şi la soţia sa, descresc la 0,036 m. Rândurile 9 şi 10, în care este vorba de fiul lor cel mai mare, au 0,034—0,035 m, iar rândurile următoare, conţinând numele celorlalţi fii şi formulele complimentare, ajung la 0,030—0,031 m.

Literele, gravate elegant şi cu îngrijire, prezintă elemente caracteristice epocii antonine, vizibile mai ales la Q (cu coada ondulată şi foarte lungă), R (cu piciorul prelungit spre dreapta), G (cu extremitatea inferioară curbată înăuntru), M (cu barele exterioare uşor oblice), L (cu bara orizontală ondulată), C (cu extremitatea inferioară ridicată în sus).

Ligaturile, impuse de lipsa spaţiului, sunt rare şi se găsesc numai la sfârşitul rândurilor: L cu I la sfârşitul rândului 3, E cu T în rândul 5, T cu I în rândul 8, O cu A în rândul 9, T cu E în rândul 10 şi O cu R în rândul 14. De asemenea, tot la sfârşitul rândurilor, pentru aceleaşi motive de economie de spaţiu, câteva litere au fost gravate în miniatură, cum este cazul lui V dela sfârşitul rândului 1, al lui I înscris în concavitatea ultimului C din rândul 3 şi al lui N dela sfârşitul rândului 7. Sensul de cifră al siglei V din rândul 6 a fost scos în evidenţă printr'o bară orizontală gravată deasupra sa. In acelaşi rând, B a rămas cu bara verticală negravată. Intre cuvinte nu s'au lăsat intervale, iar punctele despărţitoare sunt rare: nu se văd decât în rândurile 4—5 şi 12—13.

Partea distrusă dela începutul inscripţiei pare a fi cuprins 4—5 rânduri, din care nu se poate distinge nici cea mai mică urmă de literă. Totuşi, această parte, care conţinea o formulă de consacrare către divinitatea supremă, probabil sub forma scurtă: I.O.M.SACRVM, şi numele împăratului, poate fi reconstituită. Acest împărat a fost Antoninus Pius, având ca asociat la domnie pe Marcu Aureliu ca Caesar. Este ceea ce deducem cu siguranţă din numele lui Fuficius Cornutus, care a fost *legatus Augusti pro praetore* în provincia Moesia Inferior (de care depindea Troesmis), prin anii 156—157.

In partea ciocănită dela sfârşitul inscripţiei, comportând cca trei rânduri, era o formulă referitoare la depunerea sumei onorarii, menţionate în rândurile 12—14. Din această formulă se mai pot distinge cu oarecare greutate, la începutul rândului 15, literele INC urmate de un R foarte clar, toate raportându-se la termenul INCR[*ementis*] cerut de textul precedent. La sfârşitul rândului 16 se văd urmele literelor OM, făcând parte probabil din cuvântul OM[*nibus*]. Din rândul 17 nu s'a mai salvat nimic.

Lectura completă a inscripţiei este următoarea:

*[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) sacrum. Pro salute Imp(eratoris) T(iti) Aelii Hadriani Antonini Aug(usti) Pii et Aurelii Veri Caes(aris)] / sub Fuficio Cornu / to, leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) de / dicante Q(uinto) Caecilio / Reddito leg(ato) Aug(usti), T(itus) / Fl(avius) Alexander vet(eranus) / leg(ionis)*

$\widetilde{V}$ *Mac(edonicae), domu Fab(ia) / Ancyr(a), q(uin)q(uennalis) canaben(sium) / cum Iulia Florenti / na uxore et Flavio A/ lexandro, Valente, / Pisone, Maximilla, Res / pecta fili(i)s, d(e) s(uo) p(osuit), item (denarios) / CCL ob honor(em) q(uin)q(uennalitatis) cu / riae donavit ex quor(um) / incr[ementis sportulae dividerentur?] om[nibus decurionibus?...].*

În traducere: «Lui Iupiter Optimus Maximus, consacrare. In sănătatea împăratului Titus Aelius Hadrianus Antoninus Pius şi a lui Aurelius Verus Caesar, sub comandamentul lui Fuficius Cornutus, legatus Augusti pro praetore, dedicant fiind Quintus Caecilius Redditus, legatus Augusti; Titus Flavius Alexander, veteran al Legiunii V Macedonica, având domiciliul legal în Fabia Ancyra, quinquennal al celor din canabe, dimpreună cu Iulia Florentina, soţia sa şi cu Flavius Alexander, cu Valens, cu Piso, cu Maximilla şi cu Respecta, fiii şi fiicele sale, a pus acest altar pe cheltuiala sa şi de asemenea a donat curiei, pentru cinstea quinquennalităţii sale, 250 denari, din ale căror venituri să se împartă daruri tuturor decurionilor».

Este vorba prin urmare de un fost ostaş, *Titus Flavius Alexander*, cetăţean roman de origine din oraşul Ancyra din Asia Minoră care, după ce a servit în Legiunea V Macedonica, s'a stabilit ca veteran în canabele acestei legiuni, la Troesmis, izbutind să ajungă la o situaţie materială şi morală proeminentă şi să obţină cea mai înaltă demnitate civică locală, aceea de *quinquennalis*. Familia sa, formată desigur prin concubinaj pe vremea când el era încă militar în activitate şi legitimată cu prilejul liberării sale, se compune din soţie, *Iulia Florentina*, şi din cinci copii: trei băieţi, *Alexander*, *Valens* şi *Piso*, şi din două fete, *Maximilla* şi *Respecta*. Băiatul cel mai mare, menţionat în frunte, cu acelaşi cognomen de *Alexander* ca al tatălui, trebue să fi devenit între timp major: e cel puţin deducţia sugerată de diferenţa pe care o face lapicidul între el şi ceilalţi fraţi, înscriindu-i numele cu litere mai mari. Cât despre amănuntul că numai lui i se adaugă gentiliciul de *Flavius* al tatălui, nu ar putea servi ca o dovadă sigură în această privinţă. E mai probabil ca acest *nomen*, menţionat o singură dată, la începutul seriei de fraţi, să fi fost subînţeles ca valabil pentru toţi, repetiţia lui la fiecare în parte fiind superfluă şi în contradicţie cu nevoia economiei de spaţiu din inscripţie.

În dedicaţia lui T. Flavius Alexander, de care ne ocupăm aici, este pomenit, ca guvernator al provinciei, *Fuficius Cornutus*, un personaj a cărui carieră nu ne este cunoscută decât pe bază de texte epigrafice. Numele său complet este *Q. Fuficius Cornutus*. Dintr'un *cursus honorum* al său, păstrat fragmentar într'o inscripţie din Histonium (Dessau 8975) [1], rezultă printre altele că a fost comandant al unei legiuni *quae est in Moesia* [...], fără a se şti în care din cele două Moesii, că a fost guvernator al Pannoniei Inferioare, lucru confirmat mai recent de o diplomă militară (C.I.L., XVI, 91) şi de o inscripţie pe piatră din Aquincum [2], că a fost consul şi că a deţinut funcţia de *legatus Aug.pr.pr.*, sub Antoninus Pius, într'o provincie din al cărei nume nu s'a păstrat decât iniţiala M[...] [3]. Incă dela început s'a presupus că este vorba de una din cele două

---

[1] Numele [Fufi]*cio Cornu*[to] din acestă inscripţie a fost completat cu ajutorul unei cărămizi găsite în aceeaşi localitate (C.I.L., IX, 6078, 91) purtând stampila [...]*re Fufici Cornut*[*i*] *şi* cu ajutorul unei diplome militare (C.I.L., III, p. 1984).

[2] G. Korbuly, « Dissertationes Pannonicae »: Budapesta, 1934, s. I, fasc. 3, p. 8, fig. 2.

[3] D. Vaglieri, I Consoli di Roma. Spoleto, 1905 (extr. din E. De Ruggiero, Diz. epigr., II, s. v. Consules, p. 142; W. Hüttl, Antoninus Pius, Praga, 1933—1936, I, p. 365; II, p. 123—124, 144, 305; A. Stein, Die Legaten von Moesien. Budapesta, 1940, p. 71—72.

Moesii, dar abia după descoperirea unor fragmente ale unei inscripţii greceşti din Tomis, în care apar împreună numele împăratului Antoninus Pius şi numele mutilat [Φ] ουφικίου Κο[ρνούτου][1], s'a putut înclina cu un temei de probabilitate spre Moesia Inferioară. Acum, în sfârşit, această probabilitate devine pentru prima oară certitudine, datorită inscripţiei noastre, în care *Fuficius Cornutus* apare în mod clar ca guvernator al Moesiei Inferioare, de care depindeau canabele dela Troesmis [2]. In ceea ce priveşte data când Fuficius şi-a exercitat acest comandament, nu putem contribui cu nimic la discuţiile de până acum şi nu ne rămâne decât să luăm act de concluziile conjecturale ale lui A. Stein [3], după care consularul roman a condus provincia dela Dunărea de Jos în anul 156 — 157. După acelaşi învăţat, consulatul lui Fuficius Cornutus, neînregistrat în fastele apărute până acum, avusese loc în anul 147. Cât despre comandamentul de legiune pe care îl îndeplinise mai înainte într'una din cele două Moesii, chestiunea rămâne mai departe cu impreciziunile inscripţiei menţionate din Histonium. Având în vedere obiceiul ca guvernatorii să fie trimişi în provinciile în care îşi creaseră o experienţă în funcţii subalterne, am putea presupune că şi în calitate de *legatus legionis*, Fuficius comandase tot în Moesia Inferioară, dar nu am putea deduce nici măcar ipotetic, de care legiune anume va fi fost vorba.

Al doilea personaj important din dedicaţia lui Flavius Alexander dela Troesmis, *Q.Caecilius Redditus, legatus Augusti*, adică *legatus legionis V Macedonicae* din localitate, apare acum pentru prima oară în această demnitate. Este exclusă identitatea sa cu omonimul *Q.Caecilius Redditus*, prefect al unor cohorte auxiliare din Pannonia (C.I.L., XVI, 47) şi din Moesia Superior (C.I.L., XVI, 49) în anii 102—105, şi *procurator Augusti* în Noricum (C.I.L., III, 5163) şi poate în Mauretania Tingitana (C.I.L., XVI, 73) în vremea lui Traian şi la începutul domniei lui Adrian [4]. Chiar trecând cu uşurinţă peste diferenţa de clasă socială, funcţia de *legatus legionis* fiind de rang senatorial, iar cele de *praefectus cohortis* şi de *procurator Augusti* ţinând de cariera ecvestră, nu am putea admite că un om de peste 70 de ani, cât ar fi trebuit să aibă la epoca inscripţiei noastre Caecilius Redditus din vremea lui Traian şi a lui Adrian, ar mai fi putut deţine comanda unei legiuni. Intr'un mic fragment de inscripţie găsit mai demult la Troesmis s'a putut reconstitui numele [*C*]*aecilius Re*[*dditus*] (C.I.L., III, 14214 [23]) şi câteva cuvinte izolate: [...]*t.tres mil*[itiae?...] şi [...]*eis.procọu*[...]. Borman a interpretat ultimele litere ca reprezentând titlul de *procurator*, gândindu-se la o identificare cu personajul de rang ecvestru din vremea lui Traian şi a lui Adrian[5]. A. Stein[6], însuşindu-şi această iden-

---

[1] I.G.R., I, 609, unde R. Cagnat completează fragmentul în felul acesta, corectând lectura mai veche [Φ]ουφικίου Κοι[ντιανοῦ] a lui Gr. Tocilescu, primul editor al inscripţiei (Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie. Bucureşti, 1900, p. 218—220). Intregirea făcută de R. Cagnat a fost adoptată de Groag (P.—W., Realenc. s. v. Fuficius, 4 col. 198—199) şi de A. Stein, l. c. Lectura nejustificată a lui Gr. Tocilescu este păstrată totuşi de W. Hüttl., op. cit., v. II, p. 320.

[2] Intr'un fragment tot din Troesmis (C.I.L., III, 6175) figurează un nume de guvernator din care nu s'a păstrat decât iniţiala F: *sub F* [.........] *pr. pr.* Cf. A. Stein, op. cit., p. 111. Inclinăm a crede că este vorba tot de Fuficius Cornutus.

[3] A. Stein, op. cit., p. 71—72.

[4] Ibidem, p. 113.

[5] E. Borman, « A.E.M. », XIX, 1896, p. 91. Acest fragment nu a mai putut fi găsit în lapidariul Muzeului Naţional de Antichităţi, unde se afla la data publicării sale. S'a rătăcit desigur, cu prilejul uneia din desele mutări pe care colecţiile instituţiei le-a suferit de atunci încoace.

[6] A. Stein, l. c.

tificare, presupune, pe baza fragmentului dela Troesmis, că acel personaj ar fi îndeplinit funcţia de *procurator Augusti*, cu atribuţii financiare, şi în Moesia Inferioară. El a încercat chiar să dateze procuratura lui Redditus în provincia dela gurile Dunării în preajma anului 120. In urma descoperirii inscripţiei noastre, în care apare un alt *Q. Caecilius Redditus*, cu rangul precis de comandant al unei legiuni staţionate chiar la Troesmis, aceste concluzii în legătură cu fragmentul amintit nu ar mai putea fi susţinute cu aceeaşi insistenţă, fiindcă intră în discuţie şi posibilitatea ca în acel fragment să fie vorba de acest Caecilius Redditus, *legatus legionis V Macedonicae*.



Fig. 3. — Situaţia inscripţiei Nr. 2 în momentul descoperirii, la baza unuia din turnurile Cetăţii de Est dela Troesmis.

Formula finală a inscripţiei noastre Nr.1, prin care se arată că altarul a fost pus de quinquennalul Flavius Valens pe cheltuiala sa şi că tot din banii săi a vărsat la cassa curiei 250 denari ca *summa honoraria*, corespunde unei formalităţi obişnuite, asupra căreia vom avea prilejul să revenim după ce vom fi examinat şi cealaltă inscripţie.

2. Reprezentând tot o dedicaţie onorifică pusă cu ocazia alegerii unui veteran local în rangul de quinquennal, această a doua inscripţie a fost descoperită de noi la 4 Octombrie 1930 în « Cetatea de Est » dela Troesmis, la baza unui turn de pe curtina care priveşte spre Turcoaia (fig. 3) [1]. Cu câteva zile mai înainte fusese scoasă din zidul turnului de către nişte săteni din localitate care voiau să o întrebuinţeze pentru scopuri practice. După ce a fost fotografiată pe loc (fig. 4), am adus-o la Muzeul Naţional de Antichităţi din Bucureşti, unde se află în prezent.

[1] Este vorba despre primul turn din spre Nord al laturii de Est a Cetăţii, situat în imediată apropiere de turnul de Nord—Est; cf. planul la Gr. Tocilescu, op. cit, p. 74. La această inscripţie facem aluzie în Histoire ancienne de la Dobroudja, p. 184, n. 4.

Monumentul constă dintr'o placă de calcar de 1,58 m lungime, pe 0,62 m lăţime şi 0,35 m grosime, reprezentând jumătatea unui altar, care în antichitate a fost despicat longitudinal spre a fi întrebuinţat ca material brut în structura turnului amintit. Pentru a fi adaptată la forma rotundă a turnului, placa ce ni s'a păstrat a căpătat prin cioplire un contur uşor arcuit. Tot cu prilejul acestei fasonări, resturile extremităţilor proeminente ale altarului, baza şi cornişa, au fost nivelate, nerămânând decât pe una din laturile înguste câteva urme din profilul cornişei (fig. 5). Suprafaţa scrisă a fost de asemenea atinsă de ciocănituri, care au distrus total un rând dela începutul inscripţiei şi unul dela sfârşit. Şi la mijloc aceste ciocănituri au avariat părţi întinse, nelăsând din cele mai multe litere decât urme slabe, iar pe câteva nimicindu-le complet (fig. 4 şi 5). De aceea lectura este anevoioasă; totuşi, textul inscripţiei se poate descifra cu destulă siguranţă, fără a fi nevoie decât în foarte puţine cazuri să se recurgă la completări indirecte.

In comparaţie cu inscripţia precedentă Nr. 1, aceasta prezintă un aspect mai puţin estetic, datorită avariilor menţionate, dar şi impurităţii calcarului, presărat pe alocuri cu găuri mici şi cu concreţiuni silicioase, precum şi deficienţelor lapicidului, mai puţin îndemânatic decât acela care a gravat dedicaţia lui Flavius Alexander. Literele, deşi săpate în general cu măsură şi cu regularitate, sunt mai îndesate între ele, au excesiv de multe ligaturi, iar ductul lor, mai cu seamă în rândurile din spre sfârşit, dovedeşte o oarecare nesiguranţă. In schimb, textul inscripţiei Nr. 2 este mai cuprinzător, cu rânduri mai lungi şi mai bogate şi prezintă mai puţine lacune la extremităţile pietrei.

Acest text are înfăţişarea din figurile 4 şi 5.

In total sunt 16 rânduri păstrate. Inălţimea lor, ca şi în inscripţia lui Flavius Alexander, descreşte progresiv de sus în jos, pe grupe, corespunzând importanţei conţinutului exprimat. Avem astfel 0,046—0,050 m pentru rândurile 1—3, conţinând numele împăratului şi al Caesarului; 0,041—0,042 m pentru rândurile 4—6 în care sunt menţionate numele legaţilor, 0,038—0,04 m pentru rândurile 7—9, conţinând titlurile veteranului care a ridicat monumentul, 0,036—0,039 m pentru rândurile 10—14, care se referă la membrii familiei acestuia şi, în sfârşit, 0,033—0,034 m pentru rândurile 15—16, unde figurează formulele finale. S'a căutat să se utilizeze la maximum spaţiul disponibil. De aici extrema frecvenţă a ligaturilor, mai ales către sfârşit. Pe când în inscripţia precedentă erau numai şase asemenea combinaţii de litere, aici pot fi numărate nu mai puţin de 44! Cele mai multe ligaturi sunt între două litere: TE în rândurile 1 şi 5; LI în rândurile 1 şi 3; NI în rândurile 2 (de două ori), 9,10 şi 12; AV în rândurile 2,3,4,6 şi 12; ET, de nouă ori, în rândurile 3,9,11 (de două ori), 12,13 (de trei ori) şi 14 (posibil); AE, o singură dată, în rândul 3; OO în rândul 6; ME în rândurile 7 şi 13; LE în rândurile 8, 11, 12 (de două ori), şi 13 (de două ori); MA în rândul 8; NE în rândurile 10 şi 14; OC în rândurile 11,12,13,14; NT în rândul 12; QQ o singură dată în rândul 15. Se constată şi o ligatură între trei litere: NTE în rândul 11 şi una chiar între patru litere: NTIE, în rândul 13. Şi în această inscripţie s'a recurs, pentru economie de spaţiu, la intercalări de litere de format minuscul; este cazul unui A, dela sfârşitul rândului 9 şi poate al unui S, în cea mai mare parte distrus, dela sfârşitul rândului 7. Această ultimă literă făcea parte din numele *Cleme*[ṣ], formă provincială foarte obişnuită pentru *Clemens*[1].

[1] Cf., e.g., C.I.L., III, 6010, 65 (Rhaetia; pe ceramică); 6162 (chiar din Troesmis: *P. Va-*



Fig. 4. — Inscripția Nr. 2, a lui L. Licinius Clemens.

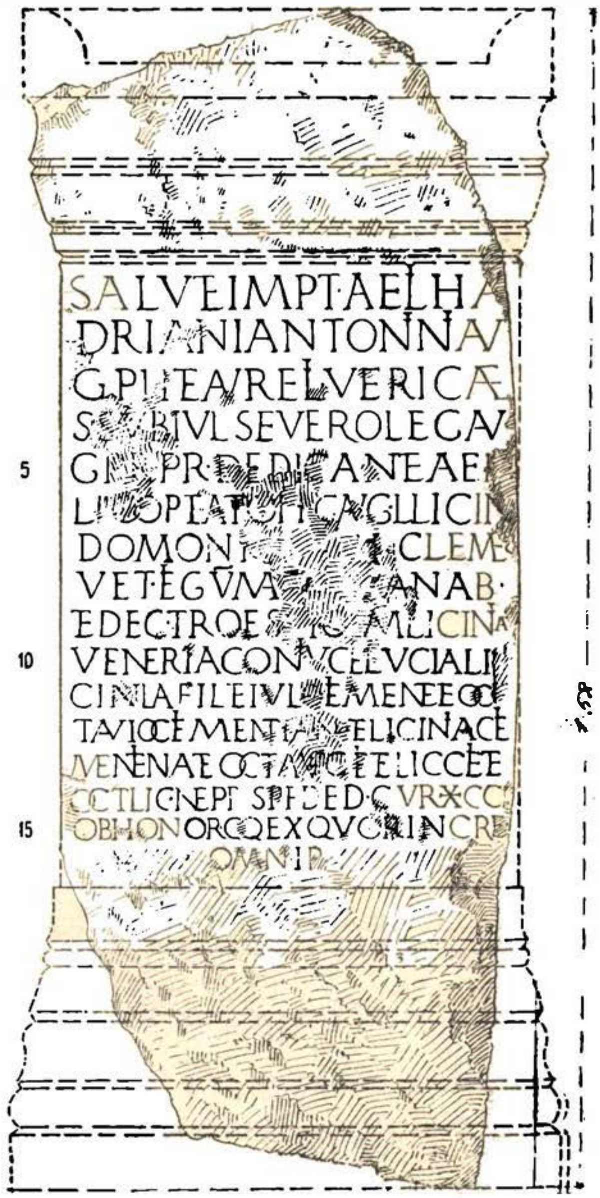


Fig. 5. — Aceeași inscripție.

La sfârşitul rândului 5, L din AEL(*io*), gravat lângă o concreţiune silicioasă, s'a stricat chiar în timpul lucrului lapicidului, ceea ce l-a determinat pe acesta să-l repete la începutul rândului următor: (*Ae*)LIO. De altfel şi literele dela sfârşitul rândurilor 11—16 au fost săpate penibil în nodulele silicioase, foarte dese, din această parte a pietrei.

Formele literelor din inscripţie, ca şi celelalte particularităţi menţionate până aici, sunt caracteristice epocii antonine şi se acordă cu acelea din dedicaţia lui Flavius Valens. De remarcat bara de jos ondulată a lui Q, formele largi ale literelor rotunde O, Q, C şi G, barele oblice ale lui M, lăţimea lui N. Apicele sunt executate scrupulos. Litera G prezintă extremitatea de jos rectilinie verticală, cu excepţia sfârşitului abreviaţiei AVG din rândul 6, unde această literă apare sub forma uncială, cu extremitatea respectivă curbată în interior. Sensul de cifră al siglei V din LEG V MA[*c*] (rândul 8) este şi în această inscripţie indicat printr'o trăsătură ondulată orizontală suprapusă.

Intre cuvinte nu s'au lăsat spaţii, însă pentru claritate, în numeroase locuri, în rândurile 1, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 11, 12, 14 şi 15, s'au pus puncte, reprezentate prin mici triunghiuri ascuţite, gravate fugitiv.

Rândul distrus dela începutul inscripţiei, de sub cornişă, conţinea formula de consacrare, pe care, pentru motive de economie de spaţiu şi prin comparaţie cu alte monumente epigrafice de genul şi de epoca acestuia, trebue s'o socotim redusă la minimum, foarte probabil sub forma I.O.M. SACRVM, la care urmează să adăugăm prepoziţia PRO, cerută de primul rând din textul conservat ([*pro*]/*salute*).

Din numele localităţii scrise în rândul 7 nu s'a păstrat decât iniţiala N şi o hastă verticală a literei următoare, care nu poate fi decât un I. Spaţiul ciocănit ar permite reconstituirea unui nume ca NI[*copoli*] sau NI[*comedia*], dar niciun indiciu nu ne ajută cu siguranţă în această privinţă. Câteva mici şi slabe urme de apice şi de contururi rămase dela literele distruse par a se acorda cu forma NI[*copoli*], dar în mod cu totul insuficient pentru a putea exclude alte eventuale completări.

In rândul 8, spaţiul dintre LEG V MA[*c*] şi [*c*]ANAB, capabil să conţină două litere, este distrus cu desăvârşire. Totuşi, expresia *ob honor*(*em*) *q*(*uin*)-*q*(*uennalitatis*) dela sfârşitul textului şi comparaţia cu inscripţia precedentă a lui Flavius Alexander ne obligă să-l completăm fără nicio ezitare prin siglele QQ, adică *q*(*uin*)*q*(*uennalis*).

In rândul 14 cifra CC se află chiar pe marginea tăiată a pietrei, care lasă să se vadă urma hastei verticale a unei alte cifre, probabil L. După exemplul inscripţiei lui Flavius Alexander, trebue să fi fost şi aici vorba de o sumă tot de CCL denari.

In rândul 16, cuvântul OMNIB[*us*] este asigurat. Litera B are bucla de jos stricată, dar forma sa întreagă se poate distinge. Din literele care au precedat acest cuvânt nu se văd de cât la începutul rândului urmele slabe ale unei haste verticale, poate dela un E, şi bara oblică a unui N, ceea ce ar reprezenta continuarea silabelor INCRE dela sfârşitul rândului precedent, pentru a da în forma integrală termenul INCRE[*m*]EN[*tis*]. După OMNIB[*us*] nu se mai poate distinge nici cel mai mic indiciu de literă. De asemenea nici în rândul următor, care trebue să se fi aflat imediat deasupra bazei altarului.

*lerius Clemes*, tot din vremea lui Antoninus Pius); 12012,30 (pe un opaiţ din Noricum); 12397 (tot în Moesia Inferior, la Bregare, pe teritoriul R.P.Bulgaria: *L. Baebius Clemes Iunior*, pune inscripţia pentru fratele său care este *domo Nicopolis*).

Ţinând seama de observaţiile făcute, textul inscripţiei se reconstitue în modul următor:

*[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) sacrum. Pro] / salute Imp(eratoris) T(iti) Aeli (i) Ha / driani Antonini Au / g(usti) Pii et Aureli(i) Veri Cae / s(aris), [s]ub Iul(io) Severo leg(ato) Au / g(usti) pr(o) pr(aetore), dedicante Ae‹l› / lio Optato l[e]g(ato) Aug(usti), L(ucius) Licin(ius), / domo Ni[copoli?] Cleme(n)s, / vet(eranus) leg(ionis) V Ma[c(edonicae), q(uin)q(uennalis) c]anab(ensium), / et dec(urio) Troesm(ensium), c[u]m Licinia / Veneria coniuge, Lucia Li / cinia fil(ia) et Iul(io) [C]lemente et Oc / tavio Clementian(o) et Licinia Cle / mentiena et O[c]t[av(io) C]le(mente) et Lic(inio) Cle(mente) et / Oct(avio) Lic(inio) nep(otibus), d(e) s(uo) p(osuit) et de1(it) cur(iae) (denarios) CCL, / ob honor (em) q(uin)q(uennalitatis), ex quor(um) incre / [m]en[tis] omnib(us) [decurionibus sportulae dividerentur?].*

In traducere: «Lui Iupiter Optimus Maximus, consacrare. In sănătatea împăratului Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius şi a lui Aurelius Verus Caesar, sub Iulius Severus, legatus Augusti pro praetore, dedicant fiind Aelius Optatus, legatus Augusti, Lucius Licinius Clemens, cu domiciliul legal la Ni [copolis?], veteran al legiunii V Macedonica, quinquennal al locuitorilor din *canabae* şi decurion al locuitorilor din *Troesmis*, împreună cu Licinia Veneria, soţia sa, cu Lucia Licinia, fiica sa, şi cu Iulius Clemens, cu Octavius Clementianus, cu Licinia Clementiena, cu Octavius Clemens, cu Licinius Clemens şi cu Octavius Licinius, nepoţii săi, a pus acest altar pe cheltuiala sa şi a dat curiei, pentru cinstea quinquennalităţii sale, 250 denari, din ale căror venituri să se împartă daruri tuturor decurionilor».

Este vorba de o inscripţie onorifică întru totul analoagă aceleia dela Nr.1. Veteranul *Lucius Licinius Clemens*, care a servit în legiunea V Macedonica din Troesmis, întocmai ca şi commilitonul său T. Flavius Alexander, s'a stabilit în canabele legiunii, împreună cu familia pe care şi-o formase în timpul serviciului militar şi pe care şi-o legitimase cu prilejul liberării. Şi el a ajuns la o situaţie de frunte în localitate, fiind înscris printre decurionii senatului din Troesmis şi izbutind să se facă ales quinquennal al canabelor. Dobândirea acestei importante demnităţi îi dă prilejul de a ridica altarul cu dedicaţia de care ne ocupăm aici.

Ca şi Flavius Alexander, originar din oraşul Ancyra, *L. Licinius Clemens* după numele său pare a fi fost cetăţean roman de multe generaţii. Numele localităţii sale de origine nu poate fi reconstituit în inscripţie cu certitudine. In cazul când s'ar confirma lectura *Ni [copolis]*, pe care ar indica-o unele slabe urme de litere din partea distrusă a pietrei, am avea de ales printre numeroasele localităţi antice cu acest nume, ca *Nicopolis* din Iudeea *(Emmaus)*, *Nicopolis* din Cilicia, *Nicopolis* de pe Lycus din Armenia Minor, *Nicopolis* din Epir *(Actium)*, *Nicopolis ad Bosporum* în Bithynia, *Nicopolis ad Nestum* în Thracia, *Nicopolis ad Istrum* lângă Balcani etc. Cea mai atrăgătoare dintre ipoteze ar fi în favoarea localităţii *Nicopolis* din Iudeea, unde se afla un castru pe care, în cursul războiului din acea provincie, în vremea lui Vespasian şi a lui Titus, îl ocupase tocmai Legiunea V Macedonica, transferată după aceea în Moesia [1].

[1] Cf. Ritterling, P.—W., Realenc., s.v. Legio, col. 1576; G. Hölscher, ibidem, s. v. Nikopolis, 6, col. 533—535.

Nu am risca să ieşim din ordinea normală a lucrurilor, dacă am presupune că L. Licinius Clemens, veteranul dela Troesmis din vremea lui Antoninus Pius, va fi fost eventual descendentul vreunuia din veteranii acestei legiuni, rămaşi în Iudeea pe timpul lui Vespasian. In sânul unei asemenea unităţi militare era natural ca să se creeze legături personale ce se menţineau şi după transferarea sa în altă garnizoană. De altfel, soldaţii originari din provinciile orientale ale imperiului se întâlnesc frecvent în compoziţia legiunilor dela Dunăre, inclusiv Leg. V Macedonica, încă din secolul I e.n. [1].

Familia lui L. Licinius Clemens este destul de numeroasă. Pe lângă soţia sa *Licinia Veneria*, participă la punerea inscripţiei fiica sa *Lucia Licinia* şi nu mai puţin de şase nepoţi. Gentiliciul soţiei, repetând pe acela al lui *Licinius Clemens*, este o dovadă că înainte de a-i fi devenit *coniux*, aceasta i-a fost sclavă şi apoi libertă, ceea ce se întâmpla adesea în familiile foştilor soldaţi [2]. De altfel şi cognomenul *Veneria*, obişnuit numai printre cei din clasele inferioare, pare a indica o origine servilă.

Fiica, *Lucia Licinia*, poartă, normal, prenumele şi numele tatălui. Cât despre cei şase nepoţi, dintre care cinci prezintă cognomenul bunicului lor, fie direct: *Clemens*, fie prin derivaţie: *Clementianus*, *Clementiena* (formă provincială în loc de *Clementiana*), nu este sigur dacă toţi erau fiii Luciei Licinia. Gentiliciile lor: *Iulius*, *Octavius*, *Licinius*, se referă la taţi diferiţi. Este de presupus sau că Lucia Licinia a fost căsătorită de mai multe ori, sau că respectivii nepoţi descind din alţi fii ai veteranului Licinius Clemens, care nu figurează în inscripţie fiind absenţi din localitate ori decedaţi.

Altarul ridicat de L. Licinius Clemens, ca şi acela al lui Flavius Alexander, datează din epoca domniei lui Antoninus Pius, după adoptarea lui Marcu Aureliu ca Caesar, deci din intervalul cuprins între anii 139 şi 161. Cum numele împăratului nu este urmat de titlurile sale, de cifra puterilor tribunicii, a consulatelor ori a salutaţiilor imperiale, nu putem spera o datare mai precisă decât apelând la numele guvernatorului provinciei. Acesta este menţionat sub forma simplă de *Iulius Severus*, fără *praenomen* şi fără vreo altă indicaţie distinctivă. Dar în Moesia Inferioară, de care ţinea Troesmis, se cunosc până acum trei guvernatori cu acest nume [3]. Unul, care a servit sub Adrian, pe la anul 130, *Sextus Minicius Faustinus Cnaeus Iulius Severus*, iese din discuţie. Ceilalţi doi însă, au funcţionat deopotrivă în vremea lui Antoninus Pius. Dintre ei, *T. Statilius Iulius Severus*, probabil identic cu guvernatorul din inscripţia recent publicată referitoare la plângerile ţăranilor din preajma Histriei [4], este menţionat ca *legatus Augusti pr.pr.* şi pe un stâlp miliar dela Sinoe (Casapchioi), datat precis în anul 159 (C. I. L., III, 12513). Celălalt, *L. Iulius Statilius Severus*, apare în aceeaşi demnitate într'o inscripţie onorifică (C.I.L., III, 12371) din Kutloviţa-Mihailovgrad (*Municipium Montanensium*) pe teritoriul R.P.Bulgaria, şi pe un stâlp miliar din anul 160 găsit la Seimeni în Dobro-

[1] B. Gherov, Romanizmăt mejdu Dunava i Balkana — La romanisation entre le Danube et les Balkans, Sofia, 1949, p. 12—15, 15—30, 85—86. Cf. şi E. M. Ştaerman, « V.D.I. », 1946, 3, p. 256 şi urm. — La Troesmis, din zece inscripţii care indică originea soldaţilor şi a veteranilor din Legiunea V Macedonica, nu mai puţin de şase se referă la oraşe orientale: Ancyra (de două ori), Amastris (de două ori), Laodicea din Syria, Hemesa: C.I.L., III, 6184, 6186, 6188, 7500, 7501, 7502.

[2] B. Gherov, op. cit., p. 21—25 şi 86—87 (cu privire la soldaţii legiunii V Macedonica din secolul I e.n.). Cf. şi E. M. Ştaerman, l. c.

[3] A. Stein, op. cit., p. 66, 75, 76.

[4] I. Stoian, « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, anul II, 1951, p. 144—147.

gea şi publicat în 1924[1]. N'am putea preciza, nici măcar cu titlu de probabilitate, despre care anume din aceşti doi guvernatori este vorba în inscripţia noastră. Dar, în orice caz, prin menţionarea numelui *Iulius Severus*, spaţiul de datare al acestei inscripţii se reduce la anii 159—160, în care Moesia Inferioară a fost condusă pe rând de amândoi [2]. Suntem prin urmare la sfârşitul domniei lui Antoninus Pius, cu puţini ani mai târziu decât data quinquennalităţii lui Flavius Alexander din inscripţia precedentă. Diferenţa de cifre dintre anul 156, data aproximativă atribuită lui Fuficius Cornutus, guvernatorul pomenit în inscripţia lui Flavius Alexander, şi anul 160 (inclusiv), data cea mai recentă a inscripţiei lui Licinius Clemens, corespunde intervalului de cinci ani dintre două alegeri de *quinquennales*, ceea ce dovedeşte că cei doi veterani au avut această dregătorie imediat unul după celălalt.

Numele dedicantului onorar din inscripţia lui Licinius Clemens, *Aelius Optatus, legatus Augusti* (se subînţelege *legatus Legionis V Macedonicae*), apare pentru prima oară în seria de comandanţi ai acestui corp de trupă. Ca şi predecesorul său *Q. Caecilius Redditus* din dedicaţia lui Flavius Alexander, *Aelius Optatus* deţinea — în calitate de comandant al legiunii — autoritatea supremă atât asupra canabelor aferente, cât şi asupra întregului teritoriu din jurul castrelor. De aceea figurează în inscripţie cu titlul de *dedicans* (la fel cu Redditus), actul dedicaţiei fiind considerat ca îndeplinindu-se în numele său şi cu autoritatea sa.

★

Noutăţile principale, prin care cele două inscripţii prezentate în această lucrare se impun atenţiei noastre, se referă la demnităţile civile ale veteranilor menţionaţi. Amândoi poartă titlul de *quinquennalis canabensium*, care era cu totul necunoscut până acum nu numai la Troesmis, dar în întregul imperiu roman. Se ştia că aşezarea cu numele comun de *canabae*, formată în jurul lagărului Legiunii V Macedonica din această localitate, era condusă de doi *magistri* [3], că avea un *aedilis* [4], că era locuită de *veterani et cives Romani* [5]. Dar nimic nu lăsa a se presupune existenţa unui *quinquennalis* special al său. La Troesmis, această demnitate nu apare decât mai târziu, în faza municipală sub denumirea de *duumvir quinquennalis municipii* [6]. In plus, în restul Scythiei

[1] Gr. Florescu, « Bui. Com. Mon. ist. », XVII, 1924, p. 89; V. Pârvan, Municipium Aurelium Durostorum, « Rivista di Filologia e di Istruzione classica », Torino, II, 1924, p. 317, n. 2.

[2] A. Stein, op. cit., p. 75—76. Cf. şi W. Hüttl, op. cit., v. II, p. 125.

[3] C.I.L., III, 6162 (*P. Valerius Clemes et L. Cominius Valens, veterani Leg. V Mac., magistri, et L. Valerius Crispus, aedilis*) şi 6166 (*C. Valerio Pudente veterano Leg. V Mac. et M. Ulpio Leontio, magistris canabensium et Tuccio Aeliano aedili).*

[4] C.I.L., III, 6162 şi 6166 (cf. n. precedentă).

[5] C.I.L., III, 6166 (*donum dant veterani et cives Romani consistentes ad canabas Leg. V Mac.).*

[6] C.I.L., III, 7504 (*duumvir quinquennalis municipii Troesmensium*). Aceeaşi demnitate figurează şi pe un mic fragment de placă de calcar cu inscripţie, păstrat în lapidariul Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti şi provenind, probabil dela Troesmis. Fragmentul, inedit, măsoară 0,364 m lungime, 0,27 m lăţime şi 0,13 m grosime. Monumentul din care făcea parte a fost reutilizat în antichitate, după cum arată marginea sa cioplită din dreapta (fig. 6). Literele, înalte de 0,04 m, prezintă trăsături frumoase, îngrijit gravate, cu forme caracterizând secolul al II-lea e.n. Intervalele dintre rânduri, egale, măsoară o lăţime de 0,04 m. Textul păstrat este următorul: [. . .*mun(icipium) T*]ROESM*(ensium)* [. . . / . . .] OSACO[. . . / . . . *(duum)vi*] R. Q*(uin)*Q*(uennalis)* [. . . / . . . *p?*} ỌSV [*it?* . . . .]. In total sunt păstrate litere din patru rânduri. Numărul de inventar din muzeu este 1151.

Minore, se mai cunoştea titlul de *quinquennalis territorii* pentru magistratura principală a unei regiuni rurale, la Capidava [1] şi poate la Noviodunum,[2] dar nicăeri un *quinquennalis vici* ori un *quinquennalis canabensium*.

Pe de altă parte, inscripţia lui L. Licinius Clemens conţine un detaliu, de asemenea inedit, care ne obligă să reluăm în discuţie întreaga problemă a organizaţiei administrative a localităţii Troesmis în faza premunicipală. Este vorba de menţionarea simultană, ca reprezentând două noţiuni diferite, a termenului *canabae* şi a numelui *Troesmis*, respectiv a derivatelor lor *Canabenses* şi *Troesmenses*. L. Licinius Clemens este *quinquennalis canabensium*, dar în acelaşi timp apare ca *decurio Troesmensium*. Câtă vreme, în inscripţii, aceste denumiri toponimice apăreau separat, puteau fi considerate ca referindu-se la unul şi acelaşi lucru. Chiar când ar fi părut cam ciudat ca nişte canabe să posede un nume propriu, având în vedere că normal nu puteau avea decât numele legiunii tutelare [3], se putea sfârşi prin a se accepta ceea ce părea o situaţie de fapt, trăgându-se concluzia că era vorba de adoptarea prematură a unor forme de autonomie municipală [4]. Denumirile de *canabae* şi de *Troesmis* puteau să apară ca reprezentând variante ale aceleiaşi noţiuni administrative, întrebuinţate facultativ, după capriciul acelora care redactau inscripţiile [5]. Acum însă va trebui să revizuim acest fel de a privi lucrurile, deoarece din momentul în care cele două nume îşi fac apariţia în acelaşi text, referindu-se la funcţii îndeplinite de aceeaşi persoană, *quinquennalis canabensium* şi *decurio Troesmensium*, fără îndoială este vorba de două elemente administrative diferite şi anumite: L. Licinius Clemens este *quinquennalis* în *canabae*, dar ca *decurio* ţine de *Troesmis*.

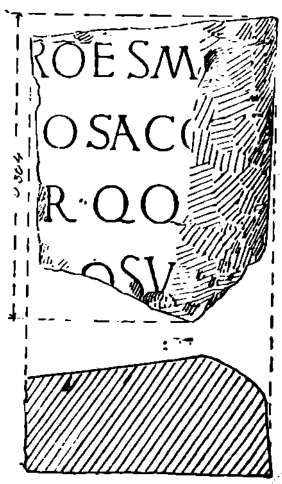



Fig. 6. — Fragmentul unei inscripţii inedite din Troesmis referitoare la faza municipală a acestui oraş.

De ce elemente ar putea fi vorba? Este firesc ca din capul locului să ne gândim la dualitatea topografică dela Igliţa, unde, după cum am arătat la începutul prezentei lucrări, există două cetăţi foarte apropiate una de alta. Bineînţeles, nu intră în discuţie resturile zidurilor aşa cum se văd azi, aceste ziduri datând din epoci ulterioare inscripţiilor noastre. Insă, vetrele celor două cetăţi trebue să fie mult mai vechi. Dualitatea lor este postulată de însăşi evoluţia istorică a localităţii, evoluţie care are la bază continuitatea unei aşezări preromane, alături de desvoltarea unui lagăr de legiune.

Din vechi vremuri, Troesmis a fost un centru strategic autohton. A apar-

---

[1] C.I.L., III, 12.491 (Ulmetum): *C. Iulius c. f. Quadratus..., loci princeps, quinquennalis territorii Capidavensis*. Cf. V. Pârvan, Cetatea Ulmetum, v. I, p. 91; idem, Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării, p. 52—54, 117—121; Gr. Florescu, Capidava, Bucureşti, 1944, p. 254—256.

[2] V. Pârvan, Descoperiri nouă în Scythia Minor, p. 502—509; idem, Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării, p. 123—124.

[3] A. Schulten, P.—W., Realenc., s. v. Canabae, col. 1454; D. Vaglieri, Canaba, în E. De Ruggiero, Diz. Epigr., II, p. 61.

[4] V. Pârvan, Descoperiri nouă în Scythia Minor, p. 499; A. Betz, în P.—W., Realenc., s. v. Troesmis, p. 595.

[5] V. Pârvan, op. cit., p. 501.

ţinut, foarte probabil, căpeteniei gete Zyraxes, apoi, după înfrângerea acestuia de către M. Licinius Crassus în anul 28 î.e.n., a trecut, împreună cu toată Scythia Minoră, sub supravegherea regelui get Roles, iar ulterior sub aceea a regilor odrysi, clienţi ai Romei [1]. In anul 15 e.n. a fost cucerit de Geţii din stânga Dunării, din mâna cărora nu a putut fi smuls decât după lupte sângeroase, în urma intervenţiei directe a trupelor romane conduse de Pomponius Flaccus, după cum ne spune Ovidiu într'una din «epistolele» sale *ex Ponto* (IV, 9, 75 şi urm.)[2]. După desfiinţarea regatului clientelar al Thraciei şi după extinderea provinciei Moesia până la gurile Dunării, în anul 46 e.n., Troesmis a trecut în mod paşnic sub stăpânirea romană directă. Până în vremea lui Traian apărarea localităţii a fost încredinţată unei trupe auxiliare, probabil *ala I Pannoniorum* [3], în colaborare cu flota de pe fluviu, *classis Flavia Moesica.* Fapt este că *Legio V Macedonica* nu a putut fi adusă la Troesmis decât sub Traian [4] şi că primele inscripţii cunoscute până acum care o atestă aici datează din vremea lui Adrian [5].

Avem, prin urmare, aproape un întreg secol în care s'a prelungit viaţa străvechii aşezări geto-trace, sub autoritatea romană, fără prezenţa acestei legiuni. Desigur, în acest interval au început să se aşeze aici, ca pretutindeni în Scythia Minor, numeroşi venetici din imperiu, în scopuri lucrative, ca funcţionari fiscali, negustori, proprietari de pământuri, care exploatau în diferite moduri bunurile şi munca autohtonilor [6]. Când a venit legiunea, această invazie de elemente romane a devenit deodată covârşitoare, atât în vechea aşezare băştinaşă, cât şi în teritoriul său dimprejur.

Legiunea nu şi-a putut instala lagărul chiar pe locul vechii aşezări, fiindcă acel loc continua a fi ocupat de locuinţele autohtonilor şi de ale coloniştilor romani veniţi între timp. Cum nici nu se putea instala mai departe, fiindcă, ar fi însemnat să renunţe la o poziţie strategică de primul ordin pe care avea misiunea de a o păzi, şi-a construit castrele în imediată apropiere. In jurul castrelor, ca de obicei, au luat naştere canabele, adică locuinţele populaţiei civile legate de viaţa legiunii: familiile nelegitime ale soldaţilor, veteranii, meseriaşii, negustorii, alcătuindu-se în scurtă vreme o nouă aşezare [7].

Şi astfel s'a ajuns la desvoltarea simultană a două centre civile vecine, care arheologic pot fi identificate, la origine, prin ariile ocupate de cele două cetăţi de epocă târzie de la Igliţa. Cetatea de Vest, cu poziţia sa impunătoare, este fără îndoială vechea aşezare de obârşie autohtonă [8]. Cetatea de Est, cu zidurile sale de epocă târzie, ocupă, după toate probabilităţile, spaţiul castrelor

---

[1] V. Pârvan, Getica, p. 89 şi 97 şi urm.; A. Betz, l.c., col. 592; R. Vulpe, Hist. anc. de la Dobr., p. 103—107.

[2] Cf. V. Pârvan, op. cit., p. 97; R. Vulpe, op. cit., p. 110—111.

[3] C.I.L., III, 6242 (cărămidă găsită la Troesmis): [. . .] *alae I Pan*[*n(oniorum)*]. Cf. C. Cichorius, P. W., Realenc., s. v. Ala, col. 1253; W. Wagner, Die Dislokation d. röm. Auxiliarformationen, Berlin, 1938, p. 58.

[4] Ritterling, P.-W., Realenc., s. v. Legio, col. 1576; A. Betz, ibidem, s. v. Troesmis, col. 592.

[5] C.I.L., III, 6166 şi 6178. Cf. şi A. Stein, op. cit., p. 67.

[6] V. Pârvan, Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării, p. 72—116. Pentru interpretarea materialistă a acestui fenomen, cf. T. Zlatkovskaia, « V.D.I. », 1951, Nr. 1, p. 240; idem, *Mĕziia v I-II vekah naşei ert*, Moscova, 1951, p. 84 şi urm.

[7] Cf. T. Zlatkovskaia, « V.D.I. », 1951, Nr. 1, p. 241.

[8] Gr. Tocilescu, op. cit., p. 81. J. Jung, Roemer u. Romanen, Innsbruck 1887, p.81, n. 1, admitea de asemenea, bazându-se pe numele *Troesmis*, de origine peregrină, că alături de canabele romane de aici trebue să fi continuat şi vechiul *vicus* autohton.

Legiunii V Macedonica, în jurul cărora s'au format canabele. Ambele centre s'au întins repede, acoperind spaţiul care le despărţea şi contopindu-se de fapt într'un singur oraş, care după plecarea legiunii în Dacia, în vremea lui Marcu Aureliu, va fi recunoscut legal cu rangul de *municipium* [1]. Inscripţiile noastre din vremea lui Antoninus Pius, corespund fazei premunicipale, când legiunea încă se mai găsea la Troesmis şi când canabele se desvoltaseră în forma unui adevărat oraş, ajungând desigur de pe acum în contiguitate cu vechiul *vicus*.

Dualitatea constatată la Troesmis este departe de a reprezenta un caz excepţional. In principiu, ea a trebuit să existe, cel puţin până la o anumită dată, oriunde a cantonat permanent o legiune alături de un centru mai vechi şi chiar acolo unde a convieţuit un *conventus* oarecare de *cives Romani*, alături de o aşezare autohtonă. O asemenea dualitate este vădită de pildă în Dacia, la *Apulum* (Alba Iulia), unde inscripţiile atestă existenţa simultană a unei colonii şi a unui municipium [2], o intâlnim foarte frecvent în Africa (cf. studiile postume ale lui N.A. Maşkin despre această provincie [3]) şi nu lipseşte nici în alte părţi [4].

Materialul epigrafic descoperit mai demult la Troesmis, privit din punctul de vedere al dualităţii pe care o relevă inscripţia veteranului Licinius Clemens, confirmă această dualitate. Astfel, într'o inscripţie făcând parte din acest material, este vorba de *c(ives) R(omani) Tr[oesmi consistentes*] (C.I.L., III, 6167), pe când într'o alta vedem nişte *veterani et c(ives) R(omani) consistentes ad canabas Leg. V Mac.* (C.I.L., III, 6166). Că este vorba de două comunităţi deosebite şi nu de două nume ale aceluiaşi *conventus*, cum se credea până acum, rezultă din termenul *veterani*, care este menţionat numai în legătură cu canabele, unde foştii militari liberaţi formau o categorie specială şi caracteristică, pe când vechiului centru *Troesmis* era natural să nu-i aparţină decât civilii aşezaţi înainte de venirea legiunii.

In acelaşi mod se poate lămuri şi un amănunt, care părea obscur, dintr'o inscripţie dela Durostorum, din vremea lui Antoninus Pius (C.I.L., III, 7474) [5], unde este vorba de *cives Romani et consistentes in canabis Aeliis Legionis XI Claudiae*. A. Schulten [6] considera copulativa *et* din această expresie drept o greşeală de lapicid, propunând ca să fie suprimată sau întregită prin *(v)ET (erani)*. Insă, o eroare grosolană de acest fel nu se potriveşte cu aspectul corect al restului inscripţiei, care a fost gravată pe marmoră cu foarte multă îngrijire şi chiar cu o remarcabilă eleganţă [7]. Pe de altă parte, termenul *veterani* nu ar fi

---

[1] Cf. Gr. Tocilescu, op. cit., p. 77—78; V. Pârvan « Riv. di filol. e di istr. cl. », II, 1924, p. 319; A Betz, l. c., col. 596.

[2] C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité, Bucureşti, 1945, p. 128—129; idem, « Stud. şi cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, anul I, 1950, p. 225—228.

[3] N. A. Maşkin, « V.D.I. », 1951, 1, p. 66 şi 71—72; 2, p. 70—83. Cf. E. Kornemann, Colonia, P.—W., Realenc., s. v., col. 584; idem, Municipium, ibidem, s v. col., 609.

[4] Cf. E. Kornemann, P.—W., Realenc., s. v. Colonia, col. 584 şi Municipium, col. 609.— Această dualitate se reflectă şi în Geografia lui Ptolemeu, care de obicei pomeneşte în mod separat numele oraşului civil şi al legiunii cantonate alături, de exemplu (III, 9, 5): Νοοῦαι, Λεγίων πρώτη Ἰταλική; Δουροστόρον, Λεγίων; Τροισμίς Λεγίων ε' Μακεδονική. Cf. A. Schulten, Das Territorium Legionis, în « Hermes », XXIX, 1894, p. 512.

[5] Cf. V. Pârvan, Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării, p. 60, fig. 37 şi 155; idem, « Riv. di Filol. e di Istr. cl. », II, 1924, p. 315.

[6] A. Schulten, P.—W., Realenc., s. v. Canabae, col. 1453.

[7] Cf. reproducerea la V. Pârvan, Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării, p. 60, fig. 37. Singura abatere ortografică din inscripţie este scrierea cuvântului *consistentes* cu doi *s*: *consisstentibus*. V. Pârvan (l.c.,p.155) traduce respectivul pasaj (*civibus Romanis et consi<s>*

putut fi pus după *cives Romani*. Nicăieri nu se întâlneşte o asemenea inversiune, incompatibilă cu prioritatea de care se bucurau foştii militari printre cetăţenii din canabe. In schimb lucrurile se explică lesne dacă distingem de o parte pe *cives Romani*, ca locuitori din afara canabelor, din vechiul Durostorum, iar de altă parte pe *consistentes in canabis*, subînţelegându-se: *veterani et cives Romani consistentes in canabis*. Cuvântul *et* era tocmai elementul care avea de exprimat lapidar această simetrie. De altfel, chiar A. Schulten ar fi putut să ajungă la o asemenea soluţie dacă nu ar fi pierdut din vedere un exemplu din Mainz, pe care el însuşi îl remarcă într'o altă parte a articolului citat, cu *c(ives) R(omani) Mogontiaci* şi cu *canabenses*, grupaţi în două organizaţii deosebite [1].

Dar considerarea în ansamblu a materialului epigrafic dela Troesmis pare a aduce şi oarecare complicaţii în problema dualităţii. Observăm că unele din instituţiile atestate în inscripţiile mai vechi din această localitate se rapoitează numai la *canabae*, pe când altele sunt menţionate exclusiv în legătură cu *Troesmis*. Avem astfel o inscripţie cu *magistri canabensium* (C.I.L., III, 6166) şi nu mai puţin de trei cu *ordo Troesmensium* (C.I.L., III, 774 = 6182, 775 = 6183, 776=6195), fără să întâlnim niciun exemplu în care să figureze vreo magistratură cu referinţă precisă la *Troesmis* ori vreun *ordo decurionum* cu indicaţia *canabensium*. Această deosebire este de remarcat şi în cele două inscripţii inedite pe care le-am prezentat aici: veteranii pomeniţi în aceste texte epigrafice sunt *quinquennales canabensium*, nu *Troesmensium*, iar L. Licinius Clemens, care apare şi ca decurion, este *decurio Troesmensium*, nu *canabensium*. Pare a fi vorba, prin urmare, de o discriminare consecventă, acreditată prin nu mai puţin de şase inscripţii. O a şaptea, în care apar doi veterani ai Legiunii V Macedonica în calitate de *magistri*, precum şi un *aedilis*, fără indicaţia unităţii administrative căreia aparţineau (C.I.L., III, 6162), este de pus alături de inscripţia menţionată, cu *magistri canabensium*.

Insă, am putea oare să deducem de aici că în canabele Legiunii V Macedonica lipsea un *ordo decurionum*, deşi existau *quinquennales*, *magistri* şi *aediles*? Pe de altă parte am putea concepe aşezarea vechiului Troesmis condusă numai de un asemenea *ordo*, fără magistraţi? Evident, răspunsul la ambele chestiuni nu poate fi decât negativ. Canabele Legiunii V Macedonica trebuiau să-şi aibă un sfat al lor, aşa cum aveau şi canabele altor legiuni, de pildă acelea ale Legiunii XIII Gemina dela Apulum, unde două inscripţii ne vorbesc de *decuriones kanabensium* sau *kanabarum* [2]. Magistraţii atestaţi în canabele dela Troesmis ca *quinquennales* şi ca *aediles* nu puteau fi recrutaţi decât dintre decurioni. De asemenea şi *magistri*-i. Apoi chiar în inscripţiile inedite care fac subiectul lucrării de faţă, este vorba de o *curia*, adică de un *ordo decurionum*, căruia cei doi veterani, Flavius Alexander şi Licinius Clemens, sunt obligaţi să-i verse o *summa honoraria* tocmai cu prilejul alegerii lor ca *quinquennales canabensium*. Acea *curia* aparţinea, deci, canabelor. Pe de altă parte, dacă vechiul *Troesmis* avea un *ordo decurionum* deosebit, era logic să-şi aibă şi magistraţi proprii. Lipsa lor din inscripţii se datoreşte mai mult unui capriciu al descoperirilor. Am putea să obţinem un indiciu în această privinţă, dacă ne fixăm

---

*stentibus in canabis Aeliis Legionis XI Claudiae)* în felul acesta: « pentru cetăţenii romani şi cei aşezaţi în târgul de barace întemeiat pe lângă lagărul legiunii a XI-a Claudia ».

[1] A. Schulten, P.-W., Realenc., s. v. Canabae, col. 1454.

[2] Ibidem, col. 1453. Cf. şi Kübler, ibidem, s. v. Decurio, col. 2323; D. Vaglieri, Canaba, în E. de Ruggiero, Diz. Epigr., s.v., p. 61.

asupra conţinutului real al numelui de *Troesmis* în faza premunicipală a localităţii.

Prin numele *Troesmis* nu avem de înţeles numai un punct anumit, o aşezare, ci şi *teritoriul* dimprejur în întregime. Comunitatea de *cives Romani Troesmi consistentes* aşezaţi aici înainte de venirea legiunii era compusă în majoritate din proprietari de pământuri care nu locuiau într'un singur loc, ci în bună parte, erau răspândiţi pe la *villae*-le lor, pe tot cuprinsul acestui teritoriu. După instalarea legiunii, vechea aşezare dela Troesmis a rămas tot mai mult pe planul al doilea faţă de *canabae*, care prin desvoltarea lor au ajuns să o eclipseze, de fapt chiar absorbind-o, aşa că sub numele de *Troesmis* a rămas să se înţeleagă mai mult teritoriul rural. In schimb, în acest sens s'a păstrat în mod ferm, reprezentând o unitate aministrativă net deosebită de canabe. Intr'adevăr, canabele, cu toată importanţa lor economică şi urbanistică, formau juridic simple anexe ale castrelor. Nu aveau o existenţă politică, nu puteau poseda un teritoriu şi nu aveau un nume propriu [1]. Numele de *Troesmis* nu le cuprindea. Dacă ele prezintă o organizaţie separată, cu elemente quasi-municipale, este datorită acelor *veterani et cives Romani* care locuesc înăuntrul lor şi care alcătuiau un *conventus* cu o autonomie recunoscută juridic [2]. Dar nici sub acest aspect locuitorii canabelor nu au un nume propriu, ci se cheamă simplu *canabenses* ori *consistentes ad canabas*. Cu totul altfel stau lucrurile cu *Troesmis*: acesta este un *vicus* cu un *territorium*, are numele său de veche origine geto-tracă [3], posedă o existenţă juridică anterioară intrării sale, ca *territorium legionis*, sub autoritatea comandantului legiunii [4] şi este organizat ca o comună unitară deosebită. Când în documentele epigrafice întâlnim numele de *Troesmenses*, trebue să înţelegem pe locuitorii de pe *territorium* şi, invers, când ni se prezintă acest termen de *territorium* trebue să-l completăm cu atributul *Troesmensium*.

Este cazul unei inscripţii, a opta în seria care ne interesează, găsită întâmplător în afara cetăţilor dela Igliţa, la vreo 3 km spre Sud-Est, în marginea satului Turcoaia, şi publicată în 1913 concomitent de J. Weiss la Viena [5] şi de V. Pârvan la Bucureşti [6]. Această inscripţie constă dintr'un fragment de placă de marmoră cu o dedicaţie făcută lui Antoninus Pius, în anul 162, cu prilejul construirii unui templu ori a unui alt edificiu [7]. Sfârşitul său, foarte mutilat,

---

[1] Cf. Schulten, op. cit., col. 1455 şi urm.; A. Grenier, în Daremberg-Saglio, op. cit., s. v. Vicus, p. 860.

[2] A. Schulten, op. cit., col. 1453; idem, « Hermes », XXIX, 1894, p. 508. Calitatea juridică de *conventus* a canabelor se vede şi din comparaţia cu organizaţia diverselor colegii religioase şi profesionale, care au de asemenea o *curia, decuriones, magistri*, un *aedilis, quinquennales* (eventual un *quinquennalis perpetuus*). Cf., e. g., C.I.L.,XIV, indice, p. 582; F. Gayet, Daremberg-Saglio, Dict. des antiquités, s. v. Collegium, p. 1295; E. Kornemann, P.-W., Realenc., s. v. Collegium, col. 420–423.

[3] W. Tomaschek, Die alten Thraker, « Sitzungsber. d. Akad. d. Wiss., Philol. hist. Cl. », 1894, v. CXXXI, Viena, p. 76.

[4] V. Pârvan, Descoperiri nouă în Scythia Minor, p. 499–500. Pentru noţiunea de *territorium legionis*, cf. A. Schulten, « Hermes », XXIX, 1894, p. 481–516 şi în P.-W., Realenc., s. v. Canabae, col. 1452.

[5] J. Weiss, Bauinschrift aus Troesmis, « Jahreshefte d. oest. archaeol. Inst. », XVI, 1913, Beibl., col. 209–210.

[6] V. Pârvan, op. cit., p. 493–502.

[7] Lectura J. Weiss: *Imperatoribus* [*Caess.?*] / *M. Aurelio Antoni*[*no Aug. et*] / *L. Aurelio Vero* [*Aug. Armeniaco*] / *sub M. Servili*[*o Fabiano leg. Aug.*] / *pr. pr. C. Planc*[*ius...*] / *Ancyr(a), M. H*[*ammonius...q(uin)q(uennales)*] / *territor*[*ii Troesmensis baline*] / *um*

prezintă, la distanţă de un rând între ele, cuvintele fragmentare *territor*[*ii*] şi [*con*]*sistenti*[*bus*], fără alte preciziuni. Din context rezultă că termenul *territorium* este la genetiv, în legătură cu nişte personaje (două), ale căror titluri nu s'au păstrat. J. Weiss le reconstitue prin [*quinquennales*] *territor*[*ii Troesmensis*]. V. Pârvan, fără a exclude eventualitatea titlului de *quinquennales*, înclină spre acelea de [*praefecti*] ori de [*principes*] *territor*[*ii Troesmensis*] [1]. Fără să intervenim în această discuţie de amănunt, care momentan nu poate fi decât conjecturală, remarcăm valoarea inscripţiei ca document hotărîtor pentru existenţa unui *territorium* la Troesmis în sensul de unitate administrativă deosebită, cu magistraţii săi proprii [2]. Acest *territorium* este identic, desigur, cu ceea ce celelalte inscripţii numesc *Troesmis*. In ceea ce priveşte fragmentul de cuvânt [...]*sistenti*[...], pe care J. Weiss îl completează [*c.R. con*]*sistenti*[*bus ad canabas Leg. V Mac.*], iar V. Pârvan [*vet(eranis) et c(ivibus) R(omanis) con*]*sistenti*[*bus Troesmi ad legionem V Mac.*], în lumina consideraţiilor noastre discriminatorii nu poate avea nicio legătură cu canabele legiunii, aşa cum înţeleg cei doi cercetători, ci trebue să se refere numai la acel *conventus*, pur civil, de *c.R.Troesmi consistentes*, de pe *territorium*.

Este clar că cele două elemente administrative dela Troesmis, *canabae* şi *Troesmis*, îşi au organizaţiile lor complet separate. In canabe există, pe lângă magistraţii pomeniţi în inscripţii, cu indicaţia de *canabenses*, şi o *curia* proprie, iar în *Troesmis*, adică în *vicus* şi mai cu seamă în *territorium*, avem, înafară de *ordo Troesmensium*, şi magistraţi teritoriali deosebiţi de cei din canabe. Dacă inscripţiile scot în evidenţă în canabe numai pe magistraţi, iar în *Troesmis* — propriu zis în *territorium* — numai ordinul decurionilor, este din cauza importanţei diferite pe care o aveau de fapt cele două categorii de instituţii, ca elemente caracteristice ale autonomiei, în fiecare din organizaţiile administrative respective. Personajele din fruntea teritoriului, indiferent de titlurile lor, erau de fapt nişte *praepositi*: ei reprezentau mai mult autoritatea fiscală şi juridică a comandantului legiunii decât comunitatea cetăţenilor. Aceştia sunt cu adevărat reprezentaţi prin *ordo decurionum territorii*, adică prin *ordo Troesmensium*, care este anterior venirii legiunii şi este compus din locuitorii cei mai de frunte de pe *territorium*, în primul rând din agricultorii înstăriţi. După cum conclude N. A. Maşkin, în «Istoriia drevnevo Rima», în viaţa pro-

---

*a so*[*lo restituerunt et c. R(omanis) con*] / *sistenti*[*bus ad canabas Leg. V Mac. lavationem gratuitam in perpetuum dederunt?*].— Lectura Pârvan: *Imperatoribus* [*Caes(aribus)*] / *M. Aurelio Antoni*[*no Aug(usto) et*] / *L. Aurelio Vero* [*Aug (usto) Armeniaco*], / *sub M. Servil(io)* [*Fabiano leg(ato) Aug(usti)*] / *pr(o) pr(aetore), C. Planc*[*ius...domo*] / *Ancyr(a) M. In*[*steius?... praef(ecti)*] / *territor*[*ii Troesmensis templ*] / *um a so*[*lo fecerunt vet(eranis) et c(ivibus) R(omanis) con*]/ *sistenti*[*bus Troesmi ad legionem V Mac(edonicam)*].—După o informaţie inedită, din 1915, fragmentul a fost găsit în Turcoaia, la cca 3 km Sud-Est de Cetatea de Est dela Cotul Armanului. Apoi a fost dus la Muzeul din Hârşova, de unde a dispărut cu prilejul războiului din 1916—1918.

[1] V. Pârvan, op. cit., p. 500.

[2] Individualitatea administrativă a unui *territorium* a mai fost constatată până acum în Dobrogea la Capidava (cf. în această lucrare, p. 569, nota 1; *quinquennalis territorii Capidavensis*) şi la Histria. Cu privire la această ultimă localitate a fost publicată recent o inscripţie pomenind ca noţiuni separate *civitas et regio Histriae* (D. Tudor, Vicus Quintionis, Iaşi, 1951, « Stud. şi Cerc. Ştiinţ. », Acad. R.P.R., fil. Iaşi, fasc. 1—2, II, 1951, p. 498), ceea ce lămureşte sensul inscripţiei C.I.L., III, 12489 a lui L. Pompeius Valens (*consistit regione Histri muneraque fecit Histro in oppido*). Cf. şi V. Pârvan, « Dacia », II, 1925, p. 241 şi urm., Nr. 41.

[3] A. Schulten, « Hermes », XXIX, 1894, p. 500—503.

vinciilor din vremea imperială romană, numai calitatea de proprietar de pământ dădea omului o situaţie privilegiată în societate [1].

Se înţelege că în actele solemne ale organizaţiei teritoriului, demne de a fi înscrise pe piatră, colectivitatea decurionilor, *ordo*, avea prilejul să apară mult mai frecvent decât magistraturile individuale. Dimpotrivă, în oraşul pe care îl constituiau canabele, *curia* locală, compusă dintr'un număr redus de decurioni, era eclipsată de importanţa magistraţilor, ale căror atribuţii erau mai grele şi mai complicate decât puteau fi în *territorium*.

In principiu între *canabae* şi *territorium Troesmensium* (cuprinzând juridic şi vechiul *vicus Troesmis*) nu sunt raporturi administrative directe. Ambele organizaţii ţin de autoritatea comandantului legiunii [2], dar fiecare îşi are instituţiile sale separate, fără ca una să impieteze asupra competenţei celeilalte. Totuşi, în practică, era firesc ca viaţa care se desvolta în canabe să aibă o strânsă legătură cu aceea din teritoriul rural vecin. Agricultorii din *territorium* aveau case în oraşul canabelor şi puteau exercita şi magistraturile importante ale acestora şi, invers, veteranii şi ceilalţi canabensi puteau stăpâni moşii în *territorium* şi ca atare să fie înscrişi eventual ca decurioni în *ordo Troesmensium*. Astfel se explică dubla calitate a lui Licinius Clemens, care este *quinquennalis* în canabe, din al căror *conventus* face parte ca veteran, dar cumulează această calitate cu aceea de *decurio Troesmensium*, fiindcă este cetăţean de seamă şi în *territorium*, unde, desigur, posedă un *praedium*.

Titlul de *quinquennalis canabensium*, pe care îl poartă cei doi veterani din inscripţiile noastre inedite, neîntâlnit până acum, dovedeşte şi mai clar decât cum se ştia mai înainte [3], gradul de desvoltare la care ajunseseră canabele dela Troesmis în vremea lui Antoninus Pius, îngăduindu-li-se să aibă magistraturi de caracter quasi-municipal. Faptul se încadrează de altfel în atitudinea de încurajare a organizaţiei municipale în provincii, atitudine pe care, din motive de ordin financiar, pentru o mai bună asigurare a încasărilor, imperiul o adoptase încă din vremea lui Adrian [4]. Funcţia de *quinquennalis*, adică de censor ales odată la cinci ani, era în legătură tocmai cu preocupările financiare în primul rând [5]. Investit cu o autoritate excepţională, quinquennalul, ca şi censorul dela Roma, avea misiunea de a face recensământul averilor, de a revizui lista cetăţenilor locali şi de a fixa compoziţia ordinului decurionilor. In municipii, aceste oficii erau îndeplinite de quattuorvirii sau de duumvirii ordinari, care odată la cinci ani obţineau şi demnitatea specială de *quinquennales*, adică *censoria potestas*. In canabele dela Troesmis, după cum reiese şi din inscripţiile noastre, este vorba de un singur *quinquennalis*, deosebit de cei doi *magistri* anuali. O asemenea situaţie este confirmată şi de o inscripţie dela Isaccea (*Noviodunum*), unde apar

---

[1] N. A. Maşkin, Istoriia drevnevo Rima, Moscova, 1950, p. 508; trad.: Istoria Romei antice, Bucureşti, 1951, p. 340.

[2] V. Pârvan, op. cit., p. 500. Dependenţa teritoriului Troesmis de legiune este atestată, cel puţin în principiu, prin două dedicaţii pe care *ordo Troesmensium* le face către comandantul Legiunii V Macedonica (C.I.L., III, 775=6183: *P. Vigellio Raio Plario Saturnino Atilio Braduano Aucidio Tertullo leg. Aug., ordo Troesmensium ex decreto suo*) şi către comandantul lagărului (C.I.L., III, 776=6195: *Tib. Veturio, Tib. fil., Aemiliano Mauretano, Fundis, praefecto castrorum Leg. V Mac., ordo Troesmensium*).

[3] V. Pârvan, op. cit., p. 499; A. Schulten, Canabae, P. W., Realenc., s. v., col. 1453 şi urm.; A Betz, ibidem, s. v. Troesmis, col. 595.

[4] E. Kornemann, P.-W., Realenc., s. v. Municipium, col. 601.; N. A. Maşkin, p. 328.

[5] G. Humbert, Censor municipalis, Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités, s. v., p. 1000.

împreună un *quinquennalis* şi doi *magistri*. După V. Pârvan, care a publicat inscripţia [1], ar fi vorba de un *quinquennalis territorii Noviodunensis* şi de *magistri*-i unui *vicus* în subordine. Insă lipsa de indicaţii toponimice în legătură cu aceste titluri face mult mai probabilă apartenenţa lor la aceeaşi unitate administrativă, care este desigur centrul civil dela *Noviodunum*. Un singur *quinquennalis* este menţionat, de asemenea, într'o inscripţie dela Şendreni, în Moldova de Jos, în apropiere de cetatea romană dela Bărboşi [2].

Autoritatea quinquennalului din *canabae* trebue să se fi mărginit la cuprinsul aşezării pe care o constituiau acestea, fără să treacă şi asupra teritoriului, care, precum am arătat, avea o organizaţie separată. Altminteri nu ar fi putut lipsi din inscripţiile noastre indicaţia *quinquennalis territorii Troesmensium* sau *quinquennalis Troesmensium*, care ar fi fost mai cuprinzătoare şi ar fi prezentat şi o resonanţă mai municipală decât aluzia la anonimele *canabae*. Până acum nu avem încă atestat un *quinquennalis territorii Troesmensium*, dar ne putem aştepta ca să-l releve descoperirile viitoare, deosebit de magistraturile din canabe, aşa precum la Capidava ştim, din inscripţia menţionată mai înainte, că exista un *quinquennalis territorii Capidavensis*, cu o atribuţie teritorială diferită de aceea de *loci princeps*, valabilă numai în interiorul localităţii de reşedinţă [3].

In principiu, misiunea unui *quinquennalis* dura un singur an [4]. In practică puteau fi şi excepţii, această atribuţie temporară transformându-se într'una permanentă pentru tot răstimpul celor cinci ani dintre două alegeri de *quinquennales* [5]. Ar fi greu însă ca, numai pe baza ştirilor de până acum să precizăm dacă quinquennalii din canabele dela Troesmis se aflau într'o situaţie ori în cealaltă. V. Pârvan afirma că quinquennalii teritoriilor din Scythia Minor îşi exercitau funcţia efectiv în tot cursul celor cinci ani [6]. Situaţia specială a comunităţilor romane din această parte a Moesiei Inferioare, care nu aveau magistraturi prea numeroase şi se aflau şi sub autoritatea comandamentelor militare, face plauzibilă o asemenea părere. In orice caz, chiar dacă puterile sale excepţionale erau exercitate în cursul unui singur an, quinquennalul din unităţile administrative minore, cum erau teritoriile şi canabele, trebue să-şi fi păstrat prestigiul şi autoritatea şi în anii următori, până la alegerea unui succesor.

---

[1] V. Pârvan, op. cit., p. 502—506: [...]*d(...) cu/ra(m) agent(ibus) Ti(berio) Cl(audio) Valent(e) / q(uin)q(uennale) et Celsio / Celerian(o) et Cl(audio)/* [...] *mag(istris)*.

[2] V. Pârvan, Castrul dela Poiana şi drumul roman prin Moldova de Jos, « Anal. Acad. Rom., m. s. ist.», XXXVI, p. 103—106: [*Her*]*cu*[*li*] / *Victori / L. Iul(ius) Iulia / nus qui et / Rundacio, / q(uin)q(uennalis) /, ex voto po /* [*s*]*uit, l(ocus) d(atus) e(x) d(ecreto) o(rodinis)*.

[3] Cf. mai sus, în această lucrare, p. 105, n. 1. Inscripţia fiind găsită la Pantelimonul-de-Sus, V. Pârvan (Ulmetum, I, p. 587 şi urm.; Descoperiri nouă în Scythia Minor, p. 467) crede că funcţiunea de *loci princeps* a lui C. Iulius; Quadratus, *quinquennalis territorii Capidavensis*, se referă la *vicus Ulmetum* din acea localitate, care ar fi făcut parte din teritoriul menţionat. Această părere a fost emendată cu bune argumente, de Gr. Florescu (op. cit., p. 254 şi urm.), care socoate că e vorba, şi pentru *loci princeps*, numai de *Capidava*, inscripţia fiind transportată ulterior din acest centru de pe Dunăre la Ulmetum. Exemplele similare, cu pietre aduse din alte părţi, sunt frecvente în ruinele cetăţii dela Ulmetum, care a fost construită într'o epocă târzie, cu material adunat de pretutindeni (V. Pârvan, op. cit., I, p. 594 şi urm.; şi p. 357).

[4] G. Humbert, l. c.

[5] C.I.L., XIV, indicele, p. 582. Cf. E. Kornemann, P.—W., Realenc., s. v. Collegium, col. 420—423.

[6] V. Pârvan, Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării, p. 119.

Inainte de a încheia comentariile noastre relative la inscripţiile lui Flavius Alexander şi Licinius Clemens, mai avem de examinat formula finală a acestor două documente epigrafice. Această formulă, în partea care ni s'a păstrat, este aceeaşi în ambele texte: *item denarios CCL, ob honorem quinquennalitatis, curiae donavit, ex quorum incrementis* [....] şi: *et dedit curiae denarios CCL, ob honorem quinquennalitatis, ex quorum incrementis omnibus* [...]. Completarea sa, care trebue să fie cât mai scurtă, ţinând seama de spaţiul disponibil pe pietrele respective, urmează să fie cam aceeaşi în ambele exemplare, de exemplu: *omnibus decurionibus sportulae dividerentur*, sau *omnibus decurionibus fieret divisio.*

In orice caz, este vorba de o *summa honoraria*, pe care orice magistrat provincial, la intrarea sa în funcţiune, era obligat, după datini şi după norme fixate de instanţele locale, s'o verse la cassa curiei, cu scopul de a servi la diverse daruri *(largitiones)*, în primul rând la banchete oferite decurionilor şi eventual şi altor categorii de cetăţeni [1]. Acest scop este exprimat în inscripţii în felurite moduri, de exemplu: *ex quorum reditu III k. Sept. omnibus annis decuriones in publico cenarent et municipes praesentes acciperent aeris octonos* (C.I.L. XI, 4815, Spoletum); *datis ob dedicationem eius triduo ludis et sportulis decurionibus omnibus et gymnasio unius diei et epulis universis popularibus* (C.I.L., VIII, 1577, Mustis, Africa); *gymnasium populo, epulum decurionibus dederunt* (C.I.L., VIII, 860, Mun. Giufitanum, Africa) etc. Exemple de asemenea formule se găsesc deosebit de frecvente, înafară de Italia, în Africa. In celelalte provincii ale imperiului roman sunt destul de rare, deşi este vorba de o obligaţie curentă a magistraţilor. In Scythia Minor apar pentru prima oară în inscripţiile inedite pe care le-am prezentat aici.

Sumele variau foarte mult, dela localitate la localitate şi dela caz la caz. Peste minimul legal fixat de ordinul decurionilor, magistraţii deosebit de bogaţi şi doritori de popularitate puteau adăuga cât voiau. Uneori sunt precizate sume onorare de 20.000, 40.000, 70.000 sesterţi şi chiar mai mult, din care se puteau acoperi cheltuelile necesitate de ospeţele ori de spectacolele publice. Dar în cele mai dese cazuri figurează în inscripţii cifre foarte reduse, reprezentând, desigur, numai minimul stabilit. Sumele de câte 250 denari oferite de quinquennalii noştri dela Troesmis sunt dintre cele mai modeste. Oricâte concesii am face: ieftinătatea alimentelor, puterea de cumpărare a denarului, numărul mic al decurionilor, este greu să înţelegem cum s'ar fi putut susţine chiar cel mai sărăcăcios banchet numai din veniturile acestor sume. Un calcul mediu ne-ar arăta că nu se ajungea nici măcar la 2 denari de decurion. Chiar fără banchet, ci numai ca simple distribuţii *(sportulae)*, asemenea daruri neînsemnate nu puteau corespunde unor reale liberalităţi. In studiul său «Iz istorii afrikanskih gorodov v II-III vv. n .e.» (Din istoria oraşelor africane în secolele II-III e. n.), N. A. Maşkin [2], tratând aceeaşi chestiune în municipiile din Africa, unde noii magistraţi plăteau adesea cam între $1^1/_2$ şi 5 denari de decurion, spune: « Sună cam straniu ca decurionii — oameni cu dare de mână — să fi primit pomeni ridicule care nici nu treceau măcar de 5 denari, dar sunt indicii că, de fapt, banii mergeau în asemenea cazuri la construcţia vreunui edificiu ori în cassa municipală».

---

[1] R. Cagnat, Honoraria summa, Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités, s. v., p. 236—237; Kübler, P.—W., Realenc., s.v. Summa honoraria, 2, col. 896—897.

[2] Publicaţie postumă în « V.D.I. », 1951, Nr. 2, p. 80.

Soluţia realistă pe care învăţatul sovietic a dat-o acestei probleme se impune şi în cazul sumelor onorare oferite de cei doi veterani dela Troesmis cu prilejul quinquennalităţii lor. Cei 250 denari menţionaţi în inscripţiile noastre au fost efectiv plătiţi curiei, dar stipulaţiile referitoare la distribuţia dobânzilor lor nu reprezintă decât satisfacerea simbolică a unei formalităţi tradiţionale. Curia nu era obligată să le execute până la ultima literă, ci putea dispune de sumă, inclusiv veniturile, numai pentru interesul public. De altfel, membrii curiei, care hotărau, erau înşişi beneficiarii acestor stipulaţii, decurionii, care puteau să renunţe fără regret la micile *sportulae* ce le reveneau personal.

In această privinţă este de observat, în inscripţii în general, că formulele referitoare la destinaţia sumelor onorare precizează ospeţe şi spectacole oferite şi altor categorii de cetăţeni înafară de decurioni numai atunci când aceste sume sunt mari şi puteau într'adevăr să corespundă liberalităţilor stipulate. In cazurile sumelor moderate ca acelea dela Troesmis, formulele sunt sobre şi se mărginesc la menţionarea decurionilor (de exemplu: *ut omnibus decurionibus fieret divisio*), fiindcă numai aceştia puteau consimţi din capul locului ca ideea de distribuţie să se reducă la o simplă ficţiune.

Inscripţiile noastre ne dau astfel prilejul să surprindem un moment din evoluţia sumei onorare, care la origine a reprezentat un act spontan de dărnicie ocazională în favoarea masselor de cetăţeni, pentru a deveni în epoca imperială o contribuţie obligatorie pusă la dispoziţia ordinului decurionilor pentru sporirea fondului municipal [1]. Evoluţia este în strânsă legătură cu întregul fenomen al transiţiei lumii sclavagiste dela forma statului-cetate la statul-imperiu, dela autonomia locală la centralismul autoritar. In vremea Antoninilor, caracterul de conglomerat de cetăţi autonome al imperiului roman se află la apogeu, dar tot atunci se înregistrează şi primele simptome ale imixtiunii centrale, care, evoluând tot mai covârşitor, sub apăsarea grelelor condiţii economice şi financiare caracteristice veacurilor următoare, va sfârşi peste un secol prin a transforma onorurile municipale, altădată atât de căutate, în sarcini oneroase până la insuportabil [2].

Formula finală a inscripţiilor noastre cuprinde termenul *incrementa* « venituri », din care rezultă că sumele onorare mergeau la acea parte a fondurilor publice care putea fi fructificată, fie prin investiţii în întreprinderi lucrative, fie mai ales prin acordări de credite. Comunităţile cu organizare autonomă aveau dreptul de a proceda la asemenea operaţii şi erau uneori chiar exceptate dela legile care limitau procentele [3]. Este însă pentru prima oară că acest drept este atestat şi în ce priveşte canabele unei legiuni, ceea ce constitue în general o dovadă de autonomia largă care se acorda în practică acestor aşezări de origine militară, şi, în special un indiciu în plus pentru a înţelege rapida desvoltare economică a canabelor dela Troesmis.

★

Cele două inscripţii care au făcut obiectul lucrării noastre ne-au dat o bogată recoltă de ştiri reprezentând fie preciziuni adăugate la fapte incomplet cunoscute mai înainte, fie date cu totul noi. In rezumat, aceste contri-

---

[1] R. Cagnat, l.c.; Ch. Lécrivain, Magistratus municipales, în Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités, s. v., p. 1547; ibidem, s. v. Munus, p. 2045.

[2] Cf. N. A. Maşkin, Istoria Romei antice, p. 340 şi 390.

[3] E. Cuq, Usura, Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités, s. v., p. 609.

buţii, limitate la ceea ce putem considera ca bunuri câştigate, sunt următoarele: confirmarea precisă a lui *Fuficius Cornutus* ca guvernator în Moesia Inferioară, menţiunea a doi comandanţi ai Legiunii V Macedonica necunoscuţi până acum *(Q. Caecilius Redditus* şi *Aelius Optatus)*, revelarea funcţiei de *quinquennalis canabensium*, total nouă faţă de ce se ştia mai înainte cu privire la canabe, precizarea dualităţii *Canabenses-Troesmenses* şi, în sfârşit, apariţia formulei cu *summa honoraria*, inedită în Scythia Minor şi ne mai întâlnită nicăeri în canabe.

Dintre aceste noutăţi, am insistat, în comentariile noastre, asupra acelora care privesc desvoltarea oraşului Troesmis în epoca lui Antoninus Pius, scoţând în evidenţă în special dualitatea *Canabenses-Troesmenses*, adică deosebirea dintre o aglomerare urbană şi un teritoriu rural, ca organizaţii separate de caracter quasi-municipal, prin fuziunea cărora se va forma viitorul *municipium Troesmensium*. Stăruinţa noastră se justifică prin noutatea constatării şi prin rodnicia sugestiilor prilejuite de această constatare pentru o înţelegere mai clară a fenomenului pe care îl reprezintă stăpânirea romană la gurile Dunării. Acest fenomen nu s'a produs nici aici, precum nu s'a produs nici în alte părţi, dintr'odată în formele depline înregistrate de istorie, ci a urmat o evoluţie, în care factorul autohton, cotropit şi exploatat, umilit şi ignorat de izvoare, şi-a imprimat pecetea influenţei sale. Această pecete este evidentă prin individualitatea teritoriului rural *Troesmis*, străveche moştenire geto-tracă, în limitele căreia şi sub numele căreia s'a creat importantul centru economic, administrativ şi cultural al cotropitorilor.

Resturile materiale ale vieţii desfăşurate în acest centru şi în teritoriul vecin sunt abundente şi încă departe de a ne fi desvăluit toată taina pe care o deţin. Săpături întinse nu s'au mai făcut acolo de aproape un veac. Lucrările din 1939 s'au întrerupt încă din faza lor preliminară. Ar fi util ca să fie reluate şi incluse în vastul plan de explorare arheologică a ţării. Exemple ca acelea oferite de inscripţiile pe care le-am analizat aici ne dau dreptul să nădăjduim, dela o viitoare excavare a cetăţilor dela Troesmis, contribuţii hotărîtoare la îmbogăţirea istoriei antice a Scythiei Minore şi chiar la revizuirea unor puncte de vedere care au predominat până acum în considerarea acestei istorii.

## *CANABENSES* И *TROESMENSES*

## ДВЕ НЕОПУБЛИКОВАННЫЕ НАДПИСИ В TROESMIS

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

**Опубликовываются фрагменты алтарей с посвятительными надписями, найденными в Добрудже в Troesmis (Иглица, село Туркоая, район Мэчин, область Галац). Оба эпиграфические памятника относятся к царствованию Антонина Пия и представляют неизвестные до настоящего времени посвящения, сделанные двумя ветеранами V легиона Македоника в честь** T. Flavius Alexander **и** L. Licinius Clemens **по случаю их избрания на должность** quinquennalis canabensium. **Они внесли в курию** summa honoraria **в 250 динаров,** ob honorem quinquennalitatis. **Хотя уплата этой суммы является общепринятой формальностью, все же упоминание о ней отмечается впервые в надписях Малой Скифии.**

Равным образом она нигде не встречалась в связи с canabae. На обеих надписях также упоминается о двух легатах V легиона Македоника: Q. Caecilius Redditus и Aelius Optatus, имена которых впервые появляются среди полководцев этих воинских частей, а также и имена двух наместников Нижней Мезии (legati Augusti pro praetore), один из которых, Fuficius Cornutus, до сих пор только предполагался правителем этой провинции; теперь это достоверно установлено. Другой, Iulius Severus, бесспорно является одним из двух одноименных наместников, состоявших военноначальниками Нижней Мезии во время царствования Антонина в 159 и 160 гг., но, за недостаточностью подробных данных, дальнейшие уточнения невозможны.

Среди новых данных, вытекающих из обоих эпиграфических контекстов, важнейшим является одновременное упоминание о должностях quinquennalis canabensium и decurio Troesmensium, носителем которых был ветеран Л. Лициниус Клеменс, упомянутый во второй надписи (рис. 4 и 5). Очевидно, что Troesmis и canabae представляют два различных административных понятия, а не два наименования, обозначающие одну и ту же вещь, как это предполагалось раньше. Эта двойственность, повидимому, относится, с одной стороны, к canabae, а, с другой стороны, к древнему гето-фракийскому поселению Troesmis равным образом и к territorium, колонизированной римскими земледельцами задолго до прибытия V легиона Македоника в эту местность. Позже, после ухода этого легиона в Дакию, во времена Марка Аврелия, эти два учреждения сливаются в одно, в виде муниципия. Но в эпоху надписей, о которых идет речь, они составляли две отличных административных единицы с отдельными организациями. Туземное наименование Troesmis принадлежало древнему поселению (vicus) и его территории (ставшей в принципе territorium legionis). S Canabae, являющиеся простыми принадлежностями лагерей легионов, лишенных земли и, следовательно, и юридического значения, не могли иметь собственного имени. Их жители, canabenses, пользовались автономной организацией благодаря их сообществу в форме экстратерриториального conventus, имевшего как таковой законное положение.

В смысле этого распознавания, можно объяснить две другие, давно известные надписи в Troesmis, в которых речь идет о cives Romani Troesmi consistentes (C.I.L., III, 6167), с одной стороны, о veterani et cives Romani consistentes ad canabas Leg. V Mac. (C.I.L., III, 6166), с другой стороны. Аналогичный случай установлен в Durostorum (Силистрия), на надписи, в которой упоминается о cives Romani et consistentes in canabis Aeliis Leg. XI Cl. (C I.L., III, 7474) и выделяется община cives Romani, поселившихся в туземном vicus и в territorium от других граждан consistentes in canabis. Такая двойственность должна была существовать вообще везде, где легион был расположен рядом с более древним поселением.

В комментариях особенно настаивается на территориальном смысле наименования Troesmenses, так как между двумя элементами, включенными в наименование Troesmis: vicus и territorium, в последнем выявляется более явный контраст с канабами, тогда как vicus стушевывается и со временем полностью поглощается этими последними наименованиями.

В примечании 6, стр. 104 представлена третья надпись Troesmis, в разрушенном состоянии (рис. 6), неопубликованная, сохраняемая в Бухарестском национальном музее древностей. В этом эпиграфическом фрагменте, состоящем лишь из нескольких букв, к тому же хорошего выполнения, принадлежащих ко второй половине II века н. э., можно различить выражения [municipium T[roesm(ensium) и [(duum)vi]r q(uin)-q(uennalis), относящиеся к муниципальной фазе местности, наступившей после ухода легиона.

## ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Надпись 1 T. Flavius Alexander.
Рис. 2. — Надпись 1 T. Flavius Alexander.
Рис. 3. — Положение надписи 2 в момент ее обнаружения у основания одной из башен восточной крепости в Troesmis.
Рис. 4. — Надпись 2 L. Licinius Clemens.
Рис. 5. — Надпись 2 L. Licinius Clemens.
Рис. 6. — Фрагмент неопубликованной надписи из Troesmis, касающейся муниципальной фазы этого города.

## *CANABENSES* ET *TROESMENSES*
## DEUX INSCRIPTIONS INÉDITES DE TROESMIS

### (RÉSUMÉ)

L'Auteur publie deux fragments d'autels à inscriptions honorifiques trouvés en Dobroudja, à *Troesmis* (Iglița, comm. de Turcoaia, rayon de Măcin, Région de Galatz). Les deux monuments épigraphiques datent du règne d'Antonin-le-Pieux et représentent des dédicaces faites par deux vétérans de la légion V Macedonica, *T. Flavius Alexander* et *L. Licinius Clemens*, à l'occasion de leur élection à la charge de *quinquennalis canabensium*, inconnue jusqu'à présent. Ils ont versé à la curie la *summa honoraria* de 250 deniers, *ob honorem quinquennalitatis*. Bien que correspondant à une formalité courante, la mention de cette somme est d'une apparition inédite dans les inscriptions de la Scythie Mineure. De même, on ne l'avait rencontrée nulle part jusqu'à présent par rapport aux canabes. Les deux inscriptions font aussi mention de deux légats de la légion V Macedonica: *Q. Caecilius Redditus* et *Aelius Optatus*, dont les noms paraissent pour la première fois dans la série des commandants de ce corps de troupes, ainsi que de deux gouverneurs de la Mésie Inférieure *(legati Augusti pro praetore)*, dont l'un, *Fuficius Cornutus*, supposé seulement jusqu'à présent à la tête de cette province, l'est attesté maintenant d'une façon catégorique. L'autre, *Iulius Severus*, est à coup sûr un des deux gouverneurs de ce nom qui ont eu le commandement de la Mésie Inférieure sous Antonin, en 159 et 160, mais, faute d'indications de détail, on ne saurait préciser davantage.

Parmi les nouveautés qu'apportent les deux textes épigraphiques, la plus importante consiste dans la mention simultanée des charges de *quinquennalis canabensium* et de *decurio Troesmensium*, cumulées par le vétéran *L. Licinius Clemens* de l'inscription n° 2 (fig. 4—5). Il est évident que *canabae* et *Troesmis* représentent deux notions administratives différentes, au lieu de deux noms désignant la même chose, comme on le croyait généralement.

Selon l'Auteur, cette dualité se rapporte d'un côté aux canabes, de l'autre au vieux *vicus* géto-thrace de *Troesmis*, ainsi qu'à son *territorium* colonisé par des agriculteurs romains bien avant l'arrivée de la légion V Macedonica dans cette localité. Plus tard, après le départ de cette légion pour la Dacie, sous Marc-Aurèle, les deux établissements feront leur fusion sous la forme d'un municipe. Mais, pour le moment, à l'époque des inscriptions dont il est question, ils constituaient deux unités administratives distinctes, avec des organisations séparées. Le nom pérégrin de *Troesmis* appartenait au *vicus* et à son territoire (devenu en principe *territorium legionis*). Quant aux canabes, simples annexes du camp de la légion, dépourvues de territoire et, par conséquent, sans une existence juridique, ils ne pouvaient avoir leur nom en propre. Si leurs habitants, les *canabenses*, jouissaient d'une organisation autonome, c'est en vertu de leur association sous la forme d'un *conventus* extra-territorial, qui, comme tel, possédait une situation légale.

Dans le sens de cette discrimination on peut expliquer deux autres inscriptions de Troesmis, depuis longtemps connues, dans lesquelles il s'agit d'une part de *cives Romani Troesmi consistentes* (C.I.L., III, 6167), de l'autre de *veterani et cives Romani consistentes ad canabas Leg. V Mac.* (C.I.L., III, 6166). On constate un cas analogue à *Durostorum* (Silistra), dans une inscription qui fait mention de *cives Romani et consistentes in canabis Aeliis Leg. XI Cl.* (C.I.L., III, 7474), en discernant la communauté des *cives Romani* habitant dans le *vicus* indigène et dans le *territorium*, des autres citoyens *consistentes in canabis*. C'est une dualité qui a dû exister en général partout où une légion a tenu garnison à côté d'un établissement plus ancien.

Dans ses commentaires, l'Auteur insiste spécialement sur le sens territorial du nom *Troesmenses*, pour le motif qu'entre les deux éléments compris dans le nom de *Troesmis*, le *vicus* et le *territorium*, c'est ce dernier qui contraste d'une manière plus nette avec les canabes, tandis que le *vicus* s'est effacé en fait jusqu'à être totalement absorbé par celles-ci.

Dans la note 6, de la page 104, on présente incidemment une troisième inscription de Troesmis, très mutilée (fig. 6), inédite, conservée au Musée National des Antiquités de Bucarest. Dans ce fragment épigraphique, qui contient à peine quelques lettres, d'une bonne exécution d'ailleurs, accusant la seconde moitié du II[e] s. de notre ère, on peut distinguer les expressions [*municipium T*]*roesm*(*ensium*) et [(*duum*)*vi*]*r q*(*uin*)*q*(*uennalis*), qui se rapportent à la phase municipale de la locatité, ultérieure au départ de la légion.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Inscription n° 1, de T. Flavius Alexander.
Fig. 2. — La même inscription.
Fig. 3. — Situation de l'inscription n° 2 au moment de sa découverte à la base de l'une des tours de la forteresse Est de Troesmis.
Fig. 4. — Inscription n° 2, de L. Licinius Clemens.
Fig. 5. — La même inscription.
Fig. 6. — Fragment d'une inscription inédite de Troesmis ayant trait à la phase municipale de cette ville.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# «INTERFECTI A LATRONIBUS» ÎN INSCRIPŢIILE DIN DACIA

DE

D. TUDOR

Pentru descoperirea unor fapte istorice, din pricina sărăciei informaţiilor literare, mulţi cercetători din şcoala istorică burgheză sunt determinaţi să stoarcă dintr'un material arheologic, în special din cel epigrafic, date forţate şi false referitoare la unele frământări prin care a trecut societatea sclavagistă antică. Edificiile acestea construite pe nisip se nărue uşor în faţa superiorităţii istoriografiei sovietice înarmată cu metoda de cercetare marxist-leninistă.

Una dintre controversele epigrafiei latine o constitue expresia *interfecti a latronibus* (=omorîţi de hoţi), ce apare în multe inscripţii funerare. Istoricii burghezi au explicat-o în diferite feluri. Unii au văzut în aceşti *latrones*, hoţi obişnuiţi; alţii—năvălitori barbari veniţi în număr mare de peste hotarele imperiului, iar câţiva, răscoale în massă ale populaţiilor neromane din provincii etc. Niciunul nu a îmbrăţişat această problemă în ansamblul ei, ci a împărţit-o în jurul unor cazuri izolate, din una sau mai multe inscripţii, fără să fie analizate paralel ştirile date de către istoricii şi literatura juridică antică.

In prezentul studiu vom urmări problema acestor *latrones* printr'o cercetare amănunţită, felul în care se prezintă ea în textele epigrafice latine. Ne rezumăm numai la adâncirea problemei pe baza acestor izvoare, deoarece cele literare şi juridice, folosind în acelaşi timp şi datele epigrafiei, au fost recent cercetate şi elucidate de către istoricul sovietic A. D. Dmitriev, binecunoscut pentru competenţa sa în lămurirea unor aspecte ale istoriei provinciilor romane dunărene [1]. In cercetarea noastră avem în vedere prudenţa pe care o recomandă istoricul sovietic: « Bineînţeles că nu putem considera toate indiciile izvoarelor noastre cu privire la mişcările acestor *latrones*, ca privind mişcările sociale ale masselor înrobite. Noi ştim că în imperiul roman a fost foarte larg răspândit şi banditismul ordinar, care adesea însoţea în mod inevitabil mişcările spontane ale masselor. Dar pe de altă parte, pentru noi trebue să fie neîndoios faptul că nu toţi aceşti *latrones* amintiţi de izvoarele romane erau nişte hoţi obişnuiţi » [2].

---

[1] A. D. Dmitriev, Mişcarea « latrones » ca una dintre formele luptei de clasă în imperiul roman, în « V.D.I. », 1951, Nr. 4, p. 62 şi urm.

[2] Ibidem, p. 65.

Cel care s'a gândit prima dată la posibilitatea că atari *latrones* nu sunt hoţi obişnuiţi şi că în dosul expresiei *interfecti a latronibus* se ascund anumite fapte istorice, a fost cercetătorul vienez Carl Patsch, binecunoscut în istoriografia burgheză din prima jumătate a acestui secol, prin studiile ce a publicat asupra provinciilor romane dela Dunărea de Jos. C. Patsch poseda temeinice cunoştinţe asupra izvoarelor legate de regiunile vestice ale Peninsulei Balcanice (Bosnia, Herţegovina, Dalmaţia etc.). Cât priveşte Dacia, pe care se pare a nu o fi cunoscut prin călătorii ştiinţifice, el are adesea informaţii şi teorii cu totul curioase şi greşite[1]. Mai e de adăugat faptul că, în lucrările sale, el rămâne totdeauna pe una dintre cele mai tipice poziţii burgheze.

Cu ocazia publicării unei inscripţii funerare romane descoperită în Valea Timocului[2], în care apărea expresia controversată, Patsch[3] punea în discuţie fiinţa acestor *latrones* şi-şi fixa ca axă de bază a investigaţiei trei alte pietre de mormânt romane, găsite după el, « în Dacia Malvensis »[4]. Inscripţiile sunt următoarele:

I. « C.I.L », III, 8009 (= 1559) (*Gagınis*, azi Slatina lângă Caransebeş): *D(is) M(anibus). P(ublio) Aelio Ariorto (?).* IIII *vir(o) an(nuali?) m(unicipii) D.. interfect(o) a latronibus, vix(it) an(nos) L. L(ucia) Ulp(ia) Digna con-(iugi) pientissimo et P(ublius) Ael(ius) et P(ublius) Ael(ius) Valens e[t] Audarus n(epotes) b(ene) [m(erenti)] p(osuerunt)*[5].

2. « C.I.L », III, 1579 (*Admediam=Mehadia*): *D(is) M(anibus). L(ucio) Iul(io) L(ucii) f(ilio) Sergia (tribu) Basso dec(urioni) mun(icipii) Drobetae, quaestori, interfecto a latronib(us), vix(it) an(nis)* XXXX. *Iul(ius) Iulianus et Bassus patri piissimo et Iul(ius) Valerianus frater mortem eius executus f(aciendum) c(uraverunt)*[6].

3. «C.I.L», III, 8021 (=1585) (*Zegaia* r. T. Severin): [*D(is)M(anibus)*]... *iac...interfecta a latro. et vindicata. Ulcudius Baedari et Sutta Epicadi p(arantes) p(ientissimae) fil(iae) tit(ulum) p(osuerunt). D(is) I(nferis) M(anibus). Ulcudius B(ae)dari v(i)xi(t) an(nis) L*[7].

---

[1] E cunoscută hazardata sa teorie despre existenţa oraşului Drobeta ca *municipium Flavium*, sub Domiţian (a se vedea C. Patsch, în Jahreshef. öster. arch. Inst., 1904, VII, p. 71 şi urm.), în realitate fiind vorba de *muncipium Aelium*, deci în vremea lui Hadrian, aşa cum a dovedit-o W. Kubitschek, Klio, 1910, X, p. 253. Tot Patsch este autorul localizării provinciei Dacia Malvensis în Banat, cu centrul la Denta, cf. acelaşi, Banater Sarmaten (Anz. Wiss. Wien. Akad., 1925, 62, p. 203 şi urm., şi Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Traian, Viena 1937, p. 170). Pentru falsitatea acestei localizări, a se vedea D. Tudor, în volumul omagial C. Giurescu, Bucureşti, 1944, p. 528 şi urm., şi A. Alföldi, Zu den Schiksalen Siebenbürgens im Altertum. Budapesta, 1944, p. 71.

[2] C.I.L., III, 14587 = Dessau 8504.

[3] C. Patsch, Wiss. Mitt. Bosn. und Herceg., 1900, VIII, p. 123 şi urm.

[4] Curios că, aici înglobează în pretinsa Dacie Malvensis bănăţeană şi o parte din Oltenia.

[5] «Zeilor Mani, Lui Publius Aelius Ariortus? quattuorvir anual? al municipiului D., omorît de hoţi, a trăit ani 50. Lucia Ulpia Digna pune soţului prea pios şi care a binemeritat, cu nepoţii Publius Aelius şi Publius Aelius Valens şi Audarus». Această inscripţie e reprodusă şi de D. Berciu, în « Stud. şi Cerc. de Ist. Veche », Nr. 2, anul II, 1951, p. 94, n. 30.

[6] « Zeilor Mani. Lui Lucius Iulius Bassus, fiul lui Lucius, din tribul Sergia, decurion şi questor al municipiului Drobeta, omorît de hoţi, a trăit 40 ani. Au îngrijit a se pune (piatra) părintelui lor prea pios, Iulianus cu Bassus (fii) şi Iulius Valerianus, frate, care i-a răzbunat moartea ». Faptul că defunctul făcea parte din tribul Sergia, nu constitue deloc o indicaţie că acesta îşi primise cetăţenia dela împăratul Hadrian, cf. D. Berciu, op. cit., p. 30, n. 29.

[7] « Zeilor Mani.....lac.....omorîtă de hoţi şi răzbunată. Ulcudius al lui Baedar şi Sutta lui Epicad, părinţi, au pus monumentul prea pioasei fiice. Zeilor Mani ai Infernului.

Cercetând aceste inscripţii, C. Patsch face o serie de erori. Mai întâi, el afirmă două lucruri din care se deduce cât de puţin cunoaşte geografia regiunii în care au fost găsite. El scrie că cele trei localităţi în care s'au descoperit monumentele reproduse mai sus (adică Slatina, Mehadia şi Zegaia) se înglobau în teritoriul oraşului roman Drobeta [1]. Afirmaţia îi era necesară pentru a-şi susţine teoria pretinsei identificări a acestor *latrones* cu Jazygii şi o invazie a lor în teritoriul drobetan (pentru care a se vedea mai jos). Dar din organizaţia teritorială a acestui oraş a făcut parte numai *vicus*-ul dela Zegaia (unde până acum nu avem urme arheologice despre existenţa lui). Intre Drobeta şi Admediam se interpunea teritoriul oraşului Dierna (Orşova), cum de altfel constată însuşi Patsch cu altă ocazie [2]. Prezenţa lui Lucius Iulius Bassus, locuitor al Drobetei, la Admediam nu constitue o dovadă că această localitate aparţinea teritoriului municipiului respectiv. Admediam era o renumită staţiune cu băi termale, unde veneau pentru căutarea sănătăţii numeroşi funcţionari romani dintre cei cu o bună stare materială, ce cădeau adesea victimă atacurilor hoţilor. Aceste atacuri puteau fi frecvente pe un drum ca cel ce lega Drobeta - Dierna-Admediam - Gaganis - Tibiscum, într'un ţinut cu codri seculari şi o regiune de circulaţie redusă la o vale strâmtă, mult accidentată. De asemenea, depărtarea, configuraţia reliefului geografic, ca şi vecinătatea altor centre urbane de seamă (Sarmisegetuza, Tibiscum şi Dierna), se opun categoric unei pretinse înglobări a aşezării *Gaganis* = Slatina în teritoriul Drobetei.

A doua curioasă afirmaţie a lui Patsch ne declară că cele trei localităţi în care s'au găsit inscripţiile de mai sus nu erau aşezate pe un drum roman, ca pe lângă acesta să fi putut opera cu succes obişnuiţii hoţi de drumul mare [3]. După el, localităţile respective stăteau mult în interiorul drobetan, pe unde se puteau răspândi la jaf numai puternice detaşamente de barbari, din faţa cărora lumea de pe căile de circulaţie ştia să se retragă din timp. In schimb, hoţii lucrau prin surprindere şi cu succes numai la drumul mare. In realitate, toate hărţile lumii antice ne arată că Admediam şi Gaganis stăteau pe unul dintre cele mai de seamă drumuri din Dacia sudică, de mare importanţă strategică, comercială şi vamală, care plecând dela Dunăre, din Dierna, mergea la Sarmisegetuza şi în inima Transilvaniei [4]. Nici anonimul *vicus* roman dela Zegaia (la Est de T. Severin) nu era izolat, fiindcă se găsea lângă principala şosea ce străbătea inima Daciei inferioare, prin Drobeta-Admutrium-Pelendava-Castranova - Romula [5].

Nici o încadrare cronologică sigură în a doua jumătate a secolului al II-lea e. n., propusă de Patsch [6] pentru cele trei inscripţii funerare în discuţie, nu are sorţi de probabilitate, din lipsa unor date temeinice de datare. Singura piatră a lui Bassus (Nr. 2) ne oferă termeni *postquem* şi *antequem* de încadrare cronologică,

---

Ulcudius al lui Baedar a trăit ani 50 ». Ultima propoziţiune a fost scrisă mai târziu, după decesul tatălui anonimei fete. La indice, cf. C.I.L. III. p. 2597, editorii dau întregirea *interfecta a latro(ne)*, deci ar fi vorba de un singur asasin. Pentru interpretarea părţii sculptural-funerare a pietrei, a se vedea Gr. Florescu, Mon. funer. rom. Dacia inferioare, Bucureşti, 1944, p. 23, nr. 17. Inscripţia s'a reprodus de asemenea cu o interpretare de D. Berciu, op. cit., p. 94, n. 31.

[1] C. Patsch, Wiss. Mitt. Bos. u. Herceg., 1900, p. 124.

[2] RE. V, col. 476.

[3] C. Patsch, Wiss. Mitt. Bos. u. Herceg, loc. cit.

[4] H. Kiepert, Atlas antiquus, tab. XI.

[5] D. Tudor, Oltenia romană, Bucureşti, 1924, harta anexă.

[6] Loc. cit.

prin faptul că Drobeta îmbracă titlul de *municipium* între Hadrian (117—138) şi Septimiu Sever (193—211) [1]. Inscripţia dela Slatina (Nr. 1) impune o deosebită prudenţă. Dacă defunctul ucis de hoţi a fost într'adevăr dregător comunal în municipiul Drobeta, atunci nici pentru monumentul lui nu se poate da o încadrare cronologică, decât ca şi pentru al lui Bassus (Nr. 2). Epitaful lui Ariortus ni-l arată pe acesta ca *quattuorvir municipii D.* După cum s'a arătat şi altă dată [2], literele M. D. nu pot fi întregite *m(unicipii) D(robetae)*, ci *m(unicipii) D(iernae)*. E mai probabilă această lectură, deoarece Dierna a fost şi ea *municipium* şi ea se interpune, după cum am văzut, între Drobeta şi Gaganis, fiind mult mai aproape de locul descoperirii monumentului, decât Drobeta.

Pentru inscripţia lui Baedarus (Nr. 3), ca elemente cronologice ne stau la îndemână numai caracterele epigrafice ale textului gravat şi puţinele resturi sculpturale păstrate, ce o situează în secolele II-III e. n. [3].

C. Patsch a mai încercat a lega soarta acestor trei inscripţii de războaiele sarmato-germane din 167—170 e. n. şi de năvălirile barbare pe care le sufere Dacia sub Marcu Aureliu [4]. El formula următoarele concluzii:

Aceşti *latrones* erau duşmani năvălitori de peste graniţele imperiului roman asupra regiunii Drobetei şi în primul rând, se poate vedea în ei pe Jazygii din câmpia Tisei. In al doilea rând, ei pot fi şi Dacii locali răsculaţi împotriva administraţei romane [5].

Imaginaţia sa constructivă de fapte istorice ireale, merge mai departe şi descopere în faţa acestui prăpăd, pe locuitorii din Drobeta organizaţi într'o « miliţie orăşenească », cu scopul de a se apăra, confirmarea existenţei ei fiind întărită de expresiile din două inscripţii: *mortem eius exsecutus* şi *vindicata* (Nr. 2 şi 3) !! [6].

Problema acestor *latrones* a fost reluată cu mai multă prudenţă de către A. von Premerstein [7], cu prilejul revizuirii unei inscripţii înrudite şi descoperită la Ravna (Serbia): « C.I.L. » III 14.587 = Dessau, 8504: *D(is) M(anibus). Val. Marcus vixit annis XVIIII, a latronibus interfectus. Val. Eutychus et Sext[i]la Frontina b. m* [8].

Concluziile lui Premerstein sunt diametral opuse celor stabilite de Patsch. Nici vorbă de Jazygi, barbari năvălitori de peste hotare sau răscoale ale autohtonilor Daci, ci aceşti *latrones* sunt hoţi obişnuiţi. El arată că în terminologia dreptului roman public nu există o identitate între termenii *hostis* şi *latro*, iar pentru denumirea duşmanului din afara hotarelor imperiului, monumentele scrise folosesc numai expresia *barbarus* sau *hostis* [9]. Piedecile principale

---

[1] V. Pârvan, Ştiri nouă din Dacia Malvensis. Bucureşti, 1913, p. 3 şi urm. (An. Ac. Rom., Mem. sec. ist). Acesta arată că oraşul devine colonie în 198 e.n.

[2] D. Tudor, op. cit., p. 71. Dierna apare ca *municipium* în C.I.L., III, 14468, inscripţie care poate fi şi din secolul al II-lea, cf. V. Pârvan, op. cit., p. 5.

[3] Gr. Florescu, loc. cit.

[4] Asupra lor, a se vedea C. Daicoviciu, La Transylv. dans l'Antiq., Bucureşti, 1945, p. 102, n. 3. Cf. şi M. Macrea, « An. Inst. St. Clas »., 1936—1940, III, p. 275. Nu sunt indicii că Sarmizegetuza ar fi fost prădată atunci, C. Daicoviciu, loc. cit.

[5] C. Patsch, op. cit., p. 124.

[6] Ibidem.

[7] Jahrreshef. öster. arch. Inst., 1900, III, Beibl. col. 144 şi urm.

[8] « Zeilor Mani. Valerius Marcus a trăit 19 ani şi a fost ucis de hoţi. Valerius Eutychus şi Sextila Frontina i-au pus celui ce a binemeritat ».

[9] A. von Premerstein, loc. cit. Faptul a fost definitiv stabilit de către A. D. Dmitriev, op. cit., p. 64, care arată că în textele juriştilor romani, *latrones* nu erau consideraţi ca *hostes*.

pentru identificarea acestor *latrones*, cu populații migratorii, ni le oferă înseși inscripțiile citate, unde se spune categoric că rudele celor omorîți îi răzbună (un frate și părinții), deci nu poate fi vorba de o acțiune a unei miliții orășenești, cum socotea Patsch, ci de o răzbunare privată împotriva unuia sau a mai multor răufăcători [1]. In sprijin, el citează o serie de surse în legătură cu înmulțirea tâlhăriilor de drumul mare, mai ales în provinciile danubiene ale imperiului roman [2]. Premerstein nu s'a preocupat a vedea dacă în această acțiune a latronilor din inscripții se poate oglindi o reflectare a luptei de clasă, în provincii ce știm că erau dintre cele mai exploatate sub cotropirea romană, deoarece el rămânea pe poziția istoricilor burghezi.

Nici Mihail Rostovțev nu admitea interpretările atât de ingenioase date de către Patsch. Fără a adânci problema, identifica pe acești *latrones* foarte probabil cu o mică parte din populația băștinașă a proviincilor romane, care în vremuri tulburi pentru imperiu se răscoală și masacrează « burghezia » orășenească [3]. El constată că în general, populația din regiunile muntoase se ocupa cu brigandajul (Alpii Isaurici, Dalmația, Dacia etc.) și, deși majoritatea inscripțiilor nu oferă elemente de datare, plasarea lor cronologică trebue făcută în vremurile tulburi ale imperiului (sfârșitul sec. II și vremea anarhiei militare) [4]. M. Rostovțev făcea greșeala de a descoperi răscoale în inscripții ce nu le arată, ca să-și susțină teza sa favorită în legătură cu una din cauzele ce au dus la descompunerea imperiului roman: lupta dintre sat și oraș, în secolul al III-lea e. n., pentru care folosește și anacronica expresie « burghezia orășenească » [5].

In legătură cu natura acestor *latrones* în inscripțiile vremii din regiunea Drobetei, ne-am spus părerea acum zece ani. Arătam că o invazie asupra Drobetei, din partea Jazygilor, în vremea lui Marcu Aureliu, așa cum o găsea Patsch, constitue o ipoteză ce nu se sprijină pe un material documentar sigur. Provincia Dacia era adesea cutreerată de cete de barbari locali sau infiltrați de peste granițe, ce jefuiau și omorau și lume nevinovată, și pe aceștia trebue să-i identificăm în acei *latrones* pomeniți în cele trei inscripții discutate [6]. Concluziile mele se sprijineau pe constatările mai vechi făcute de alții, care se ocupaseră în mod special cu problema acelor *latrones* și care nu admiteau tezele lui Patsch (Premerstein, Rostovțev, Alföldi etc.).

Apărător al tezelor lui Patsch este numai *C. Daicoviciu.* El susține că Patsch, « neîntrecut cercetător al istoriei Sud-Estului european », are perfectă dreptate când în inscripțiile drobetane găsește pe Jazygii năvălitori ce se ascund în acești *latrones*, fiindcă monumentele apar pe timpul războaielor marcomane [7]. In sprijin se citează și studiul documentat al lui Alföldi [8], ce ar îmbrățișa opiniile lui Patsch și ar dovedi că *latrones* = *latrunculi*, ultimii fiind cete de invadatori de peste hotare [9].

---

[1] A. von Premerstein, loc. cit. Asupra felului în care se pedepseau acești *latrones* a se vedea A. D. Dmitriev, op. cit., p. 66.

[2] A. von Premerstein, loc. cit. Cf. și Humbert în Daremberg-Saglio, Dict. Ant., III, 2, p. 991.

[3] M. Rostovțev, Gesellsch. u. Wirt. im röm. Kaiserreich. Leipzig, 1929, v. I, p. 339. Impotriva acestei păreri este A. Alföldi, op. cit., p. 71 și Daci e Romani in Transilvania, Budapest, 1940, p. 34, n. 39.

[4] M. Rostovtzev, op. cit., p. 361.

[5] N. A. Mașkin, Istoria Romei vechi. București, 1951, p. 45.

[6] D. Tudor, op. cit., p. 56.

[7] C. Daicoviciu, « An. Inst. Stud. Clas. » 1941—1943, IV, p. 287.

[8] A. Alföldi, « Arch. Ért. », 1940, II, p. 40 și urm.

[9] C. Daicoviciu, loc. cit.

La o lectură atentă, putem constata că studiul invocat al lui *A. Alföldi* nu vine deloc în sprijinul acestei teorii fiindcă se referă la altceva şi la alte regiuni geografice. Intr'un documentat articol, el revizueşte o serie de inscripţii descoperite pe hotarul pannonic al Dunării din regiunea Intercisa-Aquincum [1]. Toate sunt stereotipe, puse sub Commodus (180—192) şi conţin menţiunea... *ripam omnem burgis a solo extructis, item praesidiis per loca opportuna ad clandestinos latrunculorum transitus oppositis munivit* [2]. In opoziţie cu vechea părere, care identifică pe aceşti *latrunculi* cu contrabandişti de graniţă, Alföldi dovedeşte cu succes, că ei sunt de fapt briganzi locali şi numai pe graniţă, care în bande mai mici sau mai mari, făceau incursiuni pentru jaful aşezărilor romane din imediata vecinătate a hotarelor. Deci, ei aveau o zonă de acţiune redusă şi nu pătrundeau în inima provinciilor romane. Commodus ridică acei *burgi* cu *praesidia* spre a le paraliza trecerile clandestine peste graniţă [3]. Dat fiind obiectul trecerii clandestine a graniţei (jaful), este natural ca *latrunculi* din inscripţiile pannonice să fie clasaţi între hoţi (*latrones*). Tot aşa de clară este şi naţionalitatea lor, deoarece vin la jaf dintr'o *regio barbarica* ce corespunde cu ţinutul ocupat de Jazygi [4]. Este de asemenea demn de remarcat faptul că linia de fortificaţii a lui Commodus se limita numai la malul dunărean, fiindcă terenul de operaţii al acestor bande se reducea la o îngustă zonă de frontieră. Numai invaziile barbare organizate în stil mare atingeau interiorul provinciilor şi în acest caz, acţiunea devenea un *bellum*. De aceea, o identitate între caracterul atribuit *latrunculi*-lor de pe pietrele pannonice şi natura acelor *latrones* din epitafele inscripţiilor din Dacia, Alföldi nu o încearcă.

Toate cercetările arătate mai sus s'au făcut unilateral de istoricii burghezi şi din ele ar reieşi că prezenţa acestor *latrones* se constată numai în inscripţiile Daciei şi Moesiei. Dar aceasta nu constitue un fenomen epigrafic local şi se constată în multe părţi ale imperiului roman. Nu avem posibilitatea bibliografică a trece în revistă întregul material informativ din izvoarele antice, lucru ce s'a făcut recent de alţii mai competenţi în studiul acestei probleme [5]. Dar o examinare a celor mai caracteristice texte epigrafice din imperiul roman, ne va arăta că problema este complexă şi în unele cazuri mai clară decât informaţiile date de textele istorice şi juridice antice.

Mai întâi trebue reamintit că termenul *latro* are un înţeles foarte larg şi este folosit pentru denumirea banditului ordinar, până la pretendentul la purpura imperială [6]. A. D. Dmitriev ne arată că termenul *latrones* avea o accep-

---

[1] A. Alföldi, Epigr. IV: Die latrunculi der Bauinschriften der unter Commodus gebauten burgi et praesidia, « Arch. Ért », 1940 II, p. 40 şi urm.

[2] « C.I.L. » III, 3385 şi 10312/3:.... « a întărit întregul mal prin turnuri construite din temelii, de asemenea prin garnizoane de apărare la locurile favorabile trecerii clandestine a jefuitorilor ».

[3] A. Alföldi, art. cit., p. 41, Independent de acesta, la aceleaşi concluzii ajunsese şi L. Homo, Le Haut Empire, Paris 1933, p. 597 (Hist. Rom. în Hist. Gén. a lui Glotz).

[4] La fel vede problema şi V. Pârvan, Dacia Giv. străv. etc., trad. R. Vulpe, Bucureşti, 1937, p. 169, ca şi A. Dobó, în « Arch. Ért. », 1940, p. 194.

[5] A. D. Dmitriev, art. cit. şi urm.

[6] A. Alföldi, art. cit., p. 43; Pfaff, RE. XII, col. 978 şi A. D. Dmitriev, art. cit., p. 69 şi urm. Luptele pentru tron contribuiau la înmulţirea brigandajului. Partizanii înfrânţi ai lui Niger şi Albinus se transformă în bande de hoţi, contra cărora Septimiu Sever duce lupte serioase şi creează o serie de posturi poliţieneşti în provincii (Tertull., Apoll., 2:...*latronibus investigandis per universas provincias militaris statio sortitur*). Pe aceşti *latrones* din vremea lui Sept. Sever inscripţiile îi numesc *defectores et rebelles* (C.I.L., III, 10471/3 = Dessau 1153, cu n. 3) sau *saevissimi latrones* (C.I.L., VI, 234 = Dessau 2011). Asupra acestei chestiuni

ţiune largă în jurisprudenţa romană, ceea ce contribue «a ascunde adevăratul fond al chestiunii şi denaturează sensul social propriu al manifestărilor săvârşite de acei *latrones*»[1]. Aceasta se vede din faptul că el era «întrebuinţat pentru orice fel de rebeli în general şi în cazul respectiv, acest termen capătă nu atât un sens penal, cât unul politic[2].» Sclavii fugiţi dela stăpânii lor, briganzii obişnuiţi, creştinii urmăriţi, nesolvabilii la plata impozitelor, soldaţii rebeli sau din tabăra adversă, răsculaţii, uzurpatorii tronului etc., toţi sunt numiţi de juriştii romani, *latrones*. Constatăm că în secolul anarhiei militare, termenul se aplică cu foarte multă uşurinţă, mai ales competitorilor tronului imperial[3].

E de notat faptul, accentuat în special de Pfaff[4], că inscripţiile cu *latrones* s'au descoperit în regiunele cu un relief accidentat, muntos, păduros şi în locuri de mare aglomeraţie omenească. Astfel, la Sud de Dunăre, în regiunea muntoasă dintre Marea Neagră şi Marea Adriatică se cunosc următoarele pietre cu *latrones* (în afară de cea dela Ravna, pentru care a se vedea mai sus)

In Moesia superioară, la Orachovaţ (Serbia), un *Scerviaedus Sites*, în vârstă de 30 de ani, îşi sfârşeşte viaţa ca *interfectus a latronibus*[5].

Din aceeaşi provincie avem un epitaf pus: *Flavio Kapitoni liberto qui casu Viminacium Dasmini a latronibus atrocissimam mortem perpessus est*[6]. Uciderea acestui libert s'a întâmplat într'o regiune accidentată şi el a fost supus unor chinuri atroce din partea hoţilor.

Dela Batkum (Thracia) avem o interesantă inscripţie în care apare un 'Αυρ Διονυσόδωρος ὠρδ ιναριος) ληστολογήσας[7]. Termenul ληστολογ ω este just interpretat de editor = a urmări hoţii iar personajul respectiv în calitate de *ordinarius* avea misiunea de a urmări pe hoţi[8], deci, poate fi socotit ca şef al unei *statio* pentru acest scop, iar regiunea înţesată de briganzi.

Pe coasta carstică a Adriaticii, ştirile despre *latrones* se înmulţesc. La *Aquileia*, un *Lucius Atilus Saturninus*, originar din *Scarabantia*, este *interfectus a*

---

a se vedea de asemenea: M. Rostovţev, op. cit., II. p. 339; J. Hasebroek, Unters. z. Gesch Kais. Sept. Severus, Heidelberg, 1921, p. 102, precum şi studiul mai vechi al lui O. Hirchfeld, Die Sicherheitspolizei im röm. Kaiserreich, în «Sitzungsber. Berl. Akad.», 1891 p. 861 şi urm.

[1] Art. cit., p. 63.

[2] Ibidem, p. 64.

[3] Un exemplu şi din secolul I e.n., când Valerius Asiaticus e numit *latro* de către Claudius I, cf. Dessau, op. cit., p.212, col. II, v. 15. Maximin Thracul (235—238) şi soldaţii săi sunt socotiţi *latrones* de către competitorii tronului (Vita Max. et Balb., II, 5,10). Pentru Aurelian (270—275), Firmus organizatorul rebeliunii din Alexandria Egiptului era socotit *latro et tyrannus* (Vit. Aur. 2,3 şi 5,3).

[4] RE. XII, col. 978.

[5] C.I.L. III, 8242.

[6] N. Vulic, în «Spomenik Acad. Serbe», 1934, p. 51, n. 47: «libertului Flavius Capito pe care soarta l-a făcut a suferi din partea hoţilor, o moarte prea atroce, la Viminacium Dasmini».

[7] D. Zontschew, în «Wien. Jahreshefte», 1940, XXXIII, Beibl. col. 89 şi urm.

[8] Ibidem, p. 90. Semnalarea acestei inscripţii o datorăm lui I. I. Russu. Despre briganzii din Thracia găsim aluzii şi în Hist. Aug. unde i se atribue lui Maximin Thracul (Vit. Max. II) «*Et in prima quidem pueritia fuit pastor, nonnunquam procer, qui latronibus insidiaretur et suos ab incursionibus vindicaret*». Intr'o scrisoare a lui Fronto către Antoninus Pius (ad Ant. Pium, 8, et. Nabler, p. 169), din anii 153—154, în drum ca proconsul spre provincia Asia, şi-a asigurat ajutorul prietenului său Iulius Senex din Mauretania: ...*cuius non modo fide et diligentia sed etiam militari industria circa quarendos et continendos latrones adiuvarer*». Cf. şi M. Rostovţev, op. cit., v. II, p. 315. Brigandajul ordinar era aşa de numeros în sec. II e. n., încât a fost nevoie de măsuri energice pentru stârpirea lui, a se vedea pentru aceasta A. D. Dmitriev, art. cit., p. 68.

*latronibus in Rtusis* [1]. Lângă *Tergeste* (Triest) s'a descoperit o lespede funerară pusă: *Antonio Va[len]tino princi[p]. leg(ionis) XIII Germin(ae) interfecto a latro[ni]bus in Alpes Iul(ias) loco quod appellantur Scelerata* [2]. Documentul este foarte preţios pentru a ne arăta în ce fel de locuri operau unii dintre aceşti *latrones*, hoţi de drumul mare aici, într'o regiune cu un nume atât de sugestiv ca *Scelerata*. « Ei se ascundeau în adăposturile lor, în peşteri, în desişul pădurilor, în locurile mlăştinoase acoperite cu stuf sau în văgăunele sălbatice din munţi, unde nu puteau să pătrundă trupele romane... » [3].

Din Salona cităm două documente: un gladiator, *Maximianus cui et Aureo*, în vârstă de 22 de ani fu *deceptus a latronebus* (sic) [4] iar *C. Tadius Severus abductus a latronibus* [5] .

Prezenţa unor puternice cete de *latrones* în regiunea muntoasă a Dalmaţiei şi Dardaniei ne este atestată şi de *Historia Augusta*, în care ni se spune că Marcu Aureliu, din lipsă de ostaşi pentru războaiele marcomanice, « a făcut soldaţi chiar şi pe *latrones* din Dalmaţia şi Dardania »[6]. Dacă împăratul filosof a reuşit a înrola aceste cete de *latrones* în rândurile armatei sale, este o dovadă că nu erau hoţi obişnuiţi şi în număr mic. Aceşti *latrones* din Dalmaţia şi Dardania trebue identificaţi cu grupuri puternice de populaţie locală sărăcită şi nemulţumită împotriva exploatării romane care se retrag în regiuni inaccesibile controlului roman, unde rup cu administraţia stăpânilor şi nu se luptă decât atunci când aceasta caută a-i readuce sub legile statului. Cele două provincii constituiau ţinuturi de veche şi continuă ură împotriva Romei, care s'a manifestat puternic în timpul marei răscoale pannonice şi ilirice din vremea sfârşitului domniei împăratului Augustus. Inrolarea lor de către Marcu Aureliu se va fi făcut nu forţat, ci în urma unor avantaje şi amnistii acordate de împărat, într'un moment greu din istoria imperiului roman. Inrolarea acestor *latrones* în armată se făcea adesea numai cu scopul de a se amesteca printre soldaţi, ca astfel camuflaţi, ei să poată mai uşor prăda, cum ne este cunoscut un caz din anul 238 e.n. [7]. Când cetele se organizau defensiv într'o anumită regiune, ocupau localităţi şi puncte rutiere sau strategice importante, încât stăpânirea romană trebuia să ducă un adevărat război împotriva lor. In situaţii militare nefericite pentru Romani, din secolele III şi IV, cetele de *latrones* provocau răscoale în massă ale populaţiei sărace. Este cazul cunoscut din Sicilia, în vremea domniei lui Gallienus, când ei s'au unit cu colonii, păstorii şi sclavii locali [8]. In

---

[1] Dessau, 8507, care înţelege prin Rtusis, *regio barbarica in qua Saturninus interfectus est*.

[2] Dessau, 2646: « Lui Antoninus Valentinus, gradat al legiunii XIII Gemina, omorît de hoţi în Alpii Iulieni, la locul ce se numeşte Scelerata ».

[3] A. D. Dmitriev, art. cit., p. 66.

[4] C.I.L., III, 8830 = Dessau, 5112.

[5] C.I.L. III, 2544 = Dessau, 8506. Tot aici, o tânără *interfecta...causa ornamentorum*, C.I.L., III, 2399.

[6] Vit. Marci, 2 I : « *Latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit* ».

[7] Vit. Max. et Balb., 10; « *Nam latrones se militibus miscuerunt ad vastanda quae ubi reperirent* ».

[8] Vit. Gall. duo, 4,9 «...*denique quasi coniuratione totius mundi concussis orbis partibus etiam in Sicilia quasi quoddam servile bellum extitit latronibus evagantibus qui vix oppressis sunt* ». Analizând această informaţie, M. Rostovţev, op. cit., v. II, p. 546, n. 21, ajunge la concluzia că aceşti *latrones* ce devastau Sicilia sub Gallienus (259—266), erau ţărani coloni, păstori de pe domenii şi sclavi, cu toţii răsculaţi. Tot astfel, sub Aurelian (Vit. Aurel. 26 şi 27) sunt pomeniţi *latrones* ce atacă pe Romani în pustiurile palmiriene (Cf. Aur. Vict. De Caes., 35, 3) şi care se identifică cu triburile locale, a se vedea Altheim Soldatenkaiser, p. 236, n. 1.

Sicilia, către sfârşitul domniei lui Constanțiu al II-lea (337—361), ci ajunseseră a se fortifica în cetăți din care cu greu îi scoate armata romană [1].

Se întâlnesc *latrones* şi în capitala imperiului, unde desigur că nu puteau ajunge ca bande de năvălitori veniți de peste hotare. La Roma, un Iulius Thimotheus, de 28 ani apare ca *deceptus a latronibus cum alumnis n(umero)* VII [2]. In Roma erau aşa de numeroşi şi activi, încât Caracalla (211—217), pentru a acoperi asasinarea ordonată a lui Pompeianus din casa lui Marcu Aureliu, poate uşor insinua că el a fost ucis de către *latrones* [3].

Pentru a arăta prezența acestor *latrones* şi în provinciile vestice ale imperiului roman, în aceeaşi formă ca în inscripțiile citate din Dacia, sunt clare câteva texte:

La Trever, în Belgia, apare un *Sabinus* despre al cărui sfârşit ştim că... *periit deceptus fraude latronum* [4].

In Hispania Tarraconensis, un Lusius e arătat de epitaful său... *caeditu[r] infesto concur[s]u forte latronum* [5]. Din aceeaşi peninsulă, tânărul *Calaetus Equesi f(ilius)*, din localitatea *Carenses*, este şi el *a latronibus occisus* [6]. Un bătrân, *C. Manlius Sertolo* este de asemenea *occisus a latronibus* [7].

Pe continentul african, aceşti *latrones* apar în diferite inscripții ce au fost analizate de către A. D. Dmitriev [8]. Aici ei nu cruțau nici templele păgâne, cum se observă dintr'o piatră scrisă ce s'a gravat cu ocazia restaurării unui atare sanctuar [9].

In lista pierderilor de efectiv militar înşirate de un papir descoperit în Egipt, ce conține un *pridianum* al cohortei *I Hispanorum veterana quinquenaria equitata*, datând din vremea lui Traian, găsim alături de soldați înnecați sau căzuți în luptă şi pe un anonim ostaş care pierise *interfectus a latronibus* [10].

Pe cât am putut cerceta, față de culegerile de inscripții ce mi-au stat la îndemână, n'am reuşit a găsi niciun document epigrafic în care să întâlnim persoane din provinciile romane *interfecti a latrunculis*, ceea ce constitue o bună dovadă că pentru lumea provincială exista o deosebire între *latrones* întâlniți pe pietrele funerare amintite şi aceştia. Termenul *latrunculus*, în inscripții, se foloseşte pentru denumirea unor jefuitori ce vin din afara granițelor şi operează pe acestea, sau când e vorba de pirați [11]. In schimb, *latro* e înregistrat de aceleaşi monumente, când se amintesc acțiuni duse în interiorul provinciilor.

Inafară de inscripțiile menționând întăriturile făcute de Commodus pe hotarul pannonic, în legătură cu specificul acestor *latrunculi*, mai sunt de

---

[1] C.I.L., III, 6733 = Dessau, 740 «...*castellum diu ante a latronibus possessum et provinciis perniciosum, Bassidius Lauricius v. c. com. et praeses occupavit adque ad perpetuam quietis firmitatem militum praesidio nuntium Antiochiam nuncupavit*».

[2] C.I.L., VI, 20307 = Dessau, 8505 = «Carm. epigr.», p. 818.

[3] Vit. Caracallae, 3: «...*et ita quidem ut videretur a latronibus interemptus*». Pentru brigandaj în Italia, a se vedea şi Homo, op. cit. p. 12.

[4] C.I.L., 3689 = «Carm. epigr.», 618.

[5] C.I.L., II, 3479.

[6] C.I.L. II, 2968..

[7] C.I.L. II, 1389 (Carmo în Baetica).

[8] Art. cit., p. 69.

[9] C.I.L. VIII, 15881 = Dessau, 5505: «...*ob restauratum deae simulacrum quod iam dudum a latronibus fuerat interrupta templi munitione sublatum*».

[10] Gh. Cantacuzino, în «Rev. hist. SE. europ.» 1928, V, p. 40, r. 46 şi W. Wagner, Dislok. röm. Auxiliarform., Berlin, 1938, p. 148 şi urm.

[11] Acelaşi înțeles li se dă şi în Dig. XLIX, 15,6 unde prin *latrunculi* se înțeleg *exterae gentes*.

citat alte două texte epigrafice caracteristice. La *Troesmis* (Igliţa, în Dobrogea), prin anii 337—340, cei trei fii succesori ai lui Constantin cel Mare iau măsuri de întărire militară a hotarului dunărean, mereu tulburat în această regiune de către *latrunculi*, ce în bună parte erau Goţi: ...*locum in parte limitis positum gentilium Goth[oru]m [t]emeritati semper apitissimum, ad confirmandam provincialium suorum aeternam securitatem erecta istius fabri[c]ae munitione clauserunt latrunculorumque impetum perennis mun[imi]nis dispositione tenuerunt*... [1].

In secolul al III-lea sunt consideraţi ca *latrunculi* şi piraţii, aşa cum rezultă dintr'o inscripţie a unui soldat din garda pretoriană ce a luptat împotriva lor: ...*Aurelius Munatianus evocatus ex cohorte VI pr(aetoria...) agens at latrunculum, cum militibus n. XX classis pprr. Raven(n)atis* [2].

Până în prezent, nu putem avea o dovadă epigrafică concludentă din care să rezulte că în unele provincii romane, termenul *latro* = *hostis* = *barbarus*. Dimpotrivă, numeroase inscripţii când vor să indice vexaţii aduse locuitorilor imperiului roman de către barbarii invadatori, îi designează pe aceştia prin etniconul respectiv [3], ori prin termenii generici de *hostis* sau *barbarus* [4], iar deloc prin *latrones*.

Obiceiul de a se indica în inscripţii uciderea unor persoane de către hoţi, nu constitue un caz specific, ceea ce ne arată rezerva pe care trebue să o avem pentru unele dintre atare monumente, atunci când căutăm a descoperi în spagele acestei indicaţii evenimente istorice de seamă. Simpla consultare a culeterilor de inscripţii latineşti ne poate indica un frecvent obicei de a se înscrie în text, cauzele morţii violente, ca asasinate, accidente etc. Acestea constitue aşa zisele *mortes singulares* şi i-a determinat pe editorii *corpus*-ului de inscripţii romane sau pe alţi colecţionari de monumente mai de seamă din domeniul epigrafiei, să le menţioneze la index într'o rubrică specială [5].

Intr'una din ultimele sale cărţi, luând notă de obiecţiile ce i s'au adus de A. von Premerstein, Rostovţev şi alţii, după ce rezumă stadiul discuţiei, vedem că Patsch nu mai susţine teoria pe care o construise cu aproape 40 de ani mai înainte asupra identificării acestor *latrones* cu Jazygii năvălitori sau cu unele

---

[1] C.I.L., III, 12483 = Dessau, 724.

[2] C.I.L., XI, 6107 = Dessau, 509.

[3] La Adamclisi un Daizus Comozoi este *interfectus a Castabocis* (C.I.L. III, 14214,14= Dessau, 8501); în Celeia (Noricum) apare un Aur (elius) Victor... *bello desideratus hoste Gutica* (C.I.L., III, 11700); un C. Valerius Sarapio din Apulum mulţumeşte zeilor că a scăpat din captivitatea Carpilor: *a Carpis liberatus* (C.I.L., III, 1054); pentru fapte de arme *adversus hostes Ca[rpos]*, e recompensat în Oescus un T. Aur. Flavianus (C.I.L. III, 14416 = Dessau, 7178), iar în Mauretania numeroşi locuitori sunt omorîţi de Bavares (C.I.L., VIII 21630, 21644, 9047 = Dessau, 8500 şi 2767). Cf. şi C.I.L., III, 5234, un *interfectus a Maltzaris*.

[4] C.I.L., III, 12392 (Moes. inf.): *Ael. Mucianus mil (es)*... *[d]eceptus a barbaris*; C.I.L., III, 3660 = Dessau, 2308: *Aur. Satullinus... incursu hostis Daciae decedit;* C.I.L., III 13405 *şi p.* 2328, 28 din Noviodunum: *occisus a barbaris;* tot *interfecti a barbaris;* C.I.L., III 4880 şi 11045, iar C.I.L. III, 4850: *in canapa leg(ionis) interfectus a barbaris*. Un A. Sentius apare *occius finibus Varvariorum* (barbariorum?) în C.I.L., III, 6418 = Dessau, 2259. Tot aşa, C.I.L. III, 3800... *quem ostes hocidit* (sic). Din alte regiuni decât *Illyricum*: *L. Flaminius... ab hostem* (sic) *in pugna occissus* (sic), cf. C.I.L., VIII, 14603=Dessau, 2305, şi un Secundus *a barbaris interemptus* (C.I.L., VIII, 9158).

[5] C.I.L., şi urm. şi Dessau, 8499—8530. Astfel, morţii din naufragii nu pot indica bătălii navale (C.I.L., III, 8910 = Dessau, 8515; 3224; 1899= Dessau, 8516; 817 = Dessau, 3107), iar dacă unul moare *tegula Romae prolapsa* (C.I.L., III, 2083) nu trebue să ne gândim la cutremure de pământ.

bande de tâlhari scăpate de peste hotare. El constată de astădată că « pe marele drum comercial ce duce spre Porţile de Fier şi Valea Cernei, pe unde se scurgea în deosebi aurul Transilvaniei, aceşti *latrones* constituiau nesiguranţă pe şosea »[1] şi fără să afirme categoric, lasă a se înţelege că ei nu puteau fi decât hoţi obişnuiţi de drumul mare.

Rezultă din cele expuse până aici, că în istoriografia burgheză, problema acestor *latrones* din inscripţii a fost înţeleasă în diferite chipuri şi nerezolvată satisfăcător. Principalele cauze ce au lăsat-o nerezolvată se datoresc studiului unilateral al ei, precum şi poziţiei de clasă a acestor istorici care i-a împiedecat a avea o optică justă în problemele de istorie socială.

In noianul de păreri contradictorii scoase de istoricii burghezi, istoriografia sovietică înarmată cu alte metode de cercetare şi interpretare a faptelor istorice a pus ordine.

Pentru prima dată, cercetătorii sovietici J. Kruglikova [2] şi A. D. Dmitriev [3] au indicat clar cine poate fi identificat în aceste inscripţii cu *latrones* întâlnite în Dacia, ca şi în alte regiuni ale statului sclavagist roman. Savanţii sovietici arată că natura acestor *latrones* trebue examinată atent pentru fiecare inscripţie în parte, deoarece ea prezintă mai multe aspecte. Nu e niciun indiciu că *latrones* din inscripţiile latineşti ascund invazii ale barbarilor veniţi de peste hotare. Ele nu conţin nicio informaţie temeinică despre anumite răscoale în massă ale populaţiei exploatate prin cotropirea romană. In multe dintre inscripţii avem de-a-face cu hoţi obişnuiţi. Dar în multe dintre atare *latrocinia*, mai ales în textele epigrafice aflate în provincii în care ghiarele exploatării romane au fost adânc înfipte, se reflectă lupta de partizani, dusă de către localnici, cum este cazul cu unele inscripţii din Dacia. Aceşti partizani se constituiau în grupuri mici şi astfel luptau în locuri accidentate sau păduroase, dar cu drumuri mult bătute de către cei bogaţi şi de persoane oficiale. Atare partizani au luptat tot timpul cât a ţinut cotropirea romană în Dacia şi se alimentau continuu cu elemente din clasele oprimate, ca sclavi, coloni, sărăcime etc., toţi intraţi în conflict cu ocupanţii romani, din pricina cărora trebuiau să ia drumul codrului. Astfel, unele documente epigrafice ne pot ajuta să reconstituim în mişcarea acestor *latrones*, una din formele luptei de clasă din statul sclavagist roman. « Studiul minuţios al mişcării *latrones* ne dă posibilitatea să stabilim că aceasta a fost o formă spontană de protest a masselor largi populare împotriva înrobirii şi o formă specifică a luptei de clasă, pe care o duceau cei asupriţi, care erau nevoiţi în faţa duşmanului puternic şi crud, în condiţiile regimului de teroare, să recurgă la un fel de luptă de partizani »[4]. Lupta apare în tot cursul imperiului roman, chiar şi în aşa zisa vreme fericită de *pax Romana* din timpul Antoninilor, preamărită de istoricii de curte romani şi de o mare parte a istoriografiei burgheze. A. D. Dmitriev a demascat falsitatea acestui «secol fericit» şi a arătat că, datorită caracterului sclavagist unit cu crunta exploatare, lupta claselor asuprite a continuat cu dârzenie şi îşi găseşte în parte expresia chiar prin mişcările acestor *latrones* ieşiţi din rândul autohtonilor sau al scla-

---

[1] C. Patsch, Der Kampf, p. 8 şi urm. n. 1 şi p. 167.

[2] J. Kruglikova, Cu privire la romanizarea Daciei, în « V.D.I. », 1947, Nr. 3, p. 229 şi urm.

[3] A. D. Dmitriev, Căderea Daciei, în « VDI », 1949, Nr. 1, p. 79 şi în special de acelaşi, Mişcarea « *latrones* » ca una dintre formele luptei de clasă în imperiul roman, în « V.D.I. », 1951, p. 62.

[4] A. D. Dmitriev, Mişcarea « *latrones* », ca una dintre formele luptei de clasă în imperiul roman, în « V.D.I. », 1951, Nr. 4, p. 65.

vilor [1]. Cele mai bogate ştiri au fost scoase de el, din *Digeste*, unde atare fugari sunt consideraţi de legislatorii romani ca hoţi şi duşmani ai statului şi aceasta în plină epocă de descompunere a societăţii sclavagiste romane, când mişcarea luase caracter de amploare [2].

Faţă de argumentele adunate mai sus, putem trage o serie de concluzii în legătură cu natura acelor *latrones* din inscripţiile dacice.

Un atac al Jazygilor asupra oraşului Drobeta, cu ocazia războaielor sarmato-germanice duse de Marcu Aureliu, nu se vede deloc din cele trei inscripţii discutate, aflate la mare depărtare de acest oraş, şi una referindu-se la Dierna. Pentru o încadrare cronologică a celor trei inscripţii în epoca aceluiaşi împărat, ne lipsesc elemente epigrafice şi arheologice. Răzbunarea morţii, făcută de către rudele răposaţilor, indicată prin expresiile *mortem eius exsecutus* (de către un singur om) şi *vindicata* (de către familia moartei), sunt probe categorice că nu se putea face aceasta asupra Jazygilor veniţi în mare număr pentru pradă şi nici împotriva unor cete de năvălitori-hoţi sosiţi de peste hotare, contra cărora nu putea lupta decât armata romană.

După locul unde au fost găsite cele trei pietre funerare, omorurile s'au întâmplat la drumul mare, dintre Drobeta şi Tibiscum. In acelaşi timp, cei omorîţi sunt dintre elementele de conducere de care se folosea stăpânirea romană (inscr. Nr. 1 şi 2), asasinaţi departe de localitatea de domiciliu, deci într'o călătorie. Intr'o inscripţie (Nr. 3) am putea crede că cea asasinată se găsea în acel moment la *villa* părinţilor săi, a căror stare materială se deduce din mărimea şi frumuseţea pietrei de mormânt. Zona în care se află cele trei localităţi unde s'au descoperit pietrele respective, este una dintre cele mai accidentate şi păduroase din antichitate şi de întunecimea codrilor ei s'au speriat, prima dată, şi armatele romane [3]. Deci atare regiune putea oferi condiţii optime pentru atacurile unor *latrones* izolaţi sau organizaţi în mici cete. După atac, ei puteau dispărea uşor în desişul codrilor, unde găseau adăpost şi condiţii de trai, numai organizaţi în mici grupuri.

Intr'o provincie cucerită prin războaie dure şi exploatată crunt, cum a fost Dacia, aceste grupuri de *latrones* sau chiar elemente izolate, nu puteau fi decât autohtoni în conflict cu stăpânitorii. De aceea, pe bună dreptate, singuri istoricii sovietici i-au identificat cu un fel de partizani ce contribuiau la lupta de eliberare a provinciei.

## «INTERFECTI A LATRONIBUS» НА ДАКИЙСКИХ НАДПИСЯХ


### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Автор анализирует три латинских надписи, найденные на юге Дакии, в которых речь идет о туземных провинциальных аристократах, убитых ворами (interfecti a latronibus). Этот анализ опирается на другие аналогичные надписи, обнаруженные в других провинциях римской империи. Опровергается ряд мнений, высказанных буржуазными историками, согласно которым слова «убитые ворами», якобы, означают


[1] A. D. Dmitriev, Mişcarea «*latrones*», ca una dintre formele luptei de clasă în imperiul roman, în «V.D.I», 1951, Nr. 4, p. 62 şi urm.
[2] Ibidem, p. 63 şi urm.
[3] Florus, I, 39.

набеги варваров на территорию Дакии, местные восстания, обычные грабежи и т. д.

Опираясь на современные труды советского ученого А. Д. Дмитриева, автор приходит к выводу, что под словами «убитые ворами» надо понимать борьбу подвластного дакийского населения с римскими эксплоататорами. «Latrones» — это партизаны из рядов туземного населения, которые проявляли свою деятельность вдоль больших римских путей в Дакии и в лесных областях, где они совершали нападения на римских плутократов и эксплоататоров.

## « INTERFECTI A LATRONIBUS » DANS CERTAINES INSCRIPTIONS DE DACIE

### (RÉSUMÉ)

L'Auteur analyse trois inscriptions latines, découvertes dans la partie méridionale de la Dacie, dans lesquelles il s'agit de personnes de l'endroit, appartenant à l'aristocratie provinciale, tuées par des malfaiteurs *(interfecti a latronibus)*. Cette analyse s'appuie également sur des inscriptions similaires découvertes dans d'autres provinces de l'empire romain. L'Auteur réfute les opinions de certains historiens bourgeois, selon lesquels la mention «tués par des malfaiteurs » indiquerait des invasions barbares de l'audelà des frontières de la Dacie, des révoltes locales, des actes de brigandage, etc.

S'aidant des études récentes du savant soviétique A. D. Dmitriev, l'Auteur arrive à la même conclusion que, par ces « tués par des malfaiteurs » il faut comprendre la lutte du peuple dace opprimé contre les exploiteurs romains. Ces « *latrones* » représentent des troupes de partisans des rangs de la population autochtone, qui agissaient le long des grandes voies de la Dacie et dans des contrées boisées où ils s'attaquaient à l'élément romain, ploutocrate et exploiteur.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# SISTEME CONSTRUCTIVE ROMANE LA HISTRIA*

DE

GR. FLORESCU

Dacă pentru edificiile scoase la iveală prin săpăturile executate dela 1949 până azi s'a putut fixa o ordine cronologică a lor datorită observaţiilor stratigrafice şi contextului arheologic, unite cu tehnica constuctivă, pentru cele descoperite înainte de 1949 operaţia aceasta se prezintă cu mult mai dificil. Nu avem la dispoziţie nicio observaţie culeasă în timpul săpăturilor cu privire la stratificaţia sau la obiectele găsite în interiorul clădirii. Monumentul singur stă în faţa noastră şi se cere lămurit. Numai lui deci, considerat în forma sa istorică, i se poate cere secretul originii, al vârstei lui.

In studierea unora din monumentele descoperite la Histria înainte de 1949, în vederea monografiei, am căutat să aplic metoda pe care arheologia a împrumutat-o din domeniul artei medievale şi moderne, unde, pentru prima dată, a fost aplicată de Giovanni Morelli [1]. Această metodă, în câteva cuvinte, constă din analiza amănunţită a materialului şi tehnicii şi comparaţia cu alte monumente bine cunoscute şi datate.

In felul acesta am ajuns la determinarea câtorva sisteme constructive romane întrebuinţate în construcţiile dela Histria, cu ajutorul cărora am stabilit ordinea cronologică a monumentelor şi care, pe viitor, pot servi ca mijloace de lucru, cel puţin pentru Dobrogea.

Construcţiile, în care am putut determina aceste sisteme constructive, sunt cele trei incinte ale cetăţii, din trei epoci diferite, şi complexul termelor.

---

*Scopul acestui studiu a fost stabilirea unor criterii de datare a monumentelor arhitectonice prin analiza tehnicii constructive. Determinarea acesteia în timp mi-a fost înlesnită, în parte, şi de poziţia stratigrafică a monumentelor analizate. Pentru analogii m'am referit la monumentele din Roma şi împrejurimi care au fost studiate amănunţit şi pe baza acestor studii s'a fixat şi cronologia diferitelor sisteme constructive.

Inafară de studiile mai generale privitoare la aceste chestiuni ca: R. Cagnat, în Daremberg-Seglio, Dict. des ant., v. III Murus; A. Choisy, Art de batir; Chapot et Cagnat, Man. d'arch. rom. v.I, menţionez ca un studiu de bază, întemeiat pe o analiză amănunţită a monumentelor din Roma şi împrejurimi, pe acela făcut de E. Boise van Deman, Methods of determining the date of roman concrete monuments, publicat în « Amer. Journal of Archeol.», 1912. Pe acesta l-am verificat pe monumente, la Roma, în 1924—1926, luându-mi notiţe mai precise, mai conforme cu realitatea şi mai complete, pe care le-am utilizat în studiul de faţă.

[1] Studiile lui sunt publicate sub pseudonimul Ivan Lemorlieff. Vezi, de pildă, Le opere dei Maestri italiani nella Galeria di Monaco, Dresda e Berlino, Bologna, 1886, etc.

Prima dintre incinte, adică cea mai veche, se întinde dela o margine la alta a platoului dela Vest de cetate, mărginit în acea vreme de apa mării. La prima impresie, după paramentul zidului, s'ar părea că această incintă n'ar putea fi datată mai devreme de secolul al IV-lea. Intr'adevăr, acest parament e construit din blochete dintr'o piatră calcaroasă cu bob mărunt şi deasă, dar destul

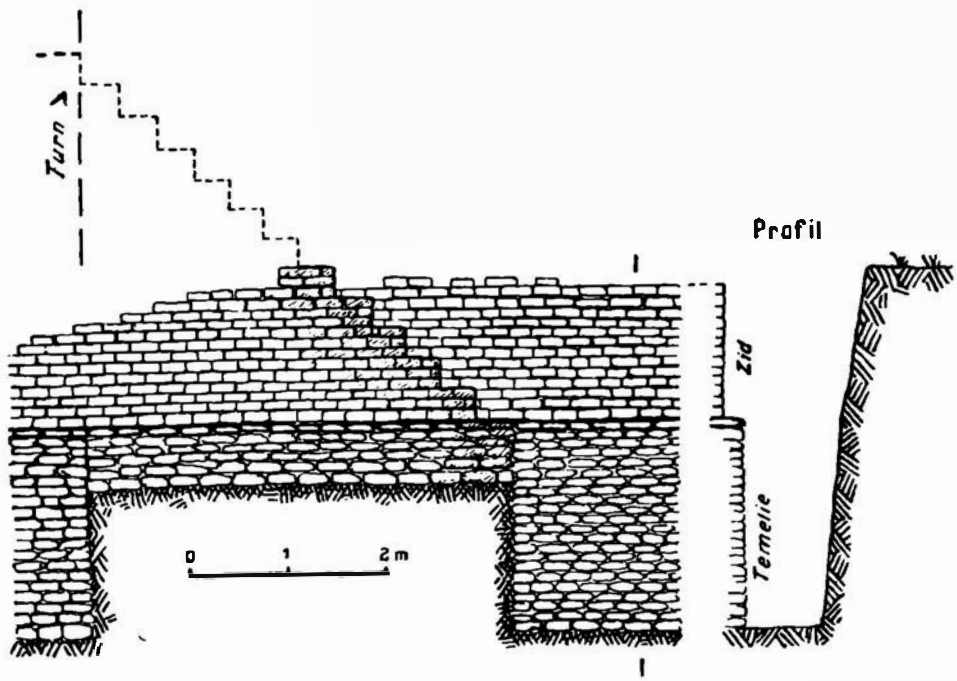



Fig. 1. — Incinta veche, faţa interioară, cu scările care duc la turnul porţii.

de moale ca să poată fi uşor fasonată din câteva lovituri de ciocan. De aceea blochetele au o formă paralelipipedică aproape regulată cu dimensiuni mici — lungimea 15—20 cm, iar înălţimea 10—12 cm—şi aşezate în rânduri orizontale şi paralele. (fig. 1). Este deci cu totul asemănător acest sistem cu «*opus tufaceum*» care intră în uz la Romani după Constantin cel Mare. Totuşi datarea zidului într'o epocă aşa de târzie este in isbitoare contradicţie atât cu forma cât şi cu structura lui internă.

In ce priveşte forma, zidul nostru îşi găseşte analogie in zidurile castrelor cu caracter ofensiv, care nu trec dincoace de secolul al II-lea. Grosimea lui e numai de 1,80 m, deci cu aproape un metru mai mică decât a acestui fel de ziduri începând din secolul al III-lea înainte. Turnurile, de asemenea, nu sunt exterioare, ca în epoca târzie, ci interioare, de dimensiuni mici şi pline în interior, deci mai mult platforme pentru instalat maşini şi, în general, *missilia tela*, ca la castre.

Nepotrivirea pentru o dată târzie e tot atât de categorică şi din punctul de vedere al structurii interne a zidului, emplectonul. Acesta e făcut după siste-

mul cunoscut sub numele de *opus caementicium*, adică pietre de dimensiuni mici şi mijlocii amestecate în mortar şi bine bătute, formând un bloc ca şi monolit. Acest sistem este propriu roman şi e şi mai economicos şi mai susceptibil de a căpăta formele cele mai variate şi îndrăsneţe şi tot atât de solid ca şi zidurile construite numai din blocuri de talie după *opus quadratum*, care era foarte costisitor. Ba chiar acest opus *caementicium* a permis înlocuirea blocurilor paralelipipedice şi din parament şi, anume, cu un material mai mărunt, piatră sau cărămidă, ceea ce costa cu mult mai puţin.

Secretul solidităţii acestei structuri, la Romani, constă din cunoaşterea puterii de coeziune a materialelor, de unde anumite norme speciale pentru amestecul lor. Şi în special mortarul era elementul căruia i se aplicau aceste norme. Cu privire la acesta, Vitruvius (II, 5, 1) spune: « Cum ea (calx) erit extincta, tunc materia ita misceatur, ut, si erit fossicia, tres harenae et una calcis infundantur; si autem fluviatica aut marina, duo harenae una calcis coiciatur. Ita enim erit iusta ratio mixtionis temperaturae ». Adică: « după ce a fost stins varul, să se amestece nisipul, astfel încât, dacă acesta e de carieră (pozzolana), să se pună trei părţi de nisip şi una de var; dacă însă este de râu sau marin, să se pună două părţi de nisip şi una de var. Aceasta este proporţia justă pentru coeziune ».

Din monumentele păstrate, în special în Roma şi Italia, dar şi în unele provincii unde s'au făcut cercetări mai intense, ca Africa şi valea Rinului, s'a constatat că grija de o proporţie justă în amestecul varului cu nisipul se menţine până către începutul secolului al III-lea, după aceea numai în monumentele mai importante se mai poate vorbi de o proporţie justă.

Inafară de proporţia de var şi nisip, care nu permite datarea monumentelor decât în limite largi de cel puţin un secol, se mai ţine seama şi de calitatea materialului întrebuinţat în emplecton, adică de nisip şi de bucăţile de piatră, *caementa*, amestecate în mortar. In ce priveşte nisipul, se observă că în anumite epoci el e supus unei prelucrări îngrijite pentru a-l face propriu unei coeziuni perfecte. Astfel, în special în vremea Flavilor şi Antoninilor, el e curăţat bine de toate materiile străine, fie prin cernere de mai multe ori, fie chiar prin spălare, ca să se înlăture materiile teroase care împiedecă coeziunea. Tot aşa şi *caementa*. In perioada dela începutul imperiului până pe la jumătatea secolului al II-lea, ele sunt omogene şi, în general, de dimensiuni mici şi, în cantităţi mai mici, mijlocii. Cu cât se înaintează în timp şi încep turburările externe şi interne, *caementa* din emplecton sunt foarte variate: piatră de tot felul, dela cele mai mici până la cele mai mari dimensiuni, unele chiar cioplite şi bucăţi de cărămidă, iar din secolul al IV-lea înainte chiar fragmente arhitectonice, sculpturale şi epigrafice. Toate acestea din urmă sunt culese din monumentele ruinate şi aruncate în emplectonul zidului incintă, care desigur, era cel dintâi care trebuia refăcut.

Analizând după aceste criterii structura internă a zidului nostru, am făcut constatarea că e făcută în *opus caementicium* caracteristic epocii Flavilor şi primilor Antonini. Coeziunea între elemente este atât de puternică, încât putem spune că întreg zidul e ca un singur bloc de piatră. Mortarul este alcătuit, după o justă proporţie, din var de bună calitate şi nisip marin bine curăţat, care conţine, fireşte, multe fragmente de scoici însă foarte mărunte şi de o coloare ce bate în roz, de unde şi mortarul, în general pare a avea această coloare. *Caementa*, de asemenea, sunt omogene, în sensul că majoritatea bucăţilor de piatră sunt de şist verde, care se găseşte pretutindeni în Dobrogea la mică adâncime

dela suprafaţa solului, şi numai în cantitate foarte mică sunt amestecate printre ele aşchii rezultate din cioplirea blochetelor de calcar pentru parament.

Aşa dar, după aceste elemente, tehnica structurii interne şi forma istorică a zidului, nu putem admite că paramentul ar reprezenta *opus tufaceum* care e practicat de Romani abia după două secole dela data zidului nostru şi e însoţit de o cu totul altă tehnică în structura internă şi de noi forme monumentale.

De fapt acest *opus tufaceum*, în Italia, nu e o invenţie a secolului al IV-lea, ci devine de o aplicaţie curentă începând după Constantin cel Mare şi până târziu în Evul Mediu, în special în timpul stăpânirii saracine, de unde şi numele modern de sistem saracin. Intrebuinţarea lui curentă în această vreme se explică pe de o parte prin dificultatea de a se fabrica cărămizi noi în vremea târzie a imperiului, iar pe de alta, prin abundenţa materialului de tuf rezultat din dărâmăturile vechilor edificii din care, fiind uşor de fasonat numai prin câteva lovituri de ciocan, s'au putut obţine blochete paralelipipedice, care, aşezate în rânduri orizontale şi paralele, ofereau şi un aspect estetic şi soliditate.

In realitate, invenţia acestui sistem se datorează tot intensei activităţi constructive din timpul Flavilor şi primilor Antonini. Incă din timpul lui Domiţian, marginile reticulatului se făceau din blochete paralelipipedice de tuf, «tufelli», aşezate în rânduri orizontale şi paralele. Mai pe urmă, acest sistem se întrebuinţează pe toată lungimea zidului în fâşii care alternează cu altele de cărămidă, după sistemul numit *opus listatum*. Acest sistem apare în timpul lui Hadrian şi se găsesc exemple edificatoare în villa sa dela Tivoli, în special în construcţiile din spatele teatrului şi sub Casino. La început blochetele de tuf n'au făcut decât să substitue *reticulatum* din *opus mixtum* (adică fâşii de *reticulatum* alternând cu rânduri de cărămizi), pe fâşii de trei picioare faţă de unul de cărămizi, aşa cum se găseşte în corpul Nr. 3 din villa Sette Bassi datat în perioadă hadrianică.

Revenind acum la zidul nostru, observăm că blochetele de calcar întrebuinţate în parament au aceeaşi formă paralelipipedică şi sunt aşezate în rânduri la fel ca în exemplele citate. Nu ştim însă dacă pe înălţimea zidului era alternanţă între fâşii de astfel de blochete şi rânduri de cărămidă, pentrucă din această înălţime nu ni se păstrează decât cca 1m dela temelie în sus. Dar chiar dacă ar fi lipsit rândurile de cărămizi, aceasta n'ar aduce nicio infirmare apropierii paramentului nostru de cele menţionate mai sus, întru cât se ştie că sistemele constructive romane se adaptau şi locului, iar belşugul de piatră din Dobrogea putea scuti de fabricarea costisitoare a cărămizii. Un alt argument în favoarea acestei afirmaţii ni-l oferă însăşi piatra din care sunt făcute blochetele. Este un calcar albicios, cu bob fin şi des, care poate fi fasonat uşor. Acest soi de piatră nu se găseşte întrebuinţat în niciunul din edificiile târzii decât ca material reutilizat, cum se găseşte ici-colo câte un bloc în incinta cea mare construită în secolul al IV-lea. In schimb se găsesc în clădirea termelor fragmente de ziduri — ca cel rămas în afara incintei şi cel cuprins în zidul care desparte sala cea mare de camerele cu *hipocaust* — construite din aceeaşi piatră şi pe care le-am datat în secolul al II-lea.

In sfârşit, sistemul, în vremea respectivă, era de o aplicaţie curentă şi răspândită şi în provincii. Astfel, în castrul Drobeta (T. Severin), distrus, în parte, în timpul răscoalei populaţiei indigene ajutate de Jazygi şi Roxolani, 117—118, se găsesc unele ziduri, în *praetorium*, refăcute în timpul lui Hadrian, după

Aşa dar, în concluzie, putem spune că în zidul de pe platoul dela Vest de cetate, este aplicat sistemul constructiv roman obişnuit în perioada de timp dela Domiţian la Hadrian[1].

Dar trebue să observăm că nu în tot zidul este întrebuinţat acelaşi sistem constructiv. Astfel, partea dela Sud până la prima poartă e lucrată după o tehnică inferioară. Paramentul nu mai e făcut din blochete orizontale şi paralele, ci din piatră de tot felul — şist verde, calcar cioplit şi chiar, într'un loc, şi un tub de canal şi, numai ici-colo, printre ele câte un blochet paralelipipedic.

In emplecton, de asemenea, *caementa* sunt foarte variate atât ca soi de piatră cât şi ca dimensiuni, iar mortarul diferă prin coloarea lui mai întunecată care provine din nisipul necurăţit. Mai jos însă, în temelie, mortarul şi *caementa* sunt aceleaşi ca în cealaltă parte a zidului. Aceasta înseamnă că zidul a fost dărâmat şi refăcut după aceea, în împrejurări care cereau o refacere grabnică a lui. E probabil că a fost dărâmat în timpul invaziei Costobocilor de către aceştia şi refăcut în grabă, după ce aceştia au pornit în spre Sud, în Peninsula Balcanică. O datare mai târzie a acestei reparaţii nu poate fi propusă, pentrucă zidul îşi păstrează aceeaşi formă, ca grosime şi ca turnuri mici interioare, cu excepţia turnurilor porţilor, care, într'adevăr, sunt scoase înafară, dar grosimea zidurilor lor nu sporeşte.

A doua incintă a fost descoperită în cursul săpăturilor din ultimii ani, de fapt, nu toată ci numai o parte din latura din spre Sud. Traseul ei urmează marginea stâncii pe care e aşezat vechiul oraş, lăsând înafară sectorul economic, ceea ce înseamnă că acest sector a fost adăugat la cetate după dărâmarea incintei noastre. După descoperirile din primul strat de jos al acestui sector, el ia fiinţă prin secolul al IV-lea, deci în această vreme a fost dărâmată şi incinta. Pe de altă parte, din contextul din spatele termelor din care incinta taie o parte, rezultă că ea a fost construită după epoca Severilor, în urma unei distrugeri a cetăţii. Cum însă în această vreme singura distrugere pe care a suferit-o cetatea este aceea din partea Goţilor, în 248, înseamnă că incinta noastră a fost construită după această dată, deci în a doua jumătate a secolului al III-lea.

Forma şi tehnica constructivă întrebuinţate în zidul acestei incinte confirmă această dată. Grosimea zidului de peste 2,60 m şi turnurile scoase înafară — pe latura descoperită nu sunt, ca şi la incinta mai nouă, pentrucă era apărată de apă, dar fără îndoială că pe latura de Vest se vor găsi — sunt elemente care definesc forma istorică a monumentului cu caracter pronunţat defensiv care apare în secolul al III-lea la toate cetăţile din interiorul limesului care încep să fie fortificate după Gallienus. In ceea ce priveşte tehnica constructivă, se observă aceeaşi atenţie pentru emplecton, construit după *opus caementicium*. *Caementa* sunt mai variate, e drept, decât în prima incintă — calcar de diferite soiuri şi, în majoritate, şist verde, dar nicio cărămidă şi niciun fragment sculptural sau arhitectonic. Mortarul, în schimb, e de o consistenţă care egalează pe a celui din prima incintă. Aceasta dovedeşte că s'a lucrat cu grijă de proporţia amestecului între var şi nisip, acesta din urmă fiind bine cernut şi curăţat de materiile teroase. Mortarul, în general, are coloarea albă bătând puţin în vânăt din cauza fragmentelor de scoici de această coloare din nisip.

---

[1] Şi stratigrafic se impune aceeaşi concluzie. In secţiunile făcute în 1949—1950 se vede clar că deasupra bermei — prelungită în exterior cu un şanţ, apoi un val şi iar un şanţ — nu e decât un strat de dărâmături, iar sub nivelul bermei, în jos, context arheologic elenistic.

Paramentul însă, spre deosebire de acela al primei incinte, aici e făcut din blocuri paralelipipedice. Desigur, în vremea aceasta barbarii cunoşteau maşinile de asediu ale Romanilor şi le adoptaseră şi ei, încât cetăţile romane trebuiau să-şi facă fortificaţii puternice ca să poată rezista. Deci, un parament ca cel din prima incintă nu mai era potrivit în astfel de condiţii. De aceea, paramentul incintei noastre e făcut din blocuri mari, paralelipipedice, dintr'un calcar compact, sau cochilifer, de coloare gălbuie. Blocurile sunt tăiate regulat în formă paralelipipedică de dimensiuni mari — lungimea până la 1 m, iar înălţimea între 0,45—0,50 m. Sunt aşezate în zid în rânduri orizontale, fără un sistem precis, întru cât rândurile nu au aceeaşi înălţime, ba chiar, în acelaşi rând, câteodată blocurile variază ca înălţime. Bineînţeles că în această vreme *opus quadratum* cu blocurile de aceeaşi înălţime în rânduri şi aşezate alternativ, într'un rând pe lung în altul pe lat, formând ca o dentatură care se fixa solid în emplecton, dispăruse din uz şi nu i se mai cunoşteau principiile. De altfel, din bucata descoperită până acum din zidul nostru nu se poate determina mai precis structura paramentului, întru cât el nu se păstrează decât foarte puţin, unul până la cel mult două rânduri de blocuri dela bază. E posibil totuşi ca această lipsă de sistem în structura lui să se datoreze şi grabei în care a fost făcut, dată fiind situaţia critică în care se găsea Sudul Dunării în a doua jumătate a secolului al III-lea. Trebue subliniat însă că în paramentul atât cât se păstrează azi, al incintei, nu se găseşte niciun bloc cu ornamente arhitectonice sau cu inscripţii. Poate că numai blocurile simple de construcţie să fi fost luate din edificii dărâmate şi reutilizate în acest parament, ceea ce s'ar confirma şi prin faptul că sunt două soiuri de piatră — calcar compact şi cochilifer — întrebuinţate în structura lui. In cazul acesta neregularitatea lui e mai uşor de înţeles.

In concluzie, reţinem ca roman în acest zid structura internă în *opus caementicium*, iar paramentul, ca o formă decadentă a vechiului *opus quadratum*.

Incinta cea mare — a treia în ordinea cronologică — are un traseu cu mult mai restrâns decât a doua, tăind vechiul oraş în două. Numai la Sud — poate şi la Nord — se lărgeşte puţin şi, în consecinţă, taie vechea incintă în dreptul termelor.

In ea se disting trei faze de construcţie, adică, după ce a fost construită a fost dărâmată de două ori şi refăcută. După indiciile de până acum, se pare că prima dărâmare a fost provocată de un cutremur.

Forma incintei corespunde epocii de frământări continue, care destramă sistemul sclavagist al imperiului. Zid gros de 2,60 m şi chiar mai mult, turnuri puternice scoase înafară, şanţuri şi valuri în faţă sunt elemente de caracter pur defensiv, care arată situaţia critică în care se afla dominaţia romană. Această formă o păstrează zidul în toate cele trei faze, cu singura deosebire că în fazele din urmă el se mai îngroaşe, ajungând în unele locuri până la 3 m sau mai mult şi aceasta, ca rezultat al reparaţiilor fie pe faţa interioară, fie în exterior, prin deplasarea zidului dărâmat până aproape de temelie, cu 60—70 cm înafară, ca să aibă priză cu pământul. Tot ulterior se mai adaugă în faţă încă un val cu şanţul respectiv. Deci schimbările ulterioare aduse zidului tind să accentueze mai mult caracterul lui defensiv.

In ceea ce priveşte tehnica constructivă, şi ea diferă de cea din epocile mai vechi. Astfel, structura internă este lucrată, e drept, tot după *opus caementicium*, însă *caementa* aici sunt foarte variate — şist verde, calcar, ba chiar fragmente arhitectonice, epigrafice şi sculpturale — şi de dimensiuni, la unele, foarte

mari, ceea ce face ca mortarul să fie întrebuinţat în cantitate mare, ca să umple golurile dintre pietrele mari care nu se pot tasa bine.

Mortarul de asemenea e de o calitate inferioară. In primul rând, varul are o putere de coeziune mai mică. Probabil a fost extras din piatră variată culeasă din dărâmăturile edificiilor vechi şi aleasă fără prea mare atenţie—poate unele din ele să fi fost chiar arse în incendiul cetăţii, încât după arderea ei şi în cuptor, să se fi prăfuit şi să-şi fi pierdut gradul de temperatură. Aşa se explică, cred, porozitatea acestui mortar şi lipsa de uniformitate în coeziune. Nisipul în schimb e încă bine curăţit.

In faza a doua, mortarul prezintă o caracteristică nouă. El este amestecat cu cioburi mărunte de cărămidă. Sistemul acesta de mortar se întrebuinţa şi mai înainte însă numai în edificiile în care era circulaţie mare de apă, cum erau în deosebi camerile de baie din terme, iar cărămida era pisată în bucăţele cu mult mai mici. Rostul ei era de a opri umezeala să pătrundă în zid şi să-l desagrege. In zidul nostru, ştiindu-se că, în orice caz, nu dăunează rolului mortarului, s'a urmărit, fără îndoială, şi economisirea acestuia care, după cum am văzut, se cerea în cantitate mare ca să umple golurile dintre bolovanii mari aruncaţi în emplecton.

In faza a treia, mortarul e de o calitate cu totul inferioară. Nu mai e amestecat cu cioburi de cărămidă, în schimb nisipul e întrebuinţat aşa cum e adus de pe locul lui, amestecat cu tot felul de corpuri străine, în special scoici, chiar întregi şi destul de mari, şi pământ. De aceea, coloarea întunecată a mortarului şi lipsa lui de consistenţă, fiind sfărâmicios. Se pare că în unele locuri s'a pus în var şi moloz din dărâmături; aşa se explică prezenţa în acele locuri şi a cioburilor de cărămidă mai rare.

In sfârşit, paramentul acestui zid, în primele două faze—a treia fază nu se păstrează peste tot întru cât zidul, atunci, a fost reparat numai în partea lui superioară care, azi, e dărâmată— prezintă o caracteristică cu totul nouă. Anume, e construit din blocuri mari paralelipipedice, dar acestea nu sunt lucrate atunci pentru parament, ci sunt luate, lucrate gata, din edificii vechi dărâmate şi reutilizate în zid. Intre ele sunt multe monumente epigrafice sau arhitectonice — ca arhitrave, frize etc.— ba chiar, la baza zidului, se află şi tamburi de coloane trântiţi de-a-curmezişul ca nişte buşteni. Cu toată varietatea lor, ele sunt totuşi aranjate în zid după un sistem, şi anume, după *opus quadratum pseudisodomon*, adică blocurile au fost potrivite ca să aibă aceeaşi înălţime în rând, însă aceasta variază dela rând la rând. Apoi, blocurile sunt aşezate în zid în aşa fel ca să facă legătură cu emplectonul, însă această legătură nu se mai face prin acea dentatură obişnuită în *opus quadratum* roman, adică, prin aşezarea lor alternativ într'un rând pe lung şi în altul pe lat, ci acum sunt aşezate, în acelaşi rând, un bloc pe lung, altul pe lat. Sistemul îl găsim aplicat cu stricteţe în special în locurile unde s'au întrebuinţat blocuri lucrate anume pentru zid şi în porţiuni care n'au suferit reparaţiuni ulterioare, de exemplu: latura de front a turnului mare (fig. 2) şi cele

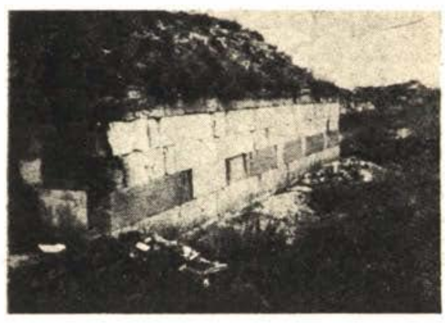


Fig. 2. —*Opus quadratum* de caracter grecesc.

două bastioane din dreapta şi stânga lui. Nici în restul zidului sistemul nu e neglijat, dar nu urmează în mod regulat după fiecare bloc pe lung, unul pe lat. Aceasta desigur din cauză că la distrugerea zidului, blocurile s'au amestecat, unele se vor fi spart, şi, în graba refacerii, s'a aplicat sistemul pecât a fost posibil.

Dar sistemul acesta de parament nu mai e de caracter roman, ci grecesc. Deci zidul nostru nu mai poate fi aşezat în seria arheologică romană, ci în cea grecească. Noi ştim însă că, dacă în Occident arheologia romană se limitează la anul 476, în partea de răsărit a imperiului ea se opreşte la Constantin cel Mare, căci de aici înainte se grecizează. Deci, în felul acesta, data zidului nostru, în prima lui fază de construcţie, poate fi fixată în mod neîndoelnic în secolul IV-lea [1].

In concluzie, din analiza tehnicii constructive în resturile zidurilor - incintă ale oraşului Histria, rezultă că până în secolul al IV-lea sistemele constructive întrebuinţate în ele sunt romane, corespunzând fiecare unei anumite perioade de timp, iar din secolul al IV-lea înainte, ele sunt greceşti sau sub influenţa grecească.

Rămâne acum să cercetăm aceste sisteme constructive şi în clădirile din interiorul cetăţii. Din acest punct de vedere cea mai indicată este clădirea termelor pentrucă, fiind refăcută de mai multe ori, la fiecare refacere s'au păstrat crâmpee din zidurile vechi încorporate în cele noi şi din ele ne putem de seama de sistemul constructiv corespunzător epocii. Astfel, din cea mai veche fază a termelor se păstrează două fragmente de ziduri: unul în afara incintei din secolul al IV-lea, iar altul încorporat în zidul care desparte sala cea mare de camerele cu *hipocaust*. Ele sunt construite din blocuri paralelipipedice, frumos cioplite şi legate între ele printr'un strat de mortar foarte subţire, abia de 0,5 cm. Blocurile sunt din aceeaşi piatră de calcar ca şi în paramentul zidului-incintă de pe platoul dela Vest de cetate şi tot aşa se aseamănă şi mortarul. Deci aceste două resturi de ziduri aparţin aceleiaşi perioade de timp, dela Domiţian la Hadrian. Sistemul constructiv întrebuinţat în aceste ziduri este, fără îndoială, *opus quadratum*, însă cu modificările suferite în cursul timpului. Intr'adevăr, după Augustus, *opus caementicium* devenind elementul constructiv obişnuit, *opus quadratum* nu se mai întrebuinţează decât foarte rar şi numai în edificii monumentale ca temple, arcuri de triumf, incinte etc. Dispare însă acea metodică exactitate din timpul lui Augustus şi nu mai poate fi datat decât în limite foarte largi, dacă nu mai sunt şi alte elemente care să precizeze data.

[1] S'a crezut până acum că acest zid este cel care a fost construit după distrugerea Histriei de Goţi în 248, deci în a doua jumătate a secolului al III-lea. Singurul argument pe care se bazează această părere, este că monumentele epigrafice, întrebuinţate ca material de construcţie în paramentul zidului, nu trec dincoace de anul 246. Eu am dovedit însă (Histria I, capitolul: Incinta cea mare) că acest parament, existent astăzi, nu aparţine primei faze a zidului, ci refacerii lui în urma, probabil, a unui cutremur, care l-a retezat până la temelie. Această refacere, pe baza stratigrafiei şi contextului arheologic constatat în Sectorul de Sud, a fost fixată pe la începutul secolului al IV-lea e. n. Se pune deci întrebarea: De ce, nici în această vreme, nu s'au întrebuinţat în paramentul zidului monumente epigrafice mai noi de anul 246? Răspunsul, pentru un epigrafist, e simplu şi eu l-am dat în studiul citat: In vreme târzie — începând chiar cu a doua jumătate a secolului al III-lea — inscripţiile devin tot mai rare în imperiu, mai ales în provinciile de graniţă, şi, atunci când mai apare câte una, este scrisă pe piatră de dimensiuni mici, de obicei în formă de placă subţire, care nu putea figura în paramentul zidului nostru construit din blocuri mari paralelipipedice. De altfel şi stratigrafic eu am dovedit, în capitolul menţionat din Histria I, că zidul nu poate fi datat mai de vreme de secolul al IV-lea.

Celelalte ziduri ale termelor sunt toate construite după acelaşi sistem în care o zonă de rânduri de piatră alternează cu alta de rânduri de cărămizi. Acest sistem a fost numit impropiu *opus mixtum* şi considerat că ar apărea la sfârşitul secolului al III-lea [1]. *Opus mixtum* se numeşte de fapt sistemul după care alternarea se face între *reticulatum* şi *testaceum* şi el apare în timpul lui Domiţian, se perfecţionează în timpul lui Hadrian şi dispare în timpul lui



Fig. 3. — Terme. *Opus listatum.*

Commodus. Construcţiile de pe Albano făcute de Septimiu Sever se explică prin belşugul de material mărunt rămas din tăerea pietrelor mari de peperin pentru terase, dar nu mai putem spune că ele sunt construite în *reticulatum*, pentrucă *tesserae*-le sunt foarte neregulate şi cu mult mortar între ele. Paralel însă cu *opus mixtum*, începând dela Hadrian, apare un alt sistem în care *reticulatum* este înlocuit cu blochete de formă paralelipipedică aşezate în rânduri orizontale şi paralele. Acesta este *opus listatum*. Ca şi *opus mixtum*, pe la sfârşitul secolului al II-lea, el suferă aceaşi schimbare, adică blochetele de formă paralelipipedică sunt înlocuite cu pietre de formă neregulată (fig 3). In felul acesta *opus listatum* durează tot timpul imperiului şi continuă şi după aceea până târziu în Evul Mediu când zonele se îngustează câteodată, până la un singur rând de piatră şi unul de cărămidă.

Totuşi, în această lungă durată a sistemului se pot deosebi perioade de timp după materialul întrebuinţat şi tehnica structurii lui în zid. Astfel, cel mai vechi zid construit după acest sistem, în termele noastre, este zidul cel gros (de 1,40 m) care limitează spre Sud basinul de apă rece, *frigidarium*. Din el se păstrează numai parte din zona de piatră dela bază, pe

[1] R. Cagnat în Dahremberg-Seglio, Dict. des Ant., v. III, art. *Murus*.

o înălţime de cca 0,50 m, însă la baza acesteia sunt trei rânduri de cărămizi şi e probabil că aceste rânduri de cărămizi reveneau, în alternanţă cu rândurile de piatră, şi mai sus, pe înălţimea zidului. Cărămida e de o coloare roşie-vie şi de mărimea unui *sesquipedalis* (44,4 cm), iar mortarul, de bună calitate, are o grosime de 2 cm între rânduri, iar între o cărămidă şi alta, în acelaşi rând, de cca 1,5 cm. Aceste caractere sunt proprii perioadei Severilor, în special coloarea şi mărimea cărămizilor, căci dela Elagabal înainte *sesquipedales* cad în desuetudine.

E probabil că acest zid reprezintă un adaus din vremea Severilor, împreună cu pavajul pe sub care se află reţeaua de canale de scurgere.

A doua perioadă a acestui sistem e reprezentată: de zidul care limitează spre Nord camera cu cisternă, de un fragment în afara incintei, prins în zidul de Nord al turnului I şi de mai multe alte fragmente prinse în celelalte ziduri ale termelor, în partea lor de jos. In primul rând, cărămizile întrebuinţate în aceste fragmente au dimensiuni după piciorul roman (29,6 cm). Apoi ele sunt foarte variate atât ca coloare a pastei, cât, mai ales, ca grosime. Aceasta înseamnă că, pentru construirea acestor ziduri, nu s'au fabricat cărămizi noi, ci ele au fost luate din dărâmăturile unor edificii din epoci diferite. De aceea rândurile nu au, fiecare în parte, o grosime uniformă dela un capăt la altul, şi, ca să se egaleze, a trebuit să se pună între ele straturi de mortar mai groase (2,50—3,50 cm). De asemenea şi între cărămizi, pe acelaşi rând, depărtarea e mai mare până la 2,50 cm. Aceasta este o tehnică decadentă, care se întâlneşte şi în edificiile din Roma, din perioada Elagabal-Carinus, ca de pildă, în restaurările amfiteatrului Flavilor făcute de Alex. Sever, zidul Aurelian şi tot grupul de clădiri din Villa Quintillilor atribuite acestei perioade. In termele noastre aceste ziduri nu pot fi datate decât în a doua jumătate a secolului al III-lea, adică după distrugerea cetăţii de către Goţi în anul 248.

In sfârşit, toate celelalte ziduri din terme, construite după sistemul numit *opus listatum*, aparţin perioadei a III-a. Ele se deosebesc prin aceea că, în general, toate cărămizile din parament sunt uniforme, deci au fost fabricate anume pentru zid. Faptul acesta nu e ceva propriu Histriei, ci se constată şi în Roma în prima jumătate a secolului al IV-lea. Şi aici materialul latericiu vechi este aruncat în emplecton, iar pentru parament se fabrică altul nou. Cărămida nouă creşte în grosime, între 3,5—4 cm, iar stratul de mortar dintre rânduri creşte şi el egalând grosimea cărămizilor. De asemenea, altă caracteristică a acestei vremi este că în mortar se amestecă bucăţi fărâmiţate de cărămidă în toate zidurile termelor. Important însă în zidurile din această vreme este lungimea cărămizilor care e de cca 32—33 cm, deci după piciorul grec, ceea ce înseamnă încă o dovadă că arta constructivă dela Histria se află acum sub influenţa greacă şi, după cum am văzut mai sus, aceasta se petrece în secolul al IV-lea.

Recapitulând, din această analiză a tehnicii constructive dela Histria, se desprind următoarele concluzii:

1. — In edificiile importante analizate vara trecută, sunt întrebuinţate sisteme constructive proprii Romanilor şi a căror provenienţă se poate urmări până în centrul imperiului.

Desigur că vehiculul de răspândire a acestor sisteme, ca şi a oricărei tehnici, au fost trupele militare cu convoiul lor de civili. Dar nu mai puţin au contribuit la aceasta şi construcţiile, oarecum oficiale, care, impresionând populaţia locală până la intimidare, prin somptuozitatea şi proporţiile lor colosale,

constituiau pentru Romani un instrument politic în plus de ținere în supunere a acestei populații. Să ne gândim, de pildă, la monumentele triumfale — cum e *Tropaeum Traiani* dela Adamclissi — sau la termele și amfiteatrele răspândite prin toate provinciile.

2. — Cu cât se înaintează în timp, cu atât tehnica constructivă decade, massa luând locul perfecțiunii. Aceasta, fără îndoială, este în strânsă legătură cu decăderea societății romane, al cărei sistem sclavagist de producție intră în descompunere. Invățătura stalinistă cu privire la legea concordanței între relațiile de producție și caracterul forțelor de producție se aplică aici cu deplin succes. Nivelul scăzut al producției e primul semn al dispariției acestei concordanțe, ceea ce în chip inevitabil, duce la descompunerea modului de producție și deci a societății respective.

3. — In sfârșit, începând cu secolul al IV-lea, în sistemele de construcție dela Histria se constată o schimbare. Ele nu mai vin din Roma ci din Bizanțul greco-oriental, care devine capitala acestei părți a imperiului și ia locul Romei în menținerea sistemului sclavagist. Tot în această vreme se constată întrebuințarea monumentelor de artă — fragmente arhitectonice și sculpturale, sau de documentare — tot felul de inscripții, ca material de construcție. Aceasta înseamnă că Romanii au pierdut simțul de respect față de monumentele artistice sau de documentare a trecutului, deci o decădere a nivelului cultural. Desigur că la aceasta a contribuit în bună parte și răspândirea creștinismului.

## РИМСКОЕ ЗОДЧЕСТВО В ИСТРИИ

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Производится анализ строительной техники трех римских построек, связанных с термическим ансамблем и принадлежащих к трем различным эпохам.

В самой древней из них, расположенной на возвышенности, к западу от крепости, установлен характер зодчества эпохи Домициана—Адриана. Наружная стена построена из мелких блоков известняка, имеющих форму параллелипипеда, уплотненных в горизонтальные и параллельные ряды, подобно некоторым зданиям на даче Адриана в Тиволи и стенам, ремонтированным во времена Адриана, из претории кастра Дробета (Т. Северин). Эмплектон состоит из caementa, однородной и малого размера, что же касается раствора, то он хорошего качества и хорошо приготовлен.

Форма этой стены, толщина которой 1,80 м, имеющей с внутренней стороны небольшие башни, является еще лишним доводом в установлении ее даты. О том же говорит и стратификация.

Вторая постройка, открытая во время раскопок в 1950—1952 гг., стратиграфически также может быть отнесена ко второй половине III в. Толщина ее в 2,60 м. Эмплектон составлен очень тщательно. Caementa состоит только из зеленого камня и известняка без примеси кирпича или обработанного камня, тогда как раствор сохраняет пропорциональную смесь. Наружная стена построена по образцу opus qua-

dratum эпохи упадка, блоки не имеют одинаковой толщины и не чередуются в определенном порядке с эмплектоном.

На третьей постройке можно проследить три самостоятельных периода. В первый период в эмплектоне рядом с caementa появляются кирпичи и обломки скульптурных и архитектонических украшений и т. д., а раствор имеет пористый вид, должно быть из-за качества извести, извлеченной из неподходящего камня. Во втором периоде в раствор примешивается раскрошенный кирпич, в третьем периоде раствор крошится из-за потребления неочищенного песка. Наружная стена, сохранившаяся в I и II периоде, отсутствует в III; кладка произведена также по образцу opus quadratum, но греческого характера, то есть блоки, расположенные в том же ряду, одни положены в ширину, а другие в длину. Большинство блоков наружной стены принадлежат старым постройкам, многие из них являются обломками фриз, архитрав или эпиграфических надписей. На основе стратиграфии первый период можно датировать IV, второй — началом VI, а третий — концом VI века.

В термах сохранились развалины стен, относящихся к четырем различным периодам. В первый строительный период стена была сложена из блоков по образцу opus quadratum. Остальные три периода употребляют кладку по образцу opus listatum. Самая древняя относится ко времени Северов; в рядах кирпича употребляют sesquipedales с тонким слоем известкового раствора между ними. Второй период строительной техники принадлежит второй половине III в. — кирпичи, уже бывшие в употреблении, различной толщины, но определенной длины римского фута и для того, чтобы сравнять ряды, употребляли между ними толстый слой раствора. Третий период относится к IV в.— кирпичи имеют длину греческого фута (32—33 см), известковый раствор сравнивает их толщину и смешан с толченым кирпичем.

В общем, автор отмечает, что техника зодчества в Истрии, как и общество в своем развитии, находится в состоянии упадка.

Начиная с IV в. эта техника возвращается к греческим образцам, которыми пользовались сначала.

## ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Старая постройка. Внутренняя сторона с лестницами, ведущими к башне у входа.

Рис. 2. — Opus quadratum греческого характера.

Рис. 3. — Термы. Opus listatum

## SYSTÈMES ROMAINS DE CONSTRUCTION À HISTRIA

### (RÉSUMÉ)

L'Auteur analyse la technique de construction dans les trois enceintes romaines de trois époques différentes et dans l'ensemble des thermes.

Dans la plus ancienne de ces enceintes, située sur le plateau Ouest de la cité, on constate le système de construction de la période Domitien-Hadrien. Le parement est construit en petits blocs parallélipipèdiques de calcaire, posés

en rangées horizontales et parallèles, comme dans certaines constructions de la villa Hadrien de Tivoli et comme dans les murs, réparés au temps d'Hadrien, du prétoire du « castrum » de Drobéta (Turnu-Severin). L'emplecton se compose de *caementa* homogènes de petites dimensions, et de mortier de bonne qualité, très consistant.

La forme de ce mur, large de 1,80 m et muni de petites tours intérieures, plaide elle aussi en faveur de cette date. La stratigraphie également.

La seconde enceinte, découverte à l'occasion des fouilles de 1950—1952, se rattache au point de vue stratigraphique à la seconde moitié du III-e siècle. Son épaisseur est de 2,60 m. L'emplecton est encore travaillé soigneusement. Entre les *caementa*, rien que de la pierre — schiste vert et calcaire — pas un morceau de brique ou de pierre taillée, tandis que le mortier conserve les proportions du mélange. Mais le parement est exécuté d'après l'*opus quadratum* décadent — les blocs n'ont pas la même hauteur et ne sont pas reliés à l'emplecton selon un système précis.

Dans la troisième enceinte on distingue trois phases. Dans la première apparaissent dans l'emplecton des briques et des fragments sculpturaux, architectoniques etc. parmi les *caementa*, tandis que le mortier présente des porosités, probablement à cause de la chaux extraite d'une pierre impropre. Dans la seconde phase, le mortier est mélangé à des briques émiettées, et dans la troisième, le mortier est friable à cause du sable impur. Dans la première et dans la deuxième phases — la troisième ne s'est pas conservée — le parement est construit de la même manière, selon l'*opus quadratum*, mais de caractère grec, c'est-à-dire que les blocs sont posés, sur un même rang: l'un en longueur, l'autre en largeur. La majorité des blocs formant le parement proviennent d'édifices plus anciens — un grand nombre sont des fragments de frises, d'architraves ou de monuments épigraphiques. D'après la stratigraphie, la première phase remonte au IV-e siècle, la seconde, au début du VI-e et la troisième phase, à la fin du VI-e siècle.

Dans les thermes on trouve des restes de murs provenant de quatre phases. Dans la première phase, le mur était construit avec des blocs de taille *(opus quadratum)*. Dans les trois autres phases, on employait l'*opus listatum*. La plus ancienne remonte aux temps des Sévères — dans les rangées de briques on emploie des *sesquipedales* avec, entre elles, une mince couche de mortier. La deuxième phase appartient à la seconde moitié du III-e siècle — les briques, utilisées à nouveau, ont des grosseurs différentes mais leur longueur est celle du pied romain. Pour égaliser la largeur des rangées, on a mis entre elles une couche épaisse de mortier. La troisième phase se situe au IV-e siècle — les briques ont la longueur du pied grec (entre 32 et 33 cm.), le mortier qui les lie est égal à leur épaisseur et il est mélangé de briques pilées.

En général, on constate que la technique de construction à Histria, comme l'évolution de la société, commence à déchoir.

A partir du IV-e siècle, cette technique revient aux caractères grecs avec lesquels elle avait débuté.

## EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1 — L'ancienne enceinte, côté intérieur avec les escaliers conduisant à la tour de la porte.

Fig. 2 — *Opus quadratum* de caractère grec.

Fig. 3 — Thermes. *Opus listatum.*

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# TEZAURUL MONETAR DELA RUŞI-SIBIU ŞI ACŢIUNEA CARPILOR ÎMPOTRIVA STĂPÂNIRII ROMANE DIN DACIA ÎN TIMPUL LUI FILIP ARABUL

DE

B. MITREA

Populaţia locală din Dacia, supusă şi adusă în stare de sclavie, a dus o luptă continuă împotriva cotropitorilor romani. In lupta aceasta, îndelungată şi grea, şi care a îmbrăcat diferite forme, populaţia locală a folosit şi prilejul diferitelor incursiuni sau migraţiuni ale populaţiilor neromane, aflătoare dincolo de hotarele provinciilor romane, şi, împreună cu acestea a lovit şi a slăbit apărarea romană până la epuizarea ei şi a sfârşit prin a o prăvăli. Dacă aceasta este situaţia pe plan general, să vedem care sunt izvoarele vremii cu privire la aceste răscoale ale populaţiei din Dacia şi cum au fost valorificate din punct de vedere istoric.

Ca de obicei, în orice problemă de istorie veche, documentele sunt de două feluri: textele literare ale autorilor romani şi greci şi textele epigrafice.

Cercetătorul sovietic A. D. Dmitriev are meritul de a fi folosit pentru prima oară textele literare antice şi de a fi arătat — cu toată tăria — starea aproape permanentă de răscoală a populaţiei locale, de-a-lungul celor 165 de ani de stăpânire romană în Dacia.

Inscripţiile au fost supuse unei pătrunzătoare analize de către învăţata sovietică I. Kruglikova, care, pe baza repetatelor menţiuni a unei categorii de « *latrones* », reuşeşte să contureze o nouă formă de luptă a localnicilor, nu numai din Dacia, dar din întregul Illyric împotriva ocupanţilor romani.

Studiile amintite traseazâ liniile mari ale problemei de-a-lungul întregii istorii a Daciei sub ocupaţia romană. Ele deschid o cale nouă care trebue urmată şi este de datoria cercetătorilor locali, ca pe drumul trasat, să găsească şi alt material documentar care să contribue la lămurirea aceleiaşi probleme.

O altă categorie de izvoare care nu au fost încă întrebuinţate şi care aduc lumină în problema care ne preocupă, este aceea a tezaurelor monetare.

Intr'adevăr, studiul tezaurelor monetare, descoperite pe teritoriul R.P.R., aparţinând epocii romane imperiale, ne desvălue, prin faptul ascunderii sau îngropării lor în pământ, existenţa unei primejdii pentru clasa stăpânitorilor de sclavi, primejdie ce vine şi dinăuntrul provinciei, dela populaţia locală

subjugată, care se revoltă, şi dinafară dela populaţiile care făceau incursiuni în imperiu.

Iată de ce descoperirile numismatice trebue să fie examinate mai întâi cu toată atenţia, pentru ca apoi să putem trage concluziile istorice ce se impun.

Alături de tezaurele monetare, arheologia, care se ocupă cu orânduirea sclavagistă, va avea datoria să mai seziseze diferitele distrugeri de aşezări, cetăţi, castre etc., din aceeaşi epocă romană, precum şi diferitele refaceri ce au urmat, care sunt de explicat în legătură cu aceiaşi factori.

In cele ce urmează, ne mărginim la studiul primului aspect, în legătură cu descoperirile monetare.

★

Prin grija Institutului de Istorie al Academiei R.P.R., s'a achiziţionat pe seama Muzeului Naţional de Antichităţi, în cursul anului 1951, un tezaur de

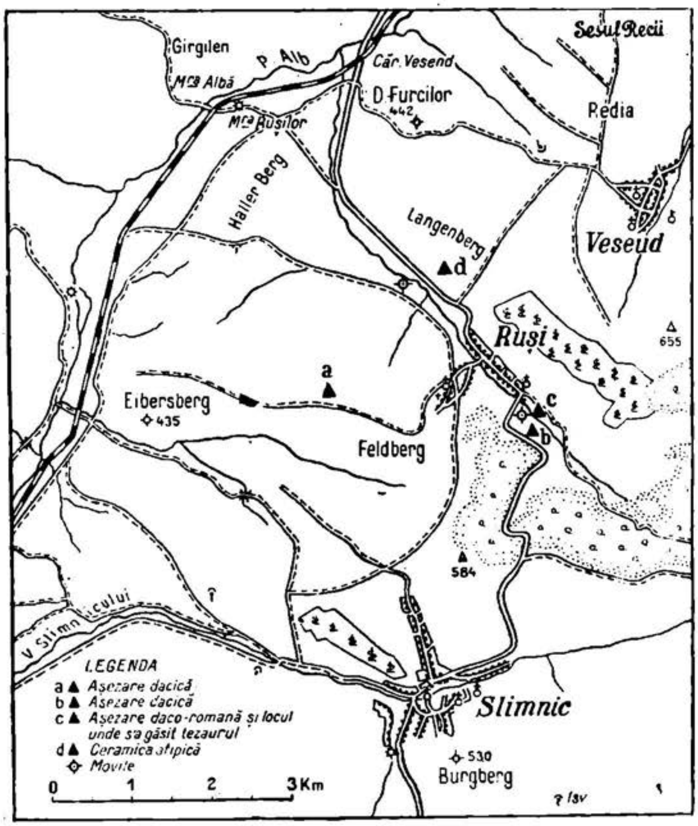



**Fig. 1. — Harta împrejurimilor dela Ruşi-Sibiu.**

denari romani din timpul imperiului, descoperit cu câţiva ani mai înainte în satul Ruşi, comuna Slimnic, raionul Sibiu.

Prin anul 1946 sau 1947, un locuitor din satul Ruşi, a descoperit, pe când muncea pământul său, un vas de lut ce conţinea un depozit monetar. In urma cercetărilor întreprinse la faţa locului, a putut fi stabilit şi locul exact al

descoperirii, care se află la cca 300 m distanţă de capătul ESE al satului, între drumul de care ce iese din sat şi pârâul satului, denumit şi Valea Ruşilor (fig. 1, *c*).

La suprafaţa solului, în acel punct, se află numeroase fragmente ceramice, parte aparţinând orânduirii sclavagiste romane, parte de un pronunţat caracter local, dacic. Avem, deci, de înregistrat în acest punct o aşezare daco-romană, căci tezaurul monetar a fost găsit în această aşezare.

Vasul în care au fost găsite monetele a fost distrus şi aruncat de către descoperitor, care a reţinut doar o mică parte din monetele conţinute, vânzând restul unui colecţionar particular din Sibiu.

Monetele ajunse în colecţia particulară, în număr de 130, au fost apoi achiziţionate prin Institutul de Istorie şi Filosofie pe seama Muzeului Naţional de Antichităţi [1].

Cum se întâmpla de obicei în trecut în asemenea ocazii, descoperitorul a oprit pentru sine un număr de monete, din care ulterior a donat opt bucăţi Muzeului Naţional de Antichităţi. Este probabil ca numărul monetelor reţinute să fi fost mai mare, dar cu toate încercările făcute, nu am reuşit să le vedem.

Din tezaurul descoperit în satul Ruşi cunoaştem în total 138 de monete care se înşirue cronologic, din timpul domniei lui Septimiu Sever până la Filip Arabul.

Iată distribuţia monetelor pe împăraţi sau membri ai casei imperiale:

| | | |
|---|---|---|
| 1. | Septimiu Sever | 13 bucăţi |
| 2. | Geta | 1 bucată |
| 3. | Caracalla | 5 bucăţi |
| 4. | Elagabal | 11 » |
| 5. | Iulia Maesa | 2 » |
| 6. | Severus Alexander | 10 » |
| 7. | Orbiana | 1 bucată |
| 8. | Iulia Mamaea | 7 bucăţi |
| 9. | Maximinus Thrax | 1 bucată |
| 10. | Balbinus | 1 » |
| 11. | Gordian | 62 bucăţi |
| 12. | Filip I. Arabul | 15 » |
| 13. | Otacilia Severa | 4 » |
| 14. | Filip al II-lea | 5 » |
| | total: | 138 bucăţi |

Monetele descoperite sunt denari de argint până pe vremea lui Balbinus inclusiv, iar restul sunt antoniniani din timpul lui Gordian şi Filip. La unii antoniniani, pojghiţa de argint este, într'o măsură mai mare sau mai mică, îndepărtată, rămânând doar sâmburele de *aramă*, dar slabele urme de argintare păstrate pe alocurea vin să ne confirme că este vorba de antoniniani.

Din punct de vedere cantitativ, domină antoninianii din timpul lui Gordian şi Filip Arabul (238—249), numeric fiind 86 de bucăţi sau reprezentând peste 62% din numărul monetelor recuperate din întregul tezaur, pe când denarii numără abia 52 de bucăţi, sau ceva peste 37% din totalul monetelor. Aceasta poate însemna că depozitul monetar s'a format, în cea mai mare parte, în timpul domniei acestor din urmă doi împăraţi, Gordian şi Filip Arabul. Restul monetelor pot fi interpretate sau ca monete rămase în circulaţie din timpul împăraţilor respectivi, păstrându-şi puterea circulatorie datorită aliajului mai bun

[1] M. N. A., Dosar 1951.

din care erau bătute, sau fiind *păstrate* ca o avere personală din primele decade ale secolului al III-lea. Este probabil ca tezaurul să reprezinte averea personală a vreunui reprezentant al clasei exploatatoare locale din acea aşezare.

Concluzii de caracter istoric vor putea fi trase după ce vom fi stabilit data şi cauzele îngropării tezaurului.

In asemenea ocazii, cel mai important lucru este de a şti dacă tezaurul este complet, adică dacă a ajuns în întregime la cunoştinţa noastră sau nu. In caz negativ, se fac rezerve şi noi înşine am făcut aceasta de multe ori [1]. In situaţia de faţă — după cum am notat şi mai sus — este foarte probabil ca o mică parte din monete să fi rămas încă la descoperitor şi astfel nu au putut fi examinate. Dar experienţa ne-a arătat că, de câte ori întâmplarea face să se înstrăineze o parte din tezaur, apoi aceeaşi întâmplare operează într'o relativă proporţie: din cele mai multe monete vor fi înstrăinate mai multe piese, iar din cele mai puţine un număr mai mic. In orice caz, repartizarea acestor împrăştieri nu depăşeşte cadrul cronologic fixat de massa principală a tezaurului. Cu alte cuvinte, cadrul cronologic al monetelor, cea mai veche şi cea mai recentă, rămâne fixat de massa principală şi nu este ştirbit cu nimic de eventuale reţineri, împrăştieri sau înstrăinări de monete. Experienţa ne-a dovedit acest lucru în diferite ocazii. Credem că nu este cazul să insistăm prea mult acum şi aici. Dar în cazul de faţă monetele reţinute de descoperitor şi ajunse apoi în mâinile noastre sunt dela următorii împăraţi: Septimiu Sever (în descrierea Nr. 3), Caracalla (Nr. 12), Elagabal (Nr. 27), Severus Alexander (Nr. 36), Gordian două bucăţi (Nr. 73 şi Nr. 102), Filip Arabul (Nr. 125) şi Otacilia, soţia sa (Nr. 131).

Chiar numai din situaţia aceasta se poate trage o concluzie şi anume că întâmplarea a reţinut în cazul de faţă, câte o monetă din timpul celor mai vechi împăraţi documentaţi în tezaur şi până la cel mai recent. Şi încă ceva în plus: împăraţii care sunt documentaţi în tezaur cu mai multe monete, Gordian şi Filip Arabul, figurează şi în monetele reţinute, cu câte două piese.

Concluzia, care credem că se impune şi care depăşeşte cadrul strict al lucrării, este că atunci când au fost înstrăinate un număr restrâns de monete dintr'o descoperire, massa principală a monetelor rămase poate fi întrebuinţată pentru concluzii istorice, ca şi când descoperirea ar fi întreagă. In cazul de faţă, depozitul monetar dela Ruşi-Sibiu, în starea în care se găseşte, ne îngădue să tragem concluzii istorice cu privire la îngroparea lui. Pentru acest fapt va trebui să stabilim care este moneta cea mai recentă din tezaur şi când poate fi datată.

Din descrierea cronologică a tezaurului, reiese faptul că monetele cele mai recente datează din timpul domniei lui Filip Arabul şi a familiei sale. Atât Filip, cât şi soţia şi fiul său, au murit în a doua jumătate a anului 249, deci monetele din tezaur nu au putut fi bătute mai târziu de această dată. Să încercăm acum să vedem dacă nu putem să stabilim o dată mai precisă în limitele domniei acestui împărat.

Din descrierea amănunţită a monetelor (Nr. 115 şi urm.) se poate vedea că, din timpul lui Filip Arabul, se pot data, pe baza titlurilor triumfale, patru monete (Nr. 115—118) între anii 245—247. Cele ale fiului lui Filip Arabul, Filip al II-lea, poartă numai titlul de Caesar şi Princeps iuventutis, deci trebue datate înainte de luna August 246 (după R. Cagnat) [2] sau 247 (după datarea

---

[1] «Rev. Ist. Rom.», 1935—1936, v. V—VI, p. 289.

[2] R. Cagnat, Cours d'épigraphie latine. Paris, 1914, ed. a IV-a, p. 218.

lui M. Bernhart)[1]. Acestea sunt singurele date pe care ni le indică monetele. Restul legendelor de pe monete sunt de tipul Aequitas Aug., Annona Aug., Felicitas Temporum, Fides Militum, Romae Aeternae, Virtus Exercitus etc. şi nu aduc nicio precizare din punctul de vedere al datării care ne interesează pe noi.

Se pare deci că cea mai recentă monetă datată din tezaur pe care ne putem sprijini este cea din anul 247, monetă care, după toate probabilităţile, ar trebui să ne indice şi data după care nu s'a mai adăogat nicio altă monetă la depozit. In sprijinul acestei date poate fi adus şi faptul că dela Filip iunior nu avem decât monete cu titlul de Caesar şi nu cele cu titlul de *Augustus*, titlu pe care îl ia după luna August 246 (după datarea lui Cagnat) sau după luna August 247 (după datarea lui Bernhart).

Este foarte probabil, deci, ca ultima monetă din tezaur să fie cea din anul 247 şi că tezaurul a fost îngropat chiar în acelaşi an.

★

Dar acest tezaur, care se încheie cu monete din timpul domniei lui Filip Arabul, nu este singurul pe care-l cunoaşte arheologia numismatică a Daciei. Dimpotrivă, el face parte dintr'o serie destul de bogată de astfel de descoperiri, astfel încât au putut fi strânse nu mai puţin de 24 de tezaure şi descoperiri monetare de pe teritoriul Daciei, în care cea mai recentă monetă datează din vremea acestui împărat.

Socotim că este necesar să le amintim mai întâi pe toate, pentru ca apoi, în completă cunoştinţă de cauză, să încercăm să formulăm o explicaţie valabilă pentru întregul complex de depozite monetare. Este adevărat că asupra celor mai multe descoperiri monetare nu posedăm decât date vagi, în sensul că se indică epoca din care fac parte monetele cuprinse în tezaur, dar, în acelaşi timp, ni se precizează în toate cazurile, că ultimele monete sunt din timpul domniei lui Filip Arabul.

Dar iată mai întâi, care sunt acestc depozite şi descoperiri monetare:

1. La *Ilişua*, r. Beclean, unde se află un castru militar roman, s'a găsit un tezaur format din 115 monete romane ce se înşiruiesc dela Vespasian până la Filip Arabul. Din timpul acestui ultim împărat s'au găsit numai două piese: una cu Rv. Felicitas temp. şi alta cu Rv. Provincia Dacia An. II.

C. Torma, «Érdely Múzeum-egylet évkönyvei», 1866, v. III, p. 31-34. Cf. şi C. Gooss, Chronik, «Archiv. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde», 1876, v.XIII, p. 281.

2. La *Moigrad*, r. Jibou, C. Torma a găsit 36 de monete, dintre care cea mai recentă era din timpul lui Filip Arabul.

C. Torma, A limes dacicus ..., 1880, p. 85, n. 2.

3. Dela *Gilău*, r. Cluj, unde şi-a avut garnizoana o unitate romană până în secolul al III-lea, cunoaştem un mare tezaur monetar descoperit pe la 1800, alcătuit din cca 1170 de piese, asupra cărora posedăm un amplu studiu, din care reiese că cele mai multe monete sunt din timpul dinastiei Severilor, iar cele mai recente sunt dela Gordian, 218 bucăţi, şi Filip Arabul, 16 bucăţi.

W. Kubitschek, «Jahrbuch f. Altertumskunde», 1909, v. III, p. 123-125.

4. Fără indicaţii mai precise, se cunosc din Valea Someşului Mic monete romane ce se înşiruiesc din timpul Faustinei şi până în vremea lui Filip Arabul.

---

[1] M. Bernhart, Handbuch zur Münzkunde d. röm. Kaiserzeit. Geneva, 1923, p. 298.

Orosz, «Numismatikai Közlöny», 1913, p. 115.

5. «Un mare tezaur de monete romane din timpul imperiului s'a descoperit la *Band*, r. Tg. Mureş, din care au putut fi salvate doar câteva piese: din timpul lui Elagabal, 1; Gordian al III-lea, 15, şi Filip Arabul, 4. Starea de conservare a monetelor este foarte bună».

J. H(ampel), «Arch. Ért.», 1873, v. VII, p. 26-27.

6. După o ştire destul de vagă, monete de argint şi bronz din timpul lui Severus Alexander, Maximinus Thrax, Filip şi mulţi alţii, au fost găsite la *Alba-Iulia*, r. Alba, în anul 1849. Dela Filip s'a aflat una cu «provincia Dacia An. I», deci anul 246 sau 247.

M. J. Ackner, «Mitth. d.C.C.», 1856, v.I, p. 101.

7. Cu ocazia săpăturilor întreprinse de B. Cserni în anul 1912 *în aceeaşi localitate*, s'au găsit în total un număr de 81 de monete. Dintre ele au putut fi identificate 71, ce se înşiruesc dela Hadrian până la Filip Arabul.

G. Finaly, «Arch. Anz.», 1913, al. 333.

8. La *Ghelinţa*, r. Tg. Săcuiesc, posedăm o informaţie după care «de aici ajung în colecţie particulară mai multe monete din timpul imperiului, până la Filip Arabul (Rv. «Provincia Dacia», An. III, a. 247-248)».

C. Gooss, «Chronik»..., ibidem, p. 295-296.

9. Dela *Mărtinuş*, r. Odorhei, informaţiile numismatice cunosc «o serie de denari romani din timpul imperiului, ce ajung până la Filip I, a. 248».

C. Gooss, «Chronik»..., ibidem, p. 292.

10. La *Odorhei*, r. Odorhei, s'au descoperit în anul 1874, pe lângă alte documente arheologice, şi «monete romane ce ajung până la Filip Arabul, anul 247».

C. Gooss, «Chronik»..., ibidem, p. 316.

11. Nu departe de valea Târnavei Mari, r. Mediaş, la *Ighişul Nou*, «s'a găsit în anul 1875, într'un vas de lut roşu, un număr de 156 de antoniniani, din timpul lui Gordian al III-lea şi Filip I-ul şi al II-lea».

C. Gooss, «Chronik»..., ibidem, p. 272.

12. Ar putea fi pomenit acum tezaurul dela *Ruşi*, Sibiu, despre care tratează acest studiu.

13. Lângă Sibiu, la Turnişor, r. Sibiu, s'a găsit în anul 1868 o ulcică cu monete romane din timpul imperiului. «Monetele erau de pe vremea următorilor împăraţi: Septimius Severus, Caracalla, Macrinus Severus Alexander, Maximinus Thrax, Gordianus şi un singur exemplar dela Filip Arabul».

C. Gooss, «Chronik»..., ibidem, p. 295-296.

14. Intre *Câineni* şi *Călineşti*, r. Loviştea, s'a descoperit prin anul 1890, un tezaur de 235 monete romane ce se înşiruesc cronologic dela Hadrian şi până la Filip Arabul. Acest din urmă împărat figurează cu patru piese.

H. M(üller), «Korrespondenzblatt des Ver. f. siebenb. Landeskunde». 1890, v. XIII, p. 37-42.

15. Dimitrie Sturza îi comunica lui Al. Odobescu faptul că la Reşca (*Romula*). r. Caracal, s'au aflat numeroase monete romane din timpul imperiului, ce ajung până la Filip Arabul.

D. Sturdza, la Al. Odobescu, «Analele Soc. Acad. Rom.» 1878, v. X, p. 323.

16. In anul 1923 s'a găsit la *Celei*, r. Corabia, într'o casă romană, un mare tezaur de cca 4000 de monete. Dintre acestea, cca 400 de piese au ajuns în colecţia lui Georgescu-Corabia; erau toate antoniniani din timpul lui Pupienus, Gordian al III-lea şi Filip Arabul.

D. Tudor, « Cronica numism. şi arh.», 1939, v. XIV, p. 159, şi acelaşi, ibidem, 1942, v. XVI, p 29.

17. La *Cuptoare*, r. Reşiţa, s'a descoperit în anul 1883 un tezaur de monete. Cca 30 ajung la Muzeul din Budapesta, unde se precizează că erau din timpul lui Septimius Severus şi până în vremea lui Filip Arabul.

I. Berkeszi, «Történelmi és régészeti értesitö», Timişoara, 1907, v. XXIII, p. 26.

18. La *Selişlea*, r. Baia de Aramă, Tudor semnalează antoniniani din timpul lui Gordian al III-lea şi Filip Arabul.

D. Tudor, «Cronica numism. şi arch. », 1939, v. XIV, p. 157-158.

19. După o informaţie păstrată la Muzeul Naţional de Antichităţi, în anul 1886 s'a găsit la *Brădiceni*, r. Tg. Jiu, un tezaur alcătuit din 815 monete, ce se înşiruesc din timpul Severilor şi până în vremea lui Filip Arabul.

M.N.A., Dos. 1886, p. 123. Cf. D. Tudor, Oltenia Romană, p. 60.

20. La *Slobozia*, r. Tg. Jiu, s'a descoperit un tezaur monetar de vreo 3000 de bucăţi, care însă s'au împrăştiat toate. După exemplarele strânse de Gr. Tocilescu, ele ar data din timpul lui Septimiu Sever şi până în vremea lui Filip Arabul.

D. Tudor, Oltenia Romană, p. 60.

21. Ca provenind din fostul judeţ *Gorj*, a ajuns la Cabinetul Numismatic al Academiei R.P.R. un tezaur monetar, a cărui ultimă monetă datează din timpul lui Filip Arabul.

D. Tudor, Oltenia Romană, p 60.

22. In anul 1934, s'a descoperit în *Belcinu*, r. Craiova, un tezaur de cca 1000 de monete, dintre care cea mai recentă este din vremea lui Filip Arabul.

D. Tudor, Oltenia Romană, p. 60

23. La *Bârca*, r. Băileşti, s'a găsit în anul 1937, un tezaur monetar din care 67 de piese au putut fi identificate şi se înşiruesc dela Elagabal la Filip Arabul.

D. Tudor, « Cronica numism. şi arh. », 1939, v. XIV, şi ibidem, Oltenia Romană, p. 59.

24. La *Moţăţei*, r. Calafat, s'a descoperit în anul 1932, un tezaur de cca 100 de monete, din care au fost salvate 80 de bucăţi. Acestea se înşiruiau cronologic dela Commodus până la Filip Arabul.

O. Iliescu, în « Oltenia », 1941, v. II, p. 160 — 169.

★

Ajungând la capătul acestui inventar, se impune să facem unele observaţii cu caracter general. Ar fi fost de dorit, pentru a putea întrebuinţa materialul monetar în vederea unor concluzii istorice, să-l avem descris amănunţit, fiecare monetă în parte, să precizăm apoi la cele mai recente monete din tezaur datarea lor, ca apoi, pe baza datelor obţinute să putem trage concluzii. Or, in această privinţă avem de înregistrat o mare deficienţă în publicaţiile de acest fel. De aceea va fi de dorit ca cel puţin tezaurele care se vor descoperi de acum înainte să fie publicate sistematic.

Dacă am fi posedat pentru fiecare descoperire monetară amintită o descriere amănunţită şi dacă, pe baza acestei descrieri, am fi putut *data* monetele din timpul celui mai recent împărat documentat în tezaur, am fi putut obţine anumite *date* cronologice de cea mai mare importanţă pentru obiectivul pe care îl urmărim în cercetarea noastră.

Dar chiar şi aşa, din massa de tezaure mai sus amintite, din informaţiile aşa cum sunt, putem încerca unele generalizări care pot fi întrebuinţate în încheierile de caracter istoric.

Din toată massa de 24 de tezaure mai sus pomenită şi care se încheie în timpul domniei lui Filip Arabul, posedăm o descriere completă numai asupra tezaurului descoperit între *Câineni* şi *Călineşti*, r. Vâlcea, asupra celui dela *Moţăţei*, Reg. Craiova (este doar o parte din descoperire), asupra celui dela *Ruşi*, iar asupra tezaurului descoperit în fostul jud. *Gorj*, în 1888 şi ajuns în colecţiile Cabinetului Numismatic al Academiei R.P.R., inedit încă, am făcut o cercetare prealabilă. Când se datează ultimele monete din aceste tezaure în timpul domniei lui Filip? Ne interesează acest fapt în mare măsură, spre a putea stabili anul în care se întâmplă anumite evenimente pe care le vom vedea în cele ce urmează.

Din examinarea titlurilor triumfale ale împăratului Filip Arabul ce apar pe monetele din aceste patru tezaure amintite, precum şi din cea a legendelor de pe rv., reiese că niciuna nu depăşeşte anul 247.

Examinarea monetelor din aceleaşi tezaure ce poartă efigia lui Filip al II-lea, fiul lui Filip I, ne duce la aceleaşi concluzii: ele poartă numai titlurile Caesar şi Princeps iuventutis, ceea ce înseamnă că trebue datate înainte de luna August 247, dată la care primeşte titlul de Augustus.

Pe baza acestor constatări, puţine, ce-i drept, faţă de massa celorlalte, putem conchide că acumulările de monete în aceste tezaure au putut fi încheiate cel mai târziu în cursul anului 247.

Dar şi o parte din restul descoperirilor monetare ne dau indicaţii în acelaşi sens. Astfel, în descoperirea dela Alba Iulia (Nr. 6), ni se precizează că moneta dela Filip este cu «Dacia An. I», deci anul 246, 247; pe când monetele din descoperirile dela Ghelinţa, care par a fi mai curând o colecţie, ca şi cele dela Mărtinuş, merg până în anul 248. Până în acelaşi an continuă şi monetele din tezaurul dela Ilişua.

Mai putem produce un argument, şi anume că monetele au fost ascunse în timpul lui Filip Arabul, şi din faptul că, *numeric*, monetele din timpul acestui împărat apar în tezaurele amintite într'un număr cu mult inferior celor aflate în aceleaşi tezaure, datând din timpul împăratului Gordian.

Şi putem da câteva exemple.

In tezaurul dela Gilău, dintr'un total de 1170 de monete, dintre care doar 10 bucăţi nu au fost identificate, 141 sunt emise în timpul lui Gordian al III-lea, iar din timpul lui Filip Arabul şi soţiei sale, abia 7. Aceeaşi situaţie este şi cu tezaurul dela Câineni-Călineşti, în care din 235 de piese, toate identificate, cunoaştem din timpul lui Gordian al III-lea, 38 de piese, pe când din vremea lui Filip şi a soţiei sale, abia cinci bucăţi. Am putea continua cu exemple de acest fel, dar le socotim suficiente deocamdată, pentru nevoile subiectului nostru.

Ce rezultă din întreaga documentare de mai sus?

1. Că o serie de tezaure monetare care au ajuns până la noi întregi şi au fost studiate, monetele respective fiind identificate şi clasificate cronologic, se încheie cel mai târziu în anul 247, iar unele în anul 248.

2. Că şi în tezaurele care s'au împrăştiat sau pentru care nu avem decât o repartizare numerică a monetelor pe împăraţi, numărul monetelor bătute în timpul lui Filip Arabul este cu mult mai mic decât cele aflate în acelaşi tezaur în timpul lui Gordian, împăratul anterior.

Aceste tezaure monetare au fost cunoscute, în cea mai mare parte, şi altor cercetători. Acelaşi material numismatic i-a prilejuit lui A. Alföldi [1] o serie de consideraţii cu care nu putem fi deloc de acord. Astfel, pornind dela faptul că depozitele monetare au fost îngropate pe la mijlocul secolului al III-lea şi în anii imediat următori, acesta a tras concluzia că Romanii au început să evacueze Dacia încă înainte de anul 271. Ceea ce este greşit sau mai bine zis fals la A. Alföldi este *poziția* pe care s'a situat acest arheolog şi care este cea naţionalistă burgheză, şovină, urmărind în mod transparent anumite scopuri politice. In acelaşi timp, se mai poate vedea cum cercetătorul «ştiinţific», în lucrări cu caracter istoric nu face decât să exprime ideile clasei dominante burgheze, din care face parte. Poziţia de pe care arheologul mai sus amintit judeca lucrurile nu putea să-i îngădue să ajungă la alte concluzii decât cele amintite.

O teză asemănătoare a susţinut şi cercetătorul D. Tudor [2] în 1939. Folosind mereu acelaşi material numismatic, descoperit în Oltenia, autorul citat credea la acea dată că dominaţia romană în această parte a Daciei se încheie în timpul domniei lui Filip Arabul. Ca o dovadă esenţială în sprijinul acestei teze, autorul «Olteniei Romane» aducea în primul rând îngroparea a numeroase tezaure monetare pe teritoriul Daciei Inferior, în care cea mai recentă monetă este din vremea lui Filip Arabul.

Ambii cercetători şi-au limitat investigaţiile lor la un spaţiu restrâns, Dacia sau Dacia Inferior. Pentru a explica însă acest fenomen, cercetările trebue extinse şi la alte provincii, spre a putea avea astfel o perspectivă mai justă şi care, credem noi, ar fi influenţat chiar şi concluziile pe care le-au formulat aceşti cercetători.

Este adevărat faptul că au fost îngropate în Dacia, în timpul domniei lui Filip Arabul, o serie destul de bogată de tezaure monetare. Dar tot atât de adevărat este şi faptul că îngroparea acestor tezaure în aceeaşi vreme nu se limitează numai la teritoriul Daciei. Dimpotrivă, numeroase descoperiri monetare ne dovedesc că îngropări de tezaure în timpul aceluiaşi împărat s'au făcut şi în alte provincii, ca: Moesia şi Gallia.

Cu privire la îngropările de tezaure menetare efectuate în Moesia Inferior pe la mijlocul secolului al III-lea e. n., avem informaţii puţine, deoarece în trecut, depozitele monetare descoperite pe teritoriul R.P. Bulgaria nu au fost toate studiate şi publicate în mod ştiinţific [3]. Recent însă, cercetătorii bulgari au acordat o atenţie deosebită acestor descoperiri, astfel încât am putut strânge numai din volumul al XV-lea al revistei « Izvestia » dela Sofia, 1946, informaţia că şase tezaure au fost îngropate, după datele pe care le avem *numai în timpul lui Filip Arabul.*

1. *Trestenic* (Plevna), 250 de denari din secolele II şi III. Cele mai recente monete sunt din timpul lui Filip Arabul (ibidem, p. 243).

[1] A. Alföldi, « Egyetemes phil. közl. », 1929—1930 şi extr. p. 31—33. Amănunte la M. Macrea, « Anuarul Inst. de Studii Clasice », Cluj, 1936—1940, v. III, p. 277—279.

[2] D. Tudor, «Cronica numism. şi arh.», 1939, v.XIV,p. 157—160; Ibidem, Oltenia romană Bucureşti, 1942, p. 58 şi urm.; cf. şi observaţiile făcute de C. Daicoviciu, « Anuarul Inst. de Studii Clasice », Cluj. 1936—1940, v. III, p. 251, n. 2. şi M. Macrea, Ibidem, p. 187, n. 3.

[3] Azi posedăm un inventar sumar al acestor descoperiri, N. Musmov, «Izvestia », « Bull. de la Soc. archéol. bulgare », Sofia, 1914, v. IV, p. 270—275. *Cf.* idem, « Numism. Ztschr. », 1918, p. 43—51. Aceeaşi problemă a fost apoi reluată de către G. Seure, « Rev. Numism. », 1923, cu un bogat comentariu.

2. *Levca* (Svilengrad), 66 de denari din secolele II şi III, dintre care dela Filip Arabul 8 bucăţi (sunt monetele cele mai recente) (ibidem, p. 236).

3. *Mihailovo* (Stara Zagora). Monete de aramă bătute de oraşele Moesiei şi Traciei dela începutul secolului al III-lea, precum şi monete imperiale de aramă, bătute în timpul domniei lui Filip Arabul (ibidem, p. 236).

4. *Nadejda* (Hascov), 230 de denari romani, din secolele II şi III. Ultimile monete par a fi dela Filip Arabul (ibidem, p. 237).

5. *Ferdinand*, 438 de denari romani, secolele II şi III ce se înşiruesc din timpul lui Traian şi până pe vremea lui Filip Arabul (ibidem, p. 238).

6. *Belozem* (Plovdiv), denari de argint din secolele II şi III, dintre care ultimul pare a fi din vremea lui Filip Arabul (Otacilia Severa), (ibidem).

Dar fenomenul acesta al îngropării tezaurelor monetare nu este ceva caracteristic pentru regiunile dunărene şi balcanice ale imperiului roman, ci este documentat şi pentru părţile de apus ale imperiului, în Gallia, unde aproximativ în aceeaşi epocă sau cea imediat următoare, găsim că au fost îngropate o serie de asemenea tezaure monetare. Până în anul 1900 erau cunoscute ca descoperite pe teritoriul Galliei un total de cca 800 de tezaure monetare; dintre acestea, nu mai puţin de *164* au fost îngropate în timpul lui Gallienus [1]. Iar pe baza unei statistici suplimentare, ţinute la curent până în 1936, acelaşi autor a putut constata că între anii 255—280, deci într'un răstimp de numai 25 de ani, au fost îngropate în Gallia un număr de *528* tezaure monetare! [2].

Ingropările acestea de tezaure monetare, documentate atât în provinciile dunărene ale imperiului roman: Dacia şi Moesia, cât şi în Gallia, în număr aşa de mare, nu pot fi datorate unei simple întâmplări, ci trebue să aibă la bază anumite cauze social-politice.

Tezaurul dela Ruşi-Sibiu şi, odată cu el, întreaga grupă de tezaure monetare îngropate în timpul lui Filip Arabul, şi care au fost amintite de noi, pune problema cauzei pentru care a fost îngropată întreaga massă de depozite monetare. Dela început trebue să spunem că nu poate fi vorba de o simplă întâmplare, după cum nu poate fi vorba de un fapt de circulaţie monetară, ci motivul trebue căutat mai adânc, în contradicţiile care frământau societatea sclavagistă de pe pământul Daciei: răscoalele sclavilor şi incursiunile «barbarilor».

Pentru aceasta trebue să examinăm în de aproape ambele cauze, în lumina documentării istorice de care dispunem astăzi. Cu alte cuvinte, să vedem ce ne spun izvoarele contemporane, cu privire la aceste două mari mişcări din Dacia.

★

Contradicţiile proprii modului de producţie sclavagist au dus la răscoale interne şi la migraţiunea popoarelor. Importanţa fiecăruia din aceşti doi factori a fost scoasă în evidenţă de către I.V. Stalin, în două ocazii diferite.

Prima teză a fost formulată de I. V. Stalin la primul Congres al colhozni-

---

[1] A. Blanchet, Trésors de monnaies romaines..., Paris, 1900, p. 56, unde autorul a putut înregistra îngroparea în timpul domniei lui Gordian al III-lea, Filip Arabul şi Trebonianus Gallus, deci într'un răstimp de 15 ani, a nu mai puţin de 48 de depozite monetare. Cf. şi J. Déchelette-Grenier, Manuel... 1934, v. VI, 2, p. 936, n. 1.

[2] A. Blanchet, «Rev. Numism.», 1936, p. 54—55.

cilor udarnici: « Revoluţia sclavilor a lichidat pe stăpânii de sclavi şi a desfiinţat forma sclavagistă de exploatare a oamenilor muncii »[1].

Cea de a doua teză a fost enunţată în raportul-dare de seamă ţinut la cel de al XVII-lea Congres al Partidului: «...ne-Romanii, adică toţi « barbarii », s'au unit împotriva duşmanului comun şi au răsturnat ca o vijelie Roma »[2].

Răscoalele sclavilor din imperiu, pe la mijlocul secolului al III-lea e. n., epocă ce ne interesează, sunt caracterizate în mod succint, dar judicios, de către N. A. Maşkin, cunoscutul istoric sovietic al imperiului roman. « Trăsătura caracteristică a mişcărilor de massă din secolul al III-lea a fost acţiunea comună a sclavilor şi colonilor. Timpul acesta poate fi considerat prima perioadă a revoluţiei sclavilor, care a dus la căderea imperiului roman. Răscoalele din secolul al III-lea au avut un caracter de masse, dar au fost în acelaşi timp şi mişcări spontane. Programul lor nu era destul de bine definit »[3]. Numeroasele răscoale ale băştinaşilor din Dacia împotriva ocupanţilor romani au fost urmărite de cercetători sovietici ca A. D. Dmitriev[4], I. Kruglikova[5], iar cercetătorii români[6], unii pe baza studiilor amintite mai sus, alţii chiar de mai înainte, au pus în lumină, atât cât ne îngădue documentarea de care dispunem, răscoalele populaţiei locale împotriva imperiului roman.

In sprijinul luptei duse de băstinaşi împotriva ocupanţilor romani, potrivit tezei staliniste, vin populaţiile aflate în migraţie, sau, poate mai exact, populaţiile locale *folosesc* şi ocazia diferitelor migraţii sau incursiuni şi se răscoală şi ele împotriva stăpânitorilor romani. Pentru epoca de care ne ocupăm noi, timpul domniei lui Filip Arabul, populaţia care face incursiuni în Dacia şi dincolo de aceasta este aceea a tribului getic al Carpilor. In acest răstimp el a jucat un rol de prim ordin în acţiunea de eliberare a Daciei. Asupra lui ne vom opri mai mult pentru a examina mai în de aproape rolul pe care l-a avut în evenimentele din timpul acestui împărat.

Să vedem mai întâi ce ne spun izvoarele cu privire la incursiunea Carpilor în Dacia pe timpul lui Filip Arabul.

Trebue să observăm dela început că izvoare literare contemporane nu avem nici referitor la acţiunea Carpilor şi nici referitor la domnia lui Filip. Singurul izvor literar de care dispunem astăzi este o lucrare târzie a lui Zosimos, scriitor de pe la mijlocul secolului al V-lea e. n.

In istoria lui Zosimos, I, 20, ni se spune că însuşi împăratul a condus expediţia contra Carpilor, care devastau împrejurimile Dunării. După începerea luptei, barbarii, deoarece nu puteau rezista presiunii, luând-o la fugă, au fost asediaţi într'un castel. Indată ce văzură că aceia dintre ei care se împrăştiaseră se adună iarăşi din toate părţile, redobândindu-şi curajul, se aruncară din nou asupra armatei romane. Dar, pentrucă nu puteau înfrânge atacul auxiliarilor Mauri, au făcut propuneri pentru un tratat de pace. După impunerea uşoară a acestui tratat cu Carpii, Filip s'a retras.

---

[1] I.V. Stalin, Problemele leninismului. Ed. pentru literatură politică, 1952, ed. a III-a, p. 434.

[2] Ibidem, p. 453—454.

[3] N. A. Maşkin, Istoria Romei antice, p. 389.

[4] A. D. Dmitriev, V.D.I., 1949, Nr. 1, p. 76—85.

[5] I.Kruglikova, V.D.I., 1947, Nr. 3, p. 219—232.

[6] Gr. Florescu, « Balcania », VII, 1, 1944, p. 55. Mai nou asupra aceleiaşi probleme, D. Berciu, « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », 2, Anul II, Iunie-Decembrie 1951, p. 73—95, şi F. Horovitz, ibidem, p. 97 şi urm.

După cum am constatat mai sus, ştirile literare referitoare la acţiunea Carpilor împotriva ocupanţilor romani sunt puţine, târzii şi rezumative. Dar alte izvoare, precum şi studiile pe care le-au făcut unii istorici, lasă să se întrevadă că lupta a fost *îndelungată* şi *grea*.

Să examinăm mai în de aproape întreaga acţiune desfăşurată de Carpi în această vreme şi la sfârşit să-i precizăm şi caracterul.

Pentru aceasta vom rezuma concluziile la care au ajuns istoricii în problema ce ne preocupă, folosind toate informaţiile de care ei dispuneau în acel timp.

.In anul 245 — spune A. Stein[1] —Carpii invadează din nou Sudul Dunării şi situaţia devine atât de serioasă, încât nici guvernatorul Moesiei Inferioare, Prastina Messalinus, nici Severianus, nu s'au putut opune cu succes; însuşi împăratul a socotit necesar să vină pe câmpul de luptă spre sfârşitul anului 245.

Pe la mijlocul anului următor, 246, împăratul a trebuit să fie în Dacia, căci acordă acestei provincii dreptul de a bate monetă, iar în anul 247 are loc o mare bătălie cu Carpii, pe care îi învinge datorită vitejiei trupelor maure. In urma acestei victorii, pe o monetă apare efigia Victoriei şi legenda *Victoria Carpica*[2], iar o singură monetă, bătută în anul următor, 248, va purta titlul de *Carpicus Maximus*[3]. Impăratul se va întoarce apoi la Roma, unde fiul său va primi, în luna August 247, titlul de *Augustus*.

Adăugăm faptul că în cursul luptelor cu Carpii, între 245—247, Goţii nu s'au amestecat în niciun chip, Carpii au luptat singuri, şi în această privinţă toate izvoarele sunt de acord.

Am văzut izvoarele de care dispunem, precum şi concluziile pe care le-au tras cercetătorii în legătură cu problema ce ne interesează. Lupta dusă de tribul Carpilor împotriva imperiului timp de doi ani, între 245—247, trebue să fie urmărită mai în de aproape.

Pentru a putea înţelege mai bine rostul şi amploarea acţiunii Carpilor, va trebui să încercăm să precizăm ce *teritorii* au ocupat şi care a fost *drumul* pe care au mers ei. In general, cercetătorii de până acum erau de acord că populaţia Carpilor a ocupat Moesia Inferior, trecând Dunărea, fie direct în spre Dobrogea, fie traversând Muntenia. Mai mult, unii cercetători îi aduc pe Carpi din regiunile Moldovei, îi fac să traverseze întreaga Muntenie, apoi Oltenia şi apoi îi trec spre regiunile din Sudul Dunării. Este cunoscut şi admis de toţi cercetătorii că tribul Carpilor locuia în această vreme în Moldova şi că cele mai multe acţiuni militare îndreptate împotriva ocupanţilor romani treceau peste Dobrogea[4] şi poate peste Muntenia[5]. Oare şi de data aceasta Dacia a fost ocolită? Credem că avem unele dovezi care să ne facă să admitem că acţiunea Carpilor, de data aceasta, s'a exercitat şi asupra Daciei transilvane. Drumul prim, drumul clasic al migratorilor prin Sudul Moldovei şi peste Scythia Minor sau peste Muntenia, a putut rămâne, dar credem că nu este singurul şi mai poate fi identificat un al doilea. Credem că de data aceasta Carpii, *genus hominum ad bella nimis expeditum, qui saepe fuere Romanis infesti*, « un neam de oameni totdeauna gata de luptă şi care deseori au fost primejdioşi pentru Romani » (Iordanes, Getica XVI, 91), au atacat de data aceasta şi Dacia transilvană. Despre

---

[1] A. Stein, P. W., Realenc. Iulius (386), col. 761—763

[2] Coh. [2], V, p. 117, Nr. 238.

[3] Ibidem, p. 135—136, Nr. 3.

[4] R. Vulpe, Hist. anc. de la Dobroudja. Bucureşti, 1938, p. 257.

[5] C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. Bucureşti, 1945 p. 167.

existenţa unui al doilea atac prin Sudul Moldovei, nu putem vorbi nici afirmativ, dar nici negativ. El a putut să existe, întru cât nu face decât să continue un drum mai vechi. Dar direcţia şi drumul pe care au atacat ei pare să fi fost Nord-Estul Daciei şi regiunea care a fost atinsă mai întâi este Dacia transilvană.

Ce documente putem aduce în sprijinul acestei ipoteze?

In primul rând, un document epigrafic, cunoscut mai demult, inscripţia C.I.L. III, 1054. Este vorba de o inscripţie pusă de cetăţeanul C. Iulius Sarapio, din Apulum, mulţumind zeilor că a scăpat din captivitatea Carpilor: *a Carpis liberatus*. Toţi cercetătorii sunt de acord că acest monument epigrafic trebue pus în legătură cu această mare migraţie a Carpilor [1]. Această inscripţie a fost găsită în vechiul Apulum, Alba-Iulia de azi, localitate ce era sediul legiunii XIII Gemina. Or, pentru ca un cetăţean roman din Apulum să fie luat prizonier, înseamnă că incursiunea Carpilor a atins şi oraşul Apulum şi că aceştia au luat prizonieri cu acest prilej pe unii stăpânitori de sclavi, care apoi, prin răscumpărare, au putut să scape din captivitate. Iată deci, că această migraţie a Carpilor a atins şi provincia Dacia.

Dar credem că mai pot fi aduse şi alte documente care să confirme prezenţa Carpilor în Dacia transilvană. Aici trebue aşezate toate tezaurele monetare amintite de noi în cursul lucrării şi *cauza îngropării* lor este tocmai atacul dat de Carpi împotriva stăpânitorilor de sclavi din Dacia. In acelaşi fel a interpretat J. Jung în 1894, îngroparea a două tezaure, cel dela Ilişua şi din trecătoarea Turnu-Roşu [2], dar fără a fi vorba de o părăsire a provinciei.

Pe baza marcării pe hartă a localităţilor cu tezaure monetare îngropate în timpul lui Filip Arabul, am putea încerca, cu titlu de ipoteză, să urmărim şi traseul urmat de Carpi în incursiunea lor (fig. 2).

Este probabil că trebue să distingem două asemenea drumuri principale, unul care a pornit din Nordul Daciei şi un altul din Estul ei. Drumul din spre Nord este documentat prin descoperirile dela Ilişua, Moigrad, Gilău, de unde se îndreaptă spre Apulum, centrul militar al Daciei, Un al doilea drum pe care au pătruns credem că este cel din spre Est, din Moldova, prin trecătoarea Oituz, documentat în special prin descoperirile dela Odorhei, Ighişul Nou, Ruşi şi Turnişor, Sibiu, şi mai departe spre Sud pe valea Oltului, documentat prin descoperirea dintre Câineni şi Călineşti, precum şi prin cea dela Romula (Reşca) şi Celei şi mai departe în Moesia.

Dela Apulum, o parte din Carpi s'au îndreptat spre Sarmizegetusa şi de aici, peste pasul Vâlcanului, pe drumul roman din apropierea văii Jiului, unde este documentat prin descoperirile dela Brădiceni, Slobozia, fostul judeţ Gorj, Belcinu şi Reşca, de unde se vor îndrepta spre Sudul Dunării.

Din faptul că îngropările de tezaure monetare sunt răspândite pe aproape întreaga suprafaţă a provinciei şi nu numai de-a-lungul drumurilor de pătrundere, cu o lăţime oarecare pe o parte şi alta, am fi îndemnaţi să tragem concluzia, sau că incursiunea carpică a atins toate acele regiuni, sau că îngropările de tezaure monetare rămase în afara marilor drumuri de circulaţie au fost îngropate în urma răscoalelor interne ale populaţiei locale nemulţumite, împotriva stăpânilor de sclavi. In cazul din urmă, descoperirile monetare ar

---

[1] B. Rappaport, Die Einfälle d. Goten..., 1899. « Dacia a avut de suferit în mod deosebit, pe urma acestei incursiuni (C.I.L. III 1054) », p. 32.
C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'Antiquité... Bucureşti 1945, p. 169 şi n. 2.

[2] A se vedea M. Macrea, « Anuarul Inst. Stud. Clasice », Cluj, v. III, p. 277.

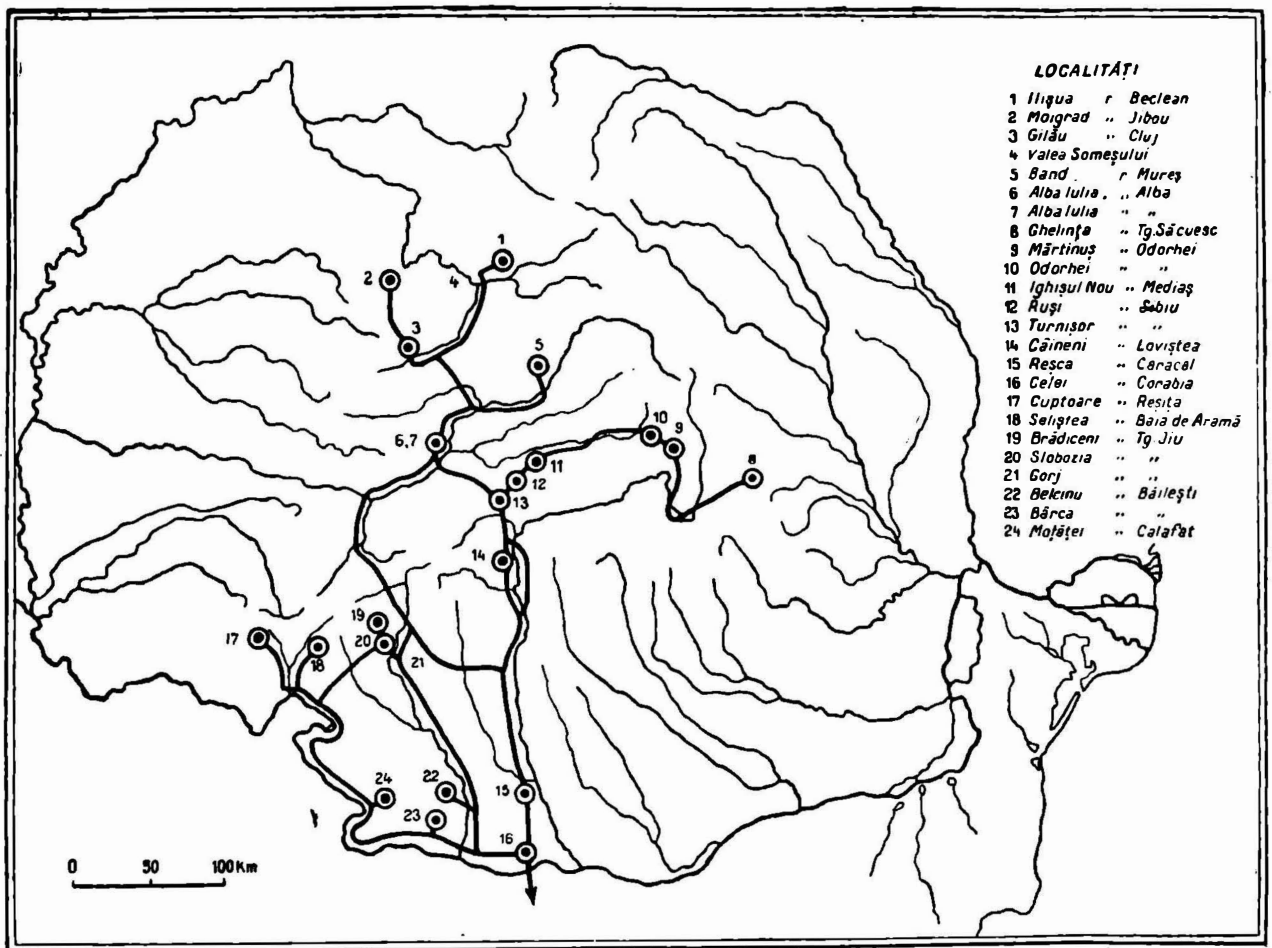



Fig. ?. — Harta tezaurelor monetare îngropate în Dacia în timpul lui Filip Arabul.

constitui o dovadă concretă, dacă nu singura, a acestor mişcări. Explicaţia este atrăgătoare şi este posibil să fi fost aşa, dar ne lipseşte documentarea necesară: tocmai aceste tezaure, oarecum « răsleţe » faţă de marile drumuri, au ajuns până la noi în stare fragmentară sau posedăm asupra lor informaţii cu totul vagi [1]. Ipoteza trebue reţinută însă, şi, dacă descoperirile monetare viitoare, făcute în condiţii obiective mulţumitoare, vor confirma acest fel de interpretare, atunci pot fi folosite în acelaşi sens şi indicaţiile sumare, primite dela tezaurele « răsleţe ».

Tot în legătură cu lupta dusă de Carpi împotriva Romanilor trebue explicate, foarte probabil, şi îngropările de tezaure dela Sudul Dunării din Moesia Inferior, R.P. Bulgaria de astăzi.

Pe baza acestor documente — şi tezaurele monetare trebue interpretate în legătură cu incursiunea Carpilor, fiind singura bine cunoscută în timpul lui Filip Arabul — însăşi lupta dusă de Dacii liberi, de Carpi, împotriva ocupanţilor romani din Dacia şi Moesia, ne apare într'o lumină nouă, căreia i se fixează cadrul geografic.

Credem că se mai pot aduce şi alte documente în legătură cu lupta pe care Carpii au dus-o împotriva lui Filip Arabul şi din care se poate vedea cât de greu le-a fost stăpânitorilor de sclavi ca să învingă pe Carpi. Pentru a putea respinge puternicele atacuri ale Carpilor, împăratul nu poate face faţă situaţiei cu trupele de care dispunea provincia, şi este nevoit să-şi întărească forţele cu trupe aduse din provinciile mai apropiate sau mai îndepărtate. Astfel din Moesia Superior sunt prezente la Romula detaşamente din legiunea VII Claudia, care îşi aveau lagărul la Viminacium [2], iar din Germania Superior s'a dovedit prezenţa la Romula, tot pentru timpul domniei lui Filip Arabul a unor detaşamente din legiunea XXII Primigenia, care îşi aveau lagărul la Mainz [3].

Cu toate forţele puse în linie de împărat şi cu toate că izvoarele noastre vorbesc de o victorie a lui Filip Arabul, credem că avem destule motive să punem la îndoială exactitatea lor absolută.

Războiul cu Carpii se încheie în prima jumătate a anului 247 şi după terminarea lui, împăratul se duce la Roma, împreună cu fiul său, Filip junior. In urma acestei victorii, apare pe monete efigia şi legenda *Victoria carpica*, iar fiul împăratului va primi titlul de Augustus (Aug. 247). Dar titlul de *Carpicus Maximus* apare pe monete — după cum observă A. Stein [4] — abia în anul 248, ceea ce ne face să bănuim, împreună cu B. Rappaport [5] că acest titlu i-a fost confirmat de Senat abia în anul 248 şi aceasta,. desigur, din cauza rezul-

---

[1] Printre tezaurele « răsleţe » putem aminti în primul rând două: cel dela Cuptoare, din fostul judeţ Severin, şi cel dela Selişte. Referitor la primul, aşa cum s'a notat în descriere sub Nr. 17, dintr'un întreg tezaur, abia « vreo 30 de monete » ajung la Muzeul din Budapesta; este probabil deci că ele constitue doar o mică parte a depozitului monetar şi nu le putem folosi pentru concluzii istorice. Acelaşi lucru şi pentru depozitul monetar dela Selişte (în descriere, sub Nr. 18), din care cunoaştem, în mai multe reprize, antoniniani găsiţi în mici cantităţi, astfel încât nu ştim ce cantităţi de monete conţinea şi până în timpul cărui împărat. Acelaşi lucru şi cu tezaurul dela Band (în descriere sub Nr. 5).

[2] C. I. L., III, 2047, şi D. Tudor, Oltenia Romană, p. 270—272, şi Ibidem, suppl. epigr. Nr. 81, 58.

[3] D. Tudor, Oltenia Romană, p. 57, şi suppl. epigr. Nr. 59, 60; cf. C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. Bucureşti, 1945, p. 169.

[4] A. Stein, Realenc., v. Carpicus, col. 1610.

[5] B. Rappaport, op. cit., p. 33.

tatului dubios al luptei. In orice caz, credem că putem şi trebue să tragem din acest fapt concluzia că lupta nu a fost uşoară pentru Romani, iar rezultatul la care s'a ajuns, cu tot efortul depus de Filip, nu numai că nu a împlinit aşteptările, dar Senatul *amână* pentru anul următor acordarea titlului triumfal de *Carpicus Maximus*. De altfel, chiar acest titlu apare doar pe o *singură* monetă (Coh.², V, p. 135–6, Nr. 3) şi *nu* şi pe inscripţii. Ţinând seama de sărăcia izvoarelor din această vreme şi de documentele prezentate în lucrarea de faţă, credem că putem formula ipoteza că acţiunea întreprinsă de Carpi în anii 245–247 a sdruncinat destul de profund temelia stăpânirii romane în Dacia. Că riposta oficială nu a corespuns aşteptărilor, astfel încât chiar în Senat exista convingerea şi se punea problema *amânării* acordării sau ratificării titlului de învingător al Carpilor *(Carpicus Maximus)* de către supremul for politic dela Roma.

Mişcările Carpilor în NE provinciei, este foarte probabil că nu se vor fi încheiat cu victoria vremelnică şi chiar discutabilă romană din anul 247. Este foarte probabil că incursiunile au continuat şi în anul următor, 248, în special în regiunea graniţei de Nord, NE a Daciei, unde găsim îngropate o serie de tezaure monetare în anul 248[1]. In frământările acestea, Carpii au trebuit să fie ajutaţi, sau mai bine zis Carpii au ajutat populaţia localnică nemulţumită şi cu care împreună au trebuit să lovească în ocupanţii romani. Interpretată în acest fel, marea acţiune întreprinsă de Carpi în cei doi ani capătă o amploare cu totul deosebită. Ea porneşte, foarte probabil, din regiunile de NE ale Daciei, distruge sau alungă forţele romane (apărarea romană) din Dacia, îşi alătură, desigur, populaţia băştinaşă nemulţumită, probabil că aceasta din urmă îi serveşte drept ghid în cursul luptelor, şi pune în mare primejdie, pentru Romani, chiar stăpânirea lor mai departe în Dacia.

★

In timpul şederii sale în Dacia, Filip Arabul a putut să-şi dea seama de criza social-economică de care suferea în primul rând provincia.

Pentru a remedia situaţia gravă economică, împăratul a acordat provinciei dreptul de a bate monetă de bronz proprie, începând din Iulie-August 246.

Acelaşi împărat va lua o serie de măsuri pentru refacerea lagărelor militare distruse, precum şi pentru înconjurarea cu ziduri a unor importante centre sclavagiste, ca Romula[2].

Clasa stăpânilor de sclavi din Dacia va aplauda gestul împăratului prin inscripţii, ca cele dela Napoca şi Porolissum, ce vor fi puse în cinstea lui, iar capitala provinciei, Sarmizegetusa, îi va ridica chiar o statue în anul 247[3].

Totul pare că vrea să lase impresia că a trecut criza şi că orânduirea sclavagistă va continua, ca şi mai înainte.

Cu toate aceste măsuri, procesul de descompunere în care ajunsese statul sclavagist, în primul rând în Dacia, dar şi în părţile orientale ale imperiului, s'a dovedit a fi prea înaintat, pentru a se mai putea face ceva.

---

[1] Poate în legătură cu aceste lupte, despre care izvoarele istorice nu amintesc nimic, este de explicat apariţia titlului de GERMANICVS MAXIMVS şi CARPICVS MAXIMVS titlu ce apare pe o singură monetă de bronz (Coh.², V, p. 135–136, Nr. 3) şi care este datată prin consulatul al III-lea şi al II-lea al celor doi Filipi, în anul 248.

[2] D. Tudor, Oltenia romană, p. 81.

[3] C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. Bucureşti, 1945, p. 170–171. Cf. şi M. Macrea, « Anuarul Inst. de Stud. Clasice », Cluj, 1936–1940, v. III, p. 277–279.

Pe latura economico-financiară, reforma făcută de împărat se va dovedi inoperantă, căci după 11 ani de funcţionare, emisiunile monetare de bronz ale provinciei Dacia vor înceta, şi cam în acelaşi timp îşi vor încheia emisiunile monetare şi celelalte oraşe greceşti sau colonii romane din răsăritul imperiului. Şi cifrele sunt mai elocvente decât oricând: dintr'un total de *550* [1] de oraşe ce băteau monetă proprie, *540* îşi vor înceta emisiunea în cei 20 de ani ce vor urma domniei lui. Filip.

★

La sfârşitul acestei expuneri credem că putem trage unele concluzii de un caracter mai restrâns şi altele de un caracter mai general ce depăşesc cadrul studiului de faţă.

Tezaurul dela Ruşi-Sibiu, şi odată cu el întreaga grupă de asemenea tezaure din care el face parte, după cum s'a văzut, trebue interpretat ca documentând, pe de o parte, o serie de răscoale ale băştinaşilor împotriva cotropitorilor romani, răscoale ce s'au produs concomitent cu incursiunile efectuate de triburile dace libere, anume Carpii, aflători în afara graniţelor imperiului.

Rezultatul acţiunilor acestor triburi a fost în primul rând *slăbirea*, desorganizarea şi apoi *sdrobirea* forţei oprimante a armatei romane, desigur în colaborare cu păturile locale exploatate şi nemulţumite. Dacă în studiul de faţă accentul principal cade pe un element extern, acel al triburilor din afara Daciei, cauza este că răscoalele interne, în stadiul actual al documentării noastre, nu pot fi deslipite de cele ale Carpilor. In prezenta cercetare s'a urmărit să se scoată în relief rolul pe care l-au avut triburile libere dace, Carpii, din Estul şi Nord-Estul Daciei, în acţiunea de pregătire a eliberării provinciei.

Nu este lipsit de semnificaţie faptul că primele elemente care încep să ducă o luptă continuă şi dârză împotriva ocupanţilor romani sunt tocmai triburile dace libere, aflate în afara provinciei şi care în spre mijlocul secolului al treilea şi următoarele sunt cunoscute sub numele de Carpi. Fapt mai important, Carpii îşi asociază în această etapă şi alte populaţii aflate în migraţie, cum sunt de exemplu Goţii, dar ei îşi menţin preponderenţa, ei au conducerea. Predominanţa aceasta o vor păstra un răstimp de câţiva ani, până în spre sfârşitul domniei lui Filip Arabul, iar mai târziu, acelaşi rol va trece pe seama Goţilor.

Direcţia generală a mişcărilor carpice, apoi carpo-gotice şi goto-carpice va fi prin Moldova spre Moesia Inferior. Este posibil însă, ca pe lângă aceste atacuri care vizau bazele înseşi ale armatei romane dela Dunărea de Jos, să fi fost şi altele, cum a fost acel al Carpilor din 245—247, care să fi pornit dinspre NE şi Est şi să fi atins întreaga Dacie şi prin ea apoi Sudul Dunării. In acest loc vin să se integreze tezaurele monetare prezentate mai sus, precum şi celelalte considerente scoase din analiza materialului menţionat la timpul său.

Din expunerea făcută s'a putut vedea că atacul Carpilor a avut un aspect mai profund decât se credea de obicei, că împăratul a trebuit să aducă forţe din alte provincii (Moesia şi Germania) spre a face faţă situaţiei. Deşi pentru un moment « ordinea » pare a fi restabilită, « turburările » vor continua în regiunile de graniţă ale Daciei. Măsurile luate de împărat pentru a prelungi orânduirea sclavagistă în Dacia, ca acordarea dreptului de a bate monetă proprie, sau refacerea sub împăraţii ulteriori a apărării romane (castre, castele) se vor

---

[1] E. Bosch, In Memoriam Halil Edhem, Ankara, 1947, v. I, p. 167.

dovedi inutile şi tardive, deoarece Dacia, roasă de contradicţiile specifice orânduirii sclavagiste, se va elibera printre primele de sub stăpânirea romană.

In această acţiune de eliberare, rolul de frunte pentru o anumită etapă l-a avut tribul getic al Carpilor.

Este ceea ce am încercat noi să dovedim mai sus.

Dar mai putem trage şi o altă concluzie în urma studiului tezaurului dela Ruşi-Sibiu. Acest material numismatic se dovedeşte că este un izvor istoric de prim ordin, izvor ce nu a fost încă folosit în deajuns. Pentru aceasta se cere ca pe viitor să fie publicat cu grije fiecare tezaur, ca apoi din gruparea depozitelor îngropate în aceeaşi epocă, să putem trage concluzii pe care alt material documentar nu ni le poate procura.

Datele pe care le oferă studiul tezaurelor monetare, coroborate cu toate celelalte izvoare, vor veni să întregească cunoştinţele pe care le avem cu privire la orânduirea sclavagistă din Dacia şi, în primul rând, în legătură cu răscoalele interne şi acţiunile desfăşurate de populaţiile aflate în migraţie, care au ajutat aceste răscoale şi, împreună, au contribuit la alungarea stăpânirii romane.

## DESCRIEREA CRONOLOGICĂ A MONETELOR DIN TEZAURUL DELA RUŞI, SIBIU*)

1. *Septimiu Sever.*
   [IMP CAE L SEP SEV PERT AVG COS I]. Capul împăratului laureat spre dr.
   Rv. VICTOR SEVER AVG. Victorie merge spre st. şi ţine în dr. o coroană, iar în st. o ramură de palmier.
   AR. 17 mm. Coh.$^{2}$, 748. Anul 193. Conservarea mediocră.
2. *Acelaşi împărat.*
   IMP CAE L SEPT SEV PERT [AV]G COS II. Capul împăratului laureat spre dr..
   Rv. LIBER A AVG. Liberalitas în picioare spre st., ţine o tesseră în dr. şi un corn al abundenţei în st.
   AR. 18 mm. Coh.$^{2}$, 283. Anul 194. Conservarea bună.
3. *Acelaşi împărat.*
   [IMP CAE L SEP SEV PERT AVG COS II]. Capul împăratului laureat spre dr.
   Rv. SPQR OP[TIM]O PRINCIPI. Împăratul călare spre st., în ţinută militară.
   AR. 17 mm. Coh.$^{2}$, 652. Anul 194.
4. *Acelaşi împărat.*
   L. SEPT SEV [PERT] AVG IMP VII. Capul împăratului laureat spre dr.
   Rv. P M TR P III [COS II PP]. Pallas în picioare spre st., ţine o lance transversală şi un scut.
   AR. 16,5 mm. Coh.$^{2}$, 391. Anul 195. Conservarea mulţumitoare.
5. *Acelaşi împărat.*
   [L SEPT] SEV PERT AVGIMP VIII. Capul laureat al împăratului spre dr.
   Rv. ADVENTVI AVG FELICISSIMO. Septimiu Sever călare spre dr., ridică mâna dr.
   AR. 19 mm. Coh.$^{2}$, 6 (var.). Anul 195. Conservarea bună.
6. *Acelaşi împărat.*
   [M] AVR ANTO[NINV]S CAES. Bustul lui Caracalla tânăr, gol, drapat şi cuirasat spre dr.
   Rv. SECURITASPE R[PETVA]. Pallas în picioare spre st., se sprijină cu dr. pe scut, iar în st. ţine un sceptru.
   AR. 18 mm. Coh$^{2}$, 562 (Caracalla). Anul 196—197. Conservarea mediocră.
7. *Acelaşi împărat.*
   [L] SEPT PERT [AVG IMP VI] II. Capul împăratului laureat spre dr.
   Rv. [P] MTRP V COS II [PP]. Pax şade spre st. şi ţine în dr. o ramură de măslin şi în st. un sceptru.
   AR. 17 mm. Coh.$^{2}$, 444. Anul 197. Conservarea mediocră.

---

* Datările notate « Bernhart » sunt după lucrarea lui M. Bernhart, Handbuch zur Münzkunde, Halle a / S., 1926; iar cele notate « Cagnat » sunt după lucrarea lui R. Cagnat, Cours d'épigraphie latine, Paris, 1914.

8. *Septimiu Sever*
L SEPT SEV AVG IMP VI PART MA X. Capul laureat al împăratului spre dr.
Rv. C O S I I P P. Victorie în picioare spre st., ţine în dr. o coroană, iar în st. o ramură de palmier.
AR. 20 mm. Coh. 2, 95 (doar rv.), Anul...?
9. *Acelaşi împărat.*
L SE PT SEV PERT [AVG IM] P X. Capul împăratului laureat spre dr.
Rv. SALVTI AVGG. Salus şade spre st. şi hrăneşte un şarpe încolăcit în jurul unui altar.
AR. 17 mm. Coh. 2, 641. Anul 197. Conservarea mediocră.
10. *Acelaşi împărat.*
L SEPT SEV P[ERT] AVG IMP X. Capul împăratului laureat spre dr.
Rv. PM TRP [VI COS] II PP. Sol cu capul radiat, în picioare spre st., ridică mâna dr., iar în st. ţine un biciu.
AR. 16 mm. Coh. 2, 449. Anul 197 (Cagnat). Conservarea mediocră.
11. *Acelaşi împărat.*
L. SEPT SEV [AVG] IMP XI PART MAX. Capul împăratului laureat spre dr.
Rv. MART I [ VICTORI]. Marte, seminud, în picioare spre dr., se sprijină cu dr. într'un scut, iar în st. ţine o lance.
AR. 19 mm. Coh. 2, 320. Anul 198.
12. *Caracalla.*
[M AV] R ANTON [C] AES [P] ONTIF. Bustul tânăr al lui Caracalla, gol, drapat spre dr.
Rv. [I]MPERII FELIC[ITAS]. Felicitas în picioare spre st., ţine în dr. un caduceu, iar pe braţul st. un copil.
AR. 17,5 mm. Coh.2, 95. Anul 198 (Caracalla). Conservarea mediocră.
13. *Septimiu Sever.*
SEVERVS PIVSAVG. Capul laureat al împăratului spre dr.
Rv. COS I I I PP. Victorie înaintează spre st. şi ţine în dr. o coroană, iar în st. o ramură de palmier.
AR. 19 mm. Coh.2, 102. Anul: după 202.
14. *Caracalla.*
ANTONINVS PIVS AVG. Capul împăratului laureat şi imberb spre dr.
Rv. VOT[A] SV[S] C E[P]T A X. Caracalla în picioare spre st., lângă un tripied aprins, ţine o pateră şi un volumen.
AR. 19 mm. Coh. 2, 689. Anul 202. Conservarea mediocră.
15. *Septimiu Sever (Geta).*
P. SEPTIMIVS GETA CAES. Bustul lui Geta imberb, gol, drapat şi cuirasat spre dr.
Rv. PONTIF COS. Pallas în picioare spre st., se sprijină cu dr. pe scut, iar în st. ţine un sceptru.
AR. 20 mm. Coh.2, 104 (Geta). Anul 201—208. Conservarea bună.
16. *Acelaşi împărat.*
IMPC [AE LSEPT] SEV PERT AVG II C. Capul laureat al împăratului spre dr.
Rv. MONET A EAVG. Moneta în picioare spre st., ţine în dr. balanţa, iar în st. cornul abundenţei.
AR. 18 mm. Coh. 2, 347 (var.). Conservarea bună.
17. *Caracalla*
ANTONINVS PIVS AVG. Bustul imberb al lui Caracalla, laureat şi drapat spre dr..
Rv. LIBERALITAS AVG G. V. Liberalitas în picioare spre st., ţine o tesseră în dr. şi un corn al abundenţei în st.
AR. 18,5 mm. Coh. 2, 124. Anul 204. Conservarea bună.
18. *Acelaşi împărat.*
ANTONINVS PIVS AVG. Capul imberb al lui Caracalla spre dr.
Rv. PONTIF TRP X COS II. Marte, cu mantia în vânt, merge spre dr. şi poartă pe umărul st. un trofeu, iar în dr. o lance transversală.
AR. 19 mm. Coh. 2, 431. Anul 206 (după Cagnat).
19. *Acelaşi împărat.*
ANTONINVS PIVS AVG GERM. Bustul lui Caracalla radiat, drapat şi cuirasat spre dr.
Rv. PMTRP XVIII COS IIII PP. Sol radiat, în picioare, în faţă, privind spre st., ridică mâna dr. şi ţine în st. un glob.
Antoninian. 23 mm. Coh. 2, 287. Anul 214 Cagnat sau 215 Bernhart.
20. *Elagabal.*
ANTONINVS PIVS FEL AVG. Bustul laureat şi drapat al împăratului spre dr.

Rv. HILARITAS AVG. Hilaritas în picioare spre st., ține în dr. o pateră, iar în st. un sceptru caduceu.
Antoninian. 21 mm. Coh. [2] —

21. *Elagabal.*
[I]MP ANTONINVS PIVS AVG. Bustul laureat și drapat al împăratului spre dr.
Rv. SVMMVS SACERDOS AVG. Elagabal în picioare spre st., sacrifică cu o pateră deasupra unui tripied, iar în mâna cealaltă ține o ramură. In câmp, o stea.
AR. 19 mm. Coh. [2], 276. Anul 221. Conservarea bună.

22. *Acelaşi împărat.*
IMP. CAES M AVR ANTONINVS AVG. Bustul împăratului radiat și drapat spre dr.
Rv. SALVS ANTONINI AVG. Salus în picioare spre dr. hrănește un șarpe.
Antoninian. 23,5 mm. Coh. [2], 254. Conservarea bună.

23. *Acelaşi împărat.*
IMP ANTONINVS PIVS AVG. Bustul împăratului laureat și drapat spre dr.
Rv. CONSERVATOR AVG. Sol radiat, în picioare, merge spre st., ridică mâna dr., iar în st. ține un bici. In câmp stânga, o stea.
Antoninian. 21 mm. Coh. [2], 19. Conservarea mulțumitoare.

24. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES MAVR ANTONINVS AVG. Bustul împăratului radiat, drapat și cuirasat spre dr.
Rv. FIDES EXERCITVS. Fides șade spre st. și ține un vultur și un insemn militar. Inaintea ei, un altul.
Antoninian. 23,5 mm. Coh. [2], 31. Conservarea bună.

25. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES MAVR ANTONINV [S AVG.] Bustul împăratului laureat și drapat spre dr.
Rv. M A R S V I C T O R. Marte nud, merge spre dr. și poartă un trofeu pe umărul st., iar în dr. are o lance.
AR. 21 mm. Coh. [2], 109. Conservarea mulțumitoare.

26. *Acelaşi împărat.*
IMP ANTO NINVS AVG. Bustul său laureat și drapat spre dr.
Rv. [LI] BERALI TAS AVG II. Liberalitas în picioare spre st., ține o tesseră; la dr. pe un suport, un corn al abundenței.
AR. 18 mm. Coh. [2], 79. Anul 219. Conservarea bună.

27. *Acelaşi împărat.*
IMP ANTONINVS PIVS AVG. Bustul său laureat și drapat spre dr.
Rv. LIBERALITAS AVG. II. Liberalitas în picioare spre st., ține o tesseră și un corn al abundenței.
AR. 20 mm. Coh. [2], 81. Anul 219. Conservarea mulțumitoare.

28. *Acelaşi împărat.*
ANTONINVS PIVS FEL AVG. Bustul împăratului laureat, drapat și cuirasat spre dr.
Rv. PONT MAX TRP II COS II. Marte înaintează grăbit spre dr. și ține un trofeu și o ramură de laur.
AR. 18 mm. Coh. [2], 237. Anul 219 (Bernhart) Conservarea bună.

29. *Acelaşi împărat.*
IMP ANTONINVS AVG. Bustul împăratului laureat și drapat spre dr.
Rv. PM TRP II COS II PP. Fortuna șade spre st. și ține cu dr. o cârmă, iar în st., o cornucopie. Sub scaun, o roată.
AR. 15. mm. Coh. [2], 147. Anul 219 (Bernhart). Conservarea bună.

30. *Acelaşi împărat.*
IMP ANTONINVS PIVS AVG. Bustul laureat și drapat al împăratului spre dr.
Rv. P M T R P III C O S III P P. Sol radiat merge spre st., ridică mâna dr. și în st. ține un bici.
AR. 19 mm. Coh. [2], 153. Anul 220 (Bernhart). Conservarea bună.

31. *Iulia Maesa.*
IVLIA MAESA AVG. Bustul ei drapat spre dr.
Rv. PVDIC I TIA. Pudicitia șade spre st. și ridică cu dr. vălul, iar în st. ține un sceptru.
AR. 20 mm. Coh. [2], 36. † 223.

32. *Aceeaşi împărăteasă.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
AR. 19 mm. Coh. [2], 36. † 223.

33. *Severus Alexander.*
IMPCMAVR SEV ALEXAND AVG. Bustul său laureat şi drapat spre dr.
Rv. PM TRP II COS PP. Sanitas şade spre st. şi hrăneşte un şarpe încolăcit în jurul unui altar.
AR. 19,5 mm. Coh. [2], 239. Anul 222. Conservarea bună.
34. *Acelaşi împărat.*
IMPCM AVR SEV A[LE]XAND AVG. Bustul împăratului, ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
AR. 20 mm. Coh. [2], 239. Anul 222. Conservarea bună.
35. *Acelaşi împărat.*
IMPC MAVR SEV ALEXAND AVG. Bustul laureat şi drapat al împăratului spre dr.
Rv. PMTRP VI COS II PP. Severus Alexander, laureat, în picioare spre st., sacrifică cu o pateră deasupra unui tripied. In st. ţine o carte.
AR. 19,5 mm. Coh. [2], 325. Anul 226 (Cagnat). Conservarea bună.
36. *Acelaşi împărat.*
IMPC MAVRSEV [AL]EXAND AVG. Bustul laureat al împăratului spre dr.
Rv. PMTRP V I COS II PP. Pax aleargă spre st. şi ţine în dr. o ramură de măslin, iar în st. un sceptru.
AR. 20 mm. Coh. [2], 319. Anul 226 (Cagnat). Conservarea bună.
37. *Acelaşi împărat.*
IMPSEVALE X[AND] AVG. Bustul laureat şi drapat al împăratului spre dr.
Rv. VIC[T]ORIA AVG. Victorie alergând spre dr., duce o coroană şi o ramură de palmier.
AR. 20 mm. Coh. [2], 560. Anul 230. Conservarea mulţumitoare.
38 *Acelaşi împărat.*
IMPSEVALE X[A]ND AVG. Capul laureat al împăratului spre dr.
Rv. VICTORIA AVGVSTI. Victorie în picioare spre dr., scrie pe un scut VOT X.
AR. 20 mm. Coh. [2], 566 (var.). Anul 230. Conservarea bună.
39. *Acelaşi împărat.*
IMP ALEXANDER PIVS AVG. Bustul împăratului laureat şi drapat spre dr.
Rv. PMTRP XII COS III PP. Sol cu capul radiat, spre st., ridică mâna dr., iar în st. ţine un bici.
AR. 21 mm. Coh. [2], 440. Anul 232 (Cagnat). Conservarea bună.
40. *Acelaşi împărat.*
IMP C MAV R SEV ALEXAND AVG. Bustul laureat şi drapat al împăratului spre dr.
Rv. VIRT VSAVG. Virtus cu cască, în picioare spre dr., se sprijină cu st. pe un scut, iar în st. ţine o lance cu vârful în jos.
AR. 20 mm. Coh. [2], 576. Conservarea bună.
41. *Acelaşi împărat.*
IMPC M AVR SEV ALEXAND AVG. Bustul împăratului laureat şi drapat spre dr.
Rv. MARTI PACIFE RO. Mars în picioare spre st., ţine în dr. o ramură de măslin, iar în st. o lance cu vârful în jos.
AR. 19,5 mm. Coh. [2], 173. Conservarea bună.
42. *Acelaşi împărat.*
IMPSEVALE XANDAVG. Capul laureat al împăratului spre dr.
Rv. ANNO NAAVG. Abundenţa în picioare spre st., ţine în dr. spice deasupra unui modius, iar în dr., o ancoră.
AR. 19 mm. Coh. [2], 29. Conservarea bună.
43. *Orbiana.*
SALLBARBIA ORBIANAAVG. Bustul său drapat şi diademat spre dr.
Rv. CONCOR DI A AVGG. Concordia şade spre st. şi ţine în dr. o pateră, iar în st. un dublu corn al abundenţei.
AR. 19 mm. Coh. [2], 1. Conservarea mulţumitoare.
44. *Iulia Mamaea.*
IVLIA MAMAEA AVG. Bustul său spre dr.
Rv. IVNOCONS E R VATRIX. Juno diademată, voalată, în picioare spre st., ţine o pateră în dr. şi un sceptru în st. La picioare, un păun.
AR. 19 mm. Coh. [2], 35. † 235. Conservarea mulţumitoare.
45. *Aceeaşi împărăteasă.*
Ca mai sus.
Rv. [IV] NO, în rest, ca mai sus.
AR. 20,5 mm. Coh. [2], 35 † 235. Conservarea satisfăcătoare.
46. *Aceeaşi împărăteasă.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.

Rv. IVNO[CO]NS E RV[ATRI]X, în rest, ca mai sus.
AR. 19 mm. Coh. [2], 35 † 235. Conservarea satisfăcătoare.

47. *Julia Mamaea.*
Ca mai sus, dar legenda IVLIA MA[MAEA] AVG.
Rv. Ca mai sus, dar legenda întreagă.
AR. 18 mm. Coh. [2], 35 † 235. Conservarea bună.

48. *Aceeaşi împărăteasă.*
Ca mai sus, dar legenda: IVLIA MAMAE[A A]VG.
RV. Ca mai sus, dar legenda [IVN]O CON[SE]RVATRIX.
AR. 20,5 mm Coh. [2], 35 † 235. Conservarea mediocră.

49. *Aceeaşi împărăteasă.*
IVLIAMA MAE A AVG. Bustul său diademat spre dr.
Rv. IVN OA V GVSTAE. Juno şade spre st. şi ţine în dr. o floare, iar în st. un copil înfăşat.
AR. 20 mm. Coh. [2], 32 (dar bust) † 235. Conservarea satisfăcătoare.

50. *Aceeaşi împărăteasă.*
IVLIAMA MAEA AV[G]. Bustul său diademat spre dr.
Rv. V E S T A . Vesta în picioare spre st., ţine o pateră în dr. şi un sceptru transversal în st.
AR. 20 mm. Coh. [2], 85. † 235. Conservarea bună.

51. *Maximinus.*
MAXIMINVS PIVS[AV]G GERM. Bustul său laureat, drapat şi cuirasat spre dr.
Rv. VICTORIA GERM. Victorie în picioare spre st., ţine în dr. o coroană, iar în st. o ramură de palmier; jos, un captiv german.
AR. 20 mm. Coh. [2], 107. Anul 236. Conservarea bună.

52. *Balbinus.*
IMPCDCAEL BALBINVS AVG. Bustul împăratului laureat, drapat şi cuirasat spre dr.
Rv. PROVIDENTIA DEORVM. Providentia în picioare spre st., arată cu o baghetă un glob; în st. ţine un corn al abundenţei.
AR. 21 mm. Coh. [2], 23. Conservarea bună.

53. *Gordian.*
IMP CAES MANT GORDI [ANVS A]VG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. LIBERALITAS AVG. Libertas (?), în picioare spre st., ţine în dr. o bonetă şi în st. un sceptru transversal.
Antoninian. 22 mm. Coh. [2], 126. Anul 238. Conservarea bună.

54. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.
Rv. PMTRP II COS PP. Gordian în picioare spre st., sacrifică cu o pateră deasupra unui tripied şi ţine în st. un sceptru.
Antoninian. 23,5 mm. Coh. [2], 210. Anul 239 (Bernhart). Conservarea bună.

55. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS [PIVS FEL AVG]. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. PMTRPII COS PP. Gordian, ca mai sus.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 216. Anul 239 (Bernhart). Conservarea mulţumitoare.

56. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. PMTRP II COS PP. Victorie în mers spre st., ţine în dr. o coroană, iar în st. o ramură de palmier.
Antoninian. 22 mm. Coh. [2], 199. Anul 239 (Bernhart). Conservarea bună.

57. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus la Nr. 54.
Antoninian. 24 mm. Coh. [2], 210. Anul 239 (Bernhart). Conservarea bună.

58. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul împăratului radiat şi drapat spre dr.
Rv. PMTRP II COS PP. Gordian în picioare spre st., sacrifică cu o pateră deasupra unui tripied. In st. ţine un sceptru.
Antoninian. 25 mm. Coh. [2], 216. Anul 239 (Bernhart). Conservarea bună.

59. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG. Bustul împăratului radiat şi drapat spre dr.
Rv. LIBERALITAS AVG II. Liberalitas în picioare spre st., ţine în dr. o tesseră, iar în st. un dublu corn al abundenţei.
Antoninian. 22 mm. Coh. [2], 130. Anul 239.

60. *Gordian.*
[I]MP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul împăratului radiat şi drapat spre dr.
Rv. PMTRP IIII COS II PP. Apollo seminud şade spre st. şi ţine în dr. o ramură de laur.
Antoninian. 22 mm. Coh. 2, 250. Anul 241 (Bernhart). Conservarea mediocră.
61. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.
Rev. Ca mai sus.
Antoninian. 23 mm. Coh. 2, 250. Anul 241 (Bernhart). Conservarea mediocră.
62. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda...[PIVS FEL].
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22 mm. Coh. 2, 250. Anul 241 (Bernhart). Conservarea mediocră.
63. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22 mm. Coh. 2, 250. Anul 241 (Bernhart). Conservarea mediocră.
64. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. PMTRP IIII COS [II] PP. Gordian în ţinută militară, în picioare spre dr., ţine în dr. o lance transversală, iar în st. un glob.
Antoninian. 25 mm. Coh. 2, 253. Anul 241 (Bernhart). Conservarea bună.
65. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus, dar legenda întreagă.
Antoninian. 21,5 mm. Coh. 2, 253. Anul 241 (Bernhart). Conservarea mediocră.
66. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda...[FEL AVG].
Rv. Ca mai sus, dar legenda...[COS II].
Antoninian. 23 mm. Coh. 2, 253. Anul 241 (Bernhart). Conservarea slabă.
67. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda...[PIVS FEL AVG].
Rv. PMTRP V COS II PP. Apollo seminud şade spre st. şi ţine în dr. o ramură de laur.
Antoninian. 23 mm. Coh. 2, 261. Anul 242 (Bernhart). Conservarea mediocră.
68. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul său radiat spre dr.
Rv. LIBERALITAS AVG IIII. Liberalitas în picioare spre st., ţine o tesseră şi un corn al abundenţei.
Antoninian. 23 mm. Coh. 2, 147. Anul 243? Conservarea mulţumitoare.
69. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. AETER N ITATI AVG. Sol, în picioare spre st., ţine dr. ridicată, iar în st., un glob.
Antoninian. 22 mm. Coh. 2, 39. Conservarea mediocră.
70. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 24 mm. Coh. 2, 39. Conservarea mediocră.
71. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 24 mm. Coh. 2, 39. Conservarea mediocră.
72. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus, dar legenda AETER[NIT]ATI AVG.
Antoninian. 23 mm. Coh. 2, 39. Conservarea mediocră.
73. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22,5 mm. Coh. 2, 39. Conservarea slabă.
74. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul împăratului radiat şi drapat spre dr.

Rv. AE Q V I T A S A V G. Aequitas în picioare spre st., ţine în dr. o balanţă, iar în st. un corn al abundenţei.
Antoninian. 24 mm. Coh. [2], 25. Conservarea mediocră.
75. *Gordian.*
Ca mai sus, dar legenda în parte neclară.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 24 mm. Coh. [2], 25. Conservarea mediocră.
76. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda clară.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 25 mm. Coh. [2], 25. Conservarea mediocră.
77. *Acelaşi împărat.*
IMP C AES GORDIANVS PIVS AVG. Bustul împăratului radiat şi drapat spre dr.
Rv. A E Q V I T A S A V G. Aequitas, ca mai sus.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 22. Conservarea mediocră.
78. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES MANT GORDIANVS AVG. Bustul radiat şi laureat al împăratului spre dr.
Rv. AEQVIT AS AVG. Aequitas, ca mai sus.
Antoninian. 24 mm. Coh. [2], 17. Conservarea bună. Anul 238 sau 239.
79. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES MANT GORD[IANVS AVG]. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. CONCORDIA AVG. Concordia şade spre st. şi ţine o pateră şi un dublu corn al abundenţei.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 50. Conservarea bună.
80. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. Ca mai sus, dar legenda în parte sub crusta de rugină.
Antoninian. 21 mm. Coh. [2], 52. Conservarea mediocră (acoperit cu un strat de rugină, ce dădea impresia de *bronz*).
81. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES MANT GORDIANVS AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. FI[DE]S MILITVM. Fides în picioare spre st., ţine în dr. un signum şi în st. un sceptru transversal.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 86. Conservarea mediocră.
82. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS PIVS [FEL A]VG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. FELICIT TEMPOR. Felicitas în picioare spre st., ţine în dr. un caduceu şi în st. un corn al abundenţei.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2],72. Conservarea mediocră.
83. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.
Rv. FORTVNA REDVX. Fortuna şade spre st., ţine în dr. o cârmă, iar în st. un corn al abundenţei, sub scaun, o roată.
Antoninian. 25 mm. Coh. [2], 98 var. (bust « radiat »). Conservarea mediocră.
84. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus, dar sub scaun nu se află roata.
Antoninian. 22,5 mm. Coh. [2], 98 var. (bust « radiat »). Conservarea mediocră.
85. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar...[PIVS FEL AVG].
Rv. Ca mai sus, dar [FORT] este în parte şters.
Antoninian. 24 mm. Coh. [2], 98 var. (bust « radiat »). Conservarea mediocră.
86. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. IOVI CONSERVATORI. Jupiter nud spre st., ţine în dr. un fulger, iar în st. un sceptru; alături de el, Gordian.
Antoninian. 23,5 mm. Coh. [2], 105. Conservarea mediocră.
87. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar...GORDIA[NV]S...
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23,5 mm. Coh. [2], 105. Conservarea mediocră.
88. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.

Rv. Ca mai sus, dar...CONSE[R]VATORI.
Antoninian. 24 mm. Coh.², 105. Conservarea mediocră.

89. *Gordian.*
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. IOVI STATORI. Jupiter în picioare, în faţă privind spre dr., ţine în dr. sceptrul şi în st. fulgerul.
Antoninian. 22 mm. Coh.², 109. Conservarea bună.

90. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda...[FELA]VG.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23,5 mm. Coh.², 109. Conservarea bună.

91. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22 mm. Coh.², 109. Conservarea bună.

92. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23,5 mm. Coh.², 109. Conservarea mediocră.

93. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22,5 mm. Coh.², 109. Conservarea mediocră.

94. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. LAETITIA AVG N. Laetitia în picioare spre st., ţine în dr. o coroană, iar în st. o ancoră.
Antoninian. 23 mm. Coh.², 120. Conservarea mediocră.

95. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul său radiat şi cuirasat spre dr.
Rv. ORIENS AVG. Sol în picioare spre st., ridică dr., iar în st. ţine un glob.
Antoninian. 23 mm. Coh.², 167. Conservarea mediocră.

96. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22,5 mm. Coh.², 167. Conservarea mediocră.

97. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES M AVR GORDIANVS AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr..
Rv. PAX AVGVSTI. Pax în picioare spre st., ţine în dr. o ramură de măslin, iar în st. un sceptru transversal.
Antoninian. 23 mm. Coh.², 173. Conservarea mediocră.

98. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar ultima parte a legendei este mai estompată.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22,5 mm. Coh.², 173. Conservarea mediocră.

99. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda [IMP CA]ES...
Rv. Ca mai sus. dar legenda...[AVG]...
Antoninian. 24 mm. Coh.², 173. Conservarea mediocră.

100. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. PROVID AVG. Providentia în picioare spre st., arată cu o baghetă un glob ce se află la picioarele sale. In st. ţine un sceptru.
Antoninian. 23 mm. Coh.², 296. Conservarea mediocră.

101. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. PROVIDENTIA AVG; în rest, ca mai sus.
Antoninian. 23 mm. Coh.², 299. Conservarea mediocră.

102. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES MANT GORDIANVS AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. ROMAE AETERNAE. Roma şade spre st. pe un scut şi ţine o Victorie şi un sceptru.
Antoninian. 22 mm. Coh.², 312. Conservarea bună.

103. *Gordian.*
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul său, ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 314. Conservarea bună.
104. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus, dar efigia mai ştearsă.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 314. Conservarea mediocră.
105. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. SAECVLI FELICITAS. Gordian laureat, în picioare spre dr., ţine o lance transversală în dr. şi un glob în st.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 319. Conservarea mulţumitoare.
106. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22,5 mm. Coh. [2], 319. Conservarea bună.
107. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar [IM]P...
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22,5 mm. Coh. [2], 319. Conservarea mediocră.
108. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22 mm. Coh. [2], 319. Conservarea mediocră (ruginit).
109. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 319. Conservarea mediocră.
110. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 25 mm. Coh. [2], 319. Conservarea mediocră.
111. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. VICTOR AETER. Victorie în picioare spre st., se sprijină cu dr. pe un scut, iar în st. ţine o ramură de palmier. Sub scut, un captiv.
Antoninian. 23,5 mm. Coh. [2], 348. Conservarea mediocră.
112. *Acelaşi împărat.*
IMP CAES MANT GORDI[AN]VS [AV]G. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. V I R T V S A V G. Marte în picioare spre st., ţine în dr. o ramură de măslin, iar în st. o lance; la picioare un scut.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 383.
113. *Acelaşi împărat.*
IMP GORDIANVS PIVS AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. VIRTVTI AVGVSTI. Hercule nud, în picioare spre dr., cu dr. la spate şi cu st. se sprijină pe o măciucă.
Antoninian. 22,5 mm. Coh. [2], 403. Conservarea bună.
114. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda este acoperită în parte de rugină.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22,5 mm. Coh. [2], 403. Conservarea mediocră.
115. *Filip I Arabul.*
IMP M[IVL] PHILIPPVS AVG. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. PMTRP III COS PP. Pax sau Felicitas în picioare spre st., ţine în dr. un caduceu şi în st. un corn al abundenţei.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 124. Anul 245 (Cagnat). Conservarea bună.
116. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.
Rv. PMTRP IIII COS II [PP]. Ca mai sus.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 135, dar bust « dreapta ». Anul 247 (Bernhart).
117. *Acelaşi împărat.*
IMP MIVL PHILIPPVS [AV]G. Bustul său radiat şi drapat spre dr.

Rv. LIBERALITAS AVGG II. Liberalitas în picioare spre dr., ţine în dr. o tesseră, iar în st. un corn al abundenţei.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 87. Anul 247 (?). Conservarea mediocră.

118. *Filip I. Arabul.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 22,5 mm. Coh.[2], 87. Anul 247 (?). Conservarea mediocră.

119. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. AEQVITAS AVGG. Aequitas în picioare spre st., ţine în dr. balanţa şi în st. un corn al abundenţei.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 9. Conservarea mediocră.

120. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar în legendă...[A]VG.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 24 mm. Coh. [2], 9. Conservarea mediocră.

121. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23 mm. Coh. [2], 9. Conservarea mediocră.

122. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. ANNONA AVGG. Abundentia în picioare spre st., ţine în dr. spice, iar în st. un corn al abundenţei. La picioare, un modius.
Antoninian. 22 mm. Coh. [2], 25. Conservarea mediocră.

123. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23,5 mm. Coh. [2], 25. Conservarea mediocră.

124. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus, dar legenda [IMP]...
Rv. Ca mai sus.
Antoninian, 23 mm. Coh. [2], 25. Conservarea submediocră.

125. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. FELICITAS TEMP. Felicitas în picioare spre st., ţine în dr. un caduceu şi în st. un corn al abundenţei.
Antoninian. 24 mm. Coh. [2], 43. Conservarea mediocră.

126. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. [F]IDES MILIT. Fides în picioare spre st., ţine în dr. un sceptru şi în st. un insemn militar.
Antoninian. 23 mm. Coh.[2], 54. Conservarea bună.

127. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. ROMAE AETERNAE. Roma şade spre st. lângă un altar şi ţine în dr. o Victorie, iar în st. un sceptru. Lângă ea, un scut.
Antoninian. 24 mm. Coh. [2], 170. Conservarea mediocră.

128. *Acelaşi împărat.*
IMP C MIVL PHILIPPVS [PF AVG]. Bustul său radiat şi drapat spre dr..
Rv. [S]PES FELICITATIS ORBIS. Spes merge spre st. şi ţine în dr. o floare, iar cu st. îşi ridică faidurile rochiei.
Antoninian. 22 mm. Coh. [2], 218. Conservarea mediocră.

129. *Acelaşi împărat.*
Ca mai sus.
Rv. VIRTVS EXERCITVS. Virtus cu cască, în picioare spre dr., ţine o lance, se sprijină cu dr. într'un scut. Sub piciorul st., o cască.
Antoninian. 22 mm. Coh. [2], 243. Conservarea submediocră.

130. *Otacilia.*
[M OTA]CIL SEVERA AVG. Bustul său diademat şi cu cornul lunii spre dr.
Rv. CONCORDIA AVGG. Concordia şade spre st. şi ţine în dr. o pateră şi în st. un dublu corn al abundenţei.

Antoninian. 23 mm. Coh.², 4. Conservarea mediocră.

131. *Otacilia.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23,5 mm. Coh.², 4. Conservarea mediocră.

132. *Aceeaşi împărăteasă.*
Ca mai sus, dar legenda întreagă.
Rv. Ca mai sus, dar cornul abundenţei e simplu.
Antoninian. 23 mm. Coh.², 17. Conservarea mediocră.

133. *Aceeaşi împărăteasă.*
MARCIA OTACIL SEVERA AVG; în rest, ca mai sus.
Rv. PVDICITIA AVG. Pudicitia şade spre st. Cu dr. îşi ridică vălul, iar în st. ţine un sceptru transversal.
Antoninian. 23 mm. Coh.², 53. Conservarea mediocră.

134. *Filip II.*
M IVL PHILIPPVS CAES. Bustul său radiat şi drapat spre dr.
Rv. PRINCIPI IVVENT. Filip în ţinută militară, în picioare spre st., ţine în dr. un glob, iar în st. o lance.
Antoninian. 23 mm. Coh.², 48. Anul: înainte de Aug. 246. Conservarea mediocră.

135. *Acelaşi.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23,5 mm. Coh.², 48. Acelaşi an. Conservarea mediocră.

136. *Acelaşi.*
Ca mai sus, dar legenda în parte neclară.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 24,5 mm. Coh.², 48. Acelaşi an. Conservarea mediocră.

137. *Acelaşi.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23 mm. Coh.², 48. Acelaşi an. Conservarea mediocră.

138. *Acelaşi.*
Ca mai sus.
Rv. Ca mai sus.
Antoninian. 23 mm. Coh.², 48. Acelaşi an. Conservarea mediocră.

## МОНЕТНЫЙ КЛАД В РУШЬ-СИБИУ И ВЫСТУПЛЕНИЕ КАРПОВ ПРОТИВ РИМСКОГО ВЛАДЫЧЕСТВА В ДАКИИ ВО ВРЕМЕНА ФИЛИППА АРАБА

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Находка клада римских серебряных монет, датируемых империей, в селе Рушь, района Сибиу, начиная с времен Септимия Севера и кончая эпохой Филиппа Араба, дали возможность сделать ряд исторических выводов, вытекающих из изучения этого монетного клада.

Монетный клад в Рушь был зарыт в землю в 247 г. во времена Филиппа Араба. Из более ранних нумизматических находок в статье упоминается о других 23 кладах, обнаруженных также на дакийской территории и заканчивающихся монетами времен Филиппа Араба. Объяснение того, как попали в землю 24 монетных клада во времена Филиппа Араба ставится в зависимость от народного движения в Дакии против римского владычества, а также от набегов карпов в 245—247 гг., которые вместе с недовольным местным населением сильно пошатнули римское владычество в Дакии. На основании отметок на картах населенных пунктов, в которых были обнаружены эти клады, намечаются

пути, по которым следовали карпы во время своих набегов. Один путь ведет с северо-востока провинции, через Апулум (где надпись CIL III, 1054, упоминает о неком римском гражданине a Carpis liberatus) и потом тянется к Сармизегетусе и дальше через ущелье Вылканул к Долине Жиу. Другой путь ведет с востока, пересекает ущелье Ойтуза и тянется по трассе римского пути вдоль Олта, до его впадения в Дунай.

Из исследования нумизматических находок, а также небольшого количества исторических документов того времени, вытекает, что война против восставшего населения и карпов была тяжелой и длительной, что заставило императора воспользоваться войсками, расположенными вне Дакии и переброшенными из Верхней Мезии и Германии.

Мероприятия императора после прекращения войны, как предоставление права на чеканку бронзовой монеты, реорганизация защиты, разрушенной восставшим населением и карпами, лишь отсрочили освобождение Дакии приблизительно на 25 лет.

Этот факт доставил новый материал, нумизматический, подтверждающий положение, сформулированное советскими учеными Дмитриевым и Кругликовой, впервые подчеркнувшими значение восстаний автохтонного населения Дакии против римского владычества.

## ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Карта окрестностей Рушь-Сибиу.
Рис. 2. — Карта монетных кладов, захороненных во времена Филиппа Араба.

## LE TRÉSOR MONÉTAIRE DE RUŞI (SIBIU) ET L'ACTION DES CARPES CONTRE LA DOMINATION ROMAINE EN DACIE, AU TEMPS DE PHILIPPE L'ARABE

### (RÉSUMÉ)

La découverte d'un trésor de monnaies romaines d'argent, datant de l'empire et allant du temps de Septime Sévère à celui de Philippe l'Arabe, découverte faite dans la commune de Ruşi, arr. de Sibiu, Rég. de Sibiu, a permis à l'Auteur toute une série de constatations historiques, issues de l'étude de ce dépôt de monnaies.

Le trésor de Ruşi a été enfoui en terre en 247, au temps de Philippe l'Arabe. Parmi les découvertes numismatiques plus anciennes, l'Auteur rappelle vingt-trois autres trésors, également découverts sur le territoire de la Dacie, dont les monnaies datent tout au plus de l'époque de Philippe l'Arabe. Le fait d'avoir trouvé vingt-quatre trésors monétaires enterrés sous le règne de Philippe l'Arabe, s'expliquerait par les soulèvements des populations de la Dacie contre la domination romaine, ainsi que par l'incursion des Carpes, dans les années 245—247, qui, unis aux autochtones mécontents, ont fortement ébranlé la domination romaine en Dacie. Ayant fixé sur la carte les diverses localités où ces trésors ont été trouvés, l'Auteur propose une réconstitution hypothétique des routes suivies par les Carpes au cours de ces incursions. L'une

venant du N-E de la province, passe par Apulum (où une inscription, CIL, III, 1054, mentionne un citoyen romain *a Carpis liberatus)*, puis va vers Sarmizegetusa et enfin, à travers le col du Vâlcan, vers la vallée du Jiu. L'autre, venant de l'est, traverse le col de l'Oituz et suit le tracé de la voie romaine qui longe les rives de l'Olt jusqu'à son confluent avec le Danube.

De l'analyse des découvertes numismatiques et des quelques documents historiques de l'époque, il ressort que la guerre menée par l'empereur contre les populations soulevées et les Carpes a été longue et acharnée, au point d'obliger l'empereur à avoir recours à des forces étrangères à la Dacie, amenées de Moesia Superior ou de Germanie.

Les mesures prises par l'empereur à la fin de la guerre, comme par exemple d'accorder le droit de frapper des monnaies de bronze et d'organiser à nouveau la défense, détruite par les rebelles et les Carpes, n'auront eu pour effet que de remettre la libération de la Dacie, d'environ 25 ans.

Ceci apporte de nouvelles données, numismatiques, à l'appui de la thèse des savants soviétiques Dmitriev et Krouglikova qui ont, les premiers, souligné les mouvements de rébellion de la population autochtone de Dacie contre les envahisseurs romains.

## EXPLICATION DES FIGURES

**Fig. 1. — Carte des environs de Ruşi-Sibiu.**
**Fig. 2. — Carte des trésors de monnaies enterrés en Dacie du temps de Philippe l'Arabe.**

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# RELAŢIILE DINTRE AŞEZAREA DELA BISERICUŢA-GARVĂN ŞI BIZANŢ ÎN SECOLELE X—XII

DE

I. BARNEA

Rezultatele săpăturilor arheologice executate până acum în aşezarea prefeudală dela Bisericuţa, de pe teritoriul comunei Garvăn, raionul Măcin, au ridicat o serie întreagă de probleme cu privire la istoria veche a patriei noastre. Una dintre aceste probleme este şi aceea a legăturilor dintre această aşezare de pe ruinele cetăţii *Dinogetia* şi Bizanţ, în secolele X—XII, adică în ultima ei fază de existenţă.

Izvoarele timpului, atâtea câte se cunosc, nu amintesc nimic despre aşezarea dela Bisericuţa-Garvăn. Ele ne dau însă unele ştiri menite să arunce oarecare lumină şi asupra acesteia. Una dintre cele mai vechi informaţii cu privire la aşezările dela Dunărea de Jos, după lunga perioadă de tăcere ce urmează sfârşitului secolului al VI-lea, este aceea a cronicii dela Kiev, cunoscută sub numele de « Povestî vremenîh liet, » care ne spune că, în anul 968, cneazul Sviatoslav al Kievului, chemat de împăratul bizantin Nichifor Focas, împotriva Bulgarilor, a luat dela aceştia « 80 de oraşe dela Dunăre şi s'a aşezat să cnezească în Pereiaslaveţ, luând dări dela Greci ». Este vorba aici de Preslavul Mic, situat de unii istorici în regiunea dintre Cernavodă şi Hârşova şi socotit un punct comercial foarte important, aşezat în cel mai îngust loc dintre Dunăre şi Marea Neagră. După interpretarea istoricului bulgar Zlatarski, interpretare pe care o confirmă şi academicianul sovietic Derjavin, expresia cronicărească « 80 de oraşe pe Dunăre » nu trebue înţeleasă în sensul strict al cuvântului: 80 de oraşe situate de-a-lungul malului Dunării, ci în sensul de 80 de oraşe din regiunea Dunării, adică din Bulgaria nord-estică [1]. In felul acesta, în prima sa expediţie împotriva Bulgariei, Sviatoslav, după interpretarea lui Zlatarski, a cucerit Dobrogea de astăzi şi o parte din Deliorman. Pentru a-l sili pe cneazul rus să părăsească Bulgaria, conducătorii acesteia au intrat în legătură cu Bizanţul, propunând în acelaşi timp Pecenegilor să atace Kievul. Sviatoslav a părăsit în grabă regiunea Dunării,

[1] N. S. Derjavin, Slavii în vechime. Bucureşti, 1949, p. 209—211.

lăsând aici o parte însemnată din armată. După înlăturarea pericolului peceneg, în anul 969, Sviatoslav s'a înapoiat însă din nou în Bulgaria, spunând mamei sale, bătrâna şi bolnava Olga, şi boierilor, cunoscutele cuvinte: «Nu-mi place să stau la Kiev, vreau să trăiesc în Pereiaslaveţul de pe Dunăre. Acolo este miezul ţării mele, acolo se adună toate bunurile: dela Greci, aurul, ţesăturile, vinul; dela Cehi, tot felul de fructe; dela Unguri, argintul şi caii; din Rusia, blănurile şi ceara, mierea şi robii».

A doua oară, cneazul dela Kiev a pătruns şi mai mult în Bulgaria de Est, ocupând Preslavul Mare, capitala ţaratului bulgar, luând prizonier pe ţarul Boris al II-lea şi înaintând până în teritoriul bizantin. Alarmat de înaintarea lui Sviatoslav, cu care s'a unit şi poporul bulgar înrobit conducătorilor feudali, într'o luptă comună împotriva Bizanţului [1], energicul împărat Ioan Tzimisces, urmaşul lui Nichifor Focas, încearcă mai întâi să se înţeleagă pe cale paşnică cu cneazul rus. Dar noul stăpânitor al Bulgariei voia, cu orice chip, să realizeze măreţul plan al ţarului Simeon, de a alunga pe Bizantini din Europa, pentru a le lua locul. In lupta îndârjită din Aprilie 971, Tzimisces a cucerit Preslavul Mare, alungând pe Sviatoslav şi declarând în chip făţarnic pe ţarul Boris singurul stăpân al Bulgariei. Dela Preslav, împăratul bizantin l-a urmărit pe cneazul Kievului până la Dunăre, unde acesta se refugiase, închizându-se în cetatea Dorostolon (Silistra). Cetatea a fost asediată de Bizantini, atât de pe uscat, cât şi de pe apă, unde, după cum ne informează mai departe cronica lui Leon Diaconul, cel mai preţios izvor pentru acest episod, tocmai sosiseră din spre gurile Dunării corăbiile cu renumitul foc grecesc. După lupte înverşunate, armata înfometată a lui Sviatoslav a trebuit să capituleze, în Iulie 971, acesta obligându-se să părăsească îndată şi pentru totdeauna Bulgaria. In schimb, împăratul bizantin a oferit armatei alimente şi a reînnoit vechile privilegii comerciale ale Ruşilor. Cât priveşte Bulgaria, Ioan Tzimisces a supus partea de Est a acesteia, ducând ca prizonier la Constantinopol pe ţarul bulgar[2]. In locul Bulgariei de răsărit, care stăpânise până în anul 971 şi Dobrogea de astăzi, a fost creat ducatul sau thema bizantină *Paristrion* sau *Paradunavon*, cu capitala la Dorostolon (Silistra), având în frunte un şef cu titlul de στρατηγός, κατεπάνω, ἄρχων sau δούξ. De acum înainte, graniţa imperiului bizantin se muta din nou la Dunăre şi în cronicile bizantine încep să reapară diferite menţiuni cu privire la această regiune.

In urma unor îndelungate şi temeinice cercetări cu privire la cele două ducate bizantine, al Paristrionului şi al Bulgariei, acesta din urmă creat în locul Bulgariei occidentale de împăratul Vasile al II-lea Bulgarohtonul, la 1018, au putut fi identificaţi până în prezent, cu ajutorul cronicilor şi al sigiliilor bizantine, nu mai puţin de 10 conducători ai ducatului Paristrion sau Paradunavon, între sfârşitul secolelor X şi XI e.n. Este semnificativ şi demn de reţinut faptul că unul sau altul dintre aceşti conducători este numit de izvoarele timpului: ἄρχων τῶν περὶ τὸν Ἴστρον πόλεων καί χωρίων, ἄρχων τῶν παριστρίων πόλεων sau ἄρχων τῶν περὶ τὸν Ἴστρον πόλεων adică, comandant al oraşelor şi ţinuturilor dela Dunăre, comandant al oraşelor dela Dunăre[3]. Alteori, aceleaşi izvoare oficiale şi îndeosebi sigiliile guvernatorilor acestei theme de

---

[1] Cf. P. Karîşkovski, « Voprosî Istorii », 1951, Nr. 8, p. 101—105.

[2] Leon Diaconul, Historia, ed. Bonn, 1828, p. 155 şi urm. Cf. G. Ostrogorsky, Geschichte des byzant. Staates. München, 1940, p. 208—209.

[3] N. Bănescu, Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie. Bucureşti, 1946, p. 58, 171 şi urm.

graniță, preferă pentru aceasta denumirea populară de « Paradunavon », denumire ce li se părea stăpânitorilor mai apropiată de graiul supușilor, obișnuiți să-i spună Dunării nu *Istros*, ci *Dunava* sau *Dunavis*[1].

Cu privire la populația orașelor și teritoriilor dela Dunărea de Jos, cronicarul bizantin Cedren ne informează, într'o știre din preajma jumătății secolului al XI-lea, că aici « neamurile se amestecau unele cu altele » (ἀνεμίγνυντο ἀλλήλοις τὰ γένη)[2]. Același cronicar vorbește despre șeful peceneg Kegen, care în anul 1048 trecuse Dunărea, intrând cu toată armata sa în serviciul împăratului bizantin Constantin al IX-lea Monomahul. Kegen, împreună cu conducătorul themei Paristrion, Mihail, a primit după aceea însărcinarea de a apăra frontiera Dunării împotriva celorlalți Pecenegi. In acest scop, le-au fost trimise pe Dunăre și 100 de vase de război[3].

Intr'o altă știre, datând din a doua jumătate a secolului al XI-lea, cronicarul bine informat, care este Mihail Attaleiates, numește această populație « pe jumătate barbară » și « gloată amestecată din toate limbile » (μιξοβάρβαρον și ἐκ πάσης γλώσσης συνηγμένον πλῆθος).[4]

Tot el ne dă știri prețioase cu privire la raporturile dintre această populație și imperiul bizantin. Astfel, în anii 1073—1074, în vremea împăratului Mihail al VII-lea Ducas, supranumit Parapinakes, populația pe jumătate barbară din « multele și marile orașe dela Dunărea de Jos, care întrețineau o armată nu mică », s'a răsculat din cauza măsurilor fiscale ale ministrului atotputernic al acestuia, logothetul Nichifor[5]. Intre altele, măsurile care i-au revoltat cel mai mult pe paristrieni, au fost instituirea monopolului grâului și refuzul de a mai plăti trupele dela frontieră. Pentru potolirea răscoalei a fost trimis dela Constantinopol vestarhul Nestor, dar acest nou comandant al themei Paradunavon a trecut și el de partea supușilor rebeli, toți la un loc chemând în ajutor pe Pecenegi și pornind împreună împotriva Bizanțului.

In anul 1078, ne informează mai departe cronicarul, aceeași populație dela Dunărea de Jos, temându-se de răzbunarea noului împărat, care este Nichifor al III-lea Botaneiates, a socotit necesar să trimită delegați la Constantinopol, pentru a face act de supunere și a condamna pe rebelii care se aliaseră cu Pecenegii[6]. Totuși, răscoala va continua și în vremea lui Botaneiates și chiar după înlăturarea dela tron a acestuia. Rebelilor din Paristrion și Pecenegilor li se vor adăuga ereticii pavlichieni și bogomili, situația devenind foarte critică pentru stăpânirea bizantină.

Către sfârșitul secolului al XI-lea, în vremea lui Alexios I Comnen, este cunoscută încercarea de formațiuni statale independente, dela Dunărea de Jos, în frunte cu cei trei conducători: Tatos, Sesthlav și Sacea, despre care vorbește Ana Comnena[7] și care au format mai multă vreme obiectul discuțiilor dintre

[1] N. Bănescu, op. cit., p. 60—66.
[2] Cedren, Historia, ed. Bonn, 1839, II, p. 599, rândurile 21—22.
[3] Ibidem, p. 585, rândurile 4—11.
[4] Mihail Attaleiates, Historia, ed. Bonn, 1853, p. 204, rândurile 19—21.
[5] Ibidem, p. 204—205. Părerea istoricului maghiar Mathias Gyóni, Zur Frage der rumänischen Staatsbildungen im XI. Jahrhundert in Paristrion (Ostmittel-europ. Bibliothek, 48), Budapesta, 1944, p. 18,30,106, după care în 1074 ar fi fost vorba numai de o răscoală a Pecenegilor angajați de Bizantini să păzească granița (Die Petschenegen-Grenzwachen), trebue socotită falsă și întemeiată pe concepții șovine.
[6] Mihail Attaleiates, op. cit., p. 302, 14 și urm.
[7] Alexiada, ed. B. Leib, Paris, 1943, II, VI, XIV. p. 81, rândurile 26—29.

unii istorici burghezi, fără să se ajungă la un rezultat, tocmai pentrucă problema era pusă pe plan strict național. In vremea aceluiași împărat (1087), flota bizantină [1] urcă din nou pe Dunăre, până la Sil stra, împotriva Pecenegilor care, trei ani mai târziu, vor fi sdrobiți la Lebunion (1091). Cu prilejul acestor descrieri, Ana Comnena amintește și Preslavul Mic (Pereiaslavețul) de lângă Dunăre, pe care-l numește greșit Preslavul Mare (τὴν μεγάλην Περισθλάβαν... Πόλις δὲ αὕτη περιφανὴς περὶ τὸν Ἴστρον διακειμένη) [2].

In secolul al XII-lea, călătorul arab Idrisi, sau Edrisi, care scrie în jurul anului 1150, descrie în felul următor cursul inferior al Dunării: « Sunt patru zile de mers dela Deristra până la orașul Berisklafisa [Πραισθλάβα], spre Est; acesta este așezat pe Dunăre (Danu), în apropierea unor bălți mari. De acolo sunt patru zile de mers de-a-lungul fluviului până la orașul Disîna (Vicina), care este așezat înainte de vărsarea Dunării și care are mulți locuitori și un pământ roditor. Vicina scoate mari venituri din comerțul său » [3].

Pentru vremea lui Manuel Comnenul, cronicarul și secretarul acestuia, Ioan Kinnamos, ne dă două informații prețioase cu privire la regiunea Dunării de Jos. Prima se referă la expediția din 1148 a lui Manuil Comnenul împotriva Cumanilor, în regiunea Zimnicei (Δεμνίτζικος) [4], unde flota bizantină fusese de asemenea trimisă mai înainte pe Dunăre. A doua vorbește despre « marea mulțime de Vlahi, care se socotesc coloniști demult din Italia » (Βλάχων πολὺν ὅμιλον, οἳ τῶν ἐξ' Ἰταλίας ἄποικοι πάλαι εἶναι λέγονται), mulțime pe care Leon Vatatzes o recrutează în 1166 din ținuturile de către Marea Neagră și anume, foarte probabil din ducatul (thema) Paristrion [5], pentru a ataca pe Unguri peste Carpați.

Puținele și sumarele știri pe care izvoarele amintite le înregistrează cu privire la așezările dela Dunărea de Jos, arată o stăpânire aproape neîntreruptă a Bizanțului asupra Dobrogei de astăzi, începând din vremea lui Ioan Tzimisces și până în vremea lui Manuil I Comnen (971—1180). Este intervalul de timp care coincide aproape întocmai cu supunerea Bulgariei de către Bizantini, de al căror jug a fost eliberată în urma răscoalei din 1186 a păstorilor și țăranilor din Balcani, răscoală ce a dus la crearea statului Asăneștilor și, în același timp, la alungarea stăpânirii bizantine dela Dunărea de Jos. In ceea ce privește caracterul acestei stăpâniri în Dobrogea de astăzi, sărăcia însăși a știrilor contemporane arată că ea nu a reușit să aibă continuu caracterul asprei stăpâniri romane de altădată. Aceasta nu pentru alt motiv decât acela al slăbiciunii imperiului de răsărit, din ce în ce mai amenințat de loviturile dușmanului dinafară și dinăuntru. In tot acest timp, granița Dunării este mereu atacată și trecută de triburile Pecenegilor, Uzilor și Cumanilor. Impotriva lor, Bizanțul folosește pe de o parte forța armată, pe de alta, politica de balanță ce constă în alianța când cu unul, când cu altul dintre dușmani, împotriva celuilalt. Un rol deosebit l-a jucat în apărarea imperiului puternica flotă din vremea dinastiei Macedonenilor și Comnenilor, flotă pe care o vedem adesea urcând pe apele Dunării. Despre această flotă, împăratul Nichifor Focas putea spune

---

[1] Alexiada, ed. B. Leib, II, VII, II, 1,7, p. 89, rândurile 7—9; p. 92, 2 și urm.

[2] Ibidem, VII, III, 4, p. 95—96. Mai problematică este identificarea Vicinei, pe care o amintește de asemenea Ana Comnena.

[3] W. Tomaschek, « Sitzungsberichte d. Wiener Akad., Phil. Hist. Classe, » v. CXIII, 1886, p. 302.

[4] Ioan Kinnamos, Historia, ed. Bonn, 1836, p. 93, rândul 19.

[5] Ibidem, p. 260, rândurile 8—9; cf. N. Bănescu, op. cit., p. 105.

cu mândrie în anul 968: «Mię singur îmi aparţine puterea navală» [1], iar în secolul al XI-lea, Katakalon Kekavmenos, renumitul comandant al themei Paradunavon, scria: «Flota este gloria Romaniei» [2]. Marx însuşi subliniază, în lucrarea «Extracte cronologice», că, în timpul lui Vasile al II-lea Bulgarohtonul, Bizanţul era cea mai mare putere maritimă din Europa [3]. In a doua jumătate a secolului al XI-lea, cauze comune de desorganizare duc, atât la slăbirea armatei de uscat, cât şi a flotei bizantine, care cedează locul Normanzilor şi republicilor Italiei. La început, Alexios Comnen fusese silit să acorde Veneţienilor libertatea comercială în tot imperiul, cu condiţia ca aceştia să-i pună flota la dispoziţie. După aceea însă, dându-şi seama de pericolul pe care-l prezenta o astfel de alianţă, acest împărat face ultimul mare efort de reconstituire a flotei bizantine [4], pe care am văzut-o urcând apele Dunării, în expediţia din 1087—1088, împotriva populaţiei răsculate, aliată cu Pecenegii.

Cât despre condiţiile de viaţă internă ale populaţiei dela Dunărea de Jos din această vreme, ele vor fi fost asemănătoare cu acelea ale întregii lumi din imperiul bizantin şi din Peninsula Balcanică în deosebi. Asistăm în această perioadă de timp la desvoltarea unui proces general de feudalizare, la acel proces critic, « când — după cum spune Vasilievski — aristocraţia proprietară de pământ, înstărită, dă atacul cel mai furios şi duce un asalt îndârjit împotriva micilor gospodării ţărăneşti libere, care se înmulţiseră în decursul secolelor anterioare şi împotriva obştii ţărăneşti ». « Cei puternici » (οἱ δυνατοί) formau aristocraţia provincială, biserica reprezentată prin mitropoliţi, episcopi, egumeni, funcţionarii superiori militari şi civili (magiştrii, patricii, strategii), In domeniul economiei rurale, situaţia producătorilor direcţi era diferită. Munca sclavilor încă nu dispăruse. Pe anumite domenii ei chiar se numărau cu miile. Majoritatea populaţiei ţărăneşti se împărţea în ţărani care se aflau pe pământurile reprezentanţilor supremi ai administraţiei regionale şi în ţărani care se grupau în comunităţi (obştii) libere. Acestea din urmă, departe de a fi sprijinite de stat, aşa cum s'a spus, erau exploatate de acesta [5], plătind tribut, care, în conformitate cu organizarea centralistă a statului, avea caracterul de rentă-impozit, obştea fiind responsabilă solidar pentru membrii ei. La început, statul exercita o presiune continuă asupra diferitelor categorii de producători direcţi, căutând să fixeze pe ţărani de pământ şi să-i menţină într'o dependenţă directă faţă de el, împiedecând pe cât posibil patronatul. După aceea însă, când activitatea comercială şi industrială a început să fie îngrădită de stat, « cei puternici » au văzut că este mai avantajoasă învestirea bogăţiilor băneşti în cumpărarea de proprietăţi rurale. Pe acestea le puteau obţine foarte uşor dela ţăranii sărăciţi în ultimul grad din cauza impozitelor, a apăsării pricinuite de funcţionari, a calamităţilor pricinuite de natură sau de atacurile duşmanilor. In legătură strânsă cu proprietatea ţărănească de pământ se aflau aşa numitele στρατιωτικὰ κτήματα, mici proprietăţi (parcele) de pământ acordate militarilor, în schimbul serviciului pe care aceştia îl prestau şi care constituiau baza regimului temelor şi a recrutării indigene a armatei, a

---

[1] *Navigantium fortitudo mihi soli inest.* Citat după L. Bréhier, Les institutions de l'empire bzyantin. Paris, 1949, p. 409—410.
[2] Ὁ στόλος ἐστὶν ἡ δόξα τῆς Ῥωμανίας, citat după L. Bréhier, op. cit., p. 410.
[3] Citat după M. V. Levcenko, Istoria Vizanti. Moscova, 1940, p. 114.
[4] L. Bréhier, op. cit., p. 419—421.
[5] M. A. Zaborov, « Izvestia Akademii Nauk », Moscova, 1951, seria de Istorie şi Filosofie, VIII, 5, p. 473 şi urm.

apărării însăşi a statului bizantin. Aceste mici proprietăţi militare au fost apărate în mod deosebit împotriva elementelor acaparatoare, de legile din vremea lui Vasile al II-lea Bulgarohtonul. Abrogarea unor astfel de legi de către împăratul Roman Argyros, în anul 1028, a însemnat începutul dispariţiei treptate a pământurilor ostăşeşti şi, în acelaşi timp, al decăderii armatei bizantine.

Cei care expropriau cu succes pământurile ţărăneşti aparţineau îndeosebi puternicei aristocraţii militare feudale, bisericii şi mânăstirilor. Prima se formează treptat, începând din secolul al X-lea, mai ales în Asia Mică şi caută mereu să-şi impună voinţa sa autorităţii centrale. Celelalte două îşi sporesc în mod considerabil bogăţiile şi proprietăţile funciare în secolele X-XI. Mânăstirile, care erau îndeosebi fundaţii ale clasei exploatatoare şi care se bucurau de o serie întreagă de privilegii şi scutiri, devin adăposturi sigure pentru conducătorii politici, în vremea luptelor interne, atât de dese la Bizanţ. Acelaşi lucru devin mânăstirile şi pentru ţărani, care purtau denumirea caracteristică de « săraci » (οἱ πτωχοί, οἱ πένητες), şi care se refugiau în ele, pentru a scăpa de agenţii fiscului şi de asprimea autorităţilor. Toţi aceştia, în schimbul azilului pe care îl primeau, predau avutul lor mânăstirilor. La rândul lor, călugării bizantini din secolele X-XI obişnuiau adesea să iasă afară dintre zidurile mânăstirilor, pentru a se îndeletnici îndeosebi cu comerţul. Intr'una din scrisorile sale, eruditul scriitor al secolului al XI-lea, Mihail Psellos, vorbeşte despre un astfel de călugăr care călătorea mereu şi în toate direcţiile, nu din dorinţa de a cunoaşte oameni şi lucruri noi, ci numai pentru a cumpăra marfă dintr'un loc şi a o vinde în alt loc [1].

Descoperirile arheologice făcute până acum în aşezarea prefeudală dela Bisericuţa-Garvăn, confirmă informaţiile izvoarelor literare şi împlinesc totodată, în parte, lipsurile acestora. Dintre aceste descoperiri, prima care trebue amintită este un sigiliu de plumb adus la lumină în vara anului 1951 şi care poartă pe el numele lui « Simeon, vestis şi catepan al Paradunavului » (Συμεὼν βέστης καὶ κατεπάνω τοῦ Παραδουνάβου) (fig. 1). Personajul era cunoscut datorită unui alt sigiliu asemănător, găsit la Constantinopol, în a doua jumătate a secolului trecut. El fusese identificat cu un mare demnitar bizantin purtând acelaşi nume, amintit de cronica lui Cedren şi aşezat ca guvernator al themei Paristrion în ultimii cinci ani ai împărăţiei lui Vasile al II-lea Bulgarohtonul (1020 — 1025) [2]. Un al treilea sigiliu, aparţinând aceluiaşi personaj, a fost găsit în 1927 la Preslav. Fiind publicat greşit de N. A. Muşmov, « Izvestia Inst. Arheol. Bulgar. », 1928-1929, v. V, p. 241 şi urm., fig. 127 — 128, acest sigiliu a fost trecut până acum cu vederea.

Condiţiile de găsire a sigiliului dela Garvăn confirmă în parte această datare. Importanţa descoperirii constă însă în dovada ce se face pentru prima dată că, într'adevăr, această aşezare prefeudală făcea parte din thema Paradunavului, a cărei capitală se ştie că era la Dorostolon (Silistra). Sigiliul a ajuns la Garvăn împreună cu vreun ordin sau scrisoare oficială, trimisă de catepanul dela Dorostolon vreunui şef sau căpetenii locale. Se ştie că strategul sau comandantul unui theme avea în primul rând atribuţii de ordin militar.

---

[1] M. V. Levcenko, op. cit., p. 150 şi urm; cf. N. Pigulevskaia, « Voprosi Istorii», 1950, Nr. 4, p. 44—54; E. E. Lipşiţ, « Vizantiiski Sbornik », Moscova, 1945, p. 117 şi urm.; L. Bréhier, op. cit., p. 383.

[2] N. Bănescu, op. cit., p. 70 - 73.

El era, așa cum s'a spus, «un fel de vice-rege, răspunzător numai în fața împăratului de securitatea unei provincii, ale cărei autorități civile îi erau subordonate și pe care o conducea cu ajutorul statului său major»[1]. De aceea, se poate presupune că și șeful local din așezarea de graniță dela Bisericuța-Garvăn, va fi avut atribuțiii *militare* și *administrative*, fiind în subordinele catepanului dela Dorostolon. In calitate de reprezentant al acestuia, el va fi




Fig. 1. — Sigiliu de plumb bizantin (sec. XI).

avut însărcinarea ca, împreună cu ceata lui de războinici, să apere sectorul încredințat, împotriva celor care l-ar fi atacat de dincolo de Dunăre.

Este adevărat că săpăturile de până acum nu au scos la iveală urme de construcții militare, iar numărul armelor este foarte redus în așezarea prefeudală dela Garvăn. Cu greu putem admite însă că poziția strategică a acestei așezări intens populate va fi scăpat din vedere stăpânitorilor bizantini și că tocmai această porțiune de frontieră va fi fost lăsată fără nicio apărare. Nu trebue, de sigur, să ne așteptăm în această vreme, nici la fortificații și nici la garnizoane militare de proporțiile acelora ale cotropitorilor romani de altădată. Totuși, interesul stăpânirii bizantine față de așezarea de la Bisericuța, punct cheie pe linia de apărare a Dunării în această parte, va fi fost

[1] L. Bréhier, op. cit., p. 362.



Fig. 2. — Monete bizantine de bronz, din vremea împăraţilor:
1) Ioan Tzimisces, 2) Vasile II Bulgarohtonul şi Constantin VIII, 3) Mihail IV Paflagonianul, 4) Theodora, 5) Isaac I Comnen, 6—7) Constantin X Ducas, 8) Mihail VII Ducas, 9) Alexios I Comnen.

deosebit. Ceea ce se urmărea și aici ca și aiurea, era pe de o parte recrutarea de soldați pentru paza graniței, pe de alta, perceperea de impozite — și una și alta de neconceput fără ajutorul unui șef local. Obiceiul de a recruta soldați chiar din regiunea unde era nevoie de ei, este un lucru bine cunoscut în sistemul de organizare al themelor. In schimbul obligației serviciului militar statul bizantin oferea supușilor săi acele mici proprietăți militare (parcele) — στρατωτικὰ κτήματα, pe care le-am amintit. Pentru așezările dela Dunărea de jos, care întrețineau o armată numeroasă, am văzut de asemenea că, în cronica lui Mihail Attaleiates, se vorbește și de subvenții anuale în bani, a căror neplată la un moment dat, a dus la răscoala populației.

Cu privire la necesitatea existenței, în așezarea prefeudală dela Garvăn, a unui șef local, care să se ocupe și cu perceperea de impozite, este deajuns să ne gândim în primul rând la regimul de fiscalitate excesivă al Bizanțului. Insuși titlul de *vestis*, pe care îl purta Simeon, catepanul Paradunavului, nu pare să fi fost un simplu mijloc de « a face să radieze prestigiul curții bizantine în regiunile cele mai îndepărtate» [1], așa cum s'a obișnuit să vadă istoriografia burgheză în moda acordării unor astfel de titluri. Catepanul dela Dorostolon și ca el atâția alți guvernatori de provincii sau theme bizantine, va fi obținut acest titlu înalt, în urma unor servicii deosebite aduse vistieriei imperiale βασιλικὸν βεστιάριον). După aceea, titlul, dacă nu va fi fost socotit și ca o continuare a unei funcții odată avute, datorită faptului că vistieria se afla la Constantinopol, iar titularul tocmai la Dorostolon, va fi constituit, probabil, un fel de obligație continuă pentru catepanul Paradunavului, de a menține o cât mai strânsă legătură cu vistieria imperială. O astfel de obligație consta, după cum este ușor de bănuit, nu în a cere cât mai mulți bani din vistierie, ci în a căuta mereu să o îmbogățească, desigur, pe spinarea provincialilor. In felul acesta se cimenta, pe de o parte, legătura dintre guvernator și curtea imperială, se consolida, pe de alta, poziția acestuia în provincia bogată de la Dunărea de Jos. Acestea sunt considerațiile ce par să se lege deocamdată de unicul sigiliu bizantin găsit până acum în așezarea prefeudală dela Bisericuța-Garvăn. Considerațiuni mai amănunțite asupra acestui sigiliu, ca și asupra celorlalte două asemănătoare lui, dela Constantinopol și Preslav, vor fi făcute cu prilejul unei lucrări ulterioare.

Continuând șirul descoperirilor ce constitue o dovadă sigură a legăturilor acestei așezări cu Bizanțul, trebue să amintim dintre ele pe cele mai numeroase și mai prețioase din punct de vedere istoric și anume, *monetele*.

Până acum au fost descoperite la Garvăn, un mare număr de monete bizantine din secolele X-XII e. n. Cea mai mare parte dintre acestea sunt din bronz, iar altele din aur. Toate se întind pe o perioadă de aproape 150 de ani, adică din vremea lui Ioan Tzimisces (969—976) și până în vremea lui Alexios I Comnen (1081—1118) (fig. 2) [2]. Fără a face un studiu special, și complet al lor, se poate constata totuși că monetele bizantine dela Bisericuța coincid, în general, cu cele știute din izvoarele literare despre subjugarea statului feudal al Bulgariei și despre stăpânirea Bizanțului la Dunărea de Jos. Cele mai multe dintre acestea aparțin perioadei de cea mai mare înflorire a imperiului bizantin, care are loc în vremea lui Vasile al II-lea Bulgarohtonul. Este vorba

---

[1] J. Ebersolt, Mélanges Charles Diehl. Paris, 1930, v. I, p. 88.

[2] Identificările monetelor au fost făcute cu ajutorul lucrării lui W. Wroth, Catalogue of the imperial byzantine coins in the British Museum. Londra, 1908.

in primul rând de tezaurul de 106 monete de aur, găsit chiar cu prilejul primei campanii de săpături dela Garvăn, din 1939. Dintre acestea, 103 poartă efigia lui Vasile al II-lea şi a fratelui său, Constantin al VIII-lea (976—1025), două sunt dela urmaşii imediaţi ai lui Vasile al II-lea: Constantin al VIII-lea (1025—1028) şi Roman al III-lea Argyros (1028—1034), iar a treia, dela Constantin al IX-lea Monomahul (1042—1055)[1]. Tezaurul a aparţinut vreunui şef sau negustor şi a fost îngropat poate chiar în anul 1048, când, după cum ne informează istoricul Cedren, Pecenegii, profitând de gerul mare care făcuse să îngheţe Dunărea, altfel bine apărată de flota bizantină, au trecut în massă în imperiu, înaintând şi pustiind totul în calea lor, până în Thracia[2]. Alte câteva monete de aur şi mai multe monete de bronz, din vremea lui Vasile al II-lea Bulgarohtonul, au fost găsite izolat, în cursul diferitelor campanii de săpături. Din timpul dinastiei Macedonenilor sunt reprezentate, cu un număr mai mare de monete de bronz, domniile împăraţilor: Ioan Tzimisces (969—976), Mihail al IV-lea Paflagonianul (1034—1041) şi aceea a împărătesei Theodora (1055—1056). Prezenţa în număr mare a monetelor din perioada de scurtă durată, cât a fost împărăteasă a Bizanţului Theodora, confirmă pe de o parte cele spuse de Psellos, renumitul învăţat al timpului, cu privire la buna stare economică a imperiului şi lipsa oricărui atac «barbar», dinafară, în acea vreme,[3] contrazice, pe de altă parte, cele susţinute de unii istorici ai zilelor noastre, după care, între anii 1048—1059, a fost întreruptă orice stăpânire a Bizanţului asupra themei Paradunavului[4]. Din timpul domniei de abia un an a slabului împărat Mihail al V-lea Kalaphates (1041—1042), nu a putut fi identificată până acum nicio monetă.

Din vremea împăraţilor din dinastia Ducas şi a Comnenilor, cele mai multe monete sunt dela Constantin al X-lea Ducas (1059—1067), a cărui politică a fost îndreptată împotriva aristocraţiei militare şi în favoarea atotputerniciei birocraţiei. In timpul acestui împărat se reduc cheltuelile pentru armată şi se măresc cele pentru curte; se măresc de asemenea darurile pentru biserică şi cele pentru şefii popoarelor străine, pe care caută să-i îmblânzească în acest fel[5]. Demnă de amintit este următoarea informaţie a lui Psellos, cu privire la Constantin al X-lea Ducas: «Voinţa sa era de a rezolva neînţelegerile cu neamurile barbare nu prin războaie, ci prin trimiteri de daruri şi alte favoruri şi acest lucru pentru două motive: pentru a nu cheltui cu armata cea mai mare parte a veniturilor şi pentru a-şi asigura lui însuşi o viaţă liniştită»[6]. Este de presupus de aceea că monetele din vremea acestui împărat vor fi ajuns la Dinogetia-Garvăn mai curând pe cale comercială, decât ca soldă pentru armată, ori drept cheltueli pentru paza graniţei, aşa cum suntem înclinaţi să credem în multe alte cazuri[7].

Din vremea împăraţilor Isaac I Comnen (1057—1059), Roman al IV-lea Diogene (1068—1071) şi Mihail al VII-lea Ducas-Parapinakes (1071—1078), nu a fost găsită până acum în aşezarea dela Bisericuţa-Garvăn, decât câte o monetă de bronz. Pentru cel dintâi dintre aceşti împăraţi, care a fost ridicat

---

[1] Gh. Ştefan, «Dacia», v. VII—VIII, 1937—1940, Bucureşti, 1941, p. 422—424.
[2] Cedren, op. cit., ed. Bonn, II, p. 585, 13 şi urm.
[3] Psellos, Chronographia, cap. IV, ed. Em. Renault, Paris, 1928, v. II, p. 73.
[4] P. Mutafciev, «Byzantinische Ztschr.», 1926, v. 26, p. 251.
[5] M. V. Levcenko, op. cit., p. 195; G. Ostrogorsky, op. cit., p. 240 şi urm.
[6] Psellos, op. cit., cap. XVII, p. 146.
[7] Cf. Franz Dölger, «Byzantinische Ztschr.», 1926, v. 26, p. 106.

pe tron de partidul militar, explicaţia lipsei de monete poate fi căutată în domnia numai de doi ani a acestuia şi în măsurile luate de el împotriva ruinării vistieriei statului[1]. Prezenţa unei singure monete din vremea viteazului Roman al IV-lea Diogene[2], de asemenea reprezentant al armatei şi fost mai înainte chiar conducător (ἄρχων) al themei Paristrion[3], poate fi explicată prin angajarea acestui împărat în lupta grea şi continuă, pe de o parte împotriva Turcilor Seldgiucizi, pe de alta, împotriva duşmanilor dinăuntrul imperiului[4]. Cauza lipsei de mai multe monete din timpul domniei mai lungi a lui Mihail al VII-lea Ducas, o constitue fără îndoială suspendarea subvenţiilor anuale în bani şi interzicerea comerţului liber al grâului, măsuri care am văzut că au dus la răscoala aşezărilor dela Dunărea de Jos.

Pentru lipsa totală de monete din vremea lui Nichifor al III-lea Botaneiates (1078—1081), explicaţia este de căutat atât în continuarea revoltelor începute sub Parapinakes şi în inteţirea devastărilor pe care Pecenegii le fac la Dunăre şi în întreaga Peninsulă Balcanică, cât şi în domnia scurtă şi ştearsă, ca şi în orientarea mai degrabă către Asia Mică, de unde veneau Turcii Seldgiucizi, a politicii acestui împărat (o monetă răsleaţă din vremea lui Nichifor Botaneiates a fost totuşi găsită la Piua Petrii)[5].

Ultimele monete găsite până acum la Garvăn aparţin domniei lui Alexios I Comnen (1081—1118). Acest energic împărat a pus capăt anarhiei militare care durase 30 de ani şi a prelungit viaţa imperiului încă pentru mult timp[6]. La Dunăre, flota bizantină a fost mult întărită, diplomaţia şi aurul bizantin au isbutit să scape imperiul de Pecenegi, separându-i de Cumani. Imperiul a rămas în schimb cu pericolul pe care il prezentau aceştia din urmă. Poate acestor năvălitori li se datoreşte şi părăsirea aşezării dela Bisericuţa, slăbită încă de la sfârşitul secolului al XI-lea[7].

Legăturile aşezărilor dela Dunărea de jos cu Bizanţul continuă însă şi mult după aceea. Dovadă evidentă, monetele bizantine din secolele XII, XIII şi chiar XIV, care au fost găsite întâmplător în centre de pe amândouă malurile Dunării, cum sunt: *Prislava* (astăzi com. Ada Marinescu), *Tulcea, Isaccea, Piua Petrii, Zimnicea,* ori chiar mai departe, în interior: *Dolheşti* (fostul jud. Fălciu), lângă Bucureşti, la *Balş* (Reg. Craiova), *Cerna* etc[8]. Toate acestea într'o vreme în care Constantinopolul îşi pierduse poziţia sa de centru economic al lumii de atunci, iar moneta bizantină ajunsese oarecum în stare de faliment. Se ştie cum Alexios Comnen însuşi a fost obligat să pună în circulaţie o nomismă ce reprezenta 1/3 din valoarea ce i se atribuia acesteia şi să pretindă

[1] M. V. Levcenko. op. cit., p. 195; G. Ostrogorsky, op. cit., p. 238 şi urm.
[2] Gh. Ştefan, op. cit., p. 422.
[3] N. Bănescu, op. cit., p. 81—84.
[4] M. V. Levcenko, op. cit., p. 196; G. Ostrogorsky, op. cit., p. 242—243.
[5] « Cronica numismatică şi arheologică », 1945, v. XIX, p. 53.
[6] M. V. Levcenko, op. cit., p. 196 şi urm.
[7] Cu prilejul campaniei de săpături arheologice din vara anului 1952, a apărut la Dinogetia-Garvăn şi o monetă din vremea împăratului bizantin Ioan al II-lea Comnenul (1118—1143).
[8] Dos. Muzeului Naţional de Antichităţi, 1869, p. 10; C. Moisil, « Bibl. Acad. Rom. Bulet. lunar », 1947, II, 3, p. 11; Em. Condurachi, « Balcania », 1944, VII, 1, p. 40; Em. Condurachi, «Bul. Ştiinţ.Acad. R.P.R.», Secţiunea de Ştiinţe istorice, filosofice şi economico-juridice, t. I, Nr. 3—4, Aprilie-Decembrie, 1949, p. 163—167; N. Bănescu, op. cit., p. 109 111. In Dobrogea au fost găsite şi monete bizantine din secolele VIII şi IX. N. Bănescu, « Bull. Sect. hist. Acad. Roum. », 1943, XXIII, 2, p. 193.

pe de altă parte, ca impozitele să fie plătite cu vechea monetă cu greutate deplină. Incepând din secolul al XII-lea, nomisma îşi pierde stabilitatea şi încetează să se mai bucure de încredere [1].

După monete, un loc de seamă în seria descoperirilor bizantine din secolele X-XII de la Bisericuţa, îl deţine *ceramica cu smalţ*. Ea confirmă, pe de o parte, legăturile directe ale aşezărilor dela Dunărea de Jos cu Constantinopolul şi cu alte centre de cultură bizantină din Europa sau din Asia Mică şi pe de alta, existenţa unei diferenţieri sociale, această ceramică găsindu-se în cantitate mult mai redusă decât cea locală de tip slav şi constituind, după cum rezultă din calitatea mai bună a ei, un articol de lux greu accesibil celor săraci. Din punct de vedere tehnic, ceramica cu smalţ dela Bisericuţa, executată totdeauna la roată, se împarte în două mari categorii: 1) ceramică cu smalţ de coloare verde închis (verde măsliniu) şi 2) ceramică cu sau fără sgraffito şi cu smalţ de una, două sau mai multe colori diferite.

Ceramica aparţinând primei categorii este cea mai numeroasă (fig.3). Ea constă dintr'o pastă de coloare cenuşie sau roşiatică şi are faţa exterioară acoperită cu un strat unitar de smalţ verde-măsliniu, care, în mod excepţional, s'a transformat în cafeniu, pe cât se pare, în urma procesului de ardere diferit. Smalţul este aplicat direct pe pasta vaselor. Acestea au de cele mai multe ori forma de ulcioare, mai rar forma de căni sau ceşti şi, într'un singur caz până acum, forma de pasăre (fig. 3, 3). Majoritatea vaselor sunt împodobite pe dinafară cu ornamente geometrice în relief sau incizate în pasta crudă înainte de aplicarea smalţului. Ornamentele în relief au fost executate, fie de-a-dreptul în însăşi pasta vasului, fie deosebit şi pe urmă lipite pe corpul sau pe toarta acestuia, cât timp pasta era încă moale. Ele constau cel mai adesea din şuviţe sau baghete cu muchia ascuţită sau plate şi din butoni de diferite forme şi mărimi (fig. 3, 9—12, 15). Uneori se întâlneşte câte un mic animal stilizat, lipit pe mănuşa vreunui vas, cu botul pe buza acestuia, ceea ce dovedeşte o influenţă de origină iraniană (fig. 3, 6—7). Ornamentele incizate în pasta crudă a vaselor sunt de obicei benzi de linii ori dungi orizontale, grupuri de linii oblice, curbe, în zig-zag şi in val, executate adesea cu o remarcabilă siguranţă şi regularitate. Originea mai îndepărtată a acestui fel de ceramică, ca şi aceea a întregii ceramice cu smalţ, se află în Orient. Aria de răspândire a ei cuprinde întregul basin al Mediteranei de Est, la care trebue adăugat Sudul U.R.S.S. In Dobrogea a mai fost găsită ceramică la fel cu cea dela Bisericuţa-Garvăn, la Prislava, Noviodunum, Troesmis, Carsium, Capidava, Axiopolis şi, desigur, şi în alte centre, care însă nu ne sunt cunoscute.

Una dintre cele mai importante probleme în legătură cu această categorie de ceramică priveşte marea ei vechime. Intr'adevăr, ceramica cu smalţ verde-măsliniu este cunoscută încă din primele secole ale erei noastre. Astfel, dela Tomis a fost publicat fundul unei patere, având pe dinăuntru smalţ verde-măsliniu, iar pe dinafară, ornamente în relief [2]. La Silistra au fost găsite, întâmplător, un opaiţ şi un mâner de pateră terminat cu cap de berbec, ambele aparţinând probabil secolelor III-IV e.n. [3]. La Dunapentele (Intercisa), în Pannonia, au fost descoperite ulcioare cu smalţ verde închis, în morminte datate cu monete

[1] M. V. Levcenko, op. cit., p. 214—215.
[2] D. M. Teodorescu, « Bul. Com. Mon. Ist. », 1915, VIII, p. 79, Nr. 62.
[3] Inedite.

din vremea lui Constanțiu Chlor (305) și Liciniu tatăl (311—312) [1]. Ceramică asemănătoare, aparținând perioadei cotropirii romane, a mai fost găsită la

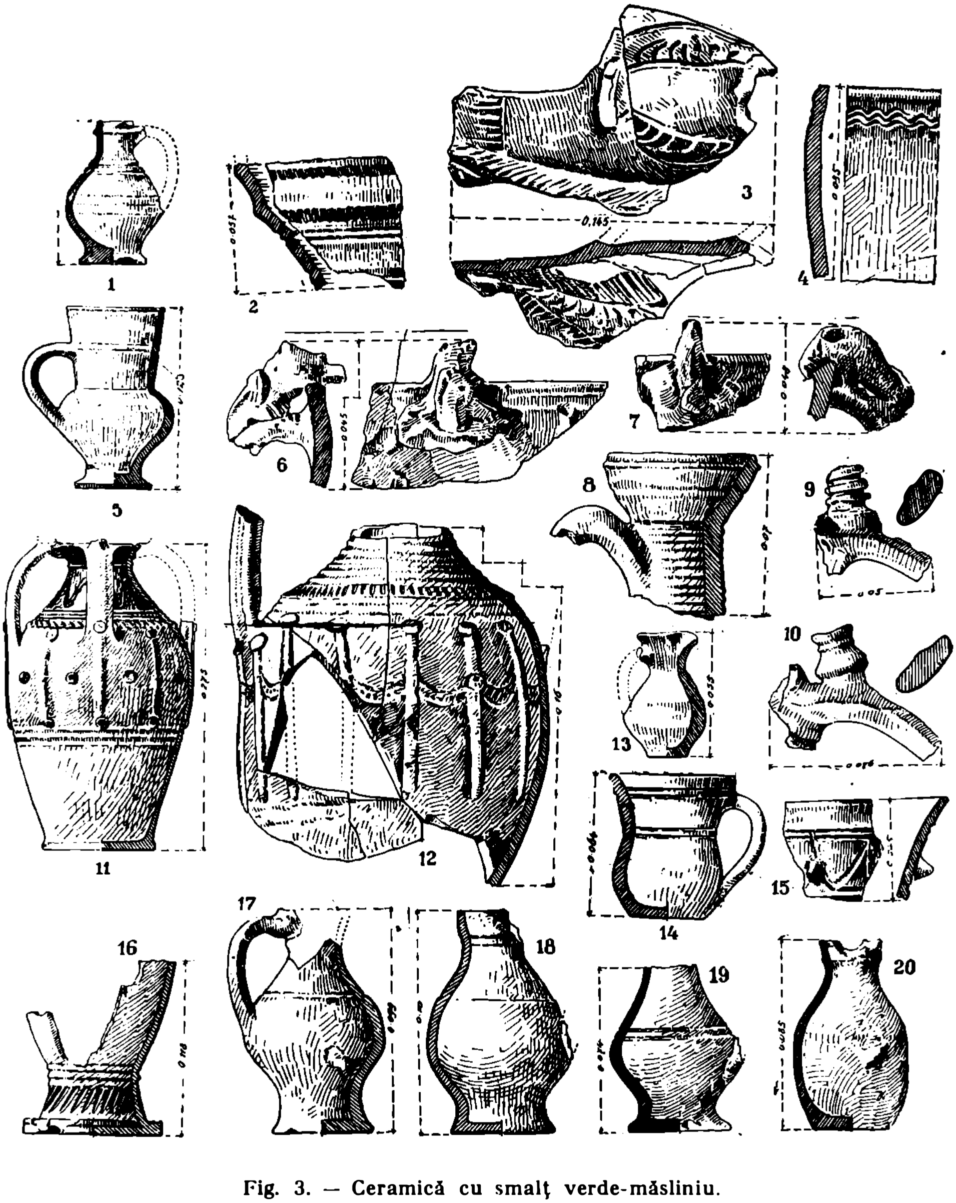


Fig. 3. — Ceramică cu smalț verde-măsliniu.

Cristești pe Mureș (secolele III—IV), la Sucidava (Celei), în vreo două locuri

[1] St. Paulovics, Die römische Ansiedlung von Dunapentele (Intercisa) (Archaeologia Hungarica), II, Budapesta, 1927, p. 114, XII; p. 121, XXV; p. 122, XXVIII; p. 123, XXXII.

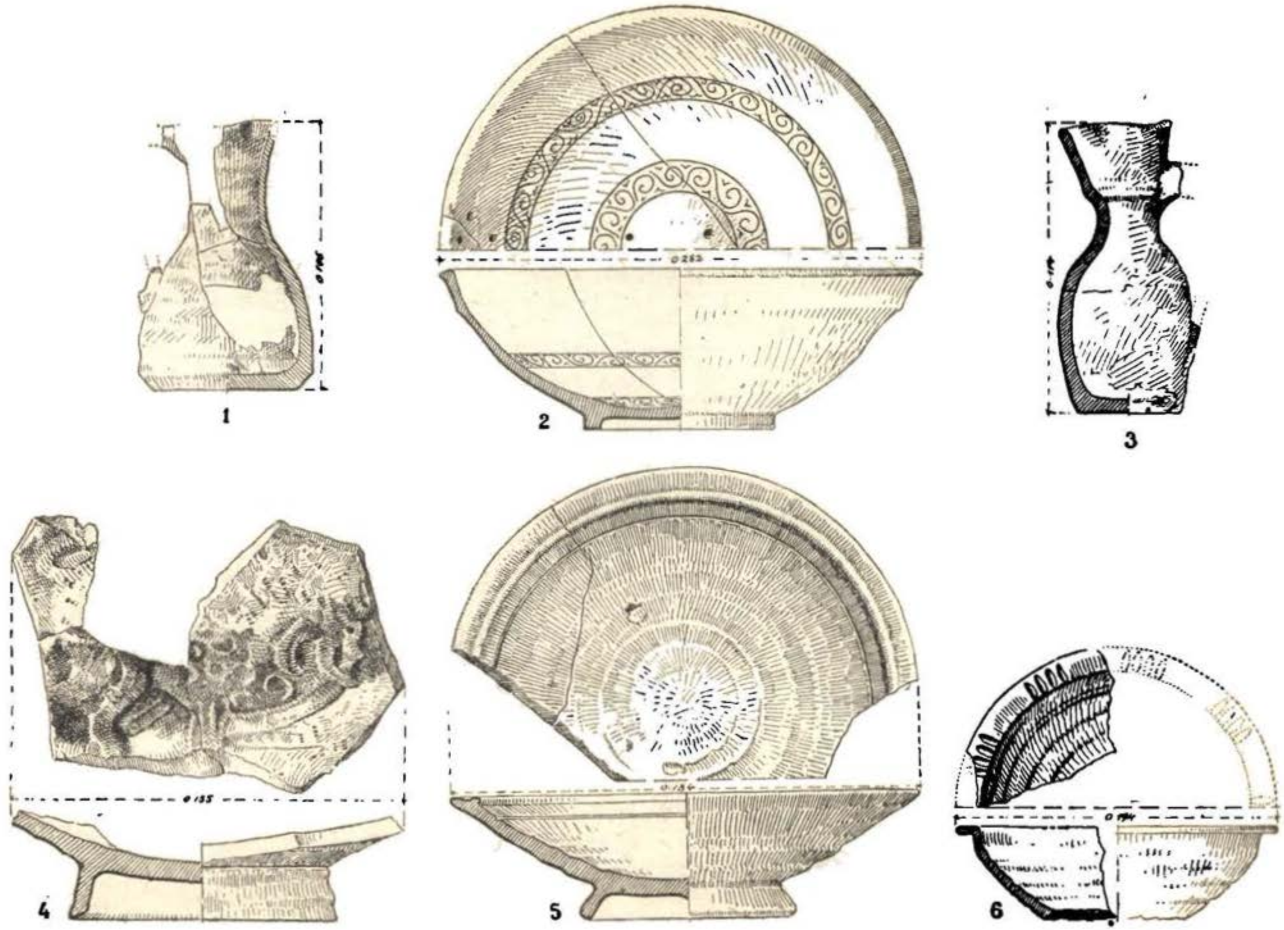



Fig. 4. — Ceramică bizantină (sec. X–XII).

(?) din Dobrogea şi chiar la Bisericuţa-Garvăn, de unde provine un fragment de opaiţ cu smalţ verde-măsliniu pe întreaga faţă exterioară, aflat în strat romano-bizantin [1]. Toate aceste descoperiri mai vechi, din centre izolate aparţinând imperiului roman, în afară de care, desigur, mai există şi altele rămase necunoscute, arată că această categorie de ceramică este mai veche decât imperiul bizantin. Ea a fost însă preluată de bizantini, care i-au dat o desvoltare mult mai mare, potrivindu-se îndeosebi gustului lor.

Ceramica cu smalţ verde-măsliniu dela Bisericuţa, înafară de excepţia amintită, aparţine ultimei faze de existenţă a acestei aşezări, găsindu-se la un loc cu ceramica de tip slav din secolele X—XII e.n. Deşi, după anumite indicii, chiar localnicii ar fi încercat să execute o astfel de ceramică, totuşi formele şi ornamentaţia deosebite de toată cealaltă ceramică, la care se adaugă şi calitatea superioară a majorităţii acesteia, o arată ca provenind din anumite centre mai de seamă ale imperiului bizantin din acea vreme. Lipsa unor date mai amănunţite nu ne îngădue deocamdată să precizăm şi centrele specializate în această categorie de ceramică.

A doua mare categorie de ceramică cu smalţ dela Bisericuţa se împarte, la rândul ei, după tehnica de împodobire, în patru grupe: 1) ceramică cu sgraffito; 2) ceramică cu smalţ de o singură coloare, de obicei verde deschis sau portocaliu; 3) ceramică cu ornamente executate în două sau mai multe colori (policromă) şi 4) ceramică cu ornamente în relief, executate cu tiparul. Toate aceste patru tipuri de ceramică se cunosc şi sunt studiate pentru prima oară la noi în ţară, în urma săpăturilor dela Bisericuţa-Garvăn [2]. Dar nici în alte părţi această ceramică nu a apărut în mare cantitate şi nici nu se poate spune că este cunoscută destul de bine. Puţinii cercetători străini, care s'au ocupat mai îndeaproape de ea, se mărginesc la prezentarea şi descrierea tipologică a materialului, ezitând întotdeauna să-i atribue o dată mai precisă. Datarea ei oscilează la aceştia între secolele X şi XIV. « Fixarea în timp a ceramicii bizantine este aşa dar încă mereu ipotetică », constată unul dintre cei mai buni cunoscători ai acesteia [3]. Centrele cele mai de seamă în care a fost găsită ceramică asemănătoare, de cele mai multe ori până la identitate, cu cea dela Bisericuţa, sunt următoarele: Constantinopol, Tesalonic, Pergamon, Milet, Efes, Niceea, insulele Samos şi Cipru, Atena, Sparta, iar mai aproape de noi, Mesembria, de unde au fost publicate câteva fragmente ce amintesc pe ale noastre. Nu cunoaştem încă ceramica bizantină, descoperită mai de multă vreme în Sudul U.R.S.S. Cea mai mare cantitate de ceramică bizantină cu smalţ se află în Muzeul Otoman din Constantinopol şi, cel puţin până înainte de ulti-

---

[1] Inedite. La Muzeul Naţional de Antichităţi din Bucureşti. Câteva opaiţe dela Sucidava, din secolele IV—V e.n., au fost publicate de D. Tudor, « Dacia », XI—XII, 1947, Bucureşti, 1948, p. 166 şi urm.

[2] Câteva cioburi cu sgraffito au fost găsite mai înainte la Turnu-Severin. B. Slătineanu, Ceramica românească, Bucureşti, 1938, p. 36—38. Atât ca factură, cât şi ca dată, ele se deosebesc într'o oarecare măsură de cele dela Garvăn. Alte cioburi cu smalţ, găsite la Enisala, Isaccea şi Piua Petrii, se păstrează la Muzeul din Tulcea şi în Muzeul Naţional de Antichităţi, din Bucureşti. Fragmente ceramice asemănătoare se pare că au fost găsite şi în câteva localităţi dela Nord de Dunăre. Nu poate fi vorba aici de ceramica veche românească cu smalţ (secolul al XIV-lea şi următoarele), descoperită la Curtea de Argeş, Zimnicea etc.

[3] M. F. Volbach, Mittelalterliche Bildwerke aus Italien und Byzanz (Bildwerke des Kaiser Friedrich Museum). Berlin, 1930, p. 186.

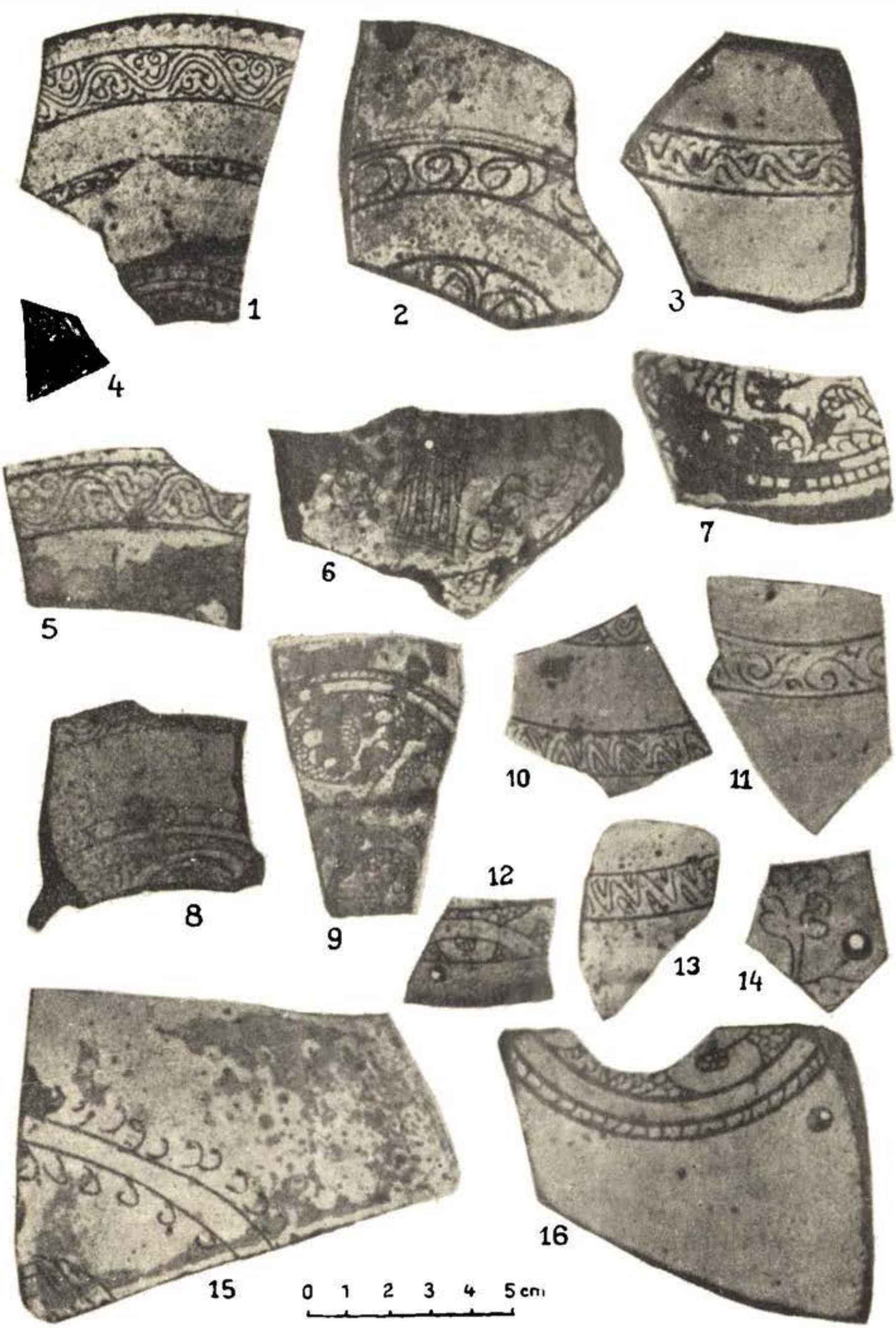



Fig. 5. — Ceramică bizantină cu sgraffito (sec. X—XI).

mul război, în Muzeul din Berlin, aceasta din urmă provenind aproape toată din săpăturile dela Constantinopol şi Pergamon [1].

Trecând la analiza tehnică şi ornamentală a celei de a doua mari categorii de ceramică cu smalţ din secolele X—XII, dela Bisericuţa-Garvăn, trebue să spunem mai întâi că forma acesteia este în cea mai mare parte aceea de strachină sau farfurie mai mult sau mai puţin adâncă şi de diferite mărimi, având fundul inelar (fig. 4, 2, 4—6). Vasele sunt lucrate din pastă de argilă sau de caolin, acesta din urmă întâlnindu-se pe ţărmul de Vest al Asiei Mici, de unde era adus şi pentru atelierele din Constantinopol. După ce se uscau, uneori chiar după ardere şi înainte de a fi smălţuite, vasele de argilă erau acoperite cu un strat subţire de caolin — este aşa numita angobă, care avea menirea să ascundă neregularităţile pastei şi să dea un fond albicios uniform, peste care se aplica smalţul [2]. Incepând din acest punct, cele trei grupe de ceramică, adică aceea a ceramicei cu sgraffito şi a ceramicei cu o singură coloare ori cu ornamente executate în două sau mai multe colori, încep să se diferenţieze, atât ca procedeu tehnic, cât şi ca aspect decorativ.

Ceramica, în cazul de faţă farfuriile sau străchinile cu sgraffito, sunt făcute numai din argilă de calitate bună, care prin ardere a căpătat o coloare uşor roşiatică (trandafirie). Inainte de ardere, acestea au fost împodobite pe faţa interioară cu desene sgâriate (incizate) cu un instrument cu vârful ascuţit, în stratul sau angoba de caolin, pătrunzând până la pasta crudă. Desenele constau din mici linii ondulate sau din lujeri ori cârcei de viţă de vie stilizaţi, repetându-se de cele mai multe ori la nesfârşit între două linii concentrice care ţin loc de chenar (fig. 4, 2; fig 5—6). Totul este simplu şi redat cât se poate de clar, fapt care contribue în mod deosebit la eleganţa decorului. In vreo două-trei cazuri, liniile fin sgâriate alcătuesc un ornament vegetal stilizat, mult mai complex (fig. 5, 4—5, 8—9). Câteva cioburi indică, pe de altă parte, o compoziţie cu reprezentări zoomorfe (fig. 5, 6—7). Este un sistem de decor pe care Bizanţul l-a împrumutat din lumea persană şi arabă, dându-i o deosebită desvoltare în urma triumfului împotriva iconoclasmului. Acest decor odată executat, vasul putea fi ars în cuptor. După aceea, el era acoperit fie numai pe dinăuntru, fie şi pe dinăuntru şi pe dinafară, cu un strat mai gros sau mai subţire de smalţ şi ars din nou. Sub stratul de smalţ incolor, angoba de coloare albă sau bătând în galben, a căpătat o strălucire deosebită, aşa cum arată aproape toate cioburile decorate cu sgraffito, care au fost găsite până acum la Bisericuţa. Observaţia care trebue făcută aici este că vasele care au un strat mai gros de smalţ pe amândouă feţele, erau, foarte probabil, muiate (afundate) în smalţul lichid, pe câtă vreme cele cu un strat subţire sau sărăcăcios de smalţ şi acesta numai pe o singură faţă, erau lustruite cu o pensulă sau alt instrument muiat în lichid. Desenele făcute prin sgâriere rămân la coloarea pastei vasului, sau, în urma combinaţiilor chimice, capătă un ton cafeniu, ajungând să se distingă foarte

---

[1] Pentru ceramica bizantină cu smalţ, singura lucrare de sinteză mai de seamă este aceea a lui Talbot Rice, Byzantine glazed pottery, Oxford, 1930, la care se adaugă capitolul respectiv şi de o egală valoare cu aceasta, din lucrarea monumentală a lui M. F. Volbach. Inafară de bibliografia întâlnită în cele două lucrări, mai trebuesc amintite: C. Miatev, « Izvestia Inst. Arh. Bulgar », V, 1928, p. 347—355; G. Sotiriou, Guide du Musée Byzantin d'Athènes, 1932, p. 122—123; fig. 73—74; Joan du Plat Taylor, « Ars Islamica », V, 1, 1938, p. 55—86. Ceramica dela Patleina şi Preslav, de pe teritoriul R.P.Bulgaria, are un aspect deosebit de cel al ceramicei dela Garvăn.

[2] B. Slătineanu, op. cit., p. 20.

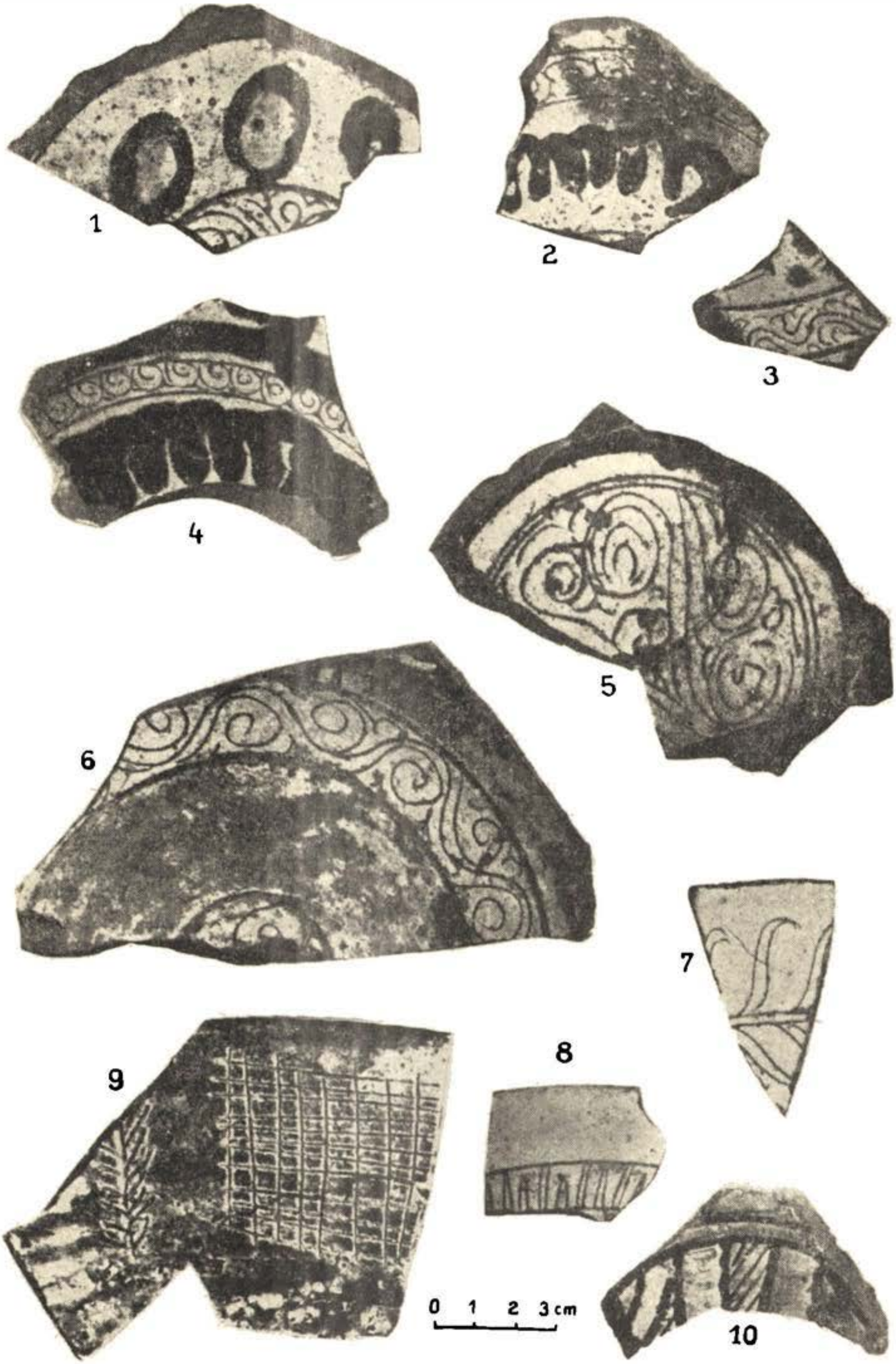



Fig. 6. — Ceramică bizantină cu sgraffito (sec. X–XI).

bine pe fondul lucitor al smalţului şi angobei de coloare deschisă. Uneori, peste angoba de coloare albă a unor cioburi cu sgraffito, se văd ornamente sau simple pete neregulate de coloare verde ori cafenie, cu nuanţă de violet (fig. 6, 1—2, 4, 6), această subcategorie de ceramică făcând oarecum legătura între ceramica cu sgraffito şi ceramica cu mai multe colori. Demn de amintit este faptul că cioburile unor străchini cu sgraffito au fost găurite în margine, pentru a fi legate între ele, în vederea reîntregirii vaselor sparte (fig. 4, 2 şi fig. 5, 12, 14, 16). Acest lucru arată greutatea de procurare a acestor vase de import şi deosebita lor preţuire.

Diferite ca tehnică şi colorit sunt câteva fragmente cu sgraffito, ce au apărut izolat în campaniile de săpături arheologice din anii 1950 şi 1951. Sgârieturile de pe faţa interioară a unora dintre aceste cioburi de farfurii, descoperite în jurul ruinelor bisericuţei de cimitir, au fost executate cu un instrument cu vârful mai lat. Smalţul cu care vasul a fost acoperit pe dinăuntru este, în acest caz, de coloare galbenă. Adânciturile ce constituesc decorul sunt de coloare cafenie, ajungând la aceasta în urma combinaţiilor chimice dintre smalţul galben şi angoba ce acoperea suprafaţa interioară a vasului (fig. 6,10). Alte două-trei cioburi, găsite către colţul de Sud al cetăţii, provin din farfurii de caolin, a căror faţă interioară a fost împodobită cu sgârieturi neregulate mai adânci, în formă de reţea şi cu mici frunzuliţe de brad (?), pe fond verde deschis (fig. 6, 9).

In ceea ce priveşte datarea, ceramica cu sgraffito dela Bisericuţa-Garvăn şi, ca şi aceasta, ceramica din marile centre bizantine amintite [1], nu poate data decât din secolele X—XI, cu observaţia că cea de calitate ceva mai proastă este, înăuntrul aceluiaşi spaţiu de timp, mai târzie decât cea de calitate bună. Judecând după tehnică şi după mediul în care au fost găsite, cioburile arătate ca fiind descoperite în jurul ruinelor bisericuţei, par să aparţină unei date puţin mai târzii, şi anume, probabil, primei jumătăţi a secolului al XII-lea e. n.

Ceramica cu o singură coloare se află în cantitate mai redusă decât cea cu sgraffito şi e reprezentată, pe lângă diferite fragmente (în deosebi funduri) de farfurii de diferite mărimi, şi prin două mici ulcioraşe aproape întregi (fig. 4, 1, 3, 5, 6). Pasta din care a fost executată această ceramică este, judecând după exemplarele descoperite până acum, numai de coloare alburie (caolin). Coloarea unitară a smalţului este de regulă un verde deschis, de diferite nuanţe (fig. 4,1,5) şi numai în câteva cazuri, galben sau portocaliu (fig. 4, 3, 6). Cel mai adesea, coloarea acopere ambele feţe ale vasului. Calitativ, această categorie de ceramică este superioară nu numai ceramicei locale de tip slav, dar chiar multor vase cu smalţ. Cele câteva excepţii nu pot fi considerate ca produse locale, deoarece caolinul din care sunt făcute, se pare că nu era cunoscut în regiune.

Ceramica cu două sau mai multe colori este ceva mai numeroasă decât cea cu sgraffito. Această categorie de ceramică a fost executată când din argilă, când din caolin şi se prezintă, în general, în modul următor: interiorul şi adesea şi exteriorul vaselor (de argilă) este îmbrăcat cu un strat de angobă de coloare albă sau albă bătând în galben. Peste acest strat au fost desenate cu o pensulă mai mică sau mai mare şi cu una sau două colori mai închise, cel mai adesea verde şi castaniu, tot felul de dungi (benzi), unele pornind din centru spre marginea vasului, ca nişte raze, altele în chip de reţea, altele în formă de

[1] Cf. Talbot Rice, op. cit., pl. XIII; M. F. Volbach, op. cit., pl. 18; G. Sotiriou, op. cit.

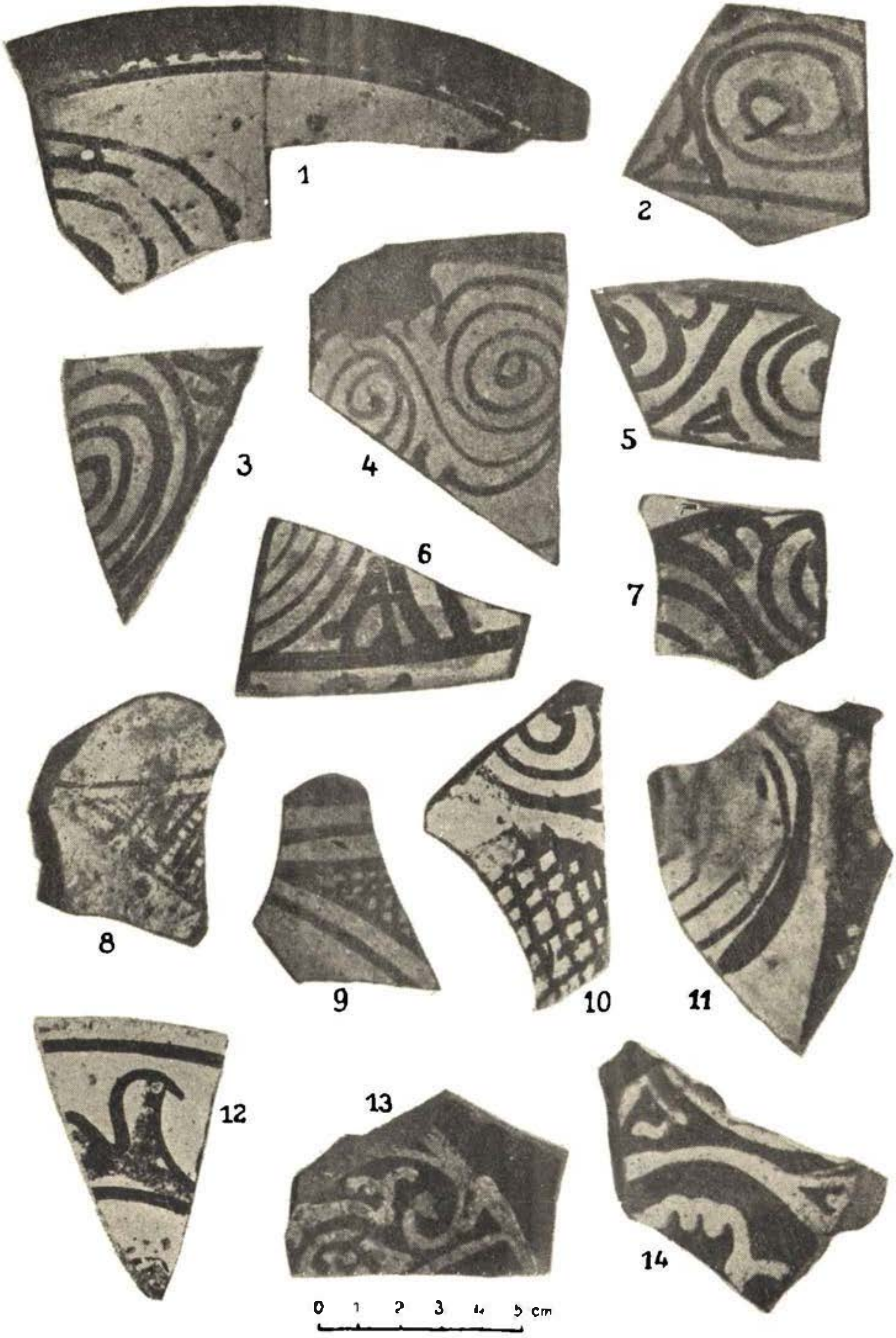


Fig. 7. — Ceramică bizantină cu smalț (sec. X–XII).

spirală ş. a. d. m. (fig. 7—8). Totul a fost după aceea acoperit cu un strat de smalţ incolor. Uneori fondul mai deschis a fost parcă stropit cu o coloare mai închisă, de regulă verde. In fundul unei mici farfurii a fost desenat un ornament cruciform (fig. 8,3). Ornamente asemănătoare rezultă indirect din încrucişarea pe fundul mai multor străchini sau farfurii, şi anume, tot mereu pe faţa interioară a acestora, a unor dungi de colori diferite (fig. 8,1). Deosebit de toate este un fragment dintr'o farfurie, pe a cărei faţă interioară, de coloare cafeniu-verzuie, se desprind, desenate cu galben, ornamente în formă de lujeri stilizaţi. Intregul complex ornamental aminteşte o origine persană (fig. 7, 13). Asemănător cu acest ultim fragment este un altul din fundul unei străchini prezentând un decor mai puţin reuşit, din lujeri (?) de coloare albă pe fond portocaliu, iarăşi o excepţie faţă de ceramica obişnuită (fig. 7, 14). In cele mai multe cazuri meşteşugarul olar s'a mărginit numai la două colori. Rar de tot a mai întrebuinţat şi o a treia şi, în mod excepţional, a patra coloare. Unele colori au provenit din diferitele combinaţii chimice, în urma procesului de ardere. Ca dată, această grupă de ceramică este contemporană cu ceramica cu sgraffito. De dată ceva mai veche (secolul al X-lea, începutul secolului al XI-lea) şi de netăgăduită origine constantinopolitană, este micul fund de vas cu ornament cruciform, amintit mai înainte [1].

A patra şi ultima grupă de ceramică cu smalţ, aceea cu ornamente în relief şi cu mai multe colori, este reprezentată la Bisericuţa-Garvăn printr'un singur fragment din fundul unei străchini de caolin (fig. 4, 4). Pe faţa interioară a acestuia, a fost executat, cu ajutorul unui tipar, un animal în relief, care, din cât se păstrează, nu îngăduie să se spună ce anume reprezintă. Colorile întrebuinţate în chip neregulat pentru acest decor, mai degrabă fantastic, sunt: castaniu, verde şi galben. Fundul circular, ceva mai înalt, al vasului este deosebit de aproape toate celelalte cunoscute până acum dela Bisericuţa şi arată o dată mai târzie, foarte probabil sfârşitul secolului al XI-lea şi începutul secolului al XII-lea.

O categorie importantă de mărturii ale legăturilor dintre aşezarea prefeudală dela Bisericuţa-Garvăn şi marile centre bizantine ale vremii, în frunte cu Constantinopolul, o constitue *obiectele de podoabă*. In perioada de timp ce ne interesează, păturile superioare feudale diriguitoare ale popoarelor romano-germanice şi slave manifestau, după cum observă istoricul sovietic M. V. Levcenko, cereri tot mai mari pentru ţesături bogate, mirodenii orientale, pietre şi metale scumpe şi alte obiecte de lux, pe care le putea furniza numai Bizanţul, iar pe de altă parte, încă nu apăruseră concurenţi periculoşi, care să ameninţe acest monopol [3]. Către sfârşitul acestei perioade, în secolul al XII-lea, Bizanţul pierde, ce este drept, acest monopol, dar el continuă să rămână mai departe centrul comerţului de schimb din acea vremea. Beniamin de Tudela (Spania), care a vizitat Constantinopolul în vremea lui Manuel Comnenul (pe la 1170), se minunează de bogăţiile extraordinare ce se scurgeau în acest oraş şi de traiul bun al claselor exploatatoare. Mai departe, el adaugă: « Negustori de tot felul vin aici din Babilon, Shinar (Mesopotamia) Media, Persia, Egipt, Chanaan, Rusia, Ungaria, Patzinak a, Chazaria, din Lombardia

[1] Cf. Talbot Rice. op. cit., pl. VI şi XVIII, b; M. F. Volbach, op. cit., pl. 27.

[2] Cu privire la vechimea acestei categorii de ceramică, a se vedea Fr. W. Deichman, « Arch. Anzeiger », 1941, 72—81; cf. Talbot Rice, op. cit., pl. XI; M. F. Volbach, op. cit., pl. 11.

[3] M. V. Levcenko, op. cit., p. 144.

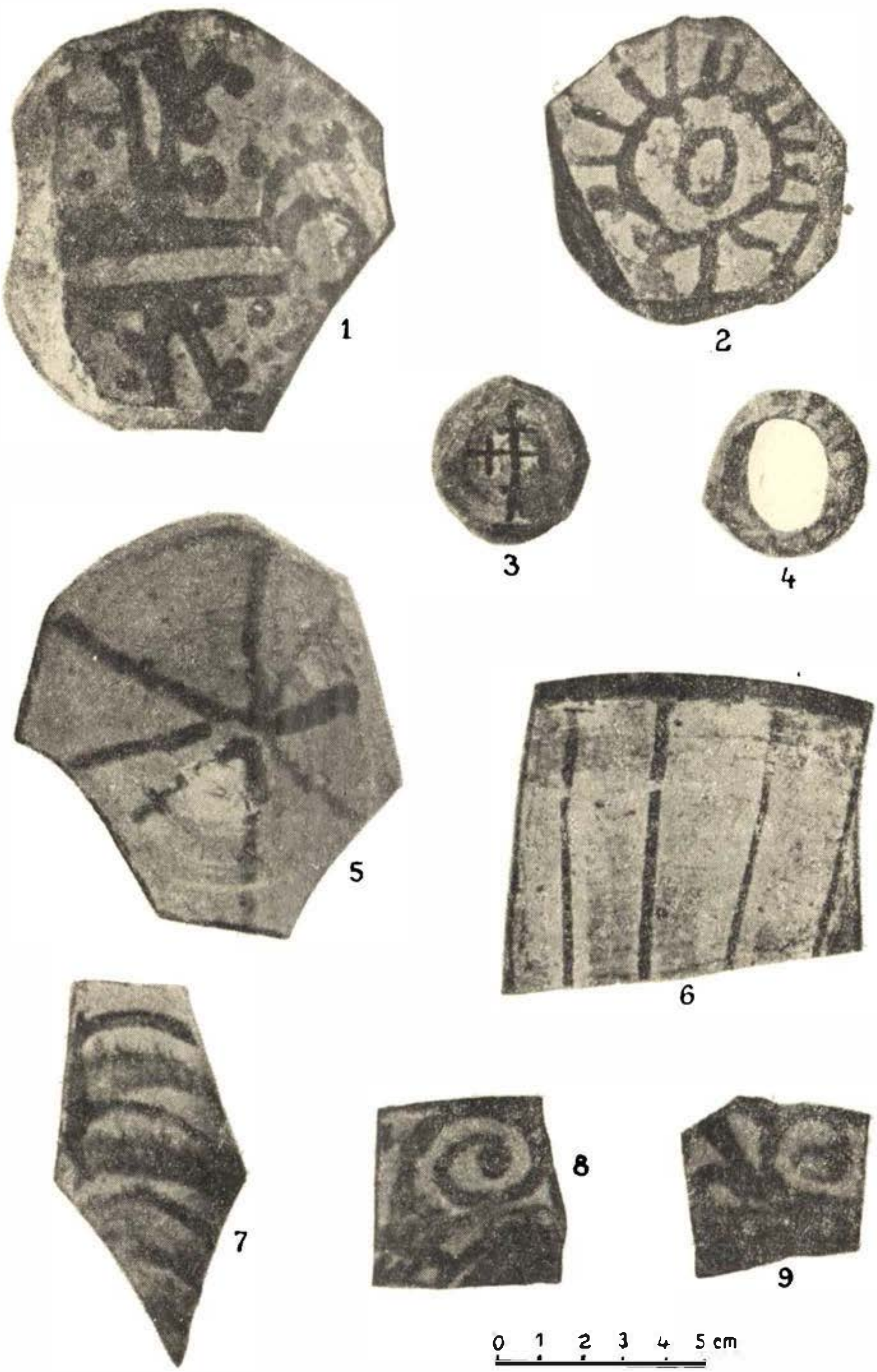



Fig. 8. — Ceramică bizantină cu smalț (sec. X—XII).

şi din Sepharad (Spania). Este un oraş de afaceri, în care sosesc mărfuri din toate ţările, pe uscat şi pe mare. Nu este în toată lumea un oraş care să i se asemene, decât poate Bagdadul, marele oraş al Islamului »[1].

Marea însemnătate a Constantinopolului ca centru comercial al lumii de atunci se poate deduce şi din faptul că izvoarele timpului menţionează ca existând în secolul al X-lea, în acest oraş, colonii întregi comerciale de străini: Chazari, Ruşi, Evrei, Bulgari, Italieni, Arabi, Sirieni. Bulgaria furniza Bizanţului miere, in, ţesături de pânză şi primea în schimb ţesături de mătase de calitate mai proastă, admise la export şi mărfuri siriene. Obiectul comerţului cu popoarele dela Nordul Mării Negre îl constituiau blănurile, ceara şi sclavii, schimbaţi pe brocart de argint şi de aur, pe ţesături de mătase, vin, mirodenii şi aromate orientale. Negustorii ruşi puteau veni la Constantinopol pentru şase luni pe an şi să se oprească în suburbia Sf. Mamant. Ei puteau să intre în oraş numai în grupuri mici, care să nu depăşească numărul de 50 de persoane, neînarmaţi, însoţiţi de un funcţionar imperial. Aici se obligau să nu facă pagube, nu aveau dreptul să cumpere ţesături mai scumpe de un anumit preţ şi mai bune de o anumită calitate. Mărfurile cumpărate erau prezentate funcţionarului bizantin, care-şi aplica pe ele sigiliul său. Dacă respectau aceste condiţii, negustorii ruşi se puteau bucura de întreţinere gratuită cât timp şedeau la Bizanţ, erau scutiţi de anumite taxe vamale şi li se da tot concursul pentru transport, la întoarcerea în ţară.[2]

Constantinopolul era în acelaşi timp unul din cele mai mari centre industriale. Aici erau concentrate numeroase ateliere ale statului. Pe Mesa, artera principală a Constantinopolului bizantin, se aflau numeroase ateliere mici, în care se fabricau şi se expuneau spre vânzare tot felul de obiecte de lux: ţesături de diferite colori, cusute cu aur, cele mai bune produse în aur ale artei giuvaergiilor, podoabe femeieşti cu pietre scumpe, obiecte de bronz, argint, fildeş, smalţuri bizantine, icoane, tot ce cunoştea Evul Mediu în materie de obiecte rare şi de lux rafinat[3].

Inafară de Constantinopol, un mare centru comercial şi industrial era Salonicul. Aici se aflau numeroase ateliere cu meşteşugari, care ştiau să prelucreze îndeosebi arama, fierul, plumbul şi să fabrice obiecte de sticlă. La bâlciul care avea loc la Salonic, în fiecare an, la Sf. Dumitru, patronul oraşului, se adunau aici negustori din diferite ţări şi oraşe. Printre şirurile lungi de corturi, aşezate în afara oraşului, se expuneau mărfuri din Bulgaria, Sciţia, Iberia, Grecia, Italia, Galia, Germania, Spania, Egipt. O parte din mărfuri erau aduse pe uscat, altă parte, şi cea mai însemnată, cu corăbiile pe mare. Un târg asemănător avea loc la Efes, de ziua Sf. Ioan Teologul. Altele, în alte centre. In toate aceste centre comerciale şi industriale bizantine, cele mai de seamă articole de vânzare erau obiectele de lux, accesibile numai clasei exploatatoare[4].

Dintre astfel de obiecte, apărute până acum în săpăturile dela Garvăn, cel dintâi care trebuie amintit este crucea de aur descoperită în vara anului 1950[5]. Această dublă cruce pectorală-relicviar are dimensiunele de 7,85×

[1] Benjamin von Tudela, Reisebeschreibungen. Ed. L. Grünhut—Marcus N. Adler, Jerusalem, 1903 p. 16; Cf. V. Vasiliev, Histoire de l'empire byzantin. Paris, 1932, v. II, p. 138 şi M. V. Levcenko, op. cit., p. 144.

[2] M. V. Levcenko, op. cit., p. 144—145.

[3] Ibidem, p. 146.

[4] Ibidem, p. 146—148.

[5] « St. şi Cercet. de Istorie Veche », v. II, Nr. 1, 1951, p. 35, fig. 24.




Fig. 9. — Cruce pectorală-relicviar, de aur (sec. XI).

6,5 cm (numai crucea propriu zisă) şi greutatea împreună cu lanţul compus din 174 de zale, de 77,4643 gr. Ea este lucrată din foaie de aur şi are pe faţă, în relief, pe Hristos răstignit, iar de o parte şi de alta a acestei figuri centrale, ornamente în filigran, patru opale şi zece mici safire. Un al cincilea opal se află la capătul lanţului de aur (fig. 9). Inăuntru se mai păstrează o bucăţică de pânză subţire de mătase şi o mică părticică de lemn. Acest preţios obiect de artă ne duce cu gândul în primul rând la atelierele constantinopolitane, pe care le-am amintit. De acolo crucea va fi fost adusă şi purtată de vreun ierarh sau egumen din aşezarea prefeudală dela Bisericuţa-Garvăn, aşezare ce, judecând după exemplele mai vechi ale centrelor creştine din Dobrogea de azi, va fi păstrat o strânsă legătură cu metropolele dela Sud, în frunte cu Bizanţul. Condiţiile istorice ale primei jumătăţi a secolului al XI-lea, când credem că poate fi datată crucea de aur dela Garvăn, atât din punct de vedere stratigrafic, cât şi tehnic şi iconografic, erau din cele mai favorabile pentru astfel de legături [1].

Alte cruciuliţe duble de bronz (fig. 10), atât de mult răspândite în vremea aceea, inele de argint şi de bronz, aplice din acelaşi ultim metal (fig. 11), unele din bronz aurit şi cu smalţ, cercei, o cruciuliţă de plumb etc., toate găsite în cursul săpăturilor, în locuinţe aparţinând secolelor X-XII sau izolat, vor fi fost aduse cel mai probabil tot dela Bizanţ sau Salonic, pentru clerul şi negustorii, care constituiau pătura dominantă a aşezării. Cruciuliţe de bronz asemănătoare cu cele de la Garvăn au mai fost găsite în Dobrogea la Dolojman [2] Măcin [3] şi Capidava [4].

Cât despre tot felul de brăţări şi mărgele de sticlă, care au fost date la iveală, se pare că acestea provin din două centre diferite: Bizanţul şi Kievul, acesta din urmă imitând produsele celui dintâi, fără să reproducă întocmai calitatea acelora.

In schimbul mărfurilor importate, negustorii locali vor fi dat diferite produse, ca: vite, blănuri, miere, ceară şi altele. Căile comerciale erau Dunărea şi Marea Neagră, iar pe uscat, drumurile ce treceau prin fostul stat bulgar, în vremea ce ne interesează, supus de Bizantini.

Ca o ultimă dovadă a legăturilor dintre aşezarea dela Bisericuţa-Garvăn şi Bizanţ în secolele X-XII, ar putea .i adusă şi bisericuţa descoperită în cursul campaniei de săpături din vara anului 1950 (fig. 12) [5]. Este adevărat că tehnica de construcţie (piatră, brâu de cărămidă şi o bucată de placă cu smalţ verzui) precum şi forma clădirii, care, foarte probabil, a fost acoperită de o cupolă, nu spun ceva precis în această privinţă. Dimensiunile prea mici ale acestei bisericuţe (cca 4 × 4 m, interior), o apropie de diferitele biserici mausolee din Bulgaria [6], dar nu o depărtează nici de Constantinopol, unde,

---

[1] Cf. G. Schlumberger, L'épopée byzantine. Paris, 1896, v. I., p. 113; II, 1900, p. 381, 532. Pentru tipul iconografic, cf. ibidem, v. II, fig. 217; v. III, 1905, p. 81, 249, 309, 816–817.

[2] P. Nicorescu, In memoria lui Vasile Pârvan, Bucureşti 1934, p. 222–226, unde se află şi o parte din bibliografia respectivă, la care adăugăm numai studiul mai nou al lui M. C. Kargher, « Sovietskaia Arheologhia », 1949, v. XI, p. 55 şi urm., fig. 9,24,29.

[3] Gh. Ştefan, « Dacia », 1937–1940, v. VII–VIII, p. 417.

[4] Inedite.

[5] « St. şi Cercet. de Istorie Veche », Nr. 1, anul II, 1951, p. 45 şi fig. 1–2, 29,32 şi 33.

[6] Cf. îndeosebi « Izvestia Inst. Arheol. Bulg. », 1928–1929, v. V, p. 334, fig. 194; 1934, v. VIII, p. 221, fig. 145; 1939, v. XIII, p. 228, fig. 272; Godišnik-Plovdiv, 1935–1936, p. 173, fig. 86.




Fig. 10. — Cruciulițe de bronz (sec. X—XI).

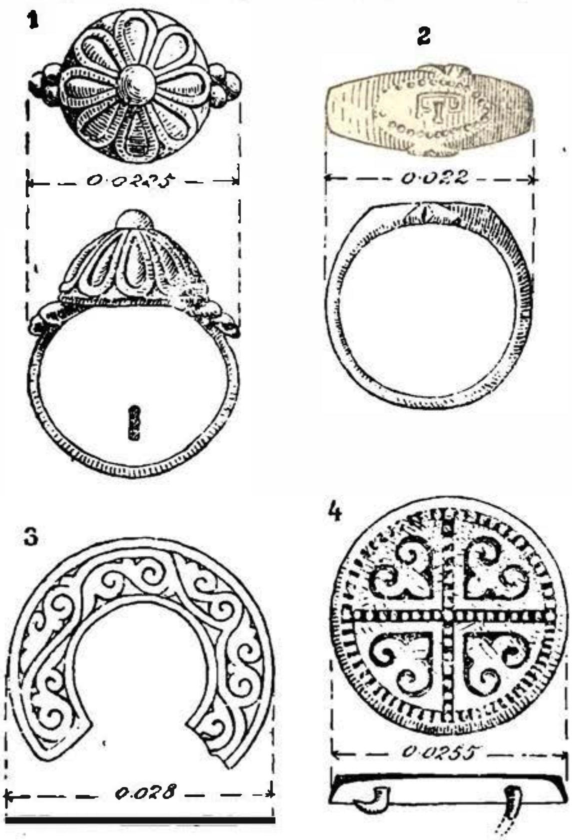



Fig. 11.—1) Inel de argint; 2) Inel de bronz; 3—4) Aplice de bronz.

cu prilejul descrierii expediţiei din 971 împotriva lui Sviatoslav, cronicarul Leon Diaconul vorbeşte despre o bisericuţă în care abia puteau încăpea 15 oameni [1]. Se ştie, după aceea, că obiceiul înmormântării în biserici, pe care-l întâlnim şi la Bisericuţa, era practicat de Bizantini şi că, mai târziu, tot Bizanţul a luat o serie de măsuri împotriva abuzurilor acestei practici [2]. In orice caz, fără a pierde vreun moment din vedere că Dobrogea cunoscuse creştinismul încă din primele secole ale erei noastre, plină de semnificaţie apare construirea bisericuţei din aşezarea prefeudală dela Garvăn tocmai în secolul al XI lea, adică în perioada de timp când stăpânirea bizantină ajungea din nou la Dunărea de Jos, înlocuind pe cea bulgară. Slabele urme de locuinţe din piatră, descoperite până acum la Bisericuţa, nu îngădue o apropiere cu Bizanţul şi în această privinţă.

La capătul celor expuse mai înainte, se poate constata că studierea legăturilor, pe care aşezarea prefeudală dela Bisericuţa-Garvăn le-a avut cu diferitele centre ale vremii, ne ajută să cunoaştem mai bine înseşi condiţiile de viaţă economico-socială, politică şi culturală, în care această aşezare s'a desvoltat. Faptul că în secolele X-XII, aşezarea noastră făcea parte din imperiul bizantin, ne obligă pe de o parte, să ţinem mereu seama de evoluţia societăţii din acest imperiu, în perioada respectivă de timp. Situaţia periferică a acestei aşezări şi vecinătatea ei cu lumea ce se întindea la Nord—Nord-Est de Dunăre, ne vor pretinde pe de altă parte, să cercetăm în de aproape legăturile pe care ea le-a avut cu diferitele popoare şi centre de cultură, aflătoare atunci pe teritoriul de astăzi al U.R.S.S.

In lumina acestor consideraţii, tezaurul de 106 monete de aur, crucea pectorală-relicviar din acelaşi metal preţios, bisericuţa, precum şi descoperirea diferitelor obiecte de lux, alături de numeroase locuinţe şi resturi sărăcăcioase, în aşezarea prefeudală dela Garvăn, sunt dovezi despre o diferenţiere socială destul de pronunţată. Cei « puternici » în cazul de faţă erau reprezentanţii oficiali ai stăpânirii bizantine, negustorii care aduceau diferitele articole de import şi clerul local. Cei «săraci» nu puteau fi decât populaţia locală, de compoziţie etnică diferită. Această populaţie era grupată în obşte liberă, după modelul tuturor obştiilor, care, dăinuind până în secolele XIII — XIV, alcătuiau « izvorul principal de impozite şi rezerva nesecată a armatelor bizantine, baza de existenţă a statului centralizat [3] ». Dar obştea dela Bisericuţa-Garvăn, se desagrega, ca urmare a procesului de acumulări şi a influenţei dominaţiei bizantine. In ea se recunosc trăsăturile acelui dualism, despre care Karl Marx spunea că alcătueşte legea principală de desvoltare a obştii săteşti, desagregând-o din interior. Lupta intereselor şi a pasiunilor, ivite pe baza muncii parcelare, au subminat proprietatea colectivă asupra pământului arabil. Bunurile sunt pe cale de a se concentra în mâinile celor care vor deţine mijloacele de producţie [4].

Legăturile pe care atât aşezarea prefeudală dela Bisericuţa-Garvăn, cât şi toate celelalte aşezări din Dobrogea de azi le-au avut cu Bizanţul în special, şi cu lumea bizantină în general, au dus la grăbirea procesului de feudalizare a întregii regiuni, influenţând în această privinţă chiar aşezările dela Nord de

---

[1] Leon Diaconul, Historia, ed. Bonn, 1, 828, p. 128.

[2] Cf. G. Sotiriu, Χριστιανική καὶ βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία. Atena, 1942, v. I, p. 62.

[3] E. E. Lipşiţ, op. cit., p. 142.

[4] Ibidem, p. 129—130.

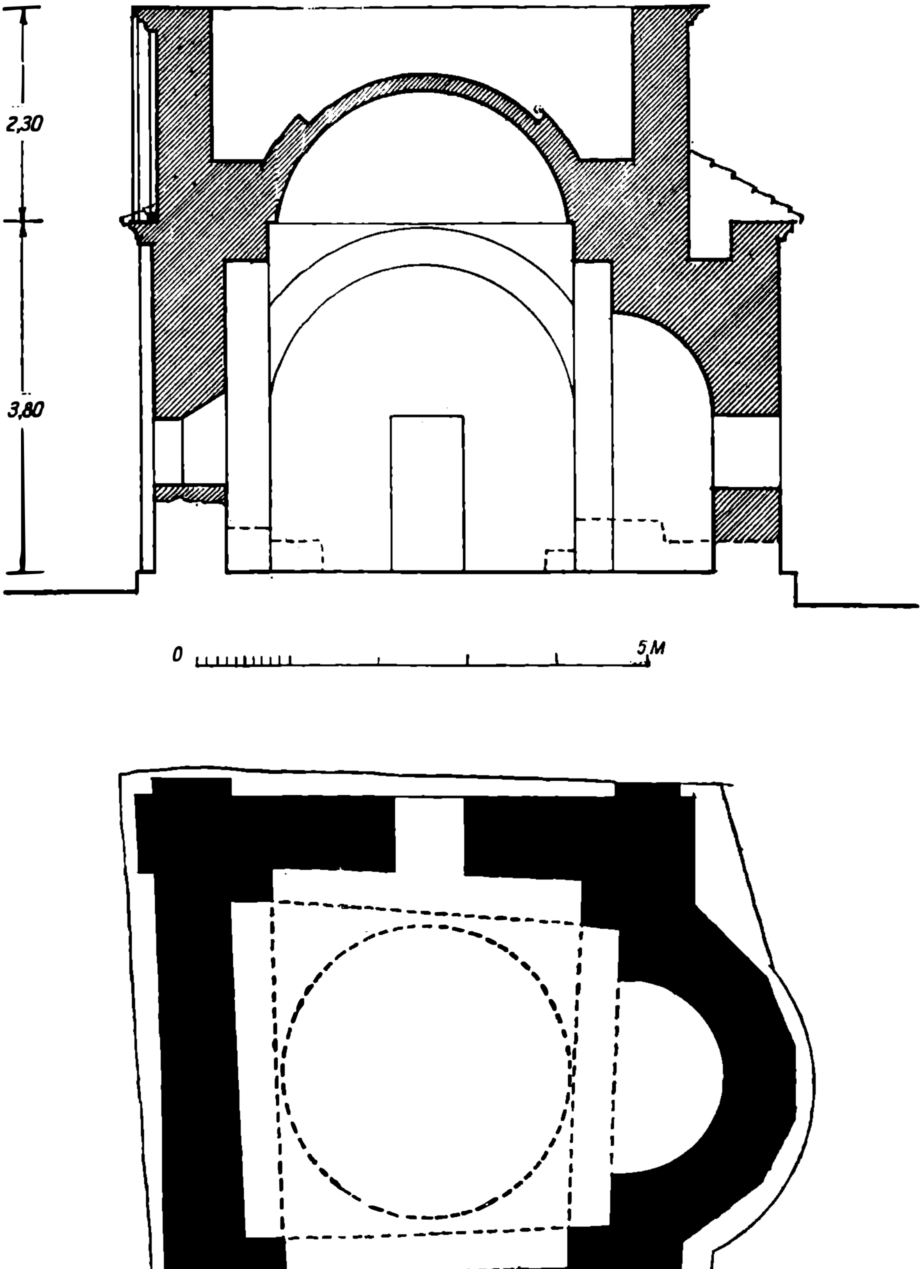



Fig. 12. — Bisericuţa cimitirului (sec. XI)

Dunăre. Aceleaşi legături au contribuit la ridicarea nivelului cultural al societăţii de pe un anumit teritoriu al patriei noastre. Ele au fost însă stânjenite de condiţiile politice neprielnice, create odată cu sfârşitul secolului al XII-lea atât la Bizanţ, cât şi la Dunărea de Jos.

## ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ПОСЕЛЕНИЕМ В БИСЕРИКУЦЕ-ГАРВЭН И ВИЗАНТИЕЙ В X—XII ВЕКАХ

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Археологические раскопки, начатые в 1939 г. в дофеодальном поселении на развалинах города Диногетия, достигли особой интенсивности в течение последних лет (1949—1951) и между прочим подняли вопрос об отношениях Диногетии и Византии.

Различные литературные источники, например киевская летопись (Повесть Временных лет) и византийские летописцы, диакон Леон, Цедрен, Михаил Атталеатес, Анна Комнена, Иоанн Кинамос и др. описывают многочисленные события и поселения на нижнем Дунае, но не упоминают о городе Диногетия.

Археологические находки частично пополняют эти пробелы и подтверждают сведения литературных источников. Например, свинцовая печать с именем Симеона, vestis и катепана придунавского округа, доказывает, что поселение на развалинах города Диногетия относилось к этой θеме. Многочисленные бронзовые и золотые византийские монеты свидетельствуют о почти непрерывном, в этой области, византийском владычестве и о существовании коммерческих сношений с Византией, начиная с Иоанна Цимискеса и кончая Иоанном II Комненом. В дофеодальном поселении Бисерикуца-Гарвэн, византийская глазированная керамика встречается в значительно меньшем количестве, чем местная керамика славянского типа. Различные драгоценности имели отпечаток роскоши, среди них выделяется золотой крест, обнаруженный в 1950 г. Клад золотых монет, большинство которых принадлежит эпохе Василия II Булгарохтона, обнаруженный в 1939 г., различные ввозные объекты из главных византийских центров, золотой крест, другие кресты из бронзы и свинца меньших размеров, кладбищенская часовня и т. д. говорят о возникновении социальной дифференциации в дофеодальном поселении Бисерикуцы-Гарвэн. Главную роль играли представители византийского владычества, торговцы и духовенство.

Взаимоотношения с Византией ускорили процесс перехода к феодализму во всей области нижнего Дуная и оказали также влияние в этом смысле на провинции, расположенные на левом берегу Дуная.

### ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

**Рис. 1.** — Византийская свинцовая печать (XI в.).

**Рис. 2.** — Византийские бронзовые монеты времен императоров: 1 — Иоанна Цимискеса; 2 — Василия II, Болгаробойцы и Константина VIII; 3 — Михаила IV

Пафлагонянина; 4 — Феодоры; 5 — Исаака I Комнена; 6, 7 — Константина X Дуки; 8 — Михаила VII Дуки; 9 — Алексея I Комнена.

Рис. 3. — Оливково—зеленая керамика с поливой.

Рис. 4. — Византийская керамика (X—XII вв.).

Рис. 5. — Византийская керамика с гравировкой (X—XI.).

Рис. 6. — Византийская керамика с гравировкой (X—XI вв.).

Рис. 7. — Византийская керамика с поливой (X—XII вв.).

Рис. 8. — Византийская керамика с поливой (X—XII вв.).

Рис. 9. — Золотой крест — реликвия XI в.).

Рис. 10. — Бронзовый крестик (X--XI вв.).

Рис. 11. — 1 — серебряное кольцо; 2 — бронзовое кольцо; 3, 4 — бронзовые бляшки.

Рис. 12. — Кладбищенская часовня (XI в.).

## LES RELATIONS ENTRE L'ÉTABLISSEMENT DE BISERICUŢA-GARVĂN ET BYZANCE, AUX X-e—XII-e SIÈCLES

### (RÉSUMÉ)

Les fouilles archéologiques commencées en 1939 dans la station préféodale des ruines de la cité de Dinogetia, ayant acquis une intensité particulière au cours des dernières années (1949—1951), ont posé, entre autres, la question des relations de cette dernière avec Byzance.

Différentes sources littéraires, telles par exemple: la Chronique de Kiew, et les chroniqueurs byzantins: Léon le diacre, Cedren, Michel Attaleiates, Anna Comnena, Jean Kinnamos et autres, mentionnent plusieurs événements et établissements de la région du Bas-Danube, mais ne font aucune allusion à l'ancienne Dinogetia.

Les découvertes archéologiques complètent en partie cette lacune et confirment les informations fournies par les sources littéraires. Par exemple: un plomb sigillaire, portant le nom de Symeon, *vestis* et catépano du thème de Paradounavon, prouve que la station des ruines de la cité de Dinogetia faisait partie de ce thème. Les nombreuses monnaies byzantines, en bronze et en or, plaident en faveur d'une domination byzantine presqu'interrompue en cet endroit, ainsi qu'en faveur de relations commerciales avec Byzance allant de l'époque de Jean Tzimisces à celle de Jean II Comnène. Dans la station préféodale de Bisericuţa-Garvăn la céramique byzantine émaillée est beaucoup moins nombreuse que la céramique locale, de type slave. Différents objets précieux avaient un caractère de luxe, telle, en premier lieu, la croix-réliquaire en or, découverte en 1950. Le trésor de monnaies d'or, découvert en 1939, dont la majeure partie date de l'époque de Basile II le Bulgarochtone, divers objets d'importation des principaux centres byzantins, la croix en or, d'autres, plus petites, en bronze et en plomb, une petite chapelle funéraire, etc., tout cela témoigne d'un commencement de différenciation sociale dans l'établissement préféodal de Bisericuţa-Garvăn. Les principaux rôles étaient détenus par les représentants de la domination byzantine, les marchands et le clergé.

Les relations avec Byzance ont hâté le procès de féodalisation de toute la région du Bas-Danube et ont également influencé dans ce sens les contrées de la rive gauche du Danube.

## EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Sceau byzantin cn plomb (XIe siècle).

Fig. 2. — Monnaies byzantines en bronze, de l'époque des empereurs: 1. Jean Tzimisces, 2. Basile II, le Bulgarochtone et Constantin VIII, 3. Michel IV, le Paphlagonien, 4. Théodora, 5. Isaac I Comnène, 6—7. Constantin X Ducas, 8. Michel VII Ducas, 9. Alexios Ier Comnène.

Fig. 3. — Céramique à émail vert olive.

Fig. 4. — Céramlque byzantine (siècles X—XII).

Fig. 5. — Céramique byzantine à *sgraffito* (slècles X—XI).

Fig. 6. — Céramique byzantine à *sgraffito* (siècles X—XI).

Fig. 7. — Céramique byzantine émaillée (slècles X—XII).

Fig. 8. — Céramique byzantine émaillée (siècles X—XII).

Fig. 9. — Croix pectórale-reliquaire, en or (XIe slècle).

Fig. 10. — Petites croix en bronze (siècles X—XI).

Fig. 11. — 1. Bague d'argent; 2. bague de bronze; 3—4. appliques de bronze.

Fig. 12. — La petite chapelle du cimetière (XIe slècle).

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# UN ASPECT AL CONCEPŢIEI ISTORICE A LUI TUCIDIDE
## DESPRE SCOPUL OPEREI SALE ISTORICE

DE

ACAD. C. I. BALMUŞ

Referindu-se la scopul operei sale istorice, Tucidide face următoarele afirmaţii principiale: « Va fi, însă, deajuns pentru mine ca opera aceasta să fie socotită folositoare de acei care vor voi să observe cu preciziune cele întâmplate în trecut şi ce va fi iarăşi în viitor, la fel sau aproape la fel, după mersul lucrurilor omeneşti. Opera aceasta este mai degrabă o comoară pentru vecie decât o declamaţie menită să desfăteze o clipă auzul » [1].

Din aceste afirmaţii se vede în mod clar, după cum a observat şi B. G. Grundy [2] că Tucidide s'a silit să fie mai mult un istoric filosof decât un simplu istoric al evenimentelor. Este evident, în acest pasaj, că Tucidide se situează în opoziţie ascuţită faţă de Herodot, povestitorul de întâmplări care urmărea să încânte pe cititori prin legende şi prin tot felul de istorisiri din viaţa trecută a diferitelor popoare şi triburi, legate sau nelegate de viaţa contemporană a Grecilor. De aceea, Tucidide a voit să facă din opera sa istorică o comoară pentru vecie (κτῆμα ἐς αἰεί), adică o operă care să se menţină valabilă pentru toate timpurile.

Luchianos [3], scriitorul grec progresist din secolul al II-lea e.n. (125—180), spune, cu perfectă dreptate, că o operă valabilă pentru eternitate cum arată Tucidide, cere multă reflexiune. Tucidide — scrie mai departe Luchianos — văzând cât era de admirat Herodot, încât cărţile acestuia primiseră numele muzelor, a arătat calităţile şi defectele istoriei, a spus că el nu avea simpatie pentru întâmplările legendare şi a lăsat, astfel, posterităţii povestirea adevărată a evenimentelor (τὴν ἀλήθειαν τῶν γεγενημένων). El arată — scrie în continuare Luchianos — utilitatea şi scopul istoriei văzut de un om cu bun simţ. Dacă, după aceea, se întâlmplă evenimente asemănătoare, cititorii, aruncându-şi

---

[1] Tucidide, I, 22, 4: ὅσοι δὲ βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν καὶ τῶν μελλόντων ποτὲ αὖθις κατὰ τὸ ἀνθρώπειον τοιούτων καὶ παραπλησίων ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἕξει. κτῆμα ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν σύγκειται.

[2] B. G. Grundy, Thucydides and the history of his age. Oxford, 1948, ed. a II-a, v. II, p. 36.

[3] Lucianus, πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν. Ed. Didot, ex recensione G. Dindorfii, Paris, 1884, p. 256, § 5.

privirile asupra celor ce au fost scrise mai înainte, vor avea posibilitatea să înţeleagă evenimenetele în mijlocul cărora se află [1].

Aşa dar, scriitorul grec Luchianos confirmă şi susţine părerea lui Tucidide despre scopul şi valabilitatea operei lui istorice în decursul infinit al timpului.

Am subliniat mai înainte [2] legătura ştiinţifică dintre istoricul Tucidide şi marele medic Hippocrate, şi am văzut că Tucidide a folosit, în cercetarea şi documentarea faptelor istorice, metoda de lucru a celebrului medic materialist. Un exemplu caracteristic în această privinţă îl constitue descrierea ciumii la Atena de către Tucidide [3]. Astfel, el începe descrierea aceasta arătând de unde se ivise molima, care erau cauzele (αἰτίαι) unei atât de mari schimbări (τοσαύτης μεταβολῆς), şi, totodată, ce ar fi putut, mai ales, să prevadă din informaţiile pe care le avea, subliniind faptul că toate aceste date le înregistrase din propria sa experienţă concretă, deoarece el însuşi fusese atins de această boală (νοσήσας) şi văzuse pe atâţia în suferinţă [4]. Urmând aceste procedee hippocratice în cercetarea evenimentelor istorice trăite de el, Tucidide, după cum am mai arătat în lucrarea noastră, întrebuinţează un şir de cuvinte din terminologia ştiinţifică a marelui medic, de exemplu: αἰτία, πρόφασις, σημεῖα, τεκμήρια, πρόγνωσις, τὸ σαφές, ἀκρίβεια, φύσις, etc. Este însă absolut necesar să atragem atenţia asupra faptului că Tucidide a întrebuinţat această terminologie din ştiinţa medicală a lui Hippocrate în activitatea sa metodică de cercetare şi de justificare a documentării întâmplărilor istorice, fără să aplice principiile ştiinţei medicale în interpretarea fenomenelor istorice.

Charles Norris Cochrane comite o mare greşeală, când afirmă că originalitatea operei lui Tucidide stă în încercarea lui de a întrebuinţa principiile şi metodele ştiinţei medicale la studiul societăţii [5], la interpretarea istoriei. Mergând pe această cale greşită, Cochrane identifică legile ştiinţelor naturii cu legile ştiinţei istorice şi aplică principiile biologice la interpretarea ştiinţei istorice. Intr'un capitol din descrierea ciumii [6], Tucidide întrebuinţează expresia hippocratică ἀνθρωπεία φύσις (natura umană): «Asupra fiecăruia—scrie el—se abăteau şi alte nenorociri, care depăşeau natura omului». Sensul acestei expresii întrebuinţate aici de Tucidide este cel biologic. Se ştie doar că, pentru Hippocrate, omul fiind o parte a naturii, el aplica la cunoaşterea omului principiile de cunoaştere a naturii. Pentru Hippocrate bolile erau cauzate de agenţi ai naturii. De aici necesitatea ca aceşti agenţi să fie cunoscuţi de către medici. Expresia ἀνθρωπεία φύσις este întrebuinţată de Tucidide cu sensul biologic, ca la Hippocrate, numai în acest capitol. In toate celelalte locuri din opera lui Tucidide, această expresie este întrebuinţată cu semnificaţie dialectică, istorică, după cum vom arăta în cele ce urmează.

---

[1] Luchianos, πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν. Ed. Didot, ex recensione G. Dindorfii. Paris, 1884, p. 269, § 42.

[2] In cuprinsul lucrării mele despre concepţia istorică a lui Tucidide.

[3] Tucidide, II, 47 — 53.

[4] Ibidem, 48,3

[5] Charles Norris Cochrane, Thucydides and the science of history. University Press, 1929, Oxford, p. 15 — 18.

[6] Tucidide, II, 50,1: γενομένων γὰρ κρεῖσσον λόγου τὸ εἶδος τῆς νόσου τά τε ἄλλα χαλεπωτέρως ἢ κατὰ τὴν ἀνθρωπείαν φύσιν προσέπιπτεν ἑκάστῳ καὶ ἐν τῷδε ἐδήλωσε μάλιστα ἄλλο τι ὂν ἢ τῶν ξυντρόφων τι:
« aspectul acestei boli era astfel, încât era cu neputinţă să-l înfăţişeze prin cuvinte; asupra fiecăruia se abăteau şi alte nenorociri, care depăşeau natura omului, ceea ce a dovedit că era ceva cu totul deosebit de bolile obişnuite ».

Dar, diferiţi cercetători burghezi, interpretând greşit ideea măreaţă exprimată de Tucidide cu privire la scopul operei lui istorice — κτῆμα ἐς αἰεί — « o comoară pentru vecie », pornesc dela ideea falsă că natura omenească rămâne aceeaşi, că istoria se repetă, şi astfel justifică ei folosirea eternă a operei istorice.

Werner Jäger, deşi afirmă că, «pentru conştiinţa istorică, nimic nu se repetă în istorie, că evenimentul istoric este cu totul individual » ( !), totuşi, neţinând seamă de concepţia istorică dialectică a lui Tucidide, îi atribue marelui istoric atenian o concepţie necorespunzătoare, asemănătoare aceleia a istoricilor burghezi: « Ideea că soarta oamenilor şi a popoarelor se repetă — scrie W. Jäger — deoarece natura omului rămâne aceeaşi, a fost de multe ori exprimată de Tucidide »[1]. Vom dovedi mai jos, în cuprinsul acestui capitol, că Tucidide, adânc pătruns de concepţia sofistică, priveşte omul în continuă desvoltare, şi că expresia κατὰ τὸ ἀνθρώπειον, întrebuinţată de el, nu trebue înţeleasă metafizic, ci în mod dialectic — « după mersul lucrurilor omeneşti ».

Cercetătorul idealist german în domeniul filosofiei, Wilhelm Nestle, ocupându-se de concepţia lui Tucidide, afirmă că orice întâmplare omenească se bazează pe legile inevitabile ale naturii (φύσις ἀναγκαία)[2] şi că, astfel, după el, Tucidide ajunge la o noţiune unitară, psihologică, a naturii omeneşti (ἡ ἀνθρωπεία φύσις), la o noţiune constantă în toate timpurile[3], şi, în conformitate cu aceasta, esenţa fundamentală a omului rămâne aceeaşi[4]. Această convingere a lui Tucidide — scrie Wilhelm Nestle — este pentru cercetarea istorică şi pentru concepţia istorică de cea mai mare importanţă, încât, prin concluzii analogice, el ajunge nu la legi istorice, ci la un fel de tipologie a evenimentelor istorice. Mai departe, W. Nestle, amestecând fenomenele din natură cu acelea din viaţa socială, atribue lui Tucidide fundamentarea noţiunii generale despre natura omenească (ἀνθρωπεία φύσις) pe legea constantă şi necesară a naturii, pe φύσις ἀναγκαία, după el, legea inevitabilă a oricărei întâmplări[5].

De asemenea, cercetătorul american John H. Finlay introduce în opera sa despre Tucidide o interpretare total greşită a noţiunii despre natura umană (ἡ ἀνθρωπεία φύσις), deşi recunoaşte adânca influenţă a sofiştilor asupra lui Tucidide, şi că atitudinea lui Tucidide reflectă sensul general al marelui progres contemporan[6]. Tot pe aceeaşi pagină, el scrie că «. . .opera lui Tucidide va fi valabilă pentru generaţiile viitoare, pentru că istoria se repetă, şi că Tucidide a adoptat părerea ciclică a istoriei, foarte mult asemănătoare cu aceea a lui Platon »( !). Spre sfârşitul cărţii sale[7], John H. Finlay reia această problemă insistând asupra ei, şi anume, afirmă că Tucidide, convins că diferitele stagii istorice se repetă în mod inevitabil, fixa forţele principale în acţiune în perioada pe care o observa, şi că cititorii săi dintr'o perioadă viitoare asemănătoare vor găsi opera lui folositoare, ca să-i ajute să înţeleagă şi chiar, în linii generale, să prezică ce se va întâmpla. John H. Finlay reaminteşte apoi că motivul pentru care Tucidide credea în repetarea evenimentelor era faptul că, pentru el,

---

[1] Werner Jäger, Paideia I-ter Band, 2-te Auflage, Berlin-Leipzig, Walter de Gruyter. 1936, p. 487.

[2] Wilhelm Nestle, Vom Mythus zum Logos, 2-te Auflage, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1942, p. 517.

[3] Ibidem, p. 519.

[4] Ibidem, p. 520.

[5] Ibidem, p. 523 — 524.

[6] John H. Finlay, Thucydides. Harvard University Press, 1947, p. 83.

[7] Ibidem, p. 292 — 294.

natura umană era uniformă, fixă, şi că această idee reiese bine din cuvintele κατὰ τὸ ἀνθρώπειον, pe care le include în afirmaţia sa cu privire la viitor.

Toate aceste greşeli făcute de către savanţii burghezi mai sus citaţi se datoresc concepţiei lor idealiste, reacţionare. Materialismul istoric a descoperit legile obiective de desvoltare a societăţii. Materialismul istoric ne învaţă că « viaţa spirituală a societăţii este o oglindire a condiţiunilor vieţii sale materiale »[1]. « Ideile şi teoriile sociale noi nu apar decât după ce desvoltarea vieţii materiale a societăţii a pus în faţa societăţii sarcini noi »[2].

Am arătat mai înainte[3] că, în a doua jumătate a secolului al V-lea î.e.n., a început criza societăţii sclavagiste în statul atenian, criză care, în timpul războiului peloponesiac, a atins apogeul. In timpul acestei crize, datorită creşterii producţiei sclavagiste şi relaţiilor băneşti, proprietatea particulară a stăpânilor de sclavi a crescut an cu an, fapt care a dus la intensificarea maximă a grijii pentru interesele materiale individuale, la desvoltarea puternică a individualismului în societatea *polis*-ului atic. Schimbările produse în baza societăţii atice au adus schimbări în suprastructura ei. Astfel au apărut teoriile sofistice, teorii sociale datorite creşterii proprietăţii particulare a stăpânilor de sclavi, datorite marii desvoltări a individualismului. In centrul atenţiei sofiştilor se afla omul individual cu întreaga lui viaţă spirituală, deoarece omul individual constituia pentru sofişti izvorul independent şi creator al normelor morale. Sofiştii luptau pentru emanciparea individului grec de legăturile gentilice tradiţionale, pentru stimularea iniţiativei individuale, în vederea desvoltării personalităţii. In aceste condiţii, ideea motrice a concepţiei lor despre viaţă o constituia afirmaţia lui Protagoras: «Omul este măsura tuturor lucrurilor ». Prin φύσις, adică prin «natura omenească », Protagoras înţelegea posibilitatea de creştere şi desvoltare individuală a omului, pentru a deveni izvorul independent şi creator al normelor morale. La sofişti, noţiunea de φύσις înseamnă dreptul natural, pârghia cea mai puternică a luptei de emancipare a păturilor negustoreşti şi meşteşugăreşti împotriva dreptului tradiţional — νόμος — pe care se baza aristocraţia sclavagistă. In timp ce dreptul tradiţional — νόμος-ul — era o noţiune statică, φύσις era o noţiune dinamică, în antiteză cu cea dintâi, o noţiune al cărei conţinut exprima individualismul ridicat la rangul de principiu social de desvoltare în a doua jumătate a secolului al V-lea î.e.n. Astfel, teoriile sofistice s'au răspândit în păturile înstărite ale comercianţilor şi meseriaşilor, pentru care viaţa colectivă a *polis*-ului devenise o povară.

Tucidide, a cărui concepţie era adânc sofistică, legată în special de ideologia dialectică a lui Protagoras, avea o gândire cu adevărat dialectică. El a urmărit societatea greacă în desvoltarea ei continuă, expunând trecerea dela societatea primitivă la cea sclavagistă, arătând succesele statului atenian prin victoria împotriva Medo-Perşilor, şi punând într'o lumină strălucitoare progresul Atenei în epoca lui Pericle.

Pentru a combate părerea greşită a cercetătorilor burghezi, care afirmă că Tucidide credea în repetarea evenimentelor istorice şi în fixitatea naturii umane, vom examina cu deosebită atenţie acele pasaje din opera lui Tucidide în care el întrebuinţează expresia ἀνθρωπεία φύσις, « natura umană ».

---

[1] Cursul scurt de Istorie al Partidului Comunist (bolşevic) al U.R.S.S. Editura Partidului Muncitoresc Român, 1948, ed. a III-a, p. 161.

[2] Ibidem, p. 162.

[3] In cursul lucrării mele despre Tucidide.

Chiar în pasajul citat la începutul acestei lucrări [1], în care Tucidide arată scopul operei sale, este întrebuinţată această noţiune sub forma κατὰ τὸ ἀνθώπειον, expresie cu conţinut dialectic, care nu poate fi tradusă în mod just decât astfel: « după mersul lucrurilor omeneşti », deoarece istoricul Tucidide nu se referă aici la evenimente istorice care se repetă întocmai, ci la evenimente « la fel sau aproape la fel ».

In alt capitol din cartea I-a a « Istoriei » sale, Tucidide ne înfăţişează pe solii Atenienilor veniţi la Lacedemona. Aceştia, încercând între altele să arate şi să justifice puterea Atenei, au spus următoarele [2].

« Voi, Lacedemonieni, conduceţi statele din Pelopones stabilind regimul folositor vouă. Şi dacă, având tot timpul puterea, aţi fi ajuns urâţi de aliaţi ca şi noi, ştim bine că voi nu aţi fi fost mai puţin urâţi de aliaţi şi aţi fi fost siliţi, fie să conduceţi ca usprime, fie să vă primejduiţi pe voi înşivă. Astfel, noi n'am făcut nimic de mirare, nici străin de mersul lucrurilor omeneşti, dacă am primit hegemonia oferită şi nu am părăsit-o, siliţi fiind de cele mai puternice motive: onoarea, teama şi interesul. N'am fost noi primii care am dat acest exemplu, ci, de când e lumea, cel mai slab e stăpânit de cel mai tare. Noi socotim, totodată, că suntem vrednici de hegemonie şi voi aveaţi această părere până la vremea când, calculându-vă interesele, folosiţi acum principiul dreptăţii pe care nimeni nu l-a luat în seamă, ori de câte ori i s'a ivit prilejul să capete ceva cu forţa şi, astfel, nimeni nu s'a abţinut să aibă mai mult. Sunt vrednici de laudă acei care, folosind forţa de desvoltare a omului, ajung să domine peste alţii, şi sunt mai drepţi decât le îngăduie puterea pe care o au. Credem că, dacă alţii ne-ar lua hegemonia, ar putea să arate foarte bine dacă suntem moderaţi. Noi, însă, din cauza modestiei noastre, am avut pe nedrept mai mult dispreţ decât laudă ».

După cum se vede din capitolul prezentat de noi în traducere, Tucidide pune în gura Atenienilor un discurs construit pe concepţia sofistică, prin care ei îşi justifică hegemonia asupra diferitelor *polis*-uri greceşti aflate în liga maritimă ateniană pe baza desvoltării forţelor lor şi, deci, pe baza dreptului celui mai tare asupra celui mai slab, fapt care dusese la antagonismul dintre Sparta şi Atena. Prin urmare, nici aici nu e vorba de repetarea evenimentelor istorice, nici de fixitatea naturii umane.

In cartea a III-a [3], Tucidide prezintă discuţia vehementă, care avusese loc într'o adunare din Atena între Cleon, conducătorul Atenei, « cel mai violent dintre toţi cetăţenii » şi cetăţeanul atenian Diodotos. Cleon cerea pedeapsa cu moartea pentru Mytilenieni, care se răsculaseră şi ieşiseră din alianţa cu Atena. Diodotos, luând cuvântul arată că masacrarea Mytilenienilor, fără a se face deosebire între democraţi şi aristocraţi, ar avea grave urmări asupra hegemoniei atice. Diodotos priveşte situaţia în perspectiva intereselor *polis*-ului atenian, de aceea se declară cu totul împotriva măsurilor nimicitoare propuse de Cleon, şi exprimă părerea că nu trebue să se răsbune împotriva unui aliat liber, care s'a răsculat pentru libertate. In cursul cuvântării sale, Diodotos spune [4]: «Intr'un cuvânt, este un lucru imposibil şi de o mare naivitate să credem că firea omului, pornind cu înfocare să facă ceva, poate fi împiedicată, fie prin puterea legilor, fie prin orice altă teamă ».

---

[1] Tucidide, I, 22, 4.
[2] Ibidem, I, 76.
[3] Ibidem, III, 36 si urm.
[4] Ibidem, III, 45,7.

Şi aici, noţiunea de ἀνθρωπεία φύσις este întrebuinţată după concepţia sofistică a lui Tucidide, în antiteză cu noţiunea statică de νόμος. Diodotos se situează nu pe poziţia îngustă şi limitată a prezentului, ci pe aceea a viitorului [1], pe aceea a posibilităţii de desvoltare. « Nu trebue să nu lăsam răsculaţilor nicio nădejde » — spune Diodotos [2]. Părerea lui Diodotos a biruit.

Puţin mai departe, în cuprinsul aceleiaşi cărţi, Tucidide arată nenorocirile din Corcyra, din cauza luptei de clasă de acolo. El scrie: « Multe şi grele nenorociri s'au abătut în timpul răscoalei asupra statelor, nenorociri care se ivesc şi vor fi întotdeauna, atâta vreme cât firea oamenilor va fi aceeaşi; ele, totuşi, vor fi mai potolite şi deosebite în felul lor, după schimbările care apar în fiecare împrejurare » [3].

Din acest pasaj se vede clar că firea oamenilor, după concepţia lui Tucidide, nu este mereu aceeaşi, că ea este supusă schimbării. Câtă vreme condiţiile sociale sunt aceleaşi, şi firea oamenilor este aceeaşi; aşa dar, natura umană nu este considerată ca o realitate constantă.

Tot în aceeaşi carte, în legătură cu grozăviile întâmplate în Corcyra, găsim următorul pasaj:

« Indată ce viaţa s'a turburat atunci cu totul în oraş, firea omenească a ajuns stăpână pe legi, în obişnuinţa ei de a le călca, şi cu bucurie a arătat că nu-i în stare să stăpânească mânia, dar, fiind mai tare decât dreptul, e duşmană a tot ce e superior. Astfel oamenii, desigur, n'ar pune răzbunarea înaintea pietăţii, nici câştigul înaintea dreptului, când invidia nu ar avea puterea distrugătoare [4] ».

Aici e pusă în lumină lupta dintre φύσις şi νόμος, dintre concepţia dinamică şi cea statică, ceea ce constitue o contribuţie în plus la confirmarea celor subliniate de noi ceva mai înainte.

In sfârşit, în discursul lui Hermocrate din Syracusa, conducătorul apărării împotriva Atenienilor până la sosirea lui Gylippos, găsim o afirmaţie al cărei conţinut corespunde în totul concepţiei sofistice a lui Tucidide despre natura umană:

« Atenienii, desigur, pot avea îngăduinţa să dorească şi să prevadă din timp acestea; eu nu-i învinuiesc pe acei ce vor să aibă stăpânirea, ci pe acei ce-s mai hotărâţi să se supună; e doar în firea omului să pună stăpânire pe cel ce i se pleacă şi să se păzească de acela care îl atacă » [5].

Am văzut din cele expuse până aici că Tucidide, potrivit gândirii sale sofistice, nu înţelege natura umană ca pe o realitate fixă şi invariabilă. Această concepţie a istoricului Tucidide este una din dovezile cele mai temeinice ale atitudinii sale cu adevărat progresiste, care îl apropie foarte mult de cea mai înaltă concepţie istorică modernă, de teoria marxistă.

Problema privitoare la natura omului a fost pusă şi lămurită de G. Plehanov [6]. « Natura omului, care, deja în secolul al XVIII lea — scrie Plehanov — jucase un rol atât de mare în teoriile politice şi sociale ale filozofilor, şi din care Auguste Comte, pretinsul duşman al metafizicii, făcuse o adevărată entitate metafizică în pretinsa sa « sociologie », nu este decât o figură retorică.

---

[1] Tucidide, III, 44,3.
[2] Ibidem, 46,1.
[3] Ibidem, 82,2.
[4] Ibidem, 84,2.
[5] Ibidem, IV, 61,5.
[6] G. Plékhanov, Les questions fondamentales du marxisme, Éditions Sociales, Paris, 1947, p. 193 şi urm.

Natura omului este invariabilă? Atunci nu ea ne va explica schimbările care se produc în relaţiile sociale şi a căror totalitate constitue ceea ce noi numim procesul istoric. Variază ea la rândul ei? Atunci, trebue să găsim cauza variaţiilor ei». Pe baza doctrinei marxiste, Plehanov arată că «omul, pentru a exista, trebue să acţioneze asupra naturii exterioare, trebue să producă. Acţiunea omului asupra naturii exterioare este, în fiecare moment, determinată de mijloacele sale de producţie, de starea forţelor de producţie. Dar desvoltarea forţelor de producţie aduce, în mod necesar, anumite schimbări în procesul social de producţie. Deoarece aceste schimbări în starea de proprietate duc la schimbări în structura socială, se poate spune că desvoltarea forţelor de producţie schimbă « natura » societăţii, şi cum, de altă parte, omul este produsul mediului său social, este evident că desvoltarea forţelor de producţie, schimbând « natura » mediului social, schimbă « natura » omului. Natura omului nu este cauză, ea este efect » — scrie Plehanov.

Prim urmare, după cum ne învaţă teoria marxistă, natura omului este determinată de modul de producţie corespunzător. «. . .Istoria desvoltării societăţii este, înainte de toate, istoria desvoltării producţiei, istoria modurilor de producţie, care se succed de-a-lungul veacurilor, istoria desvoltării forţelor de producţie şi a relaţiilor de producţie dintre oameni »[1]. Astfel, pentrucă istoria cunoaşte cinci tipuri fundamentale de relaţii de producţie: comunismul primitiv, orânduirea sclavagistă, orânduirea feudală, orânduirea capitalistă şi orânduirea socialistă, [2] ea cunoaşte, în acelaşi timp, cinci tipuri fundamentale de naturi umane, dintre care cel mai ridicat, cel mai desvoltat, cel cu mai strălucite perspective pentru viitor este *omul nou socialist*, omul sovietic.

Marele istoric atenian Tucidide, precizând în mod ştiinţific scopul operei sale, a văzut în ea o operă utilă pentru toate timpurile, « o comoară pentru vecie ». Şi prin această afirmaţie principială, Tucidide se apropie de concepţia istorică cea mai înaltă, de concepţia marxist-leninistă.

Intr'adevăr, după cum s'a arătat într'un foarte important articol editorial din « Voprosî istorii » [3], clasicii marxism-leninismului se ridică hotărît împotriva extinderii mecanice a legilor sociale a unei formaţii asupra altei formaţii. Pe lângă legile generale, în procesul de desvoltare a societăţii, avem de-a-face cu un mare număr de legi particulare, inerente numai unei anumite formaţii. Prin aceste legi specifice, formaţiile sociale sunt deosebite una de alta. Dar, totodată, în acest editorial de o adâncă principialitate s'a pus un deosebit accent pe însemnătatea ştiinţei istorice în cunoaşterea legilor de desvoltare socială:

« După cum geologului — se scrie în acest editorial — îi este necesară geologia istorică, pentru ca să nu se rătăcească orbeşte în cercetările diferitelor minereuri, după cum biologului pentru transformarea ştiinţifică a naturii vii îi este necesară istoria formării speciilor, aşa şi pentru construirea noii societăţi comuniste este necesară cunoaşterea adâncă a tuturor faptelor precedente din istoria omenirii. Cunoaşterea trecutului ajută să se înţeleagă mai bine prezentul, ajută să se întrevadă viitorul şi să fie construit conform scopului. In mâinile istori-

[1] Cursul scurt de Istorie a Partidului Comunist (bolşevic) al U.R.S.S. Editura Partidului Muncitoresc Român, 1948, ed. a III-a, p. 168.

[2] Ibidem, p. 172.

[3] « Voprosî Istorii », 1952, Nr. 7. Istoriceskii materializm — teoreticeskaia osnova istoriceskoi nauki, p. 10 — 12.

cului marxist, ştiinţa istorică nu este un capital mort, ci un mijloc de cunoaştere a trecutului pentru cunoaşterea şi construirea prezentului, şi pentru previziunea ştiinţifică a viitorului ».

Ţinând seamă de cele expuse de noi în cuprinsul acestei lucrări despre scopul operei istorice a lui Tucidide, precum şi de adevărul adânc ştiinţific din editorialul citat, putem reaminti cu deosebită bucurie caracterizarea făcută de ştiinţa sovietică [1] asupra lui Tucidide: « precursor îndepărtat al interpretării materialiste a istoriei ».

[1] Istoria drevnevo mira pod redakţiei V. N. Diakova i N. M. Nikolskovo. Moscova, 1952, p. 233.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# ECOURI ALE LUPTEI DE CLASĂ LA ISTROS ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL III-LEA ŞI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL II-LEA Î.E.N.

DE

IORGU STOIAN

După cum se ştie, cercetările, în primul rând arheologice, cu privire la colonia milesiană dela Istros, au o vechime destul de mare, iar materialul documentar recoltat este încă de mult suficient de bogat şi de variat. Cu toate acestea, istoriografia burgheză, românească şi străină, n'a reuşit, chiar când a avut pretenţia [1], să ne dea o imagine coerentă şi de ansamblu a vieţii din această aşezare, ci, cel mult, unele aspecte mai mult sau mai puţin importante, dar nu mai puţin izolate şi într'un anumit sens minore [2]. Insă problemele de bază ale oricărei cercetări istorice cu adevărat ştiinţifice, care, în ultimă analiză, se reduc la « cercetarea relaţiilor de producţie... în procesul lor de naştere, desvoltare şi decădere »[3] şi la corolarul lor — lupta de clasă, « adevăratul motor

[1] V. Pârvan, La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube (d'après les dernières découvertes archéologiques), « Bull. Sect. hist. Acad. Roum.», 1923, v. X, p. 24.

[2] A se vedea, înafară de lucrarea menţionată mai sus: Kleinsorge, De civitatium Graecarum in Ponti Euxini ora occidentali sitarum rebus, Halle, 1888; Pick-Regling, Die antiken Münzen von Dacien u. Moesien, Berlin, 1898 — 1910, v. I, p. 61 — 82; v. II, p. 588 şi urm.; J. Weiss, Die Dobrudscha im Altertum, Sarajevo, 1911 — passim; V. Pârvan, Raport provizoriu asupra primei campanii de săpături la Histria, în « Anuarul Com. Mon. Ist.», 1914, p. 117 — 121; idem, A doua campanie de săpături la Histria, ibidem, p. 190 — 199; Cf. şi « Archäologischer Anzeiger », Berlin, 1915, col. 250 — 270; idem, Histria IV, extras din Mem. Secţ. Ist. Acad. Rom.», 1916, seria II, t. XXXVIII, p. 535 şi urm. şi Histria VII, 1923, seria III, t. II, p. 1 şi urm. ; idem, Memoriale 1923, p. 9 şi urm.; idem, « Dacia », Civilizaţiile străvechi din regiunile carpato-dunărene, trad. Radu Vulpe, Bucureşti, 1937, p. 77 şi urm.; idem, « Dacia », 1925, v. II, p. 198 şi urm.; idem, Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării, 1923, passim.; apoi: « Boabe de grâu », 1930, v. I, p. 575 şi urm.; « REL », 1931, Nr. IX, p. 77 şi urm. (cf. şi p. 22 şi urm.) şi 1933, Nr. XI, p. 457 şi urm. (cf. şi p. 24 şi urm.); « Dacia », 1933, III — IV, p. 378 şi urm.; « Istros », I, 1934, fasc. I, p. 117 şi urm.; « Mélanges Marouzeau », Paris, 1948, p. 319 şi urm.; Radu Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, Bucureşti, 1938, p. 61 şi urm.; etc., etc.

[3] V. I. Lenin, Karl Marx, O introducere în marxism. (In Karl Marx, Capitalul, Ed. P.C.R., 1947, v. I, p. 20).

al istoriei »[1]— , abia dacă au fost atinse, ca să nu mai vorbim de tratarea lor idealistă, deci neştiinţifică. Istoricii burghezi n'au văzut şi nici nu puteau să vadă, din cauza neînţelegerii noţiunii de formaţie social-economică şi a intereselor de clasă pe care le apărau, că « toată istoria de până acum (cu excepţia stărilor primitive) este istoria unor lupte de clasă, că aceste clase sociale, aflate în luptă, sunt totdeauna produse ale raporturilor de producţie şi de schimb, cu un cuvânt ale raporturilor economice din epoca respectivă; că deci, întotdeauna, structura economică a societăţii constitue fundamentul real, prin care urmează a se explica, în ultimă instanţă, întreaga suprastructură a instituţiilor juridice şi politice, ca şi aceea a concepţiilor religioase, filosofice şi de altă natură »[2].

De aceea, chiar când nu s'au aşezat pe poziţiile simpliste ale « poporului » ca un tot omogen sau pe acelea ale « colaborării » dintre clasele exploatate şi cele exploatatoare, istoricii burghezi, care s'au ocupat de aşezarea dela Istros, au căutat, cât au putut, să mascheze, sau, cel puţin, să minimalizeze problema luptei de clasă şi a manifestărilor ei. In felul acesta, chiar când nu o mărturisesc direct — ca unii istorici străini, un Pöhlmann de pildă [3] — istoricii burghezi din ţara noastră se situau de fapt, pe poziţiile cunoscutei teorii reacţionare, potrivit căreia luptele de clasă sunt o « stare bolnăvicioasă », « o stare anormală, deci trecătoare » sau, pur şi simplu, « o cauză de decădere », şi nu ceea ce sunt în realitate, adevărata cauză a progresului social şi « cheia pentru înţelegerea întregii istorii »[4]. Aşa se explică locul, cu totul minor, pe care îl ocupă, în istoriografia burgheză, problema claselor sociale şi a luptei de clasă la Istros, ca, de altfel, în orice aşezare omenească de pe teritoriul R.P.R. Sărăcia izvoarelor, în acest domeniu, în mare parte reală, dar şi uşor de înţeles, este o scuză cel puţin relativă, deoarece ea nu este mai mare decât în multe alte probleme, care'au găsit, totuşi, o cu totul altă preocupare din partea istoricilor noştri burghezi.

O cotitură importantă a avut loc şi în această privinţă în urma eliberării patriei noastre de către glorioasa Armată Sovietică. Prin aceasta a devenit posibilă nu numai doborîrea regimului burghezo-moşieresc din ţara noastră şi preluarea puterii de către clasa muncitoare, care, în alianţă cu ţărănimea muncitoare, construeşte în momentul de faţă bazele socialismului, ci şi o schimbare radicală pe plan ideologic, deci şi în domeniul ştiinţei istorice. Insuşindu-şi tot mai mult teoria marxist-leninistă şi folosind din plin rezultatele obţinute de istoriografia sovietică, istoricii noştri luptă cu succes sporit împotriva denaturărilor burgheze ale istoriei României, căutând în acelaşi timp, pe baza

---

[1] V. I. Lenin, Opere. ed. rusă, v. 11, p. 51.

[2] Fr. Engels, Domnul Eugen Dühring revoluţionează ştiinţa (Anti-Dühring), Ed. P.C.R., 1946, p. 65; Cf. şi Manifestul Partidului Comunist, în Karl Marx, Scrieri alese, Ed. P.C.R., 1945, v. I, p. 235 — 236, 250, 260; Fr. Engels, Prefaţă la ediţia din 1883 a Manifestului Partidului Comunist, ibidem, p. 227 — 228; Fr. Engels, Despre materialismul istoric, ibidem, p. 479, etc., etc.

[3] R. Pöhlmann, Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt, München, 1925, ed. III, de Fr. Oertel, 2 vol. Lucrare foarte erudită, dar profund reacţionară. De aceea trebue folosită cu multă precauţiune, atât din cauza trunchierii izvoarelor, dar mai ales din cauza interpretării tendenţioase a lor, izvorîtă din ura împotriva socialismului modern, pe care îl atacă, la tot pasul, fie direct, fie sub forma pretinsului socialism antic (a se vedea G. Mathieu, « Revue de Philologie », 1912, v. XXXVI, p. 315 şi urm. şi, mai ales, V. S. Sergheev, Istoria Greciei Antice, Bucureşti, 1950, p. 42.

[4] V. I. Lenin, Karl Marx, loc. cit., p. 19; Cf. şi Karl Marx, Mizeria filosofiei, Răspuns la « Filosofia mizeriei » a d-lui Proudhon, Ed. P.C.R., 1947, p. 56.

unei interpretări juste a materialului existent sau nou, să prezinte o istorie cu adevărat ştiinţifică a patriei noastre. « Semnalul acestei orientări a fost dat — după cum subliniază învăţatul sovietic I. Zviaghin [1] — de apariţia « Istoriei României », de sub redacţia academicianului M. Roller, care se deosebeşte în mod principial de toate lucrările anterioare de istorie a României... Intreaga lucrare este străbătută ca de un fir roşu de analiza amănunţită a schimbărilor şi a desvoltării forţelor de producţie ca factor hotărîtor în schimbarea modului de producţie şi în determinarea întregului proces al desvoltării istorice ». De asemenea, în această lucrare — spune în continuare savantul sovietic amintit — « pentru prima oară în istoriografia română se pune problema luptei de clasă, ca forţă motrice a istoriei ».

Aşa cum subliniam mai sus, un ajutor nepreţuit a fost dat în această orientare nouă de rezultatele la care a ajuns ştiinţa istorică sovietică, de multe ori direct, prin valoroase lucrări privind chiar istoria patriei noastre. Aceste contribuţii sunt prea cunoscute, pentru a insista asupra lor. Vom aminti totuşi, pentru că se referă tocmai la problema care ne interesează aici, studiul atât de dens al savantei T. V. Blavatskaia, « Oraşele vestpontice în secolele VII — I î.e.n., publicat la Moscova în 1952 [2], la care putem adăuga, ca fiind, în fapt, fecundată tot de istoriografia sovietică, lucrarea ceva mai veche a savantului bulgar Hr. M. Danov, « Ţărmul apusean al Mării Negre în antichitate » [3].

Aşa cum era de aşteptat, noua orientare a istoriografiei noastre s'a făcut simţită şi în studiile privitoare la Istros, fie că este vorba de orientarea săpăturilor sau de publicarea rezultatelor obţinute, fie de tratarea unor probleme speciale, pe baza informaţiilor mai vechi sau mai noi. Este cazul — ca să dăm un singur exemplu, în legătură cu problema care ne preocupă — comunicării prof. Em. Condurachi, «Frământări politice şi sociale la Istros în preajma anului 400 î.e.n. [4].

In lumina aceleiaşi orientări, adică pe baza concepţiei marxist-leniniste şi a rezultatelor istoriografiei sovietice, înţelegem a încerca şi noi să înfăţişăm unele ecouri ale luptei de clasă la Istros, însă într'o altă epocă, adică în a doua jumătate a secolului al III-lea şi în prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n. Ne vom folosi, în acest scop, în primul rând, de documentele epigrafice locale contemporane, pe care le vom corobora, se înţelege atunci când va fi cazul, şi cu alte informaţii locale, dar şi din restul lumii greceşti.

Să vedem deci, mai întâi, documentele de bază, din păcate, nu prea numeroase.

Cel mai vechi, din punct de vedere al descoperirii, este un decret onorific, din nefericire, extrem de mutilat, descoperit, la Istros, şi publicat, cu un scurt

---

[1] I. Zviaghin, Prefaţă la « Istoria României », Moscova, trad. în « Studii », tomul IV, 1951, nr. 1, p. 90 şi urm.; citatul nostru este la p. 94.

[2] Cf. şi lucrarea mai veche (integrată de altfel în lucrarea pomenită), intitulată Organizarea internă a oraşelor vest-pontice în epoca autonomiei lor, în « Vestnik Drevnei Istorii », 1949, Nr. 3, p. 36 — 45.

[3] Sofia, 1947; cf. recenzia T. Zlatcovskaia, în « Vestnik Drevnei Istorii », 1950, Nr. 1, p. 162 — 166.

[4] Bul. Ştiinţ. Acad. R.P.R., Seria C, v. I, 1949, Nr. 2, p. 177 şi urm. (şi extras aparte). A se vedea şi rapoartele de săpături dela Histria, cum şi studiile ce apar regulat, începând cu anul 1949, în revista « Studii şi Cercetări de Istorie Veche »; în sfârşit, lucrările: Histria I, întocmită de colectivul săpăturilor (sub tipar) şi D. M. Pippidi, Histria şi Callatis în sec. III-II î. e. n., cu prilejul unei inscripţii inedite (acest volum. p. 487 şi urm).

comentariu, de Vasile Pârvan[1]. In el se cinsteşte un fruntaş al vieţii publice istriene, rămas, din cauza stării de conservare a documentului, anonim. Trebue să subliniem însă că, dacă Vasile Pârvan vede, pe bună dreptate, în acest document, pe care îl datează pe la sfârşitul secolului al III-lea î.e.n. « un document foarte rar[2] », interpretarea lui, extrem de sumară, nu corespunde, nici pe departe, acestei aprecieri, nici prin amploare, nici, mai ales, prin adâncime, care nu merge mai departe de suprastructura politică. Totul s'ar reduce adică la «luptele politice de partide şi exilurile, aşa de frecvente, ale oamenilor politici biruiţi », în care « unul din acei moderaţi », care putea fi, se pare, prieten cu ambele partide în luptă,... işi ia asupra sa greaua sarcină a reconcilierii şi întoarcerii celor plecaţi din patrie, ducându-se chiar el la dânşii şi avansându-le, din averea sa, banii trebuitori pentru repatriere »[3]. Despre interesele care stăteau la baza acestor lupte politice, despre clase şi lupta de clasă, nu se scrie niciun cuvânt. Fără îndoială, aşa cum subliniază Marx, « orice luptă de clasă este o luptă politică »[4]. Dar tocmai pentru aceasta, în orice luptă politică, trebue să vedem, « lupta de interese între clasele sociale şi fracţiunile de clasă existente, date de desvoltarea economică, şi să arătăm că diversele partide politice sunt expresia politică, mai mult sau mai puţin adecvată, a însăşi acestor clase şi fracţiuni de clasă, reducând evenimentele politice la efectele unor cauze, în ultimă analiză, economice »[5]. In acest caz însă, nu mai poate fi, desigur, vorba nici de « generozităţi desinteresate », nici de « moderaţi idealişti ».

Trebue să recunoaştem, totuşi, că Vasile Pârvan are meritul de a fi semnalat măcar — dacă nu ne înşelăm, pentru prima oară — existenţa unor frământări, fie şi numai politice, la Istros. Acest fapt n'a fost însă, se vede, de natură a satisface exigenţele « ştiinţifice » ale lui Ad. Wilhelm, care, odată cu unele rectificări şi completări, mai mult sau mai puţin fericite, la lectura lui Pârvan, face şi unele, de natură a modifica, cu totul, sensul documentului[6]. Potrivit cu această nouă lectură, propusă de savantul vienez, n'ar fi vorba, nici de « dificultăţi politice » — πολιτικαὶ περιστάσεις —, nici de adversari exilaţi şi de revenirea lor ulterioară în patrie — ἀπαχθέντες εἰς ξένην τινὲς καὶ τοῦ ἀνακομίσασθαι —, cum admitea Pârvan, ci de cu totul altceva, şi anume de cetăţeni răpiţi şi duşi în altă parte (de ex. — spune Wilhelm — în Heracleia) ca prizonieri şi de sume plătite pentru răscumpărarea lor — σώματα τέ τινα πολτικὰ ἁρπαχθέντα καὶ ἀπαχθέντα εἰς [*e. g.* Ἡράκλειαν]. . . ἀπὸ τῶν ἰδίων τότε λύτρον αὐτοῖς προέθηκεν.[7]

---

[1] Vasile Pârvan, Histria IV, p. 540 — 541, Nr. 2.

[2] Ibidem, p. 541.

[3] Ibidem, p. 541.

[4] Karl Marx, citat de V. I. Lenin, Karl Marx. O introducere în marxism (în Karl Marx, Capitalul, Ed. P.C.R., 1947, v. I, p. 20.

[5] Fr. Engels, Introducere la: K. Marx, Luptele de clasă în Franţa, 1818 — 1850 (citat după Editions sociales, 1946, p. 8).

[6] Ad. Wilhelm, în « Anzeiger der Wiener Akademie, Phil.-hist. Klasse », 1922, XV — XVIII, p. 24 şi urm. = « SEG », I. p. 72 — 73, care acceptă în totul lectura lui Ad. Wilhelm.

[7] Pentru o mai bună comparare, dăm cele două lecturi, în partea care ne interesează aci (r. 5 şi urm.): *lectura Pârvan*: [γενομένων] τε τινῶν πολιτικῶν [περιστάσεων] καὶ ἀπαχθέντων [ε]ἰ[ς] | [ξένην τινῶν, ἀποδ] ημήσας ἀπὸ τῶν ἰ | [δίων οἴκων χρυσί]ον αὐτοῖς προήθη-[κεν καὶ παραίτιος ἐγέ]νετο τοῦ ἀνακο| [μίσασθαι τοὺς πολίτας] καὶ τὴν παρε| [πιδημίαν . . .; *lectura Wilhelm* (după « SEG », loc. cit.,): [σωμάτων] τέ τινων πολιτικῶν |ἁρπαχθέντων] καὶ ἀπαχθέντων εἰς [*e. g.* Ἡράκλειαν ἀποδ]ημήσας ἀπὸ τῶν ἰ |[δίων τότε λύτρ]ον αὐτοῖς προέθη | [κεν, καὶ αἴτιος ἐγέ]νετο τοῦ ἀνακο|[μισθῆναι σύμπαντα]ς καὶ τὴν παρε | πιδημίαν τοῦ τε | *e. g.* ἡμετέρου δήμου καὶ τοῦ δήμου *e. g.* Ἡρακλεωτῶν κ. τ. λ.

Nu se poate — socotim — o mai bună ilustrare a tendinței, de care vorbeam mai sus, caracteristică, cu foarte rare excepții, istoriografiei burgheze, de a masca şi minimaliza, cât mai mult cu putință, lupta de clasă, sub orice formă s'ar prezenta ea. Ţinem totuşi să subliniem că, şi după lectura lui Wilhelm, Vasile Pârvan, şi după el întreaga istoriografie românească au rămas la vechea lectură şi interpretare [1].

Lectura lui Pârvan este adoptată şi de savantul bulgar, pomenit mai sus, Hr. Danov, în lucrarea citată. In interpretarea textului, el merge însă ceva mai departe, vorbind nu numai de conflicte politice, ci şi de contradicții de clasă [2]. Cu regret trebue să spunem însă că nici Hr. Danov nu se ocupă de cauzele adânci, social-economice, ale acestor conflicte şi contradicții, ceea ce îl duce la apropierea mecanică între fenomene sociale aparent asemănătoare, dar cu o semnificație istorică cu totul deosebită. Numai aşa ne putem explica afirmația sa că răsvrătiții dela Histria, din inscripția de care ne ocupăm, « au fost în genul răzvrătiților despre care ne informează Aristotel »[3], referindu-se după cum s'a înțeles, la cunoscutul pasaj din « Politica » filosofului din Stagira [4], pe care îl analizează în altă parte a lucrării sale şi asupra căruia vom avea ocazia, noi înşine, să revenim mai pe larg, în cursul acestei expuneri.

Al doilea document, tot epigrafic, care interesează direct problema noastră, este faimosul decret onorific în cinstea lui Agathocles al lui Antiphilos, a cărui necunoaştere directă constitue una din marile ruşini ale ştiinței istorice burgheze româneşti. Din fericire, cuprinsul său a fost pus însă la dispoziția cercetătorilor, grație unor ample dări de seamă şi comentarii făcute de Radu Vulpe, în legătură cu acest prețios document, pe baza unei comunicări a descoperitorului său [5]. Cităm din una din aceste dări de seamă, reprodusă, aproape identic, în « Histoire ancienne de la Dobroudja », a aceluiaşi autor: «Din decretul lui Agathocles, aflăm că, pe la sfârşitul secolului al III-lea..., Histria era zguduită de un război civil; că, profitând de această răzmeriță, barbarii au început să amenințe cetatea, care n'a scăpat decât mulțumită apărării organizate de Agathocles: că Histria ca şi alte cetăți din Dobrogea, erau sub ascultarea unui rege indigen din stânga Dunării, numit *Rhemaxos;* că împotriva acestor cetăți a pornit o serie de expediții de pradă Zoltes, căpetenia Tracilor; că, într'una din aceste expediții, Zoltes a ocupat Bizone (Cavarna actuală); că Histria, în mai multe rânduri, a scăpat de atacurile lui Zoltes, grație devotamentului lui Agathocles, care, fie prin negocieri, fie prin cumpărare cu bani (odată a dat 600 monete de aur), fie prin întocmirea unei rezistențe armate, a reuşit să întoarcă cetele căpeteniei trace din drumul Histriei; şi, în sfârşit, că, pentru a scăpa definitiv de amenințările lui Zoltes, Histria a cerut ajutorul protectorului ei transdanubian Rhemaxos, la care a fost trimis pentru aceasta chiar Agathocles al lui Antiphilos [6].

---

[1] V. Pârvan, La pénétration, p. 8 cu nota 10; R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, p. 88; Emil Condurachi, Frământări..., p. 118.

[2] Hr. Danov, Ţărmul apusean al Mării Negre în antichitate, p. 55 — 56.

[3] Ibidem, p. 57.

[4] Aristotel, Politica, (ed. ●. Immisch 1929), V (VIII), 5, 2.

[5] « Analele Academiei », 1930/31, Desbateri, p. 77; cf. şi « CRAI », 1933, p. 124.

[6] Radu Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, Bucureşti, 1938, p. 87 şi urm., cu trimiterile din nota 4, dela p. 87; cf. şi M. Rostovtzeff, Skythien und Bosporus, 1932, v. I, p. 493, nota 1, care pune inscripția în legătură cu relațiile Grecilor dela Histria cu Sciții, nu cu Tracii. In ceea ce priveşte data inscripției, M. Rostovtzeff, The social a. economic history of the hellenistic world, Oxford, 1941, v. II, p. 764, (cf. şi p. 765 şi 1511, nota

Am ţinut să dăm, cât mai pe larg, cuprinsul acestui document, extrem de important, pentrucă, în cursul expunerii noastre, vom avea ocazia să ne referim destul de des la el, în legătură cu diferitele aspecte ale problemei ce ne reţine atenţia.

Ceea ce isbeşte, la prima vedere, în decretul nostru, este, desigur, puţinul loc pe care-l ocupă descrierea dificultăţilor interne prin care trece cetatea, faţă de dificultăţile externe. Nu ştim, din lipsa textului original, dacă această constatare corespunde sau nu realităţii redate de inscripţie. Este însă foarte probabil, dacă ţinem seama de natura oficială a documentului şi de interesul pe care l-au avut, întotdeauna, clasele dominante de a voala astfel de evenimente, deşi, chiar şi în asemenea cazuri, se găsesc uneori şi unele detalii mai circumstanţiate [1]. Acest fapt nu justifică însă, decât doar în sensul limitării burgheze, de care vorbeam la început, lipsa totală de preocupare şi de înţelegere, în comunicarea amintită, pentru o problemă atât de importantă, ridicată fie şi de o indicaţie atât de sumară şi de vagă, dar rară, deci cu atât mai preţioasă. Pentru că, după cum înţelegem din darea de seamă, la care ne-am referit, comunicarea s'a ocupat exclusiv de lămurirea dificultăţilor externe prin care trecea Istros, în acea vreme, şi de implicaţiile şi concluziile, pe care le comportă, ceea ce, desigur, este extrem de important, pentru cunoaşterea istoriei cetăţii şi a raporturilor ei cu populaţiile băştinaşe, mai mult sau mai puţin învecinate, dar nu ajută întru nimic la înţelegerea problemei capitale pentru orice aşezare omenească, anume problema procesului său intern de desvoltare, în epoca dată.

Pe aceeaşi linie de preocupări, se menţine şi Radu Vulpe, în comentariul din lucrarea sa « Histoire ancienne de la Dobroudja », cu adausul pozitiv, totuşi, că pune pasajul, privitor la războiul civil, din decretul lui Agathocles, în legătură cu fragmentul de decret, privitor la exilaţi, de care ne-am ocupat mai sus [2]. Cauzele acestor frământări sociale, în condiţiile de desvoltare ale *polis*-ului sclavagist grec dela Istros, în epoca respectivă, continuă însă să rămână absente şi în interpretarea sa.

Dar însuşi Hr. Danov, deşi în cu totul alte condiţii de cercetare, a căror influenţă pozitivă este totuşi evidentă, în general, în lucrarea amintită, nu merge, de data aceasta, în comentariul său asupra documentului la care ne referim, mult mai departe decât istoriografia burgheză românească. Aceeaşi greutate pusă, în primul rând, pe evenimentele externe, aceeaşi redusă preocupare pentru procesul antagonist de desvoltare internă, deşi, aşa cum am mai arătat, el nu este străin de modul de a concepe istoria al savantului bulgar [3]. Cu atât mai surprinzător ne apare deci comentariul, mai mult decât insuficient, privitor la partea din decret, care ne interesează, în mod special, aici, cu atât mai mult cu cât, nici formularea întrebuinţată nu este, după părerea noastră, din cele mai fericite. « Oraşul Histria — spune savantul bulgar — cinsteşte pe Agathocles al lui Antiphilos, pentru serviciile pe care el le-a făcut oraşului său, într'o vreme în care acesta trăia o grea criză, provocată de luptele fratricide, despre care am mai vorbit. Folosindu-se de slăbiciunea internă a His-

32), o socoteşte ceva mai veche decât data cunoscutei inscripţii în cinstea lui Aristagoras, pe care o plasează la sfârşitul sec. II î.e.n. (Cf., de acelaşi autor, « CAH », IX, p. 228).

[1] A se vedea mai departe, p. 696 şi urm.

[2] R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, p. 88.

[3] Hr. Danov, op. cit., p. 58 şi urm.

triei, barbarii vecini etc., etc.»[1]. Atât despre o problemă atât de importantă ca lupta de clasă, ceea ce — trebue să o spunem — este prea puţin din partea unui istoric marxist, care crede, de asemenea, că poate să vorbească, pur şi simplu, de lupte fratricide şi, încă şi mai surprinzător, să socotească aceste lupte drept cauză a crizei.

Trecem, în sfârşit, la al treilea document şi ultimul, până acum, de asemenea epigrafic, interesând direct problema noastră. Este vorba de o mare inscripţie (peste 30 de rânduri), încă inedită, dar cunoscută de noi prin D. M. Pippidi, care s'a ocupat de editarea ei[2]. Deşi într'o destul de proastă stare de conservare, sensul general al acestei inscripţii, cel puţin tot aşa de importantă ca şi aceea conţinând decretul lui Agathocles, este destul de clar. Avem adică, şi de data aceasta, tot un decret onorific, în care se cinsteşte un cetăţean de vază din Istros — al cărui nume nu figurează în partea păstrată a inscripţiei — pentru serviciile sale excepţionale, în împrejurări grele, atât interne cât şi externe, pentru cetate. Pentru un moment însă vom reţine numai că, printre greutăţile prin care trece oraşul în acea vreme, un loc important îl ocupă o serie de turburări sociale (ταραχαί), cu serioase repercusiuni asupra desfăşurării « normale » a vieţii cetăţii. Deci aproape ca în decretul lui Agathocles, cu care noul decret prezintă analogii isbitoare. Acest fapt nu trebue să ne surprindă, dată fiind situaţia Iistriei în epoca de care ne ocupăm, deoarece scrierea din noua inscripţie, comparată cu scrierea dintr'o serie întreagă de alte documente epigrafice dela Istros sau de aiurea, nu ne poate duce mult prea târziu de anul 200 î.e.n., dată aproximativă, general admisă, a decretului lui Agathocles. In orice caz, pentru a ne păstra în limitele unei prudenţe necesare, când este vorba de datare numai după caracterul scrierii întrebuinţate, noua inscripţie nu poate fi dintr'o epocă mai târzie decât prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n., poate chiar mai aproape de începutul, decât de sfârşitul ei[3]. Este — trebue să o subliniem încă odată — regretabil că nu avem la dispoziţie textul însăşi al inscripţiei lui Agathocles, pentru a stabili, mai exact, raportul dintre cele două decrete, atât de asemănătoare şi, poate, în sens larg, contemporane.

Ar fi fost, fără îndoială, de dorit, şi de data aceasta, să avem mai multe detalii, măcar asupra motivelor acestor turburări, dacă nu asupra desfăşurării lor concrete. Ar fi însă să cerem — aşa cum am mai subliniat — prea mult unor astfel de documente, deşi, în cazul de faţă, care nu este, de altfel, izolat în lumea greacă, se pare că întrezărim măcar unele indicaţii în această privinţă. Ne referim la pasajele în care se vorbeşte de lipsuri (ἀχορηγησία), aprovizionare (σι[τ]ηρέσιον, σιτικά) sau de anumite sume de bani (câteva sute de χρυσοῖ). Dar, asupra acestei chestiuni, vom mai reveni. Până atunci să ne mulţumim că ni s'a păstrat, fie şi sub această formă vagă, o informaţie în plus asupra frământărilor social-politice de la Istros, în preajma anului 200 î.e.n.[4].

---

[1] Hr. Danov, op. cit., p. 58.

[2] Histria I, Raport epigrafic, Nr. 4 (sub tipar.)

[3] Argumentele susţinute de D. M. Pippidi, în sprijinul unei datări mai târzii — sfârşitul sec. II sau începutul sec. I — nu ni se par convingătoare (loc. cit.).

[4] La aceste documente, în care este, în mod sigur, vorba de frământări social-politice, tot atâtea manifestări ale luptei de clasă, am mai putea adăuga decretul în cinstea unui oarecare Ἡφαιστίων Μάτριος Καλλατιανός, datat de editor (D. M. Pippidi, Histria I, Raport epigrafic, Nr. 2) între 225 — 150 î.e.n., în care nu este exclus ca prin οἱ τῆς πόλεως καιροί, să se înţeleagă tot anumite frământări sociale.

Cu această constatare, chiar precedată de unele consideraţii generale, ca cele de mai sus, n'am mers însă cu mult mai departe decât ştiinţa istorică burgheză, care, după cum am văzut, a trebuit, de voie sau de nevoie, să înregistreze, şi ea, astfel de fenomene, chiar dacă nu le-a dat nici importanţa cuvenită, nici, mai ales, interpretarea justă. Or, sarcina noii istoriografii româneşti tocmai aceasta este, ca, pe baza informaţiilor de care dispune, să caute să arate, printr'o justă interpretare, adevărata natură şi, mai cu seamă, cauza profundă a acestor frământări. Lucru, fără îndoială, nu tocmai uşor, totuşi, nu imposibil, dacă ne vom referi la procesul general de desvoltare a lumii greceşti din acea vreme, fără a neglija, se înţelege, condiţiile specifice, şi, mai ales, dacă ne vom călăuzi, neîncetat, de învăţătura marxist-leninistă despre societate şi de luminosul exemplu al ştiinţei istorice sovietice.

Ocupându-se în cartea a V-a (VIII-a) a «Politicii» sale, de mişcările social-politice şi de cauzele lor, Aristotel face o serie de observaţii, care merită a fi amintite aici, pentrucă ele conţin, după părerea noastră, cu toată inconsecvenţa şi limitarea lor, germenii, care, desvoltaţi ulterior, au dus la adevărata concepţie dialectică a oricărui proces istoric. Pornind dela constatarea că « revoltele nu se produc niciodată pentru motive neînsemnate, că deci oamenii se revoltă numai pentru motive serioase »[1], Aristotel reduce cauzele conflictelor şi frământărilor politice — ἀρχαὶ... τῶν πολιτικῶν ταραχῶν καὶ τῶν πρὸς ἀλλήλους στάσεων — la trei: «dispoziţia morală a celor ce se răzvrătesc, scopul răzvrătirii şi, în al treilea rând, împrejurările hotărîtoare, care aduc turburarea şi neînţelegerea între cetăţeni »[2]. Mai departe, înainte de a trece la analiza felului cum aceste cauze s'au manifestat, în mod concret, în diferite cetăţi greceşti, filosoful din Stagira dă unele explicaţii teoretice complimentare. Astfel, în ceea ce priveşte prima cauză, pe care o socoteşte « de căpetenie printre toate »[3] adaugă: « Pretutindeni revoltele provin din cauza inegalităţii — διὰ τὸ ἄνισον —, atunci când nu există nicio măsură pentru aceste inegalităţi, căci, în general, oamenii se revoltă pentru a obţine egalitatea »[4]. A doua cauză este desvoltată după cum urmează: « Scopul lor (al oamenilor) când se revoltă, este de a pune mâna pe averi şi pe demnităţi, ori de a scăpa de întunerec şi de mizerie ». In sfârşit, în ceea ce priveşte « cauzele şi influenţele particulare » — αἱ αἰτίαι καὶ ἀρχαὶ τῶν κινήσεων — Aristotel le reduce la şapte mai importante: goana după câştig (κέρδος), goana după onoruri (τιμή), jignirea (ὕβρις), teama (φόβος), excesul de autoritate (ὑπεροχή), dispreţul (καταφρόνησις), creşterea peste măsură (αὔξησις ἡ παρὰ τὸ ἄλογον) a unor părţi ale cetăţii[5].

Lăsând la o parte — aşa cum am spus — limitarea şi inconsecvenţa concepţiei şi a formulării, explicabile pentru epoca dată, nu se poate să nu subliniem, şi de data aceasta, profunzimea analizei Stagiritului, sub care surprindem,

---

[1] Aristotel, Politica (ed. Immisch, 1929), V (VIII), 3, 1 (17 – 19): γίγνονται μὲν οὖν αἱ στάσεις οὐ περὶ μικρῶν, ἀλλ' ἐκ μικρῶν; στασιάζουσι δὲ περὶ μεγάλων.

[2] Ibidem, V (VIII), 2, 1 (21 şi urm.).

[3] Ibidem, V (VIII), 2, 1.

[4] Ibidem, V (VIII), 1, 6 (26 – 29): πανταχοῦ... διὰ τὸ ἄνισον ἡ στάσις, οὗ μὴ τοῖς ἀνίσοις ὑπάρχει ἀνάλογον...; ὅλως γὰρ τὸ ἴσον ζητοῦντες στασιάζουσιν; cp. şi II, 4, 7: στασιάζουσι... οἱ πολλοὶ διὰ τὸ περὶ τὰς κτήσεις ἄνισον.

[5] Ibidem, V (VIII), 2, 3. La aceste împrejurări particulare mai importante « se mai pot socoti, de asemenea, drept pricini de revoltă – spune Aristotel în continuare – intriga (ἐριθεία), neglijenţa (ὀλιγωρία), inferioritatea (μικρότης), în sfârşit deosebirea de origine (ἀνομοιότης).

desigur în embrion, distincţia pe care o face dialectica marxistă între cauza determinantă, cauze imediate şi motive. Mai mult, în ceea ce priveşte cauza determinantă, Aristotel a văzut, de asemenea, în general, just, atunci când o socoteşte, în condiţiile societăţii împărţită în clase, a fi inegalitatea, chiar dacă, în definirea ei, nu este consecvent, socotind-o când de natură materială, ca mai sus, când de natură morală, uneori cu exagerarea acestei din urmă laturi, ca în următorul pasaj: « cel mai puternic motiv de neînţelegere este virtutea de o parte şi viciul de cealaltă parte; bogăţia şi sărăcia vin numai pe urmă, apoi, în sfârşit, multe alte cauze, mai mult ori mai puţin influente »[1].

Desigur, nu putem pretinde lui Aristotel să fi avut noţiunea de formaţie social-economică, descoperită şi formulată abia de clasicii marxismului şi deci să fi văzut că, dacă, într'adevăr, cauza contradicţiilor şi conflictelor sociale o constitue inegalitatea social-economică, în concret această inegalitate nu se manifestă la fel în toate locurile şi în toate epocile, ci este în funcţie de orânduirea socială şi de faza ei de dezvoltare, în anumite condiţii date. Dar asupra acestei probleme vom mai reveni. Deocamdată, reţinând observaţia Stagiritului, să vedem cum se prezentau lucrurile la Istros, din acest punct de vedere, în epoca de care ne ocupăm. Ne vom folosi, în acest scop, de dovezile, pe care le avem la dispoziţie, încă de pe acum, cu privire la o tot mai accentuată diferenţiere socială, în vechea colonie milesiană din Pontul Stâng.

Aceste dovezi ne sunt furnizate, în primul rând, de o serie de decrete sau inscripţii onorifice, tocmai din această vreme, în care, ca şi în alte cetăţi greceşti, se cinstesc diferiţi binefăcători (εὐεργέται, φιλότιμοι) ai oraşului Istros, ale căror « binefaceri » presupun o situaţie, cel puţin uneori, considerabilă. Desigur, nu este uşor întotdeauna, a determina, fie şi aproximativ, această situaţie, fie din cauza stării de conservare a documentelor, fie din cauza formulării cu totul generale a « binefacerii »[2]. Sunt însă şi documente, în care, în afară sau în loc de formule generale, ca: « arătându-se plin de zel şi de generozitate, a participat întotdeauna la vreo binefacere » — παρα[σ]χό[μενος ἑαυτὸν] ἐκτενῆ καὶ φιλότιμον [ἀεὶ τινῶν ἐγ]ένετο παραίτιος ἀγαθῶν][3] sau « fiind un om de ispravă » — ἀνὴρ ἀγ[αθὸς γενόμενος][4] — sau, în sfârşit, « pentru generozitatea şi bunăvoinţa sa » — φιλο[τιμίας ἕνκεν καὶ εὐνοίας[5], găsim şi informaţii mai circumstanţiate cu privire la natura şi valoarea « binefacerii », deci şi a stării materiale a « binefăcătorului ». Este, de pildă, cazul cu însuşi decretul, amintit mai sus, privitor la repatrierea exilaţilor politici, în care, după cum ne reamintim, este vorba, între altele, de anumite sume, avansate acestora, pentru a face faţă cheltuelilor de deplasare[6]. Fără a ni se indica la cât se ridicau aceste sume, este uşor de închipuit că ele trebue să fi fost apreciabile, ceea ce evident, presupune o tot atât de apreciabilă bună stare materială din partea « binefăcătorului ».

---

[1] Aristotel, op. cit., V (VIII), 2, 12 (15 — 16): μεγίστη μὲν οὖν ἴσως διάστασις ἀρετὴ καὶ μοχθηρία, εἶτα πλοῦτος καὶ πενία καί, οὕτως δὴ ἑτέρα ἑτέρας μᾶλλον.

[2] « Dacia », II, 1925, p. 208, Nr. 10 (datat în a doua jumătate a sec. II î.e.n.); p. 210 – 211, nr. 12 (tot din sec. II î.e.n.); Histria VII, p. 9 — 13, Nr. 5 (sec. III î.e.n.); Histria IV, p. 13 — 14, Nr. 5 — Ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος Καλλιάδην Καλλιάδου τὸν εὐεργέτην — (după editor, « de pe la sfârşitul sec. III sau începutul sec. II î.e.n. »).

[3] Histria IV, p. 8 — 9, Nr. 2.

[4] Histria VII, p. 6 şi urm., Nr. 4.

[5] Histria VII, p. 9 şi urm., Nr. 5.

[6] A se vedea mai sus, p. 684 şi urm.

Sume tot atât de importante, dacă nu chiar mai mari, au fost desigur, necesare unui alt « binefăcător », de care se vorbeşte în alt decret [1], de data aceasta pentru răscumpărarea prizonierilor, căzuţi la duşman, cu ocazia unui război, asupra căruia nu este cazul a insista aici. Aceasta, ca să nu mai vorbim de « binefăcători », ca acela, despre care ne informează un alt decret [2], « a fi contribuit, cu râvna şi averea sa, înainte de toate, la strălucirea cultului zeilor — care se ştie că cerea enorme jertfe, pentru prânzurile în comun, sărbătorile şi jocurile, cu întreceri de tot felul »[3]. Date şi mai concludente, pentru averea de care dispuneau unii membri ai oligarhiei istriote, ne sunt furnizate de o altă serie de decrete, în care nu mai este vorba de consideraţii vagi, ci de sume concrete donate de « binefăcătorii » oraşului. Ne referim, în primul rând, la decretul deja menţionat, în cinstea lui Agathocles al lui Antiphilos, care — după cum am văzut — a dat, într'o singură împrejurare, din averea sa, suma de 600 χρυσοῖ, pentru cumpărarea bunăvoinţei şefului trac Zoltes. O sumă mai mult sau mai puţin echivalentă, va fi donat, într'un scop care ne scapă, ca şi suma precisă, din cauza stării de conservare a documentului, de asemenea amintit mai sus, în care se vorbeşte de turburările sociale (ταραχαί) dela Istros; din ceea ce s'a păstrat, pe piatră, este clar însă că suma de care e vorba, nu putea fi mai mică de 400 stateri de aur [4]. La aceste două documente se mai poate adăuga, în sfârşit, un al treilea, care a făcut obiectul unei comunicări a lui D. M. Pippidi şi va apare în raportul epigrafic din monografia Histria I. Din acest document -tot un decret onorific, datat de editor în preajma anului 200 î.e.n.—aflăm că un oarecare Diogenes al lui Diogenes a pus la dispoziţia cetăţii nu mai puţin de 1000 stateri de aur, odată cel puţin 200 stateri — pe piatră este numai -σίων — nu se poate determina pentru ce; a doua oară în mod sigur 500 de stateri, şi anume ca împrumut, pentru aprovizionarea cu grâu (σιτωνία), în sfârşit, a treia oară 300 de stateri — τῷ δήμῳ — probabil în legătură cu acel μουσεῖον al oraşului, de care este vorba în decret [5].

Desigur, suntem departe de averea unui Alexandros din Issa, care dispunea de o avere de 200 de talanţi, adică nu mai puţin de 60.000 de stateri de aur [6] sau, mai aproape de noi, a unui Protogenes, care, după socoteala lui Latişcev, a cheltuit pentru nevoile Olbiei suma impresionantă de 300.000 de drahme, adică 15.000 de stateri [7]; în sfârşit, chiar la Istros, este adevărat într'o epocă mai târzie, a unui Aristogoras al lui Apaturios [8]. Documentele înfăţişate nu sunt însă mai puţin semnificative pentru dovedirea accentuării diferenţierii de avere la Istros, în preajma anului 200 î.e.n. Am putea adăuga, în plus, că, uneori, surprindem chiar compoziţia acestei noi oligarhii, în care proaspeţii îmbogăţiţi (νεόπλουτοι) [9] vin să îngroaşe rândurile sau să se substitue vechilor

[1] Histria VII, p. 6 — 9, Nr. 4 (sec. III î.e.n.).

[2] Histria VII, p. 17 — 20, Nr. 11 (sec. II î.e.n.).

[3] Ibidem, p. 20.

[4] Pe piatră se citeşte, la începutul r. 20: -— αχοσίων χρυσῶν, iar la sfârşitul rândului precedent este loc de cel puţin cinci litere, din care, probabil, două completează cuvântul precedent.

[5] Histria I (în manuscris), Raport epigrafic, Nr. 1.

[6] Polybios, XXI, 26, 9, 14.

[7] « IOSPE » I², Nr. 32 = SIG I³, Nr. 495.

[8] « SIG » II³, Nr. 708. Pentru alte averi deosebit de mari în epoca elenistică, în diferite cetăţi greceşti, a se vedea între altele W. W. Tarn, La civilisation hellénistique, trad. fr. 1936, p. 106 — 107, 110 şi A. B. Ranovici, Elenismul şi rolul său istoric (trad. românească), 1953, p. 320 — 321.

[9] Platon, Legile, VIII, p. 831 c.

bogătaşi. Aşa cel puţin socotim că se poate deduce din menţiunea făcută într'un decret al vremii, în cinstea unui « *euergetes* » istrian, despre care se spune că se trage din strămoşi euergeţi — προγόνων εὐεργετῶν γε[γονότων] [1].

Ar fi, desigur, extrem de interesant de precizat ce reprezentau aceste averi, de care dispuneau reprezentanţii oligarhiei istriene, în raport cu valoarea locală a banilor. Din păcate, după ştiinţa noastră, nu ni s'a păstrat niciun document, nici literar, nici epigrafic, care să ne informeze asupra preţului diferitelor munci, servicii sau mărfuri, la Istros, aşa cum s'au păstrat — fie chiar şi sporadic — pentru unele locuri şi epoci din restul lumii greceşti [2]. Potrivit acestor informaţii, putem afla, de pildă, că, la Athena, la sfârşitul secolului al V-lea se pare că mâna de lucru era plătită cu 1 drahmă pe zi, indiferent că era vorba de un cetăţean, metec sau libert şi fără a se ţine seama de calificare [3], deşi, după un text al lui Aristophanes [4], s'ar putea deduce că hamalii, întrebuinţaţi la construcţii (πηλοφοροῦντες) primeau numai un τριώβολον, adică pe jumătate. Se prea poate însă, aşa cum observă Francotte [5], ca să fie vorba de sclavi. Cu circa 80 de ani mai târziu, după cum aflăm dintr'o inscripţie din Eleusis (329 — 328 î.e.n.) [6], situaţia se schimbă, în sensul că asistăm nu numai la o sporire sensibilă a plăţii muncii — ceea ce nu înseamnă şi o îmbunătăţire a situaţiei muncitorilor, dată fiind scumpirea vieţii — ci şi la o diferenţiere a ei, după calificare: 1 1/2 drahmă pentru un muncitor necalificat, faţă de 2 — 2 1/2 drahme pentru un muncitor calificat. Numai alocaţia pentru întreţinerea unui sclav rămâne aceeaşi [7].

Venind, în sfârşit, la o epocă mai apropiată de aceea de care ne ocupăm, adică între 283 — 180 î.e.n., de data aceasta însă la Delos, se pare că, în tot acest timp, plata muncii calificate s'a menţinut în jurul sumei de 2 drahme pe zi, cu unele variaţii mai mult sau mai puţin excepţionale [8].

Ce valoare pot avea însă toate aceste date, pentru situaţia dela Istros la sfârşitul secolului al III-lea şi începutul secolului al II-lea? Căci a le transpune, pur şi simplu aici, fără a ţine seama de împrejurările concrete, ar fi o gravă greşeală de metodă. Din fericire, unele informaţii provenite din aşezări greceşti mai apropiate, ne aduc un ajutor extrem de preţios în această privinţă. Este vorba, în primul rând, de unul din bine cunoscutele decrete ale unui thiasos din Callatis, după părerea noastră, insuficient, dacă nu deloc, folosit şi valorificat din acest punct de vedere şi care se referă tocmai la epoca de care ne ocupăm, adică la sfârşitul secolului al III-lea î.e.n., deci cu atât mai preţios [9].

---

[1] V. Pârvan, Histria VII, p. 17 — 20, r. 3 din text, care se află la p. 19.

[2] A se vedea: Paul Guiraud, La main-d'oeuvre industrielle dans l'ancienne Grèce, Paris, 1900, p. 182 şi urm.; cf. şi Francotte, L'industrie dans la Grèce ancienne, Bruxelles, 1900, p. 309 şi urm.; R. Pöhlmann, op. cit., p. 178 — 180.

[3] « CIA » I, Nr. 324 şi 325.

[4] Aristofan, Adunarea femeilor, 307 — 310.

[5] Op. cit., p. 314.

[6] « CIA » II, Nr. $834^{b}$; cf. şi $834^{c}$ (addenda et corrigenda p. 516 şi urm. şi 527 şi urm.).

[7] « IG », $II^{2}$, 1672 = « $SIG^{3}$ », nr. 587 şi Ch. Michel, « RIG », nr. 581.

[8] Paul Guiraud, op. cit., p. 187 — 188.

[9] « Dacia », 1924, v. I, p. 126 şi urm. Nr. 1; O. Tafrali, « Revue archéologique », 1924, p. 258 şi urm.; cf. şi B. Haussoullier, Ibidem, 1925, p. 62 şi urm.; G. Glotz, « CRAI », 1925, p. 287 şi « Journal des savants », 1925, p. 281; R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, Bucureşti, 1938, p. 87; T. V. Blavatskaia, Oraşele vest-pontice în sec. VII — I î.e.n., p. 119; Rostovtzeff, « SEHEW », p. 1464 şi urm.; A. Wilhelm, « Wien. Anzeiger », 1928, LXV, p. 129 şi urm.; Alte inscripţii dintr'o epocă sensibil mai nouă, de astă dată din Tomis (« AEM », 1882, v. VI, p. 8 şi urm., Nr. 14 = Ch. Michel, Recueil d'inscriptions grecques, 1899, p. 610,

După cum se ştie, la sfârşitul acestui decret, în care se hotărăşte construirea unui templu zeului protector al asociaţiei şi deschiderea unei liste de subscripţie în acest scop, cu arătarea onorurilor ce aşteaptă pe subscriitori, după valoarea subscripţiei, se dă, tocmai în această ordine, numele subscriitorilor şi al subscrierilor. Sunt trecuţi, astfel, mai întâi cei care au subscris un stater de aur (χρυσοῦς), apoi cei care au subscris câte 30 de monete de argint (ἀργυροῖ), în sfârşit, cei care, în loc de bani, au subscris diferite munci. Din punctul de vedere care ne preocupă aici, vom reţine însă numai pe cei care au subscris câte 30, respectiv 15 şi 10 lucrători (ἐργάται).

Nu încape niciun fel de îndoială, după felul cum este redactată lista subscriitorilor, adică imediat după cei cu 30 de ἀργυροῖ, cei cu 30 de lucrători şi după ei cei cu 15 şi 10 lucrători, că cei cu 30 de lucrători sunt asimilaţi cu subscritorii a 30 de ἀργυροῖ, ceea ce revine la a spune că mâna de lucru a acestor lucrători era socotită la o monetă de argint, evident pe zi. Dacă ţinem, în sfârşit, seama de faptul că, în niciun caz subscriitorii a 30 ἀργυροῖ sau 30 de zile de lucru nu au putut subscrie mai mult decât cei care au subscris câte un χρυσοῦς, nu sunt decât două alternative: ori să socotim, împreună cu unul din editorii inscripţiei [1], că « valoarea unui χρυσοῦς nu era aceea a unui stater simplu, ci a unui stater dublu sau tetradrahmă de aur », în care caz un ἀργυροῦς, plata unei zile de lucru, ar fi egală cu o drahmă, ori să admitem sugestia, mult mai plauzibilă, a lui Théodore Reinach, potrivit căreia un χρυσοῦς, şi aici, este cunoscutul stater de aur al lui Alexandru sau Lysimach, în valoare de 20 de drahme, dar atunci un ἀργυροῦς nu poate fi egal cu o drahmă, ci cu o demidrahmă, din care avem dela Callatis numeroase exemplare [2].

Această scăzută valorificare a zilei de lucru nu trebue să ne surprindă şi să o căutăm, numaidecât, în condiţiile locale, cum am fi înclinaţi, poate, la prima vedere. Mult mai plauzibilă ni se pare explicaţia ce se degajează din observaţia savantei sovietice T. V. Blavatskaia, care vede în ἐργάται din inscripţia callatiană, nu lucrători liberi, ci sclavi, aducând în sprijinul afirmaţiei sale serioase şi, după părerea noastră, concludente dovezi [3]. Or, dacă admitem această interpretare, urmează că mâna de lucru era plătită, la Callatis, în epoca de care ne ocupăm, aproximativ după acelaşi etalon ca şi în restul lumii greceşti, constatare, după noi, valabilă în linii generale, cu atât mai mult pentru Istros, care — după cum se ştie — s'a desvoltat mult mai repede decât colonia doriană a Heracleei Pontice. Aceasta înseamnă însă, dacă ne referim, de pildă, la cei 1000 de stateri de aur daţi sub diferite forme de Diogenes al lui Diogenes din averea sa, care, evident, era cu mult mai mare, că ei erau suficienţi pentru întreţinerea sau plata anuală, a mai mult de 100 de sclavi sau a mai mult de 50 de lucrători necalificaţi, respectiv a mai mult de 25 de lucrători calificaţi. Este — socotim — o dovadă sugestivă a averilor acumulate de reprezentanţii oligarhiei istriene.

La aceste dovezi epigrafice, de o tot mai accentuată diferenţiere de avere

---

Nr. 704 şi « AEM », 1891, v. XIV, p. 22 şi urm., Nr. 50 = « SIG. », II³, p. 394 şi urm., Nr. 731), referindu-se la plăţi oarecum excepţionale — cumpărarea unei preoţii sau amenzi şi cheltueli « extraordinare » — nu ne pot da decât o vagă şi necomparabilă indicaţie asupra valorii banilor.

[1] « Dacia », 1925, v. I, p. 135.

[2] « Revue Archéologique », 1925, p. 63.

[3] T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 119 şi urm.

la Istros în preajma anului 200 î.e.n., am fi dorit să putem adăuga şi unele dovezi de natură arheologică. Cercetările de până acum, care, de altfel, au atins în cetate prea puţin stratul elenistic, cât se va fi păstrat, nu ne sunt încă, din nefericire, de prea mare ajutor în această privinţă. Până la descoperirea unor probe mai concludente, ni se pare a nu fi lipsite totuşi de interes unele indicaţii, este drept destul de vagi, care pot fi trase din unele descoperiri recente dintr'o epocă cu mult mai târzie.

Ne referim, în primul rând, la edificiul, de mari proporţii (27,50 × 25 m) şi de caracter sigur privat, descoperit în campaniile din anii 1951 şi 1952 şi datând din secolul al VI-lea e.n. Sunt însă dovezi sigure că această clădire a refolosit zidurile unei alte clădiri mai vechi; mai mult, din unele sondaje se desprinde clar existenţa, în acest loc, a unor mari edificii încă şi mai vechi, care n'ar fi cu totul exclus să meargă, ca la Chersones, de pildă, până în epoca elenistică [1]. Dacă cercetările ulterioare vor confirma această ipoteză, vom avea şi pe această cale, dovada constituirii, la Istros, în epoca ce ne preocupă, a unei puternice oligarhii, care a acaparat, printr'o tot mai cruntă exploatare a muncii servile şi prin pauperizarea masselor largi, cea mai mare parte a bogăţiilor cetăţii [2]. Rezultatul nu putea fi decât o tot mai mare adâncire a contradicţiilor sociale şi o tot mai ascuţită luptă de clasă, ale cărei ecouri, puţine desigur până acum, dar nu mai puţin semnificative, ni s'au păstrat în documentele de care ne-am ocupat.

Dar dacă până acum am admis, împreună cu Aristotel, drept cauză a frământărilor sociale dela Istros şi de aiurea, în epoca ce ne interesează, inegalitatea social-economică şi contradicţiile ce decurg din ea, nu trebue să scăpăm din vedere — aşa cum subliniam mai sus — că formele de manifestare concretă a acestei inegalităţi şi deci şi a contradicţiilor legate de ea, depind nu numai de formaţia social-economică — în speţă orânduirea sclavagistă —, ci şi de faza ei de desvoltare, în anumite condiţii date. De aceea, ca să ne referim la Istros, socotim că Hr. Danov greşeşte când afirmă — aşa cum am văzut — că răzvrătiţii dela Istros, din inscripţia privitoare la exilaţii politici dela sfârşitul secolului al III-lea î.e.n., « au fost în genul răzvrătiţilor despre care ne informează Aristotel »[3], referindu-se, cum am mai subliniat, la un pasaj des citat din « Politica » filosofului din Stagira. Aceasta înseamnă însă a privi lucrurile metafizic şi a nu ţine seama de situaţiile cu totul deosebite, pe care le înfăţişează cele două izvoare. Anume, în pasajul lui Aristotel, este vorba, în mod evident, de faza de ascensiune a orânduirii sclavagiste dela Istros, care îşi desăvârşeşte aşa zisa sa revoluţie politică, în sensul arătat de Engels pentru Athena [4], prin trecerea dela oligarhia sclavagistă la democraţia sclavagistă. Se poate chiar, aşa cum subliniază savanta sovietică Blavatskaia — fără îndoială, pe baza textului amintit al lui Aristotel — ca, la început, democraţia sclavagistă dela Istria « să se fi bazat pe caracterul de proporţionalitate a drepturilor politice

---

[1] « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », anul III, 1952, p. 257 şi urm. şi anul IV, 1953, Nr. 1—2, p. 99 şi urm.; cf. şi anul I, 1950, 1, p. 78, 80. Pentru Chersones a se vedea G. D. Belov, O casă antică din Chersones, în « Vestnik Drevnei Istorii », 1950, Nr. 2, p. 108 şi urm.

[2] Mai bine informaţi suntem, deocamdată, pentru această epocă (sec. III — II î.e.n.) asupra locuinţelor modeste, ieşite la iveală în săpăturile recente (a se vedea, Rezultatele săpăturilor din 1949 dela Histria, în « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », anul I, 1950, Nr. 1, p. 78 — 80).

[3] Hr. Danov, op. cit., p. 57.

[4] Fr. Engels, Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului. Ed. P.C.R., 1948. p. 122 şi urm.

ale cetăţenilor cu censul averii lor »[1]. Vom reaminti textul: « Aci (e vorba de Massalia), oligarhia a devenit mai politică (s'a apropiat adică de « politeia »), la Istros însă s'a transformat, până la urmă, în democraţie — εἰς δῆμον—, iar la Heracleia, s'a lărgit, dela un număr mic (al participanţilor la guvernare), la şase sute [2].

Nu vom intra aici, se înţelege, în amănuntele cunoscute ale concepţiei politice a lui Aristotel, cu toate că ea trebue să ne fie mereu prezentă când folosim o informaţie a sa. Pentru justa înţelegere a transformărilor social-politice prin care trece Istros, nu numai în epoca la care se referă Aristotel, ci şi mai târziu, deci şi în epoca de care ne ocupăm, socotim totuşi necesar să subliniem un fapt, care — pe câte ştim — n'a prea reţinut atenţia cercetătorilor, şi anume că, potrivit concepţiei şi terminologiei politice aristoteliene, democraţia de care este vorba, la Istros, în acest pasaj, nu poate fi decât forma radicală a democraţiei sclavagiste, iar nu democraţia moderată — πολιτεία —, cum înţelege, nu ştim după ce ediţie Hr. Danov [3].

Nu încape, de asemenea, nicio îndoială, că inscripţia amintită de Hr. Danov, ca şi celelalte de care ne-am ocupat în expunerea noastră, nu se referă la această fază de ascensiune a orânduirii sclavagiste dela Istros, ci, tocmai dimpotrivă, la procesul de desvoltare a primei faze de descompunere a acestei orânduiri, fază în care lumea greacă intrase încă dela începutul secolului al IV-lea î.e.n. Căci, oricât de deosebite ar fi fost condiţiile de desvoltare dela Istros, ele nu erau de aşa natură încât să constitue, mai ales în această epocă de relativă, dar nu mai puţin reală, unificare, o excepţie esenţială [4], cu atât mai mult cu cât criza *polis*-ului sclavagist grec a apărut mai repede şi s'a adâncit mai mult, mai cu seamă acolo unde economia de mărfuri era mai desvoltată, aşa cum era, desigur, cazul cu colonia milesiană dela gurile Dunării. Ceea ce nu înseamnă, se înţelege, că trebue să neglijăm condiţiile specifice, în care acţionează necesitatea istorică generală, în fiecare situaţie dată, în cazul nostru la Istros.

Nu poate fi vorba, fireşte, de a expune aici, în amănunte, toate aspectele pe care le îmbracă criza *polis*-ului sclavagist grec în epoca ce ne interesează. Problema este astăzi, în liniile ei mari, destul de bine cunoscută, datorită unei serii de lucrări remarcabile, în special sovietice, în care, desigur, locul de frunte îl ocupă, prin documentarea sa bogată, dar mai ales prin orientarea şi concluziile sale, lucrarea regretatului A. B. Ranovici, « Elenismul şi rolul său istoric » [5].

---

[1] T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 50.

[2] Aristotel, Politica, V. (VIII), 5, 2: Ἔνθα μὲν [*i.* e. ἐν Μασσαλίᾳ] πολιτικωτέρα ἐγένετο ἡ ὀλιγαρχία, ἐν Ἴστρῳ δ' εἰς δῆμον ἀπετελεύτησεν, ἐν Ἡρακλείᾳ δ'ἐξ ἐλαττόνων εἰς ἑξακοσίους ἦλθεν.

[3] In ceea ce priveşte data la care a avut loc această trecere, majoritatea cercetătorilor urmează, cu foarte puţine deosebiri, părerea lui Pick (op. cit., p. 143), în sensul că ea este de pus la sfârşitul sec. V şi începutul sec. IV, când Istros scapă de dominaţia odryză şi, în acelaşi timp, începe a-şi bate monetă proprie. Cf., între alţii, Hr. Danov, op. cit., p. 51 şi Em. Condurachi, op. cit., p. 119. Numai T. V. Blavatskaia, cu argumente — după părerea noastră — convingătoare, împinge această dată cel puţin în vremea lui Pericles. Dacă ţinem seama de distincţia noastră, lucrurile devin limpezi: democraţia moderată la Istros este cel puţin de la mijlocul sec. V î.e.n., democraţia radicală însă este foarte probabil să se fi instaurat, ca şi la Atena, către sfârşitul acestui secol sau începutul secolului următor.

[4] Cf. V. S. Sergheev, Istoria Greciei antice. Bucureşti, 1951, p. 289; A. B. Ranovici, op. cit., p. 231; T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 118.

[5] Apărută în limba rusă în 1950, iar în traducerea românească în 1953. Cf. şi V. S. Sergheev, op. cit. şi N. V. Şafranskaia, Problema crizei din Olbia în sec. al III-lea (în « Vestnik Drevnei Istorii », 1951, Nr. 3), iar pentru material W. W. Tarn, op. cit. şi M. Rostovtzeff, The social and economic history of the hellenistic world, Oxford, 1941.

Vom reaminti totuşi, pe baza acestor lucrări, că, cu toată înviorarea relativă ce a avut loc la începutul epocii elenistice, mai ales în cetăţile ce au putut beneficia de marile unităţi economice şi politice create de cuceririle lui Alexandru, criza *polis*-ului sclavagist grec şi, în general, a orânduirii sclavagiste continuă să se adâncească. Cauza acestei crize este de căutat, se înţelege, în ultimă analiză, în contradicţia de bază a orânduirii sclavagiste — aceea dintre sclavi şi stăpânii de sclavi —, care începuse să se manifeste tot mai mult, sub forma neconcordanţei dintre relaţiile de producţie şi caracterul forţelor de producţie, devenind astfel o frână pentru desvoltarea forţelor de producţie [1]. Ar fi însă o greşeală nepermisă de a simplifica procesul istoric, mult mai complex, şi de a reduce totul la această contradicţie de bază şi a neglija, cu totul existenţa şi a altor contradicţii din societatea sclavagistă [2]. Insuşi Marx atrage atenţia, în «Capitalul», asupra acestui fapt, atunci când subliniază: «Mica gospodărie ţărănească şi meşteşugul independent formează ... baza economică a comunităţilor antice, în epoca lor cea mai bună, după ce proprietatea comună primitivă a Orientului fusese desfiinţată şi înainte ca sclavii să fi cuprins, în mod serios, producţia [3]». Mai mult — aşa cum just observă savantul sovietic S. L. Utcenko — în anumite perioade de desvoltare a societăţii sclavagiste, aceste contradicţii secundare pot chiar să ajungă, vremelnic, pe primul plan. Şi S. L. Utcenko, inspirându-se, în mod evident, din pasajul amintit al lui Marx, dă ca exemplu tot epoca timpurie de desvoltare a societăţii sclavagiste [4]. «Contradicţiile directe dintre clasele antagoniste principale ale societăţii sclavagiste, adică dintre sclavi şi proprietarii de sclavi — spune mai departe S. L. Utcenko — au ajuns la expresia mai deplină, mai acută şi mai largă, ca proporţii, numai în condiţiile desvoltării statului sclavagist roman. Putem afirma că, în istoria Greciei, exemplele cele mai vii ale luptei de clasă se referă la lupta dintre bogaţi şi săraci, dintre marii proprietari de pământ, negustori şi stăpânii de ateliere şi clasa micilor producători liberi, pe când manifestările sclavilor aveau un caracter sporadic» [5].

Chiar dacă nu am fi întru totul de acord cu această generalizare, atât de categorică, a savantului sovietic, trebue să recunoaştem că, pentru epoca de care ne ocupăm, observaţia sa este întru totul valabilă. Căci, dacă, în această vreme, mişcările sclavilor n'au fost cu totul absente, ba chiar cunoaştem una

---

[1] I. V. Stalin, Problemele economice ale socialismului în U.R.S.S. Ed. pentru literatură politică, 1952, p. 8 şi 53 — 54.

[2] A se vedea, între altele: Marx-Engels, Manifestul Partidului Comunist, în Marx-Engels, Scrieri alese, Ed. P.C.R., 1945, v. I, p. 236; Fr. Engels, Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului. Ed. P.M.R., 1950, p. 113 şi 172; I. Stalin, Problemele leninismului, Ed. P.C.R., 1945, p. 685 etc.; cf. şi Istoria Universală, Prospect, v. I, în «Vestnik Drevnei Istorii», 1952, Nr. 1, p. 281; Editorialul: Contribuţii la desbaterea problemei producătorilor de bunuri materiale în lumea veche, «Vestnik Drevnei Istorii», 1952, Nr. 3, p. 3 şi urm. şi în special, p. 5; etc., etc.

[3] Karl Marx, Capitalul, Ed. P.M.R., 1950, ed. a II-a, v. I, p. 316, nota 24.

[4] S. L. Utcenko, Despre clasě şi structura de clasă în societatea sclavagistă antică, «Vestnik Drevnei Istorii», 1952, Nr. 4, p. 17.

[5] S. L. Utcenko, op. cit. p. 20. Pentru întreaga problemă a se vedea A. B. Ranovici, op. cit., passim; V. S. Sergheev, op. cit., passim. Fustel de Coulanges, La cité antique, 1871, p. 406, şi urm. şi Questions historiques, p. 123 şi urm; P. Guiraud, La propriété foncière en Grèce, Paris, 1893, p. 600 şi urm.; H. Vallon, L'histoire de l'esclavage dans l'antiquité, Paris, 1847, v. I, p. 318 şi urm.; R. Pőhlmann, op. cit., v. I, p. 114 şi urm. şi în special p. 251 şi urm. şi 332 şi urm.; W. W. Tarn, op. cit., în special p. 119 şi urm.; M. Rostovtzeff, op. cit., indice (v. III), sub civil wars (revolution) şi slaves.

de oarecare proporţii, aceea a sclavilor din Chios [1], de sub conducerea lui Drimacos, ele n'au fost mai puţin sporadice şi, mai ales, subordonate mişcărilor sărăcimii [2]. In sensul acesta trebue interpretat — după părerea noastră — şi cunoscutul pasaj din pseudo-Demosthenes, cu privire la tratatul dela Corinth, în care se interzice, între altele, eliberările de sclavi în vederea revoluţiei sociale — δούλων ἀπελευθέρωσις ἐπὶ νεωτερισμῷ [3]. In schimb, mişcările sărăcimii, tot mai numeroase prin ruinarea păturilor mijlocii, sub lozinca ceva mai veche, dar niciodată mai actuală şi mai generalizată ca acum — a reîmpărţirii pământului (γῆς ἀναδασμός) şi a abolirii datoriilor (χρεῶν ἀποκοπή) — sunt un fenomen endemic al lumii elenistice şi, cu deosebire, al epocii de care ne ocupăm [4].

Ele sunt chiar mai numeroase decât ar părea, dacă ne-am referi numai la documentele în care ele sunt menţionate, în mod expres. Este însă aproape sigur că, la documentele în care se vorbeşte, în termeni mai mult sau mai puţin adecuaţi, de mişcări şi frământări sociale — μεταβολή, στάσις, ταραχή, νεωτερισμός etc. [5]—, va trebui să adăugăm o bună parte din documentele, mai ales epigrafice, în care se întrebuinţează, din motive uşor de înţeles, termeni vagi, ca « împrejurări », « dificultăţi » (περιστάσεις, καιροί, καιροὶ δυσχερεῖς) [6], etc.

Dar ruinarea păturilor mijlocii, în condiţiile fazei de descompunere a orânduirii sclavagiste, mai prezintă încă un aspect care trebue neapărat relevat, pentru că el explică, în bună măsură, nu numai o serie de manifestări proprii acestei faze, dar şi contradicţia fără putinţă de ieşire, de care era măcinat regimul sclavagist însuşi. Este vorba de faptul că, spre deosebire de ceea ce se întâmplă în societăţile sclavagiste timpurii, când ţăranii liberi ruinaţi erau transformaţi în ţărani dependenţi sau, pur şi simplu, în sclavi (sclavi proveniţi din starea de debitor) [7] de data aceasta, atât ei, cât şi micii meseriaşi ruinaţi erau sustraşi complet producţiei, îngroşând rândurile aşa numitului lumpenproletariat antic, categorie, şi atunci, ca în toate timpurile, în mare măsură, parazitară [8]. Explicaţia acestui fenomen specific sclavagismului, a fost dată de Engels: « Acolo unde — spune el — sclavagismul este forma dominantă de producţie, munca devine o activitate de sclav, adică ceva care dezonorează pe oamenii liberi. Datorită acestui fapt, se închide ieşirea din acest mod de producţie, în timp ce, pe de

---

[1] Nymphodoros, la Athenaios, p. 265 şi urm.; cf. H. Vallon, op cit., p. 319 şi urm.; V. S. Sergheev, op. cit., p. 265.

[2] A se vedea, între altele, Polybius, XVI, 13, 1; XXXVIII, 4, 5; XL, 2, 1 — 3.

[3] Περὶ τῶν πρὸς 'Αλέξανδρον συνθήκων, 15; cp. şi SIG³, p. 468 — 469, Nr. 260 şi, în special, SEG, 1923, I, 1 p. 13 şi urm. (reînoirea ligii şi a tratatului în 303 sau 302 î.e.n.), nr. 28.

[4] Insuşi Marx subliniază: « Lupta de clasă a lumii antice are, în special, forma unei lupte între creditor şi debitor » (Capitalul Ed. P.C.R., 1947, v. I, p. 150); cf. şi A. B. Ranovici, op. cit., p. 276; W. W. Tarn, op. cit., p. 119 şi urm.; etc. Texte numeroase. Dăm numai câteva mai caracteristice: Polybius, IV, 17, 4; 81; VII, 10 şi urm.; XIII, 1,1 — 4; 6, 3; XVI, 13, 1; XX, 61; XXI, 26, 14; XXXVIII, 3, 10; T. Livius, XXXIV, 31, 11 şi 32, 19; XLII, 4, 5 şi 5, 7 — 10; IG, IX, pars. sec., Nr. 1230; SIG³, Nr. 495, 497, 526, 643; a se vedea şi referinţele dela nota 3.

[5] Câteva exemple: SIG³, Nr. 326 (μεταβολή); « SIG »³, Nr, 528, IOSPE I², p. 41 — 42 (στάσεις); IG, IX, Nr. 1230; IG, XII, fasc. V, Pars prior, Nr. 7 şi pars altera, Nr. 1065; fasc. VII, Nr. 221; etc., etc. (ταραχή); SIG³, Nr. 326, 643; SEG, I, 1923, fasc. I, Nr. 75 (νεωτερισμός).

[6] OGIS, Nr. 194, 335; SIG³, Nr. 569, etc. (περίστασις); SIG³, Nr. 1108 (καιροί); OGIS, Nr. 219 (καιροὶ δυσχερεῖς; etc., etc.

[7] L. S. Utcenko, loc. cit., p. 16, nota 1.

[8] V. S. Sergheev, op. cit., p. 241 şi urm.

altă parte, se impune înlăturarea lui, pentru că sclavagismul este o piedică în desvoltarea producţiei. Orice producţie, care se bazează pe sclavagism şi orice societate, care se bazează pe el, pier de pe urma acestei contradicţii » [1].

Deocamdată, e drept, în epoca ce ne reţine atenţia, parazitismul, creat de ruinarea păturilor mijlocii, nu va duce chiar la acest rezultat. El va contribui însă, între altele, la complicarea, şi mai mult, a unei probleme, şi aşa destul de dificilă, pentru oraşele antice, aceea a aprovizionării, care devine o adevărată problemă de stat. Numai aşa se explică, pe de o parte, locul tot mai mare, pe care îl ocupă, în administrarea treburilor publice, magistraţii însărcinaţi cu aprovizionarea (ἀγορανόμος, σιτοφύλαξ), iar, pe de altă parte, frecvenţa decretelor onorifice, în cinstea « binefăcătorilor », care au contribuit la rezolvarea acestei grave probleme [2].

« Este uşor să fii generos — sună observaţia usturătoare a unui scriitor antic — când ai atâta de mâncare»[3], mai ales — adăugăm noi — când cu preţul acesta se cumpăra siguranţa, fie şi relativă, şi continuarea exploatării muncii altora. Iar când aceasta nu era suficient, era prezentă intervenţia statului, care se afla, de fapt, în mâna aceloraşi « binefăcători », recrutaţi din sânul minorităţii exploatatoare, susţinută, la nevoie, de monarhiile elenistice [4]. Căci, aşa cum subliniază savanta sovietică N. V. Şafranskaia, « inegalitatea de avere a dus la pierderea acelei ἰσονομία, care garanta tuturor cetăţenilor *polis*-ului participarea la conducerea statului. Forma democratică de conducere este înlocuită, aproape pretutindeni, cu forma oligarhică. Instituţiile juridice de stat, elaborate în decursul întregii vieţi a *polis*-ului, deşi se păstrează în mod formal, îşi pierd importanţa de mai înainte. Puterea reală se concentrează în mâinile unui mic număr de oameni cu vază » [5].

Aceasta era situaţia în aproape toate oraşele greceşti din secolele III — II î.e.n., se înţelege, cu unele caractere proprii determinate de condiţiile specifice de desvoltare.

Revenind deci la cauza determinantă a conflictelor sociale şi a luptei de clasă la Istros, în a doua jumătate a secolului al III-lea şi în prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n., ale căror ecouri le-am surprins în documentele înfăţişate, nu încape nicio îndoială că, în ultima analiză, această cauză trebue căutată, şi aici, în contradicţie fundamentală a oricărui regim sclavagist, con-

---

[1] Fr. Engels, Dialectica naturii, în Marx. Engels, Opere, ed. rusă, v. XIV, p. 450. A se vedea de asemenea Fr. Engels, Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului. Ed. P.C.R. 1948, p. 118: « Odată cu desvoltarea industriei şi negoţului, au loc acumularea şi concentrarea bogăţiilor în puţine mâini şi sărăcirea masei de cetăţeni liberi, cărora nu le mai rămâne decât să aleagă: sau să se apuce de meşteşuguri şi să facă astfel concurenţa sclavilor. prin munca lor proprie, ceea ce trecea drept înjositor, ruşinos şi nu prea făgăduia mare succes, sau să cadă în mizerie. Siliţi de împrejurări ei au ales această din urmă cale »; cf. şi Karl Marx, Prefaţa la ed. a II-a a lucrării: 18 Brumar a lui Ludovic Bonaparte, Ed. P.C.R., 1947, p. 7.

[2] W. W. Tarn, op. cit., p. 104 şi urm.

[3] Heracleides, în FHG, II, p. 257.

[4] A se vedea, pentru astfel de intervenţii, de « restabilirea ordinei », din partea monarhilor elenistici, între altele: « IG », XII fasc. V, pars prior, Nr. 7 şi pars altera, Nr. 1065; « Hermes », 1891, v. XXXVI, p. 444 şi urm.; « Revue de Philologie », 1902, v. XXVI, p. 310 şi urm.=BCH, 1879, v. III, p. 292.

[5] N. V. Şafranskaia, loc. cit., p. 19; cf. S. A. Jebelev, Jurământul din Chersones, în « Ştirile Academiei de Ştiinţe », Seria Ştiinţe sociale, 1935, p. 921 şi T. V. Blavatskaia, Organizarea internă a oraşelor vestpontice în vremea autonomiei lor, în « Vestnik Drevnei Istorii », 1949, Nr. 3, p. 45.

tradicţia dintre sclavi şi stăpânii de sclavi. Datele noastre asupra sclavilor la Istros, ca, de altfel, în majoritatea cetăţilor pontice, sunt însă foarte sărace, mai ales pentru epoca autonomiei lor, deşi este sigur — aşa cum subliniază, pe drept, T. V. Blavatskaia — că « atât meşteşugurile, cât şi gospodăria sătească din aceste cetăţi, erau bazate pe munca de sclav » [1]. Un început de dovadă concretă, dacă mai era nevoie, îl constitue, e drept pentru Callatis, inscripţia amintită a thiasiţilor, asupra căreia a atras atenţia, pentru prima oară din acest punct de vedere, aceeaşi savantă sovietică.

Aceasta, ca să nu mai vorbim de situaţia din Olbia vecină, unde « este cunoscută eliberarea masivă de robi în timpul asediului Olbiei de către Zopyrion [2] şi groaza de răscoala sclavilor, care se degajează din decretul lui Protogenes » [3].

Dar, dacă «se poate presupune că în luptele sociale dela Istros au participat şi sclavi » [4], este mai mult ca sigur că, şi aici, în epoca ce ne preocupă, sunt pe primul plan luptele dintre bogaţi şi săraci, al căror ecou îl găsim în documentele amintite, fără îndoială din aceleaşi motive şi, în general, cu aceleaşi manifestări pe care le-am văzut în restul Greciei [5]. Din nefericire, date concrete n'avem însă decât asupra unor aspecte, mai mult indirecte, ale acestor lupte.

Ne referim, în primul rând la problema aprovizionării, care devine, în aceste condiţii, din ce în ce mai acută, aşa cum o dovedeşte o serie de documente ale vremii. Este, mai întâi, cazul cu două inscripţii, deja citate: prima — decretul în cinstea lui Diogenes al lui Diogenes care, după cum ne reamintim, a împrumutat cetăţii, între altele, pentru aprovizionarea cu grâne (σιτωνία); a doua — decretul în care se vorbeşte de turburările sociale (ταραχαί) dela Istros, unde se pomeneşte, desigur în legătură cu ele, şi de unele preocupări de aprovizionare (τὰ σιτικά). La aceste două documente, mai adăugăm acum un al treilea, tot aşa de semnificativ, din acest punct de vedere. Este vorba de cunoscutul decret, din prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n., dat în cinstea unui negustor carthaginez, din al cărui nume s'a păstrat numai finala — δου a patronimicului. Din acest decret, reiese că, într'un moment de criză pentru Istros, numitul negustor a vândut oraşului grâul necesar, la un preţ redus — παρ<α>απεδόσθ[αι τῆι πόλει. . .] . . . τὰ σιτικά [6]

Nu ştim precis, deoarece documentele amintite nu ne spun nimic precis în această privinţă, cum vor fi fost distribuite aceste grâne. Este însă mai mult ca sigur că măcar o bună parte din ele au fost date la un preţ şi mai redus, poate chiar gratuit, sărăcimii oraşului, provenite, ca şi în alte părţi, din ruinarea

---

[1] T. V. Blavatskaia, Oraşele vestpontice în sec. VII — I î.e.n., p. 119.
[2] Macrobius, « Saturnalia », I, 11, 33.
[3] T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 121.
[4] Ibidem, p. 121.
[5] Din păcate, în stadiul actual al cercetărilor, nu se poate spune mai mult. Este de presupus, totuşi, că, înafară de problema datoriilor, va fi existat, şi la Istros, o problemă a pământului, cu a cărui exploatare trebue să se fi ocupat, ca în toate oraşele antice. (Karl Marx, Formele de producţie premergătoare producţiei capitaliste, «Vestnik Drevnei Istorii», 1940, Nr. 1, p. 15: « istoria antichităţii clasice este istoria oraşelor întemeiate pe proprietatea funciară şi pe agricultură»; cf. şi Fr. Engels, Anti-Dühring, Ed. Sociales, Paris, 1950, p. 403) o mare parte a locuitorilor (T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 118), fie direct, fie, mai de grabă, cel puţin în bună parte, prin băştinaşii reduşi la situaţia de ţărani dependenţi (V. Pârvan, La pénétration, p. 4; E, Condurachi, Problema teritoriului Histrian, « Bul. ştiinţ. Acad. R.P.R. », Seria C, 1952, v. IV. p. 59 şi urm.; cf. V. V. Struve, Răscoala lui Saumac, în « Vestnik Drevnei Istorii», 1950, Nr. 3, p. 36 şi urm.). — Problema merită a fi reluată şi adâncită, chiar pe baza informaţiilor actuale.
[6] « Dacia », 1927 — 1932, v. III — IV, p. 400, Nr. 3.

păturilor mici şi mijlocii şi devenite — aşa cum am arătat — în condiţiile orânduirii sclavagiste, o pătură, în mare măsură, parazitară. Această situaţie nu putea lăsa însă indiferentă pătura conducătoare, pentru care acest «lumpenproletariat» al lumii antice constituia un permanent focar de agitaţie, de natură a-i pune în primejdie privilegiile. Este clar deci că, în aceste «liberalităţi», suportate, din interes de clasă, de bogătaşii oraşului, trebue să vedem nu numai o creştere a numărului celor săraci, dar şi o încercare de atenuare a antagonismelor dintre bogaţi şi săraci, în faţa primejdiei tot mai ameninţătoare a revoluţiei sclavilor [1].

Se poate ca socoteala oligarhiei istriene să nu se fi dovedit întotdeauna rea, chiar dacă aceasta însemna numai o atenuare — şi aceasta temporară — a contradicţiilor de clasă, şi nu o stingere a lor. Dovada am văzut-o în documentele de care ne-am ocupat. De aceea oligarhia dela Istros va lua şi alte măsuri, mai eficace, pentru a-şi menţine şi întări privilegiile ameninţate. Ne referim la tendinţele acestei oligarhii, de a restrânge drepturile politice ale poporului, fenomen cunoscut, aşa cum am mai văzut, şi în alte democraţii greceşti. O indicaţie, trebue să recunoaştem destul de vagă, a acestor tendinţe ar putea fi însuşi decretul privitor la exilaţii politici. O altă indicaţie, mult mai precisă, o constitue un pasaj, din cunoscutul decret, de pe la 200 î.e.n., dat în cinstea unui bancher (κολλυβιστής), în care citim: «să aibă scutire de taxe, pentru operaţiile sale bancare, aşa cum prevede legea, potrivit cu hotărîrea celor zece — ἀ[τέλειαν δὲ εἶναι αὐτῷ ἐπὶ]/τῷ κολλύβῳ ὅπως [ὑπάρχῃ ὁ νόμος, κατὰ τὸ δόγ]/μα τῶν δέκα [2].

Analizând acest pasaj din decret, însuşi Vasile Pârvan, fără a trage, în mod explicit, concluziile de ordin general politic, în sensul arătat de noi mai sus, nu exclude totuşi, în felul cum pune problema, o astfel de interpretare. «Până acum — spune într'adevăr Pârvan — n'avem nicio informaţie asupra autorităţii unui colegiu restrâns de zece magistraţi la Histria. Se pare totuşi că n'ar putea fi vorba aici de nişte simpli δεκάπρωτοι, ca la Chalkis sau aiurea, ci, mai de grabă de un fel de prytani, consilieri ai adevăraţilor magistraţi, ca la Aegiale [3]. De asemenea, adăugăm noi, nu poate fi vorba nici de un colegiu cu atribuţiuni limitate financiare [4], sau de alt fel [5], şi cu atât mai puţin de vreuna din acele comisii cu atribuţiuni temporare, destul de frecvente în cetăţile greceşti [6], ci, mai degrabă de un colegiu, mai mult sau mai puţin restrâns, dar cu un caracter net oligarhic, în genul acelor πρόβουλοι, pe care îi întâlnim în multe cetăţi greceşti, între altele şi la Callatis [7].

In sfârşit, printre dovezile, care pun în lumină tendinţa oligarhică a regimului politic dela Istros, mai putem aminti rolul tot mai mare al arhonţilor,

---

[1] Aceasta nu exclude, desigur, aşa cum subliniază A. B. Ranovici (op. cit., p. 314 — 315), vorbind de Rhodos, lupta poporului pentru obţinerea acestor «pomeni».

[2] «Dacia», 1925, v. II, p. 205, şi urm., Nr. 9, r. 5 — 7.

[3] «Dacia», v. II, p. 207 (cu numeroase referinţe).

[4] T. V. Blavatskaia, Oraşele vestpontice în sec. VII — I î. e.n., Moscova, 1952, p. 194 şi, de aceeaşi, Despre colegiile financiare ale Olbiei şi Histriei, în: Comunicări scurte ale Institutului de istorie a culturii materiale, p. 57 — 58 (ambele în l. rusă).

[5] Ca în «SIG»[3] 736 (*Messeniorum lex de mysteriis Andaniae faciendis*, din 92/1 î.e.n.), unde, după, Dittenberger, cei zece aveau conducerea supremă a serbărilor.

[6] SIG[3], 305 (Athena. 325 — 324 î.e.n.); 618 (Heraclea ad Latmum: 188 î.e.n.), etc.

[7] G. Glotz, La cité grecque. Paris, 1928, p. 101 — 103; E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien. Viena, 1906, Nr. 94; cf. şi T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 197, care atribue, după părerea noastră nejustificat, un rol neînsemnat.

ca reprezentanţi supremi ai puterii executive, şi poate, aşa cum observă, de altfel cu rezerve, savanta sovietică T. V. Blavatskaia [1] — reapariţia eponimatului sacerdotal, în locul sau împreună cu datarea după *epimeni*.

Toate acestea — subliniază aceeaşi savantă — « arată clar că păturile democratice ale populaţieî au sărăcit şi nu mai puteau să-şi îndeplinească obligaţiile cetăţeneşti. Ocuparea cu treburile statului şi totodată influenţa hotărîtoare asupra politicii trece cu totul asupra diferiţilor cetăţeni bogaţi. Intensificarea tendinţelor oligarhice ... oglindeşte creşterea generală a contradicţiilor, în interiorul societăţii sclavagiste, care s'a manifestat atât de puternic în toate cetăţile greceşti » [2], chiar în acelea, ca la Histria, în care formal şi oficial orânduielile democratice erau păstrate [3].

Rezumând deci cele spuse până acum, cu privire la cauzele luptelor de clasă dela Istros, în a doua jumătate a secolului al III-lea şi în prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n., al căror ecou l-am văzut în documentele contemporane, nu încape nicio îndoială că, ţinând seama de situaţia lumii greceşti în această epocă, fără a neglija, se înţelege, situaţia locală, cauza determinantă a acestor lupte o constitue contradicţiile interne, proprii *polis*-ului sclavagist grec, în faza sa de descompunere, în care Istros intrase cel puţin dela mijlocul secolului al III-lea, dacă nu chiar mai de vreme. A nu ţine seama de acest fapt şi a vorbi de o criză generală a Istriei, în această vreme, cum a făcut adesea istoriografia burgheză, înseamnă nu numai a nu înţelege dialectica procesului istoric şi a confunda fenomene cu totul deosebite, dar şi a ajunge la afirmaţii cu totul contradictorii. Astfel, ca să dăm numai un exemplu, Vasile Pârvan, după ce constată că « pe la mijlocul secolului al V-lea, Histria, ca toate coloniile din Pontul Euxin, ia un avânt cu adevărat admirabil spre civilizaţia cu adevărat creatoare şi acest elan nu slăbeşte decât spre mijlocul secolului al III-lea, în urma turburărilor aruncate în toate naţiunile barbare dela Dunărea de Jos de invazia celtă [4], în altă parte, acelaşi autor este silit de fapte să vorbească de « splendidul secol al III-lea » [5]. Greşeala lui Pârvan, ca şi a altor istorici burghezi, constă, mai ales, în faptul de a fi luat jena financiară a statului [6], legată de altfel, în mare măsură, de concepţia despre finanţe publice a celor vechi, drept criză generală, când însăşi faptele invocate — ajutorarea statului de către particularii bogaţi — dovedeau tocmai contrariul. Aceasta înseamnă însă, de asemenea, că Radu Vulpe nu are dreptate când vorbeşte de o jenă financiară generală, în cetăţile greceşti din Pontul Stâng, deci şi la Istros, bazându-se

[1] Pentru rolul sporit al arhonţilor, la Istros, a se vedea, în special, decretul în cinstea lui Hephaistion al lui Matris, în Histria I, Raport epigrafic, Nr. 2, în care propunerea, până acum făcută de un cetăţean oarecare, acum este făcută tocmai de arhonţi, fapt frecvent la Tomis în epoca elenistică, singura, de altfel, din care avem documente de acest fel (« AEM », XI, 1877, p. 41 şi urm.; Nr. 55 şi XII, p. 127 şi urm=«Vestnik Drevnel Istorii», 1939, Nr. 3, p. 310 şi urm.; « SIG »[3] 731), ca şi la Olbia (a se vedea, între altele, decretul în cinstea lui Protogenes, SIG[3] 495; cf. şi n. 629 şi « IOSPE », I, p. 27, n. 13 şi p. 57, Nr. 22). Asupra problemei, în general, a se vedea T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 195.

[2] T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 193.

[3] Ibidem, p. 156 — 157.

[4] V. Pârvan, La pénétration ... p. 8.

[5] V. Pârvan, Histria VII, p. 12; cf. de acelaşi, Raport asupra Muzeului Naţional de antichităţi în cursul anului 1915 (« Anuarul Com. Mon. Ist. », 1916), p. 27; idem, Castrul dela Poiana, « An. Acad. Mem. Sec, Inst », Seria II, v. XXXVI, p. 102—103; T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 116 — 117; « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », anul I, 1950, p. 78 — 80.

[6] De altfel reală: a se vedea, în special, decretul în cinstea callatianului Hephaistion al lui Matris, [illegible] Raport epigrafic, nr. 2 (sub tipar).

pe faptul că, în această vreme, aceste cetăţi bat rar monetă de argint, şi dimpotrivă, mari cantităţi de monetă de bronz [1]. Constatarea este justă, explicaţia trebue căutată însă nu în jena financiară generală, ci în faptul, confirmat chiar de documentele istriene, că, « în această epocă rolul principal îl joacă, în majoritatea cetăţilor greceşti, moneta de aur, internaţională, deoarece centrul de greutate al afacerilor se mută pe piaţa largă externă, pentru piaţa internă fiind folosit bronzul » [2]. Prezenţa monetelor de aur şi de bronz, departe de a fi semnul unei crize, dovedeşte tocmai contrariul — aşa cum subliniază, pe bună dreptate, T. V. Blavatskaia — anume, înflorirea deosebită a economiei istriene şi o intensificare a relaţiilor ei cu băştinaşii [3]. Că « orice progres al civilizaţiei este, în acelaşi timp, un progres al inegalităţii » [4], aceasta a arătat-o de mult Engels şi o dovedesc din plin, după cum am văzut, informaţiile noastre asupra situaţiei dela Histria, în această vreme. Dar aceasta este în ordinea firească a lucrurilor, în orice societate bazată pe clase antagoniste. Deci, dacă este vorba de o criză — şi această există — ea este o criză a orânduirii sclavagiste, provocată de cauzele amintite.

La acestea s'au adăugat, desigur, o serie de condiţii locale, care au fost supuse, de curând, unei analize amănunţite de către D. M. Pippidi [5]. De aceea nu vom reveni asupra lor, mulţumindu-ne a reaminti dintre ele numai împotmolirea treptată a portului şi, poate, ocuparea Deltei de către Bastarni. In schimb, vom sublinia, în încheierea expunerii noastre, două condiţii specifice în care se desfăşoară criza dela Istros, în această vreme, asupra cărora — după părerea noastră — nu s'a insistat niciodată suficient.

Ne referim, în primul rând la concurenţa, pe care începe a o face comerţului cu produse greceşti, fie numai în tranzit, fie locale, producţia locală băştinaşă. Extrem de sugestive, din acest punct de vedere, chiar dacă vor fi aparţinut unei epoci mai recente, sunt cunoscutele descoperiri dela Piscul Crăsanilor, unde, alături de ceramică propriu zis indigenă şi resturi de amfore greceşti, s'au găsit în număr destul de mare « acele cupe hemisferoidale » *à vernis mat*, cu ornamente simple florale, în relief, cupele deliene, cum le numeşte Courby, « megariene », cum se numeau înainte. . . găsite în număr mai mare la Crăsani, pentru simplul motiv că ele puteau fi fabricate chiar pe loc cu ajutorul tiparelor aduse din Sud, ori chiar cu tipare făcute la faţa locului, după originalele aduse din Sud. Intr'adevăr, s'a găsit şi la Crăsani, ca şi în Rusia sudică, un tipar de făcut « cupe megariene » [6]. In felul acesta, se repetă, adică, de data aceasta însă în sânul populaţiei băştinaşe propriu zise, geto-dacă, un fenomen, care avusese loc în cetăţile greceşti de pe litoral, încă mai dinainte, prin desvoltarea unei producţii locale în detrimentul produselor importate. Fenomen foarte

---

[1] R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, p. 93.

[2] N. V. Şafranskaia, op. cit., p. 13 (după A. I. Zograf, Monetele antice. Moscova, 1951, p. 129 şi urm. şi p. 177 — în l. rusă); cf. şi G. Seltman, Greeck coins, p. 206 şi urm.

[3] T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 124 şi 127, nota 2; cf. şi p. 159. O dovadă, în plus, o constitue, aşa cum s'a constatat în ultimele săpături, extinderea oraşului, e adevărat, după datele de până acum, cu locuinţe modeste (a se vedea Studii şi Cercetări de Istorie Veche, anul I, 1950, nr. 1, p. 78 — 80.)

[4] Fr. Engels, Anti-Dühring, Ed. P.C.R., 1946, p. 210.

[5] D. M. Pippidi, Histria şi Callatis în sec. III-II î.e.n. — cu prilejul unei inscripţii inedite (acest volum, p. 487 şi urm.)

[6] V. Pârvan, Getica: O protoistorie a Daciei. Bucureşti, 1926, p. 207 — 208 (fig. 172 dela p. 215); cf. T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 128 — 129.

explicabil, mai ales în condițiile producției sclavagiste. « Datorită unei slabe desvoltări a diviziunii sociale a muncii, în antichitate — spune A. B. Ranovici, în lucrarea citată — stabilirea unor elemente de unitate economică duce la faptul că producția bazată pe munca sclavilor și ca atare nespecializată este lesne însușită de țările consumatoare, care tind, așa cum se întâmplă, în mod inevitabil, în cadrul producției pe bază naturală, spre o economie autarkică. In special datele arheologice arată că producția greacă de ceramică artistică, din perioada elenistică, devine o ramură economică independentă în țările care, până atunci, importau produse ceramice din Grecia » [1]. Așa s'a întâmplat, de pildă, în cetățile grecești din Nordul Mării Negre [2], așa s'a întâmplat, de asemenea, în cetățile vest-pontice [3], pentru ca fenomenul să se repete — așa cum am văzut — în așezările băștinașe.

Aceasta nu însemna, firește, o încetare a comerțului grecesc cu interiorul geto-dacic, care, așa cum o dovedește o serie de descoperiri arheologice rămâne încă destul de activ [4], dar, în orice caz, o limitare a lui, ceea ce pentru Istros, mai ales după pierderea unor puncte comerciale de sprijin, ca Tomis [5], însemna o serioasă pierdere.

Al doilea aspect al condițiilor specifice în care se desvoltă criza *polis*-ului sclavagist dela Istros, asupra căruia nu s'a insistat suficient până acum de către istoricii noștri, îl constitue instabilitatea politică din această regiune periferică a lumii grecești, de natură a menține, chiar în epoca elenistică, particularismul propriu *polis*-ului grec. Or, în condițiile modului de producție sclavagist, în care, după cum sublinia A. B. Ranovici, pe baza indicațiilor clasicilor marxism-leninismului, este posibilă numai o lărgire extensivă a pieții [6], această situație crea o condiție în plus, pentru adâncirea crizei, provocate de contradicțiile interne, cetățile grecești din Pontul Stâng neputând beneficia, fie și trecător, de înviorarea temporară, care a avut loc, acolo unde *polis*-ul a fost cuprins într'o mare unitate economică și politică. Faptele sunt prea cunoscute pentru a insista asupra lor. Unitatea politică pe care Filip și Alexandru o dăduseră Peninsulei Balcanice, s'a dovedit netrainică, chiar pentru regiunile mai centrale, puterea Macedoniei asupra Greciei însăși nefiind niciodată nici deplină, nici permanentă [7]. Cu atât mai puțin putea fi vorba de altceva decât de o dependență mai mult formală, cu excepția, poate sub Lysimach, a Istriei de Macedonia [8]. Dar și această situație ia sfârșit, prin înființarea statului celt dela Tylis, incapabil, prin structura lui, de a crea o astfel de unitate, compromisă încă și mai mult, prin căderea lui.

---

[1] A. B. Ranovici, op. cit., p. 31 și urm.

[2] Ibidem, p. 23.

[3] V. Pârvan, Raport asupra activității Muzeului Național de Antichități, în cursul anului 1915 (« An. Com. Mon. Ist. », 1916, p. 7 și urm.), p. 27; idem, « Dacia », Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene, 1937, p. 94 și urm.; idem, La pénétration . . . p. 12 și urm.; « Dacia », v. III — IV, p. 467; L'archéologie en Roumanie, 1938 (Callatis), p. 62; « Studii și Cercetări de Istorie Veche », anul I, 1950, Nr. 1, p. 78 — 80, anul II, Nr. 1/1951, p. 177 și urm. T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 116 — 117.

[4] V. Pârvan, Castrul dela Poiana, « An. Acad. Mem. Soc. Ist. », Seria II, v. XXXVI, p. 102 — 103; idem, « Dacia » loc. cit., idem, La pénétration . . . loc cit.

[5] V. Pârvan, « Dacia », p. 85; cf. Zidul cetății Tomi, 1915, p. 11.

[6] A. B. Ranovici, op. cit., p. 23.

[7] R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, p. 53 și urm.; V. Pârvan, La pénétration . . . p. 11; Pick-Regling, op. cit., v. I, p. 62, 63 — 64.

[8] Pick-Regling, op. cit., p. 63 și 143; cf. și V. Pârvan, La pénétration..., p. 11 (33).

Aceasta, în ceea ce priveşte, dacă putem spune astfel, încercările venite dinafară. Dar nici încercările, mai mult sau mai puţin locale, n'au altă soartă. Nu vorbim de acţiunile unui Zoltes, de care pomeneşte decretul lui Agathocles şi care, cu siguranţă, nici nu s'a gândit la aceasta. Dar chiar Rhemaxos, care, probabil, a avut astfel de intenţii, privite, pe cât se pare, cu bunăvoinţă, măcar de unele pături din Istros, nu reuşeşte să realizeze altceva decât un protectorat trecător asupra Istriei şi poate şi asupra altor cetăţi vest-pontice. Şi tot o încercare, fără urmare, rămâne şi încercarea de constituire a unei ligi (κοινόν) a cetăţilor greceşti, sub egida coloniei doriene dela Callatis, care nu va depăşi, niciodată, limitele unei alianţe militare (συμμαχία), legate de anumite evenimente [1].

Explicaţia acestor insuccese trebue căutată, cu siguranţă, nu numai în particularismul legat de forma *polis*-ului, dar şi în inexistenţa unor condiţii obiective, niciuna din formaţiile politice amintite nereprezentând o suficientă forţă de atracţie unificatoare [2]. Astfel, că să ne referim în primul rând la Macedonia, « înapoiată din punct de vedere economic şi social, ea nu putea să constitue o bază pentru formarea unui puternic stat sclavagist, în deajuns de puternic, pentru a pune forţe noi la dispoziţia clasei proprietarilor de sclavi şi pentru a lărgi economia societăţii » [3]. Nu o putuse face în Grecia, o putea face cu atât mai puţin aci, într'o regiune periferică, de care, de altfel, este, după crearea statului celt dela Tylis, cu totul izolată. Acelaşi lucru se poate spune şi despre regatele locale, care puteau, cel mult, să fie folosite pe rând, pentru a menţine tocmai autarkia şi autonomia [4]. In ceea ce priveşte, în sfârşit, încercarea formării, sub egida Callatidei, a unei ligi (κοινόν) a cetăţilor greceşti din Pontul Stâng, după modelul, să zicem, al ligii etoliene sau acheene, ea nu a putut avea şanse de succes, cetatea amintită nereprezentând, nici ea, suficientă forţă pentru aceasta [5].

Incercarea de unificare va fi reluată, după cum ştim, în alte condiţii şi cu alte posibilităţi, mai întâi de Mithridates [6], apoi de Burebista [7], fără a se ajunge însă la rezultate mai pozitive şi, mai ales, mai trainice, de data aceasta din cauza concurenţei romane, care, în sfârşit, va oferi oligarhiei istriene condiţiile necesare rezolvării, fie şi trecătoare, a crizei şi economice, dar, mai ales, social-politice, la care, aşa cum am văzut aşezarea grecească dela gurile Dunării intrase cel puţin dela mijlocul secolului al III-lea î.e.n.

In această privinţă, oligarhia istriană va merge, este drept cu oarecare întârziere motivată de condiţiile locale arătate, pe urmele oligarhiei greceşti din celelalte cetăţi, « în care — după cum ne informează T. Livius, urmând pe Polybios — « era un lucru cunoscut că . . . toţi fruntaşii şi oamenii cu vază sunt pentru alianţa cu Romanii şi partizani ai ordinei existente, pe când massele şi cei nemulţumiţi voesc o răsturnare generală »— *inter omnia constabat in civitatibus principes et optimum quemque Romanae societatis esse et praesenti statu gaudere, multitudinem et quorum res non ex sententia ipsorum essent omnia novare velle* [8].

---

[1] T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 105; cf. şi p. 96.
[2] Ibidem, p. 93.
[3] A. B. Ranovici, op. cit., p. 284 — 285.
[4] T. V. Blavatskaia, op. cit., p. 151 — 152.
[5] Ibidem, p. 191.
[6] Radu Vulpe, Histoire ancienne de la Doubroudja, p. 94 şi urm.
[7] Ibidem, p. 97 şi urm.
[8] T. Livius, XXXV, 34,3, ed. W. Welssenborn — M. Müller, pars III, Leipzig-Teubner 1887; cf. Polybius, XXVI, 2, 2 — 6; XXXVIII, 2, 7 — 8; 4, 4 — 6.

Mai mult, ideologul oligarhiei greceşti din acea vreme, acelaşi istoric Polybios, nu se sfieşte să socotească cucerirea romană ca un noroc deosebit — τύχη πανοῦργος καὶ τεχνική —, evident, pentru clasa dominantă, adăugând cu cinism, « pe vremea aceea toţi — citeşte oligarhii — aveau în gură acest proverb: dacă n'am fi pierit repede nu ne-am fi putut salva. Altfel zis: dacă n'ar fi pierit cei răi, Grecia n'ar fi fost salvată » — εἰ μὴ τάχεως ἀπωλόμεθα, οὐκ ἂν ἐσώθημεν. [ώσανεὶ, εἰ μὴ κακοὶ ἀπώλοντο, οὐκ ἄν ἡ Ἑλλὰς διεσέσωστο. [1]

In ce a constat această « salvare » a Greciei, se vede clar din izvoarele vremii, care arată că, pretutindeni, Roma a suprimat democraţia şi a instaurat o conducere censitară (ἀπὸ τιμημάτων) [2], care să garanteze menţinerea « ordinei » existente, se înţelege cu sprijinul activ al aparatului de stat roman. Extrem de sugestiv, în această privinţă, este faptul relatat de scrisoarea preconsulului roman Q. Fabius Maximus, către magistraţii, sfatul şi locuitorii din Dyme. in Achaia [3]. Informat de către synedrii de « turburările » (σύγχυσις, ταραχή), in fruntea cărora se afla un oarecare Sosos din Tauromenion, care nu se mulţumise să ardă şi să distrugă arhivele şi registrele publice (τὰ ἀρχεῖα καὶ τὰ δημόσια γράμματα), dar dăduse şi legi noi, contrare intereselor Romanilor şi oligarhiei locale, din care nu lipsea aceea cu privire la abolirea datoriilor (χρεοκοπία), reprezentantul « ordinei » romane intervine energic, suprimând, pur şi simplu, pe capul răsvrătirii şi pe ajutoarele sale principale (Phromiscos şi Timotheos).

Aceasta era « ordinea » pe care o va întrona şi la Istros, ceva mai târziu, Roma, « ordine » atât de necesară oligahiei istriene. Cu aceasta, se înţelege, lupta de clasă nu va înceta, ci va îmbrăca mereu alte forme, până la prăbuşirea regimului sclavagist [4].

## ОТГОЛОСКИ КЛАССОВОЙ БОРЬБЫ В ИСТРОСЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ III В. И ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ II В. ДО Н. Э.

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

В настоящем труде пытаются передать на основании обнаруженных в Истросе эпиграфических документов, засвидетельствованных современными источниками остального греческого мира, отголоски классовой борьбы в Истросе во второй половине III в. и в первой половине II в. до н. э., применяя марксистско-ленинскую теорию об обществе и пользуясь данными советской историографии (см. Т. В. Блаватская, Западнопонтийские города в VII — I вв. до н. э, Москва, 1952).

---

[1] Polybios, XL, 5, 12.

[2] Pausanias, VII, 16, 9 — 10, citat de A. B. Rancovici, op, cit., p. 304.

[3] «SIG» II[3], p. 271—272, Nr. 684. Datarea scrisorii este controversată, pentru că ea poate fi atribuită, tot aşa de bine, lui Q. Fabius Maximus Aemilianus, consul în 145, lui Q. Fabius Maximus Servilianus, consul în 142, lui Q. Fabius Maximus (Allobrogicus), fiul lui Aemilianus, consul în 121, în sfârşit lui Q. Fabius Maximus Eburnus, consul în 116. W. Dittenberger şi, după el, A. B. Rancovici (op. cit., p. 321) înclină spre Q. Maximus Servilianus. datând scrisoarea, cu semn de întrebare, în 139. In chestiunea care ne interesează pe noi aici, datarea are însă o valoare secundară.

[4] Pentru una din aceste forme, în sec. II e.n., a se vedea «Studii şi Cercetări de Istorie Veche », anul II, 1951, Nr. 2, p. 137 şi urm.

Документы, о которых идет речь сводятся к трем. В первом документе, открытом и опубликованном В. Пырваном (Истрия IV, стр. 540 — 541, №2), говорится о политических брожениях в конце III в. до н. э., во втором документе, давно открытом, но до настоящего времени неопубликованном и известном лишь из некоторых относящихся к нему отчетных докладов, говорится, что Истрия, также в конце III в., находилась в разгаре гражданской войны, осложненной внешними затруднениями (Раду Вульпе, Histoire ancienne de la Dobroudja, pag, 87). Наконец в третьем, еще неопубликованном документе, упоминается помимо других переживаемых в первой половине II в. до н. э. Истрией затруднениях, и о ряде беспорядков социального характера (ταραχαί). Имеющийся весьма скудный документальный материал все же достаточен, чтобы осветить этот вопрос, конечно, при условии, чтобы эти документы были тщательно исследованы, главное правильно истолкованы, то есть в свете строго научной концепции исторического материализма, что, конечно, не было сделано и не могло быть сделано буржуазными историками, разбиравшими эти документы. Буржуазные историки чаще всего отделывались перечислением фактов, в том случае если они не пытались их попросту искажать (как это сделал А. Вильгельм с первым документом) и во всяком случае не шли дальше политической надстройки (В. Пырван, Р. Вульпе), не видя в упомянутых документами политических брожениях борьбы интересов социальных классов и классовых фракций, существующих в данную эпоху в Истрии. Шаг вперед сделал болгарский ученый К. Данов, говоря не только о политических конфликтах, но и о классовых противоречиях, не интересуясь однако глубокими социально-экономическими причинами этих противоречий и не связывая их с соответствующим этапом развития рабовладельческого строя Истроса (сходство первого документа с пассажем из Аристотеля, Политика (VIII), 5,2).

Действительно, по имеющимся лакунарным источникам эти причины вскрыть не легко. Все же, на основании ряда эпиграфических документов, почетных декретов в честь некоторых «благодетелей» крепости (εὐεργέται), засвидетельствованных и некоторыми археологическими данными, в изучаемой эпохе можно найти доказательства создания в Истросе могучей олигархии, которая вследствие жестокой эксплоатации рабского труда и обнищания широких масс захватила большую часть богатств крепости, следовательно фактическую и политическую власть, как на это указывают некоторые политические учреждения, несмотря на то что демократические политические формы продолжают вообще существовать. Можно считать несомненным, что именно в этом процессе заключается углубление социального противоречия в Истрии и обострение классовой борьбы, отголоски которой были переданы вышеуказанными документами.

Среди этих противоречий первое место, безусловно, занимает основное противоречие рабовладельческого строя — противоречие между рабами и рабовладельцами, все более и более обостряющееся в условиях кризиса, протекающего в греческом рабовладельческом полисе как общее явление еще с конца V в., а в Истросе по меньшей мере с середины III в. до н. э. Поэтому, несмотря на отсутствие источников, нет никакого сомнения, что рабы принимали участие в борьбе социального

характера как в Истрии, так и в других местах. Все же было бы непозволительной ошибкой упрощать чрезвычайно сложный исторический процесс и все сводить к основному противоречию, совершенно не учитывая и существование других противоречий рабовладельческого строя. Более того, эти второстепенные противоречия, как это подчеркнул Маркс (Капитал I, изд. РРП, 1950, стр. 150 и 316, сообщ. 24) и советская историография (С. Л. Утченко, ВДИ, №4, 1952, стр. 17 и 20), в известные периоды развития рабовладельческого общества могут, хоть и временно, оказаться на первом плане. Именно такого рода явление наблюдалось в изучаемой эпохе, когда первое место в социальных брожениях занимало движение бедноты, все более многочисленной из-за разорения средних классов и часто превращающейся в паразитарный слой под слегка устаревшим, но никогда еще не бывшим таким актуальным и распространенным как в настоящее время лозунгом — новый раздел земли (γῆς ἀναδασμός) и аннуляция долгов (χρεῶν ἀποκοπή).

К этим причинам общего характера в городе Истрии, несомненно, прибавились и другие специфические причины, как например постепенное занесение илом порта и в особенности начало конкуренции местного производства с греческим и политическая неустойчивость этой области, не допустившая включения Истрии в крупную экономическую и политическую единицу по примеру других частей греческого мира. Ни попытки извне (Филипп, Александр, Лизимах, Митридат, Буребиста), ни местные попытки (крепость Каллатис) не привели к положительным результатам. Лишь римское владычество создаст наконец для истрийской олигархии условия, необходимые для хотя бы временного разрешения социально-экономического и в особенности социально-политического кризиса греческого поселения у устьев Дуная. Классовая борьба в Истросе продолжалась, принимая все новые формы, и после «порядка», восстановленного римским владычеством, вплоть до распада рабовладельческого строя.

## ÉCHOS DE LA LUTTE DES CLASSES À ISTROS AU COURS DE LA SECONDE MOITIÉ DU III[e] SIÈCLE ET DE LA PREMIÈRE MOITIÉ DU II[e] SIÈCLE AVANT NOTRE ÈRE

### (RÉSUMÉ)

Le but de cette étude est de présenter certains échos de la lutte des classes à Istros, au cours de la seconde moitié du III[e] siècle et de la première moitié du II[e] siècle avant notre ère, en s'étayant de certains documents épigraphiques que l'on y a découverts, corroborés par des informations contemporaines, du reste du monde grec, et en s'appuyant sur la théorie marxiste-léniniste de la société et sur les résultats obtenus par les historiens soviétiques (voir, surtout en ce qui concerne le problème qui fait l'objet de cet article, T. V. Blavatskaïa, *Les cités du Pont Gauche du VII[e] au I[er] siècles avant notre ère*, Moscou, 1952).

Les documents en question sont au nombre de trois seulement. Le premier, découvert et publié par V. Pîrvan (Histria IV, n° 2, pp. 540—541) relate cer-

tains troubles politiques vers la fin du III$^{e}$ siècle a.n.. Le second, découvert depuis longtemps mais encore inédit et connu seulement par des rapports qui y ont trait, nous apprend que, vers la fin du III$^{e}$ siècle, Histria était le théâtre d'une guerre civile, compliquée de difficultés à l'extérieur (R a d u V u l p e, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 87 et suivantes). Le troisième document, encore inédit, mentionne, entre autres difficultés auxquelles Istros était en proie au cours de la première moitié du II$^{e}$ siècle a.n.è. des agitations sociales (ταραχαί). C'est bien peu, évidemment, mais suffisant pour un tel problème, à condition que ces documents soient mis en valeur et, surtout, interprétés comme il convient: à la lumière d'une doctrine réellement scientifique, à la lumière du matérialisme historique. Ce qui n'a pas été et ne pouvait être le cas des historiens bourgeois qui ont étudié ces documents: ils se sont le plus souvent contentés d'une simple mention des faits, lorsqu'ils n'ont pas cherché tout simplement à les escamoter (comme A d. W i l h e l m, pour le premier de ces documents). Les historiens bourgeois ne sont jamais allés plus loin que la superstructure politique (V. P î r v a n, R. V u l p e) et, dans les agitations politiques signalées par les documents en question, n'ont pas vu le conflit des intérêts des classes sociales et des fractions qui existaient à Histria à cette époque. Le savant bulgare C h r. D a n o v va plus loin, lorsqu'il parle non seulement de conflits politiques mais de contradictions de classe, sans pourtant s'occuper des causes profondes sociales-économiques de ces contradictions et surtout sans les rattacher à l'étape respective d'évolution de l'ordre esclavagiste à Istros (rapprochement entre le premier document et un passage d'A r i s t o t e, *Politica* V (VIII), 5,2).

Il est certain qu'il n'est pas facile de déterminer ces causes, étant donné les lacunes des sources d'information dont on dispose. Toutefois, s'appuyant sur un certain nombre de documents épigraphiques — décrets honorifiques en l'honneur de certains « bienfaiteurs » (εὐεργέται) de la cité—corroborés par des indications d'ordre archéologique, on peut déceler, à l'époque qui intéresse, la preuvre de la constitution, à Istros, d'une puissante oligarchie. Par l'exploitation toujours plus impitoyable du travail servile et par un appauvrissement des masses, cette oligarchie a accaparé la plupart des richesses de la cité, donc le pouvoir politique effectif, comme cela ressort de certaines institutions politiques, même si, en général, les formes politiques démocratiques sont encore maintenues. Il est incontestable que c'est justement dans ce processus que l'on doit chercher la cause de l'accentuation des contradictions sociales à Istros et de l'aggravation de la lutte des classes, dont les documents mentionnés ci-dessus rendent les échos.

Il est certain que, parmi ces contradictions, le premier rang revient à la principale contradiction de l'ordre esclavagiste — entre esclaves et propriétaires d'esclaves — qui, en tant que phénomène général et dans les conditions de la crise que traversait le *polis* esclavagiste grec, va en s'accentuant dès la fin du V$^{e}$ siècle et, à Istros, au plus tard vers le milieu du III$^{e}$ siècle a.n.è. Pour cette raison, bien que les documents à ce sujet fassent défaut, il n'est pas douteux que, à Istros tout comme à d'autres endroits, les esclaves aient participé aux luttes sociales. Ce serait cependant une faute impardonnable que de simplifier le processus historique, beaucoup plus complexe, et de tout ramener à cette seule contradiction de base, en négligeant complètement l'existence des autres contradictions de la société esclavagiste. Comme l'ont souligné M a r x *(Le Capital*, I, éd. P.M.R., 1950 p. 150 et p. 316, note 24) et les histo-

riens soviétiques (S. L. Outchénko, Vestnik Drevnéi Istorii, n° 4, 1952, pp. 17 et 20) ces contradictions secondaires peuvent, en outre, se placer au premier plan, pour un certain temps, au cours de certaines périodes de l'évolution de la société esclavagiste. Ce qui est exactement le cas pour l'époque dont on traite ici, époque au cours de laquelle le premier rang revient, dans les troubles sociaux, aux agitations des pauvres — toujours plus nombreux, à cause de l'appauvrissement des couches moyennes, et, en une large mesure, parasites — dont le mot d'ordre, plus ancien mais jamais plus généralisé et plus actuel qu'alors, était: le partage de la terre (γῆς ἀναδασμός) et l'abolition des dettes (χρεῶν αποκοπή).

A ces causes, d'un ordre général, se sont certainement superposées, à Istros, des causes spécifiques, telles que l'ensablement graduel du port et surtout la concurrence que la production locale commence à faire aux produits grecs, ainsi que l'instabilité de la situation politique en cette région, instabilité qui a fait obstacle à l'incorporation d'Istros à une grande unité économique et politique comme cela s'était produit pour d'autres villes du monde grec.

Ni les tentatives parties du dehors (Philippe, Alexandre, Lysimaque, Mithridate, Burébista) ni les tentatives locales (telle celle de la cité de Callatis) n'ont abouti, à cet égard, à aucun résultat positif. Ce n'est que la conquête romaine qui offrira enfin à l'oligarchie histrienne les conditions nécessaires à la solution, fût elle passagère, de la crise sociale-économique, et surtout sociale-politique, que l'établissement grec des bouches du Danube subissait. Une fois « l'ordre » établi à Istros par la domination romaine, les luttes de classe n'y cesseront point mais renaitront, sous des formes toujours nouvelles, jusqu'à l'écroulement de l'ordre esclavagiste.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

## DISCUŢII

# CONSIDERAŢII ASUPRA UNEI STATUI INEDITE DIN TIMPUL ORÂNDUIRII COMUNEI PRIMITIVE ÎN DOBROGEA

DE

V. CANARACHE

Monumentele statuare antropomorfice, atât de mult răspândite în Europa răsăriteană şi în Siberia, n'au fost încă introduse în cadrele largi ale ştiinţei universale, deşi problema, vastă şi complicată, este socotită ca fiind de o mare importanţă pentru cercetările, care se fac asupra comunei primitive [1].

Nici până acum nu avem o tipologie şi nici o determinare exactă a culturilor şi apartenenţei monumentelor respective. In aceste condiţii, cercetătorii n'au putut construi o bază cronologică, cu atât mai mult cu cât ei nu cunoşteau nici locurile de găsire şi nici mediul arheologic al monumentelor de care se ocupau.

Abia în ultimul timp, graţie valorificării materialelor,recoltate din recentele săpături executate în Sudul U.R.S.S., problema a început să capete unele contururi mai luminoase. Nu doar că nu s'ar fi ocupat nimeni de aceste probleme. Cele mai vechi lucrări datează încă din anul 1722. De atunci şi până în 1915 [2] s'au făcut stăruitoare, dar adesea zadarnice, încercări pentru determinarea şi clasificarea monumentelor de piatră ale culturii curganelor siberiene dela Minusinsk. Savantul rus N. I. Veselovski a publicat un studiu [3], în care, pe lângă monumentele siberiene, a înregistrat şi comentat şi pe cele din Ucraina şi Caucaz. Mai târziu, în 1925, A. A. Miller lărgeşte cercetările, ocupându-se mai de aproape de grupul statuilor de piatră din Sudul U.R.S.S. [4], pe care le leagă, teritorial şi etnocultural, cu Caucazul de Nord. Dacă sinteza din 1929 a Tatianei Passek şi B. A. Latinin [5], în care sunt însă lăsate de o parte tipurile siberiene

[1] Tatiana Passek şi B. A. Latinin, Sur la question de « Kamennye baby », I, Le type scyto-sarmate. « ESA », 1929,v. IV.

[2] 1722, Messerschmidt şi Stralenberg — 1739, Miller şi Gmelin — 1785, Falck — 1847, Kastren—1869, Radlov — 1887, Aspelin (după M. P. Greazov, « Sovetskaia arheologhila », 1950, v. XII, p. 128, articolul « Babele de piatră dela Minusinsk în legătură cu unele noi materiale »).

[3] N. I. Veselovski, «Zapischi Odesskovo obşcestva istorii i drevnostei», 1945, v. XXXII, p. 422 şi urm.

[4] A. A. Miller, Une source nouvelle dans l'étude des liens entre la Scythie et le Caucase. Buletinul Academiei de cultură materială, 1925, v. IV:

[5] « ESA », 1929, v. IV, Tatiana Passek şi B. A. Latinin, op. cit.,

şi, în cele din urmă după studiul mai complex a lui A. M. Tallgren din 1934 [1] au mai urmat câteva înregistrări sporadice. In 1950, savantul sovietic M.P. Greazov tratează în « Sovietskaia Arheologiia », volumul XII, numai monumentele stepei Minusinsk, fără să se ocupe de monumentele din Sud.

O contribuţie cu adevărat esenţială aduc campaniile de săpături arheologice, făcute în Sudul U.R.S.S. In unele curgane au fost găsite statui de piatră, împreună cu alt material arheologic databil [2]. Alte monumente au fost descoperite în ziduri mai târzii [3], unde fuseseră întrebuinţate ca material de construcţie. Privite în ansamblu, toate aceste lucrări practice şi teoretice au dus la concluzii, care ar putea fi astfel rezumate:

*a)* Există trei grupuri distincte de monumente sculpturale antice: primul aparţine vechilor culturi de stepă Minusinsk; al doilea este acela din spaţiul ucrainean, cu centrul, în bazinul Niprului; în sfârşit, al treilea îl formează monumentele din Cuban şi Caucazul de Nord. Statuile târzii de piatră ale popoarelor turcmene răsăritene, cunoscute în deobşte sub numele de « camenâc babâ » nu urmează a fi luate în considerare în cadrul acestei comunicări limitate; nu ne vom ocupa acum nici de acele, relativ puţine, monumente pretins înrudite din Europa centrală şi nici de menhirii vest-europeni, care nu fac parte din subiectul nostru.

*b)* Monumentele siberiene aparţin epocii dintre 1600—1200 î.e.n., cele plate din Sudul U.R.S.S. aparţin populaţiilor cimeriene prescitice (1500—700 î.e.n.), iar al treilea grup, acela al şefilor războinici înarmaţi, aparţine începuturilor scitice, adică primelor secole ale celui dintâi mileniu înaintea erei noastre.

*c)* Insemnătatea funcţională a monumentelor n'a fost încă pe deplin lămurită, dar este aproape sigur acum că nu poate fi vorba de un simplu motiv religios sau rit funerar. Este mai probabil că ele reprezintă o manifestare a cultului pentru figura conducătorului ginţii, manifestare care arată astfel un început de concepţie despre viaţă la popoarele abia ieşite din stadiul neolitic. Această concepţie o găsim în trăinicia materialului întrebuinţat, în proporţiile neobişnuite ale statuilor, cum şi în faptul că ele au fost ridicate pe înălţimi. O mai găsim şi în însăşi posibilităţile artistice cu care este reprezentat omul, portul, armele şi diversele simboluri ale sale.

Apariţia primelor monumente sculpturale de piatră este strâns legată de momentul istoric al desvoltării regimului economic la diferitele triburi amintite, iar datarea lor pe calea ştiinţei arheologice nu face decât să confirme etapele acestei desvoltări.

Am făcut această scurtă prezentare asupra problemei în general şi credem că atunci când specialiştii noştri se vor ocupa de primele monumente de piatră din timpul orânduirii primitive la noi, vor trebui să facă o expunere de fond mai documentată. Scopul comunicării de faţă este doar acela de a da la lumină unele din aceste monumente găsite pe teritoriul nostru şi de a încerca să tragem apoi unele concluzii. Socotim că este mai întâi interesantă o analizare şi o interpretare a acestor monumente pe baza analogiilor, posibile astăzi.

Pentru a face mai clare aceste analogii, să ne oprim câteva minute asupra

---

[1] A. M. Tallgren, « ESA », 1934, v. IX; Minns volume, 1—46, în special capitolul VIII.

[2] Intre altele este de semnalat statuia care provine dela Krasnodar şi se află acum în Muzeul Academiei de cultură materială din Moscova. Ea a fost găsită într'un tumul, împreună cu ceramică şi alte obiecte ce aparţin în mod categoric epocii scito-sarmate despre care face menţiune Tatiana Passek în lucrarea mai sus citată.

[3] Cum este cazul cu cele trei statui găsite în zidul grecesc al vechiului oraş Tiritake.

celor trei statui găsite în săpăturile din Crimeea, şi anume la Kerci, pe teritoriul vechiului oraş Tiritake, de către expediţia arheologică sovietică din 1934. Imprejurările în care au fost găsite, cum şi caracterul lor au permis savantului sovietic P. N. Schultz să le atribue primelor trei secole ale primului mileniu dinaintea erei noastre, adică epocii cimeriene prescitice.

In planşa I, figura 1 reproducem, după o fotografie din ultima lucrare a lui V. F. Haidukievici[1] una din aceste trei statui. Asemănătoare cu aceste monumente din Tiritake sunt şi cele cinci statui femeieşti găsite în 1915 la Belogrudovsk, raionul învecinat cu Niprul mijlociu, aproape de Uman. Sculpturile din Belogrudovsk sunt mai primitive decât cele din Tiritake. Judecând după materialul ceramic care le însoţeşte, P. N. Schultz le datează aproximativ pe la începutul primului mileniu înaintea erei noastre. Şi mai primitive sunt sculpturile din regiunea Belozersk, în raioanele învecinate cu Niprul de jos. Acestea au fost găsite în 1886, de către arheologul Skandovski, în movilele dela Belozersk şi datează din cel de al doilea mileniu î.e.n.

Descoperirea statuilor dela Kerci a fost făcută în primul strat grecesc (sec. V î.e.n.), în condiţii nesatisfăcătoare: lespezile fuseseră mutate dela locul lor iniţial (probabil din vârful unor movile) şi puse într'un zid mai nou (sec. V î.e.n.) ca simplu material de construcţie. Arheologii T. N. Knipovici şi I. M. Slavin, care au făcut raportul asupra săpăturii[2] le consideră prescitice, iar V. F. Haidukievici, care arată[3] că odată cu statuile au fost găsite la Tiritake şi o serie de topoare-securi şlefuite din bazalt şi unelte de silex, crede că le poate data la sfârşitul mileniului al II-lea sau începutul primului mileniu.

Caracteristicile monumentelor dela Kerci, ca şi ale celor din movilele dela Belgrudovsk şi Belozersk sunt: placă de gresie, groasă de cca 25 cm, înaltă de 2 m şi lată de aproximativ 1 m. Capul mare, una cu umerii. Faţa rotundă. Sânii marcaţi cu două sfere aproape perfecte. Mâinile par că pornesc din umeri, dar continuă pe părţile laterale ale plăcii şi trec pe partea din spate, indicând omoplaţii. In jurul gâtului, colier subţire. Jos, urmele regiunii sacre, pe care o vom găsi mai bine accentuată la una din statuile de care ne vom ocupa acum, trecând la monumentele analoage descoperite la noi.

Este vorba de monumentul zis menhir, găsit după cum se ştie, din întâmplare, într'o movilă de pământ de lângă gara Baia (fost Hamamgia), la 20 km Nord de Istria, şi reprezentat aici într'un desen amănunţit în Pl. I, Nr. 2.

V. Pârvan, care l-a publicat în anul 1925[4], l-a datat la începutul bronzului din Europa Centrală şi l-a atribuit unei culturi occidentale sau nordice. Pârvan s'a străduit să aducă în discuţie statuile de piatră, găsite în Transilvania, la Baia de Criş, pe care le socotea analoage cu cea dela Hamamgia. Dar monumentele dela Baia de Criş au cu totul altă înfăţişare. V. Pârvan nu reţine faptul că ele sunt tăiate în blocuri de piatră de granit, de formă perfect dreptunghiulară, cu muchiile foarte ascuţite şi cu cele patru feţe egale, adică adâncimea blocului este nelucrată şi neascuţită. Capul (care lipseşte la toate) pare a fi fost degajat de restul trupului prin gât. Dar cea mai importantă caracteristică a statuilor dela Criş este că ele sunt lucrate în relief pronunţat, adică avem

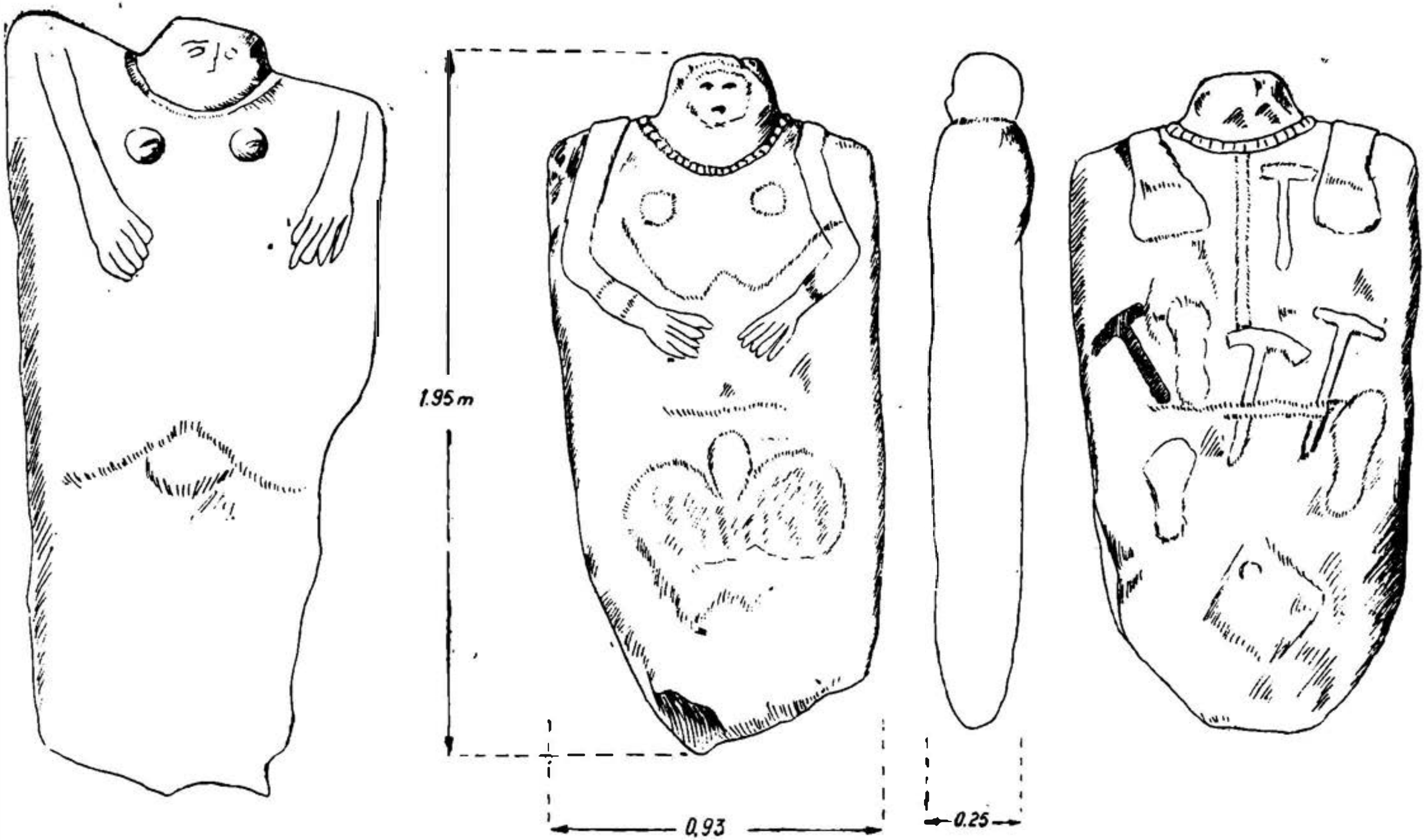
[1] V. F. Haidukievici, Regatul bosporan.

[2] Materiali i issledovania po arheologhie, SSSR, 1941, Nr. 4.

[3] V. F. Haidukievici, Unele rezultate ale descoperirilor dela Tiritake şi Mirmekion, « V.D.I. », 1947, 3, Nr. 3.

[4] V. Pârvan, La « statue-menhir » de Hamamgia. « Dacia », II, 1925, p. 422

PLANŞA I




1. Cherci-U.R.S.S.; 2. Hamamgia-Constanţa.

de-a-face cu o sculptură propriu zisă, ceea ce vom vedea imediat că nu este cazul la Hamamgia.

De altfel, V. Pârvan nici nu intră în amănunte de comparaţii, şi nu citează analogii, ci se mulţumeşte să afirme asemănarea cu monumentele din apus. Iată cum îşi încheie comunicarea:

« *Mormântul şi menhirul dela Hamamgia trebue să fie o apariţie extremă către răsăritul pontic al formelor de civilizaţie din Europa proprie, din centrul, din nordul, ca şi din apusul ei...* ».

Este caracteristică pentru arheologii noştri burghezi străduinţa de a găsi apropieri cu apusul, apropieri pe care V. Pârvan nici nu poate — şi nici nu încearcă — să le susţină cu argumente, căci faptele îi dădeau crude desminţiri. In Europa apuseană *nu se găsesc* statui de tipul celor dela Hamamgia. Statuile dela Baia de Criş *nu seamănă cu cele din Dobrogea.* In schimb, acele din Ucraina şi de pe Don au aceaşi factură ca ale noastre. Ele seamănă până la identitate cu cele dela Hamamgia. Ignorând aceste fapte, arheologii burghezi credeau că pot susţine extinderea unei culturi europene dela apus spre răsărit, care ar fi trecut şi peste Dobrogea noastră.

Deşi descrierea statuii dela Hamamgia se cunoaşte, fiind făcută de V. Pârvan în 1925, totuşi vom mai accentua câteva amănunte şi vom face câteva completări: statuia dela Hamamgia este făcută dintr'o placă de gresie de 25 cm grosime faţă de 2 m înălţime şi 1 m lăţime (la umeri). Capul nu este degajat de restul corpului, gâtul fiind marcat numai printr'un colier gros. Mâinile, care pornesc de deasupra umerilor sunt apropiate una de alta, lăsate în jos pe abdomen şi împodobite cu câte două brăţări. Sub ombilicul, bine marcat, apare linia unei cingători, sub care este indicat sexul şi regiunea sacră. Sub sâni se văd urmele unui vestmânt larg. Statuia este foarte « uvrajată » şi pe partea posterioară. Artistul a presupus modelul cu picioarele întoarse în sus şi ridicate până aproape de talie, unde a marcat, în chip naiv, conturul tălpilor. Aici se vede mai bine cingătoarea, în care sunt înfipte cozile a trei topoare-securi. Colierul dela gât apare clar şi la ceafă. Prelungirea pe care o vedem în jos este, probabil, coloana vertebrală. Lângă omoplatul drept — omoplaţii se disting foarte bine — vedem o a patra secure.

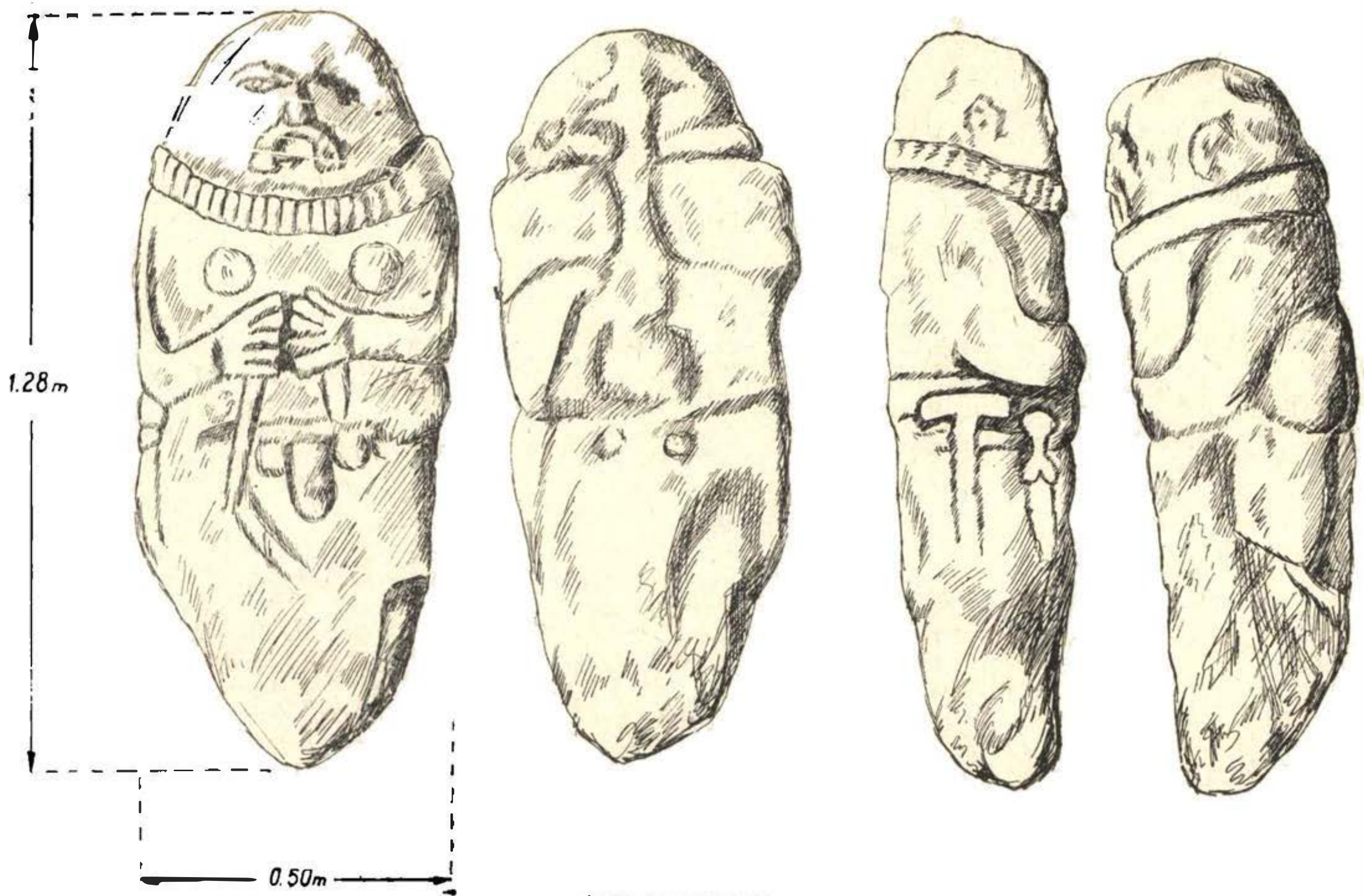
Spre deosebire de statuia dela Criş, aici — ca şi la monumentele de pe Nipru — nu există nicio linie cu muchie. Piatra are toate marginile şlefuite rotund, şi nu ascuţite. De fapt, nici nu avem de-a-face cu o sculptură propriu zisă, ca la Baia de Criş. Desenul nu este în relief, ci obţinut prin linii sgâriate cu silexul pe gresie.

Al doilea monument găsit pe teritoriul Dobrogei — şi anume la Sibioara — prezintă şi mai mare importanţă, cu atât mai mult cu cât n'a fost publicat până acum şi puţină lume ştie de existenţa lui. Dar pentru a-i înţelege mai bine semnificaţia, să dăm mai întâi puţină atenţie statuilor antropomorfice reproduse pe planşa III.

Planşa aceasta reprezintă statuile găsite la Dniepropetrovsk (1), Kiev (2), Alexandrovsk (3) şi Verhnedneprovsk (4), pe care le-am scos din studiile arheologilor sovietici, pentru a ilustra analogia cu monumentul dela Sibioara.

Să observăm pumnalul *akinakes,* care apare cu aceeaşi regularitate, cu care revine tolba de săgeţi şi arcul scitic. Pe unele statui se vede şi rhythonul, care la monumentele noastre lipseşte. Este de remarcat că la niciuna din statuile de piatră cunoscute până acum în Sudul U.R.S.S. nu este indicat sexul. Ar fi, poate, o indicaţie la Nr. 4, dar această piatră dela

PLANŞA II




Sibioara-Constanţa.

muzeul din Kerson este intrată în descompunere şi nu mai poate prilejui observaţii clare.

Să comparăm planşa aceasta cu planşa II. Ea înfăţişează monumentul descoperit acum câţiva ani în regiunea Constanţa, la Sibioara (fost Cicârci), 24 km Sud-Vest de Istria şi cam 40 km Sud de Baia (Hamamgia). Scos la iveală din întâmplare dintr'o movilă de pământ de pe malul lacului Taşaul, monumentul a fost transportat mai întâi în curtea unei case particulare, iar apoi trecut la Muzeul Regional din Constanţa [1]. Este un bloc rotunjit de granit (granit din cariera satului, care se află şi azi în exploatare). Inălţimea 1,28 m, lăţimea 0,50 m. Piatra este lucrată pe toate părţile. De astă dată oamenii comunei primitive dobrogene n'au mai gravat cu vârful silexului, aşa cum au făcut pe placa de gresie dela Hamamgia. Intr'o fază mai avansată, cu o tehnică mai ridicată şi posedând — de sigur — daltă şi ciocan de bronz, ei au obţinut reliefuri mai pronunţate şi au ajuns la un început de formă sculpturală.

Cea mai de seamă caracteristică a acestui monument o constitue faptul că, în opoziţie cu cel dela Hamamgia, el indică sexul masculin. Vom vedea mai departe importanţa acestui amănunt.

Intrând în detalii, observăm că nici aici capul nu este degajat de trup. Ochiul stâng este stricat. Să fi fost făcut aşa intenţionat? Interesant este că deşi omul e reprezentat cu mustăţi, nu se vede să fi avut şi barbă. Un colier excepţional de gros înconjură gâtul de jur împrejur. Pieptul este marcat cu aceleaşi forme sferice ale sânilor ca la statuile feminine. Mâinile, aduse către piept, ţin încleştate un obiect, care pare a fi un arc deschis. Imbrăcămintea, abia schiţată la Hamamgia, aici este mai bogată: haina scurtă, cu cingătoare lată. De sub haină apar indicaţiile sexului.

Pe faţa posterioară a statuii constatăm — pentru prima dată — amănunte mai precise: omoplaţii, coloana vertebrală şi capetele femurului, ca două bile. Ca ornamente: colier, cingătoare şi prelungirea tolbei cu săgeţi, pe care bărbatul o poartă la şoldul stâng.

Dacă faţa şi mai ales spatele statuii sunt încă destul de grosolane, în schimb privită din profil, ea începe să capete o linie mai expresivă şi mai apropiată de o formă omenească. Statuia pierde din rigiditatea de altă dată şi pare a căpăta o uşoară nuanţă de mlădiere. Forma capului este destul de corectă, gâtul e mai bine marcat, încheietura umărului e mai bine pusă în valoare, iar mişcarea braţului, îndoit dela cot, prezintă o linie destul de justă.

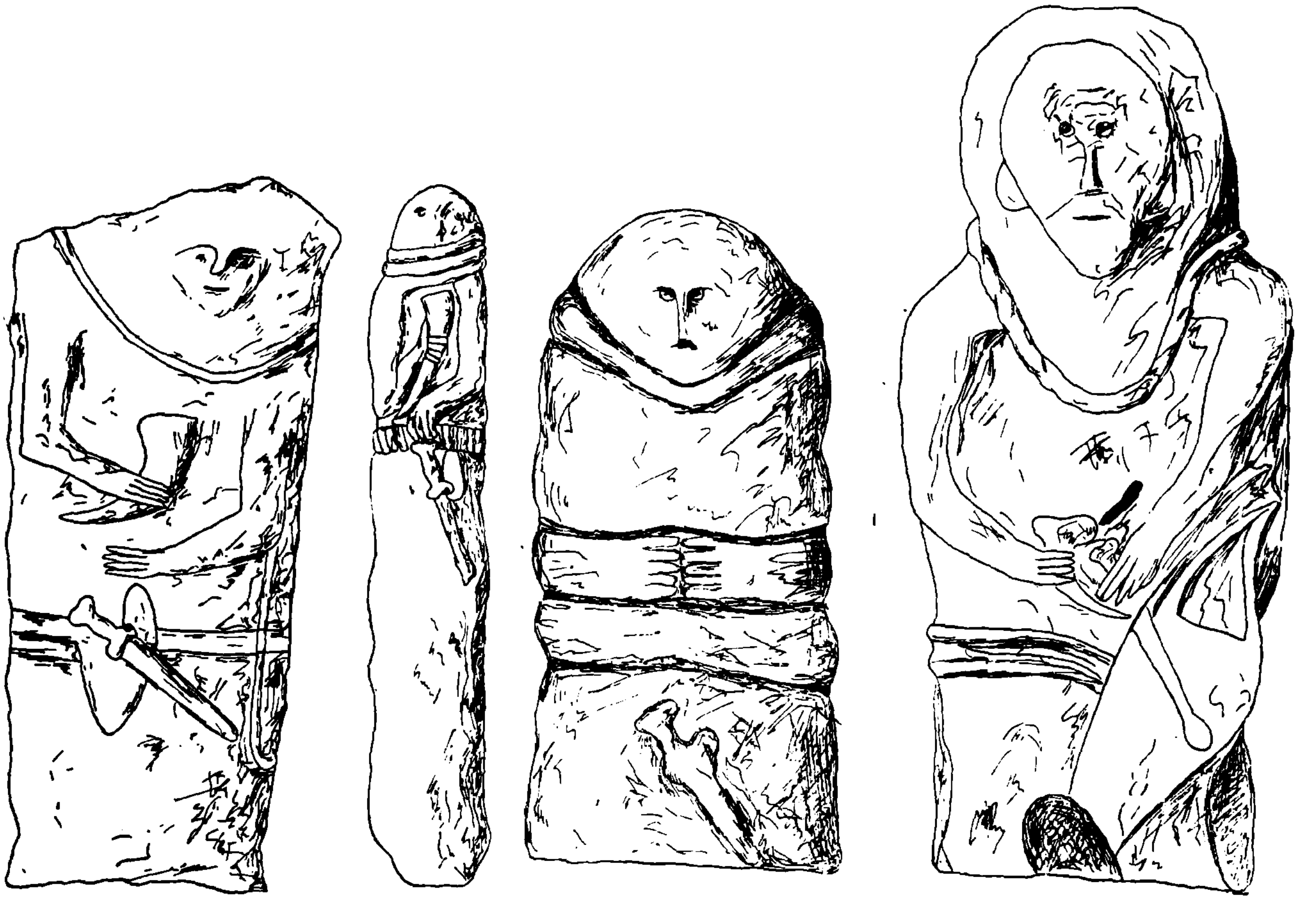
Dar profilul este interesant mai ales prin altceva. Niciodată până acum, în istoria artei sculpturale în piatră, nu întâlnim urechea, care prin anatomia ei este mai greu de executat. Pentru prima dată artistul « preistoric » abordează acest organ al omului, şi încercarea i-a reuşit destul de bine. Locul unde este plasată urechea a fost bine studiat şi bine ales, forma, proporţiile şi linia organului sunt juste.

Sub cotul mâinii drepte este indicată cingătoarea, cu un topor-secure şi pumnalul scurt de tip scitic, cunoscut sub denumirea de *akinakes*. Pe şoldul stâng o tolbă cu săgeţi foarte mare, din care iese capătul unui arc. Partea de jos a statuii e tot necioplită, şi doar uşor tăiată în formă de vârf, pentru a putea fi înfiptă în pământ.

---

[1] A fost descoperit într'o movilă pe malul lacului Taşaul în 1945. Monumentul a fost adus în curtea casei Suţu din Constanţa şi de aici transportat în 1950 la Muzeul Regional din Constanţa.

PLANŞA III



1. Dnepropetrovsk-U.R.S.S.; 2. Kiev-U.R.S.S.; 3. Alexandrovsk-U.R.S.S.; 4. Verhnedneprovsk-U.R.S.S.

După cum am spus, *faptul că statuia reprezintă un bărbat este de cea mai mare importanţă*. In legătură cu aceasta este de remarcat că artistul a găsit necesar să împodobescă pe acest bărbat şi cu atribute femenine: pe piept apar aceleaşi sfere care marchează sânii la monumentele feminine din Kerci şi Hamamgia.

★

Dacă descrierea tehnică a statuilor găsite pe teritoriul Dobrogei prezintă detalii interesante, nu mai puţin interesante sunt şi unele detalii de ordin social-istoric ce se desprind din studierea lor. De obicei, toate figurile de oameni, cum şi reprezentările animaliere din epoca primitivă, erau atribuite în arheologia vremurilor trecute domeniului mistico-religios. Numeroasele figurine din aceeaşi orânduire, reprezentând în special tipuri de femei, purtau în studiile arheologice simpla şi unica denumire de « idoli ». Cu această definiţie comodă, cercetătorul se mărginea în genere la tot felul de elaborări de pură tehnicitate, dar nu se simţea obligat să interpreteze monumentul în cadrul concepţiilor unui materialism filosofic prin care să-şi poată apoi deschide calea spre o adâncire a cercetărilor sale pe baze juste.

Admiţând că monumentul nostru nu este întruchiparea izolată şi pur materială a unei persoane oarecare şi că el aparţine unei opere la a cărei concepţie a funcţionat latura ideală a conştiinţei, abia în acest caz problema merită să fie desbătută. Deoarece în manifestarea fenomenelor sociale, nu conştiinţa oamenilor este aceea care determină existenţa lor, ci dimpotrivă, existenţa socială a oamenilor determină conştiinţa lor, noi nu putem admite decât că oricare dintre monumentele cu caracter religios este mai întâi un produs al condiţiilor materiale de viaţă şi numai după aceea —potrivit cu mersul schimbării condiţiilor materiale — el manifestă gândirea, morala şi obiceiurile oamenilor.

Fără îndoială că dacă n'ar fi existat mai întâi chipul material, figura dominantă şi supraautoritatea materială a femeii în societatea respectivă, ea n'ar fi putut deveni figura ideală a respectivei societăţi. Acele condiţii materiale ale societăţii, adică latura care conţine organismul viu, constitue legile naşterii, desvoltării şi schimbării conştiinţei, deci şi pe acelea ale gândirii şi ale adorării. Tot aşa putem vorbi şi despre atributele atotputernicei femei, reprezentate în monumentul dela Hamamgia. Topoarele-secure au devenit simbol al puterii, numai după ce ele funcţionaseră în viaţă ca topoare de luptă şi unelte de muncă. Numai după afirmarea existenţei şi rolul lor însemnat în viaţa materială a societăţii, ele au putut îmbogăţi tezaurul conştiinţei aceleiaşi societăţi şi numai după aceea, ele au fost trecute în iconografia mistico-religioasă. Monumentul nostru face parte din forma suprastructurală însăşi a societăţii epocii respective şi el este rezultatul net a ceea ce se chiamă conţinut, adică al vieţii materiale a aceleiaşi societăţi.

Trebue dar să înţelegem că într'adevăr, după cum spune Fr. Engels, « religia nu este nimic altceva decât oglindirea fantastică în capetele oamenilor a acelor forţe exterioare ce stăpânesc viaţa lor de toate zilele, o oglindire în care forţele pământeşti iau forma unor forţe supraomeneşti »[1].

Toţi idolii şi zeii antichităţii, toate atributele ce-i însoţeau în « exercitarea forţelor lor », toate formele rituale ale oamenilor de rând ca şi întreaga manifestare plastică a omenirii în decursul mileniilor, n'au fost altceva decât oglindirea omului, real, precum şi aceea a atâtor semne din viaţa materială.

[1] Fr. Engels, L. Feuerbach şi sfârşitul filosofiei clasice germane. Ed. P. M. R., p. 62.



Statuia dela Sibioara văzută din faţă şi din spate.

Dacă plecăm dela această judecată şi gândim în spiritul şi interpretarea monumentului dela Hamamgia, putem aprecia că nu întâmplător, el întruchipează o femeie şi că nu dintr'un simplu capriciu au fost puse în cingătoarea femeii acele numeroase topoare-securi. Putem fi de acord că monumentul are un caracter religios, dar înţelegând idolatria şi religia în sensul în care am vorbit mai sus, trebue să constatăm că el este un reflex direct al lumii reale, că — oricum — statuia ne înfăţişează personajul având cea mai înaltă autoritate în viaţa societăţii primitive. In sprijinul acestei păreri putem aduce şi constatarea documentară a faptului că în tot cuprinsul arheologic al neoliticului bărbatul nu este reprezentat niciodată pe monumente de piatră şi că foarte numeroasele figurine de pământ ars au totdeauna numai reprezentări feminine. Puţinele excepţii din această ultimă categorie încep să apară într'o epocă mai târzie. Aşa dar, dacă am fi de acord că unicitatea reprezentării figurate a femeii este un fapt bine documentat, dacă atunci când monumentele au un caracter mistico-religios, ele nu fac decât să reflecte lumea reală, cred că ne putem opri la părerea că în perioada acestor monumente trebue să căutăm existenţa matriarhatului pe teritoriul patriei noastre. Monumentul dela Hamamgia, cum am arătat, trebue atribuit jumătăţii mileniului al doilea î. e. n. Putem dar să apreciem că la această epocă arheologică exista încă, pe teritoriul Dobrogei, organizarea gentilică, în care femeia predomina viaţa obştească.

In care anume stadiu din perioada desvoltării societăţii primitive matriarhale poate fi pus monumentul nostru? Aceasta nu ne-o va putea lămuri decât descoperirile şi cercetările organizate, care se vor face în viitor (monumentele de până acum nu sunt scoase din săpături regulate, ci se datoresc întâmplării). Deocamdată, din această datare se constată că ne găsim în plină epocă a bronzului; cam în această epocă se înfăptueşte trecerea treptată dela matriarhat la patriarhat. Suntem deci într'o *fază în care matriarhatul este încă în curs de descompunere* şi în care femeia mai predomina viaţa societăţii, fază în care mijloacele de producţie sunt în plină evoluţie. *Sistemul de producţie este în curs de schimbare.* Femeia însă nu-i mai poate face faţă şi începe să cedeze locul bărbatului. Odată început acest proces, el s'a desfăşurat în *chip lent* timp de câteva secole. Unele forme de viaţă matriarhală au *continuat chiar să supravieţuiască alături de unele forme incipiente ale patriarhatului.*

Să privim deci acum sub acelaşi unghi şi monumentul dela Sibioara. Descrierea tehnică ne-a arătat că el este dintr'o epocă posterioară Hamamgiei şi mai avansată ca expresie artistică. Am văzut că el reprezintă un bărbat, prevăzut cu aceleaşi semne ale puterii: topor-secure. Alături de acest simbol principal, pe care până acum îl purta femeia, omul de la Sibioara mai poartă şi tolba, arcul, precum şi pumnalul *akinakes*, cu garda în formă de inimă. Toate acestea sunt caracteristice primilor şefi de triburi scitice, în jurul secolelor VII-VI î. e. n.; încep să apară deci primele statui masculine. Statuia dela Sibioara ne dovedeşte clar începuturile deja închegate ale patriarhatului în această regiune. Topoarele femeii dela Hamamgia sunt repetate în cingătoarea bărbatului dela Sibioara. Sânii, care n'au ce căuta la un bărbat, având mustăţi şi cu sexul masculin bine marcat, apar la Sibioara întocmai ca pe pieptul femeii dela Hamamgia. Am mai putea lua în considerare şi amănuntul că, în locul triunghiului sacru marcat la toţi idolii feminini din pământ ars, cât şi pe statuia de piatră dela Hamamgia, pe monumentul dela Sibioara s'a marcat în chipul cel mai evident sexul masculin, ca şi cum ar fi fost necesar să se înlocuiască vechea concepţie de supremaţie a femeii prin exprimarea supre-

mației bărbatului. Faptul menținerii sânilor destul de pronunțați la acea statuie masculină învederează tocmai *o formă de transiție* între idolul de tip feminin și idolul de tip masculin. Așa dar, dacă socotim Hamamgia ca una din formele de destrămare a matriarhatului și Sibioara ca una din primele manifestări ale patriarhatului, nu vom greși, poate, dacă încercăm să căutăm *desfășurarea acestui mare proces de transformare pe teritoriul patriei noastre* în cadrul celor trei secole dinainte și dela începutul mileniului întâi î. e. n.

## ПО ПОВОДУ НЕИЗВЕСТНОЙ СТАТУИ ИЗ ЭПОХИ ПЕРВОБЫТНО-ОБЩИННОГО СТРОЯ В ДОБРУДЖЕ

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Настоящая статья содержит исследование двух каменных статуй, принадлежащих ко времени первобытно-общинной формации в Добрудже, в первой части которой находится перечень подобных находок на юге СССР и в Кубанской области.

Указав вначале на необходимость более глубокого анализа в области памятников — статуй, изображающих мужчин и женщин, относящихся ко времени первых пластических изображений на камне, автор пробует установить классификацию древних экземпляров «Каменных баб» в СССР, чтобы перейти потом к размещению в соответствующие рубрики памятников Добруджи.

Одна из статуй, известная под названием «Камня», из Хаманджии (Бая, область Констанца), в 20 км севернее Истрии, была опубликована Пырваном в 1925 г.; ее появление приписывали западным влияниям, совершенно не принимая во внимание и не считаясь с тем, что подобные многочисленные «бабы» находятся на Днепре, в Крыму и на Кубани. Опровергая буржуазную точку зрения, совершенно лишенную убедительности и аналогий, автор приводит новые доказательства относительно типологического родства, идущего вплоть до тождественности.

Вторая статуя является неизвестной и была найдена на берегу озера Ташаул, в селе Сибиоара, в той же области, в 25 км к юго-западу от Истрии. Она представляет собой мужчину с символами женщины из Хаманджии (те же топоры). Мужской пол ярко выражен (статуя женщины из Хаманджии имеет священный треугольник). Кроме того, у человека с озера Ташаул, несмотря на то, что он изображен мужчиной, выпуклые груди женщины. В общем неизвестная статуя носит следы той же техники в работе, но становится вполне ясным, что она сработана на много совершеннее: у нее изображены более конкретно такие анатомические элементы как уши, нос, рот, спинной хребет.

Статуя из Хаманджии не имеет ушей, а только едва намеченные какие то анатомические знаки, нацарапанные на камне.

Здесь уже не имеем дела с каменной доской, покрытой царапинами, а с гранитным блоком, который приобретает отчетливые формы статуи.

Человек с озера Ташаул носит пояс, к которому прикреплены колчан со стрелами и скифский кинжал.

На основании этих соображений, относя датирование статуи из Хаманджии и других подобных ей из Керчи (СССР) к половине II

тысячелетия до н. э. и считая, что человек с озера Ташаул относится к появлению скифов в первой половине I тысячелетия до н. э., автор пытается установить дату перехода от матриархата к патриархату на территории Добруджи.

## ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Таблица I. — 1 — Керчь-СССР; 2 — Хаманджиа-Констанца.
Таблица II. — Сибиоара-Констанца.
Таблица III. — 1 — Днепропетровск-СССР; 2 — Киев-СССР; 3 — Александровск-СССР; 4 — Верхнеднепровск-СССР.
Таблица IV. — Статуя из Сибиоары, вид спереди и сзади.

## CONSIDÉRATIONS SUR UNE STATUE INÉDITE DE L'ÉPOQUE DE LA COMMUNE PRIMITIVE EN DOBROGEA

### (RÉSUMÉ)

L'étude concerne deux statues en pierre de l'époque de la commune primitive en Dobrogea et il est précédé par une énumération des découvertes similaires faites en U.R.S.S. et dans la région du Kouban.

Après avoir montré la nécessité d'une analyse plus approfondie des monuments anthropomorphes datant des premières manifestations de l'art plastique de la pierre, l'Auteur essaie d'établir une classification des exemplaires antiques des «Kamenï baba» de l'U.R.S.S. pour, passer ensuite, à la répartition aux secteurs respectifs, des monuments découverts en Dobrogea.

La statue connue sous l'appellation de «Menhir de Hamamgia» (Baia, région de Constanţa), qui se trouve à 20 km au nord d'Histria, avait déjà été publiée en 1925 par Pârvan, qui l'attribuait à l'influence occidentale, sans avoir compris et enregistré les nombreuses «baba» similaires du Dniepr, de Crimée et du Kouban. L'Auteur de l'ouvrage combat la thèse bourgeoise totalement dépourvue de documentation et d'analogie, et il apporte des preuves qui montrent une parenté typologique allant jusqu'à l'identité.

La seconde statue, également en pierre, est inédite, et elle provient des bords du lac Taşaul (commune de Sibioara, région de Constanţa), à 25 km au sud-ouest d'Histria. La statue représente, cette fois-ci, un homme qui porte encore quelques-uns des symboles de la femme de Hamamgia (mêmes haches) Le sexe masculin y est bien marqué. (Sur la femme de Hamamgia le triangle sacré est bien indiqué. De plus, la statue découverte sur les bords du Taşaul quoiqu'étant celle d'un homme, a de proéminents seins de femme. En général on remarque sur la statue inédite les traces de la même technique de travail mais il apparaît clairement que, cette fois-ci, elle est beaucoup plus évoluée les éléments anatomiques tels que: les oreilles, le nez, la bouche, l'épine dorsale ont des formes concrètes.

La statue trouvée à Hamamgia n'a pas d'oreilles, mais certains signes anatomiques y sont à peine indiqués par l'éraflure de la pierre.

Il n'est plus question d'une simple plaque de grès incisée, mais bien d'un bloc de granit qui reçoit de véritables formes statuaires.

Mais l'homme de Taşaul porte une ceinture à laquelle pendent un carquois et un poignard scythique.

Etablissant, sur la base de ces arguments, la date de la statue de Hamamgia et des statues similaires de Kertch (U.R.S.S.) à la moitié du second millénaire avant notre ère, et considérant que l'homme de Taşaul appartient à la vague de pénétration scythique de la première moitié du millénaire avant notre ère l'Auteur essaie de rendre possible la détermination d'une date à laquelle se rattache le passage du matriarchat au patriarchat, sur le territoire de la Dobrogea.

## EXPLICATION DES FIGURES

**Planche I.** 1. Kertch-U.R.S.S.; 2. Hamamgia-Constanţa.
**Planche II.** Sibioara-Constanţa.
**Planche III.** 1. Dniépropétrovsk-U.R.S.S.; 2. Kiew-U.R.S.S; 3. Alexandrovsk-U.R.S.S.; 4. Verhnednéprovsk-U.R.S.S.
**Planche IV.** La statue de Sibioara, vue de face et de dos.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# LAI CONSISTENTES

DE

ACADEMICIAN C. I. BALMUŞ

Această expresie, care apare în câteva inscripţii latine de pe la sfârşitul secolului al II-lea şi începutul secolului al III-lea e.n., găsite pe teritoriul patriei noastre (în Scythia Minor), pune o problemă importantă de istorie veche, încă nerezolvată de cercetătorii noştri din acest domeniu. Vasile Pârvan, cunoscutul istoric român burghez, a încercat în trei rânduri să lămurească această problemă în unele din lucrările sale [1], dar concluziile la care a ajuns, după părerea noastră, nu sunt valabile.

Astfel, în *Zidul cetăţii Tomi* (1915) el a explicat cuvântul *lae* în sensul că ar fi vorba de nişte nume tracice *Lae*[*ssi*] sau *Lae*[*pti*], însă în « *Histria VII* » (1923) renunţă la explicaţia dată şi se îndreaptă în altă direcţie, sprijinindu-se pe indicaţiile date de istoricul burghez M. Rostovţev, într'o carte [2] a acestuia, care a răspândit în istoriografia burgheză multe idei neştiinţifice şi reacţionare. Vasile Pârvan, în « *Histria VII* », admite că *lae* sau *lai* reprezintă transcrierea latină a cuvântului grec λαοί, care apare adeseori în inscripţiile din Siria şi Asia Mică din epoca elenistică, fie singur, fie în expresia βασιλικοὶ λαοί, cu sensul de « ţărani regali », « mici arendaşi ai domeniilor coroanei, şi care erau, în marea lor majoritate, străvechea populaţie indigenă de ţărani lipsiţi de pământ legaţi ca şerbi de pământul lor». Până la inscripţiile citate— după cum arată V. Pârvan — termenul λαοί, cunoscut în regiunile Siriei şi Asiei Mici din epoca elenistică, nu apăruse niciodată în partea europeană a imperiului roman. El a încercat să demonstreze că *lai* dela Histria şi *lae* dela Tomis erau λαοί, adică *gentes* libere venite din altă parte a graniţei imperiului, pentru a căpăta pământuri şi a deveni coloni în diferite *vici* ale regiunii romane dela Dunăre; că, deci, *cives Romani et lai consistentes vico Secundini* nu erau altceva decât Romani şi peregrini, care trăiau împreună, după felul de viaţă al Romanilor, aşa cum, cu câteva decenii mai înainte, trăiau *cives Romani et Bessi*.

In studiul său din « *Dacia* » 1925, v.II, V. Pârvan nu-şi mai menţine inter-

[1] V. Pârvan, Zidul Cetăţii Tomi, « Anal. Acad. Rom. », 1915, v. XXXVII, p. 432 şi urm.; V. Pârvan, « Histria VII », Bucureşti, 1923, p. 97-106, şi acelaşi în « Dacia », II, 1925, p. 241 şi urm.

[2] M. Rostowzew, Studien zur Geschichte des römischen Kolonates. Leipzig-Berlin, 1910.

pretarea dată. Reluând chestiunea acelor *consistentes* = κατοικοῦτες în provinciile dunărene ale imperiului roman, el părăseşte interpretarea cu caracter social şi introduce o explicaţie pur etnică, bazat pe o informaţie luată din istoricul grec Tucidide, care (în cartea II, 96, 3 şi 97, 2) printre triburile peoniene (tracice) citează pe Λαιαῖοι, locuitori de pe valea Strymonului. Sprijinindu-se pe această informaţie, V. Pârvan consideră că problema *lai*-lor din Scythia Minor este definitiv rezolvată, deoarece el stabileşte o identitate între *lai* şi Λαιαῖοι. După părerea lui V. Pârvan, micul trib tracic al Laiailor, vecin cu Bessii, va fi pornit — antrenat de Bessi — din valea Strymonului, şi va fi ajuns, în secolul al III-lea e.n., în Scythia Minor, în teritoriul rural al Histriei şi al cetăţii Tomis, unde a început să trăiască în bună înţelegere cu *cives Romani* şi cu veteranii fondatori de *vici*. Părerea aceasta a lui Pârvan, însă, este cu totul greşită. Identificarea cuvântului *lai* cu Λαιαῖοι este o gravă eroare ştiinţifică. Forma latină bisilabică *lai* sau *lae* nu poate fi decât forma corespunzătore a cuvântului grec λαοί, diftongul grec final οι neavând în limba latină altă corespondenţă decât *oe*, şi apoi forma închisă *i*, de ex. ἀδελφοί = *adelphoe*, apoi *adelphi*. Pe de altă parte, numele etnic trisilabic Λαιαῖοι în transcriere latină are forma corespunzătoare *Laeaei*. Aşa dar, trebue exclusă radical identificarea cuvântului grec λαοί cu numele etnic Λαιαῖοι, şi, implicit, înlăturată concluzia trasă de V. Pârvan din punct de vedere istoric.

O inscripţie greacă inedită, descoperită în 1934 la Histria — asupra căreia s'a încercat anul trecut o interpretare [1] — ne aduce un argument în plus în favoarea faptului că termenul *lai* din Scythia Minor nu constitue transcrierea latină a numelui tracic Λαιαῖοι, ci transcrierea latină a cuvântului λαοί, frecvent în inscripţiile greceşti din epoca elenistică, găsite în Siria şi Asia Mică, unde acest cuvânt, după cum vom vedea mai jos, serveşte la denumirea ţăranilor dependenţi. Lucru cu totul nou şi de mare importanţă pentru înţelegerea cuvântului *lai* din inscripţiile latine din Scythia Minor, care formează obiectul comunicării noastre, este faptul că, în inscripţia inedită, mai sus citată, apare expresia λαϊκὸς πύργος, nelămurită încă.

Asupra semnificaţiei cuvântului πύργος, apărut în inscripţiile din Teos (Asia Mică), s'a discutat de mai multe ori [2] şi au fost expuse diferite păreri.

Se ştie că sensul de bază al cuvântului πύργος este acela de « turn », « zid de apărare ». Istoricii burghezi reacţionari, ca Eduard Meyer, Wilamowitz – Moellendorf şi alţii, văd în acele πύργοι din Teos « vile dela ţară ale proprietarilor de moşii », «castele feudale»!... Acest punct de vedere retrograd este împărtăşit şi de istoricul american reacţionar D.W.S. Hunt, care, întocmai ca şi Rostovţev în ale sale « Studien zur Geschichte des römischen Kolonates » [3], vorbeşte despre « rămăşiţele feudale în Ionia » !

Pentru a ne apropia, însă, de semnificaţia justă a cuvântului πύργος în inscripţiile dela Teos, trebue să ţinem seama de formula foarte interesantă din inscripţia publicată de August Boeckh (CIG, 3064) [4]. Această inscripţie constă dintr'o

---

[1] In « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », Nr. 2, anul II, 1951, p. 137 şi urm.

[2] Cf. Y. Béquignon, Les «Pyrgoi» de Téos, în «Revue Archéologique», 1924, tome XXVIII, p. 185—202; de asemenea, D. W. S. Hunt, în « The Journal of Hellenic Studies », 1947, vol. 67, p. 68—75.

[3] Cf. Rostovzev, in Storia economica e sociale, trad. de G. Sanna, Firenze, 1933, p. 343, în notă: consideră că πύργος este un « edificiu agricol », o mare casă rurală a unui moşier !...

[4] A se vedea şi GDI, 5635, şi Michel, 666.

listă de nume proprii urmate fiecare de expresia τοῦ πύργου sau ἐκ τοῦ πύργου. Se poate, astfel, cita un şir de nume de persoane determinate de un nume de πύργος şi de unul de trib, de exemplu Σεύχης (?) τοῦ Μύστου πύργου, Εὐρυμηστρίδης ἄναρχα δύο [Θ]αρσύνων, ἐκ τοῦ 'Ιέρυος πύργου Ζωριάδης 'Απολλώνιος, etc. August Boeckh, gândindu-se la Attica, divizată în deme prin reforma instituită de Clistene, a identificat πύργος-ul din Teos cu *demos*-ul atenian. Deşi interpretarea lui August Boeckh a fost respinsă pentru prima oară de Scheffler (în « De rebus Teiorum », p. 35), totuşi Scheffler a arătat că toţi istoricii sunt de acord în a recunoaşte în πύργος o designaţie locală, un *locus*, dar că natura acestui loc dă naştere la discuţii. Scheffler aduce o contribuţie pozitivă la explicarea sensului acestui cuvânt întrebuinţat în inscripţiile dela Teos, prin faptul că el vede în πύργος o diviziune civilă şi teritorială [1].

Inscripţia inedită, descoperită la Histria în 1934, citată de noi mai sus, ne ajută, însă, efectiv la precizarea sensului pe care-l are cuvântul πύργος, care apare în această inscripţie. Ţăranii băştinaşi de pe teritoriul histrian, în plângerea lor împotriva apăsării romane, declară următoarele: « Noi, cei ce locuim satul (τὴν κώμην) de lângă drumul public..., nu mai putem îndeplini corvezile şi prestaţiile, precum nu le-au îndeplinit nici acei din aşa numitul λαϊκὸς πύργος (textual: οἱ ἐκ τοῦ λεγομένου λαϊκοῦ πύργου), de unde porneşte acest drum public...»

Prin urmare, ţăranii băştinaşi dintr'o κώμη (sat), indignaţi de apăsarea la care erau supuşi de organele administrative imperiale, au procedat, după exemplul ţăranilor din λαϊκὸς πύργος, care adresaseră mai înainte o plângere lui Antonius Hiberus, guvernatorul Moesiei. Deci, λαϊκὸς πύργος, aşezare situată în imediată apropiere, nu putea fi altceva decât un alt sat (κώμη), sau o subdiviziune a satului respectiv, locuită de λαοί, adică de ţărani veniţi în calitate de colonişti din Asia Mică şi care aduseseră cu ei denumirea de πύργος a aşezărilor rurale de acolo, şi duceau aici, pe teritoriul Scythiei Minor, un mod de viaţă la fel cu al băştinaşilor. Expresia specială λαϊκὸς πύργος arată că oamenii veniţi din Asia Mică în calitate de colonişti, deşi aveau acelaşi mod de viaţă ca şi băştinaşii, îşi întemeiaseră sate deosebite, în vecinătatea satelor găsite acolo. Dar mai e ceva foarte interesant şi caracteristic în inscripţia noastră: expresia λαϊκὸς πύργος este precedată de participiul λεγόμενος, « aşa numitul » laicòs pyrgos, formulă care subliniază şi pune în lumină caracterul de noutate al aşezării vecinilor veniţi din altă parte şi aşezaţi pe teritoriul Scythiei Minor. Iar pentru acei dintre cercetătorii noştri în domeniul istoriei vechi, care mai cred în identificarea *lai*-lor cu tribul tracic Λαιαῖοι, socotim că adjectivul λαϊκός derivat din λαοί trebue să constitue argumentul decisiv împotriva convingerilor fără o bază ştiinţifică. Trebue să adăugăm că acest adjectiv derivat din λαοί existent în inscripţia descoperită la Histria, se găseşte şi în expresia λαϊκὰ σώματα (= λαοί), care se întâlneşte în inscripţiile din Siria, Egipt şi Asia Mică [2], fapt ce confirmă pe deplin derivaţia adjectivului λαϊκός din λαοί, iar pe de altă parte, originea din Asia Mică a *lai*-lor.

După cele expuse mai sus, se poate pune acum, în mod firesc, întrebarea ce erau λαοί în Asia Mică?

---

[1] Y. Béquignon, op. cit., p. 196 şi 198, consideră că trebue să se vadă în πύργος o diviziune militară, afirmaţie cu totul necorespunzătoare realităţii.

[2] Cf. M. Rostzovtzeff, The social and economic History of the hellenistic world. Oxford 1941, v. I, p. 511.

Istoricul burghez M. Rostovţev — ignorând faptul că relaţiile de producţie sunt baza vieţii sociale — în lucrarea sa « Studien zur Geschichte des römischen Kolonates », ale cărei concluzii au fost în întregime adoptate şi generalizate în istoriografia burgheză contemporană, vorbeşte despre feudalism în Orientul antic şi consideră pe λαοί drept o clasă a populaţiei ţărăneşti supusă direct regilor, o clasă de ţărani iobagi. Astfel, în istoriografia burgheză, din cauza concepţiei ei reacţionare şi prin incapacitatea ei de a înţelege baza social-economică a societăţii, se vorbeşte de feudalism în Orientul antic şi de capitalism în antichitatea greacă şi romană. La răspândirea acestor idei false şi neştiinţifice a contribuit în largă măsură istoricul german reacţionar Eduard Meyer, autorul teoriei desvoltării ciclice a istoriei, după care antichitatea ar fi străbătut aceleaşi stadii de desvoltare ca şi societatea europeană: stadiul feudalismului şi al capitalismului, după care ar începe altă epocă feudală [1]. Introducerea noţiunilor de feudalism şi de şerbie în Orientul antic produce confuzie în caracterizarea monarhiilor elenistice. In ultima sa lucrare despre elenism [2], M. Rostovţev împarte posesiunile funciare din Asia Mică în trei grupe: 1. teritoriile templelor; 2. marile domenii cultivate de şerbi (? !); 3. aşezările băştinaşilor supuse direct regelui.

Toate aceste idei neştiinţifice, precum şi izvoarele folosite de Rostovţev şi de alţii, au fost supuse unei adânci analize de către eminentul istoric sovietic al antichităţii, răposatul A. B. Ranovici [3], care a elucidat, în mod strălucit, una din cele mai însemnate probleme de istorie veche.

A. B. Ranovici a arătat, pe baza învăţăturii lui Karl Marx [4], că antichitatea atât cea orientală, cât şi cea greco-romană, cunoştea diferite forme de dependenţă a cultivatorului de pământ. In Orient, massa ţărănească a fost întotdeauna legată, pe de o parte, de obştea sătească, şi, pe de altă parte, prin dependenţa ei, de proprietarul suprem al pământului, de rege sau de zeu. Odinioară, unitatea supremă a obştii săteşti era întruchipată în rege sau zeu, iar obligaţiile faţă de rege sau faţă de templu erau socotite ca fiind corespunzătoare pe plan ideal intereselor obştii. Cu timpul, contribuţiile în natură pentru nevoile comune, precum şi participarea membrilor comunităţii la muncile obşteşti, s'au transformat într'un tribut obligatoriu fată de proprietarul suprem al pământului şi în munca obligatorie « pentru casa regelui ». Aşa dar, subliniază A. B. Ranovici, dependenţa ţăranilor nu era o dependenţă de tip feudal, şi nici nu exista o proprietate funciară feudală. Ţăranii stăpâneau pământul numai în virtutea calităţii lor de membri ai obştii. Tot dela obşte obţinuseră dreptul de proprietate supremă asupra pământului atât regele cât şi zeul însuşi. Proprietatea privată asupra pământului apare în Orientul elenistic ca o proprietate de tip antic, care se formează prin alipirea fostelor pământuri regale la teritoriul cetăţilor greceşti. Din documentele epigrafice elenistice, pe care le interpretează A. B. Ranovici [5], rezultă limpede că, odată cu pământul, erau

[1] Cf. V. S. Sergheev, Istoria Greciei antice. Bucureşti, 1951, p. 41. şi urm., şi N. A. Maşkin, Istoria Romei antice, Bucureşti, 1951, p. 38 şi urm.

[2] M. Rostzovtzeff, The social and economic History of the hellenistic world. Oxford, 1941, v. I, p. 502.

[3] Cf. A. B. Ranovici, Ellinizm i ievo istoriceskaia roli. Moscova-Leningrad, 1950, p. 146—158.

[4] Cf. K. Marx, Formele de producţie premergătoare producţiei capitaliste, în « V.D.I. », 1940, Nr. 1, p. 3—26 (text scris în 1857—1858 şi apoi republicat).

[5] A. B. Ranovici, Ellinizm i ievo istoriceskaia roli. Moscova-Leningrad, 1950, p. 150 şi urm.

vânduţi şi ţăranii (λαοί), care plăteau biruri (a se vedea inscripţia privitoare la Laodike şi la Mnesimahos), şi erau obligaţi la prestaţii, dar ţăranii nu aparţineau regelui, ci satelor. Prin urmare, λαοί erau strâns legaţi de obştea lor sătească, rămăşiţă a obşcinei străvechi, încât vânzarea lor nu constituia o vânzare propriu zisă, ci trecerea unui oraş sau a unei întregi regiuni, cu toată populaţia ei, dela un stăpânitor la altul. Cuvântul λαοί, scrie A. B. Ranovici, trebue tradus prin мужики, люди, adică prin «ţărani», «oameni de rând». Ei erau oameni liberi, γεωργοὶ βασιλικοί, «muncitori agricoli pe moşia regelui», care era proprietarul suprem al pământului, dar numai în calitate de deţinător al puterii regale şi nu ca persoană. Elenizarea Orientului a avut drept urmare trecerea dela relaţiile agrare orientale la relaţiile agrare de tip antic, adică în favoarea desvoltării sistemului sclavagist, fenomen social caracteristic pentru Asia Mică.

După cum se ştie, în câteva inscripţii dela sfârşitul secolului al II-lea şi începutul secolului al III-lea e.n., găsite în Scythia Minor (pe teritoriul Dobrogei), se află formula *cives Romani et lai consistentes.* Este vorba, deci, de nişte locuitori, care încă nu primiseră cetăţenia romană, şi care locuiau în afara organizaţiei orăşeneşti. Intr'una din aceste inscripţii se arată că ei erau *consistentes reg* (*ione*) *Si* (*tri* ?) sau [= *Is(tri)* ] *vico secundini*, adică în satul în care ei locuiau. După cum observă, în mod just, savantul sovietic E. M. Ştaerman [1], întru cât toate inscripţiile care pomenesc despre *Bessi* şi *lai* provin din aceeaşi regiune, şi sunt compuse după aceeaşi formulă, se poate presupune că *lai* (λαοί) sunt *Bessi* de mai înainte, iar faptul că ei, în toate inscripţiile, sunt separaţi de cetăţenii romani, arată limpede că ei — *Bessi* şi *lai* — nu au primit dreptul de cetăţenie prin edictul lui Caracalla din 212. Numirea lor prin termenul λαοί acceptat în Asia Mică, după observaţia foarte justă a lui E. M. Ştaerman, explică originea lor. Vasile Pârvan [2], cu privire la această problemă, scrie următoarele: «Dar nu puţini erau Grecii şi Orientalii trecuţi încă de acasă dela ei la viaţa romană şi care vin de se aşează la noi. Numărul celor veniţi din Asia Mică e destul de mare pe pietrele scrise ale veacului al II-lea şi ale celei dintâi jumătăţi a veacului al III-lea. Toată Anatolia şi Siria au ajutat la creşterea populaţiei din Scythia Minor». E. M. Ştaerman [3] subliniază şi el rolul considerabil pe care l-au avut la Dunăre coloniştii aduşi din Orient, bazându-se pe informaţiile date de diplomele militare ale trupelor dela Dunăre. In a doua jumătate a secolului al II-lea — după cum arată aceste diplome militare — o serie întreagă de unităţi *auxilia* au fost transferate din Orient la Dunăre. Veteranii acestor unităţi căpătau pământuri în satele dunărene şi aduceau acolo obiceiurile şi terminologia lor socială. Astfel, într'o inscripţie găsită în aceeaşi regiune (C. I. L., III, 7532), sunt pomeniţi nişte *cives Romani*, care sunt originari din Tiana, Nicomedia Galatia, Bitinia şi Cappadocia. Printre cei citaţi în această inscripţie se întâlnesc numele Aelii şi Aurelii, ceea ce înseamnă că inscripţia e dela sfârşitul secolului al II-lea şi începutul secolului al III-lea, adică din vremea când apare cuvântul *lai* (λαοί) în unele din inscripţiile găsite pe teritoriul Scythiei Minor. Aceşti cetăţeni romani —spune E. M. Ştaerman —erau probabil veterani sau

---

[1] E. M. Ştaerman, Contribuţii la problema dediticiilor în edictul lui Caracalla, în « V. D.I. », 1946, Nr. 2, p. 86.

[2] V. Pârvan, Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării. Bucureşti, 1923, p. 153.

[3] E. M. Ştaerman, op. cit., p. 87.

pur şi simplu colonişti, care au primit pământ pe teritoriul triburilor locale şi au înţeles situaţia juridică a acestora din urmă prin termenul λαοί, pe care-l cunoşteau.

In strânsă legătură cu cele de mai sus, se află chestiunea proprietăţii rurale în Scythia Minor. Chestiunea proprietăţii rurale în imperiul roman a fost atinsă şi în parte lămurită de răposatul savant sovietic A. B. Ranovici [1]. «Imperiul roman—arată Ranovici—a distrus relaţiile agricole vechi orientale şi de comunitate primitivă în provinciile răsăritene. In locul pământului regesc, al templelor sau al obşcinelor în Egipt, Asia Mică, Tracia, apare proprietatea particulară mică şi mare asupra pământului. Trecerea unor însemnate teritorii sub conducerea oraşelor (πολιτική χώρα), apariţia unor întinse posesiuni imperiale de pământ şi a unor latifundii particulare, într'un termen scurt, a distrus obşcina agricolă, care dăinuia de milenii, şi a grăbit procesul diferenţierii de clasă. Acest proces, desigur, n'a fost pretutindeni dus până la desăvârşire. In Tracia, încă în secolul al II-lea, alături de teritoriile orăşeneşti şi de marele posesiuni particulare, se păstrau obşcine rurale», etc.

O contribuţie de mare importanţă ştiinţifică la această problemă a adus, însă, anul acesta, savantul sovietic E. M. Ştaerman [2], în al cărui studiu găsim o serie de informaţii şi lămuriri care ne ajută din plin la înţelegerea unor chestiuni esenţiale în legătură cu situaţia populaţiei rurale pe teritoriul Scythiei Minor. Savantul sovietic E. M. Ştaerman notează următoarele categorii fundamentale ale proprietăţii agricole existente în ajunul crizei orânduirii sclavagiste din imperiul roman, în special în provinciile occidentale: 1) pământuri imperiale, lucrate în parte de sclavi şi în parte date în arendă colonilor; 2) pământuri ale marilor proprietari, care nu intrau în corpul teritoriilor orăşeneşti, unde, după toate datele, colonatul se desvoltase destul de timpuriu; 3) pământuri intrate în corpul teritoriilor orăşeneşti şi împărţite între reprezentanţii ordinului decurionilor, care, în anumită măsură, consta din veterani; acestea erau vile rurale, de mărime mijlocie, lucrate de sclavi; 4) pământurile pe care trăiau ţăranii liberi, membri ai triburilor, care nu primeau o organizare orăşenească, care păstrau încă într'o măsură mai mare sau mai mică resturi ale comunităţii (ale obşcinei) şi care trăiau în cătune şi sate (*pagi* şi *vici*).

Ţinând seama de categoriile de mai sus, dacă ne referim la situaţia din Scythia Minor, noi considerăm că în această regiune, în vremea cotropirii, romane existau numai două categorii de proprietăţi rurale şi anume: pământurile intrate în corpul teritoriului orăşenesc, care alcătuiau teritoriile rurale ale cetăţilor greceşti de pe coasta Mării Negre, ca Histria, Tomis, Callatis, Dionysopolis etc., şi pământurile pe care trăiau ţăranii liberi, membrii triburilor băştinaşe, cât şi coloniştii veniţi odată cu noua stăpânire, numiţi λαοί.

Constituirea teritoriului rural al diferitelor cetăţi greceşti din Scythia Minor a început încă din secolul al IV-lea î. e. n., în condiţiile economice şi politice ale oraşelor pontice, strâns legate de aristocraţia tribală din regiunea respectivă, aşa cum a arătat Em. Condurachi [3] într'o comunicare ţinută

[1] A. B. Ranovici, Vostocinle provinţie rimskoi imperii, v I—II vv., Ed. Acad. de Ştiinţe, Moscova-Leningrad, 1949, p. 56 şi urm., şi mai ales în concluzii, p. 256 şi urm.

[2] E. M. Ştaerman, K voprosu o crestianstve v zapadnih provinţiah rimskoi imperii, în « V.D.I. », 1952, Nr. 2 p. 100—121.

[3] Emil Condurachi, Cu privire la constituirea teritoriului rural al oraşului Histria şi funcţiunea sa socială, în « Bul. Ştiinţific Acad. R.P.R. » Secţia de ştiinţe istorice, filosofice şi economico-juridice, tom. IV, 1952, p. 59—69.

în cursul anului acesta. Cum informaţiile sărăcăcioase pe care le avem nu ne vorbesc despre existenţa unor mari proprietari de pământuri în Scythia Minor (Dobrogea), rămânem la ideea existenţei, în această regiune, a celor două forme de proprietate agricolă: prima, sub dominaţia directă a cetăţilor pontice, a doua, sub dominaţia împăraţilor romani, care, după cum se ştie, deveniseră stăpânitorii moşiilor, stăpânitorii principali ai pământurilor de pe teritoriile cotropite. Dovada despre realitatea acestei situaţii o aduce inscripţia găsită la Histria [1], prin care ţăranii din satul (κώμη) Dagis (?) în apropierea căruia se afla λαϊκὸς πύργος, se plângeau guvernatorului Moesiei Inferior împotriva corvezilor şi prestaţiilor excesive.

Pe baza unor decrete din a doua jumătate a secolului al III-lea e. n., privitoare la ţăranii liberi din regiunile dunărene, E.M. Ştaerman [2] arată, pe bună dreptate, că împăraţii se sileau să susţină ţărănimea liberă, pentrucă ţărănimea liberă era populaţia din care se recrutau soldaţii, elementul principal de susţinere a puterii împăraţilor, împotriva marilor proprietari de pământ. Ţăranii liberi din regiunea dunăreană ca şi cei din regiunea Rinului erau membri ai triburilor băştinaşe şi păstrau rămăşiţe ale orânduirii comunei primitive. Ţăranul recrutat în armată romană, după ce-şi făcea serviciul militar şi ajungea veteran şi cetăţean roman, în aceste noi condiţii sociale, primea pământ ca proprietate particulară şi, astfel, se rupea de obşcină, de comunitatea de viaţă cu ceilalţi săteni. Veteranii deveneau *possessores*, iar ceilalţi ţărani liberi, care-şi continuau viaţa lor în obşte, se numeau *vicani*. Relaţiile dintre *possessores* şi *vicani* sunt oglindite în inscripţii, unde, alături de altarele săteşti, figurează împreună veteranii, cetăţenii romani şi Bessii, sau cetăţenii romani şi laii *(cives Romani et lai consistentes)*. E.M. Ştaerman, în studiul său, subliniază de mai multe ori consecinţele de ordin social ale recrutărilor de soldaţi din rândurile ţărănimii libere din regiunea dunăreană cât şi din regiunea renană şi, în parte, ale celor din Africa. Aceste recrutări intense — susţine savantul sovietic — au jucat un rol însemnat în destinele ţărănimii din regiunile amintite, la sfârşitul secolului al II-lea şi la începutul secolului al III-lea e. n., căci ele au contribuit la cea mai grabnică descompunere a obşcinei şi, totodată, la desvoltarea proprietăţii private asupra pământului. Prezenţa, în inscripţiile din secolul al III-lea e. n. din aceste regiuni şi, în special la Dunăre, a numelui lui Silvanus, divinitatea păzitoare a semnului de hotar, a hatului, confirmă desvoltarea proprietăţii particulare asupra pământului.

Tot pe baza existenţei celor două forme fundamentale de proprietate rurală în Scythia Minor, în care, până la începutul secolului al III-lea, pământurile pe care trăiau ţăranii liberi cu viaţa tribală, şi coloniştii veniţi din Asia Mică (λαοί), erau precumpănitoare, putem susţine cu toată tăria că nici sclavajul nu a fost aici în mod special desvoltat. In general, în provinciile romane munca sclavilor avea un rol cu mult mai mic decât în Italia, deoarece elementul muncitor precumpănitor în provincii era alcătuit din populaţia liberă, cotropită — majoritatea populaţiei rurale fiind constituită din ţărănimea dependentă.

A doua consecinţă a recrutărilor militare intense din rândurile ţărănimii libere trebue considerată răspândirea limbii latine în regiunea dunăreană.

---

[1] Cf. « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », Nr. 2, anul II, 1951, p. 137 şi urm,

[2] E. M. Ştaerman, K voprosu o crestianstve zapadnih provinţiah rimskoi imperii, în « V.D.I. », Nr. 2, 1952, p. 103.

Foştii militari romani, deveniţi apoi *cives Romani*, însuşindu-şi în mod obligatoriu, în timpul activităţii lor militare romane, limba latină, reîntorşi în regiunea de unde plecaseră, se căsătoreau, îşi întemeiau, odată cu gospodăriile particulare, familiile lor, şi, astfel, ei contribuiau în mod intens la răspândirea limbii latine în noile lor aşezări, a acelei limbi care, în condiţiile noii lor vieţi sociale, servea ca mijloc de comunicare între oameni în regiunile dunărene.

## *LAI CONSISTENTES*

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Выражение lai consistentes, которое встречается в нескольких латинских надписях в конце II и начале III века нашей эры, найденных вблизи Истрии и Томи, поднимает вопрос, еще неразрешенный румынскими историками. В. Пырван высказал мнение в 1923 году в журнале «Истрия», VII, что lai, жители Истрии и Томи, были λαοί, то есть вольные gentes, прибывшие из других прирубежных областей империи с тем, чтобы стать колонистами в различных vici придунайского района. Позднее в журнале «Дакия», II в 1925 году он отказывается от мнения, высказанного им в 1923 году, и устанавливает тождество lai тракийского племени Λαιαῖοι (согласно Фукидиду, II, 96,3 и 97,2).

Академик К. И. Балмуш, напротив, указывает, что отождествление термина lai с наименованием Λαιαῖοι является научной ошибкой, так как форма из двух слогов lai или lae не может быть ничем иным как фонетической формой, соответствующей греческому слову λαοί ; для обоснования своей аргументации автор настоящей статьи приводит выражение λαϊκὸς πύργος из надписи, найденной в Истрии в 1934 году, в которой прилагательное λαϊκὸς, будучи производным от λαοί, является решающим доводом против ошибочных отождествлений терминов λαοί и Λαιαῖοι. Опровергая мнение некоторых буржуазных реакционных историков, он доказывает, что λαϊκὸς πύργος является названием другого села (κώμη) или же частью села, упомянутого в надписи, население которого носит название λαοί, являясь крестьянами, пришедшими из Малой Азии и осевшими здесь в качестве колонистов; они принесли с собой наименование πύργος, которое давалось там сельским населениям, и вели здесь, на территории Малой Скифии, образ жизни туземных жителей той области, откуда они пришли.

Опираясь на мнение представителей самой передовой исторической науки, а именно на правильную научную аргументацию советских историков А. Б. Рановича и Е. М. Шаермана, автор опровергает реакционные и запутанные положения буржуазных историков как Э. Мейера, М. Ростовцева и проч., говорящих о феодализме и крепостничестве в древности; автор доказывает, что λαοί были зависимые крестьяне, а также, что жители Добруджи, носящие название lai, имели одинаковое с ними общественное положение.

Касаясь вопроса земельной собственности в Малой Скифии, автор считает, что со времени римского завоевания существовали две категории такой собственности, а именно: земли, входившие в состав городских территорий, принадлежащих (polis) черноморским городам, как Истрия, Томи и проч., и земли, на которых жили вольные крестьяне,

члены туземных племен, а также и колонисты, прибывшие вместе с новыми завоевателями, которые назывались λαοί, то есть зависимые крестьяне, преобладающий трудовой элемент в восточных провинциях, который состоял из покоренного вольного населения, причем большинство сельского населения представляло собой зависимое крестьянство.

## *LAI CONSISTENTES*


### (RÉSUMÉ)

L'expression *lai consistentes* qui apparaît, vers la fin du II^e^ et au début du III^e^ siècle de notre ère, dans quelques inscriptions latines découvertes près d'Histria et Tomis, soulève un problème non encore résolu par nos historiens. En 1923, V. Pârvan a montré, dans *Histria VII*, que les *lai* d' Histria et de Tomis étaient les λαοί, c'est-à-dire des *gentes* libres, venues d'autres régions frontières de l'empire pour devenir colons dans les différents *vici* de la région danubienne. En 1925, dans la revue *Dacia II*, il renonce à l'opinion qu'il avait exprimée en 1923 et établit une identité entre *lai* et la tribu thrace Λαιαῖοι (cf. Thucydide, II, 96,3 et 97,2).

L'Auteur montre, par contre, que le fait d'identifier le mot *lai* avec le nom de tribu Λαιαῖοι constitue une erreur scientifique, vu que la forme bisyllabique *lai* ou *lae* ne peut être que la forme phonétique qui correspond au mot grec λαοί; à l'appui de son argumentation, l'Auteur cite l'expression λαϊκὸς πύργος d'une inscription découverte à Histria en 1934, dans laquelle l'adjectif λαϊκός, dérivant de λαοί, constitue un argument décisif contre une fausse identification des mots λαοί et Λαιαῖοι. Réfutant les opinions de certains historiens bourgeois réactionnaires, il démontre que λαϊκὸς πύργος était un autre village (κώμη) ou une sous-division du village cité dans l'inscription, et habité par les λαοί, c'est-à-dire par des paysans qui s'y sont installés en tant que colons arrivés d'Asie Mineure; ils avaient importé la dénomination πύργος, qu'on donnait là-bas aux établissements ruraux, et menaient ici, sur le territoire de la Scythia Minor, un mode de vie semblable à celui des aborigènes.

En s'appuyant sur les opinions des représentants de la science historique la plus avancée, à savoir, sur la juste argumentation scientifique des historiens soviétiques A. B. Ranovitch et E. M. Staerman, l'Auteur combat les thèses réactionnaires et confuses des historiens bourgeois, tels Ed. Meyer, M. Rostovtzev, etc., qui parlent de féodalisme et de servage dans l'antiquité. L'Auteur démontre que les λαοί étaient des paysans dépendants et, en même temps, que les *lai* de Dobrogea avaient la même situation sociale.

S'occupant également de la question de la propriété rurale en Scythia Minor, l'Auteur de cette Note considère que, du temps de l'envahissement romain, il existait dans cette région deux catégories de propriétés rurales, à savoir: les terres qui faisaient corps avec le territoire urbain des villes *(polis)* des côtes de la Mer Noire, comme Histria, Tomis, etc., et les terres sur lesquelles vivaient les paysans libres, les membres des tribus autochtones, aussi bien que les colons arrivés en même temps que la domination nouvelle, et appelés λαοί, c'est-à-dire paysans dépendants, l'élément travailleur prépondérant dans les provinces orientales étant composé de la population libre envahie — la majorité de la population y étant constituée par la paysannerie dépendante.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# PROBLEMA *LAI*-LOR

## (PE MARGINEA ARTICOLULUI « LAI CONSISTENTES »)

DE

RADU VULPE

Reluând discuţia asupra populaţiei menţionate în unele inscripţii romane din Dobrogea sub numele de *Lae* sau *Lai*, Acad. C. Balmuş caută să demonstreze că aceste nume, care n'ar reprezenta decât simple transcrieri ale termenului grecesc λαοί în sensul elenistic-oriental de « ţărani dependenţi », s'ar referi la o categorie socială.

Părerea nu este nouă. Ea a fost emisă pentru prima oară de V. Pârvan, care, în cele din urmă, determinat de serioase dificultăţi de ordin epigrafic şi istoric, a trebuit s'o părăsească de îndată ce i s'a prezentat posibilitatea de a explica pe *Lai* ca un element etnic, identic cu tribul Λαιαῖοι pomenit de Tucidide. Concomitent cu V. Pârvan, dar independent de el, o explicaţie similară, în legătură cu aceeaşi Λαιαῖοι, a fost dată *Lai*-lor de către S. Casson, care se sprijină pe câteva dovezi documentare în plus [1].

Problema *Lai*-lor s'a bucurat de un viu interes din partea învăţaţilor sovietici, deşi unii dintre ei nu au avut posibilitatea de a o examina pe baza unor informaţii directe. Dintre cele două interpretări formulate succesiv de V. Pârvan, acestora s'a întâmplat să le ajungă mai uşor la cunoştinţă tocmai interpretarea *Lai*-lor ca λαοί, la care autorul său renunţase, pe când a doua părere, privitoare la Λαιαῖοι, le-a rămas necunoscută. Astfel, în 1946, E. N. Ştaerman, informat numai de teza privitoare la λαοί, pe care a aflat-o prin intermediul unei referinţe din « Année épigraphique » (1924, Nr. 148), a adoptat-o, folosind-o în studiul său despre *dediticii* [2], fără să fi putut consulta direct comentariile lui V. Pârvan şi fără să fi cunoscut cea de a doua părere a acestuia. Dela E. M. Ştaerman, teza analogiei dintre *Lai* şi λαοί a fost împrumutată de A. B. Ranovici, care o utilizează în mod sumar în importantele sale lucrări despre Orientul elenistic şi roman [3], fără a cunoaşte nici el ultima

---

[1] S. Casson, Thracian tribes in Scythia Minor. « The Journal of Roman Studies », XVII, 1927, p. 97—101.

[2] « V.D.I. » 1946, Nr. 2, p. 81—88.

[3] A. B. Ranovici, «V.D.I.», 1947, Nr. 2, p. 28—39; idem, Ellinizm i ievo istoriceskaia roli. Moscova, 1950 p. 156: Elenismul şi rolul său istoric (traducere), Bucureşti, 1953, p. 178.

concluzie a lui V. Pârvan despre caracterul etnic al numelui de *Lai*. De acord între ei în ceea ce priveşte identitatea *Lai* = λαοί, cei doi istorici se deosebesc în ipotezele prin care caută să explice provenienţa acestei populaţii în Dobrogea. Pe când Ştaerman crede că *Lai* ar reprezenta o altă denumire a populaţiei trace locale a *Bessi*-lor ca o aluzie la starea lor socială, A. B. Ranovici schiţează în treacăt presupunerea că ar fi vorba de o colonizare de λαοί aduşi din Asia Mică de către Romani.

Mai de curând, în lucrarea sa « Mëziia v I-II vekah naşei eri » (Moesia în secolele I-II e. n.), apărută în 1951, T. D. Zlatkovskaia, care a avut prilejul să studieze de aproape literatura referitoare la Scythia Minor, prezintă, la pagina 9, nota 6, o expunere succinctă a problemei *Lai*-lor, citând ambele teze ale lui V. Pârvan, părerea lui S. Casson, precum şi punctul de vedere al lui E. M. Ştaerman şi pronunţându-se în mod categoric pentru semnificaţia etnică a numelui acestei populaţii. « Nouă ni se pare — spune autoarea sovietică în nota sa — că în *Lai* trebue să vedem un neam trac mai mic, vecin cu Bessii, atras în migraţia Bessilor spre Dobrogea la sfârşitul secolului I î. e. n. El şi-a păstrat, în cursul secolelor I şi II e. n., individualitatea sa etnică, care se manifestă în inscripţiile de pe altarele din *vicus Secundini* din secolul al III-lea e. n. (aceste inscripţii încep cu cuvintele *Cives Romani et lai*... sau *Veterani* [1], *cives Romani et lai*...), când insuccesele Romanilor în luptele cu Geţii şi cu celelalte popoare i-au dat posibilitatea de a-şi ridica capul şi acestui mic trib care locuia pe teritoriul imperiului roman ». Această concluzie care, faţă de părerea lui E. M. Ştaerman şi a lui A. B. Ranovici, prezintă avantajul de a se baza pe o informaţie mult mai cuprinzătoare, a fost împărtăşită şi de I. T. Kruglikova în recenzia pe care o face acestei lucrări [2]. Este singura părere care poate fi considerată ca reprezentând în momentul de faţă punctul de vedere al ştiinţei sovietice în chestiunea *Lai*-lor.

Era firesc să ne aşteptăm ca Acad. C. Balmuş, intervenind în această chestiune cu Comunicarea sa, să fi pornit dela cunoaşterea şi studierea atentă a tuturor elementelor problemei şi a tuturor interpretărilor care li s'au dat, iar în sprijinul tezei pe care o susţine să fi produs argumente noi. Numai în felul acesta ar fi putut aduce o contribuţie reală la progresul discuţiei asupra *Lai*-lor. Din nefericire, trebue să constatăm că expunerea sa nu corespunde acestor condiţii. Acad. C. Balmuş nu adaugă niciun element important la ceea ce s'a spus mai înainte, scapă din vedere o bună parte din izvoarele de bază referitoare la *Lai* şi trece complet sub tăcere unele lucrări moderne, inclusiv dintre cele sovietice, care s'au ocupat de toate datele problemei şi apelează, în schimb, fără atitudine critică, tocmai la studiile care n'au putut atinge chestiunea *Lai*-lor decât în mod unilateral.

D-sa omite cu desăvârşire să ia cunoştinţă de concluziile cele mai recente ale ştiinţei sovietice despre *Lai*, nefăcând nici cea mai mică aluzie la lucrarea despre « Moesia în secolele I-II e. n. » scrisă de T. D. Zlatkovskaia şi nici la comentariile favorabile pe care aserţiunile despre *Lai* din această lucrare le-a prilejuit. De altă parte, i-au rămas neştiute nu mai puţin de trei inscripţii noi relative la *Lai*, publicate în anii din urmă [3]. Astfel d-sa neglijează aproape jumătate din materialul de bază al discuţiei.

---

[1] De fapt, termenul *veterani* n'a apărut până acum în inscripţiile din Dobrogea privitoare la *Lai*, ci numai în acelea care se referă la *Bessi*.

[2] « V.D.I », 1952, Nr. 3, p. 92 şi urm.

[3] « Mélanges Marouzeau », Paris, 1948, p. 319 şi urm.

Din bibliografia sovietică, Acad. C. Balmuş se mărgineşte a folosi, pentru problema *Lai*-lor, numai studiul despre *dediticii* al lui E. M. Ştaerman şi două din cele trei lucrări citate aici, mai sus, ale lui A. B. Ranovici. Articolul acestuia despre «Ţăranii dependenţi din Asia Mică elenistică»[1] i-a scăpat, ceea ce dovedeşte cât de lacunară este informaţia sa bibliografică chiar în direcţia tezei care îl preocupă.

In ce priveşte această teză, Acad. C. Balmuş îşi însuşeşte în acelaşi timp şi ipoteza lui E. M. Ştaerman despre identitatea *Lai*-lor cu Bessii, în sensul că aceştia ar fi fost ei înşişi nişte λαοί, şi presupunerea lui A. B. Ranovici că *Lai*-i ar fi fost nişte ţărani dependenţi deportaţi din Asia Mică, fără să observe că între cele două păreri este o absolută incompatibilitate. Sau *Lai*-i erau Bessi şi atunci nu aveau cum să vină din Asia Mică, unde această populaţie tracă nu a existat niciodată, sau erau λαοί orientali colonizaţi şi în acest caz nu ar mai putea fi socotiţi identici cu Bessii.

De fapt, nici una, nici cealaltă dintre cele două ipoteze nu rezistă criticii. Argumentele lui E. M. Ştaerman că Bessii şi *Lai*-i se găsesc în Dobrogea în aceeaşi regiune şi că inscripţiile privind pe cei dintâi sunt mai vechi, iar cele referitoare la *Lai* mai recente[2], nu pot fi acceptate în sensul că la un moment dat Bessii ar fi încetat de a mai fi numiţi cu numele lor etnic propriu şi că ar fi fost designaţi numai sub calificativul, presupus social, de *Lai*, deoarece niciodată Bessii şi *Lai*-i nu apar ca locuind în aceleaşi sate. Nici în *vicus Ulmetum*, nici în *vicus Ultinsium*, nici în *vicus Quintionis*, nici în Dobrogea meridională, unde locuiau Bessii, nu apare vreodată numele de *Lai* şi, invers, nici în *vicus* [*T*]*urris Muca* [... ], nici în *vicus Secundini*, nici în λαϊκὸς πύργος, arătate de inscripţii ca aşezări ale *Lai*-lor, nu se întâlnesc Bessi.

Cealaltă părere, referitoare la provenienţa *Lai*-lor din Asia Mică, reprezintă o simplă sugestie exprimată de A. B. Ranovici în treacăt, fără explicaţii. Acad. C. Balmuş o reproduce ca şi când ar fi vorba de o concluzie devenită bun comun, nespecificând că îi aparţine exclusiv lui A. B. Ranovici şi neîncercând nici d-sa să o motiveze. Dar dacă înţelegem ca autorul sovietic să nu fi insistat asupra unei presupuneri incidentale, care nu prezenta decât o importanţă secundară pentru subiectele lucrărilor sale, referitoare la alte regiuni decât la Dobrogea, este mai greu de acceptat ca într'o comunicare ca aceea a Acad. C. Balmuş, special dedicată problemei *Lai*-lor, aceeaşi părere să fie afirmată fără nicio dovadă. Cu atât mai mult cu cât această părere joacă un rol de frunte în felul cum concepe d-sa identitatea dintre *Lai* şi λαοί. Acad. C. Balmuş ar fi trebuit să ne spună când, în ce fel, sub ce împărat şi pentru care motive au recurs Romanii la o colonizare de λαοί orientali în Scythia Minor, precum s'ar fi cuvenit să precizeze de ce aceştia ar fi fost aduşi anume din Asia Mică şi nu şi din Siria ori din Egipt, de asemenea ţări clasice ale exploatării agrare prin λαοί. Este drept, însă, că n'ar fi putut s'o facă. Niciun document nu îl ajută în această privinţă, niciun indiciu, oricât de slab, nu-i oferă vreun sprijin.

Dimpotrivă, totul arată că ipoteza colonizării de «ţărani dependenţi» orientali în Dobrogea nu constitue în expunerea Acad. C. Balmuş decât un expedient iluzoriu. Categoria de ţărani λαοί din Orient este pomenită în docu-

---

[1] «V.D.I», 1942, Nr. 2, p. 28—39.

[2] E. M. Ştaerman, pune apariţia numelui *Lai*, interpretat în sens social, în legătură cu edictul lui Caracalla din anul 212. Dar una din inscripţiile referitoare la *Lai*, datând din anul 202 e.n., este anterioară acestui edict (« Mélanges Marouzeau», p. 319 şi urm., inscr. Nr. 9).

mente numai în secolele III-II î. e. n., într'o vreme anterioară cuceririlor romane, pe când inscripţiile relative la *Lai*-i din Dobrogea datează din secolul al III-lea e. n. Oricât am ţine seama de supravieţuirea stărilor economice şi sociale elenistice sub dominaţia romană, trebue totuşi să ne gândim că este vorba de vreo patru secole, în cursul cărora termenul λαοί nu mai apare în nicio inscripţie, iar cel de *Lai* nu este atestat decât în Scythia Minor.

Nu putem vedea, în toată istoria Scythiei Minore, când s'ar fi putut produce aici o colonizare de λαοί orientali. Pentru lucrul pământului din acest colţ de provincie au existat totdeauna braţe de muncă oferite de populaţia locală şi de populaţiile barbare transferate din când în când de peste Dunăre, pe când provinciile orientale n'au suferit niciodată de un excedent de asemenea braţe care să poată fi colonizate tocmai în Dobrogea.

De altă parte, condiţiile agrare din provinciile dunărene erau deosebite de ale Orientului. Aici nu existau acele mari proprietăţi regale şi latifundiare din ţările elenistice, cu sistemul arendării forţate către ţăranii legaţi de pământ. V. Pârvan a arătat, tocmai ca o dificultate în calea analogiei dintre *Lai* şi λαοί — spre care înclina în acel moment — că « Scythia Minor este o ţară clasică a proprietăţii libere » şi că aici, ca şi în celelalte provincii dunărene şi ca în Thracia, « avem de a face cu o proprietate mică şi mijlocie », care n'a primit uşor sistemul colonatului oriental. Acad. C. Balmuş nu combate aceste aserţiuni. Mai mult, referindu-se la cele patru categorii de proprietăţi pe care E. M. Ştaerman le constată în Occidentul roman, admite că din aceste categorii nu se cunoşteau în Scythia Minor decât două: aceea a pământurilor orăşeneşti (pe care d-sa le rezumă la regiunile cetăţilor pontice, uitând teritoriile municipale dela Dunăre) şi aceea a pământurilor cu ţărani liberi, adică lipseau categoriile pământurilor imperiale şi latifundiare lucrate cu sclavi şi cu coloni. Este drept că, fără să evite de a intra în contradicţie cu sine însuşi, Acad. C. Balmuş include în aceeaşi categorie a pământurilor cu ţărani liberi, deci a proprietăţilor mici şi mijlocii, şi pământurile presupuşilor λαοί orientali colonizaţi, care, prin definiţie, nu puteau exista decât pe marile moşii imperiale sau pe latifundii, recunoscute totuşi de d-sa ca absente în Dobrogea.

Dar prin această situare forţată a λαοί-lor alături de ţăranii liberi, Acad. C. Balmuş nu face decât să confirme, fără să vrea, constatarea că, în secolul al III-lea e.n., în Scythia Minor lipseau condiţiile esenţiale pentru formarea unei clase de ţărani dependenţi, ajungând astfel într'un impas din care nu poate ieşi decât renunţând la teza d-sale: sau existau în Dobrogea condiţii convenabile pentru naşterea şi desvoltarea unei asemenea clase şi în acest caz importul de λαοί orientali era de prisos, sau nu existau, aşa precum în mod tacit rezultă şi din expunerea d-sale, şi atunci un atare import era şi mai lipsit de sens. In niciun caz nu poate fi marxist-ştiinţifică metoda de a recurge la colonizări ipotetice pentru a dovedi cu tot dinadinsul existenţa într'o regiune a unei clase sociale nejustificată prin împrejurările locale.

Atunci când şi-au formulat ipotezele lor, cu explicaţii atât de diferite, despre semnificaţia de ordin social a numelui de *Lai*, E. M. Ştaerman şi A. B. Ranovici nu au avut posibilitatea de a-şi pune problema unei accepţiuni pur etnice a acestui nume. Dacă ar fi cunoscut ultima concluzie a lui V. Pârvan, referitoare la Λαιαῖοι, poate atitudinea lor ar fi fost mai aproape de aceea pe care a exprimat-o T. D. Zlatkovskaia în pasajul citat mai sus. In orice caz, limitându-şi informaţia la conjecturile insuficient susţinute ale primilor doi

învăţaţi menţionaţi şi ignorând cu totul punctul de vedere, mai larg documentat şi mai recent, prezentat de autoarea lucrării « Moesia în secolele I—II e.n. », Acad. C. Balmuş nu şi-a îndrumat în direcţia cea mai indicată legitima sa dorinţă de a ţine seama, în chestiunea *Lai*-lor, de autoritatea ştiinţei sovietice.

Pentru a susţine teza pe care a adoptat-o despre semnificaţia socială a numelui *Lai*, Acad. C. Balmuş a trebuit să ia o atitudine şi faţă de concluzia în sens opus la care s'a oprit V. Pârvan, dar o face într'un mod superficial, lăsând neatinse aspectele cele mai hotărîtoare ale problemei. D-sa nu prezintă decât un singur argument, foarte discutabil, de caracter formal filologic, anume aparenta nepotrivire fonetică dintre formele *Lai* şi Λαιαῖοι. Ultimul nume ar fi trebuit, după d-sa, să apară în transcrierea latină sub forma de *Laeaei*, iar nu sub acelea de *Lai* sau *Lae*. V. Pârvan, prevăzând o asemenea obiecţiune facilă şi ruptă de viaţă, a explicat [1] că dubla ortografie *Lai-Lae*, care se constată în inscripţii, constitue tocmai o probă a dificultăţii de a se fixa n uzajul scrierii curente din Scythia Minor aspectul latin al unui nume local « prea exclamativ » (înţelegem: prea bogat în vocale repetate). Acad. C. Balmuş nu pomeneşte nimic despre această explicaţie realistă.

Dar d-sa omite şi alte lucruri care se opun speciosului său argument lingvistic. Astfel, uită că pentru consideraţii fonetice atât de subtile ca aceea pe care o reprezintă acest argument, este nevoie ca formele comparate să fie sigur atestate. Dar putem să spunem acest lucru despre un nume ca Λαιαῖοι, pomenit într'un singur pasaj din Tucidide (II, 96) ? Dacă ar fi consultat lucrările lui S. Casson, Acad. C. Balmuş ar fi putut afla că în aceeaşi regiune de pe cursul superior al Strymonului unde Tucidide îi aşează pe Λαιαῖοι, s'au găsit monete traco macedonene din secolul al V-lea î.e.n. (deci din vremea autorului « Istoriei războiului peloponesiac »), purtând numele unui trib local care apare când sub forma de ΛΑΙΑΙ, când sub aceea simplă de ΛΑ [2]. Evident, este vorba de variante ale unuia şi aceluiaşi nume, corespunzând uneia şi aceleiaşi populaţii. Prin urmare, suntem departe de o formă precisă, pe care Romanii ar fi trebuit să o transcrie neapărat prin *Laeaei*. Acad. C. Balmuş face complet abstracţie de caracterul epihoric, traco-peonic, al acestei populaţii, care îşi avea limba sa proprie, cu particularităţi fonetice deosebite şi de ale limbii greceşti şi de ale limbii latine. Formele Λαιαῖοι, ΛΑΙΑΙ, ΛΑ ca şi *Lai* şi *Lae*, transmise prin izvoare de provenienţă greacă sau latină, nu pot reprezenta decât într'un mod aproximativ aspectul real al numelui indigen la care se referă. Pe de altă parte, trebue să ţinem seama şi de distanţa de nu mai puţin de şapte secole care despart pe Λαιαῖοι-i lui Tucidide de *Lai*-i inscripţiilor din Dobrogea. In acest răstimp au putut evolua, în unele amănunte, şi pronunţia tracă a numelui şi modul redării sale în limbile clasice. Lapicidul rustic de limbă latină din secolul al III-lea e.n., din Scythia Minor, nu era deloc obligat să consulte ortografia grecească a lui Tucidide, din secolul al V-lea î.e.n., pentru a scrie numele unei populaţii locale în mijlocul căreia trăia.

---

[1] « Dacia », II, 1925, p. 243.

[2] S. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria, Oxford, 1926, p. 179, n. 4; p. 266, n. 1; idem, «The Journal of Roman Studies», XVII, 1927, p. 99. Casson citează şi forma Λάϊνοι, sub care această populaţie este menţionată de Ştefan din Bizanţ, în opera sa « Ethnica ». Dar cum această lucrare din secolul al V-lea e.n. nu ni s'a transmis decât prin extrase ulterioare şi cum informaţiile pe care se bazează sunt luate din autori mai vechi, printre care figurează şi Tucidide, trebue să contăm cu posibilitatea unei transmiteri greşite a însuşi numelui Λαιαῖοι, sub forma Λάϊνοι, uşor explicabilă prin scrierea cu majuscule, forma ΛΑΙΑΙΟΙ dela Tucidide devenind ΛΑΙΝΟΙ sub mâna unui copist neatent.

Exemple de ezitări în transcrierea numelor străine, indicând o pronunţie particulară, sunt sumedenie în izvoarele greco-romane. Menţinându-ne în domeniul lumii daco-trace, putem cita cazul Dentheleţilor (vecini cu Bessii şi cu Λαιαῖοι-i în valea superioară a Strymonului), care apar când sub forma *Denthe-letae*, când sub aceea de *Denseletae*, când sub aceea de *Danthaletae* (Δανθαλῆται); al Costobocilor, care sunt menţionaţi sub formele de *Costobocae*, *Costoboci*, *Castaboci*, Κοστουβῶκοι, Κυστοβωκοί; al regelui Burebista, care este denumit în nenumărate feluri: *Burebista*, *Boerebista*, *Boirebista*, *Burobostes*, Βοιρεβίστας, Βειρεβύστας Βυραβείστας, Βυρεβίστας [1]. Mai amintim doar cazul Coelaleţilor din valea Hebrului şi din Rhodope, al căror nume, pe lângă variantele *Coe-laletae* (Κοιλαλῆται), *Caelaletae*, *Cololetae* (> *Cololeticus*), o are şi pe aceea prescurtată de *Coeletae* [2], care reprezintă o caracteristică analogie pentru comprimarea lui Λαιαῖοι în *Lai* sau *Lae*. O asemenea comprimare nu mai constitue chiar « o gravă eroare ştiinţifică », aşa cum ţine să o califice Acad. C. Balmuş, ci, dimpotrivă, apare ca o tendinţă firească a foneticii latine de a simplifica numele străine rare şi de o pronunţie dificilă. Şi, implicit, şubredul argument lingvistic al Acad. C. Balmuş rămâne departe de a « înlătura concluzia trasă de V. Pârvan din punct de vedere istoric ».

Această concluzie a lui V. Pârvan are în favoarea sa şi o altă dovadă, de care Acad. C. Balmuş nu ţine deloc seama. Chiar numai pe baza celor cinci inscripţii pe care le citează cu privire la *Lai*-i dobrogeni, d-sa ar fi putut observa că această populaţie nu apare decât pe teritoriul restrâns dintre Histria şi Tomis şi încolo nicăieri în tot imperiul roman. Celelalte trei inscripţii, din « Mélanges Marouzeau », pe care d-sa le omite, se referă la acelaşi teritoriu, urcând în felul acesta la opt numărul documentelor care îi atestă pe *Lai* ca aşezaţi pe o fâşie de spaţiu din preajma litoralului pontic, nedepăşind 50 km în lungime. Din aceste opt monumente epigrafice, unul, vorbind de *cives Romani et Lae consistentes vico* [*T*]*urre Muca* [...], a fost găsit la Anadolchioi în marginea Constanţei şi toate celelalte şapte la Histria. Din acestea din urmă, unul menţionează un λαϊκὸς πύργος, iar celelalte, în număr de nu mai puţin de şase, pomenesc în mod invariabil despre *Cives Romani et Lai consistentes vico Se-cundini*. Aceste simple constatări, dacă nu i-ar fi scăpat Acad. Balmuş, ar fi fost deajuns să-i arate cât de grave sunt obstacolele din calea tezei pe care caută să o susţină. O limitare topografică atât de strictă este departe de a se potrivi unei categorii sociale, pe cât este de firească, în schimb, pentru un element etnic. Cum s'ar putea considera ca reprezentând o anumită clasă socială un nume de populaţie care în toată lumea romană nu este pomenit decât prin cele opt inscripţii din Dobrogea, dintre care şase se referă la un singur *vicus*?

Inscripţia dela Histria care atestă un λαϊκὸς πύργος în preajma acestei cetăţi i se pare Acad. C. Balmuş de o importanţă hotărîtoare în favoarea tezei sale social-migraţioniste. Termenul πύργος, care în principiu înseamnă « turn », « fortificaţie », prin extensiune a ajuns să desemneze, ca şi echivalentul său latin *turris* (mai târziu dublat de acela de *burgus*), o aşezare formată în jurul unei fortificaţii de caracter minor. Lucrul este bine cunoscut şi apariţia unui sat

---

[1] Cf. W. Tomaschek, Die alten Thraker, Viena, 1894, II, 2 (« Sitzungsber. d. Akad. d. Wissensch. », Philol.-hist. Kl., CXXXI,1); G. G. Mateescu, « Ephemeris Dacoromana », I, 1923, p. 57—290, passim.

[2] Plinius, IV, 18, 2; Ptolemaeus, Geogr., III, 149: Κοιλητική.

de *Lai* în jurul unui πύργος, întocmai ca acel *vicus* [*T*]*urris Muca* [...] dela Anadolchioi, nu reprezintă nimic excepţional. Inscripţia respectivă datează, de altfel, din vremea lui Antoninus Pius, când se ştie că s'au ridicat lucrări de apărare pe coasta de apus a Pontului Euxin. Totuşi Acad. C. Balmuş susţine că în această inscripţie termenul πύργος nu ar avea decât accepţiunea derivată, de « aşezare », fără nicio referinţă la vreo fortificaţie şi ca atare, conchide că ar fi fost introdus din Asia Mică odată cu acei pretinşi λαοί orientali colonizaţi în Dobrogea. Nu ne spune însă dacă şi *Turris Muca* [...], un alt *vicus* locuit de *Lai*, ar reprezenta un asemenea import. Desigur, i-ar fi fost foarte greu să explice numele de *Muca* [......], evident trac [1], ca adus din Orient într'o ţară ca Scythia Minor, atât de profund daco-tracă. Ar fi fost constrâns să recunoască, în mod logic, că unui asemenea nume de persoană, aparţinând fondatorului unui sat de *Lai*, nu i s'ar mai putea atribui o semnificaţie socială, ci numai una de ordin etnic, ceea ce anulează dintr'o trăsătură toată argumentaţia d-sale. Dar, până la urmă, tot acolo trebue să ajungă, deoarece înafară de acest *Muca* [....], în inscripţiile din Dobrogea referitoare la *Lai*, apar şi alte nume trace, ca *Bonunis* [2] şi *Cosenis* [3], pe care d-sa le trece de asemenea sub tăcere.

Limitându-şi astfel atenţia numai la cazul cu λαϊκὸς πύργος, crede a fi găsit argumentul cel mai « decisiv », în favoarea tezei d-sale, în forma adjectivală λαϊκός, care nu ar putea avea vreo legătură decât cu termenul λαοί, întocmai ca expresia λαϊκὰ σώματα din inscripţiile elenistice din Siria, Egipt şi Asia Mică, fapt care ar confirma şi « originea din Asia Mică a *lai*-lor ». Dar dacă ar fi încercat să reconstitue adjectivul grecesc corespunzător numelui de *Lai*, admiţând sensul său etnic măcar numai ca un momentan procedeu dialectic, Acad. C. Balmuş ar fi constatat că acest adjectiv ar fi sunat tot λαϊκός şi că, deci, λαϊκὸς πύργος se poate referi foarte bine la *Lai*-i traci din regiunea dobrogeană unde este atestat, fără să fie nevoie de ipoteza lipsită de temeiuri a unor migraţii de « ţărani dependenţi » din Asia Mică.

In ce priveşte participiul λεγόμενος, « aşa zisul », care în textul epigrafic citat însoţeşte toponimicul λαϊκὸς πύργος şi care după d-sa ar sublinia « caracterul de noutate » al aşezării respective, nu poate constitui în niciun caz o indicaţie utilă în problema *Lai*-lor. De altfel, acest cuvânt este departe de a conţine în sine vreun sens de « noutate ». Este un participiu care denotă aici o întrebuinţare restrânsă de ordin local şi de caracter neoficial a toponimicului pe care îl precede (οἱ ἐκ τοῦ λεγομένου λαϊκοῦ πύργου), ori, cel mult, având în vedere că textul inscripţiei respective nu s'a păstrat decât în mod fragmentar [4], ar putea reprezenta o referinţă la o menţiune deja făcută în partea pierdută a acestei text: « cei din mai sus pomenitul λαϊκὸς πύργος ».

---

[1] Cf. mulţimea enormă de nume trace conţinând acest element: *Muca, Mucapor, Mucabithyris, Mucazales, Mucazenes, Mucacenthus, Mucapaibes, Mucatralis* etc. (G. G. Mateescu, loc. cit., p. 107).

[2] V. Pârvan, « Dacia » II, 1925, p. 246—247. Pentru comparaţie cf. *Bononia* (Vidin), Βονώλας, sufixul-*nis*: G. G. Mateescu, loc. cit., p. 72—73, n. 5; p. 110, n. 3; V. Pârvan, Histria, VII (« Academia Română: Memoriile Secţiunii istorice », ser. III, v. II), p. 72—73; idem, « Dacia », II, 1925, p. 247.

[3] « Mélanges Marouzeau », loc. cit., Nr. 2. Comparaţii: Κοσίγγας, *Cosingis*, Κόσων, Κόζαρος, Κοζεικένθος, Κοζιβίθυς, sufixele-κόσης, -κώσης, -*nis*; cf. G. G. Mateescu, loc. cit., p. 110, n. 3; 119, n. 6; 141, n. 7; 167, n. 7; 179, n.2; 210, n.3; V. Pârvan, Histria, VII, p. 72—73; « Mélanges Marouzeau », loc. cit.

[4] I. Stoian, « Studii şi Cercetări de Istorie Veche », Nr. 2, anul II, 1951, p. 144.

Deşi materialul de bază al problemei *Lai*-lor constă prin excelenţă din inscripţii, Acad. C. Balmuş nu acordă nicio atenţie argumentelor de ordin special epigrafic. Dacă ar fi făcut-o, ar fi constatat că aceste argumente militează în favoarea caracterului etnic al numelui de *Lai*. Astfel, formula *cives Romani et Lai* (sau *Lae*) *consistentes vico Secundini* (sau *vico* [*T*]*urre Muca* [. . . ]), care se întâlneşte în şapte din cele opt inscripţii referitoare la *Lai*, sună la fel cu formula numeroaselor inscripţii din aceeaşi regiune în care este vorba de Bessi: *cives Romani et Bessi consistentes vico Ulmeto* sau *veterani et cives Romani et Bessi consistentes vico Quintionis*. Dar cum numele de *Bessi* apare aici ca un element de caracter indiscutabil etnic, fără nicio aluzie la situaţia socială a acestei populaţii, nici numelui de *Lai* nu i se poate da o altă interpretare. De altfel, nicăieri, în nicio inscripţie din tot imperiul roman, formulele de acest fel nu conţin referinţe la clase sociale. Dacă vedem adesea menţionându-se în inscripţii *veterani et cives Romani consistentes in canabis* sau *consistentes ad legionem* sau *consistentes vico*, în asemenea cazuri nu avem a face nicidecum cu categorii sociale, fiindcă şi veteranii sunt cetăţeni romani cu aceleaşi drepturi ca şi ceilalţi, ci este vorba numai de grupuri corporative diferite, veteranii fiind constituiţi pretutindeni, precum se ştie, până pe la sfârşitul secolului al II-lea e. n., într'un *conventus* al lor. Iar când în asemenea formule se introduce şi un element peregrin, acesta are totdeauna un sens etnic. Dacă am adopta interpretarea Acad. Balmuş referitoare la *Lai*, ar fi pentru prima dată, în toată epigrafia latină, când s'ar ivi o excepţie dela această regulă.

Pe de altă parte, dacă există cazuri frecvente când cetăţenii romani apar în inscripţiile oficiale alături de peregrinii liberi, nu se poate cita măcar un singur exemplu când aceiaşi cetăţeni să figureze împreună cu o categorie de locuitori de condiţie socială inferioară, dependentă, cum ar fi λαοί-i. Pentru cine ştie ce înseamnă în mentalitatea antică cetăţenia romană şi apartenenţa la o clasă liberă, problema nici nu se mai poate pune.

Tocmai de aceea, convieţuirea pe picior de egalitate a cetăţenilor romani (inclusiv, uneori, a veteranilor) cu *Lai*-i şi cu Bessii, pe care o constatăm în inscripţiile din Dobrogea, ne obligă să conchidem nu numai la condiţia liberă a acestor elemente etnice, dar şi la o situaţie a lor oarecum privilegiată faţă de alţi peregrini locali.

Nu este vorba de o simplă asociere a cetăţenilor romani cu localnicii Lai şi Bessi pentru comemorarea în comun a unei sărbători religioase (monumentele epigrafice respective referindu-se la celebrarea anuală a Rosaliilor), ci de însăşi organizarea oficială a *vici*-lor în care locuiesc, cu magistraţi care apar sau în tovărăşie simultană: unii romani şi alţii peregrini (în satele cu *Bessi*) sau în alternanţă: uneori numai romani, alteori numai peregrini (în satele cu *Lai*). Dacă aceşti peregrini ar reprezenta o clasă socială inferioară, de λαοί ori de *dediticii*, o asemenea egalitate ar fi de neconceput. Nu vedem nicăieri pe Dacii locali, de pildă, apărând într'o situaţie analoagă. Dimpotrivă, pe aceşti autohtoni învinşi, aflaţi în adevărata condiţie de *dediticii*, documentele oficiale din vremea romană nici nu-i pomenesc, cu excepţii foarte rare cum este cazul cu inscripţia din *Civitas Ausdecensium*, prin care se interzice Dacilor locali de a mai încălca teritoriul acestei localităţi trace[1]. Prin urmare, avem

[1] C.I.L., III, 14437.

de o parte străvechea populaţie autohtonă a Geţilor (numiţi *Daci* în izvoarele romane), învinsă în războiul lui Licinius Crassus din anii 29—28 î. e. n., iar de alta, diferite enclave trace de *Bessi*, *Lai*, *Ausdecenses*, de provenienţă balcanică, aşezate în cuprinsul Dobrogei după această dată. Pe cei dintâi, reprezentanţii imperiului îi tratează cu asprime, pe ceilalţi îi ocrotesc şi chiar îi consideră uneori pe o treaptă de egalitate cu înşişi cetăţenii romani.

In general se crede că Bessii, ca şi ceilalţi Traci amintiţi, ar fi fost deportaţi în Scythia Minor în situaţia de *dediticii*, ca o măsură de pedepsire, fiindcă au rezistat şi ei lui Licinius Crassus. Nu avem motive să contestăm colonizarea lor în Dobrogea la sfârşitul secolului I î. e. n., după expediţia acestui general roman, dar trebue să observăm că tratamentul care li se aplică în secolele următoare nu corespunde deloc situaţiei unor învinşi pedepsiţi. De aceea, noi înclinăm a interpreta colonizarea lor în Dobrogea ca fiind, la origine, independentă de normele juridice romane.

Se uită prea adesea că organizarea în forme romane a regiunilor dintre Balcani şi gurile Dunării n'a fost o urmare directă a expediţiei lui Crassus, ci că s'a produs mai târziu, în cursul secolului I e. n., după o perioadă de stăpânire a regatului autonom al Odrysilor traci, cărora aceste regiuni le fuseseră încredinţate de către Romani. Administraţia romană a fost instaurată aici fără violenţe, printr'o simplă trecere dela un regim clientelar trac la unul provincial. Prin urmare, această administraţie nu a fost în situaţia de a proceda în Dobrogea ca într'o ţară cucerită, ci numai de a se adapta la opera de organizare pe care o făcuseră mai înainte regii odrysi. Cu această operă de organizare tracă trebue să punem în legătură enclavele de Bessi, de Lai şi de alţi Traci meridionali din Scythia Minor. Departe de a fi vorba de triburi de *dediticii* năpăstuiţi, aceste populaţii balcanice au fost colonizate în Dobrogea în condiţii favorabile, ca elemente de încredere, cu misiunea de a garanta siguranţa autorităţii odryse şi, indirect, a celei romane, în mijlocul Dacilor învinşi de Crassus şi împotriva incursiunilor de peste Dunăre. Romanii, preluând administrarea acestei ţări, au respectat stările de lucruri create de interpuşii lor odrysi şi i-au acceptat pe Bessi, pe Lai, pe Ausdecensi aşa cum i-au găsit, ca un element peregrin preferat, convenabil intereselor lor.

Desprinderea *Lai*-lor din rândul acestor grupuri etnice compuse din oameni liberi şi interpretarea lor ca o clasă de λαοί, nesprijinindu-se pe niciun argument valabil şi opunându-se unor mărturii documentare incontestabile, reprezintă o teză cu desăvârşire eronată. Când V. Pârvan a renunţat la acestă teză, nu a făcut decât să cedeze în faţa izvoarelor. Desigur, explicarea *Lai*-lor ca o clasă socială ar fi corespuns unei preocupări cu mult mai importante decât identificarea lor cu acel mărunt trib de Λααῖοι pomenit de Tucidide în Balcani. In primul caz s'ar fi adus o contribuţie la lămurirea unei probleme de istorie generală, pe când în al doilea caz nu s'a rezolvat decât o problemă de interes local, adăugându-se încă un element la seria de populaţii trace cunoscute mai înainte în Scythia Minor. Dar un rezultat pozitiv, oricât de modest, este totdeauna de preferat celei mai atrăgătoare dintre conjecturi, dacă aceasta nu poate avea în favoarea sa realitatea faptelor.

# К ВОПРОСУ О LAI

## (ПО ПОВОДУ СТАТЬИ «LAI CONSISTENTES»)

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Автор настоящего выступления утверждает, что исследование акад. К. Балмуша, воскресившего теорию тождественности *lai* Малой Скифии с λαοί эпохи эллинизма, является необоснованным. Он обратил внимание на факты, которые говорят об этническом характере этого населения, находящегося в связи с Λαιαῖοι из Тракии, засвидетельствованные Фукидидом на Балканах.

Мнение акад. Балмуша, основанное на случайном утверждении А. Б. Рановича, согласно которому Lai были теми же λαοί Малой Азии, колонизированные в Добрудже в римскую эпоху, не опирается ни на одно из указаний источников. Между Lai, упомянутыми в надписях Малой Скифии римской эпохи (II—III в. н. э.), и восточными λαοί, которых встречают лишь в эпоху эллинизма (III—II в. до н. э.), существует большая разница в пространстве и времени, которую нельзя свести на нет простыми предположениями. Напрасно было бы задавать вопрос по какому поводу, в правление какого императора и по каким причинам λαοί из Азии начали переселение на берега Добруджи. С другой стороны, земельные условия дунайских провинций, включая сюда и Малую Скифию, где не было крупных землевладельцев восточного типа, были неблагоприятны для колонизации зависимых крестьян, принадлежащих к категории λαοί эпохи эллинизма.

Довод лингвистического порядка, при помощи которого акад. К. Балмуш пытается опровергнуть сопоставление, установленное между Lai и балканскими Λαιαῖοι, то есть кажущееся несоответствие между формами Lai-Lae и Laeaei (латинская транскрипция Λαιαῖοι), опираясь на фонетическую тонкость, является очень слабым. То же тракийское население верхней долины Стримоны, которое Фукидид (II, 96) упоминает под названием Λαιαῖοι, встречается на монетах V в. до н. э. под формой LAIAI и ΛA. Это еще очень далеко от тех точных форм, которые римские граверы III в. н. э. должны были бы обязательно передать как Laeaei. Это один из многочисленных случаев тракийских названий с особым произношением, которые греческие и латинские источники не могли передать точно. Редукция формы Λαιαῖοι (—Laeaei) в Lae-Lai, обусловленная необходимостью упрощения, имеет аналогию в тракийском наименовании — Coelaletae, которое часто переходит в сокращенную форму Coeletae.

Непреодолимой трудностью, которая препятствует рассматривать Lai как обществен ныйкласс, является изолированность этого населения. Восемь надписей, относящихся к Lai, известных до сих пор, были найдены между Томи (Констанца) и Истрией на площади, которая не превосходит в длину 50 км. Среди этих восьми этнографических памятников один был найден около Констанцы, а остальные семь среди развалин крепости Истрия. Среди этих последних не менее шести относятся к одной и той же деревне — vicus Secundini. Эта территориальная замкнутость, столь определенная, но естественная для этнического содержания, была бы необычайно странной для общественного класса.

Греческая надпись Истрии, где фигурирует λαϊκὸς πύργος эпохи Антонина Пия не имеет ничего общего с λαοί Малой Азии. Это деревня Lai, образовавшаяся вокруг берегового укрепления по соседству с Истрией, сходная с vicus Turris Muca [....], в окружности Томи.

Название Muca [...] этого последнего vicus, населенного cives Romani et Lae consistentes, является по преимуществу тракийским, так же как названия Bonunis и Cosenis, которые встречаются среди Lai vicus Secundini. Если даже не имеется более никаких доводов против социальной теории, поддерживаемой акад. Балмушом, то достаточно и этих тракийских названий, чтобы доказать этнический характер Lai.

Формула cives Romani et Lai (или Lae) consistentes vico Secundini (или vico Turre Muca ...), которая встречается в семи из восьми надписей, содержащая название Lai, очень похожа на формулу cives Romani et Bessi consistentes vico Ulmeto или vico Quintionis, которая встречается в современных надписях в той же области Средней Добруджи. А Bessi, хорошо известный тракийский народ, является здесь несомненно этническим элементом, без какого бы то ни было намека на социальное положение. Сравнение это тем более знаменательно, что вообще в латинской эпиграфике, формулы подобного рода не заключают указаний на общественные классы.

В указанных надписях Lai как и Bessi находятся постоянно в связи с cives Romani и даже в состоянии равенства, разделяя с ними местные магистратуры, что было бы неудобным, если бы Lai представляли собой нечто другое, чем свободных даже привилегированных переселенцев.

Lai, равно как Bessies и Ausdecens Южной Добруджи были балканскими тракийцами, колонизированными в Малой Скифии королями Одризы, как население, внушающее доверие в борьбе против гетов, подчиненных силой. После превращения Тракии в провинцию, римляне сохранили положение вещей, созданное их предшественниками. Этим объясняется выгодное положение Lai, которое было вне всякого сравнения с λαοί эпохи эллинизма.

## LE PROBLÈME DES *LAI*

### (EN MARGE DE L'ARTICLE « LAI CONSISTENTES »)

### (RÉSUMÉ)

L'Auteur de la présente intervention s'inscrit en faux contre l'essai de l'Académicien C. Balmuş de ressusciter la thèse concernant l'identité des *Lai* de la Scythie Mineure avec les λαοί hellénistiques. Il met en évidence les faits qui plaident pour le caractère ethnique de cette population, en relation avec les Λαιαῖοι thraces attestés par Thucydide dans les Balkans.

La conjecture de l'Académicien Balmuş, partant d'une affirmation incidentelle de A.B. Ranovitch, selon laquelle les *Lai* seraient des λαοί de l'Asie Mineure colonisés en Dobroudja à l'époque romaine, ne s'appuie sur aucune indication documentaire. Entre les *Lai*, mentionnés dans les inscriptions de la Scythie Mineure de l'époque romaine (II$^{e}$ — III$^{e}$ siècles de notre ère) et les λαοί orien-

taux, qu'on ne rencontre qu'à l'époque hellénistique (III$^e$ — II$^e$ siècles avant notre ère), il y a une grande différence d'espace et de temps, qu'on ne saurait annuler par de simples suppositions. On se demanderait en vain à quelle occasion, sous quel empereur et pour quels motifs les λαοί asiatiques auraient pu émigrer vers les côtes de la Dobroudja. D'autre part, les conditions agraires des provinces danubiennes, y compris la Scythie Mineure, où les propriétés latifundiaires de type oriental faisaient défaut, n'étaient pas favorables à une colonisation de paysans dépendants appartenant à la catégorie des λαοί hellénistiques.

L'argument linguistique par lequel l'Académicien Balmuş cherche à repousser le rapprochement établi entre les *Lai* et les Λαιαῖοι balkaniques, à savoir l'apparente incompatibilité entre les formes *Lai—Lae* et *Laeaei* (transcription latine de Λαιαῖοι), repose sur une subtilité phonétique très fragile. La même population thrace de la vallée supérieure du Strymon que Thucydide (II, 96) désigne sous le nom de Λαιαῖοι paraît sur les monnaies du V$^e$ siècle avant notre ère, sous les formes ΛΑΙΑΙ et ΛΑ. On est donc bien loin d'une forme fixe, que les lapicides romains du III$^e$ siècle de notre ère auraient dû transcrire inévitablement par *Laeaei*. C'est un des nombreux cas de noms thraces à prononciation particulière, que les sources grecques et latines ne pouvaient pas reproduire d'une façon exacte. La réduction de la forme Λαιαῖοι (= *Laeaei*) en *Lae—Lai*, imposée par le besoin de simplicité, a son analogie dans le nom, toujours thrace, des *Coelaletae*, qui est souvent comprimé en *Coeletae*.

Une difficulté insurmontable qui s'oppose à l'interprétation des *Lai* comme une classe sociale résulte de l'isolement de cette population. Les huit inscriptions relatives aux *Lai*, qu'on connaisse jusqu'à présent, ont été trouvées entre Tomis (Constanţa) et Histria, sur un espace qui ne dépasse pas 50 km en longueur. De ces huit monuments épigraphiques, l'un fut découvert près de Constanţa et les sept autres dans les ruines de la cité d'Histria. De ces derniers, non moins de six se rapportent à un seul village, le *vicus Secundini*. Cette délimitation territoriale, si rigoureuse, mais si naturelle pour une enclave ethnique, serait tout à fait étrange pour une classe sociale.

L'inscription grecque d'Histria où figure un λαϊκὸς πύργος de l'époque d'Antonin-le-Pieux, n'a rien à voir avec les λαοί de l'Asie Mineure. Il s'agit d'un village de *Lai* formé autour d'une fortification du littoral voisin d'Histria, semblable au *vicus Turris Muca* [. . .] des environs de Tomis.

Le nom *Muca* [. . .] de ce dernier *vicus*, habité par des *cives Romani et Lae consistentes*, est thrace par excellence, de même que les noms *Bonunis* et *Cosenis*, qu'on rencontre parmi les *Lai* du *vicus Secundini*. S'il n'y avait pas d'autres arguments contre la théorie sociale soutenue par l'Académicien Balmuş, ces noms thraces suffiraient à eux seuls pour prouver le caractère ethnique des *Lai*.

La formule *cives Romani et Lai* (ou *Lae*) *consistentes vico Secundini* (ou *vico Turre Muca*. . .), qu'on rencontre dans sept des huit inscriptions concernant les *Lai*, est tout à fait semblable à celles de *cives Romani et Bessi consistentes vico Ulmeto* ou *vico Quintionis*, qui se retrouvent dans les inscriptions contemporaines de la même région de la Dobroudja centrale. Or, les Besses, un peuple thrace bien connu, paraissent ici comme un élément incontestablement ethnique, sans aucune allusion à leur position sociale. La comparaison est d'autant plus significative qu'en général, dans l'épigraphie latine, les formules de cette sorte ne contiennent pas des références à des classes sociales.

Dans les inscriptions mentionnées, les Lai, de même que les Besses, se trouvent constamment associés à des *cives Romani* et même dans une situation d'égalité, partageant avec ceux-ci les magistratures locales, ce qui serait inconcevable si les *Lai* avaient représenté autre chose que des pérégrins libres, voire privilégiés.

Les *Lai*, à l'égal des Besses et des Ausdecenses de la Dobroudja méridionale, étaient des Thraces balkaniques colonisés dans la Scythie Mineure par les rois odryses, comme un élément de confiance contre les Gètes locaux, soumis par la force. Après la réduction de la Thrace en province, les Romains respectèrent l'état de choses créé par leurs prédécesseurs odryses. C'est ce qui explique la position avantageuse des *Lai*, qui se trouvaient loin de toute comparaison avec les λαοί hellénistiques.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

## NOTE ŞI INFORMAŢII

# CONTRIBUŢIE LA HARTA ARHEOLOGICĂ A DOBROGEI DE NORD-VEST

In vara anului 1951 am efectuat mai multe cercetări de suprafaţă pe teritoriul cuprins între localităţile Măcin-Garvăn-Luncaviţa. Scopul cercetărilor era de a descoperi resturi de vieţuire omenească din toate epocile istoriei vechi a regiunii, dar mai ales din timpul orânduirii comunei primitive, care este în general slab documentată pe întreg teritoriul Dobrogei [1].

★

Cercetările arheologice din această parte a Dobrogei au început de aproape o sută de ani. Cele mai vechi ştiri datează din cel de al şaptelea deceniu al secolului trecut. când Em. Desjardins cercetează şi ruinele romane din preajma Măcinului [2].

Primii cercetători români care au studiat şi aceste meleaguri au fost: P. Polonic (tatăl) şi în măsură mai mică, Gr. Tocilescu, care se bizuia pe informaţiile din rapoartele celui dintâi. P. Polonic a fost trimis între anii 1892—1898, de către Gr. Tocilescu, să cerceteze din punct de vedere arheologic teritoriul Dobrogei. In primăvara anului 1898 [3], P. Polonic străbate şi cercetează regiunea de care ne ocupăm, călătorind pe direcţia Luncaviţa-Garvăn-Măcin, fără să se abată prea mult în interiorul regiunii, căci preocuparea cercetătorilor de pe atunci era cunoaşterea cetăţilor romane înşirate de-a-lungul malului drept al Dunării. Pe atunci arheologia clasică se preocupa numai de ziduri, valuri şi inscripţii. Datorită zidărlilor şi cantităţilor însemnate de materiale arheologice din timpul epocii sclavagiste romane, cele mai multe dintre ele se cunosc încă dela sfârşitul secolului trecut.

Spre deosebire de această epocă şi numai datorită lui P. Polonic sunt amintite, ici şi colo, unele descoperiri din timpul orânduirii comunei primitive. De atunci şi până în 1939 puţini au fost arheologii care să se ocupe de trecutul îndepărtat al acestei regiuni. Din vara anului 1939 cercetările arheologice se intensifică; rând pe rând lucrează în regiune: Prof. Gh. Ştefan, Gr. Avachian, Em. Condurachi şi, în ultima vreme, membrii colectivului arheologic Garvăn-Dinogetia.

★

Din timpul « istoriei nescrise », la sfârşitul secolului trecut se cunoşteau prea puţine descoperiri în Dobrogea. Cea mai veche din regiunea noastră era descoperirea făcută de Polonic, care a vizitat, descris şi schiţat, cu deosebită grijă, în primăvara anului 1898, « Cetăţuia » de lângă satul Luncaviţa. Pe « Cetăţuie » el afirma că a găsit « cioburi de oale

---

[1] R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja. Bucureşti, 1938, p. 43—48.

[2] Em. Desjardins, « Revue archéologique », 1865, p. 430; 1868, XVII, p. 264.

[3] Raportul lui P. Polonic despre cercetările dintre Luncaviţa-Măcin a fost redactat la Giurgiu în ziua de 21 Aprilie 1898. Acad. R.P.R. ms. rom. Nr. 5132, f. 100 şi 101.

şi pământ ars cum se văd şi în celelalte cetăţi preistorice în Romînia »[1]. Cu aproximativ zece ani mai târziu, Acad. C. Moisil a vizitat şi împrejurimile localităţii Luncaviţa, amintind ntr'unul dintre articolele sale, de descoperirea pe teritoriul satului a unor « obiecte preistorice, probabil neolitice »[2]. Cercetările de arheologie primitivă au fost continuate în timpul primului război mondial când Paul Traeger găseşte în vecinătatea oraşului Măcin fragmente ceramice primitive[3] (despre care C. Schuchhardt scria că sunt « oarecum corespunzătoare cu Troia I »[4]).

Incepând din anul 1939, de când conduce săpăturile dela Garvăn-Dinogetia, Prof. Gh. Ştefan se interesează de resturile arheologice din preajma vechii cetăţi Dinogetia. In cursul unor cercetări arheologice de suprafaţă, Prof. Gh. Ştefan descoperă aşezarea (sau cimitirul) din prima epocă a fierului, de pe piscul « Mlăjitul Florilor »[5]. Cam în acelaşi timp achiziţionează pentru colecţiile Muzeului Naţional de Antichităţi un vas de tip Gumelniţa, vas despre care se spune că s'ar fi descoperit într'o viroagă dintre satele Garvăn şi Văcăreni[6]. Cu prilejul unei alte perlegheze, conduse de Prof. Gh. Ştefan, a fost vizitată şi aşezarea gumelniţeană de lângă satul Luncaviţa.

In timpul săpăturilor mai vechi şi în campaniile de săpături din anii 1950 şi 1951, s'au descoperit pe Bisericuţa (Garvăn) fragmente ceramice din epoca getică[7]. Cu acestea din urmă se încheie numărul descoperirilor din timpul orânduirii comunei primitive, cunoscute până în anul 1951 în partea de NV a Dobrogei.

★

Motivele datorită cărora orânduirea sclavagistă este mult mai bine cunoscută le-am amintit mai înainte.

Cetăţile şi aşezările principale din timpul orânduirii sclavagiste romane au fost cunoscute încă din vremea lui P. Polonic, care a verificat şi completat datele care se ştiau până atunci. Prima fortificaţie romană, din spaţiul care ne interesează, este situată pe un promontoriu înalt şi stâncos la marginea din spre Dunăre a oraşului Măcin. Este cetatea care a fost identificată cu vechiul Arrubium[8]. La Nord de aceasta se găseşte cetatea de mici dimensiuni numită Ghermeă, care se află la marginea de miazănoapte a satului Jijila[9]. In i mediata ei vecinătate se termină un val roman de pământ, ce despărţea platforma dealului Orliga de regiunea învecinată.

Pe popina Bisericuţei se găsesc ruinele cetăţii identificate pe baza izvoarelor antice cu vechea Dinogetia[10]. La Est de aceasta, pe teritoriul satului Luncaviţa, se află resturile de cetate de pe promontoriul numit Milanu[11]. Şirul de fortificaţii se continuă prin alte resturi de cetăţi, până la ţărmul Mării Negre. Acestea sunt câteva dintre cetăţile romane ce formau limesul Dunării, care păzea graniţele imperiului roman de atacurile şi migraţiile popoarelor dela Nordul şi NV Dunării.

---

[1] Acad. R.P.R., ms. rom. Nr. 5132, f. 100 verso.

[2] C. Moisil, « Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice », 1910, v. III, p. 174.

[3] Paul Traeger, Bilder aus der Dobrudscha. 1916—1918. Constanţa, 1918, p. 211.

[4] C. Schuchhardt, « Prähistorische Ztschr. », Berlin, 1924, v. XV, p. 9.

[5] Gh. Ştefan, Raport asupra activităţii ştiinţifice a Muzeului Naţional de Antichităţi în anii 1942 şi 1943, Bucureşti, 1944, p. 78.

[6] « Se spune », deoarece avem informaţii că vasul a fost găsit în alt loc.

[7] « St. şi Cercet. de Istorie Veche », Nr. 1, anul I, 1950, p. 69; « St. şi Cercet. de Istorie Veche », Nr. 1, anul II, 1951, p. 39.

[8] Victor Duruy, Histoire des Romains... Paris, 1883, v. V, p. 29, n. I.; Em. Condurachi, Raport asupra activităţii ştiinţifice a Muzeului Naţional de Antichităţi în anii 1942 şi 1943, Bucureşti, 1944, p. 45—48.

[9] P. Polonic, Raport 1898. Acad. R.P.R., ms. rom. Nr. 5132, f. 101 verso.

[10] Victor Duruy, op. cit., p. 29, n. 3; P. Polonic, op. cit., f. 101 şi verso; Gh. Ştefan, « Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice », Bucureşti, 1943, p. 90—92.

[11] P. Polonic, « Natura », Bucureşti, 1935, v. XXIV, Nr. 7, p. 24.

Așezările romane erau situate către interiorul teritoriului pe care ne-am propus să-l studiem. Mai întinsă era aceea de pe platforma din jurul cetății Arrubium. In legătură cu această așezare s'au descoperit și resturile unui apeduct, care pornea dela poalele munților Măcinului și se îndrepta spre cetate și așezare. O altă așezare era în preajma dealului lui Vodă, nu departe de cetatea de pe Bisericuța, de o parte și de alta a șoselei Garvăn-23 August. Nu departe, spre SE de satul Luncavița, este cunoscut locul pe care a fost o altă așezare romană cu apeduct.

★

Rezultatele perieghezelor efectuate în anul 1951 pe teritoriul cuprins între Măcin-Garvăn-Luncavița, au fost destul de rodnice. Le vom expune ținând seama de cele două direcții ale perieghezelor:

— Dela Dinogetia la Măcin, și

— Dela Dinogetia către Luncavița.

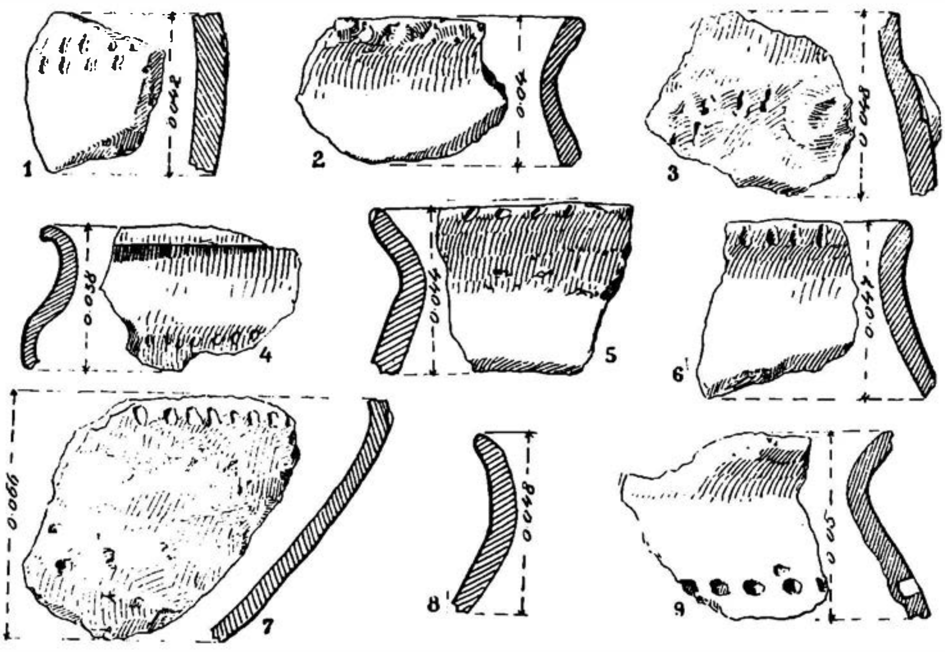



Fig. 1. — Garvăn. Fragmente ceramice de tip Gumelnița *D*.

1. Nu departe de vechea cetate de pe Bisericuța, la poalele pantei de Vest a dealului Crăcanele, se află un promontoriu stâncos numit Chiatra. In via de pe marginea promontoriului, panta este înclinată, din care cauză șuvoaiele de apă au brăzdat locul. Din albiile lor și dela suprafața solului am adunat diverse cioburi. Fragmentele ceramice nu sunt numeroase dar sunt destul de caracteristice pentru ca să poată fi datate precis. Câteva dintre ele provin din vase romane târzii. Celelalte cioburi sunt din vase lucrate cu mâna din pastă grosolană; ele au căpătat prin ardere coloarea cenușie sau roșcată (fig.1). Cele câteva fragmente din marginea vaselor au buza îngroșată și crestată la exterior (fig.1,*2*,*5*,*6*) [1]. Mai caracteristic este

[1] Analogii: Decorul adâncit de pe fragmentele din fig. 1,1 și 3 se aseamănă cu acela de pe cioburile reproduse de A. Langsdorf și I. Nestor, «Prähistorische Ztschr.», Berlin, 1929, p. 207, fig. 2, *8* și 21 și cu ornamentul de pe fragmentul descoperit la Foltești și reprodus în «St. și Cercet. de Istorie Veche» Nr. 1, anul II, 1951, fig. 5, *1*.

un ciob ornamentat printr'un şir de adâncituri rotunde, prin imprimarea cărora se formau în interiorul vasului, mici gurgule (fig. 1,9). Prin tehnica lucrului, prin formă şi decor, materialul ceramic descris se plasează în perioada de început a epocii de bronz, sau mai exact în faza *D* a culturii materiale Gumelniţa, fază care în Moldova corespunde materialelor de tip Folteşti-Horodiştea, iar în SV U.R.S.S., cu materialele arheologice descoperite la Usatovo.

2. Trecând în via alăturată, ajungem pe un teren mult mai prielnic vieţuirii omeneşti. El coboară printr'o pantă lină şi se termină printr'un bot de terasă. În decursul timpurilor, apele şi oamenii i-au săpat malurile, astfel încât s'a format o secţiune lungă de 20 m şi înaltă de aproximativ 2 m. În mal se observă doar câteva gropi şi resturile unor temelii de piatră. Fragmentele ceramice scoase din mal şi cele adunate dela suprafaţa terenului pot fi atribuite, cu siguranţă, unor epoci cu totul diferite. Culturii materiale Gumelniţa îi aparţin fragmentele de străchini cu buza înaltă, subţire, puţin arcuită înafară. Pe alte câteva fragmente se observă decorul trasat cu degetele. Faptul că pe acest loc a fost o locuire de oarecare durată a purtătorilor culturii Gumelniţa, ne este dovedit şi prin bucăţile de chirpic ce se găsesc răspândite la suprafaţa solului.

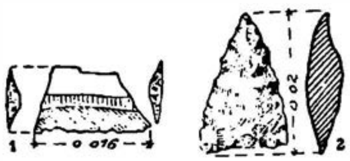


Fig. 2. — Garvăn. Unelte mici de silex.

Câteva toarte de amfore romane şi un fragment dintr'o tegula ne documentează vieţuirea omenească din prima jumătate a mileniului 1 e. n.

Ultima epocă reprezentată în această vie este etapa dela sfârşitul perioadei prefeudale sau chiar dela începutul celei feudale. Sunt fragmente de vase ce au fost lucrate la roată, în formă de borcane. Decorul de pe ele constă dintr'o linie dreaptă, trasată neglijent, în spirală, împrejurul vasului şi din linii în val. Trebue făcută precizarea că fragmentele de acest fel nu se aseamănă cu cele găsite în cuprinsul aşezării prefeudale de pe Bisericuţa.

3. Continuându-ne calea cu aproximativ 50 m spre Sud, de-a-lungul malului bălţii Jijila, intrăm într'o altă vie. Îndată ce a auzit despre scopul vizitei, unul dintre locuitori ne-a informat că în fiecare an ştirbeşte fierul plugului atunci, când ară din pricina unor temelii de piatră situate lângă vie. O parte din aceste temelii le-a distrus proprietarul locului. Pietrele sunt mici, de formă neregulată. De acolo am adunat de asemenea cioburi şi toarte de amfore romane. Este foarte probabil că toate fragmentele de amfore, care s'au cules din cele trei vii învecinate, aparţin aceluiaşi complex.

De apele bogate în peşte ale bălţii Jijila au fost atraşi nu numai oamenii din epocile amintite până acum ci şi alţii din timpuri mai vechi.

4. Intre locul numit Mlăjitul Florilor şi viile despre care am vorbit mai sus, se întinde o plajă largă. Pe nisipul ei se găsesc cioburi şi obiecte din diferite epoci. Înafară de fragmentele de amfore romane, am constatat că pe acest loc se află numeroase aşchii de silex şi chiar câteva unelte întregi şi fragmentare, de caracter microlitic. Numărul mare de aşchii ne îndreptăţeşte să admitem că acolo a fost un loc pe care se cioplеau unelte de silex ale unui grup omenesc. Dintre unelte amintim: un trapez cu laturile oblice foarte fin retuşate (fig. 2,*1*) şi un mic vârf de săgeată (fig. 2,*2*), de formă triunghiulară. Vârful are baza puţin concavă şi a fost lucrat din silex de calitate inferioară. Pe plajă nu am găsit niciun fragment ceramic care să dateze dintr'o perioadă de timp corespunzătoare microlitelor. Uneltele de caracter microlitic dela Garvăn-Dinogetia datează din epoca neolitică. Această datare este confirmată prin prezenţa vârfului triunghiular de săgeată şi mai ales prin descoperiri făcute în alte părţi. În Germania şi pe teritoriul R.P. Polone s'au găsit unelte microlitice printre care trapeze, asociate cu vârfuri de săgeată, asemănătoare cu al nostru, în aşezări şi morminte neolitice, împreună cu ceramică de caracter răsăritean, ornamentată cu pieptenele şi prin adâncituri.

Pe aceeaşi plajă am mai găsit şi o mărgea de sticlă galbenă cu « ochişori » de aceeaşi coloare. Perla datează din a doua epocă a fierului.

5. La aproximativ 100 m spre Nord de punctul numit « la Cetate », din apropierea satului Jijila, într'o grădină de zarzavat şi pe plaja bălţii Jijila, am adunat diferite fragmente ceramice: unul din epoca neolitică, iar celelalte din prima epocă a fierului. Vasele din care provin fragmentele noastre au fost arse în aşa fel ca să aibă la exterior coloarea neagră, iar în interior coloarea roşie sau cafenie. Faptul că ele aparţin primei epoci a fierului este confirmat printr'un fragment dintr'o strachină cu marginea canelată oblic, la exterior.

6. Cetăţuia dela marginea de Nord a satului Jijila, numită de localnici « Ghermeà », care a fost desenată şi măsurată de Polonic, trebue menţionată aici, deoarece în preajma ruinelor ei am găsit o monetă mică de bronz din timpul lui Constanţiu al II-lea [1]. Moneta, fragmentele ceramice, cetăţuia cu turnurile de colţ, asemănătoare ca formă cu acelea dela Dinogetia, precum şi mortarul amestecat cu cărămidă pisată, ne îndreptăţesc să admitem că zidurile cetăţuii Ghermeà au fost construite pe la începutul secolului al IV-lea e.n.

7. Lângă malul bălţii Jijila, la marginea satului cu acelaşi nume, se află un teren inundabil, denumit de localnici « La Pisc ». Cercetând acea porţiune de teren, am cules o cantitate apreciabilă de cioburi din diferite epoci. Cu ajutorul unei apucători de vas şi a unui ciob de coloare neagră la exterior şi brun în interior, cele mai vechi fragmente ceramice sunt datate în prima epocă a fierului. Câteva fragmente de coloare cenuşiu-albăstrui, lucrate la roată, dovedesc vieţuirea Geţilor pe aceste locuri, iar cioburile de amfore datează din primele secole ale erei noastre.

8. Pe un platou, la gura văii Jijila, se găsesc numeroase fragmente de amfore romane.

9. La punctul de întâlnire al văii Jijila cu valea Grecilor, se află un bot de deal numit « La Sevastin », dela poalele căruia ţâşnesc apele unui izvor. De pe platforma botului de deal am adunat câteva cioburi, care după aspect şi pastă aparţin epocii neolitice.

10. Intre crestele cele mai înalte ale munţilor Măcinului, pe panta de Vest a văii Grecilor, în vecinătatea unui izvor, din malurile săpate de ape, am scos mai multe fragmente ceramice. Câteva dintre ele sunt de aspect primitiv şi documentează, probabil, epoca de bronz. Cele mai multe fragmente ceramice provin din amfore romane. Acestea nu pot fi puse în legătură cu vreo aşezare, căci locul nu este prielnic pentru aşa ceva, ci trebue legate de activitatea păstorească din acele timpuri.

★

Să ne reîntoarcem pe locul vechii Dinogetia şi apoi să vedem ce s'a descoperit pe direcţia şi în împrejurimile satului Luncaviţa.

11. Intre Bisericuţa şi satul Garvăn, pe locul numit « La plantaţie », este un teren format din nisipuri sburătoare, a căror fixare se încearcă prin plantare de salcâmi. La poalele dealului Chetriceaua, vântul a spulberat, într'un loc mai liber din cuprinsul plantaţiei, nisipul, desvelind resturile unei vetre antice cu diametrul de cca 1 m. Aceasta era formată dintr'o suprafaţă de pietre de diferite dimensiuni având deasupra lipitură de lut ars. Din

[1] Cu toate că moneta este corodată, la Cabinetul Numismatic al M.N.A. i s'a putut preciza tipul după cum urmează:

Av. [D.N. CONSTAN]TIVS [P.F. AVG]. Bustul împăratului, diademat şi drapat spre dreapta.

Rv. [FEL. TEMP. REPARATIO] Un soldat în picioare spre stânga, ţine un scut în mâna stângă; străpunge cu suliţa sa şi împinge cu piciorul un inamic, care cade de pe calul său.

AE. Greutatea 1,48 g, diam. 15,30 mm, Coh[2], 45. Acest tip monetar a fost bătut după anul 348 e.n. Cf. J. Maurice, Numismatique Constantinienne. Paris, 1908, I, p. 144.

jurul vetrei am adunat diferite fragmente ceramice. Unele, după aspect şi formă, sunt din prima epocă a fierului, iar altele sunt cioburi de amfore greceşti. Dintre acestea, amintim o toartă cu un capăt de ştampilă. Două cioburi care sunt de coloare cenuşie, le considerăm getice. Având în vedere faptul că toate aceste cioburi le-am găsit grupate în jurul vetrei, credem că avem de a face cu o epocă în timpul căreia se îmbină cele trei feluri de materiale arheologice. Tradiţiile ceramice din prima epocă a fierului se vor fi menţinut în părţile NV ale Dobrogei vreme mai îndelungată decât în alte părţi ale ţării noastre. Acolo, în Nord-Vestul Dobrogei, autohtonii vor fi întrebuinţat în acelaşi timp amfore greceşti primite pe calea Dunării şi vasele de coloare cenuşie lucrate la roată.

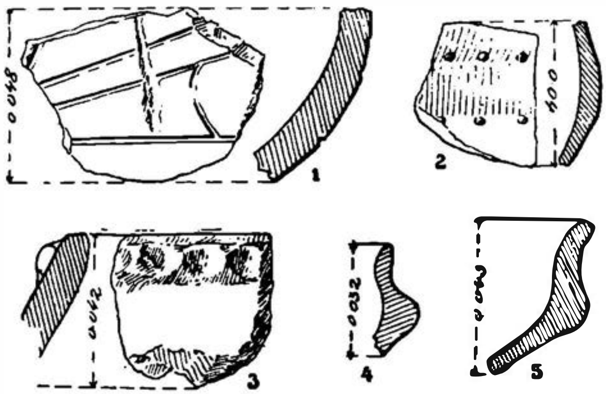


Fig. 3. — Văcăreni (Valea Nevestelniţa). Fragmente ceramice gumelniţene.

Continuându-ne calea pe şoseaua ce duce spre răsărit, trecând de satul Garvăn, ajungem la satul Văcăreni.

Intr'o colecţie se păstrau opt monete vechi. Toate au fost găsite pe teritoriul satului Văcăreni. Trebue să accentuăm faptul că ele datează din diferite epoci în cursul cărora circulaţia monetară a fost mai intensă în regiune şi în întreaga Dobroge, şi anume din secolele: IV, VI şi XI e.n. Din numărul de opt monete, trei datează din secolul al IV-lea (două din vremea lui Liciniu, iar a treia din timpul lui Constanţiu), una din secolul al VI-lea (Justinian sau Mauriciu Tiberiu) şi trei din secolul al XI-lea (una bătută din vremea împăratului Mihail al IV-lea şi două din timpul împărătesei Theodora); ultima monetă este de argint şi datează din anul 1627.

12. Aproape de marginea satului Văcăreni, între gura văilor Glodului şi Nevestelniţa, pe locul numit «La Ulmi», către malul gârlei, se află o padină. Pe acest loc se găsesc numeroase fragmente ceramice de vase arse la roşu şi toarte de amfore romane. După informaţiile culese, pe acel loc s'au găsit mai demult şi vase cu o capacitate de cca 200 kg.

13. Pe locul «La Vărărie», dela gura văii Nevestelniţa, s'au putut descoperi resturile unei aşezări neolitice. Podişul în acel loc coboară treptat spre malul gârlei, formând un bot de deal. Acesta a fost ales în antichitate drept loc de aşezare de către purtătorii culturii materiale Gumelniţa din epoca neolitică. Am adunat destul de multe fragmente de strachini gumelniţene şi câteva cioburi de amfore romane.

14. Către marginea de Est a satului Luncaviţa pe un deal, se găsesc răspândite, pe o suprafaţă mare de teren, fragmente ceramice din prima epocă a fierului. Pe acelaşi deal s'au descoperit, cu prilejul săpării unei gropi, două amfore pline cu cenuşă şi

oase calcinate. Din păcate, cum se întâmplă în majoritatea cazurilor cu astfel de descoperiri, vasele au fost sparte şi apoi aruncate. De sigur că avem de-a-face cu morminte de incineraţie.

Către Est, de-a-lungul văii Luncaviţa, se înşirue o serie de descoperiri.

15. Pe locul « La Păşunat », plugul scoate la arat cioburi de amfore şi de vase cenuşii de ale localnicilor Geţi (fig. 4), lucrate la roată.

16. Mai departe pe versantul de Sud al văii, aproximativ în dreptul km 2+300, pe panta lină a podişului, s'au adunat resturi din diferite epoci ale istoriei vechi. Câteva cioburi de coloare negru-brun sunt din prima epocă a fierului. Două fragmente ceramice de coloare cenuşie provin din vase ce au fost folosite de localnicii Geţi, iar celelalte cioburi de vase, lucrate din pastă grosolană, în formă de borcane, datează din perioada prefeudală. Decorul lor este format din linii în val.



Fig. 4. — Luncaviţa (la Păşunat). Fragmente ceramice din epoca getică.

17. Tot pe partea stângă a văii Luncaviţa, aproximativ în dreptul km 3+400, mai demult, s'a tăiat un bot de deal, pentru a se face un drum mai lesnicios spre pădure. Cu acel prilej, s'au distrus, în parte, resturile unei aşezări primitive. In marginea din spre drum a botului de deal, s'a format un mal pe alocuri înalt până la 2,5 m. In ruptura malului se văd depunerile arheologice, care ating în câteva porţiuni grosimea de 2 m. Ca şi alte locuri, botul de deal a fost ales pentru aşezare în diferite epoci. Cele mai vechi cioburi datează din timpul culturii materiale Gumelniţa. După un răstimp de peste o mie de ani, s'au aşezat pe acest loc oamenii din prima epocă a fierului. Fragmentele ceramice sunt caracteristice. Amintim ornamentul brâielor în relief alveolate şi apucătorile dela vase de coloare neagră la exterior şi gălbui-roşcat spre interior. Două fragmente de vase cenuşii atestă pe aceste locuri vieţuirea Geţilor. Dintr'o epocă mai târzie datează câteva fragmente de amfore romane.

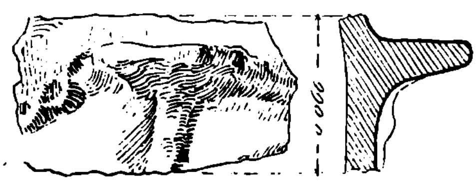


Fig. 5. — Luncaviţa. Fragment de vas getic.

18. Socotim că nu este rău să amintim şi aşezarea gumelniţeană de pe locul numit « Cetăţuie ». In cuprinsul ei s'au făcut în vara trecută sondaje de scurtă durată, care au dus la determinarea unui număr de şase nivele de locuire a purtătorilor culturii materiale Gumelniţa, la găsirea unor altor resturi datând din prima epocă a fierului, precum şi a unui cimitir creştin din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (datat printr'o monetă turcească din anul 1775).

19. Pe un ogor, la poalele «Cetăţuii» se pot aduna rare fragmente ceramice de vase lucrate la roată, în formă de borcane cu marginea răsfrântă înafară. Ornamentarea lor constă dintr'o linie în spirală trasată pe corpul vasului. Cioburile se plasează în epoca prefeudală, poate mai devreme în timp decât cele târzii de pe Bisericuţa.

20. La aproximativ 200 m spre Sud de Cetăţuie, pe Valea Ascunsă, s'a găsit izolat o dăltiţă lucrată din rocă vulcanică.

21. Lângă marginea pădurii, în apropierea locului unde se întâlneşte valea Luncaviţei cu valea Ţiganca, împreună cu un student am adunat mai multe fragmente ceramice, dintre care semnalez o apucătoare de vas, datând din epoca getică (fig. 5). Tot acolo s'au găsit şi câteva fragmente de vase lucrate din pastă cu pietricele foarte mici negre, vase care prin ardere au căpătat coloarea gălbuie. Par a fi fragmente de amfore greceşti.

22. Inainte de a încheia prezentarea materialelor, socotim că este bine să amintim şi descoperirea făcută în anul 1931 de către un locuitor din Luncaviţa, care, săpând o groapă pe Chetriceaua, a dat de osemintele unul schelet omenesc îngropat în poziţie chircită. Lângă craniu, spre ceafă, se găsea un vas de lut înalt de cca 10 cm, de formă globulară, cu gâtul mai strâmt decât corpul vasului. Lângă schelet s'a găsit şi o gresioară mai largă la un capăt. La una dintre extremităţi avea un orificiu. Mormântul datează din prima epocă a fierului. Chetriceaua se află în imediată apropiere a aşezării din prima epocă a fierului, dela marginea de Est a satului Luncaviţa.

★

Rezumând cele expuse mai sus, ajungem, pe baza datelor documentare actuale, la o primă concluzie şi anume:

— *că partea de Nord-Vest a Dobrogei a fost locuită aproape în toate epocile istoriei vechi a patriei noastre.*

In cele ce urmează ne vom restrânge numai la perioada de timp corespunzătoare orânduirii comunei primitive.

Materiale arheologice din timpul mai multor epoci lipsesc. Faptul necesită o explicaţie. Pentru moment ne lipsesc date cu privire la epoca paleolitică. Nu înseamnă însă că oameni nu au trăit aici şi în acele vremuri îndepărtate. De sigur, a fost o locuire foarte redusă. Dacă se vor face cercetări mai îndelungate şi mai atente decât cele făcute până acum, se va ajunge probabil la descoperirea uneltelor omului paleolitic. In această chestiune trebue să avem în vedere faptul că resturi atribuite paleoliticului superior s'au descoperit în Dobrogea la Topalu, destul de aproape de spaţiul nostru, şi de faptul că printre stâncile munţilor Măcinului există numeroase adăposturi ce au putut fi folosite de oamenii din epoca paleolitică. Cea de a doua epocă, din timpul căreia nu avem încă materiale sigure, este epoca de bronz. Lipsa acesteia, aproape totală, se datoreşte în primul rând, metodei cercetărilor. Până acum nu s'a acordat atenţie decât piscurilor. Dacă vom ţine seama de obiceiurile oamenilor din epoca de bronz de a-şi alege terenul de aşezare şi pe pante line, în vecinătatea apelor, pe văi, pe cât posibil mai departe de căile principale de comunicaţie, aşa cum se întâmplă în câmpia Munteniei, vom găsi şi astfel de aşezări.

★

Ce precizări se pot aduce şi ce probleme referitoare la epoca orânduirii comunei primitive pot fi analizate în funcţie de materialul pe care-l avem la dispoziţie?

Din epoca neolitică datează cele mai vechi urme cunoscute până în prezent în Nord-Vestul Dobrogei. Descoperirea unor unelte microlitice pe plaja bălţii Jijila ne permite lărgirea sferei. Propunem colectivelor arheologice, mai ales acelora din vecinătatea Mării Negre şi a lacurilor dobrogene, să cerceteze plajele din punct de vedere arheologic, căci, cu siguranţă, ele păstrează încă multe surprize. Socotim însă că nu ar fi bine să ne mărginim doar la spaţiul dobrogean, ci ar trebui cercetate şi toate celelalte regiuni de dune din ţara noastră.

In legătură cu descoperirile eneolitice din epoca ţinând de cultura materială Gumelniţa, ne putem pune întrebarea cărei sau căror etape din evoluţia acestei culturi aparţin ele? Va fi destul de greu de dat un răspuns. Originea, deplasările şi etapele de desvoltare ale culturii Gumelniţa nu vor putea fi pe deplin lămurite decât atunci când se va publica în cât mai mare cantitate, din cât mai multe aşezări şi clasificat stratigrafic, materialul arheologic aparţinând acestei culturi. Până acum se cunosc zeci de aşezări gumelniţene de pe teritoriul R.P. Bulgaria şi din ţara noastră, însă nu s'a săpat niciuna în întregime.

In Dobrogea se cunosc până în prezent numai câteva aşezări. Cea mai importantă, căci a fost săpată mai intens, este aşezarea de lângă Cernavoda. In restul Dobrogei sunt cele de lângă: Mangalia, Enisala, şi aşezările din NV.

Materialele din primele două aşezări nu s'au publicat încă, aşa încât ele nu ne pot fi de ajutor. Ca forme şi decor, cele din NV se aseamănă mult cu materialul ceramic dela Cernavoda.

Având însă în vedere decorul format din şiruri de adâncituri rotunde de caracter protocucutenian, de pe două fragmente ceramice găsite la Văcăreni, pe valea Nevestelniţei, ajungem la cea de a doua concluzie, şi anume:

*— că în colţul de Nord-Vest al Dobrogei, până acum avem documentată şi o fază timpurie a culturii Gumelniţa, corespunzătoare în timp fazei protocucuteniene din Moldova.*

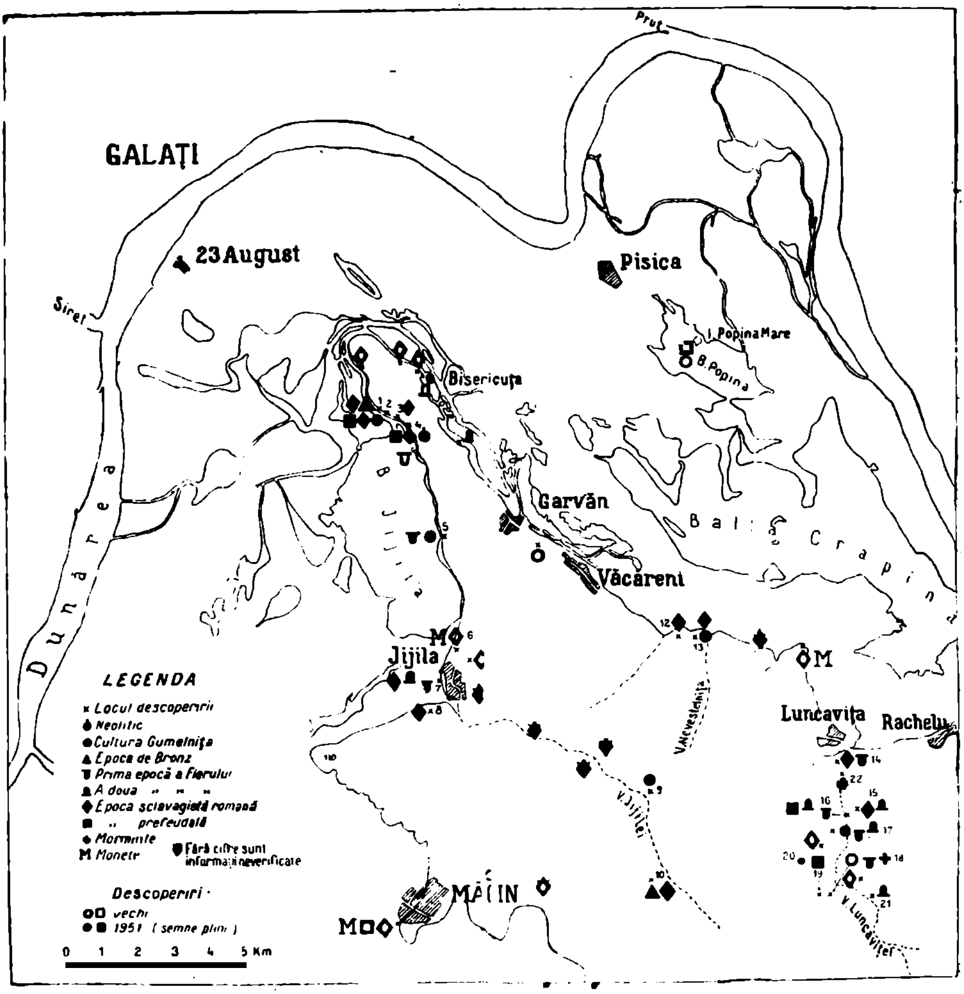



Fig. 6. — Harta arheologică a Dobrogei de Nord-Vest [1].

Ca şi în câmpia Munteniei, cultura Gumelniţa propriu zisă din Dobrogea este urmată de faza *D*. Materialele ceramice din această fază erau cunoscute de multă vreme dela Cernavoda [2], dar nu se putea şti din ce direcţie au venit purtătorii ei în Dobrogea: din câmpia munteană sau direct din spre NE? Astăzi, cu ajutorul fragmentelor găsite la Garvăn, suntem în măsură să spunem că grupurile omeneşti care au provocat transformările dela sfârşitul

[1] Numerele de pe hartă corespund cu cele din text.

[2] A. Langsdorf şi I. Nestor, op. cit., p. 207, fig. 2.

epocii eneolitice au pătruns concomitent atât în Muntenia, venind din spre răsărit prin Sudul Moldovei, cât şi în Dobrogea, venind din spre NE.

Punctele cu descoperiri din prima epocă a fierului sunt cele mai multe, dar de pe materialele ceramice lipsesc elementele decorative, care să ne permită legarea lor de restul descoperirilor din regiunile vecine. După constatarea făcută în legătură cu descoperirea dela poalele dealului Chetriceaua, tradiţiile olarilor din prima epocă a fierului s'au menţinut în aceste părţi în plină epocă getică, până când au fost aduse aici şi amforele greceşti, şi când aceiaşi localnici Geţi au început să lucreze la roată vasele lor cenuşii. In sfârşit, prin materialele epocii getice se întregeşte continuitatea de viaţă din negura vremurilor până la primele secole ale erei noastre.

*EUGEN COMŞA*

# К АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТЕ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ДОБРУДЖИ

## (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Параллельно с раскопками в Гарвэне в 1951 г. были возобновлены поверхностные археологические расследования в окрестностях этого села, а также на территории соседних сел.

Несколько целых и фрагментарных орудий из кремня, найденных на берегу озера Жижила (Гарвэн), являются древнейшими следами человеческой деятельности, известными в этой области. Орудия носят микролитический характер и датируются неолитом.

Обильный документальный материал освещает материальную культуру Гумельницы (энеолитическая эпоха); из этой эпохи были обнаружены остатки двух поселений (одно вблизи села Гарвэн и другое вблизи села Вэкэрени). Орнаменты на двух фрагментах керамики, найденные в поселении вблизи села Вэкэрени, напоминают орнаменты, бывшие в употреблении у носителей материальной культуры Кукутени (протокукутенская фаза). Это наблюдение подтверждает существование взаимоотношений между двумя соседними материальными культурами.

Присутствие людей в первой половине первого тысячелетия до н. э. представлено рядом новых археологических пунктов. Более интересными являются остатки обширного поселения того времени, лежащего в настоящее время под восточной частью села Лункавица. Вблизи поселения было случайно открыто погребение с трупоположением. Оно датируется, если принять во внимание инвентарь, ранним железным веком.

Известно сравнительно много остатков гетских поселений этой области, но среди всех обнаруженных пунктов более обширным является лишь поселение, лежащее вблизи села Лункавица.

Продолжающееся поверхностное расследование облегчит подробное изучение археологической среды древних укреплений и поселений в Гарвэне.

## ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Гарвэн. Фрагменты керамики типа Гумельница D.
Рис. 2. — Гарвэн. Мелкие кремневые инструменты.
Рис. 3. — Вэкэрени (Валя Невестельница). Фрагменты керамики из Гумельницы.
Рис. 4. — Лункавица (ла Пэшунат). Фрагменты керамики гетской эпохи.
Рис. 5. — Лункавица. Фрагменты гетского сосуда.
Рис. 6. — Археологическая карта северо-западной Добруджи.

# CONTRIBUTION À LA CARTE ARCHÉOLOGIQUE DE LA DOBROGEA DU NORD-OUEST

## (RÉSUMÉ)

En 1951, parallèlement aux fouilles de Garvăn, on a repris les recherches archéologiques de surface, tant dans les environs de ce village que sur le territoire des villages voisins.

Quelques outils en silex, entiers ou fragmentaires, trouvés sur la plage du lac Jijila (Garvăn) sont les traces les plus anciennes de l'activité humaine dans cette région. Les outils ont un caractère microlithique et datent de l'époque néolithique.

La culture matérielle Gumelnița (époque énéolithique) du temps de laquelle on a découvert les vestiges de deux établissements (l'un près du village de Garvăn et l'autre près de celui de Văcăreni), est celle qui est le mieux attestée.

Les ornements de deux fragments de céramique trouvés dans l'établissement voisin de Văcăreni, sont similaires à ceux utilisés par les porteurs de la culture matérielle Cucuteni (phase Protocucuteni). Cette observation confirme les relations existant entre ces deux cultures matérielles voisines.

La présence des hommes pendant la première moitié du I-er millénaire av. n. è., est attestée par une série de nouveaux points archéologiques. Plus intéressants sont les restes d'un vaste établissement datant de ce temps-là, recouvert à présent par la partie orientale du village de Luncavița. Dans le voisinage de l'établissement, on a découvert par hasard une tombe d'inhumation. Elle date également — en tenant compte de l'inventaire — de la première époque du fer.

On connait d'assez nombreux restes de la période d'habitation des Gètes dans cette région; mais parmi tous les points découverts, le plus vaste est l'établissement avoisinant le village de Luncavița.

Les recherches de surface, qu'on doit continuer, aideront beaucoup à la connaissance détaillée du milieu archéologique des anciennes fortifications et établissements de Garvăn.

## EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Garvăn. Fragments de céramique de type Gumelnița *D*.
Fig. 2. — Garvăn. Petits outils en silex.
Fig. 3. — Văcăreni (Valea Nevestelnița). Fragments de céramique Gumelnița.
Fig. 4. — Luncavița (au Pâturage). Fragment de céramique de l'époque gétique.
Fig. 5. — Luncavița. Fragment d'un vase gétique.
Fig. 6. — Carte archéologique du nord-ouest de la Dobrogea.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN RAIONUL GIURGIU (REGIUNEA BUCUREŞTI)

In urma unei sezisări a Muzeului Raional din Giurgiu, Secţiunea de Istorie a Academiei R. P. R. a luat hotărîrea să se facă o scurtă cercetare de suprafaţă în împrejurimile oraşului Giurgiu. Rezultatele cercetării efectuate în zilele de 1—3 Mai 1952 sunt următoarele (a se vedea harta, fig. 1. Numerotarea din text corespunde celei de pe hartă):

1. La o distanţă de aproximativ 2 km dela cimitirul oraşului Giurgiu, între şosea şi marginea terasei inferioare a Dunării, se află resturile unor aşezări antice. Cercetându-se terenul, s'au cules numeroase fragmente ceramice. Prin tehnica lucrului şi prin forme, ceramica aparţine mai multor epoci din istoria veche a regiunii. O parte dintre fragmentele culese datează dela sfârşitul epocii de bronz, altele sunt din epoca geto-dacică şi, în sfârşit, o ultimă categorie provine din vase în formă de borcan, caracteristice perioadei prefeudale.

*a)* Fragmentele ceramice din epoca de bronz sunt lucrate, în majoritatea cazurilor, din pastă grosolană amestecată cu cioburi pisate. Un singur fragment este ornamentat de-a-lungul buzei printr'o bandă largă mărginită cu linii incizate, iar la mijlocul ei se desfăşoară o spirală dublă trasată prin înţepături succesive (fig. 2,1). Pe alte câteva fragmente se păstrează porţiuni din brâuri alveolare în relief.

*b)* Epoca geto-dacică este reprezentată prin ceramică de coloare cenuşie, lucrată la roată. S'au găsit fragmente din marginea lată a unui strachini şi două toarte de ulcioare.

*c)* Din perioada prefeudală datează mai multe fragmente ceramice din vase care au fost modelate din pastă compactă, bine arsă. Ornamentarea constă dintr'o linie continuă, trasată în spirală în jurul vasului şi din benzi de linii în val.

2. La suprafaţa solului, în cuprinsul cimitirului, situat şi el lângă marginea terasei, s'au adunat o serie de fragmente ceramice, care, după tehnică şi pastă, aparţin unor epoci cu totul deosebite. Cele mai vechi provin din vase ce au fost lucrate din lut amestecat cu pleavă. In spărtură straturile superficiale sunt de coloare gălbuie, iar interiorul de coloare cenuşiu închis. Ele datează probabil din epoca neolitică timpurie. Alte câteva cioburi sunt din timpul epocii de bronz sau dela începutul primei epoci a fierului. Ele conţin în amestec cioburi pisate. Nu s'a găsit niciun ciob ornamentat care să ne ajute să putem data cu mai multă precizie materialul adunat.

Două fragmente ceramice provin din vase cenuşii, lucrate la roată, din lut amestecat cu pietricele. După tehnică şi aspect aparţin probabil secolelor IV — VI e. n.

3. La cca 300 m Est de punctul precedent, pe « Coasta Viilor », se găsesc resturile unei aşezări din prima epocă a fierului. Fragmentele ceramice culese au fost făcute din pastă amestecată cu cioburi pisate şi cu pietricele de calcar. Partea inferioară a unei toarte este de secţiune aproape triunghiulară. O altă toartă lucrată din pastă grosolană porneşte din buza vasului, fără a fi supraînălţată.

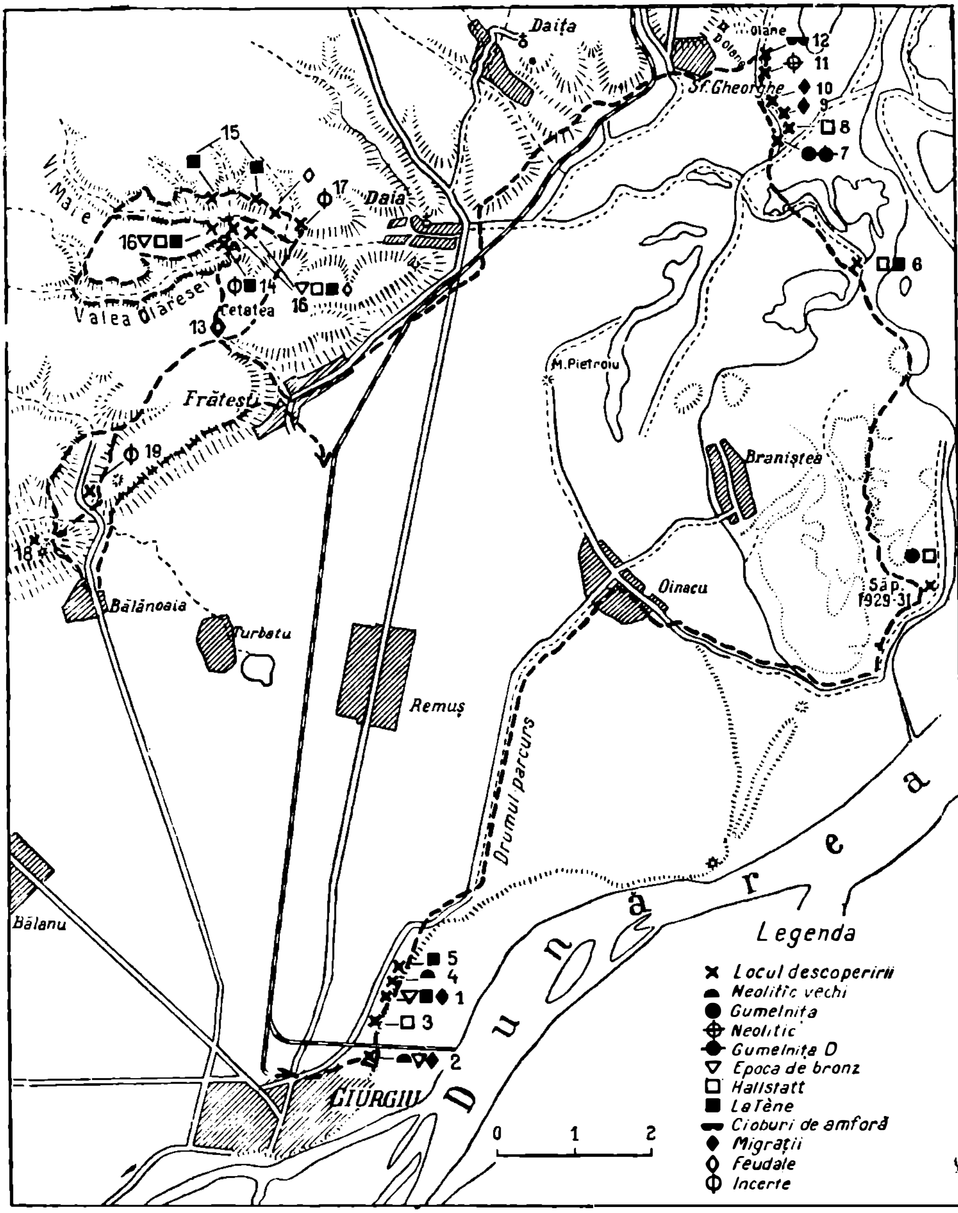



Fig. 1. — Regiunea cercetată.

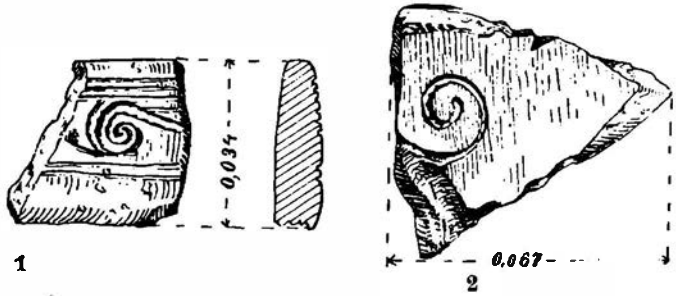



**Fig. 2. — Fragmente ceramice din epoca de bronz şi din prima epocă a fierului.**
1, Giurgiu, Coasta Viilor; 2, Sfântul Gheorghe, La Sfredel.

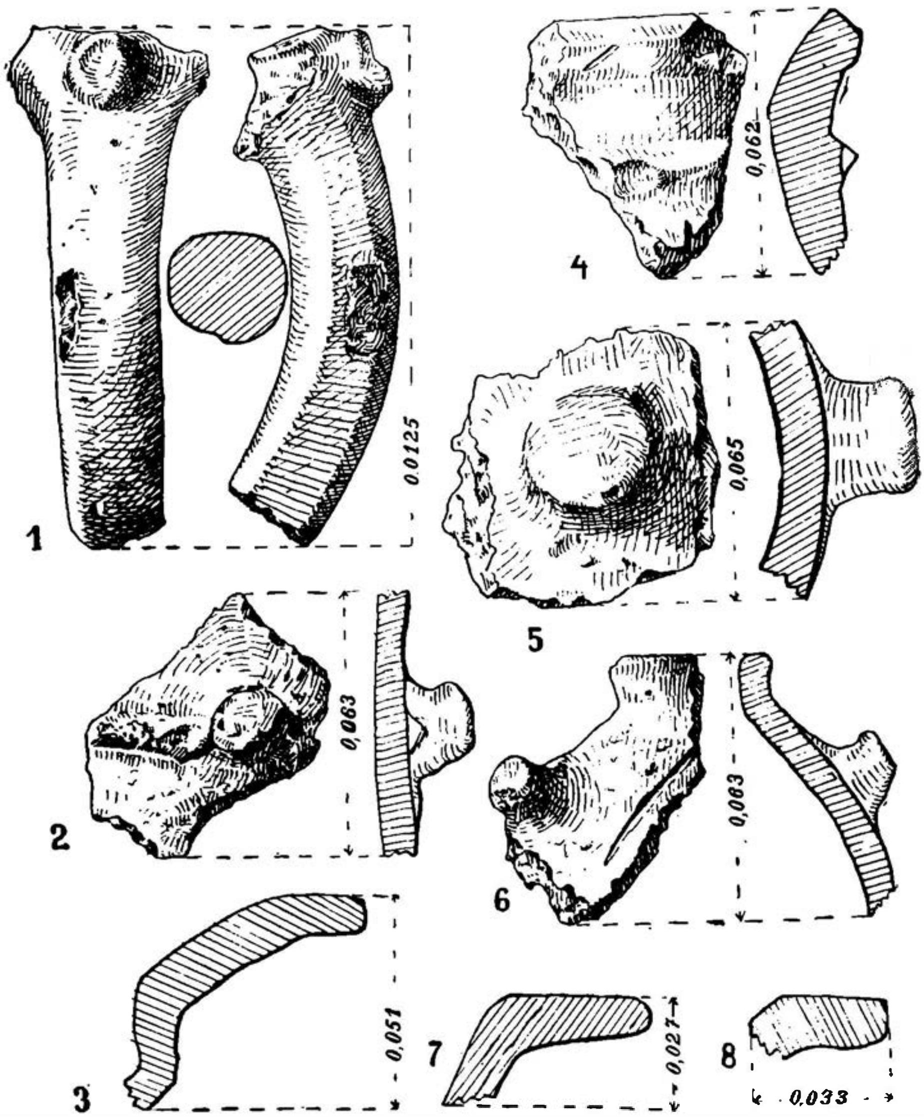



**Fig. 3. — Fragmente ceramice din a doua epocă a fierului.**
1, Sfâninl Gheorghe, La Olane; 2, Sfântul Gheorghe, Stoalfele; 3-8, Frăteşti, Valea Olăresei.

4. La cca 150 m Est de punctul 1, de care am vorbit mai sus, marginea terasei este întreruptă de o scurtă viroagă. Partea răsăriteană a acesteia este lină şi a fost prielnică vieţuirii omeneşti. La 25 m Est de viroagă, cu prilejul săpării unor gropi, au fost scoase la iveală mai multe fragmente dintr'un vas lucrat din lut amestecat cu pleavă. Pe suprafaţa vasului se disting dungi verticale (vârci) trasate cu degetele pe pasta moale a vasului. Cioburile descrise datează probabil din epoca neolitică timpurie. Cu acelaşi prilej s'a tăiat şi distrus o parte dintr'o suprafaţă de chirpic ars, care reprezintă resturile unei locuinţe. Chirpicul se găseşte la 0,25 m adâncime faţă de nivelul actual al solului. După observaţiile făcute la faţa locului rezultă că avem de-a-face cu resturile unei locuinţe de suprafaţă, care a fost distrusă datorită unui incendiu puternic. Suprafaţa de chirpic poate fi datată, cu ajutorul fragmentelor ceramice descrise mai sus, tot în epoca neolitică timpurie.

5. In timpul cercetărilor a fost vizitată şi Măgura Mare de lângă braţul Comasca de pe teritoriul satului Branişteа iar nu Oinac, cum se ştia până acum. Această măgură, precum şi un cimitir din secolele III-IV e.n., au fost săpate în anii 1929-1930 de profesorul Ion Andrieşescu.

De pe măgură s'au adunat câteva fragmente ceramice neolitice (de tip Gumelniţa) şi câteva cioburi din prima epocă a fierului.

6. De pe un mic bot de deal în dreptul punctului de întâlnire al celor două văi pe care localnicii le numesc Purceaua şi Stoalfele (la SE de satul Sf. Gheorghe), s'au adunat o serie de fragmente ceramice. Majoritatea materialului ceramic cules de pe acest loc datează din a doua epocă a fierului (tip Piscul Crăsani) (fig. 3,2). Tot acolo se mai aflau şi cioburi dela sfârşitul epocii de bronz. Dintre ele amintim o « ansa lunata » cu piciorușul inelat.

7. La cca 800 m Sud de satul Sf. Gheorghe, marginea terasei se termină printr'un mic bot de deal care a fost săpat de oameni, ce au scos lut pentru nevoi casnice. In malul unei gropi se aflau bucăţi de chirpic dintr'o locuinţă arsă. Intr'o altă groapă s'a descoperit un strat de cultură gros de 1,20 m. Pământul e afânat şi are coloarea cenuşie. In el se găsesc din loc în loc: oase de animale, mici bucăţi de chirpic şi fragmente ceramice. Spărgând câteva din ele, am constatat că provin din vase lucrate din lut amestecat cu scoică pisată. Bizuindu-ne pe această observaţie relativă la tehnica ceramicii descoperite, atribuim cioburile perioadei de transiţie dela epoca neolitică la epoca de bronz.

Printre cioburile scoase din malurile gropilor sunt şi câteva fragmente neolitice de tip Gumelniţa şi o aşchie de cremene.

8. La poalele terasei (în locul numit Sfredelul), s'a găsit un fragment ceramic izolat, care datează din prima epocă a fierului. In spărtură este negru-brun. Vasul a fost ornamentat în interior prin motive spiralice. Pe ciobul nostru se păstrează capătul unei spirale (fig. 2,*2*).

9. La marginea aceleiaşi terase, într'un alt punct mai aproape de satul Sf. Gheorghe, s'au adunat fragmente ceramice dela începutul perioadei prefeudale. Vasele erau lucrate în formă de borcane. Ornamentul era alcătuit dintr'o linie trasată în spirală în jurul vasului. Pe un ciob, sub buză, ornamentul liniar se combină cu şiruri de înţepături oblice executate cu ajutorul unui pieptene cu dinţii subţiri (fig. 4, *2*).

10. La o distanţă de aproximativ 500 m de sat, într'un mal prăbuşit, s'au găsit resturile unei vetre antice. Ea era formată dintr'o mică suprafaţă acoperită cu cioburi, deasupra cărora s'a făcut feţuiala de lut a vetrei.

Cioburile sunt din vase în formă de borcan, lucrate din pastă bine frământată, amestecată cu nisip şi pietricele. Buza vaselor este îngroşată (fig. 4, *1—5*). Decorul se compune din linii orizontale drepte şi din benzi de linii în val.

Importanţa materialului arheologic scos din vatră constă în acea că el reprezintă un grup unitar de cioburi contemporane.

Ceramica descrisă mai sus datează dela începutul perioadei prefeudale.

11. Aproape de marginea satului Sf. Gheorghe, pe luncă şi la poalele terasei, s'au adunat mai multe fragmente ceramice, care datează, foarte probabil, din epoca neolitică. Dintre acestea merită a fi menţionat un fragment din piciorul unui vas.

12. La poalele terasei numită «la Olane », lângă cele două izvoare de acolo, s'au găsit un fragment din toarta unei amfore şi câteva cioburi din corpul unor vase de acelaşi tip.

13. La 1 km spre NE de satul Frăteşti, pe marginea terasei, la capătul văii ce coboară spre sat, se găseşte locul numit « Cetate ». Este o fortificaţie de pământ de formă pătrată cu şanţ şi val. Intrarea era prin mijlocul laturii de Est, pe locul unde atât valul cât şi şanţul

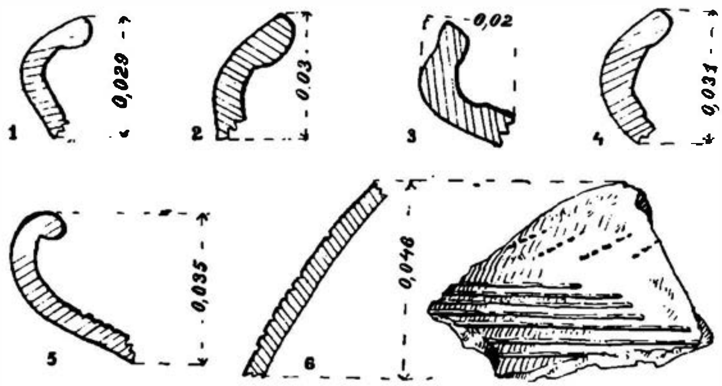



Fig. 4. — Fragmente ceramice din perioada prefeudală.
1-6, Sfântul Gheorghe, La Sfredel.

sunt întrerupte. Cetatea este orientată cu cele patru colţuri spre punctele cardinale. Mai mult de jumătate din lungimea valului şi anume partea de Vest, a fost în bună măsură nivelată prin arături. Lungimea unei laturi măsurată pe fundul şanţului este de 67 m. Şanţul este adânc de 1,35 m, iar valul de pământ se înalţă deasupra nivelului actual al solului din jur, dela 1,10 până la 1,50 m.

14. Pe panta de Nord a Văii Olăresei, vale ce se află la cca 2 km spre Nord de satul Frăteşti, în preajma punctului de întâlnire a acestei văi cu Valea Mare, deasupra celor două izvoare de acolo, este o veche carieră de pietriş. În jurul acestei cariere au fost culese numeroase fragmente ceramice din a doua epocă a fierului (fig. 3, *3—8*) şi alte câteva mai vechi.

S'a cercetat în continuare întreaga vale a Olăresei, fără să se mai găsească vreo altă urmă arheologică.

15. Pe Valea Mare, între punctul Izvoarele si capătul sudic al eleşteului Frăteşti, pe versantul de răsărit al văii, s'au adunat mai multe fragmente din vase cenuşii lucrate la roată. Ele datează din epoca geto-dacică.

16. Pe versantul de apus al aceleiaşi văi, spre Sud de izvorul Duduita, s'au cules numeroase fragmente ceramice, care aparţin epocii de bronz, primei epoci a fierului şi epocii geto-dacice.

La punctul de întâlnire al Văii Mari cu Valea Olăresei şi pe pantele învecinate sunt răspândite rămăşiţele vechiului sat Frăteşti. După cum povestesc bătrânii din satul actual şi după cum s'a constatat la faţa locului, vechiul sat era format din bordee răspândite de-a-lungul Văii Mari. La suprafaţa solului şi în malurile formate de carierele de pietriş, se găsesc numeroase cioburi din vase româneşti. Dintre ele unele sunt smălţuite. Astăzi locul poartă denumirea de Silişte.[1]

Locuitorii vechiului sat Frăteşti au început să se mute pe locul pe care se află astăzi dela 1877 încoace.

Menţionăm că, pe lângă gropile bordeelor, s'au găsit şi câteva oase omeneşti.

17. Pe un bot de deal între fântână şi Valea Făgădău, s'au cules câteva cioburi din timpul orânduirii comunei primitive.

18. In continuare s'au cercetat împrejurimile satului Bălănoaia, pentru precizarea locului exact al movilei în care s'a descoperit lebesul publicat de Vasile Pârvan. Pe teritoriul satului Bălănoaia există doar trei movile ce alcătuesc un grup situat pe creasta dealului dintre sat şi Valea Diului. Dintre movile, două sunt intacte, pe când cea de a treia, care se află la Nord de primele două, a fost săpată în cea mai mare parte. Din suprafaţa ei au rămas nesăpate două mici porţiuni laterale.

In prezent, adâncitura din mijlocul movilei este de 0,90 m faţă de nivelul solului înconjurător.

In anul 1911 — după datele referitoare la condiţiile descoperirii lebesului — s'a făcut o săpătură restrânsă.

Situaţia actuală, după cum am arătat mai sus, dovedeşte faptul că s'au mai făcut şi alte săpături în acea movilă. De pe suprafaţa solului, dintre cele trei movile s'au cules mai multe cioburi, dintre care unele sunt de aspect neolitic, iar unul singur este de coloare cenuşie şi provine dintr'un vas în formă de strachină din a doua epocă a fierului.

19. Intr'o carieră de pietriş, situată spre NE de satul Bălănoaia, s'a găsit izolată o lamă de silex. Intreaga unealtă poartă o patină gălbuie. Bulbul de percuţie este spart din vechime. Pe una din laturile lamei sunt retuşe verticale. Bizuindu-ne pe forma şi patina relativ groasă de pe unealtă şi pe faptul că era izolată în cuprinsul carierei de piatră, suntem de părere că ea datează probabil din epoca paleoliticului superior.

Descoperirile din raionul Giurgiu dovedesc existenţa unei serii întregi de aşezări omeneşti din cele mai vechi timpuri până în epoca feudală. In timp ce resturile aşezărilor neolitice sunt mai numeroase de-a-lungul marginii terasei superioare a Dunării, cele din a doua epocă a fierului sunt mai frecvente pe înălţimile terasei mijlocii a Dunării, pe locuri mai apropiate de şuvoaie şi mai lesne de apărat. Resturile de cultură materială din epoca prefeudală sunt mai rare şi se grupează pe locuri mai joase în preajma braţului Comasca.

Rezultatele cercetărilor efectuate în raionul Giurgiu au arătat bogăţia materialelor arheologice din această regiune şi ne îndeamnă la noi cercetări.

*EUGEN COMŞA şi SEBASTIAN MORINTZ*

## АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В РАЙОНЕ ДЖУРДЖУ (БУХАРЕСТСКАЯ ОБЛАСТЬ)

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

В начале мая 1952 г. в районе Джурджу, Бухарестской области, было произведено поверхностное исследование. Было открыто несколько античных поселений (см. карту рис. 1). Наибольшее число остатков неолитических поселений расположено у склонов верхней террасы Дуная, а поселения второй эпохи железа встречаются чаще на возвышенностях средней террасы, являющихся удобными оборонительными пунктами. Остатки материальной культуры ранней феодальной эпохи встречаются реже и группируются в низовьях вокруг рукава Комаска.

### ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Исследованная область.

Рис. 2. — Керамические фрагменты эпохи бронзы и первой эпохи железа. 1 — Джурджу, Коаста Виилор; 2 — Сфынтул Георге, Ла Сфредел.

Рис. 3. — Керамические фрагменты второй эпохи железа. 1 — Сфынтул Георге, Ла Олане; 2 — Сфынтул Георге, Стоалфеле; 3—8 — Фрэтешти, Валя Олэресей.

Рис. 4. — Керамические фрагменты дофеодального периода. 1—6 — Сфынтул Георге, Ла Сфредел.

# RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUE DANS LE DISTRICT DE GIURGIU (RÉGION DE BUCAREST)

## (RÉSUMÉ)

Au début du mois de mai de l'année 1952, on a effectué des fouilles en surface sur le territoire du district de Giurgiu, région de Bucarest. On a découvert à cette occasion plusieurs stations de l'antiquité (voir la carte de la figure 1). Les restes des établissements néolithiques sont plus nombreux le long de la terrasse supérieure du Danube. Les stations qui se rattachent au second âge du fer sont plus fréquentes sur les hauteurs de la terrasse moyenne, sur des emplacements plus faciles à défendre. Les restes de culture matérielle de l'époque féodale ancienne sont moins fréquents. Ils sont groupés en des terrains bas, à proximité du bras du Danube, Comasca.

## EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — La région étudiée.

Fig. 2. — Fragments de céramique de l'âge du bronze et du premier âge du fer. 1. Giurgiu, Coasta Viilor; 2. Sfântul Gheorghe, La Sfredel.

Fig. 3. — Fragments de céramique du second âge du fer. 1. Sfântul Gheorghe, La Olane; 2. Sfântul Gheorghe, Stoalfele; 3—8. Frăteşti, Valea Olăresei.

Fig. 4. — Fragments de céramique de la période préféodale. 1 — 6. Sfântul Gheorghe, La Sfredel.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN AŞEZAREA DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI DELA TĂMĂOANI (RAIONUL GALAŢI)

Prima epocă a fierului (Hallstatt) este cunoscută din ce în ce mai bine în Sudul Moldovei, datorită săpăturilor, sondajelor şi recunoaşterilor arheologice, întreprinse mai ales cu incepere din anul 1949 de către Academia R.P.R.

In ceea ce priveşte sectorul cel mai sudic, dela Nord de Galaţi, primele cercetări s'au făcut în anul 1939 sub formă de recunoaşteri. Cu acest prilej s'au semnalat resturi de cultură materială din aceeaşi vreme la Sipeni, Găneşti, Vădeni, Tg. Bereşti, Bursucani şi Smulţi [1]. Alte resturi din aceeaşi epocă s'au descoperit în 1946 la Stoicani, cu ocazia sondajelor de pe Cetăţuie şi a recunoaşterilor din cimitirul cu schelete chircite din prima epocă a fierului de pe înălţimea aflată imediat la Vest de Cetăţuie [2]. Ulterior, prin sondajele din 1948 şi săpăturile din 1949 de pe Cetăţuie şi din cimitirul amintit dela Stoicani, s'a precizat că în ambele locuri este documentat un aspect al culturii materiale locale dela sfârşitul primei epoci a fierului (sec. VII-VI î.e.n.) [3]. Contemporan în parte cu acest aspect este şi acela din aşezarea dela Tămăoani de lângă Stoicani cercetat prin sondajele din 1949 [4].

Tot dela sfârşitul primei epoci a fierului datează descoperirea de vase de lut ars dintr'o groapă dela Frumuşiţa, cercetată în 1948 şi 1949 [5], şi mormintele cu schelete chircite dela Folteşti, găsite în 1950, în cuprinsul aşezării de tip Usatovo, dela punctul numit Ruptura [6]. In ambele descoperiri s'au găsit căni cu toartă, caracteristice, prin unele elemente, primei epoci a fierului. Inafară de aceasta, prezenţa *kylix*-ului grecesc în descoperirea dela Frumuşiţa contribue la datarea vaselor lucrate cu mâna de acolo la sfârşitul secolului al V-lea î.e.n. [7].

Alte resturi din prima epocă a fierului s'au descoperit în 1948 la Tg. Bereşti şi Cavandineşti [8].

Datele procurate de toate aceste cercetări ajută la o cunoaştere mai amănunţită a primei epoci a fierului în acest sector din Sudul Moldovei. Această cunoaştere este încă departe de a fi completă, atât în ceea ce priveşte definirea propriu zisă a diferitelor aspecte de cultură

[1] Cf. « Dacia », VII—VIII, 1937—1940, p. 430, 435—437, 440 şi urm.

[2] Rezultatele acestor cercetări împreună cu ale acelora din 1948 şi 1949 au fost prezentate într'un raport amplu asupra săpăturilor dela Stoicani. « Materiale arheologice privind Istoria Veche a R.P.R. », v. I, 1953, p. 132 şi urm.

[3] « Studii » I, anul 2, 1949, p. 105 şi urm. « St. şi Cercet. de Istorie Veche », Nr. 1, anul I, 1950, p. 63.

[4] « Studii » I, anul 2, 1949, p. 105 şi urm ; « St. şi Cercet. de Istorie Veche », Nr. I, 1950, p. 64.

[5] « Studii » I, anul 2, 1949, p. 106 ; « St. şi Cercet. de Istorie Veche », Nr. 1, anul I, 1950, p. 65.

[6] « St. şi Cercet. de Istorie Veche », Nr. I, anul II, Ianuarie-Iunie 1951, p. 254.

[7] « Studii », I, anul II, 1949, p. 106.

[8] « Ibidem, p. 100, 106. Resturile din prima epocă a fierului dela Tg. Bereşti nu sunt menţionate în raport.

materială şi succesiunea lor în timp, cât şi în ce priveşte precizarea organizării social-economice a triburilor locale din acea vreme.

In orice caz, rezultatele obținute în acest sector din Sudul Moldovei, nu vor trebui considerate în mod izolat, ci în legătură cu acelea din aşezarea dela Poiana, controlându-se în ce măsură ele se verifică şi se completează reciproc. De asemenea, vor trebui cercetate şi legăturile cu celelalte aspecte de cultură materială dela noi din țară şi din Sudul U.R.S.S. In felul acesta se vor putea încadra mai bine în timp şi spațiu diferitele aspecte ale culturii materiale din prima epocă a fierului din Sudul Moldovei.

Desigur că rezolvarea acestor probleme presupune un studiu mai amplu, care necesită continuarea şi intensificarea cercetărilor pe teren.

In lucrarea de față sunt prezentate doar rezultatele primelor cercetări din aşezarea dela Tămăoani, încercându-se să se precizeze felul de aşezare şi să se definească aspectul culturii materiale a triburilor locale din această regiune în prima epocă a fierului.

★

La cca 2,5 km Sud de comuna Stoicani, la punctul numit Piscul, de pe teritoriul satului Tămăoani, s'a identificat în anul 1949 o aşezare din prima epocă a fierului.

Aşezarea se află pe terasa inferioară a Prutului, pe o porțiune de teren în formă de promontoriu, orientată EV şi izolată la Nord şi Sud prin câte o viroagă. Această formă de teren este mai îngustă la Est, în spre lunca Prutului şi mai lată la Vest în spre marginea de Est a satului Tămăoani. In spre Sud, aşezarea s'a întins şi pe promontoriul vecin.

In toamna anului 1949, s'au efectuat aici sondaje de către o parte din colectivul şantierului arheologic dela Stoicani. Cu acest prilej s'au săpat două şanțuri pe primul promontoriu şi un al treilea pe cel de al doilea promontoriu dela Sud. Materialul arheologic descoperit se află la Muzeul de Antichități din Iaşi.

Pe primul promontoriu, s'au săpat un şanț mai lung (I) de 22 m × 1,20 m şi orientat ENE 80°—VSV 260°, pe axul longitudinal al aşezării şi cam pe la mijlocul ei şi un altul mai mic (II) la 5 m spre Nord şi paralel cu primul.

Şanțul I s'a adâncit până la 0,60 m. S'a constatat că sub solul vegetal actual, de coloare neagră şi gros de cca 0,15—0,20 m. urmează o pătură de pământ de coloare deschisă, groasă de cca 0,25—0,30 m, în care s'au găsit câteva fragmente ceramice din prima epocă a fierului. Sub această depunere se află solul virgin, în care s'a adâncit săpătura cca 0,10 m.

Şanțul II (fig. 1). Orientarea şanțului II este aceeaşi cu a şanțului I. De asemenea, s'au făcut aceleaşi observații stratigrafice. Spre deosebire însă de şanțul I, pereții de Sud şi de Nord ai şanțului II au secționat câteva gropi din prima epocă a fierului. Astfel, în profilul peretelui de Nord (fig. 2,*a*) s'au observat trei gropi (Nr. 2, 3 şi 4), dintre care două mai mari în formă de clopot (Nr. 2 şi 4) la 4 m interval şi între ele una mai mică, cu pereți drepți (Nr. 3). In profilul peretelui de Sud (fig. 2) s'au observat alte două gropi în formă de clopot (Nr. 1 şi 5), la cca 2 m depărtare una de alta.

S'au săpat complet numai două gropi cu pământul de umplutură cenuşiu (Nr. 1 şi 2), făcându-se câte o lărgire în peretele malului din dreptul lor. Celelalte trei gropi (Nr. 3—5), secționate de pereții şanțului, vor fi cercetate cu alt prilej.

Adâncimea medie a şanțului II este de 1 m pe porțiunea dintre gropile Nr. 2, 3 şi 4 şi de 0,70 m în regiunea dintre gropile Nr. 1 şi 5. Adâncimea maximă față de nivelul solului actual este de 1,75 m, în dreptul gropii Nr. 1.

*Groapa Nr. 1* este în secțiune în formă de clopot, iar în plan, ovală. Dimensiuni: lățimea 1 m, în dreptul gurii, şi 2,36 m la fund, iar adâncimea 1,15 m față de baza stratului dela care s'a săpat şi 1,65 m față de nivelul actual al solului. Groapa, umplută cu pământ amestecat cu cenuşă, s'a observat clar în plan începând dela adâncimea de 1 m. In umplutura gropii s'au găsit fragmente din oase de animale, dintre care unele erau calcinate parțial.

*Groapa Nr. 2.* Forma gropii în secţiune este puţin deosebită de cea a gropii Nr. 1. Astfel, pereţii gropii sunt mai mult sau mai puţin drepţi la partea superioară şi oblici la cea inferioară, care se lăţeşte treptat spre fund. Forma gropii în plan este aproape rotundă. Dimensiuni: lăţimea 1,40 m în dreptul gurii şi 2,20 m la fund, iar adâncimea 1,10 m dela baza stratului dela care s'a săpat şi 1,45 m faţă de nivelul actual al solului. Groapa, care conţine multă cenuşă în pământul de umplutură, s'a observat în plan dela 0,50 m adâncime.

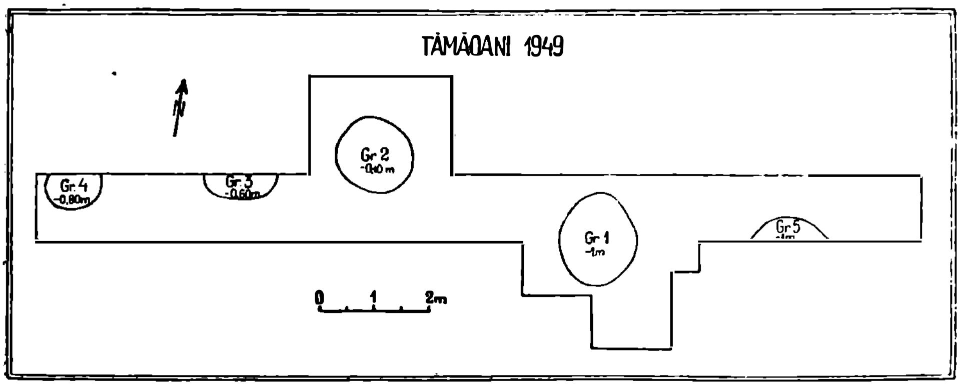



Fig. 1. — Planul gropilor din şanţul II.

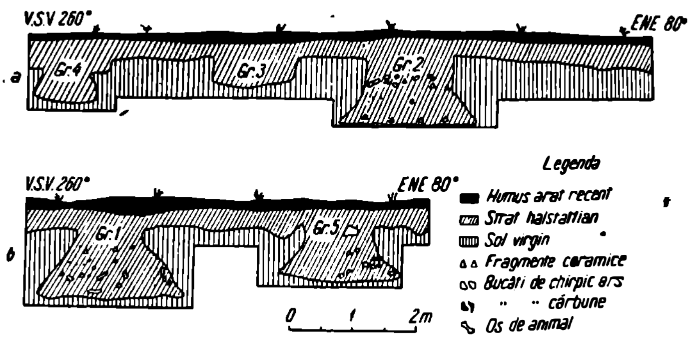



Fig. 2. — Profilele pereţilor de Nord (*a*) şi Sud (*b*) ale şanţului II.

In umplutura gropii până la 0,80 m adâncime s'au găsit fragmente ceramice, o fusaiolă (fig. 8,*1*) şi două căpăcele de lut ars (fig. 8, *3*—*4*), câteva oase de animale şi mai multe bucăţi de chirpic ars, dintre care unele prezintă urme de nuiele sau de trestie. La 1 m adâncime s'a descoperit un cuţit de bronz (fig. 8, *6 a* şi *6 b*), iar între 1m şi 1,30 m s'au găsit mai multe fragmente ceramice din diferite vase, dintre care unele sunt arse secundar. La 1,30 m adâncime, în jumătatea din spre Sud a gropii, s'au găsit femurul, tibia, peroncul şi câteva oase tarsiene din piciorul drept al unui schelet de om. După poziţia oaselor, piciorul era întins şi avea orientarea NV-SE. La cca 0,50 m NE de acest picior s'a descoperit un vas întreg mai mare (fig. 7,*1*), care zăcea în poziţie normală. Lângă acest vas se afla un fragment ceramic ceva mai mare prevăzut cu o toartă orizontală. In cuprinsul gropii, până la fund, înafară de acest vas, restul materialului ceramic este fragmentar. Din acest material s'a putut reconstitui numai un singur vas cu marginea răsfrântă înafară şi cu corpul bombat (fig. 7,*2*).

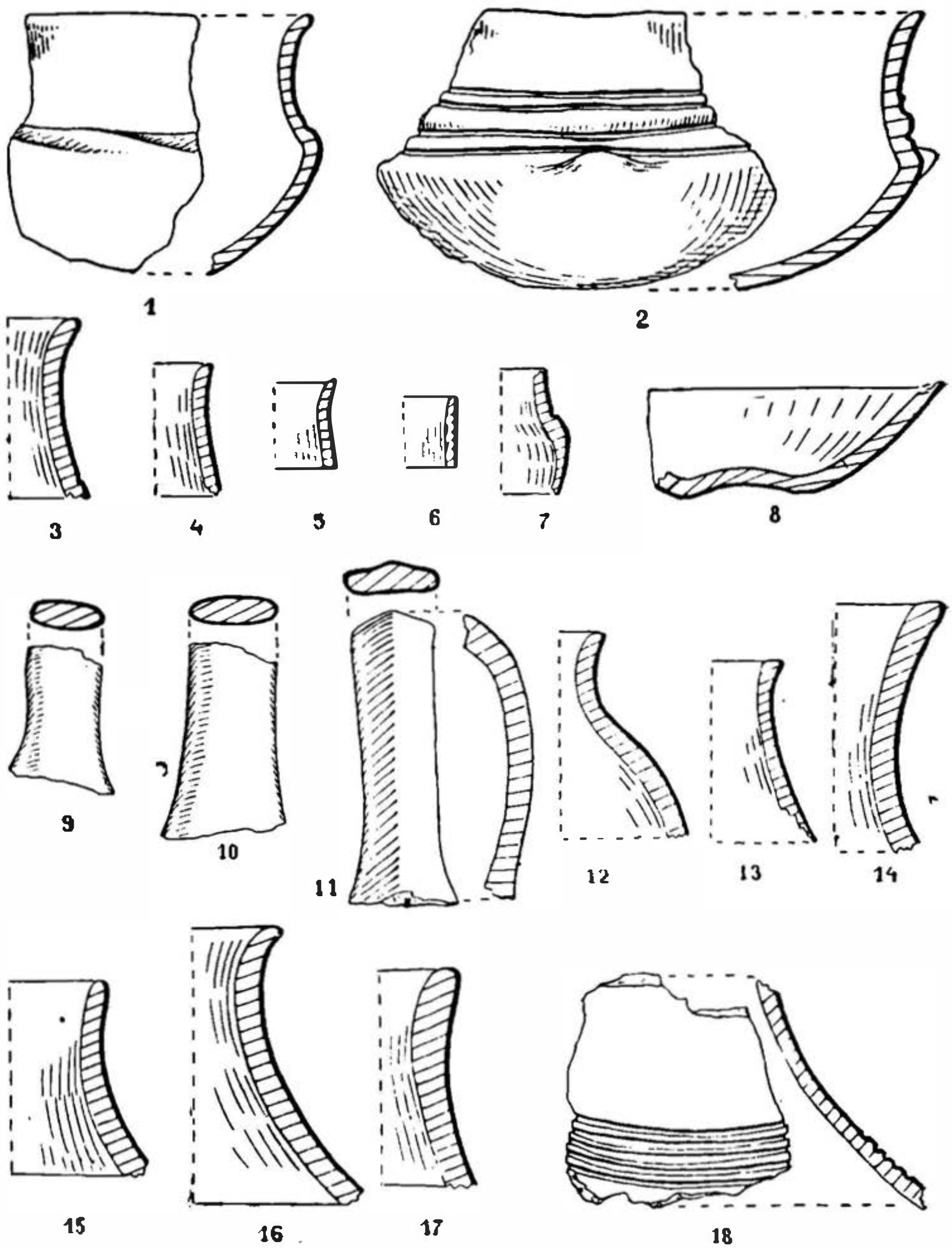



Fig. 3. — Fragmente de vase.

Este probabil că groapa s'a umplut încă din timpul locuirii din acestă aşezare cu resturi de ceramică, un vas întreg, câteva obiecte din inventarul locuinţelor şi oase de animale. Chirpicul ars, marea cantitate de cenuşă, ca şi unele oase calcinate şi fragmente ceramice arse secundar, ne arată că groapa s'a umplut apoi şi cu resturi din locuinţele arse ale acestei aşezări.

In ceea ce priveşte piciorul omenesc din spre fundul gropii, nu se pot face deocamdată decât presupuneri. El nu poate fi pus în legătură cu un mormânt mai nou sau mai vechi decât groapa, deoarece nu s'a găsit nimic din restul scheletului, nici în groapa propriu zisă, nici în caseta din jurul gropii. Este mai probabil că piciorul a fost introdus în groapă după ce a fost desprins din basin.

*Groapa Nr. 3* este în secţiune de formă rectangulară. Dimensiuni: lăţimea 1,30 m, iar adâncimea maximă, 0,50 m dela baza stratului dela care s'a săpat şi 0,90 m faţă de nivelul solului actual.

*Groapa Nr. 4* este în secţiune în formă apropiată de aceea de clopot şi prezintă pe latura de Est un mic prag, lat de 0,35 m şi înalt de 0,20 m. Dimensiuni: lăţimea, 0,75 m în dreptul gurii şi 1 m la fund, iar adâncimea 0,65 m dela baza stratului dela care s'a săpat şi 1,15 m faţă de nivelul solului actual.

*Groapa Nr. 5* este în secţiune în formă de clopot, iar în plan aproape rotundă sau ovală. Dimensiuni: lăţimea, 1,05 m în dreptul gurii şi 1,95 m la fund, iar adâncimea, 0,90 m dela baza stratului dela care s'a săpat şi 1,35 m faţă de nivelul solului actual.

Pe al doilea promontoriu s'a săpat şanţul III, de aceleaşi dimensiuni şi orientare ca şanţul I. S'au făcut aceleaşi observaţii stratigrafice. S'au descoperit câteva bucăţi de chirpic ars, dintre care unele prezintă urme clare de trestie, şi mai multe fragmente ceramice, care fac parte, în general, din vase grosolane şi mai rar din vase cu pereţii subţiri de calitate mai bună.

★

In inventarul aşezării dela Tămăoani predomină ceramica, care, în cea mai mare parte, provine din gropi şi mult mai puţin din stratul subţire dela baza căruia au fost săpate aceste gropi.

Din punctul de vedere al tehnicii pastei, se pot deosebi două categorii de vase: una din pastă de calitate bună şi alta din pastă grosolană.

Vasele din pastă de calitate bună au pereţii subţiri sau ceva mai groşi. Pasta vaselor cu pereţii subţiri este în genere mai omogenă şi mai compactă decât pasta de calitate bună a vaselor cu pereţii mai groşi. Inafară de acestea, pasta vaselor cu pereţii subţiri, de coloarea neagră în interior şi cafeniu deschis sau cenuşiu la exterior, are un aspect mai mult sau mai puţin sgrunţuros şi conţine fragmente ceramice pisate ca materie degresantă. Pasta vaselor cu pereţii mai groşi de coloare neagră în interior şi de obicei cărămizie pe o faţă şi neagră pe cealaltă, prezintă acelaşi aspect sgrunţuros şi conţine unele impurităţi foarte fin fărâmiţate. Vasele din această categorie au lustru pe ambele părţi sau uneori în întregime numai la interior sau exterior.

Vasele din pastă grosolană sunt de dimensiuni mai mari şi în genere au pereţii mai groşi. Vasele cu pereţii mai subţiri din această categorie sunt executate dintr'o pastă mai consistentă decât aceea a vaselor cu pereţii mai groşi. Pasta mai consistentă, de coloare neagră în interior, cenuşie pe o faţă şi cărămizie pe cealaltă, este sgrunţuroasă şi mai ales neomogenă, din cauza frământării puţin îngrijite; conţine destul de multă mică şi uneori chiar bucăţi mici de calcar, introduse intenţionat ca materie degresantă sau mai curând făcând parte din pasta, care nu a fost destul de bine curăţată de impurităţi. Pasta vaselor cu pereţii mai groşi este mai poroasă şi mult mai neîngrijit frământată.

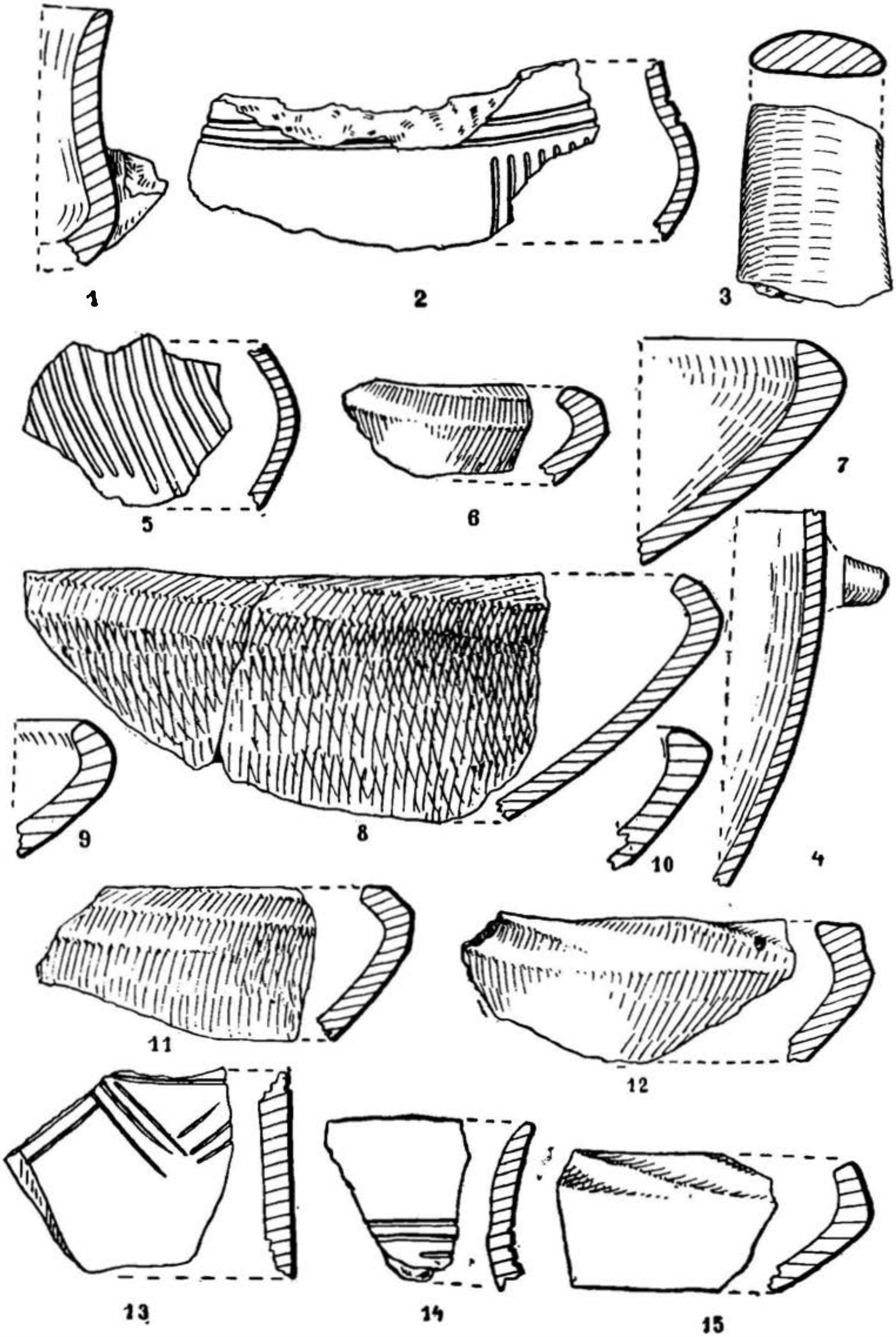



Fig. 4. — Fragmente de vase.

## A. VASE DIN PASTĂ DE CALITATE BUNĂ

1. Până în prezent, la Tămăoani s'au găsit doar patru margini (fig. 3,*3*,*4*), o porţiune de mijloc (fig. 3,*7*) şi un fund cu *umbo* (fig. 3,*8*) din vase de dimensiuni mici din pastă mai bună care din cauza stării fragmentare în care s'au păstrat nu pot fi atribuite cu siguranţă ceştilor sau vaselor mici bitronconice. Cele două părţi ale vasului sunt separate destul de accentuat. Partea superioară este uşor concavă şi prezintă în cinci cazuri buza subţiată şi puţin răsfrântă înafară. Partea inferioară este mai mult sau mai puţin semisferică. După un fragment din partea inferioară a unui vas din această serie se poate deduce că unele din aceste vase aveau fundul concav (fig. 3,*8*). In legătură cu formele de ceşti dela Tămăoani se pot pune trei toarte fragmentare, dintre care două din bandă de secţiune ovală (fig. 3,*9*,*10*) şi a treia din benzi de secţiune rectangulară şi cu o creastă mediană la exterior foarte puţin accentuată (fig. 3,*11*). In ceea ce priveşte decorul, pântecele vasului este ornamentat într'un caz cu faţete oblice (fig. 3,*1*), iar în altul, cu proeminenţe mici aplicate (fig. 3,*2*). In acest din urmă caz, şi partea superioară a vasului, pe porţiunea din spre pântece, este decorată cu o bandă orizontală în relief, mărginită de către două dungi orizontale adâncite.

2. Majoritatea fragmentelor ceramice provin din vase de dimensiuni mijlocii şi mari, din care s'au putut determina următoarele forme:

*a)* Vase în formă de oale, cu arcuirea corpului la partea superioară, gâtul desvoltat, marginea foarte uşor răsfrântă înafară şi cu buza rotunjită sau subţiată. Această formă de vas este reprezentată printr'un exemplar întreg (fig. 7,*1*) şi printr'un fragment (fig. 3,*12*). Exemplarul întreg a fost confecţionat cu grijă dintr'o pastă consistentă cenuşie, care prezintă pe faţa externă pete roşii dela flambare.

*b)* Vase cu arcuirea corpului la mijlocul înălţimii, cu gâtul desvoltat, marginea mai mult sau mai puţin răsfrântă înafară şi cu buza subţiată sau plată. Din această formă s'a putut întregi un singur vas, a cărui parte superioară s'a reconstituit cu o oarecare aproximaţie, deoarece s'a păstrat foarte fragmentar (fig. 7,*2*). Tot în legătură cu această formă de vas mai pot fi puse şi câteva fragmente de margine, cu buza plată (fig. 3,*13* şi *14*), rotunjită (fig. 3,*17*) sau subţiată (fig. 3,*15* şi *16*). Unul din exemplare este decorat pe partea superioară cu dungi orizontale adâncite (fig. 3,*2*). Nu se poate preciza dacă unele din aceste fragmente aparţin la această formă de vas sau la vasele bitronconice cu marginea dreaptă sau răsfrântă înafară.

*c)* Vase mari bitronconice din pastă de calitate bună, cu pereţii mai groşi, de coloare neagră cu lustru la exterior şi cărămizie la interior, sau din pastă de calitate mai puţin bună de coloare cenuşie şi cu lustru pe ambele feţe sau numai pe una din ele. Forma de vas din pastă de calitate bună este reprezentată prin câteva fragmente necaracteristice din corpul vasului, iar aceea din pastă de calitate mai puţin bună printr'o margine (fig. 3,*17*). Intr'un caz, umărul unui vas din pastă de coloare cenuşie, este decorat cu o bandă din dungi orizontale adâncite care amintesc fostele caneluri (fig. 3,*18*).

*d)* Vas bitronconic cu pereţii foarte uşor arcuiţi în partea superioară şi cu toarta, probabil supraînălţată, din bandă de secţiune ovală. S'a păstrat un singur fragment din partea superioară (fig. 4,*1*). In legătură cu această formă de vas s'ar putea pune eventual şi un fragment de toartă mai masivă cu banda din secţiune ovală (fig. 4,*3*).

*e)* Vase cu pântecele bombat, decorate cu benzi din dungi adâncite, dispuse orizontal şi vertical (fig. 4,*2*) sau oblic (fig. 4,*5*). Marginea şi fundul acestor vase sunt neprecizate.

*f)* Strachinile cu marginea îndoită drept şi cu buza plată, decorată cu caneluri oblice. S'au găsit în total douăsprezece margini din asemenea strachini. Dintre acestea, trei exemplare în loc de caneluri au o simplă faţetare a marginii (fig. 4,*6*,*8*,*11*), iar la alte două, canelurile fiind mai adâncite, se formează între ele un fel de creste (fig. 4,*15*). Restul exemplarelor se caracterizează prin marginea îndoită, necanelată şi subţiată în spre buza teşită oblic

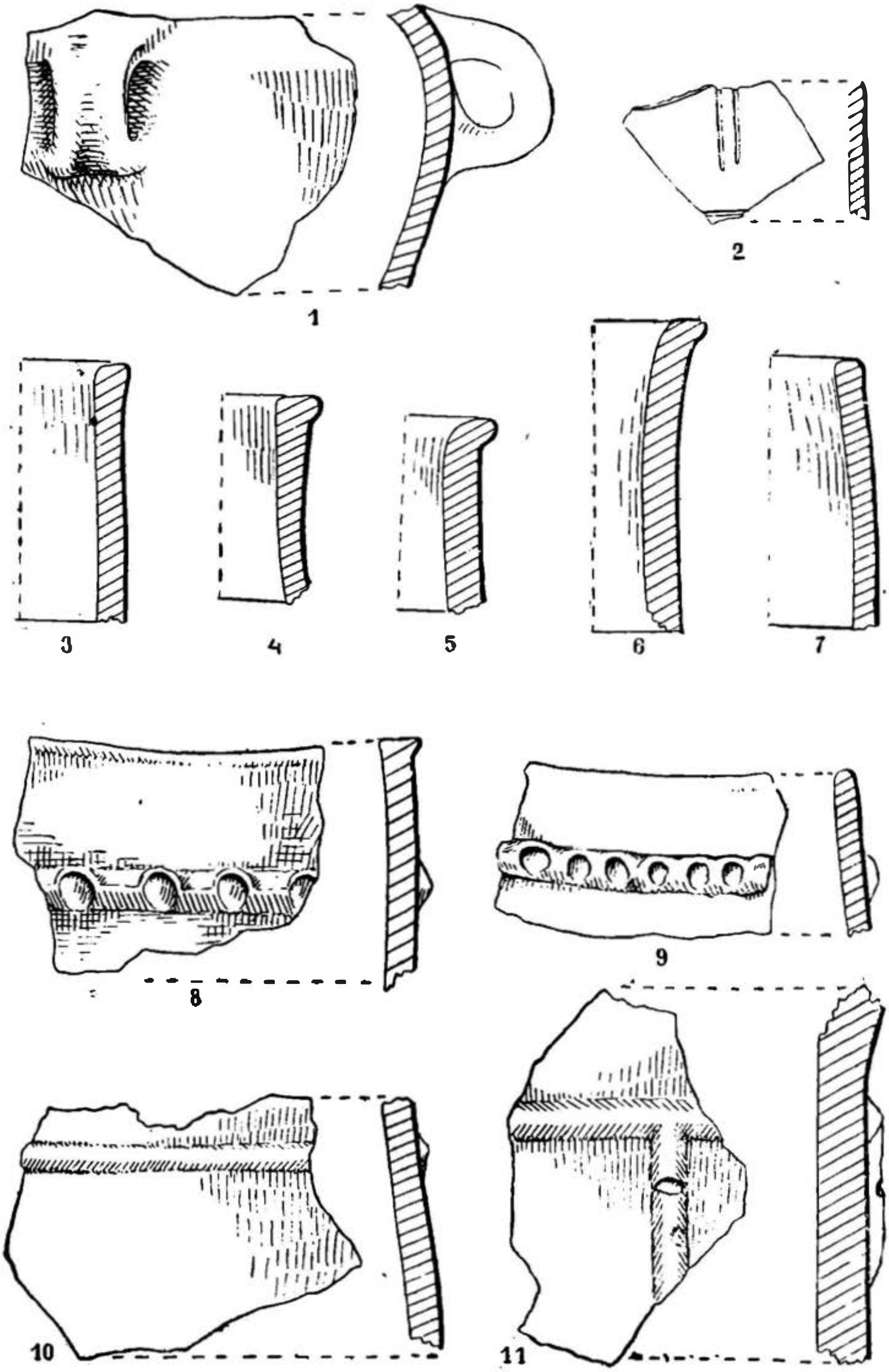



Fig. 5. — Fragmente de vase în formă de sac.

în spre interiorul vasului (fig. 4,*9*), marginea îndoită mai puţin spre interior şi cu buza ascuţită (fig. 4,*7*) şi marginea îngroşată în spre interior (fig. 4,*10*). Ultima variantă este executată dintr'o pastă de calitate mai puţin bună.

*g)* Forme neprecizate. In cuprinsul gropii Nr. 2 s'au depozitat două vase mari foarte fragmentare. Din primul s'a găsit numai partea inferioară cu pereţii nu prea groşi de coloare cenuşie şi cu urme de lustru pe faţa interioară, care este mai îngrijit netezită. In partea superioară a fragmentului păstrat se află o toartă orizontală din bandă de secţiune ovală (fig. 4,*4*). Diametrul maxim al părţii reconstituite al acestui vas ar fi de cca 0,50 m. Din al doilea vas s'a păstrat o porţiune despre care nu se ştie dacă provine din partea superioară sau inferioară. Spre deosebire de vasul anterior, acesta este lucrat dintr'o pastă de calitate mai bună, de coloare neagră pe porţiuni de pe faţa interioară şi cărămizie pe cea exterioară. Această pastă se aseamănă cu aceea a unor vase mari, bitronconice cu marginea răsfrântă şi cu gâtul înalt din aşezarea din prima epocă a fierului de pe Cetăţuia dela Stoicani. Pe un alt fragment din mijlocul bombat al unui vas cu pereţii destul de subţiri este prinsă o toartă din bandă de secţiune rectangulară şi cu o uşoară adâncitură mediană pe faţa externă (fig. 5,*1*).

Tot din această categorie fac parte două fragmente ceramice, dintre care unul decorat cu benzi din dungi incizate neregulat sau dispuse în zig-zag şi probabil incrustate cu alb (fig. 4,*13*), iar altul cu două dungi verticale paralele incizate neregulat şi incrustate cu alb (fig. 5,*2*).

## B. VASE DIN PASTĂ GROSOLANĂ

1. Majoritatea fragmentelor ceramice din această categorie provin din vase de dimensiuni mijlocii şi mari, executate din pastă consistentă. S'au putut determina următoarele forme:

*a)* Vase în formă de sac. Se pot deosebi două variante. Din prima fac parte vasele cu corpul mai mult sau mai puţin drept în partea superioară, gura larg deschisă şi cu marginea plată, depăşind de cele mai multe ori grosimea pereţilor vasului (fig. 5,*3*-*6*). Această variantă este reprezentată prin opt margini fragmentare. Din a doua variantă fac parte vasele cu pereţii părţii superioare mai mult sau mai puţin convecşi, gura larg deschisă şi marginea plată, care depăşeşte numai într'un singur caz foarte puţin grosimea pereţilor vasului (fig. 5,*8*). Din această variantă s'au găsit 13 exemplare, dintre care unul nedecorat (fig. 5,*7*), două decorate din partea superioară cu brâuri orizontale aplicate de secţiune triunghiulară sau ovală (fig. 5,*10*) şi alte nouă cu brâuri alveolare, aplicate orizontal (fig. 5,*8*—*9*), orizontal şi vertical (fig. 5,*11*) sau, într'un caz, oblic şi însoţite de proeminenţe (fig. 6,*1*). Pe un fragment şirul orizontal din alveole, mai mult sau mai puţin regulate, s'a executat direct pe pereţii vasului şi nu pe un brâu în relief (fig. 6,*2*).

*b)* Vase în formă de oale, cu marginea dreaptă sau uşor răsfrântă, buza plată sau rotunjită şi cu corpul mai mult sau mai puţin arcuit (fig. 6,*3*—*5*). S'au găsit în total cinci fragmente, dintre care trei provin din vase cu pereţii subţiri, iar alte două din vase cu pereţii mai groşi.

*c)* Vase mari cu corpul bitronconic sau bombat şi cu marginea răsfrântă înafară şi îngroşată în partea exterioară. Această formă este reprezentată prin două fragmente din marginea aceluiaşi vas (fig. 6,*7*).

*d)* Vase, probabil mai scunde şi cu pereţii foarte uşor arcuiţi, cu marginea plată îngroşată la exterior şi decorată pe partea superioară a corpului cu un brâu orizontal în relief de secţiune ovală. S'a găsit un singur fragment ars secundar (fig. 6,*6*).

Tot în legătură cu formele de vase din această categorie pot fi puse şi câteva fragmente din funduri, simple (fig. 6,*8*), cu început de ramă neregulată (fig. 6,*9*) sau cu profilare destul de accentuată (fig. 6,*10*).

2. Specia ceramică din pastă grosolană mai puţin consistentă este foarte slab reprezentată până în prezent în aşezarea dela Tămăoani. S'au găsit numai câteva fragmente necaracteristice din vase mari de provizii.

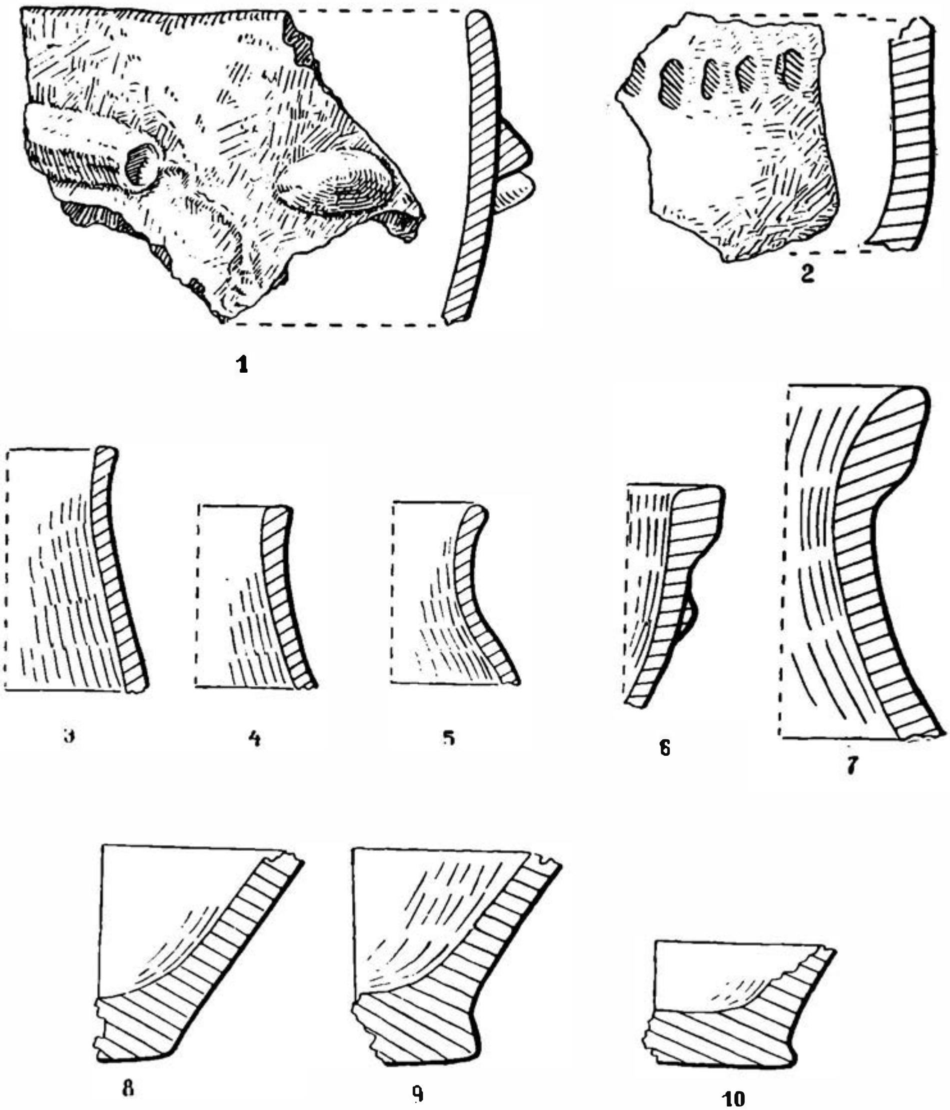


Fig. 6. — Fragmente de vase în formă de oale.

Inafară de ceramică, s'au mai descoperit la Tămăoani câteva obiecte de lut ars, piatră şi bronz.

Obiectele de lut ars sunt reprezentate prin două fusaiole din pastă de calitate bună, (fig. 8,*1*,*2*), din care una întreagă şi alta fragmentară şi prin două căpăcele (fig. 8,*3*,*4*), dintre care unul este fragmentar. Fusaiola fragmentară, cu partea superioară mult mai desvoltată decât cea inferioară, este decorată cu două benzi orizontale incizate. Căpă-

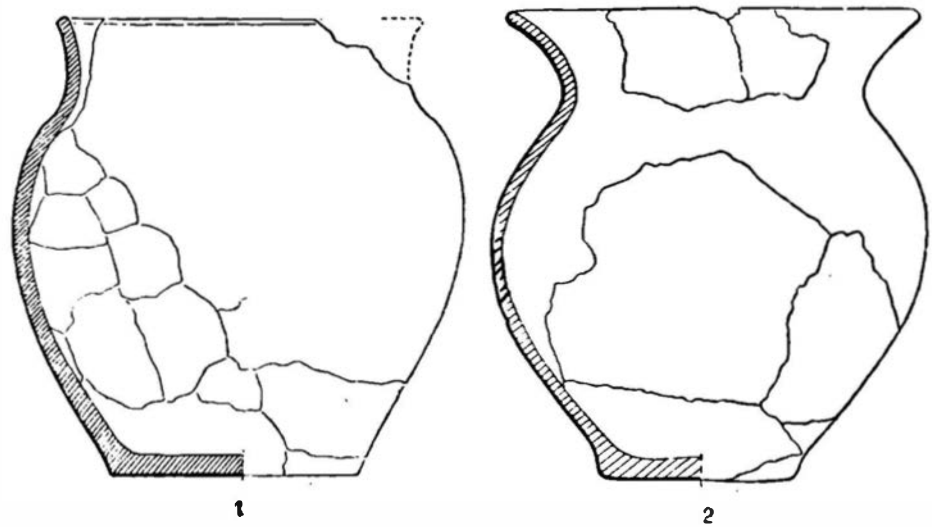


Fig 7. — Vase cu corpul bombat.

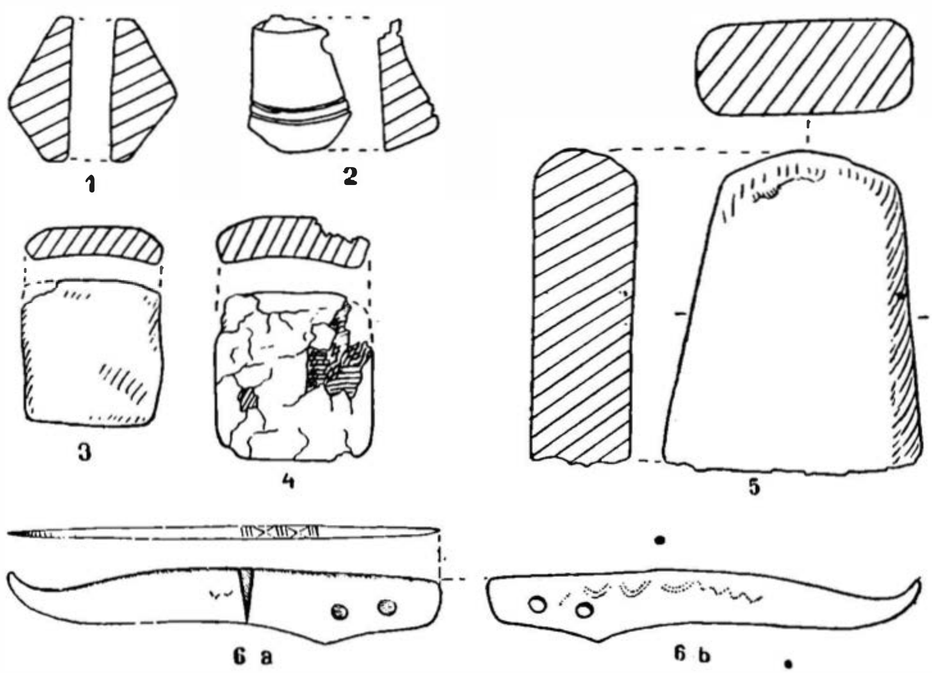


Fig. 8. — Fusaiole (1—2) şi căpăcele de lut ars (3—4); frecător de piatră (5) şi cuţit de bronz (6).

celele, confecţionate dintr'o pastă de calitate mai puţin bună şi cu materie degresantă, sunt uşor bombate.

Din inventarul litic al aşezării nu s'a găsit decât un singur frecător de piatră, de formă trapezoidală şi de secţiune rectangulară (fig. 8,*5*). Partea inferioară a frecătorului este dreaptă şi netezită, iar cea superioară, convexă.

Una din cele mai importante piese descoperite în aşezarea dela Tămăoani este cuţitul de bronz din groapa Nr. 2 (fig. 8, *6a* şi *6b*). Acest cuţit face parte din seria cuţitelor cu limbă la mâner şi cu lama arcuită şi îngustată în spre vârful ascuţit, care este îndoit în sus. Pe limbă la mâner sunt două găuri de nit. Lama este decorată pe ambele feţe cu motive din puncte. Pe o faţă sunt trei arcuri duble, cuprinse între o linie oblică şi alta în zig-zag, iar pe cealaltă faţă este doar o linie scurtă în zig-zag.

★

Aşezarea dela Tămăoani, ca şi aceea din apropiere de pe Cetăţuia dela Stoicani, se caracterizează printr'un strat subţire dela baza căruia s'au săpat numeroase gropi mai mari sau mai mici, dintre care majoritatea sunt în formă de clopot. După conţinutul gropilor se poate deduce că ele nu au servit pentru provizii, ci pentru depozitarea resturilor de bucătărie a vaselor de lut ars sparte sau uneori chiar întregi şi în genere a gunoaielor din cuprinsul aşezării.

Locuinţele oamenilor din aşezarea dela Tămăoani nu sunt cunoscute. După cele câteva bucăţi de chirpic descoperite până în prezent se poate presupune că s'ar fi folosit colibe simple, din trestie şi puţin chirpic, construite la suprafaţa solului, probabil ca şi în aşezarea dela Stoicani. Din acest punct de vedere s'ar părea că, atât la Stoicani, cât şi la Tămăoani, am avea de-a-face mai curând cu un fel de sălaşe de mai scurtă durată decât cu aşezări propriu zise.

Resturile de oase de animale descoperite până în prezent la Tămăoani ne dovedesc că oamenii din acest sălaş s'au ocupat cu creşterea vitelor şi poate şi cu vânatul. Inafară de aceasta, prin analogie cu cele descoperite la Stoicani, se poate presupune că s'au mai îndeletnicit şi cu pescuitul şi culegerea de moluşte din apa Prutului. Cu prilejul cercetărilor mai ample de pe teren, va trebui să se încerce să se lămurească în ce măsură aceşti oameni au practicat cultura primitivă a plantelor şi cât de desvoltată a fost la ei folosirea bronzului şi a fierului.

Incadrarea culturală şi cronologică a aspectului de cultură materială dela Tămăoani se poate face deocamdată numai cu ajutorul ceramicei, care este principalul element din inventarul acestei aşezări.

Astfel, prin tehnica pastei, forme şi decor, ceramica dela Tămăoani este de caracter local. Cele mai apropiate analogii pentru această ceramică se găsesc în aşezarea apropiată dela Stoicani [1].

Prezenţa în număr mai mare a fragmentelor de străchini cu marginea îndoită spre interior ca şi reminiscenţele de caneluri de pe partea superioară a unui vas mare bitronconic dela Tămăoani, ne-ar indica că această aşezare datează dintr'o fază mai târzie a aspectului de cultură materială din aceeaşi epocă dela Stoicani (probabil secolul al VI-lea î. e. n. ). In acest caz s'ar putea ca din inventarul fazei mai târzii să facă parte unele ceşti cu toarta supraînălţată, care reprezintă probabil o evoluţie a formelor locale anterioare.

*M. PETRESCU-DÂMBOVIŢA*

---

[1] Ceramica din aşezarea din prima epocă a fierului dela Stoicani a fost cercetată în mod amănunţit în raportul asupra săpăturilor dela Stoicani, « Materiale arheologice privind Istoria Veche R.P.R. », v. I, 1953, p. 132 şi urm.

# АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗВЕДКИ В ПОСЕЛЕНИИ ТЭМЭОАНИ (РАЙОН ГАЛАЦ) РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА

## (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

К северу от Галаца, на территории села Тэмэоани, в урочище называемом Писку, на нижней террасе Прута находится археологическое поселение раннего железного века. Институт истории и философии Академии Румынской Народной Республики произвел в 1949 г. зондирования этого поселения.

Это поселение, как и поселение, находящееся вблизи на Четацуе в Стоикани, характеризуется тонким слоем, у основания которого было исследовано несколько котлованов, большинство которых имеет вид колпака. Человеческие жилища поселения Тэмэоани еще неизвестны.

Жители этого поселения занимались скотоводством и, вероятно, охотой, рыболовством и собиранием моллюсков. До сих пор еще неизвестно в какой мере они занимались примитивной культурой растений и какое развитие приобрело у них использование бронзы и железа.

Большую часть инвентаря в Тэмэоани составляет керамика; изготовление глины, форма и орнаменты носят местный характер. Она походит на керамику поселения той же эпохи в Стоикани. Помимо керамики, в Тэмэоани были еще обнаружены два пряслица и две покрышечки из обожженной глины, зернотерный камень и бронзовый нож.

Сравнивая керамический инвентарь из Тэмэоани с инвентарем в Стоикани можно заключить, что поселение Тэмэоани датируется более поздней фазой эспекта материальной культуры раннего железного века Стоикани, вероятно, VI веком до н. э.

### ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — План ям рва II.
Рис. 2. — Профиль северной (*a*) и южной (*b*) стен рва II.
Рис. 3. — Фрагменты сосуда.
Рис. 4. — Фрагменты сосуда.
Рис. 5. — Фрагменты сосудов формы мешка.
Рис. 6. — Фрагменты сосудов формы горшков.
Рис. 7. — Сосуды с выпуклым туловом.
Рис. 8. — Прясла (1—2) и покрышечки из обожженной гляны (3—4): зернотерный камень (5) и бронзовый нож (6).

# RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DANS LA STATION DU PREMIER ÂGE DU FER DE TĂMĂOANI (DISTRICT DE GALAŢI)

## (RÉSUMÉ)

Au nord de Galaţi, sur le territoire du village de Tămăoani, au lieu dit Piscul, de la terrasse inférieure du Pruth, se trouve une station archéologique remontant au premier âge du fer. L'Institut d'Histoire et Philosophie de l'Académie de la R.P.R. y a effectué des sondages en 1949.

Cette station, comme celle qui se trouve à proximité, sur la Cetăţuia de Stoicani, est caractérisée par une couche mince, à la base de laquelle on a fouillé plusieurs fosses, dont la majorité est en forme de cloche. Les habitations de la station de Tămăoani ne sont pas encore connues.

L'occupation des habitants de cette station était l'élevage et, probablement, la chasse, la pêche et la récolte des mollusques. On ne connaît pas encore dans quelle mesure ils ont pratiqué la culture primitive des plantes; non plus que l'importance prise chez eux par l'emploi du bronze et du fer.

La majeure partie de l'inventaire de la station de Tămăoani est constituée par de la céramique dont la technique de la pâte. la forme et le décor sont d'un caractère local. Elle ressemble à la céramique, de la même époque, de la station de Stoicani. A part la céramique, on a encore découvert à Tămăoani, deux fusaïoles et deux petits couvercles en terre cuite, un broyeur en pierre et un couteau en bronze.

Il ressort de la comparaison entre l'inventaire céramique de Tămăoani et celui de Stoicani, que la station de Tămăoani date d'une phase plus récente de la culture matérielle du premier âge du fer, de Stoicani (probablement VI$^e$ siècle avant notre ère).

## EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Plan des trous du fossé II.
Fig. 2. — Profils des parois nord (*a*) et sud (*b*) du fossé II.
Fig. 3. — Fragments de vases
Fig. 4. — Fragments de vases
Fig. 5. — Fragments de vases en forme de sac.
Fig. 6. — Fragments de vases en forme de pot.
Fig. 7. — Vases au corps bombé.
Fig. 8. — Fusaïoles (1—2) et petits couvercles (3—4) en terre cuite; un broyeur (5) et un couteau en bronze (6).

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# NOTE EPIGRAFICE

## 1. *Monumentul dela Pantelimon*, r. Hârşova, Reg. Constanţa.

Printre monumentele epigrafice ale fostului Muzeu din Hârşova, se află şi o inscripţie fragmentară, latină, săpată pe un bloc de calcar, înalt de 57 cm, lung de 41 cm şi lat de 30 cm (fig. 1, *a*).

Inscripţia, în starea ei fragmentară, nu ne poate spune mare lucru, decât că a fost pusă de două persoane, dela una mai păstrându-se o parte a numelui : LONGI.....

Căutând în ce măsură această inscripţie poate fi întregită sau nu, şi încercând a identifica personajul al cărui nume a fost indicat parţial, am trecut în revistă inscripţiile găsite pe teritoriul ţării noastre. Astfel, printre cele câteva inscripţii ce pomenesc un Longinus, ori Longinia, se află în « C.I.L. », III, sub Nr. 12492, o inscripţie fragmentară, găsită la Pantelimon, Reg. Constanţa, datată din 150 e.n., având următoarea lectură:

Ion
ginVS ET LONGI
nianVS DE SVO POSVE
runt GALLICANO ET VE
tere COS

Cercetând cu atenţie aceste două inscripţii, ajungem să identificăm fragmentul nostru cu jumătatea din dreapta a celui publicat. Dela prima vedere ne atrage atenţia coincidenţa între conţinutul fragmentului nostru şi cu terminarea fiecărui rând din cel publicat. In rândul al treilea se mai observă la prima literă curba de jos a unui C, iar în rândul al patrulea frunza de iederă, remarcată în publicaţii în acelaşi loc (fig. 1, *b*).

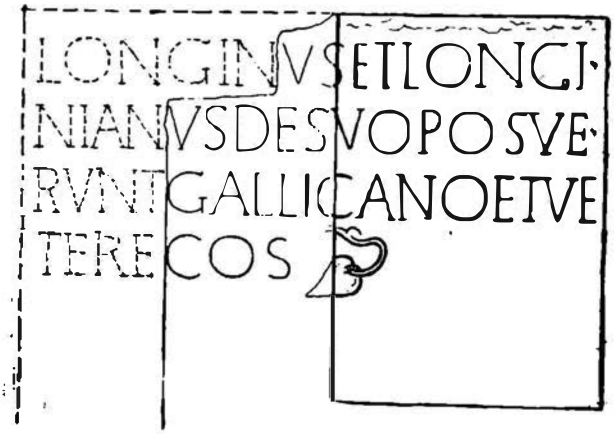
De altfel, faptul că monumentul nostru a fost adus dela construcţia podului de pe şoseaua Constanţa - Hârşova, în apropiere de satul Crucea, nu departe de Pantelimon, şi păstrată nu demult la Muzeul din Hârşova, contribue la această identificare. Deducem că blocul a fost tăiat din cel găsit anterior, publicat în « C.I.L. », III, sub Nr. 12492, după ce fusese prezentat cercetătorilor de Gr. Tocilescu în «A.E.M.»: XIV, p. 17 cu dimensiunile de atunci: înălţimea 90 cm, lungimea 86 cm, şi lăţimea 30 cm. Nevoia de a-l folosi la construcţia podului modern, au silit pe lucrători să-i taie atât din înălţime cât şi din lăţime, întru cât în partea stângă sus trebue să fi avut o deteriorare mai mare, pe lângă întreaga latură stângă, ce era probabil spartă în mod neregulat, fapt schiţat de altfel şi în « C.I.L. », III. Iar în partea de jos nu este exclus să fi fost bazamentul, care era proeminent şi stingherea incastrarea blocului în contrucţia modernă, sau era o deteriorare.

Presupunerea că cele trei litere dintâi ar fi fost deasupra primului rând actual, nu poate fi susţinută, întru cât atât spaţiul, cât şi caracterele literelor permit ca ele să fi început

acest prim rând. Faptul că nu ni s'a păstrat decât sfârşitul, stinghereşte în foarte mare măsură precizarea rostului ce l-a avut; totuşi e probabil că este o inscripţie votivă, cu un conţinut redus; foarte probabil ca să fi avut în plus un singur rând în care era specificat personajul căruia i se adresa inscripţia (de ex: I.O.M.).

Pe latura din dreapta, blocul prezintă o scobitură cioplită regulat, pentru a sluji la fixarea unei scoabe. Cu toate că acest amănunt a făcut să se presupună încastrarea iniţială a inscripţiei într'un edificiu, e mai probabilă o altă explicaţie: aceea că şi acest bloc ca multele de altfel, să fi slujit la o consolidare a zidurilor cetăţii Ulmetum, dela Pantelimon.






*a* Fig. 1 *b*

E necesar de remarcat punctuaţia dela sfârşitul primelor două rânduri, care e frumos săpată şi la aceeaşi înălţime. Cu toate că inscripţia nu are niciun semn de punctuaţie în interiorul ei, ci doar frunza de iederă dela sfârşit, totuşi putem nota ca punctuaţie cele două semne, chiar dacă sunt puse în interiorul cuvântului, considerându-le ca o particularitate a lapicidului, care voia să completeze rândul. Aceasta este o indicaţie că latura din dreapta era iniţială.

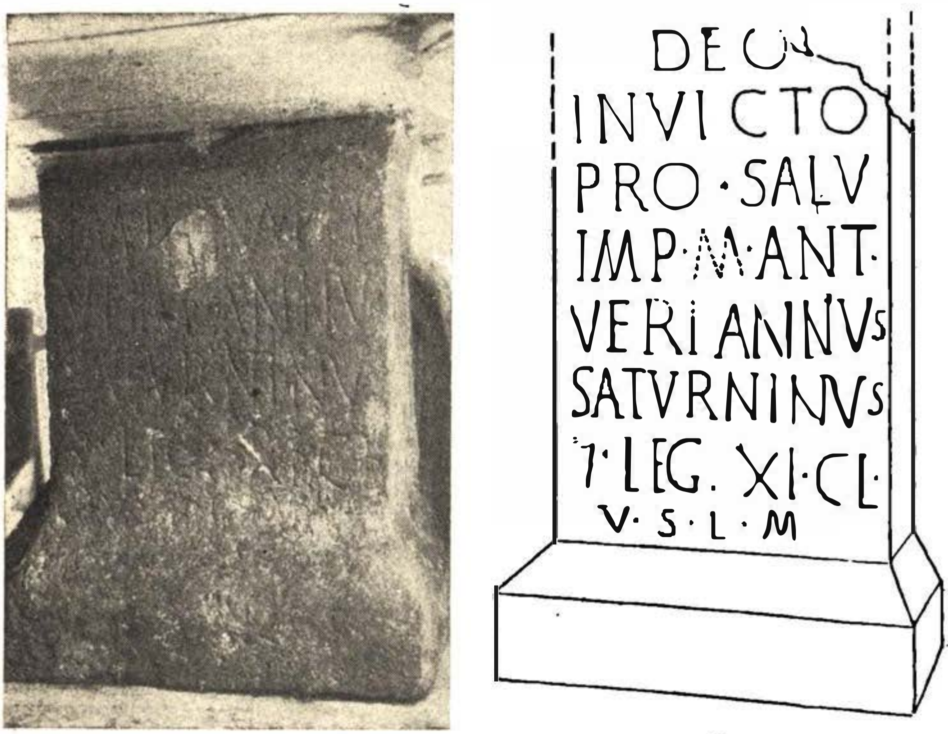
Salvarea acestui rest de monument de către un pasionat colecţionar cum era E. Cotovu, ne arată că până nu demult, vechile întreprinderi aveau ca principiu folosirea materialului din apropiere, fără să cumpănească în ce măsură aveau şi dreptul să jefuiască monumentele istorice de material arheologic. Nu era întâmplătoare prezenţa acestui bloc la construcţia podului. Era un obicei ca pentru economie de timp şi mai ales de bani, să se extragă din aşezările antice materialul de construcţie necesar. Acest material era gata prelucrat, cioplit în forme regulate, aşa că scutea o parte din mâna de lucru. Era mult mai ieftin să sape în pământ şi să scoată materialul gata confecţionat, decât să apeleze la o carieră, care să cioplească piatra necesară.

Dar odată cu desfiinţarea acestor societăţi, ce urmăreau doar un scop strâmt: acumularea de profituri maximale, s'a pus capăt şi distrugerii documentelor istorice, cu caracter arheologic. Astăzi marile şantiere de construire a socialismului în ţara noastră cer imediata participare a unui cercetător arheolog, oridecâteori întâlnesc în timpul lucrului obiective arheologice. Se strânge din ce în ce mai mult colaborarea dintre clasa muncitoare şi intelectualitatea progresistă, urmărind împreună ridicarea pe o treaptă mai înaltă a nivelului cultural în R.P.R.

## 2. *Altarul dela Cocargea,*
com. Deleni, r. Adamclisi, Reg. Constanţa.

In biserica satului Cocargea e folosit ca picior al mesei un altar pe care e săpată o inscripţie votivă în limba latină (fig. 2, *a*). Inscripţia e publicată în « C.I.L. », III, sub Nr. 7483, cu următoarea lectură:

Deo Invicto, pro salu(te) Imp(eratoris)
M(arci) (Ant(onini) Veri-Annius Saturninus
centurio Leg(ionis) XI Cl(audiae) — V(otum)
s(olvit) l(ibens) m(erito).




*a* *b*

Fig. 2

Faţă de publicaţie e necesar să adaug câteva observaţii. Altarul e aşezat în poziţie inversă, având primele două rânduri îngropate în duşumea, deoarece, după cum e specificat în « C.I.L. », III, prezintă o deteriorare în partea dreaptă. In mijlocul rândurilor 4 şi 5 e o spărtură care a distrus litera a 4-a, M, din rândul al 4-lea, păstrându-se o parte din bara oblică din dreapta ; de asemenea e distrusă şi litera a 4-a , I, din rândul al 5-lea păstrându-se jumătatea de jos a literei. Intru cât nu sunt specificate aceste litere distruse, nici în « C.I.L.», III, nici în « A.E.M., VIII, p.5, rămâne să presupunem că deteriorarea s'a făcut ulterior. In tot cazul, atât spaţiul, cât şi bara păstrată, indică litera M, prescurtarea lui Marcus (fig. 2, b).

Din informaţii, acest altar a fost adus dintr'un cimitir turcesc. Locul de origine al acestui monument a fost desigur cetatea dela Adamclisi, care este în apropiere. Astfel şi acest

document arheologic a suferit aceeaşi soartă ca multele de acest fel, primind cu timpul altă destinaţie.

Deşi inscripţia e clară, părând că n'ar mai avea nevoie de niciun comentariu, totuşi un amănunt caracteristic îi dă o importanţă deosebită. Altarul e ridicat de un centurion din legiunea XI Claudia, Annius Saturninus, în onoarea împăratului M. Ant. Verus. Or, tocmai în această titulatură este caracteristica ce dă importanţă inscripţiei noastre. Este vorba de Marcus Aurelius Verus, fiul adoptiv al lui Antoninus Pius şi totodată şi al lui Hadrian, care pe tot timpul adopţiunei a purtat titulatura de M. Aelius Aurelius Verus, spre deosebire de fratele său adoptiv L. Aelius Aurelius Verus, care îşi menţine numele de Verus şi după moartea tatălui său adoptiv, Antoninus. Astfel Marcus Aurelius, odată cu moartea lui Antoninus şi cu suirea sa la tron în 161 e.n., primeşte titulatura de Imp. Caes. M. Aurelius Antoninus Augustus, lăsând pe fratele său adoptiv Lucius, pe care îl adoptă şi el la rândul său, să poarte şi mai departe numele de Verus în titulatura sa: Imp. Caesar L. Aurelius Verus. Vedem, aşa dar, că odată cu suirea la tron a lui Marcus, numele Verus îl poartă numai Lucius.

Pe tot timpul vieţii de împărat, Marcus are titulatura din care nu face parte numele Verus şi care variază între:

— Imp. Caes. M. Aur. Antoninus Aug.

— Imp.M. Aurelius Antoninus

— Imp. M. Antoninus Aug.

— Imp. Antoninus Augustus.

In inscripţia noastră apare o nouă titulatură : Imp. M. Ant. Verus, o nouă titulatură faţă de cea oficială şi de cele de mai sus, cunoscute.

S'a adăogat Verus, deoarece aşa s'a păstrat în mintea dedicantului, încă de pe când Marcus era fiu adoptiv ; totodată a fost omis Aurelius, crezându-se probabil suficient Antoninus, care indica pe fiul adoptiv.

Inafară de această inscripţie mai există încă una găsită la Capidava, Reg. Constanţa, şi publicată în « Dacia », III—IV, p. 503, cu următoarea lectură:

I (ovi) O(ptimo) M(aximo) /Ton(anti) et/ Iunoni Re(ginae) et pro salute Imp(eratoris) M(arci) Aureli(i) Veri et L(uci) Veri posuit Eftacentus Bitimas — Aproniano II et Paulo II /co(n)s(ulibus)/.

Astfel titulatura din această inscripţie este : Imp. M. Aurelius Verus, deosebită de cea de mai sus prin aceea că aici apare Aurelius în locul lui Antoninus, din prima inscripţie; însă în ambele inscripţii apare şi Verus adăogat la numele împăratului Marcus.

Dacă ţinem seamă de faptul că aceste inscripţii nu sunt documente cu caracter oficial, ci dedicaţii ale unor particulari, putem cu uşurinţă să admitem omiterea anumitor părţi din titulatură : Caesar, Aurelius, Antoninus, Augustus.

Interesant de remarcat este faptul că ambele documente se află în Moesia Inferior, în Dobrogea, astfel că se pune întrebarea dacă acest fenomen este un fapt peste care s'ar putea uşor trece cu vederea, sau este o particularitate locală.

E vorba aşa dar de două documente, singurele din tot Imperiul Roman, unul dela Adamclisi, celălalt dela Capidava, care ne fac cunoscut faptul că în unele colţuri ale Imperiului Roman, departe de centrul, titlurile oficiale ale personalităţilor din acea vreme sunt uşor modificate prin forme învechite, în urma încetei transmiteri a noilor formule oficiale în provinciile romane.

*EXSPECTATUS BUJOR*

## ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

1. *Памятник в селе Пантелимон*, район Хыршова, область Констанца.

В Хыршове находится фрагмент надписи, являющейся правой частью надписи, опубликованной в каталоге латинских надписей III под № 12.492. Эта часть надписи была найдена при постройке моста на шоссе Констанца-Хыршова и принадлежала раньше крепости Улметум в селе Пантелимон.

Предлагается, чтобы первая строчка начиналась тремя буквами, указанными в вышеупомянутом каталоге, находящимися над ней. Обращается внимание на пунктацию в конце первых двух строчек, несмотря на то, что знаки находятся в середине слова, которую нужно рассматривать как особенность резчика.

2. *Алтарь в Кокарджe*, село Делени, район Адамклиси, область Констанца.

В селе Кокарджа находится алтарь с клятвенной надписью в честь императора Марка Аврелия Веруса. Характерной особенностью этой надписи является то, что к титулу Марка Аврелия прибавлено имя Веруса, которое он носил в период усыновления. Кроме нее существует еще одна надпись в Капидаве, где указано имя Веруса в титуле императора.

Эти два памятника являются единственными во всей Римской Империи, указывая на то, что в областях, отдаленных от центра, имена знатных личностей могли легко быть заменены устаревшими формами, как результат медленного проникновения новых формул.

## NOTES ÉPIGRAPHIQUES

### (RÉSUMÉ)

1. *Le monument de Pantelimon* (district de Hârşova, Rég. de Constanţa)

À Hârşova il y a une inscription fragmentaire, la partie droite de l'inscription publiée dans C.I.L. III sous le no. 12492. On la découvrit lors de la construction d'un pont sur la route Constanţa-Hârşova elle provenait de la forteresse d'Ulmetum (village de Pantelimon).

On propose que la première ligne commence par les trois lettres ajoutées au-dessus d'elle par C.I.L.III. On remarque la ponctuation à la fin des deux premières lignes, placée à l'intérieur du mot, fait qu'on considère comme une particularité du lapicide.

2. *L'autel de Cocargea* (Delcni, district d'Adamclisi, Rég. de Constanţa).

À Cocargea il y a un autel avec une inscription votive, gravée à l'honneur de l'empereur Marcus Aurèlius Verus. Caractéristique pour cette inscription, est le fait qu'au titre de Marc Auréle on ajoute le nom de *Verus*, qu'il avait porté au temps de son adoption. Dans une seule autre inscription, celle de Capidava, on trouve le nom de *Verus* spécifié parmi les titres de l'empereur.

Ces deux monuments sont les seuls de tout l'Empire Romain, qui prouvent que, loin, de la capitale, les noms des personnalités sont modifiés par des titres surannés, à cause de la lente transmission des formules nouvelles.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
Tomul IV, Nr. 3—4, 1953

# UN SCLAV ÎN SERVICIUL VAMAL DIN DACIA

Principala deficienţă a istoriografiei româneşti privind trecutul antic al ţării noastre a fost, până în ultimii ani, faptul că ea nu a cunoscut ori nu şi-a însuşit principiul de bază în cercetarea ştiinţifică, adică de a fi « istoria desvoltării sociale,. . .istoria a înşişi producătorilor de bunuri materiale, istoria masselor celor ce muncesc, care sunt forţele fundamentale ale procesului de producţie şi care produc bunurile materiale necesare existenţei societăţii. « Prin urmare, ştiinţa istoriei, dacă vrea să fie o adevărată ştiinţă,. . . trebue, înainte de toate să se ocupe cu istoria producătorilor de bunuri materiale, cu istoria masselor celor ce muncesc, cu istoria popoarelor »[1]. Este ştiut că perioada stăpânirii romane în Dacia a fost studiată (adesea până în cele mai nesemnificative amănunte accesibile, cunoscute ori presupuse) sub aspectul organizaţiei politice, militare, administrative, religioase, adică în primul rând manifestările păturilor sociale avute şi ale aparatului militar-administrativ roman de represiune, cucerire şi exploatare a muncii celor mulţi, a sclavilor şi a băştinaşilor subjugaţi, cărora — până în ultima vreme — li s'a acordat foarte puţină atenţie în studiul procesului de desvoltare socială şi economică a Daciei. Ignorarea, din partea cercetătorilor noştri, a masselor muncitoare, producătoare de bunuri, era în aparenţă justificată prin numărul redus de informaţii documentare asupra sclavilor şi a băştinaşilor înrobiţi; dar puţinătatea ştirilor este numai relativă, fiind cât se poate de firească şi explicabilă în condiţiile vieţii din societatea sclavagistă: sclavii şi băştinaşii, deposedaţi în propria lor ţară, numai rar (când isbuteau să se ridice la o situaţie materială şi socială mai bună) aveau putinţa de a-şi scrie şi perpetua numele. Despre ei nu vorbesc decât foarte rar cronicarii şi istoricii, ale căror scrieri erau puse în slujba intereselor de clasă ale acelor « beati possidentes » şi a aparatului de stat şi militar, pregnant şi concis definit de Engels « maşina uriaşă şi complicată, menită să stoarcă pe supuşi ».

Asupra sclavajului în Dacia romană lipsesc nu numai studii de ansamblu, dar şi cercetările pregătitoare, care să clasifice critic materialul documentar epigrafic ce prezintă multe lacune, nefiind controlat, uneori greşit publicat sau rău interpretat[2]. O cercetare

[1] I. Stalin, Problemele leninismului, Ed. pentru literatură politică, 1952 ed. a III-a, p.568.

[2] Prescurtări: « AÉrt » = « Archaeologiai Értesitö » (Budapesta); « C.I.L. » = Corpus Inscriptionum Latinarum (Berlin); ILS = Inscriptiones Latinae selectae, H. Dessau (Berlin, 1892—1916); R.E. = Realencyclopädie des class. Alt. (Pauly-Wissowa, Stuttgart, 1893); « TRÉ » = Törtenéti és régészeti Értesitö (Timişoara, 1883—1916).

Liste de sclavi şi liberţi din Dacia, după originea numelui lor şi după categoria proprietarilor (împăraţi, particulari) a dat A. Kerényi, « Dissert. Pannonicae », I, 9 Budapesta, 1941, p. 250—252, 278—279, 284. Articolul lui D. Tudor, « Studii şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. I, anul I, 1950, p. 205—212, se limitează la teritoriul oltenesc al provinciei romane (este omis un sclav din Drobeta, « C.I.L.», III, 8020 = Gr. Florescu, I monum. fun. romani della Dacia inferiore, Bucureşti, 1942, p. 35; « Phile[t]us Iul (i) Rufini (servus:)», cf.«C.I.L.», III, p. 2404, indice; eventuala identitate între « Hylas vicesimar(ius) » «C.I.L.», III, 13798

integrală a elementelor productive, ale masselor muncitoare şi producătoare de bunuri în provincia carpatică, va trebui făcută în baza unei riguroase examinări a materialului documentar şi prin interpretarea lui ştiinţifică în lumina materialismului istoric, care — considerând sub toate aspectele procesul de viaţă şi muncă — să aşeze pe primul plan nu aparatul administrativ-fiscal şi militar-represiv, ci factorii de muncă: sclavii şi băştinaşii împilaţi şi exploataţi în carierele de piatră şi în mine, în agricultură şi în ateliere, la muncile grele şi în serviciul gospodăriei (de unde avem, după cum se ştie, informaţii reduse şi laconice). Fireşte, se va ţine seamă de elementele servile şi libertine pătrunse în aparatul roman de exploatare a provinciei: fiscul, administraţia minelor, a domeniilor, a vămilor etc., care se manifestă mai frecvent în documentele scrise (inscripţii) şi care pot servi ca bază de documentare şi analogie pentru massele despre care izvoarele sunt atât de sgârcite în informaţii. Paralelă şi inseparabil legată de sclavaj este problema foarte importantă a populaţiei autohtone a Daciei oprimate, a cărei viaţă şi luptă împotriva cotropitorilor a format obiectul unor cercetări în ţara noastră, la îndemnul dat de istoriografia sovietică [1].

Intre mijloacele de exploatare a teritoriilor anexate de Romani, unul din cele mai importante era serviciul vamal (*Portorium*) în care a fost înglobată şi Dacia îndată după cucerire. Organizarea şi activitatea acestui serviciu în Illyricum sunt destul de puţin şi incomplet cunoscute (din cauza sărăciei izvoarelor documentare). In deosebi lipsesc cele privitoare la circulaţia mărfurilor, a condiţiilor în care se făcea transportul şi a taxelor ce se percepeau la diferitele produse. Este adevărat că în legătură cu organizaţia vamală din Illyricum şi Dacia, s'a discutat şi s'a scris destul de mult, existând o bibliografie abundentă [2]; rezultatele sigure sunt însă foarte modeste, din cauza laconismului şi a caracterului fragmentar al ştirilor de care dispunem până acum (de natură aproape exclusiv epigrafică), ceea ce a lăsat câmp liber pentru variate ipoteze din partea cercetătorilor (care doreau de obicei să spună ceva nou, cu orice preţ), păreri care nu întotdeauna sunt justificate, uneori sunt chiar contrazise de materialul documentar (de exemplu, cum se va vedea, în privinţa staţiunilor vamale din Dacia).

---

din Reşca şi L. Aeli(us) Hylas (vicesimae) l(ibertus) » « C.I.L. », III, 7729 din Doştat, fusese relevată de A. Kerényi, op. cit., p. 171—172, Nr. 1997—1998).

Cu privire la Dacia preromană articolul lui D. Berciu, « Studii », III, 2, 1949, p. 113—120, interesant pentru atitudinea principială adoptată, nu pune la contribuţie ştirile literare care atestă precis şi direct existenţa sclavajului la Geţi (Artemidor, Strabo). Pentru stările interne din Dacia preromană, cf. C. Balmuş, « Bul. Ştiinţ. Acad. R.P.R. », Seria: Şt. Ist. Fil. Econ. — Jur., t. II, Nr. 1, 1950, p. 1—11; C. Daicoviciu, « Stud. şi Cerc. Ştiinţifice », Acad. R.P.R., Filiala Cluj, anul I, 1950, fasc. 2, p. 111—126.

[1] D. Berciu, « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », II, anul II, 1951, p. 73—95, 97—135, F. Horovitz, « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, anul I, 1951, p. 73—95, 97—135, care însă nu utilizează toate ştirile din autori, inscripţii, reliefe şi monete privitoare la prezenţa, importanţa şi lupta de rezistenţă a Dacilor din interiorul provinciei şi intervenţia celor din-afară (Dacii « mărginaşi », liberi) împotriva stăpânirii romane. Aceste informaţii vor trebui adunate şi utilizate integral pentru a spulbera definitiv, dacă mai este nevoie, afirmaţia pe cât de puerilă şi absurdă, pe atât de reacţionară, că un popor numeros, străvechi, puternic legat de glia sa ca Geto-Dacii ar fi fost suprimat ori alungat dintre hotarele provinciei Dacia de către cotropitorii romani care l-au îngenunchiat şi exploatat timp de 165 de ani.

[2] Lucrările mai recente asupra acestei teme sunt: A. Dobó, Publicum portorium Illyrici, « AÉrt », 1940, 144—185 (rez. it. 186—194), A római vámokról (Despre vămile romane), « AÉrt. » 1946—1948, p. 208—215, cu bibliografie mai veche şi amplă documentare, care adună toate ştirile privitoare la vămi în Illyricum, adăugând însă unele date ce nu au o legătură cu problema; vămile din teritoriul oltenesc: D. Tudor, Oltenia romană, Bucureşti, 1942, p. 152—155; monografia de mari proporţii a lui S. J. de Laet, Portorium, Étude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du haut-empire. Bruges, 1949, p. 510, prezintă problema, în ansamblul ei, dar pentru Dacia aduce puţine lucruri noi valabile; articolul lui N. Gostar, « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, anul II, 1951, p. 165—181 (care nu a putut utiliza monografia lui S.J. de Laet), încearcă să aducă noi elemente în discuţie, din care însă nu toate sunt valabile şi utile pentru problema atacată.

La puţinele ştiri sigure, mult disecate şi discutate de cercetători (uneori confundate cu cele nesigure sau nevalabile), privind vămile Daciei romane, avem de adăugat o nouă informaţie scoasă din abundentul material epigrafic al provinciei carpatice, care mai cuprinde încă unele date nerelevate şi neutilizate până acum, prezentând interes pentru viaţa economică şi pentru realităţile sociale şi demografice ale acestei regiuni dela periferia imperiului. Una din puţinele inscripţii dela Orşova (vechea Dierna, r. Almaş), deşi apărută în secolul al XIX-lea şi publicată de două ori, nu s'a bucurat de nicio atenţie din partea cercetătorilor: o lespede (sau altar) din piatră găsită pe la anul 1896 în Orşova, str. Caransebeşului (azi Decebal), cu prilejul săpării temeliilor pentru construirea unei case, Nr. 26, care se afla (la 1908) în proprietatea arhitectului J. Svoboda; monumentul epigrafic (cu suprafaţa scrisă de 0,35×0,40 m) a fost zidit într'un perete dela intrarea aceleiaşi case unde pare a se afla şi azi [1]. A fost publicat (împreună cu o altă inscripţie funerară fragmentară) de S. Mihalik în articolul despre « Antichităţile dela Orşova », cu o lectură ce lăsa impresia că ar fi vorba de un monument funerar [2]. Fără să observe că inscripţia nu este inedită, D. Laitin o publică din nou (împreună cu tot materialul dat de S. Mihalik) în 1943 [3], în formă completă şi cu lectura diferită în câteva puncte, datând această « inscripţiune cu litere foarte frumoase, probabil din secolul al II-lea e.n. », încadrare cronologică ce se va dovedi nu numai probabilă, ci absolut sigură, fiind posibilă o datare cu aproximaţie de câţiva ani. Reproducem textul (pe care nu am avut prilejul de a-l vedea în original) cu întregirile respective după cei doi autori dela Orşova:

| *Mihalik:* | *Laitin:* |
|---|---|
| (DIIS) M(ANIBVS) | [I O]. M |
| BELLINVS | BEL LINVS |
| T.I.SC.P.P | T.I.SC.P.P |
| SERQSCR | SERQSCR |
| V(OTVM) S(OLVIT) | V[OTVM] S[OLVIT] |
| L(IBENS) M(ERITO) | L[IBENS] M[ERITO] |

Ambele copii, a lui S. Mihalik şi a lui D. Laitin, sunt corecte, nu se abat dela realitate [4] şi pot fi luate cu toată încrederea ca bază de discuţie, necesitând foarte mici retuşări spre a obţine textul just. Din compararea celor două variante, se poate stabili textul şi caracterul adevărat al inscripţiei, care este evident (cum bine a văzut Laitin), un altar votiv, nu funerar:

[I.O.]M
BELLINVS
T.I.S.C.P.P
SER. QSCR
V S L M

[1] La aşezarea romană dela *Dierna* (C. Patsch, R.E., V, 476), peste care se suprapune actuala Orşova, se cunosc numeroase materiale arheologice, din cele mai variate, descoperite mai ales în ultima vreme: B. Milleker, Délmagyarország régiségleletei II, 1899, p. 51—53; III, 1909, p. 235—244; descoperirile monetare: I. Berkeszi, « TRÉ », XXIII, 1907, p. 30. In «C.I.L.», III, numai două pietre cu inscripţie, 6276—6277; un inel cu inscripţie, 1703 a; cărămizi ştampilate: 8064,13,8074,10,8075,42; lucerne: 6286, 8076,20,21. Numele roman de origine dacică al localităţii apare în variantele: *Dierna*, *Tsierna*, *Tierna*, *Zerne*.

[2] S. Mihalik, Múzeumi és könyvtári értesitö, Budapesta, 1908, v. II, p. 17. Necitind atent textul inscripţiei, şi alţii au considerat-o funerară: G. Finály, « Arch. Anzeiger », 1909; B. Milleker, op. cit., p. 240.

[3] D. Laitin, « Anuarul XXIV al gimnasiului mixt din Orşova », 1942—1943, p. 8.

[4] Observaţia categorică a lui B. Mitrea, apărută în « Revista istorică română », 1946, v. XVI, p. 308, «lipsind fotografiile, nu putem lua ca bază de discuţie transcrierea autorului (D. Laitin)», nu are altă justificare decât caracterul straniu la prima vedere, aproape cabalistic, al prescurtărilor din rândurile 3—4 ale inscripţiei orşovene, care a provocat în chip firesc nedumerirea cercetătorilor, dar care este absolut clară, lipsită de echivoc.

Rândurile 1 şi 5 au fost deslegate just de D. Laitin ca [*I(ovi)o(ptimo)*] *m(aximo)*. sau poate [S*(oli) i(nvicto)*] *M(ithrae)*? şi formula dedicatorie *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Restul a rămas o enigmatică succesiune de litere ce nu păreau să spună nimic la prima vedere. Ipoteza că în rândul 2 s'ar ascunde un epitet al lui Jupiter (Bel? Belhammon?) nu este îndreptăţită, aici fiind numele dedicantului (a se vedea mai jos). In rândurile 3—4 sunt o serie de abreviaţii având un rost precis şi analogii depline în materialul epigrafic al regiunilor dunărene. Deslegarea trebue începută dela grupa SER, de întregit ca *ser(vus)*, după care vine calitatea oficială, f u n c ţ i a sclavului respectiv: QSCR. Prima literă redată de ambii editori ca Q trebue să fie o lectură (sau incisiune) greşită pentru D (?) sau mai curând Ɔ (C inversat, ori un Q incomplet (jumătatea dreaptă), adică semnul de prescurtare a lui *c(ontra)* din cuvântul *c(ontra) scr(iptor)*, redat uneori în forma Ɔ (« C.I.L. », III, 5123 « ƆSC »; 4155, 13396, 14062, 15184,4), > (« C.I.L. », III, 5121, 5691, 4716, 4720), sau > (« C.I.L. », III, 4024=p. 1746, 12399); cunoscută este chiar şi varianta D într'o inscripţie dela Kumanovo (« Oesterr. Jahreshefte », VI, 1903, Bbl. 39= VII 1904, Bbl. 3 = N. Vulić, Spomenik, Belgrad, LXXI 1931, p. 86 = LXXV 1933, 48): SER. DSC STAT LAMVD, QVAM VOVERAT DSC STAT VIZI, şi probabil cSC în inscripţia din « Revue arch. » 1933, I, p. 190 ( = II, Nr. 160). Avem deci termenul *contrascriptor* (variantă a lui *contrascriba*) unul din funcţionarii subalterni ai întreprinderilor fiind întotdeauna sclav al împăratului ori al unei persoane particulare; era controlorul actelor şi socotelilor [1]. *Contrascriptor* în serviciul vamal (portorium) făcea controlul gestiunii (ori simpla verificare a calculelor) la oficiul de vamă (statio portorii)[2]. Dedicantul monumentului dela Orşova era un *ser(vus) c(ontra) scriptor*, evident la staţiunea Dierna-Orşova (stationis Tsiernensis, « C. I. L. » III, 1568), lucru subînţeles pe care nu-l mai aminteşte inscripţia pusă în aceeaşi localitate.

In rândul 3, sub iniţialele T I S C P P se ascunde numele şi funcţia stăpânului (patronului), anume *T(itus) I(ulius) S(aturninus), c(onductor) p(ublici) p(ortori)*, se înţelege *Illyrici*. Este cunoscutul potentat şi bogătaş roman, arendaş al vămilor Illyricului în vremea lui Antoninus Pius, prin anii 146—161 e. n. Din aceşti ani este, evident, şi altarul sclavului contrascriptor dela Orşova, deci din jurul anului 150, confirmând şi precizând datarea aproximativă propusă de D. Laitin după forma frumoasă a literelor inscripţiei. Este remarcabilă scrierea abreviată a numelui prin cele trei iniţiale T I S, pentru care cea mai apropiată analogie este CAR CPP (« C.I.L. », V, 820), just întregită mai demult de C. Patsch (« Röm. Mitt. », VIII, 1893, p. 197): *C. A(ntoni) R(ufi), c(onductoris) p(ublici) p(ortori)*. Asemenea prescurtare a acelor trei nume este explicabilă în cazul unor personaje bine cunoscute în partea locului, cum era şeful suprem al serviciului vamal T. Iulius Saturninus, ori C. Antonius Rufus [3].

N u m e l e dedicantului, servus contrascriptor al lui T. Iulius Saturninus dela staţiunea Dierna, se află în rândul 2 al inscripţiei: BEL LINVS. Judecând după punctul despărţitor, s'ar părea că este vorba de două nume, cum ar fi *Bel(licus?) Linus*; dar un servus contrascriptor în calitatea sa de sclav nu putea să aibă decât u n n u m e [4], adică *B e l l i n u s* deoarece punctul despărţitor (de a cărui prezenţă nu avem niciun motiv să ne îndoim, deşi este dat numai în copia lui D. Laitin) la mijlocul cuvântului nu este un lucru neobişnuit

---

[1] E. De Ruggero, « Dizionario epigraf. », 1910, v. II, p. 1186, cu numeroase exemple.

[2] A. Dobó, « AÉrt. », 1940, p. 154, De Laet, op. cit., p. 381, 394, 414.

[3] Din Dacia se mai poate cita P F S pentru P. Furius Saturninus (« C. I. L. », III, 1412= = 7902 = ILS, 7155), leg(atus) augustor. la a. 161. Nu lipsesc exemple pentru oameni de condiţie socială mai modestă; din Dacia amintim numai: « C.I.L. », III, 6263 M D P dec(urio) col.; 7780 un A C; 1561 (Băile Herculane) Iuniae Cyrillae — TBA eius (coniux); « Oesterr. Jahresh. », V, 1902, Bbl. 123 = Klio X 1910, 500 P C C.

[4] Pentru numele sclavilor la Romani: J. Baumgart, Die römischen Sklavennamen, « Dissert. ». Breslau, 1936; R. Cagnat, Cours d'épigraphie latine, ed. IV, 1914, p. 80-81.

la inscripţii [1]. Originea numelui *Bellinus* (cognomen) pare echivocă la prima vedere; ea trebue să fie mai curând italică-romană (purtătorul lui însă foarte probabil nu era din Italia, ci originar din rândul vreunei populaţii provinciale, de unde erau aduşi sclavii în epoca imperială), — variantă a lui Bellienus, Billienus [2], decât celtică, deşi este frecvent în domeniu celtic [3].

Inscripţia dela Orşova se citeşte deci: [I*(ovi) o(ptimo)*] *m(aximo) Bellinus / T. I(uli) S(aturnini) c(onductoris) p(ublici) p(ortori) / ser(vus) c(ontra) scr(iptor) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Este al treilea sclav din serviciul vamal în Dacia [1] şi primul cunoscut în funcţia de *contrascriptor* în această provincie; importanta inscripţie dela Orşova aduce a doua informaţie despre staţiunea vamală a Diernei. Prima menţiune o găsim în cunoscuta şi mult comentata dedicaţie lui Hercules Aug. («C.I.L.», III, 1568), pusă la Băile Herculane de un sclav al aceluiaşi « conductor » (T. Iulius Saturninus), Felix, venit în vilegiatură să-şi caute de sănătate. Textul acestei inscripţii celebre a fost transmis cu greşeli ce nu au putut fi emendate mulţumitor şi care i-au deformat înţelesul în câteva locuri, mai ales în punctele privitoare la vama Diernei şi funcţia sclavului dedicant. De aceea, câteva observaţii de amănunt nu sunt de prisos cu acest prilej.

Altarul dedicat de sclavul Felix a fost aflat împreună cu altele în anul 1736 la Băile Herculane (raionul Almaş) nu la Mehadia, cum greşit se spune de obicei; fiind publicat mai întâi de Pascale Garofalo, (Caryophilus), De thermis Herculaneis, dissertatio epistolaris (Viena, 1737), după copii primite dela generalul Andrei Hamilton şi scrise chiar « a peritissimis ac diligentioribus viris », cum spune autorul disertaţiei (p.14—15) care nu a văzut monumentele: HERCVLI AVG VALER ¦M / FELIX RVFI SATVRNINI G P P / T P EX PR IV STATIONIS / TSIERNEN IIII ID ANNO XI / BARBATO ET REGVLO COS / EX VOTO POSVIT. La 1780, afirmând că piatra se afla în biblioteca imperială din Viena, Griselini dă o copie diferită, scriind în rândul 3 T P EXPR L V STATIONIS, rândul 4 ID A ANNO XI [5]. Deşi unii autori (Ackner, Fr. Pesty etc.) pretind că piatra s'ar fi aflat (în vremea lor) la Viena, nu este probabil să fi fost văzută de altcineva decât de acel « anonymus »,

---

[1] De exemplu: C.I.L., III,1035 BVS.SVMARO: 1110 SOLVIT.OVE: 1140 PVL.CHRA; 12574 SA. CRVM; 13396 VICTI.G(alis) etc.

[2] W. Schulze, Zur Geschichte latein. Eigennamen, 1904, p. 430; Klebs, R.E., II, 252—254; Thesaurus Linguae Latinae I, 1815, cu exemple numeroase.

[3] A. Holder, Altceltischer Sprachschatz, v. I, 390—391; v. III, p. 839, care-l punc in legătură cu zeul Belenos.

[4] *Felix* cu funcţie necunoscută dela Orşova-Dierna («C.I.L.», III, 1568) şi *Felix* vilicus dela Micia resp. Pons Augusti («C.I.L.», III, 7853, n. 34). Despre sclavii din serviciul întregului portorium Illyrici: A. Dobó, « AÉrt. » 1940, p.154 şi 158—161; 1946 — 1948, p. 215; S. J. de Laet, op. cit., p.390-414 (lista sclavilor după funcţii).

[5] F. Griselini, Geschichte des Temesv. Banats, Viena, 1780, p. 264—265. Varianta lui Griselini este reprodusă de J.G.Schwarzott, Die Hercules-Bäder bei Mehadia, Viena, 1831, p. 33, care însă citează ca sursă pe Caryophilus, scriind TIERNEN în loc de TSIERNEN. J.F. Neigebaur, Dacien, 1851, p. 10, nr. 6; M. J. Ackner-F. Müller, Die röm. Inschriften in Dacien, Viena, 1865, Nr. 23 (TIERNEN); Fr. Pesty, A szörényi bánság és Szörényvármegye története, Budapesta, 1878, v. II, p. 311, afirmând (la fel ca Ackner) că inscripţia se afla la Viena între cele « zidite la intrarea în bibliotecă » (ceea ce cu greu ar putea fi adevărat, căci importanta inscripţie nu ar fi rămas neobservată de Mommsen ori de alţi epigrafişti), reproduce varianta lui Griselini (fără să-l citeze), adăugând apoi, în alt loc (p. 390), că « pe o piatră aflătoare acum în Mehadia e scris: Valerius Felix, miles coh. IV Stationis Tsiernensis din a 157». Este evident vorba de aceeaşi inscripţie, introdusă printr'o grosolană confuzie (vreo copie sau notă greşită a cuiva din secolul al XVIII-lea ori al XIX-iea) dela Băile Herculane (« C.I.L. », III, 1568), pe care au citit-o complet eronat toţi editorii până la Mommsen, unii chiar şi după aceea. Iată o variantă: « *Herculi augusto Valerius Maximus Felix Rufinus, Saturinini gener, pro praetore provinciae, expraefecto legionis V, stationis Tsiernensis* etc.» (M. J. Ackner-H. Müller; cf. şi B. Orbán, Torda Város, 1889, p.32) .

care a confecţionat copia pentru Caryophilus transcriind inscripţia cu unele greşeli explicabile la un nespecialist din secolul al XVIII-lea. Inscripţia altarului trebue să fi fost deteriorată în unele locuri (putând avea însă şi erori originale de incisiune ori mai probabil ligaturi dificile şi neclare); de aici greşelile grave din copie, cu interpolări şi greutatea emendării lor. Pentru literele VALER M din rândul 1, Mommsen propunea « fortasse fuit *Valenti* vel valetudine recuperata ». Dar mai probabil ni se pare ca al doilea epitet cuvântul SALVTIFERO corupt (cf. « C.I.L. », III, 1572 *Herculi Salutifero*: *Hercules Salutaris*, « C.I.L. », VI, 237, 338, 339, etc.), ori chiar SACRVM (cf. « C.I.L. » VI 341 *Herculi sancto sacrum* etc.). In loc de RVFI SATVRNINI, Mommsen scrie IVLI SATVRNINI[1]; mai potrivită ar fi însă, corectarea lui RVFI în TIVLI, în care din TI copistul dela 1736 a transcris R, iar din L a făcut F, TIVLI devenind RVFI; deci « Felix T. Iuli Saturnini c(ond.) p(ublici) p(ortori) ». In rândul 3, literele T P (aflătoare şi în « C.I.L. », III, 4015 şi 15184, 24, TR P în « C.I.L. », III, p. 958, cer. XXIV, putând fi acceptate deci ca reale), au fost interpretate de Mommsen ca *t(rium) p(ublicorum)*, însemnând că zona de acţiune a acelui « conductor » cuprindea trei provincii; dar semnificaţia adevărată a celor două litere rămâne deocamdată necunoscută[2]. Literele EXPR L V sau EXPR I V au fost înţelese de epigrafişti ca *ex priv(atins)*, ceea ce este puţin probabil, deoarece după numele sclavului dedicant (Felix) şi al stăpânului său (T. Iuli Saturnini c(onductoris) p(ublici) p(ortori) t.p.? trebue să vie *funcţia* sclavului în serviciul vamal, ca: ser. vilicus, tabularius, arcarius etc. stationis Tsiernen (sis). Exemplul citat de obicei[3] ca analogie pentru « ex. priv. » «C.I.L. », III, 4716, este cu totul dubios: c(ontra) s(criptor) ex pr... şi arată că înainte de « ex pr... » se află cuvântul « contrascriptor », adică un apelativ pentru funcţia care în inscripţia lui Felix (« C.I.L. », III, 1568) ar lipsi dacă se citeşte « T. Iuli Saturnini c(ond.) p.p.t.p.ex priv(atis) ». Astfel este probabil că în EXPRLV (ori T.P. EXPRLV) se ascunde funcţia sclavului Felix (vilicus, ex arcarius, tabularius?) a cărei întregire nu o putem face deocamdată. Numele staţiunii TSIERNEN(sis) încă pare a fi corupt în această inscripţie din DIERNEN (forma etimologică originală), deşi există varianta *Tierna* în hartă numită Tabula Peutingeriana, şi *Zerne* (la istoricul Procopius, secolul al VI-lea e.n.). In sfârşit, literele IIII ID ANNO XI (pe care C. Patsch, « Röm. Mitt. », VIII, p. 199, le-a înţeles ca « anul XI al activităţii acelei *societas* de arendaşi, conductores ») sunt corupte din III ID IANVAR sau mai curând IIII KAL NOV, cum a observat Mommsen acum 80 de ani[4].

***Staţiunile vamale din Dacia.*** In legătură cu altarul votiv al lui Felix, sclavul lui Iulius Saturninus dela vama Dierna («C.I.L.», III, 1568), sunt oportune şi necesare câteva precizări asupra staţiunilor vamale din Dacia, care (în baza materialului documentar cunoscut până acum) nu au fost tocmai just localizate, persistând câteva păreri eronate. Prin recenta

---

[1] Părere admisă de cel mai mulţi. C. Patsch, « Röm. Mitt. », 1893, v. VIII, p. 197, propună RVFI şi SATVRNINI, considerând că ar fi cei doi conductores menţionaţi mai sus, ipoteze acceptată de V. Christescu, Viaţa economică a Daciei romane, 1929, p. 118; S.J. de Laet, op. cit., p. 238–239; N. Gostar, « Stud. şi Cerc. de Istorie veche », II, anul II, 1951, p. 168.

[2] M. Abramič, *Poetovio* 28, 68 întregeşte *t(ertiae)*, *p(artis)* ipoteză aflătoare anterior în « C.I.L. », III, 2565 şi 2675; H. Nesselhauf, Epigraphica, 1939, v.I, p. 337, admiţând că este vorba de ideea « împărţirii în trei », crede că în literele *t.p.* s'ar reflecta cele trei districte ale vămii Illyricului (Illyricum inferius, superius, Ripa Thraciae); A. Dobó, « AÉrt. » 1940, p. 150–151; 1946–1948, p. 214; S. J. De Laet, op. cit., p. 239–240.

[3] S.J. De Laet, op. cit., p. 394, 395–397.

[4] O lectură şi întregire sigură a acestei importante inscripţii ar fi posibilă numai dacă s'ar găsi un manuscris mai corect sau ar ieşi la iveală chiar monumentul epigrafic, ceea ce nu ar fi exclus, căci numeroase inscripţii considerate pierdute au reapărut (de exemplu, altarul dela Băile Herculane, « C.I.L. », III, 1572, care se află la Muzeul din Sibiu, a fost scos din pământ la Sibiu în 1912, dela adâncime de 2 m).

cercetare a lui N. Gostar (care combate pe unii erudiţi mai vechi şi pe Dobó, aducând precizări interesante, dar şi noi puncte de vedere, nu întotdeauna valabile), aceste observaţii nu devin inutile, mai ales că restabilesc paternitatea unor idei simple şi păreri curente, cu precizări de ordin epigrafic şi topografic. Primul care a studiat în de aproape vămile din Illyricum, A. Domaszevski (« Arch. - epigr. Mitt. », XIII, 1890, p. 142—143) considera ca « staţiuni dovedite » în Dacia: Tsierna-Orşova (« C.I.L. », III, 1568), Mehadia (1565), Pons Augusti (Marga? 1351=7853), Sarmisegetusa (753), Micia-Veţel (1351=7853), Ampelum-Zlatna (7837), părere admisă mai demult fără control şi de alţi cercetători [1], reluată şi desvoltată cu exagerări (influenţat mai ales de vechea părere a lui G. Téglás) de către A. Dobó, « AÉrt.», 1940, p. 168—169; 1946—8,215, la care partea cea mai puţin reuşită (datorită în primul rând penuriei şi uneori echivocului izvoarelor documentare) este — cum a relevat N. Gostar — tocmai cea privitoare la locul staţiunilor vamale (vámállomások) din Illyricum; cu nejustificată dărnicie, A. Dobó (şi J.S. de Laet) plasează oficii vamale într'un număr cam mare de localităţi, unde însă existenţa lor este departe de a fi dovedită în mod peremptoriu. In ceea ce priveşte provincia Dacia, este firesc, şi necesar a face [2] o distincţie netă între informaţiile directe atestând în chip evident existenţa unei statio portorii şi cele neprobabile, respectiv nevalabile. P. Téglás arăta la 1916 (op. cit. 273—275) că Domaszewski stabilise greşit câteva vămi, căci potrivit inscripţiilor, la Mehadia, Sarmizegetusa, Romula şi Zlatna nu este justificată existenţa vămii. Ignorând observaţiile lui G. Téglás, A. Dobó admite (urmat de către J.S. de Laet, care cunoaşte şi mai puţin topografia arheologică a Daciei) existenţa dovedită epigrafic a 9 respectiv 11 stationes, din care însă cele mai multe nu sunt (cum s'a spus şi se va vedea) atestate ca atare, iar inscripţiile invocate de el şi de alţii în acest sens nu se referă la stationes portorii.

*Mehadia.* In baza celor două altare votive («C.I.L.», III, 1565, 1568) dela Băile Herculane a fost plasată o vamă la... Mehadia (aşa zisa Ad Mediam). Altarele cu inscripţie au fost găsite, împreună cu altele similare (« C.I.L. », III, 1560—1575), la celebra staţiune balneară bănăţeană de pe valea Cernei, foarte frecventată în vechime [3] pentru efectul tămăduitor al apelor minerale calde. Această localitate era (la fel ca azi) complet deosebită de aşezarea romană cu castrul cohortei III Delmatarum, aflătoare la 3 km Nord de actuala Mehadia [4] deci la o distanţă, pe drum (prin vale), de vreo 13 km dela Băile Herculane. Din cauză că în secolul al XVIII-lea (când s'au descoperit primele monumente romane — cunoscute azi — la izvoarele termale), ca şi mai târziu, Băile Herculane nu exista ca unitate administrativă purtând numele de « băile Mehadia » (Băile Herculane) ca localitate deosebită numai din seco-

[1] G. Téglás « Értékezesék a történeti tudom, köréböl », Budapesta, 1891, v. XV, 1, p. 79; R. Cagnat, « Portorium » în Dict. des antiquités, Daremberg-Saglio, v. IV, p. 588; Gr. Tocilescu, Monumente epigrafice şi sculpt., 1902, v. I, p. 215; C. Patsch, « Röm. Mitt. », 1905, v. XX, p. 224 etc.

[2] Cum proceda în 1901 C. Brandis, R.E., v. IV, p. 1970, apoi G. Téglás revizuindu-şi părerile într'o lucrare—rămasă necunoscută lui A. Dobó—despre «litigiul graniţei dintre Dacia şi cele două Moesii » « Akademial Értesitö », 1916, v. 316, p. 271—282.

[3] Descoperirile arheologice dela Băile Herculane; B. Milleker, op. cit., 1899, v. II, p. 33—35; S. Mihalik, Múzeumi és könyvtári Értesitö, 1910, v. IV, p. 154—159; inscripţiile: «C.I.L.», III, 1558, 1560—1575, 12598 (monument funerar); cărămizile stampilate; «C.I.L.», III, 1630, 8064, 8070, 8074, 30; monetele: I Berkeszi, TRE XXIII 1907, p. 20—21.-v. şi studiul lui G. Téglás, TRE, XXVIII, 1912; p. 10—26; I. Buracu, Muzeul gen. N. Cena în Băile Herculane, Turnu Severin, 1924; Al. Bărcăcilă, « Revista Ştiinţelor Medicale », 1932, p. 1142—1167 (cu bune ilustraţii).

[4] Antichităţile romane dela Mehadia: B. Milleker, op. cit., p. 45—47. Inscripţiile: F. Römer, « Arch. Közlemények », 1866, v. VI, p. 163; «C.I.L.», III, 1576, 1577 (= 8010), 1578 (= 8013 = 12596), 1579, 1580, 8011, 8012, 12597, 12599, N. Cena, Anzeiger Akad. Viena, 1911, v. XIII; C. I. Buracu, op. cit.; Castrul şi aşezarea civilă dela Mehadia, săpate în câteva campanii (1942, 1943, 1946, 1948; cf. M. Macrea, « Studii », v.I, 2, 1949, p. 139—141; bogat material inedit, în care câteva inscripţii şi cărămizi stampilate).

lul al XIX-lea, cu nume propriu oficial dela anul 1817, inscripţiile aflate la 1736 (cu ocazia lucrărilor austriace de restaurare a băilor, conduse de generalul A. Hamilton) şi mai târziu au fost publicate de epigrafişti cu menţiunea greşită ca aparţinând aşezării romane dela Mehadia [1]. La izvoarele tămăduitoare dela Herculane a venit dela Dierna-Orşova în vilegiatură, spre a-şi căuta de sănătate, punând apoi lui Hercules un altar în semn de recunoştinţă pentru însănătoşire sclavul lui Iulius Saturninus, Felix («C.I.L.», III, 1568), care—element flotant, de sezon, la fel ca alţi numeroşi vilegiaturişti şi convalescenţi mai înstăriţi (dintre care unii au lăsat documente scrise în legătură cu timpul petrecut aici: inscripţii) — nu avea nicio legătură, înafară de « cura » urmată, în localitatea balneară, nefiind stabilit aici, lucru relevat în 1916 de G. Téglás. Este deci complet greşit procedeul lui Domaszewski, A. Dobó, J.S. de Laet etc., care au plasat o statio portorii în Mehadia [2] pe baza acestei inscripţii pusă la Băile Herculane de către sclavul vameş Felix dela Dierna-Orşova (« C.I.L. », III, 1568), ca şi în baza altarului pus de Syntrophus vil (icus) « sub cura Iul. Paterni proc(uratoris)» (« C.I.L. », III, 1565), indiferent dacă Paternus era procurator al Daciei Apulensis (respectiv Malvensis), cum susţinuse A. Stein, sau procurator al vămilor Illyricului, cum se arăta dispus a admite acelaşi savant în ultima vreme [3]. Nici Syntrophus şi nici Iul. Paternus nu aveau vreo legătură cu aşezarea romană dela Nord de Mehadia (unde plasează epigrafiştii « staţiunea vamală »), iar cu localitatea balneară dela Herculane numai timpul petrecut la băi pentru căutarea sănătăţii.

*Sarmizegetusa.* S'a presupus o statio portorii în baza cărămizii cu ştampila privată a unui Ant. Rufus (« C.I.L. », III, 8075,4; alt exemplar poate dela Turda, în muzeul din Cluj), pe care-l consideră identic cu « conductorul » C. Antonius Rufus, şi în baza inscripţiei « C.I.L. », III, 753 (= 7429 = ILS 1465, Oescus), unde se spune că (între alte onoruri) şeful vămilor din Illyricum, T. Iulius Capito, a fost distins (pentru unele înlesniri făcute oraşului) « decurionalibus ornamentis honoratus ab ordine coloniae Traianae Sarmisegethusensium ex Dacia superiore » (ca la Romula, a se vedea mai jos).

*Ampelum* (Zlatna), statio de vamă în baza unei inscripţii onorare («C.I.L.», III, 7837) închinate de doi « vernae vilici »; faptul că la Sarmizegetusa şi Ampelum asemenea documente nu indică existenţa vămii a fost arătat de Brandis (« R.E. », IV, 1970, şi de G. Téglás în 1916), fiind inutil a mai insista asupra lui. Hirschfeld şi G. Téglás au observat că cei doi sclavi dela Ampelum sunt mai curând « vilici aurariarum ».

*Alburnus maior* (Roşia Montană), prezenţa vămii ar fi dovedită de menţiunea conducto-

[1] « Bad Mehadia » J. F. Neigebaur, Mehadia oder Herkulesbäder, M. J. Ackner, « Mehadiae ad flumen Csernam », Th. Mommsen etc. Numele « Băile Mehadia » a fost uşor simplificat de condeiul cercetătorilor în « Mehadia » (Ad Mediam), iar materialul epigrafic dela Herculane a fost socotit integral la Mehadia, împreună cu inscripţiile ieşite la iveală în preajma castrului (de exemplu, Fr. Pesty, op. cit., p. 309—323, care expune tot ce ştie despre materialul arheologic dela Băile Herculane şi Mehadia împreună). Din această confuzie topografică, unii erudiţi, chiar în ultima vreme, au tras cu uşurinţă concluzii total deplasate, ca Fluss, R.E., XV, 1931, 67—68, art. Ad Mediam—Mehadia, şi I. Szilágyi, « Dissert. Pannon. », t. II, Nr. 21, 1946, p. 27—28 care (ignorând lucrarea lui G. Téglás cit., p. 290 n. 2) admite că la Mehadia (Ad Mediam) au staţionat ori au lăsat urme de activitatea lor toate unităţile militare (sau detaşamente din ele), dela care s'au aflat cărămizi ori ai căror comandanţi sau aparţinători sunt menţionaţi individual în inscripţiile votive dela staţiunea balneară Herculane: Legiunea IV Flavia felix, legiunea V Macedonica, legiunea VII Claudia, legiunea XIII Gemina, cohors I Ubiorum, « Vexillatio Daciarum » (?); cărămizile cu stampilă ar putea indica numai utilizarea acestor produse ale unităţilor militare ca material de construcţie în lucrările dela băi ori participarea unor efective ale lor la asemenea lucrări, dar nu staţionarea lor aici ca garnizoane permanente.

[2] J.S. de Laet, op. cit., p. 215. adaugă o «explicaţie» justificativă, pe cât de curioasă, pe atât de naivă şi inutilă: « e probabil că la Mehadia se percepea o taxă (accis) pentru trecerea părâului Bela Reka » (!).

[3] A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien* « Dissert. Pannon. », 1944, v.I, 12, p. 81.

rilor Iulius Saturninus şi Sabinius Veranus în actele scrise pe table cerate (« C.I.L. », III, p. 958, XXIII şi XXV).

In *Porolissum* (Moigrad) adaugă o vamă romană S. J. de Laet (p. 217) şi N. Gostar în baza inscripţiei votive a sclavului Felix Aug. n(ostri) vil(icus) [1], a cărui « prezenţă aici se justifică numai punându-l în legătură cu existenţa unei staţiuni vamale la Porolissum » (« Stud. şi Cerc. de Istorie Veche», Nr. 2, anul II, 1951, p, 170). Dar în această inscripţie lipseşte un indiciu, şi anume că este vorba de un sclav vameş, putând fi un villcus al unui domeniu imperial (cum observă de Laet), iar « vilici » se găsesc şi în alte locuri în Dacia, fără să fie din Portorium [2].

Pentru teritoriul O l t e n i e i (Dacia Malvensis?), D. Tudor (Oltenia romană, p. 154) admite (ca mai înainte Domaszewski, Hirschfeld etc.) existenţa unei vămi la *Sucidava* (Celei, Romanaţi) în baza dedicaţiei « C.I.L. », III, 8042 « sub cura Cl(audii) Xenophontis proc. Aug. Zoticus et Sa [lvi] anus servi vi l(ici), posue[ru]n[t] »; G. Téglás acceptă, dar A. Dobó consideră nesigură această vamă, deoarece informaţia nu este lipsită de echivoc, Cl. Xenophon putând figura aici ca procurator al Daciei Apulensis (?), nu al serviciului vamal [3]. Inscripţia ar putea servi ca un indiciu pentru o statio portorii numai dacă s'ar adeveri aserţiunea lui N. Gostar (« Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, anul II, 1951, p. 175) că servi vilici de « sub cura » unui procurator ar fi fost întotdeauna (împreună cu patronii lor) în serviciul vamal. La *Romula* (Reşca, Romanaţi) prezenţa unui sclav *Hylas vicesimarius* (« C. I.L. », III, 13798; cf.. p. 284, n.2) nu poate constitui o dovadă pentru existenţa unei *statio portorii* [4]; despre lipsa de valoare în acelaşi sens a inscripţiei « C.I.L. », III, 7429 v. Sarmizegetusa. La *Drobeta* (Turnu-Severin) a fost pusă o vamă în baza inscripţiei [5] « sub cura Aurel. Heracliti proc. Auggg. Eutyches et Apulensis [ser(vi)] vil. tabularium a [solo]fecerun[t]»; inscripţia este echivocă, Aur. Heraclitus fiind mai curând procurator al Daciei Apulensis (ori Malvensis ?), cum admite A. Stein (op. cit., p. 79—80), decât identic cu Heraclitus din « C.I.L. », III, 781 (cum preconizează D. Tudor, cf.şi Sucidava). La *Cioroiu*, D. Tudor (op. cit., p. 155) pune o staţiune vamală în baza inscripţiei dedicate lui Mercurius (op. cit., p. 350, Nr. 186), care însă este cu totul dubioasă.

In concluzie, din cele vreo 12 *stationes portorii* postulate până acum pentru Dacia (9 admise de A. Dobó; alţii presupuneau mai puţine), numai în trei dintre ele este atestată direct şi poate fi admisă fără echivoc prezenţa unui oficiu vamal: 1. *D i e r n a* (Tsierna, Orşova, « C.I.L. », III, 1568 şi inscripţia sclavului Bellinus comentată mai sus), 2. *M i c i a* (Veţel, Vest de Deva) şi 3. *P o n s A u g u s t i* (Marga, Severin?), ultimele două atestate ca atare în « C.I.L. », III, 7853 [6]. Rămâne deci valabilă şi azi (chiar în baza materialului documentar şi a cercetărilor existente acum) părerea emisă cu privire la teritoriul roman din Transilvania

---

[1] C. Daicoviciu, « Dacia », 1937—1940, v. VII—VIII, p. 323 = Année épigr. 1944, Nr. 47.

[2] La Zlatna «C.I.L.», III, 7837 şi probabil 1610 (revizuită de noi: lectura justă: « Scaurianus Caes. n(ostri) ser. vil »), dacă este din Zlatna (nu din Turda); la Potaissa-Turda fragment dubios publicat de B. Orban, op. cit. 76, Nr. 110 (G. Téglás, Erd. Muzeum, 1888, p. 65 Nr. 21); Sarmizegetusa « Epipodius Aug. n. Verna vilicus » C. Daicoviciu, « Anuarul com. mon. ist.», Cluj, 1929, p. 313, şi probabil «C.I.L.» III, 7949; la Băile Herculane, «C.I.L.», III, 1565 v. mai sus şi Sucidava, Drobeta.

[3] Cf.A. Stein, op. cit., p. 78; D. Tudor, « St. şi Cerc. de Istorie Veche », I, 1, 1950, p. 208.

[4] D. Tudor, Oltenia romană, p. 154; « St. şi Cerc. de Istorie Veche », I, anul I, 1950, p. 208; A. Dobó, « AÉrt. », 1940, p. 169.

[5] Publicată de Al. Bărcăcilă, L'archéologie en Roumanie. Bucureşti, 1938, p. 27. D. Tudor, op. cit., p. 324, Nr. 5 = Année épigr. 1944, p. 100.

[6] «C.I.L.», III, 1351=7853=ILS 1860: I(ovi) o(ptimo) m(aximo), terrae Dac(iae) et genio p(opuli) r(omani) et commerci, Felix Caes. n(ostri) ser. vil. statio (nis) Pont(is) Aug. prom(o) t(u)s ex st(atione) Mic(ia) ex vik(ario) N...

şi Banat, de către C. Torma în 1880 (« AÉrt. », XIV, p. 114) că în Dacia sunt dovedite în chip direct şi sigur numai *trei* stationes portorii, indiferent dacă vămile instituite de Romani se aflau (ceea ce deocamdată nu se poate şti cu siguranţă) la graniţele imperiului, respectiv limitele dintre provincii (opinia veche a lui Domaszewski, susţinută şi de N. Gostar) ori erau — cum este mai probabil, după C. Patsch şi J. S. Laet [1] — deopotrivă la graniţe şi în interiorul provinciilor la poduri, treceri, linii naturale de închidere, unde se percepeau taxe pentru mărfurile transportate, ori se făcea controlul lor. Din constatarea veche şi recentă a numai trei oficii vamale sigure în teritoriul Daciei ocupate de Romani, nu rezultă însă deloc ca exclusă ori neprobabilă existenţa staţiunilor de vamă în localităţi importante ca Ampelum, Alburnus, Porolissum etc., sau mai cu seamă, Drobeta şi Sucidava; dar ele nu sunt până acum dovedite ca atare în mod neîndoios [2].

In legătură cu relaţiile comerciale dintre provinciile dunărene şi teritoriul barbar (locuit mai ales de Iazygi) din regiunea Tisei inferioare, se pare că exista o staţiune vamală la S e g h e d i n (Szeged, pe teritoriul R.P.Ungară), unde s'a găsit [3], împreună cu alte urme dintr'o probabilă aşezare (fortificaţie?) romană (cărămizi de padiment, cărămizi stampilate, fragmente sculpturale, ceramică etc., materiale de zidărie şi alte obiecte), un fragment de inscripţie votivă .. HICVL. / RVM / MERCATOR /VIL(icus) ... întregită [4] [...cond. p. p. et praef. vehicul[o]rum Mercato[r] vil(icus) [v.s.l.m.]. Dobó punea] la îndoială existenţa unei staţiuni vamale la Seghedin [5], pe care însă mai în urmă J.S. Laet şi N. Gostar o postulează, pare-se, pe bună dreptate. Rămâne să se lămurească semnificaţia materialelor de factură sigur romană la Seghedin, importanţa şi apartenenţa localităţii de aici la Dacia, ca şi epoca din care datează materialele descoperite, care cu greu ar putea fi aduse din altă parte (din Transilvania).

Există puţine şi vagi indicii asupra naturii, proporţiei şi condiţiilor de plată a taxelor vamale (care în Dacia erau probabil de 5 %, 2 ½ % ori 2 %), ca şi a desvoltării comerţului din regiunile dunărene [6]. Informaţiile epigrafice se rezumă la simpla menţionare a numelor, funcţiei şi locului unde şi-au exercitat profesiunea câţiva din slujbaşii serviciului vamal. Inscripţiile lapidare ori de altă natură care vor ieşi la iveală în viitor, vor aduce, desigur, noi informaţii lămuritoare mai ample cu privire la organizarea, funcţionarea şi amplasamentele staţiunilor vamale din Dacia şi Illyricum.

*ION I. RUSSU*

---

[1] S. J. Laet, op. cit., p. 211—212, 231; amplasamentele staţiunilor vamale nu sunt determinate de graniţele administrative ale provinciilor, ci de condiţiile geografice, « limitele unei circumscripţii vamale sunt formate de liniile de vamă stabilite de-a-lungul frontierelor naturale şi nu de-a-lungul graniţelor de provincii »; numeroase *stationes portorii* interioare erau probabil locuri de control şi de achitarea taxelor pentru trecere şi a acciselor.

[2] Relativ la presupusa desime şi la activitatea oficiilor vamale din Dacia Romană, ca şi la caracterul vexator al activităţii lor (după P. Király, Hunyadmegyei tört. rég. évk. t. VI. 1890, p.84—103=*Dacia provincia augusti*, 1893, v. I, p. 390—394; G. Téglás, Tanulmányok, 1891, a se vedea observaţiile spirituale făcute de R. Fröhlich, « AÉrt. », XI, 1891, p. 419—420.

[3] K. Sebestyén, « Dolgozatok », Szeged, 1926, v. II, p. 149—153; A. Dobó, « AÉtr. », 1940, 177, Nr. 62; A. Alföldi, Gli studii romani nel mondo, 1935 v. II, p. 281. « Századok », LXX, 1936, 154, Budapest története, 1942, v. I, p. 191; C. Patsch, Der Kampf, Beiträge V, 2, 1937, p. 131.

[4] N. Gostar, « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 2, anul II, p. 169.

[5] G. Finály, Pannonia, 1936, v. II, p. 281 afirmă că fragmentul de inscripţie ar fi fost adus în epoca medievală-modernă din Transilvania, dela Alba-Iulia, (?), ceea ce însă este prea puţin probabil.

[6] S. J. de Laet, op. cit., p. 242—245.

## РАБ НА ТАМОЖЕННОЙ СЛУЖБЕ В ДАКИИ

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Выявляется значение, которое имеет для исторических исследований «истории масс трудящихся и производящих материальные ценности, необходимые для существования общества», то есть изучение жизни рабов и порабощенного автохтонного населения Дакии, о которых было найдено на много меньше письменных источников (литературных текстов, надписей), чем об имущих слоях и о римском военно-административном аппарате эксплоатации провинций. Для Дакии, оккупированной римлянами, необходим предварительный, тщательный и полный пересмотр надписей, который сможет дать ценные сведения для ознакомления с жизнью рабов и автохтонных жителей провинций.

Среди такого рода эпиграфических памятников имеется памятник, касающийся раба, находившегося на таможенной службе в Диерне (Оршова, обл. Тимишоара) на берегу Дуная), обнаруженный в этой местности в 1896 г., опубликованный в 1908 г. и 1943 г., неправильно прочтенный и истолкованный, не вызвав никакого интереса у эпиграфистов; это клятвенная надпись: [IO] M (BELLINUS) TISCPP SERQSCR VSLM. Чтение надписи: I(ovi) o(ptimo) m(aximo) (Bellinus T.I (uli) S(aturnini) c(onductoris) p(ublici) p(ortori) ser(vus) c(ontra) scriptor v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). Божеством могло бы быть [I(nvicto] M(ithrae)но остальная часть текста и дополнения ясны: автор посвятительной надписи с италийским или кельтским именем Bellinus состоял contrascriptor таможенного отделения (statio portorii) в Диерне и был рабом известного между 146—161 гг. лица, T. Iulius Saturniens, заведующего таможнями в Иллирикуме (conductor publicii portorii Illyrici). Имеем здесь первое упоминание о servus contrascriptor и третью надпись о рабах на дакийских таможнях (CIL III 1568 и 1351=7853). Далее разбирается значение ныне затерянной надписи CIL III, 1568, (найденной в 1736 г. в Бэиле Геркулане), относящейся к statio portorii Dierna (Tsiernensis); текст надписи, повидимому, сохранился в одной единственной рукописи, точность которой весьма сомнительна; вследствие ошибок неизвестного переписчика были сделаны неправильные выводы относительно таможень Дакии (portorium illyrici); предлагается новое чтение: в 1-й строке вместо Herculi Aug. Valer, M. « Herculi Aug. Salutifero » (или sacrum?); во 2-й строке более вероятно Felix Rufi Saturnini (IVLI Saturnini, Mommsen,) вероятно, « Felix T. Iuli Saturnini в 3-й строке T. P. Èxperiv погрешность в прочитке слова, обозначающего должность (vilicus, tabularius или arcarius?) раба Феликса в Диерне.

Таможенные отделения, непосредственно и верно засвидетельствованные в Дакии: Dierna (Оршова), Micia (Вецель) и Pons Argusti (Марга?); прочие предполагаемые таможенные отделения, либо сомнительны, с наименованиями, замененными равноценными Drobeta, Sucidava, Porolissum), либо совершенно неправдоподобны или отпадают (Mehadia, Sarmisegetusa и т. д.) на основании имеющихся до сих пор эпиграфических сведений. Вероятным является сегединское таможенное отделение в Сегедине (Сегет) к западу от Тиссы (Венгрия), удостоверенного фрагментарной клятвенной надписью, найденной в этой области.

## UN ESCLAVE AU SERVICE DES DOUANES DE LA DACIE

### (RÉSUMÉ)

On relève tout d'abord l'importance pour les recherches de l'étude de « l'histoire des masses travailleuses et productrices de biens matériels, nécessaires à l'existence de la société »,

c'est-à-dire l'étude des esclaves et de la population autochtone asservie en Dacie, au sujet desquels les informations écrites (textes littéraires. inscriptions) sont beaucoup plus réduites que celles concernant les catégories sociales riches et l'appareil militaire-administratif romain d'exploitation des provinces. Pour la Dacie occupée par les Romains il est nécessaire de faire au préalable un examen détaillé et intégral des inscriptions qui offriront sans doute des informations précieuses pour la connaissance de la vie des esclaves et des provinciaux autochtones.

Parmi les matériaux de cette catégorie, l'auteur présente le monument épigraphique d'un esclave du service douanier de Dierna (Orşova, rég. de Timişoara, sur le bord du Danube), découvert en 1896, publié en 1908 et 1943. mais qui n'a pas été lu et interprété correctement jusqu'ici; c'est une inscription votive; [I O] M(BELLINUS)TISCPPSER QSCRV S L M. La lecture qu'il propose est la suivante: *[I(ovi) o(ptimo)] m(aximo) Bellinus T. I(uli) S(aturnini) c(onductoris) p(ublici) p(ortori) ser(vus) c(ontra) scriptor v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).* Le nom de la divinité pourrait être également *[(I(nvicto) M(ithrae)]*; mais le reste du texte et la signification sont clairs; le dédicateur au nom italique ou celtique *Bellinus* est un *contrascriptor* (contrôleur de la gestion) à la *statio portorii* de Dierna, étant l'esclave d'un personnage bien connu, T. Iulis Saturninus, *conductor publici portorii Illirici*, dans les années 146—161. On a ici la première mention d'un *servus contrascriptor* et la troisième inscription concernant, sans aucun doute les esclaves et les *stationes portorii* en Dacie («C.I.L.», III 1568,1351 = 7853).

On discute ensuite de l'importante inscription aujourd'hui perdue «C.I.L.», III, 1568 (trouvée en 1736 à Băile Herculane) relative à la *statio* de Dierna (Tsiernensis); le texte en a été conservé, semble-t-il, dans un seul manuscrit dont la fidélité laisse beaucoup à désirer; des erreurs de ce copiste anonyme on a tiré quelques conclusions fausses sur le *portorium* illyrien. L'auteur propose de nouvelles lectures: dans la ligne 1 au lieu de HERCVLI AVG VALER peut être « Herculi Aug. Salutifero » (ou bien sacrum?); l.2 FELIX RVFI SATVRNINI (TVIL SATURNINI, Mommsen), plutôt « Felix T. Iuli Saturnini »; l. 3 T P EXPRIV est sans doute une lecture fausse du mot qui exprimait la fonction (comme: villicus, tabularius, arcarius?) de l'esclave Felix dans la *statio portorii* de Dierna.

Les *stationes portorii* attestées directement et sans équivoque comme telles, en Dacie, sont *Dierna* (Orşova), *Micia* (Veţel) et *Pons Augusti* (Marga?); les autres offices qu'on a supposés ne sont pas sûrs: à propos des uns (Drobeta, Sucidava, Porolissum) il subsiste quelque équivoque; les autres sont improbables ou tout à fait exclus (comme Mehadia, Sarmizegetusa), d'après les informations épigraphiques connues jusqu'ici. Mais il est probable qu'un *statio portorii* a existé à l'ouest de la Tisa, à Seghedin (Szeged, Hongrie) attestée par un fragment d'inscription votive trouvé ici.

# RECTIFICĂRI LA UNELE INSCRIPŢII HISTRIENE PUBLICATE DE V. PÂRVAN

In « Histria » VII, apărută în 1923 şi conţinând materialul epigrafic descoperit în campaniile din 1916, 1921 şi 1922, sub Nr. 54, se publică o inscripţie latină a cărei caracteristică principală este aceea de a fi alcătuită din şase fragmente:

INVIC
XMAXIMV
III COS
LLVMVE
ABSUM
VIT

Numele împăratului sub care a fost săpată s'a pierdut, dar ceea ce ne-a rămas din titulatura imperială permite situarea ei fără şovăire în prima jumătate a secolului al III-lea. Supranumele INVIC(TUS), menţionat în primul rând, ca şi acel de (FE)LIX, care-l precedă şi care se citeşte pe un al şaptelea fragment al textului, publicat de Pârvan separat, sub Nr. 44 al culegerii care ne reţine atenţia [1], nu lasă îndoială asupra faptului că documentul este posterior domniilor lui Septimius Severus şi Caracalla, în timpul cărora, după unele indicii, editorul înclina să-l aşeze [2]. Ca să nu mai stăruim asupra lui Septimius Severus, care, aşa cum avea grijă să releve Pârvan însuşi, nu a purtat în chip obişnuit supranumele de INVICTUS şi a cărui putere tribuniciană III corespunde celui de al II-lea consulat (194) [3], Caracalla este exclus pentru motivul că atunci când este proclamat *imperator* pentru a treia oară (Octombrie 213) nu este simplu *consul*, ci *consul IV*, iar atunci când exercită pentru întâia oară consulatul (202), anii puterii tribuniciene sunt VI, şi nu III [4].

Şi într'un caz şi în celălalt, Pârvan făcea presupunerea — legitimă, dar nedovedită — că, după COS, în inscripţia noastră a putut urma o cifră, ceea ce, fireşte, deschide calea unei nesfârşite serii de posibilităţi. In fapt, totuşi, în consideraţiile pe care le închină monumentului, raţionează ca şi cum în anul săpării inscripţiei necunoscutul împărat ar fi fost consul pentru întâia oară, şi aceasta îl duce la concluzii cronologice şi istorice a căror noutate le-a impus atenţiei cercetătorilor, fără ca vreunul să se fi întrebat în ce măsură sunt îndreptăţite.

---

[1] Lucru de mirare, dar nu inexplicabil, nici fără precedent în cercetările epigrafice, Pârvan nu a băgat de seamă că este vorba de una şi aceeaşi inscripţie. Le-a editat, dar sub numere diferite, fără să fi încercat să le apropie, ceea ce l-ar fi convins că fragmentul Nr. 44 se îmbină perfect cu primul din fragmentele publicate sub Nr. 54, completând cu un element important titulatura imperială.

[2] Histria VII, p. 84.

[3] R. Cagnat, Cours d'Épigraphie latine. Paris 1914, IVe éd. p. 206.

[4] R. Cagnat, op. cit., p. 209—210.

« Inscripţia fiind gravată pe o placă de marmoră, — argumenta Pârvan, — aceasta a servit desigur ca placaj la un zid sau monument, pe care, potrivit obiceiului, a fost eternizată pomenirea sărbătorească a evenimentului sau persoanei. Aici, se pare că le avem pe amândouă... Evenimentul pare a fi o mare biruinţă împotriva barbarilor de peste graniţă... După *tribunicia potestate III* şi un singur consulat... inscripţia s'ar potrivi atât pentru Severus Alexander cât şi pentru Maximinus. Totuşi, având în vedere războaiele de care e vorba în inscripţie, Maximinus ar fi mai indicat » [1].

Abia dacă mai este nevoie să subliniem interesul acestor concluzii, pe care editorul le trăgea din întregirea rândurilor 4 şi 5, unde, fără umbră de ezitare, credea că poate citi: ... *bell]um ul[tra* (scil. *fines prouinciae*)] ... *absum[psit]* [2]. Odată această lecţiune admisă, ideea de a atribui ipotetica biruinţă lui Maximinus, despre care există indicii că ar fi condus operaţii militare la Dunărea de Jos, se prezenta singură, şi această împrejurare, unită cu faptul că, din zilele aceluiaşi împărat, s'au păstrat în Dobrogea o serie de milliarii [3], oglindind preocuparea de a menţine în stare bună reţeaua de comunicaţii a acestei regiuni primejduite, l-a determinat pe R. Vulpe să accepte, în lucrarea sa « Histoire ancienne de la Dobroudja », inducţia lui Pârvan, precizând-o în sensul că războiul la care se face aluzie s'ar fi desfăşurat în Moldova meridională [4].

In măsura în care ar fi autorizată de text, ipoteza nu ar avea nimic neverosimil. Ea se întemeiază însă pe o citire arbitrară a rândului 4, şi anume pe presupunerea că ultima literă păstrată a acestui rând ar fi un L. In realitate — şi tocmai această observaţie ne-a dat îndemnul de a supune unui examen critic argumentaţia lui Pârvan — pe piatră se distinge în mod indiscutabil E. Bara orizontală dela mijloc este cât se poate de vizibilă, şi ea se recunoaşte deopotrivă de bine în desenul şi în fotografia reproduse în « Histria VII » [5]. Pârvan însuşi vorbeşte de existenţa ei în rândurile pe care le consacră descrierii fragmentelor, dar preferă să vadă în ea « mai mult o spărtură întâmplătoare decât o gravură a lapicidului » [6]. Cine a văzut inscripţia, aşa cum am recompus-o în lapidariul muzeului din Histria, nu are în această privinţă nicio şovăire: bara nu este câtuşi de puţin « spărtură », şi încă şi mai puţin « întâmplătoare »; lungimea ei este aproape aceea pe care ar fi avut-o dacă piatra nu ar fi fost ruptă, iar marginile sunt netezi ca în cazul tuturor celorlalte litere, excepţional de îngrijit săpate. Indoiala nu este aşa dar posibilă, şi aceasta ruinează din temelii îndrăzneaţa construcţie a editorului. Pentrucă, dacă în loc de L trebue să citim E, întregirea VL[TRA] este imposibilă; iar dacă ipoteza războiului în afara graniţelor provinciei nu se poate susţine, identificarea împăratului în persoana lui Maximinus devine problematică.

Intregirea *be]llum... ul[tra fines]...absum[psit...* înlăturată, rămâne să ne întrebăm care poate fi citirea adevărată. Cea dintâi bănuială care se prezintă minţii este că ne găsim înaintea unei inscripţii monumentale, destinată să veşnicească amintirea construirii sau reconstruirii unui edificiu de oarecare importanţă, precum şi numele ctitorului. Asemenea texte încep cu numele la nominativ al acestuia din urmă, continuă cu menţiunea monumentului în cauză şi sfârşesc, în cazul când ctitorul este un împărat, cu arătarea agentului sub a cărui directă supraveghere s'a săvârşit lucrarea. In documentul de care ne ocupăm, toate

---

[1] Histria VII, p. 83.

[2] Histria VII, p. 83–84.

[3] C.I.L., III, 7605 (Carsium), 7612 (Slava Rusă: cf. V. Pârvan, Cetatea Ulmetum, v.I, p. 578, Nr. 4), 14.462 (Cogealac). Cf. şi milliariul inedit comunicat de A. Stein, la G.M. Bersanetti, Studi sull'Imperatore Massimino il Trace. Roma, 1940, p. 42, n. 1.

[4] R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja. Bucureşti, 1938, p. 262. Cf. G. M. Bersanetti, Studi sull'Imp. Massimino il Trace, p. 94, n. 1.

[5] Pagina 82 şi pl. IX, 1.

[6] Histria VII, p. 83.

aceste elemente figurează mai mult sau mai puţin explicit, începând cu numele împăratului-ctitor, din a cărui titulatură s'au păstrat crâmpeie importante în rândurile 1—3 şi de a cărui identitate va fi vorba mai departe. Despre monumentul reconstruit se vorbeşte în rândurile 4—6, a căror întregire, cu titlu de exemplu, ar putea suna: ...*mac*]*ellum ue*[*tustate conl*] *absum*[ *a solo*(sau *a fundamentis*) *restit*]*uit*... [1]. In sfârşit, despre un personaj sub conducerea căruia s'ar fi adus la îndeplinire porunca imperială pare să fie vorba în partea finală a textului, începând din rândul 6, care, în forma în care ne-a parvenit, prezintă, în continuarea celor trei litere pe care le-am citat, dar izolat de ele printr'un semn despărţitor, un C distrus cu ciocanul, încă limpede şi citeţ. Ciocănirea se poate urmări şi în partea superioară a rândului 7, din care nu se distinge nimic, dar care, în starea jalnică în care ni se înfăţişează, arată până la evidenţă că ascunde numele unui individ a cărui memorie a fost condamnată.

In cele două pagini de comentariu pe care le-a închinat inscripţiei, Pârvan nu a acordat nicio luare aminte particularităţii pe care o semnalăm. Abia dacă trebue să mai relevăm, totuşi, că ea nu poate fi trecută cu vederea, dacă nu din alt motiv, fie şi numai pentrucă, aşa cum sperăm să dovedim mai departe, singură această particularitate ne poate pune pe urma împăratului al cărui nume a dispărut odată cu primele rânduri, ajutându-ne să fixăm monumentului o dată mai puţin aproximativă.

Intr'adevăr, dacă, aşa cum a procedat Pârvan, pornim dela indicaţiile rândului 3 pentru a încerca să stabilim cărui împărat se potrivesc crâmpeiele de titulatură păstrate, constatăm că ele ar putea privi nu numai pe Severus Alexander sau pe Maximinus, cum pare să fi crezut editorul şi cum reiese din pasajul citat, dar şi pe Gordianus al III-lea şi pe Filip Arabul. Fiecare din aceşti împăraţi s'a întâmplat să poarte titlul de *consul* în cursul celui de al III-lea an al puterii tribuniciene, mai precis: Severus Alexander în 223—224, Maximinus în 236—237, Gordianus al III-lea în 239—240 şi, în sfârşit, Filip Arabul în 245—246 [2]. Câtă vreme s'a putut crede că în rândurile 4—5 ale inscripţiei stărue amintirea unui război, raportarea documentului la Maximinus apărea plauzibilă, în măsura în care se ştia despre acest împărat că ar fi desfăşurat o activitate defensivă la hotarele Moesiei. Din moment ce, cu noua lectură, această posibilitate este exclusă, greutatea unei atribuiri convingătoare este cu atât mai mare cu cât repararea unui edificiu de folos obştesc putea fi săvârşită sub oricare din principii citaţi. Singurul indiciu de natură să ne uşureze alegerea rămâne, în aceste condiţii, găsirea unui legat al Moesiei proclamat «vrăjmaş public», a cărui misiune să coincidă cu vreuna din datele amintite. Din păcate, documentarea asupra guvernatorilor provinciilor dela Dunărea de Jos la începutul secolului al III-lea este departe de a fi completă, şi *fasti* Moesiei Inferioare prezintă în această perioadă lacune regretabile. O întâmplare fericită face totuşi ca, pentru anii ce ne interesează, să cunoaştem — fie şi cu oarecare aproximaţie — numele legaţilor în funcţie [3]: niciunul dintre ei nu pare să fi suferit o

---

[1] Pentru terminologie, cu titlu de exemplu, a se vedea «pisania» templului lui Jupiter Dolichenus din Colonia, refăcut de Caracalla în 211: «...*templum uetustate conlabsum a solo restituit*» (J. Colin, Les antiquités romaines de la Rhénanie. Paris, 1927, p. 198). Cf. şi J. Jalabert et R. Mouterde, Inscr. gr. et lat. de la Syrie. Paris, 1929, I, Nr. 164: *Ti. Caesar... aquam augustam... adducendam curauit, curante Cn. Saturnino, leg. Caesaris Augusti* şi inscripţia din Porolissum, datând din anul 213, publicată de C. Daicoviciu, «Dacia», VII-VIII, p. 326, *a*.

[2] A se vedea, în tratatul clasic al lui R. Cagnat, tablourile dela p. 213, 215, 216, 217.

[3] Cine era guvernatorul Moesiei în anul 223, nu putem spune cu certitudine; în anul 224 locul era însă ocupat de L. Annius Italicus Honoratus (C.I.L., III 7591 = 6224). Tot aşa, pentru anii 236—237, nu avem decât greutatea alegerii între Domitius Go...in(us) (C.I.L., III 14429) şi L.Fl. Honoratus Lucillianus (C.I.L., III 7605, 14462). In sfârşit, între anii 244—247, provincia pare să fi fost administrată de Prastina Messallinus (A. Stein, Die Legaten von Moesien. Budapesta, 1940, p. 102). Despre situaţia sub Gordianus al III-lea, va fi vorba mai departe.

*damnatio memoriae*, cu singura excepţie a unui, încă neidentificat, *C. Pe...*, guvernator al provinciei în zilele lui Gordianus al III-lea şi, dacă anumite indicii nu ne amăgesc, într'un an când acesta purta titlul de *consul*, simplu.

Potrivirea este prea semnificatitivă pentru a fi întâmplătoare. Pe de altă parte, de elucidarea satisfăcătoare a acestui punct depinzând unele concluzii de o deosebită importanţă, stăruim asupra lui cu mai multă luare aminte.

Cum este în deobşte ştiut, anii de domnie ai lui Gordianus al III-lea sunt cuprinşi între Iunie 238 şi Februarie sau Martie 244. Drept prim an al puterii tribuniciene, se socoteşte timpul dintre 1 Iunie şi 9 Decembrie 238. Dela 10 Decembrie 238 până la 9 Decembrie 239 curge anul al II-lea, iar dela 10 Decembrie 239 la 9 Decembrie 240, anul al III-lea al aceleiaşi demnităţi [1]. In ceea ce priveşte consulatele, situaţia este cum nu se poate mai clară: în 239, ca şi în 240, Gordianus se intitulează *consul*, simplu, aşteptând ca în 241 să devină *consul II*. Concluzia care se desprinde din aceste constatări este că, în măsura în care trebue raportată la Gordianus, inscripţia noastră ar putea să dateze dintre 10 Decembrie 239 şi 10 Decembrie 240, mai precis, din ultimele luni ale anului 240, judecând după datele de care dispunem în privinţa persoanelor ce s'au succedat la conducerea Moesiei în acest an, şi despre care este cazul să dăm unele amănunte.

Primul legat al Moesiei Inferioare sub domnia lui Gordianus al III-lea, a cărui prezenţă la Dunărea de jos ne este atestată prin monete emise în Marcianopolis [2], pare să fi fost Iulius sau Tullius Menophilus [3], despre care o informaţie târzie, păstrată de Petrus Patricius, arată că ar fi condus provincia timp de trei ani [4], din 238 până în 240, chiar dacă, aşa cum vom vedea mai departe, trebue să admitem că cei trei ani nu vor fi fost chiar întregi. Asupra activităţii lui Menophilus în Moesia nu este cazul să ne oprim, deoarece a făcut-o R. Vulpe [5], ceea ce ne dispensează de a mai stărui asupra laborioaselor tratative purtate de el cu Goţii şi cu Carpii, sau asupra grijii de a întări un punct strategic atât de important ca Marcianopolis. Este preferabil să precizăm că data rechemării personajului din misiune este nesigură şi că, până nu demult, domnea între cercetători convingerea că această rechemare ar fi echivalat cu o disgraţie, pe urma căreia amintirea lui ar fi fost condamnată. Reprezentată în deosebi de istoricul italian G.M. Bersanetti [6], opinia de care vorbim se întemeia pe faptul că în două inscripţii din Nicopolis ad Istrum, datând din zilele lui Gordianus, numele legatului provinciei apare ciocănit [7]. Teza lui Bersanetti era că Menophilus ar fi fost destituit

---

[1] Trebue relevat, cu acest prilej, faptul că din acest ultim an datează şi a II-a şi a III-a salutaţie imperială a lui Gordianus, ceea ce face ca argumentarea desvoltată aci să rămână valabilă şi în ipoteza când, în loc de *tribunicia potestate III*, ar trebui citit în inscripţia noastră *imperator III*. Măcar în parte, afirmaţia este valabilă şi pentru Maximinus, proclamat *imp. III* şi *IV* în cursul anului 236. Cât priveşte pe Severus Alexander şi pe Filip Arabul, problema nu se pune, nici unul nici celălalt neavând parte în cursul întregii lui domnii de o salutaţie imperială.

[2] B. Pick, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien. I. 1, Berlin, 1898, p. 301—303, 307—311.

[3] Ambele forme ale gentiliciului apar în izvoare, dar mai verosimilă pare prima, păstrată de o inscripţie din Moesia Inferioară (C.I.L., III, 6225, cu observaţiile lui L. Cantarelli, «Ausonia» 1908, II, p. 305).

[4] F.H.G., IV, p. 187: οἱ δὲ (scil. Gothi) μετὰ ἀγανακτήσεως ἀνεχώρησαν, καὶ [κατὰ] τὴν τοῦ Μηνοφίλου ἀρχὴν εἰς τρία ἔτη ἀνυσθεῖσαν ἡσυχίαν ἔσχον...

[5] R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, p. 263 şi urm.

[6] «Athenaeum», 1938, XVI, p. 233—238.

[7] IGRRP., I 580 (cu corecturile de sub Nr. 1422): Ἀγαθῆι Τύχηι. Τὸν μέγιστον κὲ θειότατον Αὐτοκράτορα Κέσαρα Μᾶρκον Ἀντώνιον Γορδιανὸν Εὐσεβῆ Εὐτυχῆ Σεβαστόν. ἡ βουλὴ κὲ ὁ δῆμος τῆς λανπροτάτης Νεικοπολειτῶν πρὸς Ἴστρῳ πόλεως ὑπατεύοντος τῆς ἐπαρχίου....; M. Britschkoff, «Athen. Mitteil.», 1923, XLVIII, p. 113 (= A.É., 1926, Nr. 99): Ἀγαθῆι Τύχηι. Τὸν μέγιστον κὲ θειότατον Αὐτοκράτορα Κέσαρα Μᾶρκον Ἀντώνιον Γορ-

de Timesitheus în cursul anului 241 şi că, pronunţându-se împotrivă-i *damnatio memoriae*, numele i-ar fi fost şters de pe monumentele consacrate în cursul guvernării lui.

Intr'adevăr, este demn de notat că într'una din dedicaţiile de care am pomenit, numele lui Gordianus este însoţit de precizarea ὕπατον τὸ α', ceea ce, după cum am văzut, se potriveşte atât pentru anul 239, cât şi pentru anul 240. Am avut prilejul să arătăm însă că, după Petrus Patricius, Menophilus a rămas în funcţie trei ani, deci cel mai devreme până în 240. S'a presupus, deci, că legatul pomenit în inscripţia nicopolitană ar fi el, şi că numele lui ar fi fost şters la o dată care nu interesează.

Părtaşii acestui mod de a vedea pierd însă din vedere un fapt a cărui semnificaţie nu a fost înţeleasă decât în ultima vreme de A. Stein, şi anume că, în timp ce nu există nici cel mai mic indiciu că legatul pomenit în inscripţiile din Nicopolis ar fi fost Menophilus, două milliarii, descoperite în împrejurimile Hârşovei şi figurând demult în *Corpus*, poartă, alături de numele împăratului Gordianus, menţiunea unui legat din al cărui nume — bătut cu ciocanul — nu s'au păstrat decât primele litere: un C (pronumele), urmat de PE..., începutul gentiliciului [1]. Despre acest legat nu avem alte informaţii, dar existenţa lui nu poate fi pusă la îndoială şi epoca misiunii moesice trebue să se situeze între aceea a lui Menophilus, despre care am arătat că a zăbovit la Dunăre până în 240, şi Sab(inius?) Modestus, al cărui nume apare pe monete din Nicopolis cu chipul Tranquillinei, altfel spus datând din a doua jumătate a anului 241, cel mai devreme [2].

Astfel stând lucrurile, a admite că în jurul aceleiaşi date, care este anul 240, s'au succedat în Moesia doi guvernatori a căror memorie a fost condamnată şi dintre care, unul, Menophilus, ar fi pomenit în inscripţiile din Nicopolis, iar celălalt, C. PE..., în milliariile dobrogene, este nu numai nemetodic dar în cel mai înalt grad neverosimil. Firesc este să presupunem că singurul condamnat trebue să fi fost necunoscutul ale cărui iniţiale se citesc pe pietrele din împrejurimile Hârşovei, şi că tot numele lui trebue să fi figurat şi în dedicaţiile nicopolitane [3]. Aceasta înseamnează că, încă din a doua jumătate a anului 240, locul lui Menophilus trebue să fi fost ocupat de C. PE... [4], şi spre această concluzie ne duce şi fragmentara inscripţie histriană la care ne întoarcem astfel şi în care, aşa cum am semnalat înainte, ultima literă păstrată a rândului 6 este un C, ciocănit, dar citeţ...

Ce reprezenta acest C, este mai greu de spus, dar nu imposibil. Cum am avut prilejul să relevăm, potrivit frazeologiei folosite în asemenea împrejurări, după indicarea monumentului refăcut — în speţă « halele » cetăţii — trebue să aşteptăm un CVRANTE, întreg sau prescurtat, urmat de numele legatului la ablativ. Exclus nu ar fi, totuşi, nici ca întrebuinţarea unui alt formular să fi determinat menţionarea în primul rând a numelui legatului, al cărui *praenomen*, în cazul nostru, începea cu un C. In primul caz, ciocănirea a putut începe cu cuvântul care preceda imediat menţiunea condamnatului [5]; în al doilea, chiar cu numele lui [6]. Sigur, oricum, poate fi considerat faptul că opera de distrugere ale cărei urme sunt vizibile în rândurile 6 şi 7 nu se poate explica decât prin pomenirea în acest loc a unui demnitar proclamat *hostis publicus*. In Moesia, un astfel de demnitar, figurând într'o inscripţie oficială,

---

διανὸν Εὐσεβῆ Εὐτυχῆ Σεβαστόν, ὕπατον τὸ α', π. π., ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος τῆς λαμπροτάτης Νεικοπολειτῶν πρὸς Εἴστρω πόλεως ὑπατεύοντος τῆς ἐπαρχείου.... πρεσβ. Σεβ. ἀντιστρατήγου ...

[1] C.I.L., III 7606: « Imp. Cae[s.] M. Antonio Gordi[ano] pio fel[ici in]victo A[ug. p. m.], trib. p[ot., procos.,] p.p. [pontes] et ui[as restituit pe]r C. P[e...] leg. A[ug.] pr. [pr.] »; 7607: [...tri]b. pot., p.p.,procos., C.Pe...leg. Aug. pr. pr., m. p. ».

[2] B. Pick, op. cit., p. 516, Nr. 2096. Cf. A. Stein, PIR[2], I Berlin, 1933, p. 162.

[3] Cf. A. Stein, Die Legaten von Moesien, p. 100, despre posibilitatea ca amintirea lui C. PE.. să stăruie şi în C.I.L., III 14430 (Lomec).

[4] A. Stein, op. cit., p. 100.

[5] In sprijinul acestei ipoteze poate fi adus argumentul că, din litera imediat următoare lui C, în rândul 6, se distinge începutul unei haste oblice, care ar putea fi primul braţ al unui V. [illegible] C.I.L., III 7607, reprodus mai sus.

nu a putut fi decât guvernatorul provinciei. Pe de altă parte, în starea actuală a informaţiei noastre, alt guvernator « vrăjmaş public », în prima jumătate a secolului al III-lea, în această parte a Imperiului, nu cunoaştem, înafară de C. PE... Urmele ciocănirii situează dar inscripţia în timpul domniei lui Gordianus, iar crâmpeele din titulatura imperială încă citibile ne permit să-l fixăm ca dată anul 240. Un grad şi mai înalt de precizie se dobândeşte ţinând seamă de faptul că, în prima jumătate a anului 240, legat al Moesiei era încă Menophilus. Cu inevitabilele riscuri ale oricărei argumentări în care intră o parte de ipoteză, putem dar afirma că inscripţia care ne-a reţinut atenţia datează din a doua jumătate a anului 240, şi această încheiere ne permite să propunem, cu titlu de exemplu, citirea:

*[Imp. Caesar M. Antonius Gordianus]*
*Pius Fe]lix Invic[tus Aug(ustus)*
*Pontif]ex Maximu[s*
*Trib. pot.]'III Cos. [P.P.?*
*mac]ellum ve[tustate]*
*conl]absum [a solo (sau: a fundamentis)*
*restit]uit, c[ur(ante)*
*[C. Pe... leg(ato) Aug(usti pr(o) pr(aetore)]*

De o exactitate literală, în condiţiile în care ni s'a transmis inscripţia, fireşte, nu poate fi vorba. Mai important decât reconstituirea oricât de fidelă a unui formular banal, ni se pare însă rezultatul cronologic, a cărui temeinicie o considerăm greu contestabilă şi care îndreptăţeşte, credem, şi unele încheieri de ordin istoric. Cea dintâi, şi cea mai manifestă, este aceea că sfârşitul misiunii lui Menophilus în Moesia a avut loc înainte de 10 Decembrie 240, dată la care Gordianus intra în al IV-lea an al puterii tribuniciene. Locul lui trebue să fi fost luat de necunoscutul C. PE.., pentru a cărui prezenţă la Dunărea de Jos, într'o vreme când Gordianus se intitula *consul*, simplu, câştigăm astfel un argument nou [1]. Dar concluzia mai importantă este fără îndoială aceea că, dacă în a doua jumătate a anului 240 guvernatorul Moesiei se îngrijea de refacerea unui edificiu public ruinat de vechime, Histria nu a putut fi pustiită în 238, aşa cum s'a crezut prea multă vreme, pe baza unor indicaţii sumare din « Scriptores Historiae Augustae » [2]. Astăzi, în lumina informaţiilor oferite de o serie de texte epigrafice descoperite între timp şi datând din zilele lui Gordianus al III-lea şi ale lui Filip Arabul, problema nu se mai pune [3]. Atunci când Pârvan publica « Histria » VII, şi când în cetatea de pe malul lacului Sinoe nu ieşise la iveală vreo inscripţie posterioară anului 238, şovăiala era legitimă. Monumentul de care ne-am ocupat trebue dar socotit cel dintâi, în ordinea descoperirii, din cele ce, într'o vreme recentă, aveau să modifice cunoştinţele noastre despre distrugerea Histriei de către Goţi. Nu este exagerat să se afirme, prin urmare, că un mai aprofundat examen al lui, desvăluind adevărata-i dată şi îngăduind îndoiala asupra veracităţii tradiţiei literare, ar fi permis să se anticipeze cu aproape două decenii asupra soluţiei astăzi adoptate.

*D. M. PIPPIDI*

---

[1] A se vedea inscripţia din Nicopolis ad Istrum în care Gordianus figurează ca ὕπατος το α' (A.É., 1926, Nr, 99), reprodusă mai sus.

[2] SHA, Vita Max. et Balb.,XVI 3: « *Sub his pugnatum est a Carpis contra Moesos. Fuit et Scythici belli principium, fuit et Istriae excidium eo tempore, ut autem Dexippus dicit, Istricae ciuitatis* ».

[3] Pârvan, « Dacia », 1925, II, p. 246, Nr. 43 (Gordianus); « Dacia », 1927 —1932, III—IV, p. 409, Nr.7 (Gordianus); « Rev. des Ét. latines », XI, 1933, p. 458 (Filip Arabul). Chiar înainte de descoperirea acestor documente epigrafice, atenţia cercetătorilor ar fi trebuit să fie reţinută de împrejurarea că, în loc să se oprească la jumătatea anului 238, cum ar fi fost de aşteptat, după interpretarea tradiţională a textului din SHA, emisiunile monetare ale Histriei continuă cu o neobişnuită abundenţă în tot timpul domniei lui Gordianus al III-lea. Cf. B. Pick, op. cit., I, 1, p. 178—179, Nr. 521—530 şi literatura citată în « Rev. des Ét. latines », 1933, XI, p. 459, n.4.

## ПОПРАВКИ НЕКОТОРЫХ ИСТРИЙСКИХ НАДПИСЕЙ, ОПУБЛИКОВАННЫХ В. ПЫРВАНОМ

### (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

При исследовании фрагментарной латинской надписи, опубликованной В. Пырваном в «Истрии» VII, № 54, стр. 82, датируемой издателем временами Максимина Трака, и рассматриваемой им как документ в память военной победы, одержанной вне моезских границ, на территории Молдавии, автор приходит к заключению, что надпись была высечена во времена царствования Гордиана III (более точно, в последние месяцы 240 г. н. э.), не по случаю победной войны, а по случаю полного восстановления одного общественного здания (macellum), разрушенного временем.

## RECTIFICATIONS APPORTÉES À CERTAINES INSCRIPTIONS D'HISTRIA PUBLIÉES PAR PÂRVAN

### (RÉSUMÉ)

L'Auteur examine à nouveau une inscription latine fragmentaire, publiée par V. Pârvan dans *Histria* VII, No. 54, p. 82, que l'éditeur faisait dater de l'époque de Maximin le Thrace et qu'il considérait comme un document commémorant une victoire militaire, remportée au delà des frontières de la Mésie, quelque part en Moldavie.

De cet examen, l'Auteur conclut que l'inscription a été gravée sous le règne de Gordien III (plus précisément pendant les derniers mois de l'an 240 de n. è.) et que l'événement auquel elle se rapporte n'est pas une guerre victorieuse, mais la reconstruction, à partir des fondations, d'un édifice d'intérêt public *(macellum)* ruiné par les ans.

# RECENZII

S. L. UTCENKO: *Despre clasa şi structura de clasă în societatea sclavagistă antică.* « V.D.I. », 1951, Nr. 4, p. 15—21.

Autorul prezintă în linii mari tabloul claselor, al structurii de clasă şi al luptei de clasă în societatea sclavagistă greacă şi romană, analizând câteva fapte din istoria celor două societăţi sclavagiste şi făcând totodată o comparaţie între structura claselor din Roma şi a celor din Grecia.

Societatea sclavagistă antică se compunea din oameni liberi şi sclavi. După S. L. Utcenco, la rândul el, populaţia liberă se împărţea tot în două clase: clasa marilor proprietari de sclavi (în care intrau şi proprietarii marilor ateliere în care lucrau sclavii, negustorii, cămătarii, etc.) şi clasa micilor producători care cuprindea ţărănimea şi meseriaşii. Sclavii şi stăpânii de sclavi alcătuiau, după terminologia lui Utcenco, *clasele fundamentale* ale societăţii sclavagiste, iar micii producători constituiau o *clasă nefundamentală.* In cursul desvoltării societăţii sclavagiste, o parte din micii producători s'au ruinat şi au căzut în sclavie, sau, din cauza datoriilor contractate, pierzându-şi întregul avut, au format un aşa zis Lumpenproletariat.

Primele texte scrise zugrăvesc o societate patriarhală, greacă şi romană, în descompunere. Epoca descompunerii sistemului gentilic începe să cunoască sclavajul, iar populaţia liberă se împarte încă de atunci în avuţi şi săraci. In literatura greacă, împărţirea în clase se reflectă destul de timpuriu, începând chiar cu poemele homerice. Aristotel şi Plutarh pomenesc despre aşa numita « Constituţie » a lui Tezeu, după care populaţia din Attica era împărţită la începutul orândulrli sclavagiste în trei clase: eupatrizi, geomori şi demiurgi. Totuşi aceste mărturii nu ne permit să afirmăm că în această perioadă era constituită societatea împărţită pe clase, cu instituţiile el principale. In această perioadă au apărut doar forme sociale noi. Societatea sclavagistă greacă, cu clasele ei definitiv formate, apare pe deplin constituită abia în timpul lui Solon şi Clistene.

Autorul analizează apoi structura de clasă a demosului atenian în perioada de maximă înflorire a statului atenian, democraţia sclavagistă. In demosul atenian intrau pe de o parte proprietarii de pământ mijlocii şi mici, iar pe de altă parte, elemente orăşeneşti foarte felurite: negustori, meseriaşi, proprietari de ateliere, oameni care lucrau în flotă, Lumpenproletariatul dela oraşe. Compoziţia variată a demosului a dat luptei de clasă la Atena un caracter deosebit de complex şi încordat.

In ce priveşte Roma, vechea comunitate romană, se împărţea în patricieni şi clienţi, însă ştiinţa nu a precizat încă pe deplin cine erau aceşti patricieni şi clienţi. Nu se ştie nici dacă întreaga comunitate romană, dacă întregul popor roman *(populus romanus)* era împărţit astfel sau existau oameni care nu făceau parte din niciuna dintre aceste categorii. Odată cu apariţia plebei, tabloul claselor şi al relaţiilor sociale dela Roma se complică. Lupta dintre patricieni şi plebei, care la început apare ca o luptă între două comunităţi, a devenit cu timpul o luptă socială împotriva aristocraţiei. Contrazicerile sociale dintre patricieni şi plebei au apărut foarte devreme în istoria Romei. Luptele de clasă se reflectă încă în aşa zisa constituţie a lui Servius Tulius.

La sfârşitul secolului al IV-lea se produce fuziunea între ginţile patriciene care mai rămăseseră şi vârfurile plebei, formând împreună un grup social privilegiat, *nobilitas.* Massa plebeilor a obţinut anumite drepturi politice, dar situaţia ei economică nu s'a îmbunătăţit.

In procesul de formare a societăţii sclavagiste antice există deosebiri între Roma

și Atena. Diferențierea populației libere dela Roma s'a făcut într'un ritm mult mai lent. Pe când la Atena noile vârfuri ale stăpânilor de sclavi, negustorii și proprietarii de ateliere meșteșugărești ies din mijlocul demosului, la Roma, aceste pături se formează și din plebe, care nu făcea parte din *populus*. La Atena, consolidarea puterii economice și politice a păturilor demosului s'a produs într'o epocă în care se dădea o luptă înverșunată pentru lichidarea rămășițelor gentilice, împotriva aristocrației de sânge. La Roma această consolidare a avut loc abia în vremea când aristocrația de sânge își pierduse dominația ei economică și politică. De asemenea, spre deosebire de Atena unde vârfurile meseriașilor și ale negustorimii au rămas tot timpul în cadrul demosului, la Roma, aceste vârfuri, nereușind să se încadreze în așa numitul *populus*, cu timpul, în secolul al II-lea, se constitue, într'un ordin de sine stătător, ordinul cavalerilor.

In statul sclavagist roman contradicțiile dintre principalele clase antagoniste au luat o formă largă și deosebit de ascuțită. In timp ce în Grecia, răscoalele sclavilor au fost sporadice și lipsite de intensitate, la Roma ele au luat forme care au amenințat în câteva rânduri însăși existența claselor dominante. La Roma se agravează și lupta dintre clasa micilor producători și marii proprietari de pământuri și sclavi. Aceste fapte au consecințe și în privința caracterului formei de stat. La Roma lupta dintre clasele dominante și cele exploatate a dus la instaurarea dictaturii militare.

Articolul servește ca îndreptar mai ales pentru cercetătorii de istorie veche, dar poate servi tot atât de bine și pentru studierea oricărei orânduiri sociale bazată pe clase antagoniste.

*J. Vilan*

A. D. DMITRIEV: *Mișcarea « latrones » ca una dintre formele luptei de clasă în Imperiul Roman.* « V.D.I. », 1951, Nr. 4, p. 62—72.

In ultimii ani, în publicația științifică « Vestnic Drevnei Istorii », au apărut câteva articole ale cercetătorului sovietic A. D. Dmitriev. Astfel, în Nr. 1, 1949, analizând cauzele care au contribuit la « Căderea Daciei », el încearcă în mod just să facă o « legătură între mișcările de eliberare din imperiul roman și invaziile barbarilor ». In Nr. 1, 1950, cercetătorul sovietic aduce o nouă contribuție îmbinând « răscoala Vizigoților de pe Dunăre și revoluția sclavilor ». In Nr. 4, 1951, el analizează și adâncește problema: « mișcarea *latrones* ca una dintre formele luptei de clasă în Imperiul Roman ». Am spus că el adâncește problema pe care o ridică mișcările de eliberare, întru cât, după ce pomenește în articolele anterioare de *latrones*, de data aceasta analizează izvoarele istorice cu scopul de a da termenului o justă interpretare.

Era necesară această intervenție, întru cât istoriografia burgheză a căutat să ne prezinte dominația romană asupra popoarelor cucerite ca un tablou idilic al « păcii romane » și să ne înfățișeze apogeul dominației romane — epoca Antoninilor — ca un « secol fericit », în care dominația romană ar fi devenit o adevărată binefacere pentru toate popoarele cucerite. Dar acești cercetători burghezi nu fac altceva decât să repete aproape cu exactitate tezele scriitorilor romani dela curtea imperială din primele două secole.

Cu toată răspândirea largă și generală a civilizației romane, cea mai mare parte a populației avea nivelul cultural și standardul de viață foarte scăzut, fiind lipsită de mijloace de producție și de pământ. Concepția « păcii romane » și a « patriei unite » pentru toate popoarele a existat numai în mintea poeților și a scriitorilor dela curtea imperială. In realitate, în toate provinciile, în tot timpul stăpânirii romane avea loc un război permanent, se desfășura o luptă înverșunată dusă de populația băștinașă împotriva cotropitorului « civilizat ».

Datorită metodelor teroriste cu care a fost instaurată « pax romana », s'au creat contradicții ce se adânceau mereu între colonizatorii romani și massele subjugate, făcând să crească ura acestora față de asupritori, și să se ascută lupta de clasă. Toate acestea duceau în mod inevitabil la intensificarea și creșterea luptei naționale de eliberare în provinciile subjugate.

Această luptă căpăta diferite forme, dela o rezistență pasivă, tacită, sau manifestări izolate, până la răscoale mari și fățișe, care adesea căpătau caracterul unor adevărate războaie. Lupta cetelor, compuse din sclavi fugari, la care se alăturau micii agricultori ruinați și lipsiți de pământ, a căpătat o deosebită desvoltare în vremea imperiului timpuriu; iar fuga sclavilor și a colonilor a căpătat caracterul unei mari « calamități sociale ». « Fugarii » au devenit o amenințare serioasă pentru liniștea și prosperitatea cotropitorilor romani din toate provinciile, iar edictele îndemnau în mod insistent pe reprezentanții autorităților locale să ducă o luptă energică împotriva fugarilor, dis-

punând ca cei prinşi să fie pedepsiţi în mod crunt. Interesele siguranţei statului prevalau faţă de interesele particulare ale proprietarilor sau faţă de interesele de ordin fiscal, deoarece din punct de vedere al legislatorului, « Sclavul fugar era considerat nu numai un hoţ, care s'a furat pe el însuşi dela stăpân, ci şi un duşman periculos al bazelor statului ». Chiar gândul şi intenţia sclavului de a fugi este declarată ca pasibilă de pedeapsă.

Fuga sclavilor se intensifică, cu toate măsurile luate. Datorită proporţiilor pe care le ia fuga sclavilor în provinciile romane, guvernul arunca forţe militare însemnate, atrăgând în această luptă nu numai armata dar chiar şi poliţia, administraţia locală şi persoane particulare.

Toţi aceşti fugari care au luptat cu arma în mână, împotriva proprietarilor de sclavi, au fost numiţi *latrones*, hoţi. Acest termen care se întâlneşte des în monumentele literare, juridice şi epigrafice din epoca imperială, ne ascunde adevăratul fond al chestiunii şi denaturează sensul social propriu al manifestărilor săvârşite de aceşti *latrones*. Pentru prima dată noţiunea de *latro* (hoţ) şi *latrocinium* (hoţie) a fost introdusă în ultimul secol al republicii romane, special pentru a duce lupta împotriva mişcării sclavilor fugari şi a ţăranilor lipsiţi de pământ, care unindu-se în mici detaşamente înarmate atacau vilele proprietarilor de sclavi din Italia.

Termenul *latro* a fost împrumutat dela Greci, care aveau termenul λάτρις ceea ce însemna argat angajat, prizonier vândut ca sclav. Romanii împrumutând acest termen i-au atribuit sensul penal, pentru a putea denumi un sclav rebel, care fugind dela stăpânul său se apuca de hoţie *(latrocinium)*, adică ataca în mod deschis, cu arma în mână, pe cei avuţi. Din textele juridice se poate vedea că, în opoziţie cu termenii: *grassatores*, *depraedatores*, ce desemnau pe jefuitorii şi asasinii obişnuiţi, termenul *latrones* totdeauna avea un sens mai larg, fiind întrebuinţat pentru orice fel de rebel, în general faţă de toţi duşmanii ordinii existente, căpătând nu un sens penal, ci un sens politic.

Dacă s'ar scrie o istorie a mişcărilor sociale şi a luptei sociale din imperiul roman de pe poziţiile de clasă ale scriitorilor romani, aşa cum procedează de altfel istoricii burghezi, atunci într'adevăr ar rezulta: istoria mişcării hoţilor. Conducătorii acestei mişcări vor apare ca ai unor « bande de hoţi », iar massele ca nişte « hoţi sălbatici şi răi, drojdia societăţii romane » care pricinuesc numai « devastări, asasinate şi jafuri absurde », după cum apreciază istoriografia burgheză.

Această imitare oarbă a scriitorilor romani în aprecierea mişcărilor de masse din imperiul roman, arată caracterul denaturat al metodologiei burgheze şi concepţiile înguste ale istoricilor burghezi, care nu pot înţelege în mod just mişcările masselor asuprite de lumea antică şi în special mişcările aşa zişilor *latrones*.

Studiul minuţios al mişcării *latrones* ne dă posibilitatea să stabilim că aceasta a fost o formă spontană, de protest, a poporului împotriva înrobirii şi o formă specifică a luptei de clasă, pe care o duceau cei asupriţi, care, în faţa duşmanului puternic şi crud, în condiţii de teroare, erau nevoiţi să recurgă la un fel de luptă de partizani. De sigur, nu toate cazurile menţionate în izvoare pot fi încadrate în mişcarea socială a masselor înrobite. In Imperiul Roman era foarte răspândit banditismul ordinar, care adeseori însoţea şi mişcările spontane ale masselor. Dar nici toţi *latrones* amintiţi în izvoarele romane nu trebue consideraţi infractori obişnuiţi. Curăţind uşor de elementele secundare, care exprimă numai antipatiile de clasă ale scriitorului, putem întrezări că manifestările acestor *latrones* aveau un pronunţat caracter de clasă. Exploatarea, violenţa şi jaful coloniştilor romani au transformat pe oamenii muncii din provinciile subjugate în *latrones*. « Iată ce sileşte pe plugari să se facă hoţi, iată cine pune în mâinele lor fierul, dar nu fierul care este împrietenit cu pământul, ci fierul care ucide ».

Incă dela instaurarea imperiului, mişcarea *latrones* căpătă o forţă din ce în ce mai mare, iar în « secolul fericit » al Antoninilor cuprinde toate provinciile, cu toate măsurile energice luate pentru înnăbuşirea acestei mişcări. Proporţiile mari pe care le ia această formă a luptei de clasă şi simpatia populaţiei asuprite din provinciile subjugate în epoca dinastiei Severilor, faţă de aceşti « hoţi » le putem deduce din faptul că juriştii acordau o deosebită atenţie problemei privitoare la mişcarea *latrones*, precum şi la cei ce-i ascundeau pe aceştia, fixând atât pentru unii cât şi pentru ceilalţi pedepse grele.

Lupta dusă de guvernul roman împotriva acestor *latrones* în condiţiile nesfârşitelor atacuri ale populaţiilor migratoare nu dădea rezultatele dorite şi acest lucru supăra autoritatea romană. *Latrones*, conduşi de şefi curajoşi şi experimentaţi, provocau în unele regiuni răscoale făţişe împotriva autorităţilor romane. Aceasta a fost o mişcare largă care a sguduit statul la însăşi temeliile sale.

Autorul include în mişcarea *latrones* şi pe *bucoli*, *sicari*, *agnoistici* care sunt denumiţi de autorii din timpul imperiului: hoţi.

Provincia Dacia, care a fost ultima provincie cucerită de Romani şi prima care a fost cedată « lumii barbare », a dat o lovitură grea puterii romane la Dunăre. «Dacii liberi» dinafară împreună cu *latrones*, băştinaşi ascunşi în munţi, au colaborat în repetate rânduri la subminarea « ordinii » cuceritorului, ameninţând aşezările civile şi militare şi distrugându-le.

Luând ca bază articolul lui A. D. Dmitriev, sarcina noastră este de a contribui prin interpretarea izvoarelor istorice, epigrafice, din ţara noastră, şi în legătură cu cercetările din R.P.Bulgaria în această problemă, la documentarea cât mai amplă asupre mişcării *latrones* ca o formă a luptei de clasă.

*Exspectatus Bujork*

A. N. ZOGRAF: *Monetele antice* (1951). (Recenzie pe baza lucrării şi a două recenzii de L. P. Harco şi V. N. Diacov, în « V. D. I.» 1951, Nr. 4).

Studiul monetelor din oraşele greceşti nordpontice a constituit, începând încă din secolul trecut, o preocupare de seamă pentru numismaţii şi arheologii ruşi.

Dar aceste preocupări n'au depăşit cadrul unor lucrări cu caracter de încercări, în care predomină interesul pentru strângerea şi interpretarea noilor tipuri de monete inedite şi care n'au reuşit să dea o lumină clară asupra cronologiei şi periodizării monetelor din oraşele greceşti nordpontice.

Se impunea necesitatea unei lucrări de proporţii mai mari, care să cuprindă şi să redea tabloul general al desvoltării problemei monetare şi a circulaţiei băneşti în regiunea nord-pontică.

Meritul de a fi realizat o asemenea operă revine pe deplin marelui numismat, A.N. Zograf. Celebra sa lucrare intitulată « Monetele antice », care este rezultatul unei munci de peste 20 de ani, a rămas, la moartea autorului, în timpul Marelui Război pentru Apărarea Patriei, aproape gata pentru tipar.

Editura Academiei de Ştiinţe a Uniunii Sovietice a publicat opera cu unele completări de finisare, în anul 1951.

Trebue menţionat dela început că acest studiu, după cum precizează însuşi autorul în introducerea lucrării, este conceput şi realizat ca un fel de manual, putând fi accesibil şi folositor « tuturor acelora care se interesează de istoria lumii vechi, studenţilor, aspiranţilor, şcolilor de învăţământ superior, colaboratorilor institutelor ştiinţifice, cercetătorilor şi personalului muzeelor ».

Lucrarea propriu zisă se compune din două mari părţi. Partea I-a tratează probleme generale, iar partea a II-a este consacrată problemelor speciale. Prima parte, care cuprinde şapte capitole, constitue un fel de introducere în studiul numismaticii antice în general, şi are ca scop să familiarizeze şi să iniţieze pe cititor în problemele numismatice, pentru a putea înţelege cea de a doua parte specială a lucrării.

Primul capitol, intitulat « Studiu scurt asupra istoricului cercetării monetelor antice », este consacrat prezentării istoricului numismaticii, pornind din antichitate şi încheind cu studiile moderne.

In capitolele următoare unde sunt elaborate ipoteze noi, se tratează: capitolul II. « Geneza monetei şi tehnica prelucrării monetelor antice »; capitolul III. « Greutatea monetei, sistemele monetare, nominalele monetelor şi locul lor în circulaţia bănească »; capitolul IV. « Tipurile de monete »; capitolul V. « Elemente suplimentare ale tipului monetar »; capitolul VI. « Sistematizarea monetelor » şi capitolul VII « Datarea şi determinarea monetelor antice ».

Partea a doua a lucrării prezintă detaliat numismatica fiecărui oraş grecesc în parte, din Nordul Mării Negre, reuşind să aducă contribuţii importante la cunoaşterea istoriei acestor oraşe. De pildă, din studiul monetelor oraşului Tyras, A. N. Zograf ajunge la concluzia că cetatea respectivă a jucat un rol de bastion al Romei în NE, pe vremea Severilor, reuşind să reziste atacurilor barbare şi să bată monetă proprie timp mai îndelungat decât Olbia.

Concluzii cu caracter istoric, tot pe baza materialului numismatic, sunt elaborate şi în cazul oraşului Olbia. Spre exemplu, înlocuirea monetei de aur proprie, cu staterii lui Alexandru şi Lisimach, ar indica, după părerea autorului, o dependenţă a Olbiei faţă de oraşele greceşti de pe litoralul tracic şi faţă de Bizanţ.

Inafară de aceasta, calitatea inferioară a argintului din monetele secolelor III-I î.e.n. şi monetele de aramă contramarcate oglindesc dificultăţile de ordin economic şi politic ale Olbiei, în legătură cu presiunea scito-sarmată şi apoi getică, precum şi oscilările oraşului între Sciţi şi Roma, în vremea atacului getic.

In cadrul capitolului, tratând tot numismatica Olbiei, A. N. Zograf, mergând pe linia de gândire a lui Blarenberg şi Oreşnikov, citează şi descrie printre monetele olbiene, tipul monetar având pe Av. roata cu patru spiţe, iar pe Rv. legenda IΣT, şi le datează la sfârşitul secolului al VI-lea î.e.n. şi începutul secolului al V-lea î.e.n.

Săpăturile arheologice din ultimii ani dela Histria (reg. Constanţa), de sub conducerea Academiei R.P.R., au scos la iveală un număr foarte mare de monete de acest tip, întrecând cu mult pe cele descoperite la Olbia. Acest fapt ne îndreptăţeşte să afirmăm că acest tip de monetă aparţine cetăţii Histria, legenda de pe Rv. constituind prescurtarea numelui oraşului. In ceea ce priveşte datarea acestui tip monetar în cadrul numismaticii histriene aceasta, depăşeşte cadrul acestei recenzii, dar elementele de datare folosite de A. N. Zograf ne sunt de mare ajutor. Desigur că A. N. Zograf, necunoscând rezultatele săpăturilor arheologice dela Histria, n'a putut să prevadă o altă interpretare.

Tot în cadrul acestui capitol, autorul consideră că emiterea drahmelor de argint olbiene, având reprezentate pe Rv. vulturul cu delfin, a început în anul 330 î.e.n. In acest caz, drahmele histriene, care au aceeaşi reprezentare pe Rv. şi care sunt datate la sfârşitul secolului al V-lea î.e.n., nu mai pot fi considerate, cum s'a crezut până astăzi la noi, ca fiind o copie fidelă a celor olbiene.

De asemenea, preţioase contribuţii de ordin istoric şi numismastic aduce A. N. Zograf şi în ultimele două capitole, care tratează despre numismatica oraşelor: Kersonesului, Kerkinitidei şi Regatului Bosporan. Astfel, o serie de reprezentări de pe monetele Kersonesului sunt puse în legătură cu presiunea crescândă a Sciţilor şi cu dependenţa oraşului faţă de Bospor, iar nivelul ridicat în ceea ce priveşte durata execuţiei artistice monetare, duce pe autor la concluzia că oraşul şi-a păstrat în mare parte felul de viaţă grecesc.

La sfârşitul lucrării sunt ataşate un număr de 50 de planşe, care reproduc 1.027 tipuri monetare, dintre care 861 reproduse pe ambele feţe.

Lucrarea lui A. N. Zograf înglobează şi amplifică tezele sale iniţiale expuse cu alt prilej, în lucrări speciale şi redă o privire generală asupra tuturor aspectelor numismaticii nord-pontice.

Studiind întreg materialul numismatic cunoscut până la el, A. N. Zograf a reuşit să revizuiască în mod critic concepţiile ştiinţifice din trecut, completându-le cu noi teze temeinic argumentate.

A reuşit de asemenea să urmărească succesiunea înlocuirii unor emisiuni prin altele, reconstituind principalele jaloane cronologice ale desvoltării problemei şi circulaţiei monetare, pentru perioadele puţin cunoscute.

O atenţie deosebită este acordată, în acest studiu, problemelor metodologice de studiere şi folosire a datelor oferite de descoperirile monetare din aşezări, morminte şi tezaure, oglindind sferele de circulaţie ale diverselor tipuri de monete.

De asemenea, lucrarea oferă date noi cu privire la problema periodizării locale a monetelor din Nordul Mării Negre şi aduce noi teze referitoare la interpretarea tipologică şi iconografică a monetei. Intru cât monetele sunt acelea care pot data în mod precis, complexe arheologice, A. N. Zograf a adus preţioase rectificări şi completări în domeniul cunoaşterii desvoltării istoriei economice şi politice a litoralului de Nord al Mării Negre şi la cunoaşterea legăturilor acestei regiuni cu alte centre comerciale greceşti şi cu populaţia locală din stepele învecinate.

Un merit de seamă care trebue subliniat îl constituia concepţia de bază a lucrării, de a fi prezentată într'o formă ce permite să fie citită şi înţeleasă nu numai de specialişti, şi în acelaşi timp să fie un ajutor preţios pentru cei care se iniţiază în studiul numismaticii cât şi pentru cei care lucrează efectiv în domeniul istoriei vechi.

Caracterizările de mai sus oglindesc fidel valoarea operei lui A. N. Zograf.

Pentru cercetătorii noştri în domeniul istoriei oraşelor greceşti şi a istoriei vechi în general, lucrarea lui A. N. Zograf constitue în primul rând un ajutor preţios în munca lor de cercetare, iar, în al doilea rând, un exemplu de felul cum trebue concepută şi realizată o lucrare de acest gen, în care să iasă în evidenţă concepţia ştiinţifică şi contribuţia personală la desvoltarea istoriei vechi, ca ştiinţă.

*Constantin Preda*

A. L. IACOBSON, *Amforele medievale din regiunea dela Nordul Mării Negre* (Incercare de clasificare cronologică), în « Sovetskaia Arheologhia », 1951, XV, p. 325—344.

Pornind dela constatarea că amforele medievale constitue una dintre formele ceramice răspândite, că ele se întâlnesc în cantitate destul de mare în aşezările prefeudale din regiunea dela Nordul Mării Negre şi că o justă datare a lor are mare importanţă pentru studierea acestor aşezări, arheologul sovietic A. L. Iacobson îşi propune să încerce o clasificare cronologică a acestor amfore.

Un astfel de studiu este cu atât mai necesar, cu cât cronologia şi clasificarea acestui gen de material arheologic era încă nelămurită, el rămânând un capitol mort în colecţiile

muzeelor. Scopul urmărit de autor este acela de a arăta valoarea istorică a acestui material. Studiul se împarte în trei părţi. In prima parte sunt prezentate amforele din secolele V — IX; în a doua, amforele din secolele IX — X; iar în a treia parte, amforele din secolele X—XII şi chiar XIV.

Amforele « medievale timpurii », prin care autorul înţelege amforele din secolele V—VII e.n., se aseamănă foarte mult cu cele aparţinând epocii sclavagiste târzii (sec. III—IV) din care derivă acestea. O importanţă deosebită pentru datarea acestui tip de amfore prezintă descoperirile din ultimii ani dela Kersones.

Intr'unul din sectoarele săpate în anul 1947, s'au găsit nu mai puţin de 15 amfore sparte şi una întreagă (fig. 1). Aceasta din urmă a fost descoperită împreună cu monete din timpul împăraţilor Zenon, Anastasius, Justin I şi Justinian. Ea se caracterizează prin mărimea sa (înaltă de cca 0,90 m), e din lut galben, are corpul conic şi neted, iar fundul ascuţit. De pe umerii vasului se ridică toartele, prinse mai jos de jumătatea gâtului înalt şi drept. Pe teritoriul R.P.R. astfel de amfore s'au găsit în Dobrogea la Dinogetia şi în Oltenia la Sucidava (Celei) [1]. Unele dintre acestea din urmă poartă pe umăr inscripţii cu vopsea roşie, în limba greacă.

Există două tipuri de amfore medievale timpurii, care derivă din cele antice târzii. Cele mai multe dintre ele se aseamănă cu amfora descrisă, dela Kersones, de care se deosebesc numai prin dimensiunile lor mai mici (înalte până la 0,60 m). O variantă a acestui tip de amfore o constitue un exemplar din Muzeul dela Kersones, cu caneluri orizontale şi cu fundul tot ascuţit, dar mai puţin ca la celelalte (fig. 2,5). O amforă asemănătoare găsită la Dinogetia, a fost atribuită secolului al VI-lea e.n. [2]. Alta asemănătoare provine dela Preslav şi se păstrează în muzeul de acolo [3].

Al doilea tip de amfore medievale timpurii îl oferă tot săpăturile dela Kersones. Ele sunt de dimensiuni mari (înalte de cca 0,80 m), au corpul în formă de pară, fundul rotunjit, gâtul înalt şi buza îngroşată, toarte înalte ce se ridică vertical de pe umeri şi se lipesc orizontal de partea de sus a gâtului (fig 2,8). Trebue să observăm că amfore de acelaşi tip s'au folosit la Kiev [4] şi în aşezarea feudală timpurie dela Dinogetia-Garvăn, într'o vreme mult mai târzie (sec. XI—XII).

Inafară de aceste două tipuri de amfore, în secolele V—VI au existat şi altele care se deosebesc pronunţat de cele antice. Unul dintre ele îl prezintă amforele cu corpul cilindric, fundul rotund, gâtul larg, toartele în formă de inel şi având de obicei o canelare adâncă şi deasă pe partea superioară a corpului (fig. 3,9—10).

O altă variantă de amforă medievală timpurie are corpul cilindric, gâtul scurt şi strâmt, buza îngustă şi toartele larg arcuite (fig. 3,11). Inrudită ca formă cu aceasta este o amforă cu corpul aproape cilindric, cu gâtul strâmt, buza îngustă şi toartele mai mici. Ea se caracterizează prin aceea că fundul se îngustează brusc, terminându-se printr'un vârf cilindric (fig. 3,12). Aproape la fel cu această ultimă amforă este un exemplar din aceeaşi vreme, dela Sucidava [1]. Asemănătoare în parte cu fiecare din ultimele două categorii de amfore este o a treia categorie, care însă se deosebeşte prin aceea că are corpul uşor gâtuit la mijloc — după autor, pentru a fi mai uşor purtată pe umăr (fig. 3,13). Astfel de amfore, de dimensiuni mari, s'au găsit în ultimii ani pe teritoriul R.P.R., la Histria.

Dintre toate tipurile de amfore medievale timpurii, cele care au corpul în formă de pară şi fundul rotund constitue punctul de plecare pentru toate formele de amfore medievale, din regiunea dela Nordul Mării Negre. Cea mai apropiată verigă cronologică o constitue o amforă din secolul al VI-lea, găsită la Kersones (fig. 3,14). Corpul, gâtul şi toartele acestui tip de amfore s'au mai scurtat şi îngroşat în acelaşi timp. Numărul mare al acestor amfore îl face pe arheologul sovietic să presupună că ele, împreună cu altele asemănătoare, dar cu corpul ovoidal (fig. 2, 6—7), ar fi fost cel mai des întrebuinţate în centrele medievale timpurii ale regiunii dela Nordul Mării Negre.

Cu anumite modificări, uneori neînsemnate, amfora ovoidală s'a menţinut până în secolul al IX-lea inclusiv. Ea e cunoscută prin numeroase exemplare din partea de răsărit a Crimeii, din regiunea Donului Inferior şi din aşezările zonei de stepă — aşa numitele exemplare de Saltovo-Maiaţk. O deosebită importanţă prezintă amforele dela Verhnee-Saltovo (fig. 4,15—17), unde s'a descoperit şi un atelier în care se lucrau astfel de vase. Acestea datează, foarte probabil, din secolele VIII—IX.

Ca o variantă originală se înfăţişează

[1] D. Tudor, în « Dacia » 1945—1947, XI—XII, p. 173, fig. 24, Nr. 4—5,8—9.

[2] « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 1, anul II, 1951, p. 29, fig. 13.

[3] Kr. Miatev, Slavianska Keramika, Sofia, 1948, p. 59, fig. 48.

[4] Kratkie Soobscenia, 1946, v. XII, p. 137. Cf. Kr. Miatev, op. cit., p. 69.

[1] D. Tudor, op. cit., p. 173, fig. 24, Nr. 7.

amfora cu corpul oval, în adevăratul înţeles al cuvântului, găsită în apropiere de staţia Proletarskaia (pe Manâci) şi care se păstrează în Muzeul din Novocerkask (fig. 4,20). Foarte apropiată ca formă de aceasta, este o amforă cu inscripţie în limba rusă, găsită în anul 1949, într'un mormânt de inhumaţie dela începutul secolului al X-lea, în cimitirul din Gnezdo (în apropiere de Smolensk — fig. 6,23).

Faptul că amforele din secolele VIII—IX nu s'au răspândit la Kersones, arată pe de o parte că acestea nu se lucrau în acel loc, iar pe de alta, că regiunile în care se lucrau astfel de amfore (Taman, Saltovo ş.a), întreţineau slabe legături comerciale cu Kersonesul, care decăzuse din punct de vedere economic şi meşteşugăresc. Termenul de amfore de « tip Saltovo » a fost dat greşit întregului grup de amfore din secolele VIII—IX, deoarece astfel de amfore nu se găsesc numai în aşezările de stepă din grupul Saltovo-Maiaţk, ci şi în regiunea propriu zisă dela Nordul Mării Negre. Mai mult, a doua subgrupă din amforele secolelor VIII—IX nu se întâlneşte deloc la Saltovo. Observaţia autorului, că acest ultim tip de amfore au un caracter specific local, neîntâlnindu-se decât în regiunea dela Nordul Mării Negre şi în raioanele vecine cu această regiune, din stepa aflătoare în Sud-Estul U.R.S.S., e confirmată şi de cercetările şi săpăturile arheologice de pe teritoriul R.P.R., unde nu s'au găsit astfel de amfore.

In partea a doua a studiului său, A. L. Iacobson se ocupă de amforele din secolele IX—X. Asistăm în această vreme la un fel de standardizare a produselor ceramice, care din centrele dela Nordul Mării Negre se răspândesc şi în regiunile cu care acestea aveau legături comerciale, cum sunt de exemplu cele de pe Donul Inferior.

Amforele din secolele IX—X se reduc la două categorii. Unele sunt de dimensiuni mici (0,30—0,40 m), aproape în formă de pară, având corpul scund, fundul rotunjit şi gâtul scurt. Toartele se ridică de pe umeri şi, după o îndoitură în unghi drept, cu colţul rotunjit, se lipesc de gât, chiar sub buza vasului (fig. 6, 24—27). Astfel de amfore se găsesc în cantitate mare la Kersones, la un loc cu monete din vremea împăraţilor Vasile I Macedoneanul (877—886) până la Vasile al II-lea Bulgarochtonul (976—1025). Autorul notează că amfore asemănătoare s'au descoperit şi la Bizanţ, împreună cu materiale arheologice din aceeaşi perioadă de timp, ca şi cele dela Kersones.

Amforele din a II-a categorie aparţinând secolelor IX — X sunt de dimensiuni mai mari (0,53—0,55 m) şi de formă deosebită faţă de primele: corpul lor e bombat, umerii oblici, fundul lat, rotunjit. Toartele sunt fixate la gât, la nivelul marginii sale superioare (fig. 6,28). Astfel de amfore s'au găsit la Kersones şi la Sarkel.

O caracteristică importantă a unora dintre amforele secolului al X-lea o constitue stampilele de pe partea superioară a toartelor. Ele, erau, foarte probabil, semne ale meşteşugarilor. Autorul cunoaşte până acum 12 astfel de stampile, dintre care 8 din Kersones (fig. 7, 1—8) şi 4 din Sarkel (fig. 7, 9—12). Reproducerea în desen a acestor stampile ne arată că majoritatea reprezintă monograme greceşti, una singură purtând numele LEO, scris cu litere latine. Stampile asemănătoare cu cele amintite s'au găsit, după cum menţionează autorul, şi pe toartele unora dintre amforele din aceeaşi vreme dela Bizanţ.

Referindu-ne la descoperirile de pe teritoriul R.P.R., trebue să amintim că pe umărul unei amfore din aşezarea prefeudală dela Dinogetia-Garvăn, asemănătoare cu cele dela Kersones şi Bizanţ, se află imprimată în pasta crudă o stampilă circulară cu literile greceşti Αγω. Pe alte amfore de acelaşi tip şi din aceeaşi aşezare, au fost sgâriate de localnici, în pasta arsă a vaselor şi de obicei pe umărul acestora, diferite semne (cruci ş.a.) sau litere [1]. Faptul că aceste sgârieturi (graffiti) au fost făcute pe vasele gata arse arată, că astfel de amfore erau aduse din altă parte; stampila cu monograma grecească aminteşte un atelier dintr'un centru bizantin sau puternic influenţat de Bizanţ.

In ultima parte a studiului său, A. L. Iacobson se ocupă cu amforele din secolele XI—XIII şi chiar XIV. Acestea derivă din amforele secolului al X-lea. Ele se deosebesc de acelea printr'o oarecare modificare a corpului, care capătă din ce în ce mai mult forma de pară şi mai ales prin toartele ce se alungesc în sus, ajungând până la nivelul buzei şi chiar trecând de aceasta. Mai târziu, toartele se vor ridica şi mai mult deasupra gurii. Cele mai vechi amfore de acest tip s'au găsit în regiunea Niprului şi la Sarkel (fig. 10,33—34), fiind datate aproximativ în secolul al XI-lea. Deoarece amfore asemănătoare au fost găsite şi la Bizanţ, împreună cu amforele tipice pentru secolul al X-lea, autorul sovietic admite că ele au apărut în regiunea dela Nord de Marea Neagră încă din secolul al X-lea, dar s'au răspândit în deosebi în secolul al XI-lea e.n. Observaţii asemănătoare s'au făcut cu prilejul săpăturilor arheologice dela Dinogetia, unde s'au descoperit câteva

---

[1] Cf. « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 1, anul II, 1951, p. 30, fig. 17.

fragmente de amfore de acelaşi tip, toate la baza depunerilor prefeudale din secolele X—XII. Pe gâtul unei astfel de amfore este sgâriat semnul crucii.

Amforele în formă de pară, de tipul celor din regiunea Niprului şi dela Sarkel, n'au fost decât un tip intermediar, menţinându-se numai puţină vreme. Din ele s'a desvoltat o nouă categorie de amfore, care a dăinuit şi s'a răspândit intens în Sudul U.R.S.S. Aceste amfore sunt de dimensiuni mai mari, cu corpul puternic bombat, toartele în formă de arc, ridicate deasupra buzei vasului şi gâtul foarte mic (fig. 11, 37—38). Astfel de amfore s'au găsit la Kersones şi în alte centre, fiind datate începând dela sfârşitul secolului al XI-lea şi până în secolul al XIV-lea. Cele mai multe însă sunt atribuite secolelor XII—XIII. Ele serveau, între altele, pentru păstrarea cerealelor şi a peştelui mărunt. Intr'un bordei dela Dinogetia s'a găsit în anul 1951 o amforă asemănătoare, împreună cu o monetă din vremea împăratului bizantin Constantin al X-lea Ducas (1059—1067). Pe umărul acesteia abia se disting câteva semne, sgâriate în pasta coaptă a vasului.

Un ultim tip de amfore îl reprezintă o amforă în formă de pară, dar cu corpul mai îngust şi cu toartele înalte şi ovale în secţiune. Astfel de amfore s'au găsit tot la Kersones (fig. 10,36), împreună cu amfore mari în formă de pară, din secolele XI—XII e.n. O amforă asemănătoare era întrebuinţată ca vas de rezonanţă în biserica lui Mstislav, din anul 1160, dela Vladimir Volânsk (fig. 10,35). Altele s'au descoperit la Sarkel şi pe ţărmul caucazian al Mării Negre.

Acest tip de amfore era cunoscut şi în unele centre de pe malul dobrogean al Dunării. Un singur exemplar a apărut întâmplător în comuna Ada Marinescu (Prislava) şi se păstrează în Muzeul din Tulcea. La Dinogetia s'au găsit astfel de amfore întregi sau întregibile aproape în fiecare din bordeele cu puternice urme de incendiu, din a doua jumătate a secolului al XI-lea e. n. [1]. Multe dintre ele poartă pe umăr, pe gât sau pe toarte diferite semne sgâriate în pasta arsă a vasului, fapt ce arată că aceste amfore erau aduse din alte centre. De altfel, în sprijinul unei asemenea afirmaţii poate fi amintită şi constatarea că amforele cu « toartele supraînălţate » dela Dinogetia se găsesc totdeauna la un loc cu oale de tip slav, din pastă şi de execuţie tehnică inferioară, lucrate fără îndoială de populaţia localnică.

Studiul lui A. L. Iacobson se termină cu prezentarea unui tip de ulcioare cu două toarte, din secolele XII—XIII, care derivă din alte ulcioare cu gâtul înalt, din secolul al X-lea e.n.

Inafară de ajutorul pe care acest studiu de sinteză îi dă arheologiei sovietice, el constitue un sprijin de mare valoare şi un model pentru arheologia din R.P.R.

*I. Barnea*

[1] « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », Nr. 1, anul II, 1951 p. 24, fig. 6.

E.M. STAERMAN, *Contribuţii la problema ţărănimii în provinciile occidentale ale Imperiului Roman* (K voprosu o crestianstve v zapadnâh provinţiiah rimscoi imperii). « V.D.I. ». 1952, Nr. 2, p. 100—121.

Articolul de faţă cuprinde o serie de consideraţii interesante şi deducţii de ordin principial cu privire la sfârşitul orânduirii sclavagiste romane şi începutul orânduirii feudale. Spre deosebire de O. L. Vainştain dela Universitatea din Leningrad, care credea că sclavagismul roman a continuat multă vreme şi că feudalismul a început să se desvolte abia în secolul al IX-lea, E.M. Ştaerman împreună cu V.S.Sergheev opiniază că colonatul nu este o simplă « cârpoceală » a sclavagismului în descompunere sau un sclavagism modificat, ci un fenomen calitativ nou. Concluziile se sprijină pe o analiză atentă a relaţiilor de producţie din secolele III—IV în comparaţie cu cele din secolul al II—lea şi în special pe schimbările esenţiale care au avut loc în domeniul agriculturii, baza modului de producţie sclavagist.

Autoarea observă că în secolul al III-lea centrul de greutate al vieţii economice se mută la ţară : plebeii părăsesc oraşele, relaţiile comercialo-băneşti slăbesc, domeniile întinse cu economie naturală devin regulă şi rolul principal în producţie începe să fie deţinut de populaţia muncitoare dela sate, pe când sclavii sunt folosiţi în special în muncile neproductive din vilele stăpânilor. Relaţiile din secolul al II-lea erau în esenţă următoarele: 1. pământuri imperiale lucrate în parte de sclavi, în parte de mici arendaşi (*coloni*); 2. latifundii particulare muncite de sclavi şi coloni; 3. teritorii municipale sau *villae* mijlocii deţinute de decurioni sau veterani şi muncite de sclavi sau oameni liberi; 4. pământuri ţărăneşti, resturi de obştii şi sate (*pagi*). In secolele III—IV tabloul se schimbă: 1. proprietăţile municipale sclavagiste mijlocii şi mici decad, pământurile oraşelor devin proprietate particulară; 2. latifundiile se transformă în unităţi cu economie naturală închisă şi în jurul lor gravitează agricul-

tori dependenți; 3. țărănimea liberă are o importanță mai mare.

Autoarea cercetează apoi o serie de texte spre a vedea dacă populația dela țară ține de orașe și conchide că începând din secolul al III-lea țăranii sunt despărțiți de orășeni, că imperiul este în fond o uniune de raioane agricole, că împărații se sprijină pe țărănime și o opun la nevoie proprietarilor mari care uneltesc împotriva puterii imperiale. In provinciile periferice există dela început o țărănime independentă care nu poate obține cetățenia romană prin decretul din anul 212, în schimb soldații proveniți din massele țărănești primesc acest drept, devin proprietari de pământ egali în drepturi cu decurionii, depind de orașe, sunt eliberați de sarcinile plebee și trec astfel în pătura suprapusă a exploatatorilor, pe când țăranii se ruinează, își pierd pământurile obștești, pădurile și pășunile și cad treptat în dependența proprietarilor mari, devenind coloni și rămânând legați de pământul pe care-l lucrează. In secolele IV—V țăranii liberi și colonii se găsesc aruncați de-a-valma în aceeași categorie și din punctul de vedere al situației de fapt nu mai pot fi deosebiți de sclavi, iar nivelarea treptată a populației dela țară împreună cu nevoile de oameni pentru apărarea imperiului, cu lipsa de rentabilitate a muncii servile, cu lipsa de interes a colonului pentru uneltele și vitele stăpânului etc., determină necesitatea înlocuirii rentei în bani prin renta în produse la care se adaugă uneori și renta în muncă, deși nu în aceeași măsură ca sub feudalism. Astfel, pe când în prima perioadă a imperiului problema capitală fusese pământul, în a doua ea este în funcție de elementul uman, iar renta în produse sau în muncă nu pornește atât din nevoi fiscale, cât mai ales dintr'un complex economico-social și « unul din mijloacele mai de seamă ale acestor fenomene a fost prefacerea țărănimii din clasă-pătură nefundamentală a societății sclavagiste într'o clasă-pătură care a trebuit să ajungă fundamentală în epoca feudală » (p. 118). Aceste relații noi reprezintă o fază de trecere spre feudalism și durează până în secolul al V-lea, când se poate vorbi de orânduire feudală în provinciile occidentale ale imperiului roman. Așa dar, « unul din procesele fundamentale din istoria imperiului începând cu secolul al III-lea este procesul constituirii unei clase-pături de țărănime care va forma fundamentul orânduirii viitoare » (p. 120). Ea se constitue din elementele orânduirii sclavagiste (în municipii și în provinciile mai înaintate) și din rămășițele relațiilor comunisto-primitive (în provinciile mai înapoiate), rezistă multă vreme creștinismului, care devenise între timp religie de stat, și ține aproximativ două secole, intrând apoi ca parte integrantă în orânduirea feudală.

*H. Mihăescu*

T. V. BLAVATSCAIA: *Orașele vest-pontice în secolele VII-I î.e.n.* Moscova, Editura Academiei de Științe a U.R.S.S., 1952. 263 pagini, 33 figuri și 1 hartă (Colecția « Țărmurile Mării Negre în antichitate » sub îngrijirea Prof. V. N. Diacov, fasc. 3).

Autoarea arată în introducere (p. 3—12) că orașele acestea sunt încă relativ puțin studiate, apoi expune intențiile și planul propriei sale lucrări, care își promite să țină seama de raporturile cu triburile din interior, de influențele reciproce și de particularitățile locale, mai ales cu prilejul periodizării, și în continuare analizează izvoarele literare, arheologice și numismatice, precum și studiile și cercetările de specialitate dela mijlocul secolului al XVIII-lea și până azi. După aceea menționează contribuția istoricilor români Vasile Pârvan, Radu Vulpe etc. pentru epoca cuprinsă între cele două războaie mondiale, și vorbește cu elogii despre campaniile de săpături arheologice organizate în cadrul Academiei R.P.R. dela 1948 încoace. In privința lucrărilor tipărite în România și Bulgaria între anii 1917 și 1944 spune următoarele: « Vasta literatură publicată în limbile bulgară și română în această perioadă are ca particularitate faptul că ignorează aproape cu desăvârșire problemele evoluției sociale și economice ale Traciei și orașelor grecești de pe țărmul mării » (p. 9). Studiul istoricului bulgar Hristo M. Danov « Țărmul de Vest al Mării Negre în antichitate », Sofia, 1947, este considerat ca unul dintre cele mai bune din ultimul timp, din cauza bogăției de fapte și priceperii autorului, totuși se găsesc greșeli principiale ca necunoașterea deplină a marxism-leninismului, apoi nemenționarea rolului sclavilor, slaba atenție dată procesului de producție și insuficienta scoatere în relief a rolului jucat de populațiile locale. In încheiere este arătată pe scurt contribuția istoricilor sovietici la studiul orașelor de pe țărmul de Vest al Mării Negre în antichitate.

In capitolul întâi intitulat « Apariția orașelor grecești pe țărmul tracic al Pontului și perioada neatârnării lor » (p. 13—52) autoarea cercetează la început mediul geografic, adică relieful și climatul, apoi mijloacele de subsistență, în special pescuitul, agricultura și creșterea vitelor, arătă

legăturile cu triburile din interior şi face incursiune în trecutul mai îndepărtat din mileniile III şi II î.e.n. Pentru secolele XIII-XII admite influenţa cariană (lidiană), păstrată în numiri ca Odessos şi Callatis şi crede că contactul cu Grecii a fost mai vechi decât începuturile colonizării, dovadă, între altele, urmele lăsate în mitologia antică. Ea este de părere că în secolele VIII-VII î.e.n. triburile locale erau destul de înaintate, dacă se ţine seama că în secolul al V-lea ele ajunseseră în faza formării claselor sociale şi a apariţiei statului, sub conducerea Odrizilor. Un alt argument în sprijinul acestei teze ar fi faptul că primele colonii greceşti Histria şi Apollonia, fondate pe insule, unde se aduceau mărfuri, erau emporii, şi nu aşezări agricole, iar existenţa unor centre comerciale nu poate fi concepută decât dacă se admite că populaţia din interior dispunea de mijloace de producţie relativ desvoltate. Trei din cele şase colonii mai de seamă de pe ţărmul de Vest, adică Tomis, Mesembria şi Odessos, purtau numiri negreceşti, un indiciu că ele au luat locul unor aşezări mai vechi, pregreceşti. Cauzele colonizării au fost, între altele, desvoltarea economică a oraşelor, lipsa de pământ şi creşterea comerţului, iar ordinea cronologică a fondării a fost aproximativ, următoarea: Histria 625, Apollonia 600, Odessos 580, Krounoi-Dionysopolis 560, Callatis 540, Mesembria 520. Motive de ordin topografic, mai ales, o îndeamnă pe autoare să creadă că Histria, Apollonia şi Mesembria au fost fondate de negustori şi marinari pentru scopuri comerciale, iar Odessos, Dionysopolis şi Callatis au luat fiinţă în vederea cultivării pământului roditor din jur. Ulterior, caracterul agricol a sporit în toate coloniile, deoarece baza economiei sclavagiste a rămas tot timpul agricultura. Totuşi activitatea meseriaşilor şi comercianţilor era remarcabilă, iar schimbul cu triburile locale a grăbit procesul de diferenţiere socială care începuse la ele cu câteva secole mai devreme. In veacul al cincilea Tracii din valea râului Hebru dispuneau de monetă metalică proprie şi de organizaţie statală destul de bine închegată, ceea ce presupune existenţa claselor antagoniste. Din Grecia se aduceau ţesături, vin, ulei, vase, obiecte de artă, pietre scumpe, cărţi etc., în schimbul cerealelor, vitelor, peştelui şi sclavilor locali.

Capitolul următor, intitulat « Oraşele vest-pontice în epoca predominării regatului odriz » (p. 53—91) îmbrăţişează secolele V şi IV î.e.n. până la apariţia lui Alexandru din Macedonia. Autoarea arată că regatul Odrizilor a avut ca punct de plecare valea largă şi mănoasă a Hebrului, cu posibilităţi mai mari de desvoltare a mijloacelor de producţie decât munţii, dar procesul de diferenţiere a fost grăbit mult în urma schimbului de produse cu Grecii din Pont şi din Egeea. Oraşele pontice au fost nevoite să plătească tribut spre a fi ocrotite şi apărate, dar o bună parte a acestui tribut s'a întors înapoi la ele în schimbul mărfurilor greceşti, de care aristocraţia tracă avea nevoie, întrucât dependenţa de Odrizi n'a împiedecat, ci dimpotrivă a favorizat înflorirea oraşelor de pe ţărm. In sprijinul acestei teze vorbesc numeroase documente care atestă legături comerciale intense cu Atena, Egeea, Asia Mică, Tyras, Olbia, Regatul Bosporan etc. Sosirea Sciţilor în Dobrogea în secolul al IV-lea a dus la slăbirea regatului Odriz. Autoarea ia atitudine împotriva acelor istorici sovietici care fixează apariţia statului scit în secolul al II-lea î.e.n., deoarece, în consecinţă, Sciţii din secolele V-III î.e.n. apar prea primitivi; ea propune, împreună cu B. I. Grakov, secolul al IV-lea. Despre cultura Tracilor spune următoarele: « Cultura tracă, după cât se pare, a avut multe puncte comune cu cultura Sciţilor, dar a fost cu desăvârşire originală. Chiar din timpurile cele mai vechi ea a influenţat cultura elenă, şi ca un exemplu despre faptul acesta poate servi răspândirea orfismului în Grecia. Venind în contact foarte strâns cu Sciţii, în secolul al IV-lea î.e.n., Tracii (în special aristocraţia tracă) au împrumutat câteva trăsături din cultura acelora, dar nu şi-au pierdut în acelaşi timp originalitatea propriei lor culturi. Numai arhitectura monumentelor funerare ale dinaştilor traci din secolele IV-III î.e.n. rămâne o mărturie clară de prezenţa mai multor tradiţii în tehnica de construcţie a Tracilor (fig. 20). Fără îndoială că în arta tracă pot fi găsite numeroase motive (fig. 21) care se întâlnesc în ornamentele popoarelor din Mediterana » (p. 82). Autoarea crede că relaţiile comerciale cu triburile din interior au fost mai active în valea Hebrului şi mai slabe în Dobrogea: «Este posibil că în timpul acesta au jucat un rol oarecare, în comerţul cu oraşele greceşti, comercianţii locali. In mijlocul triburilor trace din Sud, a căror organizare socială poate fi caracterizată drept sclavagistă primitivă, comercianţii locali au avut în chip necesar o importanţă mai mare. La triburile trace din Nord, care trăiau încă relaţii comunisto-primitive, e greu să presupunem o desvoltare asemănătoare a comerţului » (p.84). In continuare, pe baza unor analogii din istoria Olbiei, arată că oraşele de pe ţărmul de Vest al Pontului au luat atitudine împotriva politicii de expansiune a lui Filip al II-lea din Macedonia.

Capitolul al treilea (p.92—158) se ocupă cu perioada dela Alexandru până la Mitri-

date al VI-lea şi este extrem de preţios prin abundenţa materialului studiat şi analiza minuţioasă a schimburilor comerciale cu oraşele din Pont şi Mediterana. Creşterea considerabilă a comerţului rămâne o dovadă de netăgăduit că trecerea dela polis-ul sclavagist la statul mai întins de tip elenistic, cu scopul de a repeta procesul istoric pe o treaptă mai înaltă şi în unităţi politice mai puternice spre a salva orânduirea sclavagistă aflată în criză, era o consecinţă a creşterii mijloacelor de producţie care nu mai corespundeau vechilor relaţii de producţie.

O încercare asemănătoare de unificare în jurul oraşului Callatis a avut loc şi pe ţărmul de Vest al Pontului, pe la mijlocul secolului al III-lea. Autoarea descrie foarte amănunţit creşterea producţiei pe ogoare şi în ateliere, desvoltarea comerţului din interior, răspândirea monetei şi a scrisului, precum şi legăturile comerciale cu ţinuturi îndepărtate din Asia Mică, Egipt, Rhodos, Cartagina etc., şi conchide în felul acesta: « Toate informaţiile analizate mai sus arată că în epoca elenistică oraşele de pe ţărmul de Vest al Pontului se aflau în relaţii comerciale animate cu aproape toate centrele mai importante din Marea Neagră şi basinul Mediteranei » (p. 141).

Capitolul al patrulea (p. 159—190) înfăţişează lupta oraşelor pontice împotriva expansiunii romane în secolul I î.e.n. Autoarea crede că numai Histria, Tomis şi Callatis au căzut sub stăpânirea lui Burebista, pe când Dionysopolis, Mesembria şi Odessos s'au apărat cu succes şi au rămas independente. Despre regatul lui Burebista spune următoarele: « In deosebi o mare importanţă a avut apariţia unei noi unităţi puternice antiromane. Aceasta a fost regatul Geţilor de la Nord, a Tracilor de dincolo de Dunăre. Regele lor Burebista, în jurul anului 50 î.e.n., a supus triburile care ocupau tot Nordul Peninsulei Balcanice şi se întindeau până la cursul inferior al Niprului. Acest regat întins a pricinuit multă nelinişte la Roma... Trebue să ne înţelegem că regatul lui Burebista a fost, pe cât se pare, încă o formaţie prestatală — o uniune de triburi sub conducerea Geţilor. De aceea noi întrebuinţăm termenul « rege » şi « regat » în legătură cu Burebista şi locurile stăpânite de el în acel înţeles în care termenii aceştia se aplică la basileii din vremea lui Homer » (p. 172).

Capitolul al cincilea se ocupă cu organizaţia internă a oraşelor (p. 191—238), cu viaţa politică, financiară, culturală, artistică, religioasă etc. Concluzia desprinsă cu acest prilej este aceea că pe ţărmul de Vest al Pontului Grecii şi-au păstrat mai bine caracterul lor specific decât în Regatul Bosporan, unde amestecul, contopirea cu populaţiile locale au fost mai accentuate. In încheiere (p. 239—241), autoarea arată că oraşele greceşti de pe ţărmul de Vest şi-au păstrat independenţa timp de 600 de ani, au înlesnit creşterea diferenţierii economico-sociale la Traci, au mijlocit legăturile comerciale cu populaţiile locale, au cunoscut o perioadă de înflorire în secolele IV-III î.e.n., când au existat şi regate locale barbare, şi s'au unit cu localnicii în lupta împotriva expansiunii romane. In anexă sunt reproduse în original 36 de inscripţii însoţite de traducerea lor în limba rusă, din care 11 din Histria, 8 din Callatis şi 1 din Dionysopolis.

*H. Mihăescu*

S. L. UTCENKO, *Lupta ideologico-politică la Roma în ajunul căderii republicii. Din istoria ideilor politice ale secolului I î. e. n.* Moscova, Editura Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S., 1952. 300 pagini.

Dictatura militară a lui August a fost consecinţa unei crize politice profunde care ameninţa să distrugă până în temelii orânduirea sclavagistă romană. Principalele mijloace de producţie de atunci, adică pământul şi sclavii, fuseseră acaparate de o categorie restrânsă de cetăţeni, iar relaţiile dintre cetăţeni şi necetăţeni pe de o parte, dintre proprietari şi sclavi pe de alta, erau tulburate de contradicţii atât de adânci, încât numai folosirea forţei armate şi concentrarea puterii politice în persoana împăratului au fost în stare să salveze dela ruină, pentru un timp oarecare, clasa stăpânitoare din statul roman. Apoi statul însuşi, creat pe măsura vechiului polis minuscul, se dovedea neputincios în faţa greutăţilor imense ivite în urma sporirii considerabile a graniţelor sale. Cauzele care au dus la instaurarea principatului au fost cercetate în mod amănunţit în monumentala lucrare a lui N. A. Maşkin, « Principatul lui August »[1], Moscova, 1950, 685 p. In cartea de faţă profesorul S. L. Utcenko se ocupă în deosebi de lupta ideologică şi politică ce a precedat şi însoţit aceste evenimente.

Studiul începe cu o analiză a deosebirilor dintre *polis* şi *civitas*. Statul-oraş *(polis)* grecesc a apărut în perioada colonizării din secolele VIII—VI î.e.n., odată cu desvoltarea civilizaţiei de coastă, a comer-

[1] « Stud. şi Cerc. de Istorie Veche », anul III, 1951, p. 333—338.

ţului şi meseriilor, şi a păstrat totdeauna tendinţe spre particularism şi autarhie economică, explicabile în parte prin mediul geografic, între altele relieful muntos şi greutăţile de comunicaţie pe uscat. Diferenţierea social-economică şi formarea claselor s'au făcut treptat în însuşi procesul de producţie, prin exploatarea forţei de muncă a indivizilor mai slabi' de către cei care reuşiseră să acapareze mijloace de muncă mai puternice. Statul roman *(civitas)* a avut un caracter agrar pronunţat şi s'a născut în chip deosebit: aici lupta între indivizi s'a transformat repede într'o luptă între comunităţi pentru stăpânirea pământului de cultură şi a vitelor, cu alte cuvinte a fost nevoie de aplicarea « forţei interne şi externe » şi de aceea nu este întâmplător faptul că « formarea polis-ului roman, adică trecerea dela orânduirea comunei primitive la societatea pe clase a coincis, în fond, cu perioada dominaţiei etrusce la Roma » (p. 11). Populaţia a trăit un timp răsfirată în *pagi*, fiind încă puţin diferenţiată, apoi în faţa primejdiilor s'a adăpostit în locuri întărite *(oppida)*, iar unificarea acestor *oppida* cu ajutorul armelor a dus la apariţia statului *(civitas)*. Lupta dintre patricieni şi plebei a fost la început o luptă între două comunităţi deosebite, apoi a luat forma rezistenţei împotriva nobilimii gentilice şi în cele din urmă a impus reforma lui Servius Tullius, care « a fost una din etapele cele mai timpurii ale antagonismului dintre patricieni şi plebei şi a marcat crahul orânduirii vechi gentilice şi constituirea societăţii sclavagiste pe clase la Roma» (p. 18). Autorul crede că au existat deosebiri între Grecia şi Roma nu numai în domeniul bazei, ci şi al suprastructurii, în primul rând al structurii de clasă: aşa, de pildă, *demos*-ul atenian din secolul al V-lea cuprindea ţărani mici şi mijlocii, negustori, meseriaşi, proprietari de întreprinderi, preoţi, marinari, Lumpenproletariat urban etc., pe când noţiunea de *populus* era mai restrânsă şi nu cunoştea decât o parte din aceste categorii de cetăţeni. Aşa se explică dece politica fraţilor Gracchi n'a găsit destul sprijin în oraş, ci numai la triburile rustice, tocmai pentru motivul că la Roma lipsea un *populus* corespunzător *demos*-ului atenian din vremea lui Pericle. Aceeaşi împrejurare a frânat constituirea unui partid democratic consecvent şi puternic, deoarece se ştie că aşa numiţii « populari » *(populares)* numărau în rândurile lor mulţi nobili ambiţioşi, care luptau pentru interese proprii şi se foloseau la nevoie de o frazeologie demagogică spre a-şi atinge mai uşor scopurile lor egoiste. Lupta politică s'a dat mai ales între proprietarii mari şi micii producători agricoli, iar mişcarea democratică a fost fructul acestui antagonism. Ea a atins punctul culminant sub Gracchi, care au impus o ieşire revoluţionară împotriva tendinţelor conservatoare, au lansat lozinci democratice, au căutat sprijin în *demos*-ul roman, din care făceau parte cavalerii *(equites)* şi au creat un partid politic democratic care a avut reprezentanţi de seamă în tribunii Appuleius, Saturninus, Marcus Livius Drusus, Servilius Rullus. Dar pauperizarea plebei rurale şi caracterul parazitar al plebei urbane au dus mai târziu la descompunerea democraţiei sclavagiste romane şi au deschis calea pentru triumful dictaturii militare a lui August, care a încurajat tendinţele conservatoare şi la adăpostul unei frazeologii suprapartinice, a eliminat plebea din viaţa politică şi a întărit poziţiile marilor proprietari de sclavi. Autorul cercetează cu atenţie începuturile literaturii latine şi pune în lumină curentele antagoniste, lupta dintre nou şi vechi, menţionează cruzimea cu care a fost reprimată mişcarea Bacchanalelor, arată rolul negativ al lui Cato, explică suspiciunile faţă de activitatea artistică, considerată ca o îndeletnicire minoră, şi consideră că curentul democratic al ideologiei de partid a găsit un reprezentant strălucit în istoricul Sallustius, iar curentul reacţionar al « armoniei intereselor », al înţelegerii între partide *(concordia ordinum)*, al condamnării luptei de clasă, a fost o lozincă înşelătoare propovăduită de Cicero în interesul clasei stăpânitoare, care a uşurat apariţia dictaturii militare.

Epoca războaielor civile aminteşte de criza *polis*-ului grecesc din secolul al IV-lea î.e.n., şi de aceea nu este de mirare că amândouă aceste epoci au constituit un teren prielnic pentru apariţia utopiilor social-politice. Incercările de reformă ale lui Platon şi Aristotel au fost urmate la Roma de programele utopice ale lui Sallustius şi Cicero. Primul şi-a expus ideile în scrisorile sale adresate lui Cezar, iar al doilea a compus un tratat special despre stat. Sallustius era originar din Amiternum, în Sabina, şi se trăgea din pătura de mijloc a populaţiei municipale. El reprezenta interesele acestui grup al clasei sclavagiste, adică pătura intermediară dintre vârfurile plutocratice şi massele de jos, şi considera drept nenorocire atât creşterea latifundiilor cât şi pauperizarea plebei. Apoi avea sentimentul că statul roman a crescut dincolo de limitele sale fireşti şi că singurul remediu împotriva relelor din epoca sa ar fi fost întoarcerea la vechea *civitas* de dinainte de expansiune, cu un senat puternic şi un *populus* independent şi stăpân pe mijloacele sale de muncă. Aşa dar, Sallustius era adeptul ideologiei polis-ului şi

« idealul său politic rămânea organizaţia de stat a Romei-polis, adică acea orânduire care nu mai corespundea condiţiilor activităţii romane din acel timp » (p. 90). El credea că statul roman trebuia organizat numai în Italia, iar provinciile urmau să fie privite ca anexe neorganice, adică simple domenii de exploatare. « Insă mersul mai departe al evenimentelor istorice, aşa de deosebit de căile şi directivele indicate de Sallustius, a arătat ce prăpastie exista între aceste proiecte utopice şi nevoile politice reale ale imperiului roman în procesul său de constituire » (p. 93). Politica urmată de Cezar răspundea mai bine intereselor clasei stăpânitoare în ansamblul ei şi avea drept ţel transformarea şi adaptarea aparatului de stat la nevoile momentului istoric, adică organizarea unui stat unitar şi puternic. In timp ce Sallustius lupta pentru ideea Romei-polis, Cezar tindea spre un stat universal, iar lupta ideologică avea ca punct de plecare nu atât influenţa grecească, cât mai ales condiţiile obiective de existenţă ale unui stat întins care îşi căuta noi forme de adaptare şi trebuia să ia atitudine împotriva ideii vechiului *polis*, care mai stăruia încă în minţile şi amintirea unor cetăţeni. Prin urmare, « pricina acestei crize a ideologici romane antice şi, în parte, a moralei romane antice a fost criza *polis*-ului, care la rândul ei a întărit puterea de creştere a contradicţiilor interne ale societăţii sclavagiste romane » (p. 109). Unul din aspectele cele mai triste ale acestor contradicţii a fost parazitismul nobilimii romane. Tema decăderii moravurilor a slujit ca armă de luptă, iar Sallustius şi-a scris monografiile despre războiul cu Iugurta şi conjuraţia lui Catilina cu intenţia vădită de « a încerca să construiască un serios act de acuzare împotriva nobilimii » (p. 124). El s'a pronunţat cu încredere pentru ideea luptei de partid şi a lovit fără milă în reprezentanţii nobilimii parazitare pe care o făcea vinovată de dezastrul epocii sale. « Studiul ideilor sale ne dă putinţa să urmărim în domeniul ideilor politice una din tendinţele caracteristice ale luptei social-politice la Roma, definită ca tendinţă « democratică », ca tendinţă oglindită în lozinca luptei pentru interesele de partid » (p. 160). Impotriva ei s'a ridicat doctrina despre formarea mixtă de organizare socială, expusă de Cicero în tratatul său « Despre stat ». Cicero se trăgea şi el din pătura mijlocie a populaţiei municipale, adică era un *homo novus*, întocmai ca şi Sallustius, şi a avut la început o atitudine protestatară faţă de nobilimea decadentă, dar după anul 66 a trecut de partea ei şi a încercat chiar să împace şi să unească grupările disidente dinăuntrul clasei stăpânitoare, lansând lozinca « unire, înţelegere între aristocraţi » *(concordia ordinum, consensus bonorum omnium)*, cu scopul de a salva republica. Prin republică el înţelegea stăpânirea senatului şi a vârfurilor plutocratice, care erau ameninţate pe de o parte de lupta sclavilor şi plebeilor conduşi de tribunii poporului, iar pe de alta de rezistenţa şi invidia acelei părţi din nobilime care se ruinase şi pierduse orice influenţă în viaţa politică. In faţa primejdiei reprezentanţii clasei stăpânitoare căutau să-şi strângă rândurile şi făceau apel la « unire mai presus de partide », iar purtătorul lor de cuvânt cel mai autorizat era Cicero. In chipul acesta, « cu tot învelişul lor suprapartinic lozincile curente ale lui Cicero aveau din plin un conţinut determinat de clasă şi o direcţie de clasă bine precizată — ele exprimau interesele păturilor de sus ale clasei sclavagiste, aşa cum rezultă şi din formula: blocul senatului şi cavalerilor » (p. 183). Prin faptul că răspândea aceste lozinci, Cicero deschidea în *fond* drumul principatului, împotriva căruia pretindea că luptă. Deşi respingea ideile monarhice, el pregătea fără să vrea triumful acestor idei. « Tocmai în aceasta şi constă caracterul complex şi tragic al personalităţii lui Cicero, în aceasta se şi află secretul duplicităţii sale, că din punct de vedere subiectiv Cicero a rămas până în clipa morţii sale tragice un partizan înflăcărat şi convins al republicii, cum au putut s'o ştie şi contemporanii săi, iar din punct de vedere obiectiv şi, fără îndoială, împotriva voinţei sale a fost pregătitorul ideologic al principatului, făcându-se propagandistul ideii general patriotice, suprapartinice » (p. 222).

Cartea profesorului S.L. Utcenko este o minunată analiză a societăţii romane dela sfârşitul republicii, a structurii ei de clasă, a tendinţelor fundamentale în lupta social-politică, precum şi a reflexului lăsat de ele în ideologie, şi în special în literatură. Ea cercetează cu multă pricepere şi fineţe fenomenele ideologice şi lozincile care au deschis drumul formei noi de putere politică a principatului.

*H. Mihăescu*

INTREPRINDEREA
POLIGRAFICĂ Nr. 4
BUCUREŞTI

c. 1722

Preţul Lei 5.—